DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14141

Bessarabia Memorial Book

Yahadut Besarabyah

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Yahadut Besarabyah / ha-Igud ha-'olami shel Yehude Besarabyah.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : Hevrat "Entsiklopedyah shel galuyot", [1971]
DESCRIPT	950 columns : ill. ; 30 cm.
SUBJECT	Jews -- Bessarabia (Moldova and Ukraine)
	Bessarabia (Moldova -- and Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Bessarabia (Moldova and Ukraine)
ADD'L NAME	Igud ha-'olami shel Yehude Besarabyah.
ADD'L TITLE	Entsiklopedyah shel galuyot, vol. 11

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

אנציקלופדיה של גלויות

אנציקלופדיה של גלויות

ספרי זכרון לארצות הגולה ועדותיה

כרך אחד־עשר

יהדות ביסאראביה

האיגוד העולמי של יהודי ביסאראביה

יו"ר חברת "אנציקלופדיה של גלויות"
ח. ברלס, ירושלים

הוצאת חברת "אנציקלופדיה של גלויות" בע"מ
ירושלים — תל־אביב

נדפס בדפוס "דף־חן"

ירושלים, תשל"א — 1971

למחרת פרעות קישינוב (1903)

ציור שמן של אבל פאן (פפרמן)

למחרת פרעות קישינוב (1903)

ציור שמן של אבל פאן (פפרמן)

עם הספר

חצי יובל שנים ומעלה עברו אחר תום השואה, שהכחידה את חלקה הגדול של יהדות אירופה, בכלל זה יהדות ביסאראביה. מאז התעוררו יוצאי הגלויות להנציח זכרן של ערים ועיירות, ואף הוקמו מציבות־שבכתב לחטיבות שלימות של היהדות בארץ זו או אחרת. יוצאי ביסאראביה היו בין הראשונים, שראו צורך נפשי לעשות למען זכרה של האוכלוסיה היהודית, שממנה צמחו; אכן, פה ושם נעשו נסיונות לצרור בדברים־שבכתב את זכרם של יהודים מביסאראביה, בין בצורת קבצים, ספרי זיכרון לקהילות בודדות, מאמרים ורשמים.

אלא שבכל אלה לא סגי. נשיאות האיגוד העולמי של יהודי ביסאראביה הציבה לעצמה, למן היווסד האיגוד, כמטרה עיקרית — מפעל אנציקלופדי־היסטורי מקיף, שיוקדש להארת התפתחותה של יהדות ביסאראביה ושישמש גם גלעד והנצחה של השבט היהודי הביסאראבאי. מפעל מסוג זה, שגם ביחס לאוכלוסיות יהודיות בארצות אחרות כמעט שלא הוגשם עדיין, לא קל להגשימו ביחס ליהדות ביסאראביה. הרבה ארצות, שבהן חיו היהודים משך מאות שנים, היוו מרכזים ציבוריים ורוחניים בתקופות שונות, וההיסטוריונים ורושמי־הרשומות היו מלווים את חייהם ומתארים אותם במישרין ובעקיפין. מה שאין כן ביסאראביה: חבל־ארץ זה, שבמשך כמאתיים שנה ויותר עבר משלטון לשלטון ובימי הצארים אף שימש ארץ־גזירה לאישים שנחשבו מסוכנים מבחינה פוליטית (ופרשת פושקין תוכיח), ביסאראביה זו, יהדותה חיתה רוב שנותיה בפלך־ירכתיים־וספח ליהדות רוסיה, ורק בין שתי מלחמות־העולם, עם היספחה לרומניה, גילתה פעילות עצמאית, וגם השפיעה על יתר חבלי רומניה. ברור, שמשימה קשה היא לתאר באופן מקיף את התפתחותה, כשהתיעוד היסודי מצומצם כל כך. על־כן התלבטה המערכת בדבר מבנהו של המפעל. לבסוף החליטה שלא ללכת בדרך הלכסיקונית לפי סדר אלף־בית, אלא בדרך של מונוגרפיות ומאמרי־יסוד, המוקדשים לאספקטים שונים של החיים היהודיים — דרך שתאפשר להוציא את החומר המצטבר בשני כרכים, לפחות, ושלא תדרוש ללכת לפי מוקדם ומאוחר, לא מבחינת הזמן ולא מבחינת הנושאים. לעומת זה שׂמה לה המערכת לקו, שכל עבודה שתתפרסם תהיה מקיפה וממצה ככל האפשר.

הכרך המוגש בזה הצריך הכנות של שנים לא מעטות, ולא רק בשל קשיים חמריים וטכניים. אין המערכת מתיימרת בכך, שכל העבודות הכלולות בו הן באותה רמה מבחינת ערכן ההיסטוריוגרפי; ייתכן שאחדים מן הנושאים אף ישמשו לדיון נוסף ולהשלמות בכרך הבא. בתכנית לכרך ב׳ כלולים הנושאים הבאים: יהודי ביסאראביה בתקופת 1900—1918 התנועה הלאומית בין שתי מלחמות־העולם; תולדות החינוך היהודי; סופרים וספרות יהודיים (בעברית, ביידיש ובשפות אחרות); תנועות ההגירה; הקהילות ואישיהן; יהודי ביסאראביה וחלקם בבניין הארץ; יהודי ביסאראביה בתפוצות.

המערכת מודה לכל המחברים המשתתפים בכרך זה ומקווה שיוסיפו לתת חילם למפעל. כן ניתן לקווֹת, כי באוניברסיטאות שבארץ ובעולם יימצאו חוקרים צעירים וותיקים, אשר יתעוררו לחקר הנושאים הנ״ל, והמערכת תשמח לפרסם את מחקריהם בכרך הבא. מי יתן ונוכל להשלים את התכנית בקרוב.

ניסן תשל״א

המערכת

התוכן

קווים לדמותה של יהדות ביסאראביה

יצחק קורן

א

יהודי ביסאראביה, אחד השבטים החשובים ביהדות מזרח־אירופה, הופיעו באיזור זה כבודדים וקבוצות באמצע המאה הי״ז. אמנם יש סברה שעוד בתקופה מוקדמת יותר השתקעו בחבל־ארץ זה. אולם פרט למקום אחד, העיר אקרמאן, אין הוכחה בדוקה לכך. רק מאמצע המאה הי״ז יש נתונים ממשיים על קיומו של ישוב יהודי בביסאראביה, ישוב שהלך וגדל והיכה שרשים באדמתה. למרות הסבל, הרדיפות ואף פוגרומים שנפלו בחלקו, יצר שבט זה נוסח־חיים עצמאי והוציא מתוכו טיפוס של יהודי המצטיין בפשטות הליכותיו ובנאמנותו לעם, לשאיפותיו ולערכיו.

יהודי ביסאראביה הם חלק של יהדות מזרח־אירופה, וזו מעולם לא ישבה על מי מנוחות. כל תקופה בתולדותיה מצוינת בתלאות וסבל, וכל צעד בהתקדמותה נעשה מתוך לבטים ויסורים. במשך דורות עוצב וגובש בה נוסח־חיים מקורי. כאן לא נדחק הענין הכלל־יהודי מפני האינטרס של הפרט היהודי. אמנם הדאגה לקיום הפיזי העסיקה כל יחיד, אבל בו בזמן לא פסקה הדאגה לקיום היהודי־הלאומי. והרי עובדה היא: במשך מאות שנים היתה יהדות מזרח־אירופה המרכז ב״ה״ הידיעה של העם היהודי כולו. מתוכה צמחו תנועות גדולות כמו החסידות והציונות. בתחומה נוצרו בעצם רוב הכלים הלאומיים החברתיים והתר־בותיים, שסייעו לחיזוקה של האומה היהודית והבטחת קיומה.

עם זאת אין לראות את יהדות מזרח־אירופה כמקשה אחת, שכל חלקיה זהים בתכנם ובצורתם ובתכונותיהם. ודאי שהיו להם קווי־יסוד משותפים. אולם בתוך המסכת המשותפת הבליט כל שבט ניואנסים משלו, סימני היכר מיוחדים. הוא הדין בשבט הביסאראבי שבתוך יהדות מזרח־אירופה, שעליו אייחד להלן את הדיבור.

ביסאראביה לא היתה מעולם מדינה עצמאית. גורל מיוחד נועד לה — לעבור מיד ליד. עובדה זו השפיעה לא במעט על דמותו של הישוב היהודי, שבגלל חליפות ותמורות אלו לא הגיע לידי השתרשות עמוקה. אמנם הקרקע הביסאראבית שחורה (״צ׳ורנוזיום״) ופוריה, עשירה בכרמים ובשדות וביערות, משופעת במים, אולם המצב הכללי בחבל, נעדר הבטחון והיציבות, עשה את שלו. למה הדבר דומה? לעצים יפים ששרשיהם חשופים וכל רוח מצויה עוקרתם.

תחילתה של ביסאראביה תחת שלטון מולדאבי, אחרי כן — תחת שלטון תורכי. בהתחלת המאה ה־19 כבשו אותה הרוסים. למעלה ממאה שנה נמצאה תחת שלטונם. בסוף מלחמת העולם הראשונה נהיתה לחלק מרומניה. בעיצומה של מלחמת העולם השניה — ביוני 1940 — סופחה לברית המועצות. זעזועים בלתי־פוסקים אלה חידדו בקרב יהודי ביסאראביה את תחושתם הלאומית. בעקבותיהם גמל אצלם הצורך בליכוד חברתי ולאומי. אין לתמוה, איפוא, אם הזרמים החברתיים שעברו על יהודי מזרח־אירופה, עברו גם על יהודי ביסאראביה. אך בקליטת ההשפעה הזאת הוטבע קו של ייחוד. אף שנחשב לישוב ספר בקשת הרחבה של יהדות מזרח־אירופה, ויהדות רוסיה הגדולה בראשה, הרי מאז ומעולם חתר הישוב היהודי בביסאראביה לעיצוב דמותו המיוחדת, דבר שגם עלה בידו במידה לא קטנה.

ב

את התקופה הראשונה בתולדות יהודי ביסאראביה יש לראות כשלב של התהוות ולבטים ראשונים. עד ראשית המאה ה־19 לא הגיעה אוכלוסיה יהודית זו ליותר מעשרים אלף נפש. הווה אומר: גם תחת השלטון המולדאבי, גם תחת השלטון התורכי היתה האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לא גדולה. אבל תהיה טעות אם נפסח על תקופה זו מבלי לתת את הדעת על ההשפעה שהפעיל השלטון המולדאבי על הישוב היהודי ועל עיצוב אופיו. עובדה היא: האוכלוסיה בביסא־ראביה היתה ברובה המכריע של איכרים מולדאבים. הללו חיו בתנאי בערות. גם כאשר בא שליט חדש אל החבל והכניס שינויים בהרכב האוכלוסיה, הרי בעיקר עשה זאת באיזור העירוני. אמנם פה ושם נעשו גם נסיונות לשלב מתיישבים זרים בתוך האוכלוסיה הכפרית, אך ללא הצלחה ניכרת. קיצורו של דבר: בכל התמורות הוסיף הכפר הביסאראבי לשמור על צביונו המולדאבי.

יהודי ביסאראביה, שחלק ניכר מהם חיו בעיירות חקלאיות ובכפרים, הושפעו לא במעט מהאקלים של הכפר המולדאבי, שהיה מחוספס, סגור בתוך עצמו ורחוק מהעולם החיצוני. אולם בצד התוצאה השלילית היתה לקשר עם האוכלוסיה בכפרים גם תוצאה חיובית. המגע עם חיי הכפר, עם עבודת האדמה פיתח אצל היהודי הביסאראבי פשטות וזיקה לטבע. היהודי הביסאראבי היה מטבעו אדם בריא ושמח בחלקו. השפעת הכפר המולדאבי על יהודי ביסאראביה לא הופסקה עם סיפוחו של החבל לרוסיה בשנת 1812. תודות להקלות המרובות שהשלטון הצארי העניק למתישבים החדשים, התחילו עוברים יהודים לא־מעטים אל החבל החדש, ובחלקם התישבו בכפרים ובעיירות חקלאיות, וכך לא הופסקה ולא טושטשה ההשפעה הכפרית על היהודים.

במשך מאה שנים, מאמצע המאה הי״ח עד אמצע המאה הי״ט (1750—1850) עוצב האופי של יהודי ביסאראביה. תקופה זו שימשה נקודת־מפנה בתולדותיה של יהדות ביסאראביה, בעיקר תודות לתנועה החסידית, שפרשה את מצודתה גם על חבל שולי זה של יהדות מזרח־אירופה. אין ספק, תחת השפעת התנאים הפיזיים והרוחניים בהם חיו יהודי ביסאראביה, היתה צפויה להם טמיעה רוחנית־תרבותית, לולא קמה החסידות והפיחה בהם רוח חדשה.

אמנם חסרים מקורות מפורטים על ראשית החסידות בביסאראביה ואין חומר רב על השפעתה כאן במאה הי״ח, בכל זאת אפשר להניח, שכבר במחצית השניה של המאה הי״ח היא פעלה בין יהודי החבל. מן המאה ה־19 מתרבים העובדות והסימנים המעידים, שתנועה זו חדרה לביסאראביה וגילתה ליהודיה את דרך החסידות העממית. לא נגזים אם נאמר: החסידות היא אשר הצילה את יהודי ביסאראביה מניוון רוחני. החסידות העממית ופעילותו והשפעתו של הצדיק היו קרובות מאוד להלך נפשו של היהודי הביסאראבי. מצא הוא בה את תיקונו, והיא שימשה תריס כנגד ההשפעה של הכפריות המולדאבית. גם הרבנים בעלי השם, שפעלו במאה הנ״ל אצל שבט יהודי זה, נמנו על הרוב עם תנועה זו ותרמו לא מעט להכנסתו תחת כנפי החסידות ולהעמקת שרשיו היהודיים.

ג

מהחומר הרב והמאלף שאנו מפרסמים בספר זה מסתבר, שהחסידות בביסאראביה לא פעלה במאה הי״ח כתנועה מאורגנת, אף לא קמו בה ״חצרות״ של צדיקים. עם זאת אין ספק, שזרם החסידות הגיע באפיקים שונים ליהודי ביסאראביה כבר

בתקופת התפתחותה המוקדמת, והכשיר את הקרקע לתנופתה בראשית המאה הי״ט.

עובדות אלה אין פירושן, שבקצה המחנה לא היו קבוצות יוצאות דופן כגון הפראנקיסטים, אולם הללו לא שימשו מעולם גורם בעל־משקל בחיי היהודים בביסאראביה. כאשר יהודים מפודוליה, גאליציה ופולין התחילו לבוא לביסאראביה, גברה בה השפעת החסידות. אולם חבל־ארץ זה בייחודו השפיע מצדו גם על התו־שבים החדשים ובמשך הזמן לבשה גם החסידות בביסאראביה גוון מיוחד משלה.

אחת מתרומותיה הגדולות של החסידות: באמצעותה הושג הקשר בין יהודי ביסאראביה הנידחים ובין המרכזים היהודיים הגדולים בעם היהודי כולו, ובראש וראשונה ארצות מזרח־אירופה. קשר זה הביא לידי תסיסה והתעוררות ביהדות ביסאראביה, שמן המאה הי״ט הסתעפה לכמה כיוונים.

עד למאה הי״ט, כלומר עד לסיפוח לרוסיה, היו יהודי ביסאראביה קשורים מבחינה ציבורית ורוחנית לקהילה ביאסי שנמצאה תחת שלטון תורכי. החכם־באשי ביאסי הוא שאישר את תקנות החברה קדישא בקישינוב (תקל״ג), בבאנדאר (תקנ״ג) ובטאלנאֶשט (תקנ״ד). התארגנות החברה־קדישא במספר קהילות בביסא־ראביה משמשת מפנה בחיי הציבור היהודי. ואכן ממנה מתחילה השרשרת הארוכה של פעולות ציבוריות בקיבוץ יהודי זה.

נחזור לחסידות. כאמור, הרבנים שעמדו בראש הקהילות בביסאראביה, מהם בעלי־שם בעולם התורני, היו חסידים והשפיעו על צאן מרעיתם בכיוון זה. נזכיר אחדים מהם: ר׳ חיים צ׳רנוביץ, בעל ״באר מים חיים״, רבה של קישינוב (שיזם הקמת בית־כנסת הגדול בשנת תקע״ו, שהכיל למעלה מ־500 מקומות־ישיבה), ר׳ דוד־שלמה אייבשיץ, בעל ״לבושי שרד״, רבה של סורוקה, אריה לייב מלאנצוט בקישינוב, ר׳ משה אליעזר ב״ר אהרן בחוטין, ר׳ מאיר מפרמישליאן, מגדולי האדמו״רים בגליציה, שישב מספר שנים בליפקאן. השפיעה גם ישיבתו של ר׳ ישראל מריז׳ין בקישינוב זמן קצר, לשם הקמת מרכזו כאן. אך בגלל סירוב השלטונות לאשר ישיבתו נאלץ לעבור למקום אחר. עובדות אלה מעידות, כי במאה הי״ט נעשתה ביסאראביה מרכז לחסידות, ואף אחדים מאדמו״ריה המפור־סמים ביקשו להשקע בה. מאוחר יותר קמה שושלת חסידות בבאנדאר ע״י הרב ווארטהיים.

בעיירותיה ובערים של ביסאראביה הקימו החסידים רשת ענפה של ״חדרים״ בנוסח המסורתי. בשנת תר״ך (1860) נוסדה ישיבת קישינוב, שנחשבה למצודה גדולה של החסידות בעיר זו ובביסאראביה כולה.

במאה הי״ט היתה כה מושרשת החסידות בקרב יהודי ביסאראביה, עד שהיתה מסוגלת להכשיל במידה ניכרת את התפשטותה של ההשכלה שהחלה אז לחדור לחבל זה. אמנם המשכילים הצליחו לתקוע יתד פה ושם, כגון: ״ייסוד בית־הספר היהודי החילוני הראשון בקישינוב (1839) ע״י שטרן בעזרת מושלו של החבל, שראה בו התחלת רוסיפיקאציה של האוכלוסיה. בכיוון זה נעשו גם כמה נסיונות נוספים. אך כולם נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד המוני היהודים, הנתונים להשפעת האדמו״רים, שראו בהשכלה פתח להתבוללות ולשמד. קיצורו של דבר: במלחמה בין ההשכלה והחסידות במאה הי״ט היתה ידה של החסידות על העליונה. השכלה חילונית, שבאותת תקופה היתה זהה עם מגמה להתבוללות, לא מצאה הד בקרב המוני היהודים, שהחסידות העמיקה תחושתם הדתית והלאומית הרבה יותר מכפי שניתן לשער בימינו. תחושה זו נתגלתה בזמנים ובמצבים, שבהם הוכיחו

יהודי ביסאראביה דבקות בכלל ישראל. לשם המחשתה אסתייע בדוגמה, אחת מרבות. בשנת תרכ״ד (1864), כאשר סר משה מונטיפיורי נאבק על הצלת יהודי מארוקו, שיגרו אליו פרנסיה ורבניה של קישינוב מכתב נרגש, בו הם מאחלים לו הצלחה במאבקו, ואכן ביוזמה זו היו הם הראשונים בין יהודי רוסיה. סר משה מונטיפיורי הודה להם בהתרגשות רבה על ברכתם. בהודייתו הדגיש את הדאגה הכנה והעמוקה שיהודי קישינוב גילו לגבי קהילה רחוקה כזו של יהודי מארוקו. כעבור יובל שנים ומעלה הם טיפלו באותה נאמנות ודאגה יהודית־לאומית באחיהם פליטי הפרעות באוקראינה, שהגיעו ברבבותיהם לביסאראביה בשנים 1918—1922, ומצאו בה מקלט. הללו נתקבלו על ידי יהודי ביסאראביה באחווה ובמסירות, הוגשה להם כל העזרה הדרושה, עד שחלק מהם מצא דרכו לארץ־ישראל וחלק — לארצות אחרות. במבצע מופלא זה, שאהבת ישראל פיעמה אותו, גילו יהודי ביסאראביה דאגה ואחריות לאחים נרדפים ורשמו דף מפואר בתולדות ישובם.

ד

בתולדות יהודי ביסאראביה חל מפנה בראשית שנות השמונים, תחת השלטון הרוסי, שנמשך עד 1917, כלומר, עד לפרוץ מהפכת אוקטובר. בשנים שיהודי ביסאראביה נחשבו כחלק מיהדות רוסיה הדרומית, פקדו אותם גלים של פוגרומים ורדיפות, שהגיעו לשיאם בפרעות קישינוב (1903). הנגישות והרדיפות עוררו שני תהליכים: הגברת ההגירה לארצות שמעבר לים; התעוררות לאומית, שמצאה את ביטויה בפריחת הרעיון הציוני ובעליה לארץ.

בביסאראביה, כמו ברוסיה כולה, עמדה במרכז ויכוח סוער השאלה: לאן צריכות להיות מועדות פני יהודי רוסיה. כבר ראינו לעיל, כי ההשכלה, אשר סללה את הדרך להתבוללות, לא קצרה הצלחות בביסאראביה. להיפך, היא נחלה בה כשלון. אולם בתנאים החדשים של שנות השמונים עד למלחמת העולם הראשונה, שוב לא היתה החסידות מסוגלת לעמוד בפני תביעות הזמן. על הרעיון והתנועה הציונית הוטל למעשה התפקיד שמילאה החסידות במשך מאה שנה. גברה התודעה הלאומית, התעורר חפץ להכיר את תולדות העם, ללמוד את השפה העברית ולזווג חינוך עברי עם חינוך כללי. כתוצאה מתסיסה לאומית זאת נוסדו החוגים ״חובבי שפת עבר״, שלימים צמחו מהם חובבי־ציון ופעילי המפלגות הציוניות שלאחר מכן.

בסוף המאה הי״ט, עם הופעת ״חיבת־ציון״, נוצרו התנאים לתמורות חברתיות־תרבותיות בין יהודי ביסאראביה. בשטח החינוך קמו ״החדרים המתוקנים״, בהם למדו לימודים עברים, גם תרבות כללית. ל״חדרים המתוקנים״ נמשכו לא רק ילדי הציונים, אלא גם בני המחנה הדתי. אף החרדים, לפחות הנאורים שבהם, ראו בחדרים המתוקנים סכר נגד ההתבוללות. ״החדרים המתוקנים״ שימשו צינור חשוב להחדרת תודעה לאומית־ציונית בחוגים רחבים יותר של הישוב. גם חברת יק״א הקימה רשת של בתי־ספר יהודיים במושבות החקלאיות בביסאראביה, שסייעו במידה רבה לחינוך ילדי האיכרים היהודיים. אפשר לציין שנים אלה כתקופת ״הסער והדחף״ של יהודי ביסאראביה, בעיקר בין הנוער והאינטליגנציה שבהם.

עד 1880 נחשבה ביסאראביה כחבל שנהנה מהקלות מצד השלטונות. אולם החל מ־3 במאי 1882 נהפכה ביסאראביה לשוות־זכויות עם שאר חלקי יהדות רוסיה ביחס לשוויון בגזירות. מעתה הלכו והתרגשו הפורענויות על יהודי החבל הזה. אך אם מצד אחד הכבידו עליהם הנוגשים ומיררו חייהם, הרי מצד שני גרמו לחיזוק תחושתם הציבורית־הלאומית.

בד בבד עם התמורות בשדה החינוך מתעוררים כוחות ספרותיים בעברית וביידיש. מבין הסופרים העבריים תופסים מקום נכבד בספרות העברית החדשה: יהודה שטיינברג, ש. בן־ציון, יעקב פיכמן, שלמה הלל׳ס, אליהו מייטוס, ש. ל. בלאנך, י. זמורה ואחרים.

קצת יותר מאוחר צומחים מתוך האדמה הדשנה של יהדות ביסאראביה סופרים כותבי יידיש, כגון: משה אלטמן, יעקב שטרנברג, זלמן רוזנטל, מרדכי גולדנברג, היחיד בקבוצה זו שכתב סימולטאנית עברית ויידיש (בארץ ראו אור קובץ שיריו ״רשפים בערבה״ וקובץ סיפוריו ״הטחנה העתיקה״). אליעזר שטיינבארג, אפרים אויֶערבך, יעקב בוטושאנסקי ואחרים. אמנם, הסופרים האלה בשתי הלשונות לא יצרו מרכז ספרות עצמאי, שכן ברובם היו מושפעים מנוסח אודיסה. אולם כל אחד מהם הוסיף נופך משלו ועיצב ביצירתו את הייחודי של יהדות ביסאראביה. בחבל־ארץ זה קמה גם עתונות יהודית, רובה יידיש ומיעוטה עברית.

אין ספק, מסוף המאה שעברה עד למלחמת העולם השניה, היתה הציונות הגורם הראשי שהטביע את חותמו על דרכה וצביונה של יהדות זו. אמנם, בפעולות הציונות חלו עליות וירידות, היו אפילו משברים ודריכה על המקום. אולם גם בשעות־שפל ניכר בה שלטון הרעיון הציוני על זרמיו ומפלגותיו. נחטא לאמת אם נתעלם מגורמים ציבוריים ורעיוניים אחרים שפעלו ברחוב היהודי בביסאראביה, כמו ה״בונד״ והקומוניסטים מצד אחד, וקבוצות של מתבוללים ימניים מצד שני. אך אלה היו תופעות שוליות והשפעתן נצטמצמה בחוגים קטנים. יהודי ביסאראביה ברובה המכריע שמרו אמונים לרעיון הציוני. היתה גם קבוצה לא־מבוטלת של המחנה הדתי הקיצוני, שהתארגנו מסביב ל״אגודת ישראל״. אולם זו היתה מוגבלת לחוגים החרדים הקיצוניים, שלא רב היה משקלם בביסאראביה.

קיצורו של דבר: מאז ״חיבת־ציון״ ועד לשואה, היתה הציונות הכוח הדומינאנטי בציבור היהודי בביסאראביה.

ה

עמדנו קודם על ההגירה היהודית, שתחילתה בראשית שנות השמונים. אשר להגירה הביסאראבאית יש מקום לציין את המקום החשוב שתפסה בה ארגנטינה לעומת אזורים אחרים של יהדות רוסיה, מהם היגרו על הרוב לארצות הברית. דומה, הנהייה לארגנטינה נבעה מהסיכויים להתיישב בה כחקלאים במושבות מיסודו של הבארון הירש. ואכן בין המתיישבים במושבות היהודיות של יק״א בארגנטינה, נועד מקום נכבד ליהודי ביסאראביה. בשנות הגיאות של ההתישבות היהודית בארגנטינה, נודעו מושבות שהיו כמעט על טהרת יוצאי ביסאראביה. יש להודות: סיוע מסויים להגירה זו לארגנטינה ניתן מצד השלטון הצארי, שהיה מעוניין להיפטר ככל האפשר ממספר רב של יהודים. מארגני ההגירה לארגנטינה לא נתקלו מצד השלטונות בקשיים, כפי שאירע לגבי מהגרים לארצות אחרות. המחנה הציוני לא היה אדיש להגירה לארגנטינה, דבר שהביא לידי מתיחות ומריבות בין המחנות. הדברים הגיעו לידי כך ש״חובבי־ציון״ בביסאראביה הזמינו תגבורת מהמרכז באודיסה, כדי להשפיע על המועמדים ליציאה שיעלו לארץ ולא יהגרו לארגנטינה. לשם כך בא לכאן המטיף הציוני הידוע צבי הירש מאסליאנסקי, אשר בדרשותיו ניסה להתמודד עם התנועה לארגנטינה. תגובתם של חסידי ארגנטינה: לחישה באזני השלטונות, שמאסליאנסקי גורם נזק להגירה לארגנטינה. ואכן התוצאות לא איחרו לבוא. המטיף נעצר ורק אחרי שתדלנות רבה שוחרר. שר הפלך

דרש ממנו להסביר לו את נימוקיו נגד ההגירה לארגנטינה. תוך כדי שיחה — כפי שצבי הירש מאסליאנסקי רשם בספר זכרונותיו — העיר לו נציג הרשות: "הנח את הדרשנות, נוח לך לסחור בבצלים מלהיות מגיד. דע לך כי רוסיה היא ארץ השתיקה ולא ארץ הדיבור".

משנת 1890 ועד למלחמת העולם השנייה היגרו לצפון אמריקה ולדרומה רבבות רבות של יהודי ביסאראביה, שהשתלבו יפה בחיי הקהילות שבאותן ארצות. הם לא באו לשם בידיים ריקות, אלא נשאו בלבם את התכונות האופייניות של יהודי ביסאראביה. בכך הוסיפו גוון עממי לקיבוצים היהודיים אשר מעבר לים. רבים מהם אף חלמו שבואנוס־איירס או ניו־יורק לא תהיה תחנתם הסופית, אלא תחנת־מעבר בלבד בדרכם לארץ־ישראל. חלום זה התגשם בחלקו עשרים שנים לאחר מכן, כאשר בניהם ונכדיהם עלו לארץ כחברי התנועות החלוציות באותן הארצות. יהודי ביסאראביה הקימו בארצות מושבותיהם "לאנדסמאנשאפטים" וחברות פילאנ־טרופיות שונות, בהם שמרו במשך שנים רבות על הווי ומנהגים ביסאראביים, אף הנחילו אותם במידה מסויימת לבניהם, ילידי המקום.

הנכון הוא: עוד לפני התחלת ההגירה לארגנטינה ולארצות אחרות, היתה ביסאראביה בין האזורים הראשונים ברוסיה שקמה בה תנועת עלייה לארץ־ישראל. עוד בשנת תרמ"ב הנצו בתחומה הניצנים הראשונים להתארגנות למען יישוב ארץ־ישראל.

עם הקמת "חיבת ציון" נוסדו כמעט בכל חלקי ביסאראביה אגודות "חובבי־ציון", שמטרתן היתה לסייע למושבות בא"י ולארגן עליה מבין יהודי החבל.

בחומר המוגש בספר זה רוכזו נתונים רבים על ראשית צעדיה של הציונות בביסא־ראביה. לא יהיה מיותר לציין, שעוד בשחר התנועה בלטו בין ציוני ביסאראביה אנשי יוזמה ומעשה, שתי תכונות אופייניות לשבט יהודי זה.

בשם "חובבי־ציון" בקישינוב הגיש מאיר דיזנגוף תכנית מפורטת ליישב מאה משפחות בעבר־הירדן, בצורה יישובית הדומה למושבי־עובדים. הוא בחר בעבר הירדן, הואיל ונמצאו בה שטחים פוריים, שלפי שיקולי המתכננים מתאימים הם להתיישבות יהודי ביסאראביה, הבאים מאיזור חקלאי פורה. לפי התכנית צריך היה הישוב להיות בנוי כך: חבריו יעבדו את הקרקעות במשותף והרווח יחולק ביניהם לצרכיהם הנחוצים ולפי מספר הנפשות בכל משפחה, ואילו עודף הרווחים ישאר בכפר להרחבתו. בתכנית זו היה משהו מיוחד ומקורי, אם נביא בחשבון שהיא הועלתה זמן רב לפני היות קיבוץ ומושב־עובדים בארץ.

העוקב אחרי חלקם של ציוני ביסאראביה בבנין הארץ יווכח בנקל, שהעולים בחלקם הניכר היו חדורים בהרגשת שליחות וחזון לאומי.

אחרי הקונגרס הציוני הראשון (1897), שבעקבותיו התחזקה התנועה הציונית בביסאראביה, עלו לא"י פעילים לא־מעטים שנודעו ברבות הימים כיחידי סגולה. אסתפק בציון הבולטים שבהם: יוסף ברץ מקישינוב, מראשוני קבוצת דגניה ובוניה; אליעזר ל. יפה, הוגה רעיון מושב־העובדים ומימסדי נהלל; ישראל גלעדי ומנדל פורטוגאלי, מראשוני הסתדרות "השומר".

על האופי המיוחד של מתיישבי ביסאראביה, עוד בתקופת "חובבי־ציון", תעיד העובדה שהמושבה קסטינה (באר טוביה) נוסדה ע"י משפחות מיהודי פאלאשט. לכאורה התנהל בה הכל כשורה. המושבה היתה יכולה להתפתח בדומה לזכרון־יעקב וראש־פינה, שנוסדו לפני כן על־ידי עולי רומניה. אולם איתרע מזלה של קסטינה עקב ההתנגשות בין פקידי הבארון לבין מתיישביה. הפקידים דרשו, כי

בשנים הראשונות יהיו מתיישבי קסטינה שכירי־יום ולא בעלי המשקים. גישה ביורוקראטית זו עוררה חמתם של המתיישבים, שהתעקשו וסירבו לחתום על החוזים עם פקידי הבארון. הרצון העז להיות חקלאים עצמאיים גרם לכך, שמתיישבי קסטינה נאלצו לעזוב את המקום. הם נאבקו על עיקרון בריא, שלא להיות שכירי יום, ולא הסכימו לפשרות. היתה בעמידתם זו הזיקה לקרקע, לחלקת האדמה, כפי שהורגלו בחקלאות הביסאראבית. כשלון קסטינה לא שבר את רוחם של "חובבי־ציון" בביסאראביה. כשהגיעו לכאן הידיעות על העזיבה לא קמה בהלה. כעבור זמן לא־רב נתחדש גיוסם של מועמדים חדשים ליישוב ארץ־ישראל.

"חובבי־ציון" בביסאראביה זכתה לקבוצת מנהיגים, שהשפעתם היתה ניכרת הן בפלך זה הן מחוצה לו. אחדים מהם אף זכו לכתר מנהיגות בתנועה הציונית ובישוב בארץ, כגון: מאיר דיזנגוף, שעלה בשנת 1891, ונעשה מיד לאחד המנהיגים הבולטים של הישוב ואחר־כך — מיסדה של העיר תל־אביב; אברהם גרינברג, איש קישינוב, היה מראשי הועד האודיסאי של "חובבי־ציון" ואחרי פטירתו של ד"ר ל. פינסקר נבחר לעמוד בראשו; ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן, מהמנהיגים הבולטים של ציוני רוסיה והרוח החיה בפעילות הציונית אחר הקונגרס הציוני הראשון, בו הוטל עליו תפקיד רב־ערך: לעמוד בראש ההסברה הציונית ביהדות רוסיה על ידי "לשכת הדואר". כן התבלטו בפעילותם הציונית ד"ר ל. כהן, שלמה ברליאנד, נחום מ. רויטמן, נ. ליפשיץ ואחרים.

בפעילותם לא הסתפקו מנהיגים אלה בתחום הציוני בלבד. אחר הקונגרס הציוני הראשון פתחו בפעולה רצינית, כדי להשפיע על הקהילות ולרכוש אותן לרעיון הציוני.

ציוני ביסאראביה ומנהיגיה לא היו פעילים רק בשטח הארגוני־המעשי, אלא גם תרמו תרומה נכבדה להתפתחותה של האידיאולוגיה הציונית לזרמיה. ד"ר י. ברנשטיין־כהן היה חבר ב"פראקציה הדמוקראטית" ופעל בה שכם אחד עם ד"ר ח. וייצמן ול. מוצקין. את הרוח המרעננת למאבק ולהתחדשות הביא עמו ד"ר ברנשטיין־כהן, שמנעוריו היה פעיל בתנועה המהפכנית העממית הרוסית "נארו־דנאיה ווליא". כעומד בראש "לשכת הדואר" נתן ביטוי לדעותיו המתקדמות והיה תוקף כל דבר שנראה לו כסטיה מן הרוח המחדשת של תנועת השיחרור הלאומית. בדברי הביקורת שמתח באמצעות "לשכת הדואר" לא נרתע מלהתנגש עם ההנהלה הציונית, שבראשה עמד ד"ר ת. הרצל, ועם ראשי הועד הפועל הציוני. ד"ר י. ברנשטיין־כהן שילם בעד מרדנותו. ההנהלה הציונית החליטה להפסיק את קיום "לשכת הדואר", וזו היתה מכה רצינית להסברה הציונית בין יהודי רוסיה. היחס המסוייג כלפיו נמשך כל ימיו, והוא ספג הרבה מרירות ואכזבה בגלל העזתו לשחות נגד הזרם. למאבקו של ד"ר ברנשטיין־כהן היה הד רב בקרב ציוני ביסא־ראביה.

במקביל למאבק למען הדמוקראטיה בציונות, התארגן בראשית המאה אגף העבודה בציונות שנודע בשני חלקיו — "צעירי־ציון" ו"פועלי ציון" — אשר השפעתם היתה ניכרת בביסאראביה. בעוד ש"פועלי־ציון" ביססו את האידיאולוגיה שלהם על יסודות מארכסיסטיים, היו "צעירי־ציון" תנועה לאומית־עממית, שחבריה היו בעיקר צעירים. הם חרתו על דגלם עקרונות כעליה והגשמה עצמית בארץ, סוציא־ליזם עממי, ושמו את הדגש בשפה ובתרבות העברית. לימים נעשו "צעירי־ציון" לגורמים המרכזיים בציונות הביסאראבאית.

"צעירי־ציון" פיתחו פעולה הסברתית וארגונית רחבה, אבל את הדגש שמו בעליה

ובהגשמה. ולא במקרה הוא שבימי העליה השניה הוציאו מתוכם קבוצה בעלת השפעה רבה. לא מקרה הוא שמתוך, "צעירי ציון" בביסאראביה יצאו מנהיגים בעלי שם והוגי דעות כיוסף שפרינצק, חיים גרינברג, יוסף ברץ, יעקב אפטר, נחום טברסקי, עדה מימון, אריה פלדמן, יוסף רבינוביץ, ישראל גורפינקל (גורי), חיים שורר ואחרים.

אילו באנו לסכם את הקו האופייני של הציונות הביסאראבית היינו אומרים, שזו הצטינה בתפיסה מתקדמת, מגשימה ודמוקראטית. ציוני ביסאראביה ראו בחזון הציוני דרך לשינוי מהותי של חיי היהודי במולדתו. חזון זה מחייב בראש וראשונה את היחיד להגשמה, כלומר לא להיות רק נאה דורש, אלא בעיקר נאה מקיים.

סמוך לקונגרסים הציוניים הראשונים התחילו להתארגן בביסאראביה קבוצות של ציונים חרדים במסגרת העולמית של ה"מזרחי". פעולתו של הרב ריינס למשוך לרעיון הציוני חוגים חרדים נתנה פרי הילולים גם בביסאראביה, בראשותו וביזמתו של הרב י. ל. פישמן (מימון), שחי במושבה החקלאית מארקולשט וממנה פרש מצודתו על ביסאראביה כולה. לאחר שעבר לכהן כרב באונגאֶן יסד את הסתדרות "מזרחי" בביסאראביה. כשעלה לארץ בשנת תרע"ב, תפס מיד מקום מרכזי בתוך מנהיגות "המזרחי" בארץ. ל"מזרחי" בביסאראביה הצטרפו אחר כך הרבנים ר' שלמה ווארטהיים מבאנדאר, ר' לוי שטרנברג מדומברובן ואחרים.

הישוב היהודי בביסאראביה נחשב לישוב־ספר בתוך יהדות רוסיה הגדולה. אף־על־פי־כן, הודות לערנותו הלאומית ניכרה השפעתו בכל מערכות החיים היהודיים במזרח־אירופה. יתר על כן, יהודי ביסאראביה מעולם לא הסתגרו בדל"ת אמותיהם, אף שבעיות מרובות וקשות היו מנת חלקם. אדרבה, הם שלחו מטובי בניהם לפעול בזירה היהודית הרחבה של כלל יהדות רוסיה. אמנם יהדות ביסאראביה היתה פאריפריה, אבל זו היתה פאריפריה דינאמית, יוזמת ומגשימה.

מלחמת העולם הראשונה והמהפכה שלאחריה ברוסיה ניתקו את יהדות ביסאראביה מטבורה. אולם לא עברו ימים מרובים וזו התחילה תופסת מקום מרכזי ומנחה בתוך יהדות רומניה, אשר בפרוס מלחמת העולם השנייה הגיעה למיליון נפש, הקיבוץ היהודי השני בגודלו אחרי פולין במזרח אירופה, לאחר שבתוקף המשטר הקומוניסטי נותקה היהדות בברית המועצות מגופו של העם היהודי.

ו

פרק חדש בחיי יהודי ביסאראביה מתחיל בשנת 1918, לאחר שהחבל עבר משלטון רוסי לשלטון רומני. מבחינה לאומית היה זה מפנה חד; ישוב־הספר של יהדות רוסיה הגדולה נהפך לחלק החשוב ביותר של יהדות רומניה.

לתקופה זו שארכה 22 שנים, עד לשואה, היה כוח־התנופה הגדול ביותר בתול־דותיה של ביסאראביה היהודית. אין ספק, מארבעת מרכזיה של יהדות רומניה, בעלת מיליון הנפש — ריגאט (רומניה הישנה), טראנסילבניה, בוקובינה וביסא־ראביה — היה הקיבוץ הביסאראבי התוסס והפעיל ביותר והשפעתו חרגה הרחק מגבולותיו.

יהודי ביסאראביה לא באו לרומניה בידיים ריקות; הם הביאו אתם נסיון יהודי־לאומי עשיר שרכשוהו כחלק מיהדות רוסיה, במשך מאה שנים, נסיון ונכסים שהתבטאו בחינוך עברי, בעסקנות ערה ובלהט של מגשימים.

עוד לפני סיפוח ביסאראביה לרומניה, בימי הזוהר של מהפכת פברואר, פרשה יהדות רוסיה את כנפיה, ובכוחותיה הלאומיים־חברתיים, שנכלאו במיצר השלטון

הצאריסטי, פרצו החוצה באון ובשפע. גם בחבל הביסאראבי הורגש משק הכנפיים של האביב המהפכני. התנועה הציונית יצאה מהמחתרת, והנוער התוסס חיפש שבילים חדשים לדרך חייו. למרבה הצער ארכה תקופה זו זמן קצר מאוד הן ברוסיה, הן בביסאראביה, אם כי תחת השלטון הרומני היו התנאים שונים מאלה שבברית המועצות.

לאחר שרומניה סיפחה אליה את ביסאראביה, הוכנסו יהודיה בעולו של משטר צבאי חמור. השלטון הרומני החליט לדכא ביד ברזל כל התארגנות שהוחשדה בחתירה נגדו. בראש וראשונה שאף לעקור מן השורש כל השפעה רוסית.

התקופה הראשונה של השלטון הרומני בביסאראביה היתה רצופה על הרוב רדיפות והתנקשויות בזכויותיהם האלמנטריות של אזרחי החבל, הז׳אנ־דרמניה והבולשת שלטו ברחוב ומעשי זוועה חזרו יום יום. בכל זאת, למרות הרדיפות מצד אחד ומצוקת החבל הביסאראבי החקלאי, לאחר שנותק ממרכזיו ברוסיה, שהיו שוק טבעי לתוצרתו, מצד אחר, — התאושש הישוב היהודי חיש מהר. הוא לא השלים עם הגזירות, אלא נקט יוזמה ונאבק על זכויותיו ויציאתו למרחב. רצה הגורל ובשנים אלה לקתה ביסאראביה גם בבצורת שהכבידה מאוד על המצב הכלכלי. לא עברו ימים מרובים והמרץ והתסיסה הלאומית שהצטברו עשרות שנים בקרב יהודי ביסאראביה פרצו ודחפו אותם לאפיקים רחבים של עשיה ופעילות ציבורית.

הצהרת בלפור והתחלת העלייה השלישית הציתו אש התלהבות בין ציוני ביסאראביה, שהאמינו בהתקרבות הגאולה. צעיריהם התמסרו לפעילות ציונית, ורבים מהם התכוננו לעליה ולהגשמה.

בד בבד עם התנופה הציונית־חלוצית הסתעפה כאן רשת בתי הספר העבריים, מיסודה של ״תרבות״. כמעט בכל ישוב יהודי, להוציא את הקטנים מאוד, קם בית־ספר עברי. בשנים הראשונות אחרי הסיפוח התקיימו גם מספר בתי־ספר ששפת הוראתם היתה יידיש. כן נעשה מאמץ להכשיר מורים וגננות בשביל בתי־הספר העבריים.

ההתעוררות בשדה החינוך העברי והפעילות הציונית המוגברת הבשילו את הצורך להקים בביסאראביה מסגרת עצמאית של הסתדרות ציונית. צורך זה בא לידי ביטוי חזק בועידה הציונית של החבל, שהתכנסה במאי 1920 בקישינוב. לקחו בה חלק פעיל אישים כד״ר י. ברנשטיין־כהן, נ. מ. רויטמן, ש. ברליאנד, מ. א. גוטליב, ראשי המפלגות הציוניות ופעילי הנוער.

הסתירה בין משטר צבאי כבד, שדיכא כל נסיון של התארגנות ציבורית מצד אחד, והתעוררות וצמיחה לאומית־יהודית מצד אחר — מצריכה הסבר. וההסבר הוא: המשטר הרומני, בחששותיו מפני השפעה רוסית, הגיע לידי מסקנה שאחת הדרכים המועילות לסילוקה, היא עידוד המיעוטים הלאומיים לפתח תרבותם ולשונם, תהליך שיביא להינתקות מהירה מהשפעת השכן הגדול ומשטרו. מכאן הסובלנות היחסית של המשטר הריאקציוני לגבי ההתעוררות הציונית בין יהודי ביסאראביה.

הציבוריות היהודית ניצלה ככל האפשר את ההזדמנות שניתנה לה, אף שתמיד הרגישה בנוכחותו הגלויה או הסמויה של הז׳נדרם הרומני, שהיה בודק פעילותה בשבע עיניים.

הערנות הרבה והפעילות הרחבה מצד יהודי ביסאראביה הביאו לידי כך, שעד מהרה נהפך החבל הזה למרכז חשוב ומשפיע ביהדות רומניה כולה.

כאן צריך לשוב ולהזכיר את רבבות הפליטים מאוקראינה שהגיעו לביסאראביה בשנים 1918—1922 (בערך כ־80 אלף נפש). הללו היו לא רק מקבלים, אלא גם נותנים, שתרמו תרומה נכבדה למארחיהם בשטח הציבורי והחברתי. היו ביניהם אנשי ציבור, מורים, סופרים ועתונאים, אף נוער ציוני נהדר שנמלט מברית המועצות ושאף להגיע מכאן לארץ ישראל. אנשים אלה סייעו ליהודי ביסאראביה בכל השטחים. בהתחלה היו הם הרוח החיה בתנועת ״החלוץ״, שועידתה הראשונה נתקיימה בסיוון תרפ״א (1921) בקישינוב, בה השתתפו נציגים מרומניה כולה, וקישינוב גם נבחרה למושב מרכז ״החלוץ״ לרומניה רבתי. את דברי הפתיחה בועידת ״החלוץ״ נשא לייב גלאנץ ז״ל, אף הוא היה מפליטי אוקראינה, בהם העלה על נס את המשימה העומדת לפני הנוער הציוני להיות מחנה המגשימים בא״י. יש להזכיר כאן את תפקידו המרכזי של שמשון שכטר (אהרנקראנץ) בתנועת ״החלוץ״.

הרוח החיה והכוח הדוחף ב״החלוץ״ היתה מפלגת ״צעירי־ציון״, שטובי חבריה פעלו במסגרתו. ״החלוץ״ נהיה לפארה וגאוותה של התנועה הציונית בביסאראביה וברומניה כולה. לימים קמו סביב ״החלוץ״ תנועות נוער חלוציות: ״השומר הצעיר״, ״גורדוניה״, ״החלוץ הצעיר״, ואחרי כן ״בוסליה״, ״דרור״ ו״מכבי״.

בעקבות ההתעוררות הציבורית־הלאומית באה גם התסיסה לקראת דמוקר־טיזאציה של המוסדות היהודיים ושינוי פני הקהילות בביסאראביה. באותה תקופה פעלו בציבור היהודי גם קבוצת ״הבונד״ (בראשה ש. ש. וויסמן וי. קוברסקי) ואגודת ישראל, שתמך בה הרב י. ל. צירלסון, רבה הראשי של ביסאראביה. אולם ככוח וכגורם מרכזי בחיי היהודים היתה ונשארה התנועה הציונית שהשפעתה הקיפה את כל שטחי החיים.

אחרי הועידה הציונית הראשונה בקישינוב התחילה התעוררות גדולה בתנועות הנוער החלוציות, הורחבה פעולת הקרנות הלאומיות, קם משרד ארץ ישראלי שאירגן וכיוון את המועמדים לעליה.

המרכז הציוני בקישינוב, ברח׳ קיובסקי 52, שימש גורם מדרבן להגברת הציונות בביסאראביה והיה לגורם הלאומי העיקרי בחיי הציבור. ממנו נמשכו החוטים לכל פינות האיזור והוא קשר את ציוני ביסאראביה עם הציונים ברומניה כולה.

במשך שנים שלטה ביהודי רומניה הישנה (רגאט) קבוצת מנהיגים מתבוללים למחצה, לשליש ולרביע, שראו בעין רעה את משב־הרוח הציוני הרענן שבא מביסא־ראביה. הם התנגדו לנקיטת קו עצמאי יהודי־לאומי במדיניות הארצית ותבעו ללכת יחד עם המפלגות הרומניות הרשמיות. ציוני ביסאראביה, לעומת זה, תבעו קו יהודי לאומי־עצמאי. אותו חלק של היהודים ברומניה הישנה, וביניהם חבורה חשובה של ציונים דגולים שנלחמו בנטיותיהם להתבוללות של הנוטאבלים, קיבלו תיגבורת מיהודי ביסאראביה במאבקם לקו יהודי־לאומי גם במדיניות הארצית.

באותה תקופה סוערת התעורר הצורך בעתונות יהודית, שתדריך את הישוב ותעמוד על משמר הזכויות של היהודים בחבל ותסייע במאבקיהם הצבוריים השונים. עוד בשנת 1919 ניסתה קבוצת ה״בונד״ להוציא עתון, אבל הוא נסגר אחר תקופה קצרה, כי יהודי ביסאראביה לא ראו ב״בונד״ את דרכם. שנה לאחר מכן החליט המחנה הציוני להוציא עתון יומי ״דער איד״, שראה אור במשך שנתיים (1920—1922), עתון זה מילא גם תפקיד חשוב בארגון העזרה לפליטי אוקראינה, וכאשר נשקפה סכנה שהשלטונות הרומניים יחזירום לברית המועצות, החזרה שמשמעותה מוות, פעלו כל הגורמים הציבוריים היהודיים לביטול הגזירה. משלחת שהופיעה אצל ראש הממשלה של רומניה דאז, גנרל אורסקו, אמנם הביאה לביטולה. בפעולה

חשובה זו מילא תפקיד חשוב העתון "דער איד", שגייס את דעת הקהל ברומניה ובעולם היהודי מחוץ לרומניה ותבע שלא להסגיר את הפליטים לברית המועצות. כשנסגר "דער איד" התחיל להופיע השבועון "ערד און ארבעט", בטאונם של "צעירי־ציון", שהיו אז הגורם התוסס והפעיל בהסתדרות הציונית בביסאראביה. אף כי שבועון זה מילא שליחות ציבורית חשובה והדריך את פעילי הציונות בשאלות שעמדו על הפרק, — הציונות, ארץ־ישראל והקהילות — הורגש בכל זאת צורך בעתון יומי. קבוצת עסקנים מבין חברי "צעירי־ציון" החליטה להוציא עתון יומי וקראה לו "אונזער צייט". עד מהרה הוא נעשה לבטאון הציונות ויהדות ביסאראביה ותרם רבות במאבקו הקשה של הישוב לזכויותיו הלאומיות.

גם ההנהגה הציונית העולמית ראתה ביהדות ביסאראביה מצודה ציונית. מנהיגיה ערכו בה ביקורים, שנהפכו למאורעות מרכזיים בחיי היהודים של החבל. מהם יש להזכיר במיוחד את נחום סוקולוב וד"ר חיים ויצמן, שביקורם היה חג גדול ליהודים. את האחרון הכתירה העתונות הכללית כ"מלך היהודים". ביקורו של יוסף שפרינצק, כשלושים שנה לאחר שעלה מקישינוב לארץ־ישראל, היתה חוויה עמוקה לכל הצבור היהודי, ובראש וראשונה לציונות העבודה. כן ביקרו בביסאראביה מנחם אוסישקין, אליעזר קפלן, שמריהו לוין, לייב יפה ורבים אחרים מהצמרת הציונית.

למותר לומר, שנוסף להתעוררות הרוחנית שהביאו ביקורי האישים הציונים הדגולים, שימשו הם מנוף להגדלת התרומות לקרנות הציוניות, להעמקת החינוך העברי, להגברת הפעילות של המפלגות ותנועות הנוער ולהעמקת התודעה הציונית.

עליית היטלר לשלטון בגרמניה והסתערותו התעמולתית על ארצות אירופה השפיעה בצורה הרסנית על מצב היהודים ברומניה. כל שהושג במשך 15 שנים, מאז סיפוחה של ביסאראביה לרומניה, הועמד לפני התמוטטות.

בתנאים הפוליטיים החדשים התאכזר המשטר הרומני על המיעוט היהודי. ניתכו עליו גזירות על גבי גזירות, שנועדו לצמצם את חופש הפעילות היהודית בשטח הציבורי־לאומי. מגמה זו השתקפה גם בשטח הכלכלי. נוסף על הבצורת הקשה, שדלדלה חלקים גדולים של האוכלוסיה, התנקשו השלטונות בעמדות הקואופראציה היהודית בביסאראביה. מכשולים רבים נערמו גם בדרכי המסחר, המלאכה, אף בעלי מקצועות חפשיים הוגבלו בפעולתם. כדי להציק עוד יותר ליהודים, התחילו בבדיקת אזרחותם. תוך זמן קצר ניטלה מרבבות אזרחותם, שנטילתה היתה כביטול זכותם לעבודה.

במקביל לגזירות הכלכליות והפוליטיות באה התקפה על רשת בתי הספר העבריים. משנה לשנה נתרבו אבני הנגף שהניחו בדרכו של בית־הספר העברי. גורל זה נועד גם למוסדות החינוכיים בשפת יידיש, נדחקו גם רגליהם של המורים במוסדות חינוך אלה. ראשי "תרבות" ניהלו מאבק עקשני להצלתם של מוסדות החינוך העבריים. במקרים מסויימים הצליחו לדחות לזמן־מה את הגזירות. אך בסופו של דבר נפל הפור והונף הגרזן על החינוך העברי בביסאראביה.

אחרי החינוך בא תורם של "החלוץ", הקרנות הלאומיות, תנועות הנוער, העתונות היהודית. פעילות ציבורית ברוכה זו הצטמצמה והלכה מיום ליום.

בזמן קצר התערער כל הבנין הציבורי של יהודי ביסאראביה, שהוקם בעמל ובהתלהבות במשך עשרים שנה. בדצמבר 1937 עם עלייתו לשלטון של גוגא־קוזא, התחילו לפעול בגלוי, בשיטות נאציות מובהקות, לביטול כל הזכויות שהשיגו

היהודים במשך כל ימי השלטון הרומני. השפעת גרמניה הנאצית גברה והלכה והיהודים היו שרויים בחרדה רבה. הקלה פורתא באה בחודש יוני 1940, לאחר שהסובייטים נכנסו לביסאראביה וסיפחו אותה לברית המועצות. אלפים מיהודי ביסאראביה, אשר בשנים 1918—40 התפזרו בחבלים האחרים של רומניה, התחילו חוזרים לארץ הולדתם. היתה בלבם התקווה, שתחת שלטון הסובייטים יהיו לפחות בטוחים מבחינה פיזית. האכזבה לא איחרה לבוא, הסובייטים עקרו כל ארגון וכל מסגרת לאומית־יהודית, ואילו את ראשי הציונים שמו במעצר. מצב זה נמשך עד לפרוץ המלחמה בין גרמניה הנאצית לברית המועצות ביוני 1941. משנכנסו צבאות רומניה וגרמניה לביסאראביה, הונף הגרזן על יהדות עממית עסיסית זו, אחד הענפים הרעננים של יהדות מזרח־אירופה.

40 שנה עברו מאז התרגשה הפורענות הראשונה על יהודי ביסאראביה. היא זיעזעה את העולם היהודי באביב 1903, עם פרוץ הפוגרום בקישינוב, שביאליק הנציח אותו בפואימה שלו ״בעיר ההריגה״. אך הפוגרום בקישינוב היה משחק ילדים לגבי השואה המאוחרת, כאשר הנאצים ומשרתיהם הנאמנים השמידו כ־80 אחוז מיהודי ביסאראביה. מחנות טראנסניסטריה, אשר אליהם שולחו יהודי ביסאראביה, היו האושוויץ והטרבלינקה של שבט יהודי זה.

אנו, שבדרך נס ניצלנו מגיא ההריגה, מצווים, לפחות, להציב מצבה לשבט יהודי נאמן של יהדות מזרח־אירופה הגדולה, שעלה על המוקד בשריפה הגדולה שאחזה בבית ישראל באירופה במלחמת העולם השנייה.

יהדות ביסאראביה

אליהו פלדמן

תולדות היהודים
בביסאראביה
עד סוף המאה הי״ט

בימי השלטון המולדאבי והתורכי (עד 1812)

פרק ראשון

התיישבות היהודים בביסאראביה

א

ביסאראביה שוכנת בדרום־מזרח אירופה, על חופו הצפוני של הים השחור, בין רוסיה ורומניה. שטחה — 45,600 ק"מ^2, וגבולותיה הם: מצד מזרח — הנהר דניֶסטר, המפריד בינה לבין רוסיה (הפלכים חרסון ופודוליה של רוסיה הצארית); מצד מערב — הנהר פרוט, ומצד דרום־מערב — הדאנובה ואחת מזרועותיה המפרידות בינה לבין רומניה (מולדאביה); מצד דרום — הים השחור; מצד צפון גובלת ביסאראביה עם גאליציה ובוקובינה; הגבול עובר כאן לאורך כמה נהרות קטנים ולאורך קו יבשתי.

ביסאראביה לא היתה מעולם יחידה פוליטית עצמאית. עד 1812 היתה לעיתים רחוקות ולתקופות קצרות בלבד, נתונה כולה לשלטון אחד, שסמכותו פרושה על פני כל שטחה. במאות השניה והשלישית לספירת הנוצרים היתה כלולה — כולה או רק החלק הדרומי שלה — בפרובינציה הרומית דאקיה; לאחר נסיגת הרומים אל מעבר לדאנובה, בשנת 271, שימשה ביסאראביה במשך למעלה מ־1000 שנים מעבר לשבטים ועמים נודדים מגזעים שונים — גרמנים, סלאבים ומונגולים — אל אירופה המרכזית ואל ארצות הבאלקאן. לקראת סוף המאה הי"ד התחיל מתפשט בביסאראביה שלטונם של נסיכי מולדאביה, שנתארגנה זמן קצר קודם לכן כנסיכות עצמאית בין הנהר פרוט והרי הקארפאטים; הם כבשו תחילה את חלקה הצפוני של ביסאראביה, ולאחר מכן התקדמו בהדרגה דרומה, בהדפם את אחרוני הפולשים שהגיעו לחבל — את הטאטארים. ברבע הראשון של המאה הט"ו היה כבר כל החבל כלול במסגרת הנסיכות המולדאבית.

ברם, כבר במחצית הראשונה של המאה הט"ו הופיעו התורכים על גבולות מולדאביה, והנסיכים המולדאביים נאלצו לסגת בפני הפולש החדש. ב־1484 נפלו בידי התורכים שני מיבצרי המפתח בדרום־ביסאראביה — אקרמן [1] וקיליה — שנספחו, יחד עם האזורים הסובבים אותם, לקיסרות התורכית בתור "רעיה" (היינו מחוז לא־מוסלמי הנמצא בשלטונם הישיר של התורכים). מכאן ואילך הרחיבו התורכים בהתמדה את שלטונם הישיר בביסאראביה, מתוך מגמה להקיפה בשורה של מיבצרים, שנועדו לשמור על הקיסרות בפני התקפות הפולנים והקוזאקים; ב־1538 נספח לקיסרות והפך להיות "רעיה" גם המיבצר באֶנדאֶר [2]. עם זאת סופח לתורכיה כל החלק הדרומי של החבל, הוא שטח הערבה המכונה בודז'אק. בשטח זה הושבו על־ידי התורכים שבטים טאטאריים בין נתיני החאן מקרים, אשר העמיד את עצמו בסוף המאה הט"ו תחת חסות השולטן התורכי. על־ידי כך נהפך הבודז'אק לחלק מממלכת החאן [3]. ב־1595 הוקמה ה"רעיה" של איזמאיל על גדות הדאנובה, וב־1622 צורף לרעיה זאת גם איזור ראֶני הסמוך. לבסוף הועמד ב־1712 תחת שלטון תורכי ישיר גם המיבצר חוטין עם המחוז כולו, לאחר שמשך תקופות ממושכות למדי היה לסירוגין בידי הפולנים.

בסוף המאה הי"ח היה, איפוא, המיבנה הפוליטי והאדמיניסטראטיבי של ביסאראביה כדלהלן: הרצועה שלאורך הים השחור, מן הדאנובה ועד שפך הדניֶסטר, עם המיבצרים ראֶני, איזמאיל, קיליה ואקרמן, איזור באֶנדאֶר שלאורך הדניסטר בדרום־מרכז החבל ומחוז חוטין בצפון החבל, היו תחת שלטונם הישיר של התורכים; הערבה שבדרום החבל, הבודז'אק, היתה מאוכלסת טאטארים והיוותה חלק של ממלכת הטאטארים מקרים, תחת סוברניות עליונה של השולטן; החלק המרכזי והצפוני־מרכזי של החבל, וכן רצועה לאורך הפרוט בדרומו — נשארו בידי המולדאבים. שטח זה היה מחולק למחוזות סורוקה, יאסי, אורהיוב [4], חוטרניצ'ני, קודרו וגרֶצ'ני. השם "ביסאראביה" התייחס בתקופה זאת רק לחלק הדרומי של החבל, לבודז'אק [5].

בהיותה שוכנת בין מעצמות גדולות ויריבות, היתה ביסאראביה לעיתים קרובות מאד זירה למלחמות ביניהן. במאות הט"ז והי"ז היה המאבק נטוש בעיקר בין התורכים והפולנים, ואילו במאה הי"ח ירשו הרוסים את מקומם של הפולנים. במשך מאת השנים 1711—1812 נכבש החבל חמש פעמים על־ידי הצבאות הרוסיים, עד אשר לבסוף סופח לרוסיה בתוקף חוזה בוקארסט משנת 1812.

הודות למצבה הגיאוגראפי היתה ביסאראביה חוליה מקשרת חשובה בסחר שהתנהל במאות הי"ד—הט"ז בין הערים המסחריות בדרום פולין — ודרכן בין ערי אירופה המרכזית — לבין חופי הים השחור, קושטא וארצות אסיה. למן המאה הי"ד עברו דרכה נתיבי מסחר, שקישרו את לבוב שבגאליציה עם הנמלים כאפה שבחצי־האי קרים ואקרמן וקיליה שבביסאראביה; ערים אלו נהפכו למן המאה הי"ג למרכזים מסחריים חשובים, הודות לאיטלקים מג'ינובה, שהתיישבו בהן ופיתחו שם פעילות מסחרית ענפה [6]. סוחרים מאקרמן ומן הערים האחרות שעל חופי הים השחור היו עוברים עם סחורותיהם דרך ביסאראביה אל לבוב [7], בעוד שסוחרי לבוב היו עוברים לאורך אותה דרך אל חופי הים השחור [8].

חשיבותה של ביסאראביה כארץ מעבר לסחר שבין גאליציה לבין ארצות המזרח לא פחתה גם אחר נפילתם של נמלי הים השהור כאפה (ב־1475), אקרמן וקיליה (ב־1484) ביד התורכים. אורחות סוחרים הוסיפו לעבור דרך ביסאראביה, אלא שהן השתמשו כבר בדרכים חדשות [9], שאמנם עברו רק בקצות החבל, הצפוני והדרומי. דרכים אלו הובילו עתה מלבוב לחוטין; משם מעבר לפרוט למולדאביה, ולאחר מכן לארכה של מול־

דאביה, בצדו הימני של הפרוט, עד גאלאץ שעל חוף הדאנובה, ומכאן, דרך דוברודג'ה ובולגאריה, לקושטא; או, במקום להגיע לגאלאץ, נסעו עד סביבות העיר פאלצ'יו בדרום מולדאביה; משם עברו לדרום ביסאראביה, לקיליה או לראני; כאן חצו את הדאנובה, לדוברודג'ה, והמשיכו לקושטא [10].

לאורך דרכים מסחריות אלו נקבעו ע"י שליטי מולדאביה תחנות מכס, שאחדות מהן נמצאו בביסאראביה. החשובה שבהן היתה זו שבחוטין [11]; עיר זו התפתחה במשך הזמן לישוב מסחרי חשוב למדי, שבו התקיימו ימי־יריד קבועים, ושקיים קשרי סחר הדוקים עם פולין [12]. גם בכמה מקומות אחרים בצפון

קיליה — מראה כללי (המאה ה־16)

ביסאראביה ובמרכזה, שנקבעו אף הם כנקודות חניה ומיפגש לסוחרים, התפתחה פעילות מסחרית הודות לקשרי המסחר עם פולין, שהלכו והתפתחו בעידוד הנסיכים, במקביל — ובקשר — לסחר המעבר שעבר דרך הנסיכות [13].

ב

בספרות ההיסטורית היהודית־רומנית אנו מוצאים את הסברה, כי ישוב יהודי היה קיים בדרום ביסאראביה, בעיר תיראס — היא אקרמן — כבר במאה הראשונה למניין הנוצרים. כראיה לכך מובאות השערות כלליות על קיומו של ישוב יהודי בתקופה זאת על חופו הצפוני של הים השחור; כן מציינים את עובדת נסיעתו של השליח אנדריי לאיזור הפונטי, ובכלל זה גם לתיראס — שליחות שלדעת בעלי סברה זאת לא היתה יוצאת אל הפועל, לולא היה קיים בשטחים אלה ישוב יהודי, שאליו היתה כאילו מופנית [14]. סברה זאת, אי־אפשר לקבל אותה כל עוד לא נמצאו לה ראיות אחרות, בטוחות וממשיות יותר. לעומת זאת יש אולי יסוד לסברה אחרת, והיא שהיה ישוב יהודי באקרמן במאות הי"ג—הי"ד.

פריחתה הכלכלית של אקרמן לאחר שהאיטלקים מג'ינובה התיישבו בה, יתכן כי משכה לשם גם מתיישבים יהודים [15]. בסיפור על חייו של המעונה הנוצרי הקדוש יואן "החדש", שנרצח ע"י הטאטארים באקרמן בסביבות שנת 1330, מדובר על ישוב יהודי, שהיה אז באקרמן ושהתרכז בשכונה מיוחדת.

סיפור כנסייתי זה, שבא לתאר את חייו ומותו של "המעונה הקדוש", נכתב על־ידי המיטרופוליט צאמבלאק של מולדאביה, על יסוד מסורות שהיו רווחות באקרמן, במחצית הראשונה של המאה הט"ו, היינו כ־50—70 שנה בלבד לאחר המאורע; משום כך מכיל אולי הסיפור, למרות אופיו האגדי, גם ידיעות היס־טוריות נכונות [16].

בהסתמכו, כנראה, על סיפור זה, כתב יורגה כי אקרמן היתה "מליאת יהודים" במחצית הראשונה של המאה הי"ד וכי היהודים באו לשם בעיקבות כיבוש העיר ע"י הטאטארים [17].

הידיעות המהימנות הראשונות על נוכחותם של יהודים על אדמת ביסאראביה קשורות בסחר ה"מזרחי" שהתנהל בין פולין לבין חופי הים השחור. סחר זה משך אליו גם סוחרים יהודים, שהשתתפו בו באורח פעיל כבר בסוף המאה הי"ד ובתחילת המאה הט"ו [18]. אך עדות ישירה על כך שהסוחרים היהודים, שהשתתפו בסחר זה, השתמשו בדרך שהובילה לאורך מולדאביה וביסאראביה הגיעה אלינו לראשונה רק מן המחצית השניה של המאה הט"ו — אחר נפילת קושטא בידי התורכים. מן התעודות שבארכיון העירוני בלבוב אנו למדים, כי בשנים 1467—1479

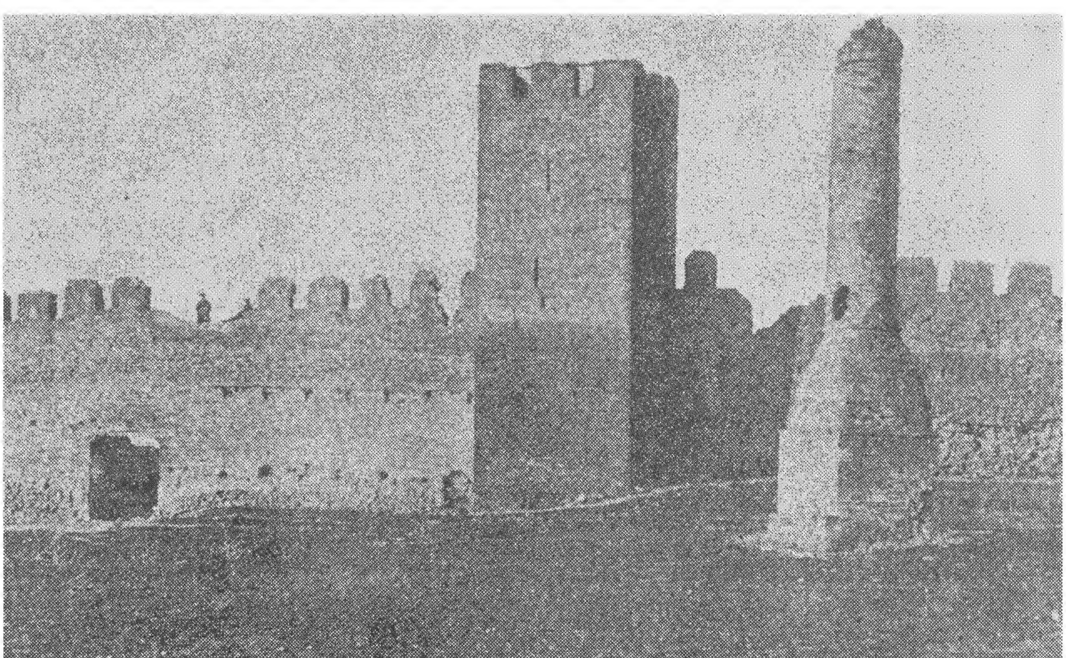
היו פעילים בסחר שבין לבוב לבין קושטא 3 יהודים ספרדים מקושטא — משה, אברהם ודוד — שהיו להם גם סוכנים ועוז־רים[19]. בדרכם ללבוב וממנה היו יהודים אלה עוברים את מולדאביה[20] ובאים גם לחוטין שבביסאראביה[21].

במאה הט"ז מתרבות הידיעות על בואם של סוחרים יהודים לביסאראביה[22]; ידיעות אלו מתייחסות הן לסוחרים יהודים שהיו באים אל החבל מן הדרום — מקושטא — והן לסוחרים שהיו באים מן הצפון — מפולין.

התנועה מן הדרום התפתחה בעיקר במחצית השניה של המאה הט"ז. ב־1567 העניק מלך פולין זיגמונט II אוגוסטוס לשני סוכניו של דון יוסף הנשיא (שעמו קיים המלך קשרים מסחריים ומדיניים מרובים) — חיים כהן ואברהם מוֹסוֹ — זכות להביא בתנאים נוחים מאד יין מאלוואסיה וסחורות אחרות מתורכיה לפולין[23]. אחר מותו של מוֹסוֹ קיבלו בניו משה דה מוֹסוֹ כהן ומרדכי כהן אותה זכות מן המלך באטוֹרי. נוסף על כך אנו מוצאים ברבע האחרון של המאה הט"ז ובתחילת המאה הי"ז קבוצה של סוחרים יהודים אחרים, שהיו אף הם פעילים בסחר עם פולין. בדרכם מקושטא ללבוב היו סוחרים אלה עוברים את מולדאביה וביסאראביה ומתעכבים באותם מקומות ישוב, שדרכם עברה אז הדרך המסחרית בין שתי הערים ראַני וקיליה בדרום, ובין חוֹטין בצפון[24]. כך הביא יעקב סידיס ב־1570 230 חביות יין מאלוואסיה מקושטא דרך הים השחור לקיליה[25]. חיים כהן שכר ב־1571 עגלונים מלבוב, כדי שיובילו את סחורתו לקיליה; שם היו צריכים לקחת סחורה אחרת ולהובילה ללבוב[26]. ב־1573 מסרו שני מולדאבים מחוטין קבלות ליהודי נחמן טור מקושטא בקשר לעיסקה מסחרית ביניהם[27]. ב־1587 שכר היהודי אברהם גמבאיס מקושטא קבוצת עגלונים מיאסי, כדי שיובילו מטען של יין מראַני ליאסי[28]. ב־1602 מת ביאסי היהודי יעקב פלנקינו מקושטא, שסחורתו נמצאה בחו־טין[29].

הסוחרים, שהיו באים בתקופה זו לביסאראביה מפולין, מקצתם השתתפו אף הם בסחר ה"מזרחי" והיו רק עוברים את החבל בדרכם דרומה, אל חופי הים השחור; מקצתם היו באים אל החבל כדי להשתתף בשווקים וביריד ים, שנתקיימו שם, ולסחור עם תושביו — בעיקבות התפתחות הסחר בין פולין לבין מול־דאביה, שגם בו לקחו היהודים חלק פעיל[30]. הידיעה הראשונה על בואם של יהודי פולין לביסאראביה מתייחסת למחצית הראשונה של המאה הט"ז: ב־1541 ציווה בית־משפט בליטא על היהודי איליה דוֹקטוֹרוֹביץ' מן העיר ולאדימיר שבווֹהלין לנסוע לחוֹטין כדי לשלם שם ליווני אחד מקושטא סכום כסף מסויים בעד יין מאלוואסיה, שאותו יהודי קנה מן היווני בחוטין[31]. מלשון התעודה ברור כי העיסקה נתקיימה לפני 1541. במשפט אחר, שנתקיים באותה שנה בליטא, נצטווה שוב אותו היהודי לנסוע לחוטין כדי להסדיר את פרעונו של חוב, שהוא חייב לכמה תושבים נוצריים של העיר תמורת שוורים וסחורות אחרות, שהוא — היהודי — קנה מהם; גם מלשון תעודה זו משתמע ברורות כי העיסקה נתקיימה בחוֹטין לפני 1541[32].

עדויות מעניינות ומהימנות על תנועה זו של סוחרים יהודים מערי פולין בביסאראביה בסוף המאה הט"ז ובתחילת המאה הי"ז נשתמרו בשו"ת של רבני התקופה, כגון: ר' יואל סירקיש (הב"ח), ר' בנימין אהרן ב"ר אברהם סלניק, ר' מאיר בן גדליה מלובלין (המהר"ם מלובלין)[33]. אנו שומעים על יהודי מ"רוסיא" (מיאמפול, פודוליה) אשר עבר בשנת שנ"א (1591) את אקרמן

אקרמן — המיבצר

בדרכו לכאפה [34]; על ששה יהודים — 3 מבוגרים ו־3 נערים — מלבוב שיצאו בשנת שנ"ו (1596) מיאסי בדרכם ל"ארץ ישמעאל" ונרצחו "בעמק עיר לאפושנא", במרכזה של ביסאראביה [35]; על קבוצת יהודים (ארבעה?) מן העיר באר (בפודוליה), שהיו בעשור הראשון של המאה הי"ז באורהיוב ובסורוקה ונרצחו על־יד אורהיוב — לדברי עד אחד, על פי פקודת מושל העיר. בתשובה זו מובאות עדויותיהם של 4 עדים — גם כן מקהילת באר — שביקרו אף הם בסורוקה ובאורהיוב. מדברי בעלי העדויות ניכר — כדברי המהר"ם מלובלין, שהוא בעל התשובה — "שכל האין יהודי הנ"ל [תושבי סורוקה ואורהיוב, שסיפרו לעדים על רציחתם של היהודים] היו מכירין היהודים העדים הנזכרים שהם מק"ק בא"ר כי לפי הנרא' שהיו רגילין עמהם וכן היו מכירין ההרוגים שמותם ומקומם והיו רגילי' עמהם..." — ופירוש הדבר, שהן ההרוגים והן העדים היו נוהגים לבוא לשם לעיתים קרובות [36].

ב־1614 הזמין נסיך מולדאביה שטיפאן טומשה את סוחרי לבוב מכל הלאומים — פולנים, רוסים, ארמנים ויהודים — לבוא ולסחור בארצו; הוא ציין כי עליהם להשתמש בדרכים שהובילו, בין השאר, דרך חוטין וסורוקה אשר בביסאראביה [37].

ג

מתי קמו ישובי־קבע יהודים בביסאראביה? הידיעות הראשונות על קיומם הגיעו אלינו מדרום־ביסאראביה — ששם היו קיימים זמן רב ישובים עירוניים מפותחים למדי — והן מתייחסות למאה הט"ז. מן התשובה הנ"ל של הב"ח אנו למדים, כי בשנה שבה נכתבה תשובה זו — היא 1591 — היתה באקרמן קהילה יהודית, ובה רב ודיינים [38]. קיומם של בעלי תפקידים אלה נותן יסוד להניח כי הקהילה לא היתה צעירה לגמרי וכי היתה קיימת כבר זמן־מה קודם לכן.

במחצית הראשונה של המאה הט"ז שהו באקרמן חכמים קראים אחדים, ביניהם: ר' יהודה בן אליהו תשבי, שהשלים והעתיק שם בשנים רע"א—רע"ח את הספר "יסוד מקרא" מאת סבו, אברהם בן יהודה; ר' כלב בן אליהו טרנו, שהעתיק באקרמן בשנת רצ"א את הספר "עץ החיים", ובשנת ש"ג את הספר "גן העדן", שניהם לר' אהרן בן אליהו ניקומידיאו; וככל הנראה, גם החכם הקראי הנודע ר' כלב אפנדופולו בן אליהו ואחיו שמואל בן אליהו רמתי. במחצית השניה של המאה הט"ז שהו באקרמן החכמים הקראים שמואל בן שלמה רמתי, המכונה גם רמתי מאקרמן, ואליעזר בן יוסף צדיק. חכמים אלה רובם העידו על עצמם כי שהו בישוב המכונה על ידם "עיר לבנה", ואין ספק כי יש לזהות ישוב זה עם אקרמן [39]. שהותם של חכמים קראים אלה באקרמן יש בה כדי להצביע על ישוב קראי, שהתקיים שם במאה הט"ז — למעשה כבר במחצית הראשונה של המאה הזאת. ישוב קראי התקיים באקרמן, כפי הנראה, גם במאה הי"ז: בבית־העלמין של הקראים בצ'ופוט־קלעה אשר בקרים נמצא ציון "לזכר כ"ר יצחק היקר המכונה צרלי בן אליה הזקן מת באק כירמן ביום ח' לאב שנת התכ"ד" [40].

ישובים יהודיים היו אולי במאה הט"ז גם בשתי ערים אחרות בדרום ביסאראביה: בקאושאן, מרכז השלטון הטאטארי בבודז'אק, שבבית העלמין היהודי העתיק שלה נמצאו מצבות שמייחסים אותן למאה הט"ז [41], וכן בקיליה — ששם נזכרים יהודים ב־1545 [42].

לעומת זאת אין לנו כל ידיעות על ישובים יהודיים בתקופה זאת במרכז החבל ובצפונו. יתכן כי ישוב יהודי קבוע היה אז בחוטין, שהיתה המרכז העיקרי בדרכי הסחר שבין פולין למולדאביה; מאידך, נראה שניתן להגיד בביטחה, כי לא היו עדיין אותה שעה ישובים יהודיים בסורוקה ובאורהיוב; הדבר משתמע מן התשובה הנ"ל במשאת בנימין [43]. אבל ביקוריהם התכופים של יהודי פולין בביסאראביה נהפכו, כנראה, במשך הזמן להתיישבות קבע ושימשו יסוד לישובים יהודיים גם במרכז החבל ובצפונו.

דחיפה להתפתחות הישובים היהודיים בביסאראביה ניתנה ע"י גזירות ת"ח, כאשר פליטי חרב מאוקראינה מצאו מקלט בביסאראביה [44]. הכומר הגרמני קונראד יעקב הילטבראנדט מפומראניה, שהיה חבר המשלחת הדיפלומאטית השוודית, אשר נשלחה ב־1656/7 אל חמילניצקי ואשר בדרכה לאוקראינה עברה את ביסאראביה בימים הראשונים של שנת 1657, כותב על סורוקה, כי היא "מליאת יהודים", מקצתם יוצאי פולין ומקצתם יוצאי אוקראינה, שמשם ברחו מחמת מרד הקוזאקים [45].

במאה הי"ח אנו מוצאים כבר יהודים כמעט בכל הישובים העירוניים של ביסאראביה. בצפון החבל אנו שומעים ב־1711 על ישוב יהודי בסורוקה [46], ששם ישבו יהודים, כפי שראינו, כבר באמצע המאה הי"ז. נוסע שביקר בסורוקה ב־1735 מונה את היהודים בין אוכלוסי העיר שרובם, לדבריו, הם מולדאבים וקצתם, מלבד היהודים, יוונים ותורכים [47]. מתחילת שנות ה־40 הגיעו אלינו הידיעות הראשונות על היהודים בחוטין, אם כי גם במקרה זה ברור שהיהודים ישבו שם לפני כן. ב־1741 נמצא יהודי מחוטין, שעבר לגור ביאסי, בין החותמים על מינוי ראש הקהילה בעיר זו [48], וב־1742 עברו שני יהודים מחוטין לגור בעיר באקאו במולדאביה [49]. נוסע שעבר את חוטין ב־1790 מצא שם אוכלוסיה מורכבת מתורכים, ארמנים ויהודים [50]. משנות ה־30 וה־40 הגיעו אלינו ידיעות על יהודים בישובים העירוניים במרכז החבל. ב־1735 נזכרים יהודים בלאפושנה [51] ומ־1739 ועד סוף המאה הי"ח יש בידינו רצף של ידיעות על ישוב יהודי בקישינוב [52]. ב־1741 אנו שומעים גם על יהודים באורהיוב [53]. בדרום ביסאראביה, הנתון לשלטונם של התורכים והטאטארים, מצא נוסע צרפתי, שביקר שם ב־1713, יהודים בקיליה, שאוכלוסייתה מורכבת, לדבריו, מתורכים, יהודים יוונים וקצת ארמנים; ובקאושאן, שהיתה, כאמור, העיר הראשה והמרכז השלטוני של השטח השייך לטאטארים מקרים וגם מרכז מסחרי חשוב [54] ושישבו בה, לדברי אותו נוסע, טאטארים, מולדאבים ויהודים [55]. ב־1767 אנו שומעים על יהודים באיזמאיל, ובסמוך לכך, ב־1769 — על יהודי מבאנדאר [56]. לפי ידיעה משנת 1790 היו אז באיזמאיל 18,000 תושבים — מספר שהוא בלי ספק מוגזם ביותר — ובהם יהודים, תורכים ומולדאבים [57].

בדרך כלל משתמע מידיעות אלה כי האוכלוסיה היהודית היתה קיימת במקומות הנזכרים בהן לפני המועדים שבהם היא נזכרת לראשונה. ניתן איפוא להניח, כי ברוב הישובים העירו־

ניים בביסאראביה התיישבו היהודים במחצית השניה של המאה הי״ז ובמחצית הראשונה של המאה הי״ח.

במשך המאה הי״ח התיישבו היהודים גם בישובים עירוניים חדשים שהוקמו בתקופה זאת בביסאראביה על־ידי בעלי־האחוזות על אדמת אחוזותיהם ושהיהודים היו מייסדיהם וראשוני המתיישבים בהם[58]. הם היו בין המתיישבים הראשונים שבאו לאוניצקאן במחוז אורהיוב, אשר נוסדה בסוף המאה הי״ז או בראשית המאה הי״ח. ב־1726 כבר היה שם ישוב יהודי ניכר למדי[59]. ב־1779—1782 התיישבו יהודים בבאֶלץ, שהיתה אז עדיין כפר, על פי הזמנתו של בעל־המקום שרצה להקים שם ישוב עירוני[60]. באותן השנים, בערך, התיישבו יהודים באחוזת פינזֶרֶני (Pânzăreni), במחוז יאסי, שאף על אדמתה הוקם אז על־ידי בעליה ישוב עירוני[61]. בראשית שנות ה־90 התיישבו יהודים בטאֶלאָנאֶשט שנוסדה ב־1796[62]; אולם היהודים באו לשם עוד לפני שייסודה אושר באופן רשמי, ובתקנ״ד כבר הוקמה במקום חברה־קדישא[63].

במקביל להתיישבות היהודים בישובים העירוניים של החבל, התנהל גם תהליך התיישבותם באזורים הכפריים; בסוף המאה הי״ח ישבו כבר יהודים בכפרים הרבה בכל אזורי ביסאראביה[64].

פרק שני

יהודי ביסאראביה במאה הי״ח

א

כפי שראינו למעלה, במאה הי״ח כבר ישבו יהודים כמעט בכל הישובים העירוניים של ביסאראביה ובכפרים הרבה של החבל, הן באזורים הנתונים לשלטונם של נסיכי מולדאביה והן באלה שנמצאו תחת שלטונם הישיר של התורכים, וכן באזורי הדרום השייכים לממלכת החאן מקרים.

בשטחים השייכים למולדאביה היה דין יהודי ביסאראביה כדינם של שאר יהודי הנסיכות אשר את מעמדם המשפטי בסוף המאה הי״ח ובראשית המאה הי״ט, ערב סיפוח החבל לרוסיה, ניתן לסכם כדלהלן:

1. הם יכלו לשבת ללא הגבלה בכל מקום בשטח הנסיכות, הן בישובים העירוניים והן בכפרים. במחצית השניה של המאה הי״ח אסרו אמנם כמה נסיכים את ישיבת היהודים בכפרים[1], אך איסורים אלה לא האריכו ימים ואף לא הוצאו לפועל[2]; ב־1804 חזר הנסיך אלכסנדרו מוֹרוּזִי והתיר שוב ליהודים לשבת בכפרים[3].

2. כל קהילה היתה יחידה פיסקאלית עצמאית ששילמה לשלטונות במרוכז בעד כל חבריה מס שנתי קבוע, ותמורת זאת פטורים היו היהודים משאר ההיטלים והארנונות. החלוקה הפנימית של המס וגבייתו נעשו בידי הקהילה עצמה, ללא התערבות מצד פקידי השלטון. הסדרים מסוג זה נקבעו בכתבי־הקיום, שהוענקו על־ידי הנסיכים לכל קהילה וקהילה[4].

3. כל יהודי מולדאביה היו מאורגנים במסגרת קורפוראטיבית (ברומנית: Breasla, כלומר גילדה, אגודה מקצועית), בדומה לשאר הקבוצות של המעמד הבינוני העירוני ובני לאומים זרים שישבו ישיבת קבע במולדאביה. שֵׁם זה חל על כל קהילה כשלעצמה וכן על כלל הישוב היהודי בנסיכות. בדומה לקורפוראציות האחרות, נהנתה גם הקורפוראציה היהודית ממעמד מוּכּר על־ידי השלטונות ומאוטונומיה אדמיניסטראטיבית ושיפוטית, נוסף על האוטונומיה הפיסקאלית שהוזכרה לעיל. רבות מן הסמכויות האדמיניסטראטיביות ומן הסמכויות השיפוטיות היו מרוכזות בידי החכם־באשי — רבם הראשי והרָשות העליונה של יהודי הנסיכות. החכם־באשי היה מוסמך לטפל בכל ענייני הקורפוראציה היהודית לפי חוקיה ומינהגיה של הדת היהודית וכן לדון בכל המשפטים שבין היהודים לבין עצמם, פרט לעניינים החשובים הנדונים על־ידי Vel-Cămăraş, היינו הפקיד הממונה על הכנסות המדינה, שלו היו היהודים כפופים. מרותו של החכם־באשי היתה פרושה על כל קהילות הנסיכות והיתה לו הזכות הבלעדית למַנות ולאשר בהן רבנים ומנהיגים חילוניים. הוא היה גם רשאי ליטול מיסים מן האוכלוסיה היהודית ובערי־השדה ישבו נציגיו אשר גבו את המגיע לו[5].

4. חייהם ורכושם של היהודים היו מוגנים על־ידי השלטונות באורח שווה לשאר תושבי המדינה[6].

5. הם יכלו לעסוק באורח חופשי במסחר, הן בסיטונות והן בקמעונות, וכן באומנויות השונות[7].

6. הם יכלו לרכוש ולהחזיק בבעלותם בתים וחנויות בערים, אך אסור היה להם, על־פי נוהג ישן, לרכוש ולהחזיק בבעלותם אחוזות, קרקעות ונחלות בכפרים וכן כרמים בכל מקום שהוא[8].

7. אסור היה להם לחכור אחוזות, אך הם יכלו להחזיק בחכירה את מכירת המשקאות בכפרים. מכירת המשקאות בכפרים נאסרה אמנם על היהודים משנאסרה עליהם הישיבה שם, אך גם איסור זה לא נתקיים למעשה. הפקודה הנ״ל של אלֶכּסנדרוּ מוֹרוּזִי משנת 1804 התירה להם את החכירה של בתי־מזיגה, אך אסרה עליהם את חכירת האחוזות[9].

8. את בתי־הכנסת מותר היה לבנות רק מעץ, ובמרחק מסויים מן הכנסיות הנוצריות; אף זה רק על יסוד רשיון מיוחד מאת הנסיך. בניין בית־הכנסת לא צריך היה להיות שונה מן הבניינים האחרים אשר בסביבה[10].

9. למן 1741 אסור היה ליהודים להעסיק בתור משרתים ילדים נוצריים או משרתות נוצריות שטרם מלאו להן 30 שנה[11].

10. היהודים לא יכלו להעיד נגד הנוצרים[12].

11. הם נתחייבו להשתמש בשבועה מיוחדת (More Judaico)[13].

12. תקנות שונות, בעלות אופי קאנוני בעיקר, נועדו לצמצם ככל האפשר את המגע בין היהודים לבין הנוצרים ולמנוע תעמולה דתית על ידם[14].

יהודים אשר התיישבו בישובים העירוניים החדשים, שנוסדו על־ידי בעלי־האחוזות על אדמת אחוזותיהם, היו עורכים עם בעלי־אחוזות אלה הסכמים מיוחדים, שבהם נקבעו והוגדרו זכויותיהם וחובותיהם. נקבעו בהם שיעור דמי־החכירה וההיטלים האחרים, שהיהודים נתחייבו לשלם לבעל־המקום, זכותם

לעסוק באורח חופשי במסחר, הקצאת חלקות אדמה לבית־עלמין ובית־כנסת וכיו״ב. הסכמים אלה היו מתאשרים על־ידי הנסיכים ומקבלים בכך תוקף חוקי [15]. הסכמים מסוג זה ידועים לנו גם ביחס לכמה ישובים בביסאראביה שנוסדו במאה הי״ח. ב־1782 נערך הסכם בין הבעלים של האחוזה שעליה נוסדה באֶלץ ובין היהודים שבאו להתיישב שם; הסכם זה אושר על־ידי הנסיכים קונסטאנטין מורוזי ב־12 בינואר 1782, אלֶכסנדרו קונסטאנטין מאוורוקורדאט ב־20 בדצמבר 1782, אלכסנדרו יואן מאוורוקורדאט ב־1786 ואלכסנדרו קונסטאנטין מורוזי ב־24 ביולי 1792 [16]. בדומה לכך אישר ב־20 בדצמבר 1796 הנסיך אלכסנדרו יואן קאלימאח הסכם שנערך ב־25 באוקטובר 1796 בין בעלת האחוזה טאֶלאֶנאֶשט לבין היהודים שהתיישבו במקום זה (כבר ב־1794) וייסדו שם ישוב עירוני. בהסכם זה נקבע, בין השאר, שיעור ההיטל שישלמו היהודים לבעלת־האחוזה עבור היי״ש והיין שהם יביאו וימכרו שם [17].

כמו כל יהודי מולדאביה סבלו גם היהודים באזורים שמעבר לפרוט מזרחה מרדיפות וגזירות שמקורן באהבת הבצע ובש־רירות לבם של המושלים המקומיים והנסיכים, שלחסדיהם היו למעשה נתונים כל יהודי הנסיכות. הגזירה החמורה ביותר שפקדה את יהודי ביסאראביה במאה הי״ח, הידועה לנו, היתה עלילת־הדם באוניצקאן ב־1726, בזמן שלטונו של הנסיך מיכאיל ראקוויצה. בפסח של אותה שנה נמצאה בשדה ליד העיר גופת ילד נוצרי הרוג, ומיד הואשמו יהודי אוניצקאן כי רצחו את הילד כדי להשתמש בדמו לצרכי פולחן. המושל המקומי אסר ארבעה ממנהיגי הקהילה וציווה לענותם עד שיודו במעשה המיוחס להם. בתוך כך ערכו תושבי העיר פרעות ביהודים ושדדו את בתיהם. משנודע הדבר לנסיך, הורה להביא את היהודים הנאשמים ליאסי; שם שוב עונו קשה, עד שראשי קהילת יאסי הבטיחו לנסיך כופר נפש גדול, מה שהוא אמנם שאף להשיג. אולם לפני שהספיקו היהודים לשלם את הכסף, חזר ליאסי שליח שהקהילה שלחה לקושטא, ובידו פקודה מאת הוויזיר הגדול לשחרר את האסורים ולהחזיר להם את רכושם. כעבור זמן קצר הורד הנסיך מכסאו על־ידי התורכים, הובא לקושטא והושלך שם לכלא — לדברי המקורות, בין השאר גם הודות להתערבות היהודים [18].

מקרה אחר, המדגים את תלותם של היהודים בשרירותם של אנשי השלטון, אירע ב־1741/2 בסורוקה: יהודי אחד הוכרח לתת לשני פקידים מקומיים סכום כסף וסוס, משום שגנב שנתפס שם הוכה עד שהצהיר כי היהודי היה שותפו. הכסף אמנם הוחזר ליהודי לאחר שהעניין הובא בפני בית־דינו של הנסיך ביאסי, אשר קבע כי היהודי חף מפשע [19].

אין לנו שום ידיעות של ממש על מעמדם המשפטי של היהודים שישבו בערים הנתונות לשלטונם הישיר של התורכים. ככל הנראה היו נתונים, עם כל התושבים האחרים, לשלטונם המלא של הפקידים התורכיים המקומיים [20]. משהו על כך אנו למדים מדברי דֶה־טוט, ששהה בחוטין ב־1767 והתאכסן שם בביתו של יהודי אחד. דה־טוט מספר כי סרסור יהודי שניסה — לדבריו — לרמותו, נתפס, הוכה במלקות והוכרח להחזיר את אשר הרוויח [21]. שנה לאחר מכן, ב־1768, נתלה בחוטין יהודי שהואשם בהחזקת מטבעות מזויפים [22]. יהודים מאוקראינה, שברחו באותה שנה לבאֶנדאֶר מרדיפות ההיידאמאקים, מקצתם נרצחו בידי התורכים, ומקצתם, שנשדדו בידי הטאטארים, מתו ברעב או טבעו במימי הדניסטר [23]. עם זה נראה שיהודי השטחים הללו נהנו, בדומה לכל היהודים שישבו באזורים הנתונים לשלטונם של התורכים, מחופש פולחן ומן הזכות לעסוק באין מפריע במחיותיהם [24]. אף יש בידינו ידיעה המרמזת כי בידי יהודי אחד מקיליה היה עבד נוצרי [25].

נראה שגם מעמדם המשפטי של היהודים שישבו באיזור הבודז׳אק, שהיווה אז חלק מממלכת החאן בקרים, היה נוח למדי. יתכן שגם על כך אפשר ללמוד מדברי דה־טוט, המסַפר על מקרה של רצח יהודי בידי עבדו (כנראה נוצרי) ועל הוצאתו להורג של הרוצח בידי יהודים, על אף הצהרתו של הרוצח כי רצונו להתאסלם ועל אף מאמציהם של קנאי דת מוסלמים למנוע את ההוצאה להורג [26]. דה־טוט אינו מציין היכן קרה המקרה, אך אפילו מדובר ביהודי שישב בחצי־האי קרים עצמו, יש בכך כדי ללמד על מעמדם המשפטי של היהודים גם בשטחי הטאטארים האחרים, ובכללם הבודז׳אק.

ככל תושבי החבל סבלו גם היהודים, הן אלה שישבו בשטחים השייכים למולדאביה והן אלה שישבו בערים שהיו כבושות בידי התורכים, מחמת המלחמות שהתנהלו במשך כל המאה הי״ח על אדמת ביסאראביה בין הרוסים לבין התורכים [27]. מקצתם היו בורחים אל מחוץ לביסאראביה — כגון היהודי דוד מחוטין, שברח בשנת 1773 בגלל המלחמה לצֶ׳רנוביץ [28], או יהודי באֶנדאֶר ודרום ביסאראביה, שנמלטו יחד עם תושבים אחרים אל מעבר לדאנובה, מפחד הצבא הרוסי [29]. מקצתם נאלצו לשרת את הצבאות הלוחמים כמודיעים — כגון שני יהודים מבאֶנדאֶר שנתפסו בידי הרוסים, האחד ב־1769 והשני ב־1789 [30]. אמנם היו גם שעשו שירותים אלה מרצונם הטוב או תמורת תשלום; כך יהודי מחוטין, אשר מסר ב־1743 לתורכים על הכנות הצבא הרוסי באוקראינה [31], או היהודי בוניה, וכן יהודי נוסף, ששמו לא צויין במקורות, ששירתו את הרוסים ב־1786 [32].

ב

הידיעות המעטות והמקוטעות, הנמצאות עתה בידינו על מחיותיהם ועל פעילותם הכלכלית של יהודי ביסאראביה במאה הי״ח, מתייחסות רובן לתושבי הישובים העירוניים. מסתבר שעיסוקם העיקרי של יהודים אלה היה המסחר. המרכז המסחרי החשוב ביותר באזורים השייכים למולדאביה היה כבר אז בקישינוב, שנמנתה — בהתאם לתזכיר שהוכן על־ידי אצילי מולדאביה ב־1769 — עם 6 הערים בנסיכות (5 האחרות היו באזורי מולדאביה שמימין הפרוט), שרק בהן נמצאו סוחרים קבועים, בעלי חנויות, אשר סחרו בדבש, שוורים, בשר, חמאה, חלֶב, דונג וסחורות אחרות [33]. ב־1798 נמנו בקישינוב 70 חנויות ו־30 בתי־מזיגה [34]. סוחרים יהודים בקישינוב מצויינים לראשונה בתעודות ב־1739, ומאז הם נזכרים שם לסירוגין עד סוף המאה [35]. סחורתו של אחד מן הסוחרים הללו כללה ב־1741 חבית יי״ש, כ־1,300 ק״ג טאבאק, 90 ק״ג כותנה, עורות, אורז, חבלים, חבית עטרן, מלח, 36 ק״ג נחושת, 30 זוגות מגפים וקצת כדים [36]. יחד עם סוחרים יהודים נזכרים תמיד גם סוחרים מולדאבים וארמנים; על חלקם של היהודים

בתוך כלל הסוחרים בעיר עשוי ללמד חוזה, שנערך ב־1797 בין סוחרי קישינוב לבין מינזר גאלאטה, שלו היתה שייכת אדמת העיר. החוזה חתום בידי 35 סוחרים נוצרים ו־27 סוחרים יהודים, שחתמו את שמותיהם בעברית [37]. נראה, אם כן, שהיהודים היו מיעוט בין כל הסוחרים בעיר. הן חוזה זה והן ההסדרים הקודמים בין סוחרי העיר לבין המינזר נעשו במשותף על־ידי כל הסוחרים של קישינוב, יהודים ונוצרים, וראוי לציין שיתוף פעולה זה בין היהודים והנוצרים למען האינטרסים המשותפים שלהם נגד דרישותיו של המינזר שהיה, כאמור, הבעלים של אדמת העיר [38].

הפעילות המסחרית בישובים העירוניים האחרים של ביסאראביה המולדאבית היתה מצומצמת יותר. בתזכיר הנ״ל משנת 1769 צוינו לאפושנה, סורוקה ומוהילב בין הישובים הקטנים יותר בנסיכות, שבהם יושבים חנווני אחד או שניים המוכרים צורכי מזון, נרות־חלֶב וכיו״ב מיצרכים, ושבהן נמצאים בתי־מזיגה למכירת יין. היהודים שישבו באותם הישובים סחרו, על פי התזכיר הנ״ל, ביי״ש, בעטרן, בנפט. אמנם בעלי התזכיר מציינים כי בישובים אלה מתקיימים גם ימי־שוק אחת לשבוע, ואז באים לשם סוחרים מן הערים הגדולות יותר, והמסחר נעשה שם בשוורים, פרות, סוסים, צאן, קמח, חטה, שעורה, תירס, שיבולת־שועל, חמאה, דבש, דונג, חלֶב, עורות, פשתה, קנבוס ועוד [39]. הדעת נותנת כי גם יהודים היו באים לימי־שוק אלה. אנו יודעים כי היהודים היו פעילים בסחר הבהמות, שהיו סחורת היצוא העיקרית של מולדאביה כולה; אנו מוצאים אותם בין הסוחרים שסיפקו סוסים לשליחי הצבא הפרוסי, שהיו באים עד לדניסטר כדי לקנות סוסים בשביל צבאם [40].

קצת ידיעות יש לנו גם על פעילותם המסחרית של היהודים שישבו במיבצרים הכבושים בידי התורכים. דה־טוֹט מספר כי היהודים היו פעילים מאד בחיי הכלכלה באיזמאיל, המתוארת על ידו כעיר מסחר חשובה הודות למקומה על נהר הדאנובה, מה שעושה אותה למרכז חשוב לסחר התבואות העובר בנהר [41].

מסתבר שהיהודים שישבו במיבצרים אלה, אבל גם אלה שישבו בערי ביסאראביה המולדאבית, היו פעילים בסחר עם האזורים הסמוכים לביסאראביה. כך היהודי מחוטין שנסע ב־1743 עם סוחר יווני לקיוב [42]. ספרי המכס של מולדאביה מן השנים 1766—1767 מעידים על תנועה ערה למדי של סוחרים יהודים דרך תחנות הגבול בצפון החבל, בעיקר של יהודי חוטין ומוהילב, אל ערים שונות בחבל — חוטין, באֶנדאֶר, קישינוב. סוחרים אלה הובילו סחורות שונות, כגון אלמוגים, חוטי כותנה, יי״ש, מלח, קפה, בשׂמים, חומרי ריפוד, בדים, עורות [43]. מפולין היו היהודים מביאים משקאות חריפים [44]. כן שימשה עדיין ביסאראביה, אף בסוף המאה הי״ח, כדרך מעבר לסחורות המובאות על־ידי יהודים מפולין, דרך אקרמן, אל הערים היושבות על חופי הים השחור [45].

פרט למסחר, עסקו היהודים בערי ביסאראביה גם בשריפת יי״ש, שאותו מכרו בבתי־המזיגה שלהם. אנו שומעים על 2 יהודים באורהיוב, שעסקו בכך ב־1741/2 [46], ואילו בקישינוב היה זה, כנראה, עיסוקם של רבים מיהודי העיר; בשמם התלונן אחד מהם ב־1758 בפני הנסיך סקארלאט גריגוֹרי גיקה על שהמינזר, שלו שייכת אדמת העיר, דורש מן היהודים דמי־

חכירה בעד משרפות היי״ש, הנמצאות ברחוב צדדי, נוסף על דמי־החכירה המשתלמים על ידם עבור חנויותיהם הנמצאות ברחוב הראשי הפונה אל השוק. היהודי המתלונן הציג כתבי זכויות, שניתנו על־ידי הנסיכים קונסטאנטין מאוורוקורדאט [שלט במולדאביה לסירוגין 5 פעמים בשנים 1730—1769] ויואן [אולי יואן מאוורוקוֹרדאט, שהיה נסיך מולדאביה בשנים 1744 — 1747] ליהודי קישינוב, כדי לשחרר אותם מתביעות המינזר. משמע שגם בשנות ה־30 או ה־40 של המאה הי״ח עסקו יהודי קישינוב בשריפת יי״ש, ומלשון התעודה משתמע שמספרם היה גדול ושהם היוו חלק נכבד מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר: בתעודה מדובר על ״יהודי העיר״, כאילו התכוונה לכל היהודים של קישינוב [47]. משרפות־יי״ש יהודיות נזכרות גם בסורוקה ב־1757 [48].

מקצת יהודי ביסאראביה עסקו במלאכה, אך אין לנו ידיעות על ממדי תפוצתו של עיסוק זה בין יהודי החבל בתקופה זו, או על ענפי המלאכה שבהם עסקו. שען יהודי נזכר באורהיוב ב־1763/64 [49], ועל חייטים ו״שאר בעלי־מלאכה״, שמקצועותיהם לא צוינו, מדובר בתקנות של חברות־קדישא מקישינוב (שהפנקס שלה נכתב בתקל״ג) ומטאֶלאֶנאֶשט (שפנקסה נכתב בתקנ״ד) [50]. בוודאי היו בקהילות ביסאראביה, כמו בכל קהילות ישראל, גם קצבים יהודים, שמלאכתם הכרחית לכל ישוב יהודי [51], וכן חייטים יהודים, מחמת איסור השעטנז.

בידינו ידיעות בודדות בלבד על מחיותיהם ועיסוקיהם של היהודים שישבו בכפרים, אך מסתבר שהם התפרנסו מאותם העיסוקים שמהם התפרנסו באותו זמן רוב רובם של היהודים הכפריים בארצות השכנות: עיסקי חכירה ומזיגה. כבר צויין למעלה כי הנסיך אלכסנדרו מאוורוקורדאט אסר ב־1782 על היהודים לשבת בכפרים ולעסוק שם בעיסקי חכירה ומזיגה, שהעיסוק בהם נאסר גם ע״י הנסיכים גריגוֹרי גיקה השלישי (1764—1767, 1774—1777) וקונסטאנטין מוֹרוּזי (1777—1782). בתזכיר בעניין זה, שהוגש לנסיך מאוורוקורדאט על־ידי חברי הדיוואן, מתואר כיצד נוהגים היהודים בכפרים לקחת בחכירה אחוזות ובתי־מזיגה [52]. אין כל סיבה להניח שתיאור זה איננו מתייחס גם לאזורי מולדאביה שממזרח לפרוט. אף הגיעו לידינו ידיעות בודדות על חכירת אחוזות בידי יהודים בביסאראביה; ידיעה אחת מציינת חכירה של אחוזה במחוז חוטין בידי יהודי מחוטין בשנת 1774; אחרת מדברת על חכירת כפרים במחוז סורוקה בידי יהודי מבאֶלץ בשנת 1782 [53]. כן יש בידינו כמה וכמה ידיעות מן השנים הראשונות של המאה הי״ט על חכירת אחוזות ובתי־מזיגה על־ידי יהודים בביסאראביה (ראה להלן, פרק ה), ואפשר להניח שראשיתם של עיסקי חכירה אלה במאה הי״ח. ברור שהאיסורים על עיסקי חכירה ומזיגה, הן של גיקה ומורוזי, והן של מאוורוקורדאט, לא התקיימו הלכה למעשה בשום שטח משטחי הנסיכות [54], ובכלל זה גם לא בביסאראביה המולדאבית.

ג

עם עיצובן והתגבשותן של הקהילות בביסאראביה במאה הי״ח הן הקימו בוודאי לעצמן את המסגרות והמוסדות האירגוניים, שהיו מקובלים בכל קהילות ישראל. אמנם גם על עניין זה הידיעות שבידינו בודדות הן ומקוטעות, בחינת רמזים יותר

מאשר ידיעות של ממש. הידיעה הראשונה המרמזת על האירגון הפנימי באחת מקהילות ביסאראביה הגיעה אלינו מן השליש הראשון של המאה הי״ח והיא מתייחסת לסורוקה; זוהי פקודה של הנסיך גריגורי גיקה מן ה־13 באפריל 1727, לפיה הורשו שני שוחטים מן העיר הזאת לגבות את מכס־הבשר מכל היהודים מפולין המבקרים ביריד בעיר, וכן מן הקצבים היהודים, על פי הנוהג המקובל[55]. נראה שזהו אישור של נוהג שהיה קיים עוד לפני התאריך הנ״ל. מאז אין לנו שום ידיעות על אירגונן הפנימי של קהילות ביסאראביה עד סוף המאה, כאשר אנו שומעים על קיומו של בית־דין של ישראל בקהילת באָנדאַר בשנת תקנ״ג. על־פי תקנה כ״ג של החברה־קדישא בעיר זו (ראה להלן) נצטוו אנשי החברה לפנות לדייני ישראל בלבד; בית־דין יהודי נזכר גם בסורוקה בתעודה משנת 1808[56], ובתעודה אחרת מאותה שנה נזכר איש ״הקהל״ מחוטין[57]. ידיעות אלה, המלמדות על קיום מסגרות קהילתיות מאורגנות בסורוקה ובחוטין, ברור שיש בהן כדי להצביע על כך שמסגרות אלה היו קיימות כבר זמן־מה לפני השנים שבהן הן נזכרות לראשונה.

בדומה לכל הקהילות במולדאביה, היו גם הקהילות בביסאראביה נתונות לסמכותו של החכם־באשי שישב ביאסי; הוא אישר את התקנות של חברות־קדישא הנ״ל בקישינוב (משנת תקל״ג) ובטאַלאָנאָשט (משנת תקנ״ד), והדבר מסתבר גם מתוך מה שידוע לנו על תפקידיו וסמכויותיו של החכם־באשי במולדאביה במאה הי״ח[58].

שער הפנקס של חברה־קדישא בטאַלאָנאָשט

במאה הי״ח קמו בקהילות ביסאראביה גם חברות־קדישא, שהן מן המוסדות הקהילתיים הראשונים שקהילות ישראל נזקקות להם[59]. ידועות לנו, במלואן או בחלקן, תקנותיהן של שלוש חברות כאלה, כולן מן הרבע האחרון של המאה: מקישינוב, משנת תקל״ג; מבאָנדאַר, משנת תקנ״ג; ומטאַלאָנאָשט, משנת תקנ״ד[60]. מן הפנקסים של חברות אלה נמצא עתה בידינו רק הפנקס של החברה־קדישא מבאָנדאַר[61]. הפנקסים של שתי החברות האחרות אבדו, בוודאי, בימי השואה. התקנות של חברה־קדישא מקישינוב פורסמו, בתרגום רוסי, על־ידי המורה והסופר מקישינוב, א. ליאון[62], ומקצתן חזרו וניתרגמו באופן חופשי מרוסית לעברית ופורסמו בידי י. קורן[63]. התקנות של חברא־קדישא מטאַלאָנאָשט פורסמו, בתרגום רומני גרוע, בצירוף תצלום של שער הפנקס, על־ידי ההיסטוריון הרומני א. פאוולֶסקוּ (E. Pavlescu)[64]. הפנקס של הח״ק מבאָנדאַר נכתב, בהתאם לחתימה הנמצאת בדף ה׳, בידי ״הקטן שמעון בן מאיר זצ״ל מגזע שור בן הרב הגאון הגדול רבן של הגולה המפורסם מו׳ ישראל שור אב״ד דק״ק יארישוב[65] יצ״ו בעה״ס ס׳ עיני ישראל[65*] בן הרב הגאון הגדול המקובל הצדיק מוהרר יעקב שור אב״ד דק״ק יארישוב יצ״ו״. הוא היה איפוא בן למשפחה נודעה של רבנים ותלמידי־חכמים. הפנקס של הח״ק מטאַלאָנאָשט נכתב בידי דוד ב״ר יחיאל־מיכל, שכתב את הפנקסים של חברות־קדישא גם בכמה קהילות אחרות במולדאביה[66].

שער הפנקס של חברה־קדישא בבאָנדאַר
(הספריה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים)

בעוד שהתקנות של חברות־קדישא מקישינוב ומטאַלאַנאָשט זהות כמעט לגמרי, הרי אלה מבאַנדאָר שונות מהן במידה רבה הן מצד תוכנן והן מצד ניסוחן. עם זה כולן קובעות את צורות אירגונן ודרכי עבודתן של החברות, את סדרי ההצטרפות אליהן, את היחסים בין החברים, את זכויותיהם וחובותיהם בחברה, את תפקידיהם וסמכויותיהם של ראשי החבורה, וכיו״ב. אין בתקנות אלה הוראות או סדרים החורגים הרבה מן המקובל ברוב חברות ממין זה בקהילות ישראל, או המשקפים תנאים מיוחדים לקהילות ביסאראביה. המייחד את החברות הללו בהשוואה לחברות מסוגן בכמה וכמה ערים באזורי מולדאביה שממערב לפרוט, הוא שאין הן ממלאות תפקידים המוטלים בדרך כלל על קהילות — כפי שעשו זאת חברות־קדישא בהרבה ערים ממערב לפרוט [67].

ד

עם גידולן של קהילות ביסאראביה קיבלו הגדולות שבהן גם רבנים ומורי־הוראה. בספרות נזכרים שמות של רבנים אחדים, שכיהנו בקהילות ביסאראביה במחצית השניה של המאה הי״ח. הסופר והמורה ליאון הנזכר לעיל, שכתב מעין כרוניקה של יהודי קישינוב [68], מזכיר כמה רבנים שכיהנו בקהילת קישינוב: ר׳ זלמינה ב״ר מרדכי משארגורוד (נפטר לדבריו בתקמ״ב), ר׳ פליק גיסו של ר׳ שמרל מווארכובקה, ר׳ יששכר גיסו של ר׳ זלמינה הנ״ל [69]. מ. דודזון מזכיר שני מורי־הוראה שכיהנו בשנים אלה בסורוקה: ישראל ב״ר דניאל, שכתב, לדבריו, את הפנקס של החברה־קדישא של סורוקה ושנפטר בשנת תקנ״ו; ור׳ דניאל ב״ר נחום, שבא במקומו של ר׳ ישראל הנ״ל. שניהם היו, לדברי דודזון, מקישינוב [70]. אנשים אלה אינם ידועים לנו משום מקום אחר [71]. מאידך ידוע לנו כי ברבע האחרון של המאה הי״ח ישב בביסאראביה, בקהילת חוטין, תלמיד־חכם וסופר ידוע; היה זה ר׳ יהודה לייב מרגליות — דמות מעניינת מאד, דרשן ומטיף, מבשריה הראשונים של ההשכלה במזרח־אירופה, שלחם נגד ניגודים סוציאליים בקהילות ונגד משטר התקיפים, מחבר הספרים ״בית מדות״, ״אור עולם״, ״עצי עדן״, שו״ת ״פרי תבואה״, ועוד [72]. על שהותו בחוטין אנו למדים מדבריו בהקדמתו לספרו ״עצי עדן״ [73]: ״אין להפליא עלי בזה לפי שקריתי בימי נעורי ספרי דרוש הרבה, וגם ת״ל חדשתי חדושים שלי הרבה והעלתים על הספר בדיו. ורוב הספרים והכתבים שהיה לי אז נשרפו בק״ק חאטין...״. אין אנו יודעים מתי בדיוק וכמה זמן שהה ר׳ י״ל מרגליות בחוטין, לשם מה בא ומה עשה שם. נראה ודאי, על כל פנים, שלא שימש שם ברבנות; בשער ספרו הנ״ל ״עצי עדן״, אשר ברור שנכתב לאחר שהותו בחוטין, מפורטות כל הקהילות בהן כיהן ברבנות, וחוטין אינה כלולה ברשימה זאת [74].

ספק אם נתקיימו כבר בתקופה זאת בקהילות ביסאראביה מוסדות כל שהם ללימוד תורה — פרט למוסדות חינוך לילדים המקובלים בכל קהילות ישראל; מכל מקום אין לנו שום ידיעות על כך. ככל אחיהם במזרח אירופה היו גם יהודי ביסאראביה שותפים למורשת התרבותית והרוחנית של העם כולו ושל היהדות האשכנזית בפרט, כפי שמעידים, למשל, הפנקסים של חברות־קדישא הנזכרים למעלה. ובדומה לאחיהם בארצות הסמוכות היו גם יהודי ביסאראביה נתונים להשפעות הרוחניות והדתיות שרווחו אז בכל הקיבוצים היהודיים במזרח אירופה.

ה

ידועה מידת התפשטותה בתקופה זאת של הקבלה בגאליציה, מולדאביה ופודוליה — היינו באזורים הסובבים את ביסאראביה [75]. הקבלה חדרה כאן לשכבות הרחבות של העם על־ידי פעולת הדרשנים, שסובבו בערים ובעיירות של המרחב כולו; היא לבשה צורה מיסטית עממית ונתגלגלה בעיקר לאמונה בקמיעות ובמעשי נסים ובכוחם העל־טבעי של ״בעלי־שם״ למיניהם. אם כי אין בידינו ידיעות ישירות על חדירת הקבלה והשבתאות לקהילות ביסאראביה, אנו רשאים להניח כי האמונות האמורות הגיעו גם לשם. הישוב היהודי בביסאראביה לא היה בחינת ״לבדד ישכון״, והוא לא היה מנותק מן העולם היהודי שסובב אותו. נראה, על־כן, שאפשר להסיק מכללא כי הזרמים הרוחניים והדתיים, שרווחו בכל האזורים הסובבים את ביסאראביה, פעלו במידה זו או אחרת גם בביסאראביה.

בהקשר זה מן הראוי לציין כי יש סברה, שבאמצע המאה הי״ח התגורר בבאַלץ המקובל ר׳ יצחק בן יעקב אשכנזי (אחיו של ר׳ משה מאיוויה), שלו מיוחס החיבור הקבלי המובהק ״ברית עולם״, המבוסס על המשמעות המיסטית של אותיות האלף־בית [76]. אך נראה כי אין לסברה זאת יסוד, או כי, לפחות, היא מוטלת בספק. היא מבוססת על האמור אצל ואלדן, הכותב כי ר׳ יצחק אשכנזי היה אבד״ק ״בעלצא״. בהסתמך על דבריו אלה, צויין במאמרים על ר׳ יצחק באנציקלופדיות היהודיות [77], כי הוא היה רב בקהילת באַלץ שבביסאראביה. ואלדן הסתמך, ככל הנראה, על הכינוי ״בליצער״ שבו נתכנה ר׳ יצחק באחת מחמש ההסכמות לספרו — זו של ר׳ שאול בן יוסף מוילנה [78]. אך ספק רב אם מכוון כינוי זה לעיר באַלץ שבביסאראביה; לפי מה שידוע לנו נוסדה באַלץ כעיירה רק ב־1779, ובסמוך לתאריך זה עשה בעל־האחוזה, שעליה הוקמה, הסכם עם קבוצת יהודים שיבואו להתיישב על אדמת האחוזה כדי להקים שם עיירה [79]. עד אז היתה באַלץ כפר נידח, וספק הוא אם היו בה בכלל יהודים. קרוב יותר שהכינוי ״בליצער״ מכוון לישוב בעל שם דומה במקום אחר — אולי באַליצה (Bielica, Белица) שבפלך וילנה, היינו אותו פלך שבו ישב גם אחיו של ר׳ יצחק, ר׳ משה מאיוויה; או באַליצה (Белица) שעל־יד הומֶל בפלך מוהילב. על כך מצביעה אולי גם צורת הכתיב של המלה ״בליצער״, שכן אילו היתה הכוונה לבאַלץ שבביסאראביה, צריך היה לכתוב ״בעלצער״ [80], בעוד שהצורה ״בליצער״ מתאימה יותר לאחת משתי הערים הנ״ל.

כאשר נפוצה באמצע המאה הי״ח בעיירות פודוליה, על גבולה של ביסאראביה, תנועתו של יעקב פראנק, חדרה תנועה זו גם לביסאראביה, ששימשה מקום מקלט וריכוז לפראנק עצמו ולבני עדתו. במיוחד נודע מקום נכבד בפרשה זאת לעיר חוטין, הן מחמת היותה קרובה לעיירות שבהן התרכזו אנשי פראנק, והן מחמת היותה נתונה לשלטונם של התורכים ומחוץ לתחום סמכותם ושיפוטם של השלטונות החילוניים והכנסייתיים הפולניים — פראנק עצמו הרי נחשב לנתין תורכי. לחוטין נמלט פראנק ב־1756 לאחר שהוא וחבריו נתפסו בדבר עבירה

בעיירה הסמוכה בפודוליה, לאנצקורן; בחוטין ובכפרים שבס־ביבה התיישבו אנשי הכת לאחר שנאלצו ב־1758 לברוח מפודוליה בעיקבות מותו של מגינם ואיש חסדם ההגמון דֶמבּוֹבסקי מקאמיניץ־פּודולסק; על גדות הדניסטר, ליד חוטין, התרכזו אנשי פראנק בדרכם חזרה לפולין [81].

אין לנו ידיעות ברורות על כך באיזו מידה נצטרפו יהודי ביסאראביה לתנועתו של פראנק. ר' יעקב עמדין יודע לספר כי יהודי חוטין דחו בשאט נפש את אנשי פראנק, לא נתנום להיכנס אל העיר ולא הירשו להם לקבור את מתיהם בבית־העלמין היהודי [82]. אך דברים אלה, שר' יעקב שמע עליהם מפי אנשים שבאו מפולין, יש לראותם על רקע הסיפור כולו, המבליט את מפלתם של אנשי פראנק ואת מצבם הרע, ועל כן יש אולי לייחסם לשמועות המוגזמות, שהתהלכו בין היהודים, על גורלם המר של אנשי הכת ועל הנקמה הגדולה בהם [83]. במיסמכים שונים, המתייחסים לכת ולתולדותיה, נזכרים מדי פעם "יהודי ואלאכיה" ויהודי תורכיה — במספר ניכר למדי — בין המלווים והמאמינים של פראנק; והנה באותם ימים היו נוהגים לעיתים קרובות לכנות בשם "ואלאכיה" את שתי הנסיכויות גם יחד, הן את ואלאכיה (או מוּנטֶניה ברומנית) והן את מולדאביה שביסאראביה היתה חלק ממנה; במקום אחד אף הוזכר במפורש שמה של מולדאביה [84]. ברשימת אנשי הכת שנשתמדו נמצאים כמה יהודים שצוינו כיוצאי ואלאכיה, בלא שיצויין מקום מגוריהם המדוייק [85], ויתכן כי בין יהודי ואלאכיה אלה היו גם יהודי ביסאראביה. מאידך, חוטין היתה שטח תורכי, והיהודים שגרו שם, כמוהם כיהודים שישבו באזורים אחרים של ביסאראביה הנתונים לשלטונם הישיר של התורכים, יכלו להתכנוֹת גם תורכים. בחקירת אנשי הכת על־ידי ההגמון מלבוב גלובינסקי, נאמר לו כי שלוחי הכת וחכמיה מנהלים מסע תעמולה מוצלח ביותר בערי הונגריה, ואלאכיה והארצות הסמוכות, וכי כתוצאה מכך גדל מספרם של אנשי הכת מ־5,000 ל־15,000 נפש [86]. אם כי אין בכל האמור כדי לשמש ראיה שגם יהודי ביסאראביה היו בין חסידיו של פראנק, הרי יש בכך כדי לשמש יסוד להנחה כי היו גם יהודי ביסאראביה שנטו אחרי פראנק. ואמנם, יש בידינו גם ידיעה המתייחסת במישרין ליהודי מביסאראביה, שנמנה עם אנשי הכת: פראנק, בעדותו בפני חוקריו הפולנים בתחילת 1760, קודם שנכלא במיבצר צֶ'נסטוחוב, סיפר כי בהיותו בעיירה איוואני, בא אליו יהודי אחד מחוטין, "פרענק", שביקש להשתמד [87].

מכל מקום הדעת נותנת כי הפרשה וספיחיה הסעירו את הרוחות גם בין היהודים בביסאראביה וגרמו למבוכה רוחנית ולתסיסה דתית. אף אירעו אז בביסאראביה התרחשויות נוספות, שהיה בהן כדי להגביר תסיסה זאת: בתחילת שנות ה־60 של המאה הי"ח התחילו באים לחוטין אנשי כת המתיהדים מרוסיה, אשר נתקבלו כאן כגרים לכל דבר. הם באו לחוטין מפני שבעיר זו, הנתונה לשלטון התורכים, יכלו לשמור באין מפריע על אמונתם. מספרם הגיע לכמה עשרות, והקהילה הקטנה נאלצה לשגר שליחים לגרמניה כדי לאסוף תרומות לסיפוק צרכיהם של הבאים. הופעת המתיהדים לא יכלה שלא לעשות רושם על האוכלוסיה היהודית, והדבר הוליד שמועות שונות — קשרו, למשל, את "התגיירותם" של הרוסים עם מאסרו של פראנק בוורשה [88].

ו

אפשר להניח שהתפתחויות רוחניות ודתיות אלה הקלו על חדירתה לביסאראביה ועל קליטתה שם של התורה החדשה של החסידות הבעש"טנית. אין בידינו ידיעות ברורות על חדירתה של החסידות לקהילות ביסאראביה. דובנוב כותב כי במחצית השניה של המאה הי"ח לא היו עדיין במולדאביה [ובכלל זה גם בביסאראביה] קהילות של חסידים, ואלה קמו שם רק בתחילת המאה הי"ט, בעיקבות בואם של מהגרים יהודים מגאליציה ומאוקראינה; וכן גם בביסאראביה — שם קמו קהילות של חסידים אחרי סיפוחו של החבל לרוסיה ב־1812. עם זה, מוסיף דובנוב, אפשר להניח כי רובם הגדול של המהגרים היהודים, שהתחילו באים למולדאביה מסוף המאה הי"ח, נטו לחסידות [89].

ואכן, אין לנו שום ידיעות של ממש על חסידות או חסידים בביסאראביה במחצית השניה ובסופה של המאה הי"ח. במאמר שפורסם על־ידי נ. הוברמן על החסידות והחסידים בביסא־ראביה [90], הובאו אמנם מספר ראיות כדי להראות כי אכן לא היתה החסידות זרה ליהודי ביסאראביה כבר במחצית השניה של המאה הי"ח. אך בדיקתן של ראיות אלה מוֹרה כי אין בהן ממש וכי הסימוכים, עליהם מסתמך המחבר, לא הובאו ולא הובנו על ידו כהלכה. כך אומר הוברמן כי בשנת 1778 הוכרז במוהילב־פודולסק, היושבת על הדניסטר, חרם על חסידים שבו נאמר, כלשונו, "להוציא מכלל החברה את בני הכתות (השב־תאים והחסידים) מסביבתה וגם מעבר לסביבתה" — ומכאן, כנראה, המסקנה שהכוונה גם לביסאראביה. דברים אלה מובאים בהסתמך על אחת התקנות שתיקנו ראשי קהילת מוהילב בתקל"ח ושפירסם אותן דובנוב [91]. אך הם אינם נמצאים בצורה זו לא בנוסח שפורסם בידי דובנוב, ולא בנוסח שפורסם בידי מ. ליטינסקי [92], שממנו קיבל אותו דובנוב. בנוסח המלא והנכון אין כל זכר, ואף לא רמז, לחסידות בביסאראביה, ומכל מקום כבר הוכיח בינתיים י. היילפרין [93] כי התעודה מזויפת, אם לא כולה, הרי, לפחות, באותם החלקים המדברים על הטלת חרם.

ראיה אחרת, אותה מביא הוברמן, היא הזכרת העיר באַנדאֶר, בציון השנה תקכ"ט, בספר בן פורת יוסף לר' יעקב יוסף מפולנאה [94]. אך גם במקרה זה לא הובאו הדברים כלשונם, וגם כאן אין בנוסח המלא כדי ללמד דבר על חסידים בבאַנדאֶר [95].

הוא הדין באגדות, המובאות על־ידי הוברמן, על כך שהבעש"ט עצמו עבר את הדניסטר [96]. במידה שאפשר בכלל לחפש ולמצוא גרעין ריאלי באגדות אלה, הרי, ככל הנראה, מדובר בהן על הדניסטר העליון, העובר בגאליציה ובהרי הקארפאטים, ששם נולד, לפי המסורת, הבעש"ט, ולא על אותם החלקים של הדניסטר, העוברים בביסאראביה. בדומה לכך אין ללמוד דבר מהזכרה, הנושאת ככל הנראה אופי מקרי לגמרי וחסרת כל משמעות, של קישינוב באחת מן האגדות על הצדיק ר' לייב שרה'ס, שגם בה אין שום גרעין ריאלי [97].

כן אומר הוברמן כי במחצית השניה של המאה הי"ח ישב על כסא הרבנות בבאַנדאֶר הצדיק ר' לייב ורטהיים, שאף נפטר שם — לדבריו, על יסוד האמור בהילולא דצדיקיא — בשנת

1782. אולם ר׳ אריה לייב ורטהיים, רבה של באַנדאַר ומייסד שושלת הצדיקים שישבה בבאַנדאַר למעלה מ־100 שנה, אינו נזכר כלל בהילולא דצדיקיא [98]; ב־1782 הוא היה רק נער בן 9, וכפי שידוע לנו היטב, הוא נתמנה לכהונת רב בבאַנדאַר בשנת תקע״ד ונפטר בשיבה טובה באמצע המאה הי״ט [99].

עם זה יש מקום להניח שהשפעות חסידיות, לפחות, הגיעו לביסאראביה עוד לפני שהתחילה ההגירה היהודית הגדולה אל החבל אחרי 1812 [100].

כמה מראשי החסידים ישבו כבר בתקופה זאת, היינו במחצית השניה של המאה הי״ח, על גבולה של ביסאראביה, בישובים השוכנים על חופו המזרחי של הדניסטר. ר׳ יעקב יוסף מפול־נאה, בעל ״תולדות יעקב יוסף״, שהיה אחד המנהיגים הרא־שונים והחשובים ביותר של החסידות, שימש בשנים 1748—1752 כרבה של קהילת ראשקוב, על חופו המזרחי של הדנ־יסטר [101]. אחריו שימש בכהונה זו גם בנו, ר׳ אברהם־שמעון [102].

כן ישב בראשקוב בסוף המאה הי״ח ר׳ שבתאי, תלמידו של ר׳ דב־בער ממזריץ׳ ומחברו של הסידור ״עלית עולמות״ (קוריץ, תקנ״ז) [103], שהיה אביה של שושלת הצדיקים מראשקוב אשר נחשבה שושלת ביסאראבית. ר׳ שניאור־זלמן מלאדי שהה בשנים תקל״ז־תקל״ח במוהילב־פודולסק, מול העיירה הביסא־ראבית אטאקי [104].

הדעת נותנת כי שהותם של אנשים אלה על הגדה המזרחית של הדניסטר נתנה את אותותיה גם על הגדה המערבית וכי השפעתם והטפתם הורגשו גם שם; הקשרים ההדוקים שנתקיימו בין שני עברי הנהר ושבאו לביטוי, כפי שראינו למעלה, הן בתחום הכלכלי והן בתחום הרוחני־הדתי, איפשרו בוודאי גם לתורת החסידות להגיע מעֵברו המזרחי של הדניסטר אל עברו המערבי, מה עוד שהאקלים הרוחני והדתי בביסאראביה היה בו, כאמור, כדי להקל על קליטתה של התורה החדשה. בכך הוכשרה הקרקע להשתרשותה של החסידות על אדמת ביסא־ראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט.

תחת שלטון הצארים – המחצית הראשונה של המאה הי"ט

פרק שלישי

ההגירה והתפתחות הישוב היהודי

א

כאשר סופחה ביסאראביה לקיסרות הרוסית ב־1812, עמד חלקה הדרומי, ערבות הבודז'אק, שומם, חרב וכמעט בלתי מאוכלס. השבטים הטאטארים, אשר ישבו שם מן המאה הט"ז, הועברו כולם על־ידי הרוסים אל מעבר לדניסטר, מקצתם עוד בזמן המלחמה הרוסית־תורכית של השנים 1768—1774, והנותרים — עם פרוץ המלחמה בין רוסיה לתורכיה ב־1806 [1]. גם באזורים אחרים של ביסאראביה נתמעטה האוכלוסיה, שהיתה דלילה בלאו הכי, בשנים הראשונות לאחר הסיפוח, עם בריחתם ההמונית של האיכרים המולדאביים למולדאביה, בשל נגישות האדמיניסטראציה ומחמת הפחד בפני הנהגת חובת־השירות הצבאי ושיטת השיעבוד המקובלת ברוסיה. רק בקשיים רבים עלה בידי השלטונות הרוסיים לעצור תנועת בריחה זו [2].

נוכח מצב זה פתחה האדמיניסטראציה הרוסית בפעולה קולוניזאטורית רחבת ממדים, שנועדה ליישב את השטחים השוממים, ובעיקר את הבודז'אק. בהוראות לנציב ביסאראביה הגיניראל באחמֶטייב, שאושרו על־ידי אלכסנדר הראשון ב־21.5.1816, נאמר, בין היתר, כי אחת הדאגות הראשיות של ממשלת החבל צריכה להיות משיכת מתיישבים זרים לשטחי הבודז'אק. הנציב נצטווה ליישב אותם על אדמות המדינה אשר באיזור הזה ולהעניק להם זכויות שונות [3]. במסגרת מדיניות זו הושבו על אדמות המדינה בבודז'אק אלפי משפחות של מתיישבים גרמנים, בולגארים, צרפתים וסֶרבים — בעיקר גרמנים ובולגארים, אשר הובאו לביסאראביה ביזמת השלטונות הרוסיים או באו לשם מעצמם. הוענק להם מעמד של "מתיישבים זרים", כמקובל לגבי המתיישבים בערבות רוסיה החדשה, והם הועמדו תחת פיקוחה האדמיניסטראטיבי של הרשות המיוחדת, הממונה על המתיישבים בדרום־רוסיה. לכל משפחה ניתנה חלקה של 60 דֶסיאטינות, ואושרו להם זכויות והקלות רבות, בכללן שיחרור משירות צבאי, פיטור ממיסים למשך תקופות ממושכות ומידה מסויימת של אוטונומיה פנימית, אדמיניסטראטיבית ותרבותית [4]. ננקטו גם צעדים ליישב בביסאראביה מספר ניכר של איכרים רוסיים מן הפלכים הפנימיים של רוסיה. ב־1824 אושרה הצעתו של נציב ביסאראביה וורונצוב להעביר לשם 20,000 איכרים מן הפלכים הפנימיים ולהעניק להם שיחרור ממיסים ומשירות צבאי לשנים אחדות [5].

התהליך הקולוניזאטורי נמשך במשך כל המחצית הראשונה של המאה הי"ט. הוא שינה את פני חלקה הדרומי של ביסאראביה וכיסה אותו ברשת של ישובים חדשים [6]. ממדי ההתיישבות היו ניכרים; ב־1848 נמנו באחד מן הריכוזים הראשיים של המתיישבים הבולגאריים — במחוז איזמאיל — 38,983 בולגארים [7]; מספר המתיישבים הגרמנים הגיע ב־1856 ל־24,159 [8], ואילו מספרם של האיכרים הרוסיים שיושבו בדרום ביסאראביה במסגרת תכניתו האמורה של וורונצוב הגיעה בשנות ה־40 ל־10,000 בערך [8*].

מחוץ לקולוניזאציה המאורגנת והמוכרת על־ידי השלטונות, התנהלה גם קולוניזאציה חופשית על־ידי אלמנטים בודדים, שבאו על דעת עצמם. אלה היו רובם איכרים רוסים, שחיפשו מקלט בביסאראביה מן השיעבוד שהעיק עליהם במולדתם, מן השירות הצבאי או מרדיפות דתיות [9]. ב־1825 נמנו בדרום־ביסאראביה 6,000 מהגרים מרוסיה הקטנה, שהתיישבו שם על דעת עצמם [10]. ניתן אמנם להניח כי למעשה היה מספרם גדול בהרבה.

במקביל ליישוב השטחים השוממים עשתה האדמיניסטראציה הרוסית למען פיתוחו הכלכלי של החבל ונקטה צעדים לעידוד החקלאות והמסחר. כך אישרה הממשלה הרוסית ב־1826 את הצעתו של וורונצוב להעניק לתושבי ביסאראביה, אשר נטעו כרמים על האדמות השוממות השייכות למדינה, זכות בעלות על אדמות אלו — וזאת כדי לעודד גידול ענבים [11]. לשם פיתוחו של הסחר הימי מנמלי ביסאראביה ביקש וורונצוב פעמיים — ב־1825 וב־1826 — להקל על סוחרי העיר איזמאיל לקבל את הרשיונות הדרושים להם כדי לשלוח את אניותיהם לים, והצעותיו אושרו על־ידי הממשלה [12]. וורונצוב השתדל לעודד גם את ניצניה הראשונים של התעשיה בביסאראביה, ולפי המלצתו אושרו ב־1826 הנחות שונות לכמה מתושבי החבל, אשר הקימו שם את המיפעלים התעשייתיים הראשונים [13].

דחיפה חשובה ניתנה לפיתוחה הכלכלי של ביסאראביה אחרי 1812 על־ידי הסרת המחיצות הפוליטיות בינה לבין רוסיה ופתיחת השוק הרוסי בפני סחורותיה. השלטונות הרוסיים הקלו במידה רבה על פיתוח הסחר בין ביסאראביה לבין הפלכים האחרים של רוסיה ותיקנו תקנות שונות למטרה זו [14]. כן נודעה השפעה ניכרת גם לגידולו של המרכז המסחרי הגדול באודיסה על התפתחותה הכלכלית של ביסאראביה אשר נכללה בעורף החקלאי של העיר הגדולה.

התקדמותה הכלכלית של ביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט משתקפת בעיקר בפיתוחו ובהרחבתו של המשק החקלאי שלה [15]. במקביל לכך חל גידול ניכר גם בסחר־החוץ של החבל, במיוחד ביצוא התבואות. בעוד אשר ב־1816 מצא סווינין כי בכמה ממחוזות החבל לא היה כל עודף של תוצרת חקלאית, או שהיה עודף קטן ביותר, ולפעמים היבולים אף לא הספיקו לכלכלת האוכלוסיה [16], הרי בתחילת שנות ה־40 כבר היתה ביסאראביה אחד האסמים של אוכלוסיית אודיסה ותבואתה היתה אחד הפריטים החשובים בסחר־החוץ של עיר זו [17].

ב־1853 יצאו דרך נמל איזמאיל סחורות — למעשה רק תבואות — בשווי של 2,191,474 רובל, ונמל זה תפס, מבחינת היקף היצוא שעבר דרכו, את המקום השישי בין 10 הנמלים של דרום רוסיה. היצוא הכולל, אשר עבר אל ארצות־חוץ דרך הנמלים ותחנות הגבול היבשתיות של ביסאראביה, הסתכם ב־1853 ב־4,188,399 רובל [18].

תוצאת הקולוניזאציה — המאורגנת והחופשית — של השטחים השוממים וההתקדמות הכלכלית, שיצרה תנאים נוחים למשיכת מהגרים, היתה גידול מהיר של אוכלוסיית ביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט. אמנם מספרים מדוייקים ומהימנים על מספר התושבים בחבל בתקופה האמורה אין בידינו [19]. לגבי מספר התושבים בביסאראביה בעת סיפוחה לרוסיה, הנתונים שהם ככל הנראה הקרובים ביותר למציאות הם אלה שנאספו במיפקד הכללי אשר נערך בחבל ב־1817, אגב השבעת האוכלוסיה על־ידי השלטונות החדשים [20]. במיפקד זה נמנו 96.526 ראשי־משפחה שהם, בחשבון של 5 נפשות למשפחה, 482,630 נפשות [21]. במקורות אחרים ובספרות נזכרים גם מספרים שונים, לרוב קטנים במידה ניכרת מן המספר הנ״ל, אולם מהימנותם של מספרים אלה מסופקת ביותר [22].

ברביזיה (ספירת חייבי־המס) שנערכה ברוסיה ב־1857, נמנו בביסאראביה (היינו באותו חלק של ביסאראביה שנשאר בידי הרוסים אחרי שחלק מדרום החבל נמסר לרומניה בתוקף חוזה פאריס משנת 1856), 464,988 גברים [23]; האוכלוסיה כולה בחלק האמור של החבל מנתה, איפוא, אותה שעה 929,976 נפש. בשטח של ביסאראביה שנמסר ב־1856 לרומניה ישבו אז 127,330 תושבים [24]. בביסאראביה כולה, בגבולותיה משנת 1817 ישבו, איפוא, ב־1857 1,057,306 איש. נמצא כי במשך 40 השנים 1817—1857 גדלה אוכלוסיית החבל פי שניים ויותר. שיעור גידול זה היה מן הגבוהים ביותר ברוסיה: בליטא וברוסיה הלבנה גדלה האוכלוסיה בשנים 1815—1857 ב־17%, ברוסיה המרכזית ב־24%, ורק ברוסיה החדשה — אף היא איזור של קולוניזאציה — הגיע שיעור הגידול ל־52%; ברוסיה כולה גדלה האוכלוסיה באותו פרק זמן ב־39% [25]. יש בשיעור גידול גבוה זה של אוכלוסיית ביסאראביה משום סימן לממדי ההגירה לביסאראביה בשנים אלה.

גידול האוכלוסיה לא היה שווה בכל חלקי ביסאראביה, כפי שניתן לראות מן הטבלה הבאה:

טבלה מס׳ 1

המחוז	אוכלוסיית החבל: ב־1817 [26] מס׳	ב־1817 [26] %	ב־1858 [27] מס׳	ב־1858 [27] %	הגידול ב־%
חוטין	113,395	23.4	150,728	14.8	33.9
סורוקה	77,965	16.1	119,972	11.8	64.4
יאסי	55,980	11.6	104,007	10.2	87.6
קישינוב, אורהיוב [28]	147,510	30.5	284,102	27.9	92.6
איזור הדרום [29]	87,780	18.4	358,992	35.3	302.3
ס״ה	482,630	100.0	1,017,801	100.0	112.4

נמצאנו למדים כי שיעור הגידול הגבוה ביותר היה במחוזות הדרום של החבל, ואילו במחוזותיו הצפוניים — חוטין, סורוקה ויאסי — גדלה האוכלוסיה בשיעור קטן בהרבה. פירוש הדבר, כי תהליך הקולוניזאציה התרכז באיזור הדרום וכי המתיישבים החדשים הופנו, או פנו, בעיקר לשם. כתוצאה מכך נשתנתה חלוקת האוכלוסיה בחבל: ב־1858 ישבו במחוזות הדרום למעלה משליש תושבי ביסאראביה, לעומת 18.4% בלבד ב־1817; מאידך, בשלושת המחוזות הצפוניים ישבו באמצע המאה רק 36.8% מתושבי החבל, לעומת 51.1% ב־1817 [30].

האוכלוסיה העירונית של החבל גדלה במידה ניכרת. בעת הסיפוח היו הישובים העירוניים בביסאראביה בלתי מפותחים עדיין. בכל החבל נמצאו אז כ־20 ישובים, המכונים במקורות כעירוניים [31]. כמעט כולם היו מעין עיירות קטנות, ששימשו בעיקר לעריכת ירידים, ותושביהן השתייכו רובם למעמד האיכרים והוסיפו לעסוק בעבודות חקלאיות [32]. הסחר הפנימי בהן היה בעל ממדים מצומצמים מאד. ברוב הישובים מנתה האוכלוסיה בין 1,000—3,000 תושבים, ורק בקישינוב היו בין 5,000—7,000 תושבים [33]. אפילו על עיר זו כותב סווינין כי בהיכנס לשם הרוסים, היתה עדיין כפר קטן ודל [34].

אחרי 1812 גדלו הישובים העירוניים הקיימים והתפתחו ונוספו ישובים עירוניים חדשים. השלטונות הרוסיים עודדו התפתחות זאת; למתיישבים בערים הוענקו הקלות שונות כגון הקצאת מקום לבניית בתים וחנויות במחירים נוחים או חינם [35]. ב־1835 ניתן צו להעניק מעמד של עיר לאורהיוב ולסורוקה, שהיו עד אז במעמד של עיירות; באותה שנה שונה שמו של הכפר הגדול פרומואסה בדרום לקאהול, והוענק גם לו מעמד של עיר [36]. ב־1839 הותר לאצילים בביסאראביה לכונן, כמו ברוסיה החדשה, עיירות באחוזותיהם; הנימוק היה שהדבר יסייע לפיתוח הסחר בתוצרת חקלאית [37].

התפתחות הישובים העירוניים בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט משתקפת בטבלה הבאה המראה על גידול האוכלוסיה ב־7 ערי המחוז של החבל בתקופה האמורה [38]:

טבלה מס׳ 2

העיר	מספר התושבים בערי המחוז: ב־1816/17	ב־1858	הגידול ב־%
חוטין [39]	1,500	13,121	774.7
סורוקה	2,025	5,410	167.2
באֶלץ	3,100	8,077	160.5
אורהיוב	?	4,305	?
קישינוב	5,000	82,683	1,553.7
באֶנדאֶר	1,738	15,188	773.8
אקרמן (ב־1808)	1,670	19,936	1,093.8

בולט הגידול העצום, שחל באוכלוסיית קישינוב. בעיר זו קבעו הרוסים ב־1812 את המרכז האדמיניסטראטיבי, הכנסייתי והצבאי של החבל וב־1818 היא הוכרזה רשמית כעיר הבירה שלו. עם זאת התחילה קישינוב להתפתח בקצב מהיר והיתה גם למרכז המסחרי החשוב ביותר של ביסאראביה [40]. היא משכה, על כן, אליה הן את האיכרים מן הכפרים של ביסאראביה עצמה והן את המהגרים שבאו מפלכי רוסיה האחרים או מחוץ

לרוסיה [41]. במשך כמה עשרות שנים נוצר שם מרכז עירוני גדול שמנה למעלה מ־80,000 איש.

ב

כיצד השפיעו תהליכי הקולוניזאציה והפיתוח הכלכלי המתוארים לעיל על הישוב היהודי בביסאראביה ? האם היו גם יהודים בין המהגרים הרבים שבאו לביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט ?

כדי לקבל תשובה על שאלות אלה, עלינו לבדוק תחילה את תנועת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בתקופה הנדונה ולברר אם חלו גם בקרב אוכלוסיה זו שינויים דימוגראפיים כל שהם. אכן, בדיקה מעין זו נתקלת בקשיים גדולים, שכן החומר הסטאטיסטי, הנוגע ליהודי ביסאראביה, לקוי ובלתי מהימן עוד יותר מן החומר הסטאטיסטי הנוגע לאוכלוסיה כולה.

אין אנו יודעים בבירור כמה יהודים נמצאו בביסאראביה בעת סיפוחה לרוסיה. קוניצקי כתב ב־1813 כי "יהודים רבים מאד" נמצאים בכל עריה ועיירותיה של ביסאראביה [42]. אך יש לזכור כי הערים והעיירות שהיו אז בביסאראביה, היו מועטות וקטנות וכי בעיניו של גלח אורתודוכסי גם כמה עשרות יהודים נראו אולי "רבים מאד". לדברי סווינין, שביקר, כאמור, בביסאראביה ב־1816, נמצאו שם אותה שעה כ־5,000 משפחות יהודיות [43]. בחלקים אחרים של עבודתו נותן סווינין פירוט האוכלוסיה במחוזות השונים גם לפי קבוצות לאומיות, ולפי נתונים אלה מסתכם מספר היהודים בשלושת המחוזות הצפוניים — חוטין, יאסי, סורוקה — ב־2,511 משפחות [44]. כבר צויין כי סווינין בעצמו מדגיש, שהנתונים אשר סופקו לו היו לקויים מאד ושיש להסתייג מהם.

נתונים מפורטים ביחס לאוכלוסיה היהודית בביסאראביה ניתנים על־ידי המיפקד אשר נערך בשנת 1817 [45]. במיפקד נרשמו ב־8 המחוזות של ביסאראביה 2,872 ראשי־משפחה יהודים, מהם 33 נשים אלמנות ו־39 שכירי־יום, או לפי חשבון של 5 נפשות בממוצע לכל משפחה כולל אלמנות ושכירי־יום — 14,360 נפשות [46].

ברם, גם מספר זה של 14,360 נפשות אינו כולל את כל היהודים שישבו בביסאראביה בזמן עריכת המיפקד. הוא אינו כולל את היהודים שישבו אז בישובים העירוניים שלא נכללו במיפקד כגון קישינוב, חוטין, באֶנדאֶר, אקרמן; אינם כלולים בו יהודי אורהיוב, אף־על־פי שעיר זו נכללה במיפקד; כן אינם כלולים בו היהודים שישבו בכפרים במחוז סורוקה ובשניים מאזורי מחוז אורהיוב.

ואלה הנתונים המפורטים ביחס למספר היהודים בביסאראביה לפי המיפקד משנת 1817 ולפי סווינין:

1. מחוז חוטין: במיפקד נרשמו במחוז זה 978 ראשי־משפחה יהודים גברים — או 4,890 נפשות, בחשבון של 5 נפשות למשפחה — מחוץ ל־42 ראשי־משפחה, שעזבו את העיירה בריצ'אן, לאחר דליקה שאירעה שם לפני המיפקד. מתוך 978 המשפחות ישבו 137 בעיירה בריצ'אן, 82 בעיירה ליפקאן, ו־759 היו מפוזרים בכפרים ב־6 האזורים של המחוז. יהודי העיר חוטין לא נכללו ברישום זה [47].

לפי סווינין נמצאו במחוז זה 1,743 ראשי־משפחה יהודים, שהם 7,965 נפשות [48], מהם 1,000 נפשות בעיר חוטין [49].

2. מחוז סורוקה: במיפקד נרשמו רק היהודים שישבו ב־4 הערים מוהילב [50], ראשקוב [51], סורוקה ובאֶלץ — בס"ה 790 ראשי־משפחה גברים, 33 נשים ו־19 שכירי־יום — או לפי חשבון של 5 נפשות לכל משפחה, 4,210 נפשות, מהם: במוהילב — 313 ראשי־משפחה גברים, 21 נשים, 19 שכירי־יום; בסורוקה — 145 ראשי־משפחה גברים, 12 נשים; באֶלץ — 244 ראשי־משפחה גברים; בראשקוב — 88 ראשי־משפחה גברים. רשימות היהודים שישבו בכפרי המחוז אבדו [52].

לפי סווינין היה מספר היהודים שישבו במחוז זה קטן בהרבה, והוא הסתכם ב־404 משפחות [53], או ב־2,020 נפשות.

3. מחוז יאסי: במיפקד נרשמו 395 ראשי־משפחה יהודים — או 1,975 נפשות, מהם 219 בכפרים ו־176 בעיירה פאלאֶשט [54].

לפי סווינין נמצאו במחוז זה 364 ראשי־משפחה יהודים [55].

4. מחוז אורהיוב: חומר המיפקד מוסר רק על 345 ראשי־משפחה יהודים, ש־234 מהם לא נכללו בטבלה הסיכומית [56]. הנתונים ביחס לאוכלוסיה היהודית בשני אזורים חסרים, בהתאם לדו"ח של המפקד הצבאי המקומי מיום 9.7.1817 [57]. כן חסרות ידיעות על האוכלוסיה היהודית בעיר אורהיוב, שביחס אליה צויין מספר התושבים "מחוץ לארמנים וליהודים" [58].

סווינין אומר אף הוא רק באורח כללי כי בין תושבי המחוז נמצאים גם יהודים, בלי לציין את מספרם [59]. בהמשך דבריו הוא מציין כי היהודים נמנו עם תושבי הערים קישינוב, אורהיוב וטאלאֶנאֶשט [60]; בדברו על העיר קישינוב, הוא כותב כי היהודים מהווים את הקבוצה הלאומית הגדולה ביותר בעיר זו, המונה לדבריו כ־5,000 תושבים [61]; ניתן איפוא לשער כי מספר היהודים בעיר הגיע ל־2,000 בערך.

5. מחוז באֶנדאֶר: במיפקד נרשמו במחוז זה 100 ראשי־משפחה יהודים, מהם 53 בעיירה קאושאן, ו־47 בכפרי המחוז [62]. אין נתונים ביחס לערים באֶנדאֶר ואקרמן (האחרונה נכללה אז אף היא במחוז זה).

סווינין מעיר גם ביחס למחוז זה רק באורח כללי כי גם יהודים היו בין תושביו, בלי לציין את מספרם [63]. בהמשך תיאור המחוז הוא כותב כי בעיר באֶנדאֶר נמצאו 111 יהודים [64] וכי בעיר אקרמן נמצאו יהודים מועטים [65].

6. מחוז קודרו: במיפקד נרשמו במחוז זה 121 ראשי־משפחה יהודים, מהם 36 בעיר קיליה, 25 בעיירה ליאובה, 26 בכפרי המחוז. 34 ראשי־משפחה נעדרו בזמן ההשבעה [66].

סווינין מציין כי במחוז נמצאו גם יהודים, בלי לציין את מספרם [67]. אמנם ביחס למחוז הוטרניצ'ני, אשר נכלל לאחר מכן במחוז קודרו, כותב סווינין כי נמצאו בו 19 ראשי־משפחה יהודים [68], ואשר לעיר קיליה — הכלולה אצלו במחוז באֶנדאֶר — הוא כותב כי היו שם 62 יהודים [69].

"כרטא" ירושלים

7. מחוז איזמאיל: במיפקד נרשמו במחוז 65 ראשי־משפחה, בהם 20 שכירי־יום, כולם בכפרים[70]. אין נתונים ביחס לערים איזמאיל ורֶאני.

אצל סווינין מכונה מחוז זה טוֹמארוֹבה על שם העיירה טוֹמארוֹבה, היא ראֶני; יהודים אינם נזכרים בין תושבי המחוז[71].

8. מחוז גרֶצֶ'ני: במיפקד נרשמו במחוז זה 26 ראשי־משפחה יהודים, מהם 9 בכפר הגדול פרוּמוֹאסה[72] ו־17 הנותרים ב־14 כפרים[73].

סווינין אינו מזכיר את היהודים בין תושבי המחוז[74].

נתונים אלה ניתן לסכם בטבלה הבאה:

טבלה מס' 3

המחוז	האוכלוסיה היהודית בחבל ב־1816/17			
	לפי המיפקד			לפי סווינין
	מס'	%	% מכלל האוכלוסיה	
חוטין	4,890	34.1	4.3	7,965
סורוקה	4,210	29.3	5.3	2,020
יאסי	1,975	13.7	3.5	1,820
אורהיוב	1,725	12.0	1.2	?
באֶנדאֶר	500	3.5	1.9	?
קוֹדרוּ	605	4.2	2.0	?
איזמאיל	325	2.3	1.5	?
גרֶצֶ'ני	130	0.9	1.2	?
ס"ה בחבל	14,360	100.0	3.0	25,000

למרות הליקויים שבו, נותן המיפקד משנת 1817 את האינפורמציה המלאה והמפורטת ביותר על האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בשנים הראשונות לאחר סיפוחה לרוסיה, והוא עשוי איפוא לשמש לנו בסיס לאומדן האוכלוסיה היהודית בחבל בתקופה זו. אם ניקח נתונים אלה כבסיס ונשלים את החסר על־פי האינפורמציה הניתנת על־ידי סווינין ובמקורות אחרים ביחס למספר היהודים במקומות שלא נכללו במיפקד, נוכל לאמוד את מספר היהודים בביסאראביה בשנים הנ"ל ב־20,000, לערך, כדלהלן: —

לפי המיפקד	14,360
בערים קישינוב, חוטין ובאֶנדאֶר (על פי סווינין)	3,110
בכפרים במחוז סורוקה[75]	1,000
בעיר איזמאיל (לפי נתונים המתייחסים ל־1810)[76]	700
בעיר אקרמן (לפי נתונים המתייחסים ל־1808)[77]	90
סך־הכל	19,260

ואכן, בהתאם לטבלה על חלוקתה של אוכלוסיית ביסאראביה לפי קבוצות לאומיות, שפורסמה על־ידי ניסטור[78], אף היא על יסוד המיפקד משנת 1817, נמצאו אז בביסאראביה 3,826 משפחות יהודיות, או — בחשבון של 5 נפשות למשפחה — 19,130 נפשות, היינו מספר הזהה למעשה עם האומדן שאליו הגענו לעיל. עבודתו של ניסטור נושאת אופי פופולארי, אין הוא מציין את מקורותיו ואין, על־כן, אפשרות לבדוק את

הנתונים הניתנים על ידו. אך העובדה שהמספר הניתן על ידו בטבלה זאת על האוכלוסיה הכללית של החבל זהה עם המספר הניתן על־ידי חאליפה, יש בה כדי לאמת במידה מסויימת את האומדן הנ"ל ביחס לאוכלוסיה היהודית.

מתוך הטבלה הנ"ל, המסכמת את נתוני המיפקד משנת 1817, אנו למדים כי רוב היהודים שנרשמו במיפקד, היו מרוכזים בחלקו הצפוני של החבל, הגובל בשטחי ההתיישבות היהודית הוותיקה והצפופה בפולין. תמונה זאת איננה משתנית, אפילו נתקן את נתוני המיפקד על בסיס הסיכום הנ"ל, של 19,260 יהודים בחבל, באופן שיכלול גם את היהודים שלא נרשמו במיפקד ויקיף, על־ידי כך, כמעט את כל יהודי החבל. חלוקת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לפי המחוזות השונים היתה, על־פי נתונים מתוקנים אלה, כדלהלן:

טבלה מס' 4

המחוז	האוכלוסיה היהודית בחבל ב־1816/17		
	מס'	%	% מכלל האוכלוסיה
חוטין	5,890 א	30.5	5.2
סורוקה	5,210 ב	27.0	6.7
יאסי	1,975	10.2	3.5
אורהיוב	3,725 ג	19.6	2.5
באֶנדאֶר	700 ד	3.6	2.8
קוֹדרוּ	605	3.1	2.0
איזמאיל	1,025 ה	5.3	4.6
גרֶצֶ'ני	130	0.7	0.9
ס"ה בחבל	19,260	100.0	4.0

א 4,890 על פי המיפקד+1,000 בעיר חוטין.
ב 4,210 על פי המיפקד+1,000 בכפרים.
ג 1,725 על פי המיפקד+2,000 בקישינוב.
ד 500 על פי המיפקד+110 בעיר באֶנדאֶר+90 באקרמן.
ה 325 על פי המיפקד+700 בעיר איזמאיל.

נמצא כי גם לפי נתונים אלה, יותר משני שלישים של יהודי ביסאראביה ישבו בתחילת המאה הי"ט במחוזות הצפוניים. מספר היהודים בחבל הולך וקטן בה במידה שאנו מתקדמים דרומה, וב־4 המחוזות הדרומיים אנו מוצאים רק כ־13% מיהודי החבל.

חלוקה זו של האוכלוסיה היהודית בחבל מצביעה על מוצאה ועל כיוון התקדמותה והתפשטותה. הישוב היהודי בביסאראביה היה המשכו של הקיבוץ היהודי הגדול בפולין, אשר שלח את שלוחותיו דרומה ומערבה; המישקעים הגדולים ביותר של תנועת הגירה זו נשארו באזורים הקרובים יותר למקומות המוצא שלה, הדומים להם מבחינת המיבנה האֶתני, הכלכלי והחברתי. זאת ועוד: המחוזות בהם בחרו היהודים להתיישב היו המאוכלסים ביותר בחבל. אנו רואים כי חלוקת האוכלוסיה היהודית מקבילה לחלוקת כלל האוכלוסיה, אולם היא מודגשת הרבה יותר; אחוז היהודים באוכלוסיה הכללית קטן בהרבה במחוזות הדרומיים המאוכלסים פחות, בהשוואה למחוזות הצפוניים המאוכלסים יותר: 0.9%—2.0% במחוזות גרֶצֶ'ני וקוֹדרוּ, לעומת 5.2%—6.7% במחוזות חוטין וסורוקה.

גם את חלוקת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בין הישו־בים העירוניים והכפריים, בעת סיפוחה לרוסיה, אפשר לציין על דרך אומדנה בלבד. היו אז בחבל כ־20 ישובים עירוניים, היינו ערים ועיירות, אולם בידינו נמצאים נתונים על האוכ־לוסיה היהודית רק ב־14 מהם. מתוך חומר המיפקד אנו יודעים על מספר היהודים ב־10 ישובים: בריצ׳אן, ליפקאן, באֶלץ, סורוקה, ראשקוב (ואד־ראשקוב), מוהילב (אטאקי), פאלֶאשט, קאושאן, ליאובה, קיליה. אצל סווינין נמצאים נתונים על האוכ־לוסיה היהודית בשני ישובים נוספים, חוטין ובאֶנדאֶר; ביחס לשני ישובים אחרים, אקרמן ואיזמאיל, יש לנו, כפי שראינו, אינפורמציה המתייחסת לשנים 1808 ו־1810. לפי נתונים אלה ישבו ב־14 הישובים האמורים בס״ה 8,656 יהודים. כן ראינו שניתן לשער כי האוכלוסיה היהודית של העיר קישינוב מנתה אז כ־2,000 נפש.

אשר ל־4—5 הישובים אשר על אוכלוסייתם היהודית אין לנו שום ידיעות, הרי על יסוד האינפורמציה שבידינו ביחס לאוכלוסייתם הלא־יהודית, אין להניח כי מספר היהודים בהם עלה על 1,000—1,500.

לפי האמור לעיל נראה, כי נוכל לאמוד את מספר היהודים שישבו ב־1817 בביסאראביה בישובים העירוניים ב־12,000 איש, בערך.

בישובים הכפריים ישבו, לפי חומר המיפקד, ב־7 ממחוזות החבל — פרט למחוז סורוקה — 7,605 יהודים [79], ואילו בישובים הכפריים במחוז זה ישבו — לפי השערה — כ־1,000 יהודים; בסך־הכל ישבו, אם כן, בישובים הכפריים בחבל כולו כ־8,500 יהודים.

על יסוד חישובים אלה אפשר להניח כי 60%, בערך, של יהודי ביסאראביה ישבו ב־1817 בישובים עירוניים, וכ־40% היו מפוזרים בישובים כפריים.

היהודים הכפריים היו מפוזרים בקבוצות קטנות; בכפרים רבים ישבו רק משפחות יהודיות בודדות. כך במחוז גרֶצ׳ני ישבו בכפר אחד 3 משפחות יהודיות, בכפר אחר — 2 משפחות, וב־12 כפרים נוספים — משפחה אחת בכל אחד מהם [80].

גם הקהילות העירוניות היו קטנות למדי. נראה כי רק בקי־שינוב היתה קהילה, שמספר חבריה הגיע ל־2,000. מבין 14 הישובים הנזכרים לעיל, שעל אוכלוסייתם היהודית יש לנו ידיעות — היו בשלושה מהם בין 1,000—2,000 יהודים, בארבעה אחרים — בין 500—1,000 יהודים, ובשבעת הנותרים — בין 100—500 יהודים.

על יסוד ההערכות האמורות נראה כי אחוז היהודים באוכ־לוסיה העירונית של החבל נע בסביבות 35%—40% [81]. ברם, בערי הצפון היוו היהודים בין 40%—45% מכלל האוכלוסיה [82], ובחוטין — לפי סווינין — הגיעו אפילו לשני שלישים [83]. מאידך, מעטים היו היהודים בערי הדרום, ובכמה מהן היוו רק 5%—6% מכלל האוכלוסיה [84].

בסיכום — על יסוד נתונים לקויים וחלקיים אשר בידינו ניתן להסיק את המסקנות הבאות ביחס למצבו הדימוגראפי של הישוב היהודי בביסאראביה בעת סיפוח החבל לרוסיה: האוכ־לוסיה היהודית של החבל מנתה אז כ־20,000 איש, שהתרכזו בעיקר במחוזות הצפוניים. כ־40% מהם ישבו בכפרים, וכ־60% ב־20 ישובים עירוניים. הקהילות היו קטנות למדי, אולם עם זאת היוו היהודים בממוצע כ־40% מכלל האוכלוסיה בישובים העירוניים, וברוב הערים והעיירות בצפון היוו אפילו למעלה מ־40% מכלל האוכלוסיה.

ג

בשנים 1817—1858 גדלה האוכלוסיה היהודית בהתמדה, כפי שאנו למדים מן הנתונים הבאים על מספר היהודים בחבל בשנים 1836—1858 (אין לנו שום ידיעות על תנועת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה ב־20 השנים הראשונות לאחר 1817 [85]):

השנה	מס׳ היהודים	השנה	מס׳ היהודים
1836	[86] 43,062	1845	[91] 48,540
1838	[87] 42,380	1847	[92] 48,987
1839	[88] 46,328	1850	[93] 65,194
1843	[89] 48,540	1852	[94] 70,117
1844	[90] 48,993	1858	[95] 84,696

אנו רואים, איפוא, כי במשך 40 השנים 1817—1858 גדלה האוכלוסיה היהודית בביסאראביה פי ארבעה; ובמשך 22 השנים 1836—1858 הוכפל מספר היהודים בחבל.

עליה גדולה זו משקפת תנועת הגירה יהודית מוגברת אשר, כמסתבר, זרמה לביסאראביה מאז 1817. הגירה זו השתלבה בתהליך יישוב הארץ על־ידי עמים שונים, והקצב שלה אף היה גדול במידה ניכרת מקצב ההגירה הכללית. כתוצאה מכך עלה לא רק מספרם האבסולוטי של יהודי ביסאראביה, אלא גם מספרם היחסי: ב־1817 היוו היהודים כ־4% של כלל האוכ־לוסיה; אחוז זה עלה ל־6.7% ב־ 1843 (48,540 יהודים באוכ־לוסיה הכללית של 719,120) ול־7.5% ב־1850 (65,194 יהודים באוכלוסיה הכללית של 872,868) והגיע ב־1858 ל־8.3% (84,696 יהודים באוכלוסיה הכללית של 1,017,801).

בעוד שהמתיישבים הלא־יהודים התרכזו בעיקר באיזור הדרום השומם, נמשכו המהגרים היהודים לאזורי ההתיישבות הצפופה במחוזות הצפון ואל עיר־הבירה של החבל, שהלכה והתפתחה למרכז עירוני גדול. מעטים הגיעו למחוזות הדרומיים, באופן שגם באמצע המאה הולכת צפיפות האוכלוסיה היהודית ופוחתת ככל שאנו מתקדמים מן הצפון דרומה. חלוקת האוכלוסיה היהודית בין המחוזות השונים ב־1858 היתה כדלהלן [96]:

טבלה מס׳ 5

המחוז	האוכלוסיה היהודית בחבל ב־1858		
	מס׳	%	% מכלל האוכלוסיה
חוטין	20,307	24.1	13.5
סורוקה	13,824	16.3	11.5
יאסי	9,816	11.6	9.4
אורהיוב	8,088	9.4	7.1
קישינוב	19,329	22.8	11.3
באֶנדאֶר	5,140	6.1	)
אקרמן [97]	2,265	2.6	3.7)
איזמאיל	5,945	7.1	)
ס״ה בחבל	84,714	100.0	8.3

נמצא כי ההגירה לא הביאה לשינוי בולט בחלוקתה הגיאוגראפית של האוכלוסיה היהודית — פרט להתהוותו של הריכוז היהודי בקישינוב. מרכז הכובד של הישוב היהודי הוסיף להימצא בשלושת המחוזות הצפוניים — חוטין, סורוקה ויאסי — שבהם ישבו גם עכשיו כמחציתם של כל יהודי ביסאראביה; כשליש מיהודי החבל ישב עתה בשני המחוזות המרכזיים — אורהיוב וקישינוב — למעשה בעיקר בעיר קישינוב עצמה; ואילו בשלושת המחוזות הדרומיים — באֶנדאֶר, אקרמן, איזמאיל — ישב גם עכשיו רק מיעוט בלבד מבין יהודי ביסאראביה — כ־16% [98]. עם זאת נתאכלס, בעיקבות ההגירה, גם איזור זה על־ידי יהודים, ובמקום כמה מאות משפחות יהודיות בתחילת המאה אנו מוצאים כאן עכשיו אוכלוסיה יהודית המונה למעלה מ־13,000 נפש [99].

רוב הבאים מבין אלה שלא פנו לעיר הבירה קישינוב לא התיישבו בערים, אלא נתפזרו בעיירות ובכפרים. הדבר נכון בעיקר לגבי המחוזות הצפוניים. תופעה זו, שיש לייחס אותה לתנאים הכלכליים ששררו אז בביסאראביה ולמיעוט הערים בה, משתקפת בחלוקת האוכלוסיה היהודית בין ערי המחוז — הערים היחידות שהיו קיימות אז בחבל — לבין מקומות הישוב האחרים. חלוקה זו היתה ב־1864 כדלהלן (באחוזים) [100]:

טבלה מס׳ 6

המחוז	האוכלוסיה היהודית ב־1864 (באחוזים)	
	בערי המחוז	במקומות ישוב אחרים
חוטין	25.2	74.8
סורוקה	23.7	76.3
יאסי	30.0	70.0
אורהיוב	29.6	70.4
קישינוב	90.8	9.2
באֶנדאֶר	54.2	45.8
אקרמן	63.4	36.6
ס"ה	44.3	55.2

אנו רואים כי בשלושת המחוזות הצפוניים וכן במחוז אורהיוב, היינו במחוזות שבהם היו מרוכזים כשני שלישים מכל האוכלוסיה היהודית בביסאראביה, ישב רק כרבע הישוב היהודי בערי המחוז, ואילו שלושת הרבעים הנותרים ישבו בעיירות ובכפרים. המצב היה אמנם שונה בשני המחוזות הדרומיים, אולם גם שם ישבו בעיירות ובכפרים בין שליש למחצית היהודים שנמצאו בהם. רק במחוז קישינוב ישבו כמעט כל היהודים בעיר המחוז, שהיא גם בירת החבל. למעלה ממחצית — ואם לא נביא בחשבון את מחוז קישינוב, אז שני שלישים — של יהודי ביסאראביה היו, איפוא, מפוזרים באמצע המאה הי"ט בכפרים ובעיירות, שבפיתוחן מילאו היהודים תפקיד חשוב ביותר, ואולי אף מכריע. עיירות רבות מבין אלו שהיו קיימות קודם לכן התפתחו וגדלו במידה ניכרת, הודות למהגרים היהודים שהתיישבו בהן — כגון בריצ׳אן, במחוז חוטין, שאוכלוסייתה גדלה מ־1,450 ב־1816 ל־5,485 ב־1857 ושרוב תושביה היו יהודים [101]. עיירות אחרות היו כפרים שהתפתחו תוך תקופה זו לישובים עירוניים או עירוניים־למחצה, הודות למהגרים היהודים שהתיישבו בהם. בעלי אחוזות שהיו מעוניינים לפתח את נכסיהם, היו מזמינים את היהודים להתיישב באחוזותיהם, ועל־ידי כך הניחו את היסודות לעיירות רבות [102], כפי שעשו בתקופה זו בעלי־אחוזות רבים גם במולדאביה השכנה [103]. כך עשה, למשל, הפּולקובניק הרוסי לישין, שעל שטח אחוזתו במחוז חוטין קמה העיירה סיקוראן [104]. השלטונות הרוסיים עודדו תהליך זה ואיפשרו את שיתופם של היהודים בייסודן של העיירות החדשות [105]. חוסר נתונים אינו מאפשר לנו לקבוע את ממדי האוכלוסיה היהודית בעיירות ביסאראביה באמצע המאה הי"ט, אך ידוע כי במרבית עיירות הצפון היוו היהודים כבר בשנים אלה את רוב התושבים [106]. בכמה מהן היו כבר אותה שעה קהילות חשובות, שמנו אלפי חברים. כך היה בבריצ׳אן הנזכרת לעיל, שב־1857 היו בה בית־ספר יהודי ממשלתי, בית־כנסת, 13 חדרים, ושנמנתה על הקהילות הגדולות בחבל [107]. באטאקי, שמנתה אז 3,480 תושבים ושהיו בה 2 בתי־כנסת בנויים אבן ובית־תפילה [108]; בפאלאֶשט, שמנתה ב־1857 3,765 תושבים ושהיו בה אז 4 בתי־תפילה יהודיים [109]; בראשקוב, שמנתה ב־1857 2,175 תושבים ושהיו בה שני בתי־כנסת ובית־תפילה אחד [110]; בסקוליאַן, שלא נזכרה בכלל בין העיירות ב־1817, היו ב־1857 בית־כנסת ושני בתי־תפילה, ומספר תושביה עלה אז ל־1,608 [110*]; ועוד.

את הפיזור הגדול ביותר של האוכלוסיה היהודית אנו מוצאים, כאמור, בשלושת המחוזות הצפוניים ובמחוז אורהיוב. במידה מסויימת קשור הדבר בכך שבמחוזות אלה התרכזה ההתיישבות החקלאית היהודית בביסאראביה. אך מצב זה יש להסבירו גם בתנאים הכלכליים והחברתיים, שהיו קיימים באיזור הנדון ואשר עודדו את התיישבות היהודים בכפרים. כמעט כל הקרקעות היו שייכים כאן לבעלי־אחוזות גדולים [111], אשר נזקקו לחוכרים, מוזגים ומתווכים יהודים, והמהגרים היהודים, שרבים מהם היו תושבי כפרים לשעבר, מצאו אפשרויות נוחות להמשיך כאן במחיות שהיו רגילים להן. נראה כי תנאים אלה עודדו גם את פיתוחן של העיירות היהודיות, שאף הן נמצאו כמעט כולן במחוזות אלה.

תנאים שונים התפתחו בדרום החבל; שם היה רוב הקרקעות בבעלות מתיישבים שהיו איכרים בלתי־תלויים, ועל כן היו האפשרויות להתיישבות היהודים בכפרים מוגבלות הרבה יותר.

התיישבות היהודים בערי ביסאראביה התרכזה במחצית הראשונה של המאה הי"ט בעיקר בקישינוב. בשנים 1816—1864 גדלה קהילת קישינוב ב־18,000 נפש בערך, שהן כ־23% מכלל גידולה של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה הרוסית (היינו, מחוזות ביסאראביה שנשארו בידי הרוסים אחרי חוזה פאריס) בתקופה האמורה [112]. ב־1864 היו מרוכזים בקישינוב כ־20% מכלל יהודי ביסאראביה — כ־20,000 איש — והיא נמנתה על 3 או 4 הקהילות הגדולות ביותר ב־15 הפלכים של תחום־המושב [113]. התהוות מרכז יהודי גדול בעיר זו היא אחת מעובדות היסוד החשובות ביותר בהתפתחות הישוב היהודי בביסאראביה. התפתחותן של הקהילות ב־6 הערים האחרות, שנמצאו בביסאראביה הרוסית [114], פיגרה בהרבה אחר התפתחותה של קהילת קישינוב — אם כי באופן יחסי גדלו גם הן במידה ניכרת. רק בחוטין עלה מספר היהודים ב־1864 על

6,000; בסורוקה, באַלץ, אורהיוב ובאֶנדאֶר נמצאו בין 3,000—4,500 בכל אחת מהן, ובאקרמן — רק 2,422 יהודים. בס״ה ישבו אז ב־6 קהילות אלה 24% מן האוכלוסיה היהודית בשטח האמור של ביסאראביה. מסתבר, אם כן, כי במחצית הראשונה של המאה הי״ט מסתמנים שני תהליכים מקבילים בקרב יהודי ביסאראביה: מחד גיסא, פיזור בכפרים ובעיירות, ומאידך גיסא, ריכוז בקהילה אחת גדולה.

הגידול היחסי הגדול ביותר של האוכלוסיה היהודית חל בערי הדרום, שבהן היה מספר היהודים קודם לכן קטן מאד; קהילת אקרמן גדלה במשך קרוב ל־60 שנה פי 27: מ־90 ב־1808 ל־2,422 ב־1864, ומוסדות הקהילה מנו (ב־1857) בית־כנסת, בית־מדרש ו־7 בתי־ספר יהודיים [115]; בבאֶנדאֶר גדלה האוכלוסיה היהודית פי 40 ויותר: מ־111 ב־1816 ל־4,287 ב־1864, והיו בה (ב־1857) 2 בתי־כנסת, 4 בתי־מדרש ו־10 חדרים [116]. לעומת זה, היה שיעור הגידול של האוכלוסיה היהודית בערי הצפון בעלות אוכלוסיה יהודית גדולה וותיקה יותר, נמוך בהרבה: בבאַלץ — 156% (בשנים 1817—1864), בסורוקה — 428% (בשנים 1817—1864), ובחוטין — 534% (בשנים 1816—1864) [117]. בכל הערים, פרט לקישינוב ולחוטין, גדלה האוכלוסיה היהודית בקצב מהיר יותר מאשר האוכלוסיה הלא־יהודית.

את התפתחות האוכלוסיה היהודית בערי ביסאראביה הרוסית במחצית הראשונה של המאה הי״ט אפשר לסכם בטבלה הבאה:

טבלה מס׳ 7

העיר	האוכלוסיה היהודית בערים			שיעור הגידול 1816/17—1864
	המס׳ ב־1864	% מכלל האוכלוסיה		
		ב־1858/64 [118]	ב־1816/17 [119]	
קישינוב	20,385	24.7	40.0	919
חוטין	6,342	48.3	66.6	534
סורוקה	4,135	76.4	38.7	427
באַלץ	3,124	38.7	39.4	156
אורהיוב	3,102	72.1	?	?
באֶנדאֶר	4,297	28.2	6.4	3,771
אקרמן	2,422	12.1	5.4 [120]	2,591 [120]

ד

ההגירה היהודית לביסאראביה היתה חלק מתנועת הגירה יהודית רבת ממדים, שנעה במאה הי״ט מן הפלכים הצפוניים של תחום המושב, בעלי אוכלוסיה יהודית צפופה וותיקה, אל הפלכים הדרומיים של התחום, שבהם היתה האוכלוסיה היהודית דלילה וחדשה. תנועת הגירה זו, תחילתה כבר ברבע האחרון של המאה הי״ח [121], והיא היתה תולדה של התנאים הקשים, בהם היתה נתונה האוכלוסיה היהודית בפלכים ה״פולניים״ לשעבר של תחום־המושב. מצד אחד, פקד אותה משבר כלכלי חמור, בעיקבות התפוררות המשק הפיאודלי הפולני ומעברו מצורות פאטריארכליות ונאטוראליסטיות אל צורות מפותחות יותר של משק הכספים הקאפיטליסטי. תהליך זה פגע במיוחד ביהודים, אשר נושלו מן העמדות הכלכליות המסורתיות שלהם ואיבדו את מחיותיהם [122]. מצד שני, לחצה על הישוב היהודי מדיניות הדיכוי של הממשלה הרוסית, ובראש וראשונה הגירושים מן הכפרים, אשר זרקו אל תוך הערים והעיירות, המלאות בלאו־הכי אוכלוסיה יהודית צפופה, רבבות יהודים חסרי כל, שנשארו ללא קורת גג וללא פרנסה. נוספו לכל אלה מכת הבצורת, שפקדה בזה אחר זה את האיזור, והרעב שבא בעיקבותיה [123]. ההמונים המרוששים, אשר נשארו ללא אמצעי קיום [124], נאלצו לחפש להם מקורות מחיה במקומות אחרים. והואיל והפלכים הפנימיים של רוסיה היו סגורים בפניהם, הם פנו אל הפלכים המתפתחים והריקים כמעט מיהודים, של רוסיה החדשה, אשר ביישובם היו מעוניינים השלטונות הרוסיים [125]. בקרב ההמונים הרעבים בליטא וברוסיה הלבנה נפוצו שמועות על גן־העדן עלי אדמות, המחכה להם במחוזות העשירים אשר בדרום־רוסיה, שבהם הפרנסה מצויה בשפע, וכל אדם מוצא שם מחייתו בנקל [126].

על הפלכים ששימשו מקום מקלט למהגרים היהודים מן הצפון נוספה אחרי 1812 גם ביסאראביה, וחלק מן המהגרים שנעו דרומה פנה גם לשם [127]. אין אנו יודעים פרטים על תנועה זו. כפי שאין אנו יודעים עדיין פרטים על תנועת ההגירה לדרום בכללה — פרט לתנועת ההתיישבות החקלאית.

אמנם החומר התעודתי הרב, אשר פורסם על־ידי ניקיטין בעיקר, וגם ע״י בּוֹרוֹבוֹי, במחקריהם על ההתיישבות החקלאית היהודית ברוסיה החדשה, נותן תיאור מלא למדי של הרקע והמניעים של ההגירה לדרום־רוסיה בכלל, ולאו דווקא אל המושבות החקלאיות — של התסיסה בקרב האוכלוסיה היהודית ברוסיה הלבנה ובליטא, של אמונת ההמונים כי ימצאו חוף מבטחים בדרום הרחוק — וגם, במידה מסויימת, של הדרכים בהן הלכה הגירה זאת. באותן הדרכים, בהן הגיעו האלפים אשר באו על דעת עצמם למושבות החקלאיות בדרום־רוסיה, הלכו בוודאי גם הרבבות שנתפזרו בכפריהן, בעיירותיהן ובעריהן של רוסיה החדשה וביסאראביה [128].

גילויה וביטויה היחידים כמעט של תנועה זו הם בגידול המתמיד והמהיר של האוכלוסיה היהודית במקומות הקליטה. והוא הדין גם ביחס לביסאראביה. יש לנו רק מעט ידיעות ישירות על עצם קיומה של תנועת ההגירה לביסאראביה [129] ועל מוצאם של המהגרים שבאו להתיישב בה. אנו שומעים על שני יהודים מקונסטאנטין־ישן שבפלך ווהלין, שהתיישבו בעיירה ליפקאן שבמחוז חוטין, ועל יהודי אחר מאותו מקום, שבא להתיישב בקישינוב [130]; על יהודי מליטא [131] ועל יהודי אחר ממוהילב [132], שבאו אף הם לקישינוב; על יהודי מברדיצ׳ב, שבא להתיישב ליד קישינוב [133]; על יהודי מאוסטראה שבפלך ווהלין, שהתיישב גם כן ליד קישינוב [134]; על יהודים מקאמיניץ שבפלך פודוליה, אשר עברו לגור בבריצ׳יבה [135]. כן מרמזים על מוצאם של יהודי ביסאראביה שמות המשפחה הרבים, הנסמכים על שמות ערים ועיירות שבפודוליה, ווהלין וכו׳ [136]. היהודים שייסדו את המושבות החקלאיות בביסאראביה באו רובם מפלך פודוליה [137].

נראה אמנם כי מהגרים יהודים הגיעו לביסאראביה גם מבוקובינה ומגאליציה האוסטריות. ב־1827 כתב מושל ביסאראביה סימקובסקי לממלא־המקום של נציב ביסאראביה ורוסיה החדשה פאלֶן, כי יהודים הרבה עוברים לביסאראביה מאוס־

טריה [138]. הנתונים על תנועת האוכלוסיה היהודית מגאליציה במחצית הראשונה של המאה הי"ט מצביעים על הגירת יהודים מארץ זו [139], ומסתבר שגם ביסאראביה נמנתה על הארצות שאליהן הגרו יהודי גליציה. אין בידינו נתונים כדי לאמוד את ממדיה של הגירה זאת לביסאראביה.

על מקומה של ביסאראביה בקליטת ההגירה היהודית הפנימית ברוסיה תלמד אותנו השוואה בין קצב גידולה של האוכלוסיה היהודית בה לבין קצב הגידול של הישוב היהודי באזורי הקליטה העיקריים האחרים בדרום־רוסיה: הפלכים יקאטרינוסלב וחרסון: בשנים 1818—1852 גדל מספר היהודים בפלך יקאטרינוסלב מ־2,516 ל־11,057, או ב־339.4%; בפלך חרסון — מ־11,870 ל־57,898, או ב־387.7%; ובביסאראביה — מ־20,000 ל־70,117, או ב־250.6%. לעומת זה היה קצב הגידול של האוכלוסיה היהודית באותה תקופה בפלכים האחרים של תחום המושב איטי בהרבה: ב־5 פלכים נע אחוז הגידול של הישוב היהודי בין 12.2% בפלך ווהלין, לבין 80.8% בפלך מינסק, וב־4 הפלכים האחרים — ובכללם הפלכים פולטאבה וצ׳רניגוב, ששימשו גם הם מקומות קליטה למהגרים יהודים — נע אחוז זה בין 120.2% בפלך צ׳רניגוב לבין 193.1% בפלך מוהילב [140]. ביסאראביה נמנתה, איפוא, יחד עם יקאטרינוסלב וחרסון, על הפלכים שבהם שיעור גידולה של האוכלוסיה היהודית היה מן הגדולים ביותר בתחום המושב. משקלה היחסי של יהדות ביסאראביה בקרב היהדות הרוסית עלה בהתמדה: ב־1818 היוו יהודי ביסאראביה 2.9% מכלל יהודי רוסיה — מחוץ לפולין — (20,000 מתוך 664,064); אחוז זה עלה ל־4.5% ב־1836 (43,062 מתוך 964,251) ול־5.5% ב־1852 (70,117 מתוך 1,280,621) [141]. במשך 40 השנים שחלפו מאז סופחה ביסאראביה לרוסיה קם שם מרכז יהודי חשוב שמנה באמצע המאה הי"ט למעלה מ־70,000 איש.

ה

מה משך את המהגרים היהודים לביסאראביה? בסיפורו הנ"ל של מנדלי "די ענטדעקונג פון וואהלין" אנו מוצאים את התמונה הבאה של חיי מהגר יהודי מליטא אשר בא להתיישב בביסאראביה: "...פאר צרות האט ער [מיין זיידע] בשעת דעם גרויסען הונגער זיך אוועקגעלאזט קיין וואהלין, גענידערט קיין קישינעוו, די הויפטשטאט פון בעסאראביע — א לאנד, וואס פליסט מילך און האניג. האט געקנעלט דארט אינאיינעם מיט א סאך דלפוניוזקער זיין גלייכען און געגאסען פיעל גוטס: געגעסען מאמאליגע, פארביסען מיט קאדע, געטרונקען וויין און געלעבט רוהיג, ארענטליך־פיין, ווי גאט האט געבאטען, גלייך מיט אלע דארטיגע יודען, און נישט געוואוסט פון קיין בייז." תמונה זאת מבוססת על מציאות היסטורית וכלכלית והיא מתאשרת על־ידי עדות של בן־הזמן; א. ב. גוטלובר אשר ביקר בביסאראביה ב־1830 כתב לאחר מכן בזכרונותיו: "...ובהיות הארץ ההיא [ביסאראביה] ארץ שמנה ופוריה היתה פרנסתם [של היהודים] מצויה וצרכיהם מעטים, אכלו כרים מצאן ויין משתיהם ולא ידעו דאגה..." [142]. ואמנם עושרה הטבעי של ביסאראביה ומצבה הגיאוגראפי, פעולות השלטונות הרוסיים ליישובה, גידול אוכלוסייתה ומשקה המתפתח יצרו תנאים נוחים לקליטת מהגרים יהודים ופתחו בפניהם אפשרויות רבות לפעילות כלכלית. מצב זה היה בוודאי ידוע היטב ליהודי ליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה, והוא הניע רבים מהם לעקור משם לביסאראביה.

במידה מסויימת נהנו המהגרים היהודים גם מן ההנחות וההקלות שהוענקו לכלל תושבי ביסאראביה. כך חל בוודאי גם על היהודים ההסדר שנקבע על פי צו מיום 26.9.1830 בדבר הנהגת גילדיות של סוחרים בביסאראביה, שלפיו ניתן לסוחרי ביסאראביה שיחרור מודרג, למשך 10 שנים, מתשלום בעד הפאטנטים [143]. כן נהנו, כפי הנראה, גם היהודים שהתיישבו בעיר איזמאיל — חוץ מאלה שבאו לשם מרוסיה החדשה — משיחרור ממיסים למשך 25 שנה, אשר ניתן לכל תושבי העיר הזאת על־פי צו מיום 6.10.1828 [144]. אך במישרין לא עודדו השלטונות הרוסיים את ההתיישבות היהודית בביסאראביה, כפי שעודדו את התיישבותם של בני עמים אחרים. רק בשני מקרים ניתנו גם לקבוצה אחת קטנה מבין המתיישבים היהודים הקלות מיוחדות: על פי פקודה מיום 20.12.1830 הוענקה ליהודים, שגורשו מן הערים ניקולאייב וסיבאסטופול ושעברו לגור בביסאראביה, ההנחה האמורה מתשלום בעד פאטנטים, אשר ניתנה על פי הצו מיום 26.9.1830 רק לאלה מבין סוחרי ביסאראביה שנמצאו כבר בחבל ביום פירסום הצו. הענקת הנחה זו נומקה בכך שיהודים אלה נאלצו לעזוב את מקומות מגוריהם לפי פקודת השלטונות [145]. שש שנים לאחר מכן קיבלו, על־פי צו מיום 18.2.1836, מגורשי ניקולאייב וסיבאסטופול, שהתישבו בעיר איזמאיל, את ההנחה הנזכרת מתשלום מיסים למשך 25 שנה, אשר הוענקה לכלל תושבי העיר, אם כי בהיותם תושביה לשעבר של רוסיה החדשה לא היו זכאים ליהנות מהנחה זו [146]. בשני מקרים אחרים הראו השלטונות הרוסיים התחשבות בתועלת הצומחת לחבל מהתיישבות היהודים. ב־1837 התנגד המושל הכללי של ביסאראביה וורונצוב להצעה לגרש את היהודים מן העיירה טוזלה — בשטח מחצבי המלח — בעד תרומתם לפיתוח מקום זה [147]. כבר צויין למעלה כי ב־1838 הורשו היהודים להתיישב בעיירות החדשות אשר נוסדו ע"י האצילים על אחוזותיהם [148]. אולם כאשר ביקשו השלטונות ב־1839 להרשות את התיישבות היהודים בעיר החדשה קאהול, שנוסדה סמוך לגבול המולדאבי, נאסר הדבר על־פי פקודה אישית של הקיסר ניקולאי הראשון [149]. וכאשר הוענק לסוחרי ביסאראביה ב־1830 שיחרור מתשלום בעד פאטנטים, ושיחרור זה הופעל גם ביחס לסוחרים זרים מחוץ־לארץ הבאים להתיישב בביסאראביה, נקבע במפורש כי אין הדבר חל על סוחרים יהודים מחו"ל, אשר כניסתם לרוסיה אסורה [150].

חשיבות רבה לעידודה של ההגירה היהודית לביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט נודעה למעמד המשפטי המיוחד, שבו נמצאו יהודי ביסאראביה בתקופה זו. יהודי ביסאראביה נהנו מזכויות־יתר חשובות, בהשוואה לכל היהודים האחרים בממלכה הרוסית, ומשום כך נמשכו לביסאראביה לא רק יהודי ליטא ורוסיה הלבנה הרחוקות, אלא גם יהודי פודוליה השכנה ואף יהודי רוסיה החדשה. השפעתו של הגורם הזה על ממדי ההגירה היהודית לביסאראביה עלתה ככל שהתגבר הלחץ הפוליטי על יהודי רוסיה בכל אזורי תחום־המושב, ואילו יהודי ביסאראביה נשארו חופשים מלחץ זה. עלינו לעבור עתה, על־כן, לבירור מעמדם המשפטי של יהודי ביסאראביה.

פרק רביעי

המעמד המשפטי

א

בתחילת 1813 הוקמה בביסאראביה, ע"י המפקד הרוסי העליון האדמירל צ'יצ'אגוב, אדמיניסטראציה אזרחית רוסית, על יסוד תקנות שעובדו ע"י המדינאי היווני־רוסי הרוזן קאפודיסטריה ואושרו ע"י אלכסנדר הראשון. תקנות אלו קבעו לפרובינציה החדשה אירגון אדמיניסטראטיבי ושיפוטי מיוחד, העומד מחוץ למסגרת האדמיניסטראטיבית והשיפוטית של הקיסרות. הוענקה לה מידה רחבה של אוטונומיה והושארו בתוקפם החוקים והמינהגים המקומיים. כן אושרו זכויותיהם המסורתיות של המעמדות השונים. גם המיבנה האדמיניסטראטיבי נשאר כמעט ללא שינוי. הוקמה ממשלה זמנית בראשות המושל הרוסי, לפי המתכונת של ה"דיוואן" המולדאבי, מורכבת מפקידים רוסיים ומאצילים מקומיים שהיוו בה רוב, בעלת סמכות לנהל את כל ענייני החבל. השפות הרשמיות היו רוסית ורומנית. בראש האדמיניסטראציה במחוזות הוסיפו לעמוד מושלים מולדאביים, שריכזו בידיהם את מלוא הסמכויות האדמיניסטראטיביות והשיפוטיות שהיו להם תחת השלטון הקודם. האדמיניסטראציה הכספית נשארה אף היא ללא שינוי. בשלוש השנים הראשונות אחרי הסיפוח שוחררו תושבי ביסאראביה מתשלום מס־הגולגולת לאוצר המדינה, ולאחר מכן הוטלו עליהם אותן ההתחייבויות שהיו מוטלות עליהם קודם לכן. כל תושבי ביסאראביה שוחררו מחובת השירות הצבאי [1].

למרות התנגדותם של פקידים רוסיים מסויימים, אשר דרשו להשוות את ביסאראביה לפלכים האחרים ברוסיה [2], אושרו מעמדה המיוחד ומשטרה האוטונומי מחדש ב"תקנון לאירגון גליל ביסאראביה" (Устав Образования Бессарабской Области), שהופעל ב־1818 ושקבע את צורת הנהלתו האדמיניסטראטיבית והשיפוטית של החבל למשך 10 השנים הבאות (עד 1828). תקנון זה, שבאורח רשמי עובד ע"י ועדה מבין אצילי המקום ופקידים רוסיים, חובר למעשה ע"י קריניצקי, ראש לשכתו של נציב ביסאראביה דאז הגינראל באחמטיאב, על יסוד הנחיות שקיבל הלה מאת הקיסר בעת התמנותו לתפקידו ב־1816. הוא אושר ע"י הקיסר על־פי צו אישי מיום 29.4.1818.

בתוקף התקנון הוקמו בביסאראביה מוסדות־שלטון מקומיים בלתי תלויים באדמיניסטראציה המרכזית של הקיסרות, ובראשם "מועצה עליונה", בעלת סמכות השווה לזו של הסינאט הרוסי, מורכבת מ־5 פקידים ממונים ומ־6 נבחרי האצילים. היא היתה הרשות האדמיניסטראטיבית והשיפוטית העליונה של החבל והיתה אחראית לניהול כל ענייניו. החלטותיה היו מתקבלות ברוב דעות ולא היו ניתנות לערעור, אלא בפני מועצת המדינה. יתר המוסדות האדמיניסטראטיביים והשיפוטיים של החבל היו אף הם בנויים בצורה של ועדות, שבהן השתתפו ליד הפקידים הממונים גם באי־כוח אצילים נבחרים שהיוו את הרוב. ההחלטות היו מתקבלות גם שם ברוב דעות, כך שלנציגי האצילים המקומיים ניתנה השפעה רבה ביותר על הנהגת החבל. תוקפם של החוקים והמינהגים המקומיים אושר בכל הנוגע לבירור משפטים אזרחיים ובכל הנוגע לבעיות רכוש ולמעמדם האישי של תושבי החבל. האוכלוסיה כולה נתחלקה ל־9 קבוצות, בהתאם למעמדם ולזכויותיהם, ולכל אחת אושרו הזכויות הקודמות [3].

נראה כי שלושה גורמים הניעו את השלטונות הרוסיים להעניק לביסאראביה אירגון אדמיניסטראטיבי ושיפוטי מיוחד ונפרד ולשמור על חוקיה ומוסדותיה: —

1. שיקולים של מדיניות חוץ. — מצבם של תושבי ביסאראביה תחת שלטון הרוסים צריך היה לשמש מופת ודוגמה לכל העמים הנוצריים של ארצות הבאלקאן, שרוסיה התיימרה להיות מגינם וגואלם. דוגמה זו נועדה להגביר את אהדתם לרוסיה ולעודד בהם את הרצון להשתחרר מעול התורכים הכופרים ולקבל את חסותה של רוסיה הנוצרית [4].

2. ההכרח לרכוש את אימונם של תושבי ביסאראביה ואת אהדתם לשלטון החדש. — כבר צויין למעלה כי מיד לאחר הסיפוח החלה תנועת בריחה המונית של תושבי ביסאראביה אל מולדאביה השכנה, בעיקר מפחד השינויים שהשלטונות החדשים עלולים היו להנהיג ומפני מעשי העושק של הפקידות המקומית. הבריחה פגעה קשה בפרסטיז'ה הרוסית, במדיניות־החוץ שלה ובמאמצים לארגן ולשקם את הפרובינציה החדשה. במצב זה ראו הרוסים כהכרחי להרגיע את האוכלוסיה ולרכוש את אימונה על־ידי הימנעות משינויים ועל־ידי אישור המצב הקיים [5].

3. מדיניותו של אלכסנדר הראשון לגבי אזורים לא־רוסיים שסופחו לרוסיה. — על פי מדיניות זו הושתת אירגונם האדמיניסטראטיבי והשיפוטי של כל האזורים הלא־רוסיים, שסופחו לקיסרות הרוסית, על אוטונומיה ועל שמירת המוסדות והחוקים המקומיים. כך נהג אלכסנדר ביחס לפינלאנד ב־1809 וביחס למלכות פולין ב־1815, וכך נהג גם ביחס לביסאראביה [6].

המשטר האוטונומי שהוענק לביסאראביה לא האריך ימים. רוב הפקידים הרוסיים הבכירים ששירתו בביסאראביה התייחסו אליו בשלילה וראו בו את מקור הפגמים והליקויים האדמיניסטראטיביים הרבים, שהחבל סבל מהם: חוסר יעילות, תאוות הבצע ומעשי הדיכוי והשחיתות של הפקידים למיניהם וחוסר סדרים במערכת השיפוטית [7]. זמן קצר בלבד לאחר הפעלת התקנון — ב־1820 — כבר נעשה הצעד הראשון לצימצום השלטון העצמי בחבל [8], ומגמה זו התגברה במידה ניכרת עם מינויו ב־1823 של הרוזן מיכאיל וורונצוב, המושל הכללי של רוסיה החדשה, לתפקיד נציב ביסאראביה. וורונצוב קיבל את הדעה כי פגעי האדמיניסטראציה בביסאראביה הם תוצאת השלטון העצמי שהוענק לחבל, וכי ניתן לתקן את המצב רק ע"י קיצוץ באוטונומיה המקומית וריכוז סמכויות בידי פקידים רוסיים ממונים. בהתאם לכך נקט כמה צעדים, שנועדו לצמצם בהדרגה את האוטונומיה של החבל [9], ובו בזמן המליץ בפני הממשלה הרוסית על ריאורגאניזאציה מרחיקת לכת [10]. המלצה זו נתקבלה בעין יפה על־ידי ניקולאי הראשון, שעלה ב־1825 על כס השלטון ברוסיה ושהיה רחוק מן ההשקפות אשר עמדו ביסוד מדיניותו של אחיו אלכסנדר ביחס לשטחים החדשים שסופחו לרוסיה.

בפברואר 1828 אושר תקנון חדש לאירגון ביסאראביה, אשר ביטל למעשה את השלטון העצמי בחבל ושם קץ כמעט לגמרי למעמדו המיוחד והנפרד משאר אזורי רוסיה[11]. השרידים המעטים, שעוד הבדילו את ביסאראביה מן הפלכים האחרים של רוסיה, נעלמו אף הם במשך השנים הבאות[12], כך שלקראת אמצע המאה נשתלבה ביסאראביה לחלוטין במסגרת האדמי־

הרוזן (לאחר מכן נסיך) מיכאיל וורונצוב

ניסטראטיבית והשיפוטית הכללית של הקיסרות[13]. הפריווילגיה החשובה היחידה שנשארה לתושבי ביסאראביה היה שיחרורם מחובת השירות הצבאי[14].

ב

על רקע המדיניות הרוסית ביחס למעמדה החוקתי של בי־סאראביה בכללה, יש לראות את המעמד המשפטי, שנקבע על־ידי השלטונות החדשים ליהודי החבל. מעמד זה נקבע אף הוא בתקנון משנת 1818, הכולל את ההוראות הבאות ביחס ליהודים[15]:

1. נקבע כי הם מהווים קבוצת תושבים מיוחדת, אחת מ־9 הקבוצות, שלפיהן נתחלקה אוכלוסיית ביסאראביה.

2. הם נצטוו להצטרף, בהתאם למשלח־ידם, לאחד משלושת המעמדות של משלמי־המיסים בחברה הרוסית — סוחרים, עירו־ניים ועובדי־אדמה.

3. הם נתחייבו לשאת באותם המיסים וההתחייבויות, שהיו מוטלים על החברים האחרים במעמדות, שלשורותיהם הם נכנסו עתה.

4. אם כי הדבר לא צויין במפורש, הרי מסתבר מתוך נוסח התקנון כי גם זכויותיהם הושוו לאלה של שאר החברים במעמדות הנזכרים. פירוש הדבר כי הם יכלו לעסוק באורח חופשי במסחר בכל אזורי החבל וגם לסחור עם אזורים אחרים של רוסיה[16].

5. נאסרה עליהם רכישה חופשית של אחוזות מאוכלסות; הם הורשו לרכוש רק קרקעות בלתי מאוכלסים השייכים לאוצר המדינה, על־מנת לעבד אותם או להקים עליהם מיפעלים תעשיי־תיים בעזרת פועלים שכירים.

6. נאסרה עליהם חכירת ערים, עיירות, כפרים, חוות וקרקעות בלתי מאוכלסים.

7. הם הורשו להחזיק בחכירה מכירת משקאות חריפים באחו־זות הפרטיות ובאלו השייכות לאוצר המדינה, וכן טחנות־קמח, משרפות־יי״ש, בתי־מיבשל שכר ומיפעלים דומים אחרים, בלא שתהיה להם זכות בעלות על אנשים בני דת נוצרית.

8. נאסרה עליהם הכניסה לשירות המדינה.

9. אושר תוקפן של כל הפריווילגיות, שהוענקו להם בעבר על־ידי הנסיכים המולדאביים.

בתקנון לא נאמר כלום ביחס לאירגונם העצמי של יהודי ביסאראביה וזכויותיהם האוטונומיות; כן אין אנו מוצאים בו שום הגבלות על רקע דתי, מעין אלו שהיו מוטלות על יהודי מולדאביה — היינו לגבי בניית בתי־כנסת, העסקת משר־תים נוצריים, זכות עדות נגד נוצרים, שימוש בשבועה מיוחדת, מגע עם נוצרים. אשר לצד האירגוני, יש לציין שתי עובדות אלה: א) עם ניתוק ביסאראביה מעל מולדאביה נותק הקשר היורידי והאדמיניסטראטיבי בין יהודי ביסאראביה לבין החכם־באשי ביאסי; ב) הקהילה כמסגרת אירגונית מוכרת בשביל האוכלוסיה היהודית, בעלת תפקידים וסמכויות פיסקאליים ואדמיניסטראטיביים, היתה קיימת גם ברוסיה, ומשום כך לא חל שינוי מהותי באירגונם הקהילתי של יהודי ביסאראביה גם לאחר סיפוח החבל לרוסיה.

אשר להגבלות על רקע דתי, אין לנו תעודות או ידיעות אחרות על קיומן בביסאראביה אחרי 1812, אולם ניתן להניח כי ההגבלות מסוג זה שהיו קיימות במולדאביה, כולן, או, לפחות, מקצתן — אלה שהיו מקובלות גם ברוסיה ושמקורן במסורת דתית משותפת — נתקיימו בביסאראביה גם אחרי הסיפוח. כך היתה אסורה ברוסיה מאז ומתמיד העסקת משרתים נוצריים ע״י יהודים[17]. גם השימוש ב״שבועה יהודית״ מיוחדת היה מקובל ברוסיה[18]. אי־יכולתם של היהודים להעיד נגד הנוצרים היתה כלולה בספר החוקים של דוניץ׳, אשר קיבל, כפי שצויין כבר[19], תוקף חוקי גם בביסאראביה; יהודי רוסיה היו אמנם רשאים בזמן ההוא להעיד נגד הנוצרים[20], אך מותר לשער כי בביסאראביה נתקיים גם איסור זה, לפחות עד 1828, היינו כל עוד נתקיים שם בלא שינוי המשטר האוטונומי. אין אנו יודעים מאומה על הגבלות ביחס לבניית בתי־כנסת. תעמולה דתית ע״י יהודים ופיתוי נוצרים להתגייר היוו עבירות פליליות חמורות גם בחוק הרוסי[21] וגם הנישואין בין יהודים לבין נוצרים היו ברוסיה אסורים בהחלט[22].

השינויים שחלו במעמדם החוקתי של יהודי ביסאראביה בעיקבות סיפוח החבל לרוסיה, היו, בהשוואה למעמדם המש־פטי לפני 1812, שינויים לטובה. השלטונות החדשים העניקו ליהודי ביסאראביה את כל הזכויות היסודיות, שהיו להם תחת

שלטון המולדאבים, ואף הרחיבו אותן. ע״י צירופם לשלושת המעמדות של משלמי המס בחברה הרוסית שולבו היהודים במסגרות הכלכליות, הסוציאליות והאדמיניסטראטיביות הקיימות במדינה [23]. התקנון מגביל את זכויות היהודים רק בשלושה דברים אלה: רכישת אחוזות, חכירתן [24] וכניסה לשירות המדינה — הגבלות שהיו קיימות גם קודם לכן; אך ההגבלה ביחס לרכישת הקרקעות נתבטלה באורח חלקי, שכן לעומת האיסור המוחלט לרכוש קרקעות בזמן המולדאבים, הותר עתה ליהודים לרכוש קרקעות בלתי מאוכלסים השייכים למדינה.

חשיבות מיוחדת נודעת לעובדה כי התקנון לא קבע מאומה ביחס לחלותה על ביסאראביה של התחיקה היהודית, שהיתה קיימת אז ברוסיה, ובעיקר של ״החוקה היהודית״ משנת 1804, אשר קבעה אותה שעה את מעמדם המשפטי של יהודי רוסיה. התקנון אף סטה ממנה במפורש בפרט אחד חשוב: בניגוד לאיסור הכלול בחוקה הנ״ל, התיר התקנון ליהודי ביסאראביה לעסוק בחכירת זכותם של בעלי האחוזות לייצר ולמכור משקאות חריפים. איסור זה, ואיסור הישיבה בכפרים, הכרוך בו והנובע ממנו, היוו את אחד העקרונות היסודיים של החוקה משנת 1804, ומבחינה מעשית היו הסעיף המרכזי שלה. אם כי צו־הגירוש מן הכפרים נדחה מדי פעם ולא בוצע אלא באופן חלקי, הרי סכנת הגירוש היתה תלויה כל הזמן מעל לראשיהם של יהודי רוסיה. יהודי ביסאראביה היו, לעומת זאת, חופשיים מפחד זה. הם יכלו לשבת באורח חופשי בכפרים ולהמשיך באין מפריע בעסקי המזיגה והחכירה [25].

למרות היותם עתה חלק מן היהדות הרוסית, הועמדו יהודי ביסאראביה במצב משפטי מיוחד, שונה ממצבם של שאר יהודי המדינה. כשם שכלל תושבי ביסאראביה הועמדו מחוץ למסגרת של התחיקה הרוסית הכללית, כך הועמדו גם יהודיה מחוץ לתחיקה הרוסית המתייחסת ליהודים.

אין עדיין בידינו שום חומר תעודתי, שיש בו כדי להסביר מה הניע את השלטונות הרוסיים להשאיר את יהודי ביסאראביה מחוץ למסגרת התחיקתית שנקבעה לכלל יהודי רוסיה. עלינו להסתפק לפי שעה בהשערות בלבד. מתקבל על הדעת כי עמדת השלטונות הרוסיים כלפי יהודי ביסאראביה היתה תוצאה ישירה של עמדתם כלפי ביסאראביה בכלל. כאשר הוחלט להשאיר את החבל כולו במצב מיוחד, לא לשלב אותו במסגרת האדמיניסטראטיבית והחוקתית הכלל־רוסית, לא להפעיל בו את החוקים הרוסיים ולהשאיר ללא שינוי את מעמדם המשפטי הקודם של תושביו, היה אך טבעי והגיוני כי עמדה דומה תינקט גם כלפי היהודים שישבו בו. זאת ועוד: ב־1812 היתה כבר בידי השלטונות הרוסיים מסורת מסויימת ביחס לקביעת מעמדם של היהודים בפלכים שסופחו לקיסרות. כל פעם שסופח לרוסיה שטח זר המאוכלס יהודים, נהגו השלטונות הרוסיים להשאיר תחילה ללא שינוי את מעמדם המשפטי הקודם של יהודים אלה [26].

אין זה מן הנמנע כי תפקיד מסויים בקביעת המדיניות הרוסית כלפי יהודי ביסאראביה מילאה גם המגמה לקדם את הקולוניזאציה של החבל. לגורם זה אפשר בוודאי ליחס את ההיתר שניתן ליהודים לרכוש קרקעות בלתי מאוכלסים השייכים למדינה, על מנת לפתח אותם בעזרת עובדים שכירים [27].

ג

נראה כי בתוקף המעמד המיוחד, שהוענק ליהודי ביסאראביה, הם נמצאו מחוץ לתחום הלֶגיסלאציה הרוסית, המתייחסת ליהודים, לפחות עד 1828, ויתכן כי במידה מסויימת אף עד 1835, היינו כל עוד היה מעמדם החוקי של יהודי רוסיה מבוסס על החוקה היהודית משנת 1804. אנו מוצאים בתקופה זו צווים המתעלמים מקיומם של יהודי ביסאראביה בכך שהם מסתמכים על חוקת 1804, שאיננה מזכירה, כמובן, את יהודי ביסאראביה. כך, למשל, קובע הצו מיום 26.10.1825 בדבר זכות היהודים לשלוח סחורות לפלכים הפנימיים של רוסיה, כי זכות היהודים למסחר מוגבלת רק ל־15 הפלכים המפורטים בחוקת 1804 [28]. גם הצו מיום 25.5.1827 בדבר זכות היהודים לבוא לערי הפלכים הפנימיים של רוסיה, מציין כי היהודים רשאים לעסוק במסחר רק בפלכים, שבהם הותרה להם ישיבת־קבע על פי החוקה הנ״ל [29]. ברור כי שני הצווים לא נועדו לשלול ע״י כך בעקיפין את זכותם של יהודי ביסאראביה לעסוק במסחר, אלא שיהודים אלה עמדו אז מחוץ לפעולה הלֶגיסלאטיבית השוטפת של הממשלה הרוסית.

מסתבר כי צווים הרבה המתייחסים ליהודים לא נשלחו כלל בתקופה זו לביסאראביה [30]. כך פורטו בשני צווים, האחד מה־28.2.1819 [31] והשני מה־13.8.1820 [32], כל הפלכים שאליהם צריך היה לשלחם, וביסאראביה אינה כלולה ברשימה זו; הפלכים שפורטו הם אלה שבהם הותרה ליהודים ישיבת־קבע על פי חוקת 1804 ושהיוו את תחום־המושב הרשמי; בצו נוסף, מה־9.12.1826 [33], נאמר כי יש לפרסמו ״באותם הפלכים שבהם מותרת ישיבת היהודים על פי החוקה משנת 1804״, ולאחר מכן ניתן פירוט הפלכים הללו, שאיננו כולל, כמובן, את ביסאראביה.

נוסחה רגילה המופיעה בצווים הרבה אומרת, כי יש לשלחם למושלי ״כל הפלכים שבהם מותרת ישיבת היהודים״, בלא לפרט פלכים אלה. לפיכך אין אנו יודעים אם נשלחו צווים אלה גם לביסאראביה, אם לאו. אך מותר לשער כי גם במקרים אלה הכוונה היא לתחום־המושב כפי שהוגדר בחוקת 1804. וראיה לכך, שכמה וכמה מן הצווים הללו לא התאימו מבחינת תוכנם לתנאים המיוחדים ששררו בביסאראביה ולא יכלו על כן לחול עליה.

הרי כמה דוגמאות: א) צו מיום 23.3.1827 [34] בדבר תשלום מיסים ע״י יהודים, שנרשמו בספירה הנוספת, אשר נערכה בשנים 1817—1818; ספירה זאת לא נערכה כלל בביסאראביה, ונוסף לכך: ב־1827 עוד לא פעלה בביסאראביה שיטת המיסים הכללית הנהוגה ברוסיה. ב) צו מיום 16.9.1829 [35] בדבר חובת עירונים יהודים, הרוצים להירשם למעמד הסוחרים, להציג תעודות המוכיחות כי משפחותיהם אינן עומדות בתור לשירות צבאי; כפי שעוד נראה, לא חלה אז חובת השירות הצבאי על יהודי ביסאראביה. ג) צו מיום 25.9.1830 [36], המעניק שיחרור ממיסים למשך 3 שנים ליהודים המקבלים דת נוצרית; באותה תקופה שוחררו יהודי ביסאראביה שעברו לנצרות מתשלום מיסים למשך כל ימי חייהם, והשיחרור ל־3 שנים בלבד הונהג שם רק חדשיים לאחר מועד הצו הנ״ל, על פי צו מיום 28.11.1830 [37]. ואפשר להרבות בדוגמאות מסוג זה.

מעמדם של יהודי ביסאראביה במשך חלק ניכר של התקופה

הזאת נקבע על פי ההוראות המקומיות, כפי שאנו קוראים, למשל, בצו הנ"ל מיום 28.11.1830 בדבר שיחרורם ממיסים של היהודים העוברים לנצרות; בצו זה נאמר כי "על פי הוראות המועצה העליונה הביסאראבית לשעבר שוחררו אנשים אלה [היינו המשומדים] לצמיתות מתשלום מיסים וארנונות על יסוד החוקים והמינהגים של ארץ מולדאביה, שלפיהם נהגו גם בביסאראביה".

מחמת היעדר מקורות אין אנו יודעים אם, ובאיזו מידה, נזקקה האדמיניסטראציה האוטונומית של ביסאראביה לשאלת מעמדם המשפטי וזכויותיהם של היהודים היושבים בחבל, ואם נתקנו על־ידה תקנות כל שהן בעניין זה. מכל מקום, עד 1827 לא היו הבדלים מהותיים בין מעמדם המשפטי של יהודי ביסאראביה לבין מעמדם המשפטי של שאר היהודים ברוסיה. הן יהודי ביסאראביה והן יהודי שאר הפלכים ברוסיה נחשבו כאזרחי המדינה, היו חופשיים מכל שיעבוד, וחייהם ורכושם היו מוגנים ע"י החוק; כאלה כן אלה צורפו למעמדות, שמהם היתה מורכבת החברה הרוסית, ומכוח השתייכות זו נהנו גם מן הזכות להשתתף במוסדות האדמיניסטראציה המקומית בערים [38]. עם זאת הוסיפו היהודים, הן בביסאראביה והן בפלכי רוסיה האחרים, להוות גם יחידה פיסקאלית ואדמיניסטראטיבית נפרדת ולשמור על המסגרת האירגונית המיוחדת שלהם. זכות קניין של נכסי־דלא־ניידי באזורים הכפריים היתה מוגבלת, הן לגבי יהודי ביסאראביה והן לגבי היהודים ברוסיה, לקרקעות בלתי מאוכלסים בלבד; גם חכירת האחוזות היתה אסורה לאלה ולאלה כאחד. כן היו מוטלות על אלה ועל אלה הגבלות רבות, שמקורן בדת, כגון העסקת משרתים נוצריים.

הגבלות מסויימות, שהיו מקובלות לגבי היהודים בכל אזורי הקיסרות הרוסית שבהם ישבו יהודים, הופעלו בוודאי ע"י השימוש האדמיניסטראטיבי גם בביסאראביה, אם כי לא נתקנו לשם כך תקנות מפורטות. כך אין ספק, כי גם בביסאראביה הופעל האיסור הקיים על היהודים בכל פלכי תחום המושב ברוסיה לבוא באורח חופשי לפלכים הפנימיים של המדינה ולהתיישב בהם. בתקנון משנת 1818 נאמר אמנם כי כל סוחרי ביסאראביה, ומסתבר כי בכללם גם היהודים, רשאים לסחור בכל שטחי הקיסרות. אולם כבר מתוך הצו מיום 14.11.1824 בדבר הסדר המסחר במדינה [39] משתמע, כי האיסור המוטל על היהודים לסחור בפלכים הפנימיים של רוסיה, חל גם על יהודי ביסאראביה. נוסף לזה, משך תקופה ממושכת היה דין ביסאראביה כדין מדינה הנמצאת מחוץ לגבולותיה של רוסיה, והמעבר בינה לבין רוסיה היה מותנה בהחזקת דרכון המיועד לנסיעות לחוץ־לארץ. עוד ב־1829 צריך היה המשורר המשכיל א. ב. גוטלובר "לגנוב את הגבול" מביסאראביה בדרכו חזרה לרוסיה, כי לא היה ברשותו דרכון מיוחד לנסיעות לחוץ־לארץ [40].

השוני החוקתי העיקרי בין יהודי ביסאראביה לבין שאר היהודים ברוסיה התבטא עד 1827 בכך, שביחס ליהודי ביסאראביה לא היו קיימות שום הגבלות הנוגעות לזכות הישיבה בכל מקום שהוא בחבל, או הנוגעות לחופש הפעילות הכלכלית. ביחס ליהודים בכל הפלכים האחרים של רוסיה הוגבלו זכויות אלה לראשונה ע"י חוקת 1804, אשר אסרה עליהם לשבת בכפרים ולעסוק שם במכירת משקאות ובחכירתן של הריגאליות האחרות השייכות לבעלי האחוזות. כאמור, לא הופעל איסור זה בביסאראביה. זכות הישיבה של היהודים בפלכים השוכנים על הגבול המערבי של הקיסרות הוגבלה לאחר מכן פעם נוספת על־פי החוק מה־30.6.1825, אשר הורה לגרש מן הרצועה המרוחקת 50 ויורסט מן הגבול את כל היהודים אשר ישבו בבתים שכורים בכפרים [41]. גם צו זה לא חל על ביסאראביה, למרות היותה אף היא שוכנת על הגבול המערבי. התנאים המיוחדים, שבהם היתה נתונה אותה שעה ביסאראביה כאיזור אוטונומי, העומד מחוץ למסגרת הפעולה הלֶגיסלאטיבית השוטפת של השלטונות הרוסיים, והנפרד מאזורי רוסיה האחרים גם מבחינה כלכלית ע"י חַיץ של תקנות־מכס מיוחדות ביחס למעבר הסחורות ביניהם [42], לא נתנו מקום להפעלת החוק האמור גם ביחס ליהודי ביסאראביה.

ב־1827 נעשה השוני החוקתי בין יהודי ביסאראביה לבין היהודים האחרים ברוסיה מובהק ויסודי וגם ממשי הרבה יותר. באותה שנה הוטלה על כל יהודי רוסיה חובת השירות הצבאי, שממנה היו נפטרים עד כה תמורת כופר כסף. במינשר הסינאט מיום 26.8.1827, המכריז על הטלת השירות הצבאי על היהודים [43], ובתקנון לחוק זה, שפורסם באותו תאריך [44], לא נאמר כי הצו אינו חל על ביסאראביה, אבל למעשה לא חל. נדמה שקשה להפריז בחשיבות עובדה זו ביחס ליהודי ביסאראביה. הוענקה להם זכות־יתר ממדרגה ראשונה, אשר הבדילה אותם באופן בולט מאחיהם בשאר אזורי רוסיה. כל המוראות שבהם היה מלווה השירות הצבאי של היהודים — מוסד הקאנטוניסטים הזכור לשימצה, הדימוראליזאציה בקרב הקהילות — פסחו במשך תקופה ממושכת על יהודי ביסאראביה.

ד

לקראת 1835 חל שינוי במעמדם המשפטי של יהודי ביסאראביה. מתחיל תהליך השוואתם עם יתר יהודי המדינה — במקביל לתהליך דומה שהתחיל עוד קודם לכן ביחס לכלל התושבים בביסאראביה — ויהודי ביסאראביה מאבדים בהדרגה את זכויות־היתר שהיו להם בהשוואה ליהודי רוסיה אחרים.

תחילה נפגעה זכותם לעסוק באורח חופשי במכירת משקאות בכל מקום שהוא בחבל. כאשר נתפרסמו ב־1834 התנאים להחכרת ההכנסות ממכירת משקאות באחוזות המדינה במשך השנים 1835—1839, נכללה גם ביסאראביה, זו הפעם הראשונה, בין הפלכים שבהם נקבעו תנאים הכוללים הגבלות ביחס להשתתפות היהודים במכירת המשקאות. ביסאראביה צורפה לשלושת הפלכים של רוסיה החדשה, שבהם נקבעו ההגבלות הבאות ביחס ליהודים: נאסר עליהם לעסוק במכירת משקאות באזורים הצבאיים או בכפרים השייכים למדינה, או למלא בהם כל תפקיד אחר הקשור בחכירת ההכנסות ממכירת המשקאות; אף עצם הכניסה לאזורים ולכפרים אלה נאסרה עליהם. כן נאסר על בעלי־האחוזות להעסיק יהודים במכירת משקאות בבתי המזיגה בכפריהם או בבתי מזיגה בודדים. נמצא בתנאים אלה גם סעיף מיוחד שהופנה לביסאראביה בלבד: אסור להעסיק יהודים במכירת משקאות גם במושבות הגרמניות [45].

היה טבעי כי קביעת תנאים אלה לחכירת ההכנסות ממכירת משקאות בביסאראביה תעורר בכל היקפה את שאלת חלותו על

יהודי ביסאראביה של האיסור, הכלול בחוקת 1804, ביחס לזכותם של היהודים לשבת בכפרים ולעסוק שם במכירת משקאות. אכן, חדשים אחדים לאחר פירסום התנאים האמורים פנתה הנהלת הפלך לשלטונות המרכזיים בשאלה, אם נוכח האמור בחוקת 1804 ונוכח התנאים שנקבעו להחכרת ההכנסות ממכירת המשקאות בשנים 1835—1839, רשאים יהודי ביסאראביה לשבת בכפרים ולעסוק בחכירת זכויותיהם השונות של בעלי־האחוזות, בכלל זה גם מכירת משקאות. השאלה הועברה ב־11.1.1835 ע״י המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה למיניסטר האוצר, והלה הביאה לדיון ולהחלטה לוועד המיניסטרים. אולם בינתיים נתגבשה כבר בחוגי השלטון בפטרבורג הדעה, כי יש לבטל את האיסור שהוטל על ישיבת היהודים בכפרים ועל מכירת המשקאות על ידם — החלטה שנתפרסמה שבועות אחדים לאחר מכן [46] וגם באה לביטוי בחוקה היהודית החדשה שפורסמה אף היא באותה שנה. בחוקה זו אין כבר כל איסור על ישיבת היהודים בכפרים [47]. לפיכך החליט ועד המיניסטרים שאין לגרש את יהודי ביסאראביה מאותם הכפרים בחבל, שהישיבה בהם מותרת להם, ועם זאת אישר כי על יסוד התנאים הנ״ל להחכרת ההכנסות ממכירת המשקאות בביסאראביה בשנים 1835—1839 אין להעסיק יהודים במכירת משקאות בכפרים השייכים לבעלי־אחוזות ובבתי־מזיגה בודדים. החלטה זו אושרה ע״י הקיסר ב־26.2.1835 [48]. כך הוסר ברגע האחרון איום הגירוש מעל היהודים הכפריים בביסאראביה.

ב־13.4.1835 אושרה ע״י הקיסר חוקה חדשה ליהודי רוסיה [49]. חוקה זו מונה גם את ביסאראביה בין הפלכים, שבהם מותרת ישיבת היהודים והמהווים את תחום־המושב היהודי במדינה. היא חלה על כל יהודי המדינה ובכלל זה באורח אוטומטי גם על יהודי ביסאראביה; הם שולבו עתה בין כל היהודים האחרים של הקיסרות וחדלו לעמוד מחוץ למסגרת שנקבעה לכלל יהודי רוסיה. אולם משתי הבחינות החשובות מאד, אשר יחדו אותם לפני פירסום החוקה החדשה, הוסיפו יהודי ביסאראביה במשך תקופה מסויימת גם לאחר פירסום החוקה לשמור על מעמד מיוחד בהשוואה לשאר היהודים ברוסיה: איסור הישיבה ברצועת הגבול, ובעיקר חובת השירות הצבאי.

סעיף 5 של החוקה חזר וקבע כי בפלכים המערביים, השוכנים על הגבול, אסור ליהודים להתיישב בכפרים הנמצאים ברצועה ברוחב 50 ויורסט מן הגבול. גם הפעם לא פורש לאילו פלכים מתכוון החוק; על־כל־פנים, ביסאראביה שוב לא נכללה באיסור. כפי הנראה, הופנתה הוראה זו רק לפלכים שבהם פעל החוק משנת 1825, היינו לפלכים המכונים בדרך כלל "מערביים".

מצב זה נמשך אמנם 4 שנים בלבד, עד 1839. בשנה זו פנה המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה למיניסטר הפנים בבקשה לאשר את הרחקת היהודים מאיזור הגבול גם בביסאראביה. בגלל היעדר מקורות אין אנו יודעים את הרקע לפנייה זו ומה קדם לה. יתכן כי הדבר נבע משינוי מעמדה המשפטי של ביסאראביה, שהרי מעמדה האוטונומי התבטל כבר, מחיצות המכס בינה לבין אזורים אחרים של רוסיה הוסרו, והפיקוח על מעבר הסחורות בינה לבין רוסיה לא היה קיים עוד. תנאים אלה הצדיקו את השוואתם של יהודי ביסאראביה עם היהודים האחרים הגרים באזורי הגבול המערבי של רוסיה. על־כן יש להניח כי ההנמקה לבקשה היתה גם הפעם, כי היהודים עוסקים בהברחות וכי אמצעים שנמצאו טובים ומועילים לפלכים אחרים השוכנים על הגבול, טובים ומועילים גם לביסאראביה [50]. בעצומה, שהוגשה לשלטונות על ידי קבוצת יהודים בעלי השפעה מפטרבורג ב־1869 בקשר לגירושים מרצועת הגבול בביסאראביה, אשר נתחדשו אותה שנה, מייחסים המחברים את הרחבת איסור הישיבה על הגבול גם על יהודי ביסאראביה לרוח הכללית ששררה בתחיקה הרוסית בתקופה זו [51]. יתכן שהערכה זו היתה נכונה.

בקשת המושל הכללי נדונה בוועד המיניסטרים והוגשה לאחר מכן להכרעתו של הקיסר. ב־24.4.1839 פורסם צו האומר כי הקיסר ציווה, בהחלטתו מיום 9.4.1839, להרחיב על ביסאראביה את פעולתו של החוק משנת 1825, שהוראותיו פורטו כדלקמן: לאסור כל התיישבות חדשה של יהודים ברצועת הגבול ולהרחיק משם את כל היהודים, שלא היו רשומים בקהילות הנמצאות ברצועה ושגרו בבתים, בבתי־מזיגה ובטחנות־קמח שכורים. היהודים, שהיו תושבים קבועים ברצועה, הורשו להישאר שם, אולם נתחייבו לא למסור נכסי־דלא־ניידי השייכים להם ליהודים אחרים [52].

הנהגת איסור הישיבה בשטח הגבול בביסאראביה הביאה בעיקבותיה, דרך מקרה, החמרה נוספת של התחיקה הרוסית ביחס לישיבת היהודים באיזור הגבול, לא רק בנוגע לביסאראביה אלא בנוגע לרוסיה כולה. יהודים ממחוז קאהול בדרום־ביסאראביה, שהיו צפויים לגירוש, ביקשו להרשות להם להתיישב בעיר החדשה קאהול, שהוקמה ב־1835 במקום העיירה פרומואסה. המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה המליץ על מילוי בקשה זו, בהצביעו על התועלת הרבה שתביא התיישבות היהודים לפיתוחה של העיר החדשה. הבקשה נתאשרה ע״י ועד המיניסטרים, אולם ניקולאי פסק בשלילה (ב־19.12.1839) והוסיף כי להבא אין להרשות ליהודים להתיישב בערים ובעיירות חדשות, הנוסדות בתוך שטח המרוחק 100 ויורסט מן הגבול [53].

החמרה נוספת ורצינית ביותר של התחיקה הרוסית ביחס לישיבת היהודים באיזור הגבול חלה ב־1843, כאשר ב־20 באפריל של שנה זו הורה ניקולאי בצורה פסקנית להרחיק "ללא כל תירוצים" את כל היהודים הנמצאים ברצועה המרוחקת 50 ויורסט מן הגבול [54]. אם כי האיסור על ישיבת היהודים ברצועת הגבול הורחב ב־1839 גם על ביסאראביה, הרי בפקודת הקיסר דובר במפורש רק על הגבול עם אוסטריה ופרוסיה. גם פקודת הסינאט מיום 10.1.1844, אשר באה לקבוע את סדרי ביצועה של הפקודה הקצרה והפסקנית של הקיסר, דיברה אף היא אך ורק על הגבול עם שתי מדינות אלה. פקודה זו אף לא הופנתה למושל ביסאראביה, אלא רק למושלי הפלכים הגובלים עם שתי המדינות האמורות בלבד: קובנה, וילנה, וולין, פודוליה [55]. לכאורה הוצאה, איפוא, ביסאראביה ממסגרת חוק זה לגמרי או, על־כל פנים, במידה שמדובר בגבולה עם מולדאביה [56]. אבל מסתבר כי למעשה יוחסה הפקודה החדשה גם לביסאראביה; ולא רק לחלקה הצפוני־מערבי, הגובל עם אוסטריה, אלא גם לשטח הגובל עם מולדאביה. כשהוכנו, בעיקבות פירסומה של פקודת הקיסר, בשנים 1843—1844 מפות של כל הפלכים הנוגעים בדבר, עם סימון שטחי הגבול האסורים להת־

יישבות היהודים [57], הוכנה מפה כזאת גם ביחס לביסאראביה; רצועת הגבול שסומנה בה משתרעת לכל אורך הנהר פרוט עד חופי הים השחור [58]. נראה כי הפירוש היה, שפקודת הקיסר חלה על כל אותם השטחים שחל עליהם החוק משנת 1825 [59].

מכל מקום ספק הוא אם אמנם הוצא הגירוש אל הפועל, כשם שלא הוצא לפועל גם בפלכים האחרים של תחום המושב [60].

כאמור, שמרו, אחרי פירסום חוקת 1835, יהודי ביסאראביה גם על מעמדם המיוחד מבחינת חובת השירות הצבאי. סעיף 22 של החוקה קבע כי התקנון בדבר שירותם הצבאי של היהודים נשאר בתוקפו; גם במקרה זה לא נאמר בחוקה מאומה על הוצאתם של יהודי ביסאראביה מכלל זה. אך למעשה נשאר המצב הקודם ללא שינוי, וחוק השירות הצבאי לא חל על יהודי ביסאראביה גם אחרי 1835. עובדה זו יש בוודאי להסבירה, בראש וראשונה, בתנאים המיוחדים, ששררו עדיין בנידון זה בביסאראביה בכלל, היינו בכך שכל תושבי ביסאראביה היו פטורים מחובת השירות הצבאי. יהודי ביסאראביה הוסיפו ליהנות מפריווילגיה חשובה זאת במשך תקופה ממושכת למדי — עד 1852. לאחר שב־1839 הורחב גם על ביסאראביה האיסור על ישיבת היהודים ברצועת הגבול, נשארה זכות־יתר זו בחינת השוני היחידי, אשר עוד הבדיל את יהודי ביסאראביה משאר יהודי הקיסרות. אולם די היה בזכות־יתר יחידה זו כדי לתת להם ליהודי ביסאראביה יתרון ראשון במעלה על פני כל היהודים האחרים ברוסיה, בעיקר נוכח התגברות לחצה של חובת השירות הצבאי על יהודי רוסיה בשנים שלאחר 1835. בתקופה זו באו בזו אחר זו פקודות, אשר החמירו את תנאי השירות הצבאי של היהודים, הכבידו את עולו על האוכלוסיה היהודית והפכוהו לגזירה הקשה והאכזרית ביותר אשר רבצה על יהודי רוסיה [61]. המוני יהודים, אשר נאנקו תחת הנטל הכבד הזה, ניסו להשתחרר ממנו ולהציל את ילדיהם מציפרני ה"חוטפים", ע"י בריחה אל מעבר לגבול. אחד המניעים החשובים של ההגירה היהודית מרוסיה לארצות הסמוכות אחרי 1827, היתה חובת השירות הצבאי, ותנועת ההגירה נתגברה ככל שגבר לחץ הגזירות [62]. אין ספק כי בתנאים אלה שימש שיחרורם של יהודי ביסאראביה מחובת השירות הצבאי מניע חשוב ביותר להגירה יהודית מוגברת גם לשם. רבים מיהודי רוסיה עשו בוודאי כאבי־סבו של הסופר היידי אייזיק ראבאי, אשר שלח את ילדיו לביסאראביה, כדי להצילם מידי ה"חוטפים" [63].

הצעד הראשון להשוואתם של יהודי ביסאראביה עם שאר היהודים ברוסיה גם מבחינת החובה לשרת בצבא ננקט ב־1846 כאשר על פי הצעת ה"ועד היהודי" שבראשות הרוזן קיסילב ציווה ניקולאי (ב־16 בדצמבר) לערוך במשך השנים 1847 ו־1848 ספירה של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה ולאחר מכן להטיל גם עליהם את חובת השירות הצבאי החל מן הגיוס הקרוב [64]. ברם ביצועו של גיוס יהודי ביסאראביה נדחה לשנים אחדות. רק ב־1851 הודיע מיניסטר הפנים לקיסר כי כבר נקבעו אזורי הגיוס ליהודי ביסאראביה וכי אין עוד מניעה לבצע את הגיוס. בעיקבות הודעה זו ציווה הקיסר לקחת את יהודי ביסאראביה לצבא החל מן הגיוס הקרוב שצריך היה להערך במדינה [65]. גיוס זה הוכרז ע"י מינשר הקיסר מיום 15.7.1852 [66] ועם זאת הופעלה חובת השירות הצבאי גם ביחס ליהודי ביסאראביה.

הגזירה הקשה העיקה מעתה גם על יהודי ביסאראביה. את המצב שהשתרר בחבל מתאר הצדיק מסאדיגורה, ר' אברהם יעקב פרידמן (בנו של ר' ישראל מרוז'ין) במכתב ששלח בשנת תרי"ד אל משה מונטפיורי, ובו בקשה להתערב לטובת יהודי רוסיה. ר' אברהם יעקב כותב [67]: "...גם במדינת באסיראביע זה שנה וחצי אשר התחיל ליקח מהיהודים ומהגוים אינו לוקח מהם כלל. אדרבה פקודתו על הגוים אם ימצאון איש יהודי בהחבא יביאו אותו למקום המשפט וישיגו בעד כל נפש משאות מאת המלך. עוד פקודתו כי מחויבים היהודים ליתן לאנשי חיל לזמן המוגבל, ואם יעברו היהודים ולא יתנו לזמן המוגבל חייבים המה ליתן קנס ארבעה נפשות בעד כל נפש. בכמה מקומות לקחו מהיהודים בעד הקנס אנשים אשר עזבו נשיהם ובניהם ובני בניהם כדומן על פני השדה, לא בדקו שנותיו יהיה בן ארבעים שנה ובן חמשים, תפסו אותן וגלחו שערות ראשם וישלחו לעזאזל המדברה במקום אשר אין זכר לד' ולישראל עמו... תוקף הגזירה ההיא נפלה על הטף מבני ישראל נערים וילדים מבית הספר המה נגררים, כבן שש ושבע מובחרים לעבודת המלך...". כדי להציל את ילדיהם מידי החוטפים, התחילו גם יהודי ביסאראביה שולחים אותם אל מעבר לגבול, לרומניה [68]. אך יהודי ביסאראביה לא סבלו זמן רב מגזירות אלה. 4 שנים אחר שהוטלה עליהם חובת השירות הצבאי, באוגוסט 1856, ביטל אלכסנדר השני את התנאים הקשים ביותר שהיו כרוכים במילוי שירות זה; מתוך 5 הגיוסים שבהם השתתפו יהודי רוסיה בשנים 1852—1856, השתתפו יהודי ביסאראביה ב־3 בלבד — בשנים 1852, 1853 ו־1854. משניים אחרים שוחררו מחמת התנאים המיוחדים, שבהם היה נתון החבל בימי מלחמת קרים [69].

עם הטלת חובת השירות הצבאי על יהודי ביסאראביה נתבטל השריד האחרון, שעוד ייחד אותם מבחינה חוקתית, וע"י כך הושלם תהליך השוואתם עם שאר היהודים ברוסיה. במחצית השניה של המאה הי"ט נשתלבו יהודי ביסאראביה מבחינה חוקתית לגמרי בין היהודים האחרים ברוסיה.

חוקת 1835 ביטלה את התחיקה המיוחדת הנוגעת ליהודים, שהיתה קיימת קודם לכן בביסאראביה. כך היה ביחס לרכישת קרקעות ע"י יהודים, וראוי לציין כי מבחינה זאת הביאה השוואתם של יהודי ביסאראביה עם יתר יהודי רוסיה להרחבת זכויותיהם. על פי התקנון משנת 1818 הורשו יהודי ביסאראביה לרכוש רק קרקעות בלתי מאוכלסים השייכים לאוצר המדינה, ואילו חכירת הקרקעות נאסרה עליהם לגמרי. עתה באה חוקת 1835 והתירה ליהודי רוסיה, ובכלל זה גם ליהודי ביסאראביה, לרכוש נכסי־דלא־ניידי מכל הסוגים, פרט לאחוזות מאוכלסות ע"י איכרים. כן הותר להם, על פי סעיף 36 של אותה חוקה, לחכור אדמות מבעלים פרטיים לשם התיישבות חקלאית [70]. באופן זה נתבטלו ההגבלות, שנקבעו בעניין זה ביחס ליהודי ביסאראביה ב־1818 ושהיו קיימות עוד קודם לכן בתחיקה המולדאבית [71]. על יסוד ההיתר הזה נוסדו אחרי 1835 בביסאראביה מושבות חקלאיות יהודיות על אדמה שנרכשה או נחכרה מידי בעלי־אחוזות פרטיים [72].

זכויותיהם של יהודי ביסאראביה בשטחים אחדים נקבעו לפעמים, בשנים שלאחר 1835, על־פי שיקולים או תנאים מקריים וחולפים, לרוב בעלי אופי כלכלי — כפי שאירע גם ביחס ליהודים בפלכים האחרים של תחום־המושב. שיקולים מסוג זה קבעו, למשל, את זכותם של יהודי ביסאראביה לעסוק במכירת משקאות בשנים 1835—1839. החוקה משנת 1835 התירה שוב ליהודים לעסוק במכירת משקאות בכפרים. היתר זה הדאיג את החוכרים הנוצריים, שחכרו אותה שעה את מכירת המשקאות באחוזות המדינה בפלכי רוסיה החדשה; הם חששו מפני התחרות מצד היהודים, אשר יכלו עתה לחכור את מכירת המשקאות באחוזות הפרטיות הסמוכות לאחוזות המדינה. בעיקבות פנייתם של חוכרים נוצריים אלה החליט ועד המיניסטרים במאי 1836, כדי לשמור על הכנסות המדינה, לאסור על היהודים ברוסיה החדשה ובביסאראביה להחזיק בתי מזיגה ולעסוק במכירת משקאות באחוזות הפרטיות במשך כל תקופת תוקפם של תנאי ההחכרה, אשר נקבעו לשנים 1835—1839, עם שצויין כי החל ב־1839 יובאו בחשבון הוראות החוקה משנת 1835 [73]. חודשים אחדים לאחר מכן התלונן החוכר היהודי של מכירת המשקאות באחוזות המדינה במחוז אקרמן, כי בתוקף האיסור האמור אין מרשים לו להעסיק יהודים בבתי־המזיגה שהוא חכר באחוזות פרטיות. נוכח תלונה זו החליט ועד המיניסטרים להתיר לחוכרי מכירת המשקאות בביסאראביה להעסיק יהודים גם בבתי־המזיגה שהם חכרו באחוזות הפרטיות. ההחלטה נומקה בכך, שהאיסור הנ"ל אינו מתייחס ליהודים המועסקים על־ידי החוכרים עצמם — שכן במקרה זה אין לחשוש מהתחרות ומפגיעה בהכנסות המדינה [74]. גם היתר זה כוחו היה יפה רק לתקופת תוקפם של תנאי החכירה לשנים 1835—1839. על יסוד תקדים זה ניתן היתר דומה ב־1838 גם לחוכרי מכירת המשקאות באחוזות המדינה בפלך חרסון [75].

מתוך אותם שיקולים של תועלת כלכלית אושרה ב־1842 הקלה מסויימת בתנאי האיסור של הישיבה ברצועת הגבול בביסאראביה. בשנה הנ"ל הותר לחוכרי מכירת המשקאות בביסאראביה, בדומה להיתר שניתן קודם לכן לחבריהם בפלכים המערביים, להעסיק יהודים במכירת משקאות בערים ובאיזור המרוחק 2 ויורסט מערים אלה, אפילו נמצאו הערים והאזורים הללו ברצועת הגבול האסורה ליהודים. ההיתר ניתן בנימוק, שהאיסור ביחס לישיבת היהודים בקירבת הגבול אינו חל על היהודים המועסקים ע"י חוכרי הכנסות המדינה [76].

פרק חמישי

הכלכלה היהודית

א

דמותה של הכלכלה היהודית בביסאראביה בעת הסיפוח לרוסיה לא היתה שונה מזו העולה מן הידיעות שיש בידינו על הכלכלה היהודית בחבל במאה הי"ח, ואף מזו שהיתה באותה תקופה לכלכלה היהודית בכל המרחב של מזרח־אירופה. יהודי ביסאראביה התפרנסו אז, בדומה לאחיהם בארצות הסמוכות, מעיסקי חכירה ומזיגה, ממסחר ובמקצת גם ממלאכה.

הידיעות שהגיעו אלינו מן התקופה הזאת מלמדות על התפקיד החשוב שמילאו בכלכלה היהודית בביסאראביה עיסקי חכירה, אשר נודעה להם חשיבות ראשונה במעלה גם בפעילותם הכלכלית של יהודי ליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה. כפי שראינו, ישבו אז בכפרים כ־40% מן האוכלוסיה היהודית של החבל [1], ורוב רובם של יהודים אלה עסקו ככל הנראה בעיסקי חכירה. אין לנו פרטים סטאטיסטיים על ההרכב המקצועי של הישוב היהודי בביסאראביה בתחילת המאה הי"ט, אולם בחומר המיפקד משנת 1817 ניתנו פרטים מסויימים על מחיותיהם של יהודי מחוז חוטין. פרטים אלה מתייחסים רק ל־355 ראשי־משפחה מתוך 978 ראשי־משפחה יהודים שנרשמו במיפקד במחוז זה. 355 ראשי־המשפחה נתחלקו לפי מחיותיהם כדלהלן: 145 חוכרים, 35 פּוֹסֶסוֹרים, 20 מוזגים, 155 "עניים"(?) [2]. החוכרים הם כנראה אלה שחכרו רק ענף אחד מענפי המשק או זכות אחת מזכויות הריגאליה של בעל־האחוזה, ואילו הפּוֹסֶסוֹרים הם אלה אשר החזיקו בחכירה אחוזות שלמות, עם זכות להשתמש בעבודת האיכרים היושבים על אדמותיהן של אחוזות אלה. יחד, הם היוו כ־50% מכל היהודים במחוז אשר מחיותיהם נרשמו במיפקד.

מקצת החוכרים החזיקו בחכירה שירותים וענפי־משק חקלאיים — ב־10 מכפרי מחוז חוטין נרשמו טחנות־קמח וגני־פרי השייכים ליהודים היושבים באותם כפרים [3]; אם כי רק בשני מקרים צויין במפורש כי יהודים אלה היו חוכרים, הרי אין ספק כי גם במקרים אחרים היו היהודים החוכרים ולא הבעלים של אותם טחנות וגנים. מקצת החוכרים החזיקו בחכירה בתי־מזיגה — חוכרים יהודים של בתי־מזיגה היושבים בכפרים נרשמו במיפקד במחוז קוֹדרוּ [4], ועל חוכרים יהודים של בתי־מזיגה בכפרים מדובר גם באחד התיקים שנדונו ב־1808 בדיוואן המולדאבי, אשר עמד אז תחת ראשות סינאטורים רוסים [5]. יתכן כי גם 20 המוזגים היהודים הנזכרים בחומר המיפקד משנת 1817 היו חוכרים של בתי־מזיגה שישבו בכפרים, אף כי יתכן גם שהיו אלה מוזגים שישבו בשני הישובים העירוניים אשר נפקדו במחוז חוטין: בריצ'אן וליפקאן [6]. בדו"ח על המיפקד במחוז אורהיוב מדובר באופן כללי על חוכרים יהודים היושבים בכפרים, בלא שיצויין באילו חכירות עסקו [7].

מחומר המיפקד משנת 1817 אנו למדים כי גם יהודים עירוניים עסקו בחכירה של שירותים וענפי־משק חקלאיים; נרשמו שני מקרים כאלה: 2 טחנות השייכות ליהודים מליפקאן [8], וכרם בכפר במחוז באֶנדאֶר השייך ליהודי מקישינוב [9].

מדברי סוויניין אנו למדים כי מסירת אחוזות שלמות בחכירה על־ידי בעליהן היה נוהג כללי בביסאראביה [10]. מסתבר כי היהודים הירבו לעסוק בחכירות אלה. כפי שראינו, במחוז חוטין נמנו במיפקד משנת 1817 35 פּוֹסֶסוֹרים יהודים. במחוז באֶנדאֶר נרשם משק השייך ליהודי [11], ובוודאי גם כאן היהודי הינו החוכר של משק זה ולא הבעלים שלו. חוכרים יהודים של אחוזות נזכרים בתיקים הנ"ל אשר נדונו בדיוואן המולדאבי ב־1808: בתיק אחד מדובר על יהודי בשם אברהם איצקו, שחכר שתי אחוזות במחוז חוטין [12], ובתיק אחר מדובר על יהודי בשם וולחבוביץ אשר החזיק בחכירה את הכפר קיפּשקי במחוז סורוקה [13]. סוויניין מזכיר אף הוא בכמה מקומות חוכרים יהודיים. הוא כותב, בנימה של טרוניה, כי היהודים בביסאראביה

לא רק שהם משתתפים בכל המיכרזים, אלא שהם גם מחזיקים כפרים בחכירה [14]. בקטע המוקדש לתיאורו של מחוז חוטין הוא כותב כי נמצאים במחוז זה יהודים וארמנים, נתינים אוסטריים, השוהים במחוז באורח זמני והמחזיקים כפרים בחכירה [15]. הוא חוזר ומציין את היהודים החוכרים כפרים גם בדברו על מחוז סורוקה [16], ובמקום אחר הוא קובל על כך שהכפרים נמסרים תכופות בחכירה ליהודים ומייחס לעובדה זו את בריחת האיכ־רים אל מעבר לגבול: שהרי היהודים הם רודפי בצע, ונוסף לכך אין הנוצרים רוצים שהיהודים יהיו בעליהם [17]. משה שווארצפלד פירסם [18] קטעים מתוך חוזה, שנעשה ב־1818 בין יהודי לבין אציל רומני, אשר מסר ליהודי זה בחכירה שתי אחוזות במחוז חוטין.

מסתבר, אם כן, כי האיסור על חכירת אחוזות וכפרים ע"י יהודים, שהיה קיים בביסאראביה עוד בימי שלטון המולדאבים ואשר אושר בתוקף התקנון משנת 1818, לא נתקיים בה למעשה.

עם זה לא היו היהודים היחידים אשר היו חוכרי אחוזות, ואולי אף לא החשובים שבהם. בתיקים הנ"ל אשר נדונו בדיוואן המול־דאבי ב־1808, נזכר אציל מולדאבי ממשפחה מיוחסת שהחזיק בחכירה 7 כפרים במחוז חוטין [19], ואילו סווינין מזכיר, כפי שראינו, בצד החוכרים היהודים, גם חוכרים ארמנים וכן גם יוונים [20]. הוא מותח ביקורת קשה על שיטת החכירה ועל התנאים שבהם היו מחכירים את האחוזות; לדבריו, עשירים מועטים החזיקו בידיהם את המונופולין על חכירת אחוזות המדינה; הם היו חוכרים אותן במחירים שבעצמם קבעו והיו מוסרים לחוכרי־מישנה ברווחים גדולים. אין לספור, מוסיף סווינין, את כל מעשי העושק שהם סובלים האיכרים, וניתן לומר, בלי ספק, כי במקום החלק העשירי נאלץ לעיתים קרובות האיכר למסור לחוכר את מחצית יבולו [21].

אם החוכר היהודי הכביד את עולו על האיכרים, הרי גם התנאים שניכפו עליו ע"י בעל האחוזה לא היו קלים. הנה כמה מן התנאים הכלולים בחוזה החכירה הנ"ל, אשר קטעים ממנו פורסמו ע"י שווארצפלד: החוכר מתחייב לגבות מאת האיכרים תשלומים אך ורק לפי המינהג המקובל במחוז חוטין, ולא להטיל עליהם התחייבויות יותר מן המגיע מהם; לפי סעיף אחר הוא מתחייב להשגיח על כך, שהאיכרים לא יכרתו עצים יותר מכפי שהם זקוקים לצרכיהם, הואיל והם רגילים לגנוב ולמכור את העודף בערים. אם יוכח שהחוכר לא שמר על היער בהתאם להתחייבויותיו, או שמכר בעצמו את העצים, יהיה עליו לשלם זהוב אחד תמורת כל עץ, ונוסף לכך יפקע תוקף החוזה, והוא יפסיד את כל הסכומים ששילם כבר על חשבון דמי החכירה; לפי סעיף 8 של החוזה שומר לעצמו בעל האחוזה את הזכות לבטל את החוזה, אם החוכר היהודי לא יגרש מן האחוזה איכרים מסויימים, כפי שנתחייב לעשות על פי דרישת בעל־האחוזה. בסעיף 9 נקבע שוב כי תוקפו של החוזה יפקע, אם החוכר לא ימלא אחר סעיף כל שהוא בו. בצדק העיר שווארצפלד כי החוכר היהודי היה נתון כליל לחסדיו של בעל־האחוזה.

תנאים מסוג זה היו בוודאי שכיחים ברוב חוזי החכירה בביסאראביה בתחילת המאה הי"ט. שווארצפלד כותב [22], כי תנאים אלה מופיעים בכל חוזי החכירה במולדאביה, וביסאראביה לא היתה בוודאי יוצאת מן הכלל.

מחיבוריהם של קוניצקי וסווינין אנו למדים, כי מחוץ לעיסקי חכירה עסקו יהודי ביסאראביה בתחילת המאה הי"ט בעיקר במסחר. קוניצקי כותב כי היוונים, הארמנים והיהודים בביסא־ראביה עוסקים במסחר [23] וגם סווינין מדבר בכמה וכמה מקומות על הסוחרים היהודים ועל פעילותם [24]. נראה כי הם מילאו תפקיד נכבד בפעילות המסחרית בחבל, אולם ברור שלא היו יחידים בשטח זה. להבדיל מן האזורים האחרים במרחב, שבהם היו היהודים האלמנט היחידי כמעט שהשתייך למעמד הבינוני ומילא את התפקיד הדומינאנטי במסחר, ובעיקר במסחר הזעיר [25], נתקיים בביסאראביה מעמד בינוני נוצרי, המורכב בעיקר מיוונים ומארמנים, אשר תפסו עמדות חשובות במסחר. קוניצקי כותב כי הסחר בביסאראביה נמצא בידי הגרמנים, הפולנים, הארמנים והיהודים [26]. אצל סווינין אנו קוראים כי בקישינוב נמצאות חנויות עשירות למדי, השייכות לרוב ליוונים וליהודים [27]. במקום אחר כותב סווינין, כי משתי חברות המסחר הגדולות, שפעלו בעיר איזמאיל, שייכת אחת ליווני, ואילו השניה לסוחר מהגילדיה הראשונה פּורטנוֹי — לפי השם, יהודי [28]. בטבלת־הסיכום של המיפקד משנת 1817 צוינו 190 סוחרים נוצרים, ארמנים ואורתודוכסים, שנרשמו ב־3 המחוזות חוטין, סורוקה ויאסי [29], אך מספרם היה בוודאי גדול יותר — אין הוא כולל, למשל, את הסוחרים הנוצרים שישבו בעיר חוטין. ומכל מקום יש להוסיף למספר זה את הסוחרים הנוצרים שישבו באזורים אחרים בחבל, ושמקצתם אף נפקדו או נזכרו במיפקד, כגון 25 הסוחרים היוונים בטאַלאַנאָשט [30], הארמנים באורהיוב [31] והסוחרים בראֶני [32].

הכלכלה הביסאראבית בתחילת המאה הי"ט היתה עדיין מפגרת; הסחר התנהל גם בשנים אלה, כמו במאה הי"ח, בעיקר בתוצרת חקלאית או במוצרי צריכה, שהאיכר היה זקוק להם. הוא היה מצומצם בהיקפו, בהיותו מיועד בעיקר לשוק הפנימי, והתרכז במספר ירידים שנתקיימו בערים אחדות. סווינין מעיד כי הסחר הפנימי בביסאראביה היה מצומצם מאד, הואיל ומספר הערים בחבל הוא קטן מאד, ומשום כך אין שם מותרות, ואילו האדמה מייצרת את כל הדרוש למחיית התושבים. הסחר הפנימי מתנהל בעיקר בבקר, צמר, דונג, שומן, תבואה, מלח, דגים, עצים, פירות ויין [33]; אלה היו פריטים בהם סחרו גם היהודים: במחוז חוטין — כותב סווינין — סחרו היהודים, וכן תושבים אחרים, בבקר, בתבואה ובדבש [34]. במחוז סורוקה — כותב סווינין במקום אחר — מכרו היהודים, הארמנים והיוונים בקר, יי"ש, שומן, דונג [35]. מקצתם עסקו במסחר בממדים גדולים יחסית, כגון הסוחרים היהודים בעלי החנויות העשירות בקישי־נוב או הסוחר מהגילדיה הראשונה פּורטנוֹי מאיזמאיל, שסווינין מזכיר אותם.

תושבי ביסאראביה קיימו גם קשרי מסחר עם הארצות השכ־נות; במרכזו של סחר־החוץ עמד סחר־הבהמות, שהיה ענף היצוא החשוב ביותר של ביסאראביה גם בדורות הקודמים [36]. באטאקי ובפאלאָשט, ובעיקר בבאַלץ נתקיימו ירידים חשובים, שאליהם היו מובאים עדרים גדולים של סוסים ובקר מכל ביסאראביה לשם מכירתם לסוחרים שהיו באים לשם מחוץ־לארץ [37]. במחאה, שהוגשה ב־26.10.1812 לנסיך מולדאביה סקרלאט קאלימאקי ע"י אצילי הנסיכות נגד סיפוח ביסאראביה לרוסיה, נאמר כי מדי שנה נשלחו מביסאראביה אל מעבר

לגבול 15,000 שוורים, 15,000 פרות ו־5,600 סוסים לעומת 5,000 שוורים ו־5,000 פרות, שנשלחו מן החלקים האחרים של מולדאביה [38].

היהודים השתתפו, כפי שראינו, במסחר זה שנים רבות עוד לפני סיפוח ביסאראביה לרוסיה [39]; הסיפוח הפסיק לזמן־מה את יצוא הבהמות לאוסטריה, אולם שנים אחדות לאחר מכן נתחדש המסחר, וסוחרי בקר יהודים רבים מביסאראביה הופיעו שוב בשוקי הבקר בבוקובינה [40].

היה קיים אז גם יבוא מסויים לביסאראביה של סחורות מחו"ל; מרכזו של סחר זה היה בקישינוב. שסוחריה, כותב סווינין, היו מייבאים סחורות מרוסיה, אוסטריה ופולין לסיפוק צרכיו של החבל כולו [41]. היהודים השתתפו גם בסחר זה, ובחנויותיהם בקישינוב נמצאו סחורות שונות מחו"ל [42]. הרופא האנגלי וילִיאם מק־מייקל, אשר ביקר בקישינוב ב־1817, מצא בחנויות היהודים, בין היתר, גם סחורות המובאות מחוץ־לארץ, כגון צימוקים ותפוחי־זהב [43]. כמויות ניכרות של יי"ש הובאו לביסאראביה מרוסיה ומפולין — חלק מהן בדרך למולדאב־יה [44] — ויש להניח כי גם היהודים נטלו חלק פעיל במסחר זה, כפי שהיו עושים במאה הי"ח [45]. ערי דרום־ביסאראביה, ובעיקר איזמאיל, קיימו קשרי־מסחר עם תורכיה, אולם האוכלוסיה היהודית, שהיתה שם זעומה, לא השתתפה, כפי הנראה, אלא במידה מועטה מאד בסחר זה, שנמצא ברובו בידי היוונים [46].

בתחילת המאה הי"ט נמצאו בביסאראביה יהודים אשר ריכזו בידיהם הון ניכר, והיו מהם ששימשו ספקים גדולים לממשלה ולצבא, או היו חוכרי הכנסות המדינה. סווינין כותב כי בין החוכרים והסוחרים היהודים במחוז חוטין נמצאים כ־20 אשר ברשותם היו מ־1,000 עד 4,000 זהובים [47]. לפי המיפקד משנת 1817 נמצאו באותו מחוז 190 יהודים עם הון של לא פחות מ־1,000 אריות, ובכללם 15 עם הון של 10,000 עד 30,000 אריות [48]. יהודים אמידים אלה היוו, איפוא, כ־20% מכלל ראשי־המשפחה אשר נרשמו במיפקד במחוז זה. בשנים הראשו־נות לאחר סיפוח החבל לרוסיה אנו מוצאים שם יהודים אחדים המשמשים ספקים לשלטונות. ב־1811 סיפק היהודי אברמוביץ מקישינוב לצבא הרוסי כמות גדולה מאד — למעלה מ־28,000 "רבעים", שהם למעלה מ־4 מיליון קילוגרם — תבואות [48*]. יהודי אחר, בשם פּוֹלֶגר, סיפק ב־1815 למושל ביסאראביה, הגינֵיראל גארטינג, את החומרים הדרושים לבניין הבתים למתי־יישבים הזרים בדרום־ביסאראביה; הוא קנה את העצים בצפון החבל והעביר אותם דרומה [49]. ב־1816 הוא סיפק למתיישבים הזרים כ־290,000 קילוגרם תבואות שקנה במחוז סורוקה [50]. בתחילת שנות ה־20 חכר את מונופול היי"ש בקישינוב חוכר יהודי גדול תמורת הסכום של 300,000 רובל [51]. באמצע שנות ה־20, ב־1826, עשו 4 יהודים (לֶבֶנסון, הלפרן, קראוז, טראכ־טנברג) חוזה עם ממשלת החבל על אספקת עצים לצבא במשך תקופה של 3 שנים. החוזה בוטל ע"י המושל הכללי של ביסאראביה, הרוזן וּורוֹנצוֹב, והיהודים התלוננו על כך בפני הסינאט [52].

לעומת 190 היהודים האמידים, שנרשמו במחוז חוטין במיפקד משנת 1817, נרשמו שם, כפי שראינו, 150 יהודים המכונים "עניים". מי היו "עניים" אלה? במולדאביה נקראו כך קבצנים, פושטי־יד מקצועיים. בכמה מקומות היו קבצנים אלה מאוגדים באגודות מקצועיות — גילדות — משלהם; אגודה מקצועית כזאת של קבצנים היתה גם בקישינוב כבר ב־1823 [53]. אולם אין להניח כי 150 היהודים ה"עניים" שנרשמו במחוז חוטין היו פושטי־יד מקצועיים וכי 15% לערך של כלל האוכלוסיה היהודית שנרשמה במחוז זה התפרנסו מנדבות. יתכן כי הכוונה כאן לסרסורים למיניהם, כלי־קודש, רוכלים וכיו"ב אנשים ללא מקצוע מוגדר. ברור, מכל מקום, כי מדובר בשיכבה כלכלית נחשלת.

מקצתם של יהודי ביסאראביה עסקו גם בראשית המאה הי"ט במלאכה. קוניצקי כותב כי מאחר שבני עם־הארץ רואים באומ־נויות מלאכה בזויה, אין הם רוצים לעסוק בהן, ומשום כך בעלי המלאכה בחבל הם הגרמנים, הפולנים, הארמנים והיהודים [54]. אין בידינו פרטים על מידת השכיחות של משלח־יד זה בין יהודי ביסאראביה בשנים אלה, ולא על סוגי־המלאכה שהיהודים עסקו בהם, וכיו"ב; אנו שומעים על יהודים שעסקו בהכנת הסאלפטר (מלחת האשלגן) — חומר הדרוש לתעשיית אבק־השריפה — ואף נראה כי הם מילאו תפקיד חשוב למדי בענף זה. ב־1808 אירגן יהודי מקאמיניץ, ישראל וְניאמינוביץ, את הפקת הסאלפטר במחוז אורהיוב ואת אספקתו לצבא הרוסי; המומחה להכנת הסאלפטר במחוז לאפושנה היה יהודי; ב־1812 נטל על עצמו יהודי אחר, ליטמן־ליב גורוביץ, לארגן את הכנתו של הסאלפטר ואספקתו לרוסים [55].

בתחילת שנות ה־20 של המאה הי"ט עוד נתקיימו בביסא־ראביה גילדות של בעלי־מלאכה לפי המתכונת שהיתה מקובלת במולדאביה, ובכללן גילדה של כלי־זמר בקישינוב [56]. גילדה זו היתה מורכבת בעיקר מצוענים שהיו עבדי האצילים והמינזרים. ב־8 במרץ 1821 הגישו שני ראשי הגילדה הזאת בקשה לעיריית קישינוב לאשר אותם בתפקיד ה"סטארוסטי" (ראשים) של הגילדה [57]. בעלי הבקשה כותבים, בין היתר, כי אחד מהם היה "סטארוסטי" על כל כלי־הזמר, היינו צוענים השייכים לאצילים ולמינזרים, רוסים ויהודים העוסקים במקצוע הנגינה בעיר זו. בהערותיו לבקשה כתב המושל האזרחי של ביסא־ראביה, קאטאקאזי, כי במחוז זה נהוג מתמיד למנות "סטארוס־טי" על המנגנים כדי להשגיח על הסדר במקצוע זה [58]. אנו רואים, איפוא, כי היו בתקופה זו בביסאראביה מקרים, שבהם היתה מרותו של ראש הגילדה הנוצרית פרושה גם על היהודים שעסקו באותו מקצוע. אמנם ספק אם ניתן להסיק מן התעודה הנ"ל כי גם כלי הזמר היהודים היו חברים בגילדה הנוצרית, או שהם היו בכלל מאורגנים במסגרת של גילדה. כן אין להסיק ממקרה זה מסקנות ביחס לאירגונם או מעמדם של בעלי־המלאכה היהודים האחרים בביסאראביה בשנים הראשונות לאחר הכיבוש הרוסי.

התעשיה עוד לא נכנסה בתקופה זו לתחום פעילותם הכלכלית של יהודי ביסאראביה; בשנים הראשונות של המאה הי"ט לא היתה עדיין קיימת כל תעשיה בביסאראביה [59]. סווינין מונה אמנם מספר "בתי־חרושת", שהיו קיימים בכמה מערי ביסא־ראביה, כגון "בתי־חרושת" לעור סאפיאן, לבירה, ללבנים, לעורות [60]. אולם הוא מציין בעצמו כי "בתי־החרושת" שבחבל היו כולם חסרי חשיבות, וכי מחוץ למיפעלים בלתי חשובים אלה

לא היו שם שום מיפעלים תעשיתיים [61]. אין ספק כי למעשה היו אלה בתי־מלאכה, אשר כונו "בתי־חרושת" לפי הנוהג המקובל באותו זמן [62].

ב

הכפר הוסיף למלא תפקיד חשוב בכלכלה היהודית בביסא־ראביה במשך כל המחצית הראשונה של המאה הי"ט. ראינו כי חלק ניכר של המהגרים היהודים שבאו בתקופה זאת לחבל התיישבו בכפרים וכי למעלה ממחצית יהודי ביסאראביה — ובמחוזות הצפוניים כשלושה רבעים של האוכלוסיה היהודית — ישבו גם באמצע המאה בכפרים ובעיירות, אשר אף הן נשאו רובן אופי כפרי והיו קשורות מבחינה כלכלית לכפרים שבסביבה.

בדומה לפלכים האחרים של האזורים החקלאיים של רוסיה הדרומית עמדה גם כלכלתה של ביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט בסימן ההתרחבות וההתפתחות הגדולה של המשק החקלאי: יבול התבואות גדל מ־213 ק"ג לנפש בשנות ה־20 ל־461 ק"ג בשנות ה־50; מספר ראשי הבקר גדל מ־2 מיליון ב־1827 ל־2.4 מיליון ב־1855; בעיקבות גידול שטח הכרמים, הגיעה כמות היין שיוצר בביסאראביה ב־1846 ל־3 מיליון דליים, מתוך 7.5 מיליון דליים במדינה כולה [62*]. המשק החקלאי החל עתה להפנות את תוצרתו לסיפוק דרישותיהם של השווקים החדשים, שנפתחו ברוסיה עצמה ומחוצה לה. סחר־החוץ בתוצרת חקלאית, ובראש וראשונה בתבואות, החל להוות את מרכז הפעילות הכלכלית בחבל [63]. התפתחות זו פתחה אפשרויות רבות בפני היהודים אשר תפסו מקום חשוב במנגנון השיווק של תוצרת הכפר. סייע לכך המיבנה החברתי המיוחד של אוכלוסיית החבל, בעיקר בחלקיו הצפוני והמרכזי: האדמה שם היתה שייכת רובה לבעלי אחוזות גדולים, אולם האיכרים שישבו באחוזות אלה לא היו משועבדים לבעליהן, כפי שהיה הדבר בחלקים אחרים של רוסיה, אלא אריסים חופשיים [64]. כן נתקיים בביסאראביה מעמד של איכרים חופשיים (Răzeşi), אשר החזיקו בבעלותם את האדמות שעליהן ישבו. איכרים ואריסים אלה היו הרבה יותר חופשים בפעילותם הכלכלית מאשר האיכרים המשועבדים בפלכים האחרים של המדינה [65]. נוסף לכך לא היו קיימות בביסאראביה שום הגבלות על ישיבת היהודים בכפרים, וליהודים שישבו בכפרים לא נשקפה סכנת גירוש מבתיהם. מצב זה יצר תנאים נוחים לפעילות היהודים בכפר הביסאראבי; הם פעלו שם כמספקי האשראי לאיכרים וכמשווקי תוצרתם, וכן הוסיפו לעסוק במחיותיהם המסורתיות כחוכרים ומוזגים; לרוב היו עיסוקים אלה קשורים ושלובים זה בזה.

היהודים בכפרי ביסאראביה הואשמו בניצול האיכרים ובלקי־חת ריבית קצוצה. מושלה הצבאי של ביסאראביה ב־1857, הגיניראל אילינסקי, האשים אותם בדו"ח ששלח לרוזן סטרוגא־נוב בכך שהם גוזלים מאת האיכרים את כל האמצעים להחזקת משקיהם ולוקחים מהם ריבית בשיעור שלא יאומן [66]. זאשצ'וק מוקיע את היהודי המכריח את האיכר שלווה ממנו רובל כסף אחד לשלם לו 10 קופיקות לחודש ע"ח ריבית, להגיש לו מתנות שונות, ולבסוף להחזיר לו כעבור חצי שנה רובל וחצי או שני רובלים תמורת הרובל שלווה [67]. הנוסע הרוסי, אפאנאסיאב־צ'וז'בינסקי (Афанасьев-Чужбинский), אשר ביקר בביסא־ראביה בתחילת שנות ה־60 של המאה הי"ט, עומד אף הוא על הריבית הגבוהה שהיהודים לוקחים מאת האיכרים [68], ועל האש־מות דומות השגורות אצל אצילי ביסאראביה אנו קוראים ב־1863 בכתבה מביסאראביה בעיתון Современное Слово [69].

מקובלת מאד היתה בביסאראביה שיטה ששילבה מתן אשראי לאיכרים עם שיווק תוצרתם. איכרים הזקוקים לכסף היו מוכרים את יבולם בעודו בשדה, תמורת תשלום שהיה נמוך במידה ניכרת מן המחיר שיכול היה האיכר לקבל לוא מכר את היבול במועדו. זאת ועוד: אם לא עמד האיכר בהתחייבותו לספק במועדו את כמות התוצרת שהוסכם עליה, היה מתחייב למסור בשנה הבאה, תמורת הסכום ששולם לו, כמות כפולה של תוצרת; ולפעמים אף נאלץ היה למסור לקונה את אדמתו. במיוחד נפוצה שיטה זאת ביחס לפירות ויין. והנה ידוע לנו כי גם סוחרים יהודים השתמשו בשיטה זאת. כך קנה ב־1834 הסוחר היהודי לייבוביץ' מבאַנדאַר אצל איכר אחד מצ'ימישליה כמות של יין עוד לפני הבציר; ומשלא עמד האיכר בהתחיבות לספק את היין, צריך היה למסור לסוחר היהודי את הכרם שלו. בדומה לכך קנה ב־1846 הסוחר היהודי אימאס, אף הוא מבאַנדאַר, באותם התנאים, כמות של יין אצל איכר אחד מן הכפר קופאנקה; גם במקרה זה לא עמד האיכר בהתחיבותו לספק את היין וצריך היה למסור את הכרם לסוחר היהודי [69*].

יתכן שהאשמות על לקיחת ריבית קצוצה ע"י היהודים לא היו בלתי מבוססות; אולם אותם המקורות עצמם מלמדים אותנו כי פעילותם של היהודים בתחום האשראי ותנאי ההלוואות צמחו על רקע המציאות, ששררה אז בכפר הביסא־ראבי, וכי בנסיבות הקיימות מילא היהודי שנתן אשראי תפקיד כלכלי חיוני בחיי הכפר. כולם עומדים על המחסור בכסף אצל האיכרים, על דרישתם לאשראי ועל היעדר מוסדות לסיפוק דרישה זו. בדו"ח הנזכר שלו לרוזן סטרוגאנוב כותב הגיניראל אילינסקי כי אין כל אפשרות למנוע את "השפעתם המזיקה" של המלווים־בריבית היהודים, הואיל ומעמד עובדי־האדמה בביסאראביה חסר אמצעים כספיים, ומאידך, אין החבל נהנה מן הזכות שניתנה לפלכים האחרים לקבל הלוואות ממוסדות אשראי תמורת משכנתאות על הקרקעות; משום כך נאלצים האיכרים ובעלי־האחוזות להזדקק ליהודים. מסתבר, איפוא, כי בהיעדר מוסדות למתן אשראי שימש היהודי הכפרי המקור היחידי לאשראי בשביל האיכר הביסאראבי, שהיה, כפי שכותב אפאנאסיאב־צ'וז'בינסקי, עני ומדוכא, נזקק לעיתים קרובות לכסף מחמת ההיטלים והמיסים המוטלים עליו, ומשום כך פנה אל היהודי. שיעורי הריבית הגבוהים שהיו נהוגים בביסאראביה מוסברים על ידי בעל־האחוזה הביסאראבי קריסטי במחסור במזומנים, במחזור הכספים האיטי, בקשיי גביה ובהיעדר קופות למתן אשראי [70].

כאמור, הוסיפו היהודים להימצא בכפר הביסאראבי בכל המחצית הראשונה של המאה הי"ט גם כחוכרים המחזיקים בחכי־רה אחוזות שלמות — למרות האיסור המוטל על היהודים לחכור אחוזות מאוכלסות — או רק ענפים מסויימים בהן, וכמוז־גים.

אפאנאסיאב־צ'וז'בינסקי מתאר את בעלי־האחוזות בביסא־

ראביה כמפגרים וכעצלנים, וכותב כי חוכרים יהודים מנהלים את משקם [71]. גם זאשצ׳וק כותב כי היהודים החזיקו אחוזות בחכירה, ובחסותם של בעליהן, אשר הציגום כסוכניהם, ושל הפקידות המקומית הנמוכה, שדדו ועשקו את האיכרים [72].

אשר לעיסקי מזיגה, הרי לדברי זאשצ׳וק נמצאו כמעט כל בתי־המזיגה בחבל בידי יהודים [73]; גם במושבות הגרמניות היו המוזגים יהודים [74]. בעלי הון יהודים, שהיו לוקחים בחכירה את מכירת המשקאות החריפים באחוזות המדינה ובאחוזות פרטיות במחוז שלם, היו מעסיקים את בני עמם כמוזגים בכל בתי־המזיגה שאותם חכרו, כפי שעשה החוכר היהודי קאראסיק, אשר חכר ב־1837 את מכירת המשקאות באחוזות המדינה ובאחוזות הפרטיות במחוז אקרמן [75].

ג

במרכז הפעילות הכלכלית של יהודי ביסאראביה עמד המסחר. לדברי זאשצ׳וק ואפאנאסיאֶב־צ׳וז׳בינסקי, המתייחסים לסוף שנות ה־50 של המאה הי״ט, מילאו היהודים תפקיד חשוב ביותר ואף מכריע בפעולות הסחר בחבל. זאשצ׳וק כותב כי מחמת עצלנותם וחוסר כשרונם של הילידים, חיוניים הם היהודים בביסאראביה להתנעת כל ענפי הכלכלה [76]. אפאנאסיאֶב־צ׳וז׳בינסקי מציין ברשמי־המסע שלו: ״מן הדין להודות, כי רק היהודים מניעים את המסחר בביסאראביה וכי בלעדיהם היה שורר כאן קיפאון מוחלט... עכשיו יש לו לאיכר, לפחות אפשרות בטוחה לשווק את תוצרתו, אם כי במחיר נמוך״ [77]. גם הנוסע הצרפתי בואיניון (Buignon), אשר ביקר בביסאראביה בשנות ה־40 של המאה הי״ט, לאחר שהוא מתאר את הפעילות הכלכלית הערה בעיר באֶלץ, מעיר כי הסוחרים בעיר הם כמעט כולם יהודים [78]. יהודי קישינוב טענו ב־1866, בעצומה שהוגשה על ידם למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה בקשר לזכות היהודים להשתתף בבחירות לבתי־משפט מסחריים, כי סוחרים נוצרים מהווים 5% בלבד מכלל הסוחרים בחבל [79].

הכרזות אלה נכונות רק במידה שהמדובר הוא בהשתתפות היהודים בדרג הנמוך של המסחר, שבו עסקו המוני הסוכנים, הרוכלים והסוחרים הזעירים, שלא השתייכו לגילדיות הסוחרים. רוכלים וסוחרים זעירים אלה היוו את הרוב המכריע בין הסוחרים היהודים; לפי המספרים הניתנים על־ידי זאשצ׳וק היו בביסאראביה ב־1858 6,581 סוחרים יהודים, ומהם רק 1,010, או 15.3%, הצהירו על הון [80], היינו היו רשומים בגילדיות, השתייכו למעמד הסוחרים ונהנו מן הזכות לעסוק במסחר בהיקף גדול ובעיסקי יצוא ויבוא. 84.7% הנותרים היו רוכלים וסוחרים זעירים, אשר שימשו מקשרים בין האיכר לבין הסוחר הגדול יותר והסיטונאי והיוו את הגורם העיקרי בשיווק תוצרתו של האיכר. השפעתם של סוחרים זעירים אלה, כותב זאשצ׳וק, היתה גדולה מאד בביסאראביה, בעיקר בצפון־החבל ובמרכזו (בהם היה מרוכז רוב האוכלוסיה היהודית), ובידיהם היה המונופולין על המסחר [81].

לא כן היה המצב ביחס לחלקם של היהודים בדרגים הבינוניים והגבוהים של המסחר בביסאראביה, היינו, בין הסוחרים שהיו רשומים בגילדיות והשתייכו למעמד הסוחרים — אם כי גם בקרב סוחרים אלה היה אחוז היהודים ניכר מאד, והוא עלה בהרבה על חלקם היחסי באוכלוסיית החבל.

על מקומם של היהודים בדרגים אלה של המסחר בביסאראביה מלמדים אותנו שני מקורות המתייחסים לתחילת שנות ה־50. האחד הוא תוצאות הרֶביזיה התשיעית, שנערכה ברוסיה ב־1851, כפי שפורסמו ע״י הסטאטיסטיקן קֶפֶּן [82]. השני הוא הקובץ הסטאטיסטי לשנת 1852 אשר נזכר כבר לעיל [83]. בשני המקורות ניתנים נתונים על מספר הסוחרים הרשומים בגילדיות בפלכי רוסיה בשנים אלה וחלוקתם לפי הגילדיות, תוך ציון נפרד של הסוחרים היהודים. הנתונים שונים מאד בשני המקורות; הראשון נותן את מספר ״הנפשות הרביזיות״, היינו ״נפשות״ הגברים החייבים במס, שנמנו בספירת משלמי המס (Ревизския Души), ואילו השני נותן את מספר מצהירי ההון. לפי המקור הראשון נמצאו בביסאראביה בסך הכל 2,800 ״נפשות רֶביזיות״ של סוחרים בכל שלוש הגילדיות, ובתוכן היו 1,558 יהודים. היהודים היוו, איפוא, 55.6% מכלל ״נפשות״ הסוחרים הרשומים בגילדיות. לפי המקור השני נמצאו בביסאראביה בסך הכל 867 סוחרים, שהצהירו על הון והשתייכו לשלוש הגילדיות, ובתוכם 424 יהודים, אשר היוו, אם כן, 48.9% מכלל סוחרים אלה. חלקם של הסוחרים היהודים לא היה שווה בשלוש הגילדיות; הוא היה קטן במידה ניכרת בגילדיה הראשונה — ולפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852 גם בגילדיה השניה — משיעור היהודים בגילדיה השלישית ומן הממוצע לכל שלוש הגילדיות. לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851 היוו היהודים 24.3% בגילדיה הראשונה (19 מתוך 59), 51.4% בגילדיה השניה (129 מתוך 251) ו־57% בגילדיה השלישית (1,410 מתוך 2,471). לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852 היוו היהודים 15.8% בגילדיה הראשונה (3 מתוך 19), 28.8% בגילדיה השניה (17 מתוך 59) ו־51.2% בגילדיה השלישית (404 מתוך 789). פירוש הדבר, כי בדרגים הבינוניים והגבוהים של המסחר בביסאראביה לא נודעה ליהודים השפעה מכרעת וכי הם היוו מיעוט קטן למדי בדרג הגבוה ביותר של המסחר. כמה מחשובי הסוחרים בחבל היו אמנם יהודים. כך, הסוחרים הגדולים ביותר בקישינוב ב־1846 היו היהודים מ. ויוֹדצֶב ומ. פֶּלינובסקי; מחזור עסקיהם עלה על 100,000 רובלים. ב־1856 עלה מחזורם של הסוחרים היהודים מ. בֶּרלאדסקי וש. קסלר, אף הם מקישינוב, על 500,000 רו״כ [83*]. ברם, רוב הסוחרים הגדולים, הסיטונאים והיצואנים החשובים, אשר שלחו את התבואה ואת התוצרת החקלאית האחרת לחוץ־לארץ או לפלכים הפנימיים של רוסיה, היו לא־יהודים [84].

מצב זה נבע מן התנאים הכלכליים, אשר התפתחו בביסאראביה מאז כיבושה על־ידי הרוסים. כפי שראינו, היתה ביסאראביה נתונה במחצית הראשונה של המאה הי״ט בתהליך נמרץ של קולוניזאציה ופיתוח כלכלי, תוך מעבר המשק מצורות נחשלות ופרימיטיביות לצורות קאפיטליסטיות־מסחריות. תהליכים אלה יצרו את התנאים אשר משכו אל הפרנסות העירוניות — ובעיקר אל המסחר — רבים מתושבי החבל, והדבר בא לידי ביטוי בגידול ניכר בהיקף הפעילות המסחרית. בקישינוב, שהיתה המרכז המסחרי החשוב בחבל, גדל מספר החנויות מ־182 ב־1835 ל־800 בערך בשנות ה־50, ואילו מחזור העסקים בשוקי העיר נאמד בראשית שנות ה־60 ב־3 מיליון רובלים בקירוב; שווי הסחורות שהובאו לירִיד השנתי שהתקיים בקישינוב בחודשי הסתיו מאז 1829, עלה מ־42,879 רו״כ ב־1842—1845, ל־135,603 רו״כ ב־1856—1859. באמצע שנות ה־50

הגיע המחזור השנתי של סוחרי שתי הגילדיות הראשונות בקישינוב ל־2 מיליון רו"כ [84] ובביסאראביה כבר תפסה את המקום התשיעי בין פלכי רוסיה האירופית מבחינת שיעור ההון המוצהר על־ידי הסוחרים הרשומים בגילדיות [85]. ב־1854 מנו המעמדות העירוניים בביסאראביה 94,204 גברים החייבים במס, אשר היוו 20.6% מכלל האוכלוסיה החייבת במס; אחוז זה היה מן הגבוהים ביותר ברוסיה, והוא עלה בהרבה על האחוז הממוצע למדינה כולה, שעמד אותה שעה על 7.6 [85*].

בין אלה שפנו אל העיסוקים העירוניים — ובעיקר אל המסחר — היו גם לא־יהודים רבים, הן מבין המהגרים החדשים שבאו להתיישב בחבל, והן מבין תושביו הותיקים; שיעור גידולו של האלמנט הנוצרי בתוך האוכלוסיה העירונית עלה מבחינה אבסולוטית — ובחוטין ובקישינוב אף מבחינה יחסית — על שיעור גידולו של האלמנט היהודי [85**]. ביניהם היה, כפי הנראה, מספר לא קטן של בעלי־הון, אשר ביקשו לנצל את האפשרויות לעסקים טובים שנתגלו בחבל. מקצתם באו מחוץ לגבולות ביסאראביה; סווינין מצא כבר ב־1816 כי מתוך 23 האניות, שהיו רשומות בנמל איזמאיל, 20 היו שייכות לסוחרים מאודיסה, חֶרסון וקרים [86]. אחרים היו בעלי־הון מבין תושבי החבל; אנו שומעים, למשל, על שני נוצרים נתינים תורכיים, שביקשו באמצע שנות ה־20 לייצר בביסאראביה צעיפים ולייצא אותם לפנים רוסיה, ועל שני נוצרים אחרים, נתינים אוסטריים, אשר רצו באותו זמן לייצר בביסאראביה בדים ולייצא אותם לפנים רוסיה [87]. כפי הנראה מדובר בשני המקרים בתושבי ביסאראביה, אם כי היו בעלי נתינות זרה. הנוצרים אשר פנו למסחר נצטרפו לסוחרים הנוצרים, שהיו, כפי שצויין כבר, קיימים תמיד בביסאראביה (בעיקר יוונים וארמנים) ושרבים מהם נמנו על הסוחרים החשובים בחבל. כך נתהוותה בביסאראביה לקראת אמצע המאה הי"ט שיכבה רחבה של סוחרים נוצרים, אשר תפסו — כפי שמראים המספרים — עמדות מרכזיות בפעילות המסחרית בחבל [88].

מבחינת חלקם של היהודים בשלבים הבינוניים והגבוהים של המסחר היה המצב בביסאראביה שונה לגמרי מן המצב בפלכים "המערביים", אולם מקביל למצב ששרר בנידון זה בפלכי רוסיה החדשה. בדומה לביסאראביה היו גם פלכי רוסיה החדשה נתונים בתהליך של קולוניזאציה ופיתוח כלכלי מהיר, מבוסס בעיקר על פיתוח הסחר, ועל כן התפתחו בהם תנאים דומים לאלה שהתפתחו בביסאראביה [89]. כתוצאה מכך אנו מוצאים גם שם סוחרים נוצרים הרבה הרשומים בגילדיות, ומספרם עלה על מספר הסוחרים היהודים הרשומים בגילדיות. אחוז הסוחרים היהודים בתוך כלל הסוחרים הרשומים בגילדיות נע בפלכים אלה בין 15.2 לבין 43.3 (בביסאראביה: 48.9), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 24.4 לבין 55.0 (בביסאראביה: 55.6), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852.

מצב אחר, לעומת זה, שרר כמעט בכל הפלכים המערביים של התחום; שם היוו היהודים את הרוב המכריע בין הסוחרים הרשומים בגילדיות. אחוז היהודים הרשומים בגילדיות נע בפלכים אלה — להוציא פלך ויטֶבסק — בין 70.3 לבין 93.8, לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 75.3 לבין 96.3 (בפלך וילנה — 47.0), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852. השוני בולט עוד יותר ביחס לחלקם של היהודים בשתי הגילדיות

הראשונות. בפלכים המערביים — להוציא פלך קיוב — נע אחוז היהודים בין הסוחרים הרשומים בגילדיה הראשונה בין 72.7 לבין 100.0, לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 75.0 לבין 100.0, לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852; ואילו בפלכי רוסיה החדשה הוא נע בין 26.7 לבין 36.6 (בביסאראביה: 24.3), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 12.2 לבין 28.6 (בביסאראביה: 15.8), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852. הוא הדין לגבי הגילדיה השניה: בפלכי רוסיה החדשה נע אחוז היהודים הרשומים בגילדיה זאת בין 10.7 לבין 49.5 (בביסאראביה: 51.4), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 9.1 לבין 23.0 (בביסאראביה: 28.8), לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852; ולעומת זאת בפלכים המערביים — שוב להוציא פלך ויטֶבסק — בין 64.1 לבין 100.0, לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1851, ובין 43.5 לבין 100.0, לפי הנתונים המתייחסים לשנת 1852 [90].

מתוך הקבלה בהתפתחות הכלכלית במחצית הראשונה של המאה הי"ט השתייכה איפוא, ביסאראביה, מבחינת חלקם של היהודים בשלבים הבינוניים והגבוהים של המסחר, לקבוצה אחת עם פלכי רוסיה החדשה ונבדלה יחד אתם מקבוצת הפלכים המערביים של התחום.

מה היה משקלו של המסחר בכלכלה היהודית בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ומה היה חלקם של הסוחרים באוכלוסיה היהודית של החבל בתקופה זו?

למעשה אין כמעט אפשרות לענות על שאלות אלו. רוב יהודי ביסאראביה — בדומה לרוב האוכלוסיה היהודית ברוסיה כולה — עסקו בצורה זו או אחרת במקח וממכר, בין שהיו חוכרים, מוזגים או מלווים בריבית, ובין שהיו בעלי חנויות, סוכנים או רוכלים. משום כך קשה מאד להגדיר את המונח "סוחר". זאת ועוד: לפי הנהוג אז ברוסיה נקראו "סוחרים" (Купцы) רק אותם אנשים, אשר הצהירו על הון והשתייכו לאחת משלוש הגילדיות; ואילו כל התושבים העירוניים האחרים נמנו כולם על מעמד "העירוניים", אם עסקו במלאכה ואם במסחר או במשלח־יד אחר. הנתונים הסטאטיסטיים הרשמיים על האוכלוסיה ברוסיה מבוססים על חלוקתה בין המעמדות הרשמיים של החברה הרוסית, ולא על חלוקה לפי משלח־יד. יש איפוא לצמצם את השאלות האמורות רק לגבי אותם הסוחרים היהודים בביסאראביה, אשר הצהירו על הון, היו רשומים בגילדיות והשתייכו באורח רשמי למעמד הסוחרים. פירוש הדבר, כי נוכל לדון רק בשאלת המקום שתפסו בכלכלה היהודית בביסאראביה השלבים הבינונים והגבוהים של המסחר, ובשאלת מקומם של הסוחרים הרשומים בגילדיות באוכלוסיה היהודית של החבל.

מלבד הנתונים, אשר נזכרו כבר לעיל, על מספר היהודים הרשומים בגילדיות בביסאראביה בשנים 1851 ו־1852, נמצאים בידינו גם נתונים על מספרם ב־1839. נתונים אלה כלולים בדו"ח הנ"ל, שהוגש ל"ועד היהודי" על "מספר היהודים ברוסיה והמיסים הנגבים מהם ב־1839" [91]. בדומה לנתונים של שנת 1851, מתייחסים גם נתונים אלו ל"נפשות רְביזיות", היינו לגברים בלבד.

בהתאם לשלושת המקורות האמורים היה מספר היהודים

הרשומים בגילדיות בביסאראביה וחלקם היחסי באוכלוסיה היהודית של החבל בשנים 1839, 1851 ו־1852 כדלהלן:

טבלה מס׳ 8

	1839 (נפשות רביזיות)	1851 (נפשות רביזיות)	1852 (כל האוכלוסיה)
האוכלוסיה היהודית	23,164	18,524 [92]	70,117
מס׳ הסוחרים היהודים הרשומים בגילדיות	677	1,558	2,120 [93]
% הסוחרים הנ״ל בתוך האוכלוסיה היהודית	2.9	8.4	3.0

לפי זה זהה כמעט אחוז הסוחרים היהודים הרשומים בגילדיות בתוך כלל האוכלוסיה היהודית ב־1839, עם זה שב־1852; לעומת זה שונה לגמרי האחוז המתקבל לגבי שנת 1851. אולם הנתונים הנמסרים על־ידי קפן ביחס לאוכלוסיה היהודית בביסאראביה ב־1851 נראים בלתי מדוייקים ביותר, כי הם עומדים בניגוד מוחלט לכל הידיעות האחרות אשר בידינו על תנועת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט [94]. לפיכך נראה, שאין להביאם בחשבון. אפשר, איפוא, להגיד כי בתקופה הנידונה היוו הסוחרים הרשומים בגילדיות כ־3.0% של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. אף אם נניח כי אחוז זה קטן במידת־מה משהיה במציאות, הרי בכל זאת ברור כי רק חלק קטן מאד מיהודי ביסאראביה היה עסוק במחצית הראשונה של המאה הי״ט בשלבים הבינוניים והגבוהים של המסחר.

ברם, השוואת המספרים המתייחסים לביסאראביה בכל אחד מן המקורות הנ״ל, עם המספרים הניתנים בהם ביחס לפלכים האחרים של תחום־המושב, מראה כי בביסאראביה היה אחוז היהודים הרשומים בגילדיות מן הגבוהים ביותר בפלכי התחום, וכי יחסית לכל האוכלוסיה היהודית היו בביסאראביה יותר סוחרים רשומים בגילדיות מאשר בפלכים המערביים של התחום (פרט לפלך ווהלין ב־1831). כשם שמצאנו הבדל בין ביסאראביה לבין הפלכים המערביים ביחס להשתתפות היהודים בשלבים הבינוניים והגבוהים של המסחר, כך אנו מוצאים הבדל ביניהם גם ביחס לחלקם של היהודים הרשומים בגילדיות בתוך כלל האוכלוסיה היהודית בהם. אחוז הסוחרים הרשומים בגילדיות בתוך כלל האוכלוסיה היהודית נע בפלכים המערביים בין 1.5 ל־2.2 (פרט לפלך ווהלין), לעומת 2.9 בביסאראביה, לפי הנתונים המתייחסים ל־1851, ואילו אחוז מצהירי־ההון בפלכים אלה נע לפי הנתונים המתייחסים ל־1852 בין 0.10 ל־0.53, לעומת 0.60 בביסאראביה [95].

ריבוי הסוחרים היהודיים הרשומים בגילדיות בביסאראביה, בהשוואה לפלכים המערביים, משקף את התנאים הכלכליים והפוליטיים הנוחים יותר, ששררו בה בתקופה זאת לעומת פלכים אלה. תנאים נוחים אלה עודדו פעילות כלכלית יהודית והביאו להצטברות הון בידי מספר סוחרים יהודים גדול יותר מאשר בפלכים המערביים. מצב זה מצא את ביטויו גם בכך, שהסוחר היהודי הממוצע בביסאראביה היה אמיד יותר מאשר הסוחר היהודי הממוצע בפלכים המערביים. הנתונים הסטאטיסטיים האמורים על האוכלוסיה היהודית ברוסיה ב־1839 כוללים גם את סכומי המיסים ששילמו הסוחרים היהודים בכל אחד מפלכי התחום. והנה מתברר כי הסוחרים היהודים הרשומים בכל שלוש הגילדיות בביסאראביה שילמו כולם יחד מיסים בסך של 8,196 רובל, או 22 רובל בממוצע לכל סוחר. סכום זה גבוה במידה ניכרת מן הסכומים הממוצעים ששולמו על־ידי סוחר אחד בפלכים המערביים; שם נע סכום המס הממוצע, לכל סוחר יהודי הרשום בגילדיה, בין 8 ל־17 רובל. תמונה זאת מתאשרת גם על־ידי הנתונים הסטאטיסטיים לשנת 1852, בהם אנו מוצאים פרטים על הונם המוצהר של הסוחרים היהודים בכל אחד מפלכי התחום. לפי נתונים אלה הסתכם הונם המוצהר של הסוחרים היהודים בביסאראביה ב־2,532,600 רובל; הונו המוצהר הממוצע של כל סוחר יהודי בביסאראביה עלה, איפוא, ל־5,973 רובל. לעומת זה נע הונו המוצהר הממוצע של כל סוחר יהודי בפלכים המערביים — פרט לפלך ויטבסק — בין 2,690 ל־4,189 רובל.

בעוד אשר אחוז האוכלוסיה היהודית הרשומה בגילדיות היה בבסאראביה גבוה מזה שבפלכים המערביים, הוא היה נמוך במידה ניכרת מאחוז היהודים הרשומים בגילדיות בפלכי רוסיה החדשה שבהם האוכלוסיה היהודית היתה האמידה, היציבה והמבוססת ביותר מבחינה כלכלית בכל תחום־המושב [96]. יהדות ביסאראביה הקדימה מבחינה כלכלית במחצית הראשונה של המאה הי״ט את יהודי הפלכים המערביים, אולם לא הגיעה למידת הרווחה הכלכלית של יהודי רוסיה החדשה. מבחינת התפתחותה הכלכלית היא נמצאה בשלב הביניים שבין שתי קבוצות הפלכים האלה. אבל כשם שביסאראביה נמנתה אז על הפלכים הנמצאים בתהליך של התפתחות כלכלית הקשורה בגידול מהיר של האוכלוסיה ופריחת הסחר בתבואות, כך נמנתה גם יהדות ביסאראביה עם הקבוצים היהודים הפעילים והערים ביותר מבחינה כלכלית בתחום־המושב.

דוגמה ליזמתם הכלכלית של היהודים בביסאראביה ולתרומתם לפיתוחו הכלכלי של החבל משמש פיתוח השייט על הנהרות דניסטר ופרוט וסחר־העצים לאורך נהרות אלה — ענף שיוזמיו ומפתחיו היו יהודים מבוקובינה הסמוכה [97]. ב־20 בדצמבר 1839 פנו 8 יהודים מבוקובינה אל ניקולאי הראשון בבקשה להרשות להם לסחור באורח חופשי בעצים לכל אורך הנהר דניסטר. הם התלוננו על שעליהם למכור את כל העצים המובאים על ידם לסוחר רוסי אחד המורשה לכך וכי הדבר גורם להם הפסדים גדולים. לפיכך ביקשו להרשות להם למכור את סחורתם בקמעונאות לכל הרוצה בכך לכל אורך הנהר, תוך תשלום מס בשיעור המוטל על הסוחרים מן הגילדיה השניה. ב־26 בפברואר 1840 העביר מיניסטר הכספים את הבקשה למושלי שני האזורים הנוגעים בדבר: לרוזן וורונצוב, המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, ולגיניראל ביביקוב, המושל הכללי של הפלכים ווהלין, קיוב ופודוליה. במכתבו הביע מיניסטר הכספים את דעתו כי אי־אפשר להיענות לבקשתם של יהודי בוקובינה, הואיל ולפי החוק מותר לסוחרים מחו״ל למכור את סחורתם רק בתחנות־המכס ורק בסיטונות לסוחרים רוסיים משתי הגילדיות הראשונות, וכי נוסף לכך אסור להרשות ליהודים מחו״ל להתיישב ברוסיה. לעומת זאת היתה חוות־דעתו של

וורונצוב חיובית בהחלט, והוא המליץ להיענות לבקשה. הוא הצביע על התועלת הרבה שתצמח לתושבי האיזור ממילוי הבקשה, הואיל והאיזור סובל ממחסור חמור בעצים, והעצים הנמכרים שם עולים ביוקר רב. חוות־דעתו של וורונצוב נשלחה אל ביביקוב, ואף הוא המליץ להיענות בחיוב. בעיקבות המלצתם זו של שני המושלים הכלליים פורסם ב־30 באפריל 1840 צו, המתיר למשך תקופת נסיון של 3 שנים, הן לנתינים רוסיים והן לנתינים זרים, ובכללם יהודים, לסחור באורח חופשי בעצים לכל אורך הנהר דניֶסטר, הן בסיטונות והן בקמעונות [98].

זמן קצר לאחר מכן, ב־28 בפברואר 1841, פנתה קבוצה נוספת של יהודים מבוקובינה במישרין אל וורונצוב בבקשה להעניק להם אותן הזכויות גם ביחס לסחר־העצים לאורך הנהר פרוט. מושל ביסאראביה, פיודורוב, אשר נתבקש לחוות דעתו, ציין בתשובתו, כי תושבי אותו חלק של ביסאראביה, שהוא סמוך לנהר פרוט, סובלים ממחסור גדול בעץ לבניין, ומשום כך רצוי למלא את הבקשה. וורונצוב המליץ אף הוא מצידו על מילוי הבקשה. בהתאם לכך פורסם ב־15 באפריל 1841 צו נוסף, זהה עם הראשון, המתייחס לנהר פרוט; היתר זה ניתן אף הוא לתקופת נסיון, אולם של שנתיים בלבד, היינו גם כן עד 1843 [99].

שני הרשיונות, שניתנו לתקופת נסיון, חודשו כבר ב־29 בספטמבר 1842 לתקופה נוספת של 4 שנים. כשחידשה אותה קבוצה של יהודים ב־1847 את הבקשה להאריך שוב את ההיתר, כתב פיודורוב, שכיהן אז בתפקיד ממלא־מקום למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, כי מילוי בקשתם של היהודים לא רק שיביא תועלת לביסאראביה, אלא הכרחי לשמירה על מחירים נוחים בעד עצים. בחוות־דעתו מיום 7.3.1847 הוא ציין, כי בעיקבות פעילותם של יהודים אלה ירד מחיר העצים עד כדי מחצית, וכי הודות להם ניתן להשיג כל כמות של עצים הדרושה לצרכי בניין; כי השייט על הדניֶסטר פותח במידה ניכרת, ועל־ידי כך ניתן היה להגדיל את הייצוא מן החבל. על יסוד חוות־דעת זו הוארך האישור ל־6 שנים נוספות, היינו עד 1853 [100].

ד

נעבור עתה למלאכה. בפלכים האחרים של תחום־המושב, ובעיקר בפלכים המערביים, גדל מאד במחצית הראשונה של המאה הי"ט מספר בעלי־המלאכה היהודיים, עקב המשבר הכלכלי, שנישל יהודים רבים ממחיותיהם המסורתיות, ובעיקבות הגירוש מן הכפרים ואיסור מכירת משקאות חריפים. רבים מן היהודים המנושלים והמגורשים, אשר נאלצו לעבור אל הערים והעיירות ולחפש להם מקורות מחיה חדשים, פנו למלאכה [101]. גורמים אלה לא היו קיימים בביסאראביה, ובמיוחד לא היו יהודי ביסאראביה נתונים ללחץ של גזירות, שהיה בהן כדי להכריח את האוכלוסיה היהודית לנטוש את מחיותיה המסורתיות ולפנות למלאכה. היהודי הכפרי בביסאראביה לא היה חייב לנטוש את עיסקי החכירה או המזיגה שלו, לנטוש את מקום מגוריו בכפר ולנדוד לעיר או לעיירה, כדי ליהפך שם לבעל־מלאכה. ואם רצה או צריך היה להחליף את מקצועו — היו פתוחות בפניו האפשרויות הרבות הקשורות בסחר בתוצרת חקלאית.

אין בידינו נתונים סטאטיסטיים על בעלי־המלאכה היהודיים בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, אולם מתקבל על הדעת כי באופן יחסי היה מספרם שם קטן מאשר בפלכים האחרים של התחום, וכי בעריה ובעיירותיה של ביסאראביה לא הצטופפו המוני בעלי־מלאכה יהודיים, שנאבקו ביניהם על פרנסה דלה [102]. מאידך, ברור כי יהודים לא מעטים עסקו בתקופה זו גם בביסאראביה במלאכות שונות. ידוע כי בין המהגרים היהודים, שנעו מן הפלכים הצפוניים דרומה, היה אחוז גבוה של בעלי מלאכה [103]; ניתן לשער כי גם בין אלה שבאו לביסאראביה היו בעלי־מלאכה רבים למדי. ואמנם מספר בעלי־המלאכה בביסאראביה גדל בהתמדה ובמידה ניכרת במחצית הראשונה של המאה הי"ט. בקישינוב, למשל, גדל מספר בעלי־המלאכה, לפי נתונים רשמיים, מ־600 בערך ב־1828, ל־825 ב־1835 ול־1,427 ב־1846; בשנה זו נמנו שם 250 חייטים, 242 סנדלרים, 176 נגרי־בניין, 139 בורסקים, 102 טייחים וצבעים, 94 פרוונים, 66 כובענים, 54 נפחים, 55 עושי נרות וסבון, 36 אופים, 29 נגרים, 29 צורפי זהב וכסף, ועוד. ב־1861 נמנו בכל החבל 5,742 בעלי־מלאכה, מהם 4,190 בקישינוב [103*]. בחיבור שבו מובאים נתונים אלה, על יסוד חומר ארכיוני, לא צויינה השתייכותם הלאומית או הדתית של בעלי־המלאכה, ואין לדעת אם צויין הדבר בתעודות עצמן; אין אנו יודעים, על כן, כמה מהם היו יהודים. אולם מסתבר שמספרם היה ניכר: על כך עשוי להצביע גם מספרם הגדול של בעלי־מלאכה העוסקים באותם ענפים שהיהודים הירבו לעסוק בהם תמיד ובכל מקום ושהיהודים היוו בדרך כלל את רוב העוסקים בהם: חייטות, סנדלרות, בורסקאות, פרוונות, ואחרים [104]. אכן, זאשצ'וק מדבר על בעלי־המלאכה היהודים בערי ביסאראביה, ומדבריו משתמע כי מספרם לא היה קטן [105]. נוסע נוצרי בשם ד"ר צוקר, שביקר בקישינוב ב־1830, האשים את בעלי־המלאכה היהודים בהתחרות מוצלחת עם בעלי־המלאכה הנוצרים — גרמנים, רוסים, מולדאבים [105*]. 35 שנה לאחר מכן, ב־1865, הודיע סטרוגאנוב למיניסטר־הפנים, על יסוד דו"ח שהוגש לו ע"י מושל החבל, כי העיסוק במלאכה מפותח עד כדי כך בין יהודי ביסאראביה, ובעיקר בין יהודי קישינוב, שרוב ענפי המלאכה, ובכללם גם המצריכים עבודה גופנית קשה, נעשים בידי היהודים [106].

ה

התעשיה נשארה במשך כל המחצית הראשונה של המאה הי"ט מחוץ לתחום פעילותם של יהודי ביסאראביה. התנאים הכלכליים, שהתפתחו בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, לא עודדו את פיתוחה של התעשיה; לפיכך אין רישומה ניכר בכלכלה היהודית של החבל במשך כל התקופה הזאת — כשם שאין רישומה ניכר בכלכלת החבל בכללה [107]. פרט לחכירת הכנסות המדינה [108], הוסיף ההון היהודי בביסאראביה להיות קשור בעיקר במשק חקלאי. נוסף על חכירת אחוזות, הוא מצא לעצמו — בדומה להון הלא־יהודי — כר נרחב לפעולה ולרווחים בעיסקי־הסחר בתוצרת חקלאית. אין אנו מוצאים, איפוא, בשנים אלה בביסאראביה שום מיפעלים תעשייתיים, בין בבעלות של יהודים ובין בבעלות של לא־יהודים — פרט למיפעלים קטנים המיועדים לעיבוד תוצרת חקלאית לתצרוכת מקומית, כגון משרפות יי"ש, טחנות קמח, וכיו"ב, או בתי־מלאכה המייצרים חומרי־בניין, דברי הלבשה, וכו' [109].

עם זאת, ניכרת מגמה של גידול והתפתחות גם בתחום זה; מספר בתי־המלאכה והמיפעלים הקטנים גדל בהדרגה, וכן גדל מספר הפועלים המועסקים בהם והיקף ייצורם. בקישינוב גדל מספרם מ־50 בערך ב־1828 ל־86 ב־1842 ול־118 ב־1859 ואילו שווי תוצרתם גדל בשנים 1842—1859 מ־116,192 רו"כ ל־248,556 רו"כ.

גם היהודים נטלו חלק בתהליך זה; כך שניים מבין חמשת המיפעלים לעיבוד צמר שהוקמו בקישינוב בשנות ה־30, היו שייכים ליהודים. כמה מן המיפעלים השייכים ליהודים אף היו מן הגדולים והחשובים מסוגם. בין אלה היו שני בתי־המטבחיים שהיו שייכים לשני היהודים מקישינוב, גרוויץ ופיירמן, שכמות הבשר שהוכן שם ב־1859 הגיעה ללמעלה מחצי מיליון ק"ג, ושוויו 45,000 רו"כ. כן נמנו על מיפעלים אלה שני בתי־המלאכה להכנת הדונג והנרות, שהיו שייכים ליהודי ויוודצב הנ"ל, אף הוא מקישינוב. בראשון הועסקו ב־1860 5 פועלים והיקף ייצורו הגיע אז ל־15,000 ק"ג בשווי של 25,000 רו"כ, ואילו בשני הועסקו באותה שנה 10 אנשים ושווי תוצרתו הגיע אז ל־40,000 רו"כ [109]*. על המיפעלים היהודיים הגדולים נמנו גם שני מיפעלים לעיבוד שומן, שהוקמו בשנות ה־40 בעיירה קאושאן על־ידי שני איכרים יהודים (סובלמן וזוריף), בעלי עדרי בקר וצאן (ראה להלן). תחילה היו אלה בתי־מלאכה קטנים, אך במשך הזמן התפתחו והתרחבו ובשנות ה־60 היו בין המיפעלים התעשייתיים הגדולים בחבל. הם העסיקו עשרות פועלים ושווי תוצרתם הגיע ל־20—30 אלף רו"כ לשנה. את תוצרתם — חֵלֶב, עורות, בשר — היו משווקים אף מחוץ לבי־סאראביה, כגון באודיסה. בעליהם, שצברו הון, עברו ממעמד של איכרים למעמד של סוחרים [109]**. אמנם היו גם נסיונות להקים מיפעלים שנסתיימו בכשלון; כך נסיונו של הסוחר קירצמן להקים בשנות ה־50 בית־חרושת לטאבאק במושבה הגרמנית טארוטינו [110]. המיפעל התעשייתי היהודי הראשון, בעל ממדים גדולים יותר, נוסד בביסאראביה ב־1866; היה זה בית־חרושת לסוכר, אף הוא מיפעל הקשור בעיבוד תוצרת חקלאית [110]*.

ו

בשליש השני של המאה הי"ט הופיע גורם חדש בכלכלה היהודית בביסאראביה עם היכנסה של עבודת־האדמה לתחום פעילותם של יהודי החבל. החוקה היהודית משנת 1835 חזרה והעניקה הנחות רבות ליהודים העוברים להתיישבות חקלאית; הם הורשו להתיישב, הן על אדמות המדינה שהוקצו למטרה זו על־ידי השלטונות והן על אדמות פרטיות שנקנו או נחכרו על ידם בכל פלכי תחום־המושב. הוענקו להם זכויות־יתר אחדות, כגון שיחרור מתשלום מיסים למשך תקופות ממושכות; אולם הפריווילגיה החשובה ביותר שניתנה להם, היה הפיטור מחובת־השירות הצבאי, היינו מן הגזירה הקשה ביותר שהעיקה אז על יהודי רוסיה. בתוקף סעיף 40 של החוקה, שוחררו יהודים שעברו להתיישבות חקלאית בקבוצות גדולות משירות צבאי למשך 50 שנה, ואילו אלו שעברו להתיישבות בקבוצות קטנות שוחררו משירות צבאי למשך 25 שנה [111]. הנחה חשובה זאת נתנה דחיפה מחודשת לתנועת ההתיישבות החקלאית היהודית, שהחלה עוד בעשור הראשון של המאה הי"ט; המוני יהודים פנו שוב להתיישבות חקלאית, הפעם בעיקר כדי להשתחרר בעצמם או לשחרר את בניהם מן הסכנה האיומה של 25 שנות שירות בצבא הקיסר. הגל החדש הזה של ההליכה אל החקלאות הרחיב את התחום הטריטוריאלי של ההתיישבות החקלאית היהודית, אשר הקיף עתה גם את ביסאראביה [112]. בין 1836 ותחילת שנות ה־50 נוסדו בה 17 מושבות חקלאיות יהודיות, המפורטות להלן [113]:

לומאצ׳ינאֶץ	(Ломачинцы)	במחוז חוטין
מאֶראֶמובקה החדשה	(Новая Меремовка)	במחוז סורוקה
לובלין	(Люблин)	" "
ואֶרטיז׳אֶן	(Вертюжены)	" "
קאפראֶשט	(Капрешты)	" "
זגוריצה	(Згурица)	" "
בריצ׳יבה	(Бричева)	" "
דומברובאֶן	(Домбровены)	" "
טאֶלאֶנאֶשט החדשה	(Новые Теленешты)	" "
מארקולאֶשט	(Маркулешты; כפי הנראה זהה עם סטארובקה)	" "
אלכסנדראֶן	(Александрены)	במחוז יאסי
ואליה־לוי־ולאד	(Валя-Луй-Влад)	" "
שיבקה	(Шибка)	במחוז אורהיוב
ניקולאֵיבקה־בלאגודאט	(Николаевка-Благодать)	" "
גראטלאֶשט או גולבוקה	(Гратлешты, Голбока)	במחוז קישינוב
קונסטאנטינובקה	(Константиновка)	" "
רומאנובקה או רומאֶנקו	(Романовка, Романенко)	במחוז באֶנדאֶר

כפי שאנו רואים, נוסדו כמעט כל המושבות בחלקו הצפוני של החבל: אחת במחוז חוטין, 9 במחוז סורוקה, שבו נמצא איפוא הריכוז העיקרי של המושבות, 2 במחוז יאסי, 2 במחוז אורהיוב, 2 במחוז קישינוב ואחת במחוז באֶנדאֶר.

פרטים ביחס לתאריכי ייסודן ושטחן של 9 מן המושבות הנ"ל ניתנים ע"י אֶטינגר [114]. פרטים אלה מסוכמים בטבלה הבאה:

טבלה מס׳ 9

המושבה	שנת הייסוד	השטח
דומברובאֶן	1836	1179 דסיאטינות
ואליה ־לוי־ולאד	1836	346 [115] "
בריצ׳יבה	1836	289 "
מארקולאֶשט	1837	504 "
אלכסנדראֶן	1837	900 "
ואֶרטיז׳אֶן	1838	390 "
לובלין	1842	528 "
קאפראֶשט	1851	470 "
זגוריצה	1853	400 "

משמע כי 6 מתוך 9 המושבות האמורות נוסדו בפרק זמן קצר של 3 השנים 1836—1838; קיימת אמנם סתירה מסויימת בין התאריכים הניתנים ע"י אֶטינגר על ייסודן של 3 המושבות בריצ׳יבה, מארקולאֶשט וואליה־לוי־ולאד לבין התאריכים שאנו מוצאים בהחלטה שניתנה ע"י הסינאט ב־13.3.1856 ביחס לשיחרורם של מתיישבי ואליה־לוי־ולאד מחובת השירות

הצבאי [116]. בהחלטה זו צויין כי בריצ׳יבה נוסדה ב־1838, ומארקולאֶשט ב־1839 ואילו אדמת ואליה־לוי־ולאד נקנתה ב־1839. ברם אי־ההתאמה איננה גדולה; מכל מקום נראה שהמיפעל ההתיישבותי העיקרי התרכז בביסאראביה בשנים 1836—1840.

לדברי אֶטינגר, המסתמך על כמה תעודות־המיקנה ועל דבריהם של כמה מראשוני המתיישבים, שהיו עדיין בחיים בעת שהוא ערך את סקר המושבות, התיישבו בהתחלה בכל אחת מן המושבות כ־40 משפחות או 200 נפשות [117]. בעיקבות אֶטינגר כתב ויינריב כי בביסאראביה נוסדו 9 מושבות עם אוכלוסיה של כ־360 משפחות (היינו 40 משפחות למושבה), או 1,800 נפשות (בחשבון של 5 נפשות למשפחה) [118]. ויינריב כותב את הדברים בוודאות, בלא לציין או להביא בחשבון כי המספרים הנקובים ע״י אֶטינגר אינם אלא השערה בלבד. ברם, ברור כי השערה זאת אינה מתאימה למציאות. זאת אנו למדים מן ההחלטה הנזכרת של הסינאט מיום 13.3.1856 ביחס למתיישבי המושבה ואליה־לוי־ולאד. בהחלטה זאת ניתנים פרטים מלאים על מספר המתיישבים הראשונים בואליה־לוי־ולאד וכן פרטים מסויימים על מספר המתיישבים הראשונים במושבות ואֶרטיז׳אֶן, בריצ׳יבה ומארקולאֶשט. נאמר בה כי אדמת ואליה־לוי־ולאד נקנתה ע״י יהודים מפודוליה במספר של 170 ״נפשות״, אשר ביקשו לרשמם במעמד החקלאים, וכי לאחר טיפול משרדי, שנמשך כ־6 שנים, הועברו 126 מהם למעמד זה; ברביזיה התשיעית (שנערכה ב־1851) נמנו במושבה 163 ״נפשות״, ולדעת הלשכה המקומית של משרד־האוצר, צריכים כולם ליהנות מזכויות שוות, הואיל וביקשו יחד להעבירם למעמד החקלאים. כן נאמר בהחלטה זאת, כי מספר המתיישבים בואֶרטיז׳אֶן היה קטן מ־80 ״נפשות״, ואילו בבריצ׳יבה ובמארקולאֶשט הוא עלה על מספר זה. כל המספרים בהחלטה זו מתייחסים ל״נפשות רביזיות״, היינו לגברים החייבים בתשלום מס, ופירוש הדבר, כי מספר המתיישבים בואליה־לוי־ולאד היה כ־320—350 איש, בואֶרטיז׳אֶן הוא היה פחות מ־160, ואילו בבריצ׳יבה ובמארקולאֶשט עלה על 160. כן יודעים אנו, כי קבוצה אחת משתי קבוצות של יהודים ממקומות שונים בפלך פודוליה, אשר קנו ב־1837 אדמות מאת בעלי האחוזות קאנטאקוזינו ודֶמי וייסדו את המושבה מארקולאֶשט, מנתה 239 איש [119].

לפי נתונים רשמיים של השלטונות הרוסיים, המתייחסים לשנת 1839, היו אז בביסאראביה 695 חקלאים יהודים גברים [120], או 1,390 חקלאים יהודים משני המינים. 13 שנה לאחר מכן, ב־1852, נמנו בביסאראביה, לפי הקובץ הסטאטיסטי לשנת 1852, שקטעים ממנו פורסמו ע״י יודיצקי, 5,987 יהודים עובדי־אדמה [121]. כאשר ביקר זאשצ׳וק בביסאראביה בסוף שנות ה־50, מצא כי מושבה אחת — גראטלאֶשט — נעזבה, ואילו ב־16 הנותרות היו 1,082 יחידות משקיות עם 10,589 נפשות משני המינים [122]. למרות הפיקפוק בערכם המוחלט של מספרים אלה — במיוחד קשה להסביר את העליה הגדולה בין השנים 1852—1858 — ברור כי מספר היהודים הרשומים כחקלאים גדל בביסאראביה בהתמדה במשך 20 השנים 1839—1858. גם משקלם היחסי בקרב האוכלוסיה היהודית בחבל עלה; הם היוו 3.0% של האוכלוסיה היהודית ב־1839, 8.5% ב־1852, ו־12.5% ב־1858.

עובדי־האדמה היוו, אם כן, באמצע המאה הי״ט חלק ניכר למדי של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה, שנעשתה אחד המרכזים הגדולים והחשובים של החקלאות היהודית ברוסיה. לפי הנתונים המתייחסים לשנים 1839 ו־1852 נמצא בביסאראביה הריכוז השני בגודלו — אחרי פלך חרסון — של עובדי אדמה יהודים ברוסיה. החקלאים היהודים בביסאראביה היוו ב־1839 13.8% (695 מתוך 5,024), וב־1852 15.3% (5,987 מתוך 39,115) של כל עובדי־האדמה היהודים ברוסיה, ובלי פלך חרסון — 42.4% ב־1839 ו־26.3% ב־1852 [123]. אף ב־1858, כאשר התפתחה כבר החקלאות היהודית גם בפלכים המערביים, היוו החקלאים היהודים בביסאראביה כ־19% (כ־10,500 מתוך 67,000 [124]) של כלל עובדי־אדמה יהודים בתחום־המושב. משקלם היחסי של עובדי־אדמה יהודים בתוך האוכלוסיה היהודית היה, הן ב־1839 והן ב־1852, גדול בהרבה בביסאראביה מאשר בכל אחד מן הפלכים האחרים בתחום־המושב — פרט לפלך חרסון ב־1839 ולפלכים חרסון ויֶקאטרינוסלב ב־1852 [125].

ברם, לא כל יהודי ביסאראביה, שהיו רשומים באורח רשמי כחקלאים, עסקו אמנם בפועל בעבודת־אדמה. זאשצ׳וק מתאר תמונה עגומה למדי של המושבות היהודיות: השדות אינם מעובדים, צאן ובקר אין בהן כלל, הבתים מוזנחים; המתיישבים מתפרנסים מעיסקי הברחה וממסחר בסוסים גנובים או ממסחר זעיר. רבים יושבים בערים על אף מאמצי המשטרה להחזיקם במקום מגוריהם במושבות. מצב זה מייחס זאשצ׳וק לחוסר ההרגל אצל היהודים בעבודה גופנית [126]. אם כי יתכן מאד שזאשצ׳וק הגזים בתיאורו השלילי, הרי ברור כי היתה מידה לא קטנה של אמת בדבריו. משקיפים אחרים, שביקרו בביסאראביה באותה תקופה, ציינו אף הם את העובדה כי רק מעטים מבין החקלאים היהודים עוסקים למעשה בחקלאות [127]. אישור לכך אנו מוצאים גם במקורות יהודיים. כשהגיע גיסו של הבארון גינצבורג — אברהם דינין — לביסאראביה בשנות ה־60, כדי לנהל את האחוזות שהיו לבארון בחבל, מצא כי תושבי המושבה ניקולאֶבקה, אשר נוסדה על אדמת הבארון, לא עסקו כלל בחקלאות, אלא התפרנסו ממסחר ומסרסרות. כאשר העמיד בפניהם את הברירה לעסוק בחקלאות או לעזוב את האדמה, בחרו בשניה [128].

תיאורו של זאשצ׳וק מזכיר את התיאורים המופיעים בזה אחר זה בדו״חות, שנמסרו ע״י פקידים רוסיים שונים על המושבות החקלאיות היהודיות בפלכים חרסון ויֶקאטרינוסלב ובפלכים המערביים [129]. הסיבות אשר היקשו על המתיישבים היהודים בביסאראביה להיקלט בעבודה חקלאית, היו בוודאי אותן אשר מנעו את קליטתם בעבודה חקלאית של המתיישבים ברוסיה החדשה: אורח חיים חדש, קשה ובלתי רגיל, הלכי מחשבה שהיו מנוגדים לעיסוק בעבודת אדמה, הפיתוי של התנאים הכלכליים הנוחים שמשכו את המתיישבים לפרנסות המקובלות והמסורתיות וגם המכניסות יותר [130]. אולם אפשר שבביסאראביה פעל בכיוון זה גורם נוסף: מיעוט הקרקע שעמד לרשות המתיישבים שם.

שטחן של המושבות בביסאראביה היה מצומצם מאד; הוא היה קטן בהרבה משטחן של המושבות היהודיות ברוסיה החדשה. בעוד שלכל אחת מן המושבות ברוסיה החדשה הוקצה שטח של אלפי דסיאטינות [131], הרי מבין 9 המושבות, שאֶטינגר

מונה אותן, היה רק שטחה של דומברובאָן קרוב ל־1,200 דסיאטינות וזה של אלכסנדראָן 900 דסיאטינות; בידי המתיישבים בכל אחת מ־7 המושבות הנותרות היו בין 300 לבין 500 דסיאטינות בלבד. לדברי לרנר, היה שטחן הכולל של 17 המושבות בביסאראביה 9,305 דסיאטינות[132], היינו פחות מן השטח שהוקצה לכל אחת מבין כמה מן המושבות ברוסיה החדשה.

ברוסיה החדשה היקצו השלטונות לכל משפחת מתיישבים מיכסת קרקע אחידה של 30—40 דסיאטינות[133], ובפלכים המערביים הוקצו לכל משפחה 15—25 דסיאטינות[134]. בביסאראביה היה גודל החלקות שונה מאד במושבות השונות; החלקות היו קטנות לא רק מאלו שניתנו למתיישבים ברוסיה החדשה, אלא גם מאלה שניתנו למתיישבים על אדמות המדינה בפלכים המערביים. מתוך הנתונים הידועים לנו ביחס לשטחה של המושבה ואליה־לוי־ולאד וביחס למספר המתיישבים בה יוצא, כי לכל משפחה בת 5 נפשות היו בממוצע כ־5 דסיאטינות. בואֶרטיז'אָן, לעומת זאת, היו בממוצע לכל משפחה בת 5 נפשות לא פחות מ־12.2 דסיאטינות. חלקות גדולות יחסית היו, כנראה, גם למתיישבי דומברובאָן — הגדולה בין 9 המושבות המנויות ע"י אֶטינגר. מ. מ. דודזון הדפיס בספרו הנזכר "בצל האילן" אישור שניתן ע"י ועד המושבה דומברובאָן ליורשי סבו — נתנאל הוכברג — שהיה בין ראשוני המתיישבים בה; באישור זה מאשר הוועד כי להוכברג היתה שייכת חלקת אדמה של 10 "פאהלשיס"[135], היינו כ־13 דסיאטינות. האישור ניתן ב־1882, אולם דודזון מעיד כי המדובר הוא בחלקת אדמה שסבו רכש בעת התנחלותו במושבה[136]. לדברי זאשצ'וק היו, כאמור, במושבות היהודיות בביסאראביה בשנת 1858 1,082 יחידות משקיות, עם 10,589 תושבים משני המינים. נמצא, איפוא, על יסוד הודעתו הנזכרת של לרנר ששטחן הכולל של המושבות הסתכם ב־9,305 דסיאטינות, כי רכושה הקרקעי הממוצע של כל יחידה משקית המונה כ־10 נפשות היה ב־1858 8.6 דסיאטינות או כ־4.5 דסיאטינות בממוצע לכל משפחה בת 5 נפשות.

מספרים אלה אינם מדוייקים ואינם נותנים מושג נכון על הרכוש הקרקעי שהיה בידי המתיישבים היהודים בביסאראביה בשתי עשרות השנים הראשונות לאחר התחלת המיפעל ההתיישבותי בחבל. אולם יש בהם, לפחות, כדי להצביע על גודלן של חלקות האדמה, שעמדו אז לרשותם של המתיישבים. מסתבר כי חלקות אלה היו קטנות לא רק מן החלקות, שהוקצו למתיישבים היהודים ברוסיה החדשה ובפלכים המערביים, אלא גם מן החלקות שהיו בידי איכרי ביסאראביה. לפי נתונים רשמיים של השלטונות הרוסיים, היה רכושם הקרקעי הממוצע של האיכרים בביסאראביה ב־1860 6.2 דסיאטינות לכל נפש רביזית[137].

מבחינות הרבה התנהלה ההתיישבות החקלאית היהודית בביסאראביה בתנאים שונים לגמרי מן התנאים בהם התנהלה ההתיישבות היהודית החקלאית ברוסיה החדשה. כמה מן התנאים הללו היו נוחים יותר בביסאראביה. בעוד שמתיישבי רוסיה החדשה באו מן הפלכים אשר שכנו במרחק רב ממקום ההתיישבות — מליטא, רוסיה הלבנה והפלכים הבאלטיים — באו רוב מתיישבי ביסאראביה מפלך פודוליה השכן; מתיישבי זגוריצה, אשר נוסדה ב־1853, באו מתוך ביסאראביה עצמה[138] — בוודאי בעיקבות הטלת השירות הצבאי גם על יהודי ביסאראביה בשנה האמורה. פירוש הדבר, כי על מתיישבי ביסאראביה לא עברו כל התלאות של מסע ארוך וממושך, תלאות שבהן נתנסו מתיישבי רוסיה החדשה, אשר היו נאלצים לעבור דרך ארוכה והגיעו למחוז חפצם תשושים, חולים וחסרי־כל[139]. המושבות בביסאראביה נוסדו על אדמה מעולה[140], באיזור בו נמצאה אוכלוסיה יהודית צפופה ובקירבת מקום לישובים עירוניים; לעומת זאת קמו המושבות ברוסיה החדשה בערבה בלתי מעובדת, ללא אוכלוסיה יהודית בקירבת מקום ובמרחק רב ממרכזים עירוניים. תנאי האקלים היו הרבה יותר נוחים למתיישבים החדשים בביסאראביה משהיו תנאי האקלים ברוסיה החדשה למתיישבים שבאו מן הצפון.

ההתיישבות היהודית החקלאית בביסאראביה היתה מיפעלם העצמי של המתיישבים. המושבות בביסאראביה לא נוסדו על אדמות המדינה שהוקצו למתיישבים ע"י השלטונות — כשם שהיה הדבר ברוסיה החדשה — אלא על אדמות פרטיות, אשר נקנו או נחכרו ע"י המתיישבים עצמם בכספם הם[141]. כפי שמציין אֶטינגר, נבעו מכך תוצאות חשובות לגבי התפתחות המושבות; הן לא נהנו אמנם מן העזרה הממשלתית, כשם שנהנו ממנה המושבות ברוסיה החדשה, אולם, מאידך, היו חופשיות מן הפיקוח ומן ההתערבות מצד השלטונות. מבחינה אדמיניסטראטיבית הן לא היו נתונות להנהלתה ולפיקוחה של הרָשות הממונה על המתיישבים בדרום רוסיה ולא עמדו תחת מרותו של מנגנון המפקחים והמשגיחים, אשר הוקם ע"י רָשות זו כדי לנהל את המושבות; היות והן הוקמו על אדמות פרטיות, שהיו שייכות לבעלי האחוזות או למתיישבים עצמם, היו המושבות היהודיות בביסאראביה נתונות להשגחתם של הנהלת החבל ושל בתי־המשפט המקומיים תחת פיקוחו העליון של מיניסטריון־הפנים. מעמדן זה לא שונה גם כאשר המושבות היהודיות, שנוסדו על אדמות המתיישבים בפלכים המערביים, הועמדו תחת פיקוחו של המיניסטריון לנכסי המדינה[142].

מעמדן החוקתי של המושבות החקלאיות היהודיות בביסאראביה בא לידי ביטוי בעת הדיון שהתעורר בשנים 1847—1848 בקשר לשאלה, אם רשאיות המושבות למכור משקאות חריפים באורח חופשי וללא תשלום מכס המוטל על משקאות אלה — בדומה למושבות המתיישבים הזרים בביסאראביה. בדיון זה החליט הסינאט, על פי חוות־דעתם של המושל הכללי של החבל ושל מיניסטר־הפנים, כי דין מתיישבים יהודים לגבי עניין זה הוא כדין בעלי־אחוזות פרטיות, וכי אין הם זכאים ליהנות מן הזכויות המיוחדות שהוענקו למתיישבים אשר יושבו על אדמות המדינה בביסאראביה[143].

יש סימנים המצביעים על כך, שהשלטונות הרוסיים לא הראו נכונות יתירה לעודד התיישבות יהודית חקלאית בביסאראביה. ביביקוב, מי שהיה המושל הכללי של הפלכים קיוב, ווהלין ופודוליה בשנים 1837—1852, בתשובתו לפניית "הוועד היהודי" אליו בסוף שנות ה־30 ביחס ליישוב היהודים על הקרקע, הצביע אמנם על ביסאראביה כמקום מתאים להקמת ישובים חקלאיים יהודיים — לאחר שציין כי הפלכים הנתונים להנהלתו אינם מתאימים לכך[144]. אולם דעתם של הפקידים הממונים ישירות על ביסאראביה היתה שונה מדעתו של ביביקוב

כשפנתה בסוף 1840 קבוצת משכילים יהודים לוורונצוב בבקשה למכור להם 5,000 דסיאטינות מאדמות המדינה בביסאראביה, כדי שיוכלו להקים על שטח זה מושבה חקלאית לדוגמה, נענו בשלילה. וורונצוב ביקש את חוות־דעתו של מושל ביסאראביה הגינראל פיודורוב, והלה הודיע שאין בביסאראביה שטחים פנויים מתאימים למטרה זו[145].

אין בידינו שום ידיעות על אורח חייהם של המתיישבים היהודים בביסאראביה בתקופה הנדונה, על מצב משקיהם, על הציוד הנמצא ברשותם, על ההרכב הסוציאלי שלהם וכיו״ב. ניקיטין, אשר בדק בזמנו היטב את כל החומר הנוגע לחקלאים היהודים בארכיונים הממשלתיים ברוסיה, כותב כי לא יכול למצוא שום תעודות המתייחסות לחקלאים יהודים שהתיישבו על אדמות פרטיות, שנקנו או נחכרו על ידם[146].

בתקופה הנדונה היו בביסאראביה יהודים שעסקו בעבודת־אדמה גם מחוץ למסגרת המושבות — ובכלל זה גם בערים ובעיירות — בין שהשתייכו באורח רשמי למעמד האיכרים ובין לאו. כך חכרו 30 משפחות יהודיות מן העיירה פֶּטרוֹבקה (Пе-тровка) במחוז באֶנדאֶר ב־1841 שטח של 380 דסיאטינות מידי בעל העיירה, הרוזן ויטגנשטיין; במשך הזמן הצטרפו 17 משפחות נוספות ל־30 משפחות אלה, ובתחילת המאה ה־כ׳ עוד היו האדמות הללו ברשותם[147]. בתחילת שנות ה־60 עסקו 40 משפחות מיהודי העיר סורוקה בגידול הטאבאק[148]. עיסוק זה היה נפוץ מאד בין יהודי ביסאראביה, אשר מילאו תפקיד חשוב מאד בפיתוחו ובשכלולו. לדברי חוקר גידול הטאבאק ברוסיה, שצ׳רבאצ׳ב, עיבדו יהודי ביסאראביה ב־1864 26.8% מכל שטח מטעי הטאבאק בחבל, וב־1866 — 62%[149]. ענף חקלאי אחר שיהודי ביסאראביה עסקו בו אז — בחלקו, אולי, מטעמים דתיים — היה גידול ענבים[150]. הכרמים היהודיים נמצאו אף הם בעיקר בערים ובעיירות[151].

היו בין יהודי ביסאראביה גם מגדלי בקר וצאן. בשנות ה־40 היו בידי האיכרים היהודים מקאושאן, סובלמן וזוריף, הנזכרים לעיל, עדרי בקר וצאן שמנו מאות ראש; לסובלמן היו 510 ראש בקר ו־1,745 כבשים, ואילו לזוריף היו 464 ראש בקר ו־1,300 כבשים[152].

בשנות ה־50 נעשה נסיון ליישב על אדמות המדינה את היהודים שעסקו בעבודת־אדמה בעיירות קאושאן וצ׳ימישליה (במחוז באֶנדאֶר). ב־1853 קיבלו 119 משפחות של עובדי־אדמה יהודים משתי עיירות אלה מעמד של ״איכרי־המדינה״ (Государственные Крестьяне) וניתנו להם חלקות אדמה מאדמות המדינה (15 דסיאטינות למשפחה ליהודי קאושאן ו־23 דסיאטינות למשפחה ליהודי צ׳ימישליה). עם זאת החילו עליהם את התקנות הקיימות ביחס לעובדי־אדמה יהודים שיושבו על אדמות המדינה ברוסיה החדשה. הם נתחייבו להצטייד בכלי־עבודה ובבהמות־עבודה, וכן לעבד שטח אדמה מסויים, הכל תוך הזמן הקצוב בתקנות האמורות ובכמויות שנקבעו באותן התקנות. אך להבדיל מן המתיישבים היהודים על אדמות המדינה ברוסיה החדשה, לא ניתנה להם שום עזרה כספית לסידור המשקים וכן לא הוענק להם שיחרור מן המיסים וההתחייבויות האחרות למדינה — פרט לשיחרור משירות צבאי — וזאת משום שהם נחשבו כבר מבוססים דיים.

ברם התנאים שהשתררו בחבל בעיקבות מלחמת קרים שפרצה ב־1853, העול הכבד של המיסים ושל ההתחייבויות האחרות שרבצו על האיכרים, והמחסור בכסף, העמידו את החקלאים היהודים האלה במצב קשה ביותר ומנעו מהם מלהצטייד בציוד הדרוש ולהשתית את משקיהם על בסיס איתן. בתום משך הזמן שהוקצה להצטיידות ולסידור המשקים, התברר כי רק מיעוט קטן עמד בדרישות החוק; כל האחרים, שלא עמדו בדרישות אלה היו צפויים לעונש כבד — גיוס לצבא. ב־1860 ביקשו על־כן החקלאים היהודים מקאושאן להרשות להם לעבור ממעמד האיכרים למעמד העירונים ולהצטרף לעדת העירונים של העיר באֶנדאֶר; בעצומה שהוגשה בעניין זה הם כותבים כי ״מחמת המחסור המוחלט בכסף אין העדה היהודית של העיירה קאושאן יכולה לעסוק בעבודת־אדמה ולהשאר במעמד של עובדי־אדמה, והיא נאלצת לעבור למעמד העירונים כדי להמנע מן האחריות על אי־ניהול המשקים בהתאם לרשימת האינבנטאר״. מבוקשם ניתן להם ב־1864[153]. אולם יהודי קאושאן הוסיפו לעסוק גם לאחר־מכן בעבודת־אדמה וב־1865 קיבלו עובדי־אדמה יהודים שישבו בעיירה זאת, ושהיו רשומים כעירונים של העיר באֶנדאֶר, אישור להוות עדה נפרדת לצורך תשלום מיסים ומילוי חובות אחרות[154].

ז

בהמשך לדיון על העיסוק בעבודת־אדמה ע״י היהודים בביסאראביה, יש להזכיר את רכישת הקרקעות על־ידי היהודים שם, ובמיוחד על־ידי בעלי־הון יהודים. החוקה היהודית משנת 1835, אשר הופעלה גם בביסאראביה, ביטלה, כפי שצויין לעיל, את האיסור שהיה קיים שם על רכישת קרקעות על־ידי היהודים מאת בעלים פרטיים; בתוקף החוקה האמורה הותר להם לקנות ללא הגבלה קרקעות בלתי מאוכלסים.

בביסאראביה שררו תנאים נוחים במיוחד לרכישת קרקעות על־ידי יהודים לפי הכללים שנקבעו לכך. המטרה העיקרית של ההגבלות השונות, אשר הוטלו על־ידי התחיקה הרוסית על רכישת קרקעות על־ידי יהודים, היתה למנוע את העברתם של האיכרים הנוצריים המשועבדים לבעלותם של יהודים. משמעות המושג ״קרקעות מאוכלסים״ היתה, איפוא, קרקעות שישבו עליהם איכרים משועבדים[155]. ביסאראביה היתה הפלך היחידי בתחום־המושב ברוסיה בו לא היו האיכרים משועבדים לבעלי־האחוזות או למדינה. שם לא היה חשש שיהודים הקונים קרקעות ייהפכו לבעליהם של ״נפשות״ האיכרים, ועל כן היה ליהודים קל יותר לרכוש קרקעות שם מאשר בפלכים אחרים[156]. היהודים ניצלו אפשרויות אלה, וכבר בשנים הראשונות לאחר 1835 החלו שטחי־קרקע, שהיו שייכים לבעלי־אחוזות פרטיים, לעבור לבעלות יהודית. מקצתם נרכשו במשותף על־ידי קבוצות יהודים, שרצו לעבור לעבודה חקלאית וייסדו עליהם מושבות חקלאיות; כפי שראינו, נוסדו כמה מן המושבות החקלאיות, שקמו בביסאראביה אחרי 1835, על אדמה שנקנתה על־ידי המתיישבים. שטחים אחרים נקנו על־ידי בעלי־הון יהודים, הן מביסאראביה והן ממקומות אחרים ברוסיה שרצו להשקיע את כספם ברכוש קרקעי ופנו לביסאראביה בגלל התנאים הנוחים ששררו שם. כך, למשל, בעל־ההון היהודי ויוודצב, שעל אדמתו נוסדה המושבה אלכסנדראֶן[157].

זכותם של יהודי רוסיה לרכוש קרקעות צומצמה על־פי החוק מה־4 ביוני 1853 [158], אולם הגבלות אלו בוטלו זמן קצר לאחר מכן, מיד לאחר עלייתו לשלטון של אלכסנדר השני, על־פי החוק מה־14 בינואר 1857 [159]. חוק זה החזיר ליהודי רוסיה את הזכות שניתנה להם, על־פי החוקה משנת 1835, לרכוש קרקעות בלתי מאוכלסים.

לאחר פירסום החוק האמור משנת 1857 החלה תנועה חזקה של רכישת קרקעות על־ידי יהודים בבסאראביה. בראש רוכשי הקרקעות עמד איש־הכספים והעסקן היהודי הידוע, הבארון יוסף (יוזל) גינצבורג. תוך שני החודשים מרס ואפריל 1857 קנה גינצבורג מאת בעלי־אחוזות שונים שטחי־אדמה המסתכמים ב־20,840 דסיאטינות במחוזות יאסי, סורוקה ובאֶנ־דאֶר [160]. לדברי המושל הצבאי דאז של בסאראביה, הגיניראל אילינסקי, רכשו היהודים תוך זמן קצר 100,000 דסיאטינות מאדמות החבל [161].

רכישה מוגברת של קרקעות על־ידי יהודים עוררה את התנגדותם של בעלי־האחוזות הנוצרים בחבל, וב־1857 הם הגישו לקיסר עצומה, ובה בקשה לחדש את תוקפו של האיסור המולדאבי על כל רכישה של קרקעות על־ידי יהודים — בין מאוכלסים ובין בלתי מאוכלסים. פרשה זאת תוארה ע"י לרנר במאמרו Евреи Землевладельцы, על יסוד תעודות שהיו גנוזות בארכיון משרד המושל הכללי של רוסיה החדשה ובסאראביה [162]. והרי פרטי הדברים: העצומה נשלחה על־ידי מיניסטר־הפנים לחוות־דעת אל הרוזן סטרוֹגאנוֹב; כן נשלחה אליו הבקשה שהוגשה באותו זמן ל"ועד היהודי" ע"י קבוצת בעלי־הון יהודים מפטרבורג, אשר ביקשו להבהיר — בקשר לרכישת קרקעות ע"י יהודים בבסאראביה — כי זכויות היהודים ביחס לרכישת אחוזות מאוכלסות על־ידי איכרים חופשיים שוות לזכויותיהם של לא־יהודים בכל שטחי תחום־המושב, לרבות רצועת הגבול. סטרוגאנוב תמך תחילה בעמדת האצילים; הוא הודיע כי, לדעתו, האיסור על רכישת קרקעות מאוכלסים חל על קרקעות מאוכלסים הן על־ידי איכרים משועבדים והן על־ידי איכרים חופשיים, והצביע על הנזק שייגרם לאיכרים הנוצריים, אם יורשה ליהודים לרכוש אחוזות. עם זאת ביקש מאת בית־המשפט המחוזי בקישינוב אינפורמציה על רכישת הקרקעות על־ידי יהודים, וכן ביקש את חוות־דעתם של הנהלת החבל ושל המושל הצבאי שלו, הגיניראל אילינסקי

מעניינת תשובתו של אילינסקי, הואיל והוא מעלה בה את התנאים ההיסטוריים והכלכליים המיוחדים בבסאראביה, אשר בגללם אין, לדעתו, להרשות שם רכישת קרקעות על־ידי יהודים. בין התנאים הללו הוא מונה את העובדה, שהחוק המולדאבי אסר לחלוטין רכישת קרקעות על־ידי יהודים, וכי איסור זה אושר גם על־ידי התקנון משנת 1818 [163], וכן את העובדה כי הקרקעות בבסאראביה מושכים קונים יהודים יותר מן הקרק־עות במקומות אחרים, הואיל ובבסאראביה מאוכלסת עובדי־אדמה חופשיים, היכולים ליטול על עצמם התחייבויות שונות. בסוף דבריו מצביע אילינסקי גם על כך, שמחמת החוק האוסר על היהודים להתיישב ברצועת 50 ויורסט לאורך הגבול, הם יכולים לרכוש רק את הקרקעות הנמצאים ליד הדניֶסטר, ואלה הם דווקא השטחים המאוכלסים ביותר. בסיכום תומך אילינסקי בעצומת בעלי־האחוזות, אם כי בשינוי מה: הוא מציע לאסור

לגמרי את רכישת הקרקעות על־ידי יהודים רק במחוזות חוטין, סורוקה, אורהיוב, יאסי וקישינוב — הואיל ומחוזות אלה כבר מאוכלסים מדי — ולהתיר את רכישת הקרקעות על־ידם במחו־זות באֶנדאֶר ואקרמן, בתנאי שאפילו שם יהיו אלה קרקעות בלתי מאוכלסים לגמרי, ולא שטחים המהווים חלק מאחוזות מאוכלסות.

באותו זמן הוגשו לסטרוֹגאנוֹב שני תזכירים נוספים בעניין זה; אחד מטעם הסוחרים הנוצרים בבסאראביה, אשר הביעו את תמיכתם המלאה בעצומת בעלי־האחוזות. השני הוגש על־ידי הסוחרים היהודים בחבל; גם תזכיר זה מצביע על התנאים המיוחדים השוררים בבסאראביה. מחבריו כותבים כי אין להשוות את מצב האיכרים שם למצב האיכרים בפלכים אחרים. האיכר בבסאראביה הוא אדם חופשי, הגר על אדמת בעל־האחוזה על יסוד חוזה מוסכם ביניהם; אם בעל־האחוזה היהודי יעשוק אותו, הוא יטוש את האחוזה ועל־ידי כך ייגרם נזק לבעל־האחוזה עצמו. זאת ועוד: היחסים בין האיכר לבין בעל־האחוזה אינם בבסאראביה כפי שהם במקומות אחרים; בביסא־ראביה אין האיכר תלוי בבעל־האחוזה, הוא משלם בעצמו את מיסיו ונושא בעצמו בכל ההתחייבויות המוטלות עליו, בעוד אשר במקומות אחרים ברוסיה אחראי בעל־האחוזה לאיכרים היוש־בים על אדמתו. משום כך, טוענים בעלי התזכיר, אין שום סיבה להגביל את זכותם של היהודים לרכוש קרקעות בבסאראביה. את בקשתם של בעלי־האחוזות הם מנמקים ברצון למנוע התח־רות מצד יהודים המעלים את המחירים על האחוזות [164].

על יסוד החומר שהומצא לו שלח סטרוֹגאנוֹב למיניסטר־הפנים הצעה השונה במידת־מה מחוות־דעתו הראשונה. הוא הציע עתה לדחות את בקשת האצילים ולהתנות את רכישת הקרקעות על־ידי יהודים רק בכך שימכרו להם לא יותר ממחצית האדמות הפנויות, וכי כל עיסקה מסוג זה תאושר רק בבית־המשפט האזרחי בבסאראביה. ברם, הממשלה לא אישרה אף הצעות פושרות אלה, מתוך נימוק שההגבלות המוצעות עלולות להגביל את זכותם החופשית של בעלי־האחוזות למכור את אחוזותיהם לכל דורש. בהחלטתו בעניין זה מיום 17.2.1859 רשם ה"ועד היהודי" כי אינו רואה שום יסוד בחוק או סיבות אחרות להגביל את זכות היהודים, אשר הוענקה להם על־ידי החוקים הקיימים, לקנות קרקעות בבסאראביה.

פרק שישי

הווי דתי ותרבותי, חינוך והשכלה

א

"מכל אחינו בני בריתנו הגרים במדינות אייראפא, היהודים היושבים במדינת רוסיא עומדים במדרגה התחתונה ממדרגות העולים בסלם החכמה... אבל אחינו תושבי מחוז בעססארא־ביען גם למדרגה הזאת עוד לא הגיעו, בוערים וחסרי לב נעדרים מתושיה, וכל דבר אשר יאמר עליו: דעה, בינה, והשכל, יגרשו מבתיהם, ולזרא היא בעיניהם. ואלו בתורת ה' ובאמונה החזיקו, ותורת האדם אף כי הולכת היא תמיד אחוזות יד עם התורה התמימה השליחו אחרי גום, החרשנו, כי אמרתי: תורה אחת

להם עם כל היהודים הגרים בארץ הזאת אשר דעתם איננה נוחה מחכמות חיצוניות, ואך בתורה ומצוותיה יהגו כל היום, זאת חלקם ונחלתם, ובה ימצאו נחת וענג לנפשם; אבל האנשים בני מדינתי רוח אחרת אתם, זאת עזבו וגם מזאת הניחו ידם, אין תורה ומעשים טובים אמתיים נחשבים בעיניהם לכלום, ומה גם חכמות ולשונות נכריות. האמונה השלטת בארץ היא אמונת הצדיקים הידועה, והדעות הרבות ההולכות ברגליה, והנאחזות בעקבה, אשר יודעת היא מאד להטות אותן במעטה היראה והחסידות, ידועות... ומפרסמות דיין, מבלי צרך לדבר מהן דבר... הנבערים האלה, המואסים בחכמה ובתבונה, ואינם מראים עוד כסף ותשוקה להיות להם חלק בהן, ולהסתפח בנח־לתן; ... ענין ועסק תושביה [של העיר קישינוב] כל היום לאסוף הון ולקבוץ על יד, לאכול בהלולים, ולשתות בסעודות מצוה היין המשמר לרוב במערותיהם. זאת מגמת ותכלית עמלם תחת השמש וזאת בעיניהם ההצלחה היותר מאשרת בארץ...״ — כך תאר ב־1832 את יהודי ביסאראביה משכיל בשם ״צבי בן אברהם באלאבאן מבראדי המכונה ראבינאוויטש״, שישב אותה שעה בקישינוב [1].

נראה כי התמונה שצייר רבינוביץ נכונה מעיקרה על אף הסגנון החריף שבו השתמש. אכן, אין אנו מוצאים בתקופה זאת בביסאראביה מרכזים רוחניים ותרבותיים ובהם מוסדות ללימוד תורה שנועדו לחנך תלמידי חכמים ולהקנות את דעת התורה ואת לימודה להמונים הרחבים. התנאים שבהם התפתח וחי הישוב היהודי בביסאראביה לא היה בהם כדי לעודד, או אף לאפשר, את צמיחתם ופריחתם של חיים רוחניים ותרבותיים בקרב יהודי החבל; כבר הכרנו את התנאים הדימוגראפיים והכלכליים שבהם היו נתונים יהודי ביסאראביה בתחילת המאה הי״ט: מספרם היה קטן למדי; חלק ניכר מהם היה מפוזר בכפרים; הישובים העירוניים היו מועטים, קטנים, ורובם נשאו אף הם אופי כפרי למחצה; הקהילות היהודיות בישובים עירו־ניים אלה היו קטנות וחדשות — וחסרו את המסורת שהיתה נחלתן של הקהילות הגדולות והותיקות, בעלות אורח חיים יהודי מגובש, שמוסדות דת וחינוך מפותחים ועלית של תלמידי־חכמים היוו בדרך כלל חלק אינטגראלי ממנו. רוב יהודי ביסא־ראביה, בין שישבו בכפרים ובין שישבו בעיירות הקטנות הנוש־אות אופי כפרי, היו בחינת ״יישובניקים״ (בני ישובים), אשר בדומה לעמיתיהם באוקראינה או ברוסיה הלבנה, לא הצטיינו לא בחריפות המוח ולא בלמדנות יתירה. יישובניקים אלה אף היו נתונים להשפעת הסביבה. המגע־והמשא ההדוק שלהם עם האוכלוסיה המולדאבית השכנה קירבם אל שכניהם אלה, גם מבחינה תרבותית; קוניצקי מצא כי יהודי ביסאראביה יודעים את השפה המולדאבית טוב יותר מאשר העמים הזרים האחרים היושבים בחבל [2]. קירבה זו אל אוכלוסיה שכנה, שהיתה שקועה בבערות, לא יכלה שלא להטביע את חותמה על יהודי ביסארא־ביה. א.ב. גוטלובר, שביקר בביסאראביה ב־1831, כתב שנים רבות לאחר מכן, ב־1886, את הדברים הבאים על ביסאראביה ויהודיה, כפי שמצא אותם ב־1831: ״...חבל בעססאראביען העומד לגבול מאלדאווא — וואלאכיא... לא שנתה את לשונה ומלבושיה מלשון ומלבוש הוואלאכים וכיתר עם הארץ כן גם היהודים אשר בקרב הארץ ההיא רחקו מאד מאד מהשכלת אייראפא ודרכיהם שונים מדרכי אחיהם אשר בארצנו״ [3]. מסתבר כי יהודים פשוטים אלה אף היו מרשים לעצמם להקל ראש במצוות חשובות, כגון שמירת שבת. ר׳ דוד־שלמה אייבשיץ, רבה של סורוקה בעשור הראשון של המאה הי״ט, הוכיח קשה את בני קהילתו, כאשר בא לשם וראה ״דברים מקולקלים הרבה ובתוכם שמדברים בבה״כ בקלות גדול... וכן הרבה דברים עד שהיה יאוש״ בעיניו מלתקן כל זה; ״ובבא יום השבת מה שהש״י ב״ה נותנו לבני האד׳ עושר מופלג שהוא מעין עוה״ב שבאמת מי ששובת ממלאכה ומשגיח על דרכיו באותו יום לא לדבר דברים בטלים ושטותי׳ יכול לטעו׳ עוה״ב בחייו וקונה לעצמו עוה״ב והמה אדרבה מתרעמי׳ על זה באמרם אלו לא היה להם יום השבת היו מרוויחין איזה סך בעבודת הוויין הויז...״; במקום לעסוק בשבת בדברי תורה הם ״אוכלין ושו־תין וישנים ואח״כ מטיילין ומדברים כל דברי שטות ואחרי חצי היום מבערין האש בויין הויז״. אין המצב טוב יותר ביחס למתן צדקה לעניים — אין יהודי הקהילה ״משגיחים כלל הן בעניי עיר והן בעוברי ארח אין שום אדם שיהיה אל לבו וליתן אכילה להם ומכ״ש מעות...״ [4].

ב

הגורם המרכזי בהווי הדתי והתרבותי של יהודי ביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט היתה החסידות שהיתה שם, כפי שכותב רבינוביץ, ״האמונה השלטת״ — כשם שהיתה אז בכל האזורים הסמוכים לביסאראביה. תנועה זו, שהשפעתה התחילה חודרת לביסאראביה, כפי שראינו, ככל הנראה עוד במחצית השניה, או ברבע האחרון, של המאה הי״ח, בתחילת המאה הי״ט כבר רכשה לעצמה שם עמדה מכרעת, והן השלטון החילוני בקהילות והן הרבנות עברו גם כאן לידי החסידים — בדומה למה שהיה באוקראינה ובגאליציה.

ר׳ דוד־שלמה אייבשיץ הנזכר לעיל, ששימש — כאמור — רב יאב״ד בקהילת סורוקה בעשור הראשון של המאה הי״ט, ור׳ חיים ב״ר שלמה טירור מצ׳רנוביץ, ששימש רב ואב״ד בקהילת קישינוב כפי הנראה בתחילת העשור השני של המאה — שניהם מחשובי הרבנים שכיהנו בתקופה זאת בביסאראביה — נמנו עם נאמני החסידות. ר׳ דוד־שלמה אייבשיץ [5] היה תלמידו של ר׳ זאב־וולף מצ׳רנה־אוסטרבה, מתלמידי המגיד ממזריץ׳. ר׳ חיים מצ׳רנוביץ [6] היה קשור בקשרים אמיצים עם אנשי החוג המרכזי של החסידות בדור השני והשלישי אחרי הבעש״ט. הוא היה תלמידו של ר׳ יחיאל־מיכל מזלוצ׳וב ומחותנו של ר׳ אב־רהם־יהושע־העשל מאפטא; בעל ״סדר הדורות החדש״ מכנה אותו ״הגה״ק צי״ע המקובל האלקי קדוש יאמר לו״. הסכמתו מופיעה בספרים הרבה לצידם של ראשי הצדיקים בזמנו, כגון ר׳ לוי־יצחק מברדיצ׳ב, ר׳ ישראל מקוז׳ניץ, ר׳ יעקב־יצחק מלובלין, ר׳ מנחם־מנדל מליסקא. בין היתר הסכים גם ל״דגל מחנה אפרים״ לר׳ משה חיים אפרים מסודילקוב, נכדו של הבעש״ט. הוא יצא להגנת החסידות נגד התקפותיו של הרב המפורסם ר׳ יחזקאל לנדא מפראג, בעל ה״נודע ביהודה״, ובת־שובה ששיגר לר׳ יחזקאל מחת עליו ביקורת חריפה על אשר הלה ״יצא לנגוע במשיחי ה׳ וקרא תגר על צדיקי הזמן״; בהמשך התשובה הוא דוחה את התנגדותו של ר׳ יחזקאל לנוסח התפילה החסידית [7]. שנים אחדות לאחר צאתו של ר׳ חיים מקישינוב, כאשר נזקקה קהילה זאת לרב ואב״ד, פנו פרנסי הקהילה לר׳ אברהם־יהושע־העשל מאפטא, מראשי החסידים של הדור,

שכיהן אז כרב ואב"ד ביאסי, בבקשה "להקים עליהם רב", ור' אברהם־יהושע בחר להם את ר' אריה־לייבוש מלאנצוט, אף הוא חסיד נאמן לתורת הבעש"ט, תלמידו של ר' יעקב־יצחק מלובלין [8].

בעשור הראשון של המאה הי"ט כיהן גם בחוטין רב ואב"ד שנמנה עם החסידים. זה היה ר' משה־אליעזר ב"ר אהרן, שהסכים לס' "אור פני משה" לר' משה סופר מפרשעוורסק [9], יחד עם כמה מגדולי הרבנים והאדמו"רים של התקופה, כגון ר' אפרים־זלמן מרגליות, ר' אברהם־יהושע־העשל מאפטא, ר' מרדכי בנו של ר' יחיאל־מיכל מזלוצ'וב. ההסכמה אינה נושאת כל תאריך, אולם ההסכמות האחרות נכתבו בשנים תקס"ח—תקס"ט; היא חתומה "...הקטן משה אליעזר בהרב הק' מהו' אהרן זצלה"ה אב"ד דק"ק חאטין". אין אנו יודעים שום פרטים עליו; הוא נזכר בספר "נחלת אבות" ללוי אבצ'ינסקי [10], אולם גם שם אין נותנים שום פרטים עליו, פרט לעובדה שהיה בן זמנו של ר' א"ז מרגליות וכי הסכים לס' "נחל אשכול" [11]. מכל מקום, העובדה כי נתן הסכמה יחד עם רבנים ואדמו"רים חשובים מלמדת כי נהנה מעמדה חשובה למדי בחוגי החסידים.

במרוצת המחצית הראשונה של המאה הי"ט נשתרשה החסידות בקרב יהודי ביסאראביה במידה רבה, בלא ספק, גם הודות למהגרים הרבים שבאו בתקופה זאת לחבל. עם זאת פרשו עליהם את שלטונם "צדיקי הדור, המה רבי החסידים", כפי שמכנה אותם גוטלובר. צדיקי הדור הללו, אומר גוטלובר בסגנון עוקצני וחריף, "הריחו מרחוק את ריח הניחוח [והכוונה לחיי הרווחה הכלכלית של יהודי ביסאראביה] ויבאו שמה בצבים ובכרכרות לאכול מפריה ולשבוע מטובה, ולקחת כסף מחיר ברכתם ותמלא הארץ אותם. יהודי קישינוב אשר התענגו על רוב טוב שמחו על גיל הצדיקים והחסידים ויקבלום בזרועות פתוחות ולא היו ימים טובים ליהודי קישינוב כימים אשר בא אחד הצדיקים לשום משכנו בקרבם, כי כל ימי היותו שמה היו ימי משתה ושמחה" [12].

בעשור השני של המאה הוקמה לראשונה חצר צדיקים על אדמת ביסאראביה, עת קבע את מושבו בעיר באֶנדאֶר ר' אריה־לייב ורטהיים, שיסד את השושלת הביסאראבית של הצדיקים לבית ורטהיים. ר' אריה־לייב [13] היה בנו של ר' שמעון־שלמה מסאווראן [14] ואחיו של ר' משה־צבי מסאווראן [15]; קשרי משפחתו היו עם החשובות שבין משפחות הצדיקים באוקראינה: הוא היה נכדו של המגיד ר' נחום מצ'רנוביל, אבי שושלת הצדיקים מצ'רנוביל (הצדיקים לבית טברסקי) וגיסו של ר' שלום מפרוהובישץ', שהיה נכדו של המגיד ממזריץ' ואביו של ר' ישראל מרוז'ין [16]. בשנת תקע"ד [17] נתקבל למשרת רב בבאֶנדאֶר ובתפקיד זה שימש במשך 41 שנה — עד פטירתו בשנת תרי"ד בגיל 82 שנה [18]. אך למעשה נהג כאדמו"ר וצדיק, חסידיו היו נוסעים אליו עם פתקאות, והשפעתו היתה פרושה לא רק על ביסאראביה — כפי הנראה, בעיקר על חלקה הדרומי [19] — אלא גם על יהודי אודיסה [20].

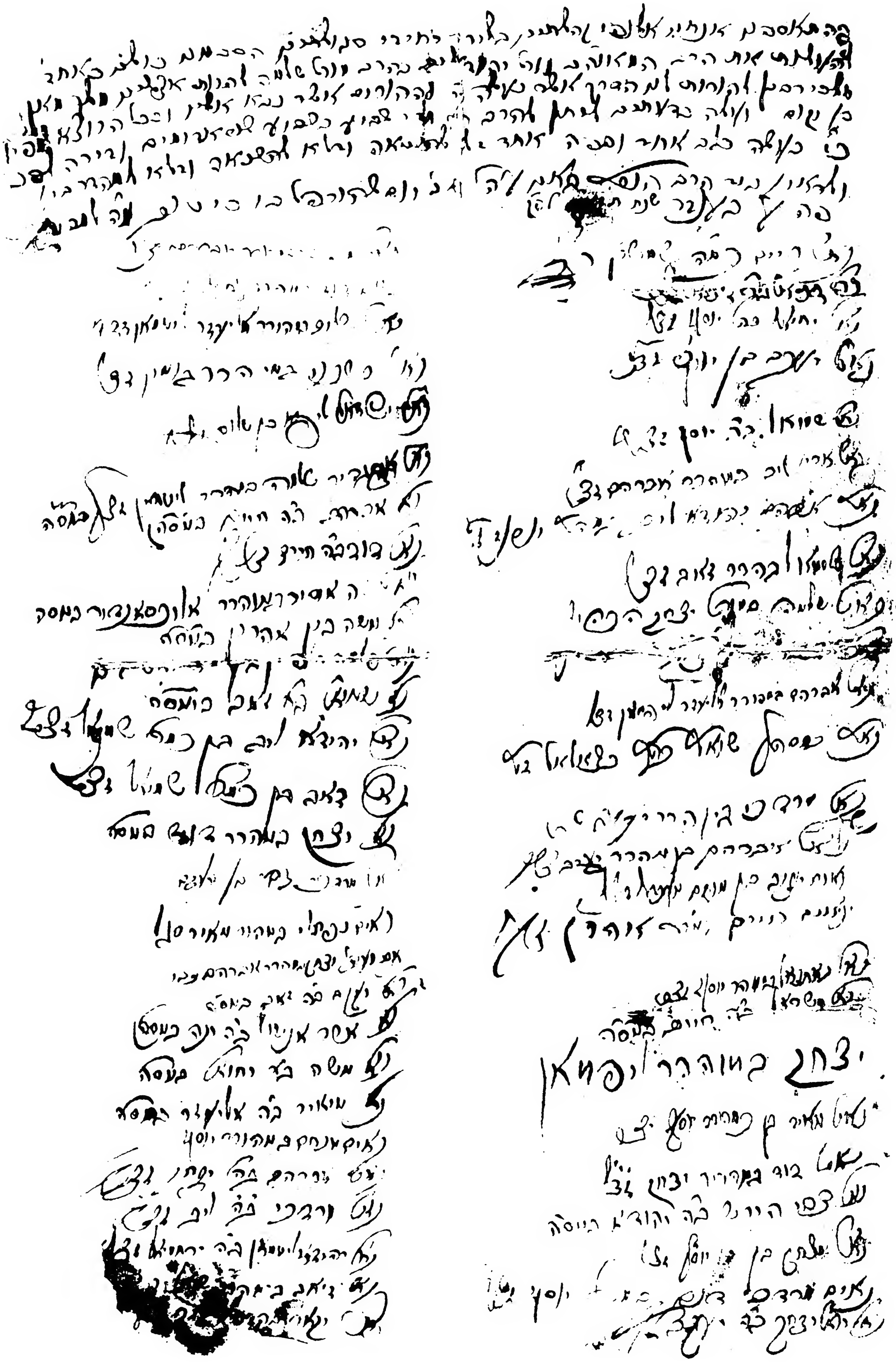
שושלת צדיקים אחרת, שנחשבה אף היא לשושלת ביסאראבית, אף־על־פי שצדיקים אלה ישבו למעשה מחוץ לגבולות ביסאראביה, היתה שושלת הצדיקים מראשקוב [21]. גם תחילתה של שושלת זו היא בשנים הראשונות של המאה הי"ט, ואולי בסוף המאה הי"ח; אבי השושלת היה ר' שבתי הנזכר לעיל, אולם הראשון שנתפרסם בביסאראביה כאדמו"ר היה בנו של ר' שבתי, ר' יוסף, תלמידו של ר' פנחס מקוריץ [22]. ר' יוסף, שנפטר בשנת תק"פ בערך, היה מפורסם כאדם תמים ועניו מאד והוא משך אל עצמו רבים מבין יהודי ביסאראביה. לאחר מותו ירש את מקומו בנו, שנקרא אף הוא, כאבי־זקנו, ר' שבתי.

רוב הסידי ביסאראביה היו כרוכים אחרי צדיקים שישבו מחוץ לגבולות ביסאראביה, ובעיקר באוקראינה. גוטלובר כותב [23] כי "הכי נכבד" מהם היה אז (בשנות ה־20 של המאה) הצדיק ר' משה־צבי מסאווראן (Саврань שבפלך פודוליה), אחיו של ר' אריה־לייב ורטהיים מבאֶנדאֶר [24]. ר' משה־צבי היה תלמידם של ר' ברוך ממז'בוז', נכד הבעש"ט, ושל ר' לוי־יצחק מברדיצ'ב, ואפילו גוטלובר משבח את ידיעתו בתורה ובקיאותו בענייני העולם הזה. השפעתו היתה רבה על יהודי ביסאראביה, וגוטלובר מספר כי לפני בואו לקישינוב ב־1831 נסע משם ר' משה־צבי "ועוד מלאה כל העיר תהלתו וכלם מספרים כבודו על כוס יין מלא" [25]. זכר לקשריו של ר' משה־צבי עם קישינוב ולביקוריו בעיר זו אנו מוצאים גם בלקט אמרותיו ומעשיו "לקוטי שושנים" [26]. רבה הראשון של איזמאיל, ר' יוסף יעקב יצחק ספיוואק, ששימש בתפקיד זה בשנים 1830—1847, נמנה עם חסידי הצדיק מסאווראן והיה פונה אליו לשם קבלת עצה והדרכה [27].

באותו זמן היו העיירות והערים שבצפון־ביסאראביה נתונות להשפעתו של הצדיק ר' מאיר מפרמישלאן, נכדו של ר' מאיר מפרמישלאן "הגדול", שהיה תלמידו של הבעש"ט [28]. צדיק זה נהג לנדוד בערי הגבול שבין גאליציה, בוקובינה, מולדאביה וביסאראביה [29]. אנו יודעים כי היה מבקר בנובוסאֶליץ [30], ושנים אחדות שהה בליפקאן [31].

רבים מיהודי ביסאראביה, שהיגרו לשם במחצית הראשונה של המאה הי"ט, שמרו גם במקום מושבם החדש אמונים לצדיקים אשר עם חסידיהם נמנו במקום־מגוריהם הישן. גוטלובר נפגש, בהיותו בביסאראביה ב־1828, עם תושב באֶלץ, שהיה מחסידי חב"ד אשר הגיעו לחבל מליטא או מרוסיה הלבנה ונשארו נאמנים לרביהם [32]. לביסאראביה הגיעו גם נאמניהם של הצדיקים מלעכוויץ (לאחוביץ שברוסיה הלבנה) שהביאו לחבל את תורת החסידות של רביהם [33].

ברבע השני של המאה הי"ט התבסס בקרב יהודי ביסאראביה שלטונו של גדול הצדיקים האוקראיניים של הזמן, ר' ישראל מרוז'ין, שצאצאיו — הצדיקים לבית פרידמן — עתידים היו לתפוס, יחד עם הצדיקים מן השושלת הצ'רנובילית, את המקום המרכזי בחסידות הביסאראבית במחצית השניה של המאה הי"ט. כבר בימי שבתו ברוז'ין נוהג היה ר' ישראל לבקר בביסאראביה [34]. כשהישיבה ברוז'ין נעשתה קשה עליו מחמת הפיקוח החמור, שהטילו עליו השלטונות שם לאחר שיחרורו ממאסר ב־1840, החליט ר' ישראל להתיישב בקישינוב, מתוך תקוה כי חסידיו העשירים בעיר זו יוכלו להשפיע על שלטונות החבל לא להצר את צעדיו. ימי שבתו בקישינוב לא היו רבים, כידוע, וזמן קצר לאחר בואו לשם נאלץ לברוח, תחילה למולדאביה, ולאחר מכן לבוקובינה, ששם קבע את מושבו בעיירה סאדי־גורה [35], לשם היו באים אליו יהודי ביסאראביה כדי לקבל את ברכתו [36].

כתב־המינוי של ר׳ אריה־לייב ורטהיים כרב בבאַנדאָר
(ברשותו האדיבה של הרב ש. אפרתי, ירושלים)

במרכזה של החסידות הביסאראבית — כמו במרכזה של החסידות האוקראינית, שהחסידות הביסאראבית היתה חלק ממנה — עמד פולחן הצדיק. חסידות זו היתה חסרה את התוכן הרעיוני והעיוני, שנשאה התנועה בימי צמיחתה ופריחתה ושציינה עדיין גם בתקופה זאת את החסידות הצפונית. במרכז עולמו הדתי של החסיד הביסאראבי עמדה האמונה האיתנה בצדיק ובכוחו לחולל נפלאות ולהביא ברכה למאמינים בו. חסידי ביסאראביה, כותב גוטלובר, "לא כחסידי ארצנו הם, אשר בלכתם ארחות עקלקלות לא פנו עכ"פ עורף ללמודי התלמוד ונושאי כליו...; לא כן המכונים חסידים בבסרביה, כי לא ידעו בין ימינם לשמאלם, ותהי להם חזות הכל כדברי הספר החתום ורק בצדיקים יאמינו לעולם, ואחרי דברם לא ישנו" [37].

ג

קהילות ביסאראביה, בדומה לכל קהילות בישראל, נזקקו לדיינים ולמורי־הוראה. בין הרבנים שכיהנו בחבל במח־

ספר

לבושי שרד

והוא חיבור כולל שלשה קונטרסים: קונטרס א׳ יבאר כל דיני שחיטות ובכורות טלאות בבהמה ועוף כל דיניהם למחלוקתם כל מה שאפשר להתהוות מבואר הכל בבהירה. ועל כל דין ודין מבואר בתוך מקורו וטעמו ונימוקו עמו: וקונטרס השני יבאר כל דיני ריאה והוא מסודר ע"פ הסדר שסדרו הגאון בעל תבואות שור והפנים של הקונטרס ההוא הוא השמלה הדשה עם הגהות בתוספות מרובה כמה וכמה דינים וסבבות הפנים ביאור הדינים ומקורם בפלפולים אמתיים ועמוקים. וקונטרס השלישי הוא דינים מלוקטים השכיחים השייכים לחלק יורה דעה ותהלה תקועות לכמה ש"ת האחרונים שפלפלו בדברי הש"ע ומפרשיו: וזה שמו אשר יקראו לו ע"ש הר"ת של שלשה קונטרסים הנ"ל (ע"כ דברי המחבר):

חיברו ה"ה הרב המובהק מעודא דגבורה הגאון האמיתי פאר הזמן והדרו: החריף ובקי בים התלמוד ופוסקים שמו נודע בשער בת רבים כ"ו פ"ה פ"ה כבוד מהור"ר דוד שלמה אייבשיץ נ"י שהיה אב"ד דק"ק סאראקא יע"א: ועתה הוא למושב לו באה"ק תובב"א:

יש מגורים כ"י מהרב המחבר נ"י כאשר רשם בהקדמה: ה׳ יזכינו להוציא לאורה: ובימיו יושע יהודה וישראל אמן.

גידרוקט אין מהרלוב אין בהוויליגונג חייסי קייזערליכן צענזור: אין ווילנא

מהרליכן ניכטעריכטען פיס המכנם פטרחרדטגען בשנת תקצ"ז לפ"ק:

תרח ממשלת אדונינו הקיסר הגדול ... אלעקסנדר פאוולאוויטש ...

במאהלוב

בשנת לבושי שרד וכח יתמיו לפ"ק

Сходно Указу Прав: Сената отъ
2?. Ноября 1836. Г. Сія Книга
мною пересмотрена и назначаю
... надписью 1837 Г.
... ний Раввинъ: Н. ...

שער הספר "לבושי שרד" לר׳ דוד־שלמה אייבשיץ

צית הראשונה של המאה הי״ט אף היו אישים חשובים, שתפסו מקום נכבד בספרות התורנית של התקופה.

בשנים הראשונות של המאה הי״ט כיהן כרב בקהילת באַנ־דאַר ר׳ יצחק רבינוביץ, שהיה ידוע כלמדן ובקי בהלכה. ב־1809 הוזמן לכהן כרבה של קהילת אודיסה ונפטר ב־1815 בנסיעתו מאודיסה לקישינוב [38]. באותן השנים כיהן, כפי שראינו, בחוטין ר׳ משה־אליעזר ב״ר אהרן הנזכר לעיל, שנראה כי היה אף הוא תלמיד־חכם.

החשובים שבין הרבנים שכיהנו בתקופה זאת בביסאראביה היו שלושת הרבנים שנזכרו כבר לעיל: ר׳ דוד־שלמה אייבשיץ, ר׳ חיים ב״ר שלמה טירור מצ׳רנוביץ ור׳ אריה־לייבוש מלאנצוט. הם היו לא רק חסידים נלהבים, אלא גם גדולים בתורה ובהלכה.

בעיקר חשוב מבחינה זאת ר׳ דוד־שלמה בן אביגדור אייב־שיץ, רבה של סורוקה, בעל הלכה, מוכיח ודרשן, מחברם של שני ספרים שנתפרסמו מאד וזכו לתפוצה רבה. האחד הוא ״לבושי שרד״ על ״דיני שמוטות ושבירת עצמות בבהמה ועוף... דיני ריאה... ודינים מלוקטים... השייכים לחלק יורה דעה...״ שנתקבל כספר שימוש חשוב ונדפס פעמים הרבה [39]; השני הוא ספר ״ערבי נחל״ הנזכר לעיל — פירושים על התורה ודר־שות — שנדפס אף הוא פעמים רבות [40]. חיבוריו הידועים האחרים של ר׳ דוד־שלמה הם: פירוש נוסף על שולחן־ערוך — על חלק אורח חיים — הנקרא גם הוא ״לבושי שרד״ [41]. ״נאות דשא״ — שו״ת [42]; ״כד הקמח״ — שו״ת [43]. אנו יודעים מעט מאד על קורות חייו של ר׳ דוד־שלמה. בשנת תר״מ בערך עסק בהוראה בקהילת נאדבורנא [44]. בתק״ן היה רב ואב״ד בקהילת בוזאנוב שבגאליציה [45], שם נשאר לפחות עד תק״ס [46] או אפילו עד תקס״א [47]. לסורוקה בא אחרי תק״ס או תקס״א; כפי הנראה היה כבר שם בתקס״ה [48] ומכל מקום אין ספק שכבר נמצא שם בתקס״ו [49]. הוא נשאר שם עד תקס״ח—תקס״ט שאז עלה לארץ־ישראל; בסיון תקס״ט כבר היה בארץ [50]. הוא נפטר בצפת בתקע״ב או לאחר שנה זאת, ולא בתק״ע כפי שצויין במקומות הרבה בספרות [51].

ר׳ חיים ב״ר שלמה טירור מצ׳רנוביץ חיבר אף הוא כמה חיבורים ידועים: ״באר מים חיים״ — פירוש על התורה על

חלק ספר ראשון

סידורו של שבת

הן חברתי

תחת ממשלת אדונינו

אלעקסנדר פאווילאוויץ

במצות

באמשאן וקעשנוב ומשערנוויץ וגליל באקווי יע״א:

במאהלוב

מועמיה חיים זכו וגם האוהבים דבריה גדלה

שער הספר ״סידורו של שבת״ לר׳ חיים מצ׳רנוביץ

דרך הפרד"ס [52]; "ארץ החיים" — חלק א' פירוש על הנ"ך, חלק ב' — חידושים על מסכת ברכות [53]. במיוחד נפוצו חיבוריו "סידורו של שבת" — על קדושת השבת [54] ו"שער התפלה" — על התפלה וכוונותיה [55]. מחוץ לקישינוב שימש ר' חיים ברבנות בקהילות מוהילב שעל הנהר דניסטר, קריפטש שבגאליציה, צ'רנוביץ, ובוטושאן שבמולדאביה, אך החומר הנמצא בידינו אינו מאפשר לנו לקבוע בדיוק מתי וכמה זמן כיהן בכל אחת מקהילות אלה [56]. עם זה נראה שבקישינוב כיהן ר' חיים בתחילת העשור השני של המאה הי"ט [57] וכי הוא שהה שם שנים מעטות בלבד, אולי רק שנתיים או שלוש [58].

יהושע-העשל מאפטא. נראה כי הדבר היה בעת שהרב מאפטא שימש רב ביאסי, ובתוקף תפקידו זה היתה השפעתו פרושה גם על קהילת קישינוב. בהתאם לאמור בשער הס' "גבורות אריה", בא ר' אריה-לייבוש לקישינוב ב"סוף ימיו" [60]. מסתבר כי בא לקישינוב אחרי תקע"א (ועל כל פנים אחרי תקס"ט) ולפני תקע"ד [61]. הוא נפטר בקישינוב בתקפ"ד [62]; נמצא כי שהה בקישינוב 10—13 שנה.

הרב יהודה-ליב מימון (פישמן) כותב את הדברים הבאים על כהונתם בקהילות ביסאראביה של ר' דוד-שלמה אייבשיץ,

זה השער לי״י צדיקים יבואו בו

ספר

גבורות אריה

כולל כל ספר בראשית גבורתו מלא עולם

הן הם גבורות ונוראות זאת המחברת. מלאה מכל גוונים ואורות. מעמקי ים חכמת האמת כברכה. מזיו זוה"ק וזוהר חדש ותקונים וספר יצירה מבהיקות. ודליית הדבש מגנות האריז"ל עשר ידות. מה עז מהאר"י וזה מתוק ודבש ונופת צופים. וילקט האר"י את כל האורות. אשרי המעיינים בה יתענגו על מי מנוחות. וימלאו כריסם הרבה מידיעת חכמת האמת׳ וייטיב להם בשני עולמות:

הן כל אלה פעולת מעשה ידי איש קדוש שר התורה מאור העדה: וגאון אמתי אדי שבחבורת צול"ק חו"פ קדושת שמו שמפורסים מהור"ר **אריה ליבש** זצוקללה"ה רב ואבד"ק לאנצוט ובסוף ימיו נתקבל לר"מ ורואב"ד **בקעשניב** אשר ילק מים ע"י בארות מים חיים המה"ג איש אלקים קדוש ונורא וכו' מוהר"ר ישראל מ"מ דק"ק קאזניץ זצ"ל. והיה תלמיד מובהק להאר לדיק מופת הדור אב הנביאים שבדורו צול"ק אא"ק מוהר"ר יעקב יצחק זללה"ה דק"ק לובלין:

מי יכול למלל גבורות ולהביע תהילות השבח ששיבחו ופארו הצדיק הרב המפורסם בוצ"ק איש אלקים קדוש רשכבה"ה מורינו ר' אברהם יהושע העשיל זצוקללה"ה **הרב מאפטא** זה נודע ונגלה לכל:

כבר יצא מוניטין שלו בעולם והפיץ ענן אורו בכמה מחברות הקודש אשר כבר המה נדפסים והוא ספר **ארבעה חרשים** על הארבעה פרשיות׳ וספר **דברי אסתר** על מגילת אסתר דפוס זאלקווא וספר חומת אריאל על התורה ומזה החבור הגדול להפליא בטח להגיה נהר דעה אל פיו וסיבת הדבר שלא נמלא בגלוי רק מעשי בראשית מהחמשה חומשים יבואר בהקדמת הספר:

הובא לבית הדפוס במלות ובהוצאות אחי הצעיר המ"ל **זאב וואלף** בא"מ מו"ה משה דוב ז"ל

לבית לוי המכונה **לערנער מק"ק קעשנוב**

פה ק"ק לבוב **צדיק נושע** לפ"ק

gewiroth Arie

Druck und verlag von A. N. Süss Lemberg 1870

שער הספר "גבורות אריה" לר' אריה-לייבוש מלאנצוט

פחות ידוע מר' דוד-שלמה אייבשיץ ומר' חיים מצ'רנוביץ הוא השלישי שבחבורה — ר' אריה-לייבוש מלאנצוט, מחברם של הספרים **"גבורות אריה"** (לובלין, תר"ל) — פירוש על ספר בראשית; "חומת אריאל" (למברג, תרכ"ז) — פירוש על המקרא ודרושים לימים טובים; ו"דברי אסתר" (זולקווא, תרכ"ג) — פירושים למגילת אסתר. קודם בואו לקישינוב שימש שנים הרבה כרב ואב"ד בקהילת לאנצוט (Lancut) שבגאליציה [59]. לקישינוב בא, כפי שראינו, על-פי הצעתו ועצתו של ר' אברהם-

ר' חיים מצ'רנוביץ ור' אריה-לייבוש מלאנצוט: "... כך זכתה בסרביה כי עוד בראשית התפתחותה חיו בתוכה גדולי חכמי ישראל שהיו למאורות ברקיע היהדות" [63]. ואמנם תרמה בוודאי כהונתם של רבנים אלה להפצת דעת התורה בביסארא-ביה ולהיווצרות חוגים של לומדי תורה שם. לפי מסורת השמורה אצל יהודי סורוקה, הקים שם ר' ד"ש אייבשיץ בית-מדרש שביקרו בו תלמידים לא רק מבין יהודי סורוקה, אלא גם ממקו-מות אחרים בביסאראביה, עד שצר היה בית-המדרש להכיל את

כולם והיו צריכים לבנות בית־מדרש גדול יותר [64]. היה זה איש סורוקה — ר' דניאל [65] — שהוציא לאור את הספר "לבושי שרד", בעזרתם של חמישה מיהודי סורוקה, שהמביא לבית הדפוס מכבד אותם בתארים "רבני" ו"תורני" [66]. איש סורוקה אחר, ר' צבי־הירש־גרשון, שישב אח"כ בבוטושאן ונפטר שם בתקצ"א, היה תלמידו של ר' חיים מצ'רנוביץ והכין לדפוס את ספריו "שער התפלה" ו"סידורו של שבת" [67].

בעל ההקדמה לספר "גבורות אריה" מספר על שני תלמידים של ר' אריה־לייבוש בקישינוב: האחד — ר' יצחק, "אשר בכל מוצאי שבת קודש העתיק על ספר כל הדברים אשר שמע מפה קדשו [של רבו] בכמה שעות היה הוא מעתיק אותם דבר דבור על אופניו. ואח"כ היה הוא מראה לעיני כ"ק המחבר ז"ל [ר' אריה־לייבוש] והוטב בעיניו ואמר אשר הוא קולע אל השערה ולא יחטיא ולא היה חסר כלום מכל הדברים אשר שמע ממנו ז"ל". השני היה "תלמידו המובהק" של ר' אריה־לייבוש, "הרב המופלג הוותיק החכם המפואר מו"ה דוד ז"ל" ששימש דיין בקישינוב ושרשם לזכרון את הדברים ששמע מפי רבו.

אך מאידך אין גם ליחס לכהונתם של שלושת הרבנים ומורי הוראה אלה בביסאראביה חשיבות רבה מדי לגבי התפתחותם הרוחנית והתרבותית של יהודי החבל. כפי שראינו, היו שניים מהם — ר' דוד־שלמה ור' חיים — בחינת אורחים ששהו בביסאראביה תקופות קצרות למדי; רק ר' אריה־לייבוש שהה בקישינוב 10 שנים לפחות, ואולי אף 12—13 שנה. ר' דוד־שלמה שהה בסורוקה 4—5 שנים ולכל היותר 6—7 שנים, ואילו ר' חיים בילה בקישינוב רק 2—3 שנים. בתקופת שירותם בקהילות אלו הם לא הפכו אותן למרכזי לימוד ותורה ולא הקימו בהן מוסדות ללימוד התורה — על כל פנים לא מוסדות של קבע.

ברבע השני של המאה הי"ט אין אנו פוגשים עוד בביסאראביה שום רב שיהא בעל שם בעולם ההלכה. בתקופה זאת כיהנו בקהילות החבל רבנים אשר שמותיהם אינם אומרים לנו מאומה. כאלה היו ר' חיים דב בסיקוראן, ר' ישראל בנובוסאֶליץ, ר' אהרן משה ור' שמואל בליפקאן, ר' עקיבא שלום באורהיוב, ר' שמשון יעקב בבאֶלץ, ר' אליהו חיים, ר' זלמינע ור' חיים פנחס בסקוליאַן. בשאלותיהם בענייני הלכה היו פונים רבני קהילות אלו — ששכנו, אגב, כולן בחלקה הצפוני של ביסאראביה — אל גדולי ההלכה שמחוץ לגבולות ביסאראביה, כגון אל ר' יוסף לנדא ור' אהרן משה טויבש ביאסי שנראה כי שימשה אז מעין מרכז להדרכה תורנית בשביל ביסאראביה הצפונית [68]. בקהילת איזמאיל שבדרום ביסאראביה כיהן לאחר פטירתו ב־1847 של ר' יוסף יעקב יצחק ב"ר זאב הלוי ספיוואק הנזכר לעיל, ר' אברהם ב"ר יואל רבינוביץ, מקודם רב באחת מעיירות פודוליה, שנשאר על כנו עד מותו שחל, כנראה, ב־1864 [69].

היחידי שבלט בתקופה זאת בין רבני ביסאראביה היה ר' ישעיה ב"ר משה שור, מחברו של הספר "כליל תפארת" על התורה (זאלקווא תרכ"ז—ח'), תלמידו של ר' מרדכי מקרימנץ [70]. ר' ישעיה שור שימש כרב בחוטין, ובעת שהותו שם בא בקשרי מכתבים בענייני הלכה עם ר' יוסף לנדא מיאסי, שהיה מחותנו. לאחר זמן עבר ליאסי ושימש שם ברבנות עד פטירתו בשנת תרל"ט [71].

עם זאת מן הראוי לציין, כי במחצית הראשונה של המאה

הי"ט יצאו מבין החוגים של תלמידי חכמים ולומדי התורה בביסאראביה מועמדים למשרות רבנות בכמה קהילות מולדאביה וואלאכיה. הרב ר' צבי ב"ר יהודה מבאֶנדאֶר כיהן כרב ואב"ד בקהילת טירגו־פרומוס (Târgu-Frumos), שם נפטר בשנת תר"ז [72]. ב־1833 נתמנה לתפקיד רב בקהילת פלויאֶשט שבוואלאכיה ר' דוד מוידל, יליד סורוקה, אשר קודם בואו לפלויאֶשט כיהן כרב בסקוליאַן. למשרת רב בפלויאֶשט נתמנה על־פי עצתו והמלצתו של ר' שמואל מווארנופקא, ששהה אותה שעה ביאסי. ר' דוד נשאר בתפקידו בפלויאֶשט עד 1869 [73]. ב־1836 כיהן בתפקיד רב בקהילת באקאו ר' אשר־דוד ב"ר מרדכי מחוטין [74], ואילו איש חוטין אחר — ר' יעקב מרגליות (יאנקל מארגוליס) — נתמנה ב־1849, על פי המלצת ר' אהרן משה טויבש מיאסי, לרבה של קהילת בראילה, שם נשאר עד מותו ב־1871. הוא עמד בקשרי מכתבים בענייני הלכה עם גדולי הגאונים של התקופה — ר' משה קלוגר מברודי, ר' יוסף־שאול נתנסון מלבוב ור' משה תאומים מגרודנה, ושו"ת שלו נמצאות בספרי השו"ת של רבנים אלה [75].

ד

עם גידולן והתבססותן של הקהילות בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, הלך והתפתח גם התהליך של מיסוד ההווי הדתי, אשר התגבש במסגרות המסורתיות — בתי־כנסת, חברות בעלות פונקציות דתיות וכיו"ב. כך, לאחר שגדלה האוכלוסיה היהודית באיזמאיל, נבנה שם בשנת תקפ"ה בית־הכנסת "הגדול", ובתקפ"ו נבנה בית־המדרש [76]. בדומה לזה גם באקרמן: ב־1815 נבנה בית־מדרש, וב־1828 בית־הכנסת "הגדול" [77]. לפי המסורת נבנה בקישינוב, בעת כהונתו שם של ר' חיים מצ'רנוביץ, בית־כנסת חדש, ששימש בית־כנסת מרכזי של העיר [78]. לקראת אמצע המאה היו בכל עריה ועיירותיה של ביסאראביה בתי־כנסת ובתי־תפילה יהודיים. הלוח הרוסי Новороссийский Календарь לשנת 1857 נותן את הפרטים הבאים על מספר בתי־הכנסת ובתי־התפילה בכמה מעריה ועיירותיה של ביסאראביה: בקישינוב — בית־כנסת אחד ו־27 בתי־תפילה; בחוטין — בית־כנסת אחד ו־9 בתי־מדרש; בסורוקה — בית־כנסת אחד ו־2 בתי־תפילה; בבאֶלץ — בית־כנסת אחד ו־6 בתי־תפילה; בבאֶנדאֶר — 2 בתי־כנסת ו־4 בתי־מדרש; באקרמן — בית־כנסת אחד; בפאלאֶשט — 4 בתי־תפילה; בסקוליאַן — בית־כנסת אחד ו־2 בתי־תפילה; באטאקי — 2 בתי־כנסת ובית־מדרש אחד; בבריצ'אן — בית־כנסת אחד [79]. לפי נתונים רשמיים הניתנים על ידי זאשצ'וק — ושבוודאי אינם מלאים — היו בביסאראביה בסוף שנות ה־50 17 בתי־כנסת ו־103 בתי־תפילה, ובהם 531 "כלי־קודש" ובני־המשפחה שלהם. לפי החשבון של זאשצ'וק היה "איש דת" יהודי אחד על כל 148 יהודים בחבל [80].

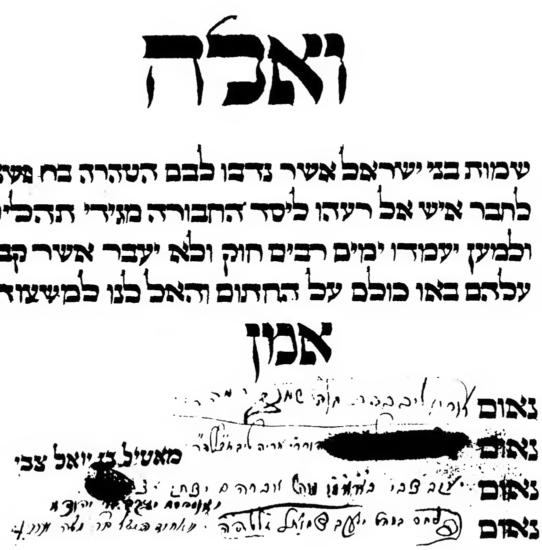
אשר לחברות, נשתמר בידינו הפנקס של חבורת מגידי־תהילים מבאֶנדאֶר משנת תר"ד [81]. פנקס זה נותן לנו אפשרות להכיר את דרכי אירגונן ופעולתן של חבורות מסוג זה שפעלו בביסאראביה ומן הראוי על כן כי נדון בו ביתר פירוט.

בפנקס 30 תקנות ("תיקונים" בלשון הפנקס) הנוגעות לאירגון החבורה, לחובות חבריה, לשירותים ולהנאות שמהם נהנים החברים, וכיו"ב.

מטרת החבורה היא מילוי מצווה דתית: מייסדיה התעוררו ״ליסד ולחבר חבורה מגידי התהלים לאמר כל שבת ושבת״ (הקדמה) [82]. חברי החבורה נתחייבו ״לקום בהשכמה, מדי שבת בשבתו ומדי חג בחגו לילך ולהתועד לבהכ״נ אשר יתועדו שמה לאמור מזמורי תהילים ביחד...״ (תיקון א׳), ובשכר זה יזכו ״לחיים ארוכים ומזוני רויחי״ (הקדמה).

החבורה פתוחה בפני כל אחד, ללא סיג; התנאי היחידי הוא שכל המצטרף אליה יקיים את כל האמור בתקנות ואז יהיה

השער הפנימי של פנקס חבורת מגידי־תהילים בבאנדאר (מימין) וקטע מעמוד החתימות (משמאל)
ראשון החותמים — ר׳ אריה־לייב ורטהיים
(ברשותו האדיבה של העו״ד ש. ורטהיים, תל־אביב)

כאחד מבני החבורה (הקדמה). כל המצטרף לחבורה חייב לשלם ״כסף קדימה״ שעל שיעורו עליו להתפשר עם ראשי החבורה ״לפי ראות ענהים״. במשך תקופה ראשונה — שלא נקבעה בתקנות — אין המצטרף נחשב לחבר בעל זכויות מלאות, אלא נמנה עם ״השמשים״, המשרתים את החבורה; ואולם אף אם יתפשרו עם ראשי החבורה ״שלא לשמש את החבורה״, הרי במשך שנה ראשונה על כל פנים אינו נהנה מזכות בחירה פאסיבית ואקטיבית למשרות בחבורה: ״לא יבא פתקו לתוך הקלפי ולא יתנו לו שום היתמנות״ ורק כעבור שנה יהיה ״כאחד מבני החבורה״ (תיקון ח׳). דין מיוחד נקבע לגבי רווקים: הם יכולים להצטרף רק כשמשים, תמורת תשלום של ח״י קופיקות, ורק לאחר חתונה מקבלים מעמד של חברים בעלי זכויות מל־אות — תמורת תשלום כפי שיוטל עליהם (תיקון כ״א).

התקנות קבעו כללים ביחס לסדרים שיש לשמור עליהם בשעת אמירת התהילים. התהילים יאמרו ״בקול נאה״ על־ידי אחד מן החברים שייבחר כדי ״להגיש את התיבה״ וכל החברים ״יענו ויאמרו במתון ובנחת״; התהילים יאמרו ״בעוד לא יגיע זמן ק״ש של שחרית״ (הקדמה); קודם אמירת התהילים צריכים לבא לבית־המדרש ״המשגיחים״ (הנבחרים לשם כך מבין חשובי החבורה — תיקון ג׳), שתפקידם הוא לסדר את בית־המדרש לקראת בוא החברים, להדליק נרות, להכין את ספרי התהילים ובחדשי החורף אף להסיק את התנורים (תיקון ב׳); ״דברים בטלים ושיחות חולין״ אסורים בשעת אמירת התהילים (תיקון ד׳); אסור להיכנס לבית־הכנסת לאמירת תהילים ״במלבושים בזויים כמו החאלאט או הגאטיעס״ (תיקון ו׳).

כל חבר חייב לשלם לחבורה 1 ״ג״פ״ [גדול פוליש] לשבוע — ״היינו רבע רו״כ לשנה״. ״וכל איש מבני החבורה אשר לא יסלק כל מה שמגיע ממנו להחבורה לערך שנה תמימה מוטל על הגבאים להזהירו שיסלק מה שמגיע ממנו להחבורה. ואם לא ישמע אלהם יזהירו לו שלשה פעמים ומעבירים אותו מהחבורה ומדיעים אותו ע״י השמשים ואם בא בתוך שלשה ימים לבקש על נפשו קונסים אותו לפי ראות עינהם ומקבלים אותו אבל אחר זמן זה לא״ (תיקון ז׳).

מי שמתרשל במילוי חובותיו או אינו ממלא אחר תקנה מן התקנות שנקבעו בפנקס, מטילים עליו עונש. ״איש מבני החבו־רה אשר לא יבא לאמר תהלים עם כל בני החבורה בשבת אחר שינה ואחר דרישת הראשים יהיה נודע שלא היה אנוס או עסוק בדבר מצווה או בעינין מעיניני דרך ארץ; אך מחמת עצלות או שעסק בהיתול וטייל״, אזי תחילה מזהירים אותו ואם חוזר על מעשהו — משלם קנס בסך 8 קופיקות; ואם חוזר בשלישית על העבירה — מוציאים אותו מן החבורה (תקון ט״ו). חבר העובר על האיסור בדבר שיחות חולין בשעת אמירת התהילים, מזהי־רים אותו שלוש פעמים ואם אינו נשמע גם לאחר זאת — מוצי־אים אותו מן החבורה. ״אך אם בתוך יום או יומיים יעמוד לבקש על נפשו מאת החבורה — סולחים לו״ (תיקון ד׳). בדומה לכך לגבי מי שבא לאמירת התהילים בלבוש אסור: תחילה מזהירים אותו, לאחר מכן מוציאים אותו מבית־המדרש ובפעם השלישית קונסים אותו ומוחקים את שמו מן הפנקס (תיקון ו׳).

בראש החבורה עומדים ראשים וגבאים. ״בני החבורה מחוי־בים לימנות עלהם ראשים אשר ישמרו כל התקנות ככל המבואר בהפינקס״ (תיקון ט״ז). בחירת הראשים נעשית בליל שבועות. תחילה בוחרים בוררים חדשים [83], והבוררים ״יבחרו להם את

הטוב בעיניהם וישימו אותם ראשים על החבורה ג' גבאים ראשון שני ושלישי, וראש החבורה ונאמן". נמצא כי בראש החבורה עמדו 5 אנשים[84]. הרשות בידי הבוררים להטיל על הגבאי ראשון גם את התפקידים של ראש החבורה ושל נאמן (תיקון ה'). אין הגבלה על בחירה מחדש של אותם האנשים, ואף מצווה היא למנות מחדש את האנשים "אשר ישמרו את משמרת התקנות ויהיו מהזוכה ומזכה את הרבים... כל זמן שינהגו כן..". אך אין לבטל את הקלפי והמנוי מחדש צריך להעשות תמיד אך ורק ע"י קלפי. אין להאריך תקופת שירות מעבר לשנת ההתמנות בלא לקיים בחירות חדשות (תיקון י"ז). בכל חודש מטפל בענייני החבורה "גבאי החודש" (נזכר בתי־קונים ז', ט', י"ח, כ"ז).

דף מפנקס חבורת מגידי־תהילים בבאנדאר
(ברשותו האדיבה של העו"ד ש. ורטהיים, תל־אביב)

תפקיד הראשים הוא, כאמור, לשמור על קיום כל התקנות (תיקון ט"ז); בידיהם מפקידים את הפנקס (תיקון כ"ב); הם חייבים לדאוג לגביית דמי החבר (תיקון ז'), הם האחראים לסדר קריאות לתורה (תיקון כ"ב [צ"ל כ"ג]), הם קובעים את שיעור דמי הכניסה של חברים חדשים (תיקון ח'), מענישים את החב־רים שעברו על הוראות התקנות (תיקון כ"ה) ומטפלים בכל הבעיות האחרות של החבורה. הנאמן הוא גזבר החבורה המקבל לידיו את הכספים המגיעים לחבורה (תיקונים ז', ט', כ').

בעלי ההתמנויות האחרים בחבורה הם "המשגיחים" או "המ־עוררים" הנבחרים על־ידי הגבאים מבין "חשובי החבורה" ותפקידם לסובב "את בתי החבורה מבית לבית להקיצם משנ־תם"; כן מוטל עליהם, כפי שראינו, להכין את בית־המדרש לקראת בוא החברים. מספרם שניים, אך אם לא יוכלו להספיק את עבודתם "אזי יוסיפו עליהם עוד משגיחים אחדים כמוהם" (תיקון ג').

פעמיים בשנה, בט"ו באב ובימי חנוכה, מוטל על הראשים לערוך סעודה לחברי החבורה ומותר להם להוציא לצורך זה עד 5 רובלים מכספי החבורה. הסעודה בט"ו באב היא חובה כי ביום זה נוסדה החבורה ואילו הסעודה השניה היא רשות.

ראשי החבורה נהנים מזכויות מסויימות; אם יחטא אחד מהם נגד החבורה, רשאים לדון אותו רק אותם "האנשים הראשונים אשר על ידם נתיסדו החבורה... או עשרה אנשים מבני החבורה בהצטרפם הראשים אשר לא חטאו" (תיקון כ"ה); בראש השנה, יום הכיפורים ושלוש רגלים עושים לראשים "מי שברך" (תיקון כ"ז).

פרט לראשים, נהנים מזכויות מיוחדות גם מייסדי החבורה; תיקון כ"ו קובע כי "באם יחטא אחד מהעשרה הראשונים אין יכולים לדון אותם כי אם אחרים מעשרה הראשונים בהצטרף הראשים, אולם הראשים בעצמם אין להם כוח לדון אותו אם לא יהיו הראשים ג"כ מעשרה הראשונים"; אמנם אין הראשונים יכולים להתערב בהנהלת ענייני החבורה — שכן סמכות זו ניתנת בידי הראשים, אולם "אם הראשים לא ישמרו התקנות יש להראשונים כוח לדינם על זה כפי ראות ענהם". מעמד מיוחד מוענק לשלושת מייסדי החבורה הנקובים בשמותיהם. "המה היו הראשונים אשר התעוררו את לבב אחב"י ליסד ולחבר את חבורתנו ע"כ מחלו להם כל בני החבורה ואפילו באם לא יחזיקו את התקנות המבואר בהפינקס הלז עם כל זה המה מבני החבורה בתוקף ועוז כמאז ומקדם בעת אשר שמרו את משמרת כל התקנות המבואר בפנקס ואין מי שיכל לדבר עלהם מדוע" (תיקון ל').

החבורה נוסדה אמנם לשם מלוי פונקציה דתית, אך היא מהווה גם מסגרת חברתית, הקובעת התחייבויות הדדיות מסו־יימות בין חבריה והמספקת להם סעד ושירותים מסויימים, הנושאים, אמנם, אף הם אופי דתי בעיקר. "עיני ראשי החבורה" צריכות להיות "תמיד על בני החבורה לדרוש את שלומם: ואם ח"ו יזדמן שאחד מבני החבורה יפול על דוי מחויבים הראשים לבקרו ולשאל את שלמו ואם יבקש החולה שיתפללו עבורו מחויבים הראשים לשלוח את השמשים ולקרא את אנשי חבורתנו עד מנין עשרה ויאמרו תהלים כפי המנהיג... ואם יהי' החולה איש עני ולא יהי' לו על הצאות מחויבים ליתן לו ג"כ על הצאת כפי ראות עינהים; כשיבריא מן הראוי שיסלק להחבורה באם השתתפו אך אנשי החבורה אין להם רשות ליתבע" (תיקון י"ב). בדומה לכך ביחס לחבר שהלך לעולמו; החברים חייבים ללכת כל יום לבית הנפטר ולומר שם לפחות 10 פרקי תהילים; ואם לא השאיר אחריו הנפטר בן, צריך אחד מ"בני החבורה" לומר קדיש. במשך 30 יום אחרי הפטירה צריכים לומר כל יום תהילים בבית־הכנסת, ואם אין לנפטר בן, צריך אחד מן החברים לומר קדיש (תיקון י"ח).

החבורה משתדלת להבטיח לחבריה את אותם ה"כיבודים" שכל יהודי שואף אליהם בבית־הכנסת — "עליות", "מפטיר" וכיו"ב. מבחינה זאת רואה את עצמה החבורה כגוף סגור ונפרד מ"בני בית הכנסת" והיא מנסה לבא לידי הסכם עם "אנשי בית

"הכנסת" כדי להבטיח לעצמה כיבודים אלה (תיקונים ו', י"א, י"ט, כ"ג, כ"ח). כדי להיות בלתי תלויים ב"אנשי בית הכנסת" חייבים החברים לתת נדבות לצורך כתיבת ספר תורה משלהם (תיקון ט') ואף שואפים להקים בית־כנסת משלהם (תיקון כ"ח).

אם נשווה תקנות אלו עם התקנות של חברות שונות אחרות שהיו קיימות ברוסיה ובפולין [85] נראה כי חבורת מגידי התהילים בבאנדאַר לא היתה למעשה נבדלת מחברות אחרות מסוגה במקומות אחרים. על אף הבדלים מסויימים, נקבעו העקרונות לקבלת החברים החדשים, צורות ההנהגה, השירותים הניתנים לחברים, הסייגים המשמעתיים וכו', על־פי המתכונת שהיתה ידועה ומקובלת לגבי חברות כאלו בקיבוצים היהודיים במזרח־אירופה. הדבר מאשר את מסקנתו של לויטץ [86] בדבר האחידות הבסיסית של כל החברות וכן משמש ראיה נוספת לכך, שלמרות התכונות והתנאים המיוחדים המקומיים, השתייכה יהדות ביסאראביה למרחב תרבותי, שהיה משותף לכל יהדות מזרח־אירופה.

ה

בעשור השלישי של המאה הי"ט אנו מוצאים ידיעות ראשונות על כך שגם לביסאראביה הגיעה תנועת ההשכלה; אנו שומעים אז לראשונה על הימצאותם של משכילים בחבל. בקישינוב ישב אז צבי בן אברהם רבינוביץ מברודי שכבר הוזכר לעיל. רבינוביץ היה, כפי הנראה, אדם בעל השכלה רחבה למדי; הוא ידע רוסית וצרפתית ועסק בתרגומים משתי שפות אלה לעברית. כך תירגם מרוסית 4 משלים ממשלי איסופוס, ואילו מצרפתית תירגם מתוך ה־Archives Israélites מכתב תודה שנשלח ע"י יהודי אלז'יר למלך צרפת לואי־פיליפ. כן כתב מעין מבוא לחכמת המדידה [87].

משכיל אחר שישב אז בקישינוב היה בנו של ר' חיים מצ'רנוביץ, קלמן, שהיה סוחר יין ונתפס אף הוא להשכלה [88]. עם משכילי קישינוב נמנה, כנראה, "הבחור מרדכי ארנשטיין מקישינאב", שכיהן כ"ראש המורים" בבית־הספר היהודי באודיסה לאחר מות מנהלו הראשון של בית־הספר, אפרים זיטנפלד, בשנת 1828. תקופת כהונתו של אורנשטיין נמשכה חודשים אחדים בלבד, והוא עזב את משרתו כדי ללמוד רפואה [89]. אך מספרם של המשכילים בביסאראביה היה אז עדיין מועט ביותר, והאוכלוסיה היהודית שם היתה "רחוקה מאד מהשכלת איירא־פא", כדברי גוטלובר, שמצא רק חושך ואפילה תרבותית בקרב הישוב היהודי בעת ביקורו בחבל ב־1831 [90]. רבינוביץ הרגיש עצמו "בודד... בתוך עיר גדולה בלי סדרים, המלאה המיות פתיות...". הוא קובל בפני ידידו מרדכי סוחוסטאבר על מצבו "בין הנבערים האלה, המואסים בחכמה ובתבונה, ואינם מראים עוד כסף ותשוקה להיות להם חלק בהן ולהסתפח בנחלתן...". אין לו כאן "לא אוהב ולא רע" שעמו יוכל "להתרועע בדבר רעות וידידות", כנהוג בארץ מוצאו. אין הוא יכול לתת את החינוך הנאות לבנו, מפני שאין ידו משגת לשאת בעצמו בהוצאות החזקתו של מורה טוב, ואילו "אנשים אחרים אשר הואילו להזיל זהב מכיסם בעד חנוך בניהם תחת יד מורה ומלמד להועיל, יקרים מאד בעירנו וכמעט אינם נמצאים..." [91].

והנה שנים אחדות בלבד לאחר שכתב רבינוביץ דברים אלה, המעידים על חולשת ההשכלה בביסאראביה, זכתה ההשכלה

בחבל להישג רב־חשיבות: בימים הראשונים של שנת 1839 נפתח בקישינוב בית־ספר יהודי חילוני. אותה שעה נתקיים בכל תחום־המושב ברוסיה רק עוד בית־ספר אחד כזה; היה זה בית־הספר באודיסה, שנוסד ב־1826 [92]. הישוב היהודי בביסאראביה הקדים בנידון זה מרכזים יהודיים חשובים וותיקים הרבה יותר. ההסבר לכך נעוץ בנסיבות שבהן נוסד בית־הספר ובתנאים שבהם היתה נתונה יהדות ביסאראביה.

ייסודו של בית־הספר בקישינוב קשור בשמו של בצלאל שטרן — משכיל ומחנך, יליד טארנופול, שכיהן למן 1828 כמנהלו של בית־הספר היהודי באודיסה [93]. אולם אנו מוצאים בספרות שתי גירסות שונות ביחס לתפקיד שמילא שטרן בעניין זה. בני זמנו של שטרן, מרדכי וורבל ואברהם־בר גוטלובר, שהכירו היטב את שטרן והתעניינו מאד בכל הקשור בפתיחת בית־הספר בקישינוב [94], כותבים בזכרונותיהם כי שטרן יזם את יסוד בית־הספר, מתוך רצון להרחיב את ההשכלה בקרב העם היהודי, וכי הוא הניע את המושל הכללי דאז של רוסיה החדשה וביסאראביה, הרוזן וורונצוב, להסכים לרעיון זה ולסייע לביצועו [95]. גירסה זו אנו מוצאים גם במאמר על בית־הספר באודיסה ועל בצלאל שטרן מאת ש. סטאניסלאבסקי — כפי הנראה בעיקבותיהם של וורבל וגוטלובר [96] — וכן, בצורה סתומה במקצת, ב"תולדות יהודי רוסיה" מאת הֶסֶן [97]. לעומתם מייחסים כמה סופרים לשטרן תפקיד של מַבְצֵעַ בלבד, ואילו את היוזמה לפתיחת בית־הספר הם מייחסים לוורונצוב עצמו. על כך מרמז טארנופול בספרו על יהודי אודיסה, בו הוא כותב כי וורונצוב הטיל על שטרן את התפקיד להקים את בית־הספר בקישינוב [98]. וזאת אומר מפורשות א. ליאון, מורה לשעבר בבית־הספר בקישינוב, במאמרו על בית־הספר הזה, הכותב כי בית־הספר נפתח ביוזמתו של וורונצוב [99]. אך נראה כי שתי הגירסות גם יחד אינן מדוייקות כל צרכן וכי היוזמה לפתיחת בית־הספר יצאה למעשה מתוך חוגי המשכילים בקישינוב עצמה, שנתקנאו בוודאי בחבריהם באודיסה והחליטו ללכת בעיקבותיהם. מתוך החומר העומד לרשותנו נראה כי בית־הספר הוקם בנסיבות דלקמן:

במרס 1837 קיבלה "העדה היהודית" (Еврейское общество) בקישינוב החלטה בדבר פתיחת בית־ספר חילוני בעיר, על־פי דוגמת בית־הספר באודיסה, ובדבר הקצבת כספים להחזקתו מכספי הקורובקה. ביצוע החלטה זאת הוטל על ועדה בת 6 חברים, שאושרו ע"י שלטונות החבל, והודעה על כך נשלחה לוורונצוב תוך בקשה לאשר את ההחלטה [100]. אין כמעט ספק כי "העדה היהודית", שקיבלה את ההחלטה האמורה, היתה מורכבת רק מקבוצת המשכילים הקטנה, שפעלה בניגוד לרצונם של יהודי העיר — כפי שקרה בזמנו באודיסה, שגם שם מנתה "העדה היהודית", שהחליטה על פתיחת בית־הספר, רק 66 משכילים, בעוד שרוב יהודי אודיסה התנגדו להחלטה זו. גם ההתפתחות הבאה בקישינוב היתה דומה במידת־מה לזו שקדמה לפתיחת בית־הספר באודיסה. ההחלטה הנ"ל של "העדה היהודית" מקישינוב אושרה על־ידי וורונצוב [101] — יתכן כי הודות להשפעתו של שטרן, דבר ששימש אולי יסוד לתיאור הניתן ע"י וורבל וגוטלובר. בעיקבות אישור זה נסע שטרן לקישינוב כדי לפעול לביצוע ההחלטה בדבר הקמת בית־הספר, כשבידו מכתב מאת וורונצוב למושל ביסאראביה פיודורוב, לפיו נצטווה הלה

להושיט לשטרן את מלוא עזרתו ולהטיל את השפעתו על יהודי קישינוב כדי שיסכימו לפתיחת בית־הספר ויבטיחו את קיומו על־ידי הקצבת הסכומים הדרושים להחזקתו מכספי הקורובקה[102]. בקישינוב נתקל שטרן בהתנגדות נמרצת לביצוע התכנית, אך לבסוף התגבר על התנגדות זו, הודות ללחץ שהופעל ע"י מושל החבל, וקיבל את הסכמתם של פרנסי הקהילה לפתיחת בית־הספר[103] — כפי שהלחץ שהופעל ב־1826 על־ידי מושל רוסיה החדשה דאז, הרוזן פאלן, על יהודי אודיסה, איפשר את פתיחתו של בית־הספר בעיר זו.

ההתנגדות החריפה לפתיחת בית־הספר נמשכה אמנם גם אחר כך, והמאמצים שנעשו על־ידי החוגים החרדים הצליחו להשהות את פתיחתו עד ינואר 1839[104]; רק ב־5 בינואר 1839 נתקיימה הפתיחה הרשמית של בית־הספר בטכס חגיגי, בו השתתפו נציגי השלטונות, ובראשם מושל החבל, ומספר ניכר של "אזרחים יהודים"[105], שבאו, בוודאי, משום כבוד השלטונות שהזמינום לטכס.

אישור לנסיבות בהן נפתח בית־הספר בקישינוב, בהתאם למתואר כאן, אנו מוצאים בכתבה על מצב בית־הספר, שנשלחה מקישינוב ל־AZJ ב־1843[106]; בכתבה זו נאמר כי בית־הספר "lediglich auf Antrieb einiger Bessergesinnten und energischer Mitwirkung des geistreichen, vielseitig gelehrten Herrn B. Stern . . . unter höhern aufmunternden Schutz des edlen . . . Grafen Woronzoff in's Leben gerufen."

פתיחת בית־הספר בקישינוב נתאפשרה, איפוא, הודות לתנאים המיוחדים שבהם נמצאו אז יהודי ביסאראביה בכלל, ויהודי קישינוב בפרט, והם: א) הקירבה למרכז היהודי התרבותי הגדול, שהתפתח באודיסה, והקשרים שהיו קיימים כבר אז בין יהודי ביסאראביה לבין מרכז זה. היו שראו בבית־הספר בקישינוב מעין שלוחה של בית־הספר באודיסה[107]; ב) יחסם האוהד של שלטונות רוסיה החדשה בכלל, ושל וורונצוב בפרט, לשאיפות המשכילים היהודים ונכונותם לסייע למשכילים לבצע את תכניותיהם בניגוד לדעת הרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית[108]. נמצא כי בית־הספר בקישינוב יכול היה לקום אך ורק הודות לעזרתם של גורמים שמחוץ ליהדות ביסאראביה; למעשה הוא נכפה עליה בניגוד לרצונה.

בית־הספר אורגן על־פי דוגמת זה שבאודיסה; התקנון האירגוני שלו ותכנית הלימודים עובדו על ידי שטרן[109]. ההנהלה המשקית של בית־הספר היתה בידי ועדה מורכבת מ־3 אנשים, שהיו נבחרים ל־3 שנים על־ידי האוכלוסיה היהודית של העיר; ההנהלה הפדאגוגית היתה בידי מועצה, בה השתתפו מפקח בית־הספר ומוריו. בבית־הספר היו 4 כיתות ועוד שתי כיתות הכנה; תכנית הלימודים כללה עברית, רוסית, גרמנית, היסטוריה, גיאוגראפיה, חשבון וקאליגראפיה; בכיתה האחרונה הורו גם כימיה והנהלת חשבונות[110].

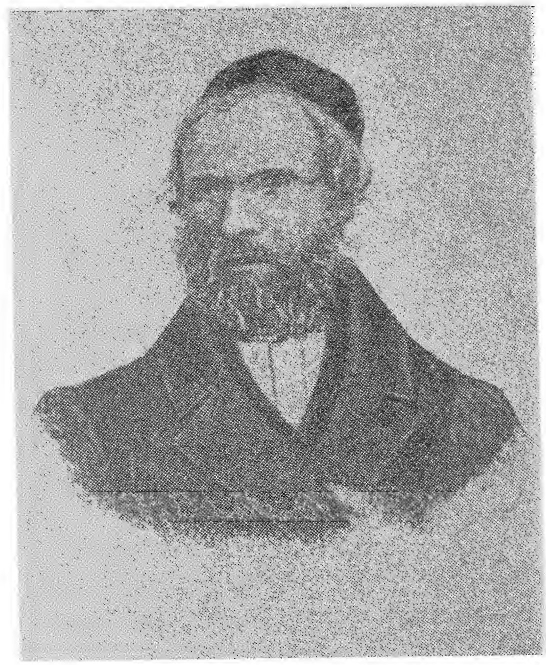
מפקח בית־הספר והמורים באו מבין המשכילים שישבו באודיסה או הובאו מחו"ל. לתפקיד מפקח נבחר, על־ידי שטרן, משה לנדאו, נכדו של הרב ר' יחזקאל לנדא מפראג, בעל ה"נודע ביהודה", שישב אז באודיסה[111]. לנדאו היה חכם וסופר ידוע, שכתב חיבורים בלשניים, היה בין עורכי כתב־העת "בכורי העתים" ושימש זמן מסויים מנהל בית־הספר היהודי בפראג[112]. מחו"ל הובאו יהודה מולצ'נר ולייב פרידפרטיג להוראת הגרמנית והעברית, ואילו המורים למקצועות האחרים נבחרו מבין תלמידי בית־הספר באודיסה[113].

בית־הספר נתקל מלכתחלה בקשיים מרובים. מצד אחד חסר היה לו עורף ציבורי שעליו יכול היה להשען; כדי לקרב את האוכלוסיה היהודית של העיר אל בית־הספר נקבע בו אולם גדול, שבו נתקיימו בשבתות ובחגים תפילות משותפות של התלמידים והתושבים היהודים[114]. אך מאמצים אלה לא נשאו פרי, ויהודי העיר התייחסו אל בית־הספר באיבה ובחשדנות ולא היו מוכנים להגיש לו שום תמיכה[115]. חשדנותם לא היתה בלי יסוד; מיניסטר ההשכלה אובארוב, בתזכירו הידוע מיום 23 בינואר 1841 ליו"ר "הוועד היהודי" קיסילב, בדבר היסודות שעליהם יש להשתית את המדיניות החדשה של הממשלה בתחום החינוך היהודי, כתב כי בבתי־הספר באודיסה, ריגה וקישינוב הושאר לימוד התלמוד רק למראית עין, ואילו למעשה ההוראה בבתי־ספר אלה רחוקה מן "התלמודיסטים"[116].

מאידך, נתגלו עד מהרה תככים ומדנים בתוך כתלי המוסד עצמו. לנדאו לא הצליח בתפקידו; לא רק שלא עלה בידו לרכוש את אימונם של יהודי העיר, אלא שהוא גם לא ידע להשליט את מרותו על המורים, אשר לא צייתו לו ואף היו פוגעים בכבודו. במכתב ששלח לנדאו לגוטלובר ביום א' אדר ב' ת"ר הוא קובל מרה על יחסם של המורים אליו; "שחקו עלי צעירים" — כותב הוא — "ויהתלו בי השתררו והתנשאו עלי, הלשינו אותי אל המשגיחים ונתנו בי דופי בדברים אשר לא כן . . . הקיפוני עדת מרעים קרו ולא דמו ולא נתנו לי עד בלעי רוקי". חודשים אחדים לאחר התמנותו התפטר לנדאו מתפקידו, ובמקומו נתמנה הרופא ד"ר פנחס הורוביץ[117]. אך נראה שגם זה לא הצליח במיוחד בתפקידו[118]. ביוני 1843 זכה בית־הספר לקבל כמפקח אדם בעל רמה גבוהה ובעל השכלה רחבה. היה זה איש המדע הידוע יעקב גולדנטל, שהיה גם אדם דתי ושומר מצוות ובעל השכלה מסורתית, ומשכילי העיר ציפו כי הוא יוכל לרכוש את אימונה של האוכלוסיה היהודית, לארגן מחדש את בית־הספר ולהשתיתו על יסודות איתנים; אך הוא נשאר על משמרתו זמן קצר בלבד — עד מרס 1844, כאשר התפטר ועבר ללייפציג[119]. את מקומו של גולדנטל ירש אדם, שאף הוא הצטיין בידיעותיו ובכשרונותיו — המתמטיקאי והמשורר יעקב אייכנבאום[120]. אייכנבאום דאג גם לספרי לימוד בשביל בית־הספר: ב־1848 הודפס בבית הדפוס של בן־יעקב בוילנה חומש בראשית "לבית הספר בקישינעוו לבקשת ר"י אייכענבוים"[121]. בתקופה זו היו בבית־הספר כ־30—40 תלמידים[122].

בינתיים נתחדשו דברים חשובים במדיניות הממשלה ביחס לחינוך היהודים ברוסיה. אובארוב העלה את תכניתו בדבר ייסוד בתי־ספר חילוניים ממשלתיים בשביל היהודים, וב־1842 נשלח מאכס ליליינטל — שנבחר על־ידי אובארוב לביצוע התכנית — לסיור בפלכי תחום־המושב, כדי לבשר לאוכלוסיה היהודית את כוונות הממשלה, לבחון את תגובתה לכוונות אלו ולהכין את הקרקע למימוש התכניות החדשות. בין הערים שליליינטל נצטווה לבקר בהן היתה גם קישינוב[123]; משכיליה קיבלו בהתלהבות את שליחותו[124] ואף שלחו מכתב תודה

למיניסטר ההשכלה [125]. בנובמבר 1844 פורסם החוק בדבר ייסוד בתי־ספר יהודיים ממשלתיים [126] וזמן קצר לאחר מכן נפתחו בתי־ספר יהודיים ממשלתיים גם בביסאראביה; בהתאם להצעתו של מנהל מחוז החינוך של אודיסה — שכלל גם את ביסאראביה — נוסדו בסוף שנות ה־40 בתי־ספר יהודיים ממשלתיים

יעקב אייכנבאום

מ"דרגה ראשונה" בבאלץ, חוטין ובריצ'אן; לאחר זמן־מה נפתח בית־ספר כזה גם באיזמאיל [127]. ב־1847 התחילו דיונים גם על אירגונו מחדש של בית־הספר בקישינוב, לאחר שמנהל בתי־הספר בביסאראביה הודיע כי בית־הספר בצורתו הקיימת אינו מתאים למילוי הצרכים; אין אנו יודעים מה היתה כוונת הדברים, אולם היתה זאת המגמה הכללית של השלטונות לחסל את בתי־הספר היהודיים הציבוריים הקיימים ולהפכם לבתי־ספר ממשלתיים [128]. בהוראת מיניסטריון החינוך למנהל מחוז החינוך באודיסה נאמר כי יש לארגן מחדש את בית־הספר בקישינוב, כדי להגביר את הפיקוח עליו מצד שלטונות החינוך. בהתאם לתכנית שהוצעה ע"י מנהל בתי־הספר בביסאראביה — ושבעיבודה השתתף גם בצלאל שטרן — חדל בית־הספר מלהתקיים בפברואר 1850 כמוסד יהודי ציבורי, ובמקומו הוקמו שני בתי־ספר יהודיים ממשלתיים: האחד מדרגה ראשונה, והשני מדרגה שניה [129]. אז נאלץ אייכנבאום לעזוב את תפקידו, שכן בהתאם לחוק היה רק נוצרי יכול למלא את התפקיד הזה [130].

ב־1855 היו בביסאראביה שישה בתי־ספר יהודיים ממשלתיים, מהם חמישה מדרגה ראשונה ואחד מדרגה שניה, ובהם 13 מורים ו־188 תלמידים [131]. ב־1857, לאחר שאיזור איזמאיל סופח לרומניה בעיקבות מלחמת קרים, היו בביסאראביה "הרוסית" 5 בתי־ספר ובהם 11 מורים — 9 יהודים ו־2 נוצרים —, כמפורט להלן: בבית־הספר מדרגה שניה בקישינוב — 6 מורים (2 נוצרים ו־4 יהודים); שניים מן המורים היהודיים של בית־הספר הזה הורו גם בבית־הספר מדרגה ראשונה בקישינוב; בבתי־הספר בחוטין ובבאלץ — שני מורים בכל אחד מהם; בבית־הספר בבריצ'אן — מורה אחד. המפקחים בכל בתי־הספר היו נוצרים [132]. בתי־הספר החדשים הוחזקו, כמו בכל רוסיה, על חשבון מס הנרות, שהונהג גם בביסאראביה, לאחר שחוק מיסי הקורובקה משנת 1844 קבע כי רק מס הנרות יכול לשמש להחזקת בתי־הספר היהודיים [133]. יהודי קישינוב אמנם ביקשו, בדומה ליהודי אודיסה, לא להנהיג אצלם את המס החדש, בהצביעם על כך שהם מחזיקים כבר שנים אחדות בית־ספר על חשבון מיסי הקורובקה הרגילים, ואין, על־כן, צורך להנהיג לשם כך מס חדש וליצור מקורות הכנסה נוספים; אולם בקשתם נדחתה בנימוק שהחוק החדש למיסי הקורובקה קבע את המטרות המדוייקות למיסים אלה, ובכלל מטרות אלו לא נכללה גם החזקת בתי־הספר, שלמענם נועד מס הנרות [134]. שלטונות החבל ניגשו במרץ רב להנהגת המס החדש, שגבייתו הוסדרה שם עוד לפני שהדבר הושג בפלכים האחרים שבמחוז החינוך של אודיסה [135].

בית־הספר בקישינוב תחילה, ובתי־הספר הממשלתיים שנוסדו שם ובמקומות אחרים בחבל לאחר מכן, מילאו גם בביסאראביה את התפקיד שמילאו בפלכים האחרים של תחום־המושב. הם היו מרכזים, שסביבם התלכדו המשכילים ושמתוכם נתפשטה ונפוצה ההשכלה. מוריהם הובאו מחוץ לגבולות ביסאראביה, ועצם הופעתם ונוכחותם בערי החבל ועיירותיו היוו גורם מעורר ומתסיס בקרב האוכלוסיה היהודית. המורים היו לעיתים המשכילים היחידים במקום מושבם, והיה עליהם למלא תפקיד חלוצי בהפצת ההשכלה; מקצתם היו אנשים צעירים, בוגרי בתי־המדרש למורים, שהיו בוודאי ספוגים רעיונות על התחדשות העם שהיו אז נחלתם של משכילי הדור [136]. ואילו בכתלי בתי־הספר קנו להם עשרות נערים השכלה כללית. ב־1855 היו ב־6 בתי־הספר היהודיים הממשלתיים בחבל, כפי שראינו, 188 תלמידים, וב־1858/59 היו ב־5 בתי־הספר בביסאראביה "הרוסית" — 172 תלמידים [137].

אך ההשכלה לא נתפשטה בביסאראביה רק באמצעות מוסדות החינוך "מטעם". התסיסה הרוחנית, שפעלה בשכבות מסויימות בקרב היהדות הרוסית, לא פסחה גם על יהודי ביסאראביה, ואנו מוצאים גם כאן את הטיפוס של בחורי בית־המדרש, שנתמשכלו לאחר שהציצו ונפגעו. בביוגראפיה של יצחק־בר לווינזון מאת דב־בר נתנסון הודפס מכתב שנשלח לריב"ל בשנת תרט"ו (1855) ע"י בחור בן 16 שנה מסורוקה, יחיאל־שמשון פלקסור — שהיה לאחר מכן סופר ומשפטן ידוע [138]. פלקסור מספר במכתבו כיצד הגיע אליו במקרה — על־ידי מוכר ספרים נודד שנזדמן לעיר — ספרו של ריב"ל "שרשי הלבנון", והוא מתאר את הרושם העז שעשה עליו הספר הזה. לאחר מכן השיג גם את ספרי ריב"ל "תעודה בישראל" ו"אפס דמים", והוא מבקש מאת מחברם להדריכו בסדר לימודו [139]. פלקסור לא היה בוודאי היחידי מבין הצעירים היהודים בביסאראביה שהגיע בדרך זו אל ההשכלה.

כך הלכה ההשכלה וקנתה לה בהדרגה אחיזה בקרב יהודי ביסאראביה. הדרישה להשכלה כללית מצד יהודי ביסאראביה גברה והלכה. כך, ב־1847 פנו שני יהודים מבאלץ שעברו להתיישבות חקלאית, בבקשה אל השלטונות להרשות לבניהם ללמוד

באוניברסיטה[140]. דרישה גוברת זו להשכלה כללית הכשירה את הקרקע להופעתם של בתי־ספר יהודיים כלליים פרטיים; ב־1847 ביקש אייכנבאום אישור מאת השלטונות לפתיחת בית־ספר פרטי, אולם תכניתו לא יצאה, כנראה, אל הפועל[141]. ב־1849 פנה גם מורה בית־הספר בקישינוב יוסף בלומנפלד אל השלטונות בבקשה להרשות לו לפתוח בקישינוב בית־ספר פרטי מדרגה שניה; בקשתו לא אושרה, על יסוד חוות דעתו השלילית של מאנדלשטאם, שכתב כי בית־הספר המתוכנן יתחרה בבית־הספר הממשלתי, שבלומנפלד שימש בו מורה[142]. הדרישה להשכלה הקיפה גם את הבנות, ובסוף שנות ה־50 נפתחו בביסאראביה שני בתי־ספר יהודיים פרטיים לבנות: האחד — של טיטיקמן — בחוטין, והשני — של שיינפלד — בקישינוב; בשני בתי־ספר אלה למדו בשנת 1858/59 118 נערות — 71 בבית־הספר בחוטין, ו־47 בבית־הספר בקישינוב[143].

בתחילת שנות ה־60 אנו שומעים לראשונה על תלמידים יהודיים הלומדים בבתי־הספר הכלליים בביסאראביה: במאי 1860 נפתח בחוטין בית־ספר של יום ראשון, שבו הורשו לבקר גם נערים יהודיים. לבית־הספר נרשמו 101 תלמידים, מהם 49 נוצרים ו־52 יהודים[144]. באותו זמן אנו שומעים לראשונה גם על יהודי ביסאראביה הלומדים בגימנסיות[145].

בקרב יהודי ביסאראביה קמה שיכבה של אינטליגנציה, אנשים בעלי השכלה כללית, ומהם אף בעלי השכלה אקדמאית, שנטשו את אורח החיים היהודי המסורתי וסיגלו לעצמם את דרכי חייהם של בני השיכבה המקבילה בקרב עם הארץ. זאשצ'וק מצא בקישינוב משפחות יהודיות אחדות בעלות "השכלה מצויינת"; בין 20 הרופאים שנמנו אז עם השירות הרפואי של החבל היו, לדבריו, מחציתם יהודים[146]; בפגישה של משכילים בקישינוב, שנתקיימה ב־1861 ושבה הוחלט על סידור חדר קריאה ציבורי, השתתפו כ־40 איש[147]. בעת ביקורו בקישינוב ב־1863 דיבר גוטלובר בהתלהבות גדולה על התמורה שחלה שם, לדעתו, מאז ביקורו האחרון בעיר, ב־1840; ואלה הם דבריו: "הנני יושב פה בקישינוב ואברך בקול רם: ברוך משנה עתים! גם על שמי קישינוב רוח עברה ותטהרם, נצחה רוח הזמן את עמוד העשן העולה מארבות שאול ואבדון ותחת אשר לפעמים התאבכו גאות העשן הזה ויכסו את עין העיר ויושביה, עתה נפזר לכל רוח ויראו כוכבים נוצצים..."[148].

התקדמות ההשכלה בביסאראביה נסתייעה והיתה קשורה בתהליכים הכלכליים והחברתיים שהתרחשו בתקופה זאת בחבל. עם התקדמות הפעילות הכלכלית הלך וגדל מספרם של הסוחרים היהודיים הגדולים, הרשומים בגילדיות של סוחרים, שמספרם היחסי היה בביסאראביה, כפי שראינו, מן הגבוהים ביותר בפלכי התחום. אנשי שיכבה זאת של סוחרים אמידים ועשירים היו מעוניינים לקנות לעצמם, או להקנות לבניהם, השכלה כללית חילונית; אפשר לשער כי גורמים אחדים פעלו בכיוון זה: פעילותם הכלכלית העניפה, שהיתה כרוכה גם בקשרי חוץ רבים חייבה אותם להזדקק ללשונות זרות ולהנהלת־חשבונות מסודרת; המגע המסחרי עם שכבות לא יהודיות מקבילות יצר גם מגע חברתי והביא לחיקוי אורח החיים הנהוג אצל שכבות אלו; מעמדם הכספי המבוסס יצר את השאיפה למעמד חברתי מכובד יותר שאפשר היה להשיגו רק על־ידי רכישת השכלה וסיגול אורח החיים המקובל אצל לא יהודים[149]. אכן, בקרב הסוחרים היהודים הרשומים בגילדיות התקדמה ההשכלה בקצב מהיר בהרבה מאשר בקרב השכבות האחרות של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה, דבר שבא לידי ביטוי בולט במספרם הגדול של בני סוחרים אלה בין תלמידי בתי־הספר היהודיים הממשלתיים; הם היוו שם אחוז גבוה, שעלה במידה ניכרת על משקלם היחסי של הסוחרים הרשומים בגילדיות בקרב האוכלוסיה היהודית, כפי שניתן לראות מן המספרים הבאים: מבין 172 התלמידים שלמדו בשנת 1858/59 בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים בביסאראביה, היו 49 — כלומר, למעלה מ־22% — ילדי סוחרים אלה; בבית־הספר מדרגה שניה בקישינוב היוו בשנה הנ"ל ילדי מעמד הסוחרים למעלה מ־65% מכלל התלמידים (28 מתוך 43), ובין 30 הילדים שנכנסו בשנה ההיא לבית־הספר היו 27 — או 90% — ילדי מעמד הסוחרים. גם בשני בתי־הספר לנערות היוו בנות הסוחרים למעלה מ־60% (77 מתוך 118) מכלל התלמידות, ואולם בבית־הספר לנערות בקישינוב הן היוו למעלה מ־77%[150]. נוכח מספרים אלה ניתן להגיד, כי שיכבת הסוחרים הרשומים בגילדיות היתה בתקופה זאת הנושאת העיקרית של ההשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית בביסאראביה וכי ההתקדמות הכלכלית שחלה בחבל היתה גורם חשוב בקידום ההשכלה שם.

גורם אחר (הקשור אף הוא במידה ניכרת בתהליכים הכלכליים שהתרחשו אז בביסאראביה), שמילא תפקיד חשוב בקידום ההשכלה בקרב האוכלוסיה היהודית של החבל, היתה השפעתו של המרכז התרבותי היהודי באודיסה. כבר צויין התפקיד החשוב שאודיסה מילאה בפרשת ייסודו של בית־הספר בקישינוב; השפעתה של יהדות אודיסה על יהודי ביסאראביה הלכה ונתעצמה במשך השנים עם התפתחותם והתגברותם של הקשרים הכלכליים בין ביסאראביה לבין אודיסה ושל הקשרים האישיים, שבאו בעיקבותיהם. להשפעה זו נודעה חשיבות רבה בעיצוב דמותן הרוחנית והתרבותית של שכבות מסויימות בקרב יהודי ביסאראביה[151]. משכילי ביסאראביה נשאו עיניהם למרכז זה של ההשכלה וקראו ליהודי החבל לראות ביהודי אודיסה דוגמה, שיש ללכת בעיקבותיה[152]. אפשר להניח, אגב, כי במיוחד פעלה השפעה זו על בני שיכבת הסוחרים הגדולים, שהיו מרבים לבקר באודיסה לרגל עסקיהם.

ברם, על אף התקדמותה, לא הקיפה עדיין ההשכלה בביסאראביה באמצע המאה הי"ט אלא שיכבה דקה ביותר בקרב האוכלוסיה היהודית של החבל. כמה עשרות, או אף מאות, תלמידים יהודיים שלמדו בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים בביסאראביה היו רק קומץ קטן ביותר בתוך כלל הנערים היהודיים בחבל. רוב הישוב היהודי בביסאראביה נשאר נאמן לחינוך המסורתי והתייחס בחוסר אימון ובחשדנות למוסדות החינוך הממשלתיים[153]. משנפתח ב־1861 בית־ספר יהודי ממשלתי בסורוקה, מיאנו יהודי העיר לשלוח לשם את ילדיהם, מפחד השמד, ובית־הספר עמד כמעט ריק[154]. אפילו בין הסוחרים הגדולים, שהיו, כפי שראינו, מעוניינים יותר להקנות לבניהם השכלה כללית, היו רבים שחששו מפני השפעתם של בתי־הספר על השקפותיהם הדתיות של ילדיהם. כך הסכימה קבוצה של סוחרים יהודים מקישינוב, מן המכובדים בעיר, לשלוח את בניהם לבית־הספר היהודי הממשלתי רק לאחר שהובטח להם

כי הילדים ישוחררו מחובת ההשתתפות בשיעורי הדת, ובמיוחד יהיו פטורים מלימוד הדקדוק העברי[155]. לעומת 188 התלמידים היהודים שלמדו — לפי הנתונים של שנת 1855 — בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים, למדו — לפי אותם הנתונים — 1,097 תלמידים במוסדות החינוך המסורתיים, היינו בחדרים ובבתי־מדרש (ב־9 חדרים מדרגה שניה, 65 חדרים מדרגה ראשונה ו־61 בתי־מדרש)[156]. לפי הנתונים הניתנים על ידי זאשצ'וק, למדו בכל ביסאראביה בשנת 1858/59 172 תלמידים בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים ו־1,752 ילדים ב־96 חדרים[157]. והרי ברור כי בשני המקרים, הן ב־1855 והן ב־1858/59, אין המספרים הנ"ל על החדרים משקפים את המצב האמיתי, שכן מדובר כאן רק בחדרים שהיו רשומים אצל השלטונות, ולמעשה היה מספר החדרים גדול פי כמה וכמה. ב־1864 נמצאו בקישינוב בלבד כ־100 חדרים, וספק הוא אם גם מספר זה נכון, כיוון שאף הוא מבוסס על ביקורת רשמית[158]. מאידך, גם הנתונים על התלמידים בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים אינם משקפים את המציאות. מועטים בלבד מבין התלמידים הרשומים התמידו לבקר בהם וסיימו את חוק לימודיהם. בשנת 1858/59 עזבו את 5 בתי־הספר היהודיים הממשלתיים בס"ה 110 תלמידים, אולם רק 18 מהם קיבלו תעודת סיום[159].

חוגי האינטליגנציה בביסאראביה, ככל חבריהם־לדעה ברוסיה, היו תלושים מן העם, ללא הבנה לצרכיו, לדאגותיו ולחששותיו. הם היו סבורים כי "ימי אפלה עברו, באה העת לדרוש שלום כל עם ועם וללמוד לשון עם אשר בארצו נשב אך אז ישרש יעקב יציץ ופרח ישראל, יחשב לאזרח הארץ ולא ישא עוד כלמות כבימי קדם"[160]. התרבות שאליה נשאו את עיניהם היתה תחילה התרבות הגרמנית[161], ואחר כך התרבות הרוסית. הם פנו "אל דרך הגויים וממעיניהם ספריהם ישאבו"[162].

המוני היהודים בביסאראביה הוסיפו גם בשנות ה־50 של המאה ה־19 להתרחק מ"השכלת אייראפא" — כפי שעשו זאת בשנות ה־20 וה־30 של המאה. במיוחד נכון הדבר לגבי העיירות והכפרים, שכן כשם שהיתה ההשכלה בביסאראביה נחלתן של שכבות מסויימות באוכלוסיה היהודית — ובמיוחד של שיכבת הסוחרים הרשומים בגילדיות — כך היא התפתחה והתרכזה גם במקומות מסויימים, בהתאם למיבנה הדימוגראפי של הישוב היהודי בחבל. מרכזה העיקרי היה בעיר הבירה של החבל, ששם התפתח, כפי שראינו, ריכוז יהודי עירוני גדול וששם היו קיימים התנאים הנוחים במיוחד להתפתחות התרבותית. שם ישבו הסוחרים הגדולים והאמידים ששלחו את בניהם לבתי־הספר החדשים, ושם ישבו גם אנשי האינטליגנציה האקדימאית היהודית; גם האווירה הכללית היתה שם תרבותית יותר — שם נתקיימה הגימנסיה היחידה של החבל, שם היתה מרוכזת הפקידות הגבוהה וגם האינטליגנציה הלא־יהודית. כן הורגשה השפעת אודיסה בעיקר בקישינוב, שקיימה עמה קשרים הדוקים הן בתחום הכלכלה והן בתחום האדמיניסטראציה, התרבות וכו'[163]. מבין 172 התלמידים, שלמדו בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים בביסאראביה ב־1858/59 למדו 79 — כ־46% — בשני בתי־הספר שבקישינוב, ונוסף להם עוד 71 נערות בבית־הספר הפרטי לנערות. ריכוז אחר של תלמידים יהודיים בבתי־הספר החדשים היה בחוטין, ששם היה המרכז היהודי העירוני השני בגודלו בביסאראביה: שם נמצאו אז 46 תלמידים בבית־הספר היהודי הממשלתי ו־47 תלמידות בבית־הספר הפרטי לנערות[164]. אמנם אפילו לגבי קישינוב כתב גוטלובר, בעיקבות ביקורו שם ב־1863, כי מעטים שם התלמידים בבתי־הספר "יען לא הבינו עוד... יושבי הארץ הזאת אל פעולת ההשכלה ולא שמו להם לקול הקורא את בניהם לרשת זכויות לא מעט אם בחקות חכמה ילכו"; ולאחר דבריו הנלהבים על התמורה, שחלה בקרב יהודי קישינוב, הוא מוסיף כי "אמנם רוב אחינו שם הולכים עוד בחושך ואור החכמה לא ראו, איש לבצעו מקצהו ואת רבי החסידים יקדישו ויעריצו..."[165].

רוב יהודי ביסאראביה שלא ישבו בקישינוב היו מפוזרים בעיירות ובכפרים, ששם היה הקרקע נוח הרבה פחות מאשר בקישינוב לצמיחת ההשכלה. שם לא חל כל שינוי באורח החיים המסורתי. "הרואה ערי בסרביה הקטנים" — כותב גוטלובר — "ישתומם ויקרא איפה היו ביום ברא אלוהים ארץ ושמים?... כי עודם היום הזה חבושים באופל... בעת אשר יתר ערי ארצנו מקולעות בכף הקלע בין אור וחושך המריבים זה עם זה... למי תהיינה לנחלה... הנה בכל העת ההיא ערי בסרביה תנחנה על משכבותן בשלום לישן שנת עולם ושנתם ערבה להנה כי אין מפריע. מרבית אחינו עודם כקדם מוכים בסנורים שם לא זרחה עליהם שמש החכמה..."[166]; שם היו כולם "בוזי דעת ושונאי מדע... נעדרי מדע וכל תבונה אין במו יען נגה החכמה לא זרח עלימו, ממתק התבונה לא טעמו, ובראותם איש כזה אשר רוח החכמה נוססה בו, עוד ידם נטויה להתגולל ולהתנפל עליו". ספרי ההשכלה היו במקומות אלה בחינת איסור גמור, הואיל ובכל "שורה ושורה קליפה מסטרא אחרא ומסאבה"[167].

למרות התקדמותה של ההשכלה בשנות ה־40 וה־50 של המאה הי"ט, לא היה בה עדיין כדי לשנות את דמותו התרבותית והרוחנית של הישוב היהודי בביסאראביה; דמות זו נשארה בעיקרה ללא שינוי בהשוואה לתחילת המאה. השפעת הסביבה המולדאבית על יהודי הכפרים והעיירות לא נחלשה במרוצת המחצית הראשונה של המאה הי"ט, ואולי אף התגברה בעיקבות פיזור האוכלוסיה היהודית במקומות הישוב הקטנים, חדירה מוגברת של היהודים אל הכפר ופיתוח הקשרים הכלכליים בין האוכלוסיה היהודית והאוכלוסיה הכפרית בחבל. "אחינו בבעסאראביען, רוח מאלדאווי חזק עמדם" — כתב באמצע שנות ה־60 עורך "המליץ" צדרבוים — "ואף אם שנאת עם הארץ וחוריהם גדולה ליהודים עד מאד, וינזרום לבושת ובחברתם לא יבואו, לא סר צלם מעליהם ומושגים עבים ומדות פשוטות בסגנון חייהם דבקו בהם, ובכל התרחקות היהודים שמה מלמוד שפה אירופית, זולתי (מן ההרגל מנוער) את שפת יהודית הכלולה אשר נתקדשה מזוקן, בכל זאת יבינו לדבר שפת מאלדאווית, ככל הנחוץ להם לעסקיהם, רב יתר מאשר יבינו אחינו בנפות דרומית מערבית לדבר פולנית או רוסית"[168]. כבתחילת המאה כן עתה "יהלוכו [יהודי ביסאראביה] באגמי אמונות טפלות היוצאות משטח החסידות אשר שטפה את כל גדותי בסרביען"[169]. וכאז כן עתה "רחקו מכל חכמת העולם... אינם יודעים מאומה זולתי משאם ומתנם וברכת הצדיקים אשר אליהם הם נושאים את נפשם לדבר טוב עליהם, לפני אלוהים השומע בעצתם ולא יעשה דבר בלעדיהם..."[170].

ו

כפי שראינו, נכללה גם ביסאראביה בשטחי ההתיישבות היהודית החדשה בדרום־רוסיה, שכללו עוד את פלכי רוסיה החדשה — חרסון, יֶקאטרינוסלב וטאבריה. אך יהודי ביסאראביה נשארו גם באמצע המאה הי״ט קשורים לאורח החיים המסורתי הרבה יותר מאשר יהודי הפלכים האמורים, שהיו נתונים בתהליך מהיר למדי של שינוי ערכים והסתגלות לדפוסי החיים החדשים[171]. הבדל זה בא לידי ביטוי, בין היתר, באחוז הנערים היהודים שלמדו בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים. בעוד שבפלך טאבריה למד בבתי־ספר אלה נער אחד על כל 248 תושבים יהודים, בפלך יקאטרינוסלב — נער אחד על כל 227 תושבים יהודים, ובפלך חרסון (כולל אודיסה) — נער אחד על כל 117 תושבים יהודים, הרי בביסאראביה למד בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים נער אחד על כל 373 יהודים. אולם מאידך, היתה ההתקדמות התרבותית בביסאראביה מהירה יותר מאשר ברוב הפלכים המערביים — פרט למרכז ההשכלה החשוב בפלך וילנה, ששם למד בבתי־ספר יהודיים ממשלתיים נער אחד על כל 170 תושבים יהודים. ברוב הפלכים המערביים האחרים היה שיעור זה גבוה בהרבה מאשר בביסאראביה: בפלך גרודנה — נער אחד על כל 900 תושבים יהודים, בפלך קובנה — נער אחד על כל 720 תושבים יהודים, בפלך מינסק — נער אחד על כל 590 תושבים יהודים, בפלכי אוקראינה (קיוב, ווהלין, פודוליה, צ׳רניגוב, פולטאבה) — נער אחד על כל 612 תושבים יהודים. בפלכי רוסיה הלבנה (ויטבסק ומוהילב) — היה השיעור כמעט שווה לזה שבביסאראביה: נער אחד על כל 333 תושבים יהודים[172]. אם נשפוט לפי מודד זה, נוכל להגיד כי מבחינת התקדמותם של תהליכי התמורה הרוחנית והתרבותית, נמצאה יהדות ביסאראביה באמצע המאה הי״ט בין יהדות רוסיה החדשה לבין יהודי הפלכים המערביים. דרכי הקולוניזאציה והמיבנה הדימוגראפי של הישוב היהודי בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט — הריכוז בעיר הבירה, מחד גיסא, והפיזור בעיירות ובכפרים הרבים, מאידך גיסא — הם שקבעו במידה רבה את התפתחותה הרוחנית של יהדות ביסאראביה ואת דמותה הרוחנית והתרבותית המיוחדת בתקופה זאת: בעוד ששכבות מסויימות בקרב הישוב היהודי במרכז העירוני היהודי הגדול בקישינוב, ובכמה ערים אחרות, נטו כבר, בהשפעת גורמים שפעלו הן ברוסיה החדשה והן בביסאראביה, לעבר אורח החיים החדש שהלך והתפתח בדרום רוסיה, הרי רוב יהודי ביסאראביה, שהיו מפוזרים בעיירות ובכפרים, נשארו נאמנים לאורח החיים המסורתי והמקודש, כפי שהתגבש במשך דורות במרכזים היהודיים הוותיקים בפולין ובאזורים הסמוכים.

תחת שלטון הצארים — המחצית השניה של המאה הי"ט

פרק שביעי

תנועת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה והמיבנה הישובי שלה

א

הישוב היהודי בביסאראביה הוסיף לגדול גם במחצית השניה של המאה הי"ט, אם כי בקצב איטי בהרבה מאשר במחצית הראשונה של המאה. לפי מיפקד האוכלוסיה הכללי שנערך בכל רוסיה ב־1897 — שאותו יש לראות כספירת האוכלוסין המהימנה הראשונה שנערכה ברוסיה — נמצאו אותה שנה ב־ביסאראביה 228,528 יהודים [1]. בפרק הזמן של 39 שנים, שבין 1858 לבין 1897, עלה מספר היהודים בחבל ב־169.8%, או 4.35% בממוצע לכל שנה.

קצב גידולה של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לא היה אחיד במשך כל התקופה שבין 1858 לבין 1897. עיקרו של הגידול חל בשנים 1858—1881, היינו עד לתקופה שבה חלה הרעה ניכרת במצבם החוקי והכלכלי של יהודי ביסאראביה [2]. בהתאם לתוצאות הספירה שנערכה בביסאראביה ע"י "ועדת הפלך" שהוקמה שם, כמו בכל הפלכים האחרים של התחום, ב־1881 ע"י מיניסטר־הפנים איגנאטייב, כדי לבחון את הדר־כים למניעת "השפעתם המזיקה" של היהודים על האוכלוסיה הנוצרית, היו אז בחבל 167,827 יהודים.

אמנם הנתונים שנאספו בספירה זו לקויים ביותר, ולמעשה צריך לראותם רק כאומדנים בלתי־מדוייקים, מה שעולה מתוך השוואתם הן עם הנתונים של המיפקד משנת 1897 והן עם תוצאות הספירות שנערכו ברוסיה ב־1867 וב־1870 על־ידי הוועד הסטאטיסטי המרכזי שליד מיניסטריון הפנים — ושהיו, אגב, אף הן לקויות ובלתי מדוייקות. אף־על־פי־כן נראה שיש מקום להשתמש בנתונים אלה — אמנם תוך הסתייגות ביחס לערכם האבסולוטי — משום שהמסקנות המתקבלות מהשוואתם עם הנתונים של 1858 ושל 1897 מתאשרות על־ידי הידיעות שבידינו על התהליכים שהתרחשו בביסאראביה בתקופה זאת [3].

השוואה בין השנים 1858 ו־1881 מורה כי במשך פרק זמן זה של 23 שנים הוכפל הישוב היהודי בביסאראביה — הוא גדל ב־98%, או ב־4.26% בממוצע לכל שנה. מסתבר, אם־כן, כי ביסאראביה המשיכה לקלוט מהגרים יהודים, שהוסיפו גם בשנים אלה לעזוב את מקומות מגוריהם בפלכים הצפון־מער־ביים — ששם הלך ורע מצבם הכלכלי — ולעבור אל הפלכים הדרום־מזרחיים, ובכללם גם לביסאראביה [4]. על בואם של מהגרים יהודים לביסאראביה אחרי 1858 מצביעים גם הגירושים מרצועת הגבול של החבל שחזרו ונישנו במחצית השניה של המאה הי"ט, בנימוק שהיהודים התיישבו ברצועה אחרי התאריך הקובע, היינו אחרי ה־27 באוקטובר 1858 (ראה פרק ח׳ להלן). באחת הקבוצות שגורשו ב־1890 מן הכפרים במחוז אקרמן בתוקף התקנות מן ה־3 במאי 1882 ושמנתה 15 משפחות, היו רוב המגורשים רשומים כתושבים קבועים של פלכים אחרים: פודוליה, גרודנה, וארשה ואחרים [5]. כתב העיתון "המליץ" בעיירה הביסאראבית טארוטינו כתב לעיתונו ב־1867 כי בעיי־רתו התאספו כ"200 בתי אבות יהודים, כמעט מכל ערי רוסיה" [6].

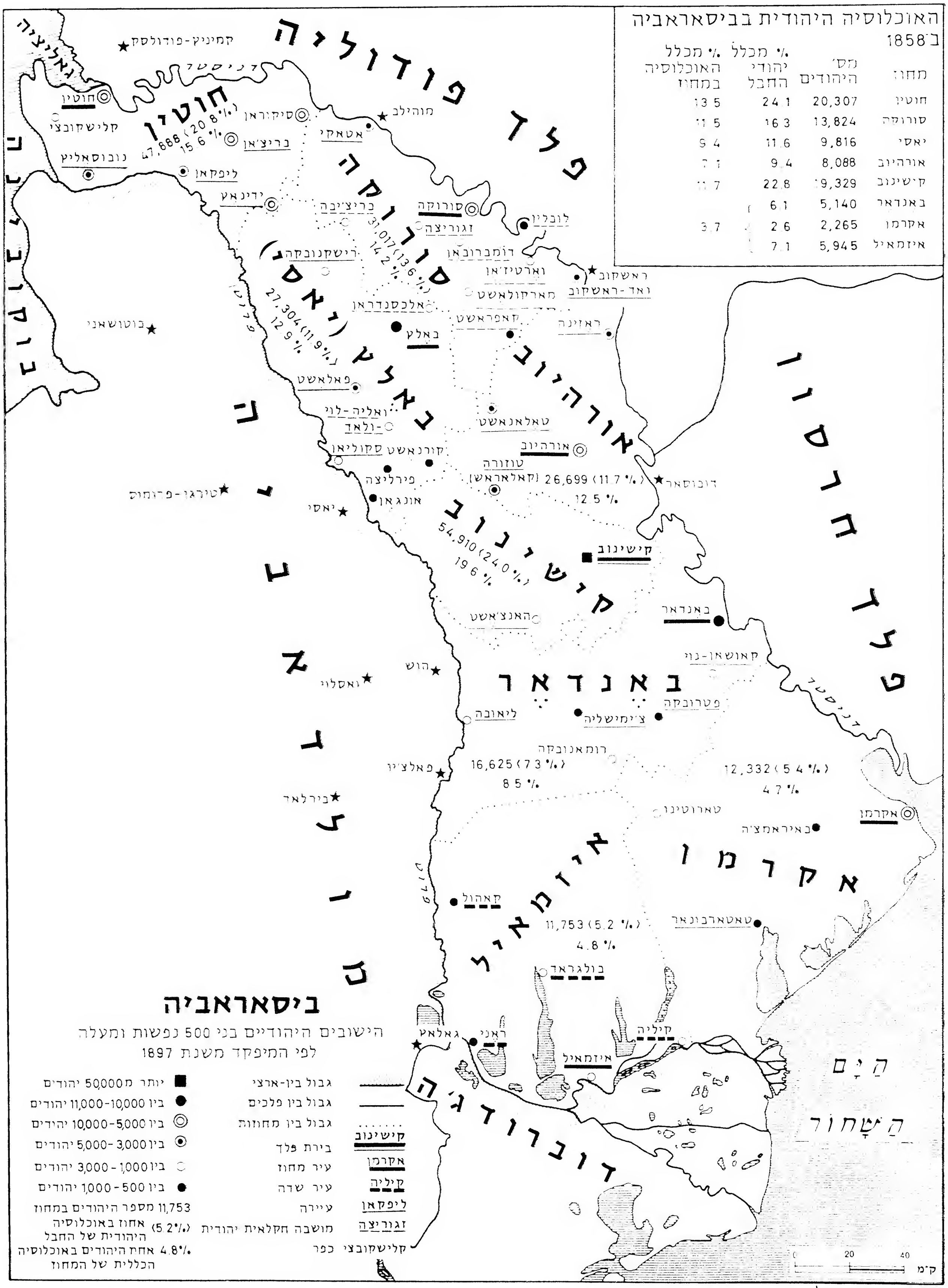
אם כי התנאים הפוליטיים, שבהם היו נתונים יהודי ביסארא־ביה במחצית השניה של המאה הי"ט, לא היו עוד שונים מן התנאים שבהם היו נתונים אז כלל יהודי רוסיה, הרי התנאים של כלכלה מתפתחת שהמשיכו לשרור בחבל, משכו אליו גם בתקופה זו את המהגרים היהודיים [7]. ההגירה היהודית לביסא־ראביה בשנות ה־50, ה־60 וה־70 השתקפה גם בעליית משקלה של יהדות ביסאראביה בקרב כלל הישוב היהודי ב־15 הפלכים של תחום־המושב; בעוד שב־1852 היוו יהודי ביסאראביה 5.47% מכלל היהודים שישבו ב־15 פלכי התחום, הרי ב־1881 הם היוו כבר 5.76% מכלל האוכלוסיה היהודית בפלכים אלה.

קצב גידולה של האוכלוסיה היהודית עלה גם בשנים אלה על קצב גידולה של האוכלוסיה הלא־יהודית של החבל; כתוצאה מכך עלה אחוז היהודים בכלל תושבי החבל מ־8.3% ב־1858 ל־12.1% ב־1881.

אחרי 1881 הואט במידה ניכרת קצב גידולו של הישוב היהודי בביסאראביה. בשנים 1881—1897 גדל הישוב היהודי בחבל מ־167,827 ל־228,528; היינו ב־36.2%, או ב־2.2% בלבד בממוצע לכל שנה. אמנם גם בתקופה זו המשיכה ביסא־ראביה, בדומה לפלכים דרומיים אחרים, לקבל מהגרים יהודים [8].

על ממדיה של תנועת הגירה זו יתכן כי ניתן לעמוד מתוך נתונים מסויימים של המיפקד משנת 1897. המיפקד העלה כי 133,227 מבין תושבי החבל, או 6.9% מכלל האוכלוסיה, לא היו ילידי ביסאראביה; 111,540, או 5.8% מתושבי החבל, נולדו בפלכים האחרים של רוסיה, ואילו 21,687, או 1.1% מתושבי החבל, נולדו מחוץ לגבולות רוסיה. במיפקד לא נעשתה חלוקת "ילידי חוץ" אלה לפי השתייכותם הלאומית או הדתית, ואין אנו יודעים, על־כן, מה היה חלקם של היהודים בתוכם; אך אין ספק כי היו גם יהודים רבים ביניהם. המהגרים באו בעיקר מן הפלכים הסמוכים, ובמיוחד מפלך פודוליה; 41,791 "ילידי חוץ" היו ילידי פלך פודוליה; 21,188 היו ילידי פלך חרסון. מבין אלה שנולדו מחוץ לגבולות רוסיה, רובם היו ילידי אוס־טריה, ואפשר להניח שהכוונה לגאליציה ולבוקובינה. משם באו 12,014 מהגרים. מתוצאות אותו מיפקד אנו למדים כי 44.8% מכלל הגברים היהודים בביסאראביה היו אז בגיל העבודה, היינו בגילים שבין 20 לבין 59 שנה. אחוז זה נפל רק מן האחוז של גברים יהודים בגיל העבודה בשלושת הפלכים של רוסיה החדשה, וברוצקוס, שניתח נתונים אלה, מציין כי אחוז גבוה של גברים בגיל העבודה מצביע על ריכוז כוחות עבודה, שנתהווה כתוצאה מהגירה פנימית [9].

אך במקביל לתנועת הגירה יהודית זו לביסאראביה, אנו

האוכלוסיה היהודית בביסאראביה ב־1858

מחוז	מס' היהודים	% מכלל יהודי החבל	% מכלל האוכלוסיה במחוז
חוטין	20,307	24.1	13.5
סורוקה	13,824	16.3	11.5
יאסי	9,816	11.6	9.4
אורהיוב	8,088	9.4	7.1
קישינוב	19,329	22.8	11.7
באנדאר	5,140	6.1	
אקרמן	2,265	2.6	3.7
איזמאיל	5,945	7.1	

"כרטא" ירושלים

מוצאים בשנים אלה תנועת הגירה יהודית מביסאראביה[10], באופן שההגירה היהודית אל החבל יכלה רק לכסות את ההפסד שנגרם ע"י ההגירה מתוכו[11]. ביסאראביה בתקופה זו היא איזור הקולט והפולט הגירה יהודית כאחת. עם זאת היה עדיין גם בשנים אלה קצב גידולו של הישוב היהודי בביסאראביה מן הגבוהים בפלכי תחום־המושב, וכתוצאה מכך עלה גם בפרק זמן זה חלקה היחסי של יהדות ביסאראביה בקרב כלל האוכלוסיה היהודית בתחום־המושב, מ־5.76% ב־1881 — ל־6.38% ב־1897[12]. אולם קצב גידולה של האוכלוסיה הלא־יהודית בביסאראביה כבר עלה בשנים אלה במידת־מה על קצב גידולה של האוכלוסיה היהודית בחבל, באופן שב־1897 ירד במקצת חלקם היחסי של היהודים באוכלוסיית החבל, בהשוואה ל־1881, מ־12.1% ב־1881 ל־11.8% ב־1897.

הגידול האבסולוטי העיקרי של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה חל גם במחצית השניה של המאה הי"ט במחוזות שבהם היו גם קודם לכן מרוכזים רוב יהודי החבל, היינו במחוז קישינוב וב־3 המחוזות הצפוניים: חוטין, סורוקה ויאסי (ב־1887 הוסב שמו של מחוז זה לבאֶלץ). 143,814 הנפשות, שבהן גדלה יהדות ביסאראביה בתקופה שבין 1858 לבין 1897, התחלקו בין המחוזות השונים כפי המפורט להלן: 62,262 נפש, או 43.4%, ב־3 המחוזות הצפוניים הנ"ל; 54,192 נפש, או 37.6%, בשני מחוזות המרכז, קישינוב ואורהיוב (ומהם 35,602, או 24.7%, במחוז קישינוב בלבד); ורק 27,360 נפש, או 19%, ב־3 המחוזות הדרומיים באֶנדאֶר, אקרמן ואיזמאיל. חלוקתה של האוכלוסיה היהודית בין מחוזות החבל לא היתה, על־כן, גם בסוף המאה הי"ט שונה מעיקרה מכפי שהיתה באמצע המאה. רוב הישוב היהודי של החבל נשאר מרוכז במחוז קישינוב — שבו ישבו כרבע מכלל יהודי ביסאראביה — וב־3 המחוזות הצפוניים שבהם ישבו כמחצית יהודי החבל. במקביל לכך נשאר גם חלקם של היהודים בתוך האוכלוסיה הכללית גדול בהרבה במחוזות הצפוניים ובמחוז קישינוב מאשר במחוזות הדרומיים. אך בו בזמן נמשך גם תהליך גידולו של הישוב היהודי בדרום החבל; את שיעור הגידול הגבוה ביותר בתקופה זו אנו מוצאים במחוז אקרמן, שאוכלוסייתו היהודית גדלה ב־449.6%. ב־1897 ישבו ב־3 המחוזות הדרומיים 17.9% מכלל יהודי ביסאראביה, במקום 15.8% ב־1858.

חלוקת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בין המחוזות השונים ב־1897 היתה כדלהלן:

טבלה מס' 10

המחוז	האוכלוסיה היהודית ב־1897		
	מספר	%	% מכלל האוכלוסיה
חוטין	47,888	20.9	15.6
סורוקה	31,017	13.6	14.2
באֶלץ	27,304	11.9	12.9
אורהיוב	26,699	11.7	12.5
קישינוב	54,910	24.0	19.6
באֶנדאֶר	16,625	7.3	8.5
אקרמן	12,332	5.4	4.7
איזמאיל	11,753	5.2	4.8
ס"ה בחבל	228,528	100.0	11.8

ב

לא חל במחצית השניה של המאה הי"ט שינוי גם בחלוקתה של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לפי סוגי הישובים. החלוקה בין הערים לבין הישובים האחרים היתה ב־1897 כדלהלן:

טבלה מס' 11

המחוז		האוכלוסיה היהודית בחבל ב־1897					
השם	מס' הערים	בערים		בישובים אחרים		סך הכל	
		מס'	%	מס'	%	מס'	%
חוטין	1	9,227	19.3	38,661	80.7	47,888	100.0
סורוקה	1	8,783	28.3	22,234	71.3	31,017	100.0
באֶלץ	1	10,348	37.9	16,956	62.1	27,304	100.0
אורהיוב	1	7,144	26.7	19,555	73.3	26,699	100.0
קישינוב	1	50,237	91.5	4,673	8.5	54,910	100.0
באֶנדאֶר	1	10,644	64.0	5,981	36.0	16,625	100.0
אקרמן	1	5,613	45.5	6,719	54.5	12,332	100.0
איזמאיל	5	7,659	65.1	4,094	34.9	11,753	100.0
ס"ה בחבל	12	109,655	48.0	118,873	52.0	228,528	100.0

המיבנה הישובי של יהדות ביסאראביה, כפי שהוא התגבש במחצית הראשונה של המאה הי"ט, — היינו ריכוז במרכז עירוני גדול אחד, מחד, ופיזור בעיירות קטנות ובכפרים, מאידך — לא נשתנה גם במחצית השניה של המאה. 50,237 מתוך 228,528 יהודי ביסאראביה, או 22% מכלל יהודי החבל, ישבו גם בסוף המאה בבירת החבל קישינוב. בדומה לכמה ערים אחרות בדרום־רוסיה, הוסיפה קישינוב להתפתח בקצב מהיר גם במחצית השניה של המאה הי"ט והיא משכה אליה מתיישבים חדשים הרבה[13], ובתוכם מספר גדול של יהודים. בקהילה זאת התרכז רבע ממספר הנפשות שנתווספו לאוכלוסיה היהודית של החבל בשנים 1864—1897 (29,852 מתוך 119,075 — בלא להביא בחשבון את מחוז איזמאיל); היא גדלה בשנים אלה ב־146.1% והיתה ב־1897 הקהילה השלישית בגודלה בתחום המושב (אחרי אודיסה ווילנה). שלא כבמחצית הראשונה של המאה, גדלה האוכלוסיה היהודית של העיר במחצית השניה של המאה בקצב מהיר יותר מאשר האוכלוסיה הלא־יהודית, וב־1897 היוו היהודים 46.3% מכלל אוכלוסי העיר לעומת 24.7% ב־1864.

בעוד שגידולה של קהילת קישינוב תאם את תהליכי האורבאניזאציה והריכוז בקהילות גדולות במחצית השניה של המאה הי"ט[14], אין אנו רואים נטיה לריכוז יתר של יהודי החבל בקהילות העירוניות האחרות. אם כי גם קהילות אלה גדלו במידה ניכרת למדי, הרי משקלן היחסי בתוך האוכלוסיה היהודית לא עלה בהשוואה ל־1864: ב־1897 ישבו ב־6 ערי המחוז חוטין, סורוקה, באֶלץ, אורהיוב, באֶנדאֶר ואקרמן 23.9% מכלל יהודי החבל (להוציא מחוז איזמאיל), לעומת 24.0% ב־1864. את תנועת האוכלוסיה היהודית בערי ביסאראביה (חוץ מקישינוב), בהשוואה לתנועת האוכלוסיה הכללית בהן בשנים 1864—1897, ניתן לסכם בטבלה הבאה.

טבלה מס׳ 12

העיר	האוכלוסיה היהודית				כלל האוכלוסיה
	מס׳ ב־1897	% מכלל האוכלוסיה		שיעור הגידול 1858—1897	שיעור הגידול 1858—1897
		1897	1864/1858		
חוטין	9,227	50.2	48.3	45.5	40.2
סורוקה	8,783	57.2	76.4	112.4	183.7
באֶלץ	10,348	56.0	38.7	231.2	128.6
אורהיוב	7,144	57.9	72.1	130.3	186.5
באֶנדאֶר	10,644	33.5	28.2	151.4	109.4
אקרמן	5,613	19.9	12.1	132.2	41.7
איזמאיל	2,781	12.8	?	?	?
בולגראד	1,196	9.7	?	?	?
קיליה	2,152	18.5	?	?	?
קאהול	800	11.3	?	?	?
ראֶני	430	10.5	?	?	?
סך־הכל	59,418	32.1	?	?	?

תושבי הערים, חוץ מקישינוב, היוו, אם כן, גם בסוף המאה הי״ט מיעוט בתוך האוכלוסיה היהודית של ביסאראביה, שנש־ארה מפוזרת רובה בעיירות ובכפרים. 72.8% מן האוכלוסיה היהודית של 4 המחוזות הצפוניים, שבהם ישבו כ־60% מכלל יהודי החבל, היו תושבי כפרים ועיירות; גם במחוז הדרומי אקרמן ישבה למעלה ממחצית האוכלוסיה היהודית בעיירות ובכפרים; המצב היה שונה רק בשני המחוזות הדרומיים — באֶנדאֶר ואיזמאיל — שבהם ישבו רק 12.5% מכלל יהודי הח־בל; שם מספר תושבי הערים בתוך האוכלוסיה היהודית עלה על מספר תושבי העיירות והכפרים.

המיפקד של שנת 1897 מאפשר לנו לעמוד גם על חלוקת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בין העיירות והכפרים בסוף המאה הי״ט. בהתאם לנתונים הניתנים על־ידי ברוצקוס בספרו Статистика Еврейского Населения על חלוקת האוכלוסיה היהודית ברוסיה לפי הסוגים של מקומות־־הישוב, 118,873 היהודים בביסאראביה שלא היו תושבי הערים, ישבו כמחציתם בעיירות וכמחציתם בכפרים: 60,657, או 26.5% מכלל יהודי החבל, ישבו בעיירות, ו־58,216, או 25.5% מכלל יהודי החבל, ישבו בכפרים[15]. מספרים אלה אמנם אינם מדוייקים כל צרכם; מספר היהודים שישבו למעשה בעיירות היה קטן במידת־מה מזה הניתן ע״י ברוצקוס על יסוד מספרים רשמיים, בעוד שמס־פר היהודים שישבו למעשה בכפרים היה גדול במידת־מה מזה הניתן ע״י ברוצקוס.

ההפרשים נובעים מן המציאות האדמיניסטראטיבית ששררה אז בביסאראביה (ובכל תחום־המושב) ושהיתה קשורה ב״תקנות מאי״ משנת 1882. אחרי פירסומן של תקנות אלה (ראה פרק ח׳ להלן) נטו השלטונות המקומיים בפלכי תחום־המושב, ובכללם גם בביסאראביה, להפוך עיירות לכפרים, כדי לשלול מאת היהודים בדרך זו את הזכות לשבת באותן עיירות. הדבר ניתן היה להיעשות ללא קושי, משום שהגדרת מקומות ישוב ברוסיה כעיירות או כפרים נעשתה בדרך כלל על יסוד שיקולים אדמי־

ניסטראטיביים, ולא בהתחשב בגורמים או בשיקולים כלכליים וחברתיים. משום כך קיבלו כמה מקומות ישוב בביסאראביה, שמבחינה כלכלית וחברתית הם שייכים ללא ספק לעיירות, באורח רשמי מעמד של כפרים, ותושביהם היהודים נכללו, על־כן, בנתונים הרשמיים שבהם השתמש ברוצקוס, בין תושבי הכפרים, ולא בין תושבי העיירות. הדוגמה הבולטת היא סיקו־ראן במחוז חוטין, שמנתה ב־1897 8,982 תושבים, ומהם 5,042 יהודים. בס״ה ישבו במקומות ישוב כאלה כ־10,000 יהודים, שמן הדין לראותם כתושבי עיירות ולא כתושבי כפרים. אך, מאידך, מאז פירסום התקנות האמורות, יהודים הרבה, שנשללה מהם הזכות לשבת בכפרים, ישבו למעשה בקביעות — או כמעט בקביעות — בכפרים, על יסוד אישורים ״זמניים״, כביכול, ובעז־רת מתנת־יד. הנסיך אורוסוב, שהיה מושל ביסאראביה אחרי פרעות קישינוב ב־1903, מספר בזכרונותיו[16] כי במחוז חוטין בלבד ישבו בכפרים באורח בלתי חוקי כ־8,000 יהודים. אין לנו אפשרות להעריך נכונה את מספרם הכולל של כל היהודים בחבל שישבו באורח בלתי־חוקי בכפרים, אולם יתכן שלא נהיה רחוקים מן המציאות, אם נכפיל בשתיים או בשתיים וחצי את המספר הניתן על־ידי אורוסוב — על יסוד העובדה כי במחוז חוטין נמצא הריכוז הגדול ביותר של אוכלוסיה יהודית כפרית של החבל, וכי בשום מחוז אחר לא יכולה היתה האוכלוסיה היהודית הכפרית הבלתי־חוקית להגיע לממדים כאלה. במקרה זה נמצא כי בעיירות ישבו למעשה כ־50,000—54,000 יהודים, ואילו בכפרים ישבו למעשה כ־64,000—68,000 יהודים. אמנם יש לחזור ולהדגיש, כי אלה הם אומדנים בלבד.

אחוז יהודי ביסאראביה שישבו ב־1897 בעיירות היה נמוך למדי בהשוואה לפלכים האחרים של התחום[17] — הוא היה קטן מאשר בכל הפלכים המערביים (פרט לפלך ויטבסק), היינו הפלכים של התיישבות יהודית ותיקה. מבחינה זאת היה המצב בביסאראביה דומה לזה ששרר בפלכים האחרים של רוסיה החדשה (חרסון, יֶקאטרינוסלב וטאבריה) ושני הפלכים של אוקראינה שמעבר לדניפר (צ׳רניגוב ופולטאבה), שגם בהם רק חלק קטן של האוכלוסיה היהודית ישב בעיירות. אבל חלקם של היהודים בתוך כלל האוכלוסיה בעיירות היה בביסא־ראביה גדול במידה ניכרת מאשר בפלכים הדרומיים הנ״ל, והוא לא נפל מזה שבפלכים המערביים. אחוז היהודים בתוך כלל אוכלוסיית העיירות בביסאראביה היה 55.7, אולם בעיירות רבות הוא עלה עד כדי 70—90.

כפי שראינו, למעלה מרבע של האוכלוסיה היהודית בביסא־ראביה, ואם לא נביא בחשבון את הריכוז היהודי בקישינוב, הרי למעלה משליש מיהודי החבל, ישבו ב־1897 בכפרים. אחוז היהודים הכפריים ביחס לכלל האוכלוסיה היהודית היה בביסאראביה מן הגבוהים ביותר בפלכי תחום המושב — הש־לישי אחרי הפלכים צ׳רניגוב ויֶקאטרינוסלב — ופירוש הדבר, כי בביסאראביה נמצא אחד הריכוזים הגדולים ביותר של אוכ־לוסיה יהודית כפרית שבתחום־המושב, יחסית לכלל האוכלו־סיה היהודית. ריכוז זה של אוכלוסיה יהודית כפרית היה גם אחד הצפופים ביותר בתחום; יהודי הכפרים בביסאראביה היוו 3.8% מכלל האוכלוסיה הכפרית של החבל, וגם אחוז זה היה אחד הגבוהים ביותר בתחום־המושב.

פרק שמיני

רדיפות וגירושים

א

במחצית השניה של המאה הי"ט היו יהודי ביסאראביה כלולים במסגרת המשפטית שנקבעה ליהדות הרוסית כולה. כל החוקים שנחקקו בשביל יהודי רוסיה חלו גם על יהודי ביסאראביה, ולא היה עוד שום הבדל בינם לבין היהודים שישבו בפלכים האחרים של המדינה. אף־על־פי־כן היו לבעיות משפטיות אחדות בביסאראביה גם אספקטים מקומיים, שנבעו מן התנאים המיוחדים אשר שררו בחבל.

חשיבות מיוחדת לגבי יהודי ביסאראביה בתקופה זו נודעה להגבלה על הישיבה ברצועת הגבול; וזאת משני טעמים: א. מחמת מיבנה החבל היו כשני שלישים ממנו כלולים ברצועה זו; ב. בשל התמורות הפוליטיות והטריטוריאליות, שחלו בביסאראביה, בעיקבות חוזה פאריס משנת 1856 וחוזה ברלין משנת 1878, שונו פעמיים גבולות הרצועה.

בתוקף חוזה פאריס נמסר חלק מביסאראביה הדרומית לרומניה, ועל־ידי כך נכללו ברצועת הגבול מקומות ישוב הרבה, בכללם גם עיר הבירה קישינוב, שנמצאו קודם לכן מחוץ לגבולות הרצועה. האוכלוסיה היהודית המרובה במקומות אלה היתה צפויה עתה לגירוש בתוקף הפקודה משנת 1843. אך גירוש המוני מרוב שטחה של ביסאראביה, ובכללו המרכז החשוב שהתפתח בקישינוב, עשוי היה להרוס את כלכלת החבל. על־כן שימש מצב זה, באווירה של ליבראליזאציה במדיניות הממשלה כלפי היהודים בשנים הראשונות לאחר עלייתו של אלכסנדר השני, אחת הסיבות אשר הניעו את השלטונות להחליט על שינוי יסודי חשוב בתחיקה הקיימת ביחס לישיבת היהודים ברצועת הגבול[1]. ב־27 באוקטובר 1858 פורסם חוק, שהתיר את הישיבה ברצועה לכל היהודים, אשר עד למועד פירסום החוק היו רשומים כתושבי־קבע באחד מן הישובים ששכנו ברצועה; כן התיר החוק גם ליהודים שלא היו רשומים כתושבי הרצועה, להחזיק בנכסי דלא־ניידי הנמצאים ברצועה, אם רכשו נכסים אלה לפני פירסום החוק. עם זה אסר החוק כל התיישבות יהודית חדשה ברצועה. עם פירסום החוק נקבע, כמו־כן באורח מפורש כי דין אחד לגבי עניין זה לביסאראביה ולפלכים האחרים השוכנים על הגבול המערבי של הקיסרות; בסעיף הראשון של החוק נאמר כי הוא חל על הפלכים המערביים השוכנים על הגבול ועל ביסאראביה[2].

הואיל והחוק החדש חל על רוב אזורי ביסאראביה, פירושו היה סגירתו של החבל מפני כל התיישבות נוספת של יהודים. אף־על־פי־כן בשנים הראשונות אחרי פירסום החוק הוסיפו היהודים להתיישב באזורים האסורים, בלי שהשלטונות המקומיים יתנגדו לכך. אולם בשנות ה־60 התחילו שלטונות ביסאראביה מקפידים על מילוי החוק ונוקטים אמצעים נגד היהודים שישבו ברצועת הגבול של החבל[3]. ב־1865 ניתנו הוראות על־ידי מינהלת הפלך לגרש מרצועת הגבול את כל היהודים שאינם רשאים להימצא שם, וב־13 במרס 1869 חזרה מינהלת הפלך והורתה ללשכות המשטרה במחוזות, על יסוד הוראה מאת המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, פון קוצבו, מיום 25 בינואר של אותה שנה, לגרש עד יום 25 במרס 1869 מרצועת הגבול את כל היהודים, שלא יוכלו להוכיח כי הם רשאים לשבת שם בהתאם לחוק מיום 27 באוקטובר 1858. פקודה זו, שחלה גם על קישינוב, נשאה אופי של גירוש כללי והמוני[4]. מספרם של היהודים הצפויים לגירוש נאמד בעיתונות היהודית ברבבות נפשות, ולעיתים אף במספרים מוגזמים ביותר. בדרך כלל דובר על 20,000 נפש[5], אך היו שנקטו מספרים גדולים בהרבה — 50,000 נפש[6], או אף 20,000 וגם 30,000 משפחות[7] — מספר מוגזם ביותר, שהרי מספר כל האוכלוסיה היהודית בשטח ביסאראביה, שנשאר בידי הרוסים אחרי 1856, לא עלה בשנת 1858 על 78,751[8].

הידיעה על פקודת הגירוש נפוצה עד מהרה ברוסיה ואף מחוצה לה. העיתונות היהודית ברוסיה וכן העיתונות הליבראלית הרוסית ניסו להוכיח, שהחוק מיום 27 באוקטובר 1858 אינו חל על הגבול עם מולדאביה, ואין, איפוא, כל הצדקה חוקית לגירוש היהודים מאיזור הגבול בביסאראביה[9]. קבוצת נכבדים יהודים מפטרבורג הגישה לממשלה עצומה, שבה עירערו הן על עצם החוקים המגבילים את זכות היהודים לשבת באיזור הגבול, והן על הפירוש הניתן לחוקים אלה על־ידי השלטונות המקומיים בביסאראביה[10]. שלטונות החבל טענו, לעומת זאת, כי מאחר שבחוק מיום 27 באוקטובר 1858 לא נאמר שהוא חל רק על השטחים הגובלים עם אוסטריה ופרוסיה, ומאידך נאמר בו במפורש שהוא חל על ביסאראביה, הרי שכל האמור בו חל על כל גבולה המערבי של ביסאראביה, היינו גם על גבולה עם מולדאביה[11].

כתבות על פקודת הגירוש, המתארות את הנעשה בביסאראביה והמוקיעות את התנהגותם של השלטונות הרוסיים, נתפרסמו גם בעיתונות היהודית והלא־יהודית מחוץ לרוסיה[12]. בעיקבות פירסומים אלה, ניסו יהודי המערב לפעול למען יהודי ביסאראביה הצפויים לגירוש. שני האירגונים היהודיים הגדולים בארצות־הברית, מיסדר בני־ברית וּועד הצירים של יהודי אמריקה, פנו לנשיא ארצות־הברית, יוליסס גראנט, ולמיניסטר החוץ האמריקאי, המילטון פיש, בבקשה שיפעלו למען ביטולו או ריכוכו של צו־הגירוש. גראנט גילה יחס אוהד לבקשה זו ואף הבטיח לפנות לקיסר הרוסי; לעומת זאת היתה עמדתו של פיש מסוייגת — הוא לא היה מעוניין להתערב במה שנראה לו עניין רוסי פנימי, וכנראה גם חשש מתגובתה השלילית של רוסיה על התערבות כזאת; כן חשש, כנראה, פיש מהשפעתו השלילית של צעד זה על יחסי אמריקה עם רוסיה, שהיו אז טובים מאד ושממשלת ארצות־הברית היתה מעוניינת לשמור עליהם. בלחץ האירגונים היהודיים הורה אמנם פיש לציר ארצות־הברית ברוסיה, אנדריו קרטין (Andrew Curtin) לברר באופן בלתי רשמי את הידיעות על הגירוש ולדווח על כך למחלקת המדינה. בתשובה על כך שלח קרטין תזכיר מפורט (שחובר למעשה על־ידי מי שהיה אז הקונסול האמריקאי בראוול, יוג'ין סקאילר), שבו הוא מקבל את הטענות של השלטונות הרוסיים ביחס לגירוש; עם זאת המליץ קרטין שארצות־הברית לא תתערב בעניין זה, משום שלדעתו שום פעולה מצד הממשלה האמריקאית לא תשנה את עמדתה של ממשלת רוסיה. פיש קיבל את המלצתו זו של קרטין, ואכן שום פעולה נוספת לא נעשתה עוד בעניין זה על־ידי ממשלת ארצות־הברית[13].

בעיקבות הפעולה שנעשתה בארצות־הברית, ושידיעות עליה נמסרו גם לממשלת אנגליה, נעשה נסיון גם מצד הממשלה האנגלית להתערב למען יהודי ביסאראביה הצפויים לגירוש. ב־6 בדצמבר 1869 העלה הציר האנגלי ברוסיה, אנדריו ביוקנן (Andrew Buchanan) את עניין הגירוש בפני הקאנצלר הרוסי, גורצ׳אקוב. ברם, גורצ׳אקוב שלל לחלוטין את זכותה של ממשלת ארצות־הברית, או של כל ממשלה אחרת, להתערב במעשי ממשלת רוסיה כלפי נתיניה. עם זאת ראה גורצ׳אקוב צורך להסביר ולהצדיק את הפעולה שננקטה נגד יהודי ביסא־ראביה: הוא הודיע לביוקנן כי האיסור על היהודים לשבת ברצועת הגבול נובע מהתמכרותם לעיסקי הברחה, ושגירושם של יהודי ביסאראביה נדחה עד לאביב כדי להקל עליהם למצוא מקומות מגורים אחרים[14].

צו הגירוש של יהודי ביסאראביה נזכר גם בדו״ח שמסר המזכיר של חברת כי״ח בפאריס, נארסיס לֶוֶן, לאסיפה הכללית של החברה אשר נתכנסה ב־3 בפברואר 1870[15].

בינתיים הוברר כי גירוש בממדים גדולים כרוך בקשיים רבים ועלול לזעזע את כלכלת החבל. פון קוֹצֶבּוּ הסכים, על־כן, תחילה כי גירושם של יהודי קישינוב ושל יהודים בעלי משפחות ממקומות אחרים יידחה עד לחדשי האביב 1870[16]; לאחר מכן הודיע למשלחת יהודית שהתייצבה בפניו, כי יהיה מוכן להמליץ בפני הממשלה על הוצאתה של קישינוב מתחום חלוּתו של החוק מיום 27 באוקטובר 1858[17].

לבסוף בוטלה הגזירה כליל — באורח רשמי רק ביצועה עוכב עד שייערך דיון מקיף בשאלת ישיבתם של היהודים באזורי הגבול — בעיקבות הדיון שהתנהל בממשלה וחוות דעתו השלילית של מיניסטר הכספים רייטרן, אשר התייצב נגד ההגבלות על זכותם של היהודים לשבת באיזור הגבול. במאי 1870 מסר פון קוצבו לשלטונות החבל על הוראת מיניסטר הפנים להפסיק את פעולות הגירוש[18].

במקביל לצעדים שננקטו נגד היהודים שישבו בקביעות ברצועת הגבול בביסאראביה, נקטו שלטונות החבל צעדים גם נגד יהודים נתינים זרים, אשר ישבו ברצועה באופן ארעי בלבד. ב־14 ביוני 1869 הודיע מושל ביסאראביה למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, כי מתן היתר ליהודים נתינים זרים לשבת ברצועת הגבול שישה חודשים — על יסוד הזכות שהיתה לכל נתין זר לשבת בכל מקום ברוסיה במשך שישה חודשים — יביא להצפת הרצועה ביהודים זרים ותתן ליהודים אלה זכות שאינה ניתנת ליהודים רוסיים; וזאת משום שבתום ששת החודשים יכול היהודי הזר לעבור את הגבול לכמה שעות ולחזור כשהוא מצוייד בוויזה חדשה הנותנת לו זכות להימצא ברצועה שישה חודשים נוספים. מושל ביסאראביה ראה על־כן צורך לאסור על יהודי חו״ל להימצא ברצועת הגבול. הממשלה האוסטרית עשתה מאמצים לבטל את ההוראה הזאת לגבי נתיניה, אך ללא הצלחה[19].

ההחלטה האמורה לבטל את הגירוש שימשה בסיס לקביעת הלכה חדשה בדבר זכותם של היהודים לשבת באיזור הגבול בביסאראביה. מכאן ואילך ניתן לשבת — ״באורח זמני״ — באיזור זה לכל היהודים שנמצאו שם ביום פירסום ההחלטה, הוא ה־29 במאי 1870, אפילו לא היו רשאים להימצא שם בתוקף החוק מ־27 באוקטובר 1858[20]. אך היהודים המשיכו לבוא אל אזורי הגבול גם אחרי 1870[21], ומאידך המשיכו גם השל־טונות לנהל מסע נגד היהודים היושבים ברצועת הגבול ולהפעיל לחץ חזק ומתמיד עליהם.

מסע זה של שלטונות החבל נגד היהודים היושבים ברצועת הגבול נתעצם והחריף במידה ניכרת עם הנהגת גישה חדשה כלפי השאלה היהודית ברוסיה בראשית שנות ה־80, אחרי עלות אלכסנדר III לשלטון[22], ועם החמרת מדיניות הדיכוי של היהדות הרוסית, שבאה בעיקבותיה. מאז ועד לביטולן של ההגבלות על ישיבת היהודים ברצועת הגבול ב־1904, היתה ביסאראביה המוקד העיקרי של פעילות המימשל הרוסי נגד ישיבת היהודים באיזור הגבול. העסקן ועורך־הדין היהודי הידוע, הנריך סליוזברג, שהירבה לטפל בסינאט בתלונותיהם של היהודים על מעשי האדמיניסטראציה, בעיקר בשאלות הקשורות בזכות הישיבה, מדגיש בזכרונותיו את ריבוי הגירו־שים מרצועת הגבול בביסאראביה ומציין כי הסינאט היה מוצף בתלונותיהם של יהודי ביסאראביה על גירושים אלה[23]. בישובים השונים שבאיזור הגבול היו נערכות בדיקות, שנועדו לבחון את זכות היהודים היושבים בהם להימצא בישובים אלה[24]. מאת תושביהם היהודים נדרש להוכיח בתעודות כי הם ישבו באיזור הגבול לפני 1858 או לפני 1870; אולם בתנאים של אנדרלמוסיה, ששררה אז ברישום תושבים ברוסיה, כשרבים מן היהודים לא נרשמו מעולם לא בספרי הלידות ולא ב״רֶביזיות״ שנערכו מדי פעם, לא היתה כמעט שום אפשרות להשיג את ההוכחות שנדרשו. עדויות מפי שכנים נוצרים לא נתקבלו כראיות מספיקות, וכל מי שלא יכול היה להמציא את ההוכחות שנדרשו, גורש בלא רחמים. כך, למשל, גורש יהודי אחד מליפקאן משום שלא יכול היה להמציא תעודת־לידה, או מיסמכים אחרים המעידים על היותו בן של אדם שהיה רשום כחוק בישוב הנמצא באיזור הגבול, או המעידים עליו עצמו כי היה רשום כנ״ל[25]. אולם לעיתים קרובות גורשו מן הרצועה גם יהודים שזכותם לשבת שם היתה ברורה לחלוטין ואף הוכחה על־ידי תעודות; כך גורשו מכפר אחד באיזור הגבול אלמנה יהודיה וילדיה, אף כי הוכח בתעודות כי בעלה המנוח של האשה היה רשום לפני 1858 בישוב הנמצא באיזור הגבול, ופירוש הדבר כי הן האלמנה והן הילדים רשאים לשבת באיזור זה[26]. במקרה שני, גורש יהודי מכפר באיזור הגבול, אף כי הוכח כי אביו היה רשום כחוק לפני 1858 כתושב העיר חוטין, הנמצאת באיזור הגבול; והאיש עצמו נרשם עם אביו ב־1859. השלטונות הורו על גירושו רק משום ששמו הושמט ברישום שנערך ב־1854[27]. במקרה אחר גורש יהודי משום שהישוב הנמצא באיזור הגבול ושבו היה אותו יהודי רשום לפני 1858, צויין בשם אחר במפת איזור הגבול[28]. מקרים מסוג זה, ואחרים דומים להם, היו מרובים ביותר, והעיתונות היהודית של שנות ה־80 וה־90, ברוסיה ומחוצה לה, מביאה מפעם לפעם ידיעות על גירושים מאיזור הגבול בביסאראביה[29]. בישובים מסויימים היה רק המיעוט של האוכלוסיה היהודית רשאי לשבת בהם, ואילו רוב היהודים באותם ישובים היה צפוי לגירוש. כך היו צפויים לגירוש ב־1888 רוב תושביה היהודים של העיירה פאלֶשט[30]. בעיירה צ׳ימישליה, הורשו להישאר ב־1890 רק 12—15 משפחות מתוך 100 המשפחות היהודיות שישבו שם, ואילו כל הנותרים היו צפויים לגירוש[31]. גם ספרי ההחלטות

של הסינאט משופעים בדיונים על עירעורים, שהוגשו ע"י יהודי ביסאראביה שגורשו מאיזור הגבול [32].

השינוי הטריטוריאלי, שחל בביסאראביה ב־1878 בהתאם לחוזה ברלין, אשר החזיר לרוסיה את החלק הדרומי של החבל, עורר בעיות חדשות ומיוחדות ביחס ליהודים היושבים ברצועת הגבול בחבל והחמיר במידה נוספת את מצבם. עם העתקת הגבול חזרה לקו שמלפני 1856, יצאו מתחום הרצועה האסורה להתיישבות היהודית כל אותם הישובים שנכללו בה ב־1856, ובכללם קישינוב. כל עוד היו ישובים אלה כלולים בתחום הרצועה, הורשו היהודים, שהיו רשומים כתושביהם, להתיישב בכל מקום ברצועת הגבול. אולם אחרי 1878 התחילו השלטונות מגרשים אותם מן הרצועה, בטענה שזכותם לשבת בה פקעה עם הוצאתם מתחומי הרצועה של הישובים שבהם היו רשומים [33]. גם הסינאט, שבפניו הובאו כמה מקרים מסוג זה, הצטרף לפירוש הניתן ע"י הנהלת הפלך [34], ועל־ידי כך נפגעו המוני יהודים, שעברו לגור ברצועה באורח חוקי בהחלט ובתוקף החוקים הקיימים.

בעיה אחרת, שהתעוררה בעיקבות השינוי שחל ב־1878, היתה שאלת זכותם של יהודי דרום־ביסאראביה, שהוחזרה לרוסיה, להימצא באיזור הגבול. השלטונות הרוסיים קבעו כי באיזור זה יוכלו להישאר אותם היהודים אשר היו רשומים בספרי המיסים הרומניים ערב החזרת השטח לרוסיה. אולם הואיל ובגלל אי־סדרים ומחמת סיבות שונות, לא היו יהודים רבים בעיר איזמאיל ובאיזור הסובב אותה רשומים בספרי המיסים, הם נצטוו ב־1880 לעזוב תוך שנה אחת את העיר. הגזירה בוטלה על־פי הוראתו של מיניסטר הפנים, לוריס־מֶליקוב, לאחר שפעולות הגירוש כבר התחילו למעשה [35].

מצבם של יהודי ביסאראביה שגרו באיזור הגבול לא הוקל גם לאחר שב־21 ביוני 1895 אישר הקיסר פקודה, שהתירה את הישיבה באיזור הגבול לכל היהודים שישבו שם ביום הוצאת הפקודה — אולם אסרה את העברתם ממקום למקום בתוך הרצועה, וכן חזרה על איסור התיישבות חדשה של יהודים בה [36]. האדמיניסטראציה המקומית בביסאראביה מצאה גם עכשיו דרכים לעקוף את הפקודה ואף השתמשה בה כעילה לפעולות נוספות נגד היהודים. זאת עשה, למשל, מפקד המשטרה במחוז חוטין. בעיקבות פקודתו של הקיסר הורה שר הפלך של ביסאראביה ביום 15 ביולי 1895 ללשכות המשטרה במחוזות לערוך תוך חודש ימים רשימות של כל היהודים היושבים באיזור הגבול עם פירוט כל בני המשפחה של כל אחד ובציון מועד בואם למקומות שבהם הם ישבו בעת עריכת הרשימות. בהסתמך על הוראה זו, פירסם מפקד המשטרה במחוז חוטין ביום 20 ביולי 1895 צו המחייב את כל היהודים היושבים בעיר חוטין ובעיירות נובוסאֶליץ, ליפקאן, ידינאֶץ, בריצ'אן וסיקוראן להתייצב תוך חודש ימים אצל פקידי המש־טרה העורכים את הרשימות, כדי שיכללו אותם ברשימות אלה; כל יהודי נתחייב להביא עמו דרכון בר־תוקף שלו עצמו ושל כל בני משפחתו, וכן מיסמכים המעידים על מועד בואם למקום מגוריהם הנוכחיים. יהודי שלא יופיע תוך חודש ימים בפני פקידי המשטרה העוסקים בעריכת הרשימות ולא ייכלל ברשי־מות, יגורש בתום החודש מאיזור הגבול, בלי שיוכל לערער על כך.

הואיל והשגת המיסמכים הנדרשים היתה כרוכה בקשיים גדולים, ולעיתים אף היתה בלתי אפשרית, בעיקר תוך פרק זמן קצר של חודש ימים, היה פירושו של הצו כי רבים מן היהודים שפקודת הקיסר נועדה לאפשר להם לשבת באיזור הגבול באין מפריע, לא רק שלא יכלו ליהנות מן ההנחה שהוענקה להם, אלא היו צפויים עתה לגירוש מיידי. אך לא רק זאת: כפי שראינו, הופנה הצו של מפקד המשטרה אל כל היהודים היושבים בישובים המנויים בו, ולא רק אל אלה שישבו באיזור הגבול שלא כחוק ושפקודת הקיסר באה למנוע את גירושם, ותבע מכולם להגיש את המיסמכים המפורטים בו. בכך העמיד הצו בפני סכנת גירוש גם את היהודים שזכותם לשבת באיזור הגבול לא היתה מוטלת בספק ושההסדר החדש כלל לא התייחס אליהם. עתה היו גם יהודים אלה צפויים לגירוש, אם לא ישיגו את המיסמכים הנדרשים [37].

קשיים על דרך ביצועה של פקודת הקיסר הערימו גם מפקדי המשטרה במחוזות אחרים, כגון באֶלץ [38] ובולגראד [39], אם כי במידה פחותה מזו של מפקד המשטרה במחוז חוטין. ואכן, גירושי היהודים מאיזור הגבול של החבל נמשכו ללא הפוגה גם אחרי 1895 [40], עד אשר ההגבלות על ישיבת היהודים באיזור הגבול נתבטלו כליל ב־1904 [41].

ב

בנוסף על הגבלות הישיבה באיזור הגבול העיקו ולחצו על יהודי ביסאראביה למן שנת 1882 בעיקר "התקנות הזמניות" הידועות מן ה־3 במאי 1882, שאסרו כל התיישבות יהודית ורכישה של נכסי־דלא־ניידי באזורים הכפריים. אף־על־פי שהיתה זאת צרתם של כלל יהודי רוסיה, הרגישו יהודי ביסא־ראביה במיוחד את עול התקנות הללו, בשל האחוז הגדול של האוכלוסיה היהודית בכפרים — כפי שראינו, ב־1897, 15 שנה אחרי הפעלתן של "התקנות", ישבו כ־25 אחוזים מיהודי החבל בכפרים; בשל מיעוט הישובים העירוניים, המותרים להתיישבות היהודים, בחבל — אחרי הפעלת "התקנות" הצטמ־צם השטח המותר להתיישבות היהודים בחבל לתחומיהן של 12 ערים, כ־20 עיירות ו־9 מושבות חקלאיות יהודיות; וכן בשל יחסה הנוקשה והעוין מאד של האדמיניסטראציה בחבל, שניהלה מסע שיטתי ומכוון לא רק למניעת התיישבות יהודית חדשה באזורים הכפריים, אלא גם להוצאת היהודים מן הכפרים שבהם כבר ישבו מזמן. לדברי סליוזברג, לא היו בשום מקום מתעוררים כל כך הרבה בירורים בקשר לגירוש היהודים מן הכפרים, כמו בביסאראביה [42].

כשם שהיו נערכים מיפקדים של יהודים אשר ישבו ברצועת הגבול, לצורך בדיקת זכותם להימצא ברצועה זו, כך היו נערכים מדי פעם גם מיפקדים של יהודים שישבו באזורים הכפריים לשם בדיקת זכותם להימצא באזורים אלה [43]. כבסיס לקביעת זכות זו צריכות היו לשמש רשימות היהודים תושבי הכפרים, שסודרו ב־1882 ושבהם נכללו, כביכול, כל היהודים שישבו בכפרים בשעת פירסום התקנות. רשימות אלה נערכו, על־פי הודעתם של השלטונות עצמם, בצורה רשלנית ביותר והיו לקויות מאד; למרות זאת, כל יהודי שישב בכפר בלא שיהיה כלול ברשימות אלה, גורש ממקום מושבו, אפילו ישב שם עשרות שנים או אף נולד שם [44].

אך גם היהודים שזכותם לשבת בכפרים בהתאם לחוק לא

היתה מוטלת בספק, לא היו בטוחים בפני גירוש. כאמור, ניהלו שלטונות ביסאראביה מסע שיטתי להוצאת מספר רב ככל האפשר של יהודים מן האזורים הכפריים, ולשם כך נהגו — בדומה למה שנעשה גם בפלכים אחרים — לפרש את "התקנות" כך שאפשר יהיה לנצל כל הזדמנות כדי להוציא את היהודים מן הכפרים. לדברי אורוסוב, הומצאו התחבולות המחוכמות ביותר להוצאת היהודים מן הכפרים על־ידי האדמיניסטראציה הביסאראבית [45].

כל היעדר, לכל זמן שהוא — ויהא קצר ביותר — ומכל סיבה שהיא, נחשב לעילה מספקת כדי לטעון שהיהודי עקר מן הכפר ושובו לשם פירושו התיישבות מחדש האסורה על־ידי התקנות [46]. טענה זו היו טוענים גם אם ההיעדרות הזמנית אירעה שנים רבות קודם לכן, ומאז ישב האיש בכפר באין מפריע [47]. אנשי האדמיניסטראציה היו מפעילים לחץ על האיכרים, שיקבלו החלטות על גירוש היהודים היושבים בכפריהם, והיו משתמשים לרעה בזכות זו של האיכרים [48]. יהודים היו מגורשים מן המושבות החקלאיות היהודיות, אף־על־פי שב"תקנות" נאמר במפורש, כי אין הן חלות על מושבות אלה [49]; היו מגרשים מן הכפרים יהודים על אשר לא היתה בידיהם תעודת־זיהוי — אף שלא היה שום יסוד בחוק לגירושים במקרים אלה [50]. והיו נוהגים כך במקרים רבים אחרים, שבהם ניתן ל"תקנות" פירוש מסולף ומעוות, אשר אף עמד לפעמים בניגוד מפורש להחלטות הסינאט [51].

בין האמצעים שהאדמיניסטראציה בביסאראביה נזקקה להם לטיהור הכפרים מן היהודים, היתה הפיכת עיירות לכפרים, כדי שעל־ידי כך יחולו עליהן ההוראות של "התקנות הזמניות" [52]. כך נהגה מינהלת הפלך ביחס לעיירה טאטארבונאר במחוז אקרמן. ישוב זה, אשר מנה ב־1897 6,023 תושבים ובהם 999 יהודים, נוסד כעיירה ב־1809 ואף נרשם בתור עיירה ברשימת מקומות הישוב של חבל ביסאראביה, שנערכה ב־1861 על־ידי הוועד הסטאטיסטי המרכזי במשרד־הפנים. אף־על־פי־כן החליטה מינהלת הפלך של ביסאראביה ב־1885 כי טאטארבונאר היא כפר, וכי כתוצאה מכך חלות "התקנות הזמניות" גם עליה. פירושה של החלטה זו היה, כי מספר ניכר מבין יהודי העיירה היו צפויים לגירוש. השתדלותם של יהודי טאטארבונאר אצל שלטונות הפלך לשנות את ההחלטה לא הועילו, ורק ב־1890 החליט הסינאט, שאליו פנו היהודים, לבטל את ההחלטה של מינהלת הפלך ולהחזיר לטאטארבונאר את המעמד של עיירה [53].

בדומה לכך נהגה מינהלת הפלך גם ביחס לעיירה צ'ימישליה במחוז באֶנדאֶר, שהוכרזה אף היא (ב־1887) כפר, אף כי כבר ב־1840 קיבלה מעמד של עיירה; גם כאן היו יהודים רבים צפויים עתה לגירוש. רק בעיקבות השתדלויות רבות של תושביה היהודים, הוחזר לצ'ימישליה המעמד של עיירה, ופקודות הגירוש בוטלו [54].

במקביל להוצאת היהודים היושבים בכפרים, היו השלטונות אוסרים גם ביקורים ארעיים של יהודים בכפרים לצורך מסחר או עסקים אחרים, אף כי החוק לא אסר ביקורים מסוג זה [55].

הסינאט היה מוצף תלונות ועירעורים על פעולותיה של האדמיניסטראציה הביסאראבית נגד היהודים תושבי הכפרים, והעובדה כי בדרך כלל היה מוצא שפעולות אלו לא היה להן יסוד בחוק והיה מבטל אותן, מלמדת על השרירות ועיוות־הדין, שנהגו בהם שלטונות החבל, אשר לחסדיהם נמסרה האוכלוסיה היהודית.

הגירושים המתמידים מרצועת הגבול ומן הכפרים נהפכו לחזיון רגיל בחיי היהודים בביסאראביה, חלק מן ההווי היום־יומי שלהם [56]. אין לנו אפשרות לאמוד את מספר המגורשים, אך אין ספק שמספרם היה גדול מאד. הידיעות בעיתונות היהודית, המוסרות על הגירושים מאזורים שלמים או מישובים בודדים, מדברות בכל מקרה על עשרות ומאות מגורשים, על כפרים שאוכלוסייתן היהודית גורשה מתוכם כולה או ברובה הגדול. לפי ידיעה אחת גורשו במשך שנת 1887 במחוז באֶלץ בלבד 5,000 יהודים מאיזור הגבול ומן הכפרים [57]. אפילו נניח כי הידיעות על מספר המגורשים, או על ממדי הגירושים — ביחוד הידיעות שפורסמו בעיתונות חו"ל והמדברות על גירושים כלליים, בעיקר מאזורי הגבול — מוגזמות הן בחלקן, עדיין מצטרפות ידיעות אלה לתמונה עגומה של נגישות ורדיפות בלתי פוסקות, אשר עירערו במשך עשרות שנים את יסודות הקיום היהודי בביסאראביה.

ג

יהודי איזור איזמאיל בדרום ביסאראביה, אשר נמסרו על־פי חוזה פאריס משנת 1856 לרומניה, היו במשך 22 שנה — עד החזרתו של איזור זה לרוסיה בתוקף חוזה ברלין משנת 1878 — שותפים לגורלם של יהודי רומניה מחוסרי־הזכויות ובדומה לאחיהם בשתי הנסיכויות הדאנוביות לשעבר היו נתונים במשטר של רדיפות ונגישות קשות. כן סבלו יהודי האיזור מיחסה העוין של האוכלוסיה המקומית, שהיתה מורכבת בעיקר מבולגארים, יוונים ורוסים; אלה האחרונים היו רובם פורשים מן הכנסיה הרוסית הרשמית, בני כת ה"ראסקולניקים" או "בעלי האמונה הישנה", המכונים ברומניה ליפּוֹבאנים, שהצטיינו בקנאותם הדתית. ב־1864 אף נעשה נסיון להעליל על יהודי האיזור עלילת־דם. הדבר אירע כאשר נגנבה באיזמאיל ילדה יהודיה על־ידי הליפובאנים, אשר הסתירוה באחד מכפריהם. כשבא האב לכפר לבקש את בתו, האשימו אותו תושבי הכפר כי רצה לחטוף ילדה נוצריה כדי להרגה ולהשתמש בדמה. האיש הוכה וגורש. ואילו הילדה היהודיה הועברה לעיר וילקוב. הדבר נודע לאביה, שבא לווילקוב לחפשה. אולם גם שם הואשם האיש, ועמו יהודי וילקוב, על־ידי הליפובאנים במזימה לחטוף ילדה נוצריה במטרה להשתמש בדמה. על יהודי המקום איימה סכנה של פרעות, שנמנעו הודות להתערבותם של השלטונות. תושבי וילקוב הוסיפו אמנם בהסתה נגד האוכלוסיה היהודית, ואף פנו אל מושל המחוז בבקשה לגרש את היהודים מעירם, אולם לא נענו. מאידך, לא עשו השלטונות מאומה כדי להחזיר את הילדה היהודיה להוריה, אשר פנו לממשלה, וזו הורתה לשלטונות איזמאיל לחקור בדבר ולהחזיר את הילדה למשפחתה [58].

בסוף 1869 נעשה גם בעיר בולגראד נסיון לגרש את היהודים — לדברי בעל הכתבה שהודיע על כך לעיתון "המגיד", על פי יוזמתם של הבולגארים, שהיו רוב תושבי העיר. נראה שתחילה הסכים לכך שר־הפנים, קוֹגלניצ'אנו, וראש העיר פירסם הודעה כי כל היהודים חייבים לעזוב תוך עשרה ימים

את המקום. אולם הפקודה בוטלה בעיקבות השתדלותו של אחד מראשי היהדות הרומנית[59].

יתכן, כי במחצית הראשונה של שנת 1870 נעשה נסיון נוסף לגרש לרוסיה חלק ניכר מן היהודים שישבו בביסאראביה הרומנית; התכנית לא יצאה לפועל מחמת התנגדותם של שלטונות הגבול הרוסיים להרשות את מעברם לרוסיה של היהודים המגורשים[60].

ברם, הפגיעה הקשה ביותר ביהודי ביסאראביה הרומנית היו הפרעות שהתחוללו באיזור בינואר 1872. הפרעות היו תוצאה של גניבת כסף וקצת תשמישי קדושה מן הכנסיה הראשית באיזמאיל, על־ידי יהודי מומר, שהיה ידוע באיזמאיל בשם יעקב זילברמן. האיש, ששמו האמיתי היה משה סאמסון, ברח מרוסיה כדי שלא ישרת בצבא ובא לאיזמאיל, שם הסתיר את דבר טבילתו־לנצרות. הגניבה בוצעה ב־25 בדצמבר 1871, בגמר תפילת הלילה של חג המולד. זילברמן הסתתר כל הלילה בכנסיה, ובשהותו שם גם חילל אותה. כאשר למחרת היום נתגלתה הגניבה, ונודע גם דבר חילול הכנסיה, נפוצה בעיר שמועה כי היהודים אשמים בביצוע המעשה. בינתיים נפל החשד על זילברמן, הוא נאסר והודה בכל. תחילה אמר כי ביצע את הגניבה על דעת עצמו, משום שהיה זקוק לכסף, ואילו את חילול הכנסיה הסביר בכך, שהיה סגור שם כל הלילה ולא יכול היה לצאת. אולם חוקריו עינו אותו, כדי שיצהיר כי עשה את מעשהו בשליחות יהודי העיר, וגם הבטיחוהו כי ישוחרר אם יצהיר כך. ואמנם העליל זילברמן על חמישה יהודים מאיז־מאיל, וביניהם אחד משני רבני העיר, ר׳ אלתר בראנדס, וכן אחד מראשי הקהילה, כי הם שלחוהו לחלל את הכנסיה. חמשת היהודים נאסרו אף הם, וכמה מהם עונו עד שהודו במעשה שיוחס להם. החפצים שנגנבו מן הכנסיה נמצאו, על־פי הודאתו של זילברמן, בבית־שימוש בחצר גדולה שבה גר הרב בראנדס (ועוד עשרות משפחות יהודיות). משנודע הדבר בעיר, התחיל ההמון הנרגז והמוסת על־ידי הכומר של הכנסיה, שהציג את המעשה כקנוניה יהודית לפגוע בקדשי הנצרות ולהתעלל בהם, פורע ביהודי העיר. הפרעות נמשכו שלושה ימים, רבים מיהודי העיר הוכו קשות ונפצעו, עשרות דירות וחנויות נשדדו ונחרבו; יהודים רבים ברחו אף מעבר לגבול, לתורכיה השכנה, מקצתם מצאו מקלט באניה אוסטרית, שעגנה אז בנמל העיר. השלטונות המקומיים לא עשו מאומה כדי להפסיק את הפרעות, שהתפשטו גם לישובים אחרים באיזור, במיוחד אל הערים קאהול ווילקוב, שם הן לבשו צורה חמורה עוד יותר מאשר באיזמאיל. הפרעות גם שימשו עילה להגברת ההסתה האנטישמית במדינה כולה ולדיונים אנטי־יהודיים בבית־הנבחרים הרומני.

הידיעות על הפרעות נפוצו במהירות בכל ארצות אירופה, וכן בארצות־הברית, ועוררו שם תגובות חריפות ביותר. אהרן־יהודה־ליב הורוויץ כותב בספרו ״רומניה ואמיריקה״, שיצא לאור שנתיים לאחר הפרעות, כי הפרעות היו ״השערוריה הנוראה... אשר הרעישה את העולם כלו״[61]. העיתונים פירסמו מאמרים חריפים בגנות הפרעות ובגנותה של הממשלה הרומנית. בבתי־הנבחרים של ארצות רבות נתקיימו דיונים על נושא זה, שבהם הביעו צירים רבים, יהודים ולא־יהודים, את הזדעזעותם ואת מחאתם. גם נציגי הממשלות גינו את הפרעות והודיעו כי יתערבו אצל ממשלת רומניה להפסקת רדיפות על היהודים ולהבטחת שלומה של האוכלוסיה היהודית במדינה. ואמנם הביאו הפרעות לפעילות דיפלומאטית נמרצת מצד הנציגים של המעצמות (פרט לרוסיה) בבוקארסט, ובראשם הקונסול האמריקאי, היהודי בנימין פישוטו. הקונסולים דרשו בתוקף לשחרר את חמשת היהודים שנאסרו באיזמאיל, להעניש את הפורעים ולנקוט בצעדים יעילים למניעת פרעות ביהודים. שרי הממשלה הודיעו על הסתייגותם המוחלטת מן הפרעות, הבטיחו כי תיערך חקירה יסודית, וכי כל האשמים ייענשו. עם זאת טען שר־החוץ הרומני, כי יש להביא בחשבון את הסיבות שגרמו להתפרצות, וכי החקירה המשפטית קבעה כי הפרעות היו תוצאה של גניבה ושל חילול, שביצעו היהודים בכנסיית איזמאיל; פירוש הדבר שגם שר־החוץ אישר — עוד לפני החקירה המובטחת — כי היהודים אמנם ביצעו את המעשה המיוחס להם. ברם, בלחץ הנציגים הדיפלומאטיים, שלחה הממשלה לאיזמאיל את התובע הכללי של בית־המשפט לעיר־עורים בבוקארסט כדי לחקור את אשר אירע שם. בשובו אישר התובע כי אין כל יסוד להאשמת היהודים בחילול קדשי הנצרות וכי הגניבה היתה מעשה ידיו של זילברמן בלבד; אך הדו״ח שלו לא פורסם. הרב בראנדס, ועוד אחד מן היהודים הנאשמים, שהיה מראשי הקהילה, אמנם שוחררו בינתיים, אולם כעבור זמן־מה הועמדו הן זילברמן והן כל חמשת היהודים, שהוא האשים אותם בקנוניה עמו, למשפט בפני בית־דין של מושבעים בעיר בּוזאו. במשפט חזר בו זילברמן מכל האשמותיו והצהיר כי העליל על יהודים אחרים רק מחמת העינויים שעונה בהם ומחמת ההבטחות שהבטיחו לו חוקרי המשטרה. גם התובע הממשלתי (היה זה התובע הנ״ל שנשלח מבוקארסט לחקור בפרשה) דרש את זיכויים של חמשת היהו־דים. בכל זאת נמצאו כל היהודים חייבים בדין; זילברמן נדון לחמש שנות מאסר, ואילו חמשת הנאשמים האחרים נדונו לשלוש שנות מאסר כל אחד. לעומת זאת זוכו כל הפורעים שהובאו למשפט. כן לא ננקטו שום צעדים נגד פקידי המשטרה שביימו את העלילה.

פסקי־הדין עוררו גל מחאות חדש בעולם והתערבות מחודשת של נציגי המעצמות בבוקארסט. בלחץ התערבות זו חנן הנסיך קארול את כל היהודים, פרט לזילברמן[62].

טרם התחוור מי עמד מאחורי ההסתה לפרעות ומי היה מעוניין להפוך מעשה גניבה רגיל, מעשה ידיו של יחיד, לקנוניה יהודית נגד קדשי הנצרות. אחרי הפרעות נשמעו רמזים, גם על־ידי נציגי הממשלה הרומנית, כי רוסיה היא שהיתה מעוניינת בפרעות כדי לעורר אי־שקט באיזור, אשר נמסר על־ידה לרומניה, וכדי לגרום קשיים לממשלה הרומ־נית[63]. הנסיך קארול רשם ביומנו זמן קצר אחרי פרוץ הפרעות, כי הן אורגנו על־ידי מפלגות האופוזיציה[64]. מאידך, דובר באיזמאיל עצמה על כך שפקידי המשטרה הניעו את זילברמן להאשים את יהודי העיר בקנוניה עמו, משום שהיו מעוניינים לנצל את המקרה כדי לסחוט כסף מן היהודים[65].

עם החזרתה של ביסאראביה הרומנית לרוסיה ב־1878 התעוררה שאלת מעמדם המשפטי של היהודים שישבו באיזור זה. בהתאם לחוק הרוסי היה על תושבי האיזור לקבל תוך שלוש שנים אזרחות רוסית ולהישבע שבועת־אימונים לרוסיה, או להישאר אזרחים רומניים. ברם, רבים מתושבי האיזור,

ובתוכם מספר רב של יהודים, לא נשבעו שבועת־אימונים לרוסיה, ועל־כן נחשבו על־ידי הרוסים כזרים, שיש לגרשם מגבולות המדינה. מאידך, גם הרומנים סירבו להכיר בהם כאזרחים רומניים, וכך נשארו הם ללא אזרחות כל שהיא. אך בעוד שעל התושבים הנוצרים לא הופעל לחץ, וניתנה האפשרות להבהיר את מעמדם המשפטי, הרי את היהודים התחילו השלטונות מגרשים לרומניה. אולם הרומנים סירבו לקבלם והחזירום לרוסיה. וכך נשאר גורלו של ציבור גדול מיהודי ביסאראביה תלוי ועומד עד 1892, כאשר השאלה נדונה על־ידי הסינאט, שקבע בפסק־דין עקרוני כי לתושבי איזור ביסאראביה, שסופח לרוסיה ב־1878, לא נקבע זמן של שלוש שנים לבחירת הנתינות הרוסית או הרומנית, אלא כולם קיבלו מיד מעמד של אזרחים רוסיים באורח אוטומאטי, בתוקף סיפוח האיזור לרוסיה; משום כך יש להכיר כאזרחים רוסיים את כל היהודים שיכולים להוכיח, בתעודות או בעדים, כי היו תושבי האיזור עד תאריך הסיפוח, ולאפשר להם להישבע שבועת־אימונים לרוסיה. את החלטתו זאת חזר ואישר הסינאט ב־1895, תוך כדי דיון במקרה אינדיבידואלי מסויים[66].

ד

גל הפרעות שהציף את דרום־רוסיה בשנים 1881—1884 פסח על ביסאראביה. העסקן הציוני הידוע הד״ר יעקב ברנשטיין־כהן, שהיה עד למאורעות אלה, מספר אמנם בזכרונותיו כי גם בביסאראביה התנהלה הסתה לפרעות, אולם האיכרים המולדאביים לא שמעו לדברי ההסתה ועמדו מן הצד. בקישינוב נעשה ב־20 באפריל 1881 נסיון לפרוע ביהודים — לדברי ד״ר ברנשטיין־כהן, ע״י "קבוצת עירונים מגושמים מפלך אוריול", שפעלו בחסות השלטונות. פרצה קטטה בין הפורעים לבין הקצבים היהודים, שבה נהרג אחד הפורעים. אך הקטטה לא נתפשטה, וההמון פוזר — לדברי המקורות הרשמיים, הודות לאמצעים התקיפים שנקטו בהם השלטונות, ואילו לדברי הד״ר ברנשטיין־כהן — הודות להתנגדותם בכוח הזרוע של הקצבים היהודים שגברו על המתפרעים. לאחר מכן עוד היתה תסיסה בכמה מקומות, אולם לידי התפרצויות לא הגיעו הדברים[67].

הריאקציה של שנות ה־80 וה־90 והחרפת המדיניות האנטי־יהודית של הממשלה הרוסית בשנים אלה הטביעו את חותמן על יחסה של האדמיניסטראציה לאוכלוסיה היהודית בביסאראביה. הן הרופא היהודי מ. ב. סלוצקי, שפעל בקישינוב בסוף המאה הי״ט ובתחילת המאה הכ׳, והן הנסיך אורוסוב, שהשאירו שניהם זכרונות בהם תיארו את החיים בביסאראביה בסוף המאה הי״ט ובשנים הראשונות של המאה הכ׳, מעידים על יחסה העוין במיוחד של האדמיניסטראציה של החבל כלפי היהודים. לדברי סלוצקי, סברו רבים מפקידי החבל כי האנטישמיות היא סימן למילוי נאות של תפקידם. אורוסוב מתאר בהרחבה את הלכי־הרוח האנטישמיים, שבהם היו חדורים כל חוגי האדמיניסטראציה בביסאראביה, ובכללם גם השופטים, את האווירה האנטישמית ששררה בכל המוסדות הממשלתיים, ואת המדיניות האנטי־יהודית הקיצונית של הנהלת החבל, שבאה לידי ביטוי לא רק בהקפדה יתירה על החוקים המגבילים השונים — ובעיקר ההגבלות על הישיבה באיזור הגבול ובאזורים הכפריים, כפי שתואר כבר לעיל — אלא גם בהמצאת שיטה שלמה — שאורוסוב מגדירה "מעשה אמנות" — של הטרדת האוכלוסיה היהודית בכל תחומי החיים, אפילו על־ידי סילוף החוקים הקיימים. הוא מספר, בין השאר, כי בקרב פקידי האדמיניסטראציה נשתרשה הדעה שהפרעות ביהודים הן תופעה טבעית, הבאה בתגובה על דיכוי האוכלוסיה הנוצרית על־ידי יהודים והמהווה גילוי של המאבק שהאורגאניזם העממי הבריא מנהל עם הרעל שהוכנס לתוכו[68]. ראש הכנסיה בביסאראביה יצא ב־1881 בחריפות נגד העסקת משרתים נוצרים על־ידי יהודים, ובעיקבותיו פנה גם מושל החבל אל שר־הפנים בתלונה על כך שכ־5,000 משרתים נוצרים מועסקים בביסאראביה אצל יהודים המשפיעים עליהם לרעה, מרחיקים אותם מן הכנסיה ומחדירים בהם מושגים יהודיים בלתי מוסריים[69]. ואילו עיריית קישינוב אסרה על היהודים (ב־1889) "לשאף ...רוח צח בגן העיר ולטייל בו בכל יום בין הערבים בעת אשר המטרוניות הנוצריות יוצאות שמה לשוח שלובות־זרוע עם אהוביהן ומיודעיהן..."[70]. גזירה זו בוטלה אמנם בעיקבות המחאה שהוגשה ע״י נציגי היהודים לראש העיר, שמידט, שהיה ידוע ביחסו ההוגן אל היהודים.

פרק תשיעי

המיבנה המקצועי וההתפתחויות הכלכליות

א

התפתחותה של הכלכלה היהודית בביסאראביה במחצית השניה של המאה הי״ט משתקפת בתוצאות המיפקד של שנת 1897, הנותן לנו ידיעות מלאות ומדוייקות על הרכבה המקצועי של האוכלוסיה היהודית בחבל בסוף המאה הי״ט ועל מקומם של היהודים בכלכלת החבל.

בהתאם למיפקד זה התחלקו יהודי ביסאראביה בין קבוצות העיסוקים הגדולות כדלהלן[1]:

טבלה מס׳ 13

עיסוקי היהודים בביסאראביה ב־1897

עיסוק	מס׳ המתפרנסים	% המתפרנסים
חקלאות	16,247	7.12
מלאכה ותעשיה	61,167	26,81
תחבורה	8,334	3.65
תיווך מסחרי	5,346	2.34
מסחר	90,181	39.53
בתי־מלון והארחה	2,374	1.04
מכירת משקאות	2,796	1.22
פקידים ועובדים במיפעלים פרטיים; משרתים ומשרתות; שכירי־יום ופועלים בלתי מקצועיים	20,316	8.90
שירות ממשלתי וציבורי; מקצועות חופשיים	11,172	4.90
מחוסרי מקצוע ושונים	9,208	4.04
צבא	1,027	0.45
סך הכל	228,168	100.00

מטבלה זו אנו למדים כי במרכזה של הפעילות הכלכלית של יהודי ביסאראביה עמד גם בסוף המאה הי"ט המסחר: 39.53% מכלל יהודי החבל התפרנסו אז ממשלח־יד זה. אמנם, כמו במחצית הראשונה של המאה כך גם בסופה, מיעוט קטן בלבד מבין יהודי ביסאראביה עסק בשלבים הגבוהים של המסחר, כפי שמסתבר ממספר היהודים הרשומים בגילדיות של הסוחרים: רק 2,362 מיהודי החבל השתייכו ב־1897 למעמד הסוחרים, והם היוו 1.04% מכלל האוכלוסיה היהודית בביסאראביה.

המסחר היהודי הגדול התרכז בעיקר בערים, בהן ישבו 1,914 יהודים השייכים למעמד הסוחרים (81.1% של היהודים השייכים למעמד זה), בעוד שבעיירות ובכפרים ישבו רק 448 יהודים השייכים למעמד הסוחרים (18.9%). הריכוז העיקרי של המסחר היהודי הגדול נמצא בעיר־הבירה של החבל, שם ישבו 1,208 יהודים השייכים למעמד הסוחרים — או 51.1% מכלל היהודים השייכים למעמד זה.

מקום בראש המסחר היהודי בביסאראביה תפס הסחר בתוצרת החקלאית: כ־50% מהסוחרים היהודים בחבל עסקו בסחר זה, שממנו התפרנסו 22.32% מיהודי ביסאראביה; מהם 3,859, או 1.69%, התפרנסו מסחר הבהמות; 20,199, או 8.85%, התפרנסו מן הסחר בתבואות, ו־26,880, או 11.78%, התפרנסו מן הסחר בתוצרת חקלאית אחרת.

בהשוואה לענף זה של המסחר תפסו כל הענפים האחרים מקום קטן בלבד בסחר היהודי; החשוב בין הענפים האחרים היה הסחר בבדים ובדברי הלבשה, שממנו התפרנסו 3.8% מיהודי החבל (8,663 נפש); אחריו בא הסחר בעצים וחמרי־בניין — 2.13% (4,851 נפש), והסחר בעורות ובפרוות, שממנו התפרנסו 1.14% מיהודי החבל (2,597 נפש). לציון מיוחד ראויה העובדה כי 7.16% מיהודי ביסאראביה (16,345 נפש) התפרנסו ממסחר סתם, בלא שיוגדר סוגו, היינו: סחרו בכל הבא ביד.

במקום השני אחרי המסחר עמדה בכלכלה היהודית בביסאראביה ב־1897 המלאכה: ממשלח־יד זה התפרנסו, כפי שראינו, 61,167, או 26.81%, מיהודי החבל. 45.9% מהם היו עסוקים בענף ההלבשה בלבד, שממנו התפרנסו 28,051, או 12.29%, מיהודי ביסאראביה. כל המקצועות האחרים פיגרו בהרבה אחרי ענף מרכזי זה במלאכה היהודית. מענף העץ התפרנסו 6,550 מיהודי ביסאראביה (2.87%); מעיבוד תוצרת החי התפרנסו 5,781 מיהודי ביסאראביה (2.53%); מעבודות בניין — 3,214 (1.41%). המקצועות האחרים מילאו תפקיד לא חשוב בכלכלת יהודי ביסאראביה — רק מאות אחדות התפרנסו מכל אחד מהם.

המיפקד לא הבדיל בין העסוקים במלאכה לבין העסוקים בתעשיה, ואיחד את שניהם בסוג אחד. על מידת עיסוקם של יהודי ביסאראביה בתעשיה בשנים האחרונות של המאה הי"ט אנו יכולים לעמוד על יסוד הנתונים הרשמיים לשנת 1897, שפורסמו על־ידי המחלקה למסחר ותעשיה של הממשלה, וכן על יסוד נתונים שנאספו באותו זמן (1898) ע"י שליחי יק"א במסגרת סקר של האוכלוסיה היהודית, שערך אז האירגון הזה ברוסיה [2]. לפי הנתונים הרשמיים הנ"ל היו אז בידי היהודים בביסאראביה 106 מיפעלים תעשייתיים שיצרו סחורות בשווי של 4,246,800 רובלים; בממוצע היה ערך הייצור בכל מיפעל תעשייתי יהודי 40,100 רובלים. מספר הפועלים במיפעלים אלה הסתכם ב־1,070, או בממוצע 10 פועלים לכל מיפעל. מסתבר, אם כן, כי המיפעלים היו קטנים למדי, ולמעשה לא היו כלל בתי־חרושת, אלא בתי־מלאכה. מספרם של הפועלים היהודים היה, לפי הנתונים של יק"א, 1,045; יתכן אמנם כי מספר זה היה גדול מזה במידת־מה, משום שהסקר של נציגי יק"א לא הקיף את כל המיפעלים. ברור, על־כל־פנים, כי מספרם לא היה גדול.

כמעט כל המיפעלים התעשייתיים היהודיים היו קשורים בעיבוד תוצרת חקלאית. במקום הראשון, מבחינת מספר המיפעלים, מספר העובדים המועסקים בהם ושווי התוצרת, עמדו טחנות־הקמח. בס"ה היו אז בידי היהודים 55 טחנות, מהן 51 טחנות־כוח ורק 4 טחנות־רוח. שווי התוצרת השנתית בטחנות אלה עלה ל־3,016,100 רובלים; הועסקו בהן 491 פועלים, או בממוצע כ־9 פועלים לכל מיפעל. בין המיפעלים האחרים שהיו בידי היהודים היו 7 מנסרות (שווי התוצרת השנתית: 272,000 רובלים; מספר הפועלים: 87, בהם 57 יהודים), 6 משרפות־יי"ש, 4 מיפעלים לתעשיית יין (שווי התוצרת השנתית: 217,000 רובלים; 60 פועלים), 3 מיפעלים לתעשיית סבון (שווי התוצרת השנתית: 110,000 רובלים; 16 פועלים), 7 מיפעלים לתעשיית לבינים (42 פועלים), 2 מיפעלים לתעשיית מכשירים חקלאיים, מיפעל אחד לבורסקאות (שווי התוצרת השנתית: 1,000 רובל; 4 פועלים), מיפעל אחד לתעשיית איטריות (שווי התוצרת השנתית: 140,000 רובלים), מיפעל אחד לתעשיית הטאבאק.

קבוצת העיסוקים השלישית בגודלה אחרי המסחר והמלאכה היא קבוצת הפקידים והעובדים במיפעלים פרטיים, משרתים ומשרתות, שכירי־יום ופועלים בלתי־מקצועיים. מעיסוקים אלה התפרנסו 20,316 או 8.9%, מיהודי החבל.

מסתבר, כי מכירת־המשקאות מילאה תפקיד מבוטל בכלכלת יהודי ביסאראביה בשנים האחרונות של המאה הי"ט: רק 2,796 יהודים, או 1.32% מיהודי החבל התפרנסו ממשלח־יד זה.

לעומת זאת תפסה החקלאות מקום חשוב למדי בכלכלת יהודי ביסאראביה; ממשלח־יד זה התפרנסו ב־1897 16,247, או 7.12%, מיהודי החבל.

פרטים רבים על החקלאות היהודית בביסאראביה בסוף המאה הי"ט אנו מוצאים בסקר הנ"ל של יק"א [3]. בעת עריכת הסקר נתקיימו בביסאראביה 6 מושבות חקלאיות יהודיות: דוֹמבּרוֹבֶאַן, לובלין, ואַרטיזאַן, ואליה־לוי־ולאד, בריצ׳יבה ומארקולאֶשט. המושבות הנותרות חדלו מלהתקיים במרוצת המחצית השניה של המאה הי"ט — מקצתן נעלמו לגמרי ומקצתן נהפכו לעיירות יהודיות, כשתושביהן חזרו ונרשמו למעמד העירוניים והתחילו עוסקים במסחר ובמלאכה [4]. ב־6 המושבות הנ"ל התגוררו, לפי תוצאות הסקר, בס"ה 1,494 משפחות, שמנו 7,782 נפש; אך חלק ניכר מהם לא נמנה כלל על המתיישבים, אלא היו עירוניים, שהתיישבו במושבות, בעיקר אחרי 1882, שכן "התקנות הזמניות" התירו את התיישבותם של היהודים במושבות החקלאיות היהודיות [5]. ברם, גם מתיישבים הרבה איבדו במשך

הזמן את אדמותיהם. בכל המושבות היו רק 536 משפחות של מתיישבים שהיו בעלי קרקעות, מהם 139 משפחות בדומבּרוֹבאַן. ברשותם נמצאו 2,942 דסיאטינות, או בממוצע 5.48 דסיאטינות לכל משפחה. חלוקת הרכוש הקרקעי לא היתה שווה — 172 משפחות החזיקו בין 2—3 דסיאטינות, 100 משפחות — בין 1—2 דסיאטינות ו־42 משפחות — פחות מדסיאטינה אחת. אמנם רבים מבין המתיישבים עיבדו חלקות גדולות יותר, שהיו לוק־חים בחכירה מן האיכרים, מבעלי־האחוזות או ממתיישבים אחרים. ב־1899 חכרו המתיישבים 2,989 דסיאטינות [6]. בעבודת־אדמה בלבד עסקו רק 204 משפחות שהיוו 13.6% מכלל המש־פחות במושבות; נוסף להן עוד 268 משפחות או 17.9% מאוכ־לוסיית המושבות, עסקו בעבודה שכירה, בדרך כלל בתור פוע־לים חקלאיים. 290 משפחות (19.4%) התפרנסו ממלאכה ו־589 משפחות (39.4%) התפרנסו ממסחר — כמעט כולם מסחר בתוצרת חקלאית שהיו קונים מן המתיישבים שעסקו בעבודת אדמה ומן האיכרים שבסביבה [7]. רוב השטח נזרע תבואות; שיטות העיבוד היו פרימיטיביות ומפגרות. הכלים והמכשירים שברשות החקלאים היהודים היו מועטים ביותר — בכל המו־שבות היו רק 51 מחרשות, מהן 31 בדומברובאַן בלבד; בוואַ־ליה־לוּי־ולאד היתה רק מחרשה אחת, והוא הדין בבריצ'יבה; מכאן שהחריש נעשה בעבודה שכירה [8]. הסיבה העיקרית למי־עוט מספר המשפחות שהתפרנסו מעבודת־אדמה היתה נעוצה בחוסר אפשרות להתפרנס מעבודה זו, בעיקר בגלל חלקות האדמה הקטנות מאד, שהיו בידי החקלאים היהודים, ובגלל היעדר בהמות עבודה וכלי עבודה.

ברם, הסקר של יק"א העלה כי מאות משפחות יהודיות שישבו בכפרים, בערים ובעיירות, עסקו אף הן בחקלאות. היו אלה בעיקר יהודים שעיבדו חלקות קטנות, של דסיאטינה או שתיים, ושעליהן גידלו גידולים מיוחדים הקשורים ברווחיות גבוהה: טאבאק, כרמים, גני־פרי, או שעסקו במשק חלב. את המקום הראשון תפס גידול הטאבאק, שהיה נפוץ מאד בין יהודי ביסאראביה. על פי הידיעות החלקיות והבלתי־מדוייקות שנא־ספו על־ידי שליחי יק"א התברר, כי 989 יהודים עסקו אז בבי־סאראביה בגידול הטאבאק על שטח של 1,421 דסיאטינות. מרכזי הגידול העיקריים נמצאו במחוזות חוֹטין, סוֹרוֹקה ואור־היוב. בשני המחוזות האחרונים היו, לפי אותם הנתונים, 459 משפחות יהודיות שעסקו בגידול הטאבאק, ובהן 2,195 נפשות. הם ישבו ב־26 כפרים ועיבדו שטח של 473 דסיאטינות. לפי נתונים רשמיים היו אז בביסאראביה כולה 612 יהודים בעלי מטעים של טאבאק [9]. היהודים עסקו בעבודה זו לא רק כבעלי מטעים עצמאיים, אלא גם כפועלים שכירי־יום, שהועסקו על־ידי בעלי המטעים. ב־1888 היו בביסאראביה 3,431 פועלים יהודים במטעי הטאבאק [10]. 576 יהודים עסקו בגידול ענבים על שטח של 1,265 דסיאטינות, בעיקר במחוזות קישינוב ואור־היוב. גודלו הממוצע של כרם יהודי היה 2—3 דסיאטינות [11]. 495 יהודים עסקו בגידול פירות וירקות על שטח של 980 דסיא־טינות, בעיקר במחוז חוֹטין, שם נמנו 380 יהודים אשר התפרנסו מעבודה זו [12]. 364 יהודים התפרנסו ממשקי חלב [13]. ובסך־הכל עסקו בביסאראביה בגידולים חקלאיים מיוחדים 2,472 יהודים, שהיוו 1.09% מכלל האוכלוסיה היהודית בחבל [14].

כדי לקדם את החקלאות היהודית בביסאראביה וכדי להעלות את רמתה, הקימה יק"א ב־1900 ליד סורוקה חווה חקלאית שהועמדה תחת הנהלתו של אֶטינגר. החווה, שעסקה בעיקר בהדרכה בגידול כרמים וגני־פרי, תרמה רבות לשיפור שיטות העיבוד בחקלאות היהודית בביסאראביה וזכתה לשבחים הרבה מהמבקרים בה [15].

המושבה לובלין

יהודים לא מעט־ם הועסקו בביסאראביה כפועלים שכירי־יום באחוזות של יהודים ונוצרים כאחד[16]. שטח האדמה שנמצא בבעלות יהודית בביסאראביה הסתכם, לפי הסקר של יק״א, ב־64,896 דסיאטינות, שהיוו 3.9% מכל האדמות בבעלות פר־טית אשר בביסאראביה. חוץ מכ־3,000 דסיאט־נות, שנמצאו בבעלותם של המתיישבים במושבות החקלאיות, היו האדמות הנותרות רכושם של מספר לא גדול של בעלי־אחוזות יהודים גדולים[17]. נוסף על האדמה שהיתה בבעלותם, החזיקו יהודי בי־סאראביה בחכירה, לפי הסקר של יק״א ,עוד 94,835 דסיאטינות, שהיוו 5.7% מכלל האדמות בבעלות פרטית. בסך־הכל נמצאו אז, איפוא, בידי היהודים 159,739 דסיאטינות, שהיוו 9.6% מכלל האדמות בבעלות פרטית בחבל. למרות האיסור שהוטל ע״י ״התקנות הזמניות״ מ־1882 נהגו בעלי־האחוזות בביסאראביה למסור את אחוזותיהם בחכירה ליהודים, שידעו לעקוף את האיסור החוקי בעזרת חוזים מדומים על שמם של נוצרים; את האחוזות היו אח״כ החוכרים היהודים מעבדים בעצמם או

דיש במושבה דומברוֹבאָן

מוסרים בחכירת־מישנה לאיכרים[18]. בחוגי בעלי־האחוזות ה־נוצרים הועלו האשמות כבדות נגד החוכרים היהודים, המרו־ששים כאילו את האיכרים, המייקרים את הקרקעות והמאלצים את האיכרים להגר מביסאראביה[19].

ב

ראינו אילו היו מקורות הפרנסה של יהודי ביסאראביה בסוף המאה הי״ט; נבחון עתה מה היה, לפי אותם הנתונים, מקומם ותפקידם של יהודי ביסאראביה בכלכלת החבל.

המסחר בביסאראביה היה בחלקו המכריע בידי יהודים: מבין 27,245 מפרנסים, שעסקו ב־1897 במסחר, היו 22,130, או 81.2%, יהודים. אך השתתפות היהודים במסחר לא היתה גם בשנים אלה שווה בכל השלבים: היא היתה קטנה יותר בשלבים הגבוהים של המסחר; הדבר בא לידי ביטוי באחוז הנמוך יותר של היהודים בין הרשומים במעמד הסוחרים, שבהם היוו היהו־דים רק 67.6% (2,362 מתוך 3,492). אלא שגם בשלב זה של המסחר היוו היהודים, כפי שאנו רואים, יותר משני שלישים, ואמנם אנו שומעים על בעלי־הון יהודים גדולים, שניהלו עיס־קות נרחבות ביצוא וביבוא.

בכמה ענפים של המסחר היה חלקם של היהודים אף גדול מן הממוצע. הדבר בולט במיוחד בסחר התבואות: 95.8% מכלל הסוחרים במיצרך זה היו יהודים (4,566 מתוך 4,864). נמצא כי גם בסוף המאה הי״ט היו היהודים הגורם העיקרי, למעשה כמעט היחידי, בשיווקה של התוצרת החקלאית של החבל.

גם כמה ענפים אחרים של המסחר היו נתונים כמעט באופן בלעדי בידי היהודים. כך ביחס לסחר בעורות ופרוות, שבו היו הסוחרים היהודים 94.4% מכלל הסוחרים בענף זה (629 מתוך 666); בענף העצים וחמרי הבניין, שבו היוו הסוחרים היהודים 90.5% מכלל הסוחרים (1,114 מתוך 1,230); בענף הבדים וההלבשה, שבו היוו היהודים 89% מכלל הסוחרים (2,607 מתוך 2,929), וכיו״ב. את האחוז הנמוך ביותר של סוחרים יהודים אנו מוצאים בענף חפצי מותרות, שבו היוו היהודים 61.5% מכלל הסוחרים (93 מתוך 151); גם בין הרו־כלים היה חלקם של היהודים נמוך יחסית: 65.7% (496 מתוך 755).

חלקם של היהודים במלאכה בביסאראביה היה הרבה פחות ניכר מאשר במסחר. בין 49,384 המפרנסים שעסקו בסוגים שונים של מלאכה, היו 19,249 יהודים, שהיוו, איפוא, 39%

מכלל המפרנסים העסוקים במשלח־יד זה. ברם, גם במלאכה לא היתה השתתפות היהודים שווה בכל המקצועות, אם כי בשום מקצוע לא הגיעה לממדים אליהם הגיעה במסחר. את ההשתתפות הגדולה ביותר של יהודים אנו מוצאים בכמה מקצועות, שבהם מספר המועסקים לא היה גדול: בייצור תוצרת טאבאק, שבו היוו היהודים 87.1% (292 מתוך 335); בין השענים, שם היוו היהודים 81.2% (182 מתוך 218); בייצור משקאות מחוץ למשקאות משכרים — 72.6% (82 מתוך 113). לעומת זאת יש שורה של מקצועות שבהם היתה השתתפות היהודים מועטה ביותר: אלה היו עשיית עגלות (11.5%, 15 מתוך 130), עבודות הקשורות ביער (14.9%, 98 מתוך 659), עיבוד מחצבים וקיראמיקה (15.8%, 77 מתוך 487), עבודות בניין (16.5%, 906 יהודים מתוך 5,471), עיבוד מתכת (17.4%, 1,162 מתוך 6,677).

מן הראוי לציין כי גם במקצועות, שהיו הנפוצים ביותר בין היהודים — ובראש וראשונה הלבשה — לא תפסו היהודים מקום מכריע. בענף ההלבשה היוו היהודים 56.3% מכלל העוסקים במשלח־יד זה (9,189 מתוך 16,310), בעיבוד־עץ ובנגרות היוו היהודים 36.3% בלבד (2,085 מתוך 5,750).

חשוב מאד לציין את חלקם הקטן של היהודים במכירת משקאות חריפים. במשלח־יד זה, שבזמנו היה בין ענפי המחיָה העיקריים של היהודים, עסקו ב־1897 רק 687 מפרנסים יהודים, שהיוו שליש אחד בלבד מכל העוסקים בענף (2,066 איש).

מקצוע "יהודי" מובהק היה התיווך, שהיהודים היוו 89.9% מכל העוסקים בו (1,176 מפרנסים מתוך 1,308 כלל המועסקים בעיסוק זה).

אשר לתעשיה — 106 המיפעלים התעשייתיים שבידי היהודים היוו 28.1% מכלל המיפעלים שבחבל, שמספרם עלה לכדי 377. חלקם בערך התוצרת עלה במידת־מה על השיעור האמור והגיע ל־29.8% (4,246,800 מתוך 14,273,400 רובלים); בהתאם לכך היה גם הערך הממוצע של התוצרת במיפעלים היהודיים גדול במידת־מה מאשר במיפעלים הלא־יהודיים (40,100 רובלים במיפעלים היהודיים לעומת 37,000 רובלים בכלל המיפעלים). גם שיעור הפועלים המועסקים במיפעלים היהודיים עלה במידת־מה על שיעור המיפעלים עצמם; הוא היה 30.7%, ופירוש הדבר כי המיפעלים שבידי היהודים היו גדולים במידת־מה מן הממוצע בחבל.

השתתפות היהודים לא היתה שווה בענפים השונים; בענף שהיה הנפוץ ביותר בין היהודים — טחנות־הקמח — היו בידי היהודים רק 21% מן המיפעלים. בידי היהודים היו רק 10% מבתי־החרושת לטאבאק (1 מתוך 10) ו־28.6% מכל משרפות־יי״ש; לעומת זאת היו 7 המנסרות שבידי היהודים 58.3% מכל המיפעלים מסוג זה בחבל (12), וערך תוצרתן עלה לכדי 72.7% מכלל ערך התוצרת של המנסרות; כן היו בידי היהודים 2/3 מכל המיפעלים לתעשיית מכשירים חקלאיים וכל המיפעלים לתעשיית לבינים, לתעשיית היין, לתעשיית הסבון; המיפעלים הבודדים לבורסקאות ולתעשיית האיטריות היו אף הם בידי היהודים.

בתחבורה היוו היהודים כמחציתם (49.7%) של כל העוסקים בעגלונות (1,618 מתוך 3,258); לעומת זה היה חלקם מבוטל בכל ענפי התחבורה האחרים, שרובם היו כרוכים בעבודה ממשלתית — ובעיקר במסילות הברזל.

מבין העיסוקים האחרים אפשר עוד לציין את השירות ואת שכירי־היום; בעבודות אלה הועסקו 4,491 מפרנסים יהודים, שהיוו 20.8% מכלל העסוקים בענפי־מחיה אלו.

בכל המקצועות האחרים היה חלקם של היהודים מבוטל; הוא לא עלה בדרך כלל על אחוזים אחדים, פרט למקצועות חופשיים; במקצועות אלה היה אחוז היהודים העסוקים בשירותים משפטיים ובעריכת־דין 16 (37 מתוך 231), ובשירותים רפואיים — 23.4 (431 מתוך 1,841).

בחקלאות היוו, כמובן, היהודים אחוז מבוטל בין כלל המתפרנסים ממשלח־יד זה; אך בענף חקלאי אחד, אם כי קטן בהיקף, הוא גידול הטאבאק, מילאו היהודים תפקיד נכבד מאד. לפי הסקר של יק״א היוו היהודים 60.4% של מגדלי הטאבאק בביסאראביה (989 מתוך 1,636), וברשותם היו 52.2% מכלל שטחי הטאבאק (1,421 מתוך 2,725 דסיאטינות)[20]. הפועלים במטעי הטאבאק היו ברובם המכריע יהודים: ב־1888 הם היוו 92.3% מכלל הפועלים במטעים (3,431 מתוך 3,870)[21].

ג

השוואה בין ההרכב המקצועי של יהודי ביסאראביה ב־1897 לבין ההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית ב־14 הפלכים האחרים של תחום המושב באותה שנה, מורה כי המיבנה הכלכלי של יהודי ביסאראביה לא נבדל מעיקרו מן המיבנה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית בשאר פלכי התחום: בדומה לשאר היהודים ברוסיה, התפרנסו גם יהודי ביסאראביה ברובם המכריע מן המסחר ומן המלאכה. אך השוואה זו מעלה גם הבדלים חשובים למדי בפרטים אחדים בין הכלכלה היהודית בביסאראביה לבין זו שבפלכים אחרים של התחום, כדלקמן:

טבלה מס׳ 14

עיסוקי היהודים ב־1897

עיסוק	% המתפרנסים בביסאראביה	% המתפרנסים בכל פלכי תחום־המושב	הפרש
חקלאות	7.12	4.05	+ 3.07
מלאכה	26.81	35.26	— 8.45
תחבורה	3.65	4.24	— 0.59
תיווך מסחרי	2.34	1.36	+ 0.98
מסחר	39.53	35.72	+ 3.81
בתי־מלון והארחה	1.04	0.97	+ 0.07
מכירת משקאות	1.22	0.88	+ 0.34
שירות פרטי, עבודה שחורה	8.90	6.13	+ 2.77
שירות ממשלתי, מקצועות חופשיים	4.90	5.61	— 0.71
מקצועות בלתי פרודוקטיביים ובלתי מוגדרים	4.04	5.12	— 1.08
צבא	0.45	0.66	— 0.21
סך הכל	100.00	100.00	

מטבלה זו אנו למדים כי ההבדלים הבולטים ביותר הם:

1. ריבוי העוסקים בחקלאות בין יהודי ביסאראביה בהשוואה לפלכים האחרים של התחום: אכן, אחוז האוכלוסיה היהודית בביסאראביה, שעסק בחקלאות, היה מן הגבוהים ביותר בתחום־המושב; אחוז דומה אנו מוצאים עוד רק בשני הפלכים האחרים של רוסיה החדשה, בהם התרכזה הפעולה הקולוניזאטורית בימי ניקולאי הראשון: בפלך חרסון (7.15%) ובפלך יקאטרינוסלב (7.12%). כמעט בכל הפלכים האחרים של התחום קטן במידה ניכרת אחוז האוכלוסיה היהודית העוסק בחקלאות (ב־5 פלכים אינו מגיע לשני אחוזים, ב־4 אחרים הוא נע בין 2 ל־5 אחוזים, וב־3 נוספים בין 5.56% לבין 6.14%). פירוש הדבר, כי גם במחצית השניה של המאה הי"ט היתה חשיבותה של החקלאות גדולה בכלכלה היהודית בביסאראביה מאשר כמעט בכל הפלכים האחרים של התחום, וכי בביסאראביה עסק בחקלאות חלק גדול יותר של האוכלוסיה היהודית מאשר כמעט בכל הפלכים האחרים של התחום.

גם שטחי הקרקע, שהיו בידי היהודים בביסאראביה, היו מן הגדולים ביותר בתחום־המושב. מבחינה אבסולוטית רק בפלך חרסון עלתה כמות הקרקעות שבידי היהודים על זו שבידי היהודים בביסאראביה; אולם החלק היחסי של כלל הקרקעות שבבעלות פרטית שהיה בשימוש היהודים, היה בביסאראביה גדול יותר מאשר בכל פלך אחר בתחום; ברוב הפלכים הגיעה כמות הקרקעות שנמצאו בשימוש היהודים רק לעיתים רחוקות לכדי שני אחוזים מכלל הקרקעות שבבעלות פרטית בפלכים אלה [22].

2. מיעוט העוסקים במלאכה בין היהודים בביסאראביה: אחוז האוכלוסיה היהודית העוסק במלאכה היה בביסאראביה הנמוך ביותר בין פלכי התחום — בשום פלך אחר ברוסיה לא היו כל־כך מעט יהודים, יחסית לכלל האוכלוסיה, שהתפרנסו ממשלח־יד זה.

3. ריבוי העוסקים במסחר בין היהודים בביסאראביה בהשוואה לפלכים האחרים של התחום: ביסאראביה עומדת במקום ה־5 בין 15 פלכי התחום מבחינת אחוז האוכלוסיה היהודית העוסק במשלח־יד זה, ופירוש הדבר, כי בכלכלה היהודית בביסאראביה נודעה למסחר חשיבות גדולה יותר מאשר בכלכלה היהודית בפלכים האחרים של התחום. אך אם נביא בחשבון רק את המסחר בתבואות, נמצא כי ביסאראביה עולה כבר למקום השני (אחרי פלך פולטאבה) בין 15 פלכי התחום, היינו, כי בשום פלך אחר, פרט לפלך פולטאבה, לא מילא הענף הזה של המסחר מקום חשוב בכלכלה היהודית כמו בביסאראביה.

4. ריבוי העוסקים בשירות פרטי ובעבודה שחורה בין היהודים בביסאראביה: אחוז האוכלוסיה היהודית המתפרנסת מעיסוקים אלה היה בביסאראביה הגבוה ביותר בין כל פלכי התחום, ומכאן שיהודי ביסאראביה, יותר מאשר יהודי כל פלך אחר בתחום, נזקקו בסוף המאה לעבודה שחורה ובלתי מקצועית, והכוונה, לרוב, לעבודה חקלאית.

כמו באמצע המאה הי"ט, כך גם בסופה של המאה הזאת אנו מוצאים קירבה ברורה בין המיבנה המקצועי של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לבין המיבנה המקצועי של היהודים בפלכים האחרים של דרום־רוסיה, היינו, רוסיה החדשה (חרסון, יקאטרינוסלב, טאבריה) ושני הפלכים האוקראיניים שעל הגדה השמאלית של הדניפר; ומאידך, אנו מוצאים הבדל בין המיבנה המקצועי של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה לבין המיבנה המקצועי של האוכלוסיה היהודית היושבת בקבוצת הפלכים הצפון־מערביים (ליטא, רוסיה־הלבנה ושלושת הפלכים שעל הגדה הימנית של הדניפר — קיוב, פודוליה, וווהלין). הדבר בא לידי ביטוי בעיקר במקומם היחסי של המלאכה והמסחר בכלכלה היהודית. כמעט בכל הפלכים הדרומיים תופס המסחר את המקום הראשי בכלכלה היהודית, ואילו המלאכה עומדת במקום השני, בעוד שבפלכים הצפון־מערביים המצב הוא הפוך[23]. הקירבה בין ביסאראביה לבין הפלכים הדרומיים האחרים בולטת במיוחד ביחס למקומו של סחר־התבואות בכלכלה היהודית[24].

נמצא, שגם בסופה של המאה הי"ט שייך הישוב היהודי בביסאראביה, מבחינת מיבנה הכלכלה שלו, לקבוצה אחת עם הישובים היהודיים בפלכים הדרומיים; מסתבר כי התנאים שבהם התפתחה וחיה יהדות ביסאראביה במחצית השניה של המאה הי"ט היו גם בתקופה זו מקבילים במידה רבה לאלה שבהם התפתחו הישובים היהודיים בפלכים הדרומיים האחרים של רוסיה, ושונים מאלה שבהם התפתחו וחיו באותה תקופה הישובים היהודיים בפלכים הצפון־מערביים. נבחון עתה אילו היו תנאים אלה.

ד

המחצית השניה של המאה הי"ט ברוסיה היא תקופת התפתחות מוגברת של תנאים קאפיטאליסטיים; התפתחות שנתאפשרה, או על־כל־פנים הוחשה במידה ניכרת, על־ידי שיחרורם של האיכרים הצמיתים ב־1861 וחלוקת קרקעות להם. התפתחות התנאים הקאפיטאליסטיים נתנה את אותותיה בכל ענפי המשק הרוסי: התחילה מתפתחת תעשיה גדולה; נתפתחה רשת של מסילות־ברזל; קמו מוסדות כספיים גדולים; מחזור הסחר, הן סחר־הפנים והן סחר־החוץ, גדל פי כמה; המשק החקלאי הועמד על בסיס קאפיטאליסטי־מסחרי, כשתוצרתו מופנית אל השווקים הפנימי והחיצוני. הדרישה הגוברת אחר אמצעים כספיים ואפשרויות השיווק הגדולות הביאו להרחבה גדולה של השטח המעובד ולפיתוחו הרב של הסחר בתוצרת חקלאית[25].

ההתפתחות האמורה במשק החקלאי היתה מהירה ובאה לידי ביטוי מלא בעיקר בפלכים הדרומיים, מייצרי התבואה, של רוסיה, שבהם התחילו תהליכי העברתו של המשק החקלאי לבסיס מסחרי־כספי, העובד בשביל יצוא, כבר במחצית הראשונה של המאה הי"ט[26]. הדבר בא לידי ביטוי בגידול המהיר והניכר של שטחי האדמה המעובדת בפלכים אלה. בפלך חרסון גדל שטח האדמה המעובדת מ־44.9% מכלל שטח הפלך בתחילת שנות ה־60 ל־77.6% ב־1887, היינו ב־69%; בפלך טאבריה — מ־17.9% ל־63.6%, היינו ב־244.5%; בפלך יקאטרינוסלב — מ־32.2% ל־68.6%, היינו ב־95.6%. עודף התבואות, שנשאר בידי תושבי רוסיה החדשה לאחר סיפוק כל צרכיהם לזריעה, מזון וכו', הסתכם בשנים 1895—1900 ב־250 מיליון פוד (4,095 אלף טונות), או 28 פוד (458 קילו) לכל

תושב כפרי. עודפים כאלה לא היו בידי תושבים בשום איזור אחר ברוסיה [27].

אם כי התנאים בבסאראביה היו שונים במידה מסויימת מן התנאים בפלכים האחרים של דרום־רוסיה בכך שהאיכרים בבסאראביה לא היו צמיתים, הרי התפתחות המשק החקלאי הלכה שם במקביל להתפתחות בפלכים הדרומיים מייצרי־התבואה האחרים. אחרי 1860 חלה גם שם התרחבות נוספת ומהירה של המשק החקלאי; השטח המעובד גדל מ־37.8% מכלל שטח החבל בתחילת שנות ה־60, ל־61% ב־1887 (מ־1,210,000 דסיאטינות ל־2,337,000 דסיאטינות, היינו, כמעט פי שניים). מחירן של האחוזות עלה באותו משך זמן מ־35 רובלים ל־105 רובלים בעד דסיאטינה אחת, היינו ב־200% [28]. בידי בעלי־האחוזות נשאר מדי שנה עודף גדול של תבואה המיועד ליצוא, וכתוצאה מכך גדל מאד היקף הסחר בתוצרת חקלאית [29].

לעומת זאת כמעט שלא ניכרה בבסאראביה התקדמות בתחום התעשיה. המיפעלים התעשייתיים בחבל נשארו קטנים, הן במספר הפועלים המועסקים בהם והן בכמות תוצרתם. מבחינת ההתפתחות התעשייתית נמנתה בסאראביה בסוף המאה הי״ט עם הפלכים המפגרים ביותר בתחום המושב. היא עמדה במקום האחרון בין פלכים אלה מבחינת מספר הפועלים המועסקים בתעשיה ומבחינת מספרם היחסי של פועלי התעשיה בכלל האוכלוסיה (1.8 פועלים על כל 1,000 תושבים) [30]. כלכלתה של בסאראביה נשאה, איפוא, גם במחצית השניה של המאה הי״ט אופי חקלאי מובהק; עוד ב־1905 התפרנסו 75.7% מתושבי החבל מעבודת־אדמה [31].

התפתחויות אלה הטביעו את חותמן גם על הכלכלה היהודית של החבל. המשק החקלאי המתרחב והסחר הגדל והולך בתוצרת החקלאית הוסיפו למשוך אליהם את יהודי בסאראביה ולספק להם אפשרויות רבות של תעסוקה ופרנסה. המשק החקלאי והסחר בתוצרת חקלאית לא רק שהוסיפו לעמוד גם במחצית השניה של המאה הי״ט במרכזה של הפעילות הכלכלית של יהודי בסאראביה, אלא שמשקלם של ענפים אלה בכלכלה היהודית של החבל אף עלה בהתמדה במשך פרק זמן זה. יהודי בסאראביה השתתפו גם במחצית השניה של המאה הי״ט באורח פעיל בתהליכי הקאפיטאליזאציה של המשק החקלאי של החבל, כפי שהם עשו זאת במחצית הראשונה של המאה; הם הוסיפו לספק לו את האשראי הדרוש לו [32], ובעיקר להוות את מנגנון השיווק של תוצרתו, דבר המשתקף במספרם היחסי הגדול של יהודי בסאראביה שהתפרנסו מן הסחר בתוצרת חקלאית [33]. אך זיקתם של יהודי בסאראביה למשק החקלאי לא נצטמצמה רק בשיווק התוצרת החקלאית, אלא היתה רחבה יותר והקיפה גם תחומים נוספים. הסחר בתוצרת חקלאית הביא יהודים הרבה בבסאראביה לייצורם של מוצרים אלה, בין על־ידי עבודה עצמית ובין על־ידי עבודה שכירה, על אדמה קנויה או על אדמה חכורה, כשהגבול בין המסחר לבין העבודה החקלאית מיטשטש במידה רבה או נעלם לגמרי. אחרים נמשכו לעבודה חקלאית מתוך סיכויי הרווח הטובים הצפויים להם מעיסוק בענפים החקלאיים המיוחדים — טאבאק, פירות, גפנים, רפת — כשהם עוסקים בכל תהליכי הייצור, העיבוד והמכירה. היו מקומות ישוב בבסאראביה, שחלק ניכר מתושביהם היהודים התפרנסו מייצורם ועיבודם של מוצרים חקלאיים אלה [34]. יהודים לא מועטים בבסאראביה היו עסוקים בעיבוד אחוזות שלימות, על כל ענפי המשק שבהן — מקצתם היו בעליהן של האחוזות [35], ומקצתם היו חוכרים אותן מידי בעלי־האחוזות, אך מעבדים אותן באינבֶנטאר שלהם [36]. היו גם כאלה שאגב מסחרם בתוצרת חקלאית או עיבודה של תוצרת זו עסקו בשלבים אחדים בלבד, לרוב סופיים, של הייצור החקלאי — כגון אלה שקנו את הפירות בעודם על העצים וטיפלו בעצמם בקטיפתם [37].

ה

עד תחילת שנות ה־80 נהנו יהודי בסאראביה מן הרווחה שהיתה תוצאה מן ההתקדמות הכלכלית של החבל. העדויות מאותו זמן מציינות את מצבם הכלכלי הנוח, בעיקר בהשוואה למצבם של היהודים באזורי התחום האחרים. כך, למשל, מתאר הסופר זלמן אפשטיין, בכתבה ב״הצפירה״, במלים אלה את מצבם הכלכלי של יהודי בסאראביה ערב הפרעות משנת 1881: ״מצבם הגשמי בערך למצב יתר יהודי רוססיא הוא טוב מאוד. האדמה היא שמנה ופוריה ויבולה תוציא למכביר, ממליגא ויין יש להם לרוב ובזול. המסחר, אשר בנהוג הוא כמעט כולו בידי היהודים, יפרח פה באופן מאוד נעלה. אלפי מרכבות הקיטור נושאות שנה שנה את תבואת הארץ לאדעססא ומשמה חוצה לארץ דרך הים. מלבד המסחר הראשי הזה יעשה חיל גם המסחר בצמר כבשים, בשורים, וביין. ומכל אלה ימצא לו העם ע״פ רוב את לחמו בריוה ולא ידע עוני ומחסור. בעלי המלאכות גם הם ימצאו את חית ידם בנחת ולא בצער, וגם הגרוע שבהם יוכל לשכור בנקל 5—6 רו״כ לשבוע. לקונקורנציא הנוראה, אשר מנפש ועד בשר תכלה את כל הפועלים למיניהם בגלילות צפונית מערבית, אין פה מקום; ... כן יש גם פה בין בני ישראל הרבה עשירים גדולים, בעלי אחוזות רבות השייכות למו לצמיתות. כאשר נשווה לנגד עינינו את גודל העניות האיומה המבצבצת ויוצאת בכל תוצאותיה המרות בחיי יהודי ליטא, אז באמת כגן עדן הארץ בזה. האנשים לא ילכו פה שחוח וראשם לארץ פניהם אינם דלים ורעים, מבין בבות עיניהם לא נשקפו רגשי עוני ותוגה, כאשר נחזה את כל אלה בליטא. גם בן דלת העם יאכל בכל יום בשר וישתה יין, ולזאת יפיקו פניהם חיים ורגשי עוז...״. גם אפרים דיינארד שביקר בבסאראביה בסוף שנות ה־70, התרשם ממצבם הכלכלי הטוב של יהודי החבל. ״המגיד מסלוצק״, צבי־הירש דיינוב, שביקר ב־1869 באקרמן, כתב אמנם לאחר ביקור זה כי יהודי העיר הזאת ״רובם ככולם עניים ודלים, אביונים ורשים... מעמד יהודי בסרביה נורא הוא... ורובם הולכי בטל כיהודי ליטא וזאמוט אחיהם...״. אך ספק רב אם תיאור זה משקף נכונה את המציאות ששררה אז בבסאראביה, אם כי ייתכן שגם דבריו הנ״ל של אפשטיין מוגזמים הם במידת מה. בדו״ח לקיסר משנת 1879 הודיע מושל בסאראביה כי המחזור השנתי הממוצע של החנויות היהודיות בבסאראביה מגיע לכדי 970 רובל; זהו סכום זעום למדי כשלעצמו, אך איננו קטן בהשוואה למחזורם של רוב הסוחרים הזעירים היהודים בפלכים האחרים של התחום [38].

ביטוי למצבם הכלכלי הטוב, יחסית, של יהודי בסאראביה עשוי לשמש הגידול שחל בשנות ה־60 וה־70 בחלקם בשלבים

הגבוהים יותר של המסחר. לפי הנתונים שנאספו ב־1880 על־ידי "ועדת הפלך" בביסאראביה, היו אז בחבל 12 סוחרים יהודים בגילדיה הראשונה (מתוך 14) ו־607 סוחרים יהודים בגילדיה השניה (מתוך 862) [39]. נמצא שבעוד שב־52—1851 היוו היהודים פחות ממחצית מספר הסוחרים הרשומים בשתי הגילדיות האמורות, הם היוו ב־1880 כ־3/4 (74.2%) מכלל הסוחרים הרשומים בשתי גילדיות אלה; ובעוד שהיהודים השייכים לשתי גילדיות אלה היוו לפי הנתונים של 1852 רק 0.14% מכלל האוכלוסיה היהודית של החבל, הרי ב־1880 הם היוו 2.5% מכלל יהודי החבל.

בתחילת שנות ה־80 חל שינוי לרעה במצבם הכלכלי של יהודי ביסאראביה, וזה בעטיים של שני גורמים:

א. לחצם הגובר והולך של הרדיפות והצעדים המשפטיים של השלטונות נגד היהודים, ובראש וראשונה "התקנות הזמניות" מן ה־3 במאי 1882, והגירושים מאזורי הגבול;

ב. התפתחויות כלכליות כלליות שחלו בשנים אלה.

גירושם של המוני היהודים ממקומות מגוריהם בכפרים ובאזורי הגבול הרס את מעמדם הכלכלי של המונים אלה, שנושלו מפרנסותיהם ונשארו חסרי־כל וללא מקורות־מחיה כל שהם. הם נאלצו לעבור לערים ושם נצטרפו אל השכבות הנחשלות והעניות ביותר של האוכלוסיה היהודית [40]. רבים נסתפחו אל הסוחרים הזעירים, הסרסורים ובעלי־המלאכה, שמספרם בלאו־הכי לא היה שם קטן; דבר זה הביא לצימצום ניכר של מקורות הפרנסה ולעירעור מצבם הכלכלי גם של התושבים הוותיקים בערים ובעיירות. הסוחרים ובעלי־המלאכה היהודים, שמילאו עתה את עריה ועיירותיה של ביסאראביה הרבה יותר מיכולת הקליטה שלהן, נאלצו לנהל מלחמת קיום מרה, "בהחזיקם 77 ענף עץ חיים אחד אשר צר כוחו לשאתם ולכלכלתם" — כדברי כתב "הצפירה" מן העיירה קאלאראש [41]. התוצאה היתה ירידה כללית במצבם הכלכלי של השכבות היהודיות הרחבות בעריה ובעיירותיה של ביסאראביה.

מצבם הכלכלי של הרבה מן היהודים תושבי הערים והעיירות נפגע גם במישרין על־ידי "התקנות הזמניות". בהסתמך על "התקנות" התחילו אנשי המשטרה והאדמיניסטראציה בביסאראביה אוסרים על היהודים לא רק לשבת בכפרים, אלא גם לשהות שם באורח זמני או לבקר בהם לצורך עסקיהם. ע"י כך נושלו מפרנסותיהם יהודים הרבה מבין תושבי הערים והעיירות, שהיו נוהגים לסובב בכפרים כדי לקנות שם תוצרת חקלאית או היו חוכרים משרפות יי"ש, יערות וכיו"ב [42]. גם הרבה מן היהודים שזכותם לשבת בכפרים לא היתה מוטלת בספק, איבדו את מקורות מחייתם מחמת הסעיף בתקנות האוסר על היהודים חכירת אדמות ואחוזות [43]. יש אמנם לומר שהיהודים השתדלו להערים על השלטונות והשתמשו בתחבולות שונות — מתן שוחד לפקידים, חכירת אדמות על שם נוצרים — כדי להמשיך ולקיים את עיסקי־החכירה שלהם, אך הדבר היה כרוך בהוצאות גדולות ובסיכון רב [44].

מבין האמצעים המשפטיים האחרים, שעירערו את מצבם הכלכלי של יהודי ביסאראביה, יש לציין במיוחד את הנהגת המונופולין על מכירת היין, שהונהג בביסאראביה בסוף שנות ה־90. אלפי משפחות יהודיות שהתפרנסו מעסקי מזיגה נשארו ללא פרנסה, ועיסקי מזיגה חדלו כבר, כפי שראינו, למלא תפקיד כל שהוא בכלכלתם של יהודי ביסאראביה. ב־1880 היה אחוז היהודים המתפרנסים ממשלח־יד זה 10.7 של כלל היהודים הפעילים בכלכלה [45] ואילו ב־1897 הוא היה 1.22 של כלל האוכלוסיה היהודית.

על השינוי לרעה במצבם הכלכלי של יהודי ביסאראביה אחרי 1880 פעלו, כאמור, גם ההתפתחויות הכלכליות הכלליות, שחלו בתקופה זו בחבל. שנות ה־80 וה־90 של המאה הי"ט היו שנים של משבר אגרארי קשה ברוסיה, משבר שבא כתוצאה מירידה גדולה ותלולה במחירי התבואה בשוקי העולם [46]. משבר זה פגע במיוחד בפלכים שכלכלתם היתה מושתתת על המשק החקלאי ועל יצוא התבואות, הואיל והוא התבטא בראש וראשונה בירידה גדולה — עד כדי 50% — במחירי התבואות ובירידה מקבילה ברווחיהם ובהכנסותיהם של החקלאים ושל סוחרי התבואות; חקלאים הרבה לא יכלו עוד לכסות אפילו את הוצאות הייצור [47]. כתוצאה מכך הועמדו פלכים אלה במצב קשה ביותר.

המשבר הורגש במלוא עצמתו גם בביסאראביה [47*], ששם פגע באופן חמור באוכלוסיה היהודית מחמת תלותה הרבה במשק החקלאי של החבל. כּתבי העיתונות היהודית מביסאראביה מתארים את ההקפאה הגמורה בפעילות הכלכלית של החבל ואת מצבו הקשה של הישוב היהודי, כשבמסחר השתרר קפאון מוחלט ו"מעייני פרנסות רבות נסתתמו" [48]; "שבתו הקונים... ואבלו הסוחרים והסרסורים הורידו לארץ ראשיהם כי אפס מקנה וממכר... עד שרבים מהסוחרים יצאו נקיים מנכסיהם" [49]; בגלל המשבר הכללי שבתו גם בעלי המלאכה ממלאכתם, כי לא היו להם לקוחות [50] ו"רבים הם האומנים ועושי עבודה ההולכים בטלים כל הימים מאין עבודה לחיות נפש" [51] — ואילו "היוקר יגדל מיום ליום" [52]. כך ובדומה לכך מתואר בעיתונות היהודית המצב הכלכלי בביסאראביה בשנות ה־80 וה־90 [53].

ההתקדמות הטכנית נטתה אף היא לפגוע במעמדם הכלכלי של יהודי ביסאראביה. כך כשהונחו מסילות־הברזל, נושלו ממחייתם יהודים רבים, שהתפרנסו קודם לכן מעיסקי עגלונות, תעבורה בנהרות וכיו"ב [54]. נוספה לכל זאת מכת הבצורת, שפקדה פעמים אחדות את ביסאראביה בסוף המאה הי"ט [55].

נישולם הגובר והולך של יהודי ביסאראביה ממחיותיהם, הפגיעות במעמדם הכלכלי, צימצום הפרנסה בערים ובעיירות עקב ריכוזם שם של היהודים המגורשים וההתערערות הכללית במצב הכלכלי בחבל הביאו בעיקבותיהם התרוששות הולכת וגדלה של ההמונים היהודים. הבסיס החמרי לקיומם הלך ונשמט מתחת לרגליהם של יהודי ביסאראביה. העיתונות היהודית של שנות ה־80 וה־90 מליאה כּתבות מביסאראביה המתארות בצבעים קודרים את העוני, המחסור והדלות, המקיפים שכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית של החבל [56].

התרוששות זו הגדלה והולכת באה לידי ביטוי במספרם הגדול של הנזקקים לתמיכה, שגדל משנה לשנה. אפשר לעמוד על תהליך זה מתוך הנתונים, שנאספו ע"י נציגי יק"א ביחס למספר היהודים הנזקקים לתמיכה לפסח. לפי נתונים אלה, שהם חלקיים בלבד, שכן הם מתייחסים רק לחלק מן הישובים העי־

רוניים של ביסאראביה [57], נזקקו ב־1894 לקמחא־דפסחא 4,076 מן המשפחות היהודיות שישבו בישובים אלה; מספרן של המשפחות שנזקקו לקמחא־דפסחא באותם הישובים עלה ל־4,423 ב־1895, ל־4,705 ב־1896, ל־5,084 ב־1897 ול־5,788 ב־1898 [58]. ב־5 שנים אלה עלה, איפוא, מספר המשפחות היהודיות, הנזקקות לתמיכה לפסח בישובים שנסקרו, ב־42% — דבר המצביע באופן ברור על הירידה במצבה הכלכלי של יהדות ביסאראביה ועל התרוששותה ההולכת וגדלה. אחוז זה היה אחד הגבוהים ביותר בין 15 הפלכים של תחום־המושב: ביסאראביה עומדת במקום השני אחרי פלך צ'רניגוב מבחינת קצב הגידול של מספר היהודים הנזקקים לתמיכה, ואם לשפוט לפי קנה־מידה זה, הרי גם מבחינת קצב ההתרוששות של הישוב היהודי [59]. לפי הנתונים שנאספו ע"י נציגי יק"א ביחס לשנת 1898 ושהם מלאים יותר, שכן הם מקיפים מספר גדול יותר של מקומות ישוב, עלה מספר המשפחות היהודיות, שנזקקו אותה שנה לקמחא־דפסחא בישובים אלה, ל־6,733 — 19.4% מכלל האוכלוסיה היהודית באותם הישובים [60]. באותה שנה קיבלו, לפי הנתונים של יק"א, 4,266 משפחות יהודיות בביסאראביה עצים להסקה מאת מוסדות צדקה [61]; בקישינוב נזקקו ב־1898 לקמחא־דפסחא 1,494 משפחות יהודיות (14.9% מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר), ואילו עצים להסקה קיבלו 1,006 משפחות יהודיות (כ־10% מכלל האוכלוסיה היהודית) [62]. יש במספרים אלה כדי ללמד אותנו על ממדי הדלות ששררה אז בקרב האוכלוסיה היהודית בעריה ובעיירותיה של ביסאראביה.

אמנם אין זאת אומרת, כמובן, שגם בתקופה זו לא היו בביסאראביה יהודים עשירים, שניהלו עיסקי מסחר, חכירה וכו', בקנה מידה רחב [63]; אך שיכבה זו נצטמצמה מאד במשך 20 השנים האחרונות של המאה הי"ט [64].

ו

בדומה ליהודי הפלכים האחרים ברוסיה, התחילו גם יהודי ביסאראביה המגורשים והמרוששים מחפשים מוצא בהגירה. בולמוס ההגירה, שאחז את יהודי רוסיה כבר ב־1881 בעיקבות גל הפרעות שפגע אותה שנה בקהילות דרום המדינה, לא פסח גם על יהודי ביסאראביה, אם כי הם לא נפגעו, כאמור, מן הפרעות; אנו שומעים על יהודי ביסאראביה אשר יצאו לאמריקה כבר בסוף 1881 [65]. בעיקבות הרגעת הרוחות, שבאה לאחר הזעזוע הראשון, חלה, כפי הנראה, הפוגה מסויימת למשך שנים אחדות בתנועת היציאה [66], אך עם התגברות הגזירות והגירושים וההרעה במצב הכלכלי הכללי, למן המחצית השניה של שנות ה־80, נתחדשה תנועת היציאה ביתר שאת. יהודים, שגורשו מרצועת הגבול ומן הכפרים והצטופפו בערים ובעיירות ללא קורת גג לראשם וללא מקורות מחיה, לא ראו דרך אחרת מאשר לחפש מקום מקלט בארצות שמעבר לים [67]. ההרעה הגוברת וההולכת במצב הכלכלי, צימצום מקורות הפרנסה עקב הצפיפות הגדולה שנוצרה בערים ובעיירות, המשבר הכלכלי שפגע בחבל כולו ושהשאיר אלפי יהודים ללא פרנסה, אילצו אף הם רבים מיהודי ביסאראביה לפנות להגירה [68]. יהודי ביסאראביה היו אף הם שותפים להרגשה הכללית, שנתפשטה בשנים אלה בקרב יהודי רוסיה כולה, כי אין עוד עתיד לקיום היהודי ברוסיה וכי הדרך היחידה הפתוחה בפני יהודי רוסיה היא הגירה אל מחוץ לתחומי המדינה.

התכונה להגירה התחילה מתגברת ומתפשטת במידה ניכרת; אל העיתונות היהודית החלו לזרום ידיעות כמעט מכל מקומות הישוב בחבל על יהודים היוצאים אל מעבר לים. רובם שמו פניהם לאמריקה, אך היתה גם תכונה ערה לעליה לארץ־ישראל. היו שיצאו בקבוצות, ואפילו גדולות למדי, המונות עשרות משפחות; אך יצאו גם משפחות בודדות, ואף יחידים. רבים יותר התכוננו לצאת; בין היוצאים רב היה מספרם של בעלי־המלאכה [69]. התחילו גם מתפשטות שמועות שונות שהרבה מיהודי ביסאראביה נתפסו להן; כך נתפשטה בעיירה סיקוראן שמועה, כי ברומניה הסמוכה פעילים סוכנים מיוחדים המארגנים הגירת יהודים לבראזיל וכי המהגרים שיסכימו לצאת לארץ זו, יקבלו כסף להוצאות הדרך, ובבראזיל עצמה יינתנו להם קרקעות חינם ועזרה לסידור. על יסוד שמועה זו שלחו יהודי סיקוראן שליח לרומניה לנהל מו"מ עם מארגני הגירה זאת [70]. שמועה אחרת שעשתה לה כנפיים היתה, כי באודיסה נתארגן ועד השולח את המהגרים על חשבונו וכי בברלין פועל ועד השולח את המהגרים על חשבונו לאמריקה הצפונית או הדרומית, הכל לפי דרישתם של המהגרים עצמם [71].

השמועות על תכניתו של הבארון הירש להעביר את יהודי רוסיה להתיישבות חקלאית בארגנטינה עוררו הדים גם בביסאראביה. אמנם קבוצה של יהודי ביסאראביה יצאה לארגנטינה עוד ב־1889, לפני שהבארון הירש העלה את תכניתו. קבוצה זו שבאה בדברים עם סוכני ממשלת ארגנטינה, מנתה 6 (או 7) משפחות מאיזמאיל והיא יסדה בארגנטינה את המושבה Antigua Monigotes — ככל הנראה המושבה היהודית הראשונה בארץ זו [72]. משנודע בחבל על תכניותיו של הירש, התארגנה שם קבוצה של 200 משפחות — מהן 100 בקישינוב ו־100 במקומות אחרים — לשם הגירה לארגנטינה. הקבוצה שיגרה שני באי־כוח לארגנטינה אשר בדרכם לשם וכן בדרכם חזרה נפגשו בפאריס עם הבארון הירש וניהלו עמו, ועם נציגו, דוד פיינברג, מו"מ על העברת הקבוצה לארגנטינה ועל יישובה שם. על יסוד הידיעות שבאי־הכוח הללו העבירו לשולחיהם, אף התחילו כמה מחברי הקבוצה להתכונן בפועל להגירה, אם כי המו"מ עם הבארון ועם פיינברג לא נתן שום תוצאות [73].

בינתיים הקים הבארון את חברת יק"א, ובפטרבורג התארגן הוועד המרכזי של יק"א ברוסיה, שניגש לאירגון ההגירה ולבחירתם של המועמדים להגירה. ב־1892 יצא פיינברג, שמונה מזכיר הוועד, לדרום רוסיה, שם הוא קיווה למצוא — במושבות החקלאיות היהודיות — מועמדים מתאימים להגירה, היינו אנשים בריאים וחזקים, הרגילים לעבודת כפיים ובעלי זיקה לעבודת־אדמה. על פי בקשתם של יהודי קישינוב, הוא נסע תחילה לביסאראביה כדי להחליט על גורלם של 200 המשפחות שעם שולחיהן הוא נפגש בפאריס. בבואו לשם, הוצף פיינברג בקשות מאת מאות יהודים שביקשוהו לרשום אותם בין המועמדים להגירה [74]. על רבים העיק לחץ הגירושים; פיינברג מספר כי בבאֶלץ נרשמה להגירה קבוצה של בעלי־הון זעירים שלא היו חושבים על הגירה, לולא גורשו מן הכפרים שבהם ישבו [75]. פיינברג אירגן בביסאראביה 6 קבוצות של מהגרים, בנות 50 משפחות כל אחת: 2 בסורוקה, ואחת בכל אחד מן המקומות

הבאים: פירליץ, אקרמן, קיליה, בולגראד. מחוץ לביסאראביה, אירגן פיינברג עוד 3 קבוצות, בפלכים הבאים: פודוליה, חרסון, טאבריה[76]. ביסאראביה סיפקה, אם כך, את רוב המועמדים להגירה לארגנטינה. באוקטובר 1893 יצאה לארגנטינה הקבוצה הראשונה — בס"ה 28 משפחות שמנו 208 נפשות, מהן 14 משפחות מביסאראביה[77]. ב־1894—1895 יצאו קבוצות נוספית מביסאראביה לארגנטינה[78], אבל אז התחילה התנועה שוככת עם הפסקתה של פעולת ההגירה בכללה[79].

פרק עשירי

הדמות הרוחנית

א

גם במחצית השניה של המאה הי"ט מתוארים יהודי ביסא־ראביה כשונים משאר יהודי רוסיה, מגושמים ורחוקים מלימוד תורה.

צ. ה. מסליאנסקי, שביקר בחבל ב־1892, כותב כי מצא שם בכל מקום "בערות נפרזה, התחסדות של עמי הארץ... דלדול רוחני גמור..." ואילו אפשטיין כותב במאמרו הנ"ל בהצפירה כי יהודי ביסאראביה "אין למו דבר לא עם הגר"א לא עם הבעש"ט ולא עם בן־מנחם ועמדתם יקחו אצלם צרכי החיים הפשוטים והגשמים...". בדומה לכך כותב גם החזן פ. מינקו־בסקי בזכרונותיו על קישינוב "המגושמה, הלהוטה אחרי אכילה ושתיה של חיי שעה"[1].

תיאורים אלה אינם שונים במאום מאלה שהגיעו אלינו מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט, ויש בכך כדי ללמדנו כי במחצית השניה של המאה הי"ט לא חל מעיקרו שינוי בדמותם הרוחנית ובאורח חייהם של יהודי החבל.

אכן, גם במחצית השניה של המאה הי"ט הוסיפו יהודי ביסא־ראביה לקיים את אורח החיים המקובל שלהם[2]. רק לקראת סופה של המאה החלו להתבלט — כפי שנראה להלן — סימנים של שינוי באורח חיים זה.

ב

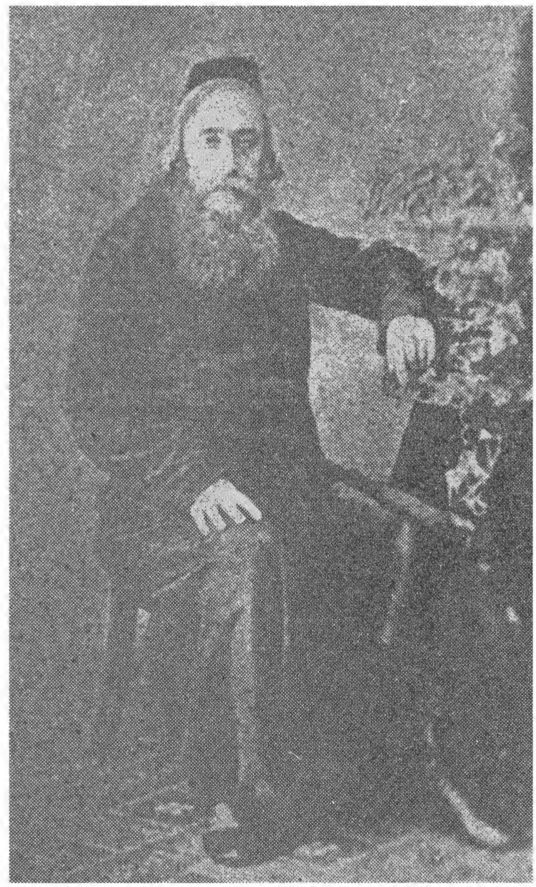
החסידות הוסיפה לקיים את שליטתה על יהודי ביסאראביה גם בתקופה זו. הדביקות בצדיקים היתה אחת התופעות המרכ־זיות בהווי היהודי בביסאראביה במשך כל התקופה הנידונה כאן[3]. הערים והעיירות היו מלאות "קלויזים", שנקראו בשמן של הצרות הצדיקים, שעם חסידיהן נמנו המתפללים[4]. צדיקים, "נכדים" וסתם "יהודים טובים" היו מרבים לבקר בעריה ובעיירותיה של ביסאראביה, וכל ביקור היה מאורע ראשון במעלה בשביל האוכלוסיה היהודית; הם היו מתקבלים בהת־להבות ובכבוד גדול, והמונים היו נוהרים אליהם עם פתקאו־תיהם ופדיונותיהם; צירים מיוחדים היו נשלחים אליהם מן הקהילות השכנות להזמינם לבוא לקהילותיהם[5]. גם גבאים ומשולחים מ"חצרות" שונות היו סובבים בחבל לאסוף תרומות ופדיונות בשביל שולחיהם, ואף הם היו מתקבלים בסבר פנים יפות על־ידי יהודי החבל שהיו נענים להם ביד נדיבה[6]. דביקות זו של יהודי ביסאראביה בצדיקים לא נחלשה גם לקראת סוף המאה הי"ט. עוד ב־1887 ראו חובבי־ציון בביסאראביה בהת־נגדות הצדיקים לרעיונם את המכשול העיקרי העומד בדרכם, והם שלחו שליח מיוחד לרבי מבוהוש לנסות ולהשפיע עליו שינקוט עמדה חיובית כלפי תנועת חיבת־ציון[7]. האמונה בצדי־קים הקיפה את כל שדרות האוכלוסיה היהודית — הן הנשים הפשוטות[8] והן בעלי־אחוזות וחוכרי־אדמות גדולים, שהיו מגישים לצדיקים את בקשותיהם — בצירוף פדיונות — כי יש־תדלו למענם שירד גשם בעוד מועד או כי יעלה מחיר התבואות[9].

השפעה מרובה ביותר על יהודי ביסאראביה היתה בתקופה זאת לשתי השושלות הגדולות — הצ'רנובילית והסאדיגורית — ובמיוחד לר' דוד מטולנה (מן השושלת הצ'רנובילית) ולר' יצחק מבוהוש (מן השושלת הסאדיגורית)[10]. אולם חסידים הרבה היו בביסאראביה גם לצדיקים אחרים משתי שושלות אלה — לצדיקים מבויאן, מהוסיאטין, מסאדיגורה, מראחמיס־טרובקה[11]. אחד מבניו של ר' ישראל מרוז'ין — ר' דוב (ר' בֶרוניו) — אף ישב שנים אחדות בעיירה ליאובה שבביסאראביה הדרומית, שהיתה אותה שעה שייכת לרומניה[12]. כן היו בין יהודי ביסאראביה חסידים של שושלות אחרות — ובכללן השו־שלות הביסאראביות מבאַנדאַר ומראשקוב[13]. ואפילו בני משפחת שניאורסון היו מגיעים מרוסיה הלבנה לביסאראביה כדי לאסוף פדיונות "כאשר דחיקא לי שעתא"[14].

ג

רוב רובם של יהודי החבל עמדו עוד בשנות ה־60, ה־70 ואף ה־80 בהתנגדותם לחינוך החילוני־כללי. צעיר כי נתפס בימים ההם להשכלה, נידוהו ורדפוהו בני משפחתו ותושבי עירו עד שנאלץ לחזור בתשובה או לנדוד למקום אחר. כך

ר׳ דוב־בער מליאובה

אירע, בין השאר, לסופרים ש. בן־ציון [15] ויהודה שטיינברג [16]. אפרים דיינארד, שביקר בביסאראביה בסוף שנות ה־70, מצא כי יהודי קישינוב "יושבים עוד בערפל" [17], יהודי אורהיוב "רובם יושבי חשך מאמיני הבל", ואילו יהודי באֶלץ מצבם "הרוחני והמוסרי הוא יותר רע" מאשר באורהיוב; החכמה תעמוד [שם] בחוץ באין לה אף מדרך כף רגל על האדמה הקדושה הזאת נחלת הפראים האירופיים...". בבאֶנדאָר מצא דיינארד כי החינוך "עודנו במצב פרוע מאד... ואף כי כמעט כל ערי ביסאראביה הקטנות במצב פראי, אבל העיר הזאת גרועה מכולן"; ויהודי סורוקה לא עלו על יתר ערי ביסאראביה [18].

החוגים החרדים נאבקו בחריפות רבה בנסיונות המשכילים להקים בתי־ספר יהודיים חילוניים. בראש המאבק עמדו לעיתים קרובות המלמדים, שראו בבתי־הספר החדשים גם מתחרים המקפחים את פרנסתם. כל האמצעים נמצאו כשרים במאבק זה: השמצת המורים החדשים [19], הטלת חרם עליהם — על אף האיסור החמור שהוטל על־ידי השלטונות על השימוש בחרם [20] —, הלשנות לשלטונות [21]. יש שהיו מגיעים אף למעשי אלימות — כפי שאירע בשנות ה־60 באיזמאיל, בה התנפלו החרדים המשולהבים מדברי רב הקהילה (ר׳ יום־טוב ליפא לנדא, בנו של ר׳ יוסף לנדא, רבה של יאסי, בעה"מ שו"ת "ברכת יוסף"), על בניין בית־הספר שהוקם ע"י קבוצת משכילים שבאו לאיזמאיל מברודי, ושברו כל מה שנמצא שם [22].

בתי־הספר היהודיים הממשלתיים לא הצליחו לקנות אחיזה של ממש בקרב ההמונים היהודיים, שהוסיפו להתייחס אליהם בחשדנות ובאי־אמון. מספר התלמידים בהם נשאר מועט; בבית־הספר מדרגה שניה בקישינוב היו ב־1864 30 תלמידים [23], בבית־הספר מדרגה ראשונה בסורוקה היו באותה שנה 36 תלמידים [24]. משערך מנהל בתי־הספר בביסאראביה ב־1869 ביקור ביקורת בבית־הספר היהודי הממשלתי בבאֶלץ, מצא שם 11 תלמידים בלבד; על כן המליץ על סגירת בית־הספר [25]. ב־1873 נסגר בית־הספר מדרגה שניה בקישינוב "מחמת מיעוט התלמידים" בו [26]. עוד קודם לכן, ב־1871, נסגר בית־הספר היהודי הממשלתי בחוטין, בגלל סיכסוכים בין מפקח בית־הספר לבין הרב מטעם. בעיקבות הצו מיום 16.3.1873, בדבר הרפורמה של בתי־הספר היהודיים הממשלתיים, נסגרו כמעט כל בתי־הספר האלה שנותרו עוד בחבל, וב־1884 נתקיימו שם רק שני בתי־ספר יהודיים ממשלתיים: בקישינוב ובסורוקה [26*].

החדר המסורתי נשאר המוסד העיקרי במערכת החינוך היהודי. המלחמה העיקשת, שניהלו השלטונות הרוסיים גם בביסאראביה נגד המלמדים, לא נשאה גם שם פרי [27], ובשנים האחרונות של המאה הי"ט התחנכו עדיין רוב הילדים היהודים בחבל במוסדות החינוך המסורתיים. לפי הנתונים שנאספו בפלכי תחום־המושב ב־1894 על־ידי "החברה הקיסרית הכלכלית החופשית" הרוסית, היו בביסאראביה 520 חדרים, בהם למדו 10,208 תלמידים; 305 חדרים, ובהם 6,170 תלמידים, היו בערים, ואילו 215 חדרים, ובהם 4,038 תלמידים, היו במחוזות [28]. לפי הנתונים שנאספו על־ידי יק"א ב־1898 ב־16 מקומות ישוב בביסאראביה, שהאוכלוסיה היהודית בהם מנתה 56,853 נפשות, היו באותם מקומות 219 חדרים פרטיים ו־8 תלמודי־תורה; למדו בהם בסך־הכל 4,945 תלמידים [29]. באותן השנים נתקיימו בביסאראביה 41 בתי־ספר יסודיים יהודיים בהם ניתנה השכלה כללית, מהם: 2 בתי־ספר ממשלתיים (בקישינוב ובסורוקה), 13 בתי־ספר ציבוריים ו־26 בתי־ספר פרטיים [30]. בבתי־ספר אלה למדו בסך־הכל 3,456 תלמידים, מהם 2,305 נערים ו־1,151 נערות. מבין 3,456 התלמידים למדו בבתי־הספר הממשלתיים 240 תלמידים, בבתי־הספר הציבוריים — 1,809 תלמידים, ובבתי־הספר הפרטיים — 1,407 תלמידים [31].

מסתבר כי לפי הנתונים של שנת 1894 היה בביסאראביה חדר אחד על כל 440 תושבים יהודים (על יסוד מספר היהודים בחבל ב־1897), ותלמיד אחד בחדר על כל 22.4 תושבים יהודים; לפי הנתונים של יק"א היה חדר אחד על כל 259 תושבים יהודים, ותלמיד אחד על כל 37 תושבים יהודים. לעומת זה היה בית־ספר יהודי־כללי אחד על כל 5,574 תושבים יהודים, ותלמיד אחד בבתי־ספר אלה על כל 66 תושבים יהודים.

אך אין ספק כי למעשה היה מספר החדרים, שנתקיימו אז בביסאראביה, ומספר התלמידים בהם, גדול בהרבה מזה הניתן למעלה, וגם ההפרש שבין מספר התלמידים בחדרים לבין זה שבבתי־הספר הכלליים היה איפוא גדול יותר. שום מיפקד לא יכול היה לקבוע את מספרם המדוייק של החדרים ושל המלמדים, ומשום כך אין כל המספרים משקפים אלא נתונים חלקיים בלבד. ואמנם, לפי כתבה מקישינוב ב"המליץ" משנת 1887 היו אז בעיר כ־300 מלמדים, אך רק 20 מהם היו בעלי רשיונות רשמיים המסמיכים אותם להוראה בחדרים [32].

מערכת החינוך המסורתי בביסאראביה אף נתחזקה במחצית השניה של המאה הי"ט משנפתחה ב־1860 בקישינוב ישיבה, שנועדה לשמש מרכז להפצת לימוד התורה בחבל כולו [33]. ב־1876 היו בה 11 מלמדים ו־280 תלמידים. לדברי דיינארד, שביקר בקישינוב ב־1877, "מובן מאליו כי במחוזות האלה אשר התורה מונחת בקרן זוית לא הגיעה הישיבה עוד למעלת ישיבת וואלאזין ובכל זאת... תביא תועלת לא מעטה להרחבת דעת התורה בארץ מאפליה הזאת..." [34].

מגדלי צאן במושבה פאטרובקה

אם נקבל את החישוב המובא על־ידי עורכי הסקר של יק"א, כי ילדים בגיל בית־ספר (קבוצת גילים 7—13/14) היוו אז 14.3% מכלל האוכלוסיה היהודית [35], נמצא כי מתוך 32,679 ילדים בגיל בית־ספר, שנמצאו לפי החישוב האמור ב־1897 בביסאראביה, למדו רק 10.5% בבתי־ספר שבהם הורו גם מקצועות כלליים; ואילו כ־90% לא למדו כלל — בעיקר הילדות והנערות [36] — או למדו במוסדות החינוך המסורתיים. ואכן, לפי נתונים רשמיים שפורסמו על־ידי השלטונות הרוסיים על מספר התלמידים היהודים שביקרו בבתי־הספר היסודיים ב־1900, מתברר כי 87% מכלל הילדים היהודים בגיל בית־ספר בביסאראביה נמצאו מחוץ לבית־ספר יסודי — והכוונה כמובן, לבתי־ספר שבהם הורו לימודים כלליים [37].

ד

חלק ניכר מיהודי ביסאראביה, שפרנסתם היתה גם במחצית השניה של המאה הי"ט קשורה במשק החקלאי ובאוכלוסיה הכפרית, ושישבו בעיקר בכפרים, במושבות החקלאיות היהודיות ובעיירות, היו מקיימים כמקודם קשרים הדוקים עם האיכרים המולדאביים, שבתוכם ובשכנותם הם ישבו ושעמהם הם באו במגע ומשא מתמיד. קשרים הדוקים אלה עם הסביבה הלא־יהודית ותנאי חייהם המיוחדים הוסיפו להטביע את חותמם על אורח חייהם של יהודי ביסאראביה אלה. בתיהם היו בנויים דוגמת הבתים שבהם התגוררו האיכרים המולדאביים; מזונם של האיכרים המולדאביים — "המאמאליגה" — היה מקובל גם עליהם; ולעיתים אף לבושם ולשונם לא היו שונים מלבושם ומלשונם של האיכרים המולדאביים — עד שכל הופעתם החיצונית היתה כשל איכרים אלה. במיוחד נכונים הדברים לגבי החקלאים והחקלאים־למחצה היהודים שמספרם היה, כפי שראינו, ניכר למדי בביסאראביה. הנה כיצד מתאר א. ראבאי את קרוביו מן המושבה החקלאית בריצ'יבה שבאו לבקר את משפחתו: "... פלוצים דערזעט מען ווי עס גייט א גרויסע טשערעדע מיט שאף בארג אראפ צו דער בריק און נאך דער טשערעדע פארן דריי רייטער אויף פערד... אט זעען מיר ווי איינער פון די רייטער גיט זיך א לאז און מיט א גאלאפ, גלייך אויף אונזער שטוב... דער רייטער איז אנגעטאן אין א קוטשמע [= מולדאבית Cuşmă — כובע גבוה עשוי מפרוות כבשים, שאותו חובשים איכרים מולדאביים] מיט א שפיץ און אויף

זיינע אקסל הענגט א רויטע טשערעמינקע [מין בגד עליון אצל איכרים מולדאביים] מיט די פאלעס אראפגעלאזט איבערן פערד. ער זיצט אין זאטל און זיינע פיס זיינען פארשטעקט אין די סטרעמעניעס פוןביידע זייטן... דער טאטע דערפרייט זיך: — 'א, פעטער ישראל...' די דריי רייטער זיינען אריינגעפארן און זיינען אויפגעשפרונגען כוואטסקע פון זייערע פערד. און איך האב געהערט ווי זיי רעדן צווישן זיך וואלאכיש. האב איך געמיינט אז איינער איז טאקע מיין טאטנס א פעטער, אבער די אנדערע צוויי מוזן זיין מאלדאוואנעס... [אבל היו אלה שני בניו של הדוד ישראל]... סיי דער פעטער או סיי זיינע צוויי זין האבן געטראגן קוטשמעס, כאטש עס איז שוין איצט געוועזן נאך פסח. זיי האבן געטראגן שטיוואלעס מיט פידקאוועס אונטער זייערע אפצאסן..."[38]. משחזר אביו של ראבאי מביקור בבריצ'יבה, סיפר לבני ביתו כי "בריטשעווע איז אזא מין אידיש דארף מיט 'פרוט־האלבן' געסלעך און די שטיבער זיינען געדעקט מיט שטרויענע דעכער, און די יידן זעען אויס ווי מאלדאוואנעס און זיינען פארגרעבט..."[39]. בדומה לכך כותב אטינגר, שעשה תקופה ממושכת בביסאראביה והכיר היטב את יהודיה ואת אורח חייהם: "דבקו ביהודי בסאראביה הרגלים ומנהגים של המולדוואנים. הם ידעו פרק בהלכות אכילה ושתיה. ה'מאמאליגה' מסולת התירס עם ה'ברינזה' לא היו המאכל היחידי בתפריטם...". דבריו אלה של אטינגר מכוונים בעיקר לחקלאים היהודים בביסאראביה, אך ממקורות אחרים אנו יודעים כי הלשון המולדאבית היתה שגורה גם בפיהם של יהודי העיירות והערים [39*].

"טמיעה" זו של שכבות רחבות למדי ביהדות ביסאראביה בקרב האוכלוסיה המולדאבית השכנה, היתה מן הסימנים האופייניים ביותר של יהדות זו גם במחצית השניה של המאה הי"ט, ונודעה לה חשיבות ראשונה במעלה בעיצוב דמותה הרוחנית.

החקלאים והחקלאים־למחצה אלה היו אנשים גסים ונבערים מדעת, נעדרי נימוסים [40]; היו ביניהם כאלה שאף להתפלל לא ידעו [41]. ילדיהם היו לעיתים קרובות עוזבים את לימודיהם בגיל רך כדי לעזור להוריהם [42]. תנאי חייהם ואף מראם החיצוני ייחדו אותם מבין שאר יהודי החבל. הטאבאקנים היהודים בביסאראביה, כותב אטינגר, היוו "טיפוס מיוחד במינו". קשורים הם לקרקע, אף־על־פי שאין להם קרקע משלהם... הטאבאקנים עובדים בקצב, בשקט, ובהתמדה. הגברים אינם לבושים בגדים ארוכים, כדוגמת יהודי העיירות שבסביבה. הנשים מהלכות בזמן העבודה יחפות ובגילוי־ראש..." [43].

על יהודי ביסאראביה אלה, החקלאים והחקלאים־למחצה, יושבי הכפרים והעיירות, מוסבים בדרך כלל התיאורים של יהודי ביסאראביה השגורים בספרות, בעיקר מפרי עטם של סופרים ופובליציסטים ילידי ביסאראביה. בתיאורים אלה, הנושאים לעיתים קרובות אופי של אידיאליזציה, מופיע היהודי הביסאראבי כטיפוס יהודי מיוחד, שתכונותיו העיקריות הן: תמימות, פשטות, שורשיות, כושר גופני רב, אהבה לעבודת כפיים, קירבה אל הטבע, זיקה אל הקרקע ואל עבודה חקלאית [44].

ה

אם כי רוב רובו של הישוב היהודי בביסאראביה נשאר, כאמור, גם במחצית השניה של המאה הי"ט נאמן לאורח החיים המסורתי, היתה בתקופה זאת האוכלוסיה היהודית בחבל נתונה באותו תהליך של תמורות רוחניות שבו היתה נתונה אז היהדות הרוסית כולה [45]. בצידו של הרוב האורתודוכסי שומר המסורת, גדלה ונתעצמה בפרק זמן זה גם בביסאראביה — כמו באזורים אחרים של תחום־המושב ובהשפעתם של אותם הגורמים שפעלו בכל מקום בתחום — אותה שיכבה באוכלוסיה היהודית ששאפה לשינויים באורח־החיים המסורתי, לצורות חיים חדשות, להשתלבות בסביבה הלא־יהודית. כמו ברוסיה כולה כן גם בביסאראביה היוותה שיכבה זאת מיעוט באוכלוסיה היהודית, אולם היה זה מסימניה האופייניים של התקופה כי מיעוט זה גדל בשנים אלה בהתמדה, ותהליך זה חולל בהדרגה שינוי חשוב בדמותו הרוחנית של הישוב היהודי בחבל.

תהליכי התפתחותה של השיכבה האמורה, צביונה האידיאולוגי והרכבה הסוציאלי לא היו שונים בביסאראביה מאשר באזורים האחרים של תחום־המושב. בשנות ה־60 וה־70, בהשפעת אווירת הרפורמות של ימי אלכסנדר השני, נושאת תנועה זו גם בביסאראביה צביון של רוסיפיקאציה בעלת דרגות שונות, ובקרב חוגים מסויימים היא מגיעה לנטישה מוחלטת של כל המסורת התרבותית היהודית. מופיעים בימים ההם גם בביסאראביה טיפוסים מסוגם של אותם "הרבנים מטעם" מחוגי הנאורים, מקצתם בעלי דיפלומות, שמצא אותם צבי־הירש מסליאנסקי בערי החבל, אשר "כמעט כולם אינם יודעים קרוא עברית, ורחוקים מן היהדות ורוחה כרחוק יהודי מן התרבות היונית" [46]. מבחינה סוציאלית השתייכו רוב רובם של נושאי הרעיונות החדשים, "הדייטשים" כפי שהם נתכנו בפי ההמונים האורתודוכסיים [47], גם בביסאראביה בעיקר לשיכבה המתפתחת והעולה של הבורגנות הגבוהה: ה"אוטקופשצ'יקים" (חוכרים) וה"שמנדפרניקים" (בוני מסילות ברזל) ונושאי כליהם — "חכרניו של הבארון גינצבורג, 'מלך־היי"ש' בימים ההם, ועושי דברו של פוליאקוב, שסלל בימי מלחמת רוסיה ותורכיה את מסלת הברזל, העולה מבסרביה עד גבול רומניה" [48], ואתם חוגי הסוחרים הגדולים והעשירים ששיגשגו, כפי שראינו, בתנאי הכלכלה המתפתחת של החבל בשנות ה־60 וה־70. אנשים מסוגו של אביו של ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן — סוחר עשיר שעסק במסחר התבואה, בור ועם־הארץ, שידע רק להתפלל בסידור, פאטריוט רוסי גדול, אשר על אף קמצנותו נדב סכומים גדולים לכל מיפעל או מוסד ממשלתי; אשר מן הרגע שהתחיל מתעשר אסר על ילדיו לדבר יידית וביטל את הכשרות בביתו לאחר שנוצרים התחילו מכבדים אותו בביקוריהם [49]. לחוגים אלה נצטרפו אנשי האינטליגנציה [50] והאינטליגנציה־למחצה, ובכללם שרידי המשכילים מן הטיפוס הישן, שהאמינו בהשכלה לשמה, המורים בבתי־הספר הממשלתיים ובוגריהם. כזה היה, למשל, הרב "מטעם" בקישינוב בשנות ה־70, לייב חאריק, בוגר בית המדרש לרבנים בוילנה, שד"ר ברנשטיין־כהן מתאר אותו כ"יהודון ערום ומשכיל... יחסו אל העם היהודי ואל דתו היה שלילי בהחלט ולא הכיר אלא בדבר אחד: בצורך של הסתגלות עבדותית לתנאי החיים הקיימים של היהודים... כמורה דת זרע הראשון בנפשנו את זרע הכפירה, זרע הפקפוק בקיום האלוהים. הוא לעג בפנינו לעקשנותם האוילית של היהודים המתמידים בדתם והיה נוהג לומר, שיבוא יום וכל יהודי העולם ימירו את דתם, וכל הקודם חכם"[51].

רבים מבני שיכבה זאת באו לביסאראביה מן הפלכים האחרים של התחום, בעיקר מליטא, עד ש"הליטוואקים" ו"הדייטשים" היו זהים בעיני ההמון [52]. ליטאי היה ראש ה"נאורים" בקישינוב, הסוחר העשיר אברהם דינין, גיסו של הבארון יוזל גינצבורג, "אחד משרידי בית המדרש הישן של המתנגדים, שכבר הספיק למלא כרסו גם השכלה וידיעת לשונות אירופאיות, ולאט לאט פרק מעליו את המסורה הפטריארכלית וחנך את בניו מחוץ למסורה" [53]. יליד ליטא היה גם הרב "מטעם" הנ"ל בקישינוב, לייב חאריק [54]; מליטא באו גם מורים [55] ואנשי האינטליגנציה המדופלמת [56].

המגמות החדשות באו לידי ביטוי גם בביסאראביה בחתירה גוברת והולכת להשכלה כללית — בעיקר מתוך מניעים תועלתיים־חברתיים וכלכליים: כדי להיות ראויים להיכנס לחברה הנוצרית, או לרכוש מקצוע "מכובד", אשר יפרנס את המחזיק בו וגם יוכל לשחרר אותו מן ההגבלות החוקתיות, שהיו מוטלות אז על יהודי רוסיה. לכן אין החוגים ה"נאורים" מעוניינים עוד בלימודי היהדות [57]. מקצתם שולחים את ילדיהם לבתי־ספר כלליים רוסיים [58]; אחרים לקחו לבניהם מורים פרטיים, שלימדו אותם בביתם מקצועות כלליים [59]. מקצתם שלחו את בניהם, ובעיקר את בנותיהם, אל בתי־הספר היהודיים הפרטיים, שבהם הושם הדגש על לימודים כלליים. תכנית הלימודים של אחד מבתי־ספר אלה — של שיינפלד בקישינוב — כללה ב־1864: עברית, רוסית, גרמנית, תולדות ישראל, היסטוריה של רוסיה, חשבון, גיאוגראפיה, תפירה, מחול ונגינה. מספרם של בתי־הספר הפרטיים, ובמיוחד בתי־הספר לנערות, גדל במידה ניכרת בשנות ה־60 וה־70. ב־1874 נפתח בקישינוב, על־ידי איש רוסי שהיה משגיח על בית־ספר ממשלתי יהודי, "בית־ספר כפרוזדור לפני הגימנזיום" בשביל ילדים יהודים; "הלמודים העברים יורו בו שני מורים עברים מיוחדים והלמודים הכלליים יורו המורים מן הגימנזיום, ומשגיח מיוחד רוסי משגיח על התלמידים... בית הספר נוסד לבני עשירים ושכר הלמוד בו גבוה..." [60].

אך סימנה הבולט ביותר של הגישה החדשה לחינוך הכללי היה ריבוי התלמידים היהודים בכל בתי־הספר התיכוניים בחבל; בשנות ה־70 הם מהווים כבר אחוז ניכר בכלל התלמידים בבתי־ספר אלה [61]. ב־1873 היו בגימנסיה בקישינוב — הגימנסיה היחידה לנערים שנתקיימה אז בחבל — 104 תלמידים יהודים, שהיוו 30.1% מכלל התלמידים, ומספרם עלה בשליש ב־1880 — ל־139 [62]; בבית־הספר הריאלי בקישינוב היו ב־1873 24 תלמידים יהודים, 23.8% מכלל התלמידים [63]; בפרוגימנסיה לנערים בקישינוב למדו ב־1879/80 113 תלמידים יהודים (42% מכלל התלמידים), ובגימנסיה לנערות שם למדו ב־1881 91 תלמידות יהודיות (17% מכל התלמידות) [64]. מצב דומה אנו מוצאים גם בכמה מערי המחוז: בבאַנדאֶר היוו בסוף שנות ה־70 התלמידות היהודיות רבע מכלל התלמידות שלמדו בפרוגימנסיה לנערות שם [65]; בפרוגימנסיה באקרמן היו ב־1883 41 תלמידים יהודים, 36.9% מכלל התלמידים, ואילו בזו שבאיזמאיל היו באותה שנה 23 תלמידים יהודים, 19.5% מכלל התלמידים [66].

הנוער היהודי שלמד בבתי־ספר אלה התרחק לגמרי מן היהדות ומתרבותה [67]; לעומת זאת ספג את התרבות הרוסית, קיבל את האידיאלים של האינטליגנציה הרוסית ושיתף את עצמו בתנועות הרעיוניות והפוליטיות הכלל־רוסיות — בכלל זה גם בתנועה המהפכנית הרוסית [68].

ו

המשבר הרעיוני והנפשי, שעבר על האינטליגנציה היהודית ברוסיה בעיקבות הפרעות משנות ה־80, לא פסח גם על האינטליגנציה היהודית בביסאראביה. גם כאן נשמעה הקריאה לשוב לערכי היהדות ולמסורת ישראל, "ללמוד את בנינו עברית ותולדות ישראל", לשמור "את רוח היהדות בטהרתה" להחזיק "בעד עמנו ולאומתנו", לאחר ש"שכחנו את תורתנו, עזבנו את שפתנו; מדות ישראל היו לנו לזרא, חג שבת ומועד — חול היה לנו ועל כל קדשי ישראל השלכנו נעל ותחתם בחרנו בחקים ומנהגים חדשים..." [69]. ב־1890 נוסדה בקישינוב ע"י קבוצה של 28 מאנשי האינטליגנציה היהודית בעיר, שנתכנסו בביתו של הרב "מטעם", חברת "חובבי שפת עבר", שחבריה קבעו לעצמם את המטרות הבאות: "א. לחנך את בניהם ברוח היהדות; ב. להשתדל למנות מורים עברים בהגימנאזיום ללמד את התלמידים שפת עבר, תולדות ישראל ותורת־יה; ג. להפיץ את שפת עבר בין בתי ספר הפרטים; ד. ליסד בית מיקרא ספרי עבר; ה. להתאסף פעם בפעם לקרא מגלות ספרותיות כתובות בידי החברים, אשר בתולדות ישראל יסודתן וברוח היהדות מקורן; ו. לייסד בתי ספר מיוחדים לתכלית תלמוד שפת עבר וספרות היהדות" [70]. באותו זמן הוקמה בסורוקה חברה "שפה ברורה" לשם הפצת השפה העברית [71]. כן התארגנו אגודות כאלה גם באורהיוב [72] ובקישינוב [73].

בכמה מערי החבל קמו אגודות של חובבי־ציון והתחילה הפעולה למען "ישוב ארץ־ישראל". החשובה והפעילה שבין אגודות אלה היתה זו שבקישינוב, שבראשה עמדו תחילה מאיר דיזנגוף ואברהם גרינברג [74]. דיזנגוף השתתף בשם האגודה בוועידת דרוזקניק ובדומה לב"כ כמה אגודות אחרות, הגיש תזכיר עם הצעות לפעולתה ולדרכה העתידה של התנועה [75]. ב־1888 הועלתה על־ידי אגודת קישינוב הצעה לייסד מושבה חדשה בעבר־הירדן, וזאת כדי להחיות את פעולתם של חובבי־ציון, שנמצאה אז במשבר קשה [76]. באסיפת היסוד של הוועד האודיסאי של חובבי־ציון, שנתקיימה באפריל 1890, השתתפו 6 צירים מקישינוב וציר אחד מן העיירה אונגאַן [77]. למן 1890 עמד בראש חובבי־ציון בקישינוב ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן, שמילא לאחר־מכן תפקידים מרכזיים בתנועה הציונית בראשית צעדיה [78]. אגודות חובבי־ציון קמו גם בערי השדה, אך שם היו חלשות יותר, ופעולתן נשאה בדרך כלל אופי ספוראדי [79].

אמנם היו גם גילויים אחרים למבוכה שפקדה את המשכילים ואת האינטליגנציה היהודית בשנות משבר אלה. ב־1884 העלה יוסף רבינוביץ', משכיל וחובב־ציון מקישינוב שהתאכזב מרעיון יישוב ארץ־ישראל אחר שביקר בארץ בשליחותם של חובבי־ציון מקישינוב, תכנית להתקרבות והשלמה בין יהודים לנוצרים בדרך של רפורמות דתיות ביהדות שעיקרן הכרה בישו כמשיח תוך שמירה על זיהות יהודית לאומית ועל יסודות דתיים מסורתיים ביהדות כגון ברית מילה, שמירת שבת ותפילה בעברית. היה בכך משום המשך לנסיונות דומים שנעשו בשנים אלה על־ידי יעקב גורדין בּיֶליזאבֶטגראד (ב־1881), ועל־ידי יעקב

פרילוּקר באודיסה (ב־1882). כמוהם קיווה גם רבינוביץ׳ להשיג בדרך זו שיווי זכויות ליהודים, והוא אף פנה בעניין זה אל הממשלה, אך לא נענה. בסוף 1884 פתח רבינוביץ׳ בקישינוב, באישור השלטונות, בית־תפילה בשם ״בית־לחם״, שבו הטיף לרעיונותיו, והתחיל מארגן עדה מיוחדת שהוא כינה אותה ״עדת בני ישראל המאמינים בישוע המשיח״. עיקרי תורתו ונוסחי התפילה שהוא חיבר, וכן גם כמה מן הדרשות שהוא דרש בבית התפילה שלו, פירסם רבינוביץ׳ גם בכתב, בכמה קונטרסים שהופיעו בעברית ושניתרגמו גם ללשונות אחרות [80].

עד מהרה התברר כי נסיונו של רבינוביץ׳ להקים תנועה גדולה ולמשוך אליה המוני יהודים, נחל כשלון חרוץ. יהודי קישינוב התייחסו להטפתו ולכל תכניתו באדישות ובלעג ועדתו נשארה כת קטנה שמנתה כתריסר חברים בלבד. לעומת זאת עוררה פעולתו הדים נרחבים ביותר בעיתונות, הן היהודית והן הכללית, ברוסיה ומחוצה לה. במיוחד התעניינו בה חוגי המיסיונרים מארצות המערב, בעיקר מאנגליה ומגרמניה, אשר ראו ביזמה זאת התחלה של תנועה גדולה שתביא המוני יהודים אל חיק הנצרות. הכומר הפרוטסטאנטי פאלטין, שפעל בקישינוב מטעם החברה האנגלית להפצת הנצרות בין היהודים, קיים קשרים הדוקים עם רבינוביץ׳ מראשית פעולתו, נטל חלק פעיל בכל מעשיו ואולי אף כיוון אותם למעשה. עניין רב בפעולתו של רבינוביץ׳ גילה התיאולוג וחוקר היהדות הנודע מגרמניה, פראנץ דליצש (Delitzsch), שהקים וניהל את המוסד המיסיונרי Institutum Iudaicum בלייפציג. דליצש לקח את רבינוביץ׳ תחת חסותו, תירגם לגרמנית ופירסם את עיקרי תורתו ואת דרשותיו, בצירוף דברי מבוא והקדמה שבהם הדגיש את החשיבות הרבה הנודעת לפעולתו של רבינוביץ׳ [81]. מגרמנית ניתרגמו הדברים ופורסמו על־ידי אירגונים מיסיונריים גם בלשונות אחרות — דנית, צרפתית, שוודית, הולנדית — אף הם בצירוף מבואות שבהם עמדו המתרגמים על התופעה החשובה שנתרחשה לדעתם בקרב היהודים בדרום רוסיה ועל התוצאות העשויות לצמוח מפעולתו של רבינוביץ׳; הם הוסיפו גם דברי שבח מרובים לאישיותו של רבינוביץ׳, שבו ראו רֶפוֹרמאטור יהודי גדול[82]. גם העיתונות פירסמה תיאורים מוגזמים ומופרזים על מעשיו של רבינוביץ׳ ועל היקף ״תנועתו״. על־ידי כך נפוצו שמו של רבינוביץ׳ והשמועה על ״תנועת הרפורמה״ שלו ברבים והוא זכה לפירסום שלא עמד בשום יחס להיקפה האמיתי ולחשיבותה הממשית של הכת הקטנה שעלה בידו להקים בקישינוב. ב־1885 הוזמן רבינוביץ׳ על־ידי החוגים המיסיונריים לגרמניה ושם נטבל לנצרות (בלייפציג) על־ידי כומר אמריקאני בן הכיתה הקונגרֶגאציונאלית. בעיקבותיו השתמדו גם כמה מחסידיו, שקיבלו את הנצרות מידיו של הכומר פאלטין בקישינוב.

עם טבילתו של רבינוביץ׳ ושל חסידיו המעטים באה למעשה לקיצה גם התנועה שהוא ניסה להקים ושהופיעה תחילה כתנועה השואפת לרפורמה ביהדות. אף כי רבינוביץ׳ המשיך לנהל פעילות מיסיונרית גם אחרי שובו מגרמניה, הרי העדה הקטנה שלו התפוררה והיא נעלמה לגמרי עם מותו ב־1899.

בחיי היהודים בביסאראביה היתה זאת אפיזודה חולפת ושולית שלא היתה לה שום השפעה והיא חלפה מבלי שרישומה יהיה ניכר בתחום כל שהוא ומבלי שתהיינה לה תוצאות כל שהן. הפרשה כולה נשתכחה עד מהרה וזיכרה נשתמר בעיקר במספר רב למדי של קונטרסים שהאירגונים המיסיונריים הקדישו לה — עוד ב־1914 פירסם המוסד המיסיונרי בלייפציג קונטרס מאת הכומר הלוּתֶראני פאוּאֶרהוֹלדט על ״יוסף רבינוביץ׳ — דמות נבואית מן היהדות החדשה״ [83].

ז

ב־20 השנים האחרונות של המאה הי״ט, ובעיקר בעשור האחרון של המאה, נתגבר במידה ניכרת קצב התפשטותן של ההשכלה הכללית החילונית ושל ההשקפות החדשות וצורות החיים החדשות בקרב יהודי ביסאראביה. הגורמים שפעלו בתחום־המושב כולו להפצת ההשכלה הכללית ולשינוי אורח החיים המסורתי — השפעתה התעמולתית והחינוכית של העיתונות העברית, הספרות החדשה בעברית וביידית, התנועה הלאומית, התנאים הכלכליים המשתנים והולכים, זעזוע הפרעות ותנועת ההגירה — נתנו אותותיהם גם בביסאראביה. ההווי המסורתי וסדר החיים הישן מתחילים להתערער גם שם; גם בקרב השכבות העממיות הרחבות ניכרים סימנים של שינוי ערכים, של שינוי גישה להשכלה החילונית ולסיגול צורות חיים חדשות. ההשכלה אינה מצטמצמת עוד לחוגים המובחרים, שהיו נושאיה העיקריים בשנות ה־50, ה־60 וה־70, אלא מתחילה להקיף גם חוגי אדוקים, שומרי־מסורת, ולא רק בערים, אלא גם בעיירות.

זכרונותיהם של בני הדור מעידים על התמורות שחלו. אנו קוראים כיצד חדרה והתחילה מתפשטת הוראת השפה הרוסית בעיירה השקועה כולה בהווי המסורתי [84]; כיצד התחילו בולעים באותה עיירה את גליונות ״הצפירה״, שהתחילו מגיעים לשם [85]; כיצד הסכימו ראשי ה״ישיבה״ באורהיוב כי תלמידיהם ילמדו רוסית מפי סטודנט אפיקורוס, היושב בגילוי־ראש [86]; כיצד הביאה הצטרפותו של החזן פנחס מינקובסקי ל״הנאורים״ בקישינוב ״תמורות רבות בחיי הדור הצעיר. הרבה מהצעירים החלו לקצץ בגדיהם, פאותיהם וזקניהם כדי להראות כ׳נאורים׳ ולשכור מקומות ב׳כור־שוהל׳ החדש, ונשיהם הצעירות אף הן הסירו את התולת ראשן ויגלו את שערותיהן למען תוכלנה לבקר את ׳ההיכל׳ כנשים הנאורות״... [87]; וכיצד מלחמתו למען ההשכלה של הסופר ש. בן־ציון בעיירת מולדתו טאֶלאֶנאֶשט, שבה אפילו השם ״השכלה״ טרם נשמע, ״גררה אחריה כל המעולים בבני־הנעורים... וחוללה ׳שינוי־ערכין׳ בזמן קצר״ בעיירה ״ו׳המשומדים׳ של אתמול נעשו לפרחה וסלתה של טלנשטי״, עד שהיו אומרים ״מזל יש לטלנשטי לאברכים נאים״ [88]. אנו שומעים על מספר הולך וגדל של ״חובשי בית המדרש״, אשר לאחר שהם מקבלים חינוך דתי־מסורתי, נתפסים גם הם לרעיונות החדשים ופונים להשכלה הכללית־חילונית [89].

מספר התלמידים היהודים המידפקים על דלתות בתי־הספר הכלליים גדל בהתמדה, וכמו במקומות אחרים ברוסיה כן גם בביסאראביה, התחילו התלמידים היהודים נתקלים בקשיים גדלים והולכים עקב מדיניות השלטונות, שסגרו בשנים אלה את בתי־הספר הכלליים בפני היהודים [90].

עם הרחבת בסיסה הסוציאלי של שיכבת ה״נאורים״ משתנה במידה רבה גם אופייה האידיאולוגי. ״חובשי בית־המדרש״ לשעבר, אשר בשנות לימודם בחדרים, בבתי־מדרש ובישיבות

ספגו ערכים יהודיים, לא ניתקו את קשריהם עם היהדות, אלא נשארו מושרשים בה ונאמנים לערכיה; מתוך חוגים אלה יצאו מורים לעברית ולמקצועות יהודיים, שהפיצו בקרב הנוער היהודי בביסאראביה לא רק השכלה, אלא גם תרבות יהודית ועברית בלבוש חדש, חילוני, לעיתים קרובות לאומי [91]. מקצתם היו ילידי גלילות אחרים ברוסיה, בעיקר ליטא, שמשם באו המורים העבריים הראשונים בחבל ושחלקם בהפצת ההשכלה העברית החדשה בביסאראביה היה גדול מאד [92]. הוכשרה הקרקע להופעתם בביסאראביה של סופרים עבריים, ובהם דמויות חשובות בספרות העברית החדשה, כגון יהודה שטיינברג, ש. בן־ציון, יעקב פיכמן. ב־1883 נפתח בקישינוב בית הדפוס העברי הראשון בחבל [93].

כך התחילו צומחים בביסאראביה בשנים האחרונות של המאה הי"ט חיי תרבות, שדוגמתם לא ידעה יהדות החבל בתקופות הקודמות [94].

עם גידולה וגיבושה של שיכבת ה"נאורים" בתוך האוכלוסיה היהודית, התחיל להיות ניכר רישומה גם בחיים הציבוריים. האינטליגנציה התחילה מהווה גורם רציני בציבור היהודי, ומשפיעה על מהלך חייו ועל ניהול ענייניו. היא מופיעה כגורם יוזם ומפעיל ומחוללת שינויים רבי־חשיבות בחייה של יהדות ביסאראביה. למן הרבע האחרון של המאה הי"ט אנו מוצאים בקהילות החבל פעילות ציבורית ענפה וערה, שנושאיה היו עסקנים מטיפוס חדש, השייכים ברובם לחוגי האינטליגנציה. פעילות זו, שהקיפה את כל תחומי החיים בקהילות [95], התרכזה בעיקר בשני שטחים: בשטח העזרה הסוציאלית ובשטח החינוך.

בשטח העזרה הסוציאלית מופיעה תביעה נמרצת להרחיב את היקף שירותי הסעד לנצרכים ולהשתית אותם על יסודות חדשים. בעיתונות היהודית מתחילות להתפרסם באורח קבוע כַּתבות מקהילות ביסאראביה, הקובלות על ההזנחה השוררת בשטח הטיפול בנצרכים, המוקיעות את אדישותם של החוגים האמידים ושל ראשי הקהילות לבעיה זאת ואת חוסר המעש שלהם, והתובעות פעולה כדי להקל את מצבם של הנצרכים [96]. במקומות שונים מתארגנות קבוצות של עסקנים ואף של עסקניות, המקיימים חברות, אגודות ומוסדות שונים למתן עזרה לנצרכים; מתארגנות פעולות ציבוריות שונות להבטיח את מימונם וקיומם של המוסדות וחברות הצדקה; במקומות אחדים יוזמות גם הקהילות (היינו "עדות היהודים", ה־Еврейское Общество) פעולות וצעדים כדי להקים מוסדות לעזרה סוציאלית ולהבטיח את קיומם [97]. בשנות ה־80 וה־90 הוקמו במקומות הרבה בביסאראביה שורה של אגודות ומוסדות סעד, בהם בתי־חולים [98], מושבי זקנים ובתי מחסה [99], אגודות לעזרת עניים [100]. כל אלה נשאו בדרך כלל אופי שונה מן הצורות היהודיות המסורתיות של מתן עזרה וסעד לנצרכים; הם היו מורכבים יותר, מאורגנים היטב, פעלו לפי שיטות משוכללות ויעילות יותר, על יסוד תקנונים ותקציבים קבועים מראש, ועמדו בפיקוח ציבורי. מבין 66 אירגונים ומוסדות לעזרה סוציאלית, שנמנו ב־1898 בביסאראביה ע"י נציגי יק"א, היה חלק ניכר מהם מן הטיפוס החדש והמתקדם [101]. במיוחד ראוי לציין את המספר הגדול יחסית (7 = 10.6% של כלל המוסדות לעזרה סוציאלית) של האגודות לעזרת עניים, שפעלו על־פי התקנון לדוגמה, שאושר על־ידי השלטונות לאגודות מסוג זה ביוני 1897. אגודות אלה, שנוסדו כולן בשנים האחרונות של המאה הי"ט, היוו אז את הצורה המתקדמת והמשוכללת ביותר של אירגון העזרה הסוציאלית בקרב האוכלוסיה היהודית ברוסיה. הן היו הגילוי המובהק של פעילות חוגי האינטליגנציה היהודית בתחום העזרה הסוציאלית [102]. מבחינת מספרן של אגודות אלה עומדת ביסאראביה בשורה אחת עם הפלכים הדרומיים האחרים ברוסיה, שבהם התפתחו הצורות החדשות של העזרה הסוציאלית היהודית בקצב מהיר יותר מאשר בפלכים הצפון־מערביים [103].

בעיית החינוך עומדת במרכז התעניינותה ופעילותה הציבורית של האינטליגנציה; הדבר משתקף בכַּתבות הרבה הנשלחות בשנים אלה אל העיתונות היהודית מערי ביסאראביה ומעיירותיה, ואשר עניינן שאלות חינוך, בתי־ספר וכיו"ב. בעלי הכַּתבות קובלים קשה על העזובה השוררת בשדה החינוך בחבל, על הבערות השוררת בקרב האוכלוסיה היהודית, על היעדר בתי־ספר ואפשרויות חינוך והשכלה לילדים יהודים, המתהלכים ללא תורה ודעת, ועל חוסר מעש מצד ראשי הציבור היהודי לתיקון המצב [104]. תשומת לב מיוחדת מוקדשת להפצת ההשכלה בין השכבות הרחבות והעניות של האוכלוסיה היהודית על־ידי הרחבת רשת מוסדות החינוך הציבוריים — הם התלמודי־תורה, שבהם ניתן הלימוד ללא תשלום. חשיבותם של בתי־ספר אלה גדלה במידה ניכרת דווקא בתקופה זאת עקב התרוששות ההמונים היהודים, שלא יכלו עוד לשלם אפילו את שכר־הלימוד הזעום שהמלמדים היו גובים. ביזמתם של עסקנים "נאורים" נפתחים תלמודי־תורה "רשמיים", היינו באישור השלטונות, שאף־על־פי ששמרו על האופי האורתודוכסי המסורתי, היו מושתתים על בסיס חדש: אירגונם הושווה לזה של בתי־ספר כלליים, התנאים הפיסיים בהם שופרו במידה ניכרת ותכנית הלימודים כללה גם לימודים כלליים, כגון השפה הרוסית וחשבון. במקרים אחרים בוצעו תיקונים ושינויים מרחיקי־לכת בתלמודי־התורה הקיימים, שקודם לכן לא היו שונים במאום מן החדרים הפרטיים המסורתיים. התלמוד־תורה הראשון מן הטיפוס החדש בביסאראביה נפתח באורהיוב כבר ב־1865, ביזמתו של יוסף רבינוביץ' [105] הנזכר לעיל, מי שהיה לאחר מכן מייסדה של כת "היהודים הנוצרים" בקישינוב. ב־1872 נפתח גם בקישינוב תלמוד־תורה [106], שבו היו ב־1876 80 תלמידים, אשר נתחנכו "על פי רוח העת החיה" ולמדו "עברית, רוסית, אשכנזית ועוד, כפי הפרוגרמה שאשרה שר ההשכלה" [107]. ב־1884 היו בתחום שיפוטו של מנהל בתי־הספר בביסאראביה 4 תלמודי־תורה מן הטיפוס החדש [108] (בקישינוב, באורהיוב, בבאֶנדאֶר [109] ובאקרמן [110]), ואילו ב־1898 הגיע מספרם, לפי נתוני יק"א, ל־8, ונוסף להם נתקיימו אז בחבל 5 בתי־ספר ציבוריים אחרים מן הטיפוס החדש [111].

נראה שבתי־הספר החדשים אף נטלו את מקומם של בתי־הספר היהודיים הממשלתיים, ולפיכך היו אולי בין הגורמים שהביאו לחיסולם של בתי־ספר אלה. הורים, שהיו מעוניינים לתת לילדיהם הן חינוך יהודי והן חינוך כללי ושקודם לכן שלחו את בניהם לבתי־הספר היהודיים הממשלתיים, העדיפו עתה את תלמודי־התורה החדשים על פני בתי־הספר הממשלתיים, שהיו חשודים בעיני העם. נשמעו תביעות לסגור את בתי־הספר הממשלתיים, מתוך נימוק שאין הם מביאים עוד כל

תועלת, ולהעביר לת"ת החדשים את הכספים שהוקצבו לבתי־הספר הממשלתיים מכספי מס הנרות. בכתבה מאת י. פיינבראן מקישינוב ב"המליץ" משנת 1880 אנו קוראים, כי "מאז נתרבו בעירנו ב"ס לעברים שונים ומה גם מאז נוסד בית ת"ת החדש חדלו האבות לשלוח את בניהם לבה"ס למתחילים מטעם הממשלה, ורק מעטים יקרבוהו ותועלתו, איפוא, מצער מאד... כי להכשיר איזה נערים להגימנאזיום יש כמה וכמה ב"ס מכשירים כאלה הפתוחים לפני ילדי העברים כלפני בני אמונות אחרות באין הבדל, ותורת האמונה אשר ישמעו שמה לא תספיק לרוח העדה ולא תצלח להשריש בלב התלמידים דת היהודית, והדבר הזה יתרון רב להת"ת... מהראוי היה כי... מנהלי עדתנו... יציעו לפני הממשלה לסגור את ביה"ס ההוא אשר מלא תעודתו ולא יוסיף להביא תועלת לעדה, ואת כסף התרומה ממכס הנרות תתן למחלקת חנוך מלאכות אשר על יד הת"ת, המתנהגת בכבדות מחוסר כסף". אמנם, באחד מן הגליונות הבאים של "המליץ" של אותה שנה הופיעה כתבה נוספת מקישינוב, המכחישה את כל דברי פיינבראן על בית־הספר הממשלתי, ובמיוחד את הדברים על המורה לדת. אם כי ברור ששני הכתבים יש להם עניין אישי בוויכוח זה — הראשון קרוב, כנראה, לת"ת ומעוניין בה, ואילו השני קשור בבית־הספר הממשלתי, ואולי הוא הוא המורה שנפגע ע"י פיינבראן, הרי נראה שדבריו של פיינבראן משקפים נכונה את המציאות [112].

בכמה מקרים לא החזיקו אמנם החידושים מעמד זמן רב, או שנתקיימו למראית עין בלבד, שכן השפעתם של החוגים החרדים גברה גם בתלמודי־התורה החדשים, שלבשו שוב את הצורה הישנה של מוסדות־חינוך מסורתיים; בשנות ה־80 ואף בשנות ה־90 נאלצו ה"נאורים" להיאבק בתופעות אלה, כדי לשוות מחדש לתלמודי־התורה את אופיים המודרני ולהבטיח כי סדרי האירגון וההוראה החדשים יקוימו הלכה למעשה [113].

יזמתם ופעילותם הציבורית של חוגי האינטליגנציה היהודית ברבע האחרון של המאה הי"ט נתגלתה גם בתחום החינוך המקצועי. בדומה למשכילים ול"נאורים" ברוסיה כולה, האמינו גם ה"נאורים" בביסאראביה כי הפרודוקטיביזאציה של ההמונים היהודים היא אחת הדרכים החשובות לחידוש פני העם היהודי ולתיקון מצבו [114]. ב־1880 נפתחה ליד התלמוד־תורה בקישינוב מחלקה מיוחדת ללימוד מלאכה [115], ועד סוף המאה הוקמו מחלקות מסוג זה גם ליד בתי־ספר יהודיים אחרים בחבל. בסוף המאה הי"ט היו מחלקות ללימוד מלאכה ליד 6 בתי־ספר יהודיים; למדו בהם אז 75 תלמידים ותלמידות [116]. ליד כמה בתי־ספר הוקמו גם מחלקות מיוחדות ללימוד גידול ירקות ופירות [117].

בסוף שנות ה־90 הקימה קבוצת עסקנים מאורהיוב מוסד מיוחד לחינוך חקלאי בשביל ילדים יהודים. הם שכרו מיבנה רעוע, התאימוהו לאיכסון ילדים והשיגו ללא תשלום מאת בעל אחוזה נוצרי שטח של 2 דסיאטינות שאותו עיבדו הילדים. ב־1898 היו במוסד 13 תלמידים [118]. באותה שנה החליטה יק"א לקחת את החווה תחת חסותה וביולי 1898 העניקה לה מועצת המנהלים של יק"א בפאריס מענק בסך 500 רובלים ותמיכה שנתית בשיעור של 500 רובלים לשנה למשך שלוש שנים [119]. בו בזמן העמיד הבארון גינצבורג לרשות החווה שטח של 30 דסיאטינות מתוך האדמות שהיו לו בסביבה [120]. במרס 1899 אישרה מועצת המנהלים של יק"א לחווה סכום נוסף של 800 רובלים על מנת לבנות בית מגורים חדש לתלמידים ולהגדיל על־ידי כך את מספרם פי שלושה [121].

אך המיפעל החשוב ביותר שהקימו חוגי האינטליגנציה בביסאראביה בתחום החינוך המקצועי, היה בית־הספר המקצועי לנערות בקישינוב. הוא נוסד ב־1893 על־ידי קבוצת עסקנים, שנתארגנה במיוחד למטרה זו [122]. תכנית הלימודים, שנמשכו 5 שנים, כללה הן הוראת מקצועות כלליים והן הוראת אומנויות — תפירת שמלות ולבנים, עשיית כובעים, ריקמה, סריגה [123]. ב־1899 החליטה מועצת המנהלים של יק"א בפאריס להעניק לבית־הספר סכום של 2,100 רובלים כדי להגדיל את בניינו ולהרחיב את ציוד בתי־המלאכה; כן החליטה מועצת המנהלים להעניק לבית־הספר גם תמיכה שנתית בשיעור של 2,140 רובלים לשנה במשך שלוש שנים. תמורת תמיכה זו התחייב ועד בית־הספר להשיג הכרה רשמית מאת השלטונות, להגדיל את מספר התלמידות בשליש ולהגדיל עד 6 שעות את הזמן המוקדש לעבודה מעשית [124]. ב־1898 היו בבית־הספר 157 תלמידות, ואילו ב־1902 עלה מספר התלמידות ל־207 [125].

במקביל לפתיחתם של "תלמודי־תורה מתוקנים" ציבוריים, שנועדו להפיץ את ההשכלה בין השכבות העניות, נפתחו על־ידי מורים מן הטיפוס החדש "חדרים מתוקנים", שנועדו לשרת את השכבות האמידות. בדומה ל"ת"ת המתוקנים" שילבו גם ה"חדרים המתוקנים" את הוראת המקצועות הכלליים — ובעיקר הלשון הרוסית — עם הוראת המקצועות העבריים, תוך שיפור התנאים הפיסיים וסדרי הלימודים. אף הלימודים העבריים נלמדו לפי שיטה חדשה — לעיתים "עברית בעברית" — וכללו גם הוראת הלשון העברית ודקדוקה, תנ"ך ודברי ימי ישראל. החדר הראשון מסוג זה בביסאראביה נפתח בשנות ה־90 בסורוקה על־ידי המורים והסופרים ילידי ליטא קדיש־יצחק אברמוביץ־גינזבורג ונוח רוזנבלום; לאחר מכן נפתחו חדרים כאלה גם במקומות אחרים בחבל [126].

ח

על מידת התקדמותו של השינוי שהתחיל מתהווה בסופה של המאה הי"ט בדמותה הרוחנית של יהדות ביסאראביה אנו יכולים ללמוד גם מן הנתונים של המיפקד משנת 1897 על השכלה בשפת המדינה — היינו ידיעת קרוא רוסית — בקרב יהודי החבל [127]. מיפקד זה העלה כי 49,515 יהודים בביסאראביה, שהם 21.7% מכלל האוכלוסיה היהודית בחבל, ידעו לקרוא רוסית; ואם נביא בחשבון רק את האוכלוסיה מגיל 10 ומעלה, יעלה אחוז זה לכדי 27.8 (46,342 יודעי קרוא רוסית בתוך אוכלוסיה של 166,342 נפש). מסתבר, איפוא, כי אף־על־פי שרובם המכריע של יהודי ביסאראביה לא היתה להם עדיין בסוף המאה הי"ט השכלה מינימלית בשפת המדינה, הרי היתה כבר קיימת שם בתקופה זו שיכבה גדולה למדי שרכשה לעצמה השכלה כזאת. הדבר מעיד על כך שהגישה החדשה אל ההשכלה הכללית חדרה כבר לשכבות רחבות של האוכלוסיה היהודית.

תהליך זה לא התפתח באורח שווה בקרב כל חלקי האוכלוסיה היהודית; היו הבדלים לפי המין, הגיל, מקומות הישוב והאזורים; הבדלים אלה מלמדים על דרכי התקדמותה והתפשטותה של ההשכלה הכללית בקרב יהודי החבל.

כמו בכל הפלכים האחרים ברוסיה כן גם בביסאראביה נפוצה ההשכלה ברוסית בין הגברים יותר מאשר בין הנשים. שני שלישים (33,079) מבין 49,515 היהודים בביסאראביה שידעו לקרוא רוסית, היו גברים, ורק שליש אחד (16,436) היו נשים. אחוז קוראי רוסית בין הגברים הגיע ל־29.4% (33,079 מבין 112,508 הגברים היהודים שנמנו אז בחבל; ואם נביא בחשבון רק את הגברים שמעל לגיל 10, יעלה אחוז הגברים היהודים בעלי השכלה מינימלית ברוסית ל־38.3 — 31,286 בין 81,674), ואילו בין הנשים הוא לא עלה על 14.2 (16,436 בין 115,660; בין הנשים מעל לגיל 10: 17.7%).

אחוז קוראי רוסית בגילים עד 19, היינו הגילים שכללו את הילדים בגיל בית־הספר, היה נמוך יותר בין הגברים מאשר בין הנשים. בני גילים אלה היוו 36.2% מכל הגברים קוראי רוסית ו־54.6% מכל הנשים שידעו לקרוא רוסית. לעומת זאת הפוכה התמונה לגבי בני הגילים הגבוהים יותר — מ־20 שנה ומעלה: קוראי רוסית בני גילים אלה היוו 63.8% מהגברים ו־45.4% מהנשים. מסתבר כי הנשים היהודיות שידעו לקרוא רוסית רכשו את ידיעת הקריאה בשפה זו בעיקר בגיל בית־הספר, היינו בדרך של לימוד סדיר ושיטתי, הן בבתי־הספר היהודיים החילוניים (בעיקר בבתי־הספר הפרטיים שבהם היוו הנערות 65.3% מכלל התלמידים — 919 מתוך 1,407 [128]), והן בלימוד אצל מורים פרטיים. הגברים, לעומת זאת, רכשו את ידיעת השפה הרוסית בעיקר בגיל מבוגר, בלחץ צרכי החיים — בעיקר הצרכים הכלכליים — או בעיקבות תמורות רוחניות ורעיוניות, שבאו בדרך כלל בגיל מבוגר יותר. נמצא שהחינוך החילוני הסדיר והשיטתי בגיל בית־הספר התקדם יותר בין הנערות, שלגביהן לא היתה קיימת חובת החינוך הדתי־המסורתי, מאשר בין הנערים, שחינוכם נשא אופי דתי־מסורתי. הגברים רכשו השכלה כללית כבר מחוץ לכתלי בית־הספר ולאחר שקיבלו תחילה השכלה דתית־מסורתית במוסדות החינוך המסורתיים.

שוב בדומה לפלכים האחרים בתחום המושב, התקדמה גם בביסאראביה ההשכלה בערים יותר מאשר בעיירות ובכפרים. בעוד שמספרם של קוראי רוסית היה בערים 29,496, 27.4% מכלל האוכלוסיה היהודית העירונית בחבל, היה מספרם של קוראי רוסית בכפרים ובעיירות 20,009, 16.8% מכלל האוכלוסיה היהודית במקומות ישוב אלה. 59.6% מכל היהודים קוראי רוסית ישבו בערים, ורק 40.4% בעיירות ובכפרים. כמו במחצית הראשונה של המאה הי"ט כן גם במחצית השניה של המאה, היו התנאים בערים נוחים יותר להתקדמות ההשכלה מאשר בעיירות ובכפרים. מדיניות הרוסיפיקאציה של השלטונות הרוסיים נתגברה במידה ניכרת בעשרות השנים האחרונות של המאה הי"ט, והערים נהפכו למרכזים של תרבות והשפעה רוסית — בניגוד לעיירות ולכפרים, שם שלטה בדרך כלל הלשון המולדאבית המדוברת בפי אוכלוסיית החבל השקועה בבערות [129].

חשיבות מיוחדת להתקדמות ההשכלה הכללית בין יהודי בי־סאראביה נודעה גם במחצית השניה של המאה הי"ט לעובדה שהיה קיים מרכז יהודי עירוני גדול בקישינוב. שם נמצא ב־1897 הריכוז הגדול ביותר בחבל של יהודים קוראי רוסית. מספרם בקישינוב הגיע ל־14,450, 29.1% מכלל היהודים קוראי רוסית בביסאראביה וכ־30% מכלל האוכלוסיה היהודית בעיר. בקישינוב אנו מוצאים גם את הריכוז הגדול ביותר של יהודים בעלי השכלה על־יסודית בחבל: מבין 1,300 יהודים בעלי הש־כלה על־יסודית, שנמנו בביסאראביה ב־1897, ישבו 628 — או 48.3% — בעיר זו [130].

הבדלים ניכרים במידת התקדמותה של ההשכלה ברוסית בקרב האוכלוסיה היהודית היו קיימים גם בין האזורים השונים של החבל. ההבדל הבולט ביותר הוא בין האיזור הדרומי של החבל לבין האיזור הצפוני שלו. במחוזות הדרומיים בכלל, ובערים הדרומיות בפרט, אנו מוצאים את ההתפשטות הגדולה ביותר של ההשכלה ברוסית: 42.8% מיהודי אקרמן, 39.1% מיהודי בולגראד, 37.5% מיהודי איזמאיל ו־35% מיהודי קיליה, ידעו לקרוא רוסית. באיזור הצפון, לעומת זאת, התמונה היא אחרת: בחוטין הגיע מספרם של קוראי רוסית ל־15.4% מכלל יהודי העיר, בבאֶלץ — ל־18.7%, באורהיוב — ל־20.7% ורק בסורוקה הגיע שיעור זה לכדי 27.5%.

הבדלים דומים אנו מוצאים גם ביחס לאוכלוסיה היהודית במחוזות — היינו במקומות ישוב שמחוץ לערים: במחוז אקרמן הגיע מספרם של קוראי רוסית ל־28% של כלל האוכלוסיה היהודית, במחוז בֶּאנדאֶר ל־20%, בעוד שבמחוז חוטין היו רק 14% קוראי רוסית, במחוזות סורוקה ובאֶלץ — 15%, ובמחוז אורהיוב — 17%.

זאת ועוד: במחוזות הדרום אנו מוצאים מספר יהודים בעלי השכלה על־יסודית העולה בהרבה על אלה שבמחוזות הצפון: במחוז אקרמן נמצאו 103 יהודים בעלי השכלה על־יסודית — 8.4 לכל אלף יהודים במחוז; במחוז בֶּאנדאֶר — 174, 10.4 לכל אלף יהודים במחוז; ובמחוז איזמאיל — 152, 13 לכל אלף יהודים במחוז. לעומת זאת היו במחוז חוטין 43 יהודים בעלי השכלה על־יסודית — 0.9 לכל אלף יהודים במחוז, במחוז סורוקה — 41, 1.3 לכל אלף יהודים במחוז, במחוז באֶלץ — 69, 2.5 לכל אלף יהודים במחוז, ובמחוז אורהיוב — 76, 2.8 לכל אלף יהודים במחוז [131].

הבדלים אלה מצביעים על תנאים תרבותיים שונים, שהת־פתחו באזורי הצפון והדרום של ביסאראביה ושבהם היתה נתונה האוכלוסיה היהודית ועל התקדמות גדולה יותר של ההשכלה הכללית בקרב יהודי הדרום. מסתבר כי יהודי דרום החבל, ובמיוחד יהודי אקרמן, היו נתונים להשפעת התרבות הרוסית יותר מאשר היהודים במחוזות האחרים של ביסאראביה, וכי תהליך השינוי של אורח החיים המסורתי התקדם שם מהר יותר מאשר בצפון. עובדה זו נבעה, בין השאר, גם מן המיבנה האֶתני המיוחד של האוכלוסיה הכללית בדרום החבל: במ־חוזות הדרומיים היה האלמנט המולדאבי חלש הרבה יותר מאשר במחוזות המרכז והצפון, ולעומת זה נמצאו שם ריכוזים גדולים של בני עמים אחרים, בתוכם גם מספר ניכר של רוסים, שהובאו למחוזות הדרומיים במסגרת הפעולה הקולוניזאטורית של השלטונות הרוסיים במחצית הראשונה של המאה הי"ט. משום כך התפשטה שם התרבות הרוסית הרבה יותר מאשר במחוזות האחרים של החבל.

חשיבות רבה מאד לגבי התפתחותם של התנאים התרבותיים בדרום, הן בקרב האוכלוסיה הכללית והן בקרב האוכלוסיה

היהודית, נודעת להשפעתו של המרכז התרבותי החשוב באו־דיסה, וזאת בשל הקירבה הגיאוגראפית והקשרים הרבים בינה לבין האוכלוסיה במחוזות אלה של החבל [132].

ידיעת קרוא רוסית נפוצה בקרב היהודים יותר מאשר בקרב רוב הקבוצות האֶתניות האחרות שישבו בחבל; רק היוונים והפולנים הקדימו את היהודים [133], בעוד שאפילו בין הרוסים שישבו בביסאראביה היה אחוז קוראי רוסית נמוך בהרבה מאשר אצל היהודים [134]. המצב היה אמנם שונה אם נביא בחשבון רק את הערים; שם הקדימו את היהודים גם הגרמנים והבולגארים, נוסף על היוונים והפולנים [135]. אך מספרם האבסולוטי של הגרמנים, הבולגארים, הפולנים והיוונים, ובעיקר של בני שני העמים האחרונים, שידעו לקרוא רוסית, היה קטן מאד, במיוחד בערים [136], והיהודים עלו עליהם במספרם במידה ניכרת. מבחינת המספר האבסולוטי של קוראי רוסית עמדו היהודים במקום השלישי בחבל כולו (אחרי הרוסים והמולדאבים) ובמקום השני בערים (אחרי הרוסים) [137]. הם היוו 21.9% מכלל קוראי רוסית בחבל (בעוד שהיוו רק 11.8% מכלל האוכלוסיה), 40.6% מכלל קוראי רוסית בערים (37.4% מכלל האוכלוסיה העירונית) ו־13.5% מכל קוראי רוסית במקומות ישוב שמחוץ לערים (7.3% מכלל האוכלוסיה במקומות ישוב אלה). נמצא שהיהודים שימשו גורם רוסיפיקאטורי חשוב בביסאראביה; הם היו בין נושאי התרבות הרוסית בחבל זה, שאוכלוסייתו העיקרית היתה ברובה הגדול לא־רוסית. היהודים תרמו באופן יחסי יותר מכל קבוצה אֶתנית אחרת — פרט לרוסים עצמם — למתן צביון רוסי לערי ביסאראביה.

ט

הנתונים הסטאטיסטיים, שנאספו בסוף המאה הי״ט על מערכת החינוך היהודי ברוסיה ועל ההשכלה ברוסית (ידיעת קרוא ברוסית) בקרב האוכלוסיה היהודית במדינה, מאפשרים לנו להשוות את המצב ששרר בשנים אלה בתחום החינוך וההשכלה בקרב יהודי ביסאראביה לזה ששרר בקרב האוכלוסיה היהודית באזורי רוסיה האחרים. על יסוד השוואה זאת נוכל לעמוד על דמותם הרוחנית של יהודי ביסאראביה בהשוואה לשל היהודים בפלכים האחרים של רוסיה.

מסתבר כי יהודי ביסאראביה נשארו דביקים בחינוך המסורתי יותר מאשר יהודי רוב הפלכים האחרים בתחום־המושב. אחוז הילדים היהודים, שהתחנכו במוסדות החינוך המסורתיים, היה בביסאראביה מן הגבוהים ביותר בתחום. מתוך הנתונים שנאספו ע״י יק״א אנו למדים, כי הישוב היהודי בביסאראביה עמד במקום החמישי בין 15 הפלכים של תחום המושב, מבחינת מספר הילדים המתחנכים בחדרים. מבחינה זאת מקומה של יהדות ביסאראביה בין הישובים היהודיים בפלכי ההתיישבות היהודית הוותיקה בליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה המערבית, ששם נע אחוז הילדים המבקרים בחדרים בין 49.8 לכל מאה ילדים בגיל בית־ספר בפלך מוהילב, לבין 70.9 לכל מאה ילדים בגיל בית־ספר בפלך ווהלין. מאידך, בולט השוני בין יהדות ביסאראביה לבין הישובים היהודיים בפלכים האחרים של רוסיה הדרומית — פלכי רוסיה החדשה: 60.9% מתוך כלל הילדים בגיל בית־ספר בביסאראביה לעומת 40.3% בפלך חרסון, 32.4% בפלך טאבריה ו־30.4% בפלך יקאטרינוסלב [138].

מסקנה זאת, אף על פי שהיא מבוססת על נתונים חלקיים בלבד [139], מתאמתת ומתאשרת ע״י הנתונים שנאספו ב־1894 על־ידי ״החברה הקיסרית הכלכלית החופשית״, וזאת למרות העובדה שגם נתונים אלה לקויים בחסר — גם הם אינם מקיפים אלא חלק מן החדרים שנתקיימו אז ברוסיה. גם לפי הנתונים שנאספו על־ידי החברה הנזכרת נמצא בביסאראביה אחד השיעורים הגבוהים ביותר בתחום־המושב של ילדים יהודים המתחנכים בחדרים. לפי נתונים אלה עומדים יהודי ביסאראביה במקום השלישי בין פלכי התחום. כן מסתבר גם לפי נתונים אלה כי מקומם של יהודי ביסאראביה בין יהודי הפלכים הצפון־מערביים, וכי לעומת זה קיים שוני רב בינם לבין הפלכים הדרומיים האחרים של המדינה [140], שבהם נראה כי האוכלוסיה היהודית התחילה כבר נוטשת את מוסדות החינוך המסורתיים.

גם ההשוואה בין מידת התפשטותה של ההשכלה הרוסית (ידיעת קרוא רוסית) בקרב האוכלוסיה היהודית בביסאראביה ובפלכים האחרים מביאה אותנו לאותה מסקנה. אחוז היהודים קוראי רוסית היה בביסאראביה מן הנמוכים ביותר בתחום־המושב: יהדות ביסאראביה נמצאת במקום ה־12 בין פלכי התחום. מידת ההתפשטות של ההשכלה ברוסית בביסאראביה דומה לזו שבפלכים הצפון־מערביים, אך היא קטנה במידה ניכרת מזו שבפלכי רוסיה החדשה [141]. נמצא שגם לפי קנה מידה זה נמנים יהודי ביסאראביה עם הקיבוצים היהודיים הדביקים ביותר באורח־החיים ובדרכי החינוך המסורתיים; הם עומדים בשורה אחת עם יהודי הפלכים הצפון־מערביים, בניגוד ליהודי הפלכים הדרומיים.

ברם, אנו מגיעים למסקנות אחרות לגמרי, אם נשווה את התפשטות החינוך החילוני־כללי בין יהודי ביסאראביה לזו שבין יהודי הפלכים האחרים של התחום. הנתונים שנאספו בנידון זה על־ידי יק״א מלמדים אותנו, כי ביסאראביה נמנית עם אותם הפלכים בתחום, שבהם חלה ההתפשטות הגדולה ביותר של ההשכלה החילונית־כללית בקרב האוכלוסיה היהודית. מבחינת מספר התלמידים המבקרים בבתי־הספר היהודיים הכלליים — ממשלתיים, ציבוריים ופרטיים — עומדת ביסאראביה במקום השביעי בין פלכי התחום; אך אם לא נביא בחשבון את בתי־הספר הממשלתיים, שהיו מועטים מאד בביסאראביה, אלא רק את בתי־הספר הציבוריים והפרטיים — שהם בעיקר שימשו ביטוי ליוזמה הציבורית היהודית בשדה החינוך — נמצא כי ביסאראביה עומדת במקום החמישי בין פלכי התחום.

בניגוד למה שמצאנו ביחס לחינוך בחדרים, באה ביסאראביה מיד לאחר הפלכים הדרומיים האחרים במה שנוגע להתפשטות ההשכלה החילונית בקרב האוכלוסיה היהודית. היהודים שישבו בפלכים אלה הקדימו אמנם במידה ניכרת את יהודי ביסאראביה. אך, מאידך, הקדימו יהודי ביסאראביה את יהודי הפלכים הצפון־מערביים.

מן הנתונים על תלמידים יהודים בבתי־הספר הכלליים שנאספו על־ידי יק״א והשוואתם למספר היהודים בחבל על־פי המיפקד משנת 1897 אנו למדים, כי בסוף המאה הי״ט היה בביסאראביה תלמיד אחד בבתי־ספר יהודיים כלליים על כל 66.1 תושבים יהודים; ב־7 הפלכים הצפון־מערביים (פרט לפלכים וילנה וויטבסק) נע שיעור זה בין תלמיד אחד על כל

143.7 תושבים יהודים בפלך ווהלין לבין תלמיד אחד על כל 68.1 תושבים יהודים בפלך גרודנה. ב־3 הפלכים של רוסיה החדשה נע השיעור האמור בין תלמיד אחד על כל 41.7 תושבים יהודים בפלך חרסון לבין תלמיד אחד על כל 28.2 תושבים יהודים בפלך טאבריה. שיעור התלמידים בבתי־הספר היהודיים הציבוריים היה בביסאראביה תלמיד אחד על כל 126.3 תושבים יהודים; ב־9 הפלכים הצפון־מערביים נע שיעור זה בין תלמיד אחד על כל 778.6 תושבים יהודים בפלך פודוליה לבין תלמיד אחד על כל 189.1 תושבים יהודים בפלך מוהילב, בעוד שב־3 הפלכים של רוסיה החדשה נע השיעור בין תלמיד אחד על כל 78.5 תושבים יהודים בפלך חרסון לבין תלמיד אחד על כל 50.4 תושבים יהודים בפלך טאבריה. שיעור התלמידים בבתי־הספר הפרטיים היה בביסאראביה תלמיד אחד על כל 162.4 תלמידים יהודים, בעוד שב־9 הפלכים הצפון־מערביים נע שיעור זה בין תלמיד אחד על כל 377.2 תושבים יהודים בפלך ווהלין לבין תלמיד אחד על כל 182.7 תושבים יהודים בפלך גרודנה; ואילו ב־3 הפלכים של רוסיה החדשה נע השיעור בין תלמיד אחד על כל 150.6 תושבים יהודים בפלך חרסון לבין תלמיד אחד על כל 79.6 תושבים יהודים בפלך יקאטרינוסלב[142].

נמצא, כי בעוד שמבחינת הדביקות בחינוך המסורתי דומה יהדות ביסאראביה בסוף המאה הי"ט ליהודי ליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה המערבית, הרי מבחינת התקדמות ההשכלה הכללית־החילונית, דומה יהדות ביסאראביה הרבה יותר ליהודי רוסיה החדשה, המתקדמים והמפותחים יותר מבחינה תרבותית.

כמו במחצית המאה הי"ט, כן גם בסופה עמדה יהדות ביסא־ראביה בחצי הדרך בין יהודי הפלכים הדרומיים של רוסיה החדשה, שבהם התקדם בקצב מהיר תהליך השינוי של אורח־החיים המסורתי, לבין יהודי ליטא, רוסיה הלבנה ואוקראינה המערבית, ששם הוסיפה האוכלוסיה היהודית להיות במידה רבה דביקה עדיין באורח החיים ובמושגי החיים המסורתיים. בדומה ליהדות הפלכים הצפון־מערביים, שמרה עדיין גם יהדות ביסאראביה בעיקרה — ובמיוחד יושבי העיירות והכפרים — בסוף המאה הי"ט על דמותה התרבותית והרוחנית המסורתית; אך בדומה לפלכי רוסיה החדשה פעלו כבר אז בקרב יהודי ביסאראביה — ובמיוחד בקרב יושבי הערים — בקצב מוגבר התהליכים שהביאו לשינויה של דמות זו. בעוד שההמונים היהודים שישבו בכפרים ובעיירות נשארו רובם דביקים באורח החיים המסורתי ובדרכי החינוך המסורתי, נטו כבר רבים מבין תושבי הערים לעבר אורח חיים חדש ולעבר הזרמים הרעיוניים החדשים שהלכו והתפשטו בקרב היהדות הרוסית.

הערות

פרק א

1 זהו השם התורכי של העיר, והוא היה נהוג גם בתקופת השלטון הרוסי בין 1812 לבין 1918. שמה הרומני של העיר הוא צ'טאטיה־אלבה — Cetatea-Albă. בפי הביזאנטינים היתה ידועה בשם "אספרוקאסטרון" ואילו האיטלקים שישבו בה למן המאה הי"ג, קראו לה "מונקאסטרו". פירושם של כל השמות האלה הוא "מבצר לבן" ומכאן השמות "ווייסנבורג" ו"עיר לבן" במקורות היהודיים. לאחר סיפוח העיר לברית המועצות ב־1940 הוסב שמה ל"בלגורוד־דניסטרובסקי".

2 היא טיגינה ברומנית; ברוסית — Бендеры. שמותיהם של עיר זו, וכן של ישובים אחרים בביסאראביה, ניתנים בחיבור זה בצורה שהיתה שגורה בפי יהודי החבל.

3 עיין על החלק הזה של ביסאראביה בספרו של הצרפתי de Tott שביקר בביסאראביה בסוף המאה הי"ח: *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars,* translated from the French by an English Gentleman at Paris under the immediate Inspection of the Baron, London 1785, Vol. I, pp. 313, 320, 323—324, 326, 399—400, 410, 423, 446.

4 היא אורהי ברומנית; ברוסית: Оргеев.

5 עיין N. Iorga, *Studii şi Documente cu Privire la Istoria Romînilor,* Vol. XXIII, Bucureşti 1913, סי' 350 עמ' 269; דה־טוט, שם, עמ' 320, 400. רק אחרי 1812 הוסב השם "ביסאראביה" על כל השטח בין הדניסטר והפרוט. מטעמי נוחיות יכונה בשם זה כל השטח האמור גם בשני הפרקים הראשונים של חיבור זה, אף כי הם דנים בתקופה שלפני הסיפוח לרוסיה ב־1812.

6 עיין G. J. Brătianu, *Recherches sur le Commerce Génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle,* Paris 1929, p. 51.

7 סוחרים מאקרמן בלבוב בשנים 1465—1483 — יורגה, *Studii şi Documente,* שם, סי' XIV עמ' 296, סי' XX עמ' 298, סי' XXXVI—XXXVIII עמ' 302—303, סי' XLII עמ' 304—305, סי' XLIV—XLV עמ' 305—306, סי' L עמ' 307, סי' LIII עמ' 309, סי' LVIII—LX עמ' 310—311, סי' LXIX עמ' 313, סי' LXXII- -LXXIX עמ' 313—315, סי' LXXXI—LXXXIII עמ' 316. ועיין גם N. Iorga, *Istoria Comerţului Românesc,* Bucureşti 1925, Vol. I, pp. 120—122, על פעילותם של הסוחרים בני ג'ינובה מן הערים שבצפון הים השחור.

8 ב־1408 העניק נסיך מולדאביה אלכסנדרו הטוב לסוחרי לבוב פריביליגיה שבה נקבעו התנאים לפיהם הורשו סוחרי לבוב להשתמש בדרכים שהובילו דרך מולדאביה אל חופי הים השחור. הפריביליגיה חודשה מדי פעם במשך המאה הט"ו, עד לנפילתן של אקרמן וקיליה בידי התורכים. הפריביליגיה של אלכסנדרו הטוב פורסמה לאחרונה בקובץ התעודות *Исторические Связи Народов СССР и Румынии в XV — Начале XVIII в.,* том I: 1408-1632, Москва 1965, סי' 1 עמ' 40—43; ועיין יורגה, שם, עמ' 82—90, 98—103.

9 תנועה מסויימת של סוחרים ונוסעים הוסיפה להתנהל גם דרך אקרמן. לאחר נפילתה של אקרמן בידי התורכים השתדלו סוחרי לבוב לקבל מאת השליטים החדשים רשות להמשיך ולהוביל לשם את סחורותיהם; עיין יורגה, שם, עמ' 107; סוחרים תורכים מאקרמן בלבוב ב־1573 — *Studii şi Documente* שם, סי' CXCVII—CXCVIII, עמ' 357. בשנות ה־70 של המאה הי"ז עשה את דרכו דרך אקרמן קראי בשם ר' ישראל, שנסע מקושטא לליטא; עיין איגרת משנת 1677 מאת קהילת הקראים מקושטא אל כמה קהילות קראים בליטא, אצל J. Mann, *Texts and Studies* כרך ב', פילדלפיה 1935, עמ' 1237. באיגרת מדובר על "עיר לבן", ומאן משער כי זוהי העיר בולגראד (Bolgrad) שבביסאראביה; אך ברור כי השערה זאת היא מוטעית, שכן העיר בולגראד נוסדה רק ב־1819 כמושבה של מתיישבים בולגאריים וכי "עיר לבן" הנזכרת באיגרת היא אקרמן. וראה את מאמרי הנזכר בהערה 39 להלן.

10 יורגה, *Ist. Comerţului,* כרך א', עמ' 195—197, 228, 269—274 — תיאור מסעו של הסוחר האיטלקי טומאסו אלברטי מקושטא ללבוב ב־1612; F. Babinger, "O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie Vodă Ruset", *Academia Română, Mem. Secţiei Istorice,* Seria III, Tom XIX, 1937, Mem. 8.

11 יורגה, שם, עמ' 194—195, 222; *St. şi Documente,* שם, סי' CCCXLV, עמ' 422—425; קובץ התעודות הנזכר בהערה 8 לעיל, סי' 43 עמ' 124—125.

12 ימי יריד בחוטין: יורגה, *Ist. Comerţului,* כרך א', עמ' 112, 172—173, 186—187; קשרים מסחריים בין תושבי חוטין לבין תושבי לבוב במחצית השניה של המאה הט"ו: *Studii şi Documente,* שם, סי' CLXIII, עמ' 345—347, סי' CLXXIX עמ' 352, סי' CCCXLV עמ' 422—425.

13 תושבי לאפושנה אשר בביסאראביה שניהלו עסקים בלבוב במחצית השניה של המאה הט"ו — *Studii şi Documente,* שם, סי' CLXVI—CLXVIII עמ' 348—349; סי' CLXX—CLXXI עמ' 349—350. בסוף המאה הט"ו ובתחילת המאה הי"ז נתקיימו ימי יריד גם בסורוקה ובאורהיוב — עיין יורגה, *Ist. Com.,* שם, עמ' 282—283.

14 עיין C. Blum, "Despre Anticele Colonii Evreeşti din Pontul-Euxin — Activitatea Apostolului Andreiu", *Sinai* (Anuar de Studii Judaice), Bucureşti, III (1931), pp. 124—128; M. A. Halevy, "Raporturile dintre Judaism şi pământul românesc în antichitatea Greco-Română", *Anuarul Evreilor din România,* 1937, pp. 32—44.

15 ידוע לנו כי בין האיטלקים מג'ינובה שפעלו באגן המזרחי של הים התיכון היו גם יהודים; עיין Brătianu, שם, עמ' 51, 64.

16 הראשון שהצביע על הידיעה הכלולה בו ביחס ליהודים באקרמן היה מ. שווארצפלד ב־*Analele Societăţii Istorice Iuliu Barasch,* כרך ב', בוקארסט 1888, עמ' 21—22, 121—122. על מה שאמר שווארצפלד חזר אח"כ פעמים אחדות מ. א. הלוי, מבלי לחדש דבר ומבלי לציין כי העניין הועלה כבר ע"י שווארצפלד: עיין "Problema Hazarilor şi Comunitatea evreească din Cetatea Albă pe la 1300", *Sinai,* (Revista de Studii Judaice), Bucureşti, II (1927) pp. 9—13; "לתולדות יהודי רומניה בימי הבינים", מזרח ומערב, ג' (תרפ"ט), עמ' 279—281; "לתולדות הרופאים היהודים ברומניה", בשנתון סיני הנ"ל, כרך ג' (1931), החלק העברי, עמ' IV.

17 יורגה, שם, עמ' 35, 48.

18 עיין J. Schipper, *Studya nad Stosunkami gospodarczymi żydow w Polsce podczas średniowiecza*, Lwow 1911, pp. 172 ff.; id., *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937, pp. 18—19; הנ"ל, תולדות הכלכלה היהודית, כרך ב', תל־אביב תרצ"ו, עמ' 509 ואילך.

19 הנ"ל, *Studya*, עמ' 180—181 והתעודות המובאות על ידו בעניין זה מתוך ה־Consularia Leopolensis לשנים 1467—1468, 1469, 1471, 1478, 1479 — שם, עמ' 339—345; הנ"ל, *Dzieje*, עמ' 20; התעודות מן הארכיון בלבוב על פעילותם של 3 היהודים האלה המובאות ע"י יורגה ב־*St. şi Doc.*, שם, סי' XXXI—XXXIII עמ' 301, סי' XLIX עמ' 307, סי' LXVI עמ' 312, סי' LXX עמ' 313.

20 שיפר, *Studya*, עמ' 345, תעודה המתייחסת לשנת 1479.

21 שם, עמ' 340, תעודה המתייחסת לשנת 1467.

22 הכוונה רק לידיעות המזכירות במפורש את ביסאראביה, ואין אני נזקק כאן לידיעות המתייחסות באורח כללי למולדאביה, אם כי הואיל וביסאראביה היתה חלק ממולדאביה, הרי אפשר להניח כי ידיעות אלה מתייחסות גם לביסאראביה. דוגמאות לידיעות המתייחסות למולדאביה: ב־1531 נסעו נתן ומשה מלבוב בענייני מסחר לעיר סוצ'אבה שבמולדאביה (עיין שיפר, *Dzieje*, עמ' 31); ב־1545 נזף המלך זיגמונט אוגוסטוס בנסיך מולדאביה פטרו ראראש על שהיה פוגע בסוחרים תורכים, ארמנים ויהודים, שהיו מייבאים סוסים מתורכיה לפולין (התעודה פורסמה בתרגום רומני ע"י אל. שווארצפלד בכתב־העת היהודי־רומני מבוקארסט *Fraternitatea*, ד' (1882), עמ' 327, על פי *Archiva Istorica* של B. P. Haşdeu, כרך 1(1865), עמ' 34. וראה הערה 30 להלן.

23 התעודה אצל M. Balaban, *Żydzi Lwowscy na przełomie XVI i XVII Wieku*, Lwow 1906, תעודות, סי' 9, עמ' 9—10.

24 על פעילותם של הסוחרים היהודיים מקושטא בסחר עם לבוב ועל קשריהם עם ערי מולדאביה וביסאראביה עיין בתעודות מתוך הארכיון בלבוב, שפורסמו ע"י יורגה — *Studii şi Docum.*, שם, סי' CLXII עמ' 345, סי' CLXXVI עמ' 351, סי' CLXXX עמ' 352—353, סי' CLXXXII עמ' 353, סי' CLXXXIII עמ' 353—354, סי' CXCIX עמ' 358, סי' CC עמ' 358, סי' CCVIII עמ' 359—360, סי' CCXLIX עמ' 385, סי' CCLXXXIII עמ' 393, סי' CCLXXXV—CCLXXXVII עמ' 394—396, סי' CCLXXXIX עמ' 396, סי' CCXC עמ' 396, סי' CCC עמ' 398—399, סי' CCCLXXXIX עמ' 446, סי' CCCCXXV עמ' 456. והשווה יורגה, *Istoria Comerţului*, I, p. 205; Balaban, *Żydzi*, pp. 459—468; Schipper, *Dzieje*, pp. 32—33, 87—89.

25 שיפר, *Dzieje*, עמ' 33.

26 יורגה, *St. şi Docum.*, שם, סי' CLXXXIII עמ' 353—354.

27 שם, סי' CXCIX עמ' 358.

28 שם, סי' CCLXXXV—CCLXXXVII עמ' 394—396.

29 שם, סי' CCCCXXV עמ' 456.

30 שיפר, *Dzieje*, עמ' 35 ואילך, 90—92; С.А. Бершадский, *Русско-Еврейский Архив*, I, Спб. 1882, No. 145 pp. 184-185, Nos. 162-164 pp. 206-211; בלבן, שם, תעודות, סי 21 עמ' 23—24; הסדרי המסחר של יהודי לבוב מן השנים 1592 ו־1629 (שם, סי' 34 עמ' 36—39, סי' 81 עמ' 105—109). על קשרי המסחר בין יהודי מולדאביה ולבוב במאה הט"ז עיין גם רשימות המכס מלבוב משנת 1578/9, אצל R. Rybarski, *Handel i Polityka Handlowa Polski w XVI Stuleciu*, Tom II, Poznan 1929, pp. 257—258. ועיין גם את הפריביליגיה של הנסיך המולדאבי לסוחרי לבוב מיום 8 בינואר 1579, שבה הוא מודיע, בין השאר, על גירושם ממולדאביה של סוחרים יהודים מפולין שהיו מתחרים בסוחרים המולדאביים; הפריביליגיה פורסמה לאחרונה בקובץ התעודות הנזכר בהערה 8 לעיל, סי' 55 עמ' 168—169. והשווה באורח כללי את הפרק XVIII ("המסחר") בספרו הנ"ל של בלבן, וכן, J. Caro, *Geschichte d. Juden in Lemberg*, Krakau 1894, passim.

31 *Русско-Еврейский Архив*, שם, סי' 310 עמ' 294—295.

32 שם, סי' 338 עמ' 309. ידיעות אחרות על בואם של יהודים פולניים לביסאראביה בסוף המאה הט"ז: בלבן, שם, עמ' 401—402 (יהודי שקנה ב־1590 70 חביות דבש בחוטין והובילן ללבוב); יורגה, *St. si Docum.* סי' CCCLV עמ' 422—425 (יהודי מפולין ששילם מכס בחוטין ב־1592).

33 מ. שווארצפלד היה הראשון שהצביע על שו"ת אלה כמקור חשוב לחקר עברם של יהודי מולדאביה. עיין *Analele*, שם, במקומות אחדים. חזר על כך כמה פעמים הלוי בהציגו את דבריו כהצעה מקורית וחדשה שלו ובלי לציין גם במקרה זה כי הדברים כבר נאמרו ע"י שווארצפלד; עיין "Din Arhiva Judaismului Român", *Sinai* (Revista), Iasi, I (1926), pp. 73—76; "Consultatiile Rabinice ca izvoare de istorie evreo-română", *Sinai* (Anuar), I (1928) pp. 7—10; "Comunităţile Evreesti din Iaşi şi Bucureşti până la Zaveră, (1821)", *ibid*, III (1931), pp. 27—31.

34 שו"ת ב"ח (הישנות) (הוצ' פראנקפורט דמיין, תנ"ז), סי' ע"ז. בתשובה מדובר על "עיר לבנה", וא. א. הרכבי, שנזקק לתשובה זו במסגרת דיונו על ועד דד"א (חדשים גם ישנים, חלק ב' חוברת ג' [נספח לגרץ — שפ"ר כרך ז'] עמ' 20) זיהה את המקום עם העיר בלאיה צרקוב (Белая Церковь) שבפלך קיוב. אך מתוך התשובה יוצא באופן ברור, ש"עיר לבנה" זאת היא אקרמן שבביסאראביה ואין, איפוא, כל ספק שזיהויו של הרכבי אינו נכון; מה עוד שהשם העברי המקובל של בלאיה צרקוב הוא "שדה לבן", ולא "עיר לבנה". ש. אטינגר, "חלקם של היהודים בקולוניזציה של אוקראינה (1569—1648)", ציון, כ"א (תשט"ז), 141—142, מזהה "עיר לבנה" זאת עם בלגרד. גם זיהוי זה טעון תיקון, והשווה על כך את מאמרי הנזכר בהערה 39 להלן.

35 שו"ת משאת בנימין לר' בנימין אהרן סלניק (הוצ' סדילקאב תקנ"ג), סי' מ"ד.

36 שו"ת מנהיר עיני חכמים למהר"ם מלובלין (הוצ' ורשא תרמ"א), סי' קל"ב.

37 הפריביליגיה של טומשה בקובץ התעודות הנזכר בהערה 8 לעיל, סי' 86 עמ' 264. והשווה Caro, שם, עמ' 45; יורגה, *Ist. Comerţului*, עמ' 282.

38 "... בפנינו אנחנו צעירי הצאן ק"ק לבנה באו אלינו... כתבנו וחתמנו שמותינו פה הנה עיר לבנה יום ב' י"ז סיון השנ"א... אני אברהם בר שלמה שליטא... כתבנו פה ק"ק לבנה... בנימין בהר"ר אליעזר... עד... יעקב בהר"ר יוסף דיין, יודא בכ"ר י"ט דיין, שלמה בהר"ר יעקב דיין..." — התשובה הנ"ל של הב"ח.

39 ראה את מאמרי "חכמים קראים ב'עיר לבנה' במאה הט"ז", תרביץ, ל"ח (תשכ"ט), עמ' 61—74.

40 עיין א. פירקוביץ, ספר אבני זכרון, וילנה תרל"ב, סי' 345 עמ' 89.

41 עיין Comisiunea Monumentelor Istorice, Secţia din Basarabia, *Documente din Basarabia*, Chişinău 1928, p. 19.

42 S. J. Shulsohn, "Abstammung und Herkunft der Juden in der Bukowina und in heutigen Rumänien", *Jeschurun*, XVI (1928), 11/12 על פי ספרו של י. ניסטור *Handel in Moldau*, עמ' 60. לא ראיתי את ספרו של ניסטור ואת המקור שהוא השתמש בו.

43 בתשובה זאת אין אפילו רמז לישוב יהודי בשתי ערים אלה; זאת ועוד: מן התשובה משתמע כי היהודים, שהיו באים לשם, היו מתאכסנים אצל נכרים; אילו היו יהודים במקום, היו בודאי האורחים מתאכסנים אצלם.

44 ר' נתן נטע האנובר כותב ב"יון מצולה" (הוצ' תש"ה, עמ' 57) כי "קצת" מן היהודים הנרדפים ע"י הקוזאקים "ברחו למדינת וולחי"; השם "וולחי" מתייחס למולדאביה שביסאראביה היתה חלק ממנה.

45 עיין *Conrad Jacob Hiltebrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656—1658)*, Herausgegeben und

erläutert von Franz Babinger, Leiden 1937, p. 87. ואלה דברי הילטבראנדט: "...Am 4 Januarii erreichte Er Zarocka, eine Stadt und Schloss am Niester... Hier staks Voller Juden, so zum theill aus Polen, zum theill aber aus der Ukraine, alss die Kosacken dieselbe aus Ihrem Land aussgesteubert haben, dahin geflogen waren...". אמנם לפי ידיעה אחת אסר אז הנסיך המולדאבי ואסילי לופו על כניסת יהודים לנסיכות. עיין Jakub Michałowski, *Księga pamietnicza,* Krakow 1864, pp. 210—211. ברם לא יכולתי למצוא בשום מקום אחר סימוכין לידיעה זו. ד״א אינה נזכרת כלל בספרות ההיסטורית היהודית-רומנית, ואף לא הובאה ע״י היסטוריונים רומנים אנטישמיים, הששים תמיד לציין כל ידיעה שיש בה כדי להראות את הפעולות שננקטו בעבר להרחקת היהודים מן הנסיכות. מאידך, יתכן כי גם יהודי ביסאראביה סבלו מידי הקוזאקים של חמילניצקי. ב־1650 ערך חמילניצקי, יחד עם בעלי בריתו הטאטארים, פלישה למולדאביה. הפולשים שדדו את הנסיכות ולקחו שלל רב; בכלל הערים שנכבשו היתה גם סורוקה. עיין M. Грушевський, *Історія України Руси,* IX, Нью-Иорк 1957, стр. 80—97. זכר למסע זה אנו מוצאים גם אצל האנובר, שם, עמ' 79: "...בימים ההם עלה הצורר חמיל ימ״ש עם כל מחנהו על מדינות ווליחי והחריבם... ובחזרתם ממדינות ווליחי הביאו שלל גדול...". הרושבסקי אינו מזכיר את היהודים, ואילו האנובר מציין כי "לא נזוק שום יהודי כי היה שלום עם היהודים באותה פעם". גם במקורות רומניים לא מצאתי זכר לקרבנות יהודים במסע זה. עם זאת קשה להניח, כי האוכלוסיה היהודית של הישובים שנכבשו לא סבלה כלל מידי הקוזאקים והטאטארים. אנו יודעים כי יהודי יאסי נפגעו קשה ע״י הקוזאקים ב־1652 — בעת נישואיו של טימוש, בנו של בוגדאן חמילניצקי, עם בתו של הנסיך המולדאבי, ושוב ב־1653, כאשר טימוש בא לעזרת הותנו שגורש מכס-השלטון ע״י מתחרה; עיין רשמי מסע של פאול מאליפו, שנתלווה לפאטריארך מאקאריוס מאנטיוכיה בנסיעתו למוסקבה ב־1652 — תרגום רומני חלקי אצל, M. Kogălniceanu, *Arhiva Românească,* Vol. I, Iaşi 1860, p. 153, וכן הלוי, "Comunităţile", שם, עמ' 35.

46 שווארצפלד, *Analele,* ג' (1889), עמ' 119.

47 *Journal of the Residence of Mr. De Lange, Agent of his Imperial Majesty of all the Russians, Peter the Great,* 1737, p. 503, מובא ע״י י. ליפשיץ, "ענגלישע און אמעריקאנער רייזנדער פון 18טן און ערשטער העלפט 19טן יארהונדערט וועגן יידן אין פוילן און רוסלאנד", ייווא בלעטער, ג' (1932), עמ' 314.

48 מ. א. הלוי, "Comunităţile", שם, עמ' 67 הערה 2.

49 E. Schwarzfeld, *Din Istoria Evreilor — Impopularea, Reîmpopularea şi Intemeiarea Tîrgurilor şi a Tîrguşoarelor în Moldova,* Bucureşti 1914, pp. 19—20, על פי *St. şi Documente* של יורגה, כרך 6, סי' 1292—1293 עמ' 381; והשווה גם יורגה, *Istoria Comerţului,* ב', עמ' 39 הערה 5.

50 שווארצפלד, *Analele,* ג', עמ' 119.

51 Aurel P. Sava, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei,* Bucureşti 1937, p. 137; וראה להלן, בפרק ב', על היהודים בלאפושנה ב־1769, וראה גם יורגה, *Ist. Comerţului,* ב', עמ' 40 הערה 8.

52 ראה להלן, בפרק ב'.

53 ראה להלן, בפרק ב'.

54 דה-טוט, א', עמ' 423; Comisiunea Monumentelor Istorice, *Documente din Basarabia,* עמ' 19—21.

55 A. de la Motraye, *Voyages... en Europe, Asie et Afrique,* 1727, Vol. II, pp. 33, 27, *apud* I. Callimachi şi S. Cris-Cristian, *Călători şi Scriitori Străini despre Evreii din Principatele Româneşti,* Iaşi 1935, pp. 33—34. וראה גם להלן, בפרק ב'.

56 על שתי הערים ראה להלן, בפרק ב'.

57 שווארצפלד, *Analele,* ג', עמ' 119.

58 התהליך של ייסוד ישובים עירוניים על-ידי בעלי-האחוזות על אדמת אחוזותיהם, התנהל במולדאביה כולה במחצית השניה של המאה הי״ח ובעיקר במחצית הראשונה של המאה הי״ט, והיהודים נטלו חלק פעיל בתהליך זה. עיין בספרו הנ״ל של שווארצפלד, *Impopularea.* תהליך זה התנהל במחצית הראשונה של המאה הי״ט גם בביסאראביה, גם כן בהשתתפותם הפעילה של היהודים; ראה להלן, עמ' 35—36.

59 שווארצפלד, שם, עמ' 16, וראה גם להלן בפרק ב'. כעבור זמן התחילה אוניצקאן להתדלדל, אוכלוסיה נתפזרו ובראשית המאה הי״ט היא אינה קיימת עוד כישוב עירוני.

60 שווארצפלד, שם, עמ' 36—38.

61 שם, עמ' 39—40. גם ישוב זה התחיל להתדלדל אחרי סיפוח החבל לרוסיה, היהודים שישבו שם עזבוהו והוא חזר להיות כפר לא גדול.

62 E. Pavlescu, *Economia Breslelor în Moldova,* Bucureşti 1939, pp. 322—324.

63 ראה להלן, בפרק ב'.

64 כפי שאנו לומדים מתוצאות המיפקד של חייבי-המס, שנערך במולדאביה ב־1803. תוצאות המיפקד פורסמו על-ידי Th. Codrescu, *Uricariul,* Vol. VII, 1886, pp. 241—377, Vol. VIII, 1886, pp. 241—368.

פרק ב

1 לראשונה על-ידי הנסיך גריגורי גיקה השלישי בתקופת שלטונו הראשונה (1764—1767) ולאחר מכן שוב על-ידי אותו נסיך בתקופת שלטונו השניה (1774—1777). אחריו חזרו על איסור זה הנסיכים קונסטאנטין מורוזי (1777—1782) ואלכסנדרו קונסטאנטין מאוורוקורדאט ב־1782. עיין M. Kogălniceanu, *Arhiva Românească,* Vol. II, Iaşi 1862, pp. 179—182 והשווה Verax [Radu Rosetti], *La Roumanie et les Juifs,* Bucarest 1903, pp. 67—70; מ. שווארצפלד, *Analele,* ב', עמ' 102—103, 104.

2 במיפקד האוכלוסיה היהודית שנערך ב־1781 על-ידי השלטונות האוסטריים באיזור בוקובינה שבצפון מולדאביה, אחר שאיזור זה סופח לאוסטריה ב־1777, נמצאו 17 יהודים שהחזיקו בחכירה אחוזות שלמות ו־65 יהודים שחכרו חלקי אחוזות; המיפקד פורסם ב־*Ben-Chananja* מיום 26 בדצמבר 1862, עמ' 433. היהודים המשיכו לשבת בכפרים גם לאחר מכן, כפי שמוכיח המיפקד משנת 1803 הנזכר בהערה 64 של פרק א.

3 *Manualul Administrativ al Principatului Moldovei,* Vol. I, Jaşi 1855, p. 525; Is. Loeb, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie,* Paris 1877, pp. 212—213. והשווה Verax, שם, עמ' 70.

4 ראה לדוגמא את כתב-הקיום משנת 1794 של הנסיך קונסטאנטין אלכסנדרו איפסילאנטי לקהילת בוטושאן — בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים; את כתב-הקיום שנתן הנסיך יואן סאנדו

סטורזה ב־1826 לקהילת פיאטרה — בספריה הלאומית והאוני־ברסיטאית בירושלים, MS Varia 157, פורסמה בכתב־העת היהודי־רומני מבוקארסט *Fraternitatea*, ה' (1883), 46—47.

5 עיין במאמרי: "לקורות הארגון הקהילתי בנסיכויות הרומניות בתקופת התקנון האורגני (1832—1857)", ציון, כ"ב (תשי"ז), 214—216, ובמקורות שצוינו שם. בקשר לשאלת הקורפו־ראציות במולדאביה עיין E. Pavlescu, *Economia Breslelor în Moldova*.

6 עיין בפקודות שונות ברוח זו אצל Lazar L. Rosenbaum, *Documente şi Note privitoare la Istoria Evreilor din Ţările Române*, Vol. I (1476—1750), Bucureşti 1947, סי' 27 עמ' 75—76, סי' 28 עמ' 76, סי' 32 עמ' 79. ועיין בספר "סידורו של שבת" לר' חיים מצ'רנוביץ (תקע"ג), חלק שני, תשובה ג', דף ו' ע"א. התשובה, מתחילת שנות ה־90 של המאה הי"ח, מדברת על הטלת קנס קיבוצי בעד רצח, גם אם הנרצח הוא יהודי.

7 עיין את החוקה משנת 1741 של הנסיך יואן קונסטאנטין מאוורוקורדאט אצל רוזנבאום, שם, סי' 23 עמ' 74. החוקה קובעת באורח כללי את זכותו של כל אדם לשבת בערים ולעסוק בכל משלח־יד לפי רצונו, בלא להזכיר במיוחד את היהודים. אין אנו יודעים עדיין על שום פקודה המתירה במפורש ליהודי הנסיכות לעסוק באורח חופשי במסחר ובמלאכה, אך אין גם פקודות האוסרות עליהם את הדבר. נראה כי היהודים נהנו מזכות זו על יסוד הנוהג והמסורת.

8 עיין תשובת הדיוואן המולדאבי משנת 1782 על שאלותיהם של השלטונות האוסטריים בבוקובינה בנוגע לבעיות שונות הכרוכות באדמיניסטראציה של השטח, שסופח לאוסטריה ב־1777 — אצל א. שווארצפלד "Statistica Evreilor în Bucovina la 1781", *Anuar pentru Israeliţi*, כרך י"ט (1898), עמ' 78, וכן סעיפים 1430 ו־1431 בקודכס קאלימאקי משנת 1817, המאשר בלי ספק נוהג קיים מזמן; נוסח הסעיפים אצל Loeb, שם, תעודות, סי' 14 עמ' 213, ואצל Verax, שם, עמ' 71. תקנה זאת מקורה במסורת הנוצרית הקדומה המכוונת למנוע את שלטון היהודים על איכרים ואריסים נוצרים. היא כלולה בחוקים הביזאנטיים ("הבאזיליקות"), שהיו מקובלים גם במולדאביה, ואנו מוצאים אותה באוסף החוקים של השופט היווני מן המאה הט"ז ארמנופולו, אשר הוצא לאור במולדאביה ב־1814 ע"י אנדרונאקי דוניץ'. עיין את ההוצאה הרוסית של קובץ החוקים של דוניץ', שהוצאה לאור ב־1908 ע"י С. Р. Буковский — Л. В. Стамеров, *Местные Законы Бессарабии*, עמ' 75—76. הקובץ של דוניץ' קיבל תוקף חוקי בביסאראביה לאחר סיפוחה לרוסיה על־פי הוראת המועצה העליונה של ביסאראביה מספטמבר 1818 — עיין А. Накко, "Очерк Гражданского Устройства Бессарабской Области с 1812—1828", *Записки Импер. Общества Истории и Древностей*, том 22, Одесса 1900 (להלן נאקו), עמ' 180. אשר לזכות הבעלות של היהודים על נכסי־דלא־ניידי בערים, נשתמרו תעודות רבות המעידות על רכישת בתים וחנויות בערים ומכירתם ע"י יהודי מולדאביה; עיין, למשל, אצל רוזנבאום, שם, סי' 1 עמ' 55, סי' 2 עמ' 55—57, סי' 9 עמ' 60—63, סי' 43 עמ' 86.

9 למעשה גם איסור זה לא נתקיים, והיהודים המשיכו גם אחרי 1804 להחזיק אחוזות בחכירה.

10 עיין פקודת הנסיך קונסטאנטין מורוזי מ־8.8.1780 בנוגע לייסוד העיר שולדאנשטי (אחר־כך פאלטיצ'ני) אצל I. B. Brociner, *Chestiunea Israeliţilor Români*, Bucureşti 1910, עמ' 179—182; את הפקודה של הנסיך גריגורי אלכסנדרו גיקה מ־1776, שפורסמה ב־*Fraternitatea*, ד' (1882), 377; את הפקודה של הנסיך יואן סאנדו סטורזה מ־1823 (המזכירה פקודות קודמות) בנוגע לבית־הכנסת בניאמץ, שם, ז' (1885), 31.

11 חוקת יואן קונסטאנטין מאוורוקורדאט משנת 1741 — אצל רוזנ־באום, שם, סי' 23 עמ' 74.

12 תקנה קאנונית זו, הכלולה בקובץ החוקים משנת 1646 של הנסיך Vasile Lupu (עיין אל. שווארצפלד, "Evreii în Legislaţia lui Mateiu Basarab al Munteniei", *Anuar pentru Israeliţi*, כרך י"ז [1895], עמ' 97—100), נמצאת גם בקובץ החוקים של דוניץ'. עיין *Местные Законы Бессарабии*, פרק 22, עמ' 68.

13 לדברי משה שווארצפלד הצורה העתיקה ביותר של "השבועה היהודית" נקבעה במולדאביה ב־1786; עיין *Analele*, כרך ב', עמ' 56.

14 סעיפים שונים בחוקת Vasile Lupu, אל. שווארצפלד, "Evreii în Legislatia", שם, עמ' 82—87, 88—89. גם בקובץ החוקים של דוניץ', עמ' 228.

15 עיין על העניין הזה בפרוטרוט בספרו הנ"ל של אל. שווארצפלד, *Impopularea*.

16 שם, עמ' 36—37. כתב־הזכויות המאשר ייסוד ישוב עירוני על אדמת האחוזה באֶלץ ניתן לבעל־האחוזה ב־1779. שם, שם.

17 Pavlescu בספרו הנזכר, עמ' 322, 323—324, 325 הערה 3, על־פי M. Costăchescu, *Satul şi târgul Telinesti din ţânutul Orheiului*, Iasi 1930, pp. 30—31.

18 סיפור־המעשה נמצא בשתי כרוניקות מולדאביות בנות הזמן, והוא אושר גם בדו"חות ששלחו לממשלותיהם הצירים הצרפתי והווינציאני בקושטא. עיין E. Schwarzfeld, "The Jews of Moldavia at the Beginning of the 18th Century", *JQR*, 16 (1904), 122—134; J. M. Cargher, *Die Judenfrage in Rumänien*, Berlin 1918, p. 9; Halevy, *Sinai* (Anuar), III (1931), 83—84.

19 ל. ל. רוזנבאום, "מקורות רומניים על חיי היהודים בבסרביה", פרקי בסרביה (מאסף לעברה של יהדות בסרביה), א, תל־אביב תשי"ב, עמ' 9. לא היה באפשרותי לבדוק את רוב המקורות שבהם השתמש רוזנבאום (הוא אף אינו מציין אותם), ואני משתמש, על כן, בחיבורו, כאן ולהלן, מתוך הסתייגות מרובה.

20 השווה דה־טוט, שם, כרך א', עמ' 280—293.

21 שם, עמ' 283—284.

22 *Регесты и Надписи*, כרך ג', פטרבורג 1913, סי' 2148 עמ' 157—158.

23 שם, סי' 2168 עמ' 166.

24 כך מסתבר מן הידוע לנו על היהודים בערים אלה במאה הי"ח (ראה להלן). והשווה ש. רוזאניס, קורות היהודים בתורכיה ובארצות הקדם, א'—ו' (כרך א': דברי ימי ישראל בתוגרמה), תר"ץ—תש"ה.

25 Nicolas-Ernest Kleeman, *Voyage de Vienne à Belgrade et à Kilianova... Fait dans les années 1768, 1769 et 1770*, Neuchâtel 1780, p. 37, *apud* Cris-Cristian - Callimachi, *ibid.*, p. 42.

26 דה־טוט, שם, עמ' 381—382.

27 השווה למשל כמה מן המיסמכים שפורסמו בידי Kogălniceanu, שם, עמ' 166—168, 208—209, 221 ואילך. בעת כיבוש איזמאיל בידי הרוסים ב־1790 נרצחו כל תושבי העיר על־ידי הכובשים; עיין J.-M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1840, pp. 362—363.

28 אישור מאת ראש העיר צ'רנוביץ ליהודי דוד מחוטין לבנות לו בית בעיר, אצל M. Reifer, *Ausgewählte Historische Schriften*, Cernăuţi 1938, עמ' 82—83.

29 אל. שווארצפלד, *JQR*, שם, עמ' 115—116.

30 *Регесты и Надписи*, כרך ג', סי' 2200 עמ' 189, סי' 2356 עמ' 283.

31 А. А. Андриевский, "Материалы по Истории Запорожья и пограничных отношений (1743-1767г.)", *Записки Одесского Общества Истории и Древностей*, 16 (1893), стр. 124.

32 *Регесты и Надписи*, שם, סי' 2196 עמ' 187. אמנם בתעודה לא צויין אם שני יהודים אלה היו תושבי ביסאראביה.

33 התזכיר אצל Kogălniceanu, שם, עמ' 139—148. המקום הנזכר בפנים — עמ' 144. והשווה *История Кишинева*, Кишинев 1966 (להלן: תולדות קישינוב), עמ' 22—23, 28—29.

34 תולדות קישינוב, עמ' 29.

35 И. Н. Халиппа, "Документы XVII-XVIII вв., касающиеся вотчины села Боюкан, ныне предместия гор. Кишинева", *Труды Бессарабской Ученой Архивной Коммиссии,* том II, Кишинев 1902 (להלן: חאליפה, קישינוב), עמ' 240—242. סוחרים יהודים בקישינוב ב־1755 — שם, עמ' 259—261; ב־1756 — שם, עמ' 264—266; ב־1758 — שם, עמ' 269—273; ב־1759 — שם, עמ' 276—279; ב־1797 — שם, עמ' 294—298.

36 יורגה, *Ist. Comerţului*, כרך ב', עמ' 25—26.

37 חאליפה, קישינוב, עמ' 294—298.

38 התעודות על המאבק בין סוחרי קישינוב לבין המינזר פורסמו על־ידי חאליפה, קישינוב, עמ' 240—298; והשווה בתולדות קישינוב, עמ' 25 ואילך, עמ' 30 ואילך, את הדיון והסיכום המבוססים על תעודות אלה.

39 Kogălniceanu, שם, עמ' 143—144.

40 ב־1750 — *Geschichte meines Lebens* von Ludwig von Baczko, קניגסברג 1824, מובא ב־*Allgemeine Zeitung des Judenthums* (להלן: *AZJ*), ס"ג (1899), 91; ב־1767 — Андриевский במאמרו הנזכר בהערה 31 לעיל, שם, עמ' 101.

41 דה־טוט, שם, עמ' 515—516.

42 עיין הערה 31 לעיל.

43 רוזנבאום, מקורות רומניים, שם, עמ' 10.

44 יורגה, *Ist. Comerţului*, כרך ב', עמ' 39 ושם הערה 5; רוזנבאום, מקורות רומניים, עמ' 9. והשווה Pavlescu בספרו הנ"ל, עמ' 321, על יבוא יי"ש דרך מוהילב.

45 יורגה, שם, עמ' 100—101, וכן הלוי, "Comunităţile", בשנתון *Sinai*, שם, עמ' 76 הערה 1.

46 רוזנבאום, מקורות רומניים, שם, עמ' 9.

47 חאליפה, קישינוב, עמ' 269—273. הנסיך אישר את זכותו של המינזר לגבות דמי חכירה גם בעד הבתים שבהם שרפו היהודים את היי"ש.

48 מ. שווארצפלד, *Analele*, כרך ב', עמ' 96.

49 רוזנבאום, שם, עמ' 10.

50 על פנקסים אלה, ראה להלן. התקנות המדברות על בעלי־מלאכה יהודים זהות בשני הפנקסים, אך מסתבר שאין לפנינו ניסוח שיגרתי גרידא, אלא התייחסות למציאות ריאלית בשני הישובים; היוה אומר שבשני הישובים אמנם היו בעלי־מלאכה, שעליהם מדובר בתקנות.

51 בבוקובינה נמנו במיפקד הנ"ל, שנערך שם ב־1781, 89 בעלי־מלאכה יהודים, בתוך מספר כולל של 1,050 יהודים שנרשמו במיפקד. עיין ב־*Ben-Chananja*, שם, שם.

52 Kogălniceanu, שם, עמ' 179—182.

53 שתי הידיעות מובאות על־ידי רוזנבאום במאמרו הנ"ל "מקורות רומניים", שם, עמ' 10, 11, בלי לציין את המקורות.

54 השווה הערה 2 לעיל.

55 רוזנבאום, שם, עמ' 8, וכן יורגה, *Ist. Comerţului*, כרך ב', עמ' 40 הערה 8, המזכיר *St. şi Documente*, כרך 6, סי' 1622 עמ' 426.

56 חאליפה, "Описание Архива Г.г. Сенаторов (российских), председательствовавших в диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 г.г." ב־*Труды* הנ"ל, כרך ג', קישינוב 1907 (להלן: חאליפה, ארכיו), עמ' 493 מס. 435.

57 שם, עמ' 481 מס. 370.

58 השווה את מאמרי הנזכר בהערה 5 לעיל, וכן אב. לאכאווער, "חברה־קדישאס אין מאלדעווע אין 18טן און אנהייב 19טן י"ה", ייווא בלעטער, ל"ט (1955), 52—69. והשווה גם את דברי אל. שווארצפלד, "Un act de Resbunare a lui Şaie Hahambaşa", *Anuar pentru Israeliţi*, כרך י"ט (1898), עמ' 71, האומר כי אחד המניעים העיקריים למאבק שניהל החכם־באשי האחרון של מולדאביה, ישעיה, להבטחת סמכותו על היהודים נתיני־חוץ שישבו במולדאביה ושסירבו להכיר בו, היה רצונו להגדיל את הכנסותיו שקטנו מאד לאחר סיפוח ביסאראביה לרוסיה.

59 השווה I. Levitats, *The Jewish Community in Russia, 1772—1844*, ניו־יורק 1943, עמ' 107—108.

60 בספרות נזכר גם פנקס של חברה־קדישא מסורוקה, שתקנותיה לא פורסמו ואינן ידועות לנו. אף תאריך ייסודה של החברה אינו ברור. בערך על קהילת סורוקה ב־*Еврейская Энциклопедия* נאמר שהחברה נוסדה ב־1777; בסקירה על קהילת סורוקה, שפורסמה על־ידי הסופר שלמה הלל"ס (שגדל והתחנך בסורוקה), בפרקי בסרביה, עמ' 94—120, נאמר (בעמ' 98) שהחברה נוסדה ב־1778. ואילו מ. מ. דודזון כותב (קישינוב היהודית, תל־אביב תשי"א, עמ' 10) כי הפנקס על החברה הוא משנת תק"ג וכי הוא נתחבר בידי ר' ישראל ב"ר דניאל מקישינוב, שכיהן כרב בסורוקה ונפטר שם בתקנ"ו. הואיל והתאריכים הניתנים ע"י ש. הלל"ס ובאנציקלופדיה היהודית־רוסית זהים למעשה, יתכן שהתאריך הניתן על־ידי דודזון איננו נכון.

61 הפנקס שמור בגנזי הספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים; אני עומד לדון בפנקס זה בפרוטרוט, ואף לפרסם קטעים ממנו, במאמר מיוחד.

62 А. Лион, *Хроника Умственного и Нравственного развития Кишиневских Евреев (1773 по 1890г.) и обзор благотворительных учреждении в Бессарабской губерний*, חוב' א', קישינוב 1891, עמ' 5 ואילך. לא עלה בידי להשיג חוברת זאת.

63 בספרו יהודי קישינוב, תל־אביב תש"י, עמ' 243—245.

64 בספרו הנ"ל *Economia Breslelor în Moldova*, עמ' 559—567; דיון על הפנקס, שם, עמ' 325—331. גם לאכאווער דן בפנקס זה במאמרו הנזכר בהערה 58 לעיל.

65 עיירה בפודוליה; עיין *Евр. Энциклоп.*, כרך 14, עמ' 410.

65* החידושים על מסכת חולין, נדפס באלעקסניץ בשנת תקל"ה; הובא לדפוס ע"י בנו של המחבר, יצחק אייזיק.

66 לאכאווער במאמרו הנ"ל, שם, עמ' 56. לאכאווער מביע את ההשערה שדוד ב"ר יחיאל־מיכל זה היה אולי בנו של המגיד יחיאל־מיכל ב"ר יוסף, שאף הוא כתב את התקנות של חברות־קדישא בכמה קהילות במולדאביה.

67 השווה בעניין זה לאכאווער, שם, עמ' 56—57, 62—63.

68 בס"ה פירסם ליאון 4 חוברות, שרק הראשונה מהן מוקדשת ליהודי קישינוב, ואילו 3 הנותרות דנות בקהילות האחרות בביסאראביה.

69 מובאים על־ידי י. קורן, בספרו הנ"ל, עמ' 35.

70 קישינוב היהודית, עמ' 10. והשווה הערה 60 לעיל.

71 על ר' זלמינה ב"ר מרדכי משארגורוד נאמר שהיה תלמידו של הבעש"ט, אך אדם זה אינו נזכר בחיבורים כגון מ. מ. בודק, סדר הדורות החדש, הוצ' תש"א; א. ואלדן, שם הגדולים החדש, ורשא תר"מ, או א. כהן, קנת סופרים, למברג תרנ"ג, המפרטים את תלמידי הבעש"ט ואת ראשוני החסידים.

72 עיין עליו בין השאר, י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ג', ת"א 1958, עמ' 290—291, 314—317; כרך ד', שם 1959, עמ' 137—140. ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, כרך ד', מרחביה 1956, עמ' 41—44. ב. דינור, "שאלת הגאולה ודרכיה בימי ראשית ההשכלה", במפנה הדורות, ירושלים תשט"ו, עמ' 264—265. דינור כותב כי ר' יי"ל מרגליות "הי זמן מה בפודוליה (חוטין)"; חוטין נמצאת, כמובן, רק על גבולה של פודוליה.

73 הוצאת פרנקפורט דאודר, תקס"ב, דף ב' ע"ב.

74 זהו נוסח השער: "... הרב מוהרי"ל מרגליות ... אשר לפנים היה לרב אב"ד בק"ק בוזנאב ואח"ז נתקבל לרב בק"ק שעברשין ומשם נתקבל לרב אב"ד בק"ק פלאנסק ... ומשם נתקבל לרב אב"ד לק"ק לעסלא ..."

75 השווה ג. שלום, שבתי צבי, תל־אביב תשי"ז, עמ' 493, 495, 499, 505, 632, 712, 714, ובמיוחד את מאמרו "התנועה השבתאית בפולין" בקובץ בית ישראל בפולין, חלק ב', ירושלים תשי"ד,

עמ' 36—76. והשווה גם מ. בלבן, לתולדות התנועה הפראנקית, תל־אביב תרצ"ד, חלק א', פרקים א'—ו'; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ג', עמ' 149.

76 נדפס בוילנה, תק"פ. הובא לדפוס על־ידי נכדו של ר' יצחק אשכנזי, ר' יצחק ב"ר חיים מביאליסטוק. עיין א. ואלדן, שם, ח"א, עמ' 69 סי' רל"ח.

77 *Jewish Encyclopaedia*, כרך ב', עמ' 197; *Евр. Энциклопедия*, כרך ג', עמ' 562.

78 בהקדמה לספר הכתובה בידי נכדו של ר' יצחק, וכן ב־4 ההסכמות האחרות (של ר' אריה ליב, אב"ד מבריסק; של ר' אברהם אבלי מוילנה; של ר' משה זאב ב"ר אליעזר אב"ד מטיקטין; של ר' שלמה אב"ד מסלונימה; ההסכמות נושאות את התאריכים תקע"ט—תק"פ) לא נאמר דבר על מקום מושבו של ר' יצחק.

79 עיין עמ' 11 והערה 16 לעיל.

80 אליעזר כהן, מחבר הספר קנת סופרים הנזכר בהערה 71 לעיל. כותב כי ר' יצחק אשכנזי ישב בבעלז שבגאליציה, ומזהה אותו עם ר' יצחק מבעלז, שנהרג על קידוש השם בשנת תקכ"א ושאותו הספיד ר' חיים כהן רפפורט בספר זכר החיים (קנת סופרים, דף נ' ע"ב, הערה 834. ההספד של ר' חיים כהן רפפורט — ס' זכר החיים, לבוב תרכ"ו, דרוש כ"ה, דף נ"ז ע"ב — דף נ"ט ע"ב). אך לזיהוי זה אין יסוד שכן ר' יצחק אשכנזי, בעל ברית עולם, לא כונה בשום מקום — לא על־ידי נכדו ולא על־ידי בעלי ההסכמות שניתנו לספרו — בשם "קדוש", כפי שצריכים היו לקרוא לו אילו נהרג על קידוש השם.

81 עיין A. Kraushaar, *Frank i frankiscy polscy*, Krakow 1895, כרך א', עמ' 71, 185, 104, 99, 100; עמ' 72, 178, 102, 98, 99 בתרגום העברי של הספר של קראוסהר מאת נ. סוקולוב, פראנק ועדתו, ורשא 1895. מ. בלבן, לתולדות התנועה הפראנ־קית, ח"א, עמ' 117—118, 192—193. ספר השמוש לר' יעקב עמדין, אמסטרדם 1758—1762, דף פ' ע"א.

82 ספר השמוש, שם.

83 אמנם בלבן מקבל סיפור זה כלשונו; שם, עמ' 193.

84 קראוסהר, עמ' 78, 135, 140; עמ' 84, 130, 134 בתרגום העברי; בלבן, עמ' 200.

85 קראוסהר, עמ' 328.

86 שם, עמ' 139; עמ' 133 בתרגום העברי. אין, כמובן, להתייחס באימון יתר למספרים אלה, אולם הדברים בודאי משקפים את הצלחת הכת להפיץ את תורתה.

87 שם, עמ' 183; עמ' 176 בתרגום העברי. יתכן כי מדובר ביהודי תורכי שישב אז בחוטין; לדברי רוזאניס (קורות היהודים בתורכיה, כרך ה', עמ' 86 הערה 9) התקיימה אז בחוטין עדה קטנה מיהודי תורכיה ומשפחה בשם "חטים" מבין יהודים תורכים שישבו בחוטין ונמלטו משם, ישבה בזמנו בקושטא.

88 עיין על עניין זה ספר השמוש לר' יעקב עמדין, דף פ"ד ע"ב; וכן אוטוביוגראפיה של ר' יעקב עמדין, מגלת ספר (הוצאת דוד כהנא, וארשה 1896), עמ' 207.

89 ש. דובנוב, תולדות החסידות, תל־אביב תש"ד, עמ' 441—442.

90 "חסידים און חסידות אין בעסאראביע", ייווא בלעטער, ל"ט (1955), עמ' 278—283; נוסח עברי "החסידות בביסראביה", בקובץ על אדמת ביסראביה, כרך א, תל־אביב תשי"ט, עמ' 9—16.

91 תולדות החסידות, עמ' 136—137.

92 קורות פאדאליא וקדמוניות היהודים שם, אודיסה תרנ"ה, עמ' 63—64.

93 "חבורות לתורה ולמצוות והתנועה החסידית בהתפשטותה", ציון, כ"ב (תשי"ז), 196—199. ועכשיו גם בספרו יהודים ויהדות במזרח־אירופה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 315—318.

94 ספר בן פורת יוסף, קוריץ תקמ"א, דף פ"ו ע"א.

95 ר' יעקב יוסף כותב: "... איזהו חכם הלומד מכל אדם וכ' וכן מכל מעשה המאורע בעולם יכול ליקח מזה מוסר לעבודת השם יתברך וכגון מעשה המאורע בשנה זו שנת תקכ"ט לפ"ק שסיפר לי א' מעשה המאורע בק"ק בענדער שהנהוג מקדמת דנא שאין רשות למלך קדר לכנוס במבצר שבעיר הנ"ל השייך למלך ישמעאל ובשנה זו נכנס מלך קדר הנ"ל במבצר הנ"ל ואח"כ לקח קנס מן שר העיר על שהניחו לכנוס וכ' ודפח"ח ואמרתי משל זה הוא ממש כמו היצה"ר הנכנס בגוף האדם...", ואילו הוברמן מביא את הדברים בלשון זו: "מעשה מאורע משנת תקכ"ט שסיפר לי אחד בעיר בנדרי שהנוהג מקדמת דנן שאין רשות למלך קידר להיכנס להמבצר...", וההבדל ברור. מן הנוסח של ר' יעקב יוסף אין לדעת אם האיש שסיפר לו את סיפור המעשה היה בעצמו תושב באַנדאָר, ועל כל פנים אין שום רמז לחסידים בבאַנדאָר. המעשה שמספר עליו ר' יעקב יוסף אירע, ככל הנראה, בעת ביקורו בבאַנדאָר של דה־טוט, המספר על כך בספרו הנ"ל, כרך א', עמ' 500—501.

96 שבחי הבעש"ט, הוצ' ש. א. הורודצקי, תל־אביב תש"ז, עמ' ק"נ; דגל מחנה אפרים לר' משה חיים אפרים מסודילקוב, קוריץ תק"ע, דף י"ט ע"ב (פרשת וישלח).

97 אבר. כהנא, ספר החסידות, וארשה תרפ"ב, עמ' 300—301. ר' לייב אומר: "למה נפל הגורל דווקא על יאלטישקוב [מקום מגוריו] ולא על ברדיטשוב או קישינוב?", וזאת בקשר לביקורו של קיסר אוסטריה בביתו, ביקור שבישר את מותו.

98 מאת ראובן מרגליות, לבוב תרפ"ט.

99 ראה עמ' 81 להלן.

100 ראה להלן, בפרק ד.

101 עיין שבחי הבעש"ט, עמ' ס"ג; דובנוב, תולדות החסידות, עמ' 94 ושם הערה 3; וכן השערים בספריו של ר' יעקב יוסף.

102 ואלדן, שם, ח"א, עמ' 129 סי' קמ"ג; בודק, סדר הדורות החדש, עמ' 27; דובנוב, שם, עמ' 138 הערה 2, ששם מפורטות הקהילות שבהן ישב ר' אברהם־שמעון.

103 ואלדן, שם, עמ' 121 סי' ר"ב; בודק, שם, עמ' 41; ספר קנת סופרים, דף פ"א ע"ב (הערה 1294); שבחי הבעש"ט, עמ' מ"ב.

104 עיין ה. מ. היילמאן, ספר בית רבי, ברדיטשוב 1902, עמ' 23—24 ועמ' 29 הערה א'.

פרק ג

1 עיין "Описание Бессарабской области составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиным, 1816 года 1-го июня", *Записки Имп. Общества Истории и Древностей*, т.VI, Одесса 1867 (להלן: סוויניין). стр. 293; Н.К. Могилянский, *Материалы для географий и статистики Бессарабии*, Кишинев 1913, стр. 3-5; Л.С. Берг, *Бессарабия — Страна, Люди, Хозяйство*, Петроград 1919, стр. 66-67; Ion I. Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuţi 1923[2], pp. 240-241; C.U. Clark, *Bessarabia*, New-York 1927, pp. 66-67.

2 סוויניין, עמ' 210—211, 231—233; לדבריו (עמ' 211) ברחו מביסאראביה עד 1816 כ־3,000 משפחות. אמנם במקום אחר (עמ' 273—274) הוא כותב כי ממחוז חוטין בלבד ברחו 3,353 משפחות; כן ברחו לדבריו ממחוז גרצ'ני 290 משפחות (עמ' 318) וממחוז חוטרניצ'ני 906 נפשות (עמ' 320). וראה אצל נאקו, שם, עמ' 118—

119, את מכתבו מה־30.11.1813 של מיניסטר הפנים קוראקין אל הנסיך ויאזמיטינוב, שהיה אז אחראי לביסאראביה; קוראקין הסתמך על הדו"ח שהוגש לו ע"י הפקיד הרוסי באיקוב, אשר ביקר בביסאראביה באותה שנה.

3 ראה את ההוראות של אלכסנדר בקובץ התעודות על ההתיישבות של מתיישבים מעבר לדאנובה בביסאראביה: *Устройство Задунайских Переселенцев в Бессарабии (История Молдавии, Документы и Материалы,* т. II) קישינוב 1957, סי' 133 עמ' 185—187; והשווה שם, סי' 362 עמ' 467 (החלטת המועצה העליונה של ביסאראביה מיום 16 בפברואר 1818), על הצורך להביא מתיישבים זרים לביסאראביה. והשווה עכשיו И. Мещерюк, *Переселение Болгар в южную Бессарабию 1828-1834 гг.*, קישינוב 1965, עמ' 67 ואילך; וכן И. А. Анцупов, *Государственная Деревня Бессарабии в XIX Веке*, קישינוב 1966, עמ' 26 ואילך.

4 על התיישבות הבולגארים עיין עתה בעיקר קובץ התעודות הנזכר בהערה הקודמת, ספרו הנ"ל של Мещерюк וכן М. Г. Попруженко, "Из Материалов по истории славянских колоний в России" ב־*Записки* הנ"ל כרך 28 (1910), עמ' 1—34; על יישוב הגרמנים מדוכסות וארשה עיין בקובץ התעודות הנ"ל, סי' 115 עמ' 163—165, וכן ניסטור בספרו הנ"ל, עמ' 295—296. על יישוב הסרבים עיין החלטת ועד המיניסטרים מיום 9.2.1826 — "О переселении сербов находящихся в Бессарабской области", *Полное Собрание Законов Российской Империи, Собрание Второе* (להלן: *ВПСЗ*) том I, 12.12.1825 по 1827, Спб. 1830, No. 132 стр. 194-196.

5 עיין החלטת ועד המיניסטרים מיום 21.9.1826 — "О переселении крестьян из внутренних губерний в Бессарабскую область", שם, סי' 592 עמ' 998—1000. ועיין גם נאקו, עמ' 208 ובמיוחד ספרו הנ"ל של אנצופוב, עמ' 27 ואילך.

6 כ־90 ישובים שהוקמו בדרום ביסאראביה אחרי 1806, מקצתם במקום הכפרים הטאטאריים שניטשו ע"י תושביהם, נזכרים ב־*Россия. Полное Географическое Описание нашего Отечества,* под редакцией В.П. Семенова — Тян-Шанского, том XIV: Новороссия и Крым, Спб. 1919, стр. 485-486, 495-505. והשווה גם את ספרו הנ"ל של Мещерюк, עמ' 144 ואילך.

7 Попруженко, שם, עמ' 27. נתונים רבים על המתיישבים הבולגארים בביסאראביה, אצל Мещерюк, שם, במקומות שונים.

8 ניסטור, עמ' 296.

8* עיין אנצופוב, שם, עמ' 30.

9 תנועת הבריחה של האיכרים הרוסיים לביסאראביה התחילה עוד לפני סיפוחה לרוסיה. עיין Radu Rosetti, "Arhiva Senatorilor din Chișinău si ocupația rusească dela 1806-1812 — III: Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812", *Analele Academiei Române*, Seria II, tom XXXII, Memoriile Secț. Istorice No. 2, București 1909, pp. 39-41 (מכתבו מה־28.9.1808 של מושלן הרוסי של הנסיכויות הרומניות הנסיך פרוזורובסקי למושל פלך פודוליה). והשווה אנצופוב, שם, עמ' 32 ואילך, הנותן פרטים רבים על תנועת בריחה זו של איכרים רוסיים לביסאראביה.

10 מיגיליאנסקי, שם, שם.

11 *ВПСЗ*, שם, סי' 84 עמ' 132—133; והשווה *Россия*, עמ' 303—304.

12 *ВПСЗ*, שם, סי' 55 עמ' 84—85 וסי' 367 עמ' 494—495.

13 שם, סי' 223 עמ' 321—323.

14 שם, סי' 65 עמ' 95—97; סי' 195 עמ' 294—296; סי' 241 עמ' 339—340.

15 עיין בפרק ה' להלן.

16 סווינין, עמ' 266, 278, 290.

17 עיין J.G. Kohl, *Russia*, London 1844, עמ' 409, 418, 424.

18 *Новороссийский Календарь на 1857г.*, Одесса 1856, עמ' 393—413, ושם פרטים נוספים על סחר־החוץ של ביסאראביה באמצע המאה הי"ט.

19 כידוע, כל הנתונים הסטאטיסטיים המתייחסים לאוכלוסיית רוסיה — ובכלל זה, כמובן, גם לאוכלוסיית ביסאראביה — עד לעריכת המיפקד הכללי של האוכלוסיה בשנת 1897, אינם מדוייקים ואינם מהימנים. ערכם בעיקר יחסי.

20 הרישום נעשה בכל ישוב על־ידי הכומר המקומי, שערך גם את טכס ההשבעה. בני דתות לא־פראבוסלאביות — ובכללם יהודים — הובאו לשבועה על־ידי כוהני הדת שלהם. החומר שנאסף במיפקד פורסם על־ידי א.נ. חאליפה ב־*Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Коммиссии*, כרך ג', קישינוב 1907, עמ' 3—229 · "Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817г." (להלן: חאליפה, מיפקד).

21 במיפקד עצמו, על פי החומר שנאסף ופורסם על־ידי חאליפה כנ"ל, נמנו 92,946 ראשי־משפחה, אולם חאליפה מעיר (שם, עמ' 229), כי הגיניראל באחמטייב, מי שהיה אז נציב ביסאראביה והורה על עריכת המיפקד, כתב באחד המיסמכים שבס"ה נמנו בחבל 96,526 ראשי־משפחה; חאליפה זוקף את ההפרש של 3,580 ראשי־משפחה על־חשבון אוכלוסיית קישינוב, שלא נכללה בחומר המיפקד, וכן על־חשבון האצילים שהושבעו כולם בקישינוב ושלא נכללו אף הם בחומר המיפקד. בדו"ח שלו לאלכסנדר I מיום 21 ביוני 1817 על השבעת תושבי ביסאראביה. הודיע באחמטייב כי בביסאראביה נמנו 250,879 גברים ו־240,800 נשים (היינו בס"ה 491,679 נפשות); עיין בקובץ התעודות הנזכר בהערה 3 לעיל על התיישבות מתיישבים מעבר לדאנובה בביסאראביה, סי' 318 עמ' 401. הואיל ואין בידי פירוט הנפשות על פי המחוזות אלא רק פירוט המשפחות, כפי שהוא פורסם ע"י חאליפה כנ"ל, אני משתמש במספר הנ"ל של 96,526 כפול 5; ההפרש בין מספר הנפשות לפי חישוב זה לבין מספר הנפשות הניתן על־ידי באחמטייב קטן מאד.

22 סווינין (עמ' 210) מציין רק 73,704 משפחות, על יסוד אינפורמציה שנמסרה לו על־ידי מושלי המחוזות; אולם הוא עצמו מוסיף כי אין לסמוך על נתונים אלה. הכומר פטר קוניצקי (Куницкий), אשר היה בין הכמרים הרוסיים הראשונים שנשלחו לשרת בביסאראביה ואשר השאיר תיאור החבל בשם *Краткое статистическое описание Заднестровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Отоманскою в Бухаресте 1812 года*, Спб. 1813, משער, על יסוד מספר הכנסיות, כי היו אז בביסאראביה כ־100,000 גברים נוצרים (שם, עמ' 13). קצין המטה הרוסי א. זאשצ'וק (А. Защук), אשר ערך בתחילת שנות ה־60 של המאה הי"ט סקר של ביסאראביה ואוכלוסייתה: *Бессарабская область. Материалы для географий и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*, Спб. 1862 (להלן: זאשצ'וק), מעמיד את אוכלוסיית ביסאראביה ב־1812 על 41,160 משפחות, וזאת בהסתמך על הדו"ח של מפקד הכוחות הרוסיים בביסאראביה, האדמירל צ'יצ'אגוב (שם, עמ' 147, מצוטט על־ידי Ion G. Pelivan, *The Movement and Increase of Population in Bessarabia (from 1812 to 1918)*, Paris 1920, p. 11). מספר דומה — 43,160 משפחות, ניתן גם על־ידי נאקו (עמ' 110—111), בלי לציין את המקור. מספר גדול במידת־מה — 55,360 משפחות — ניתן על־ידי А. Скальковский, *История Новороссии*, Одесса 1838, כרך ב', עמ' 193 (מצוטט על־ידי פליבאן, שם, שם) בעוד שבתיאור סטאטיסטי של רוסיה, שנכתב ב־1815 (Е.Ф. Зябловский, *Статистическое описание Российской империи*, Спб. 1815, стр. 28-29) נאמר כי בביסאראביה יושבים 300,000 נפש (מובא אצל — В.М. Кабузан, *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX*

в., Москва 1963, стр. 167).

23 Кабузан, טבלה 17 עמ' 163.

24 ניסטור, שם, עמ' 274; ברג, שם, עמ' 79 — שניהם בלי לציין את המקור.

25 Кабузан, טבלה 17 עמ' 159, 161, 163. חישוב שיעורי הגידול באזוריה השונים של רוסיה ובמדינה כולה מבוסס על הנתונים של הרביזיות השביעית והעשירית שנערכו ברוסיה ב־1815 וב־1857. בביסאראביה לא נערכה רביזיה ב־1815, והנתונים על מספר האוכלוסים שם בראשית המאה הם ממקור אחר; גם הנתונים לגבי 1857, מקצתם ממקור אחר. יתכן, על כן, כי ההשוואה בינה לבין האזורים האחרים ברוסיה, איננה מדוייקת כל צורכה.

26 לפי חומר המיפקד שפורסם על־ידי חאליפה.

27 לפי הנתונים המפורטים לפי מחוזות המובאים על־ידי זאשצ'וק (עמ' 204, אצל פליבאן, שם, עמ' 14). זאשצ'וק נותן מספר שונה במידת מה מסיכום הרביזיה שפירסם קאבוזאן; לפי זאשצ'וק היו בביסאראביה הרוסית ב־1858 890,471 תושבים. אני משתמש בנתונים של זאשצ'וק משום שקאבוזאן אינו נותן את הפירוט לפי המחוזות.

28 ב־1817 היו קישינוב והאיזור כלולים במחוז אורהיוב; 25,922 ראשי־משפחה שנרשמו במיפקד + 3,580 ראשי־משפחה מקישינוב וכן האצילים.

29 המיבנה האדמיניסטראטיבי של האיזור הדרומי שונה לגמרי במשך התקופה הנידונה; משום כך יש הכרח לכלול יחד את כל המחוזות של האיזור, כדי שההשוואה תתייחס לאותם השטחים בערך. המספר המתייחס ל־1817 מקיף 4 מחוזות: באָנדאַר (הכולל גם את אקרמן והסביבה) עם 25,220 תושבים, קודרו ((הכולל גם את מחוז חוטרניצ'ני שבוטל בינתיים) עם 29,035 תושבים, איזמאיל (הכולל גם את קיליה) עם 22,405 תושבים וגרצ'ני עם 11,120 תושבים. המספר המתייחס ל־1858 מקיף את המחוזות באָנדאַר עם 37,485 תושבים, אקרמן עם 40,922 תושבים, קאהול עם 5,805 תושבים וכן את אחוזות המדינה עם 63,664 תושבים, מושבות המתיישבים הזרים עם 71,961 תושבים, כפרי הקוזאקים עם 11,825 תושבים, ואיזור איזמאיל, שנמסר לרומניה, עם 127,330 תושבים. אחוזות המדינה, מושבות המתיישבים הזרים וכפרי הקוזאקים היו כולם במחוזות באָנדאַר ואקרמן.

30 אותה תמונה מתקבלת גם אם משתמשים במספרים הניתנים ע״י סווינין לגבי שנת 1816; גם אז יוצא כי בשלושת מחוזות הצפון ישבו 50.2% של כלל אוכלוסיית החבל, ואילו במחוזות הדרום ישבו רק 20.2% של האוכלוסיה.

31 הן קוניצקי והן סווינין משתמשים ללא הבחנה פעם בשם עיר ופעם בשם עיירה לגבי אותם הישובים. והשווה חאליפה, שם, עמ' 52, הערה, ביחס למונח הרומני Târg הבא לציין כל ישוב עירוני, בין גדול ובין קטן.

32 לפי הנתונים שנאספו במיפקד משנת 1817, כל הישובים העירוניים של החבל היתה להם אדמה חקלאית ותושביהם עסקו בחקלאות. על העיר ראֶני, למשל, נאמר שהתושבים מתפרנסים ממסחר — שממדיו מצומצמים — מגידול תבואות וירקות, מדיג ומכרמים (חאליפה, מיפקד, עמ' 210—211). חלק מתושבי קישינוב עסקו עדיין בעבודה חקלאית במשך כל המחצית הראשונה של המאה הי״ט — אם כי העיסוק הזה הלך ופחת בהדרגה. עיין תולדות קישינוב, עמ' 39 ואילך.

33 עיין בעיקר אצל סווינין במקומות רבים, כגון עמ' 259, 269, 281, 287, 304, 312. אשר לקישינוב — סווינין מעמיד את מספר תושביה על 5,000 (עמ' 269). אולם בספרות (למשל ברג, שם, עמ' 222) צויין גם כי בזמן הסיפוח מנתה אוכלוסיית קישינוב 7,000 איש. והשווה גם תולדות קישינוב, עמ' 36.

34 סווינין, עמ' 269. והשווה Heinrich von Reimers, *Reise der Russisch — Kaiserlichen Gesandtschaft an die Othomanische Pforte im Jahr 1793*, vol. I, St. Petersburg 1803, p. 93 (*apud* Callimachi — Cris-Cristian, *op. cit.*, p. 60): "Kischnäwa . . . ist ein Kleiner unbedeutender Ort an dem Flüsschen Bük". והשווה גם תולדות קישינוב, עמ' 36.

35 P. Cazacu, *Moldova dintre Prut şi Nistru, 1812-1918*, Iaşi 192?, pp. 118-120.

36 К. Арсеньев, *Статистические Очерки России*, Спб. 1848, стр. 154.

37 В.О. Леванда, *Полный Хронологический Сборник законов . . . касающихся Евреев*, Спб. 1874 (להלן: ליבאנדה), סי' 385 עמ' 463—464. היסטוריונים רומנים אף האשימו את הרוסים כי עודדו את האורבאניזציה בביסאראביה כדי ליצור בדרך זו מרכזים של השפעה רוסית; השווה Cazacu, שם, שם.

38 הנתונים על מספר התושבים באקרמן ב־1808 — מתוך חומר על מצבם של המיבצרים בביסאראביה בשנה האמורה. חומר זה היה שמור באחד התיקים שהיו גנוזים בארכיון הסינאטורים הרוסיים אשר ישבו ראש בדיוואנים (הממשלות) של וואלאכיה ומולדאביה בשנים 1806—1813; תמצית התיקים פורסמה על־ידי א. חאליפה ב־*Труды* הנ״ל, כרך א', עמ' 327—374; כרך ב', עמ' 341—424; כרך ג', עמ' 442—508 (ראה הערה 56 לפרק ב' לעיל). הנתונים על המיבצרים — כרך ב', עמ' 380—382. הנתונים על מספר התושבים בחוטין, קישינוב ובאָנדאַר ב־1816 — לפי סווינין, עמ' 270, 283, 297. הנתונים על מספר התושבים בסורוקה, באָלץ ואורהיוב ב־1817 — לפי חומר המיפקד שפורסם על־ידי חאליפה, עמ' 83, 137. הנתונים לשנת 1858 — לפי זאשצ'וק, עמ' 204, כפי שמצוטט על־ידי פליבאן, שם, עמ' 14.

39 לפי הנתונים הנ״ל על מצב המיבצרים בביסאראביה ב־1808, היו באותה שנה בחוטין 648 ראשי־משפחה (*Труды*, כרך ב', עמ' 381) או 3,240 נפשות. אם נביא בחשבון מספר זה, גדלה אוכלוסיית חוטין בשנים 1808—1858 ב־305% בלבד.

40 על בניינה של קישינוב והתפתחותה הכלכלית במחצית הראשונה של המאה הי״ט, עיין תולדות קישינוב, עמ' 39 ואילך, 44 ואילך, 49 ואילך, 55 ואילך.

41 על יישובה של קישינוב וגידול אוכלוסייתה אחרי 1812, עיין שם, עמ' 47—49 וכן סווינין, עמ' 269.

42 קוניצקי, עמ' 13.

43 סווינין, עמ' 207.

44 שם, עמ' 273, 284, 289.

45 ראה עמ' 25 והערה 20 לעיל.

46 ראה להלן את הפירוט לפי המחוזות, ושם מראי המקומות. לפי טבלת סיכום הניתנת אצל חאליפה, מיפקד, עמ' 230, נרשמו במיפקד בס״ה 2,326 ראשי־משפחה יהודים, מהם 2,274 גברים, 33 נשים ו־19 שכירי־יום, שישבו במחוזות חוטין, סורוקה, יאסי ואורהיוב. אך סיכום זה אינו כולל משום־מה 234 ראשי־משפחה יהודים ממחוז אורהיוב וכן 312 ראשי־משפחה יהודים (בהם 20 שכירי־יום) שישבו במחוזות באָנדאַר, קודרו, איזמאיל וגרצ'ני, אף על פי שגם יהודים אלה נרשמו במיפקד וצוינו בחומר שפורסם ע״י חאליפה. מספר ראשי־משפחה יהודים שנרשמו במיפקד מסתכם איפוא ב־2,872.

47 חאליפה, מיפקד, עמ' 54.

48 סווינין, עמ' 273.

49 שם, עמ' 283.

50 היא Movilău במקורות הרומניים שאין לערבב אותה עם מוהילב שבפודוליה השוכנת על חופו השמאלי של הדניסטר. Movilău זהה, כפי הנראה, עם העיירה אטאקי (Атаки) השוכנת על חופו הימני של הדניסטר, בדיוק מול מוהילב והמהווה למעשה יחד עם הישוב שממולה עיר אחת כשרק הנהר מפריד בין שני החלקים. והשווה שו״ת נטע שעשועים לר' צבי הירש קרא מבוטשאטש (זולקווא תקפ״ט), חלק אבן העזר, סי' ע״ט, שם מדובר על "אב״ד דק״ק אטיק דמאהלוב". לפי Condica Liuzilor משנת 1803 (*Uricariul*, ב', עמ' 294), היתה מובילאו ישוב עירוני שהיה שייך לאציל המולדאבי אַלקו גיקה.

51 **היא ואד־ראשקוב** (Вад-Рашков) **שעל חופו הימני של הדניס**טר, השוכנת מול ראשקוב שעל חופו השמאלי של הדניסטר והנקראת לעיתים קרובות אף היא בשם ראשקוב.

52 חאליפה, מיפקד, עמ' 84.

53 סווינין, עמ' 284.

54 חאליפה, שם, עמ' 116.

55 סווינין, עמ' 289.

56 חאליפה, שם, עמ' 172, 173.

57 שם, עמ' 119.

58 שם, עמ' 137.

59 סווינין, עמ' 265.

60 שם, עמ' 267.

61 שם, עמ' 270.

62 חאליפה, שם, עמ' 185.

63 סווינין, עמ' 293.

64 שם, עמ' 297.

65 שם, עמ' 300.

66 לפי דו"ח מיום 15.7.1817 של הממונה על המיפקד במחוז קודרו (חאליפה, שם, עמ' 191) העיר קיליה נמצאת במחוז איזמאיל, אך הדו"ח הנ"ל כולל גם את 36 היהודים שהושבעו בעיר זו, יחד עם יהודי מחוז קודרו ומונה אותם בתוך כלל היהודים שנמצאו במחוז זה.

67 סווינין, עמ' 316.

68 שם, עמ' 318.

69 שם, עמ' 304.

70 חאליפה, שם, עמ' 206.

71 סווינין, עמ' 308.

72 לאחר מכן העיר קאהול.

73 חאליפה, שם, עמ' 229.

74 סווינין, עמ' 314.

75 סווינין כותב כי יהודי הכפרים במחוז סורוקה שילמו כרבע מן המס שנגבה מאת היהודים ב־4 העיירות של המחוז (שם, עמ' 285—286). מזה ניתן אולי ללמוד, כי מספר היהודים שישבו בכפרים הגיע לכדי רבע מיהודי העיירות, היינו כ־1,000 איש.

76 על־פי Zamfir Arbore, *Dicționarul Geografic al Bassarabiei*, p. 215, מובא ע"י רוזנבאום, "מקורות רומניים על חיי היהודים בבסרביה", שם, עמ' 13; המספר נראה מוגזם.

77 על־פי החומר על מיבצרי ביסאראביה ב־1808, חאליפה, ארכיו, כרך ב', עמ' 381.

78 בספרו הנ"ל, עמ' 289.

79 מספר זה כולל את 34 ראשי־המשפחה במחוז קודרו שמקומות מושבם לא צוינו בחומר המיפקד. כן נכללו בו גם 234 ראשי־משפחה ממחוז אורהיוב, אם כי אפשר כי במספר זה כלולים גם תושביה היהודים של העיירה טאלאנאֶשט הואיל והוא מתייחס לאיזור שבו שכנה עיירה זו.

80 חאליפה, מיפקד, עמ' 229.

81 לפי הנתונים המובאים ע"י סווינין, חאליפה וקאזאקו הסתכמה האוכלוסיה הלא־יהודית ב־20 הישובים העירוניים ב־30,000—35,000 איש.

82 לפי הנתונים אצל הנ"ל המתייחסים לראשקוב, סורוקה, בריצ'אן, ליפקאן, באֶלץ, פאלאֶשט, מוהילב (אטאקי).

83 סווינין, עמ' 283. לפי הנתונים המתייחסים ל־1808 היוו יהודי חוטין 52.4% מכלל האוכלוסיה — 340 ראשי־משפחה יהודים מתוך 648 ראשי־משפחה בסך הכל — עיין חאליפה, ארכיו, כרך ב', עמ' 381.

84 על־פי הנתונים אצל סווינין: קיליה — 5.1%, באֶנדאֶר — 6.4% (אך לפי הנתונים על אוכלוסיית באֶנדאֶר המתייחסים ל־1808 היוו היהודים 30.9% מכלל האוכלוסיה בעיר זו — עיין חאליפה, שם, עמ' 381). באקרמן היוו היהודים ב־1808 5.4% מכלל האוכ־לוסיה — עיין חאליפה, שם, שם. סווינין כותב, כאמור, כי באקרמן היו רק יהודים מועטים.

85 יש לחזור ולהדגיש כי כל המספרים הניתנים להלן אינם מהי־מנים ומדוייקים ואין להם, על כן, ערך אבסולוטי, אלא יחסי בלבד.

86 *AZJ*, ב' (1838), עמ' 49, וכן *Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden* (להלן: *ZDSJ*), א' (1908), עמ' 16 על־פי *Preussische Staats- Krieg- und Friedenszeitung* 1838, עמ' 265; יתכן כי עיתון גרמני זה שימש מקור גם ל־*AZJ*.

87 *ZDSJ*, ח' (1912), עמ' 79, על־פי הנתונים שנמסרו ע"י הסטא־טיסטיקאי F. von Koeppen ב־16.8.1839 לאקדמיה הרוסית בפטרבורג.

88 על־פי הדו"ח שהוגש ל"ועד היהודי" על מספר היהודים ברוסיה והמיסים הנגבים מהם ב־1839. הדו"ח היווה נספח מס. 5 לתיק מס. 80574a בארכיון מיניסטריון החינוך והוא פורסם ב־*Описание Дел бывшего Архива Министерства Народного Просвещения — Казенные Еврейские Училища* כרך I, בעריכת С.Г. Лозинский, פטרבורג 1920, (להלן: לוזינסקי), סי' 15 עמ' 58—59. המספר הניתן בדו"ח הוא 23,164 גברים.

89 *Der Orient*, ו' (1846), עמ' 28. בעיתון צויין כי המספרים מהימנים ביותר. נתונים אלה מובאים גם ע"י י. מ. יוסט ב־*Neuere Geschichte der Israeliten von 1815 bis 1845*, II, Berlin 1847, p. 289 n. 1.

90 А. Скальковский, *Опыт Статистического Описания Новороссийского Края*, I, Одесса 1850, стр. 313

91 לפי עבודה בכתובים של ד"ר יעקב סגל *Internationale Konfessionsstatistik*, p. 36. העבודה נמצאת בידי בנו של ד"ר סגל, מר אריה סגל מירושלים, ואני מודה לו על שאיפשר לי לעיין בה.

92 הערך "Бессарабская Губерния" מאת י. הסן בכרך ד' של ה־*Евр. Энциклопедия*.

93 לפי הוראת מיניסטריון הפנים למושלי הפלכים בקשר להטלת מס נרות ב־1853 שפורסמה ב־*AZJ*, י"ז (1853), עמ' 348. במיסמך ניתן רק מספר הגברים שהוא 32,597.

94 לפי כתב היד Статистический Сборник 1852 года שנמצא בזמנו בספרית האוניברסיטה בקיוב ושצוטט ע"י א. יודיצקי, יידישע בורזשואזיע און יידישער פראלעטאריאט אין ערשטער העלפט 19 יה' (בלי ציון תאריך ומקום ההוצאה), נספח מס' 8, עמ' 103—104.

95 מספר זה כולל 78,751 יהודים שנמצאו במחוזות ביסאראביה אשר נשארו בידי הרוסים אחרי 1856 (לפי זאשצ'וק, עמ' 173) ו־5,945 יהודים שנמצאו באיזור אשר נמסר לרומניה (לפי Verax [Radu Rosetti], *La Roumanie et les Juifs*, p. 32).

96 זאשצ'וק, שם ו־Verax שם, שם.

97 כולל 29 יהודים באיזור הנתון לשיפוטה של הרשות הממונה על המתיישבים. בעמודים 388/9 בספרו נותן זאשצ'וק פעם נוספת את פירוט האוכלוסיה היהודית בחבל לפי מחוזות. כל המספרים הניתנים כאן זהים עם אלה הניתנים על־ידו בעמוד 173, פרט למספרים המתייחסים למחוז אקרמן ולרשות המתיישבים הזרים. את מספר היהודים הנמצאים שם מעמיד עתה זאשצ'וק על 5,169, המהווים 5.9% מכלל האוכלוסיה היהודית בחבל. עם זאת, יש לציין כי גם כאן חוזר זאשצ'וק ואומר כי בס"ה היו בחבל 78,751 יהודים; זהו המספר המופיע בטור ה"סך־הכל" של המספרים המתייחסים למחוזות השונים, אם כי בדיקת הסיכום מראה כי הסך־הכל שונה מזה הניתן על־ידי זאשצ'וק.

98 התמונה איננה משתנית גם אם נקבל את המספר השני הניתן על־ידי זאשצ'וק ביחס למספר היהודים במחוז אקרמן ובשטחים הניתנים לשיפוטה של הרשות הממונה על המתיישבים הזרים. במקרה זה נמצא כי בשלושת המחוזות הצפוניים ישבו 50.4% מכלל היהודים בחבל, בשני המחוזות אורהיוב וקישינוב — 31.2% ובשלושת המחוזות הדרומיים — 18.4% מכלל היהודים בחבל.

99 או למעלה מ־16,000 אם נביא בחשבון את המספר השני הניתן ע"י זאשצ'וק ביחס למחוז אקרמן.

100 לפי הדו"ח שהוגש ע"י מושל ביסאראביה למיניסטריון הפנים, מובא ע"י הסן בערך הנ"ל ב־*Евр. Энциклопедия*. אלה הם הנתונים הראשונים על חלוקה מעין זו והם מתייחסים רק למחוזות שנשארו בידי הרוסים אחרי חוזה פאריס משנת 1856.

101 *Новорос. Календарь* לשנת 1857, עמ' 85, 100.

102 עיין ליבאנדה, סי' 385 עמ' 463—464. לפי הספירה משנת 1897 היו בביסאראביה 22 עיירות ש־11 מהן לא נזכרו כלל בתור ישובים עירוניים במקורות המתייחסים לתחילת השלטון הרוסי בחבל. בחלק ניכר מהן היוו היהודים את הרוב המכריע של האוכלוסייה — עיין Еврейское Статистическое Общество — *Еврейское Население России по данным переписи 1897г. и по новейшим источникам.* Петроград 1917, стр. 1-4.

103 עיין בקשר לכך בספרו הנזכר של אל. שווארצפלד — *Din Istoria Evreilor — Impopularea, etc.*

104 עיין סקוריאן (ביסרביה) בבנינה ובחורבנה, בעריכת ז. איגרת, תשי"ד, עמ' 9—10.

105 ליבאנדה, שם, שם.

106 ב־ *Новороссийский Календарь* לשנת 1857, עמ' 100, נזכרות 5 עיירות במחוז חוטין, שרוב תושביהן היו יהודים.

107 שם, עמ' 85.

108 שם, עמ' 82—83.

109 שם, עמ' 99.

110 שם, עמ' 96.

110* שם, עמ' 97.

111 על חלוקת הקרקעות לפי סוג הבעלות עיין מוגיליאנסקי, שם, עמ' 90.

112 לפי הדו"ח הנזכר בהערה 100 לעיל, היו בביסאראביה ב־1864 97,700 יהודים. מדו"ח זה לקוחים המספרים גם על האוכלוסיה היהודית בעריה האחרות של ביסאראביה בשנה האמורה.

113 הקהילות האחרות היו: וילנה עם 23,050 יהודים ב־1847 וברדיצ'ב עם 23,160 יהודים באותה שנה. עיין י. לעשצינסקי, דאס אידישע פאלק אין ציפערן, ברלין 1922, טבלה כ"ד עמ' 71. לפי אותה טבלה היו באודיסה ב־1855 17,000 יהודים, ואילו לפי רופין, *Soziologie der Juden*, כרך א', ברלין 1930, עמ' 115, היו בעיר זו ב־1860 25,000 יהודים. לפי הרביזיה שנערכה ב־1847 היו רשומים בקישינוב רק 10,509 יהודים (הערך הנ"ל ב־ *Евр. Энциклопедия* וכן לשצינסקי, שם, שם). ועיין ביחס לאוכלוסיה היהודית בערי רוסיה באמצע המאה הי"ט אצל לשצינסקי, שם, גם טבלאות כ"ה עמ' 74 וכ"ו עמ' 76.

114 אין בידינו נתונים מספיקים כדי לדון על התפתחות הקהילות היהודיות בערי "ביסאראביה הרומנית", היינו בערים אשר בשטח שהועבר לרומניה אחרי חוזה פאריס: איזמאיל, קיליה, בולגראד, קאהול, ראֶני.

115 *Новорос. Календарь*, שם, עמ' 80.

116 שם, עמ' 83. אם נביא בחשבון את הנתונים המתייחסים ל־1808 שלפיהם היו אז בבאֶנדאֶר 101 ראשי־משפחה יהודים, גדלה קהילה זו בשנים 1808—1864 פי 8.

117 לפי הנתונים המתייחסים ל־1808 היו אז בחוטין 340 ראשי־משפחה יהודים ולפיכך גדלה האוכלוסיה היהודית בשנים 1808—1864 ב־273% בלבד.

118 הנתונים לגבי האוכלוסיה היהודית מתייחסים לשנת 1864 ואילו הנתונים לגבי האוכלוסיה הכללית מתייחסים לשנת 1858.

119 בחוטין, באֶנדאֶר וקישינוב — ב־1816, על־פי סווינין. בבאֶלץ וסורוקה ב־1817, על־פי חאליפה.

120 הנתונים לגבי אקרמן מתייחסים לשנת 1808. בהתאם לכך מתייחס גם שיעור הגידול של קהילה זו לתקופה 1808—1864.

121 כבר בשנות ה־70 של המאה הי"ח פנו משפחות יהודיות מפולין אל מושל רוסיה החדשה וביקשוהו לאפשר להם — בתנאים מסויימים שצוינו על־ידם — להתיישב בשטחים הנתונים לשיפוטו. ראה את המיסמכים הנוגעים לפרשה זו שפורסמו ע"י П. А. Иванов ב־*Записки* הנ"ל, כרך 17 (1894) חלק ג', עמ' 163—188: "Дело о выходящих из-за границы в Новорос. губернию жидах". אינפורמציה מקוצרת על העניין הזה פירסם סטאניסלבסקי בירחון ווסחוד, 1887, חוברת ספטמבר, עמ' 116—126: "К истории колонизаций евреев в Новороссии".

122 על תהליכים כלכליים אלה והשפעתם על היהודים עיין א. מארגאליס, געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, ערשטער באנד, 1772—1861, מאסקווא 1930, עמ' 17—27; וכן S.B. Weinryb, *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen*, I, Breslau 1934, p. 10. והשווה את דבריו של נחום פינקלשטיין, ראש הקבוצה היהודית מצ'ריקוב אשר בפלך מוהילב, שביקשה ב־1806 להעבירה להתיישבות חקלאית ברוסיה החדשה, בתזכירו למיניסטר הפנים קוצ'וביי, על נישול היהודים הכפריים מפרנסותיהם — אצל В.Н. Никитин, *Евреи Земледельцы 1807-1887*, Спб. 1887, стр. 9; וכיו"ב אצל С. Я. Боровой, *Еврейская земледельческая колонизация в старой России*, Москва 1928, стр. 80-81.

123 השווה את התיאור של מוראות הרעב בעיירה יהודית בליטא הניתן על־ידי מנדלי מוכר ספרים בסיפוריו "לא נחת ביעקב" (כל כתבי ממ"ס, הוצאת דביר, תל־אביב, תשי"ח; הופיע לראשונה ב"פרדס", ספר א', אודיסה, תרנ"ב) ו־"די ענטדעקונג פון וואהלין" (אלע ווערק פון ממ"ס, באנד 5, פארלאג "מענדעלע", ווארשא 1913; הופיע לראשונה בקובץ "הילף", 1903).

124 הדלות הגדולה של האוכלוסיה היהודית אושרה בזה אחר זה גם במיסמכים רשמיים של השלטונות; עיין ליבאנדה, עמ' 47—48, 68, 94, 133. והשווה י. הסן, *История Еврейского Народа в России*, כרך א', לנינגרד 1925, עמ' 206—207; כרך ב', שם 1927, עמ' 64—66; ניקיטין, שם, עמ' 201.

125 איזור זה נפתח בפני ההתיישבות היהודית במחצית השניה של המאה הי"ח ע"י יקאטרינה השניה אשר עשתה מאמצים רבים כדי למשוך לשם מתיישבים יהודים. עיין ליבאנדה, סי' 28 עמ' 23 וסי' 42 עמ' 36—37. וכן *Регесты и Надписи*, כרך ג', סי' 2113, 2203. והשווה הסן, שם, כרך א', עמ' 20—21.

126 תיאור חי של התכונה הזאת בקרב יהודי ליטא ניתן ע"י מנדלי בשני סיפוריו הנ"ל.

127 מנדלי אומר בסיפורו הנ"ל "די ענטדעקונג פון וואהלין" כי השם "וואהלין" התייחס לכל דרום רוסיה, ובכלל זה גם לביסאראביה.

128 השווה בקשר להגירת יהודים לדרום רוסיה: מארגאליס, שם, עמ' 32—37; י. לעשצינסקי, "די אנטוויקלונג פון אידישן פאלק פאר די לעצטע 100 יאר", ייווא — שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק, כרך א', בערלין 1928, עמ' 25—27; הנ"ל, דאס אידישע פאלק אין ציפערן, עמ' 35—38; ב. דינור, "דמותה ההיסטורית של היהדות הרוסית ובעיות החקר בה", ציון, כ"ב (תשי"ז), עמ' 98 הערה 17.

129 השווה תיקון ח' בפנקס חבורת מגידי תהלים מבאֶנדאֶר משנת תר"ד הנזכר להלן: "החדשים אשר מקרוב יבאו וירצו להיתחבר אל החבורה יודיע להראשים...". יתכן כי תקנה זו מיועדת לתושבי העיר בכללם שירצו להצטרף לחברה, אך יתכן גם כי מדובר כאן במהגרים חדשים הבאים להתיישב בבאֶנדאֶר.

130 א.ב. גוטלובר, זכרונות מימי נעורי, הבוקר אור, שנה ו' (תרמ"ב), עמ' 292 ושנה ז' (תרמ"ו), עמ' 153; בתרגום יידי, א. פרידקין, אברהם־בער גאטלאבער און זיין עפאכע, ווילנה 1925 1־טער טייל: גאטלאבער'ס מעמוארן תקע"א—תר"י, עמ' 155, 195—196.

131 גוטלובר, שם, שנה ז' (תרמ"ו), עמ' 156 וכן פרידקין, שם, עמ' 205.

132 ר' יוסף לנדא, ספר שו"ת ברכת יוסף, למברג תרכ"ט, חלק אבן העזר, סי' נ"ח.

133 שם, סי' צ"ט.

134 *Русский Еврей*, ג' (1881), עמ' 1492.

135 א. ראבאי, מיין לעבן, כרך א', ארצות הברית 1945, עמ' 146.

136 עיין הספר הנ"ל על סקוריאן, עמ' 10.

137 עיין פקודת הסינאט מיום 13.3.1856 בנוגע להענקת שיחרור משירות צבאי למתיישבי המושבה Валя-Луй-Влад — ליבאנדה, סי' 760 עמ' 856—858; ועיין במאמרו של אטינגר על המושבות החקלאיות בביסאראביה ב־ Евр. Колониз. Общество — *Сборник материалов об экономическом положении Евреев в России* (להלן: קובץ יק"א), כרך א', פטרבורג 1904, עמ' 53.

138 עיין נאקו, עמ' 218.

139 עיין בעניין זה, M. Rosenfeld, "Die Jüdische Bevölkerung Galiziens von 1772-1867", *ZDSJ*, X (1914), pp. 138-143; J. Schipper, "Die Galizische Judenschaft in den Jahren 1772-1848 in wirtschaftstatistischer Beleuchtung", *Die Neue Monatshefte*, II, 1917/1918, pp. 223-233. שיפר מדגיש במיוחד את ההקטנה שחלה במספר היהודים בגאליציה במחצית הראשונה של המאה הי"ט בעיקבות מדיניות הדיכוי של השלטונות האוסטריים; הקטנה זו אפשר להסביר, לדעתו של שיפר, רק ע"י הגירה יהודית משם שהשתקפה בגידול מספר היהודים בארצות הסמוכות.

140 המספרים לשנת 1818 ביחס לכל הפלכים פרט לביסאראביה — לפי הנתונים הרשמיים המובאים ע"י הסן, שם, כרך א', עמ' 186; המספרים לשנת 1852 ביחס לכל הפלכים לקוחים מתוך כתב היד הנ"ל אשר פורסם ע"י יודיצקי. הפלכים וילנה וטאבריה לא נכללו בהשוואה זו הואיל והמספרים על האוכלוסיה היהודית בפלכים אלה נראים בלתי מהימנים ביותר. אמנם גם המספרים האחרים אינם מדוייקים ונודע להם בעיקר ערך יחסי.

141 המספרים לשנים 1818 ו־1852 — על יסוד המקורות שצוינו בהערה 140 לעיל. לשנת 1836 — על יסוד המקורות שצוינו בהערה 86 לעיל. על ערכם של הנתונים על מספר היהודים ברוסיה — עיין לשצינסקי, "אנטוויקלונג", שם, עמ' 4—5; והשווה דינור במאמרו הנ"ל בציון, עמ' 94 הערות 2—4. לשצינסקי אומד את מספר היהודים ברוסיה — פרט למלכות פולין — ב־1850 ב־1,775,000 (שם, עמ' 6) ודינור מקבל אומדן זה.

142 גוטלובר, שם, עמ' 87; תרגום יידי אצל פרידקין, שם, עמ' 195.

143 ליבאנדה, סי' 216, עמ' 275—276. בפקודה לא נאמר אמנם במפורש כי ההסדר חל גם על הסוחרים היהודים, אך נאמר בה כי הוא חל על כל הסוחרים היושבים בביסאראביה ויש להניח כי הגדרה זו כוללת גם את היהודים.

144 זאת משתמע מלשון הפקודה מיום 20.12.1830 — ליבאנדה, סי' 229 עמ' 291—292.

145 שם, שם.

146 שם, סי' 320 עמ' 385—386.

147 שם, סי' 342 עמ' 406—408.

148 שם, סי' 385 עמ' 463—464.

149 צו מיום 19.21.1839, שם, סי' 441 עמ' 488.

150 שם, סי' 216 עמ' 275—276.

פרק ד

1 קוניצקי, שם, עמ' 25; סווינין, שם, עמ' 225—227; נאקו, שם, עמ' 111—115; והשווה גם ברג, שם, עמ' 69—70 וניסטור, שם, עמ' 259—260.

2 נאקו, שם, עמ' 124—126; ניסטור, שם, עמ' 261—265.

3 נאקו, שם, עמ' 157—163, 173—175, 181; ניסטור, שם, עמ' 263—268.

4 השווה את מכתבו של צ'יצ'אגוב למושל האזרחי הראשון של ביסאראביה, המולדאבי סקארלאט סטורזה, מובא ע"י В. Н. Ренненкампф במאמרו, "Россия на Дунае" שפורסם ב־*Записки* הנ"ל, כרך ל"ג (1915), עמ' 7. (מאמר זה מהווה רצנזיה ותמצית קצרה של הספר בעל אותו שם מאת Л. А. Кассо לא עלה בידי להשיג את הספר הזה.) תאריך המכתב לא צויין — הוא נכתב ב־1812 או ב־1813. והשווה גם את מכתבו מה־31.10.1813 של המיטרופוליט גבריל בודוני מביסאראביה לגוליצין — פורסם ע"י В. Жмакин במאמרו "Митрополит Гавриил Бодони" *Русский Архив*, (1898), עמ' 493—494.

5 השווה את מכתבו מה־1.4.1816 של הקיסר אלכסנדר הראשון אל המיטרופוליט בודוני, אצל קלארק, שם, עמ' 79, וכן צו הקיסר מיום 29.4.1818, שבו הוא אישר את התקנון משנת 1818 — אצל נאקו, שם, עמ' 173—174.

6 השווה דברי־הסיכום בעניין זה ע"י B. H. Sumner, *Survey of Russian History*, London 1945, pp. 113-114. ביחס לאירגון השטחים הפולניים, שסופחו לרוסיה בעיקבות חלוקות פולין, עיין И.А. Никотин, *Столетний Период (1772-1872) Русского Законодательства в возсоединенных от Польши губерниях*, Вильна 1886, עמ' 1—23. ביחס לפינלאנד — עיין בערך "Финляндия", ב־*Энциклоп. Словарь* כרך 70, עמ' 933—940. למלכות פולין — עיין Sumner, שם, עמ' 214—215. על דעתו של אלכסנדר על מתן אוטונומיה לביסאראביה עיין כמה קטעים של מכתבו הנ"ל אל המיטרופוליט בודוני אצל קלארק, שם, עמ' 79—80, 102. והשווה בעניין זה A.B. Предтеченский, *Очерки Общественно-политической Истории России в первой четверти XIX века*, Москва 1957, стр. 374-379.

7 עיין נאקו, שם, עמ' 187—189, 197, 201—205, 217. והשווה קלארק, שם, עמ' 73—75.

8 בשנה זו ניתנה לנציב ביסאראביה זכות וטו לגבי כל העניינים הנידונים במועצה העליונה, פרט לעניינים משפטיים. עיין ברג, שם, עמ' 72.

9 ב־1823 בוטלה בחירת מושלי המחוזות ע"י בעלי האחוזות המקומיים, ולאחר מכן, ב־1825, בוטלו הסמכויות השיפוטיות של המועצה העליונה; סמכויות אלו הועברו לסינאט. עיין ברג, שם, עמ' 73.

10 עיין נאקו, שם, עמ' 219—220.

11 המועצה העליונה בוטלה, ובמקומה הוקמה מועצת החבל (Областной Совет), שכל חבריה, פרט לאחד, היו ממונים ושהיתה כמעט חסרת סמכויות לחלוטין. ביסאראביה נכללה בפלכים הנתונים לסמכותו של המושל הכללי של רוסיה החדשה, והונהגו בה מוסדות אדמיניסטראטיביים כלל־רוסיים וכן שיטת מיסים כלל־רוסית. עיין נאקו שם, עמ' 220—221.

12 כך הונהגה ב־1830 גם בביסאראביה שיטת אירגון הסוחרים בגילדיות — "כדי להשוות איזור זה עם הפלכים האחרים מבחינת סדרי הסחר" — עיין ליבאנדה, סי' 216 עמ' 275—276.

13 החוקים המקומיים נשארו אמנם בתוקפם במשך כל המאה הי"ט לגבי שאלות מסויימות של החוק האזרחי. עיין *Полный Свод Решений Гражд. Кассац. Департамента Правит. Сената*, שנה 1871, סי' 273 עמ' 348—349, סי' 991 עמ' 1210—1212, שנה 1872, סי' 401 עמ' 563—565; О. Я. Пергамент, *Спорные Вопросы Бессарабского Права*, Одесса 1905.

14 עיין [А.К. Гаугер], *Сборник Решений Правит. Сената... Дополнения ... за 1900—1905г.*, Спб. 1907, No. 1904/18, стр. 201—203.

15 ליבאנדה, סי' 91 עמ' 96—97.

16 השווה Кн. Н. Н. Голицын, *Русское Законодательство о Евреях,* Спб. 1886, стр. 734.

17 פקודת הצאר אלכסיי מיכאילוביץ' מ־29.1.1649 — ליבאנדה, סי' 1 עמ' 1; פקודת הסינאט מ־22.1.1818 — שם, סי' 90 עמ' 96; פקודת הסינאט מ־22.4.1820, שם, סי' 99 עמ' 103—106.

18 פקודת הסינאט מ־7.5.1786 — שם, סי' 39 עמ' 33. ב־1832 נתקבל במולדאביה מאת שלטונות ביסאראביה נוסח השבועה היהודית הנהוג שם — עיין Scarlat Pastiea, *Codu Judiciar pentru Tribunalele din Moldova,* editatu de Teodoru Codrescu, Jaşi 1862, Colecţiea Partea 1, סי' 308 עמ' 519.

19 עיין לעיל, הערה 8 לפרק ב'.

20 הבעייה נדונה בסינאט ובמועצת־המדינה ב־1814, והוחלט להרשות ליהודי הפלכים הפולניים לשעבר להעיד נגד הנוצרים; עיין ליבאנדה, שם, סי' 81 עמ' 84—85.

21 קובץ החוקים של דוניץ' קבע עונש מוות ליהודי שפיתה נוצרי להתגייר (*Местные законы,* עמ' 228). גם החוק הרוסי קבע עונש מוות בעד עבירות מסוג זה; עיין ליבאנדה, סי' 1 עמ' 1, סי' 6 עמ' 4, סי' 15 עמ' 8, ועוד. אמנם במאה הי"ט הסתפקו בעונשים חמורים פחות — עיין שם, סי' 150 עמ' 183.

22 ליבאנדה, סי' 133 עמ' 160—162.

23 צעד זה תאם את המדיניות הרוסית ביחס לכל הקיבוצים היהו־דיים, שנמצאו בשטחים הזרים אשר סופחו לרוסיה.

24 ויינריב, *Wirtschaftsgeschichte,* עמ' 144, קושר את האיסור על הכירת האחוזות, הכלול בתקנון משנת 1818, עם המדיניות הרוסית הכללית בשטח זה ומביע את הדעה, כי איסור זה נבע מעמדתם של השלטונות הרוסיים כלפי הבעייה של ישיבת היהודים בכפרים. ספק אם אמנם כן הדבר; נראה כי יש לראות אותו כתוצאה מן המצב שהיה קיים בביסאראביה לפני הסיפוח, מה עוד שבביסאראביה לא נאסר על היהודים לשבת בכפרים.

25 השווה גוליצין, שם, עמ' 734 ו־746 והערה 590, עמ' 1088.

26 גם במינשר משנת 1772, אשר הודיע לתושבי רוסיה הלבנה על סיפוח ארצם לרוסיה, נאמר, בין היתר, כי היהודים יוסיפו ליהנות מכל הזכויות שהוענקו להם ע"י השלטונות הקודמים. עיין Н. Д. Градовский, *Торговые и другие права Евреев в России,* Спб. 1885, стр. 45—46; כיו"ב גם בקונסטיטוציה של מלכות פולין משנת 1815 — עיין הסן, שם, כרך א', עמ' 219—220. והשווה דברי א. אורשנסקי ב־*Русское Законодательство о Евреях,* Спб. 1877, עמ' 312.

27 השווה את דברי המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, הרוזן סטרוגאנוב ב־1857, בקשר לבקשתם של אצילי ביסאראביה לאסור על היהודים לרכוש אחוזות; סטרוגאנוב כתב כי ההיתר שניתן ליהודי ביסאראביה ב־1818 לקנות קרקעות בלתי מאוכלסים נבע מן הרצון לעודד את ההתיישבות בחבל. עיין О. М. Лернер, *Евреи в Новороссийском крае,* Одесса 1901, עמ' 164.

28 ליבאנדה, סי' 130 עמ' 157—158.

29 שם, סי' 152 עמ' 190—191.

30 השווה גוליצין, שם, עמ' 746—747 והערות 591 ו־592, עמ' 1088. ויש לחלוק, כפי שעוד נראה להלן, על דבריו כי הצווים שהופנו לכל הפלכים, שבהם מותרת ישיבת היהודים, נשלחו גם לביסא־ראביה.

31 ליבאנדה, סי' 93 עמ' 98.

32 שם, סי' 100 עמ' 106—107.

33 שם, סי' 150 עמ' 183—188.

34 שם, סי' 151 עמ' 188—190.

35 שם, סי' 197 עמ' 253—255.

36 שם, סי' 215 עמ' 273—275.

37 שם, סי' 224 עמ' 286—287.

38 אנו שומעים, למשל, על ציר יהודי ששימש ב־1821 חבר ב"ועדת הדיור" העירונית בקישינוב — עיין נאקו, שם, עמ' 190—191.

39 ליבאנדה, סי' 119 עמ' 129—130.

40 גוטלובר, שם, הבוקר אור, שנה ו' (תרמ"ב), עמ' 293—294 ובתרגום יידי פרידקין, גאטלאבער, חלק א', עמ' 155—156.

41 ליבאנדה, סי' 124 עמ' 135—137.

42 עיין הצווים ב־*ВПСЗ,* כרך א', סי' 65 עמ' 95—97, סי' 195 עמ' 294—296, סי' 223 עמ' 321—328.

43 ליבאנדה, סי' 153 עמ' 192.

44 שם, סי' 154 עמ' 192—208.

45 שם, סי' 284 עמ' 343—344.

46 הצו מיום 13.4.1835 בדבר הפסקת הגירושים מן הכפרים, שם, סי' 303 עמ' 359.

47 השווה Ю. Гессен, *Закон и жизнь,* Спб. 1911, עמ' 58—63.

48 ליבאנדה, סי' 300 עמ' 355.

49 שם, סי' 304, עמ' 359—376.

50 השווה את הטענות שהועלו ב־1825 להנמקת הרחבתו של האיסור מפלך ווהלין על כל הפלכים המערביים — שם, סי' 124 עמ' 136.

51 עיין כתב־העת *День,* שנה א' (1869), עמ' 181—182.

52 ליבאנדה, סי' 396 עמ' 470—471.

53 שם, סי' 411, עמ' 488; והשווה הסן, *Закон и жизнь,* עמ' 83; הנ"ל, *История Евр. Народа в России,* כרך ב', עמ' 44.

54 ליבאנדה, סי' 475 עמ' 544—545.

55 שם, סי' 484 עמ' 550—552.

56 גם פקודות מאוחרות יותר, המסתמכות על החוק משנת 1843, מדברות רק על הגבול עם אוסטריה ופרוסיה. כך הפקודה מיום 5.12.1860, אשר ביטלה את ההגבלות על משכון הבתים היהודיים הנמצאים ברצועה לאורך הגבול עם אוסטריה ופרוסיה — עיין ליבאנדה, סי' 869 עמ' 944.

57 עיין М. А. Лозина-Лозинский, *Систематический сборник Разъяснений Сената по делам о жительстве Евреев,* Спб. 1902 (להלן: לוזינה־לוזינסקי), סי' 185 עמ' 177—180, וסי' 186 עמ' 180—183; М. И. Мыш, *Руководство к Русскому Законодательству о Евреях,* Спб. 1890, עמ' 115.

58 לוזינה — לוזינסקי, שם, סי' 186 עמ' 182—183, סי' 195 עמ' 196. והשווה גם — С. Дубнов — Г. Я. Красный-Адмони, *Материалы для Истории Антиеврейских Погромов в России,* I, Петроград 1919, סי' 31 עמ' 182, שגם שם נזכרת מפה זאת.

59 שאלת חלותו של החוק משנת 1843 על ביסאראביה שימשה במח־צית השניה של המאה הי"ט נושא שהפובליציסטים היהודיים נזקקו לו בקשר לגירושים מרצועת הגבול של החבל, שנתחדשו אז מדי פעם; הם טענו כי ההוק הזה אינו חל על ביסאראביה, ועל־כל־פנים לא על גבולה עם רומניה. אחד מהם אף כתב כי ניסוח החוק אישר במפורש את זכותם של היהודים לשבת באין מפריע בשטחי ביסאראביה הגובלים עם רומניה (מ. מורגוליס במאמרו "О праве жительства евреев в г. Измаиле" שהופיע בעיתון *Одесский Вестник* משנת 1880, מס' 270). ועיין על כך להלן, בפרק ח'.

60 הנסיך אורוסוב, מי שהיה מושל ביסאראביה לאחר הפרעות בקי־שינוב ב־1903, כותב בזכרונותיו כי ב־1846 ניתנה פקודה להוציא את כל היהודים מרצועת הגבול בביסאראביה (Кн. С.Д. Урусов, *Записки Губернатора,* Москва 1907, עמ' 303). לא עלה בידי למצוא שום אישור לכך, אך יש לזכור כי בתנאים הנוכחיים אין אפשרות לבדוק את המקורות הארכיוניים, הנמצאים ברוסיה.

61 השווה הסן *История,* כרך ב', עמ' 112—116; С. Дубнов, *Новейшая История Еврейского Народа,* כרך ב', ברלין 1923, עמ' 347—349; ש. גינזבורג, היסטארישע ווערק, כרך ג', ניו־יורק תרצ"ח, הפרק "אידישע קאנטאניסטען" (הכרך הזה יצא לאור גם בנפרד תחת השם "אידישע לײדען אין צארישען רוסלאנד", תרצ"ח); א. לעווין, קאנטאניסטן, ווארשה 1934.

62 ראה בקשר להגירת יהודי רוסיה למולדאביה את דברי ר' מתתיה לנדא על נסיבות התמנותו של אביו, ר' יוסף לנדא מליטין, לכהו־נת רב בקהילת יאסי (ר' יוסף כיהן בתפקיד זה בשנים 1834—1853): "... ויען כי אז לא היו לוקחים מאחב"י לחיל המלך

במדינה זו [מולדאביה] והרבה מאחב״י ברחו לנפשם למדינה הזאת...״ — ספר תולדות יוסף, ברדיטשוב תרס״ח, עמ׳ 14—15. כיו״ב גם בכתבה מיאסי ב־*Der Orient*, שנה ה׳ (1844), עמ׳ 64, ובכתבה מאוחרת יותר על מצב היהודים ברוסיה ב־*AZJ*, ט״ו (1851), עמ׳ 428.

63 א. ראבאי, מיין לעבן, כרך א׳, עמ׳ 146. והשווה את טענת משרד הרישום (Казенная Палата) בפודוליה, אשר סירב ב־1837 לר־שום למעמד האיכרים שלוש משפחות יהודיות מפודוליה, שעברו למושבות החקלאיות בביסאראביה, והסביר את הסירוב בנימוק שיהודים אלה עברו לביסאראביה רק כדי להשתמט משירות צבאי — עיין В.П. Рибинський — "Еврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст." *Збірник Праць Еврейської Історично-Археографічної Комісії* (Всеукраїнська Академія Наук), כרך ב׳, קיוב 1929, עמ׳ 207.

64 ליבאנדה, סי׳ 552 עמ׳ 661 (ליבאנדה ציין בטעות כי מספר החוק הזה הוא 26709 במקום 20709, כפי שהוא צריך להיות). והשווה את דבריו של נ. סוקולוב על הפקודה לערוך ספירת היהודים בביסאראביה כהכנה להטיל עליהם את חובת השירות הצבאי — באחד ממאמריו בסדרה ״הצופה לבית ישראל״ בהצ־פירה, י״ב (1885), עמ׳ 129—130.

65 צו מיום 18.10.1851 — ליבאנדה, סי׳ 652 עמ׳ 759—760.

66 שם, סי׳ 675 עמ׳ 790—791.

67 המכתב נדפס ע״י הרב מ.י. גוטמן, במאמרו ״החסידות ברומניה במאה שעברה״, בחלק העברי של השנתון היהודי־רומני סיני, כרך ה׳ (תרצ״ג), החלק העברי, עמ׳ XXVII—XXXI. אין אנו יודעים אם וכיצד הגיב מונטפיורי על מכתב זה. פניותו של ר׳ אברהם־ייעקב אינה נזכרת ביומניו של מונטפיורי, שפורסמו ע״י L. Loewe, *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, I—II, Chicago 1890 וכן אין זכר לעניין זה בביאוגראפיה של P. Goodman, *Moses Montefiore*, Phila־ מונטיפיורי מאת delphia 1925.

68 עיין קטעי אבטוביאוגרפיה של הסופר יליד ביסאראביה ש. בן־ציון, כל כתבי ש. בן־ציון, הוצ׳ דביר, ת״א (תש״ד), עמ׳ XXVII.

69 ליבאנדה, סי׳ 733 עמ׳ 836, וסי׳ 753 עמ׳ 851.

70 ליבאנדה, סי׳ 301 עמ׳ 360 ו־364.

71 ב־1857 ביקשו אצילי ביסאראביה מאת הממשלה הרוסית להחזיר לתוקפם את ״ההגבלות ביחס לרכישת קרקעות ע״י יהודי ביסא־ראביה שנקבעו ע״י חוקי דוניץ׳ המולדאביים וע״י התקנון משנת 1818 ואשר נתבטלו ע״י חוקת 1835״ — כלשון המכתב מיום 10.4.1859 אשר נשלח בעניין זה ע״י מיניסטר־הפנים לאנסקוי למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה וורונצוב. אצילי ביסאראביה, ובעיקבותם גם מושל ביסאראביה אילינסקי, טענו, בניגוד לאמת, כי התקנון משנת 1818 אישר את התחיקה המול־דאבית הישנה, אשר אסרה על היהודים כל רכישה של קרקעות. עיין לרנר, שם, עמ׳ 181.

72 עיין צו הסינאט מיום 24.6.1848 בדבר תשלום מכס ממכירת משק־אות במושבות היהודיות בביסאראביה — ליבאנדה, סי׳ 587 עמ׳ 696—697. והשווה את מאמרו הנ״ל של אטינגר בקובץ יק״א, כרך א׳, עמ׳ 52—53. וכן שם, כרך ב׳, הנספח Дополнительные сведения об отдельных колониях Бессарабской губернии; וראה להלן, פרק ה׳.

73 ליבאנדה, סי׳ 327 עמ׳ 391, סי׳ 340 עמ׳ 404—406. והשווה אורשנסקי, *Русское Законодательство*, עמ׳ 175—176.

74 ליבאנדה, סי׳ 340 עמ׳ 404—406.

75 שם, סי׳ 372 עמ׳ 454—455.

76 שם, סי׳ 451 עמ׳ 521—522. היתר זה בוטל אמנם זמן קצר מאד לאחר מכן בתוקף התנאים להחכרת ההכנסות ממכירת המש־קאות בביסאראביה בשנים 1843—1847. בתנאים אלה, שפורסמו ב־16.6.1842, נקבע שוב כי אסור לחוכרים להעסיק יהודים ברצו־עת הגבול (שם, סי׳ 458 עמ׳ 526—527).

פרק ה

1 ראה עמ׳ 35 לעיל.

2 חאליפה, מיפקד, עמ׳ 54.

3 שם, עמ׳ 11, 12, 15, 17, 25, 37, 48, 49, 51.

4 שם, עמ׳ 190.

5 שם, עמ׳ 442.

6 ראוי לציין כי בשני החיבורים המתארים את ביסאראביה בשנים הראשונות לאחר הכיבוש הרוסי — של קוניצקי ושל סווינין — אין נזכרים כלל מוזגים יהודים. הדבר תמוה, ביחוד בשים לב לכך שסווינין מזכיר את היהודים במקומות רבים. שמא יש בכך משום רמז לעובדה שעיסקי המזיגה לא מילאו אז בביסאראביה אותו תפקיד מכריע, שמילאו אותו באזורים האחרים במזרח אי־רופה.

7 חאליפה, שם, עמ׳ 118.

8 שם, עמ׳ 53.

9 שם, עמ׳ 178.

10 סווינין, עמ׳ 256—258.

11 חאליפה, שם, עמ׳ 187.

12 שם, עמ׳ 443.

13 שם, עמ׳ 493.

14 סווינין, עמ׳ 207.

15 שם, עמ׳ 273.

16 שם, עמ׳ 284.

17 שם, עמ׳ 257.

18 ב־*Analele Societăţii Istorice Iuliu Barasch*, כרך ב׳, עמ׳ 77—78. האוריגינל היה שמור אז בארכיון החברה הנ״ל בבוקא־רסט.

19 חאליפה, שם, עמ׳ 465.

20 שם, עמ׳ 273, 274, 284.

21 שם, עמ׳ 256—258.

22 *Analele*, שם, עמ׳ 78.

23 קוניצקי, עמ׳ 15.

24 סווינין, עמ׳ 270, 274, 284.

25 עיין וויינריב, שם, עמ׳ 26—30.

26 קוניצקי, עמ׳ 30.

27 סווינין, עמ׳ 270.

28 שם, עמ׳ 311. אדם זה לא היה בוודאי תושב ביסאראביה, כיון שב־1816 עוד לא הונהגו שם הגילדיות.

29 חאליפה, שם, עמ׳ 230. ועיין גם שם, עמ׳ 52—53 (בריצ׳אן), עמ׳ 53 (ליפקאן), עמ׳ 54, 55 (מחוז חוטין), עמ׳ 83 (הערים מוהילב, סורוקה, באַלץ), עמ׳ 84 (מחוז סורוקה), עמ׳ 98—99 (פאלאֶשט), עמ׳ 115, 116 (מחוז יאסי).

30 שם, עמ׳ 170.

31 שם, עמ׳ 137.

32 שם, עמ׳ 210.

33 סווינין, עמ׳ 259.

34 שם, עמ׳ 274.

35 שם, עמ' 285.
36 עיין N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, במקומות שונים.
37 קוניצקי, עמ' 10—11; סווינין, עמ' 259, 283, 284, 287. והשווה את ספרו של אנצופוב הנזכר בהערה 3 לפרק השלישי, עמ' 205.
38 מובא על־ידי ניסטור, שם, עמ' 253.
39 ראה עמ' 17 לעיל.
40 עיין N. Gelber, *Geschichte der Juden in der Bukowina* בקובץ בעל אותו שם בעריכת ה. גולד, תל־אביב 1958, עמ' 36. גלבר מביא את הדברים על פי תעודות שנמצאו בארכיון הממ־לכתי בווינה.
41 סווינין, עמ' 270.
42 שם, שם.
43 N. Iorga, *Istoria Românilor prin Călători*, Vol. III, p. 79 מובא על־ידי ל.ל. רוזנבאום, "מקורות רומניים", בקובץ פרקי בסרביה, עמ' 13.
44 סווינין, עמ' 260 .
45 ראה עמ' 17 לעיל.
46 סווינין, עמ' 311.
47 שם, עמ' 274.
48 חאליפה, מיפקד, עמ' 54.
48* תולדות קישינוב, עמ' 36, על יסוד חומר ארכיוני.
49 סווינין, עמ' 254.
50 שם, עמ' 285.
51 לפי זכרונותיו של מי שהיה סגן מושל ביסאראביה, ויגל; מובא על ידי מארגאליס, געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, עמ' 276.
52 *ВПСЗ*, כרך א', סי' 623 עמ' 1049.
53 עיין Pavlescu, *Economia Breslelor*, עמ' 291—297.
54 קוניצקי, עמ' 30.
55 עיין Radu Rosetti, "Arhiva senatorilor din Chisinău", *Analele Academiei Române*, שם, עמ' 76—80.
56 עיין Pavlescu, שם, עמ' 131—133 (גילדה של כלי־זמר בקישינוב ב־1821), עמ' 335—336 (גילדה של חייטים ובורסקאים בעיירה טאַלאַנאַשט במחוז אורהיוב ב־1824), עמ' 573—577 (גילדה של דייגים בקישינוב ב־1813).
57 שם, עמ' 131. בעמ' 132 תצלום התעודה.
58 שם, עמ' 133.
59 בפלכים האחרים של תחום המושב כבר נמצאו אותה שעה מיפעלי תעשיה מסויימים — עיין П. Г. Рындзюнский, *Городское Гражданство в Дореформенной России*, Москва 1958, טבלה 2 עמ' 34, טבלה 6 עמ' 39. בכמה מן הפלכים נטלו כבר גם היהודים חלק פעיל בפיתוח המיפעלים התעשייתיים. עיין ליבאנ־דה, סי' 67 עמ' 72—76; מארגאליס, שם, תעודה מס' 65 עמ' 278—279; יודיצקי, שם, עמ' 12—26 ונספחים 1—5, עמ' 89—99.
60 סווינין, עמ' 271, 283, 298, 301, 312—313. והשווה תולדות קישינוב, עמ' 36.
61 סווינין, עמ' 262.
62 לדברי סווינין, העסיקו 5 "בתי החרושת" שהיו בחוטין 4 פועלים בכל אחד מהם; באיזמאיל הועסקו ב־3 "בתי החרושת" 3 פועלים בכל אחד, ורק אחד מהם העסיק 8 פועלים. עיין שם, עמ' 283, 312—313.
62* תולדות קישינוב, עמ' 38.
63 על נתונים על המשק החקלאי של ביסאראביה בשנות ה־40 של המאה הי"ט עיין Арсеньев, *Статистические Очерки*, עמ' 327—331. ועיין עמ' 28—29 לעיל והערות 17—18 לפרק השלישי, על התפתחותה הכלכלית של ביסאראביה ופיתוח סחר־החוץ שלה. בין השנים 1847—1853 גדלה כמות התבואות שנשלחו מביסא־ראביה לחו"ל דרך הנמלים איזמאיל וראֶני ב־222%; עיין *Новороссийский Календарь* לשנת 1857, עמ' 393—413. ועיין П.И. Лященко, *История Русского Народного Хозяйства*, Москва 1927, стр. 249-250 וכן הנ"ל, *The National Economy of Russia*, New-York 1949 (תרגום מרוסית), עמ'

346—347, 367—368 ביחס להתפתחות באיזור הדרומי של רוסיה.
64 רק 1.1% מאיכרי ביסאראביה היו איכרים משועבדים. עיין ליאשצ'נקו, *История*, שם.
65 על צימצום חופש פעולתם הכלכלית של האיכרים המשועבדים ברוסיה הלבנה, ליטא ואוקראינה ע"י בעלי־האחוזות עיין רינ־דזיונסקי, שם, עמ' 289—291. והשווה להלן, בעמ' 79, את דבריו של הגינראל אילינסקי, מושלה הצבאי של ביסאראביה ב־1857, במכתבו אל המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, סטרוגאנוב, ביחס לאפשרותם של האיכרים החופשיים בביסארא־ביה ליטול על עצמם התחייבויות שונות.
66 עיין לרנר, שם, עמ' 164—172.
67 זאשצ'וק, שם, עמ' 173.
68 מובא על־ידי א. אורשנסקי, *Евреи в России* עמ' 59.
69 *Современное Слово*, מס' 70, מיום 30 במרס 1863 ("Евреи в Бессарабий").
69* אנצופוב, שם, עמ' 164.
70 *Современное Слово*, שם.
71 מובא בכתב־היד מאת מחבר בלתי ידוע "די יידן אין דארעם" עמ' 2. כתב־ היד שמור בארכיון ייוא בניו־יורק ותצלומו נמצא בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.
72 זאשצ'וק, שם, עמ' 172.
73 שם, שם.
74 ליבאנדה, סי' 284 עמ' 343—344.
75 שם, סי 340 עמ' 404—406. קאראסיק זה זהה בוודאי עם היהודי העשיר יליד ליטא בעל אותו השם (ר' צבי־הירש קאראסיק), אשר א.ב. גוטלובר מצא אותו בקישינוב בעת ביקורו שם בתחילת 1831, ואשר חכר שם אז את המונופול על היי"ש. לדברי גוטלובר היה האיש "משכיל ובעל תורה ובעל מידות טובות", אביו של הגביר והמשכיל אברהם שלמה קאראסיק, שישב לאחר מכן בווילנה. עיין בזכרונותיו של גוטלובר, הבוקר אור, ז' (תרמ"ו), עמ' 156. ויתכן כי קאראסיק זה זהה גם עם החוכר היהודי בקישינוב הנזכר על־ידי ויגל. עיין עמ' 59 לעיל.
76 זאשצ'וק, שם, עמ' 173.
77 מובא על־ידי אורשנסקי, שם, עמ' 26.
78 M. Buignon, *La Bessarabie*, עמ' 155—156, מובא על־ידי אל. שווארצפלד, *Impopularea*, עמ' 38—39.
79 עיין הסן, *Евреи в России*, עמ' 269.
80 זאשצ'וק, שם, עמ' 173. למספרים אלה יש להתייחס בהסתיגות.
81 שם, שם.
82 מובא על־ידי מארגאליס, שם, עמ' 287.
83 עיין הערה 94 לפרק השלישי.
83* תולדות קישינוב, עמ' 47.
84 השווה את דברי הפקיד הרוסי סושקוב על תפקידם של היהודים בכלכלת ביסאראביה בתחילת שנות ה־60. לדבריו אין ליהודי ביסאראביה ערך רב בכלכלת החבל; הם עוסקים רק בסר־סרות, במסחר זעיר וברוכלות, ואף זאת בערים בלבד. (מובא על־ידי אורשנסקי, שם, עמ' 29—30.) אין ספק כי סושקוב הגזים בתיאורו זה.
84* תולדות קישינוב, עמ' 46—47, 49 ואילך, ושם פרטים נוספים על התפתחות המסחר בקישינוב במחצית הראשונה של המאה הי"ט.
85 שם, עמ' 38.
85* עיין רינדזיונסקי, שם, טבלה 39 עמ' 348—349, על פי ספרי הנישומים לשנים 1827—1854 הנמצאים בארכיון ההיסטורי הממלכתי המרכזי בלנינגראד. והשווה לעיל, עמ' 30—31, על התפתחות הערים וגידול האוכלוסיה העירונית בביסאראביה
85** טבלאות מס. 2 ו־7 לעיל.
86 סווינין, עמ' 311.
87 *ВПСЗ*, כרך א', סי' 223 עמ' 321—323.
88 לורנס אוליפאנט, אשר ביקר ברוסיה ב־1852 ונזדמן גם לאיזמאיל, מספר ברשמי־המסע שלו, כי בבואו לעיר זו נתקיים שם יריד גדול, בו הצטופפו מולדאבים, קוזאקים, גרמנים, בולגארים, צוע־נים, יוונים וארמנים. אוליפנט אינו מוכיר כלל את היהודים. עיין

Laurence Oliphant, *The Russian Shores of the Black Sea in the Autumn of 1852*, Edinburgh 1854, pp. 340-341.

89 אחוז האוכלוסיה העירונית בתוך כלל האוכלוסיה היה בביסא־ראביה 17.8, בטאבריה — 18.4 ובחרסון — 21.3; בכל הפלכים האחרים של תחום המושב הוא נע בין 5.8 לבין 13.1. היוצא מן הכלל בין פלכי רוסיה החדשה היה פלך יקאטרינוסלב, ששם היוו תושבי הערים 9.4% מכלל האוכלוסיה. עיין רינדזיונסקי, שם, טבלה 27 עמ׳ 295. והשווה גם *Россия*, הדיאגרמה בעמ׳ 179; וכן ליאשצ׳נקו, *The National Economy*, שם.

90 למרות השוני בין הנתונים בכל אחד משני המקורות, מתקבלת אותה תמונה. אחידות זאת מאמתת את המסקנות, שמגיעים אליהן על יסוד נתונים אלה ביחס לחלקם של היהודים בפעולות הסחר בפלכים השונים של תחום המושב. והשווה בעניין זה ויינריב, שם, עמ׳ 49, ומארגאליס, שם, עמ׳ 40—41. דבריו של מארגאליס על מעמדם המונופוליסטי של היהודים במסחר יכולים להתייחס — במידה שמדובר בשלבים הבינוניים והגבוהים של המסחר — רק לפלכים המערביים; ואמנם, ההבאות המובאות על ידו מתיי־חסות רק לפלכים אלה. והשווה גם אורשנסקי, *Евреи в России*, עמ׳ 29—30.

91 עיין הערה 88 לפרק השלישי, לעיל.

92 זהו מספר ה״נפשות הרביזיות״ של האוכלוסיה היהודית הניתן על־ידי קפן; מובא על־ידי А. Белецкий, *Вопрос об образовании Русских Евреев в Царствовании Императора Александра I*, Спб. 1894, стр. 148.

93 מספר זה מתקבל על־ידי הכפלת המספר של 424 מצהירי־ההון ב־5.

94 עיין עמ׳ 36 לעיל.

95 האמור בהערה 90 לעיל ביחס לשוני בין המקורות השונים, כוחו יפה גם לגבי ההשוואה הזאת. יש לחזור ולהדגיש כי קיימות אי־התאמות הרבה בין המקורות השונים וכי משום כך אין לייחס ערך אבסולוטי למספרים הניתנים בהם.

96 השווה אורשנסקי, שם, עמ׳ 143—144, וכן מארגאליס, שם, עמ׳ 36—37, ומיסמך מס׳ 18, עמ׳ 232; ויינריב, שם, עמ׳ 42—43.

97 עיין В. П. Іхтюсський, "Матеріяли до історії евреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст." בקובץ *Збірник Праць* הנזכר בהערה 63 לפרק ד לעיל, עמ׳ 297—300; כאן פורסמו, במלואן או בחלקן, התעודות הנוג־עות לעניין זה, שנמצאו בארכיון המושל הכללי של קיוב. כן דן בעניין זה לרנר, שם, עמ׳ 157—163. לרנר השתמש בחומר שנמצא אז בארכיון המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסא־ראביה. תיאור הפרשה בפנים מבוסס בעיקר על שני מקורות אלה.

98 ליבאנדה, סי׳ 418 עמ׳ 495.

99 שם, סי׳ 436 עמ׳ 507—508.

100 האישור חודש לאחר מכן פעם אחר פעם גם בשנות ה־60 וה־70 של המאה הי״ט. עיין И. А. Никотин, שם, חלק ב׳, עמ׳ 366; וכן ליבאנדה, סי׳ 1000 עמ׳ 1089, סי׳ 1046 עמ׳ 1129, סי׳ 1055 עמ׳ 1137—1138.

101 עיין מארגאליס, שם, עמ׳ 42—47, וכן שם, התעודות, סי׳ 34 עמ׳ 248—249. והשווה גם *Збірник Праць*, שם, עמ׳ 305—311.

102 מגמת התפתחות זו נמשכה גם במחצית השניה של המאה הי״ט; עיין בפרק התשיעי להלן.

103 עיין מארגאליס, שם, עמ׳ 44.

103* תולדות קישינוב, עמ׳ 41.

104 עיין הנתונים על בעלי־מלאכה יהודים שפורסמו על־ידי הסן, *История Евр. Народа*, כרך א׳, עמ׳ 116; מארגאליס, שם, עמ׳ 42—45, 247—249.

105 זאשצ׳וק, עמ׳ 172.

105* מובא על־ידי רוזנבאום ״מקורות רומניים״, שם, עמ׳ 14, על־פי יורגה, *Călători*, עמ׳ 162—163.

106 ליבאנדה, סי׳ 955 עמ׳ 1035—1036.

107 תנאים דומים היו קיימים גם בפלכים האחרים של האיזור החקלאי של דרום־רוסיה. עיין ליאשצ׳נקו, שם, עמ׳ 347.

108 בראש וראשונה, כמובן, חכירת ההכנסות ממכירת משקאות. למשל, החוכר היהודי הגדול קאראסיק, הנזכר לעיל.

109 על ״בתי־חרושת״ אלה בערי ביסאראביה ועיירותיה ב־1857 עיין *Новороссийский Календарь* לשנת 1857, עמ׳ 80 (אקרמן), 82—83 (אטאקי), 83 (באנדאר), 85 (בולגראד, באלץ), 88 (קישינוב, קאהול), 97 (סקולאן, סורוקה), 99 (פאלאשט), 100 (חוטין).

109* תולדות קישינוב, עמ׳ 41—44, ועיין שם על התפתחות המלאכה והתעשיה הזעירה בקישינוב בכלל במחצית הראשונה של המאה הי״ט.

109** אנצופוב, שם, עמ׳ 231.

110 שם, עמ׳ 179 הערה 3.

110* עיין ויינריב, שם, עמ׳ 88, על־פי Р. А. Орлов, *Указатель Фабрик и Заводов Европейской России и Царства Польского*, 1872, стр. 596.

111 ליבאנדה, סי׳ 304 עמ׳ 363—366.

112 ההתיישבות החקלאית היהודית ברוסיה החדשה נחקרה ותוארה בשני המחקרים הנ״ל של ניקיטין ובורובוי. גם ההתיישבות החקלאית היהודית בפלכים המערביים נחקרה ותוארה על־ידי ניקיטין בעבודתו *Еврейские Поселения Северо- и Юго-Западных Губерний (1835 — 1890г.)*, Спб. 1894. לעומת זאת לא נעשה עדיין שום מחקר על ההתיישבות החקלאית היהודית בביסאראביה במאה הי״ט. העבודה היחידה הקיימת בשטח זה נעשתה על־ידי האגרונום עקיבא אטינגר במסגרת הסקר שנערך על־ידי יק״א ברוסיה ב־1898, אולם גם היא אינה דנה בהתפתחותן ההיסטורית של המושבות, אלא מתארת אותן כפי שהיו בעת עריכת הסקר. עבודתו של אטינגר פורסמה בקובץ הנזכר של יק״א על מצבם הכלכלי של יהודי רוסיה, כרך ב׳, עמ׳ 52—97.

113 יש סתירות בספרות ביחס למספר המושבות החקלאיות היהודיות שנוסדו בביסאראביה וביחס לשמותיהן. הרשימה הניתנת בפנים — על־פי זאשצ׳וק, עמ׳ 172—173. ברשימה הניתנת על־ידי זאשצ׳וק חסרה אחת המושבות הוותיקות והחשובות ביותר — מארקולאשט; אין זה מתקבל על הדעת שהוא השמיט אותה בכוונה או שלא ידע על קיומה. אולם הואיל ואדמת המושבה הזאת היתה שייכת לבעל־אחוזה בשם גיניראל סטארוב, ניתן לשער כי היא נקראה גם סטארובקה וכי היא זהה, אם כן, עם המושבה סטארובקה הכלולה ברשימתו של זאשצ׳וק. את רשימת המושבות הניתנת על־ידי זאשצ׳וק — בהשמטת המושבה גראטלאשט — אנו מוצאים גם במאמרו של ליבאנדה "К вопросу о земледелии у евреев в России" אשר הופיע ב־*Еврейская Библиотека*, כרך ב׳ (1872), עמ׳ 349, הערה 2, וכן אצל ליאון, כרוניקה, חוב׳ 4, עמ׳ 24—26, ובכתב היד הנ״ל ״די יידן אין דארעם״, עמ׳ 17—18. בכל אחת מן העבודות הללו חסרה מרקולאשט, ולעומת זאת רשומה סטארובקה; נראה שכולם העתיקו את הרשימה מזאשצ׳וק. רשימה שונה במידת־מה אנו מוצאים אצל לרנר, שם, עמ׳ 164; גם הוא מונה 17 מושבות, אולם חסרות ברשימתו שתי המושבות סטארובקה וגראטלאשט ובמקום אלו רשומות מארקולאשט ומושבה אחרת, שאינה נזכרת בשום מקום אחר, — צ׳אוקאר (Чеукарь). על כך שהיהודים יסדו בביסאראביה 17 מושבות כתב גם מושל ביסאראביה, הגיניראל אילינסקי, בדו״ח שהוגש על ידו למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, הרוזן סטרוגאנוב ב־1857. עיין לרנר, שם, עמ׳ 164—172. אטינגר, לעומת זאת, כותב בפתח מאמרו הנ״ל על המושבות היהודיות בביסאראביה, כי נוסדו שם בשנים 1836 — 1853 9 מושבות; מדבריו משתמע שאלה היו המושבות היחידות שנוסדו והיו קיימות בביסאראביה. בעיקבותיו כותב בנוסח דומה גם ויינריב, שם, עמ׳ 208 "In Bessarabien wurden 1836/53 9 jüdische Kolonien) (begründet" וכן ס. גפשטיין בערך ״ביסאראביה״ ב־*Евр. Энциклопедия*, כרך ד׳, עמ׳ 388; א. צ׳ריקובר, בערך "Еврейское земледелие в России", שם, כרך ז׳, עמ׳ 755;

י. מילשטיין, בעבודתו בכתב יד *Die Jüdische Agrikultur in Bessarabien* (גם כתב יד זה שמור בארכיון ייווא בניו־יורק ותצלומו נמצא בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים).

114 ЕКО, *Сборник Материалов*, כרך ב', שני עמודים ללא מיספור בין הטבלאות 16 ו־17.

115 בטבלה שבעמ' 61 שבקובץ הנ"ל צויין, מתוך טעות־דפוס כנראה, כי שטחה של ואליה־לוי־ולאד הוא 436 דסיאטינות, אם כי ס"ה שטחן של 5 המושבות המנויות בטבלה זו מביא בחשבון 346 דסיאטינות; טעות זו הועתקה על ידי גפשטיין בערך הנ"ל באנציקלופדיה (טבלה מס' 1 עמודות 389—390). אמנם אין זאת הטעות היחידה בטבלה זו.

116 ליבאנדה, סי' 760 עמ' 856—858.

117 קובץ יק"א, כרך א', עמ' 53.

118 ויינריב, שם, עמ' 208. מדבריו משתמע כי זהו המספר הכולל של יהודים שהתיישבו במושבות החקלאיות בביסאראביה.

119 ריבינסקי, שם, עמ' 201—202. ריבינסקי אינו מציין את מקורותיו ונראה שטעה ביחס לשמות בעלי־האחוזות שמהם נקנתה האדמה או ביחס לשם המושבה שנוסדה על אדמה זו, והדברים נתערבבו אצלו. מארקולאַשט נוסדה על אדמה שנחכרה מאת הגיניראל סטארוב, בעוד שעל האדמה שנקנתה מאת קאנטאקוזן נוסדה המושבה דומברובאַן ואילו על זו שנחכרה — ולא נקנתה — מאת דמי נוסדה המושבה קאפראַשט. עיין קובץ יק"א, כרך ב', שני עמודים ללא מספור בין הטבלאות 16 ו־17 וכן כתבה מן המושבה קאפראַשט בעיתון היהודי־רוסי *Недельная Хроника Восхода* (להלן: *Н.Х.В.*), ט' (1890), עמ' 981—982.

120 הדו"ח הנזכר בהערה 88 לפרק השלישי, לעיל.

121 יודיצקי, שם, נספח 8, עמ' 105.

122 זאשצ'וק, עמ' 172.

123 גם במקרה זה אין המספרים מדוייקים, ואין לסמוך עליהם; והראייה, שיש אי־התאמה גדולה בין המספרים המתייחסים לאותה שנה הניתנים במקורות שונים. לדוגמה: בעוד אשר בקובץ הסטאטיסטי לשנת 1852 צויין כי בפלך פודוליה היו אז 2,718 חקלאים יהודים, הרי לפי נתונים, שנמסרו על־ידי שלטונות הפלך הזה, היו בו באותה שנה, על אדמות המדינה בלבד, 9,931 חקלאים יהודים. עיין ניקיטין, *Евр. Поселения*, עמ' 103—104.

124 כ־30,000 בפלכים המערביים (עיין ניקיטין, שם, עמ' 105, 135, 137, 141), כ־17,000 בפלך חרסון וכ־9,500 בפלך יקאטרינוסלב (עיין הנ"ל, *Евреи Земледельцы*, עמ' 486) וכ־10,500 בביסאראביה.

125 לפי המספרים המתייחסים לשנת 1839, היה האחוז הגבוה ביותר של עובדי־אדמה יהודים בפלכים שמחוץ לחרסון וביסאראביה — 0.60; ב־1852 נע אחוז עובדי־האדמה היהודים בכל הפלכים, להוציא את הפלכים חרסון, יקאטרינוסלב וביסאראביה — בין 0.6 לבין 3.3.

126 זאשצ'וק, עמ' 173.

127 עיין "די יידן אין דארעם", עמ' 16.

128 ליאון, שם, עמ' 25—26. מ.מ. דודזון, יליד המושבה דומברובאַן, מספר בספרו בצל האילן (תל־אביב תש"ה), המוקדש לתולדות משפחתו, כי סבו, שהיה מראשוני המתיישבים במושבה, עסק במסחר וישב רוב ימיו בקישינוב. עיין שם, עמ' 36.

129 עיין ניקיטין, *Евр. Земледельцы*, עמ' 141—142, 189, 285, 417; הנ"ל, *Евр. Поселения*, עמ' 139, 148; בורובוי, עמ' 83.

130 השווה אורשנסקי, *Евреи в России*, עמ' 115.

131 עיין ניקיטין, *Евр. Земледельцы*, עמ' 108, 229, 282, 292.

132 לרנר, שם, עמ' 164.

133 עיין ניקיטין, שם, עמ' 131, 184, 235, 282.

134 עיין הנ"ל, *Евр. Поселения*, עמ' 7, 12, 36, 48, 103, 139.

135 היינו Fălci, מידת קרקע רומנית השווה ל־14,342 מ^2.

136 בצל האילן, עמ' 36—37. האישור נמצא בארכיונו של דודזון.

137 *Россия*, עמ' 245.

138 קובץ יק"א הנ"ל, כרך א', עמ' 53; ריבינסקי, שם, עמ' 201—202, 207; דודזון, בצל האילן, עמ' 14.

139 עיין למשל בזכרונותיו של אחד המתיישבים שבאו לדרום רוסיה מקורלאנד: B. Falk, "Die Kolonisation der Juden in Süd—Russland im Jahre 1840", *Die Neuzeit*, Wien 1882, Nos. 28, 29, 30, 31.

140 קובץ יק"א, שם, עמ' 63.

141 עיין החלטת הסינאט מיום 24.6.1848 בדבר תשלום מכס בעד היין במושבות החקלאיות היהודיות בביסאראביה (ליבאנדה, סי' 587 עמ' 696—699). בהחלטה זאת נאמר כי המושבות בביסאראביה נוסדו מקצתן על אדמה שנקנתה מאת בעלי־האחוזות, ומקצתן על אדמות שנחכרו מהם. פרטים בעניין זה אנו יודעים על 11 מתוך 17 המושבות שנוסדו בביסאראביה; מבין 11 מושבות אלה נוסדו 5 (דומברובאַן, בריצ'יבה, ואַרטיז'אַן, ואליה־לוי־ולאד, לובלין) על אדמה שנקנתה על־ידי המתיישבים, ו־6 (מארקולאַשט, אלכסנדראַן, זגוריצה, קאפראַשט, ניקולאיבקה־בלאגודאט, רומאנובקה) על אדמה שנחכרה על ידם מאת בעלי־אחוזות שונים. עיין קובץ יק"א, כרך ב', שני העמודים ללא מיספור בין הטבלאות 16 ו־17; ליאון, שם, עמ' 25; С. Грузенберг, "О некоторых нуждах евр. населения", *Кн. Восхода*, כרך י"ז (1897), ינואר, עמ' 33—34.

142 עיין ליבאנדה, סי' 432 עמ' 505; סי' 512 עמ' 594—603; סי' 560 עמ' 667—671. Е. Б. Левин, *Свод Узаконений о Евреях*, 1885, стр. 52. עם זאת ראוי לציין כי ביסאראביה אינה נזכרת כלל בתחיקה הרוסית של התקופה הדנה בהתיישבות חקלאית יהודית. תמיד מדובר בה, מצד אחד, על החקלאים היהודים בפלכים המערביים, ומצד שני, על החקלאים היהודים ברוסיה החדשה, שבה היו אז כלולים רק 3 הפלכים חרסון, יקאטרינוסלב וטאבריה. יתכן כי הדבר נבע מכך שביסאראביה לא היתה כלולה בין הפלכים שבהם הוקצו שטחי אדמה ממשלתית להתיישבות חקלאית יהודית.

143 ליבאנדה, סי' 587 עמ' 696—699.

144 ריבינסקי, שם, עמ' 204—205.

145 לרנר, שם, עמ' 16—24.

146 ניקיטין, *Евр. Земледельцы*, עמ' 242.

147 מילשטיין, שם, עמ' 12—14.

148 אורשנסקי, שם, עמ' 121; ויינריב, שם, עמ' 217.

149 מובא על־ידי J. M. Isler, *Rückkehr der Juden zur Landwirtschaft*, Frankfurt am Main 1929, p. 27, וכן בקובץ יק"א, כרך א', עמ' 78.

150 עיין M. Берлин, *Очерк Этнографий Евр. Народонаселения в России*, Спб. 1861, עמ' 18 הערה 12.

151 אטינגר מצא בסוף המאה הי"ט כי הרוב הגדול של הכרמים היהודיים בביסאראביה נמצאים בערים ובעיירות, והוא מציין כי במקומות אלה עסקו היהודים בגידול ענבים מזה זמן רב, בעוד אשר במושבות הוכנס גידול זה לפני זמן קצר. עיין קובץ יק"א, כרך א', עמ' 81—82.

152 אנצופוב, שם, עמ' 231.

153 שם, עמ' 46—48.

154 *Евр. Энциклопедия*, כרך 9, עמ' 389.

155 עיין להלן בעמ' 79—80 הדיונים שהתעוררו ביחס לעצומת אצילי ביסאראביה לאסור את רכישת הקרקעות על־ידי יהודים ואת החלטת "הוועד היהודי" בעניין זה. והשווה את ההחלטה של ה"וועד היהודי" מיום 26.4.1862 בדבר זכות היהודים לרכוש קרקעות באחוזות השייכות לבעלים פרטיים. בהחלטה נאמר כי לאחר שיחרור האיכרים ב־1861 נחשבות מאוכלסות רק אותן אחוזות שבהן היחסים בין האיכרים לבין בעלי־האחוזות היו עדיין מבוססים על מתן שירותי חובה מצד האיכרים לבעלי־האחוזות. עיין ליבאנדה, סי' 900 עמ' 980—981.

156 השווה לרנר, שם, עמ' 174.

157 קובץ יק"א, כרך ב', הנספח על מושבות ביסאראביה.

158 ליבאנדה, סי' 694 עמ' 804—807.

159 שם, סי' 782 עמ' 875.

160 על פי דו"ח שנמסר ב־1858 על־ידי בית־המשפט המחוזי בביסא־ראביה למושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, הרוזן סטרוגאנוב. עיין לרנר, שם ,שם.

161 לרנר, שם, שם. אין כמעט ספק, שמספר זה מוגזם בהרבה, שכן ב־1880 היו בידי היהודים בביסאראביה לא יותר מ־109,120 דסיאטינות. עיין В. Аленицын, *Евр. Население и Землевладение в Югозападных Губерниях Европ. России Входящих в Черту Евр. Оседлости,* Спб. 1884, стр. 62-63.

162 לרנר, שם, עמ' 174—183.

163 כבר צויין לעיל (הערה 71 לפרק הרביעי) כי טענתו זאת של אילינסקי איננה נכונה.

164 הסבר דומה ליחסם של בעלי־האחוזות הנוצריים בביסאראביה כלפי רכישת קרקעות בחבל על־ידי יהודים ניתן גם במאמר הנ"ל שהופיע בעיתון *Современное Слово* מיום 30.3.1863. בעל־המאמר מתקיף קשות את בעלי־האחוזות בחבל על יחסם ליהודים, בקשר להחלטתם לשלול מאת בעלי־האחוזות היהודים את הזכות להשתתף בבחירת מוסדות־השלטון המקומיים.

פרק ו

1 קטע זה כלול במכתב ששלח רבינוביץ לידידו מרדכי סעהיס־טאווער (סוּחוֹסטאבר, 1790—1880) — מראשוני המשכילים בגא־ליציה וברוסיה. בעת כתיבת המכתב ישב סוּחוֹסטאבר בקונסטאנ־טין־ישן בתור מורה פרטי בבית גביר אחד. המכתב נשלח ע"י בנו של רבינוביץ, חנינא, לא.ב. גוטלובר, אשר הדפיסו בהבוקר אור, ה (תר"מ), עמ' 194—196.

2 קוניצקי ,שם, עמ' 15—16.

3 א.ב. גוטלובר, "זכרונות מימי נעורי", הבוקר אור, ז' (תרמ"ו), עמ' 87.

4 ספר ערבי נחל לר' ד"ש אייבשיץ, פרשה בהעלותך, חלק ב', דף מ"ו ע"ב — דף מ"ז ע"ב במהדורת חמו"ד שנדפסה, כנראה, בסדילקוב בתקפ"ה—תקפ"ו, ושהוא הדפוס הראשון של הספר. עיין ח. ליברמן בקרית־ספר, ל"ז (תשכ"ב), עמ' 532. קטע זה, הנושא את הכותרת "מה שאמרתי מוסר על מחללי שבת ומעלימין עין מהצדקה", אינו נושא אמנם שום תאריך, וכן לא צויין המקום שבו נאמרו הדברים. אך ניתן להניח כי הדברים נאמרו בסורוקה. ר' דוד־שלמה מביא את דברי אנשי הקהילה, הטוענים כי אין הם נותנים צדקה, הואיל ואין ביניהם קצינים גדולים ושקהילתם קטנה ואין בה מנהיג. קשה להניח כי דברים אלה מוסבים על הקהילה שבה כיהן ר' דוד־שלמה לפני בואו לסורוקה, היא בוזאנוב (Будзанув) שבגאליציה המזרחית. בקהילה זאת נמצאו כבר ב־1765 385 ראשי־משפחה יהודים (עיין *Еврейская Энциклопедия*, כרך V, עמ' 73), וספק אם אפשר היה להגדירה בתחילת המאה הי"ט כקהילה קטנה וללא מנהיג. מאידך, מתאי־מים הדברים לקהילת סורוקה, שהיתה אז קהילה צעירה וקטנה (157 ראשי־משפחה ב־1817, עיין עמ' 32 לעיל).

5 עיין עליו ואלדן, ח"א, עמ' 35 סי' א'; קנת סופרים ,דף צ"ב ע"א — דף צ"ג ע"א; ש. י. פין, כנסת ישראל, תרמ"ז, עמ' 223; ד. הלחמי, חכמי ישראל, ת"א תשי"ח, עמ' ר"ב; שלמה הלל'ס במא־מרו הנ"ל על סורוקה, שם, עמ' 97—98; י.ל. מימון (פישמן), שרי המאה, חלק ד', ירושלים תש"ה, עמ' 184—187; א. שטיינמן, "ר' דוד־שלמה אייבשיץ הדרשן", העולם, תרפ"ז, עמ' 906.

6 עיין עליו ואלדן, ח"א, עמ' 48 סי' י"ד; סדר הדורות החדש, עמ' 53; קנת סופרים, דף צ"ג ע"א — דף צ"ד ע"א; מימון (פישמן), שם, עמ' 198—205; הלחמי, שם, עמ' רי"ב; א.ל. פרומ־קין—א. ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, חלק ג', ירושלים תרפ"ט, עמ' 78 סי' כ"ד, ושם במלואים, עמ' 44; יחיאל צבי קליין, תו חיים — תולדות ... מוהר"ר חיים מצרנוביץ (נספח לס' שער התפלה, הוצ' הלל גרינפלד, ת"א תשט"ו); נ. מ. גלבר בקובץ הנ"ל על יהודי בוקובינה, עמ' 34—35.

7 התשובה נדפסה בסוף ספרו שער התפלה (ראה להלן).

8 עיין עליו ואלדן, ח"א, עמ' 81 סי' ל"ז; קנת סופרים, הערה 1346, דף פ"ד ע"א; מימון (פישמן), שם, עמ' 187, 193—198; הקדמה לספרו גבורות אריה (למברג תר"ל) מאת המביא לבית הדפוס, "זאב וואלף ב"ר משה דוד לבית לוי המכונה לערגיר" מקישינוב — ושם גם נסיבות בואו של ר' אריה־לייבוש לקישינוב.

9 יצא לאור במזריץ' בתקס"ט. לפני היתה הוצאת למברג תרי"א.

10 נחלת אבות, ח"א, וילנה תרנ"ד, עמ' מ"א סי' פ"ו.

11 לא עלה בידי לברר על איזה ספר נחל אשכול מדובר כאן. בחיבורים הנושאים שם זה ושאותם בדקתי, לא מצאתי הסכמה מאת ר' משה־אליעזר מחוטין.

12 גוטלובר, "זכרונות", הבוקר אור, ז' (תרמ"ו), עמ' 87—88.

13 עיין עליו ועל יורשיו: י.ל. טויבמן, "על שושלת אחת בסרביה", קובץ בסרביה, עמ' 90—96; מימון (פישמן), שם, חלק ג', תש"ד, עמ' 90—91, חלק ד', עמ' 205—206; קנת סופרים, הערה 1294, דף פ"א ע"ב; א. צעדערבוים, כתר כהונה, אודסה תרכ"ז, עמ' 138—139.

14 עיין סדר הדורות החדש, עמ' 41.

15 עיין עליו להלן.

16 עיין "ספר כרם ישראל, הוא ספר היחס ושושלתא דחבא משני משפחות הקדושים . . . רוזין וטשערנאביל", הוצ' ניו־יורק תשי"ט, עמ' 46, 57.

17 כך בהתאם לכתב־הרבנות של ר' אריה־לייב, השמור עתה בידי הרב ש. אפרתי בירושלים, בן למשפחת ורטהיים, ואני מודה לו על שאיפשר לי לעיין בו. התאריך שהיה כתוב על כתב־הרבנות נמחק ובמקום המחיקה נרשמה השנה תקע"ד. הרב אפרתי מסר לי כי לפי מסורת המשפחה השנה תקע"ד הוא התאריך הנכון. בהתאם לתנאים שנקבעו בכתב־הרבנות, הובטח לר' אריה־לייב שכר "ב' אדומים" ו"דירה לפ"כ" (לפי כבודו).

18 קנת הסופרים, שם; פנקס חבורת מגידי תהילים דקהילת באַנדאַר הנזכר להלן. חברי החבורה נתחייבו לשמור מדי שנה את יום פטירתו של ר' אריה־לייב, להגיד תהילים לזכרו באותו יום ולעלות על קברו.

19 בתקצ"ט נתן את הסכמתו לפנקס ח"ק מאיזמאיל — עיין י. רייכר, "מעתיקות עיר איזמאיל", שנתון *Sinai*, ג' (1931), החלק העברי, עמ' XI. בפניו היו מערערים על החלטות בית־הדין באקרמן — עיין לרנר, שם, עמ' 106—107.

20 השווה צדרבוים, שם, שם; בן־חנניה, ג' (1860), עמ' 135.

21 עיין מימון (פישמן), שם, חלק ד', עמ' 206—210; הלחמי, שם, עמ' כ"ח; צדרבוים, שם, עמ' 147.

22 עיין סדר הדורות החדש, עמ' 21.

23 הבוקר אור, ז' (תרמ"ו), עמ' 88.

24 עיין עליו: ישראל ברגר, עשר עטרות, פיעטרקוב תר"ע/1910, עמ' 31—37; מימון (פישמן), שם, ח"ג, עמ' 96—99; הלחמי, שם, עמ' רס"א—רס"ב; צדרבוים, שם, עמ' 136—138.

25 הבוקר אור, שם, שם.

26 "ספר לקוטי שושנים — דברי אלקים חיים שיצאו מפה קדשו של . . . מוה' משה צבי מסאווראן", ורשא תרנ"ד, עמ' 48.

27 רייכר, שם, שם, עמ' XI.

28 עיין עליו, בין היתר, ברגר, שם, עמ' 37—56; סדר הדורות החדש, עמ' 84—86; מימון (פישמן), שם, ח"ד, עמ' 175—177, 211, 216—231; הלחמי, שם, עמ' רפ"ג—רפ"ד.

29 עיין גוטלובר, "זכרונות", הבוקר אור, ו' (תרמ"א), עמ' 168—169.

30 ברגר, שם, עמ' 40.

31 עיין הודעת השלטונות האוסטריים מיום 8.3.1827 על הגירתו של של ר' מאיר לביסאראביה והתיישבותו בליפקאן—אצל ר. מאהלר דער קאמף צווישן השכלה און חסידות אין גאליציע אין דער ערשטער העלפט פון 19טן יארהונדערט, ניו־יורק 1942, מיסמך סי' 5, עמ' 213 (מיסמך מס' 6 ב', עמ' 412, בהוצאה העברית של הספר הזה, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961); והשווה גם פישמן (מימון), שם, ח"ד, עמ' 175--176.

32 גוטלובר, שם, עמ' 169.

33 מאכס ליליינטל, בסקירותיו על יהדות רוסיה, שפורסמו ב־*AZJ* ב־1847, כולל את ביסאראביה בין הגלילות שבהם נתפשטה החסידות ה"לעכאוויצית". עיין "Russische Skizzen", *AZJ*, XI (1847), p. 155.

34 עיין דובנוב ב־"Документы и Сообщения", *Пережитое,* 1 (1908), עמ' 4. בשנת תקצ"ד ביקר ר' ישראל ביאסי — עיין מ. י. גוטמן, "החסידות ברומניה במאה שעברה", שנתון *Sinai*, ה' (1935), עמ' XXIV-XXV.

35 פרשת מאסרו של ר' ישראל, העתקת מקום מגוריו לקישינוב, בריחתו משם והתיישבותו בסאדיגורה מסופרת ב"ספר ישועות ישראל . . . בו יאמר כל הקורות שעברו על מרן . . .רבינו ישראל ברוזין . . ." (הוצאה ראשונה סאדגורע תרס"ד, נדפס מחדש בירושלים (תשט"ו) ונדונה ע"י ש. א. הורודצקי במאמרו "Садагурская Династия" ב־*Еврейская Старина*, ב' (1909), עמ' 47—51 ובספרו *Religiöse Strömungen im Judentum*, Bern 1920, עמ' 207—211.

36 עיין Rafael Sincerus [Iulius Barasch], "Wanderungen durch Krakau, Galizien, Bukowina, Moldau und Walachei", *AZJ*, VIII (1844), p. 511.

37 גוטלובר, "מסע ברוסיה החדשה", המגיד, ח' (1864), עמ' 108; והשווה את דבריו של ליליינטל בסקירותיו הנ"ל על החסידות בווהלין, פודוליה, קיוב וביסאראביה — *AZJ*, שם.

38 עיין עליו Давид Коган, "Первыя десятилетия еврейской общины в Одессе и погром 1821 года", *Еврейская Старина* 1911, стр. 261-262; נחלת אבות, עמ' ל' סי' קכ"ט.

39 הוצאה ראשונה מוהילב תקע"ב; מאז נדפס הספר פעמים רבות מחדש. ח.ד. פרידברג מונה בבית עקד הספרים שלו (כרך ב' הוצ' שניה, תל־אביב תשי"ב, עמ' 493 סי' 108) 10 מהדורות, אך רשימה זאת אינה מלאה ובספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים נמצאות כמה מהדורות שאינן כלולות אצל פרידברג.

40 פרידברג (שם, כרך ג', הוצ' שניה, תל־אביב תשי"ד, עמ' 812 סי' 1127) מונה 11 מהדורות, אך גם רשימה זאת אינה מלאה ולמעשה יצאו לאור לא פחות מ־19 הוצאות (בספריה הנ"ל נמצ־אות 8 מהדורות שאינן כלולות ברשימתו של פרידברג). הוצאה אחרונה — ירושלים תשכ"ו.

41 הוצאה ראשונה מוהילב תקע"ח.

42 למברג תרכ"א. נדפס לאחרונה מחדש בירושלים, תשכ"ב.

43 יצא לאור בפרמישלא תרנ"ט; נדפס לאחרונה מחדש בירושלים, תשכ"ב.

44 עיין יקותיאל אריה קיאמעלהאר, ספר דור דעה, הוצ' שניה עם תוספות ומלואים מאת נפתלי ברוינפעלד, ניו־יודק תשי"ג, עמ' קצ"ט.

45 עיין ערבי נחל, ההוצ' הנ"ל, דרוש א' לשבת הגדול, ח"א (צ"ל ח"ב), דף ג' ע"א.

46 שם, דרוש ג' לשבת הגדול, דף י"ב ע"ב.

47 שם, דרוש ד' לשבת הגדול, דף ט"ז ע"ב; בראש הדרוש נמצא התאריך תקס"א בצרוף ראשי תבות "פק"ב", ויש להניח כי פירושם של ראשי־התבות הוא "פה קהילת בוזאנוב".

48 ברשימת המסכימים לס' מנחת יצחק לר' יצחק מאליר מסטאניס־לאב, שיצא לאור בזולקווא בתקס"ה, נמצא גם שמו של ר' ד"ש אייבשיץ עם הציון "אב"ד דק"ק סאראקא". משתמע מכאן כי בתקס"ה, ואולי אף לפני מועד זה, כבר שימש ר' ד"ש כאב"ד של קהילת סורוקה. לעומת זאת, בסוף ספר שו"ת נאות דשא של ר' ד"ש, נמצאת כתובת האומרת "תם ונשלם בעה"י טו"ב אלול התקס"ה לפ"ק יאסי"; כתובת זו מצביעה כאילו על כך שר' ד"ש סיים את הכנת הספר בתקס"ה ביאסי, ופירוש הדבר כי בשנה הנזכרת הוא שהה כאילו בעיר זו. ואכן בקצת מקומות בספרות כמו, למשל, בקנת סופרים ובכמה אנציקלופדיות, נאמר שר' ד"ש שימש ברבנות גם בקהילת יאסי. ברם, ספק רב הוא אם יש ממש בסברה זאת. הדבר אינו נזכר בשום מקום אחר, ושמו אינו מופיע בשום מקום בין הרבנים שכיהנו ביאסי. בשער כתביו לא נקרא אף פעם ר' ד"ש גם אב"ד של קהילת יאסי; הוא נקרא תמיד רק אב"ד של קהילת סורוקה, או אב"ד של קהילות סורוקה ובוזאנוב. הדעת נותנת כי לוא שימש ר' ד"ש ברבנות ביאסי, היו מכנים אותו אב"ד דק"ק יאסי, ואף היו מציינים את הדבר בשער כתביו ובכל מקום אחר שבו נזכר שמו, שכן קהילת יאסי היתה גם אז חשובה מקהילת סורוקה. את הכתובת בנאות דשא העומדת בסתירה לאמור בהסכמה לס' מנחת יצחק, אפשר אולי להסביר בכך שהיא נכתבה לא ע"י ר' ד"ש עצמו, אלא ע"י תלמידו ר' אריה לייבוש מרגליות מיאסי, שאולי קיבל מידי ר' ד"ש את כתב־היד לשם הכנתו לדפוס — כפי שהוא קיבל גם את כתב־היד של הספר לבושי שרד ליורה דעה לשם הכנתו לדפוס (עיין הקדמה לס' לבושי שרד ליורה דעה). אנו יודעים כי היה בדעתו של ר' ד"ש להוציא לאור את נאות הדשא לפני תקס"ט (עיין ההקדמה הנ"ל).

49 עיין ערבי נחל, בהוצ' הנ"ל, פרשת נצבים, ח"ב, דף קכ"ו ע"א: "דרוש שאמרתי בק"ק סראקא אלול תקס"ו לצורך נדבת בדק הבית הכנסת הק'".

50 עיין לבושי שרד ליורה דעה (הוצ' תקע"ב) בסוף חלק דיני טריפות הריאה, דף פ"ז ע"א: "החיבור הזה חיברתי בארץ מולדתי והי' קונטרס זה רק עד סי' טל ובתוך כך הביאני ה' בחמלתו לאה"ק וגמרתי חיבור זה פה עה"ק צפת תובב"א, ותהי' השלמתו בחודש סיון תקס"ט לפ'ק". ועיין גם נוסח ההסכמה של ר' לוי מברדיצ'ב לס' לבושי שרד הנ"ל, שניתנה במרחשון תקס"ה. מנוסח הסכמה זאת משתמע כי בתקס"ח היה עדיין ר' דוד־שלמה בסורוקה. והשווה פרומקין־ריבלין, שם, חלק ג' (תרפ"ט), עמ' 77 סי' כ"ב.

51 השנה תק"ע נקבעה כשנת פטירתו של ר' דוד־שלמה, כפי הנראה, על יסוד נוסח הכתובת על מצבתו כפי שפורסמה ע"י מ. לונץ בקברי ארץ הצבי, ב"ירושלים", א' (תרמ"ב), סי' 246 עמ' 133—134 ובעיקבותיו ע"י פרומקין־ריבלין, שם, שם. אך אין ספק שהתאריך שעל המצבה לא נקרא נכון, וכי אחרי האות ע' היתה עוד אות נוספת. בשו"ת כד הקמח (תרנ"ח) אנו מוצאים תשובה (סי' כ"ד) הנושאת את התאריך תקע"א; ומנוסח ההסכמות לס' לבושי שרד, שנכתבו בשנים תקע"א—תקע"ב, ומנוסח השער לספר זה משתמע כי בשנים אלו היה עדיין ר' דוד־שלמה בחיים.

52 ח"א נדפס לראשונה עם חומש בסדילקאב בתק"פ, ולאחר מכן בנפרד בצ'רנוביץ, כפי הנראה, סמוך לשנת תר"ט (ללא ציון מקום ושנת הדפוס; על השער צויין: "כש"נ במאהלוב בשנת ו ה נ ה ב א ר ב ש ד ה [=תק"פ] לפ"ק"; ועיין א. יערי, "הדפוס העברי במאהלוב על נהר דנייסטר", קרית־ספר, כ"ג [תש"ו—תש"ז], עמ' 312). ח"ב נדפס לראשונה בצ'רנוביץ בתר"ט. הספר נדפס כמה פעמים מחדש, לאחרונה בתל־אביב תשכ"ב ובירו־שלים תשכ"ד (דפוס צילום של הוצ' ווארשה תרל"ו).

53 צ'רנוביץ תרכ"א; יצא לאור לאחרונה בירושלים בתשכ"ב.

54 מוהילב תקע"ג; מאז נדפס פעמים הרבה. פרידברג מונה 15 מהדורות (שם, כרך ג', עמ' 754 סי' 341) אולם הרשימה הניתנת על ידו איננה מלאה, ולמעשה יצאו לאור לא פחות מ־20 מהדורות. המהדורה האחרונה — ירושלים תשכ"ב.

55 סדילקוב תקפ"ה; פרידברג מונה 6 מהדורות (שם, עמ' 1030 סי' 2050), למעשה היו לפחות 10. הוצאה אחרונה — ירושלים תשכ"ב.

56 בכמה מחתימותיו של ר' חיים, שמקצתן נושאות תאריכים, וכן

בכמה מקומות אחרים, שבהם נזכר ר' חיים וניתנת רשימת הקהי־לות שבהן כיהן, לפעמים גם כן בציון תאריכים, צוינו כמה קהילות בבת אחת ובזמן אחד כמקום מושבו. בשתי הסכמות שניתנו ע"י ר' חיים בתקע"ב (לס' לבושי שרד ליורה דעה לר' ד"ש אייבשיץ שנדפס במוהילב בתקע"ב ולס' גליא רזא שנדפס אף הוא במוהילב באותה שנה) חותם את עצמו ר' חיים "הק... חיים חונה במהלוב ובמדינות וואלחיי בבאשטאן וקעשינוב". ניסוח זה מקשה אמנם לברר באילו קהילות שהה למעשה ר' חיים בשנים שבהן נכתבו הדברים ; עם זאת, שלא כפי שכתוב בפנים, מאפשר לנו החומר שבידינו לברר את סדר הקהילות שבהן שימש ר' חיים ברבנות ואף את המועדים, מקצתם במדוייק ומקצתם בקירוב, שבהם שהה בכל אחת מן הקהילות הללו. ציון כמה קהילות בבת אחת אין פירושו כי ר' חיים "חנה" בכל הקהילות הללו וכי שימש ברבנות בבת אחת בכולן. השאלה נדונה במאמרי "על ר' חיים ב"ר שלמה טירור", סיני, (ס"ו) תש"ל.

57 לפני תקע"ב אין קישינוב נזכרת בשום מקום בין הקהילות שצוינו כמקום מושבו של ר' חיים. היא נזכרת לראשונה בשתי ההסכמות הנ"ל של ר' חיים שנכתבו בתקע"ב, על שער ספרו סידורו של שבת, שנדפס במוהילב בתקע"ג, וכן בחתימתו של ר' חיים להקדמה לחלק הראשון של הספר. כל הידיעות שבידינו המתייחסות לשנים שלפני תק"ע, אעפ"י שהן לקויות, מצביעות כולן על קהילות אחרות, ולא על קישינוב, כמקום מושבו של ר' חיים בשנים אלה. ועיין במאמרי הנ"ל בסיני.

58 דבר זה מסתבר מכך שכבר בתחילת העשור השני של המאה הי"ט עלה ר' חיים לא"י. בספרות נאמר בדרך כלל כי ר' חיים עלה ב־1810 (למשל, גלבר, שם, עמ' 34—35; הלחמי, שם, עמ' רי"ב). ברם בתקע"ב—תקע"ג עוד היה ר' חיים ברוסיה — כפי שאנו למדים משתי ההסכמות שלו הנזכרות בהערה 56 לעיל, וכן מהסכמתו לס' אורח לחיים לר' אברהם חיים בן גדליה מזלוצ'וב (ברדיצ'ב תקע"ז), שניתנה על ידו במוהילב ושנושאת את התאריך ניסן תקע"ג. לעומת זאת כותב מ.א. הלוי ("Comunităţile Evreilor din Iaşi şi Bucureşti", *Sinai* [Anuar], III [1931], p. 71 n. 6), כי בדרכו ארצה הת־ארח ר' חיים אצל ר' אברהם־יהושע־העשל מאפטא ביאסי; ואילו לנו ידוע כי באלול תקע"ד הרב מאפטא כבר לא היה ביאסי (עיין מ.י. גוטמן, מגיבורי החסידות, ת"א תשי"ג, עמ' רכ"ג—רכ"ד). נמצא שר' חיים עלה אחרי תקע"ב, אך לא יאוחר מסוף תקע"ג—תחילת תקע"ד.

59 לדברי הרב מימון (פישמן), שם, עמ' 194, היה ר' אריה־לייבוש בן 20 שנה, כשנתמנה לכהונת רב בלאנצוט.

60 וכן גם אצל ואלדן, שם, שם.

61 בשנת תקס"ט היה ר' אריה־לייבוש בלאנצוט — עיין הסכמתו לס' אור פני משה הנ"ל, הנושאת את התאריך ה' תמוז תקס"ט, והחתימה הק' אריה ליב בא"א מהור"ר ברוך ז"ל, אב"ד דק"ק לאנצט". כך חתם גם על הסכמתו לס' שם משמואל לר' שמואל סליר שיצא לאור בלבוב בתקע"ז. הסכמה זאת אינה נושאת שום תאריך; רק שלוש מן ההסכמות נושאות תאריכים והם: תקע"א, תקע"ו ותקע"ז. אפשר, על כן, להניח כי גם הסכמתו של ר' אריה־לייבוש לא ניתנה לפני תקע"א. מאידך, בתקע"ד לא היה כבר ר' אברהם־יהושע־העשל, שהמליץ על מנויו של ר' אריה־לייבוש בקישינוב, ביאסי (ראה הערה 58, לעיל).

62 מימון (פישמן), שם, ח"ד, עמ' 199.

63 שם, עמ' 205.

64 שם, עמ' 185—186; שלמה הלל'ס, "העיר סורוקה וקהילתה", פרקי בסרביה, חוב' א', ת"א תשי"ב/1952, עמ' 97.

65 על־פי מ.מ. בית־דוד (דודזון) ב"בסרביה — אכסניה של תורה". פרקים על יהודי בסרביה, ת"א תשי"ח, עמ' 17, היה ר' דניאל זה הרב ר' דניאל בר' חיים נחום, ששימש דיין בסורוקה לצידו של ר' דוד־שלמה אייבשיץ.

66 דברי המביא לבית הדפוס בשער הספר (הוצ' תקע"ב).

67 עיין הקדמה לספר שער התפלה וכן הכתובת של המביא לבית הדפוס בסוף החלק השני של ס' סידורו של שבת (הוצ' תקע"ג); והשווה קנת סופרים, דף צ"ד ע"א, ושם, הערה 1500.

68 עיין שו"ת ברכת יוסף לר' יוסף לאנדא, אורח חיים, סי' ד; יורה דעה, סי' כ"ז; אבן־העזר, סי' ט"ו, י"ט, כ"ט, מ"ג, מ"ה, נ"ח, ס"ב, ס"ו, ס"ט, ע"ג, פ"ג, ק; חושן משפט, סי' ד', ה', כ"ב; וכן שו"ת תועפות ראם לר' אהרון טויבש (זולקווא תרט"ז), אורח חיים, סי' כ"ג; אבן־העזר, סי' כ"ז, ל"ה, ל"ו.

69 רייכר, שם, עמ' X.

70 עיין עליו קנת סופרים ,הערה 1913, דף קי"א ע"ב; הלחמי, שם, עמ' שכ"ז; י.י. כהן, "הספרות התורנית ברומניה עד סוף המאה הי"ט", קרית ספר, מ"ד (תשכ"ט), עמ' 151.

71 אין לנו כל ידיעה על המועד המדוייק שבו שהה ר' ישעיה שור בחוטין; היה זה, כנראה, בשנות ה־40 ותחילת שנות ה־50 של המאה הי"ט, ועל־כל־פנים לפני תרי"ד, מועד פטירתו של ר' יוסף לנדא. לפני בואו לחוטין היה ר' ישעיה שור אב"ד בהורודנקה (גאליציה). עיין דברי הקדמה של נכדו, ר' מנחם מנדל האגיר, לס' חזון ישעיהו (מארמאראש־סיגעט תרס"ה), וכן שער הספר כליל תפארת; ברכת יוסף, אבן־העזר, סי' ד', ה'.

72 "ספר הזכרונות — הפנקס שייך לחברה קדישא דפה ק"ק טירגו־פרומאס (בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים), דף 10.

73 Isr. Şapiro, "Istoricul Comunităţii din Ploeşti", *Analele Societăţii Istorice Iuliu Barasch*, III (1889), pp. 13—15.

74 עיין הכתובת על שער פנקס גומלי חסדים בבאקאו משנת תקצ"ו: "אני הכותב והמחוקק הק' אשר דוד בהמנוח מו"ה מרדכי זצ"ל מק"ק חאטין". הפנקס נמצא בארכיון ייווא בניו־יורק ותצלומו בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.

75 עיין Nisim Em. Derera, *Monografia Comunităţii din Brăila*, 1906, pp. 16—18. וראה לאחרונה את המאמר "Cel dintâiu rabin al comunităţii brăilene (Jankel Margulis)" בגליון מחודש מאי 1961 של כתב־העת של היהדות הדתית הרומנית (*Revista Cultului Mozaic*).

76 רייכר, שם, עמ' XI.

77 י. שילדקראוט, על חורבות בסרביה, תל־אביב תשי"ד, עמ' 28.

78 *Еврейская Хроника* (Кишинев), I (1912), стр. 22.

79 עמ' 88, 100, 97, 85, 83, 80, 99, 97, 82.

80 זאשצ'וק, שם, עמ' 388—389.

81 הפנקס היה ברשותו של מר אברהם ורטהיים ז"ל מתל־אביב (נצר למשפחת האדמו"רים והרבנים לבית ורטהיים מבאַנדאַר) שהעמידו לרשותי ואיפשר לי להעתיקו. עתה הוא נמצא ברשותו של עו"ד ש. ורטהיים, תל־אביב. החתימה הראשונה בו היא של הצדיק והרב ר' אריה־לייב ורטהיים. ההרשמה האחרונה היא משנת תרמ"א.

82 כל ההבאות מתוך הפנקס מובאות בכתיב המקורי, כפי שהן כתובות בפנקס. העברית המשובשת שבה כתובות התקנות, שגיאות הכתיב המרובות והסגנון הלקוי מלמדים שידיעת השפה העברית לא היתה בין המעלות שבהן הצטיינו יהודי באַנדאַר.

83 מספר הבוררים לא צויין בתקנות, אולם על־פי הרשמות מאוחרות יותר בפנקס — בדבר בחירת בוררים — נראה, כי מספרם היה שלושה.

84 בתקנה כ"ה אמנם מדובר על שבעה ראשים, אולם הרשמות מאוחרות יותר בפנקס בדבר בחירת גבאים, נאמן וראש החבורה — שבהן נרשמו שמות הנבחרים — מאשרות כי מספר הראשים היה אמנם חמישה. ויתכן כי השבעה כוללים גם את שני המש־גיחים והמעוררים הנבחרים הנזכרים להלן. בתיקון כ"ב נזכר גם "גבאי רביעי" — ואולי כאן חושבים את ראש החבורה כגבאי ראשון.

85 ש. ווינטער, "פינקסים פון חברות", ייווא בלעטער. י"ג (1938), עמ' 77—94 ובמיוחד העמ' 78—82; לויטץ, שם, עמ' 105—122, 190—197.

86 לויטץ, שם, עמ' 108—109.

87 כתביו אלה נדפסו ע״י גוטלובר בהבוקר אור, ה׳ (תר״מ), עמ׳ 196—197, 315—322.

88 עיין אשר פריצקר, ״ר׳ קלמן מקישינוב״, רשמות, סדרה חדשה, כרך ה׳, ת״א תשי״ג, עמ׳ 163—164. המסורת מספרת כי קלמן חזר בתשובה לאחר שנתגלה לו אביו המנוח, שדרש ממנו לחזור למוטב.

89 הבוקר אור, ד׳ (תרל״ט), עמ׳ 696.

90 שם, ז׳ (תרמ״ו), עמ׳ 87—88.

91 מכתבו לסוחוסטאבר, הנזכר בהערה 1 לעיל.

92 בתי־הספר שהוקמו לפני 1839 בשתי ערים אחרות ברוסיה — באומאן ובווילנה — לא האריכו ימים ונסגרו זמן קצר אחר פתיחתם. בספרות צויין בדרך כלל כי בית־הספר בריגה נפתח ב־1838, חודשים אחדים קודם פתיחתו של בית־הספר בקישינוב, אך למעשה לא היה הדבר כן. ב־1838 רק הוגשה בקשתם של יהודי ריגה לשלטונות לאשר את פתיחת בית־הספר; הבקשה אושרה באפריל 1839, ובית־הספר נפתח ב־15 בינואר 1840, שנה שלימה לאחר שנפתח בית־הספר בקישינוב. עיין Adolf Erlich, *Entwickelungsgeschichte der Israelitischen Gemeindeschule zu Riga,* St. Petersburg 1894, pp. 4—10; Anton Buchholtz, *Geschichte der Juden in Riga,* Riga 1899, pp. 112—113.

93 עיין דברי הספד והערכה עליו ב־*AZJ*, י״ז (1853), עמ׳ 571—573.

94 וורבל הציע את מועמדותו למשרת מורה בבית־הספר, אך איחר את המועד; עיין הבוקר אור, ד׳ (תרל״ט), עמ׳ 737. גוטלובר מספר כי הוצעה לו משרת מורה בבית־הספר החדש, והוא אף בא בשנת ת״ר לקישינוב כדי להיכנס לתפקידו, אך החליט לוותר; עיין המגיד, ח׳ (1864), עמ׳ 116; הבוקר אור, שם, עמ׳ 779.

95 הבוקר אור, שם, עמ׳ עמ׳ 737, 779; המגיד, שם, שם.

96 С. Станиславский, "Из истории и жизни одной еврейской школы", ב־*Восход*, 1884, חוברת אפריל, עמ׳ 140. סטאניסלאבסקי ציין כי הוא השתמש במאמרו הנ״ל של וורבל, שנדפס בהבוקר אור, וכן בזכרונותיו של גוטלובר. סטאניסלאבסקי כותב משום מה שבית־הספר בקישינוב נסגר שנים אחדות אחרי פתיחתו; אין לדברים אלה כל יסוד, שכן בית־הספר התקיים עד שהפכוהו ב־1850 לבית־ספר ממשלתי — כפי שעוד נראה להלן.

97 כרך ב׳, לנינגראד 1926, עמ׳ 4. הסן מזכיר בהערה שני תיקים, שנמצאו בארכיון של משרדי המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, המתייחסים לפתיחת בית־ספר יהודי בקישינוב: אחד משנת 1839, והשני משנת 1827. האם יש כאן טעות בתאריך, או שמא נעשה עוד ב־1827 איזה נסיון לפתוח בקישינוב בית־ספר יהודי חילוני? הדבר לא נזכר בשום מקום אחר. כן כותב גם הסן כי בית־הספר שנוסד בקישינוב לא התקיים זמן רב — ויתכן כי הוא כתב דברים אלה בעיקבות מאמרו של סטאניסלאבסקי, שגם אותו הוא מזכיר בהערה.

98 J. Tarnopol, *Notices Historiques... sur les Israélites d'Odessa,* Odessa 1885, p. 88: "... Le Prince Woronzoff chargea [Stern] de l'honorable mission de créer à Kicheneff une école Juive..."

99 А. Лион, "Еврейско-Народные школы в Кишиневе и Одессе", *Вохoд* 1888/8, Соврем. Летопись, стр. 1—2.

100 לוזינסקי, סי׳ 14 עמ׳ 33—34.

101 שם, שם.

102 וורבל במכתבו הנ״ל לגוטלובר, הבוקר אור, שם; והשווה Л. М. Брамсон, "К Истории Начального Образования евреев в России", *Сборник в пользу начальных еврейских школ,* стр. 300; סטאניסלאבסקי, שם, שם. והשווה גם כתבה מאודיסה מחודש מאי 1938 ב־*AZJ*: "Bald wird auch... in Kischinew... zufolge eines Auftrags den unser Schuldirektor... Stern vom General-Gouverneur erhalten hat, eine israelitische Lehranstalt eröffnet..." (שנה ב׳, עמ׳ 312). יתכן כי העובדה ששטרן נסע לקישינוב, כשהוא מצוייד במכתב מאת וורונצוב אל מושל החבל, ובו הוראה לפעול להקמת בית־הספר, היא שנתנה יסוד לסברה כי וורונצוב היה יוזם בית־הספר.

103 עיין טארנופול שם, שם: "... malgré les entraves qui lui opposa l'ignorance, nonobstant la lutte du chassidisme, il [Stern] parvint à surmonter tous les obstacles, et sous les auspices de l'autorité, le plus brillant succès couronna son zèle". הרמז לחסות השלטונות ברור למדי. והשווה גם בראמסון, שם, שם; סטאניסלאבסקי, שם, שם.

104 לוזינסקי, שם, שם.

105 Прибавление к журналу Министерства Народного Просвещ. на 1839 год, Но. 1 стр. 46. בספרות צויין בדרך כלל, תוך טעות, כי בית־הספר נפתח ב־1838; כך ליאון, שם, שם; בראמסון, שם, שם; הסן, שם, שם; בלצקי, *Вопрос об образовании Русских Евреев*, עמ׳ 11.

106 כרך ז׳ (1843), עמ׳ 449. — ראיה נוספת לכך שהיוזמה לפתיחת בית־הספר יצאה מחוגי המשכילים בקישינוב ניתנת ע״י בירור תאריך נסיעתו של שטרן לקישינוב. מדברי וורבל משתמע כאילו שטרן נסע לקישינוב בתקצ״ז — ואם כן יתכן שהוא נסע לשם קודם קבלת ההחלטה ע״י ״העדה היהודית״ של העיר בדבר הקמת בית־הספר. אולם סטאניסלאבסקי כותב כי שטרן נסע לשם ב־1838, ז״א אחרי קבלת ההחלטה הנ״ל, ונראה שהוא צודק, שכן גם מדברי הכתבה הנזכרת לעיל, שנשלחה מאודיסה בחודש מאי 1938 ל־*AZJ*, משתמע כי שטרן נסע — או עמד לנסוע — לקישינוב סמוך לתאריך בו נשלחה הכתבה, ולא שהוא נסע למעלה משנה קודם כתיבתה. פירוש הדבר, כי לא הוא שהביא לקבלת ההחלטה, אלא ההחלטה היא שהביאה לבואו לקישינוב כדי לבצעה.

107 כך מתרגם־התלמוד אפרים־משה פינר (1800—1880), שכתב ב־1848 על בית־הספר באודיסה: "Aus dieser Schule entstand... eine zweite in Kischinew" (*Offenes Sendschreiben an die Nationen Europa's,* Berlin 1848, p. 154); והשווה M. Г. Моргулис, "К Истории образования русских евреев", *Еврейская Библиотека,* I (1871), стр. 136; J. Meisel, *Haskala,* Berlin 1919, p. 77.

108 השווה את המכתב ששלח וורונצוב לקהילת אודיסה לאחר ביקורו של ליליינטל שם ושבו הוא מדגיש במיוחד את דאגתו לקידום בתי־הספר באודיסה ובקישינוב ואת נכונותו להקים מוסדות כאלה גם במקומות אחרים ברוסיה החדשה ובביסאראביה. המכתב פורסם בתרגום גרמני ב־*AZJ*, ז׳ (1843), עמ׳ 101.

109 לוזינסקי, שם, שם.

110 *AZJ*, שם, עמ׳ 449; ליאון, שם, שם.

111 וורבל, שם, שם; גוטלובר, הבוקר אור, ד׳ (תרל״ט), עמ׳ 779.

112 עיין עליו ש.י. פין, שפה לנאמנים, וילנא תרמ״א, עמ׳ 111, 112—113.

113 וורבל, שם שם; לוזינסקי, סי׳ 231 עמ׳ 43 (בקשת מולצ׳ינר לקבל אזרחות רוסית); סי׳ 449 עמ׳ 279 (החובה המוטלת על פרידפרטיג לעמוד בבחינה).

114 לוזינסקי, סי׳ 10 עמ׳ 33—34.

115 *AZJ*, שם, שם; בראמסון, שם, עמ׳ 300.

116 לוזינסקי, סי׳ 10 עמ׳ 39—40; והשווה לרנר, שם, עמ׳ 38.

117 גוטלובר, ״מסע ברוסיה החדשה״, המגיד, ח׳ (1864), עמ׳ 116; והשווה *AZJ*, שם, שם.

118 *AZJ*, שם, שם.

119 *AZJ*, שם, עמ׳ 148—150; *Der Orient*, ה׳ (1844), עמ׳ 222 (מובא כאן מכתב הערכה, שניתן לגולדנטל ע״י מנהל בתי־הספר בביסאראביה); J. Jost, *Neuere Geschichte d. Israeliten,* II, p. 311.

120 לוזינסקי, סי׳ 400 עמ׳ 351; *Разсвет*, א׳ (1861), עמ׳ 842 (מאמר על אייכנבאום).

121 *Hebraeische Bibliographie* של מ. שטיינשניידר, ד׳ (1861), עמ׳ 50.

122 ב־1844 היו ב־5 בתי־הספר היהודיים שנתקיימו אותה שעה ברוסיה — באודיסה, ריגה, קישינוב, וילנה, ואומאן — 270 תלמידים, וב־1845 היו בהם 273 תלמידים, היינו בממוצע כ־55 תלמידים בכל אחד מהם (הדו"ח של אוווארוב לשנת 1845, ב־*AZJ*, י' [1817], עמ' 88). הואיל וניתן להניח כי מספר התלמידים בבתי־הספר באודיסה ובריגה עלה על הממוצע, יש לשער כי בבית־הספר בקישינוב היו 30—40 תלמידים.

123 לווינסקי, סי' 44 עמ' 109—111; הדו"ח של ליליינטל על שליחותו ב־*AZJ*, ו' (1842), עמ' 609.

124 עיין הכתבה מקישינוב החתומה י. מ־ר (בודאי מורה בית־הספר יהודה מולצ'ינר) ב־*AZJ*, ז' (1843), עמ' 22—23.

125 לווינסקי, סי' 45 עמ' 112.

126 ליבאנדה, סי' 505 עמ' 574—576.

127 לווינסקי, סי' 205 עמ' 227—228.

128 השווה בלצקי, שם, עמ' 127.

129 לווינסקי, סי' 337 עמ' 310—312.

130 שם, סי' 400 עמ' 351. המפקחים הנוצריים הראשונים של בית־הספר בקישינוב היו מורים מן הגימנסיה שבעיר, תחילה המורה לרוסית איוואנוב ולאחר מכן המורה לצרפתית בלן־דה־באלי — שם, סי' 424 עמ' 365.

131 *Новороссийский Календарь*, שם, עמ' 107; אין כאן פירוט הערים שבהן היו בתי־הספר, אולם אלה היו קישינוב (שני בתי־ספר), חוטין, באֶלץ, בריצ'אן, איזמאיל (בית־ספר אחד בכל אחת מערים אלה).

132 שם, עמ' 333—334. המורים היו: בקישינוב — אפרים ליאון, פייבל חובים, הירש פרידמן, יוסף בלומנפלד; בבאֶלץ — יהודה שפירא, הלל ריבוש; בחוטין — יובל חורין, ברוך מוטרמילך; בבריצ'אן — יודל זיידמן.

133 ליבאנדה, סי' 509 (סעיף 67) עמ' 589.

134 לווינסקי, סי' 132 עמ' 163—164.

135 שם, סי' 142 עמ' 170—171.

136 גוטלובר, "מסע ברוסיה החדשה", המגיד, ח' (1864), עמ' 91, 107, 108.

137 זאשצ'וק, עמ' 426.

138 עיין עליו *Еврейская Энциклопедия*, כרך 10, עמ' 316.

139 ד. ב. נתנזון, ספר הזכרונות, ורשא תרמ"א/1881, עמ' 110—112; והשווה С. М. Гинзбург, *Минувшее* ("На заре Просвещения"), Петроград 1923, стр. 181.

140 לווינסקי, סי' 202 עמ' 216.

141 שם, סי' 217 עמ' 236. בתיק הדן בעניין זה אין תשובת השלטונות, אולם אין אנו שומעים מאומה משום מקור אחר על קיום בית־ספר כזה.

142 שם, סי' 369 עמ' 335—336.

143 Лион, *Хроника*, Выпуск IV, עמ' 22; זאשצ'וק, עמ' 426—427; גוטלובר, המגיד, שם, עמ' 139.

144 *Разсвет* 1 (1860), עמ' 139.

145 עיין М. Б. Слуцкий, *За три четверти века Мои Воспоминания*, Кишинев 1927, стр. 16, 17—18, 60.

146 זאשצ'וק, עמ' 171.

147 המליץ, א' (תרכ"א), עמ' 618—619.

148 גוטלובר, המגיד, שם, עמ' 123—124.

149 יש להדגיש כי תהליכים אלה לא היו מיוחדים לישוב היהודי בביסאראביה וכי הם התפתחו בכל פלכי התחום; המיוחד לגבי ביסאראביה הוא המספר היחסי הגדול של הסוחרים האמידים, שהיו נושאיו של התהליך הזה.

150 כל המספרים — אצל זאשצ'וק, עמ' 426—427, 428.

151 השווה טארנופול, שם, עמ' 6: "...Nos confrères des villes voisines et en partie de la Bessarabie, par leur continuelles relations avec les Odessiens, par la communauté d'intérêt, de commerce, de famille et de consaguinité, s'en sont rassentis et, subissant leur influence, ils ont contracté, à peu d'exceptions près, les mêmes habitudes, adopté les mêmes moeurs et le même genre de vie".

152 *AZJ*, ז' (1843), עמ' 450.

153 גוטלובר מספר כי יהודי בריצ'אן הסתכלו במורים של בית־הספר הממשלתי שם כבאנשים שבאו בפקודת הממשלה כדי להעביר את בניהם על דתם; עיין המגיד, שם, עמ' 91. והשווה א. צדרבוים, כתר כהונה, עמ' 156—157: "... ביה"ס לעברים [בקישינוב] עומד נכון זה כשלשים שנה, הלא רק מעט מזעיר מההמון הרב ישלחו בניהם שמה ומבני החרדים כמעט אין גם אחד ..." והשווה גם П. С. Марек, "Борьба двух воспитаний", *Пережитое*, 1 (1908), стр. 119—120.

154 שלמה הלל'ס, שם, עמ' 110.

155 *Разсвет*, א' (1860), עמ' 253—254.

156 *Новороссийский Календарь*, שם, עמ' 107.

157 זאשצ'וק ,עמ' 427. והשווה גם טבלה סיכומית הניתנת ע"י זאשצ'וק בעמ' 428.

158 לרנר, שם, עמ' 226.

159 זאשצ'וק, עמ' 426. והשווה בלצקי ,שם, עמ' 150—152 על מצבם של בתי־הספר היהודיים הממשלתיים בתחום המושב על יסוד דוחו"ת רשמיים של פקידי השלטונות. אין להניח כי המצב בביסאראביה היה שונה מאשר בפלכים האחרים.

160 מכתב מאת אברהם־צבי ליאון, מורה בבית־הספר בקישינוב, בהמגיד, ב' (1858), עמ' 75—76. והשווה גם את דבריו של יעקב גולדנטל בטכס כניסתו לתפקידו כמפקח בית־הספר בקישינוב ב־1843 — *AZJ*, ז' (1843), עמ' 449—450.

161 כפי שראינו, כמה מן המורים הראשונים בבית־הספר בקישינוב ומפקחיו היו יוצאי גרמניה. בטכס כניסתו של יעקב גולדנטל לתפקידו כמפקח בית־הספר ב־1843 השמיעו תלמידי בית־הספר תפילה בשפה הגרמנית — *AZJ*, שם, שם.

162 גוטלובר, המגיד, שם, עמ' 139—140.

163 השווה צדרבוים, שם, שם: "...ואם מעט הצליחה ההשכלה להכות שורש בקישינוב, עיר רבת מסחר ודבר לה עם אדעסא, הלא מקיר העיר החוצה כמעט לא נכרו אותותיה."

164 זאשצ'וק, עמ' 426—427.

165 המגיד, שם, עמ' 123—124. והשווה גם כתבה מאודיסה בהמגיד, ד' (1860), עמ' 65: "...איך לא יכאב לבנו לראות בעיר גדולה בבעסאראביען שאנשיה מוכרים בעושר וגדולה, והם מונעים א"ע מלשלוח את בניהם לבית־הספר שהוקם ע"י הממשלה יר"ה, ולבד זאת מרחיקין אותם מכל לימוד ומכל לשון, ואפילו מלימוד לשון הקודש על בוריה ..."

166 המגיד, ח' (1864), עמ' 107—108.

167 כך מתאר פלקסור במכתבו הנ"ל לריב"ל את המצב בעירו סורוקה; עיין נתנזון, שם, עמ' 111.

168 צדרבוים, שם, שם.

169 שם, שם.

170 גוטלובר, "מסע בדרום רוסיה", המגיד, שם, עמ' 91; כיו"ב גם בכתבה מאודיסה ב־*AZJ*, כ"ה (1861), עמ' 316—317: "...die inmitten einer wallachischen Bevölkerung wohnenden bessarabischen Juden in tiefster Unwissenheit selbst auf dem Gebiete des Talmuds versunken, insgesammt dem Chassidismus huldigen und nicht einmal ahnen, was Bildung sei".

171 עיין אורשנסקי, *Евреи в России*, עמ' 143, 182—183; בלצקי, שם, עמ' 147—150. והשווה את הכתבה מרוסיה החדשה ב־*AZJ*, כ"ה (1861), עמ' 316—317, שבה מודגש ההבדל בין יהודי ביסאראביה לבין היהודים בפלכי רוסיה החדשה.

172 המספרים על התלמידים היהודים מתייחסים לשנת 1855; בפלכי רוסיה החדשה ובביסאראביה — על־פי *Новороссийский Календарь* לשנת 1857, עמ' 105—107; בפלכים האחרים — על פי בלצקי, שם, עמ' 148 (על יסוד דו"ח מיניסטר החינוך לשנת 1855). המספרים על האוכלוסיה היהודית מתייחסים לשנת 1852 — על־פי הנתונים שפורסמו ע"י יודיצקי, שם.

פרק ז

1 *Первая Всеобщая Перепись Населения Российской Империи, 1897г. III: Бессарабская губерния,* Спб. 1905. כל הנתונים המובאים להלן בקשר למיפקד משנת 1897 מבוססים על מקור זה, אלא אם כן יצויין אחרת.

2 עיין פרקים 8—9 להלן.

3 הנתונים שנאספו בספירות משנת 1881 פורסמו על־ידי אלניצין בספרו הנ"ל. הנתונים הנוגעים לביסאראביה, שהיו שמורים בארכיון המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה, עובדו ונותחו ע"י מחבר בלתי־ידוע בכתב היד הנ"ל "די יידן אין דארעם". והשווה את הערותיו של מ. רבינוביץ, *Статистические этюды,* Спб. 1886, עמ' 324—330, וכן כתבה מחוטין ב־*Разсвет*, ג' (1881), עמ' 1815, על הספירה בעיירה בריצ'אן.

4 על הגירה יהודית פנימית אל הפלכים הדרומיים במחצית השניה של המאה הי"ט עיין לשצ'ינסקי, דאס ידישע פאלק אין ציפערן, עמ' 35—38; שיחרור האיכרים הצמיתים והמרידה הפולנית משנת 1863 הביאו להרעה נוספת במצבם הכלכלי של יהודי הפלכים הצפון־מערביים, שכתוצאה ממנה גברה תנועת ההגירה היהודית מפלכים אלה; עיין אורשנסקי, *Евреи в России*, עמ' 6 ואילך; וויינריב שם, עמ' 21—23.

5 עיין *H.X.B.*, ט' (1890), עמ' 979—980.

6 המליץ, ז' (1867), עמ' 239—240.

7 שטח הקרקע המעובד בחבל גדל מ־1,210 אלף דסיאטינות בתחילת שנות ה־60 (37.8% מכלל שטח החבל), ל־2,377 אלף דסיאטינות ב־1887 (61.0% מכלל שטח החבל), או ב־96.4%. עיין *Россия*, עמ' 263.

8 על תנועת הגירה יהודית אל הפלכים הדרומיים בשנים 1881—1897, עיין לשצ'ינסקי, שם, שם; קובץ יק"א, כרך א', עמ' XXXIV—XXXV.

9 Б.Д. Бруцкус, *Статистика Еврейского Населения,* Спб. 1909, стр. 17—20.

10 עיין להלן, עמ' 143—145.

11 אין בידינו שום נתונים סטאטיסטיים היכולים לאפשר לנו אומדן של מספר המהגרים היהודים לביסאראביה, או את מספרם של היהודים שהיגרו ממנה.

12 הדבר מעיד על כך שתנועת ההגירה היהודית מביסאראביה היתה חלשה מאשר מהרבה פלכים אחרים של התחום, בעיקר מן הפלכים הצפון־מערביים. והשווה את מאמרו של V.V. Obolensky-Ossinsky על ההגירה מרוסיה ואליה בקובץ *International Migrations*, ed. by W.F. Willcox, Vol. II (Publications of the National Bureau of Economic Research, No. 18), New York 1931, pp. 543 ff.

13 על התפתחות הערים ברוסיה החדשה — ובכללן קישינוב — במחצית השניה של המאה הי"ט עיין *Россия*, עמ' 176—177 והדיאגרמה בעמ' 179. המיפקד משנת 1897 העלה כי 60% מתושבי קישינוב לא היו ילידי העיר; הם באו אליה ממחוזות אחרים של החבל או מפלכים אחרים (21.7% מכל "ילידי החוץ" שהיו אז בביסאראביה ישבו בקישינוב).

14 עיין לשצ'ינסקי, דאס אידישע פאלק אין ציפערן, עמ' 69 ואילך; הנ"ל, "די אנטוויקלונג פון אידישן פאלק פאר די לעצטע 100 יאר", שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק, כרך א', עמ' 15 ואילך.

15 ברוצקוס בספרו הנ"ל, טבלה מס' 1.

16 *Записки Губернатора*, עמ' 56—57.

17 לצורך ההשוואות בין ביסאראביה לבין הפלכים האחרים מובאים בחשבון כאן ולהלן רק הנתונים הניתנים על־ידי ברוצקוס בעבודתו הנ"ל.

פרק ח

1 השווה לוזינה־לוזינסקי, סי' 208 עמ' 206—207.

2 ליבאנדה, סי' 816 עמ' 901—903.

3 עיין כתבה מביסאראביה בעיתון הרוסי *Голос*, גליון מס. 154 של שנת 1873.

4 אין בידינו מיסמכים רשמיים על פרשת־גירוש זו, אך ידיעות הרבה עליה באו בעיתונים יהודיים ורוסיים, ובכמה מהם מצוטטים, או אף מובאים במלואם, מיסמכים רשמיים. עיין הכתבה הנ"ל ב־*Голос*, וכן כתבות ומאמרים בעיתון היהודי־רוסי *День* משנת 1869, עמ' 5, 38—39, 353—354, 386—387; *AZJ*, ל"ג (1869), עמ' 397, 988; ל"ד (1870), עמ' 182—185. א. אורשנסקי דן בפרשה זו במאמרו "Евреи на Бессарабской границе" הכלול בספרו *Русское Законодательство о Евреях* Спб. 1877, עמ' 356—374. במאמר זה מביא אורשנסקי במלואה את הכתבה הנ"ל מן ה־*Голос*, אבל מציין כי היא הופיעה בעיתון האודיסאי *Новороссийский Телеграф*. החוגים היהודיים ייחסו את פקודת הגירוש לתככים מצד הבולגארים, שישבו בביסאראביה ושהיו כאילו מעוניינים להיפטר ממתחריהם היהודים. עיין *AZJ*, ל"ג (1869), עמ' 988; המליץ, שם, שם.

5 *День*, שם, עמ' 385—386. מ. מרגלית (מורגוליס), במאמרו "О праве жительства евреев в г. Измаиле" שהופיע בעיתון *Одесский Вестник* משנת 1880, מס' 270, מעמיד אף הוא את מספר היהודים, שהיו צפויים לגירוש בביסאראביה ב־1869, על 20,000, מהם 13,750 בקיש־נוב.

6 המגיד, י"ג (1869), עמ' 388.

7 *AZJ*, ל"ד (1870), עמ' 182—185; ל"ג (1869), עמ' 988.

8 ראה הערה 95 לפרק ג לעיל.

9 *День*, שם, עמ' 353—354; *Биржевые Ведомости*, מובא על־ידי *День*, שם, עמ' 38—39; אורשנסקי במאמרו הנ"ל.

10 *День*, שם, עמ' 353—354; כתבה מפטרבורג החתומה על־ידי "המביט", הוא אדולף לנדאו.

11 *День*, שם, עמ' 386—387.

12 למשל, *Neue Freie Presse* מווינה, אפריל 1869, עם שיבושים מרובים; הידיעה, על שיבושיה, הובאה בעיתון הרוסי *Биржевые Ведомости*, ומשם העתיקה *День* מיום 16 במאי 1869 (עמ' 4); וכן הועתקה ידיעה זו על־ידי *AZJ* מיום 18 במאי 1869 (ל"ג, עמ' 397); *Jewish Chronicle* מיום 15 באוקטובר 1869 (העתק מ־*Pall Mall Gazette* מלונדון); *Archives Israélites* מיום 15 בדצמבר 1869 (כרך 30, עמ' 745—746), המסתמך על ה־*Nazional Zeitung* מברלין; *New York Tribune* מיום 27 בנובמבר 1869; העיתונים היהודיים בארצות־הברית, כגון *The Israelite* מסינסינאטי ו־*The Jewish Messenger* מניו־יורק מדצמבר 1869 — ינואר 1870.

13 על פרשת־התערבות זו למען יהודי ביסאראביה, שהיא הפעולה המאורגנת הראשונה של יהודי ארצות־הברית למען יהודי רוסיה והנסיון הראשון מצד ממשלת ארצות־הברית לפעול למען היהדות הרוסית, עיין בפרוטרוט במאמרי "הנסיון הראשון של פעולה אמריקאית למען יהודי רוסיה", ציון, ל (תשכ"ה), עמ' 206—223.

14 עיין במאמרי הנ"ל, שם, עמ' 218, וכן שם, עמ' 222—223 הדו"ח של ביוקנן מיום 28 בדצמבר 1869 לשר החוץ האנגלי על שיחתו עם גורצ'אקוב.

15 עיין Bulletin de l'Alliance Israélite Universelle, 2-e semestre 1869, p. 19; המגיד, י״ד (1870), עמ' 153.

16 *День*, שם, עמ' 429; המגיד, י״ג (1869), עמ' 388; י״ד (1870), עמ' 11; *AZJ*, ל״ד (1870), עמ' 48.

17 *День*, שם, עמ' 418 וכן שנה ב' (1870), עמ' 2.

18 עיין מאמרו של מרגלית הנזכר בהערה 5 לעיל; *День*, שם, עמ' 191; *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 713—714, 856—857.

19 עיין הכתבה ב־*Голос* הנזכרת בהערה 3 לעיל; הדו״ח של ביוקנן הנזכר בהערה 14 לעיל; חליפת המכתבים בעניין זה בין הציר האוסטרי ברוסיה לבין ממשלת וינה בארכיון של משרד־החוץ בוינה (Politisches Archiv d. Ministeriums d. Aussern, Haus- Hof und Staatsarchiv); תצלומיה נמצאים בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים.

20 עיין תזכיר הנהלת חבל ביסאראביה אל מיניסטריון הפנים מיום 26.6.1881 — *H.X.B.*, שם, עמ' 856—857; הנהלת הפלך הציעה לבטל את ההלכה החדשה, אך מיניסטריון הפנים לא הסכים לכך. הוראת הנהלת החבל למשרדי המשטרה המחוזיים ב־1887 — שם, עמ' 641; ועיין גם שם, ט' (1890), עמ' 170—171.

21 כתבה מביסאראביה מאת הסופר והנוסע אפרים דיינארד, המגיד, כ״א (1877), עמ' 371.

22 השווה Ю. Гессен, "Граф Н. П. Игнатьев и Временные Правила 3 мая 1882 года", *Право*, 1908, No 30—31 ובמיוחד את התזכיר שהגיש הרוזן איגנאטייב לאלכסנדר III ביום 21 באוגוסט 1881 — שם, מס. 30, עמ' 1632—1633. והשווה גם ב. דינור, "תכניותיו של איגנאטייב ל'פתרון שאלת היהודים' ועידות נציגי הקהילות בפטרבורג בשנות תרמ״א—ב״, העבר, י' (אייר תשכ״ג), עמ' 5—60.

23 Г. Б. Слиозберг, *Дела Минувших Дней*, том III, Париж 1934, стр. 57.

24 למשל: בדיקה בבאֶלץ ב־1879 — *Русский Еврей*, ב' (1880), עמ' 54—55; *Разсвет*, ב' (1880), עמ' 89; בדיקה בבאֶלץ ב־1887 — *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 786—787; בכפר קובילקי ב־1887 — שם, עמ' 1224; בסורוקה ב־1890 — שם, ט' (1890), עמ' 44.

25 לוזינה — לוזינסקי, סי' 204 עמ' 202—203, ושם בעמ' 203 מקרים דומים נוספים.

26 שם, סי' 200 עמ' 199—200, ושם בעמ' 200 מקרים דומים נוספים.

27 שם, סי' 202 עמ' 200—201 ושם בעמ' 201 מקרים דומים נוספים.

28 שם, עמ' 182.

29 הרי צרור ידיעות על גירושים מאיזור הגבול בביסאראביה: ב־1879 — *AZJ*, ל״ג (1879), עמ' 763; המליץ, ט״ז (1880), עמ' 404—405; ב־1886 — *AZJ*, נ' (1886), עמ' 75, 730; ב־1887 — *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 428—429; ז' (1880), עמ' 201—202; ב־1888 — שם, עמ' 84, 152—153, 314—315, 391, 417; ב־1890 — שם, ט' (1890), עמ' 170—171, 336, 926—927; ב־1891 — שם, י״א (1892), עמ' 187; *AZJ*, נ״ו (1892), Gemeindebote, עמ' 3.

30 *H.X.B.*, ט' (1890), עמ' 170—171.

31 שם, ז' (1888), עמ' 394—395.

32 לוזינה־לוזינסקי, מקומות שונים בעמ' 177—218.

33 *H.X.B.*, ז' (1888), עמ' 469; ט' (1890), עמ' 193, 1003—1004; *AZJ*, נ״ד (1890), Gemeindebote עמ' 4.

34 לוזינה־לוזינסקי, סי' 195 עמ' 195—196; ועיין גם Дубнов, *Материалы* עמ' 182—183, תזכיר הנהלת הפלך אל מיניסטריון הפנים. מצב זה השתנה רק ב־1902, היינו סמוך לביטולן של ההגבלות על הישיבה ברצועת הגבול בכללן; עיין התזכיר הנ״ל, שם, עמ' 182—191.

35 עיין על פרשה זאת הקונטרס של נ. א. רבינוביץ *Положение Евреев в возсоединенном участке Бессарабии*, אודיסה 1880; המאמר הנ״ל של מ. מרגלית ב־*Одесский Вестник*; המאמר של M. Шафир, "О праве жительства евреев в пограничной черте Бессарабии" ב־*Разсвет*, ג' (1881), גל' מס' 3, 4, 5; לוזינה־לוזינסקי, סי' 208 עמ' 206—207; כתבות בעיתונות היהודית — בין היתר, *Русский Еврей*, ב' (1880), עמ' 412; *Разсвет*, ב' (1880), עמ' 605—606, 927—928; ג' (1881), עמ' 332—334, 1694—1695; המליץ, ט״ז (1880), עמ' 618, 638, 736.

36 לוזינה־לוזינסקי, סי' 211 עמ' 209; *AZJ*, נ״ט (1895), Gemeindebote, עמ' 3—4.

37 *H.X.B.*, י״ד (1895), עמ' 938 (צו מפקד המשטרה במחוז חוטין), 928—931 (מאמר המערכת).

38 שם, עמ' 931.

39 שם, עמ' 970.

40 עיין לוזינה־לוזינסקי, עמ' 201—202, 203—204, 211—212.

41 *Кн. Восхода*, 1904, חודש יוני, עמ' 182—191; חודש אוגוסט, עמ' 270—271.

42 סליוזברג, שם, עמ' 57.

43 עיין למשל, *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 1130; ט' (1890), עמ' 605, 1004—1005; *AZJ*, נ״ד, (1890) גל' מס' 54, Gemeindebote, עמ' 4.

44 עיין, למשל, צרור הידיעות הבא ב־*H.X.B.*: ו' (1887), עמ' 644, 1061—1062; ז' (1888), עמ' 963, 1090; ט' (1890), עמ' 335, 825, 826, 979—980; י״א (1892), עמ' 861—862; י״ד (1895), עמ' 406, 537—538; וכן לוזינה־לוזינסקי, סי' 135 עמ' 115.

45 С. Урусов, *Записки Губернатора*, стр. 300—301.

46 לוזינה־לוזינסקי, סי' 16 עמ' 21—22, סי' 90 עמ' 85—86.

47 שם, סי' 138 עמ' 118—119, סי' 154 עמ' 131—132.

48 עיין הצפירה, ט' (1882), עמ' 298—299; י' (1883), עמ' 308; י״א (1884), עמ' 226; *H.X.B.*, ב' (1883), עמ' 11—13, 384; ט' (1890), עמ' 607—608.

49 לוזינה־לוזינסקי, סי' 18 עמ' 23—24.

50 שם, סי' 58 עמ' 62.

51 שם, סי' 55 עמ' 60—61, סי' 59 עמ' 62—63, סי' 61 עמ' 63—64, סי' 63 עמ' 65, סי' 67 עמ' 67—68, סי' 140 עמ' 121—122. סי' 152 עמ' 130—131. והשווה אורוסוב, שם, עמ' 63 ואילך, 299 ואילך.

52 גם בפלכים אחרים של התחום נזקקו השלטונות לאמצעי זה.

53 הצפירה, י״ב (1885), עמ' 171; *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 430; ט' (1890), עמ' 975; י״ב (1893), עמ' 252; לוזינה־לוזינסקי, סי' 21 עמ' 26—27.

54 *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 347; ט' (1890), עמ' 170; והשווה את המצב ביחס לפרוורים העירוניים של אקרמן, שם, ו' (1887), עמ' 473; ז' (1888), עמ' 393—394, 1008—1009.

55 לוזינה־לוזינסקי, סי' 71 עמ' 69—70, סי' 74 עמ' 73, סי' 174 עמ' 161.

56 העיתונות היהודית של התקופה הזאת מלאה ידיעות וכתבות על גירושי היהודים מאיזור הגבול ומן הכפרים בביסאראביה. מקצת מן הידיעות הללו צוינו בהערות דלעיל, אולם אין אלה אלא מבחר קטן, ואפשר להוסיף עליהן משנים אחרות ומעיתונים אחרים.

57 *H.X.B.*, ז' (1888), עמ' 201—202.

58 המגיד ח' (1864), עמ' 306—307, 314—315. והשווה גם *AZJ*, כ״ח (1864), עמ' 800, שם מסופרת הפרשה בצורה שונה במידת מה. ועיין גם הפרוטוקול מיום 24 במאי 1865 של האיגוד היהודי (Uniunea Israelită) מיאסי — בפנקס הפרוטוקולים של האיגוד הנמצא בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים. העניין נזכר גם על־ידי לאזאר שיין (הבלשן הרומני הנודע שהתנצר ושינה את שמו ל־Şăineanu) במאמרו "Calomnia luării sângelui în Romania", *Anuar pentru Israeliţi*, 1882—1883, pp. 5 ff.

59 עיין המגיד, י״ג (1869), עמ' 380, 395. בדומה לפרשה הקודמת, ידועה לנו לפי שעה גם פרשה זאת רק מכמה כתבות בעיתונות היהודית, שאינן מאפשרות לעמוד לא על פרטי הדברים ולא על הרקע שלהם.

60 העניין נזכר במשפטים אחדים בחיבור בכתב־יד "די אידען אין דארעם" (ראה הערה 71 לפרק ה, לעיל), עמ' 6, הערה 1.

המחבר מסתמך על תעודות בארכיון המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה — הודעת הקונסול הכללי הרוסי בבוקארסט מיום 5 ביוני 1870, מס. 331, ודו"ח שר הפלך של ביסאראביה מיום 17 ביוני 1870, מס. 243. שום פרטים אחרים אינם ידועים לפי שעה והפרשה כולה נשארת עדיין סתומה.

61 רומניה ואמיריקה, ברלין 1874, עמ' II.

62 ידיעות רבות על פרעות אלה, על התגובות בעולם ועל הפעילות הדיפלומאטית שבאה בעיקבותיהן, אפשר למצוא בעיתונות הזמן, הכללית ובמיוחד היהודית, כגון העיתון שהוציא פישוטו בבוקא־רסט בשפה הגרמנית, *Rumänische Post* וכן המגיד, *AZJ*, *Jewish Chronicle*, ועוד. חומר רב על הפעולות הדיפלומאטיות שמור בארכיונים של הארצות השונות, ומקצתו הופיע בדפוס בפירסומים הרשמיים של המדינות הנוגעות בדבר, כגון של ארצות־הברית ואנגליה. דו"חות על הדיונים בבתי־הנבחרים אפשר למצוא הן בעיתונות והן בפירסומים הרשמיים בכל מדינה ומדינה, כגון ה־Hansard באנגליה. דיוני המשפט בבוזאו פורסמו ב־*Rumänische Post* כנספח מיוחד לגליון מס. 88 משנת 1872, והופיעו גם בתרגום אנגלי בקונטרס מיוחד בשם *The Jews in Roumania — Account of the Proceedings at the Trial of the Jews at Buseu*. ועיין גם זכרונותיו של אדולף שטרן, המנ־היג היהודי־רומני שהיה ב־1872 מזכירו ועוזרו של פישוטו והשתתף עמו בפעילות הדיפלומאטית שהיתה קשורה בפרעות בביסאראביה — *Din Viaţa unui Evreu — Român*, Bucureşti 1915, pp. 110—127; וכן י. רייכר, "הבהלה באיזמאיל משנת תרל"ב לפי המסורה המקומית", בשנתון היהודי־רומני *Sinai*, כרך ב', 1919, החלק העברי, עמ' XXV—XXVIII, המתאר את המאורעות על־פי דבריהם של זקני איזמאיל. והשווה Is. Loeb, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris 1877, pp. 183 ff., 355 ff., 408 ff.; N. Leven, *Cinquante ans d'histoire — L'Alliance Israélite Universelle (1869—1910)*, Paris 1911, pp. 174 ff.; Max J. Kohler and Simon Wolf, *Jewish Disabilities in the Balkan States*, New-York 1916, pp. 14 ff., והתעודות, המקורות וה־ספרות המובאים בחיבורים אלה. ועיין לאחרונה במחקרו המקיף של Lloyd P. Gartner על פעילותו של פישוטו ברומניה — "Roumania, America and World Jewry: Consul Peixotto in Bucharest, 1870—1876", *American Jewish Historical Quarterly*, vol. LVIII (1968), pp. 68 ff.

63 עיין נאומו של שר המשפטים הרומני בבית־הנבחרים — *AZJ*, ל"ו (1872), עמ' 350—351, וכן את נאומו של הסניגור של הנאשמים היהודים במשפט בבוזאו בהוצאה האנגלית הנ"ל של דיוני המשפט, עמ' 28. והשווה גם שטרן, שם, וכן Loeb, שם, עמ' 358.

64 עיין *AZJ*, נ"ט (1895), עמ' 545—546.

65 עיין רייכר, שם, עמ' XXVI.

66 עיין על עניין זה כתבות בעיתונות היהודית, בין השאר: הצפירה, י"א (1884), עמ' 42; *H.X.B.* ג' (1884), עמ' 105; י"ג (1894), עמ' 43 (שם הטכסט של החלטת הסינאט מ־1892); י"ד (1895), עמ' 457—458. העיתון היהודי־רומני מבוקראסט *Fraternitatea*, ז' (1885), עמ' 211; *AZJ*, נ"ב (1888), עמ' 267.

67 עיין Дубнов, *Материалы*, ח"א, סי' 20 עמ' 7; סי' 138 עמ' 68; סי' 150, עמ' 86; סי' 161 עמ' 95; ח"ב, סי' 1 עמ' 183—185 (הדו"ח של השליח המיוחד שנשלח לדרום רוסיה לחקירת המצב, הרוזן קוטאיסוב; קוטאיסוב מנסה להסביר את הסיבות והרקע לתסיסה האנטי־יהודית בביסאראביה, שהוא מייחס אותה לניצול האוכלוסיה הנוצרית ע"י יהודים; מסקנתו: יהודי ביסאראביה עצמם אשמים ברגשי השנאה נגדם), סי' 2 עמ' 185—186; ספר ברנשטיין־כהן, בעריכת מרים ברנשטיין־כהן ויצחק קורן, ת"א תש"ו, עמ' 69—70; *Разсвет*, ג' (1881), עמ' 693—694; *Fraternitatea*, ד' (1882), עמ' 124.

68 סלוצקי, שם, עמ' 116—117, 118, 120; אורוסוב, שם, עמ' 31, 62—71, 108—111, 147—149.

69 *Разсвет*, ג' (1881), עמ' 1603—1604; М.Б. Эпштейн, "Религиозный мотив в русском законодательстве о Евреях", *Еврейская Летопись*, III [1924], стр. 123.

70 המגיד, ל"ג (1889), עמ' 220—221.

פרק ט

1 על־פי הפירסום הרשמי של תוצאות המיפקד — עיין הערה 1 לפרק ז' לעיל. החלוקה לקבוצות העיסוקים הגדולות — על־פי Б. Брацкус, *Профессиональный состав еврейского населения России*, Спб. 1908, תוך שינויים קלים (התיווך המסחרי, בתי־מלון והארחה, מכירת המשקאות, הכלולים אצל ברוצקוס בקבוצת המסחר, צוינו כאן כקבוצות נפרדות). פירוט המקצועות הכלולים בכל אחת מן הקבוצות — אצל ברוצקוס, שם, עמ' 4.

2 הן הנתונים הרשמיים הנ"ל והן הנתונים שנאספו על־ידי שליחי יק"א — בקובץ יק"א, כרך ב', עמ' 15—17, 36—38, 57, 68, 78, 82, 83, 94, 98—99, 103—104, 211, 215—216.

3 שם, כרך א', עמ' 52—97.

4 כך זגוריצה, שמעמדה כמושבה בוטל ב־1879 (עיין לוזינה־לוזינ־סקי, שם, סי' 17 עמ' 22—23); קאפראשט, שמעמדה כמושבה בוטל ב־1887 (שם, סי' 18 עמ' 23—24); טאלאנאשט־החדשה, שמעמדה כמושבה בוטל ב־1847 (שם, סי' 205 עמ' 203—204); רומאנובקה (*H.X.B.*, י"ד [1895], עמ' 1097—1098, וכן גרוזנברג בספרי ווסחוד, 1897, חוב' ינואר, עמ' 33—34). כמה מן המושבות, שנוסדו על אדמה חכורה, לא יכלו לסדר את חוזי החכירה מחמת "התקנות הזמניות" ממאי 1882; עיין בקובץ יק"א, שם, עמ' 52.

5 שם, עמ' 54—56.

6 שם, עמ' 61—64.

7 שם, עמ' 56—59.

8 שם, עמ' 66—71.

9 שם, עמ' 166—167, 76—81.

10 שם, שם. על אורח החיים של מגדלי הטאבאק היהודים בביסארא־ביה, שיטות עבודתם, וכיו"ב, עיין בספרו של ע. אטינגר, עם חקלאים יהודים בתפוצות, מרחביה 1942, עמ' 74—79, ובמאמרו "חקלאים יהודים" בקובץ בסרביה, עמ' 72—76.

11 קובץ יק"א, שם, עמ' 167—168; ועיין במאמרו הנ"ל של אטינגר בקובץ בסרביה, עמ' 76—78.

12 קובץ יק"א, שם, עמ' 162—165.

13 שם, עמ' 168—170.

14 שם, עמ' 171—173.

15 עיין זכרונות של אורוסוב, עמ' 239—243.

16 *H.X.B.* ט' (1890), עמ' 1001, 1112; י"ג (1893), עמ' 917, 942; גרוזנברג, שם, עמ' 30, 32, 35.

17 קובץ יק"א, שם, עמ' 180—181; אורוסוב, שם, עמ' 323—325.

אורוסוב מספר כי היחסים בין בעלי־האחוזות היהודים לבין האי־כרים שישבו על אדמותיהם היו מצויינים וכי היקף הרכוש הקרקעי היהודי בביסאראביה לא יכול היה לעורר התנגדות רצי־נית לבעלי־האחוזות היהודים. עיין שם, שם.

18 אורוסוב, שם, עמ' 132—134, 326—332; אטינגר בקובץ בסרביה, עמ' 75.

19 עיין בעניין זה תזכיר שהוגש ע"י בעל־האחוזה שרבאן ב־1902 לוועדה שהוקמה אז לשם דיון במצבו של המשק החקלאי בביסאראביה — *Труды Бессарабского Губернского Комитета о нуждах сельскохозяйственной Промышленности*, קישינוב 1903, עמ' 193—198.

20 קובץ יק"א, שם, עמ' 166—167.

21 שם, עמ' 76—81.

22 שם, עמ' 180—181.

23 אחוז היהודים בפלכים הדרומיים (פרט לפלך טאבריה) המועסקים במלאכה, אינו עולה על 35; הוא נע בין 26.81% בביסאראביה לבין 34.14% ביקאטרינוסלב. לעומת זה אחוז המועסקים במסחר שם איננו קטן מ־37% ומגיע לכדי 46.15% בפלך צ'רניגוב. ואילו בפלכים הצפון־מערביים אחוז היהודים המועסקים במלאכה נע בין 33.54% בפלך קיוב לבין 47.22% בפלך גרודנה (יוצא מכלל זה פלך פדוליה עם 29.22%), ואחוז היהודים המועסקים במסחר נע בפלכי ליטא ורוסיה הלבנה בין 23.39% בפלך גרודנה לבין 35.85% בפלך ויטבסק, ובפלכים האוקראיניים — בין 37.2% בפלך ווהלין לבין 43.72% בפלך פודוליה.

24 בפלכים הדרומיים (פרט לפלך צ'רניגוב) מועסקים בסחר התבו־אות בין 6.87% (ביקאטרינוסלב) לבין 8.85% (בביסאראביה) של כלל האוכלוסיה היהודית; בפלכים הצפון־מערביים (פרט לפלכים קיוב ופודוליה) — בין 1.39% (בקובנה) לבין 4.44% (בווהלין).

25 על התפתחויות אלה עיין П. Лященко, *История Русского Народного Хозяйства*, עמ' 256 ואילך, עמ' 300 ואילך; הנ"ל, *История Народного Хозяйства СССР*, II, Москва 1952, עמ' 58 ואילך; П. А. Хромов, *Экономическое Развитие России в XIX—XX веках*, Москва 1950 עמ' 154 ואילך.

26 עיין ליאשצ'נקו, *История Народного Хозяйства*, שם, עמ' 478 ואילך.

27 עיין *Россия*, עמ' 263, 286—288. בשנים 1861/1865—1881/1885 גדל יצוא התבואות ברוסיה כולה ב־490% (ליאשצ'נקו, *История Русского Народ. Хозяйства*, עמ' 311). חלק הארי מן הגידול הזה יש לזקוף על חשבון האיזור הדרומי של רוסיה.

28 *Россия*, עמ' 263, 242.

29 בידי כל תושב כפרי בביסאראביה נשאר בסוף המאה עודף של תבואות בכמות של כ־30 פוד (*Россия*, עמ' 286—289 והדיאגר־מה שממול לעמ' 272). עודף התבואות החופשי ליצוא הגיע בביסאראביה בסוף המאה, בשנים של יבול בינוני, ל־100 מיליון פוד (1,638 אלף טונות) — עיין הערך "ביסאראביה" באנציקלו־פדיה הרוסית של עפרון־ברוקהאוז, כרך 6, עמ' 252.

30 קובץ יק"א, כרך ב', עמ' 8—9.

31 Могилянский, *Материалы*, עמ' 78.

32 השווה את הכתבה מביסאראביה בעיתון הרוסי "גולוס" מס. 286 משנת 1869 — מובא ע"י אורשנסקי, *Евреи в России*, עמ' 304—305; אורוסוב, שם, עמ' 341—343.

33 עדויות רבות של בני הזמן, המצביעות על התפקיד המרכזי, ובמ־קומות הרבה אף המכריע, שמילא הסחר בתוצרת חקלאית בכלכלה היהודית בביסאראביה, מהוות אילוסטראציה לנתונים הסטאטיס־טיים היבשים. ראה, למשל, את דבריו של הסופר שלמה הלל'ס על חיי הכלכלה של יהודי סורוקה במחצית השניה של המאה הי"ט — בפרקי בסרביה, שם, עמ' 102—104; זכרונותיו של ד"ר ברנשטיין־כהן על יהודי קישינוב — ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 101; כתבה מאקרמן על העיר הזאת ב־*H.X.B.* ט' (1890), עמ' 436; והשווה גם את זכרונותיו של אורוסוב, עמ' 333—337.

34 עיין א. פייער, ספר זכרון אברהם, ניו־יורק תרפ"ד, עמ' 82; א. דיינארד, מסע באירופא, פרעסבורג תרמ"ה, עמ' 32—33; כתבה מן העיירה ראזינה ב־*H.X.B.*, י"א (1892), עמ' 357—358; והשווה גם אטינגר, עם חקלאים יהודים בתפוצות, עמ' 71—79; אורוסוב, שם, עמ' 32—334.

35 בעוד שב־9 הפלכים הצפון־מערביים נאסר, לאחר המרד הפולני ב־1863, על היהודים לרכוש אחוזות, נמנתה ביסאראביה על הפלכים שבהם יכלו היהודים עד 1882 לרכוש קרקעות באין מפריע. נראה כי בשנות ה־60 וה־70 עברו אמנם שטחים ניכרים למדי בביסאראביה לידים יהודיות; לפי הנתונים שנאספו ע"י "ועדת הפלך" משנת 1880 היו אז בבעלות יהודית 109,210 דסיא־טינות (לפי אותם הנתונים רק בידי היהודים שבפלך חרסון עלתה כמות הקרקעות על זו שבידי היהודים בביסאראביה), שהיוו 2.5% מכלל האדמות הראויות לעיבוד בפלך; עיין אלניצין, עמ' XII—XVI, 62—79; די אידען אין דארעם, עמ' 11—16 (על יסוד חומר ארכיוני שהיה שמור בארכיונו של המושל הכללי של רוסיה החדשה וביסאראביה; חומר זה נאסף ע"י "ועדת הפלך" והוא זהה עם החומר שפורסם על־ידי אלניצין).

36 עיין כתבות מחוטין ומבאלץ על בעלי־אחוזות יהודים בשני מחוזות אלה ב־*H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 965, 1229.

37 עיין זכרונותיו של אוריה פלדמן בקובץ בסרביה, עמ' 85—86; כתבה ב־*H.X.B.*, ט' (1890), עמ' 1000.

38 הכתבה של אפשטיין בהצפירה, ח' (1881), עמ' 53—54; דברי דיינארד בהמגיד, כ"א (1877), עמ' 370—371; דברי דיינוב, שם, י"ג (1869), עמ' 388.

39 די אידען אין דארעם, עמ' 19—23. אין שם נתונים על הגילדיה השלישית.

40 כתבות רבות מביסאראביה בעיתונות היהודית מספרות על הגדלת מספר העניים בערים ובעיירות מחמת הנהירה לשם של המגור־שים מן הכפרים ומאזורי הגבול. כך *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 428/9; ט' (1890), עמ' 335; י"א (1892), עמ' 187.

41 הצפירה, י"א (1884), עמ' 226. והשווה את דברי אורוסוב בעניין זה בזכרונותיו, עמ' 304—306. בעיירה קאלאראש, שאוכלוסייתה היהודית מנתה 268 משפחות ושכמעט כל תושביה היו יהודים, היו ב־1887, היינו 5 שנים בלבד אחרי הפעלתן של התקנות הזמ־ניות, 40 סוחרים זעירים ו־121 בעלי־מלאכה מסוגים שונים, בהם 32 חייטים ותופרות שהעסיקו 28 שוליות ופועלים; עיין *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 1181—1182. ועיין שם, ט' (1890), עמ' 851, על ריכוז היהודים המגורשים בעיירות ובערים ועל צימצום מקורות הפרנסה כתוצאה מכך.

42 עיין לוזינה־לוזינסקי, שם, סי' 71 עמ' 69—70; סי' 73 עמ' 71—72; סי' 74 עמ' 73; סי' 174 עמ' 161; H.X.B., י"ד (1895), עמ' 138, 280.

43 עיין בכתבה מביסאראביה בהמליץ, י"ט (1883), עמ' 180—182.

44 *H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 662; אורוסוב, שם, עמ' 54—55; אורוסוב מספר כי אחד מיהודי קישינוב החזיק, לפי השמועה, בחכירה כמה עשרות אלפי דסיאטינות.

45 די אידען אין דארעם, שם.

46 עיין על כך ליאשצ'נקו, *История Русского Народного Хозяйства* стр. 312—320; *История Народного Хозяйства СССР*, стр. 87—89; חרומוב, שם, עמ' 253—254.

47 עיין ליאשצ'נקו, *Ист. Русского Нар. Хозяйства*, עמ' 314—316.

*47 השווה Н. Быховский, "Экономический кризис в Бессарабии", *Русская Мысль*, Кн. XI (1897), стр. 49—78. בעל המאמר מייחס את המשבר שפקד אז את ביסאראביה למיעוט הקרקע שבידי האיכרים — 1.63 דסיאטינות בממוצע לנפש. הוא מתאר בהרחבה את מצבם הקשה של האיכרים ומציין את הירידה בשטחי המזורע ובמספר ראשי הצאן והבקר (במשך 6 שנים עד 1895 ירד מספרם ב־594,000 ראש).

48 הצפירה, י' (1883), עמ 44.

49 המגיד, ל"ג (1889), עמ' 228.

50 *H.X.B.*, ד' (1885), עמ' 243/4; ט' (1890), עמ' 735/6.

51 המליץ, י״ט (1883), עמ' 200.

52 הצפירה, י״ב (1885), עמ' 23.

53 על המשבר הכלכלי בביסאראביה והשפעתו על האוכלוסיה היהודית שם עיין למשל, גם כתבות מביסאראביה ב־*.H.X.B*, ב' (1883), עמ' 458—459; ו' (1887), עמ' 426—428; ט' (1890), עמ' 756, 959; י״א (1892), עמ' 187.

54 עיין ראבאי, מיין לעבן, I, עמ' 143—144, 156; שלמה הלל'ס, שם, שם.

55 עיין כתבות מביסאראביה ב־*.H.X.B* ט' (1890), עמ' 125—126, 409, 508, 735—736; י״א (1892), עמ 1162—1163.

56 עיין, נוסף על המקומות שצוינו בהערות 48—53 לעיל, גם .H.X.B ו' (1887), עמ' 670; ט' (1890), עמ' 274—275; י״א (1892), עמ' 411; י״ב (1893), עמ' 212, 299, 439, 786; י״ג (1894), עמ' 91—92.

57 בחומר של יק״א לא צויין לאילו ישובים מתייחסים נתונים אלה ומה היה מספרם של כלל התושבים היהודים בהם.

58 קובץ יק״א, כרך א', טבלה מס' 59.

59 שם, עמ' 232—233. מן הראוי לציין כי לפי נתונים אלה היה קצב ההתרוששות של האוכלוסיה היהודית גדול במיוחד בפלכים הדרומיים, ויש להניח שהדבר מראה על מידת הנזק שנגרם לאוכלוסיה היהודית שם מחמת המשבר האגרארי, ממנו סבלו פלכים אלה. אמנם העובדה כי הנתונים הם חלקיים בלבד מקשה על הסקת מסקנות.

60 שם, טבלה מס' 58.

61 שם, עמ' 229.

62 שם, עמ' 230.

63 ב־1895 נפטר בליאובה יהודי אשר השאיר, לפי השמועה, רכוש של 3 מיליון רובל (*.H.X.B*, י״ד [1895], עמ' 234); על עסקים גדולים של יהודי ביסאראביה עיין שם, ט' (1890), עמ' 898; י״ד (1895), עמ' 280; המליץ, י״ט (1883), עמ' 512.

64 כשם שההתקדמות הכלכלית של יהודי ביסאראביה בשנות ה־60 וה־70 השתקפה בגידול מספרם היחסי של היהודים הרשומים בגילדיות, כך השתקפה הנסיגה הכלכלית בשנות ה־80 וה־90 בירידת מספרם היחסי של יהודי ביסאראביה הרשומים בגילדיות. בעוד שב־1880 היוו היהודים הרשומים בשתי הגילדיות הראשונות בלבד ובני משפחתם כ־2.5% מכלל האוכלוסיה היהודית של החבל, הרי ב־1897 היוו היהודים השייכים לכל שלוש הגילדיות ובני משפחתם רק 1.04% מכלל יהודי החבל.

65 *Разсвет*, ג' (1881), עמ' 1963; הצפירה, ט' (1882), עמ' 12, 30, 82.

66 עד 1885 אין אנו מוצאים כמעט בעיתונות היהודית ידיעות על הגירת יהודים מביסאראביה.

67 *.H.X.B*, ו' (1887), עמ' 1130—1131, 1182, 1206; ז' (1888), עמ' 84, 443—445; ט' (1890), עמ' 825, 826; י״א (1892), עמ' 187, 1325—1326; י״ב (1893), עמ' 206, 564—567, 621; י״ד (1895), עמ' 19; א. דרויאנוב ,כתבים לתולדות חבת־ציון, כרך ב', ת״א תרפ״ה, סי' 729 עמ' 428—429; ב. הויכמאן, ״מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער יידישער קאלאניזאציע און אגראר־קאאפעראציע אין ארגענטינע״, ארגענטינער ייווא־שריפטן, 9—10 (1964), עמ' 12—13.

68 *.H.X.B*, ז' (1888), עמ' 417; ט' (1890), עמ' 851, 952; י״ג (1893), עמ' 402, 486; המגיד, ב״ג (1889), עמ' 317.

69 נוסף על המקומות שצוינו בהערות 67 ו־68 לעיל, עיין גם: על היציאה לאמריקה — *.H.X.B*, ד' (1885), עמ' 134, 303; ו' (1887), עמ' 739, 1058; ז' (1888), עמ' 248, 372, 490, 684, 989; ט' (1890), עמ' 680; י״א (1892), עמ' 499, 558, 689; י״ב (1893), עמ' 260, 434—435; המגיד, ל״ג (1889), עמ' 180, 317 (״עפ״י רוב נוסעים לאמריקה אומנים אשר בארץ מולדתם לא ימצאו מלאכה ועבודה״); *AZJ*, נ״ג (1889), עמ' 714; נ״ה (1891), גל' 41, Gemeindebote, עמ' 4. על תנועת העליה לא״י עיין *.H.X.B*, ז' (1887), עמ' 192, 212, 1130—1131; ז' (1888), עמ' 202—203, 248, 395, 417, 444—445, 516—517, 536, 682, 699, 965; ט' (1890), עמ' 574—575, 704. ועיין דרויאנוב, שם, סי' 729 עמ' 428—429; סי' 770 עמ' 502; סי' 784 עמ' 519—520; סי' 810 עמ' 557; סי' 815 עמ' 562—563; סי' 823 עמ' 575—576 — על שליחי היהודים מביסאראביה שנסעו אל הבארון רוטשילד לבקשו לקנות בשבילם קרקעות בארץ־ישראל ולהושיבם עליהם. קבוצה אחת מיהודי ביסאראביה אף יושבה על אדמת קסטיניה — היא באר־טוביה — שנקנתה בשבילה. לאחר זמן נטשו המתיישבים מביסאראביה את המושבה. ועיין עתה י. קלויזנר, מקאטוביץ עד באזל, ירושלים תשכ״ה, עמ' 144—146, 348—350.

70 *.H.X.B*, ז' (1888), עמ' 443—444.

71 שם, י״א (1892), עמ' 379.

72 המגיד, ל״ג (1889), עמ' 332; מאמרו הנ״ל של הויכמאן בארגענטינער ייווא שריפטן, עמ' 9—19, הפרק ״בעסאראבער יידן פון איזמאיל, זיינען געווען די ערשטע קאלאניסטן אין ארגענטינע״. פרק זה מבוסס על זכרונותיו של אחד מחברי הקבוצה ומי שהיה כנראה ראשה, אדולף לייבוביץ, שיצאו לאור בספרדית: *Apuntos intimos de Adolfo Leibovich, 1870—1946*, Buenos-Aires, 1947. לייבוביץ כותב כי הקבוצה הגיעה לארגנטינה ב־1889 והויכמאן מתקן את התאריך ל־1888. ברם, הכתבה הנ״ל בהמגיד מאשרת את התאריך הניתן ע״י לייבוביץ.

73 עיין זכרונותיו של פיינברג שפורסמו בתרגום אנגלי ע״י Leo Shpall, “David Feinberg’s Historical Survey of the Colonization of the Russian Jews in Argentina”, *Publications of the American Jewish Historical Society*, 43 (1953/54), p. 52, וכן הכתבות ב־*.H.X.B*, י״א (1892), עמ' 558, 643—644, 668—669, 745—746, 806.

74 עיין זכרונותיו של פיינברג, שם, עמ' 53—54. והשווה על ההתרגשות שקמה אז בין יהודי ביסאראביה את זכרונותיו של צבי־הירש מסליאנסקי שביקר אז בחבל — מסליאנסקי, כתבים, ג' (״זכרונות״), ניו־יורק 1929, עמ' 11—15; וכן את התיאור הניתן ע״י א. ראבאי בספרו אייגענע ערד, בעיקר עמ' 354—357.

75 *.H.X.B*, שם, עמ' 1325—1326; והשווה שם, י״ג (1893), עמ' 621.

76 זכרונותיו של פיינברג, שם, עמ' 54—55; *Отчет о деятельности Центрального Комитета ЕКО за 1893 год*, Спб. 1894, стр. 3.

77 שם, עמ' 21—24.

78 *.H.X.B*, י״ג (1894), עמ' 494, 495, 514, 572, 684; י״ד (1895), עמ' 19, 630, 663.

79 על תנועת ההגירה מביסאראביה לארגנטינה, עיין נוסף על המקורות שצוינו בהערות 72—78 דלעיל, בין השאר גם המקומות הבאים: *.H.X.B*, י״א (1892), עמ' 688, 802, 830, 859, 913, 918, 938, 969, 1046, 1076, 1192, 1332; י״ב (1893), עמ' 260, 378, 486, 546, 621, 651, 1020, 1117; *AZJ*, נ״ו (1892), גל' מס' 38, Gemeindebote, עמ' 3—4; גל' מס' 46, עמ' 545; נ״ז (1893), גל' מס' 10, Gemeindebote, עמ' 3—4; גל' מס' 19, Gemeindebote, עמ' 4; המאמרים של שמואל טרכטמן, מי שהיה ב״כ הוועד המרכזי באקרמן, בהמליץ, תרנ״ה, החל מן המס' 136; א. ראבאי, מיין לעבן, א', עמ' 154.

פרק י

1 צ.ה. מסליאנסקי, כתבים, ג׳, עמ׳ 16; אפשטיין, הצפירה, ח׳ (1881), עמ׳ 53—54; פ. מינקובסקי, ״מספר חיי״, רשמות, כרך א׳ (מהדורה ב׳), תל־אביב תרפ״ה, עמ׳ 112. והשווה גם דיינארד, מסע באיירופא, עמ׳ 29.

2 עיין תיאורי ההווי היהודי בביסאראביה במחצית השניה של המאה הי״ט בזכרונותיהם של בני הדור: מיין לעבן, כרך א׳, מאת א. ראבאי; קטעי אבטוביאוגראפיה של הסופר ש. בן־ציון, שם, עמ׳ XXV—XXXI; זכרונותיו של הסופר מ. בן־עמי, "Детство", בווסחוד, 1902/5; זכרונותיו הנ״ל של מינקובסקי, פרקים ג׳, ה׳, רשמות, כרך א׳; פרק ו׳, שם, כרך ב׳, מהדורה ב׳, תרפ״ז; פרק י״א, שם, כרך ד׳, תרפ״ו; זכרונותיו של המורה יצחק ספיבק, יליד אורהיוב באורהיוב בבנינה ובחורבנה, תל־אביב תשי״ט — 1959, עמ׳ 77—88. וכן תיאורי ההווי הזה בספרות — של יהודה שטיינברג, ש. בן־ציון, שלמה הלל׳ס, שמואל ליב בלנק, יעקב פיכמן, יעקב בוטושנסקי וסופרים אחרים ילידי ביסאראביה.

3 עיין למשל זכרונותיו של מינקובסקי, שם, על החסידות והחסידים בביסאראביה בסוף שנות ה־70 ותחילת שנות ה־80. והשווה גם דיינארד, מסע באיירופא, עמ׳ 32—33; על באֶלץ, למשל, כותב דיינארד כי ״גם פה החסידות מרומים תשכון וכלם כנער כזקן הם לה עבדים נאמנים״.

4 כך ״סאדיגערער קלויז״ בבאֶלץ (המליץ, ז׳ [1867], עמ׳ 76), ״טאלנער קלויז״ באורהיוב (הצפירה, י״ב [1885], עמ׳ 195) ובסורוקה (זכרונותיו של שלמה הלל׳ס, טבעות בשרשרת, ת״א תש״י, עמ׳ 19). והשווה דיינארד, מסע באיירופא, עמ׳ 31.

5 עיין למשל צרור הידיעות הבא בעיתונות היהודית: כתבה מן העיירה קאלאראש בהמליץ, י״ח (1882), עמ׳ 220—221, על ביקורו שם של הצדיק ר׳ שבתי מראשקוב; לקאלאראש בא ציר מפאלֶשט לבקש את הצדיק לבוא גם לעיירה זאת; — שם, י״ט (1883), עמ׳ 59, 154—155, 200 — כתבות מבאֶנדאֶר, מסקוליאן ומקישינוב על ביקור בתו של ר׳ דוד מטולנה; — שם, שם, עמ׳ 992, 1018 — כתבות מבאיראמצ׳ה ומאורהיוב על ביקוריהם של ״הנכד הקדוש״ מקרוטיא אשר בפודוליה ושל ״היהודי הטוב״ מביידאק; — שם, עמ׳ 1218—1220 — כתבה מהאנצ׳אֶשט על ביקורו של ר׳ ברוך־אשר טברסקי מצ׳רנוביץ; — *H.X.B.*, ב׳ (1882), עמ׳ 142 — כתבה מקישינוב על ביקוריהם שם של הצדיקים ר׳ שבתי מראשקוב ור׳ יוחנן טברסקי מראחמיסטרובקה; — שם, ד׳ (1885), עמ׳ 73, כתבה מבאֶלץ, עמ׳ 929, כתבה מחוטין; — שם, י״א (1892), עמ׳ 51—52, כתבה מקישינוב על ביקורו של הצדיק מסאדיגורה. בעל הכתבה מספר כי משלחות מכל קצות ביסאראביה באו לראות את הרבי ולבקשו לבוא אליהם; — שם, י״ב (1893), עמ׳ 1265—1266, כתבה מן המושבה אלכסנדראָן על ביקורו של הצדיק משליקובקי בפלך פודוליה. והשווה גם שלמה הלל׳ס, העיר סורוקה, פרקי בסרביה, שם, עמ׳ 107, וכן זכרונותיו של ש. בן־ציון, שם, עמ׳ XXVII.

6 עיין, למשל, המליץ, י״ט (1883), עמ׳ 744, 850, 992.

7 עיין מכתביו של מאיר דיזנגוף מקישינוב אל מ. אוסישקין מיום כ״א אלול תרמ״ז ומיום י״ז טבת תרמ״ח — א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת־ציון, כרך ב׳, סי׳ 651 עמ׳ 298, וסי׳ 731 עמ׳ 433—435; ועיין בעניין זה גם כתבה מקישינוב ב־*H.X.B.* (1888), עמ׳ 780.

8 שם, י״ב (1893), עמ׳ 1265—1266.

9 שם, ג׳ (1884), עמ׳ 98.

10 עיין זכרונותיו של מינקובסקי, שם, כרך א׳, עמ׳ 121; כרך ב׳, עמ׳ 126—127, 128. מינקובסקי כותב כי בקישינוב ״הטלנאים והבהושיים היו העליונים במעלה גם בכמותם וגם באיכותם״. ועיין גם מכתבו הנ״ל של דיזנגוף מאלול תרמ״ז; כתבה מקישינוב בהמגיד, ל״ג (1889), עמ׳ 342. בשנים תרי״ח—תרי״ט ישב ר׳ יצחק באיזמאיל, שהיתה שייכת אותה שעה לרומניה (י. רייכר, ״מעתיקות עיר איזמאיל״, *Sinai*, שם, עמ׳ X). גם יהודי העיר הזאת נמנו על חסידיו ואף ״היה לו מגידות על מנוי כלי־קודש״ בה (שם, עמ׳ X—XI).

11 על הצדיק מסאדיגורה עיין המליץ, ז׳ (1867), עמ׳ 76; י״ט (1883), עמ׳ 744; *H.X.B.*, ט׳ (1890), עמ׳ 1171; י״א (1892), עמ׳ 51—52; על הצדיק מבויאן — שם, ט׳ (1890), עמ׳ 1171; על הצדיק מראחמיסטרובקה — המליץ, י״ט (1883), עמ׳ 200; *H.X.B.*, ב׳ (1883), עמ׳ 142; על הרבי מהוסיאטין — המליץ, שם, עמ׳ 850.

12 פרשת ר׳ דוב מליאובה — פרישתו מן החסידות ומן היהדות החרדית וחזרתו בתשובה — אינה נוגעת ישירות ליהודי ביסאראביה ואין על כן מעניננו לדון בה. ועיין על פרשה זאת С.А. Городецкий, "Садагорская Династия", *Еврейская Старина*, I, стр. 169—195; Idem, *Religiöse Strömungen im Judentum*, pp. 220—247. משה אורנשטיין, אורות מאופל, 1883; מ. י. גוטמן, רבי דוב מליאובה, ת״א תשי״ב; ש. גינזבורג, כתבים היסטוריים, ת״א תש״ד, עמ׳ 84—95, וביבליוגראפיה שם.

13 עיין הערה 5 לעיל; על הרבי מבאֶנדאֶר — המליץ, שם, עמ׳ 992; על הרבי מראשקוב — שם, י״ח (1882), עמ׳ 220—221; י״ט (1883), עמ׳ 200; *H.X.B.*, ב׳ (1883), עמ׳ 142, וכן קטעים אבטוביאוגראפיים של ש. בן־ציון, שם, עמ׳ XXV.

14 א.מ. הילמן, בית רבי, 1902, חלק ג׳, עמ 24.

15 ש. בן־ציון ,קטעי אבטוביאוגראפיה, שם, עמ׳ XXVII.

16 ביוגרפיה של יהודה שטיינברג מאת יעקב פיכמן, כל כתבי י. שטיינברג, הוצ׳ ת״א תשי״ט, עמ׳ VI.

17 המגיד, כ״א (1877), עמ׳ 371.

18 מסע באיירופא, עמ׳ 30—33; והשווה כתבה מבאֶנדאֶר ב־*H.X.B.*, ד׳ (1885), עמ׳ 243—244.

19 ב־1887 גורש מקישינוב עוזרו של ״המחזיק בי״ס לנערות עבריות״, מפני שהלשינו עליו כי תעודת המסע שלו מזוייפת וכי השתמט משירות צבאי. עיין המליץ, כ״ז (1887), עמ׳ 1406.

20 ב־1864 הופץ בקישינוב כרוז בו הוכרז חרם על מורה בשם צוקר, שהחזיק בית־ספר פרטי לנערות. עיין י. רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה בישראל, ח״ב, פטרבוג 1890, עמ׳ 35, 36, 38—39; פרשה זאת עוררה הדים נרחבים בציבוריות היהודית ברוסיה, מחמת תגובת השלטונות הרוסיים על הטלת החרם ומחמת החשש כי הדבר עלול לפגוע ביהדות רוסיה כולה. ועיין גם המליץ, ד׳ (תרכ״ד), עמ׳ 257—262, 277, 350—352, 593—596.

21 ב־1883 הפיצו המלמדים בבאיראמצ׳ה שמועה כי המורה שפתח שם בית־ספר פרטי, מדבר סרה בצדיקים, כי קללת אלהים בו וכי אסור לשלוח ילדים לבית־הספר שלו. עיין המליץ, י״ט (1883), עמ׳ 187—188. ״עלמה משכלת״ אחת בקישינוב, שהחליטה להקים בית־ספר פרטי לנערות, נרדפה ״בזעם אף״ ע״י המלמדים, ובכל זאת עלה בידה לפתוח את בית־הספר. עיין שם, כ״ז (1887), עמ׳ 1406.

22 עיין רייכר, שם, עמ X—XI; המגיד י״ג (1869), עמ׳ 148, 323. סיכסוך זה גרם להתפלגות הקהילה לשתי עדות ולהבאת רב מתחרה על־ידי עדת הנאורים; עיין רייכר, שם.

23 לפי הדו״ח של פקיד מיניסטריון החינוך פוסטלס, שערך אז סיור ביקורת בבתי־הספר היהודיים הממשלתיים ברוסיה, מובא ע״י Л. М. Брамсон, "К истории начального образования евреев в России", *Сборник в пользу начальных еврейских школ в России*, стр. 316.

24 לפי הדו״ח הנ״ל של פוסטלס, מובא ע״י ראובן קולישר בזכרונותיו ("Итоги") בווסחוד, 1894, חוב׳ יולי, עמ׳ 99.

25 עיין *День*, א׳ (1869), עמ׳ 241—242.

26 А. Лион, "Еврейские Народные Школы" בווסחוד, שם, עמ׳ 2—5.

26* על בית־הספר בחוטין עיין ליאון, *Хроника*, חוב׳ ד׳, עמ׳ 22; הצו מיום 16.3.1873 — ליבאנדה, סי׳ 1069 עמ׳ 1153—1154; על

בתי־הספר בקישינוב ובסורוקה ב־1884 — *H.X.B.*, ג' (1884), עמ' 609—610.

27 עיין הצפירה, י"ב (1885), עמ' 128; המליץ, כ"ו (1886), עמ' 442; כ"ז (1887), עמ' 134; *H.X.B.*, ג' (1884), עמ' 609—610; ז' (1888), עמ' 395; המגיד, ל"ג (1889), עמ' 180, 221.

28 לפי הנתונים שפורסמו בקובץ יק"א ,כרך ב', טבלה מס' 63.

29 שם ,טבלה מס' 62.

30 שם, טבלה מס' 64.

31 שם, טבלה מס' 65.

32 המליץ, כ"ז (1887), עמ' 134. והשווה את האמור בעניין זה בקובץ יק"א, שם, עמ' 285—286.

33 על הישיבה הזאת עיין קובץ הזכרונות והרשימות "ישיבת קישינוב", ת"א תש"ך, הוצאת איגוד תלמידי ישיבת קישינוב.

34 הצפירה, ג' (1876), עמ' 171; המגיד, כ"א (1877), עמ' 371. דיינארד כותב כי בישיבה נמצאים 100 תלמידים.

35 קובץ יק"א, שם, עמ' 288, הערה 1. לפי המיפקד משנת 1897 היוו הילדים בגיל 1—9 שנים 24.2% מכלל האוכלוסיה היהודית בביסאראביה, והנערים/ות בגיל 10—19 שנה — 24.1% מכלל האוכלוסיה היהודית בהבל.

36 בסקר הנ"ל של יק"א כבר הודגש, כי יש להביא בחשבון את העובדה שבבתי־הספר היהודיים הכלליים היוו הנערות אחוז ניכר של התלמידים, בעוד שבמוסדות החינוך המסורתיים היה מספרן אפסי. בבתי־הספר היהודיים־כלליים בביסאראביה היוו הנערות 33.3% מכלל התלמידים, ואילו בחדרים — אחוז אחד בלבד.

37 עיין הדו"ח של כי"ח בשפה הגרמנית (Alliance, *Berichte*) לשנת 1900, עמ' 44.

38 ראבאי, מיין לעבן, א', עמ' 147—149.

39 שם, עמ' 146.

39* ע. אטינגר, עם חקלאים יהודים בתפוצות, עמ' 72. דיינארד, המגיד, כ"א (1877), עמ' 370—371, וכן מסע באיירופא, עמ' 31; שלמה הלל'ס, טבעות בשרשרת, עמ' 77; וו. שאפין־שאפאשניק, אורהיוב בבנינה ובחורבנה, עמ' 124.

40 עיין ראבאי, שם, עמ' 149—151. שלמה הלל'ס, ששימש שנים הרבה מורה במושבה מארקולאֶשט, מתאר את יהודי המושבה כ"יהודים פשוטים, נעדרי תורה וידיעת העולם... אך יהודים נאמנים... למסורת עמם, שומרי מצוות ואהבי חסד. בבתי־התפילה התפללו בכל יום שלוש פעמים..." — עיין טבעות בשרשרת, עמ' 94—95. דבריו מתייחסים לשנים האחרונות של המאה הי"ט ולשנים הראשונות של המאה הכ'.

41 עיין דבריו של ראבאי על דודו מן המושבה בריצ'יבה — מיין לעבן, א', עמ' 154.

42 השווה אטינגר, שם, עמ' 76. אטינגר מספר כי ילדי הטאבאקנים היהודים בביסאראביה היו מפסיקים את לימודיהם כבר בשנה התשיעית לחייהם, מפני החובה לעזור בבית ובשדה; ואילו הילדות היו מקדימות עוד יותר ומתאמנות בהשקאת המשתלות, בעישוב, במיון העלים וכו'. והשווה דבריו של שלמה הלל'ס על מצב החינוך במושבות החקלאיות היהודיות (טבעות בשרשרת, עמ' 55): "הילדים התחנכו בחדרים על ידי מלמדים, שלא היו מומחים במלאכתם; וידיעותיהם היו מועטות. התלמידים עזבו אותם לפעמים עוד קודם שהגיעו ל'בר מצוה', או מיד אחרי זה, והוריהם לקחו אותם להרגילם בעבודות שונות בשדה, בכרם או במשתלת הטבק. על ידי כך נשארו רובם ריקים מתורה ודרך־ארץ. והילדות גדלו ללא כל חינוך. לא למדו אפילו קרוא וכתוב". והשווה שם, עמ' 75.

43 אטינגר, שם, עמ' 76. הדוד ישראל הנ"ל של ראבאי "האט געהאט א בארד עפעס גאר א מאדנע. עס איז יא געווען א בארד און עס איז ניט געווען קיין בארד. פון קיין פיאות איז ביי אים ניט געווען קיין זכר. דער קאפ איז ביי אים געווען אין גאנצן אפגעגאלט ביז אריבער די פיאות..." — ראבאי, שם, עמ' 149—150.

44 השווה, למשל, שלמה הלל'ס, "סופרי בסרביה", התקופה, ל־ל"א (תש"ו), עמ' 786; צ. שרפשטיין, תולדות החינוך, ג', תש"ט, עמ' 248; י. פיכמן, "הצמיחה הבסרבית", בקובץ בסרביה, עמ' 98; נ. בן־לוי, "מכתב מבסרביה", העולם", י"ג (1925), גל' 1, עמ' 15. וכן יצירות בספרות יפה כגון ספריו של ש.ל. בלנק.

45 על תהליכים אלה עיין לאחרונה דברי סיכום במאמרו של י. סלוצקי "צמיחתה של האינטליגנציה היהודית־רוסית", ציון, כ"ב (תש"ך), עמ' 213—237.

46 צ.ה. מסליאנסקי, כתבים, ג', עמ' 16. בהמשך דבריו מספר מסליאנסקי את המעשה ברופא בעיר איזמאיל, שנבחר לרב "מטעה"מ" בעיר זו: "בחג הראשון שחל אחר בחירתו בא לבית הכנסת להתפלל. עלה ב'מזרח', התעטף בטליתו והוציא גם את התפילין מתיקן על מנת להתעטר בהן. וכשנגש השמש והעיר אותו בבת־צחוק כי חג היום, ענה לו ה'רב': כלום באמת חושב אתה כי אנחנו, הרופאים, איננו יהודים ואין אנו מניחים תפילין?" (שם, שם).

47 עיין פ. מינקובסקי, שם, כרך ב', עמ' 125, 126, 127; רייכר, שם, עמ' X.

48 כדברי מינקובסקי, שם, עמ' 127. דיינארד לא מצא בבאֶנדאֶר ב־1887 משכילים אחרים "מלבד איזה אנשים משכילים ונכבדים אשר באו לגור בה לזמן מצער כל ימי הבנות מסלת ברזל חדשה מבענדער לגאלאץ..." — מסע באיירופא, עמ' 30—31.

49 ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 39—41. בטכס נשואים באחת המשפחות העשירות בקישינוב, שנתקיים בבית־כנסת ושנוכחו בו גם אורחים נוצרים מכובדים, מצאו לנכון ה"אריסטוקראטים היהודים" בראש עם החתן וחבריו להסיר את כובעיהם כדי להפגין לפני האורחים הנוצרים את השקפותיהם המתקדמות. עיין *H.X.B.*, ד' (1885), עמ' 1264—1265. והשווה תיאור של טיפוס של משכיל יהודי באיזמאיל ב־1864: "נמצא בעיר איש יהודי הקורא לעצמו משכיל, היינו מתכחש לתורת ה', אוכל טרפות, מעשן בשבת, ההולך אחרי שרירות לבו הרע. כאשר היה בעיר וילקוב [הסמוכה לאיז־מאיל] המצב מתוח מאד ואיימו על היהודים בפרעות, שלחו אליו יהודי וילקוב, שעמדו אתו בקשרי מסחר, מכתב ובקשוהו להת־ערב אצל שר הפלך. אולם האיש הזה לא רק שלא נענה לבקשת הפונים אליו, אלא נתן אותו לאחד הנוצרים כדי להחזירו ליהודי וילקוב, בלוית חרופים וגדופים". — המגיד, ח' (1864), עמ' 315—316.

50 בשנות ה־60 וה־70 כבר היתה בקישינוב קבוצה גדולה למדי של רופאים יהודים, ומקצתם אף היו בשירות המדינה — עיין זכרונותיו של ד"ר סלוצקי, במקומות שונים.

51 ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 40. והשווה את דברי מינקובסקי על האריק, "מספר חיי", רשמות ב', עמ' 128—129. והשווה גם את דבריו של מינקובסקי על שני מורים בבית־הספר הממשלתי בקישינוב. הוא מתאר אותם כ"מתבוללים גמורים", ש"החסידות הגסה הבסרבית הולידה בלבם איבה ממש לכל עניני העם"; משהוצרכו לעמוד בבית־הכנסת "במחיצה אחת עם ההמון היהודי... יצר להם מאד" (שם, עמ' 139). והשווה גוטלובר בהמגיד, ח' (1864), עמ' 91, 95—96, 107; דיינארד, שם, עמ' 33.

52 מינקובסקי, שם, עמ' 128. והשווה את זכרונותיו של הסופר בן־עמי בספרי ווסחוד, 1904, ספטמבר, עמ' 17 ואילך.

53 מינקובסקי, שם, שם.

54 שם, שם.

55 עיין גוטלובר בהמגיד, ח' (1864), עמ' 91, 107; שלמה הלל'ס, "החנוך העברי בבסרביה", שבילי החנוך, תש"ג, תשרי, עמ' 5—8.

56 כך הרופא ד"ר שכנוביץ מאורהיוב, שבא לשם מליטא ב־1865 — עיין המליץ, גליון מיום 8.6.1887.

57 השווה כתבה מקישינוב בהמליץ משנת 1887 (עמ' 134): "המש־כילים והנאורים פה לא ילמדו לבניהם את תורתנו ושפתנו כל עיקר, כי מה להם ולשפה מתה אשר לא תביא להם תועלת ואף לא תושיבם עם נדיבים לדבר בה רוממות כאות נפשם".

58 עיין כתבות מבאֶלץ ב־*Разсвет* משנת 1880 (עמ' 580) וב־*Русский Еврей* מאותה שנה (עמ' 537); כתבה מסורוקה

ב־*H.X.B.* משנת 1890 (עמ' 827—828). אמנם מספרם של התלמידים היהודים בבתי־הספר היסודיים הכלליים לא היה גדול: בסוף שנות ה־70 ובתחילת שנות ה־80 היוו התלמידים היהודים 3—5 אחוזים מכלל התלמידים בבתי־ספר אלה (די אידען אין דעראם, עמ' 31—32, על פי דו"חות רשמיים בארכיון המושל הכללי של רוסיה החדשה). לפי מקור אחד היו ב־1887 ב־11 בתי־ספר יסודיים בקישינוב 104 תלמידים יהודים — 46 נערים ו־58 נערות (עיין ליאון, *"Евр. Школы"*, שם, עמ' 10).

59 עיין שתי הכתבות הנ"ל ב־*Разсвет* וב־*Русский Еврей*; בעלי הכתבות קובלים על רמתם הנמוכה של המורים הפרטיים. המליץ, י"ג (1872), עמ' 155; דיינארד, מסע באיירופא, עמ' 33.

60 על בית־הספר של שיינפלד עיין רוזנטל, שם, עמ' 31; על בית־הספר בקישינוב — המגיד, י"ט (1875), עמ' 278. ועיין על בתי־ספר יהודיים פרטיים רוזנטל, שם, עמ' 38—39; המליץ, ה' (1865), עמ' 307; י"ג (1872), עמ' 155; כ"ז (1887), עמ' 1406; Е. Чериковер, *История Общества для распространения просвещения*, Спб.1913, עמ' 209; דיינארד, מסע באייראפא, עמ' 33; ליאון, *Хроника*, חוב' ד', עמ' 22.

61 השווה דיינארד בהמגיד כ"א (1887), עמ' 371; דיינארד כותב כי "במשך 10 השנים האחרונות עלו [יהודי קישינוב] במעלות ההשכלה במהירות נפלאה, ובגימנזיום נמצאו 15% יהודים בעוד אשר לפני שנים אחדות לא נראה אף אחד מבני ישראל בבתי־הספר הכלליים . . .".

62 C. Познер, *Евреи в Общей Школе*, Спб. 1914, נספח מס' 12, עמ' 92—93. למרות הגידול האבסולוטי, ירד חלקם היחסי של היהודים בכלל התלמידים ב־1880 ל־20.9% (שם).

63 שם, נספח מס' 14 עמ' 96. מספר התלמידים היהודים בבית־ספר זה נשאר כמעט ללא שינוי עד 1880, אך חלקם היחסי ירד בשנה זו ל־13.5% (שם).

64 די אידען אין דעראם, עמ' 31—32 (על פי תעודות רשמיות בארכיון המושל הכללי של רוסיה החדשה).

65 *Русский Еврей*, ב' (1880), עמ' 97.

66 פוזנר, שם, נספח מס' 13, עמ' 94—95. והשווה כתבה מאקרמן בהמליץ, ט"ז (1880), עמ' 456, וב־*Русский Еврей*, א' (1879), עמ' 391—392.

67 השווה את הכתבה של אבר. ליאון מקישינוב בהמליץ, 1887, עמ' 1406; ליאון קובל על כך כי בבתי־הספר התיכוניים אין הוראת דת ותורה לתלמידים היהודים וכי התלמידים היהודים הגומרים בתי־ספר אלה "לא ידעו מה מתורת עמם ודתם". וכן את הכתבה שלו ב־*Русский Еврей*, א' (1879), עמ' 475—476. והשווה גם כתבה מאקרמן, שם, עמ' 391—392.

68 עיין זכרונותיו של ד"ר ברנשטיין־כהן בספר ברנשטיין־כהן, עמ' 44—49.

69 המאמר של שלמה דובינסקי מקישינוב בהמליץ מיום כ"ט אלול תר"ן (2[14]/9/1890).

70 שם, שם.

71 שלמה הלל'ס, העיר סורוקה וקהילתה, שם, עמ' 113; הנ"ל, טבעות בשרשרת, עמ' 35—36.

72 זכרונותיו של יצחק ספיבק, שם, עמ' 86.

73 שלמה הלל'ס, טבעות בשרשרת, עמ' 57.

74 גרינברג עבר אחר כך לאודיסה והיה מעוזריו הקרובים של פינסקר. אחר מותו של פינסקר שימש במקומו בתפקיד יו"ר הוועד האודיסאי.

75 א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חבת־ציון, כרך ב', סי' 602 עמ' 204—206. על מצב אגודת חובבי־ציון בקישינוב ב־1887 ראה את מכתבו של דיזנגוף לאוסישקין מיום כ"א אלול תרמ"ז — שם, סי' 651 עמ' 298—299.

76 שם, סי' 818 עמ' 556—567.

77 שם, כרך ג', תרצ"ב, סי' 1108 עמ' 265—266.

78 על פעולתו של ד"ר ברנשטיין־כהן בקישינוב ועל פעולתם של חובבי־ציון שם בשנות ה־90 עיין ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 102—106. אמנם יש שם גם אי־דיוקים. ועיין גם זכרונותיו של ד"ר סלוצקי, עמ' 89.

79 על האגודה באקרמן — עיין שילדקראוט, על חורבות בסרביה, עמ' 101 ואילך; בסורוקה — שלמה הלל'ס, פרקי בסרביה, עמ' 113 ואילך וכן טבעות בשרשרת, עמ' 36 ואילך; באורהיוב — אורהיוב בבנינה ובחורבנה, עמ' 39—40; בבאָלץ, *H.X.B.*, ז' (1888), עמ' 84. על התכונה לעליה לא"י ועל האגודות שנתארגנו במקומות שונים בביסאראביה לתכלית זו — עיין עמ' 143—144 לעיל, וכן הערות 67—69 לפרק ט'. והשווה גם מכתב מקבוצת יהודים מן הכפר אנאָשט בביסאראביה, מיום 20.10.1885, אל מנהיגי התנועה — דרויאנוב, שם, כרך א', אודיסה תרע"ט, סי' 363 עמ' 643—645. ועיין עתה על אגודות חובבי־ציון בערי ביסאראביה אצל י. קלויזנר, בהתעורר עם, ירושלים תשכ"ב, עמ' 208—209, 212—213, 381; הנ"ל, מקאטוביץ עד באזל, כרך א', מפתח, וביחוד עמ' 144—146, 250—251; כרך ב', מפתח.

80 בעברית הופיעו הקונטרסים: "לכו ונשובה, שתי דרשות אשר דרש הר"ר יוסף בן דוד ראבינאוויטש בבית התפלה 'בית לחם' בעיר קישינעוו", נדפס בלייפציג, ככל הנראה ב־1885 (שנת הדפוס לא צויינה בקונטרס); "הדבר אשר דרש ה' יוסף ראבינאוויטש בבית אלהים בית־לחם בקישינאב ביום שבת 3 אוגוסט וביום שבת 5 אקטיאבר 1885", קישינוב 1885; "תפלה ועקרי אמונה לבני ישראל בני ברית חדשה", קישינוב 1892; "דברים נחמים מאת י. ראבינאוויטש דרשן לעדת ישראל 'בני ברית חדשה' בעיר קעשיניעב", קישינוב 1897. בניו־יורק הופיע באידיש (ב־1895? שנת הדפוס לא צויינה) בהוצאת הארגון המיסיונרי "תקות ישראל" הקונטרס "ישוע הנצרי מלך היהודים". ככל הנראה הופיעו קונטרסים נוספים שלא נרשמו כאן. על התרגומים ללשונות אחרות — עיין הערות 81—82 להלן.

81 *Documente der national-jüdischen christgläubigen Bewegung in Südrussland*. Im Original und deutscher Uebersetzung mitgetheilt von Franz Delitzsch (Schriften des Institutum Iudaicum in Leipzig No. 4), Erlangen 1884 — כולל עיקרי האמונה שחוברו על־ידי רבינוביץ', נוסח הגדה של פסח, וקטעים אחריב מכתבי רבינוביץ', בעברית ובגרמנית; לקונטרס גם שער עברי: "בכורי תאנה, קונטרס כולל אספת מכתבים על דברי עדת בני ישראל המאמינים בישו המשיח ברוסיא הדרומית". הוצאה שניה של החלק הגרמני בלבד — שם, *Fortgesetzte Documente der national-jüdischen christgläubigen Bewegung in Südrussland* (Schriften etc., No., 5), Erlangen 1885; לכו ונשובה *Zwei Predigte in dem Gotteshause Bethlehem in Kischinew gehalten von Joseph Rabinowitsch* (Shriften etc. No. 9), Leipzig 1885 — תרגום גרמני של הקונטרס העברי "לכו ונשובה" הנזכר בהערה הקודמת. *Neue Documente der südrussischen Christentumsbewegung. Selbstbiographie und Predigten von Joseph Rabinowitsch* (Schriften etc. No. 16), Leipzig 1887 — כולל אוטוביאוגרפיה של רבינוביץ' ושתי דרשות שלו.

82 בדנית: — לכו ונשובה *To Praedikener holdte i Gudshuset Bethlehem i Kischinew*, בהוצאת Fr. Gredsted, קופנהאגן 1886 — תרגום הקונטרס "לכו ונשובה" שניתרגם לגרמנית בידי דליצש. בצרפתית: G. A. Kruger, *Une église judéo-chrétienne en Bessarabie, Documents relatifs à sa formation, publiés par M. le professeur Delitzsch, traduits et accompagnés d'une notice historique et de l'examen du caractère scriptuaire de ce mouvement*, Lausanne 1888. בשוודית: Ph. Gordon, *Bethlehem. Josef Rabinowitz och Kristendomsrörelsen bland judarne i södra Ryssland, jam te en predikan af J. Rabinowitz, höllen i det judekristna templet Bethlehem i Kischinew*, Stockholm 1895. בסוף שנות השמונים, כנראה (שנת הדפוס לא צויינה), פירסם מוסד מיסיונרי בהולנד (Nederlandshe Vereeniging voor Israël) קונטרס על רבינוביץ' ותנועתו: *Joseph Rabinowitsch. De Beweging onder de Joden in Russland, een merwaardig*

teeken des tijds, Nijmegen, הכולל אף הוא את ה״עיקרים״ שחיבר רבינוביץ׳ וקטעים מדרשותיו ומכתביו. ב־1888 הופיע קונטרס קטן בגרמנית מאת הכומר A. Venetianer מ־Rohrbach שביקר ב־1887 בקישינוב ושמתאר בהתלהבות מרובה את טכס התפילה בבית־התפילה של רבינוביץ׳ ואת רבינוביץ׳ עצמו: A. Venetianer, *In Kischinew. Bei Rabinowitsch.* Wien 1888. פירסומים ברוסית *Систематический Указатель* הנזכר בהערה הבאה.

83 J. Fauerholdt, *Joseph Rabinowitsch. Ein prophetische Gestalt aus dem neuren Judentum* (Kleine Schriften zur Judenmission, No. 8), Leipzig 1914. על הפרשה כולה ראה גם את העיתונות של הזמן, היהודית (המגיד, המליץ, הצפירה, *AZJ*) והכללית, בכלל זה *Saat und Hoffnung*, כתב־העת של המכון המיסיונרי של דליצש בלייפציג. המאמרים בעיתונות הרוסית וכן פירסומים אחרים ברוסית, של רבינוביץ׳ עצמו ועליו, שהופיעו עד 1893, מפורטים ב־*Систематический Указатель Литературы о Евреях на Русском Языке,* Спб. 1893 במדור Новый Израиль ובמיוחד מס. 2565, 2569—2607. ועיין גם זכרונותיו של ד״ר סלוצקי מקישינוב *За три четверти века* עמ׳ 91—94. והשווה ש.ל. ציטרון, מאחורי־הפרגוד, ח״א, וילנה תרפ״ד, עמ׳ 116—129; ש. גינזבורג, היסטארישע ווערק (נייע סעריע), כרך ב׳: משומדים אין צארישן רוסלאנד, ניו־יורק 1946, עמ׳ 80—89; י. קורן, יהודי קישינוב, עמ׳ 63—67; י. קלויזנר, בהתעורר עם, עמ׳ 208—212, 238—239 (על פעולתו של רבינוביץ׳ בתנועת חיבת־ציון).

84 ראבאי, מיין לעבן, א׳, עמ׳ 174—175, 179.

85 שם, עמ׳ 184—185.

86 זכרונותיו של י. ספיבק, אורהיוב בבנינה ובחורבנה, עמ׳ 83 ואילך.

87 מינקובסקי, רשמות א׳, עמ׳ 121—122.

88 ש. בן־ציון, קטעי אבטוביאוגרפיה, שם, עמ׳ XXVII—XXVIII.

89 כך הסופרים א. ראבאי (שם, עמ׳ 171, 180), ש. הלל׳ס (טבעות בשרשרת, עמ׳ 27 ואילך), ש. בן־ציון (שם, עמ׳ XXVIII), י. שטיינברג (ההקדמה של יעקב פיכמן ל״כל כתבי י. שטיינברג״, עמ׳ VI); והשווה את זכרונותיו של י. ספיבק, שם, עמ׳ 84 ואילך, וכן רשימות חייהם של הרבה מבני הדור, שרובם עברו שלב זה — למשל הרשימות הביוגראפיות של יהודי אורהיוב הכלולות באורהיוב בבנינה ובחורבנה.

90 ב־1885 היו בגימנסיה בקישינוב רק 63 תלמידים יהודים, שהיוו 13.9% מכלל התלמידים שם (פוזנר, שם, נספח מס. 12, עמ׳ 92—93). מבין 20 התלמידים, שביקשו ב־1887 להתקבל לגימנסיה, נתקבלו רק 2 (*H.X.B.*, ו׳ [18887], עמ׳ 833, 864—865); והשווה זכרונותיו של ד״ר סלוצקי, עמ׳ 112; Alliance, *Berichte*, 1900, p. 24.

91 כך שלמה הלל׳ס (טבעות בשרשרת, שם), ש. בן־ציון (שם, עמ׳ XXIX), י. שטיינברג (הקדמה של יעקב פיכמן, שם, שם), י. ספיבק מאורהיוב (אורהיוב בבנינה ובחורבנה, עמ׳ 86).

92 עיין דבריו של שלמה הלל׳ס בסקירתו על קהילת סורוקה (פרקי בסרביה, עמ׳ 111 ואילך) על פעולתם של המורים ילידי ליטא בסורוקה. מורים אלה היו האחים יצחק ובנימין גרודזנסקי, צבי אייזנשטאט, קדיש־יצחק אברמוביץ־גינזבורג, ונוח רוזנבלום. והשווה כתבה מסורוקה בהמליץ מיום כ״ו כסלו תרנ״א, על פטירתו של אייזנשטאט. והשווה גם מה שכתב ש. הלל׳ס במאמרו ״החנוך העברי בבסרביה״ בשבילי החנוך, שם, עמ׳ 7—8.

93 A. Гаркави, "Из Истории Культуры Русских Евреев", *Сборник в пользу начальных еврейских школ,* стр. 106. והשווה מ. דודזון, ״תולדות הדפוס העברי בבסרביה״, הד הדפוס, ג׳—ד׳ (תשרי תש״ט), עמ׳ 24.

94 השווה מאמרו הנ״ל של ש. הלל׳ס ״סופרי בסרביה״ בהתקופה ל־ל״א, וכן את סקירתו הנ״ל של יעקב פיכמן ״הצמיחה הבסרבית״ בקובץ בסרביה, עמ׳ 97—100.

95 כמו במקומות אחרים ברוסיה כן גם בקהילות ביסאראביה הוקדשה בתקופה זו תשומת לב רבה לבעית מס־הבשר (הקורובקה) והשימוש בכספי מס זה; עיין כתבות מקהילות ביסאראביה ב־*Русский Еврей*, ב׳ (1880), עמ׳ 13; המליץ, ט״ז (1880), עמ׳ 241; י״ח (1882), עמ׳ 848; *H.X.B.*, ב׳ (1883), עמ׳ 296, 329, 459.

96 הרי צרור כתבות בעניין זה: *Русский Еврей*, א׳ (1879), עמ׳ 115, 391, 594; ב׳ (1880), עמ׳ 96—97; *Разсвет*, ב׳ (1880), עמ׳ 731—733; המליץ, ט״ו (1879), עמ׳ 183—184; ט״ז (1880), עמ׳ 384—385; י״ח (1882), עמ׳ 53—54, 927; הצפירה, י״ב (1885), עמ׳ 393; *H.X.B.*, ב׳ (1883), עמ׳ 116—117; ט׳ (1890), עמ׳ 334—335.

97 עיין הכתבות הבאות מביסאראביה בעיתונות היהודית: *Русский Еврей*, ב׳ (1880), עמ׳ 13; *Разсвет*, ב׳ (1880), עמ׳ 456, 731—733; הצפירה, ט׳ (1882), עמ׳ 347; המליץ, ל״ו (1896), גל 20; *H.X.B.*, ד׳ (1885), עמ׳ 244, 1009; ז׳ (1888), עמ׳ 227. והשווה זכרונותיו של ד״ר סלוצקי, עמ׳ 89—90; קובץ יק״א, כרך ב׳, עמ׳ 258, 276—278; *Хроника* של ליאון, חוב׳ ד׳, עמ׳ 12—13.

98 ב־1877 היו בביסאראביה 4 בתי־חולים יהודיים: בקישינוב, באור־היוב, בחוטין ובבאלץ (עיין Г. Герценштейн, "Статистические Сведения о Еврейских Больницах в России", *(Разсвет,* II [1880], стр., 185—186). בסוף המאה הי״ט עלה מספרם ל־9 (קובץ יק״א, כרך ב׳, טבלה מס׳ 60). פירוש הדבר כי בשנות ה־80 וה־90 נפתחו בביסאראביה 5 בתי־חולים יהודיים חדשים. באותו הזמן הורחבו ושופרו גם בתי־החולים הישנים (ב־1897/1898 נבנו בניינים חדשים בשביל ביה״ח בקישינוב; עיין זכרונותיו של ד״ר סלוצקי, עמ׳ 57—59).

99 ב־1882 נוסדה בעיירה טאטארבונאר חברת ״הכנסת אורחים״ ״ששכרה בית יפה, וישימו בתוכו מטות ושלחנות . . . ויפקדו איש נאמן ומשגיח על צרכי הבית. . .״ — הצפירה, ט׳ (1882), עמ׳ 347. ב־1886 נוסד מושב זקנים באורהיוב — המליץ, כ״ו (1886), עמ׳ 1124; ב־1888 נתקיימה בבית ראש־העיר בקישינוב אסיפה גדולה של ״האישים האינטליגנטיים ובעלי ההשפעה״ לשם דיון על ייסוד בית־יתומים יהודי. אושרה הצעת תקנון, שנשלחה לפטרבורג לאישור — *H.X.B.*, ז׳ (1888), עמ׳ 227. בית־היתומים נפתח רק ב־1900.

100 בקישינוב ב־1892 (מ. אוסוסקין, ״ארגון העזרה הסוציאלית בקרב יהדות בסרביה״, פרקי בסרביה, א׳, עמ׳ 39), בחוטין ב־1898 (שם, עמ׳ 39—40, וקובץ יק״א, כרך ב׳ עמ׳ 276—278), באקרמן (שילדקראוט, שם, עמ׳ 79—80) ועוד.

101 66 המוסדות נתחלקו כדלקמן: אגודות לעזרה לעניים, שפעלו על־פי תקנון לדוגמה, אשר אושר לאגודות מסוג זה ע״י הממשלה הרוסית ביוני 1897 — 7; מוסדות סעד כלליים — 7; קופות גמילת־חסד — 8; בתי מחסה לזרים וללינת־לילה — 8; בתי־תמחוי — 3; אגודות להלבשת עניים — 2; מושבי זקנים — 4; בתי־חולים — 9; אגודות לעזרת חולים — 16; הכנסת כלה — 2 (קובץ יק״א, כרך ב׳, טבלה מס׳ 60).

102 השווה קובץ יק״א, כרך ב׳, עמ׳ 275; תיאור פעולתה של אגודה כזאת בחוטין, שם, עמ׳ 276—278.

103 האגודות מסוג זה היוו 35.3% בטאבריה, 23.3% בחרסון, 18.1% ביקאטרינוסלב. לעומת זאת בפלכים הצפון־מערביים וה־דרום־מערביים הן היוו בין 0% לבין 4.6%. עיין קובץ יק״א, שם, טבלה מס׳ 60.

104 עיין למשל, צרור הכתבות הבאות: *Русский Еврей*, ב׳ (1880), עמ׳ 97; *Разсвет*, ב׳ (1880), עמ׳ 580; המליץ, ט״ז (1880), עמ׳ 408; י״ח (1882), עמ׳ 884; כ״ז (1887), עמ׳ 155; הצפירה, ט׳ (1882), עמ׳ 364—365; *H.X.B.*, ב׳ (1883), עמ׳ 222; ד׳ (1885), עמ׳ 333—334; ו׳ (1887), עמ׳ 838; ט׳ (1890), עמ׳ 96—97, 279—282, 827—828, 853, 1030; י״א (1892), עמ׳ 358; י״ד (1895), עמ׳ 234, 1044, 1326; *Кн. Восхода,* 1888, Август, Современ. Летопись, стр. 2—5.

105 עיין המליץ, ח׳ (1865), עמ׳ 32.

106 עיין שם, כ״ז (1887), עמ׳ 155.

107 עיין הצפירה, ג (1876), עמ' 171.

108 *H.X.B.*, ג' (1884), עמ' 609—610, על־פי הדו"ח של מנהל בתי־הספר בביסאראביה. הגדול שבתלמודי־תורה אלה היה בקישינוב — הוא מנה 210 תלמידים.

109 שם אורגן על יסודות חדשים התלמוד־תורה הישן ב־1881, על־פי יזמתו של "המומחה היהודי" ליד מנהל איזור החינוך באודיסה, גניקס — עיין ליאון, *Хроника*, חוב' 4, עמ' 3—4.

110 נוסד ב־1882 — עיין ליאון, שם, עמ' 22—23. ב־1889 "שמעו [שם כ־60 נערים] לקח בתנ"ך, שפת עברית, שפת רוסיה וחכמת החשבון" — המליץ, כ"ט (1889), גל. 44.

111 קובץ יק"א, כרך ב', טבלה מס. 64. והשווה ש. הלל'ס, "החנוך העברי בבסרביה", שבילי החנוך, שם, עמ' 8—11.

112 עיין המליץ, ט"ז (1880), עמ' 455, 580.

113 עיין המליץ, י"ח (1882), עמ' 884, וליאון, שם, עמ' 8—10, ביחס לת"ת באורהיוב; שילדקראוט, על חורבות בסרביה, עמ' 82—83, ביחס לת"ת באקרמן; ליאון, שם, עמ' 4—5, המליץ, כ"ז (1887), עמ' 978 ו־*H.X.B.*, ו' (1887), עמ' 791, ביחס לת"ת בבאַנדאַר; המליץ, שם, עמ' 155, ביחס לת"ת בקישינוב.

114 ב־1879 יזמה קבוצת אנשי האינטליגנציה בקישינוב את הקמתה של "אגודה לעידוד עבודת האדמה בין היהודים בביסאראביה". אך התקנון שעובד ע"י הקבוצה היוזמת לא אושר ע"י השלטונות, והקבוצה הקדישה את פעילותה לעידוד ההגירה, ובעיקר העליה לא"י. עיין ליאון, *Хроника*, חוב' ד', עמ' 26—32; זכרונותיו של ד"ר סלוצקי, עמ' 90. ליאון וכן סלוצקי היו בין יוזמי התכנית; סלוצקי מספר כי התכנית נולדה תחת הרושם הקשה שעשו על חוגי האינטליגנציה היהודית בקישינוב הדברים שהשמיע בקונגרס ברלין נציג רוסיה, הנסיך גורצ'אקוב, בדבר יהודי רוסיה.

115 *Разсвет*, ב' (1880), עמ' 373; *Русский Еврей*, ב' (1880), עמ' 299, 340. ב־1889 נבנה אגף מיוחד להוראת מלאכה ליד הת"ת — המגיד, ל"ג (1889), עמ' 342; *AZJ*, נ"ג (1889), עמ' 712—713.

116 קובץ יק"א, כרך ב', טבלאות מס. 67 ו־68.

117 כך ליד הת"ת בקישינוב, אורהיוב ובאַנדאַר — *H.X.B.*, י"ד (1895), עמ' 507—508.

118 עיין JCA, *Rapport de l'Administration Centrale au Conseil d'Administration pour l'année 1898*, Paris 1899, p. 34.

119 שם, שם וכן פרוטוקול של ישיבת מועצת המנהלים של יק"א מיום 10 ביולי 1898 בספר הפרוטוקולים של ישיבות מועצת המנהלים של יק"א, בכתב־מכונה, הנמצא בספריה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים (Jewish Colonization Association, *Séances du Conseil d'Administration, Procés-Verbaux*, Vol. I, 1896—99).

120 הדו"ח הנ"ל של הועד המנהל של יק"א, שם.

121 הפרוטוקול של ישיבת מועצת המנהלים מיום 11 במרס 1899, בספר הפרוטוקולים הנזכר בהערה 119 לעיל.

122 עיין זכרונותיו של ד"ר ברנשטיין־כהן, ספר ברנשטיין־כהן, עמ' 109—110.

123 *Материалы по вопросам профессионального образования... среди евреев в России*, Спб. 1905, עמ' 31, 43—45, 59, 61—66.

124 פרוטוקול של ישיבת מועצת המנהלים של יק"א מיום 21 במאי 1898, בספר הפרוטוקולים הנזכר בהערה 119 לעיל.

125 קובץ יק"א, כרך ב', טבלה מס. 68; הקובץ הנזכר בהערה 123 לעיל, עמ' 59, 61.

126 עיין אורהיוב בבנינה ובחורבנה, עמ' 84, 127, 200 — זכרונות על חדרים מתוקנים בעיר זו; ש. הלל'ס, "העיר סורוקה וקהילתה", פרקי בסרביה, עמ' 113; הנ"ל, "החנוך העברי בבסרביה", שבילי החנוך, שם, עמ' 8—11.

127 כל הנתונים על פי טבלה מס. 15 בפירסום הרשמי של תוצאות המיפקד בביסאראביה.

128 קובץ יק"א, כרך ב', טבלה מס' 65.

129 השווה קאזאקו, *Moldova*, עמ' 121—122. הסופרים וההיסטוריונים הרומנים האשימו את הרוסים בניהול מדיניות שיטתית של רוסיפיקאציה בביסאראביה. עיין הנ"ל, עמ' 150 ואילך; ניסטור, שם, עמ' 331 ואילך, עמ' 373 ואילך.

130 הטבלה הנ"ל בפירסום הרשמי של תוצאות המיפקד בביסאראביה.

131 מצב זה היה קיים גם לגבי כלל האוכלוסיה בביסאראביה, שגם בתוכה נפוצה ההשכלה יותר בדרום החבל מאשר בצפונו. במחוז אקרמן היו 5.65 תלמידים בבתי"ס לכל 100 תושבים, במחוז איזמאיל — 5.08, ובמחוז באַנדאַר — 4.24; לעומת זאת היו במחוז חוטין 2.62 תלמידים בבתיה"ס לכל מאה תושבים, במחוז באַלץ 3.50, ובמחוזות סורוקה ואורהיוב — 3.62. עיין קאזאקו, שם, עמ' 150.

132 השווה את דבריו של צ.ה. מסליאנסקי שביקר בביסאראביה ב־1892: "מה שונים יהודי [אקרמן] מיהודי בסרביה הרגילים. קשה להאמין שהם בני מחוז אחד. החסידות השולטת בכל ערי בסרביה לא הטביעה את חותמה על יהודי אקרמן. צורת־חייהם, מנהגיהם, מלבושיהם הם העתקה מאודיסה שכנתם... אודיסה פרשה את כנפיה על אחותה הקטנה אקרמן, הטביעה עליה את החותם האירופי ומחתה כעב את הרוח הבסרבי..." (כתבים, ג', עמ' 20—21). אמנם בהמשך דבריו אומר מסליאנסקי: "... אבל כל זה רק ברק שוא הוא, רק למראית עין. בהעמיקך להבין תראה כי אקרמן למדה מאודיסה רק את ההפקרות, את פריקת עול הדת, מנהגי ישראל עם מדותיהם, קדושת שבת ויום־טוב, הצניעות וטוהר המשפחה — כל החופש השלילי. אולם את הטוב ואת החיוב שבה, את מוסדותיה, בתי כנסיותיה, השכלתה, התשוקה לתורה ולדעת — זאת לא קבלה מאודיסה. עם־הארצות מושלת באקרמן כמו בכל ערי בסרביה...". כפי שראינו, מבחינת ההשכלה הכללית היה אמנם הבדל בין אקרמן לבין צפון החבל ומרכזו. והשווה שידלקראוט, על חורבות בסרביה, עמ' 35 ואילך, 96—98, 153—156.

133 אחוז יודעי קרוא רוסית היה 38.1 בין היוונים ו־37.2 בין הפולנים.

134 רק 13.9% מן הרוסים שישבו בביסאראביה ידעו לקרוא.

135 בין הגרמנים בערים — 45.8%; בין היוונים — 42.3%, בין הפולנים — 39.7%, ובין הבולגארים — 29.8%.

136 בכל החבל היו 1,044 יוונים, 4,349 פולנים, 12,509 גרמנים ו־18,420 בולגארים שידעו לקרוא רוסית. בערים היו 607 יונים, 2,446 פולנים, 962 גרמנים ו־3,454 בולגארים.

137 בכל החבל נמנו 75,021 רוסים ו־51,579 מולדאבים, שידעו לקרוא רוסית; מספר הרוסים תושבי הערים שידעו לקרוא עלה ל־29,625, היינו כמעט שווה למספר היהודים (29,496). מספר המולדאבים בערים שידעו לקרוא רוסית הסתכם רק ב־5,050 נפש.

138 קובץ יק"א, כרך ב', טבלה 62.

139 הנתונים של יק"א התייחסו רק ל־348 מקומות ישוב, בהם ישבו 1,004,807 יהודים, היינו, כשליש אחד מתוך כלל האוכלוסיה היהודית ב־15 הפלכים בתחום המושב. הנתונים לגבי ביסאראביה לא כללו את קישינוב.

140 הנתונים על מספר הילדים בחדרים — קובץ יק"א, שם, טבלה מס. 63. הנתונים על האוכלוסיה היהודית — על־פי המיפקד משנת 1897. שיעור התלמידים בחדרים ביחס לכלל האוכלוסיה היה בביסאראביה 30.8 לאלף; ב־8 הפלכים הצפון־מערביים (פרט לפלך ויטבסק) הוא נע בין 55 לאלף תושבים יהודים בפלך ווהלין לבין 28 לאלף תושבים יהודים בפלך גרודנה; ב־3 הפלכים של רוסיה החדשה — בין 13 לאלף תושבים יהודים בפלך יקאטרינוסלב ל־28 לאלף תושבים יהודים בפלך חרסון.

141 הנתונים על־פי ברוצקוס, *Статистика Еврейского Населения*, טבלה מס. 6. אחוז קוראי רוסית בתוך האוכלוסיה היהודית נע ב־9 הפלכים הצפון־מערביים בין 29.8 בפלך מוהילב לבין 17.1 בפלך קובנה; ואילו ב־5 הפלכים של רוסיה החדשה ושל אוקראינה המזרחית נע אחוז זה בין 42.6 בפלך פולטאבה לבין 34.8 בפלך חרסון.

142 כל הנתונים על־פי טבלה מס. 65 בכרך ב' של קובץ יק"א. החישובים מבוססים על היחס שבין מספר התלמידים בבתי־

הספר הכלליים לפי הטבלה הנ"ל לבין מספר התושבים היהודים על־פי המיפקד משנת 1897. החישובים הניתנים בטבלה הנזכרת וכן בטבלה הקודמת (מס' 64: מספר בתי־הספר הכלליים) אינם מובנים, שכן מספר היהודים בפלכים הבודדים, שהובאו בחשבון בחישובים אלה, אינו מתאים לתוצאות המיפקד, אף על פי שהמספר הכולל של היהודים בכל אחד משלושת האזורים הגדולים (צפון־מערב, דרום־מערב ודרום) וכן המספר הכולל של היהודים בתחום המושב כולו שהובאו בחשבון לצורך חישובים אלה, מתאים לתוצאות המיפקד.

רשימת הקיצורים

(בדבר פרטים ביבליוגראפיים מלאים על הספרים — ראה ביבליוגראפיה)

אנצופוב
Анцупов, И.А., Государственная деревня Бессарабии в XIX веке

זאשצ׳וק
Защук, А., Бессарабская область (материалы для географии и статистики России)

חאליפה, ארכיו
Халиппа, И.Н., Описание архива г.г. сенаторов (российских) председательствовавших в диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг.

חאליפה, מיפקד
Халиппа, И.Н., Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 г.

חאליפה, קישינוב
Халиппа, И.Н., Документы XVII—XVIII веков, касающиеся вотчины села Боюкан, ныне предместия города Кишинева

לוזינה־לוזינסקי
Лозина-Лозинский, М.А. (Ред.), Систематический сборник разъяснений правительствующего сената по делам о жительстве евреев

לוזינסקי
Лозинский, С.Г., (Ред.), Описание дел бывшего архива министерства народного просвещения

ליבאנדה
Леванда, В.О., Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев

נאקו
Накко, А., Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812—1828 гг.

סווינין
Свиньин, Павел, Описание Бессарабской области

קובץ יק״א
Еврейское Колонизационное Общество, Сборник материалов об экономическом положении евреев в России

קוניצקי
Куницкий, Петр, Краткое статистическое описание заднестровской области присоединенной к России по мирному трактату заключенному с Портою Отоманскою в Бухаресте 1812 года

תולדות קיש־נוב
Кишиневский Государственный Университет, История Кишинева

Allgemeine Zeitung des Judenthums — AZJ

Zeitschrift der Demographie und Statistic der Juden — ZDSJ

Россия, Законы, Полное собрание законов Российской империи, Собрание второе, том 1 — ВПСЗ

Недельная Хроника Восхода — Н.Х.В.

ביבליוגראפיה

א. ספרים כלליים על ביסאראביה

Кишиневский Государственный Университет — Кафедра Истории СССР., *История Кишинева*, Кишинев 1966

Могилянский, Н.К., *Материалы для географии и статистики Бессарабий*, Кишинев 1913

Семенов-Тян-Шанский, В.П., *Россия. Полное географическое описание нашего отечества.* Том XIV: Новороссия и Крым, Спб. 1910

Cazacu, P., *Moldova dintre Prut și Nistru (1812-1918)*, Iaşi 192?

Clark, Ch. U., *Bessarabia*, New-York 1927

Nistor, I., *Istoria Basarabiei*, Cernăuţi 1923

Академия Наук Молдавской ССР — Институт Истории, *История Молдавской ССР*, том 1, Кишинев 1965[2]

Берг, Л.С. *Бессарабия. Страна, люди, хозяйство*, Петроград 1918

ב. לתקופה שלפני 1812

בלבן, מ., לתולדות התנועה הפראנקית, א־ב, תל־אביב תרצ״ד־תרצ״ה

הלוי, מ.א., ״יהודי רומניה בימי־הבינים״, מזרח ומערב, שנה ג׳, חוברת י׳, ירושלים ניסן תרפ״ט, עמ׳ 279—281

לאכאווער, אברהם, ״חברה קדישאס אין מאלדעווע אין 18טן און אנהייב 19טן י״ה״, ייווא בלעטער, באנד XXXIX (1955), עמ׳ 52—69

ליפשיץ, י., ״ענגלישע און אמעריקאנער רייזנדער פון 18טן און ערשטער העלפט 19טן י״ה וועגן יידן אין פוילן און רוסלאנד״, ייווא בלעטער, באנד III (1932), עמ׳ 313—329.

ר׳ מאיר בן גדליה (מהר״ם) מלובלין, ספר שאלות ותשובות... מנהיר עיני חכמים..., ווארשא תרמ״א

סירקיש, ר׳ יואל, שאלות ותשובות בית חדש (הישנות), פנרקפורט דמיין תנ״ז

סלניק, ר׳ בנימין אהרן ב״ר אברהם, ספר משאת בנימין... שו״ת, סדילקאוו תקנ״ג

פלדמן, אליהו, ״חכמים קראים ב׳עיר לבנה׳ במאה הט״ז״, תרביץ, ל״ח (תשכ״ט), עמ׳ 61—74

עמדין, ר׳ יעקב, ספר השמוש, אמסטרדם 1758—1762

פנקס ח״ק דקהילת בנדרי, תקנ״ג; בגנזי הספריה הלאומית והאוני־ברסיטאית, ירושלים

רוזנבאום, ל.ל., ״מקורות רומניים על חיי היהודים בבסרביה״, פרקי בסרביה (ראה להלן), עמ׳ 5—19

Babinger, F. (ed.), *Conrad Jacob Hilterbrandt's Dreifache Schwedische Gesandschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1656-1658)*, Leiden 1937

Blum. C., "Despre anticele colonii evreeşti din Pontul-Euxin — Activitatea apostolului Andreiu", *Sinai*, Anuar de Studii Judaice, Vol. III, Bucureşti 1931, pp. 124-128

Callimachi, S. şi Cris-Cristian, S., *Călători și scriitori străini despre Evreii din Principatele Româneşti*, Iaşi 1935

Codrescu, Th. (Ed.), *Uricariul*, Vol. VIII, Iaşi 1886, pp. 241-368: Condica Liuzilor

Comisiunea Monumentelor Istorice — Secţia din Basarabia, *Documente din Basarabia*, adunate de P.S. Visarion Puiu et al., Chişinău 1928

Halevy, M.A., "Problema Hazarilor şi comunitatea evreească din Cetatea-Albă pe la 1300", *Sinai*, Revista de Studii Judaice, Anul II, No. I, Bucureşti 1927, pp. 9-13

Iorga, N., *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor.* Vol. XXIII: Acte străine din archivele Galiţiei, Vechii Prusii şi Ţărilor de Jos, Bucureşti 1913

Iorga, N., *Istoria comerţului Românesc*, Vols. I-II, Bucureşti 1925[2]

Kraushaar, A., *Frank i frankiscy polscy*, Krakow 1895

Pavlescu, E., *Economia breslelor în Moldova*, Bucureşti 1939

Rosetti, Radu, "Arhiva Senatorilor din Chişinău şi ocupaţia rusească dela 1806-1812; III: Amănunte asupra Moldovei dela 1808 la 1812", *Analele Academiei Române*, Seria II. Tom. XXXII, Memoriile Secţiunii Istorice, No. 2, Bucureşti 1909

Sava, Aurel P., *Documente privitoare la târgul și ținutul Lăpușnei*, Bucureşti 1937

Schwarzfeld, E., "The Jews of Moldavia at the Beginning of the 18th Century", *JQR*, XVI (1904), pp. 113-134

Schwarzfeld, E., *Din Istoria Evreilor — Impopularea, Reîmpopularea şi Intemeiarea Tîrgurilor şi a Tîrguşoarelor în Moldova*, Bucureşti 1914

Schwarzfeld, M. in: *Analele Societăţii Istorice Iuliu Barosch*, Vol. II, Bucureşti 1888, pp. 21-22, 121-122

Tott, Baron de, *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars.* Translated from the French by an English Gentleman at Paris under the immediate inspection of the Baron, Vols. I-II, London 1785

Андриевский, А., "Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743—1767)", *Записки имп. общества историй и древностей,* том 16, Одесса 1893

Бершадский, С.А., *Русско-Еврейский* Архив, том 1, Спб. 1882

Регесты, и Надписи. Том 3, Спб. 1913

Халиппа, И.Н., "Описание архива г.г. сенаторов (российских), председательствовавших в диванах княжеств Молдавии и Валахии с 1808 по 1813 гг.", *Труды Бессарабской губернской ученой архивной коммиссии,* том 1, Кишинев 1900, стр. 327-374; том 2, Кишинев 1902, стр. 341-424; том 3, Кишинев 1907, стр. 442-508

Халиппа, И.Н., "Документы XVII-XVIII вв., касающиеся вотчины села Боюкан, ныне предместия города Кишинева", *Труды Бессарабской губернской ученой архивной коммиссии,* том 2, Кишинев 1902, стр. 231-340

ג. לתקופה שאחרי 1812

אוסוסקין, משה, "ארגון העזרה הסוציאלית בקרב יהודי בסרביה", פרקי בסרביה (ראה להלן), עמ' 32—50

אטינגר, עקיבא, "חקלאים יהודים", קובץ בסרביה (ראה להלן), עמ' 72—80

אטינגר עקיבא, עם חקלאים יהודים בתפוצות, מרחביה 1942

אגרת, ז. (עורך), סקוריאן (ביסרביה) בבנינה ובחורבנה, חמ"ד (תל־אביב?), תשי"ד

איגוד תלמידי ישיבת קישינוב, ישיבת קישינוב, תל־אביב תש"ך

ר' אריה ליבוש מלנצהוט, ספר גבורות אריה, לבוב תר"ל (ההקדמה)

בן־לוי, נ., "מכתב מבסרביה", העולם, שנה י"ג (1925), גל. 1

בן־ציון, ש., "קטעי אבטוביאוגרפיה", כל כתבי ש. בן־ציון, תל־אביב תשי"ט, עמ' XXV—XXXI

בסרביה, קובץ בעריכת חיים שורר, בהוצאת חוג עולים מבסרביה, תל־אביב תש"א/1941

[ברנשטיין־כהן, יעקב], ספר ברנשטיין־כהן, בעריכת מרים ברנשטיין־כהן ויצחק קורן, תל־אביב תש"ו

גוטלובר, א.ב., "מסע ברוסיה החדשה", המגיד, שנה ח' (1864), גל. 12, 14, 15, 16

גוטלובר, א.ב., "הגזרה והבניה", הבקר אור, שנה ד', למברג תרל"ט

גוטלובר, א.ב., "זכרונות מימי נעורי", הבקר אור, שנה ו', למברג תרמ"א, שנה ז', תרמ"ו; אידיש: א. פרידקין, אברהם־בער גאטלאבער און זיין עפאכע, ווילנא 1925

גוטמן, מ.י., "החסידות ברומניה במאה שעברה", סיני, כרך ה', בוקרשט תרצ"ד, החלק העברי, עמ' XXVII—XXXI

גינזבורג, ש., "משומדים אין צארישן רוסלאנד", היסטארישע ווערק (נייע סעריע), באנד ב', ניו־יארק 1946

דודזון (בית־דוד), מ.מ., בצל האילן, דברי זכרון, דמויות ותעודות מההוי היהודי בבסרביה, תל־אביב תש"ה

דודזון (בית־דוד), מ.מ., "תולדות הדפוס העברי בבסרביה", הד הדפוס, ג'—ד' (תשרי תש"ט), עמ' 24—25

דודזון (בית־דוד), מ.מ., קישינוב היהודית . . . אגב ביקורת על הספר "יהודי קישינוב" ליצחק קורן, תל־אביב תשי"א

דודזון (בית־דוד), מ.מ., "בסרביה — אכסניה של תורה", פרקים על יהודי בסרביה (ראה להלן), עמ' 16—18

די אידן אין דארעם רוסלאנד אין דער צווייטער העלפט XIX י"ה — II: די אידן אין בעסאראביע סאף 70 און אנהויב 80 יארן פון XIX י"ה (סאציאל עקאנאמישער און דעמאגראפישער איבערבליק — כתב־יד מאת מחבר בלתי ידוע, נתחבר כפי הנראה בברית המועצות, נמצא בארכיון ייווא בניו־יורק; תצלום בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים

דיינארד, אפרים, מסע באיירופא, פרעסבורג תרמ"ה

דרויאנוב, א., כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ־ישראל, כרך א', אודיסה תרע"ט; כרך ב', תל־אביב תרפ"ה; כרך ג', תל־אביב תרצ"ב

הובערמאן, נחמן, "חסידים און חסידות אין בעסאראביע", ייווא בלעטער, באנד XXXIX (1955), עמ' 278—283 (עברית: "החסידות בביסראביה", על אדמת ביסראביה, קובץ א', תל־אביב תשי"ט, עמ' 9—16)

הויכמאן, ב., "מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון דער ידישער קאלאניזאציע און אגראר—קאאפעראציע אין ארגענטינע (הפרק: בעסאראבער יידן פון איזמאיל זיינען געווען די ערשטע קאלאניסטן אין ארגענטינע), ארגענטינער ייווא־שריפטן, 9—10 (1964)

הלל'ס, שלמה, "סקירה על התפתחות החנוך העברי בבסרביה", שבילי החנוך, ניו־יורק תש"ג, חוברת א', עמ' 3—16; חוברת ב', עמ' 67—73

הלל'ס, שלמה, "סופרי בסרביה, זכרונות ורשומים", התקופה, ל־ל"א (תש"ו), עמ' 786—806

הלל'ס שלמה, טבעות בשרשרת (=כתבים א־ב), תל־אביב תש"י

הלל'ס, שלמה, "העיר סורוקי וקהלתה במחצית השניה של המאה הי"ט", פרקי בסרביה (ראה להלן), עמ' 94—120

ועד יוצאי אורהיוב, אורהיוב בבנינה ובחורבנה, בעריכת יצחק ספיבק, מרדכי רוטקוב, מרדכי פרנק; תל־אביב תשי"ט/1959

טויבמן, י.ל., "על שושלת אחת בבסרביה", קובץ בסרביה (ראה לעיל), עמ' 90—96

יודיצקי, א., יידישע בורזשואזיע און יידישער פראלעטאריאט אין ערשטער העלפט XIX י״ה; אינסטיטוט פאר יידישער קולטור בא דער אוקראינישער וויסנשאפטלעכער אקאדעמיע, היסטארישע סעקציע, חמוש״ד

[ר׳ ישראל מרוז׳ין], ספר ישועות ישראל... בו יאמר כל הקורות שעברו על... רבינו ישראל מרוזין..., ירושלים תשט״ו

כהן, י.י., ״הספרות התורנית ברומניה עד סוף המאה הי״ט״, קרית ספר, מ״ד (תשכ״ט), עמ׳ 141—156

לעשצינסקי, י., דאס אידישע פאלק אין ציפערן, ברלין 1922

מארגאליס, א., געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, ערשטער באנד: 1772—1861, מאסקווא 1930

מינקובסקי, פנחס, ״מספר חיי״, רשמות, כרך א׳, מהדורה ב׳, תל־אביב תרפ״ה; כרך ב׳, מהדורה ב׳, תל־אביב תרפ״ז; כרך ד׳, תל־אביב תרפ״ו

מנדלי מוכר ספרים, ״די ענטדעקונג פון וואהלין״, קובץ הילף, 1903

מסליאנסקי, צבי הירש, ״זכרונותי״, כתבי מאסליאנסקי, כרך ג׳: ספר הזכרונות והמסעות, ניו־יורק תרפ״ט

עפשטיין (אפשטיין), זלמן, ״דברים אחדים על אודות המצב החמרי והרוחני של יהודי בעססאראביא״, הצפירה, שנה ח׳ (1881), גל. מס. 7

פיכמן, יעקב, ״הצמיחה הבסרבית״, קובץ בסרביה (ראה לעיל), עמ׳ 97—100

פיכמן, יעקב, ״יהודה שטינברג, חייו ויצירתו״, כל כתבי יהודה שטינברג, תל־אביב תשי״ט, עמ׳ V—XI

פישמן (מימון), י.ל. הכהן, שרי המאה, חלק ג׳, ירושלים תש״ד; חלק ד׳, ירושלים תש״ה

פלדמן, אליהו, ״מעמדם המשפטי של יהודי בסרביה במחצית הראשונה של המאה הי״ט״, העבר, י״ב (תשכ״ה), עמ׳ 102—120

פלדמן, אליהו, ״הנסיון הראשון של פעולה אמריקאית למען יהודי רוסיה (1869/70)״, ציון, ל׳ (תשכ״ה), עמ׳ 206—223

פלדמן, אליהו, ״על ר׳ חיים ב״ר שלמה טירור״, סיני, (ס״ו) תש״ל

פנקס חבורת מגידי־תהילים דקהילת בנדרי; כתב־יד בידי מר ש. ורטהיים, תל־אביב

פריצקר, אשר, ״ר׳ קלמן מקישינוב״, רשמות, סדרה חדשה, כרך ה׳, תל־אביב תשי״ג, עמ׳ 162—164

פרקי בסרביה, מאסף לעברה של יהדות בסרביה, חוברת א׳, בעריכת ל. קופרשטיין ויצחק קורן, תל־אביב שבט תשי״ב/1952

פרקים על יהודי בסרביה, הוצא ע״י איגוד יוצאי בסרביה בישראל, לקראת הכינוס העולמי הראשון של יהודי בסרביה, ניסן תשי״ח—1958, תל־אביב תשי״ח

צעדערבוים, אלכסנדר הלוי, כתר כהונה, אדעסא תרכ״ז

קורן, יצחק, יהודי קישינוב, תל־אביב תש״י

קלויזנר, ישראל, בהתעורר עם, ירושלים תשכ״ב

קלויזנר, ישראל, מקאטוביץ עד באזל, א׳—ב׳, ירושלים תשכ״ה

ראבאי, א., מיין לעבן, ערשטער באנד, ארצות הברית 1945; צווייטער באנד, שם 1947

ראבינאוויטש, צבי בן אברהם, ״מכתב למרדכי סוחוסטאבער״, הבקר אור, שנה ה׳, למברג תר״מ, עמ׳ 194—196

רוזנטל, י., תולדות חברת מרבי השכלה בישראל, חלק ב׳, פטרבורג 1890

רייכר, ישעיה, ״ההבהלה באיזמאיל משנת תרל״ב לפי המסורה המקומית״, סיני, כרך ב׳, בוקרשט תרפ״ט, חלק עברי, עמ׳ XXV—XXVIII

רייכר, ישעיה, ״מעתיקות עיר איזמאיל״, סיני, כרך ג׳, בוקרשט תרצ״א, חלק עברי, עמ׳ XI—XII

שילדקראוט, ישראל, על חורבות בסרביה, תל־אביב תשי״ד

שעכטיר, ליב, ״ושפטתם צדק, דברי ריבות בשערי עיר ליפקאן״, כנסת הגדולה, ספר א׳, ווארשא 1890, עמ׳ 45

שרפשטיין, צבי, תולדות החנוך בישראל בדורות האחרונים, כרך ג׳, ניו־יורק 1949

Gartner, Lloyd P., "Roumania, America, and World Jewry: Consul Peixotto in Bucharest, 1870—1876", *American Jewish Historical Quarterly*, LVIII (1968), pp. 25—117

Isler, J.M., *Rückkehr der Juden zur Landwirtschaft*, Frankfurt am Main 1929

Kohl, J.G., *Russia, St. Petersburg, Moscow, Kharkoff*, etc., London 1844

Kohler, Max J. and Wolf, Simon, *Jewish Disabilities in the Balkan States*, New York 1916

The Jews in Roumania — Account of the Proceedings at the Trial of the Jews at Buseu, 1872

Leibovich, A., *Apuntos intimos de Adolfo Leibovich, 1870—1946*, Buenos-Aires 1947

Loeb, Isidore, *La Situation des Israélites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, Paris 1877

Millstein, J., *Jüdische Agrikultur in Bessarbien* (כתב־יד בארכיון ייווא בניו־יורק, תצלום בארכיון הכללי לתולדות ישראל בירושלים)

Oliphant, Laurence, *The Russian Shores of the Black Sea in the Autumn of 1852*, Fourth Edition, Edinburgh 1854

Pelivan, Ion G., *The Movement and Increase of Population in Bessarabia from 1812 to 1918*, Paris 1920

Schpall, Leo, "David Feinberg's Historical Survey of the Colonization of the Russian Jews in Argentina", *Publications of the American Jewish Historical Society*, 43 (1953/54)

Stern, A., *Din Viața unui Evreu-Român*, București 1915

Tarnopol, Joachim, *Notices Historiques et Caractéristiques sur les Israélites d'Odessa*, Odessa 1855

Weinryb, S.B., *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen*, Breslau 1934

Аленицын, В., *Еврейское население и землевладение в юго-западных губерниях Европейской России входящих в черту еврейской оседлости* (Статистический временник Российской империи, Серия 3, выпуск 2), Спб. 1884

Анцупов, И.А., *Государственная деревня Бессарабии в XIX веке,* Кишинев 1966

Арсеньев, Конст., *Статистические очерки России,* Спб. 1848

Белецкий, А., *Вопрос об образовании Русских евреев в царствование Императора Николая I,* Спб. 1894

Бен-Ами, "Детство", *Кн. Восхода,* 1902-1905

Брамсон, Л.М., "К истории начального образования евреев в России", *Сборник в пользу начальных еврейских школ,* Спб. 1896, стр. 279-354

Бруцкус, Б.Д., *Профессиональный состав еврейского населения России, по материалам первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 янв. 1897 г.* (Евр. Кол. Общ., Статистико-экономические очерки и исследования, выпуск 2), Спб. 1908

Бруцкус, Б.Д., *Статистика еврейского населения — Распределение по территории, демографические и культурные признаки еврейского населения по данным переписи 1897 г.* (Евр. Кол. Общ., Статистико-экономические очерки и исследования, выпуск 3), Спб. 1909

Буковский, С.Р. и Стамеров, Л.В. (Изд.), *Местные законы Бессарабии,* Одесса 1908

Быховский, Н., "Экономический кризис в Бессарабии", *Русская Мысль,* кн. XI (1897), стр. 49-78

Гепштейн, С., "Бессарабская губерния — сельско-хозяйственная деятельность", *Еврейская Энциклопедия,* том 4

Гессен, Ю.И., *Евреи в России,* Спб. 1906

Гессен, Ю.И., "Бессарабская губерния", *Еврейская Энциклопедия,* том 4

Гессен, Ю.И., *История еврейского народа в России;* том 1, Ленинград 1925; том 2, Ленинград 1927

Голицын, Кн. Н.Н., *Русское законодательство о евреях,* Спб. 1886

Градовский, Н.Д., *Торговые и другие права евреев в России,* Спб. 1885

"Евреи в Бессарабии", *Современное Слово,* Но. 70, 30.3.1863

Еврейское Колонизац. Общество, *Отчет о деятельности Центрального Комитета Евр. Кол. Общ. за 1893 год,* Спб. 1894

Еврейское Колонизац. Общество, *Сборник материалов об экономическом положении евреев в России,* том 1-2, Спб. 1904

Еврейское Статистическое Общество, *Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам,* Петроград 1917

Защук, А., *Бессарабская область (Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба),* Спб. 1862

"Из Бессарабской области", *Голос,* 1873, Но. 154

Іхтюсський, В.П., "Матеріяли до історії евреїв на Київщині, Волині та Поділлі за першої половини XIX ст.", *Всеукраінська академія наук, Збірник історично-філологічного відділу,* Но. 73: Збірник праць Еврейської історично-археографічної комисії, том II, Київ 1929

Кабузан, В.М., *Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в.,* Москва 1963

Коган, Давид, "Первыя десятилетия еврейской общины в Одессе и погром 1821 г.", *Еврейская Старина,* том IV, 1911

Куницкий, Петр, *Краткое статистическое описание заднестровской области присоединенной к России по мирному трактату заключенному с Портою Отоманскою в Бухаресте 1812 года,* Спб. 1813

Леванда, В.О., *Полный хронологический сборник законов и положений касающихся евреев,* Спб. 1874

Лернер, О.М., *Евреи в Новороссийском крае,* Одесса 1901

Лион, А., "Еврейско-народные школы в Кишиневе и Одессе", *Кн. Восхода,* том 8, 1888, Август, Современная Летопись, стр. 1-10

Лион, А., *Хроника умственного и нравственного развития Кишиневских евреев (1773 по 1890 г.) и обзор еврейских благотворительных учреждений в Бессарабской губерний,* выпуск 1-4, Кишинев 1891-1892

Лозина-Лозинский, М.А. (Ред.), *Систематический сборник разъяснений правительствующего сената по делам о жительстве Евреев,* Спб. 1902

Лозинский, С.Г. (Ред.), *Описание дел бывшего архива министерства народного просвещения — казенные еврейские училища,* том 1, Петербург 1920

Материалы по вопросам профессионального образования . . . среди евреев в России, Спб. 1905

Материалы для истории антиеврейских погромов в России
Том 1: Дубоссарское и Кишиневское дела 1903 года, под ред. С.М. Дубнова и Г.Я. Краснаго-Адмони, Петроград 1919
Том 2: Восьмидесятые годы, под ред. Г.Я. Краснаго-Адмони, Петроград 1923

Министерство Народного Просвещения, *Прибавление к журналу мин. нар. просв. на 1839 г.,* Но. 1

Мещерюк, И., *Переселение болгар в Южную Бессарабию 1828-1834 гг.,* Кишинев 1965

Моргулис М., "О праве жительства евреев в г. Измаиле", *Одесский Вестник,* 1880, Но. 270

Накко, А., "Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812-1828 гг.", *Записки импер. общества истории и древностей,* том 22, Одесса 1900

Новороссийский календарь на 1857 год, Одесса 1856

Оршанский, И.Г., *Евреи в России,* Спб. 1877

Оршанский, И.Г., *Русское законодательство о евреях,* Спб. 1877

Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. — Бессарабская губерния, Спб. 1905

Пергамент, О.Я., *Спорные вопросы Бессарабского права,* Одесса 1905

Познер, С.В., *Евреи в общей школе,* Спб. 1914

Полный свод решений гражданского кассационного департамента правительствующего сената. Алфавитный Указатель, часть 1-2

Попруженко, М.Г., "Из материалов по истории славянских колоний в России", *Записки имп. общества истории и древностей,* том 28, Одесса 1910

Рабинович, Н. А., *Положение евреев в возсоединенном участке Бессарабии,* Одесса 1880

Ренненкампф, Вл., "Россия на Дунае (по поводу книги Л.А. Кассо)", *Записки имп. общества истории и древностей,* том 32, Одесса 1915

Рибинський, В.П., "Еврейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст.", *Всеукраїнська академія наук, Збірник історично-філологічного відділу,* Но. 73: Збірник праць Еврейської історично-археографічної комисії, т. II, Київ 1929, стр. 199-246

Россия, Законы, *Полное собрание законов российской империи,* Собрание второе, том 1. С 12 декабря 1825 по 1827. Спб. 1830

Свиньин, Павел, "Описание Бессарабской области. Составлено ведомства государственной коллегии иностранных дел надворным советником Павлом Свиньиным 1-го июня 1816 г.", *Записки импер. общества истории и древностей,* том 6, Одесса 1867

Систематический указатель литературы о евреях на русском языке, Спб. 1893

Слиозберг, Г.Б., *Дела минувших дней,* I-III, Париж 1933-1934

Слуцкий, М.Б., *За три четверти века. Мои воспоминания из детства, юности и полувековой врачебной и общественной деятельности.* Часть первая (1851-1900), Кишинев 1927

Станиславский С., "Из истории и жизни одной еврейской школы (1826-1853)", *Кн. Восхода,* 1884, Апрель, стр. 126-149

Урусов, Кн. С.Д., *Записки губернатора. Кишинев 1903-1904,* Москва 1907

Устройство задунайских переселенцев в Бессарабии (История Молдавии, документы и материалы, том II), Кишинев 1957

Шафир, М., "О праве жительства евреев в пограничной черте Бессарабии", *Разсвет,* 1881, Но. 3, 4, 5

Шербан, А.Ф., "Об аренде евреями земли, в связи с устройством села и отношений земства к сельскохозяйственным нуждам", *Труды Бессарабского губернского комитета о нуждах сельско-хозяйственной промышленности,* ... под ред ... В.Г. Домакина, Кишинев 1903, стр. 193-198

Халиппа, И.Н., "Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 г.", *Труды Бессарабской губернской ученой архивной коммиссии,* том 3, Кишинев 1907, стр. 1-230

ד. עיתונות

המגיד, 1857—1880

המליץ, 1860—1900

הצפירה, 1874—1900

Allgemeine Zeitung des Judenthums, 1837-1900

День, Одесса 1869-1871

Еврейская Хроника, Кишинев 1912

Недельная Хроника Восхода, Петербург 1882-1900

Разсвет, Одесса 1860-1861

Разсвет, Петербург 1879-1883

Русский Еврей, Петербург 1879-1883

ישראל ברמן ז"ל

דוד ויניצקי

הפוגרומים בביסאראביה

תרס"ג - 1903

תרס"ה - 1905

ישראל ברמן ז"ל

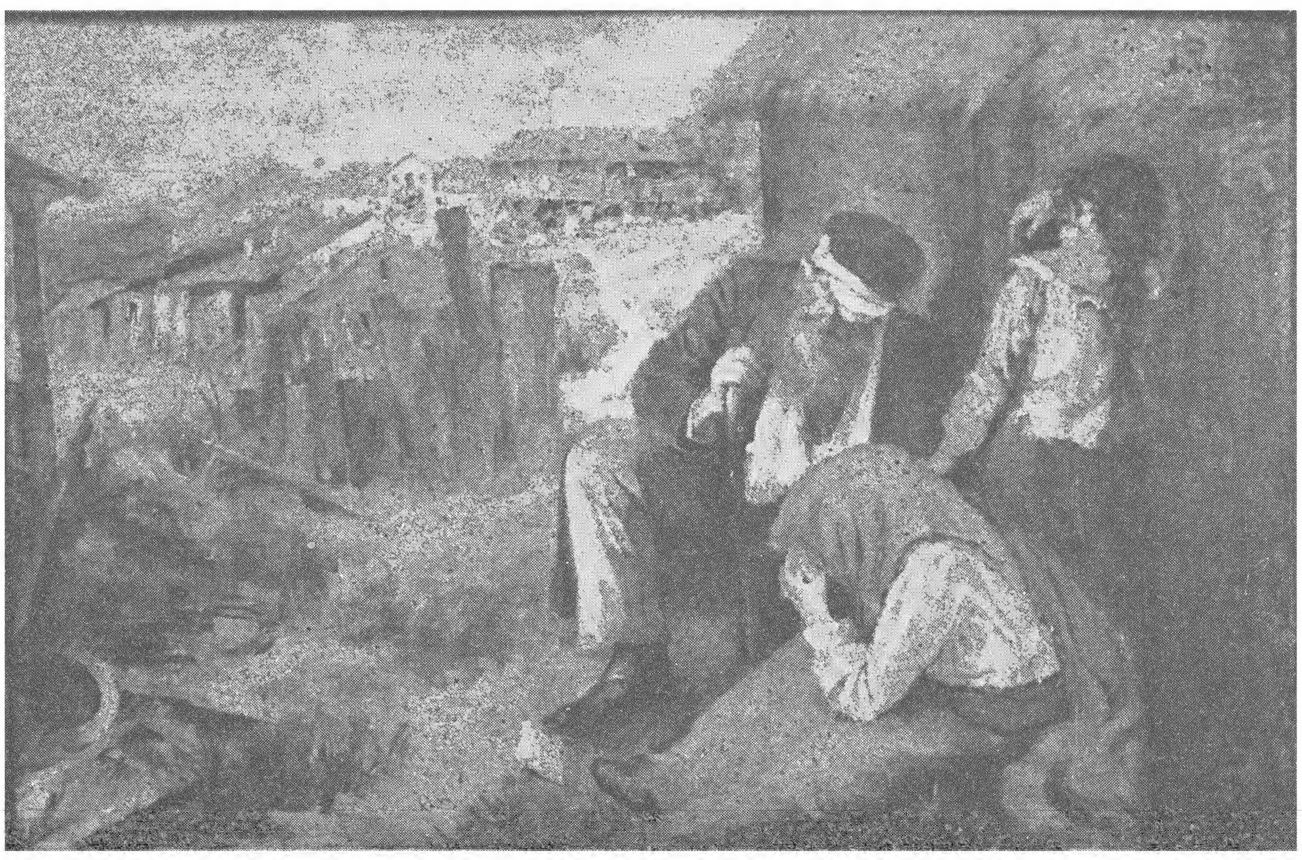
פרעות קישינוב תרס"ג--1903

מה שקדם לפוגרום

באחד מימי החורף שנת 1902 הופתעו תושבי ביסאראביה היהודים למקרא מאמר משונה בעיתון האנטישמי "באֶסארא־באֶץ", שיצא בקישינוב, בכותרת מרעישה ובאות שמנה: "היהודים כובשים את רוסיה". בציניות מיוחדת במינה השתדל בעל המאמר, הוא עורך העיתון, פּ אַ ב ו ל אַ ק י ק ר ו ש אֶ ו ו אַ ן, מולדאווי לפי מוצאו, להוכיח בק"ן טעמים, כי "מבין כל עמי רוסיה הגדולה אין אף עם אחד יותר מאושר ותקיף מהעם היהודי, החי חיי עושר ותענוגות על חשבון העם הפראַבוֹסלאַבי, שהוא משעבדו ומנצלו ומוצץ את דמו. צאו נא בחוצות קישינוב ועברו ברחובותיהן של יתר ערי ביסאראביה, וראו אם תמצאו חנות גדולה ויפה, בית־מסחר הגון, בית־חרושת או בית־מלאכה שאינם שייכים ליהודים, או שאין להם, לפחות, חלק בהם". והמסקנה: "כל אדם רוסי, שעוד לא דעך בלבו הזיק האחרון של אהבת המולדת, חייב לבקש דרכים להצלת רוסיה הקדושה מידי הכובשים היהודים!"

ומה היה המצב האמיתי בביסאראביה, ביחס ל"כובשי רוסיה?" ששטח אדמתה הגיע לארבעה מיליון דיסאטינות, הותרה הישיבה ליהודים רק בעשר ערים ושלושים עיירות, בערך, בנוסף למושבות היהודים שהיו קיימות בתוקף חוק מיוחד. לאלה יש לצרף מספר ניכר של יהודים בכפרים, שהם ואבותיהם נולדו וגרו שם בזכות ותק מסויים, — זכות שהממשלה לא חדלה להתנקש בה כדי לנשלם מעל אדמתם.

מצבם החברתי והפוליטי של "כובשי רוסיה" היה בכל רע. כל משרה ציבורית או ממשלתית, ואפילו הנמוכה ביותר, היתה אסורה ליהודים. בבתי־הספר התיכונים והגבוהים הוגבל מספר היהודים עד כדי 2%—10%. היהודים לא קיבלו אף פרוטה לצרכי מוסדותיהם מקופת הממשלה, אף־על־פי שחלקם במסים היה לא קטן. ואפילו מהסכומים העצומים, שנצטברו

"למחרת פרעות קישינוב ב־1903" — העתק מציור־שמן של אַבל פּאַן

ממכס־הבשר וממכס־הנרות, שהוטלו על העדה היהודית כמס מיוחד לצרכי מוסדותיהם שלהם כביכול, קיבלו מוסדות אלה רק פירורים.

ברם, על אף הגבלותיהם של הצוררים לא עלה בידם לגרש כלה את היהודים ממושבותיהם ומכפריהם. כן לא הצליחו להפקיע מידם את המסחר בתוצרת חקלאית, מאחר שגם בעלי האחוזות והאיכרים לא היו מעוניינים בכך. חוכרים יהודים היו מעבדים אלפי דיסיאטינות אדמה, שבאה לידם בחכירה מידי בעלי האחוזות הגדולות, על אף האיסור מטעם החוק. לליגאליזאציה דאגו בעלי־האחוזות עצמם, ואפילו האנטישמיים שבהם. גם האיכרים הנוצרים היו מגינים על היהודים, שגרו בכפרים באופן בלתי חוקי, ואפילו על הסוחרים שהיו באים מן העיר, הואיל והיו משווקים להם את תוצרתם במחירים טובים, בלי שיצטרכו לאבד זמן לנסיעה העירה ולהיות תלויים שם בחסדי השוק שמחיריו אינם קבועים. ולא מעט מקרים היו, שהאיכרים פנו לשלטונות בבקשה להניח ליהודים בכפריהם, מפני שהם מביאים להם תועלת רבה הן במסחר והן בכל עבודה ומלאכה.

מובן שאהדתם של בעלי האחוזות והאיכרים בלבד לא היתה מספיקה. היהודים היו זקוקים ל"אהדה" גם מצד "שומרי החוק", וזו עלתה להם בחלק הגון מפרנסתם. אך הם היו סובלים ונותנים ומסתפקים בעל כרחם במה שנשאר להם בעבודתם הקשה.

בקישינוב עצמה גרו כחמישים אלף יהודים וכחמישים אלף נוצרים אלה בצד אלה והם חיו בשלום איש עם רעהו. ולא בשטח המסחר והמלאכה בלבד. היו שם הרבה חברות ואגודות ומועדונים, שחבריהם היו יהודים ונוצרים כאחד, ובימי חג ומועד היו חברי שתי העדות גם יחד שוקדים על ביקורי אדיבות הדדיים. לפיכך לא באה תגובה ניכרת על מאמרו הראשון של קרושיוואן לא מצד היהודים ולא מצד הנוצרים.

אבל קרושיוואן לא היה מאלה שנרתעים מפני כשלונות. לא עברו ימים מועטים והוא פרסם בעיתונו מאמר שני כמתכונת הראשון ואחריו שורת מאמרים ורשימות, בהם הוסיף לטפח את שקריו ועלילותיו ולבסס על "עובדות" חדשות. כפי שנודע אחרי כן, היה סגן שר הפלך אוסטרוגוב מוסר לו ממשרדו וממשרדי המשטרה על כל עבירה ועל כל משפט פלילי שנתעורר נגד יהודים, והוא היה עושה מזה מטעמים, מנפח כל עבירה עד כדי פשע חמור של כלל ישראל, למען דעת, כי כל עדת ישראל הם חברי נוכלים, מהפכנים, בוגדים ומורדים במלכות.

אכן, גם העלילה שכל היהודים כולם הם מהפכנים ומורדים במלכות לא היה בה כדי לשכנע את ההמונים ולעורר לפוגרומים. אמנם נתנו היהודים ברחבי רוסיה מחילם למהפכה, אך בביסאראביה היה מספר הריבולוציונרים היהודים בימים ההם קטן מאד. ואפילו רישומו של ה"בונד", בשנותיו הראשונות, לא היה ניכר, ומספר חבריו — נער יכתבם.

ברם, זרע הרעל שזרע קרושיוואן מדי יום ביומו התחיל לנבוט קמעא קמעא בלבות התושבים והפרה רוש ולענה. ולמרבה ההסתה נקט אותו רשע בתכסיסים חדשים: הוא בא במגע ישיר עם האספסוף שבעולם התחתון והתחיל להפיץ ביניהם שקרים ועלילות על היהודים; הוא גם מצא עזר כנגדו — זה היה פ ר ו נ י ן, קבלן רוסי שנתעשר וביקש אף הוא לרכוש כבוד וגדולה על־ידי שנאת ישראל. השניים אירגנו חבר בריונים, שהיו מפיצים את כרוזיהם בבתי־התה ובכל בתי המרזח שבעיר ובפרברים. כמפקדה הראשית שלהם קבעו את בית המרזח "מוסקבה", אשר ברחוב אלכסנדר קרן באַנדאָר.

בראשית 1903 נזדמנה לאותה כת מנוולת מציאה חשובה: ענין ד ו ב ו ס א ר. העיירה דובוסאר שוכנת על הדנייסטר מעברו השמאלי השייך לפלך חרסון, ומספר תושביה הגיע אז ל־10 אלפים נפש: ששת אלפים יהודים במרכז העיר, וארבעת אלפים נוצרים בפרברים.

בפברואר 1903 יצא נער נוצרי מ י כ א ל ר י ב ו צ׳ י נ ק ו מבית־סבא שלו קונין ריבוצ׳ינקו, תושב דובוסאר, ולא חזר. כעבור שלושה ימים נמצאה גופתו באחד הגנים בקרבת הדניסטר. הגופה הובאה על־ידי המשטרה אל בית־החולים של ה"זמסטבו". רופא העיירה, ד"ר ל י ב פ ו ל י נ ק ו ב ס ק י, שעשה ניתוח בגוף ההרוג במעמד קצין המשטרה וחוקר בית־הדין, מצא פצעים בראשו ודקירות בגופו ובבגדיו, והביע את דעתו כי הנער נרצח בכלי־זיין חד. ביום שהנער הובא לקבורה נפלה הברה בעיר בין הנוצרים, כי היהודים שחטו אותו לצורך חג המצות, ושונאי־ישראל התחילו להרעיש עולמות. נשלחה טלגרמה לתובע הכללי באודיסה, כי הרופא היהודי, ברצותו להגן על אחיו בני עמו, מעל בשליחותו וערך פרוטוקול־שקר. מייד הגיעו לדובוסאר סגן־הקטיגור של בית־הדין הגלילי ורופא העיר טיראספול ה ד "ר מ ק ו ב ס ק י (נוצרי) בלוויית שר־השוטרים של העיר גריגוריופול, הוציאו את הגופה מקברה, בדקוה מחדש שלא בנוכחותו של הרופא היהודי ומצאו שכל הענין אינו אלא דיבה. הם אישרו את הפרוטוקול של הרופא פולינקובסקי.

אך בזה לא נגמר העניין. יוזמי העלילה לא נחה דעתם; הם הוסיפו להפיץ שמועות על הרצח ולהסית את ההמונים ביהודים. ואמנם ניסה האספסוף פעמים אחדות להתנפל על היהודים, ללא הצלחה, כי בחורי דובוסאר היהודים האמיצים עמדו על המשמר, וכפעם בפעם הרביצו בפורעים וגירשום אל מחוץ לעיר. אולם ההסתה התחילה להתפשט גם בכפרים אשר מסביב, וליהודים היתה צפויה סכנה גדולה.

מטעם המסיתים נשלח בשמו של קונין ריבוצ׳ינקו, סבו של הנרצח, מכתב החתום בטביעת אצבעו (והוא לא ידע קרוא וכתוב) אל מיניסטר־המשפטים בפטרבורג, ובו הוא מתאונן על השלטונות המקומיים המטשטשים את עקבות הרצח ומגינים על היהודים, שרצחו את נכדו והשתמשו בדמו לאפיית מצות לחג־הפסח. הוא דורש מאת המיניסטר לפטר את חוקר־הדין ואת קצין־המשטרה המקומי ולאסור את נחום קראסנוביץ, הרב מדובוסאר, שהשפעתו הם מחפים על הפושעים היהודים ומשתדלים לסלף את העובדות על ידי חקירה מוטעית.

שוב נשלחה לדובוסאר ועדת חקירה וכתוצאה מחקירה ראשונה נאסר לא רבה של דובוסאר, אלא דודו של הנרצח, מיכאל ריבוצ׳ינקו, שלפי עדותה של אם ההרוג התפאר עוד שבועות אחדים לפני הרצח, כי יקח נקם מיורשו האהוב של הזקן ריבוצ׳ינקו. באותו יום פנה הקטיגור הראשי אל שר הפלך בביסאראביה במכתב, שבו הוא מבקש לרסן את העיתון "באַסאַראַבאֶץ" בקישינוב, המפיץ שקרים ודיבות בקשר לענין דובוסאר.

קרושאַוואַן וחבריו, שהיו מעונינים לא בתוצאות החקירה, אלא בעלילה עצמה, השקיעו בינתיים כל מרצם וכשרונם

השטני בהסתה, והצלחו. בכל יום ויום נתפרסמו בעיתון "באָסאראבאֶץ" מאמרי הסתה מלאי ארס, שהיהודים שוחטים ילדי נוצרים, שיהודי אחד הודה באשמת הרצח, אלא שהיהודים שיחדו את המשטרה וזו כלאה אותו בבית המשוגעים. ההכחשות שנמסרו למערכת מטעם שר־הפלך, וראש הכנסיה, בהתאם לדרישתו של הקטיגור הראשי, ושמחובת העיתון היה לפרסמן, נדפסו בשולי הגליון באות זעירה, ואילו מאמרי ההסתה נדפסו באותיות מאירות עיניים בעמוד הראשון. ומה שאי אפשר היה להדפיס בעיתון עצמו הדפיסו בכרוזים מיוחדים.

כשבועיים לפני חג הפסח הציפו את העיר קישינוב שמועות משמועות שונות על פעולותיה של חבורה חשאית, שחבריה מתרבים והולכים מיום ליום והם רוחשים מזימות מבשרות רעות. גרי הבתים הסמוכים לבית המרזח "מוסקבה" מסרו, כי מדי לילה מתאספים שם מאות טיפוסים חשודים, מבלים שם עד אור הבקר ומפריעים את דממת הליל בנאומיהם ובצרי־חותיהם. אחרים סיפרו כי "בעמק הקסמים" אשר מאחורי הפרבר "שיח הפטל", בשכונת "העולם התחתון", נערכות בלילות אסיפות רבות־עם. אחדים הוסיפו שבאחת האסיפות האלה השתתף גם סגן שר־הפלך אוסטרוגוב, כשפניו מוסווים במסכה, יחד עם הפרופסור הצורר א. ק. קוזה, שבא מרומניה באופן מיוחד למסור את ברכתו לגיבורי רוסיה המתכוננים לערוך בפסח טבח בשונאי המולדת, מוכרי המשיח, השותים כמים דם ילדים נוצרים. בין המוני הרוסים נפוצו כרוזים שהצאַר התיר את דמם של היהודים במשך שלשת ימי הפסחא הבאה.

למרבה המבוכה קרה כמה ימים לפני הפסח מקרה נוסף, שנתן פתחון־פה למסיתים וסיפק חומר לעלילה חדשה. באחד מבתי היהודים ניסתה להתאבד ע"י שתיית רעל משרתת נוצרית. בני הבית מיהרו להביא אותה לבית־החולים היהודי, ומנהל בית־החולים הזמין מייד רופא נוצרי וקצין־משטרה. לפני מותה הספיקה הנערה להודות בנוכחותם, כי התאבדה מדעת. בו ביום נפוצה שמועה, כי היהודים שחטו נערה נוצרית. המשטרה מיהרה להכחיש את השמועה. גם ראש־הכנסיה פירסם הכחשה, אך המסיתים השתמשו גם במקרה זה והוסיפו להפיץ כרוזי הסתה.

בארכיון של המיניסטריון נמצאו כעבור זמן עותקים אחדים מאותם הכרוזים שנשלחו שמה בשעתם על ידי הבולשת. ומעניין הדבר, שכמעט בכולם אין זכר להסתה על רקע כלכלי, אלא אך ורק על רקע קנאת הדת.

והשמועות בעיר הלכו ורבו. סוחרים זעירים בעלי חנויות לבגדים ולכלי־בית בשוק הישן ובשוק החדש ומוכרי־בגדים־וכלים־משומשים בשוק־הגרוטאות סיפרו שהמוני הנוצרים כמעט שאינם קונים כלים לצרכי חגם, כמנהגם בכל שנה ושנה, וכשמציעים להם לקנות הם עונים: "למה נשלם כסף בעד הסמרטוטים והגרוטאות שלכם? בפסח נקח לנו בגדים וכל מיני דברים טובים חינם אין כסף".

אז נבהלו ראשי העדה היהודית ונכבדיה. כמה פעמים התייצ־בה משלחת יהודים בפני שר־הפלך פון ראאבן, אבל הוא הרגיע אותם כי אין לפחוד, כי פרעות לא תהיינה, והסדר לא יופרע. ועל אף כל הבטחותיו לא נראתה מצידו שום פעולה. משלחת נכבדים עם הרב אֶטינגר בראש, שהתייצבה לפני ראש־הכנסיה הפראבוסלאבית, האֶפיסקופ יעקב, יצאה מביתו

בפחי־נפש. הם נוכחו מדבריו, שהוא עצמו מאמין במידה מסויימת בעלילת הדם: הוא הבטיח אמנם לפרסם הכחשה ולהשתדל לפני שר־הפלך, אך הוסיף שאינו מקבל על עצמו שום אחריות. למחרת הופיעה ההכחשה בעיתון "באָסאראבאֶץ", כנ"ל, באותיות זעירות ובמקום בלתי בולט לעין.

הפוגרום

אחרון של פסח שלנו ויום ראשון של הפסחא הנוצרית, 6 באפריל 1903, היה יום יפה. ובככר צ׳ופלי, המוכנה תמיד לחגיגות ולשעשועי־עם, התאספו גם הפעם מבעוד בוקר המוני הנוצרים ובילו זמנם כמאז בשעשועים. אך בשעה שתיים אחר הצהרים נשתנה פתאום מצב־הרוחות. השעשועים והמחולות נפסקו בבת אחת, ומתוך ההמון התפרצו נערים בני 12—15 והתנפלו על היהודים העוברים ברחוב בקריאות פרא: "הכו בז'ידים!". מייד נצטרפו אליהם עוד כמה נערים והתחילו מיידים אבנים ומנפצים שמשות בחלונות שבבתי יהודים.

הנערים האלה שימשו, כנראה, רק משלחת־מיבחן כלפי המשטרה — והנסיון הצליח. השוטרים, שעמדו על משמרתם ברחובות, לא הגיבו כלל, לא אסרו אף אחד מהמתנפלים; הם הסתפקו בנזיפה אבהית... הבשורה חישמלה את ההמונים. אין זאת כי "מותר להתחיל". בשריקות איומות ובקריאות פרא "הורא", "יחי קרושיוואן", "הכו בז'ידים". התפרצו אלפי שיכורים מכיכר צ׳ופלי, פשטו ברחוב אלכסנדר וברחובות הסמוכים, כשהם מיידים אבנים בחלונות הבתים והחנויות ומתנכלים על כל יהודי שנתקל בהם. כעבור רגעים מספר כלתה רגל יהודי מהרחוב. דלתות הבתים נסגרו על מסגר, התריסים הוגפו, והעיר כולה נשארה ברשותם של הבריונים המשתוללים.

על־יד בית־המרזח "מוסקבה" הסתדרו כמה מאות איש: נערים, בחורים ואף מבוגרים, שנתפלגו בפקודת מנהיגים לעשרים וארבעה ראשים ונפוצו בקבוצות של 15—20 איש בסדר ובמשטר בכל חלקי העיר. באבנים גדולות וכבדות ובל־בנים, שנמצאו מן המוכן ליד הבניינים, ניפצו לא רק את השמשות, כי אם גם את התריסים והדלתות, התפרצו לתוך הבתים, שברו לרסיסים את הרהיטים וכל כלי הבית, ונוצות הכרים והכסתות הקרועים עפו ברוח כפתותי שלג ביום סופה. גרי הבתים ההרוסים והשדודים נאלצו למסור לפורעים את כל כספם וחפציהם יקרי־הערך, וכל מי שהתנגד הוכה מכות רצח בכרעי המיטות והשולחנות השבורים. במיוחד שפכו הפראים חמתם על החנויות ובתי המסחר הגדולים. הדלתות והתריסים נשברו, הסחורות נזרקו החוצה. ובו במקום, לעיני קהל הצופים, לקול צחוקו הפרוע של האספסוף, פשטו הבריונים את בגדיהם ונעליהם הישנים, ולבשו בגדים חדשים ונעלו נעלי לאקה מן השלל.

ולא רק הפורעים. גם המוני "הסקרנים", כביכול, שנהרו אחריהם, מהם אינטליגנטים, פקידים, תלמידי הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים, סטודנטים, סמינאריסטים, גבירות נכבדות מ"החברה המעולה" — כולם עטו אל השלל, והשוטרים לא רק שלא מיחו בידם, אלא מצאו להם שעת כושר גם הם להחליף בגדיהם ונעליהם הישנים בחדשים. שאר הסחורות והכלים שלא נמצאו עליהם "קופצים", ספרי קודש וספרי חול,

תשמישי קדושה והפצי אמנות, נרמסו ברגליים, נשברו ונקרעו. שמיכות יקרות, מפות, מטפחות, וילונות ושטיחים נחתכו פסים פסים; ארונות, ארגזים, מראות ותמונות נזרקו מכל הקומות. כל הרובע היהודי הופקר והיה למשיסה.

בשעה חמש לפנות ערב קרה הרצח הראשון. הפורעים עצרו אחד מקרונות החשמלית, הוציאו מתוכו את היהודי היחידי שנמצא שם, היכו בראשו בשברי רהיטים שהתגוללו ברחוב, עד שנפל מתבוסס בדמו על אבני המרצפת. למראה הנרצח נבהלו הרוצחים ונרתעו לאחור, אך בראותם את השוטרים העומדים ברחוב מסתכלים בשוויון נפש ואינם מגיבים, התאוששו מייד ומגרונם פרצו שוב שריקות פרא וקריאות "הכו ביהודים, השמידום והצילו את רוסיה".

בינתיים פשטה השמועה על הנעשה בעיר בסביבה ובכפרים הסמוכים, ורבים מתושביהם התחילו זורמים העירה. הכנופיות הלכו ורבו ושטח פעולתם התרחב אף הוא: מן המרכז אל יתר חלקי העיר. המסיתים והמנהיגים הסתייגו בתחילה והשתדלו לעמוד מן הצד, אך כשנוכחו שאין כל תגובה מצד המשטרה, התייצבו בגלוי בראש הכנופיות והתחילו להדריכן בפעולתן.

בשעה 10 בערב חלה הפסקה פתאומית. הפורעים היו, כנראה, שיכורים ועייפים מעמל יום קשה. רצוצים ונדכאים מכל אשר עבר עליהם במשך היום, נרעשים ונפחדים, ישבו היהודים בבתיהם, לא פשטו את בגדיהם וניסו לנחש מה יביא להם יום מחר. והיה להם אותו לילה ליל שימורים מר ונמהר.

אך גם שונאי ישראל — המסיתים וראשי הכנופיות — לא נמו ולא ישנו בלילה ההוא. הם ישבו בבית המרזח "מוסקבה", שקדו על תכניות יום מחר והכינו נשק. קבוצות בריונים, שבשבילי העיר היו נהירים להם, התהלכו ברחובות וסימנו בפחם את בתי היהודים. אחרים פרצו אל החנויות של מכשירי בניין וכלי־ברזל והוציאו משם מַפְצים, קרדומות וכל מיני מוטות ומקלות ברזל. לפנות בוקר היה הכל מוכן, וכשהאיר היום וההמונים התחילו להתגודד ברחובות, חילקו אותם המנהיגים לקבוצות, נתנו בידיהם את מוטות הברזל ומכשירים אחרים וקבעו לכל קבוצה את מקומה ותפקידה.

בבוקרו של יום 7 באפריל, נשנו כל מעשי ההרס והשוד שהתחילו בהם אתמול. תוך השתוללות פראית הוסיפו לשבר ולנפץ אפילו את השברים והקרעים שהתגוללו מאתמול ברחובות ובבתים. בבתי־הכנסת שיברו את הרהיטים, הוציאו מתוך ארון הקודש את ספרי התורה וקרעום לגזרים ואת הקרעים רמסו ברגליהם, לִכלכו וטמאו. במקום אחד צדו הבריונים כלב, עטפוהו בטלית ועטרוהו בתפלין והריצוהו לאורך כל הרחוב לקול צחוקם הפרוע של המוני ה"סקרנים"...

אחוזי בולמוס ההשמדה, לא הסתפקו הפעם בהשמדת רכוש בלבד. כל אותם יצרים רעים של אכזריות וצמאון לדם, פרצו הפעם החוצה כלַבָּה רותחת מלוע הר פרצים. משפג מוראה של הרשות, פרצו כל גדרי המוסר: היכו, פצעו ורצחו בכל מיני מיתות משונות; אנסו נשים לעיני בעליהן, אימהות לעיני בניהן וילדות קטנות לעיני אימותיהן עד שיצאה נשמתן. בדגלים לבנים, שהתקינו מקרעי סדינים וכתבו עליהם בדם אדם "הכו בז'ידים, הצילו את רוסיה!", רקדו מחול שדים מסביב לגופות ההרוגים, שהתגוללו על מרצפת הרחוב, מרוטשי בטן, רסוקי אברים ומעוכי גולגלות. בין מחול למחול הוסיפו להתפרץ אל הבתים, אל המרתפים ואל כל מקום מחבוא, העלו משם יהודים והרגום, חתכו שדי נשים, עקרו שיני זהב מתוך פיות של חיים ומתים, נעצו מסמרות בעינים ובנחירים. תקעו מקלות בגרון, השליכו ילדים מהקומות העליונות על מרצפת הרחוב. במקום אחד אנסו אשה זקנה בת שבעים ואת נכדתה בת השלש־עשרה, ואחרי כן פשטו את עורה מבטנה [1].

הסיכום של קציר הדמים במשך היומיים, בששה ובשבעה באפריל, היה: 49 הרוגים (בכלל זה 8 שמתו מפצעיהם בבית החולים), 587 פצועים (מהם 87 פצועים קשה). נשארו 123 יתומים וכמה אלמנות. נחרבו 1350 בתים, 588 חנויות. 2750 משפחות נשארו בעירום ובחוסר כל, ורבים מהם — גם בלי קורת גג.

ב"ה

רשימות

הרוגי הפוגרום הקישינובי בימי כ"ב-כג ניסן בשנת ה'אלפים תרס"ג (6-7 אפריל שנת 1903 למספרם.)

זכרים	
יחיאל זלצר	יוסף קנטור
משה מחלין	צבי בולגר
יהושע ברלדסקי	חיים שלום ניסנזון
קאפל קיינרסקי	שמואל אורמן
יעקב טוניק	אברהם יצחק וינשטיין
אברהם כהן	משה צבי קיגל
ישראל אולמר	אהרן ברוכמן
מרדכי מינדיוק	יצחק רוזנפלד
ישראל סלשטיאן	יוסף צבי גרינברג
בנימין ברנוביץ	דוד חריטון
זוסיא פנרזשי	קלמן בולוביץ
בן ציון גלנטר	שמואל לשקוב (ילד משנה)
חיים ליב גולדיס	שמעון פישמן (ילד משנה)
דוד חצקילביץ	נקבות
שמחה בוליער	קיילה קווה
צבי ליס	רייזה קצף
יהודה קרופניק	חי' שרה פנרזשי
יצחק קרופניק	עטיל ברגר
דוד דרכמן	פיניע ספיוק
מרדכי גרינשפון	חי' לאה קיגלמן
יצחק דוד בליצקה	פיגה בוליער (בת שתים עשרה)

מכבר ההרוגים האלה מתו אחרי זה בבית-החולים עוד שמונה מפצעי הפוגרום. ויהי מספר החללים שנפלו בפוגרום הקישינובי ארבעים ותשעה 49.
מספר הנפצעים בפוגרום היה ארבע מאות ותשעים וחמשה.
מהם נפצעו פצעים קשים תשעים וחמשה איש.

רק חלק קטן מההרוגים נרצחו במהלומות בראש או בגוף. רובם נהרגו ומתו במיתות משונות ועונו באכזריות "לפני שחיטה, בשעת שחיטה ואחר שחיטה".

מהפצועים קשה מתו בבית החולים רק 8, ויתרם ניצלו בדרך נס על אף פצעיהם הקשים, אך הם נשארו ברובם בעלי מום

ח. נ. ביאליק בקישינוב, בחוג מזכירו — המורה פסה אוירבוך ורעיתו, לאחר הפוגרום בתרס"ג/1903

ונכים לכל ימי חייהם. אפילו מבין אלה שפצעיהם היו קלים יותר נשארו הרבה בעלי מום.

קרבנות הפוגרום היו ברובם מבני דלת העם ומהמעמד הבינוני. השכבות העליונות סבלו פחות, הואיל והבריונים השתוללו בירכתי הכרך יותר מאשר במרכז העיר.

עמדת השלטונות המקומיים

כפי שהזכרנו כבר, התהלכו בשעת הפרעות משמרות הצבא והמשטרה בחוצות העיר ולא מחו בידי הפורעים; וכשפנו אליהם בבקשת עזרה ענו "לא קיבלנו שום פקודה". יש רק להוסיף, כי כל נסיון להתגוננות מצד היהודים דוכא על ידיהם גם בלי פקודה מיוחדת (ואולי היתה על כך פקודה חשאית?). ויש גם אשר עודדו את הבריונים וזירזום, ודרך אגב שלחו גם יד בביזה. ואשר להתנהגותם של השלטונות הגבוהים המקומיים וראשי־המשטרה, הרי לפנינו דבריהם של רושמי רשומות בצורות שונות.

ד"ר ברנשטין־כהן מספר בזכרונותיו, כי עם התחלת הפוגרום, כשצילצל לשר־הפלך והזכיר לו את הבטחתו למשלחת היהודית שביקרה אצלו לפני הפסח — קיבל תשובה, כי מייד יישלח צבא לדכא את הפרעות. ואמנם כעבור חצי שעה הגיע לביתו של ברנשטיין־כהן גדוד של הוסארים, והקצין שבראש הגדוד הודיע לו בבת־צחוק, כי נשלח להגן על הז'יד הרופא ברנשטין־כהן, ואחר כך הוסיף בצחוק: "ברם מי יודע, אם נצליח זמן רב להגן עליך?" כשיצא החוצה, ראה ברנשטיין־כהן את ראש המשטרה חאנז'נקוב מדבר אל ההמון שמחא לו כף, ולאזניו הגיעו קטעי פסוקים: "פטרבורג יודעת ... שלשה ימים... הריני מברך אתכם, אחים..." אחר כן פנה אותו חאנז'ינקוב אל ברנשטין־כהן ואמר לו, כי הוא משתדל להרגיע את ההמון. אז מיהר ברנשטיין־כהן לארמון שר־הפלך ובעמל רב הצליח להיפגש עם ראש מפקדת הז'אנדארמים ליאֶוונדאל שמסר לו, כי פון ראאבן נסע בכבודו ובעצמו להפסיק את הפוגרום; כפי שנתברר אחר־כך, היה זה שקר גמור.

ד"ר סלוצקי מספר: "בשעה שבראש חוצות התגוללו גוויות הרוגים ופצועים, נסע ראש המשטרה חאנז'נקוב במרכבתו ועשה ביקורי־חג בבתי ידידיו, ושר־הפלך בילה זמנו בערבי ששי ושביעי לאפריל במשחק בקלפים בקלוב האצילים. ב־7 באפריל בבוקר, בשעה מוקדמת, יצאה משלחת יהודים שעזבו את בתיהם ובני משפחתם והגיעו לארמונו של שר־הפלך. הפריסטאב קוזלובסקי שעמד שם הודיע להם, כי השר ישן עדיין, ואסור להטרידו. משם הלכו אל ראש העיר קארל שמידט, והוא הודיע להם בצער רב, כי כל יום אתמול התרוצץ ממקום למקום, השתדל, התחנן, והזהיר את השלטונות, ואפילו איים עליהם, ולדאבונו הגדול עלה עמלו בתוהו, ובדברו פרץ בבכי. היתה זאת תמונה מזעזעת: ראש עיר גדולה, שהיה ידוע כאיש מעשה, בעל מרץ ותקיף בדעתו, עומד ובוכה כילד קטן, ומסביבו קבוצת אזרחים יהודים פורשים כפיים וגועים בבכיה..." משם הלכו אל סגן־שר־הפלך אוסטרוגוב וקיבלו ממנו תשובה, שאין בכוחו להועיל, הואיל והכל תלוי רק בשר־הפלך... בסכנת נפשות הגיעו שוב לארמון שר הפלך. שם נצטרפו אליהם עוד שלשה מנכבדי העדה: הרב אֶטינגר, הד"ר מוצ'ניק ועורך הדין קאֶניגשאץ. הפעם יצא אליהם פון ראאבן והודיע להם, כי הוא נוסע העירה לנקוט אמצעים. ואמנם ציווה לאסור את מרכבתו. כשעמדה כבר המרכבה על יד השער, הופיע ראש מפקדת הז'אנדארמריה הבארון ליוונדאל ונכנס לחדרו של שר הפלך. מה שדיברו ביניהם לא ידוע, אבל כשהלך ליוונדאל, הוחזרה המרכבה אל החצר, ושר־הפלך לא יצא עוד אל המשלחת, אלא ציווה למסור להם שהוא מוכרח להישאר ליד הטלפון כדי למסור פקודות. ואמנם מסר פקודה נמרצת לשלוח משמרות־צבא מיוחדים לשמור על מוסדות הממשלה, משרדי הדואר והטלגראף, על הבאנקים, על תחנת־המים וכו'.

הגנה

וְגָדוֹל הַכְּאֵב מְאֹד וּגְדוֹלָה מְאֹד הַכְּלִימָה,
וּמַה מִּשְּׁנֵיהֶם גָּדוֹל יוֹתֵר? – אֱמֹר אַתָּה, בֶּן־אָדָם!

ח. נ. ביאליק

על שאלה זו של המשורר אפשר כעת לענות ללא היסוס: "גדול מאד הכאב — אך אין כלימה". אין ספק שהגדיש ביאליק בצבעים השחורים יתר על המידה. יהודי קישינוב לא "נסו מנוסת עכברים ולא התחבאו מחבוא פשפשים", והאינפורמאציה שקבל המשורר בשעתו לא היתה מדוייקת.

אכן הגנה מאורגנת מצוידת בנשק לא היתה [2] ואף לא ניתנה להגשמה, ומה גם שאף רואי השחורות מבין עסקני היהודים קישינוב לא חששו לפוגרום כה אכזרי. ואילו הנסיונות להגנה היו דווקא, רציניים ונועזים למדי. אלמלא המשטרה והצבא, שדיכאו נסיונות אלה בראשיתם, אין ספק, שהיתה מתארגנת הגנה חזקה בשעת הפוגרום מניה וביה. רק אחרי שדוכאו כל הנסיונות, ויהודי קישינוב, משנוכחו לדעת כי כל האוכלוסיה הנוצרית וכל השלטונות האזרחיים והצבאיים הם נגדם, והם נשארו שניים־שלשה אנשים בדירה מול כנופיות מרצחים של 50—100 איש — לא נשארה להם ברירה, אלא להיחבא או לשבת בביתם ולחכות לגורלם.

והנה דוגמאות אחדות: —

בכיכר שוק־היין נאספו כשלוש מאות קצבים, מזויינים בסכינים ובקרדומות, והסתדרו לקרב, מוכנים להגן על הרחובות אשר מסביב לכיכר. כשבאה המשטרה ודרשה מהם להתפזר, לא צייתו לפקודה. מייד בא גדוד פרשים ותקף אותם בקתי הרובים ובכידוניהם, הם כיוונו מולם את קני הרובים, ורק אחרי שנפצעו אחדים מהם, נאלצו להתפזר.

ברחוב פושקין, על־יד הרחובות ניקולאֵי ויאֶקאטאֶרינה הסתדרו בעלי החנויות ופקידיהם, כשהם מזויינים במקלות, בבולי־עץ ובכל הבא לידם. שעה ארוכה עמדו הבריונים מרחוק ולא ההינו לגשת. רק אחרי שהגיע משמר שוטרים בלווית גדוד פרשים וגירשו את המתגוננים, ואת המתעקשים היכו ושמו במאסר, הותרה הרצועה, וכל אותן החנויות נשדדו.

בשוק הישן התאספו בעלי־עגלות, סבלים ובחורים רבים מגרי הרחובות הסמוכים — כולם אנשי מידות, בחורים אמיצים, מזויינים בקרדומות, באלות, בבולי־עץ. שוב הופיעו גדודי צבא והתחילו מרביצים בהם. רבים נאסרו, והשאר נאלצו להתפזר.

אבל במקומות שהמשטרה "לא הספיקה להחזיר את הסדר על כנו", כלומר להכשיר את התנאים בשביל הפורעים, נשארו הבתים שלמים. בחלקו התחתון של רחוב יאָקאטאֶרינה, ליד שוק־הגרוטאות, התלקטו חבר בחורים אמיצים מזויינים במקלות ובאַלות והתקדמו במעלה הרחוב. כשראום הפורעים, החלו לברוח ונמלטו אל הרחובות הסמוכים. הרחוב ניצל. במקום אחד ברחוב קאהול התבצרו יהודים באחת החצרות וגירשו את הפורעים. ראש הכבאים, המהנדס קיש (נוצרי), גייס גדוד מתנדבים מתוך מכבי־האש והצליח להציל כמה גושי בתים ברחובות קיוב ופוֹדוֹל. גם בשכונות אשר בסביבת הגשר הישן גוֹרשו הפורעים בגזרי עץ ובאבנים.

והיו מקרים שאפילו אנשים בודדים הצליחו במידת מה להתגונן בנשק ביד. קבלן אחד, ושמו ק ר י פ ס, ירה באוויר כמה יריות באקדוחו, והשודדים ברחו. אך ברוב המקרים לא הצליחה התגוננות של יחידים. בביתו של דוד קוֹבל ליד גשר סקוּלאָן ניסו בני הבית, 5 גברים ושתי נשים, להתגונן — וכולם נפלו חללים.

היו גם מעשי גבורה עילאית ומסירות נפש על קידוש השם. שמש בית־הכנסת בשכונת "הוצוּליובקה", מ ש ה צ ב י ק י ג ל, עמד ליד ארון־הקודש עטוף טלית ועטור תפילין, והגן בגופו על ספרי־התורה ולא נתן לפורעים לגשת אל ארון הקודש. הם היכוהו ועינוהו עד שיצאה נשמתו.

בבית אחד הגן גימנאזיסט צעיר, נער בן ארבע־עשרה, על אמו היפה, שהבריונים רצו לאנסה. הוא נאבק עם הפראים כל עוד נפשו בו. ואמנם הצליח להציל את כבודה, אך לא את חייה ואת חייו.

זקן אחר נאבק כרבע שעה עם חבר פראים, שרצו לאנוס את בתו, עד שהספיקה להימלט ולהיחבא. הם רוצצו את גולגלתו.

בעליית אחד הבתים נחבאו כעשרים וחמישה גברים ונשים. בחוץ השתוללו המרצחים, ועל המדרכות התגוללו הרוגים ופצועים. בין הנחבאים היתה אשה עם ילד קטן. התינוק התחיל פתאום לבכות, וכפשע היה בין הנחבאים ובין המוות. אם הילד החליטה להקריב את עצמה; הוציאה כמה רעפים מקצה הגג והתנפלה עם הילד דרך החור אל החצר הקרובה. בדרך נס ניצלו שניהם, כי נפלו על גל אשפה, היא נפצעה קשה, אך הילד לא נפגע.

אכן היו כמה וכמה גילויים של מעשי גבורה והקרבה עצמית.

סערת הרוחות אחרי הפוגרום

הפוגרום הקישינובי נמשך רק יומיים, אך בלהותיו רבצו עוד ימים רבים אחרי כן, לא רק על יהדות ביסאראביה, אלא גם על יהדות רוסיה כולה. תנועת המחאה שהקיפה אז את כל העולם כמעט, עוררה חרדה אצל אנשי הרוח והמוסר, מחד, והשתלהבות היצרים של המוני המוסתים ופורעי הפרעות, מאידך.

תנועת המחאה היתה רחבה ועצומה. בבית־הנבחרים הבריטי הוגשה שאילתה מיוחדת על הצעדים שהממשלה אומרת לנקוט נגד מעשי הזוועות ברוסיה. בעשרות ערים גדולות באמריקה נערכו כשמונים אסיפות מחאה, שבהן נאמו מושלי מדינות, סינאטורים, ראשי עיריות, פרופיסורים, בישופים, רבנים, סופרים ואנשי־מדע. בעיתונים נדפסו מאה וחמשים מאמרים ראשיים על מאורע קישינוב. נתפרסמו שירים ומכתבי מחאה. נערכה פטיציה חתומה בידי 12544 אישים חשובים, שבה נדרש הצאר ניקולאי להפסיק את הרדיפות על היהודים בארצו. גל המחאות, שהציף אז את כל העיתונים באיטליה, גרם לכך, שראש משטרת רומא נאלץ היה להודיע שהוא מהסס לקבל על עצמו את האחריות לחיי הקיסר ניקולאי, והביקור, שהלה התכונן להחזיר למלך איטליה, נדחה "לזמן בלתי מוגבל".

ברוסיה עצמה היו המחאות, מהן מתוך טעמי צנזורה ומהן מתוך הכרה פנימית, מכוונות נגד המוני העם והאינטליגנציה יותר מאשר נגד הממשלה. סופרים רבים, עם מאקסים גורקי בראש, תלו את הקולר בעם הרוסי, והעיתונים הליבראליים התחילו מוכיחים ומאשימים זה את זה על כך שעברו בשתיקה עד עכשיו על דרכי הבלע וזרע השנאה, שהפיצו עיתונים מסויימים בין המוני העם נגד היהודים.

"האם באמת קרה הדבר באירופה, ועוד בראשית המאה העשרים ?" — שואל אז העיתונאי המפורסם יורי ויסוליי בעיתון "נובוסטי": "אין מלים בפי... אני מרגיש צער, חימה ויגון, ועל כולם — פחד ובושה... אני מתבייש, אף־על־פי שאני עצמי לא שדדתי, לא הרגתי, לא שברתי עצמות ולא קטלתי ילדים... אחי בני עמי עשו זאת, ואני מעלה על עצמי כאילו אני עשיתי כל אלה... אני מתבייש להביט בפני איש יהודי, אני מתבייש שאיש רוסי אנכי, אחד מהחברה הרוסית... כולנו אשמים, כולנו מוכתמים... אנה אשא חרפתי, חרפת עמי ?".

ברוח זו כתבו הרבה עיתונים, ואפילו העיתון "קייֶבליאנין", שהיה ידוע כעיתון אנטישמי, יצא נגד הפורעים בדברים חריפים. בחריפות רבה נערכו מכתבי ההשתתפות של 315 מגדולי הסופרים במוסקבה ושל ליב טולסטוי וחבריו, שנשלחו לוועד העזרה בקישינוב.

אבל מכל המאמרים, המחאות וגילויי־הדעת שנפרסמו אז הצטיין במיוחד נאומו הגדול של הבישוף אנטוני בכנסיה בז'יטומיר, שנתפרסם אחר כך בעיתון "נובוסטי".

ברם, דברי המוסר והתוכחה של גדולי רוסיה ואישיה הדגולים לא עשו את פעולתם. סערת הרוחות בין ההמונים, ואפילו בין המעמד הבינוני והאינטליגנציה, וההסתה לפוגרומים חדשים, הלכו וגברו מיום ליום. לא רק מעיירות ומכפרים בביסאראביה עצמה, שבהם פרצו פרעות, אלא גם מהרבה ערים גדולות בתחום המושב, מאודיסה ומקיוב, מריגה ומוויטבסק, מיאֶקאטרינוסלב, מחרסון ומרוסטוב, מניקוליאֶב וממינסק ומפולטבה התחילו מתקבלות ידיעות מחרידות על ההסתה לפוגרומים בקרב האוכלוסיה הנוצרית. הבהלה הביאה את האוכלוסיה היהודית לידי אבדן עשתונות וגרמה לנדידה בלתי פוסקת מעיר לעיר, בלי לשקול במה בטוח מקום מקלטם החדש.

לא היה, איפוא, פלא בדבר, שלמרות האפשרויות שניתנו לכל הנפגעים מבחינה חומרית להשתקם ולהסתדר מחדש בסכומי הכסף העצומים, שזרמו בשפע לקופת ועד העזרה בקישינוב מכל ערי רוסיה, מאירופה, מאמריקה ומכל קצווי תבל, לא פג הדיכאון, ויהודי קישינוב והניזוקים והנפגעים לא ניגשו לקומם את הריסותיהם. מתוך שלדי הבתים ההרוסים נשקפו חורים שחורים, שהיו פעם חלונות. על מרצפות הרחובות נשארו פזורים שברי כלים ורהיטים, קרעי בגדים, דפי ספרים

ועד העזרה לנפגעי הפרעות בקישינוב, בראשותו של הד"ר י. ש. מוצ'ניק
(ברשותה האדיבה של הספריה הלאומית, ירושלים)

קרועים, רסיסי זכוכית, וכל אלה היו מגואלים בדם ובנוצות; נוצות על המדרכות, נוצות על העצים, נוצות על הגגות ונוצות באוויר... ובתוך אותה מערבולת שוטטו יומם ולילה משמרות צבא, ופה ושם גם פועלים בטלים מכל עבודה ומעשה. בפרברים ניסו עוד כנופיות בריונים לקצות ביהודים, ובעיר גופה הופצו יום־יום, גם הודבקו בלילה על הקירות,כרוזי הסתה הקוראים לנקמה ביהודים "שהכשילו את השלטונות והצבא והכריחום לשים במאסר אנשים חפים מפשע"... השלטונות השתדלו להרגיע ולהבטיח, ובעיר שרר אמנם שקט, אבל היה זה שקט ספוג אימה ופחד.

הצער, המרירות והמתיחות בקרב הציבור היהודי גברו כששׂר־הפלך, שבימי הפוגרום כמעט שהתעלם מכל המתרחש, נעשה פתאום פעיל. הוא הזמין אליו את נציגי כל חלקי הציבור היהודי עם הרב מטעם הממשלה, ר' מרדכי אֶטינגר בראש, והטיף להם דברי כיבושין לאמר: מדוע אינכם נרגעים? עליכם ועל כל בני עדתכם להסיר מלבכם כל טינה וכל רגש נקמה. יחזור כל איש ישראל לעבודתו ולמעשהו וישתדל לתת גם לפועלים הנוצרים עבודה ואפשרות להשׂתכר. המוזמנים שמעו את דברי השׂר בלב קרוע ומורתח. איש מהם לא העֵז לענות לו קשות, אך דבריו לא השפיעו על הציבור היהודי אף במעט. איש לא חזר לעבודתו. החנויות, אף אלה שלא נפגעו, לא נפתחו. המרירות והכעס שיתקו בלבבות כל רצון לעבודה ולפעולה, והפחד מפני "פסח שני" גבר מיום ליום.

✶

הממשלה המרכזית, אשר בהודעתה הראשונה תיארה את הפוגרום כתוצאה מתיגרה שנפלה בין יהודים ונוצרים, נזדעזעה סוף־סוף מפני דעת־הקהל בעולם והחליטה להשקיט את הרוחות. המיניסטר פלֶאווה פיטר את שר־הפלך פון־ראאבן בלי לחכות לבקשת פיטורין מצדו, כנהוג, ושלח חוזר טלגרפי לכל שרי־הפלך בתחום המושב, שבו הוא מטיל עליהם את מלוא האחריות לסדר ולשלום וממלא את ידם לדכא בחזקת היד, ואפילו בנשק חם, כל נסיון קל לפרעות חדשות. גם השלטונות הצבאיים נצטוו לנקוט אמצעים חריפים בשעת הצורך. לא חסרה אפילו ג'יסטה מיוחדת במינה: באחד הימים פירסמה המיפקדה הצבאית בקישינוב הודעה כי הקצין, שנמסר לדין על הרשותו לעצמו בשעת הפוגרום, בלי לקבל על כך הוראה מפורשת, להרביץ בפורעים ולהציל ממוות משפחה יהודית — זוכה בדין ואף קיבל אות הצטיינות.

גם המועצה הכנסייתית העליונה פקדה על כל ראשי הכמורה למקומותיהם להשתדל בכל כוח השפעתם להשקיט את רוחות "צאן מרעיתם" ולהטיף נגד שנאת הדת גם בבתי־היראה וגם בשיחותיהם מחוצה להם.

ברם, על אף כל הפקודות האלה לא רוסנו ההמונים, ולא עוד אלא שגם העיתונות האנטישמית, שבימים הראשונים אחרי הפוגרום נרתעה במקצת, נוכחה מהר לדעת כי אין הממשלה נוקטת נגדה אמצעים חריפים. לפיכך התאוששה ופתחה בהתקפה חדשה. באחד הימים פירסם העיתון "נוביה ורֶמיה" כתבה מקישינוב, שבה תואר הפוגרום בראי עקום, כאילו התנפל המון יהודים על הנוצרים שיצאו לטייל בעיר, לבושי בגדי־חג, והיכום מכות רצח, ירו בהם ושפכו עליהם חומצת־גפרית. כבר עם ההתנגשות הראשונה התגוללו על המדרכות ארבעה הרוגים נוצרים וששים ושבעה פצועים, ורק אחרי כן התאוששו הנוצרים והחליטו להתגונן ולעמוד על נפשם; בימים שאחרי הפוגרום מוצאים פעם בפעם בפינות נידחות בעיר הרוגים ופצועים מקרב הנוצרים.

גם קרושֶׁוואן, המסית העיקרי לפרעות, המציא גירסה חדשה

למאורע והודיע בעיתונו כי היהודים הם שגרמו לפוגרום בכוונה תחילה, כי אחרי כן צילמו את כל בעלי־המום והנכים שביניהם ושלחו את הצילומים לכל העולם בתור פצועים קשה מהפרעות כדי לסחוט כספים.

ולמַרבה הרוגז לא הפריעה הצנזורה גם להבא לעיתונים האנטישמיים להפיץ את שקריהם. ולא עוד אלא שהשלטונות גם הרשו לקרושֶׁוואן ולצורר פרונין לאסוף נדבות לטובת משפחת הפורעים שנמצאו במאסר.

ושוב החלו להתכנס בבתי־המרזח, בעיקר במסבאה המפור־סמת "מוסקבה", אסיפות חשאיות, ועד מהרה נפוצו שמועות בעיר כי היהודים מתכוננים לעשות נקמה בנוצרים, כי שיברו וטימאו את הצלב הגדול אשר על פרשת־הכבישים במבואות העיר. ומשנתקבלה הידיעה על פיטורי שר־הפלך פון ראאבן ומפקד המשטרה חאנז'נקוב, נפוצה בעיר כרזה חדשה המודיעה "לקהל הפראבוסלאבי", כי הללו פוטרו על שקיבלו שוחד מידי היהודים והפסיקו את הפוגרום ביומו השני בניגוד לרצונו של הצאר שציווה להכות ביהודים שלשה ימים שלמים. כרזה אחרת סיפרה כי פון ראאבן יצא לפטרבורג כדי להישבע לצאר כי להבא לא יוסיף להפריע את העם הפרבוסלבי מעשות שפטים ביהודים כדי להציל את רוסיה, הואיל ועוד מעט יהיו ברוסיה שני ז'ידים נגד נוצרי אחד [3].

באותם הימים קיבלו רבים מעסקני היהודים בקישינוב מכתבי איום בנוסח דלקמן:

"ז'יד! אתה רצחת ילדים נוצרים, ואנחנו החלטנו לרצוח גם אותך. אתה יכול להינצל רק בתנאי שתקבל את הדת הפרבוסלאבית. אנו נותנים לך ארכה של עשרה ימים, ועליך להחליט אם בוחר אתה בחיים או במוות".

ואילו לד"ר ברנשטין־כהן לא ניתנה אפילו ברירה זו. במכתב האיום שקיבל הודיעו לו בדברים שאינם משתמעים לשתי פנים כי הוא נדון למוות, על כן נאלץ אז לעזוב את קישינוב ולצאת לגור בחארקוב.

על השלטונות המקומיים עצמם נפלה אימה ופחד, וכל אחד מצידו התחיל משתדל להרבות בדו"חות לשלטונות המרכזיים.

בדו"ח שלו מיום 12 במאי 1903 מודיע ראש הבולשת הפולקובניק ליוונדאל למחלקה הראשית לענייני משטרה, כי נודע לו מפי סוכניו שביום 25 במאי, הוא יום חגם, מתכוננים המוני קישינוב לחדש את הפרעות ביהודים לפי תכנית מסויימת. הם יפוצו בעיר בקבוצות קטנות של 2—3 אנשים, יתנפלו בבת אחת על בתי היהודים ויגמרו את המלאכה במשך כמה רגעים, ובטרם תופיע המשטרה יתפזרו בין המוני המטיילים, בלי שייתפס אף אחד מהם [4].

במברקו מיום 14 במאי מודיע גם סגן שר־הפלך אוסטרוגוב לפלֶאווה, שנודע לו מפי סוכני הבולשת, כי ביום 15 במאי או בימים 25, 26 במאי, מתכוננים המוני הנוצרים בקישינוב להתנפל בבת אחת, לפי אות מיוחד, בכל חלקי העיר ולעשות טבח גדול ביהודים ובכל אלה שעוזרים להם ומגינים עליהם.

על זה ענה פלאֶווה במברק בו ביום: יש לכם די משטרה וצבא לדכא כל נסיון להפרעת הסדר, אני מטיל עליך את כל האחריות! אז קרא סגן שר־הפלך אוסטרוגוב לישיבה דחופה, שבה השתתפו ראש מחלקת הז'אנדארמים, הקטיגור הראשי של בית־המשפט, מפקד צבא־המצב ומפקדי כל גדודי הצבא שבעיר. עובדה תכנית מפורטת, שלפיה אפשר יהיה לדכא במשך דקות מספר כל נסיון לפרעות. בימים 14, 15 במאי וביום 25 במאי על הצבא לתפוס את עמדותיו מבעוד בוקר, ואפילו שקט ישרור בעיר.

ובדו"ח שלו מיום 17.5 מודיע ליוונדאל ללופוחין כדברים האלה:

"בליל 14.5 נעצרה על־ידי משמר צבא ליד אחד הגשרים בדרך העירה קבוצת איכרים במספר 40—50, שהלכו יחפים ונעליהם על שכמם. על שאלת מפקד הפלוגה: "לאן אתם הולכים?" ענו: אנו הולכים לקישינוב, כי הודיעו לנו שאין כוחותיהם של אנשי המקום מספיקים לקיים את מצוות הצאר להשמיד את היהודים. כשהודיע להם הקצין כי דבר זה אסור בהחלט, השתוממו והביעו בפניו את צערם על שאבד להם חצי יום עבודה בשדה, אך לא התנגדו וחזרו לכפריהם". בדו"ח זה מוסיף ליוונדאל כי סערת הרוחות בקרב ההמונים גוברת והולכת, ויש להניח כי באחד הימים תהיה התפרצות חזקה, אלא שסגן שר־הפלך נוקט אמצעים נמרצים וכו' וכו' [5].

אגב, לא למותר הוא לציין כאן שאפילו בין האחראים היו לא מעטים שבדו"חות שלהם הרשמיים ביותר לא יכלו להתגבר על הארס האנטישמי שהיה מפעפע בהם. בדו"ח למטה הראשי של המשטרה כותב סגנו של ראש מפקדת הז'אנדארמריה במחוז אורהיוב את הדברים דלהלן:

"יש חשש להתחדשות הפרעות במקומות שונים בביסאראביה, ודווקא באשמת היהודים אשר בחשדנותם ובפחדנותם הנובעות מטבעם ומאופיים הם רק מרגיזים את המוני הנוצרים בערי ביסאראביה ובכפריה בכלל ובמחוז אורהיוב בפרט. גם למשטרה הם גורמים טרדות מרובות ומכריחים אותם לעמוד תמיד במצב הכן".

"כשמופיע בעיירה או בכפר איכר או סתם נוצרי שהיהודים אינם מכירים אותו, מייד הם מתחילים להטרידו ומקיפים אותו בשאלות. "מי אתה? מאין באת ולמה באת?" קורה לפעמים שאותו אדם רוצה להתבדח קצת על חשבון פחדנותם ועונה "בתמימות": "באתי מקישינוב כדי לעורר את העם שיכו ביהודים", ואז עולה לו לאותו מסכן הלצתו ביוקר רב. היהודים מוסרים אותו מייד למשטרה ומעלילים עליו כל מיני עלילות, והמשטרה אין באפשרותה לשחררו, והיא מוכרחה להחזיקו במאסר עד אשר יפורש מגבוה מה משפטו. היהודים משגיחים על המשטרה בשבע עיניים, מטלגרפים כפעם בפעם לשלטונות הגבוהים ודורשים תגבורת וצבא, ומושל־המחוז מוכרח לשים לב לדרישותיהם ולתביעותיהם, כי על כן בימים בלתי שקטים אלה יש להתייחס בכובד ראש גם לכל מיני דברי־הבאי ושמועות פורחות הנפוצים במהירות הבזק על ידי היהודים עצמם וגורמים טרדות קשות למשטרה ולצבא. פעולות אלה מעוררות אי־רצון בקרב התושבים הנוצרים ושנאה גם למשטרה עצמה המגינה על היהודים ואינה מרשה לעם לשלם כגמולם לשונאי הנוצרים, המנצלים אותם ומכנים אותם בשם חיות־פרא ושודדים ורוצחים. הנוצרים בכל מקומות מושבותיהם משתתפים בצערם ביסוריהם של אחיהם הנאשמים בפוגרום הקישינובי ושואלים מדוע מאשימים רק אותם, ולא את היהודים המפירים חוק על כל צעד ושעל" [6].

לא ידוע מה ענה לופוחין לאותו "פקיד אחראי" מחבריהם של קרושֶׁוואן ופרונין. אך מסתבר שאפילו אותו "מסכן"

נאלץ אז לעמוד על המשמר על אף דיעותיו "האובייקטיביות", שכן לא היתה השעה כשירה להביאן בחשבון.

בדו"ח שלו מיום 22 במאי מודיע ליוונדאל ללופוחין כי הפורעים, משנודע להם כי השמירה תהיה מעולה והצבא לא ייצא השנה למחנות הקיץ, החליטו לדחות את "חשבונם עם היהודים" לזמן בלתי מוגבל. ואכן, כבר ביום 28 באפריל נתקבלה פקודה מגבוה כי חיל־המשמר הקישינובי לא ייצא השנה למחנות הקיץ, והגדודים שהספיקו לצאת יוחזרו העירה. נראה שגם חוגי הממשלה המרכזית נבוכו מפני הגולם שנתמרד... יש לשער שפלאווה עצמו פנה לפוֹבּידוֹנוֹסצב, ראש הסינוד הקדוש, בבקשה להשפיע על ראשי הכנסיה, ובמכתבו של הלה מיום 19 במאי [7] הוא מודיע לפלאֶווה כי נתן פקודה לכל הכמרים להרגיע את התושבים, להניאם ממעשי אלימות נגד היהודים ולהשפיע עליהם שיתנהגו לפי חוקי האהבה של הדת הנוצרית.

מלבד נאומו הגדול של הבישוף אנטוני מז'יטומיר נתפרסמה בימים הראשונים אחרי הפוגרום גם איגרתו של יוהאן מקרונשטאדט, שהשפעתה על הציבור הרוסי היתה בשעתה גדולה מאד; באיגרתו הוא מוכיח את אחיו הנוצרים על שעשו נבלה גדולה והפכו את החג הקדוש לחגא ולגיהנום עלי אדמות... אילו ידע המשיח מה שעשו אנשים פראבוסלאבים היה מוציא אותם מכלל בניו. לפיכך הוא מבקש ומתחנן מאחיו הנוצרים לבל יוסיפו לעשות מעשים כאלה [8].

על האנדרלמוסיה ששררה אז במוחות האחראים לשלום הציבור יעיד המקרה דלהלן:

הואיל ונאומו של הבישוף אנטוני ומכתבו של יוהאן מקרונשטאדט היו חדורים רוח אנושית טהורה בלי שמץ של תוכחה וקינטור כלפי השלטונות, החליטו ראשי הקהילה היהודית בקישינוב להפיצם בין המוני הנוצרים, כדי להשפיע עליהם ולהרגיעם. הם קיבלו את הרשיון הדרוש מהצנזורה, ואחד המו"לים ושמו בריטאן הוציאם בחוברת מיוחדת בעשרת אלפים עותקים וקבע את מחירה 5 קופיקות. לא הספיקו להפיץ כמה מאות טפסים עד שבאו שליחי מ"מ שר הפלך אוסטרוגוֹב והחרימו את כל המהדורה... הואיל והחוברת היתה ליגאלית ומודפסת ברשיון הצנזורה, הגיש המו"ל בריטאן תביעת ממון נגד אוסטרוגוב. בינתיים הועבר אוסטרוגוב לקאוקאז והמשפט נתברר שלא בנוכחותו. בתזכיר ההתנצלות ששלח הלה לבית המשפט [9] מתאר הוא את סערת הרוחות ששררה אז בקישינוב ואיך השתדל בכל מיני דרכים להרגיע את ההמונים, לפי דבריו פקד אז להחרים את החוברת הנ"ל רק אחרי שנודע לו כי תוכנה השפיע על ההמונים "כסילון נפט על מדורת אש". קוראי החוברת חירפו וגידפו וקיללו את בעלי הנאומים וכינו אותם בשם "עבדי היהודים".

רשעותו של אותו אוסטרוגוב אינה מוטלת בספק, אך ייתכן שדבריו באותו תזכיר היה להם על מה להסתמך. לא ברוח הנצרות אפשר היה אז להשפיע על ההמונים הפרועים ועל מסיתיהם. לא מתוך אהבת ישראל, כמובן, עשה מה שעשה, אך גם לא מתוך שנאת ישראל. אחריות גדולה היתה אז מוטלת עליו, וייתכן שעשה מה שעשה מתוך חשש רציני שדברי החוברת עלולים לקלקל. כראיה לדבר יכול לשמש טופס נאומו של המיטרופוליט המוסקבאי, הקורא את התושבים הנוצרים לשלום ולשקט [10]. הוא נדפס בדפוס הנהלת הפלך, שנמצא תחת השגחתו של אוסטרוגוב, במספר רב של עותקים, וגם הוא לא הופץ.

ואשר לדבריו של אותו "נוצרי אמיתי", יוהאן מקרונשטאדט, הרי יצאו ימים מועטים והוא "חזר בתשובה", כנראה בהשפעת פרוּנין וחבריו, שכן פירסם בעיתון "זנאמיה" של קרוּשאֶוואן, בגליון מיום 28 במאי, את המכתב דלקמן:

"לאחי הנוצרים בקישינוב!

"לפי הידיעות הנוספות שקיבלתי נפקחו עיני לראות שבפוגרום בקישינוב אשמים אך ורק היהודים. הם הם שהכשילו את אחינו הנוצרים וגרמו לכל אותם מעשי האכזריות שבוצעו בימים 6 ו־7 באפריל, ובסופו של דבר סבלו מכל זה רק הם עצמם, הנוצרים המסכנים; היהודים קיבלו מידי אחיהם וגם מידי זרים סיפוק מלא, פי שניים ופי שלשה מאשר אבד להם — דבר זה נודע לי ממכתבים שקיבלתי מאנשים כנים וישרים הגרים בקישינוב מזמן ויודעים את המצב לאמיתו. אי לזאת אני קורא לכם, אחי הנוצרים בקישינוב, סלחו־נא לי על דברי המוסר והתוכחה ששלחתי לכם. כל מה שעשיתם לא עשיתם אלא באשמת היהודים.

בזה אני מצרף 800 רובל לטובת הנוצרים שנכשלו וסבלו מהפוגרום".

פרשת משפטים

כבר במוצאי יום 7 באפריל, משנתקבלה הפקודה להפסיק את הפוגרום, נאסרו רבים מבין הפורעים שלא נשמעו לפקודה "להתפזר" והמשיכו "בעבודתם", או שנתפסו ברחוב ושללם בידם. בשמונה באפריל עם בוקר נאסרו כמה מאות איש, שבביתם נמצא רכוש היהודים השדוד. בסך הכל נאסרו 816 איש. לפי פקודה שהוצאה בו ביום מטעם מפקד השוטרים מחוייבים היו כל איש ואשה להביא אל המשטרה כל חפץ מרכוש היהודים הנמצא בידיהם. מובן שאיש לא הביא דבר, ורק למחרת הפקודה נמצאו והובאו על ידי השוטרים לתחנות המשטרה בכל חלקי העיר חפצים וכלים שונים, שהושלכו בלילה על המדרכות והכבישים, ואז פנתה המשטרה לכל המעוניינים שיבואו להכיר את חפציהם.

הנאסרים נמסרו ברובם לדין בקבוצות בנות 10—20 איש בעוון גניבה ושליחת־יד ברכוש זר. טענותיהם של הנאשמים היו אופייניות. אלה שנתפסו ברחוב כשהחפצים בידיהם טענו שהיו בדרך לאחת מתחנות המשטרה על־מנת להחזירם. ואלה שהחפצים נמצאו בבתיהם טענו שלקחום במצב של שיכרות, או שנעלמה מהם הלכה כי אסור לקחת דברים המתגוללים ברחוב. היה גם אחד שטען כי נפל על הסחורה מחמת המכה שהוכה בידי אחד החיילים בקת־הרובה, ואחרי כן הובא אל המשטרה יחד עם הסחורה ששכב עליה...

חלק גדול מאותם הנאשמים שוחררו מחוסר הוכחות, ורובם נדונו למאסר, מחודש עד ששה חדשים, אחרי כן שוחרר גם חלק מאלה "בפקודת הרוממות" לעבודת הקיץ ועונשם נדחה לזמן בלתי מוגבל [11].

כשלוש מאות ושמונים איש נשארו במאסר חמור ונמסרו לדין בפני שופטים מושבעים בבית־המשפט הגלילי, מהם בעוון שוד וגזל ומעשי אונס ומהם בעוון רצח או גרימת־פצעי־מוות. החקירה נמסרה לידי החוקר בענינים חשובים פריינאט,

ועריכת כתב־האשמה הוטלה על התובע הכללי גורימיקין. בהגנה על הנאשמים האלה השתתפה קבוצת עורכי־דין מחוגי האנטישמיים, מהם מקומיים ומהם שבאו במיוחד לשם כך מפטרבורג, ובראשם הצורר הידוע עורך־הדין שמאקוב, שנת־פרסם כעבור שנים במשפט ביילים. כדאי לציין, כי משעמדו אחדים מן הפרקליטים על הפרטים ולמדו לדעת את הרקע של הפוגרום, משכו ידיהם מאותו משפט ועזבו את קישינוב בעוד מועד.

מצד התביעה האזרחית, כלומר מצד הנפגעים, הופיעו, בנוסף על עורכי־הדין המקומיים, גם גדולי הפרקליטים שבמדינה קאראבצ׳בסקי, צקורול קיש, זארודני, שישקו, ליטביצקי, קופרניק, קלמנוביץ, צבילינג, פאָרגאמנט, סוקולוב, גרוזנברג ואחרים. כולם הופיעו שלא על מנת לקבל שכר.

לשבחה של הרשות המשפטית ברוסיה באותם הימים ייאמר כאן, כי בפסיעותיה הראשונות התייחסה הפרוקוראטורה לתפקידה בצדק ובכובד־ראש הראוי לתהילה, וכתב־האשמה נערך ללא משוא פנים לשלטונות האדמיניסטראטיביים. בהר־צאתו המפורטת למיניסטר המשפטים מתאר פולאן, התובע הכללי של לשכת המשפטים בגליל אודיסה, על יסוד חקירה מדוקדקת, את הפוגרום לפרטיו, בלי להעלים עובדות שיש בהן כדי להסיר את הלוט מעל פרצופה של האדמיניסטראציה הקישינובית, והוא מאשים אותה לא רק ברשלנות ובחוסר פעולה, אלא גם בכוונות רעות. לא רק חשובי היהודים ונכבדיהם, כותב הוא, אלא גם אישים חשובים מקרב העדה הנוצרית, כגון ראש האצילים קרופנסקי, ראש בית־המשפט קליפוב ואחרים, מאשרים בפה מלא, שהשלטונות המקומיים כאילו בכוונה תחילה לא נקטו שום אמצעים בשעה שהשודדים שדדו, הרסו בתים וחנויות ופצעו אנשים ללא כל פחד והיסוס לעיני המשטרה והצבא, שעמדו והסתכלו במראה בשוויון־נפש פלילי בלי להפריע. ולא עוד אלא ששר־הפלך, שישב כל הזמן בביתו, ומפקד המשטרה, שבילה זמנו בביקורי חג, לא מצאו אפילו לנחוץ להפסיק את נגינת התזמורות הצבאיות בגני העיר, בשעה שמסביב בראש כל חוצות התגוללו הרוגים ופצועים. ״אין שום ספק בדבר, מסיים פולאן, שהתנהגות השלטונות המקומיים יכלה במידה מסויימת להתפרש בעיני הפורעים כאסמכתא לכך שהפקודה להכות ביהודים ניתנה מגבוה...״ בסוף דבריו מציע פולאן לשלוח באופן דחוף לקישינוב חוקר מיוחד לענינים חשובים לשם ביקורת מעשיה והתנהגותה של האדמיניסטרציה הקישינובית בשעת הפוגרום. והוא מוסיף שדיעה זו הושמעה גם מפי לופוחין בשעת ביקורו בקישינוב [12].

הרצאתו של פולאן, שרק תמציתה הובאה כאן, יכלה להביא לידי תוצאות גורליות ומכריעות לגבי ראשי האדמיניסטראציה הקישינובית, אך היא נשארה גנוזה בארכיון המיניסטריום, והתוצאות לא באו (פרט לפיטורי שר הפלך ומפקד המשטרה שנעשו באורח אדמיניסטראטיבי)... מסתבר, שלפי ״לחץ גבוה ממקום גבוה״ נעלמה כל אותה קטיגוריה מכתב־ההאשמה הרשמי, ונשארו רק ההוכחות נגד הפורעים והמרצחים שלא מבני־עליה.

הפרקליטים מצד התביעה האזרחית, שלא ידעו על הרצאתו הסודית של פולאן, משנוכחו כי בכתב ההאשמה הרשמי לא נאמר דבר וחצי דבר על פעולותיהם של השלטונות המקומיים, שאשמתם לא היתה מוטלת משום ספק, הטילו פסול בעבודתה של הפרוקוראטורה המקומית וחשדוה בסילוף המציאות ובהע־למת העובדות בכוונה תחילה. הם דרשו חקירה נוספת פומבית ובלתי משוחדת. ומשלא נתמלאה דרישתם, פתחו משרד מיוחד וניגשו לחקירה מקבילה משלהם ועל דעת עצמם.

כתוצאה מכך פרצו סכסוכים חריפים ונתהווה מצב בלתי נורמלי שאין לו תקדים בתולדות המשפט. שני חלקי התביעה, כלומר הפרוקוראטורה והתביעה האזרחית, שבדרך כלל, במשפטים נורמליים, דרכם לפעול מתוך אחדות גמורה, מתוך עבודת־גומלין ואימון הדדי, הופיעו במשפט זה כשני כוחות מתנגדים ועוינים זה את זה. הפרוקוראטורה, אף־על־פי שידעה את האמת לא פחות ממה שהעלתה החקירה המקבילה, היתה מוכרחה לפעול לפי הוראותיהם של הממונים עליה מגבוה. ואילו התביעה האזרחית היתה מעוניינת להגיע בחקירתה אל הממונים עצמם ואל החולשים עליהם [13].

הסכסוך בין שני הצדדים החריף עד כדי כך, שבמכתבו אל פולאן מודיע גורימיקין, התובע הכללי בקישינוב, כי עורכי־הדין, והוא קורא בשמם של כמעט כל חברי התביעה האזרחית, התיישבו בקישינוב בקביעות ומנהלים חקירה מקבילה על דעת עצמם במטרה להפיק מזה תועלת פרטית... הם משתדלים שהחקירה תימשך זמן רב כדי שלא תיפסק קבלת משכורתם השמנה, שהם מקבלים מקופת הקרן לעזרה יורידית, שוועד העזרה הקציב בשבילה ארבעים אלף רובל, ועוד ידו נטויה להגדילה, שכן הסכומים הזורמים לטובת נפגעי קישינוב הם גדולים ועצומים. ולא נתקררה דעתו של גורימיקין עד שהוא הולך ומפרט את הסכומים הענקיים שכל אחד מהפרקליטים מקבל מדי חודש בחדשו בעד הבקשות והתביעות שהם מגישים ומוסיפים להגיש בשם הנפגעים. בלי שיתבקשו לכך מצד מישהו, הם כותבים בקשות ומזמינים אנשים לחתום עליהם בתורת נפגעים... מעשים אלה גורמים לכך שהציבור הנוצרי תוסס וסוער מאין תקווה להרגעה [14].

אותו גורימיקין היה ידוע בעיר כאדם ישר ובלתי משוחד. גם הד״ר משה סלוצקי מתאר אותו בזכרונותיו כאדם מתקדם ורחוק מאנטישמיות [15]. וכפי שהיה ידוע אז, היו האנטישמיים מתאוננים עליו ומאשימים אותו כי הוא משוחד מצד היהודים ורדף באף ובחימה את הנוצרים המסכנים, נאשמי הפוגרום. והדברים הגיעו לידי כך שהוא היה מוכרח להתנצל בפני גבוהים ממנו. בכתב התשובה שלו למיניסטריון הוא מכחיש את דברי האנטישמיים, ואפילו את ההודעה הרשמית הראשונה של הממשלה, וקובע כי אין קורטוב של אמת בבדיות על האשה והילד בסחרחורת, שהיהודים התנפלו עליה ועל נוצרים אחרים שהגנו עליה, והוא מסיים בדברים אלה: ״אף יהודי אחד לא נתן אמתלה להתאונן עליו ואף נוצרי אחד לא סבל מידי יהודי. ואם יש נוצרי כזה יבוא נא לפני ויביא הוכחות, ואז אמסור לדין את היהודי ההוא״ [16].

מה קרה, איפוא, פתאום לאותו בן־אדם שהפך את קערתו על פיה ושפך קיתון של דיבות ושקרים על פניהם של גדולי הפרקליטים, שמסרו זמנם וכשרונם שלא־על־מנת־לקבל־פרס, למען האמת והצדק? משמע שאותו אגרוף תקיף וחשאי, שהיה תלוי על ראשי המשתתפים באותו משפט והיה מכוון את מעשיהם, הוא שהביא לידי כך שאפילו פקידים ישרים מסוגו של גורימיקין נאלצו להקדיח תבשילם ולהימנע מפעולות, שהיה בהן כדי לסכן את מעמדם. וכפי שנראה להלן, בהמשך המשפט, לא נוקה אפילו אב בית־הדין עצמו מאותו לחץ.

כתוצאה מתלונת גורימיקין נגד עורכי־הדין נתקבלה פקודת המחלקה למשפטים אל הפרוקוראטורה המקומית, שמכאן ואילך עליה להשאיר ללא תוצאות את כל הבקשות והקובלנות

שתוגשנה אחרי חתימת כתב האשמה, שנערך ״על יסוד העובדות״ שהעלתה החקירה הראשונה. גם בית־הדין מצדו נצטווה על ידי המיניסטר לא להרשות שום חקירה נוספת, ולמהר ולגמור את המשפטים הללו, שהד דיוניהם מגיע לחוץ־לארץ ומשמיץ את שמה הטוב של רוסיה [17].

הדברים הגיעו לידי כך, שאפילו פולאן, אשר בראשונה הציע למסור לדין את ראשי האדמיניסטראציה הקישינובית, הצטרף באחרונה להצעת הדלתיים הסגורות, מתוך ״נימוק פאטריוטי״, כמובן [18].

ברם, הדלתיים נסגרו רק בחלקן, כלומר רק בשביל העיתונות הרוסית, ואילו עיתוני אירופה ואמריקה היו מפרסמים מדי יום ביומו פרוטוקולים כמעט סטינוגראפיים ממהלך המשפט. הידיעות המפורטות היו נשלחות על ידי איש־עתי לתחנת אונגאֶן אשר על הגבול הרומני והיו נמסרות לעיתונאי חוץ, שחיכו במקומות מיוחדים ליד הגבול.

אב־בית־הדין דווידוב, ראש לשכת־המשפטים באודיסה, היה ידוע גם הוא כאדם בעל השקפות פרוגרסיביות ורחוק מאנטישמיות. בתחילה היה מתייחס לחברי התביעה האזרחית בכבוד הראוי, וניתן להם לדבר ולפעול בלי מפריע. ברם, משהעירו לו מגבוה כי דברי הפרקליטים מתפרסמים בעיתוני חו״ל ומשנדרש בתוקף למהר ולגמור את המשפטים, התחיל להצר צעדיהם של עורכי־הדין ולבלום את פיהם באמתלאות כי ״אין הדברים נוגעים לעניין״ וכדומה. בעל האגרוף החשאי, שהיה תלוי מעל לראשם של אנשי המשפט, לא הסתפק בהערות וברמזים בלבד, אלא הושיב לדווידוב את האורב בחדר בדמות צ׳רנולנסקי, ראש הז׳אנדארמריה, שהיה נוכח כל הזמן באולם המשפט ומנהל ״רשימות סודיות״ [19] ושולח אותן לדיפארטאמנט שלו.

פרצופו המוסרי של אותו צירנולנסקי היה מוכר לדווידוב מתוך הדו״חות שלאחרי הפוגרום לדיפארטאמנט המשטרה, שבהם קבע כי ה״באָסאַראַבאֶץ״ הוא עיתון מאד אובייקטיבי, כי האגודות המהפכניות הן שהסיתו את ההמונים לפרעות נגד הממשלה, אך הנשק הופנה נגד המהפכנים עצמם, כלומר, נגד היהודים. ועכשיו הם מתאוננים ומטילים אשמה על הממשלה: כי בדרך כלל לא היה זה פוגרום, אלא תיגרה **בין יהודים** ונוצרים, והמשטרה השתמשה בכל כוחה להפריד בין המתקוטטים [20].

וקל היה לו לדווידוב לשער עד כמה אובייקטיביות תהיינה הרשימות של אותו־בר־נש, והוא לא טעה. והנה קטעים מתוך אותן הרשימות:

״עורכי הדין (רשימה מפורטת) מתנהגים בחוצפה, מתעללים בנאשמים, ועדיהם מבלבלים אותם בכל מיני שאלות אירוניות ופרובוקטיביות ומשתדלים להטיל צל גם על השלטונות. כאילו הכל נעשה בידיעתם ובהסכמתם. בין קרובי הנפגעים, שהורשו להיות נוכחים במשפט הסגור, ישנם גם אנשים חשודים הנמצאים תחת השגחת הבולשת, ואלה הם: (רשימה של 11 שמות)״.

״...אחד מחברי התביעה עורך־הדין זירוטובסקי אינו משתתף בדיונים כלל וכלל, אלא יושב כל הזמן ורושם סטינוגרפית. מאחוריו עומדים שלשה ז׳ידים (כך כתוב במקור) מקרובי הנפגעים, שהורשו משום־מה להימצא באולם, מחדדים לו את העפרונות ומגישים לו כל מה שדרוש לו... עוד שלשה מאותם הקרובים רושמים בפנקסיהם... ומכאן פתרון החידה

מאין מגיעות ריפורטאז׳ות סטינוגרפיות לעתונים ״טיימס״ ו״נייאָ פרייאָ פראֶסה״.

״...קאראבצ׳בסקי וחבריו דורשים להוציא מאולם המשפט את חברי קורפוס הז׳אנדארמים, שמשום־מה אינם מוצאים חן בעיניהם. בישיבה של אתמול הטיח קאראבצ׳בסקי כלפינו: ׳לשם מה יושבים כאן הבלשים הללו?״ וכשניסה הקצין שווארץ לענות לו דבר, התריס כנגדו וקרא: ״למה אתה נמצא כאן? לך לעזאזל! הגשנו תביעה נגדו על עלבון פקיד אחראי בשעת מילוי תפקידו״ [21].

ואמנם, לא רק נוכחותם של הז׳אנדארמים הרגיזה את הפרקליטים, אלא גם התנהגותו של אב־בית־הדין, שכאילו הסכים להימצא כל הזמן תחת פיקוחם. התקריות הלכו ורבו, ובאחד מנאומיו אמר קאראבצ׳בסקי בין היתר:

״אנו דורשים חקירת מילואים. אותנו מעניינת לא הכמות, כלומר מספר הנאשמים, אלא האיכות, כלומר מקור הרעה. העם היהודי שסבל מהפוגרום רוצה לדעת מי הם מחולליו... הפרוקוראטורה ניהלה חקירה נגד הפורעים בלבד, ולא נגד שולחיהם ומשסיהם... כל העובדות מוכיחות כי היהודים הוכו לא מפני שהם יהודים, כלומר, בני דת אחרת, וגם לא מטעמים כלכליים, אלא מפני שנמצאים בתוכם מהפכנים, מתנגדי המשטר הקיים... לא כפרט אלא כבאי־כוח העם היהודי, העם הרוסי, כל אירופה כולה וכל העולם הנאור, אנו מעוניינים לגלות לא רק את העובדות, אלא גם את הגורמים שהביאו לידי מעשי הזוועות. רק על יסוד חקירה חדשה, מקיפה, ובלתי משוחדת, תוכלו להוציא לאור משפט״ [22].

ובסופו של דבר, כשדחה בית־הדין את הדרישה לחקירה נוספת, החליטו חברי התביעה האזרחית לעזוב את המשפט באמצע הדיונים. לפני צאתם מסר הפרקליט זארודני את ההודעה הבאה:

״מאחר שבית־הדין דחה את דרישתנו הצודקת בדבר חקירת מילואים, באנו לכלל דיעה, שעל ספסל הנאשמים יושבים לא האשמים האמיתיים שמקומם כאן, אלא אנשים חשוכים, שהיו בידיהם כחומר ביד היוצר. והואיל ואין לנו כל תקווה שבנסיבות אלה יוצא משפט צדק, אנו מוכרחים לסלק ידינו ממשפט זה. אתם תגמרו בלעדינו את ההצגה הבלתי מעניינת״.

אחרי הודעה זו עזבו הפרקליטים את האולם באופן הפגנתי.

כוונותיהם של אותם האנשים הדגולים ודאי שהיו רצויות. אך אי אפשר שלא לציין כאן כי צעדם האחרון היה פזיז ובלתי מחושב. מתוך רדיפה אחרי הצדק מסרו את הצדק בידי הרשע... צעדם של הפרקליטים גרם לכך, שהמצב נעשה כמעט מגוחך. אחדים מחברי ההגנה, עורכי הדין פיריבראזוב, ז׳דאנוב ואחרים, מתוך שמצאו בנימוקיהם של חברי התביעה טובת־הנאה לשולחיהם הפורעים מן השורה, נצטרפו גם הם לדרישתם, ומשנדחתה הדרישה הצטרפו גם למחאה ועזבו את העולם יחד עם חברי התביעה [23]. אצל חברי התביעה גבר רגש הצדק על המנטאליות הפרופסיונלית, ואצל חברי ההגנה גבר התכסיס הפרופסיונלי על רגש האנטישמיות. ומתוך כוונות מנוגדות נתאחדו הקצוות...

נאום ההגנה הארוך של האנטישמי שמאקוב היה איפוא כמעט מיותר. על סמך הודעתם של חברי התביעה, שכמעט ואין להם כלום נגד אלה היושבים על ספסל הנאשמים, אלא רק כנגד שולחיהם, היתה הרשות בידי השופטים לזכות את כל אותם הרוצחים והשודדים. ואם בכל זאת יצא פסק־דינם של רבים מהנאשמים לעבודת פרך לתקופות שונות עם שלילת זכויותיהם, הרי זה מוכיח שהשופטים היו פחות אובייקטיביים, אך גם פחות סלחנים, מחברי התביעה.

יתר המשפטים נמשכו עוד זמן רב, אך הקהל חדל להתעניין בהם. היו מספרים שהצאר נותן חנינה לכל הנוצרים. ברם, בין התעודות אשר בארכיון הפוגרום לא נמצאו הוכחות לכך.

תביעות כספיות, שהוגשו מצד קבוצות ניזוקים אל הסינאט, בית־הדין העליון של הממלכה, נגד פון ראאבן ונגד מפקד המשטרה חנז׳נקוב, נדחו מתוך נימוק שנזקיהם של נפגעי הפוגרום הוחזרו מן הכספים שנתקבלו מכל ערי רוסיה, אירופה ואמריקה [24].

הערות

1 מכתבו של לופוחין אל הקטיגור פולאן בשם המלכה מאריה, אֵם הצאר ניקולאי (״מקורות לתולדות הפוגרומים״, עמוד 171). בתשובתו אל לופוחין עונה פולאן כי אמנם ידוע לו, שבדירתו של חצקליביץ נעשו מעשים נוראים, אך בפרוטוקול של חוקר־הדין לא נזכר מקרה כזה.

2 ד״ר ברנשטין כהן מספר בזכרונותיו (ספר ברנשטיין־כהן עמ׳ 147) על הגנה מאורגנת עם נשק ביד, ואפילו על מפקדה אחידה ומרכז טלפונים המקשר בין הנקודות השונות. מסתבר שיש כאן עירבוב פרשיות. ההגנה כחטיבה שלמה, התחילה להתארגן רק אחרי הפוגרום, ולצורתה המושלמת הגיעה רק בערב פסח 1904, אך בימי אורוסוב לא הגיעה לכלל פעולה, כי לא היה בה צורך. אורוסוב ידע על קיומה, אך התייחס אליה בביטול גמור וקרא לה ״משחק ילדים״. ורק באוקטובר 1905 יצאה נגד הפורעים ביד־רמה.

3 טפסי הכרזות האלה ועוד הרבה אחרות נמצאו אחרי המהפיכה ברוסיה בארכיונים של משרדי המשטרה והמשפטים. לפי הנסיך אורוסוב (״רשימות של שר פלך״, רוסית, קישינוב 4־1903, עמ׳ 10), ששירת בתקופה ההיא בביסאראביה, תפס החומר על הפוגרום הקישינובי רק בדיפארטאמנט של המשטרה ארבעה כרכים. יש לשער כי בדיפארטאמנט למשפטים היה נפח החומר עוד יותר גדול. אחרי המהפיכה נמצא בארכיונים של שני הדיפארטאמנטים רק חלק מכל אותם המסמכים והתעודות, בעיקר חליפת המכתבים בין השלטונות המקומיים האדמיניס־טראטיביים והיורידיים ובין השלטונות הגבוהים. בשנת 1919 הופיע אותו חלק מן החומר בשני כרכים בעריכת ש. דובנוב וג. אדמוני בשם: ״מקורות לתולדות הפוגרומים ברוסיה״ (רוסית), פטרוגראד, 1919. ברשימות הנוכחיות אני מביא רק תמציתן של התעודות, לפי הצורך.

4 מקורות לתולדות הפוגרומים ברוסיה, הנ״ל כרך א׳, עמ׳ 226.

5 שם, 234. 6 שם, 227, 230. 7 שם, 322. 8 שם, 352.

9 שם, 349. 10 הטופס נמצא בארכיון של בית־ביאליק.

11 מקורות לתולדות הפוגרומים ברוסיה ש. דובנוב וי. אדמוני, עמ׳ 170, 176, 189.

12 שם, 131, 132. 13 שם, 318. 14 שם, 192.

15 ד״ר משה סלוצקי בספרו הרוסי ״בימים עגומים״ (קישינוב, 1927).

16 מקורות לתולדות הפוגרום, עמ׳ 202.

17 שם, 196, 318. 18 שם, 170.

19 שם, 223, 272, כל אותן הרשימות נמצאות בארכיון תחת הכותרת ״רשימות סודיות״. 20 שם, 140, 149. 21 שם, 273, 275.

22 שם, 231. 23 שם, 287, ברשימה סודית של צ׳רנולנסקי.

24 ראה פרטים נוספים על הפוגרום בספר ״הפוגרום בקישינוב״, הוצאת האיגוד העולמי של יהודי ביסאראביה, ת״א, ניסן תשכ״ג.

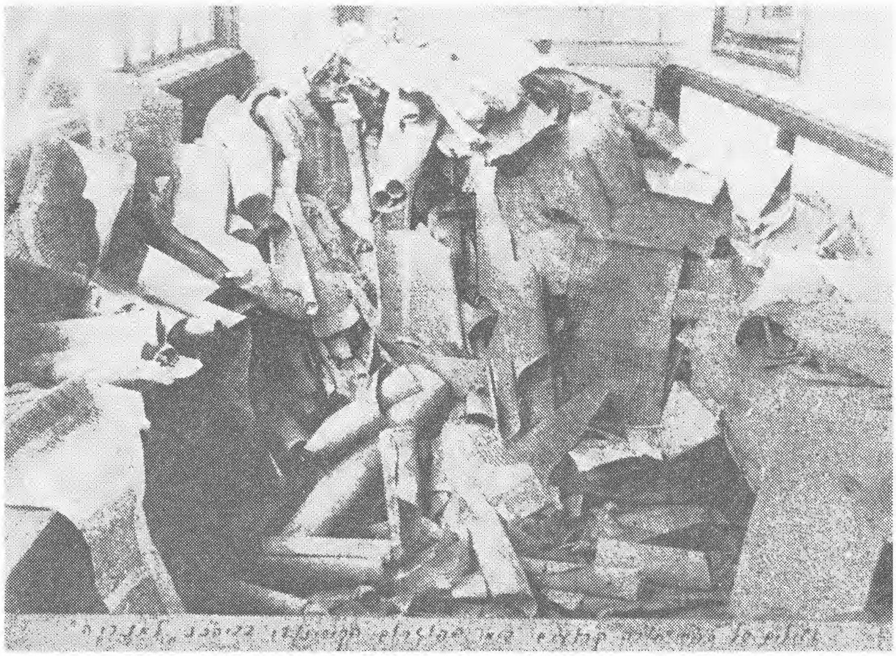
דוד ויניצקי

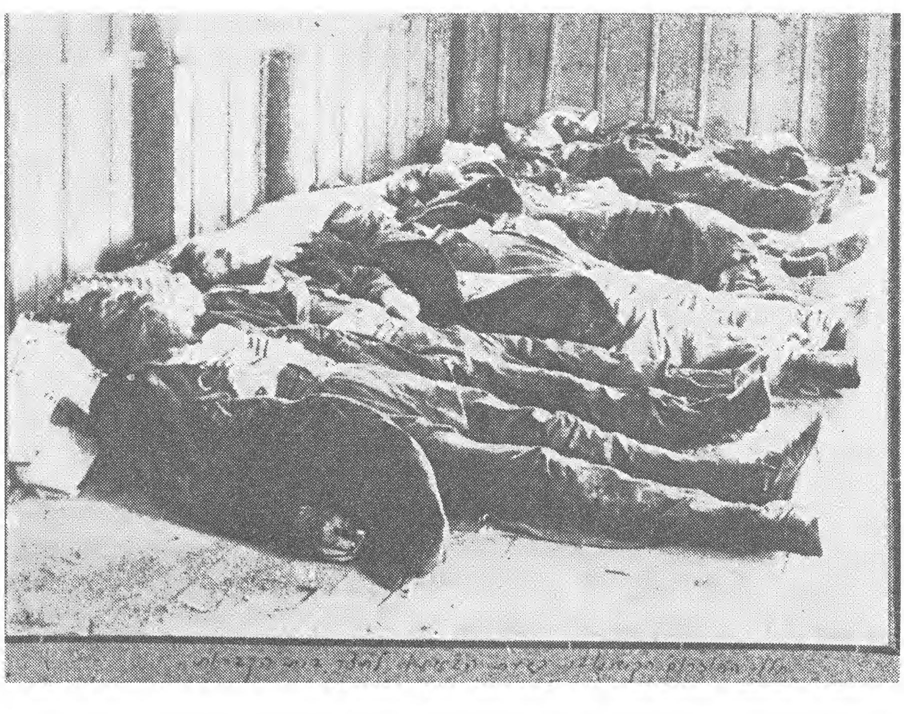
פרעות תרס"ה–1905

קישינוב

הפוגרום בקישינוב בפסח תרס"ג (1903) — "פוגרום הפתיחה" במאה העשרים, לאחר הפסקה של כעשרים שנה מאז הפוגרום בדרום־רוסיה — היה הראשון בחבל ארץ זה, השקט והרגוע עד כה. הדו לא פסק חדשים על חדשים, הן מעל דפי העיתונות היהודית והן מעל דפי העיתונות העולמית. מאז נעשתה קישינוב מעין סמל לזוועות, אשר פקדו את כנסת ישראל, עד לימי השואה.

הגילויים על חלקם הפעיל ביותר של השלטונות עצמם

באירגון הפרעות והוקעתם לעיני־כל ברוסיה ומחוצה לה; הדחת ה"גוּבּרנאטוֹר" (מושל הפלך) פוֹן־ראַאבן ומינוי הנסיך **אוּרוּסוֹב**, הליברלי והמתקדם, שעשה הרבה למען הרגעת הרוחות וטיהר את האווירה המתוחה בין הנוצרים והיהודים; ריסון הצוררים על־ידי סגירת עיתונם "בּאֶסאַראַבּאֶץ" ועוד ועוד — לא היה בהם כדי לבלום את ההסתה לזמן ארוך.

החלפת אורוּסוֹב, לאחר זמן קצר, באיש "המאה השחורה" חארוּזין, היתה בה משום כוונה ברורה ובולטת: לעודד מחדש את כנופיית קרוּשאֶוואַן בפעולתה. ואמנם, עד מהרה אף חידש קרוּשאֶוואן את הוצאת עיתונו בהסוואת־שם, "דרוּג" ("ידיד"). הכשרת הקרקע לפרעות חדשות העמיקה והלכה. כעבור שנתיים ומחצה, בספטמבר־אוקטובר 1905, הגיעה לשיאה התסיסה בקרב אנשי המפלגות הראדיקאליות ס.ד. (סוציאל־דימוקראטים) וס.ר. (סוציאל־ריבולוציונרים) ברוסיה נגד הגבלת חירויותיו של העם ונגד שלטון־היחיד ("סאמוֹדאֶרזשאוויאַ") של ה"צאר". נחשול השביתות, שהציף את כל רחבי רוסיה והפך לשביתה כללית ביום 16 באוקטובר, אילץ את ה"צאר" לוויתור חלקי על שלטונו הבלתי מוגבל ולהוצאת "מאניפסט" (הצהרה), ב־17 באוקטובר, בדבר מתן "קונסטיטוציה" (חוקת־יסוד) לעמו: על חירויות אזרחיות — חופש הדיבור, האסיפות וההתאגדות; על זכות בחירה כללית, אמנם מוגבלת במקצת, ל"דוּמה" (בית־הנבחרים), בעלת סמכות־חקיקה.

מאורע היסטורי זה עורר התרגשויות־שמחה עצומות בקרב ההמונים והפועלים, שנאבקו ללא ליאות עם המשטר העריץ וראו בזה שלב חשוב בנצחונם על הריאקציה השחורה. יום ה־18 באוקטובר נהפך לחג־ההמונים, אשר התפרצו לרחובות בתהלוכות־ענק, על דגליהם וסיסמותיהם. ואף אם הופר החג ברוב המקומות על־ידי תגרות־ידיים בין המפגינים ובין אנשי "המאה השחורה", וכן על־ידי התערבותו של הצבא, לא־הועם ערכו כלל וכלל (באילו מקורות אף נסמן בשעתו כ"הריבולוציה האוקטוברית", "הקונסטיטוציה האדומה" — כלומר: המגואלת בדם).

למחרת היום הכריזו "סוֹיוּז רוּסקאָוו נאַרוֹדאַ" (ברית העם הרוסי) "ואגודת מיכאל ארכאנגל" — מגיני המשטר הצאריסטי, אשר היוו ביחד "ליגת הפאטריוטים" — על הפגנת־נגד "פאטריוטית", כשתצלומי ה"צאר" וקדושי הכנסיה נישאים בראש. וכמו לפי צו מגבוה מָצאו עכשיו בריוני ה"פאטריוטים", שנודעו בשם "המאה השחורה", הזדמנות לשפוך את כל זעמם על היהודים, שרב היה חלקם בין הלוחמים למען החופש ובין ראשי המפגינים.

ומהלכה למעשה: **נחשול פוגרומים** אכזריים הציף את תחום המושב היהודי, שנמשך עשרה ימים — מ־19 עד 29 בחודש. מהם כחמשים בערים מרובות אוכלוסיה יהודית, ועוד כמה מאות פוגרומים בהיקף קטן במקומות־יישוב קטנים. קדמה לכך הסתה פראית, שכאילו ידם של היהודים היתה בנצחונה של יאפאן על צבאות רוסיה. ככל שנתרבו הכשלונות הצבאיים של רוסיה, הופרחו שמועות כוזבות על מעשי־בגידה מצד היהודים, שכאילו הושיטו ליאפאנים סיוע בממון ובציוד מלחמתי.

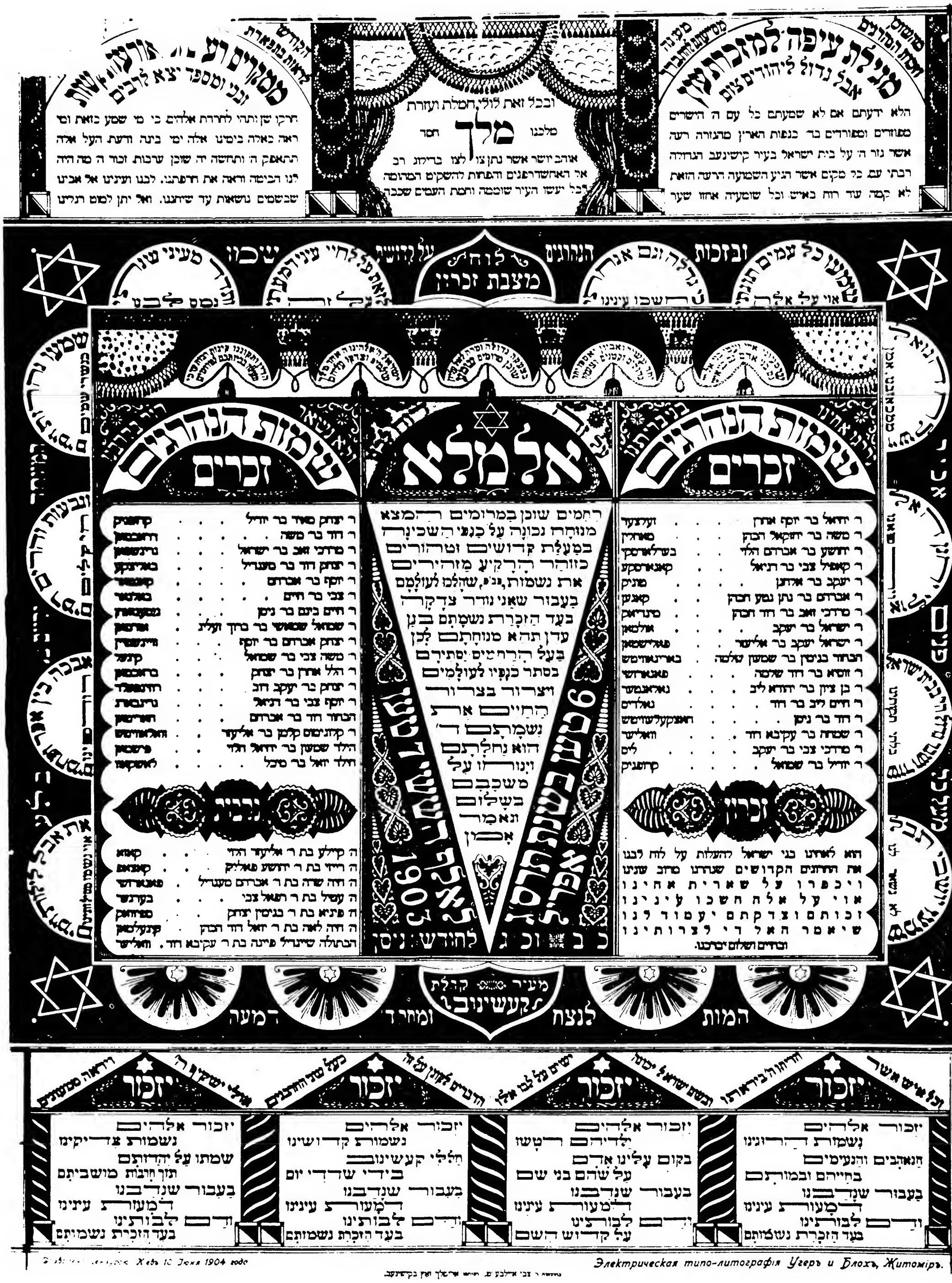
בקישינוב, שכמחצית אוכלוסייתה היתה יהודית (50 אלף בערך), הופרחה שמועה זדונית על כוונת היהודים לתפוס את השלטון בעיר. אף נקבו בשמות המיועדים לתפקידי ה"גובר־נאטור", ראש־המשטרה וראש־העיר. על אף חוסר ההגיון של שמועה מגוחכת זו, היא מצאה לה מאמינים בקרב ההמון. השביתה הכללית ב־16 באוקטובר, בה נטלו היהודים חלק פעיל, וכן השתתפותו הרבה של הנוער היהודי ב־18 באוקטובר בהפגנה לציון "יום הקונסטיטוציה", עוד הגבירו את המתיחות בין היהודים לבין ה"פאטריוטים".

נסיון המפגינים לקיים אסיפות בחוצות העיר הביא בכמה מקומות לידי הסתכסכות בינם לבין המשטרה והצבא, שבעקבותיה נפצעו כמה עשרות בני־נוער. באווירה זו, ספוגת ארס ושנאה עמוקה, היה משום אות והתראה גלויה ביותר לאשר עמד להתחולל. שני הצדדים פנו אז לגוברנאטור בבקשת היתר־פעולה: אלה — להקים משטרה עירונית, ואלה — להכות ביהודים. בקשת הראשונים נדחתה מתוך הבטחה שהוא, המושל בעצמו, אחראי לכך כי **לא תפרוצנה** פרעות כלשהן. לעומת זאת **לא** נדחתה, כנראה, בקשת האחרונים.

וסוף דבר מעיד על תחילתו. ראשי "ליגת הפאטריוטים" מיסודם של קרוּשאֶוואן וחבריו, שבאחד מסעיפי תקנותיה מוגדרת המטרה: "**ללבות את השינאה לריבולוציונרים וליהודים**", הטיפו בגלוי ללמד את היהודים לקח בהילכות־חירות. והאספסוף כשלעצמו, שלא ירד לעומקו של עצם הסכסוך האידיאולוגי בין שומרי־אמונה למשטר הצאריסטי לבין המטיפים לתמורה ולגאולת העם, פירש את מתן החירויות כדרכו: **שהוא חפשי לעשות כטוב בעיניו**. ובראש וראשונה, בהתאם לרצונו של ה"באטיושקא־צאר" — לעשות ביהודים השנואים עליו, כאוות נפשו. ואמנם, כך היו נשמעות שתי הסיסמאות בנשימה אחת: "יחי החופש! מוות ליהודים!"

אות להתחלה ניתן בבוקר יום 19 באוקטובר בכיכר כנסיית צ'וּפלין, על־ידי נואמים־מסיתים באסיפת־עם ענקית, כהפגנת־נגד לזו שנערכה יום קודם לכן על־ידי ההמונים שוחרי החירות. המאמצים שנעשו ברגע האחרון על־ידי נוצרים מתקדמים, וכן על ידי ראש־הכמורה, שהציע לכמרים לערוך תהלוכת צלבים ואיקונין, כדי להסב את זעמו של האספסוף — לא הצליחו. יריה שפילחה את האוויר התפרשה כסימן להתחלה, והפורעים המזויינים באקדוחים, באַלות ובמוטות ברזל, החלו לזוז לעבר הרחוב האלכסנדרי לפרוץ חנויות ובתים, להרוס, לשרוף ולשדוד.

בהתחלה עלה בידי חברי ההגנה להדוף קבוצת פורעים ולגרשה. ברם, כשאלה ניסו לאחר מכן להתחבר עם חבריהם, שכבר השתוללו במעלה הרחוב, הופיע גדוד "דראגוּנים" וחסם את הדרך בפני חברי ההגנה. לאחר שנפלו שני הקרבנות

לוח־יזכור לחללי פרעות קישינוב בתרס"ג/1903, מיועד לבתי־כנסת
(ברשותו האדיבה של הארכיון הכללי לתולדות ישראל, ירושלים)

הראשונים מבין המגינים, צעיר וצעירה, ניסה אמנם הגובר־נאטור להפנות את הפורעים לעבר הכנסייה, כדי לערוך תפילת־הודייה לכבוד ה״צאר״ ו״יום הקונסטיטוציה״ — אך איש לא נשמע לקולו. שהרי כל לבם ונפשם של האספסוף היו לביזה, לרצח ולהרס, וכל עוד שלא דיברו אליהם בשפה המובנת להם יותר, מתוך עמדת־כוח, לא ניתנו לשיכנוע. מעכשיו ראה הגוברנאטור את עצמו פטור מכל תגובה, ובחר יחד עם שאר אנשי השלטון שהיו כפופים לו, להיות *משקיפים בלבד* למה שעוללו הפורעים בחוצות העיר, ללא כל נסיון להפריע בעדם.

פלוגות הצבא והמשטרה, אשר תפסו עמדות בצידי הרחובות, אף לא ניסו לעצור בעד הפורעים. יתירה מזו: קציני משטרה, שלא ראו כל צורך לפשוט את מדיהם, הצטרפו לקבוצות הפורעים והצביעו על החנויות והעסקים השייכים ליהודים. על־ידי־כך *ניתנה בעצם גושפנקה חוקית לפרעות*, שהתפשטו מרגע לרגע. ואם אמנם לא רב מספר קרבנות־האדם — רב היה ההרס והשוד.

משלחת יהודים שהתייצבה בפני הגוברנאטור אור ליום 20 באוקטובר, זכתה לקבלת פנים נרגזת מאד. למחרת התעצמו הפרעות באכזריות־יתר, לאחר הכרוז שהוצא מטעם שר־הפלך, בו האשים את היהודים שהם *הם שהיו היורים ראשונה* והמתקיפים את הנוצרים. אף הוצאה הוראה להפעיל תותחים לעבר אותם הבתים, שמתוכם נשמעו יריות. הפורעים מצאו להם דרך להטעות את מפקדי התותחים עד כדי כך, שאף בתי מוסדות נוצריים הופצצו...

חברי ההגנה העצמית מנתה כ־150 איש, ביניהם 10 נוצרים, חברי ס.ר. אולם רק כמאה היו מצויידים באקדוחים, והשאר — בכלי־משחית פרימיטיביים בלבד. כל פעם שניסו לעצור קבוצות פורעים, החלו החיילים לירות בהם, כשהפורעים מסתתרים מאחוריהם. אף־על־פי־כן עלה להם בהרבה מקומות להגן על הנפגעים ולהדוף את המתקיפים. בעיקר רב היה פעלם ב״שוק החדש״ וברחוב הארלאמפי.

רק בערוב יום ה־20 נתקבלה הוראה טלגרפית מפטרבורג *לסיים* את הפוגרום. מייד הופנה הצבא לעבר הפורעים ואף המיתו אחדים מהם. למחרת היום ניסו הפורעים שוב לחדש את הפרעות, כי קשה היה להם להאמין שהשלטון מתנגד אמנם לכך. ברם, די היה ביריית־אזהרה בלבד כדי להניס את הפורעים ממקומות כינוסיהם, וחמת הפוגרום שככה.

״קציר״ הטבח הגיע הפעם ל־29 נרצחים (ביניהם 4 ילדים), 56 פצועים ואנוסה אחת. לעומת זאת לא מצאנו בשום מקור רשמי מה היה מספר האבידות שהיו למתקיפים, בין מידי חברי ההגנה ובין מידי הצבא, שהתערב בסוף לשים קץ להתפרעות. לפי מברק מקישינוב, שפורסם בעת ההיא ב״הזמן״ הווילנאי, הם הגיעו לכדי 25 *הרוגים* ו־55 *פצועים*. הנזקים נאמדו ב־300 אלף רובל.

הפעם לא אחזו השלטונות באמצעים כלשהם כדי להחזיר את הגזילה מידי השודדים לבעליהם, כדרך שעשו זאת לאחר הפרעות ב־1903. אף לא ניסו להצדיק את חוסר מעשם ולהוכיח שאמנם לא נתנו יד לפורעים. דעת הקהל, מחוץ לעיתונות מכיוון אנטישמי מובהק, היתה לצידם של הנפגעים. עדות חותכת לכך ישמשו לנו שתי החלטות שלהלן בשאלת היהודים, אשר נתקבלו בשני פורומים ציבוריים שונים, במוסקבה, ימים מועטים לאחר פרוץ הפרעות:

החלטת האסיפה של עסקני ה״זאֶמסטבו״ (מועצות השלטון המקומי) והערים, לפי שנמסרה על־ידי הסוכנות הפטרבורגית ב־14 בנובמבר (״הזמן״, וילנה, מ־15 בנובמבר) אומרת:

״הפוגרומים שפרצו אחרי יום 17 אוקטובר התחוללו באכזריות יתרה על היהודים; מספר הנופלים מהם בפוגרומים האלה הגיע בקצת מקומות למאות וגם לאלפים, וכששים ערים ועיירות שיושביהן יהודים נפגעו בפוגרומים. החזיון הזה והשובבות הנראה בו מתבארים בזה, שבעלי השלטון היו למחסה למעשי הפוגרומים וגם השתתפו בסדורים, לפי שעל ידי החוקים המיוחדים ליהודים נשתרשה הדעה באדמיניס־טרציה ובבני הארץ, כי הכל מותר לעשות ביהודים. שלילת זכיותיהם של היהודים, הגבלת זכות הנסיעה ממקום למקום לאנשים האלה, שבגלל זה חושבים שאפשר לעשות עימהם מעשי חמס ושוד בגופם וברכושם — את ההגבלות האלה נחוץ להסיר בלי איחור.

״כדי להגן מראש מפני תועבות חדשות כאלה, כבר גילתה האסיפה את דעתה בעיקר השאלה, כי נחוץ להשוות את כל אזרחי רוסיה בזכיותיהם בלי הבדל לאום ודת. הנהגת העיקר הזה בעם היהודים, היא אחד המקרים האלה, דבר מדיני נחוץ שאין לדחותו גם לפי שעה. הממשלה המנהגת את עיקרי החרות וזכויות האדם האמורים במאניפסט חייבת להכיר, כי היהודי, ככל אחד מיתר אזרחי ארץ רוסיה יש לו כל זכויות אדם, כי כל הגבלת הזכויות המיוסדות על הבדלת הדת צריכות להיבטל. האספה מכירה, כי נחוץ להתקין שווי זכויות היהודים מהיום וביטול כל החוקים המגבילים את זכויותיהם. האסיפה הכירה, כי נחוץ לממשלה לבוא לעזרת בני הארץ אשר רוששו על ידי הפוגרומים נגד היהודים״.

החלטת האסיפה הכללית של אגודת האיכרים במוסקבה, כפי שנתפרסמה ב״הזמן״, וילנה, מיום 14 נובמבר, אומרת:

״בשעה הגדולה הזאת, כשנופל המשטר הישן ועל משואותיו נולד סדר חדש, המבטיח לארץ מולדתנו עתיד בהיר, באים הפוגרומים ומטילים צל ומאפילים את הרגע הגדול. את הפוגרומים סידרו שונאי תנועת השחרור, האדמיניסטרציה והפוליציה. המסיתים עוררו את ההמון החשוך והבלתי מלומד נגד היהודים. הם מפיצים ע״ד היהודים שמועות בדויות ומבהילות וקוראים אותם לאבד את כל היהודים. והאנשים החשכים מבני הכפרים והערים חושבים באמת, כי את היהודים אפשר להכות, להתנפל עליהם ולשדוד את רכושם. הפוגרומים והרציחות מרגיזים את נפשות האיכרים. היהודים הם אנשים כמונו. מקירבם יצאו לוחמים אמיצים בעד תנועת השחרור, ההולכים שלובי יד עם יתר בני רוסיה. הרבה יהודים, פועלים, נפלו במלחמה זו ביחד עם הפועלים הנוצרים. היהודים, גם הם שואפים לאור ולחופש וגם להם צריכות להינתן אותן הזכויות לחיות ולעבוד כליתר האנשים. ואנחנו, חברי האסיפה הכללית של חברי רוסיה, חושבים את הפוגרומים היהודיים לחטא וחרפה ואנו פונים אל כל האיכרים הנבונים, להילחם עם הרעה הזאת ולבלי לכת אחרי המסיתים והמדיחים ביהודים״.

מאלפת ואופיינית ביותר היא ההודעה שהשמיע ב״דומה״ סגן שר־הפנים דאז, הנסיך אורוסוב, שאמנם הוא גילה במרתפי משרד־הפנים בית־דפוס חשאי בהנהלתו של קצין משטרה בכיר להדפסת חומר־הסתה, שהיה דרוש לשם *הכנת פוג־רומים*. לפי דברי אותו קצין היו באמתחתו תכניות שונות *למיבחר* — הכל לפי הצורך באותה שעה — לעריכת פוגרום רב־ממדים, לעשרת אלפים איש, למשל, ועד לעריכת פוגרום־זוטא בלבד.

ואלה שמות הקדושים והטהורים שנרצחו ונפלו על קידוש השם בפרעות קישינוב ד—ה חשון תרס״ו (19—20.10.1905) והובאו לקבורה ח׳ בחשון (23.10) בחלקה מיוחדת בבית העלמין *:

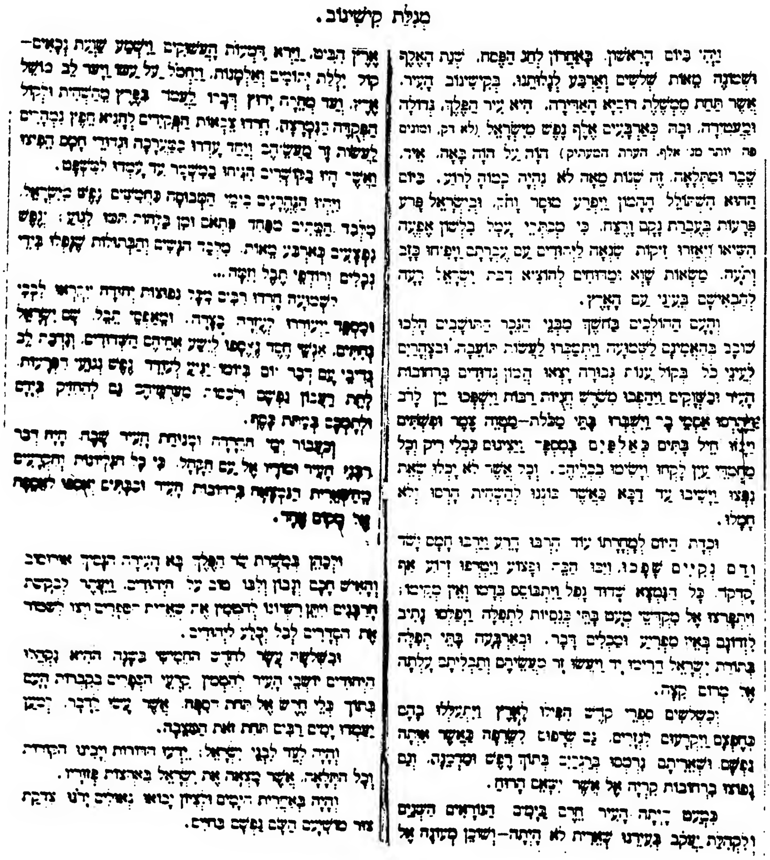
1. בויוקאנסקי שרה
2. בארנבוים בת מאיר (1 שנה)
3. ברונשטיין אברהם צבי בן אפרים
4. ברונשטיין פייגה, אשתו
5. ברונשטיין אסתר, בתם (נהרגה במעון האפיסקופ הארמני)
6. גלמבוצקי לייב בן ירחמיאל
7. גארנשטיין [אברהם] חיים בן צבי לייב
8. גויכמן ישראל יעקב
9. געראוויטש פנחס בן מרדכי
10. גייגאלד [היירגאלד] נחום
11. גייגאלד [היירגאלד] פסח
12. דארפמאן שמעון
13. זלאטניצקיה פייגה בת שלמה (3 חדשים)
14. חמלניצקי שיינה (שבע) בת אברהם
15. כהן לייב בן צבי
16. מקדזיוק [ב] נח
17. סאפוויטש בת ניסל (7 חדשים)
18. פראקופעץ אביגדור
19. פעלדמאן מאיר בן יהושוע (3 שנים)
20. פרימער משה שלום בן שמואל
21. פערלמאן יעקב שמואל בן גדליה מעיר ליאובה
22. צימרמן מאיר צבי
23. צימרמן גאלדע, אשתו
24. רבינאוויטש אליהו (אליק)
25. רוזשינסקי [אלעזר] יחזקאל
26. שיינקר נחום
27. שוחט לייב
28. שטערן יעקב לייב
29. ? מנדל מעיר טאלאָנאָשט
30. ? יענקל
31. ? עוד אחד בלתי מוכר
32. ? עוד אחד בלתי מוכר

* הרשימה הותאמה למה שפורסם ב״הצפירה״, ווארשה, גליון 217 מ־30 באוקטובר 1905, ולמה שנמצא בארכיון מ. בית־דוד — תל אביב; שלש השמות האחרונות שבסוף הרשימה, נמנו ברשימת הארכיון הנ״ל בלבד, ללא סימון מקור הרשימה.

המלבה״ד

הקרבנות הובאו לקבורה בחלקה המיוחדת בבית־העלמין, בה הוטמנו קדושי הפרעות ושרידי ספרי־התורה שנקרעו ונטמאו בפרעות תרס״ג (1903). להלן נביא את דברי מגילת־הקלף שהוטמנה יחד עם שרידי ספרי־התורה, כפי שנתפרסמו ב״המליץ״ גליון 196 28 באוגוסט 1905, בצירוף הערה מאת הכתב בקישינוב באותו זמן משה קירה:

״אלה דברי המגילה, היא ׳מגילת־האש׳, אשר נטמנה גם היא תחת הכפה ביחד עם הספרים הקדושים הקרועים לגזרים ביום חשך בקרבת קברים הנהרגים והנשחטים, אשר על יד שדה בית־הקברות לישראל בקישינוב. עדה המגילה הזאת

מגלת קישינוב.

ויהי ביום הראשון באחרון לחג הפסח. שנת האלף ושמונה מאות שלשים וארבע לגלותנו. בקישינוב העיר. אשר תחת ממשלת רוסיא האדירה. היא עיר הפלך, גדולה ובעשירה, ובה כארבעים אלף נפש מישראל (לא רק, ומתים פה יותר מני אלף. הערת המעתיק) הוה על הוה באה. איד. שבר ותלאה. זה שנות מאה לא נהיה כמוה לרוע. ביום ההוא השתולל ההמון ויפרע מוסר וחק. ובישראל פרע פרעות בעברת נקם ורצח. כי מכתבי עמל בלשון [illegible] השיאו ויאזרו זיקות שנאה ליהודים עם עברתם ויפיחו כזב ורעה. משאות שוא ומדוחים להוציא דבת ישראל רעה להבאישם בעיני עם הארץ.

והעם ההולכים בחשך מבני הנכר היושבים הלכו שובב בהאמינם לשמועה ויתחברו לעשות תועבה, ובצהרים לעיני כל בקול ענות גבורה יצאו המון גדודים ברחובות העיר ובשוקים ויהפכו משרש [illegible] רבות וישפטו בן לרב [illegible] כי נשברו בתי סגלה—מטה עשר ושתים ויצא חיל בתים כאלפים במספר ויציגם בכלי ריק וכל מחמדי עין לקחו וישימו בכליהם. וכל אשר לא יכלו שאת נפצו וישיבו עד דכא כאשר בוננו להשחית הרסו ולא חמלו.

וכרת היום למחרתו עוד הרבו הרע וירבו חמס ושד ודם נקיים שפכו. ויכו הכה ופצוע ויטרפו זרוע אף קדקד. כל הנמצא [illegible] נפל ויתבוסס בדמו ואין מציל; ויתפרצו אל מקדשי מעט בתי כנסיות לתפלה ויפלסו נתיב לזדונם באין מפריע ומכלים דבר. ובארגזה בתי תפלה בתורת ישראל הרימו יד ויעשו זר במעשיהם [illegible] עלתה אל מרום קצה.

כשלשים ספרי קדש השליכו לארץ ויתגללו בהם ברמסם ויקרעום לגזרים. גם שרפום לשרפה באשר אותה נפשם. ושאריתם נרמסו ברגליהם בתוך רפש וסחבה. וגם נפוצו ברחובות קריה אל אשר [illegible] הרוח.

[illegible] היתה העיר חרב בימים הנוראים השנים ולקהלת יעקב בעירנו שארית לא היתה—[illegible] אל ארץ הבית. וירא רבות העשוקים [illegible] קול יללת יהודים ואלמנות. [illegible] ארץ. עד מתי [illegible] הפקודה הנוראה. חרדו צבאות הפקודים [illegible] לעשות [illegible] ויחד עמדו במערכה [illegible] חמס [illegible] אשר היו בקרבם [illegible]

ויהיו ההרוגים בימי התבוסה [illegible] נפש מישראל. [illegible] נפש [illegible] ארבע מאות. [illegible] נגלים ורודפי [illegible]...

[illegible] חרדו [illegible] נפוצות יהודה [illegible] וכמשפר [illegible] עם ישראל [illegible]. איש אחד [illegible] לעזר אחיהם היהודים. [illegible] לב [illegible]

[illegible] והעיר [illegible] שבה. [illegible] כי כל [illegible] ובניהם [illegible]

ויהי [illegible] בא [illegible] ויבקש [illegible] לכל [illegible] ליהודים.

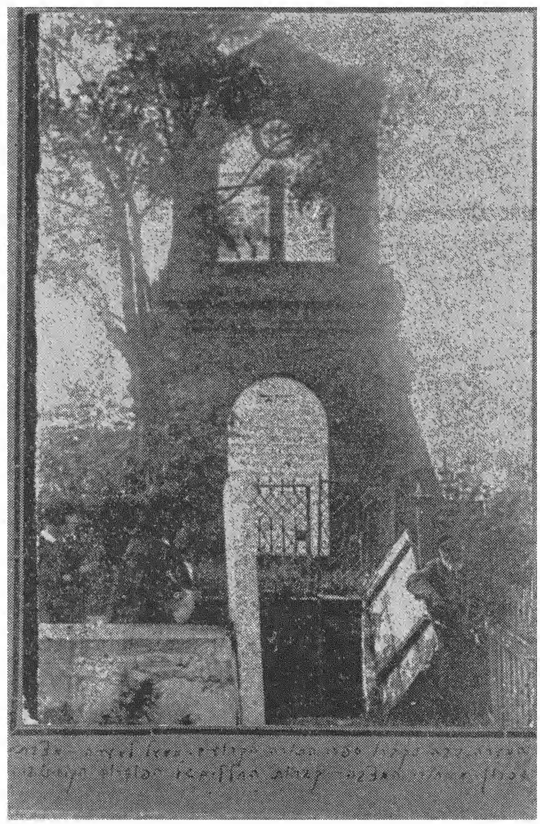
ובשלשה עשר לחדש החמישי בשנה ההיא [illegible] היהודים יושבי העיר [illegible] בתוך [illegible] אשר [illegible] תחת זאת [illegible].

והיה לעד לבני ישראל [illegible] וכל התלאה. אשר מצאה את ישראל בארצות [illegible].

והיה באחרית הימים [illegible] יבוא [illegible] נפשם [illegible].

ומצבת האבן אשר עליה את אשר עוללו לנו, פורעי הפרעות בימי כ"ג וכ"ד ניסן התרס"ג, הוא יום 6 ויום 7 אפריל 1903 בקישינוב העיר. העתקתי את המגילה הזאת למען תהיה נדפסה במ"ע "המליץ" לזכרון לדור אחרון ולכותבי דברי הימים בישראל. 10 אוגוסט / קישינוב".

מצבת־האבן שמעל למרתף בכניסה לחלקה הוקמה, כנראה, רק כעבור שנים לאחר שהרב יהודה־לייב צירלסון (הי"ד) עבר לקישינוב בתר"ע בתור רב ראשי. הוא הוא שחיבר את הכתובת על המצבה, עברית ורוסית. עדות לכך הטיוטה ברוסית, הכתובה בעצם ידו של הרב, המובאה להלן לצידה של הכתובת בעברית.

"מזכרת נצח"

בימי כ"ב—ג ניסן שנת תרס"ג
בפרוע אויב פרעות בעדת ישראל הקישינובית
היה המעט בעיניו חלליה הרבים שהפיל בראש כל חוצות
רכושה הרב ששדד ובזו לעיני השמש וארמונותיה
שקרקר והרס בלי חמלה — כי עוד העמיק
שחת לחרף גם מערכות אלקים חיים
בקרעו בעברת זדונו לקרעים שלשים ספרי תורה
והנה — כאשר הונח מעט לבני העדה
ההרוסה, קדשו צום ביום י"ג מנ"א שנה ההיא,
ויגנזו ברוב עם ובחרדת קדש
את הקרעים הקדושים ההם הרטובים
מדמע ודם רותחים פה תחת המצבה
עדה היא איפוא המצבה הזאת כי אמנם ישראל ואוריתא חד
ובכן, כשם שאסונו היה אסונה
כך גם ששונו יהיה ששונה
בשוב ה' את שיבת ציון, אמן" *.

ואגב — במרתף זה הוטמנו גם שרידי גוויתו של הרב צירלסון (הי"ד) לאחר שפגע בו אחד הפגזים, שהמטירו גייסות אנטונאסקו־היטלר על קישינוב ביולי 1941. נבצר, כמובן, מעיני רוחו של הרב הנערץ כי הכתובת אשר על המצבה הנ"ל תהיה ברבות הימים כתובת למצבת עצמו...

פגעי הזמן נגעו גם במצבה קדושה זו שבקישינוב: יד מיסתורית מרחה במשחה את הכתובת, והיא אינה ניתנת עוד לקריאה. עד כה לא העֵזו תושבי המקום היהודים לתבוע את עלבונה של מצבה קדושה זו ולבקש את שיחזורה.

✶

יום ה"שלושים" לפרעות תרס"ו הוכרז כיום־אבל לאומי והוא נקבע ליום ה' בשבוע, ט' בכסלו (24/11). כרוזים מיוחדים הוצאו ליום זה מטעם המורשה הציוני הגלילי, מטעם הוועד הציוני המרכזי בקישינוב וכן של הפראקציה הציונית "צעירי־ציון" (השניים האחרונים מובאים להלן במקור, ביידיש).

הוועד הציוני המרכזי קרא לעם, להתייחד ביום הזיכרון עם נשמות יקירינו שנעקרו מתוכנו באכזריות איומה, תוך הערצת עוז־רוחם של מאות חברי ההגנה־העצמית אשר התנדבו תוך סיכון עצמי לעמוד בשער ולהגן על כבוד ישראל. העם נדרש להשמיע את מחאתו הנמרצת בפני כל אומות העולם, אשר לא נרתעו מהזוועות שהשיגונהו — ולא פעלו נגדן. ולאחר שנוכחנו שוב כי אין לסמוך על אחרים, אין לחוס על אמצעים כלשהם ובלבד להצטייד בנשק לשם התגוננות. ידנו בלבד עשוייה להושיענו בעת צרה.

הכרוז מטעם "צעירי־ציון" מצטיין בבהירות יתירה ובעוז ביטוי, שלא נשמע כמוה עד כה. ניכר שכבלי הצנזורה הותרו, ועל־כן הותרה גם הלשון וגילתה את כל המרירות, שהצטברה בלב במשך שנים.

סיסמאותיו שתיים הן: א) "בדם ואש יהודה נפלה — בדם ואש יהודה תקום!", ב) "כל שיעיז בפניך לירוק — בעופרת ענה לו ואל תשתוק!".

לאחר ניתוח מעמיק של מצבו הטראגי של העם בשנות גלותו האחרונות באים דברי הכרוז להוכיח, כי קידמה כלשהי בחיי האנושות נקנתה מאז ומעולם בנחלי־דם של יהודים. רוסיה המשוחררת צועדת אף היא לקראת שלטונה על גבי אלפי חללים יהודים. ההיסטוריה חוזרת, איפוא, על עצמה: "ראשונים אנו במאבק לחירות, ראשונים להקרבה על מזבחה — אך אחרונים לזכות בה".

הדרך האחת והיחידה היא — להצטייד בנשק, שלא ניאלץ יותר לברוח ולהסתתר במחבואים, אלא לצאת בגלוי נגד אויבנו, נגד רצונו של העריץ [ה"צאר"] להאריך את שלטונו העצמי בדמנו אנו. אין המוות מפחידנו, כי יקרים לנו חיי בני עמנו שאינם עשויים להימכר בזול, שכן "דמנו ינחיל למשטר הישן את מפלתו הסופית!".

* הנוסח והצורה — לפי שנעתק מתוך אבן־המצבה ע"י מ. דודזון.

„Вѣчная память*)".

Въ дни 22-3 нисана, 5663 г., (6-7 апрѣля, 1903 г.), когда врагъ громилъ общину израилеву въ Кишиневѣ, тогда въ его глазахъ мало было и множество ея труповъ, наваленныхъ имъ на перекресткахъ всѣхъ улицъ, и громадное ея богатство, грабленное имъ среди бѣла дня, и ея дома и чертоги, имъ разломленные и разрушенные, — но онъ углубилъ еще свое развращеніе тѣмъ, что осквернилъ даже лагерь Господній, разрывая наглымъ гнѣвомъ тридцать свитковъ Торы на куски!

И вотъ, чуть успокоились сыны разоренной общины, они огласили постнымъ днемъ 13-ое аба, того года, когда многочисленною толпою благоговѣйно похоронили святые куски Торы, омоченные горячими кровью и слезами, здѣсь, подъ симъ памятникомъ!

Будетъ же сей памятникъ свидѣтелемъ, что воистину „Израиль и Тора — одно цѣлое". Итакъ, подобно тому, какъ его гибель была ея гибелью, такъ его радость будетъ ея радостью, при скоромъ возвращеніи Господомъ плѣнниковъ Сіона. Аминь!"

---

*) Надпись на памятникѣ надъ склепомъ на Кишиневскомъ еврейскомъ кладбищѣ, гдѣ хранятся разорванные во время погрома свитки Торы (Заповѣди Моисеева).

הכתובת ברוסית שעל מצבת־הזכרון
הטיוטה — כתב־ידו של הרב יהודה־ליב צירלסון, מחבר הנוסחאות בעברית וברוסית
(ברשותו האדיבה של ארכיון "בית־דוד", תל־אביב)

ביום האבל נקרא העם לחזור ליד קברות החללים על דברי השבועה הידועה:

״... לִשְׁבּוֹר אֶת כְּבָלָיו שֶׁל עַמֵּנוּ,
יָדָיו לְהַתִּיר הַפְּצוּעוֹת וּכְבוּלוֹת,
לִפְרוֹק עוֹל הָרֶשַׁע מֵעַל צַוָּארֵנוּ,
חוֹמַת הַגּוֹלָה לְנַתֵּץ עַד הַיְסוֹד.״

(תרגום אברהם לוינסון)

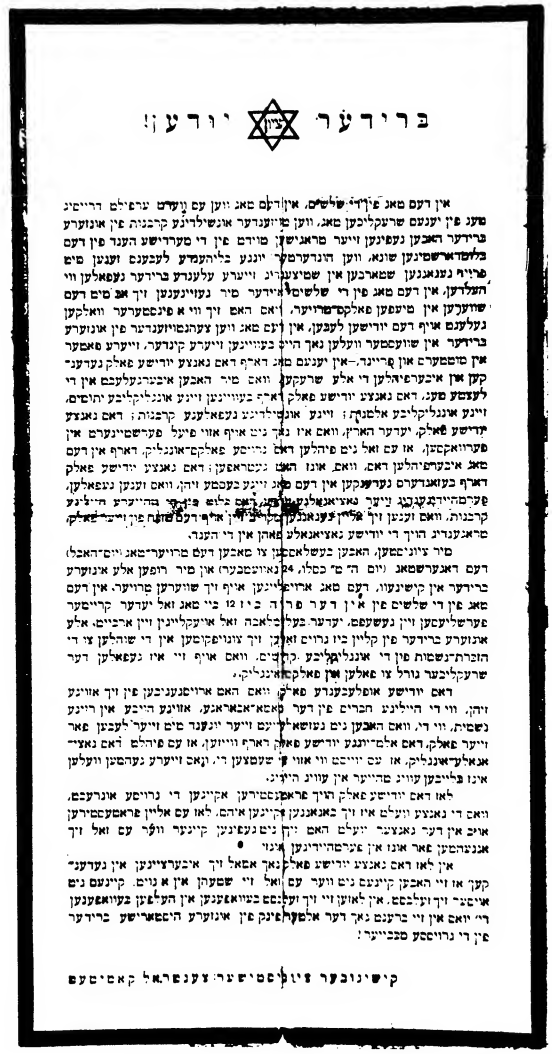
בסיום הכרוז ניתן ביטוי להערצת ההגנה העצמית ולכיסופי הגאולה: ״תחי ההתגוננות היהודית המזויינת! יחי המאבק למען זכויות לאומיות! תחי החברה החפשית היהודית בארץ־ישראל!״.

אין ספק: פרשת הפוגרומים היתה מ ת כ נ י ו ת ־ ה י ס ו ד של השלטון המרכזי. המשנה לשר־הפנים, הגנראל טראֶפוב, נאמן היה למשנת רבו, הצורר פון־פלֶאווה — שר הפנים ומחולל הפוגרום הראשון בקישינוב באחרון של פסח תרס״ג (אפריל 1903): ״א ת ה ת נ ו ע ה ה מ ה פ כ נ י ת ב ר ו ס י ה ע ו מ ד א נ י ל ה ט ב י ע ב נ ח ל י ־ ד ם ש ל י ה ו ־ ד י ם״... וככל שרבתה התסיסה בציבור וברחוב נגד עריצותו של השלטון־העצמי — למן השביתות החלקיות והכלליות ועד כדי התקוממות חלק מהצבא (קרונשטאדט) — ניסתה הריאקציה השחורה להילחם בשארית כחותיה, ובכל האמצעים הנפשעים והמרושעים, כדי להשיב את הסדר הישן על כנו. מצד אחד עשויים היו הפוגרומים להסב את המוני העם הפשוטים ומחש־בותיו לעבר אויב מדומה ולאפיק רצוי להם ביותר — ב י ז ה ו ש ו ד. ומצד שני — להפחיד את הכוחות המתקדמים, תוך הפגנת זרוע נטויה לנקמה.

קישינוב לא היתה, איפוא, ה י ח י ד ה שנפגעה מנחשול הפוגרומים אשר פקדו את ביסאראביה. לפי המקורות שפורסמו על־ידי ועדת־החקירה מטעם ״הקרן הציונית לעזרה״ בלונדון ב־1910, נערכו בחבל זה ל מ ע ל ה מ ש ב ע י ם פוגרומים. ברם, לא כולם הגיעו לכלל רישום מפורט, והרשימה הבאה היא, איפוא, חלקית בלבד:

	המקום	המחוז	נרצחים ונשרפים	פצועים	אנוסים	משפחות שדודות	נפשות	נזקים באלפי רובלים	אוכלוסיה יהודית לפי המיפקד ב־1897
1.	קישינוב	לאפושנה	29 *	56	1	?	?	300	50,237 נפ׳
2.	קאלאראש	״	60 **	275	2	412	2,500	1,000 ***	4,593 ״
3.	סטראשאֶן	״	1			?		100	
4.	שיפּוֹטאֶן	״				47		43	
5.	פּיטושקא	״				15		6	
6.	צ׳יאוֹראֶשט	״				13		20	
7.	צ׳וצ׳ולאֶן	״				20		26	
8.	וינאֶטוֹר	״	1			?		?	
9.	ואֶלצ׳ינאֶץ	״				36		?	
10.	הוֹרוֹדישצ׳ה	קישינוב (אורהיוב?)	2			14		13	
11.	בּודיי	אורהיוב				15		12	
12.	ראֶדאֶן	״				17		4	
13.	דאֶראֶנאֶו	״				32		29	
14.	האֶרטוֹפ־מאֶראֶ	״	1			29		29	
15.	הוֹדז׳ינאֶשט	״				11		11	
16.	אוֹנישקאֶן	״	4			?		?	
17.	מאשקאוֹץ	״				42		17	
18.	טאֶלאֶנאֶשט	״				40		?	3,876 ״
19.	אקרמאן	אקרמאן	7 ****	הרבה		388	1,749	900	5,624 ״
20.	בּייראמצ׳ה	״	2	5		115	570	200 *****	980 ״
21.	קאזאטשא	״	1			?		?	
22.	שאבּוֹ	״				13		4	
23.	איזמאיל	איזמאיל	1	?		149		567	2,781 ״

* מרבית הנרצחים והפצועים — על־ידי אנשי הצבא והמשטרה שירו מתותחים לתוך הבתים שמתוכם נשמעו יריות.
** כמעט כל הנרצחים והפצועים — על־ידי הפורעים שבחלקם הגדול עונו באכזריות איומה.
*** הערכת הנזקים על־ידי יעקב ציפלשטר בפרק המיוחד שלו (ראה להלן עמ׳ 314) נראית כמופרזת.
**** הצעירה פאניה שטיינברג הרעילה את עצמה שלא ליפול בידי פורעים־מאנסים.
***** הערכה ראשונית של הנזקים כפי שהובאה על־ידי הכתב ב״הצפירה״ (ראה להלן עמ׳ 299) נראית כמופרזת.

בּרידער ציון יודען!

קישינובער ציוניסטישער צענטראל קאמיטעט

הכרוז של הוועד המרכזי הציוני בקישינוב, לאחר הפוגרום בתרס"ו (אוקטובר 1905)
(ברשותו האדיבה של ארכיון "בית-דוד", תל-אביב)

מבחינת קרבנות-האדם — נרצחים, נשרפים ופצועים — וכן גם מבחינת ההרס והנזקים, עלתה ק א ל א ר א ש הסמוכה לקישינוב על כולן (פרטים בפרק המיוחד שלהלן): 60 ח ל ל י ם, 275 פ צ ו ע י ם (מהם 75 קשה) 412 מ ש פ ח ו ת ש ד ו ד ו ת, ש ה ן 2500 נ פ ש ו ת מכלל 4593 שבמקום. היקף הנזקים — כדי מ י ל י ו ן ר ו ב ל * (!)

אחריה באה ק י ש י נ ו ב, מבחינת קרבנות-האדם — 29 חללים, 56 פצועים ואנוסה אחת. ואילו מבחינת הנזקים — 300 אלף רובל — היא סבלה פחות מאשר א ק ר מ א ן — 388 משפחות שדודות, שהן 1749 נפשות — שנזקיה הגיעו לכדי 900 אלף רובל ו א י ז מ א י ל — 149 משפחות — שנזקיה היוו 567 אלף רובל. אחריהן באה ב י י ר א מ צ' ה, עיירה קטנטונת במחוז אקרמאן, שחלליה — 2, פצועיה — 5 ונזקיה — 200 אלף רובל. מכלל 980 נפשות שבמקום, נשדדו 115 משפחות שהן 570 נפשות, כלומר — למעלה ממחצית האוכלוסיה היהודית.

רושמי רשימות דאז לא טרחו משום-מה למנות את מספר האבידות שנגרמו לפורעים, הן מצד חברי ההגנה והן מצד הצבא והמשטרה. מתכנני הפוגרומים — שר הפנים ב ו ל י ג י ן ומשנהו ט ר א פ ו ב — לא העלו על דעתם, שבסופו של דבר ייאלצו — כנראה, בהתערבותו של ראש הממשלה החדש ה ג ר א ף ו י ט ה — לשים קץ לפרעות בעיצומן ובכוחו של הצבא. ומשלא נשמע ההמון לקול האזהרה ואף התעקש ולא עזב את המערכה, נאלץ כבר הצבא לירות, ה מ י ת ו פ צ ע ר ב י ם מ ה ם.

מתוך הידיעות המקוטעות שהופיעו בעיתונות נמצא, שב-ק י ש י נ ו ב נורו 25 פורעים ונפצעו 65, ב א י ז מ א י ל נורו ונפצעו כ-50 פורעים, ב א ק ר מ א ן — נורו 2 על-ידי הצבא ו-3 על-ידי חברי ההגנה ו ב ק ל א ר א ש — 2 על-ידי הצבא. אחד ממפקחי המשטרה בקישינוב לא התבייש להודות לאחר-מכן, שמתוך מאזן האבידות בנפש לשני הצדדים — הנפרעים והפורעים — "כ ל ה ע ס ק ל א ה י ה כ ד א י"...

עובדה זו של ריבוי הנפגעים מצד הפורעים שימשה עילה לממלא-מקום ראש-העיר פאנטאליי ס י נ א ד י נ ו לפעול בערמה על כמה מנציגי היהודים, אשר הוזמנו על-ידו לפגישה עם נציגי הנוצרים, לחתום על כרוז לתושבים בדבר הרגעת הרוחות והשכנת השלום בין היריבים.

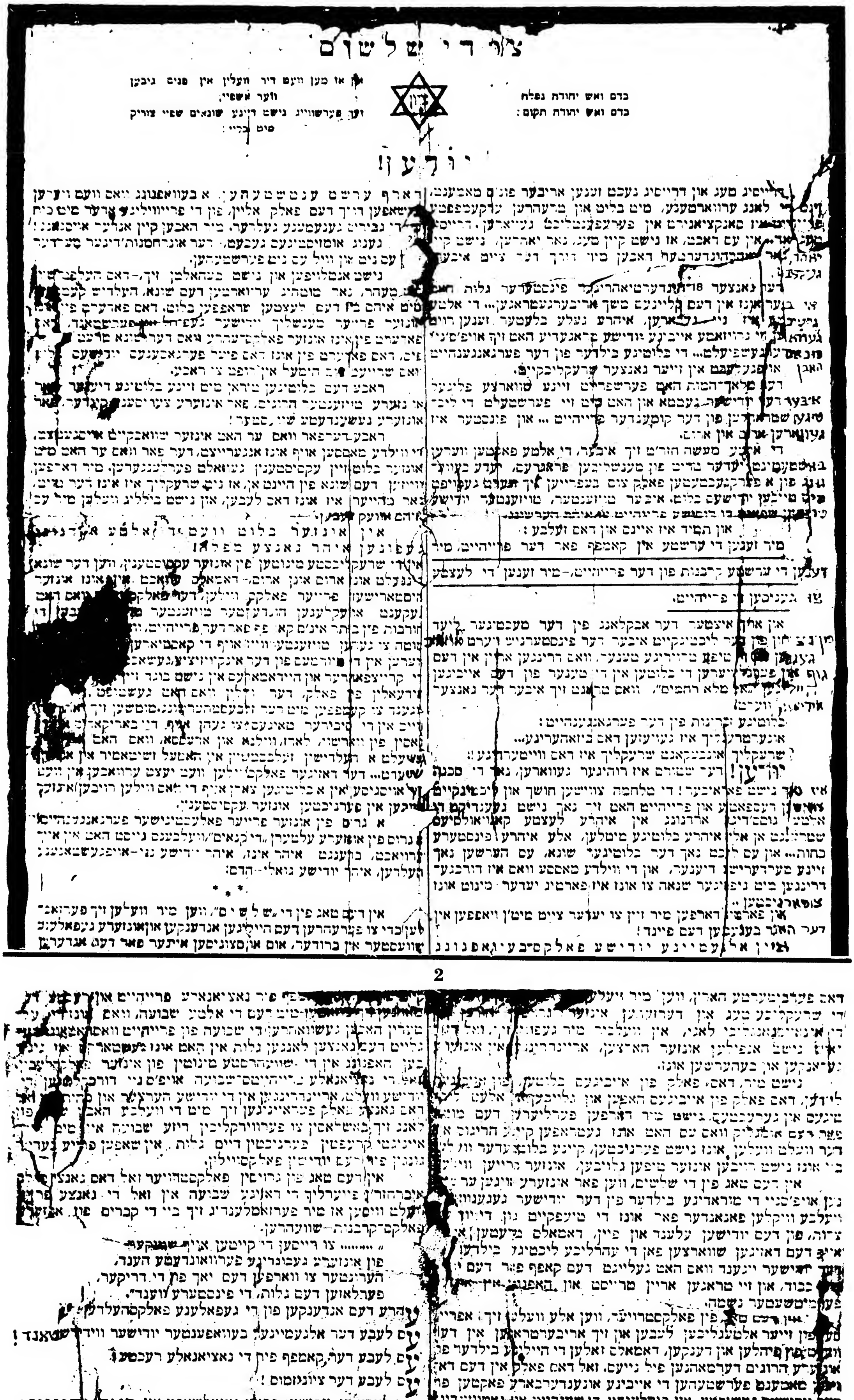
בעצם מוכח **היה** מתוך נוסח הכרוז, שהיהודים מודים כאילו גם באשמתם הם בפרעות, אך לדברי נציגי היהודים הם לא נמנעו מלחתום עליו מחשש חידוש הפרעות. הדבר עורר זעם ורוגז עצום בקרב כל האוכלוסיה היהודית, אך את הנעשה לא ניתן היה להשיב.

ס י נ א ד י נ ו, אשר בינתיים נתמנה לראש העיר במקום א.ק. ש מ י ד ט — איש אציל-רוח ומתקדם, שנאבק כל הזמן עם הצורר המושל חארוזין — ניצל את ההזדמנות (וייתכן, שבכוונה תחילה נתמנה לכך) להעביר במועצת העיר החדשה, הקרואה, החלטת שבח והודיה לחארוזין "אשר הגדיל לעשות" ו"הודות להנהגתו הזריזה (?) ביחד עם שרי החיילים נשארו תושבי קישינוב חיים וקיימים". זאת ועוד: נוסח ההחלטה אף הועבר טלגראפית לראש הממשלה הגראף ו י ט ה, לשר-הפנים בוליגין ולמשנהו הגנראל טראֶפּוֹב. הכוונה ברורה היתה למדי: ל ג ו ל א ש מ ה כלשהי מעל ראשו של מושל הפלך.

נ. ס ו ק ו ל ו ב, עורך "הצפירה", שנתקבל כעבור כמה ימים לראיון אצל הגראף ויטה, נדהם לשמוע מפיו את דעתו המוטעית על מעשהו של מושל הפלך. ברם, מזימתו של ראש העיר החדש הקדיחה את התבשיל ועוררה אף את חמתם של כמה מטובי הנוצרים בעיר, שוחרי צדק ויושר. הם החליטו לצאת במחאה חריפה על סילוף פני הדברים מצד ראש-העיר והריצו מיברק לראש הממשלה ו י ט ה בחתימתו של אחד מחשובי העיר, המהנדס סטאֶפאן סארבּוֹב, וזו **לשונו:**

"המחלקה הביסאראבית של החברה הטכנית הנקראת ע"ש הקיסר בישיבתה ביום השלושים באוקטובר, בשפטה על אודות המאורעות שקרו בקישינוב בימי 20—19 באוקטובר ש"ז, ובשפטה על אודות תוכן הטלגרמה ששלחה ה"דומה" [מועצת העיר] הקישינובית ע"ש הגראף ויטה, המיניסטר בוּליגין והגנראל טראֶפּוֹב, **מ ב י ע ה א ת** מ ח א ת ה כ נ ג ד מ ע ש ה ה א ל מ ו ת ל פ ע ו ל ע ל ד ע ת ה ק ה ל

* הערך הרשמי דאז של הרובל — מ ח צ י ת הדולאר, או ח מ י ש י ת הלירה שטרלינג.

צום דריי שלשים

בדם ואש יהודה נפלה
בדם ואש יהודה תקום:

און אז מען וועט דיר וועלן אין פנים גיבען
וועק אשפיי,
זאג פערשוויג נישט דיינע שונאים שפיי צוריק
מיט בלוי:

יודען!

2

עס לעבע דער אלגעמיינער בעוואפענטער יודישער ווידערשטאנד!
עס לעבע דער קאמפף פיר די נאציאנאלע רעכטע!
עס לעבע דער ציוניזמוס!
עס לעבע די יודישע פרייע געזעלשאפט אין

פאלעסטינא

קאמיטעט „צעירי־ציון"

קישינוב.

הכרוז של "צעירי־ציון" בקישינוב, לאחר הפוגרום בתרס"ו (אוקטובר 1905)

המחברים: חיים גרינברג ויוסף שפרינצאק

(ברשותו האדיבה של ארכיון "בית־דוד", תל־אביב)

ויושר האזרחים*, כאשר הירשתה לעצמה לעשות ה"דומה" העירונית. יען כי זאת האחרונה בהקדימה מחשבה למעשה ומבלי חכות להתברר המקרים עפ"י חקירה חפשית, שלחה טלגרמה בשם האזרחים בצירוף "יישר כח" לפעולות הפוליציה והחיילים. במחאתם והתמרמרותם על מעשה אלמות כזה כנגד הקהל, מבקשים חברי החברה הטכנית הביסאראבית את הגראף ויטה, לייסד חקירה גלוייה* על אודות הפרעות בקישינוב ויחד עם זה מבקשת החברה כי בחקירה ההיא ישתתפו אנשים העומדים בראש הכיתות ומפלגות האזרחים.

(—) ראש המחלקה סטאפאן סארבוב"**.

אקרמאן

כאמור לעיל, "איחר" הפוגרום באקרמאן ובמחוז בכמה ימים. הוא פרץ כאן כבר לאחר שער־הפלך נאלץ, לפי פקודה טלגראפית מפטרבורג, לסיימו בקישינוב.

אכן, התקנא ראש העיר בחבריו לדיעה בקישינוב הבירה, שכבר הספיקו לעשות את מלאכתם. מתוך חשש, שמא יואשם, חלילה, בפרישה מן הציבור, נקט שיטת "טוב במאוחר, מאשר לעולם לא". בכך מצא, כנראה, תימוכין בשלטונות הפלך, אשר פירשו את הפקודה מפטרבורג להפסקת הפוגרום — רק לאותו מקום שכבר היה קיים, מה שאין כן מחוז אקרמאן, שעדיין לא התחיל שם.

נסיון לבלימת ההסתה בקרב ההמון נעשה על־ידי קבוצת משכילים מחשובי העיר: התובע הכללי, שופט השלום, הנוטריון וכמה מבין חברי מועצת העיר. בכרוז שהוצא על־ידיהם נקראה האוכלוסיה להרגעה ולשקט, אך נבצר מהם להשפיע על ראש העיר, שנתן את ידו למכיני הפרעות ומחולליהן, — ואף לא על ראש הכנסיה הנוצרית, שדרש במפגיע מאת "בניו" "להכות ביהודים".

הפוגרום פרץ ב־22 לאוקטובר, בסיום הפגנת־הנגד לקודמתה לציון "יום הקונסטיטוציה". מהבוקר ועד לשעות הערב השתוללו הבריונים בפרברי העיר פאפושוי, קריבדה, קאמאנני־מוסט ועוד. למרכז העיר הגיעו רק עם חשיכה, כשאליהם נצטרפו אז עמי־תיהם מתושבי העיר והמשיכו עד לחצות — רצחו, שדדו והעלו באש. ביום השני נצטרפה אליהם קבוצת פורעים, שהגיעה מהעבר השני של הדניאסטר.

התפרצות הפורעים לתוך כמה מרתפי־יין והצפת הרחובות הסמוכים בנחלי־יין הביאו להתעצמות ההתפרעויות. איכרי הכפרים, שהוזמנו בעוד מועד לעיר, למען ישלחו ידיהם בביזה, כרעו על ברכיהם כדי ללקק מתוך שלוליות היין, ותרבה ההילולה.

ההגנה העצמית, אשר הוקמה עוד קודם לכן ביזמת צעירי הציונים, תוגברה בימים האחרונים והגיעה לכלל 200 איש — פועלים, זבנים ותלמידי־תיכון, מהם כ־20 לא־יהודים. בראשותה הועמדו המפקדים ישעיהו ברודסקי והרופא־המומר מ. ב. שאר, שצרת בני עמו נגעה מאד לליבו, והוא בא מעצמו להציע את שירותו. ברם, רק כמחצית חברי ההגנה מצויידים היו בנשק חם, והשאר — בכלי־משחית ביתיים.

ההגנה העצמית פעלה בהצלחה רבה רק במקומות שהצבא היה נעדר, ובידה עלה להניס את הפורעים ולהציל כמה רחובות.

* הפיזור של המעתיק.

** נוסח הטלגרמה — לפי "הצפירה" גל' 229, 13 בנובמבר 1905.

אבל כשנקלעה לרחובות, בהם הועמד הצבא, עמדה בחוסר־אונים: הצבא לא נמנע מלירות ישר בפני חברי ההגנה והגן על הפורעים. אכן, שירותי ההגנה — אגף המודיעין וכן "עזרה ראשונה" — פעלה ביעילות מירבית.

תושבי העיר השקטים, שלא נטלו חלק בפרעות, נתחלקו בהתנהגותם ובתגובתם. מהם שהסתובבו ברחובות וניסו להש־קיט את הרוחות הסוערים, ומהם שהעדיפו להתחבא בבית ולהציג איקונין בחלונותיהם. היו גם שהסתירו יהודים בבתיהם ואף ציידו אותם במזון. בניגוד לאוכלוסיה הארמנית בכללה, אשר פחדה לבטחונה, היתה האוכלוסיה הגרמנית אמיצה יותר.

מאות הנודדים, שיצאו את העיר בליל־הזוועות הראשון דרך גנים ושדות, הוכו ועונו בדרך על־ידי האיכרים מובילי הביזה בעגלותיהם. הכפריים אף מנעו מהם מחסה־ליל בבתיהם; רק בכפר גרמני סמוך מצאו אותו. מכל אלה נבדל אחד, ארמני אמיד ונועז, שהשתתף בפעולות ההגנה ואף העמיד לרשות הנפגעים את ביתו המרווח למשך חודשי החורף.

רק בסופו של יומו השני של הפרעות נתקבלה פקודה לסיימן. ומשלא נשמע לה ההמון לכתחילה, כוונה אליו ירייה, שהמיתה שניים מהפורעים. חללי הפוגרום היו 7 יהודים והרבה פצועים. נשרפו ונשדדו הרבה חנויות ודירות מגורים. 388 משפחות, אשר מנו 1749 נפשות (מכלל 5624 נפשות יהודים שבמקום) נשדדו ונשארו בחוסר־כל. כלל הנזקים הגיע לכדי 900 אלף רובל.

חללי הפוגרום, וביניהם חלל אחד מהכפר הסמוך קאזאטשא, נקברו בחלקה מיוחדת בבית־העלמין. לצידם — קבר מיוחד לששת ספרי־התורה שחוללו ונטמאו. במצבת־שיש שחורה מרכזית נחרת למזכרת־נצח דבר מאורע־הדמים בעברית וברוסית וזו לשונו:

"פה עמוד בן אדם ופקח מקור עינך
ואם לבך אבן וימס למים למראה הגל
הזה, תחתו מצאו מנוחה ששה
ספרי תורה ושמונה קדושים
לא כמות כל אדם מתו אלה
בדמי חייהם נתק פתיל
חייהם מיד פורעים אכזריים
אשר שסו רכושנו שלחו באש
משכנותנו ובבתי מקדש מעט קרעו ס"ת
ויחללו ושמונה נפשות
נקיים המיתו בענויים קשים
ביום המר ז' מרחשון התרס"ו
הנה הגל הזה עד ועדה
המצבה כי לא תשכח חרפת
עמנו עד תעבור — — — * זדון
מן הארץ".

ואלה שמות הנרצחים שנקברו בחלקה המיוחדת בבית העלמין באקרמאן: א) מיכל שטרנברג, ב) לייב פישמאן, ג) פאניה שטיינברג, ד) לייזר וולמאן, ה) סיומה גרינשטיין, ו) ישראל בוגאנוב, ז) ... אפרת, ח) אלמוני מהכפר הסמוך קאזאטשא **.

* חסרה, כנראה, המלה "ממשלת" — מטעמי צנזורה.

** לפי ספרו של ישראל שילדקרוט "על חורבות ביסאראביה, אקרמן — עיר מכורתי", תל־אביב, תשי"ד. שם ימצא הקורא פרטים נוספים על הפוגרום.

בייראמצ׳ה, מחוז אקרמאן

בהכנות לפרעות נטלו חלק רב ה״אוריאדניק״ (קצין־משטרה זוטר), שהיה מסייר בכפרים ומזמין את האיכרים ליום המיועד לפורענות, וכן הכומר המקומי, שהיה נוהג להקריא בפני מתפלליו את עלוני־השיטנה של קרושאוואן.

ב־22 לאוקטובר, ארבעה ימים לפני פרוץ הפרעות, הוזמנו נציגי היהודים לחנוכת כנסייה חדשה במקום, והם הגישו תרומה של 25 רובל לכיסוי הוצאות החגיגה. וראה גם ראה — זו שימשה עילה נוספת להגברת ההסתה. ירייה באוויר היתה האות לפתיחה. צילצול פעמוני הכנסייה — הזמנה לאיכרים שעמדו בציפיה מאחורי העיירה. ה״פריסטאוו״ (קצין־משטרה בכיר), שערב הפרעות הציע ליהודים לארגן הגנה עצמית, חמק אותה שעה מהמקום, והשלטון היה בידי ה״אוריאדניק״ הנודע. בהתחלה נעצרו כמה בריונים על־ידי חברי ההגנה והובאו למשטרה, אבל הם שוחררו מייד ואף צוידו מחדש בכלי־משחית למען ימשיכו בפעולתם. מנהל הסמינריון לפרחי־כמורה ניסה לעצור בעד הפורעים, אך לא הצליח.

בכתבה מהמקום שנתפרסמה ב״הצפירה״ מיום 7.11 נאמר בין השאר:

״ביום 26 אוקטובר החל בעירנו פוגרום עם כל פחדיו המלווים אותו, ונמשך גם ביום 27 עד לפנות ערב. הפורעים ברובם הם מאיכרי העיר. בקרדומות, כשלים, בולי־עץ ושאר מכשירי ההריסה יצאו והרסו את כל החנויות. כל הסחורות שודדו והובלו ע״י איכרים שבאו למטרה זו. וכאשר הורקו החנויות שפכו עליהן נפט ויציתון באש.

״אחרי־כן התחלקו הפורעים לפלוגות ויעברו בכל העיר. על כל בית נוצרי פסחו וכל בית יהודי העלו באש. אחרי אשר שברו ונפצו את כל רהיטי־הבית לרסיסים.

״———רבים מן היהודים נמלטו אל הקולוניות האשכנזיות הסמוכות אבל גם בין האשכנזים נמצאו רבים, שלא הניחו לבא אל קולוניותיהם, באמרם שהם יראים בעצמם, ויש שהצדיקו עלינו את הדין. כה נדו משפחות לעשרות עם יונקי־שדים מכפר אחד אל משנהו, עד שלבסוף הוכרחו ללון על אם הדרך תחת כיפת השמים, נרטבים מגשם ורעדים מפחד ומקור הליל———.

״הנזק עולה עד לשלוש מאות אלף רובל. עשירים נהפכו בן־לילה לעניים. חמש מאות ושבעים נפש נשארו בעירום ובחוסר כל, מבלי מקום ללון ורעבים לפת־לחם. עזרה נחוצה מאד.

״נודע הדבר, שמסדרי הפוגרום הודיעו לאיכרי הכפרים הסמוכים, שיבואו בעגלותיהם ביום המיועד לבוז בז. שעות ארוכות חיכו האיכרים מאחורי העיר עד אשר חוליגאנים אחדים החלו לצלצל בפעמוני הכנסת לאות כי יבואו העירה. והפריסטאוו נסע לו באותה שעה. [על החתום] ז ג ג.

״את העזרה הראשונה ישלחו הנדיבים ע״ש: הרב מ. רבלסקי, בייראמצ׳ה — חבל ביסאראביה״.

איזמאיל

עיר זו היא הנקודה הדרומית ביותר של החבל, ליד הגבול עם רומניה, והיא שוכנת על הגדה השמאלית של הדאנובה. כשם שרחוקה היתה ממסילת־הברזל, כן רחוקה היתה גם מהשפעת הרוחות החדשות, שהחלו מנשבות בקרב הציבור.

דבר מתן הקונסטיטוציה עבר כאן ללא שביתות מוקדמות ונתקבל במעין אדישות ללא הפגנות־שמחה כלשהן מצד האוכ־לוסיה, וכמובן — אף ללא ״ריוולוציות״ ותביעות פוליטיות נועזות, שכן חסרה היתה העיר ארגון מתקדם כלשהו ושקועה היתה בהתבדלותה ובקפאונה המזהיר.

לכאורה, נעדר היה כאן לגמרי הבסיס האידיאולוגי, כביכול, לשם עשיית דין ביהודים — ולא היא! ההכנות לפוגרום הבשילו גם במקום הזה, אמנם במאוחר, לאחר שנסתיימו בכל יתר יישובי ביסאראביה, והפוגרום התפרץ כאן רק ב־28 באוקטובר.

עשרים שעות רצופות השתוללו הבריונים ברחובות העיר לנגד עיני המשטרה, שלא ניסתה כלל להפריע להם. הם זרעו הרס וחורבן בחנויות ושדדו את כל הרכוש, שנמצא בתוכן ובבתי יהודים סמוכים. והתוצאה — יהודי אחד נרצח ו־149 משפחות (מכלל 2,500 נפשות יהודים בעיר) שדודות, שנהרסו כליל. כלל הנזקים הועמד לאחר מכן על 567 אלף רובל.

ההתפרעות היתה עצומה עד כדי כך, שהמשטרה נדרשה, לאחר חצות הלילה, לשים קץ לכך — אבל היא נאלצה לירות בפורעים, וכחמישים מהם אף נפגעו.

עם בדיקת הקווים האופייניים ביותר לפרעות אלו ברוב המקומות ניתן לבוא לידי מסקנות שלהלן:

א) הפוגרומים פסחו כליל את צפונו של החבל — מחוזות חוטין, באֶלץ וסורוקה — והתחוללו בעיקר בדרומו של החבל ובמיוחד במחוז קישינוב ובמחוז אורהיוב הסמוך לו. בירת החבל, על ראשי השלטון שבה — הגוברנאטור וראש המשטרה, — שימשה ציר מרכזי ומקור השראה להכנת הפוג־רומים. ככל שהמקום קרוב היה יותר לבירה, כן זכה להיות מושפע אישית ובלתי אמצעית מהמתכננים הראשיים.

ב) הצו הטלגראפי מפטרבורג מ־21 לאוקטובר לשר־הפלך חארוזין, להפסיק מייד את הפוגרום בקישינוב, נתפרש על ידו פשוטו כמשמעו — לגבי קישינוב בלבד. ועל־כן לא ראה את עצמו חייב לבלום את הפוגרומים, שפרצו בתחום שלטונו לאחר התאריך הנ״ל: ב־22 לחודש באקרמאן, ב־23 לחודש בקאלאראש, ב־26 לחודש בבייראמצ׳ה וב־28 בו באיזמאיל.

והרי ראשי הפורעים בקאלאראש הגיעו אותו יום בשתי קבוצות מיוחדות מקישינוב! המישנה לגוברנאטור טאטיש־צ׳אֶב הגיע למקום — מרחק־נסיעה של שעה אחת ברכבת מקישינוב — רק בשעה 4 אחר הצהרים, לאחר שנתבקש לכך טלגרפית עוד בשעות הבוקר המוקדמות. הוא הציב את אנשי פלוגתו — 60 במספר — רק כדי להגן על המוסדות הממשל־תיים בעיר בפני הפורעים. הוא לא נקט אמצעי כלשהו כדי לפזר את הפורעים ולהפסיק את ההשתוללות האיומה, שהביאה לידי 60 חללים, 275 פצועים ושריפות־ענק.

ג) מספר החללים שנפלו בפרעות בחבל ביסאראביה — פרט לקאלאראש — היה קטן יחסית לגבי מספר החללים בפוגרומים שבשאר חלקי רוסיה. מה שאין כן ביחס לביזה ולשוד. שכן ההסתה בקרב איכרי הכפר נסבה בעיקר על ״נתינת היתר מצד ה׳צאר־באטיושקה׳ להכות ביהודים שלושה ימים ולשדוד את רכושם״. ועיני הכפריים נתונה היתה אך ורק לביזה. עוד לפני פרוץ הפרעות הובא לידיעת הכפריים שבסביבה על המועד המיועד למעשה, למען יעמדו הכן לבוא על עגלותיהם למקום הפרעות כדי ליהנות מן ההפקר. חלוקת הביזה מלווה היתה לא אחת מריבות ותיגרות־ידיים בין ״מחלקי״ השלל לבין עצמם.

ד) על אף התביעות הנמרצות כלפי השלטונות, לעשות למען החזרת הרכוש השדוד מידי השודדים לידי בעליהם,

כמו שאירע לאחר הפרעות בתרס״ג (1903), הם ל א נ ע נ ו ל כ ך.

ה) בהלת־היציאה של היהודים מהיישובים הכפריים והש־תהותם זמן ממושך בערים הסמוכות הביאו לידי אבדן זכות־ישיבתם במקומות אלה.

ו) לקח הפוגרום הראשון בקישינוב בתרס״ג והקריאה שבאה אחריו להקמת ה ג נ ה ע צ מ י ת, מצאה הד נרחב ברחוב היהודי, וכמעט בכל עיר ועיירה הוחל באירגונה. ו״בעיר ההריגה״ של ביאליק היווה, כידוע, גורם מסייע לכך.

התסיסה, שקמה לאחר יום־הדמים ב־9 בינואר 1905, כש־השלטון הצאריסטי הפיל מאות חללים מבין משתתפי התהלוכה השליווה לארמון הצאר, החישה את פעולת האירגון, ובימי אוקטובר הגורליים עוד הוסיפה מרץ.

ההגנה, שהתארגנה הפעם לעיני המשטרה, מצויידת היתה בכמות לא מבוטלת של נשק. עם כל החסות הגלויה, שניתנה לפורעים על־ידי הצבא, אשר חסם את הדרך בפני חברי ההגנה, ר ב ה היתה פעילותה של ההגנה בהדיפת הפורעים מהרבה מקומות תורפה ובמניעת התפשטותן של הפרעות וממדים גדולים יותר.

КОМИТЕТЪ
ПО ОКАЗАНІЮ ПОМОЩИ
ПОСТРАДАВШЕМУ ОТЪ
БЕЗПОРЯДКОВЪ ЕВРЕЙСКОМУ НАСЕЛЕНІЮ
Г. КИШИНЕВА.

М. Г.!

Страшное бѣдствіе, постигшее еврейское населеніе г. Кишинева и разорившее тысячи еврейскихъ семействъ, налагаетъ на представителей мѣстнаго общества тяжелую и отвѣтственную обязанность—придти этимъ обездоленнымъ и несчастнымъ на помощь, предоставить имъ возможность хоть кое-какъ стать на собственныя ноги и не дать имъ сдѣлаться нищими, какими они очутились въ теченіе 2-хъ-3-хъ дней. Тысячи семействъ разныхъ классовъ, состоящихъ почти сплошь изъ тружениковъ-ремесленниковъ, чернорабочихъ, извозчиковъ, мелкихъ лавочниковъ и мелкихъ и крупныхъ торговцевъ—разорены до тла, квартиры ихъ разбиты, мебель и домашняя обстановка, инструменты, носильное платье и бѣлье уничтожены и разграблены, деньги и документы украдены, а само населеніе избито и разогнано. Около 50 убитыхъ и 85 тяжело и около 400 менѣе тяжело раненыхъ, много изнасилованныхъ. Громадное большинство очутилось прямо на улицѣ, безъ крова и пристанища, безъ одежды и пищи. Первоначальная помощь въ видѣ хлѣба, горячей пищи и пристанища, уже оказана мѣстнымъ обществомъ, которое, кромѣ того, производитъ усиленные сборы на мѣстѣ, чтобы оказать по возможности и болѣе существенную помощь. Размѣры бѣдствія, однако, такъ велики, что одних мѣстныхъ средствъ далеко не хватитъ для удовлетворенія даже десятой части нуждающихся. Убытки, по самому скромному разсчету, простираются на милліоны, и нѣсколькими десятками тысячъ, какія надѣются собрать на мѣстѣ, многимъ помочь нельзя, тѣмъ болѣе что значительная сумма уйдетъ на пропитаніе разгромленныхъ въ первыя двѣ недѣли, покуда уляжется паника, и людямъ дана будетъ возможность приняться за обычныя занятія. Необходима широкая помощь извнѣ, и мы обращаемся къ Вамъ съ покорнѣйшей просьбой—организовать сборъ пожертвованій въ В/ городѣ и по возможности скорѣе прислать намъ пожертвованія. Сочувствіе, проявленное къ намъ въ тяжелую годину неурожая, позволяетъ намъ питать увѣренность, что и теперь, въ моментъ острой, а потому и болѣе настоятельной нужды, наши братья придутъ намъ на помощь и дадутъ намъ возможность хоть въ слабой степени облегчить тяжелое горе. Пусть знаки любви и участія братьевъ уменьшатъ горечь сознанія вопіющей несправедливости и людской злобы.

Комитетъ:
Д-ръ І. С. Мучникъ.
Д-ръ Бернштейнъ-Коганъ Я. М.
Гальперинъ Елиша.
Гроссманъ С. М.
Кенигшацъ Е. С.
Кипервассеръ Изр.
Клигманъ М.
Красильщикъ И. М.
Перельмутеръ Ш.
Рейдель Е. І.
Розенфельдъ Ц.
Слуцкій М. Б.
Фукельманъ М.
Эттингеръ М. С. раввинъ.

Пожертвованія просятъ высылать по адресу: „Торговый домъ Перельмутеръ и Клигманъ“.

הכרוז של ועד העזרה בקישינוב, לאחר הפוגרום בימי הפסח תרס״ג/1903
(ברשותו האדיבה של הארכיון הכללי לתולדות ישראל, ירושלים)

נספחות

א

תזכיר ועד הקהילה בקישינוב

שהוגש ללופוכין, מנהל אגף המשטרה בפטרבורג, אשר נשלח במיוחד לקישינוב לחקירה על הפרעות של 6 ו־7 באפריל 1903 (לפי הספר "Кишиневскій погромъ" בהוצאת "Освобождение" ("שיחרור"), שטוטגארט, 1903).

הקיבוץ היהודי הגדול בקישינוב, אשר נפל קרבן למעשי אכזריות. שוד ורצח שאין דוגמתם, בידי אספסוף פרוע ובלתי־מרוסן, במשך שני הימים 6 ו־7 באפריל, מרשה לעצמו לראות בביקורו של הוד מעלתו בעירנו אות התענינות מצד ממשלת הוד מלכותו בגורמים שהביאו לידי התופעות המדאיבות וכן בנסיבות התפשטותן לממדים כה מחרידים.

האוכלוסיה היהודית רבת הסבל והעינויים בקישינוב מקווה, כי הוד מעלתו לא יסרב להטות אוזן קשבת לתלונותיה על אשר עוללו לה.

לדעתנו, אין למנות בגורמים שהביאו לפרעות את דבר ניצולה של האוכלוסיה הנוצרית מצד האוכלוסיה היהודית מבחינה כלכלית, כפי שמקובל היה לייחס לה במצבים דומים.

עד הזמן האחרון לא נראו סימני־מתיחות כלשהם ביחסים שבין האוכלוסיה הנוצרית והיהודית בביסאראביה, ובמיוחד בקישינוב. הדבר ניתן להסבירו בחלקו — על ידי סגולותיהם של תושבי המקום השקטים והשלוים ועל ידי התנאים הכלכליים הנוחים של האיזור. הראיה לכך היא, שבמשך עשרים השנים האחרונות לא היה אף מקרה אחד של התנגשות בין התושבים. באותם הימים שבדרום רוסיה ובדרום־מערבה של הארץ פרצו פרעות ביהודים, שררו בקישינוב השקט והשלום בין התושבים, ללא הפרעה כלשהי. להבת הפרעות ביהודים, שאחזה בכל דרומה של רוסיה בשנות השמונים, לא פגעה פגיעה כלשהי בחבל ביסאראביה.

מאותו זמן ואילך פקדה את ביסאראביה לא אחת הבצורת. ואף־על־פי־כן לא היתה עינם של התושבים הנוצרים, שהיו נתונים בקשיים כלכליים, צרה בשכניהם היהודים. שנה זו, שבאה לאחר שנת־ברכה ושובע בביסאראביה, לא היה בה כדי להביא לידי מתיחות בין הנוצרים והיהודים בשטח הכלכלי. והילכך יש, לדעתנו, להוציא בהחלט מתוך הגורמים לפרעות את השאלה של סכסוך כלכלי כביכול. ביסאראביה הברוכה והפוריה נותנת אמצעי־קיום בטוחים לכל עמל ועובד, ולא היה כאן מקום לאספסוף היחפנים, בדומה לערי־הנמל, שמהם יתלקטו כנופיות הפורעים.

המאורעות האחרונים, שלא היו כדוגמתם בתולדות הפרעות ביהודים, עומדים בניגוד גמור לחיים הציבוריים המקובלים באיזור ואין כל ספק, שאת הגורמים לכך יש לחפש לא ביחסי התושבים ליהודים, אלא בנסיבות של השנים האחרונות, ובמיוחד — בעובדות שנתגלו בעצם ימי הפרעות.

עם עובדות אלה אנו מונים בראש וראשונה את השפעתה של העיתונות המקומית, שנציגותה היחידה הוא העיתון "ביסאראבאֶץ". זה חמש שנים שהוא מופיע, ועד להופעתו לא היה באיזור שום ביטאון מקומי אחר. על "ביסאראבאֶץ" נפל, איפוא, הגורל להתחיל את פעולתו על קרקע־בתולה, ולכן הובטחה לו מלכתחילה השפעה יוצאת מן הכלל.

כבר משנה השניה לקיומו התחיל העיתון לנהל פעולת־הסתה מתמדת נגד היהודים באופן שיטתי ובצורה מכוערת ביותר, שלא היתה דוגמתה עד כה בשום עית ן רוסי אחר. ה"ביסאראבאץ" ראה, כנראה, את ייעודו רק בהסתה זו.

היינו יכולים להצביע על מאמרים, שיש בהם משום קריאה במישרין להשמדה המונית של היהודים. טבעי הדבר, שהאוכלוסיה אשר ניזונה ממקורות הביטאון היחיד באיזור, "ביסאראבאץ" — הופעת עיתונים אחרים לא הורשתה על ידי הצנזורה — שמעה וקראה מדי יום ביומו: "היהודים הם שונאינו, הם מזיקים לנו ויש לעקרם מן השורש".

הצנזורה המקומית, שפעלה בשמה של האדמיניסטרציה העליונה, מצאה, כנראה, הכוונה זו למועילה מנקודת־השקפה מדינית — אחרת אי־אפשר להסביר את היחס מצידה לענין זה.

מובן, איפוא, שהקורא הבינוני, ומכל שכן ההמון הפשוט, הבּוּר למחצה, צריך היה בסופו של דבר לסגל לעצמו את השקפת־עולמו של הביטאון הזה, שלפיו השמדת היהודים לא זו בלבד שהיא רצויה, אלא היא גם אפשרית ומוּתרת. זהו צד אחד של המטבע — מעין תקופת־הכנה, שמתעודתה היה לחנך את תושבי המקום ברוח ובכיוון מסויימים. מצד שני — עצם העובדה שהופעת ביטאונים אחרים לא הורשתה, כאמור, והכיוון הכללי של הצנזורה, הם הם שהוסיפו אומץ לכת־אנשים לא גדולה, שהיו מאוחדים ומלוכדים תחת דגלו של ה"ביסאראבאֶץ" — להתמיד בפעולת ההסתה.

אף גליון אחד של אותו עיתון לא הופיע, בלי שיתפרסם בו משהו מעליב ופוגע ביהודים. הקריאות "מוות ליהודים", "יש לעשות טבח ביהודים" — אלה הם דברי השיטנה התכופים ביותר שעיתון זה נזקק להם, כדי לפתור את שאלת היהודים. ולא זו בלבד שהקהל היה קורא רק את העיתון הזה, אלא שהיו נוהגים לקרוא אותו בכל המסבאות, המסעדות ובתי־התה. מובן מאליו, איפוא, כמה זה עלול היה לזרוע בלב הנוצרים רוח איבה ליהודים, שיש בה כדי להשפיע על החולשות המגונות שבאופי האדם.

כדי לשכנע את הקוראים, כי את שאלת היהודים יש לפתור ברוח דברי השיטנה של אותו עיתון, הוא ניצל בזמן הראשון את הרצח של הנער בדובּוֹסאַרי, שקרה זמן־מה לפני חג הפסח, ועד היום עדיין לא עלה בידי החקירה לגלות את הנסיבות לכך.

העיתון פירש את המאורע הזה בכל ימי ערב פסח, בצורה משכנעת ביותר, שהיהודים נזקקים כביכול לדם נוצרי, לצרכי דת; ואילו ההכחשה הרשמית מטעם הרשות המשפטית נתפרסמה במקום לא בולט ובצורה בלתי נאותה ובלתי משכנעת.

אי־אפשר היה שכל אלה, יחד עם הכיוון הכללי של העיתון, לא יסעירו את רוחו של ההמון, לא ייצרו מצב מתוח עד כדי כך, שהאבן הראשונה אשר תיזרק לחלון תשמש אות להתחלת הפרעות.

אין בידינו אפשרות לקבוע ולהוכיח, מאילו מקורות הגיעו הכרוזים שה פצו במסבאות קישינוב, בהם נאמר שה"צאַר" כאילו הירשה להכות ביהודים במשך שלושת ימי הפסחא. אבל עם זאת אי־אפשר גם שלא לציין, כי בתנאים אלה לא יכול האספסוף שלא לראות בכרוזים בדויים אלה המשך אותה ההכשרה שהעיתון המקומי הטיף לה במשך שנים. אם נשים לב אל הלקח, שיכלו תושבי העיר לקבל מפעולתם של השלטונות ביחס לתושבים היהודים, הרי ההמונים, שאינם מסוגלים להבין מה הם הגורמים לתופעות ציבוריות ומאורעות מדיניים, יכלו לבוא לידי מסקנה, כי כל מעשה שהיה נחשב לבלתי־חוקי לגבי שאר תושבי האיזור, מותר הוא לגבי היהודים. כך נראו בעיניהם גירושי היהודים ממקומות שונים, אשר הסינאט הממשלתי הגדירם לאחר מכן כבלתי־חוקיים. והוא הדין גם לגבי מעשיהם של פקידים שונים, כגון: קצין המשטרה פון־אוגליו וכו'.

הקיבוץ היהודי המקומי, בהיודע לו זמן רב לפני החג על התסיסה הגוברת בקרב האספסוף ועל סכנת הפרעות העלולה להתרחש בימי

הפסחא, שלח משלחת אל שר־הפלך בבקשה לנקוט אמצעי־הגנה לבטחונם של חיי היהודים ורכושם. הגוברנאטור הרגיעם ונתן להם את מלוא הבטחתו למילוי בקשתם. בהסתמכם על הבטחה זו חשבו היהודים, כי למותר הוא שידאגו בעצמם לאמצעי־הגנה כלשהם.

והנה במצב־רוח סוער זה התקרבו ימי הפסח. כל האוכלוסיה חשה בסערה העומדת להתחולל. על כך דיברו בכל מקום ובפומבי. והדבר לא נעלם גם מעיני השלטונות. והראיה לכך, כי עוד ב־4 באפריל פנו השלטונות אל הנהלת העיריה בדרישה, להכין מיטות נוספות בקסרקטין לשוטרים נוספים. והתמוה ביותר, כי לא זו בלבד שהשל־טונות לא התכוננו למאורעות הצפויים, אלא יתירה מזו: אף בעצם ימי הפרעות לא אחזו באמצעים הדרושים שהיו ביכולתם למען מניעת היקף האסון, שלא יגיע לממדים נוראים כאלה, שאף ברגע זה אי־אפשר להזכירם בלי חרדת־לב וזעזוע־נפש.

מעשי־רצח אכזריים ותעלולים, שאין להם דמיון כלשהו בהיסטוריה של השנים האחרונות בכל רחבי רוסיה, בוצעו לעיני פקידי המשטרה והשלטון הגבוהים והנמוכים. אף הצבא עמד מנגד ללא נקיפת אצבע כלשהי. מסיבות בלתי מובנות, לא השתמשו השלטונות בזכויות ובסמכויות שהחוקים הקיימים מעניקים להם במקרים כאלה. אין כל פלא, שההמון הפרוע ראה באדישות זו משום אהדה גלויה למעשיו. ולכן העז לעבור מניפוץ חלונות להריסת בתים וחנויות, ומכאן — לשוד ולביזה ולאחר מכן — לרצח המוני ולמעשי־אלימות, שאין הדעת מסוגלת להשיגם ולהבינם.

בתלונות שהוגשו למשרד התובע המשפטי, מודיעים הניזוקים על מקרי הסתה ועידוד שנעשו מצד שוטרים וקציני־משטרה, בהכריזם: "הכה ביהודים!" ואלה מהיהודים שהזדיינו מראש באלות ובמקלות, כדי לעמוד על נפשם, פורקו מנשקם זה על־ידי המשטרה.

וזוהי התוצאה ממעשי־זוועה אלה: 45 חללים, 86 פצועים קשה וכ־500 פצועים אמבולטוריים, רצח ואונס של נשים וילדות—מעשי־השתוללות למכביר והתעללות בלתי מרוסנת.

לא ייפלא, איפוא, כי הפורעים שנאסרו הביעו במצב כזה את תמהונם: "על שום מה אתם אוסרים אותנו, הרי ניתנה לנו הרשות להכות ביהודים!" היו מקרים שהפורעים הרסו לאור היום את הרכוש בבית אחד במשך 8—12 שעות רצופות, ועל אף פנייתם של הניזוקים לשלטונות על כל דרגותיהם בבקשת עזרה — לא הגיעה אליהם עזרה כלשהי מצדם.

רק בשעה 5 לפנות ערב ב־7 באפריל, כאשר נדרשו שלטונות הצבא המקומיים לדכא את הפרעות ולרסנן, החלו הבריונים למשוך את ידיהם ממעשיהם האכזריים.

עקב המאורעות המחרידים שתוארו לעיל נוצר מצב שאין בו משום ערובה כלשהי לבטחון עצמי, מצב של שלילת אפשרות מכל איש שיחזור בשלוות־נפש לעבודתו.

האוכלוסיה נשארה, איפוא, הלומה ורצוצה מהטבח הנורא שנעשה בה בימים האחרונים, מההרס והשוד שנעשה ברכושה ומאי־בטחונה ביום המחרת.

עדיין לא ניתן לקבוע מהו היקף הנזקים שנגרמו לאוכלוסיה היהודית. אולם ברור — שהם מגיעים למיליונים. מדורת ההרג והביזה שהוצתה בקישינוב אף התחילה להתיז את ניצוצותיה לכל רחבי ביסאראביה.

האוכלוסיה היהודית מחכה לפעולה מאת הוד מעלתו, שיהא בה כדי השכנת השלום, הנהגת הסדר, הרגעת הרוחות ובטחון החיים והרכוש. עצם ביקורו בעירנו הפיח בנו תקווה, כי הפעם יינקטו אמצעים נמרצים וממשיים.

מרוסית: דוד ויניצקי

ל. פאסטרנאק, לאחר הפוגרום

ב

הפוגרום רווי־הדם

(חוברת, שהופיעה באודיסה בשנת תרס"ז)

יעקב ציפלשטר, בן קאלאראש, העלה בחוברת זו, שנדפסה לאחר הפרעות, בשנת 1906, עדות חיה מזוועות הפוגרום.

קולות אימה — רחמים מעוררים
את המוח מנקרים, את הלב קורעים
קרבנות בני אדם טהורים וזכים —
באש נשרפים, בעשן נחנקים.

לא פוגרום כאן — ישובנו מוגר.
כמי נהר דם טהור ניגר.
אין מעצור לפורענות גועשת
ולהגנה עצמית — הן כוח ועצמה נדרשת! — — —

אותות מבשרים רעות

הנוער הקאלארשאי, כביתר ערי רוסיה, יצא גם הוא לחוג ביום 17 לאוקטובר 1905, כשנתפרסם מינשר הצאר הרוסי.
באותו יום בבוקר התאספו כ־50 צעירים ברחוב "השוק", על יד הספריה העירונית, ומשם נהרו לרחובות העיירה. הם דרשו מפועלי המקום והשוליות להפסיק את העבודה ולהשתתף אתם בחגיגת המאורע.

אליהם הצטרפו מיד כל פועלי המקום והם צעדו בחוצות בשמחה וגיל. במקומות רבים נעצר המון והושמעו נאומים שנסתיימו בקריאות "הור־רא". רבים מבין השוליות ובעלי המלאכה, אשר מעודם לא השתיכו לכל תנועה שהיא, הצטרפו בעל כרחם לתהלוכה, וכך הגיעו עד ל"וולוסט". שם התעכבה התהלוכה ושוב נשמעו נאומים וקולות תרועה. כל פקידי ה"וולוסט" *) יצאו לרחוב וקידמו בברכה את ההמון. זה כמובן הוסיף אומץ למתאספים, וביתר מרץ ויתר שמחה המשיכו לחוג את היום הגדול. עדיין לא הונפו דגלים ולא הושרו שירים, ברם משעזבו את ה"וולוסט" ונעו לכיוון רח' "השוק", שרוב תושביו נוצרים, גדלה השמחה וגברה ההתלהבות. הונף דגל אדום והחלו בזמרה. באותו יום נזדמנו בעיירה במקרה הרבה איכרים, אשר עקבו אחרי המעשה, אבל לא נראו סימני איבה מצדם.

לפתע הצטרפו להמון החוגג נוצרים אחדים מחוגי האינטליגנציה ומחסידיו של קרושאָוואן האנטישמי והתעכבו ליד התהלוכה והחלו להטיף מוסר למבוגרים.

הם טענו שאין זה צעד נבון לתת יד למעשים אלה, היינו להרשות שהצעירים יסיתו את האיכרים, ובינתיים התחילו הם עצמם להסית את האיכרים נגד היהודים. יהודים רבים שיצאו את העיירה באותו יום נאלצו להסתתר מפני האיכרים, אשר נטפלו אליהם בדרכם חזרה לעיירתם.

המבוגרים שבין היהודים הבינו מיד שמשהו עומד להתרחש, אבל הצעירים לעגו להם וביטלו את חששותיהם. הם האמינו כי מעתה ועד עולם תחיה האנושות בשלום, שלווה ושובע והשמש תשלח קרניה במידה שווה לכל נפש.

לצערנו הגדול נתגלתה מיד הטעות הגדולה: בשעה ארבע אחרי צהרי היום, כאשר התהלוכה עדיין נעה ברחוב והנוער שלנו היה שטוף בנאומים ועדיין הדהדו צעקות ה"הור־רא", ירד ענן שחור והתפשט על עיירתנו. פחד מוות נפל על כל אחד ואחד. הרכבת שהגיעה מקישינוב הביאה את הבשורה העגומה והאיומה כי בעיר החל

*) "וולוסט" = נפה.

פוגרום ביהודים. כעשרים צעירים מיהרו לתחנת הרכבת ופניהם לעיר קישינוב כדי להושיט עזרה לאחיהם. למחרת ה־20 באוקטובר הגיעו מקישינוב הרבה יהודים עם נשיהם וטפם ובפיהם סיפורים נוראים. אחינו בני קלרש היו יותר מדי עסוקים בהכנסת האורחים מקישינוב ושכחו לדאוג לגורל עיירתנו אנו.

שבת (22 לאוקטובר) התפשטה בעיירתנו השמועה שלמחרת יחזור מעשה קישינוב גם בקלרש. החלו אנשינו לטכס עצה איך להגן על העיירה מפוגרום. לצערנו הרב התחילו לחשוב על כך במאוחר מדי. משך כל היום התיעצו ולא הגיעו לכלל מעשה.

בעלי הבתים הקשישים והעשירים האמינו בתועלת שבהענקת כסף למדריכי הפורעים והצעירים החלו לארגן קבוצת הגנה עצמית. לצערנו, אחרו אלה ולא עלה בידיהם לפעול רבות. לא היתה להם שהות אפילו להתארגן כהלכה ולהכין את הכלים הדרושים להגנה עצמית, וההגנה נאלצה לכן לקדם את פני המרצחים הפראים בידים ריקות, אך אילולא ההגנה העצמית לא היה נשאר זכר לעיירה.

יום מרחץ הדמים

ביום א' 23 לאוקטובר, בשעות הבוקר המוקדמות, הגיעו ליריד העיירה איכרים רבים מהכפרים שמסביב. ההמון היה רגוע ושלוו כבכל יום־יריד. בשוק התנהל המקח והממכר בין יהודים ואיכרים כמימים ימימה. בעלי החנויות נמצאו בהנויותיהם ומכרו את מרכולתם כרגיל. כל אחד היה נתון לעסקיו, מזג האויר היה יפה כאילו "להכעיס" והשמש קרנה כביום קיץ בהיר. כל אחד היה ער ועליז, והעיירה היתה שקועה בפרנסתה כרגיל.

פתאום, סמוך לשעה עשר בבוקר, שעת בוא הרכבת מקישינוב, הופיע ברחוב השוק מחנה חוליגנים כשהוא מכוון דרכו מתחנת הרכבת אל העיירה. אחדים מחברי ההגנה העצמית שנזדמנו בתחנת הרכבת הכירו מיד בתוך המחנה הזה חלק מהחוליגנים הידועים לשמצה שבקישינוב. הבחורים מיהרו לעיר ואספו את כל חברי ההגנה והחלו להתכונן לקראת הקרב. לא היה בעיר כל כוח משטרתי, כי הפריסטאוו (מושל העיר) עזב את העיירה בעוד מועד, ביום ו'.

מחנה החוליגנים החל במלאכת הפוגרום.

תחילה התיצבו על יד דוכן של יהודיה מוכרת לחם, וגוי אחד חטף ככר לחם בלי לשלם מחירה. היהודים שנוכחו בשעת מעשה הבינו מיד כי אין זאת אלא אמתלא. הם התפזרו מיד בכל העיר וקראו לתושבים לנעול את חנויותיהם ולהיות מוכנים. אולם בטרם הספיקו לסגור את שלוש החנויות הראשונות וכבר החלה בהלת ריצה. כבר נשמע רעש פיצוץ ושבירת חלונות ושמשות, קולות נצחון החוליגנים. הפוגרום החל.

כל האיכרים עם נשיהם וטפם החלו יחד עם כל היהודים לברוח בבכי ובצעקות. תוך עשר־חמש־עשרה דקות פונתה העיירה מהאיכרים. הם התפזרו כולם ונעצרו על יד מבואות העיר לראות מה ילד יום.
מחנה החוליגנים נעצר בלב השוק ואחד נאם נאום שסיים אותו בקריאה "להכות ביהודים!" המחנה התנפל כזאבים מוסתים ומטורפים על העיירה והחל להשחית ולהשמיד את הבתים והחנויות של היהודים.
תוך זמן קצר באו לעזרתם פועלים ופקידים בכירים נוצרים, ברם לא עבר זמן רב וחברי ההגנה הצליחו לגרש את החוליגנים והם נאלצו להיסוג עד קצה העיירה על יד הוולוסט.

שם תפסו החוליגנים עמדות טובות בין הוולוסט והכנסיה.

כשעתיים תמימות נאבקו הצעירים המעטים בגבורה עם החוליגנים על יד הוולוסט; אולם לצערם גדל המחנה של החוליגנים מרגע לרגע ובידיהם רובי ציד. מספר הרובים הלך וגדל עד שהגיע מספרם לארבעים. ברד אש שוטפת ניתך על ראשם של הצעירים היהודים אשר נאלצו להיסוג כשאחדים מהם פצועים וזבי־דם. כששה־שבעה אנשים ובידיהם אקדוחים עדיין נאבקו עם הרוצחים, אבל לבסוף נרתעו אף הם, ואז התנפלו החוליגנים על העיר באכזריות פראית באין מפריע

האיכרים אשר רק לפני זמן קצר ברחו ממקום האירועים מבוהלים וממררים בבכי, חזרו ממקום עמידתם, מוסתים על ידי החוליגנים. תוך שעתיים בזזו את כל העיר על חנויותיה, מחסניה ובתיה. אחר כך העלו הכל באש. כל מי שנתקל בדרכם ברחוב או בבית נהרג. מי שניסה להציל נפשו מאש נהרג ביריית רובה. אי־אפשר היה להציל אפילו מלבוש דל. אחדים נהרגו במהלומות גרזנים. לא חמלו על זקנים, נשים וטף, ואלה שנחבאו בעליות גג או במרתפים נשרפו חיים. יהודים אחדים וביניהם נשים וילדים נמלטו אל מעבר לעיר כדי למצוא מקלט בביצת היאור ונהרגו לאחר עינויים קשים. אשה אחת היכתה במוט ברזל בראשה ומיד נפלה ארצה מתבוססת בדמיה. המרצחים חשבוה למתה ועזבוה. כך נשארה שוכבת בהעמידה פנים כמתה והצילה את חייה. הרבה איכרים עברו על פניה וחיטטו בכיסי בגדיה בחשבם אותה למתה. עיני האשה הזו במחזות אימים. לעיניה נהרגו המון יהודים, ביניהם דודה ואשתו. באותו מקום אנסו המרצחים אשה צעירה יפת־תואר, אחר כך עקרו עיניה והשאירוה עירומה ללא כל לבוש לגופה. למהרת העבירוה לקישינוב ושם נפטרה.

אם אחת ושלושת ילדיה הצליחו להגיע לביצה ושם רבצו בבוץ עמוק שתי יממות ללא אוכל ומים. ביום השלישי הוביל אותם איכר לעיירה תמורת שני רובלים. רגליהם היו קופואות מקור עד שנאלצו לחתוך את נעליהם מעל רגליהם.

יהודי אחד בשם חיים בראנד נמלט לכפר וביקש מחסה אצל איכר ידיד, אך זה לא רצה להכיר אותו וגרשו מחצרו. היהודי התחנן, הציע לו את כל כספו שהיה ברשותו. לקח האיכר כל כספו, כ־3000 רובל, ואחר כך רטש את בטנו בסכין. לרוע מזלנו היו בכל חצר, כתמיד בעונת הסתיו, הרבה חביות יין והאיכרים והחוליגנים שתו לשכרה את היינות המשובחים ביותר. אחר כך שברו את תחתיות החביות והיין נשפך לחוצות והציף את כל הרחובות. מובן מאליו שהשיכרות גרמה למעשי אימים גדולים יותר.

על יד חנות מכולת בה נמצא בית קיבול גדול של נפט נעצרה כנופית שיכורים פרועים, שדדו והשחיתו הכל ואחר־כך פתחו את בית הקיבול של הנפט, שפכוהו על המכולת והציתוהו. הם שאבו בדליים את הנפט מהמלאי ושפכוהו על המדורה וליוו מעשיהם בצעקות פראיות. אין לתאר את להבות האש האיומות שהתנשאו אל על. למעלה מעשרים פוד נפט (כשלוש מאות ק"ג) נשפכו.

לפתע הבחינו באשה ונערה כבת 17—16. הן נתפסו על ידי השיכורים הפראים והובלו אל המדורה הגדולה. הכנופיה סיבבה אותן במעגל. אחד שלף מפוחית יד והחל מנגן "קאזאטשוק". הכנופיה הפרועה דרשה בצחוק פרוע משתי האומללות שתרקדנה אחת מול השניה את ריקוד הקזטשוק. האומללות נאלצו למלא אחרי דרישת הכנופיה. למעלה מרבע שעה רקדו בבוץ, והפראים ליוו אותן במחיאות כפיים, עד שהשתיים נפלו בבוץ מאפיסת כוחות. הן נתפשו כל אחת ברגליהן וידיהן על ידי החוליגנים שהקריבו אותן לאש, נדנדו אותן כנדנדות הנה והנה בליווי צעקות "אוידא, אוידא" והשליכו אותן למדורה.

מחנה אחר של חוליגנים ואיכרים רצו לבית הכנסת הגדול. ביניהם נזדמנו כמה מ"יחפני העיירה" שטקסי התפילות בבתי הכנסת היו נהירים להם. ביניהם גוי של שבת שהיה ממתין בשבתות וימים נוראים עד סוף התפילות כדי לכבות את המנורות. הוא התיצב על יד עמוד החזן, התעטף בטליתו ובניגון של החזן החל להגיד "אתה הראית", אחר כך ניגש לארון הקדוש, הוציא את ספרי התורה וקרא בקול בשמות יהודים (כפי ששמע בשמחת תורה בזמן ההקפות), שיתכבדו בנשיאת התורה וכה חילק לאיכרים ולחוליגנים את כל ספרי התורה. אחר כך ערכו הקפות ורקדו כשספרי התורה בידיהם כמנהג היהודים בשמחת תורה.

תוך כדי ריקוד יצאו לרחוב כשספרי התורה בידיהם, וקרעו את הספרים לגזרים. הם פרסו חלק מהספרים על פני הבוץ ועשו מהם "שבילים". על אותם המעשים חזרו ב"בית המדרש" שעל יד בית הכנסת הגדול. בשני בתי הכנסת קרעו והחריבו 40 ספרי־תורה.

בחצר אחד הבתים נמצאו 18 הרוגים, ברובם גופות חרוכות. בעלת החצר, אלמנה ונכדתה, נערה בת 14—13 שנה, צררו צרור מחפצי הכסף מיד עם התחלת הפוגרום והחלו רצות בחצר ומבקשות מקום מחבוא. השכן הנוצרי הבחין בהן וקיבל את פניהן בגרזן והרגן לאחר שנטל מהן את צרור הכסף. לאחר שפרצו השריפות זרק אותן לתוך הלהבות, וכנראה עדיין גססו אז. למחרת מצאו אותן בין אודי האש כשהן מחבקות אחת את רעותה וסימני חבלה בגופותיהן.

באותה חצר התגורר זוג זקנים. הזקנה היתה חולה ומרותקת למיטת חוליה. כל זמן המאורעות לא זז הזקן ממיטת הזקנה, אם כי יכול היה להציל בנקל את נפשו. רגשי הרחמים כלפי אשתו, שבילה יחד אתה למעלה מ־50 שנות חיים, לא נתנו לו לזוז ממיטתה. עם פרוץ השריפות נאלצו לעזוב את המקום. הזקן נשא את אשתו על גבו והחל לרוץ אתה לכיוון תחנת הרכבת. הבוץ העמוק הכביד מאוד על התקדמותו. הוא חלץ את מגפיו והמשיך ברגליו היחפות בריצתו. לפתע הגיחו כמה חוליגנים מאחוריהם והיכו בראש הזקנה במוט ברזל. היא נפלה ארצה ואיבדה את הכרתה. המרצחים חשבוה כמתה ואז היכו בראש הזקן והרגוהו. יהודי אחד שהיה במחבוא ביחד עם אשתו וילדיו — כשנשמעו קולות החוליגנים על יד מקום מחבואם ולא הצליח להשתיק את תינוקו הרך שצרח תפס בגרונו כדי להשתיקו, והילד נפח את נשמתו.

אשה אחת יהודיה וילדיה מצאו מחבוא־סתר במחסן בחצר. האש אחזה במחסן מכל צדדיו והמולדובנים וגרזניהם בידיהם לא נתנו לאשה ולילדים לצאת מהמחסן, וכך נשרפו חיים.

יהודי אחד, דב ברקוביץ, איש עשיר, היה ידוע בכל רחבי ביסראיה בשם "ברל ליבה'ס", נשדד קודם על ידי המולדובנים, שהוציאו 7000 רובל מכיסו ואחר כך הרגוהו באכזריות נוראה. הם כרתו את לשונו ועקרו את שיניו והיכוהו מכות רצח עד שבבית העלמין הכירוהו בקושי.

עוד ועוד מחזות כאלה התרחשו בחוצות העיר באין מפריע למעשי הבריונים. פחד מוות נפל על יהודי המקום שהתחבאו בעליות־הגגות, במרתפים וכו'.

כנופיות הפורעים, בהבחינם שאין מתנגדים למעשיהם, התחזקו והתפרעו יותר ויותר וביצעו מעשים שהשערות סומרות לשמעם.

למזלם של בני העיירה הגיע מקישינוב סגן המושל בראש 55 חיילים. זה היה בשעה ארבע אחר־הצהריים, ואז התפזרו הכנופיות ועזבו את העיירה. היהודים סברו שהצרות חלפו והחלו אט־אט לצאת ממחבואיהם. יהודי אחד, אברהם מוגנשטיין פרץ בשמחה רבה כשהבחין בקצין ובחייליו. הוא ניגש לקצין, נשק את ידו וצנח ארצה מת ובפיו המלים: "ברוך השם"!

אבל עם חשכה החלו מחדש מעשי הרצח הנוראים. החוליגנים והמולדובנים פרצו שוב לתוך העיר וביתר אכזריות חזרו על מעשיהם מאותו יום. הם שדדו את הבנינים והחנויות הגדולות ביותר והעלום באש, ביניהם את בית המדרש ובית הכנסת הגדול.

העיר קאלאראש נראתה כמוקד של שריפות נוראות.

מסביב שררה דממה איומה. האוכלוסיה היהודית התפזרה והתחבאה במקומות שונים, אף אחד לא ניסה ולא העיז להציל משהו, כי פחדו לסכן את חייהם. מדי פעם נשמע קול ניפוץ זכוכית בליווי צעקות "הורא", ופחד איום נפל על היהודים. כל אחד שכב במקום מחבואו — מבכה את מר גורלו. הרבה שכבו במרתפים, מבלי לדעת על המתרחש בחוצות, ושם נשרפו חיים.

יום ב' 24 לחודש בטרם בוקר, חושך ושקט. השמים מתחילים להראות סימני אור. עננים כבדים של עשן סמיך תלויים באויר ומסתירים הכל מסביב. קרני השמש המאירות נראים מפעם לפעם מאחורי הר חשוך ושחור. וככל שעולה השחר כן נעה השמש יותר כדי להתחבא מאחורי העננים המעושנים והסמיכים. כאילו מתביישת היא ממראה עיניה על המתרחש עלי אדמות...

היהודים שהיו חבויים משך כל הלילה במקומות שונים החלו להראות את פניהם ברחוב. לפתע חזו בתמונה כזאת שאין אדם על פני הארץ יכול לתאר לעצמו. איום ונורא היה לחזות בתמונה עגומה זו, שדומה לה אפשר רק למצוא בימי הבינים בזמנם של מסעות הצלב, או בימי בוגדן חמלניצקי, גונטה ז'לזניאק וכו'. שלושת רבעי העיר נחרבו. העשן והפיח מחניקים את הנשימה. ברוב

המקומות נראות עדיין להבות אש, אנשים מתרוצצים ברחובות. פניהם מושחרים, אין אדם מכיר את רעהו.

זעקות קורעות לב נשמעות מכל הצדדים. כאן רואים אדם פצוע בזרועו, שני פצוע ברגלו, שלישי סתם פצוע וחבול. רבים רצים יחפים וערומים. מי שמכסה בשרו בבגד ילדים ומי בשמלת אשה. רבים מלקטים סמרטוטים קרועים מתוך הבוץ. הרוגים מוטלים בכל הרחובות כבימי מלחמה.

הנה מוטל אדם כשמחצית גופו חרוכה ומסביבו קהל המנסה לזהותו, אבל לשוא. מגיע בנו של ההרוג שמזהה את מגפיו ומכנסיו של אביו — ונופל מתעלף. סמוך לזה מוטלת גופת אשה שהוכתה באכזריות ופניה מוטלים בבוץ. רוצים לזהותה, אבל לשוא. מגיע אותו בחור שהתעלף קודם, והוא מזהה את אמו.

מעבר לרחוב עומד יהודי על יד חורבה. מחניק העשן, הגחלים עדיין לוחשות. היהודי ניצב במרכז החורבה ואוסף לתוך אמתחתו עצמות חרוכות. הוא מסיים את מלאכתו, קושר את צרור העצמות ופורץ בבכי מר: "זהו אבי, וזוהי אמי, שניהם ביחד".

על יד חורבה שניה ניצבים אנשים ליד גופותיהן החרוכות של אשה ונערה כבת 13 בין אודים שרופים. שתיהן חבוקות פנים לפנים כאילו מתנשקות. מזהים אותן: סבתא ונכדתה... התמונה האיומה מצביעה על הרגע הנורא בו נפרדו השתיים, אחת מרעותה.

באמצע הרחוב בבוץ העמוק משרכת דרכה עגלה עמוסה גופות מתים. יהודים מספר מלווים את העגלה בדממה. עיניהם מושפלות ארצה. אחדים מזילים דמעה הנופלת לבוץ העמוק ומתערבבת בטיפות הדם הנוזלות מגופות ההרוגים שבעגלה. — את מי מובילים שם? — נשמעת צעקה מקרב האנשים העומדים ליד חורבות בתיהם ומחטטים באודים.

— אין אנו יודעים מי הם, איננו יכולים לזהותם!

עוד ועוד מחזות אימים כאלה הקורעים לבבות מתרחשים באותו יום. אנשים מתרוצצים ומחפשים את בתיהם ואינם מכירים את מקום בתיהם השרופים. בנשימה כבדה אצים רצים יהודים, ואחד עוצר את רעהו בשאלות שונות. מי ששואל על אביו, על אמו, ומי על בנו, בתו או תינוקו. כל אחד מקווה לקבל תשובה שאכן ראי את אביו, אמו, ילדיו. אבל לשווא, השאלות נשארות ללא תשובה וללא מענה. לפתע פורצת זעקה, התרוצצות וקולות נוראים בוקעים עד לשמים.

— "מה הדש?"

"הפוגרום חוזר" — שומעים מכל צד — "גוזלים שוב"!

— "היכן ?"

— "על יד תחנת הרכבת", צועקים — "שם החלו שוב".

רצים להזעיק משמר צבאי וממהרים למקום הפורענויות.

— "הור־ראו!" — נשמע קול החוליגנים והאיכרים ושוב קולות ניפוץ שמשות וחלונות שמתערבים עם זעקותיהן קורעות הלב של נשים וילדים.

המשמר הצבאי מגיע והחוליגנים עסוקים במלאכתם. בחור יהודי מתרוצץ בין החוליגנים ומבקש מקום מקלט. החוליגנים והאיכרים רודפים אחריו, חוסמים את דרכו. הצבא יורה מטר יריות ונופלים שני איכרים הרוגים וגם הבחור היהודי. יתר החוליגנים והאיכרים מתפזרים.

הקהל נבהל יותר ויותר, כל אחד חושב שכל הנעדרים מטווח ראייתו, נהרגו. מאות אנשים רצים לתחנת הרכבת ושם היו מחזות שמחה כשאחד מצא את השני חי ומרוב שמחה התחבקו והתנשקו, כי כל אחד חשב את חברו, כי בין המתים חלקו.

הקהל הולך וגדל. קצין חיל המצב נתן לקהל רשות להתאכסן בתוך בנין "המשביר הממשלתי" שהיה קרוב לתחנת הרכבת. הקהל מתחיל לעבור לשם. מתחילה רדיפה. אחד רץ לפני חברו לתפוס מקום. אחד נדבק לגופו של השני כדי להימלט מהקור ששרר באותו יום וקולות הזעקה קורעי הלב של הנשים והילדים בוקעים את השמים. מרחוק נראית הרכבת שהגיעה לתחנה. כולם רוצים להסתנן לתוך הקרונות, אבל אין נותנים. הפריסטאוו ניצב שם וקורא מתוך רשימה את שמות הפצועים. סניטרים מופיעים ונושאים לקרונות הרבה פצועים, אחדים מעמידים פני פצועים כדי לזכות ולהמלט.

הרכבת הסניטרית עם הפצועים עוזבת את התחנה. במקומה מגיעה רכבת נוסעים. ובטרם נעצרה ממש, מתנפלים האנשים עם נשיהם וטפיהם על הקרונות, אחד מטפס על גבי חברו, עד שכל הקרונות נתמלאו ואחדים מחפשים מקומות על גבי גגות הקרונות. מאושר היה האדם שהצליח לתפוס מקום ברכבת. הרכבת זזה והקהל נמלט לקישינוב.

הכפרים סביב קאלאראש

מיד לאחר שהחוליגנים הפראים והאיכרים גמרו את מלאכתם הפרועה ב־23 לחודש בעיר, פנו האיכרים לכפרים והחלו גם שם "לטפל" ביהודים. בכל הכפרים סביב לקלרש היה ליל ה־23 לאוקטובר ויומו של 24, נוראים ביותר. האיכרים החלו לבוז את רכוש היהודים ולהכות בכל יהודי שמצאו בכפר. יהודי הכפרים שלא ידעו על המתרחש במקום אחר, החלו להתרוצץ מכפר לכפר, בחשבם שבכפר השני ימצאו מחסה. לצערם, ברחו מן הפח אל הפחת. בכל מקום פגשו בכוחות ההרס אשר בלי רחמנות חיבלו והשמידו רכוש יהודי.

זה היה גורלם של יהודי כל הכפרים מסביב — טאָמאַלאָוץ, אונישקאן, ה.רודישטה, אוזינאשט, שישלאַן, פאַטיצ׳אַן, שיפוטאַן, סטראשאַן ווארזאַראַשט, סאדובה, דאַלנה, מיראַשט ווארניצ׳אַן ועוד ועוד.

בחור יהודי נסע עם איכר ב־23 לחודש מהכפר טימיליאוץ לעיר. בדרך פגשם איכר שחזר מהפוגרום. הוא סחב את הבחור היהודי מהעגלה, שיחרר אחד הסוסים מעגלתו ורתם את הבחור במקום הסוס, כמשלים הצמד, והחל להכות בשוט בבחור שירוץ יחד עם הסוס. קולותיו של הבחור נשמעו למרחקים. כה עינה האיכר את הבחור עד שהגיע לכפרו טימיליאוץ. מה עלה בסופו של בחור זה לא ידוע עד היום. הבחור נעלם.

בכפר אונישקאן נהרגו שני יהודים והם נקברו בטלנשט. בהורודישטה נהרגו שתי נשים יהודיות שנקברו בקלרש.

יהודי אחד נתן־משה ברכטמן נסע מהכפר וינאטור העירה, וכאשר עבר על פני הכפר פאַטיצ׳אַן הרגוהו שם האיכרים. הוא שכב מוטל מת כיומיים ברחוב הכפר, וכל ילדי האיכרים עמדו מסביבו ובעטו בגופתו כמו בנבלה.

יהודי הכפרים נאלצו לנדוד כל הלילה עם נשיהם וטפם, עירומים ויחפים בשדות ויערות, גבעות ועמקים, עד שבעמל רב ניתן להם להגיע לעיירה ונשארו בקלרש. חלק חזרו לכפריהם, אבל הם היו שרויים שם בפחד ומורא. בהרבה כפרים לא נתנו האיכרים ליהודים לחזור למקומותיהם. הם קיבלו את פניהם במקלות, והיהודים נאלצו להמלט חזרה לעיירה.

בבית הקברות

שלושה ימים תמימים נמשכה הובלת גופות ההרוגים לבית הקברות. מדי פעם נתגלו הרוגים נוספים במרתפים ובין אודי השריפות. מחזות קורעי לב התרחשו בבית הקברות.

בשורה ארוכה היו מוטלים ההרוגים, גופות חרוכות. צרורות עצמות שרופות ומסביבם קהל רב, גברים נשים וטף, והדמעות ניגרות כמו ממעין מים המתגבר, קולות אימה ובכי נשמעים מכל צד.

כאן הכירה אם את ילדיה, ושם אב את בנו, פה הכירה אשה את בעלה, אחות את אחיה, ואח את אחותו, בנים את הוריהם וסתם ידידים. הרבה מוטלים שחוטים, קרועים לאחר עינויים, נערות ששדיהן נכרתו, ילדים שחונקו ושוסעו, ולפתע צעקות ויללות חדשות: הובאו הרוגים נוספים, מהכפרים הסמוכים. כל לב יהודי נמוג מרוב יגון ובכי. לא רק הקרובים המבכים את מתיהם אלא כל הקהל שם מירר בבכי, אפילו אבן היתה בוכה למראה זה.

ההרוגים נשארו מוטלים בבית הקברות מספר ימים. השערות סומרות מתאור כל מה שהתרחש שם בימים אלה. מי שלא היה נוכח אז בבית הקברות לא יכול לתאר לעצמו את מחזות האימים שעט דומם לא יוכל להעלותם על ניר.

ואיום מכל היה המחזה האחרון: מצד אחד ראש המשטרה, רופא וסניטר שעסקו במלאכת ניתוח הגופות, בנתחם וחתכם כל גופה לגזרים; ומעבר לשורה — קבוצת יהודים שחפרו קברות ארוכים להטמין בהם את נתחי הבשר השסועים וצרורות העצמות החרוכות.

אחרי הפוגרום

עבר חודש ויותר עד שהקהל נרגע במקצת והחל חוזר לעיירה. כל הזמן שרכו רגליהם יחפים וערומים עם נשיהם וטפם: מקלרש לקישי־נוב ומקישינוב לקלרש. ביום שהו בקלרש ועם רדת החשכה ברחו לקישינוב. פחדו מכל איכר שפגשו ברחוב. מתי המספר שנשארו ללון בקלרש התקבצו לקבוצות של 10—15 אנשים בבית אחד ונשארו ערים כל הלילה. הרבה אנשים שכרו להם דירות בקישינוב והשתקעו שם. אחרים היגרו לרומניה, אוסטריה, אמריקה וארץ־ישראל.

אין לתאר את המורא והפחד שנפל באותם הזמנים הטרופים על יהודי עיירתנו. אלה שבתיהם נחרבו מהשריפות נשארו ללא קורת גג, יחפים וערומים ללא אוכל בפיהם. מיד התארגן ועד אשר החל לדאוג לאומללים ולספק מזון ודירות. אבל הקהל פחד לחזור העירה.

כך נחרבה העיר קאלאראש ובה קהילה בת 1500 משפחות, שהת־פרסמה בשטח המסחר בביסאראביה שהיתה ידועה בעולם הגדול כמרכז תוצרת חקלאית: שזיפים, אגוזים יין וכו׳.

מ־300 בנינים, ובהם החנויות הגדולות ביותר, וכל אשר בהן נשאר הר של עפר וגל של אבנים. נשרפו הרבה מחסנים מלאי פרי ותוצרת אחרת. הנזק נאמד בלמעלה משני מיליון רובל.

תירגם מיידיש: נ ו ח ט מ י ר

(פורסם קודם ב״ספר קאלאראש״)

מאת הועד לתמיכת נגועי הפרעות בקאלאראש

קול קורא לעזרה

לאחינו בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם

א נ א א ח י ם ה ו ש י ע ו נ א!

כל העם מקצה שמע את שמע הפגרים האיום והנורא אשר היה בעירנו קאלאראש בימים הנוראים, ימי הדמים 23-24 מן אקטיאבר. הכל ידעים. כי ימי חמס ישד הרג ורצח היו לנו הימים האלה, עד כי במעט בשויון נפש, בלי שים התרגשות הלב עוברים אנחנו על שמיעות מחרידות כאלה, מוציאים אנחנו על כל שמיעה, אנחה חרישית אחת. אחת ואחת, ידי התרגל נעשה לטבע שני אבל אחים! לא בכל פוגרומי רוסיא פגרים הקלרשי. טבח נורא מאד היו פה. אכזריות ההיידמקים, ועריצות המעלניצקי יהודו נגד מעשי החוליגנים פראיהם ועריצותם פה. הבו אחים ונספר לכם שמץ מני התלאה אשר מצאתנו-כי העתונים לא הגידו אף החצי-והכבתו ישמעו. קלראש עירה קטנה היא כמספר משפחותיה אולי עד אלף הגיע. ומספר בתיה שש מאות בקירוב. מהם שלש מאות בתיםהיו למאכלת אש לא נשאר אבן על אבן. כל חנויות העיר הרסו עד היסוד. גם פרי הארץ שזופים, אגוזים, תפוחים ויין נדונו בשריפה, כל הרהיטים כרים וכסתות בגדים ושמלות החרימו, בכסף וזהב ותכשיטים שללו ויבוזו, כך ההזק עולה ליותר משני מיליאנים רובלים-כל אלה ידועות רשמיות הנה הפש מאות משפחות שהם אלפים איש מתגוללות בחוץ באין מקום ללון, גם מזון וכסות אין. קרבנות אדם שנדונו בידי החוליגנים היתה טרף לכל מיני מיתות משונות ואכזריות. עולה עד היום ששים נפש אשר השאירו אחריהם אלמנות ויתומים למכביר. ואין מאסף אותם הביתה, לבד אשר נפצעים אנושים הרבה שוכבים למעצבה בביה״ח העברי בקעשענעב אשר בחוק יוטל גורלם להיים אעילמית, אהה! למפלצה איומה זו השברנו מאד קדרנו. באהה נגיד לכם, כי משא קאלאראש שבעתים יגדל ממשא נעמירוב. ע״כ אחים אליכם עינינו נשואות, עת צרה היא לנו, הבו לנו, עזרה בצר אל נא תקפצו את ידיכם מאחיכם האומללים. שוו נא לנגדיכם מצבם השפל והאיום, אל מי ינוסו לעזרה? מי יחוש לרוחהם? אתם אשר הציל ה׳ אתכם מכף מעיל והימין קראו עצרה, אספו נדבות ושלחו הנה כסף ובגדים להחיות עם רב. אחים, באכלכם את ארוחתכם אל נא תשכחו את אחיכם הרעבים בהנעילכם את רגליכם זכרו נא את אחיכם היחפים, עישו בישו לטובת אחיכם אשר גלה ה׳ חמתו בם, והיה בהעניקכם מטובכם לאחיכם המרודים, יכופר באסונם עון כולנו. ולא יוסיף ה׳ לדאבה עוד עוררו נא את לבבכם, לב ישראל, ואיש אל רעהו יאמר חזק. אחד המרבה ואחד הממעיט, ובלבד שיתן.

פה נוסד ועד לתמיכה, שלחו נא את נדבת ידכם ישר על שם יושב ראש הועד

Г-ну Р. Е. Хасилеву, Каларашъ Бесс.

וברכת האובדים עליכם תבוא. — יושב ראש הועד ד״ר ר. האסיליאוו

סגן יו״ר י. ראזענבארג

גוברים: י. א. סאדינארסקע, ב. פישטיין

מזכירים: ב. וענין, ס. הינקים, י. בערמאהן

חברים

א. ברינשטיין	ל. סאדינארסקע	ה. קאצאפ
מ. רעטשעטעטער	י. סאדינארסקע	א. וינגער
ו. טרובאטשניק	וו. שניידער	פ. בראנשטיין
א. פיכמאהן	א. בראנדים	י. בערקאוויטש
ע. שיינבערג	ה. ציפלעשטער	

נא להדביק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות.

הכרוז של ועד העזרה בקאלאראש, לאחר הפוגרום בתרס״ו (אוקטובר 1905)
(ברשותו האדיבה של הארכיון הכללי לתולדות ישראל, ירושלים)

תיאודור לביא

א

יהודי ביסאראביה
תחת השלטון הרומני
בין שתי מלחמות העולם
(1918 - 1940)

ב

יהודי ביסאראביה
בתקופת
מלחמת העולם השניה

יהדות ביסאראביה תחת השלטון הרומני
בין שתי מלחמות־העולם

דברי אקדמה — הרקע המדיני

מחקר זה, כפי שמעידה כותרתו, לא נועד להיות היסטוריה כוללת של יהדות ביסאראביה, בתקופת השלטון הרומני, בין 1918—1940. עדיין אנו עומדים בתקופה של איסוף חומר לשם השגת סינתיזה היסטורית כוללת בעתיד.

פה נסתפק בחלק אחד של ההיסטוריה המדינית, זה של הגורמים החיצוניים, הקשורים במשטר הרומני, שמילאו תפקיד בהתפתחות המאורעות והשפיעו על כל מה שהתחולל ביהדות ב־סאראביה. הגורמים הפנימיים, כגון החיים הפוליטיים של יהודי ביסאראביה, מצבם הסוציאלי, הענינים המשקיים, היצי־רות הרוחניות, הזרמים הרעיוניים, התנועות הפוליטיות, רשת החינוך העברי, שרשרת המפעלים הקואופראטיביים וכן כל יתר המוסדות הציבוריים של יהודי ביסאראביה, ובראשם האר־גונים הקהילתיים — מהווים, כל אחד בפני עצמו, חומר חשוב למונוגראפיות, שאחרים יטפלו בהם בקובץ זה.

לפיכך ראיתי חובה לעצמי להקדיש במחקר זה מקום מרכזי לאנטישמיות, שהיתה אופינית ביותר למשטר הרומני. מצאנו ביטוי ליחס זה במינהלה, במשטרה, בהתנהגות הצבא, בחיים הכלכליים ובשיטות הפיסקאליות. מלבד האנטישמיות הרשמית של המשטר הרומני, מילאה תפקיד חשוב, בשטח זה, התנועה האנטישמית על צורותיה השונות. תנועה זו זכתה לאהדה ותמיכה מצד השלטונות הרומניים, ולעתים אפילו נוצרה על ידם. מהרגע הראשון נוצרה ברית גלויה עם שאריות האנטיש־מיות המקומית, הרוסית־ביסאראבית. אנטישמיים מרומניה הישנה באו להשתטח על קברו של קרושאֶוואן, הפורע הידוע לשימצה. בצעד זה היה יותר מאשר מעשה סמלי סתם. בפרק מיוחד שהקדשנו לברית זו הוכחנו כיצד האנטישמיות של הריגאט (רומניה הישנה) היתה מושפעת ע״י האנטישמיות הרוסית. אלה שבאו להשתטח על קברו של קרושאֶוואן, ביטאו רחשי תודתם על כל מה שהם חייבים לו. מעט מאוד הפריעה להם העובדה, שהחוגים הצאריסטיים הרוסיים ניהלו בכל אר־צות אירופה תעמולה נגד סיפוחה של ביסאראביה ע״י הרומ־נים. שנים לאחר מכן, לא היססו האנטישמים הרומנים להש־תעבד להיטלר, אף שהצורר הנאצי הסכים לכיבושה של ביס־אראביה ע״י הרוסים. בפלך זה גופא תמכה התנועה הנאצית באנטישמיות המקומית, כמו בכל מקום אחר. בו בזמן גרמה ההיטלריזאציה של המיעוט הגרמני שחי באיזור זה לתוצאות כלכליות קשות ביותר בחייהם של יהודי ביסאראביה, כפי שנראה בפרק שייחדנו לענין זה, על סמך הנתונים של קלפנר. כן הקדשנו דפים אחדים להתפרצויות האנטישמיות של הסטו־דנטים בפאקולטה האוניברסיטאית בקישינוב.

בהשקיפנו כיום על כל מה שהתחולל, לאחר השואה שהת־רגשה על יהודי ביסאראביה, אנו מכירים בכך שהאנטישמיות לא היתה תופעה חולפת. היא הכינה את הטבח משנת 1941. ההסתה, ההשמצה, השקרים שהופצו באופן שיטתי במשך עשרים שנות השלטון הרומני, יצרו את אווירת השנאה וסללו את הדרך לרציחות המוניות. השלטונות הרומניים לא הסתפקו בהשלמה עם הפצת ארס התעמולה האנטישמית. ברוב המקרים הם גם יזמו תעמולה זו, שביטאה למעשה השקפה רשמית והלכי רוח של האחראיים. מסקירת המאורעות בשנים 1918—1940, כגון רצח המוני של יהודים על גדות הדנייסטר, בשנים הראשונות לשלטון הרומני, והבטחת זיכויָם המלא של הרוצחים, מתחייבת מסקנה אחת: כל אשר התחולל באותן שנים שימש כעין ״אימונים״ מוקדמים לטבח הכולל בשנת 1941.

פרק מיוחד הקדשנו לפליטים מאוקראינה שזרמו לרומניה. תופעה זו השפיעה בצורות שונות על יהדות ביסאראביה. לאירוע טראגי זה נודעה גם חשיבות מיוחדת, כי הוא הביא לפגישה הראשונה בין יהדות ביסאראביה ליהדות רומניה הישנה. יהודי ביסאראביה הם אשר יזמו ופנו אל המוסדות המרכזיים של יהודי רומניה בבוקארשט וביקשו את עזרתם. לראשונה היה מדובר על עזרה חמרית לפליטים. לאחר מכן הורגש הצורך בעזרה מדינית דחופה. ההנהגה של יהודי רומניה הישנה היתה אז מורכבת מחוגים מתבוללים. הטראגיות של הגורל היהודי חייב גילוי של סולידאריות ונכונות לעזור, מעֵבר לתפיסה הטריטוריאלית הצרה, שבה דגלו אז מנהיגיהם של יהודי רומניה הישנה. מנהיגים אלה לא יכלו להסתפק בביטוי הסולידאריות או עזרה פילאנטרופית בלבד. הממשלה הרומנית תבעה מהם לשאת באחריות הפוליטית לפליטים שהגיעו מאוקראינה. מהרצאת העובדות תתברר גם עמדתם של החוגים המתבוללים בשאלה טראגית זו.

המחקר שלפנינו מתבסס ברוב המקרים על הכרוניקה ומציין את העובדות כמסירתן, קודם כל בעתונות. אין אנו מתיימרים להקיף את הכל. רבים הם מעשי הרצח או סתם רדיפות, שבכלל לא צויינו ע״י העתונים, וזאת בגלל הצנזורה שנת־קיימה במשך כל שנות השלטון הרומני בביסאראביה. הש־תמשתי כמעט אך ורק בעתונים מרומניה הישנה, שבה נעשו בכ״ז פחות מעשי עוולה נגד יהודים. זאת ועוד: עד לשנה השמינית של מלכות קארול השני (שעלה לכס המלוכה בשנת 1930), עוד היה במדינה משטר פארלאמנטארי. מעשי העוול והרציחות הובאו אל במת הפארלאמנט, ואפילו הצנזורה לא יכלה להשתיק את המחאות שהצירים היהודים השמיעו במס־גרתה. לכן השתמשנו, לפי היכולת, בשאילתות שהוגשו לממ־שלה ע״י הצירים היהודים בפארלאמנט. יש לזכור שהיו בו כמה צירים, אשר למרות היותם יהודים, לא העיזו אף פעם לעלות על במתו ולהשמיע מעליה מחאה נגד הרדיפות בביסא־ראביה. וזאת משום שצירים אלה נבחרו ברשימות המפלגות

שאליהן הם השתיכו, ולא הרהיבו עוז לצאת נגד מפלגתם. אולם סייגים אלה לא היו לצירים היהודים שנבחרו מטעם ארגונים יהודיים, לרבות נציגיו של "איחוד יהודי רומניה" בהנהגתו של ד"ר ו. פילדרמאן, ובעיקר אלה שנבחרו בשם המפלגה הלאומית־יהודית. לעתים הם סיכנו את חייהם, אך לא נרתעו מלהביע את מחאתם בפארלאמנט. נאומים ושאילתות אלה בפארלאמנט ובסינאט אשר בבוקארשט, מהווים כיום חומר תיעודי בעל ערך חשוב ביותר.

העתקנו את הכרוניקה של מרבית המאורעות מתוך השבועון "אֶגאליטאטיה" ("השוויון"). עורכו של שבועון זה, משה שווארצפלד, היה ההיסטוריון הגדול של יהדות רומניה. בעתונו הוא רשם — במידה שהצנזורה הרשתה זאת — את כל המאורעות בדייקנות רבה וברגש אחריות של היסטוריון. באופן מקביל השתמשתי גם בעתונים אחרים של ארגונים יהודיים. לצערי הרב לא יכולתי להשתמש בעתונות היהודית (ביידיש) מביסאראביה, שהיתה עשירה בתכניה ועמדה על רמה גבוהה. רק במידה קטנה מאוד ניצלתי חלקים מעתונות זו. בכל זאת נדמה לי, שהצלחתי למסור בצורה נכונה על פעולתם של הגורמים החיצוניים, שהשפיעו על חייהם של יהודי ביסאראביה בתקופה שבין שתי מלחמות עולם.

אולי יבוא יום ונוכל להשלים מחקר זה בעזרת החומר הנמצא בארכיונים ברומניה. אין ספק שגם בארכיונים של משרדי החוץ במדינות שונות בעולם נמצאים דו"חים חשובים מטעם השגרירים או הקונסולים שלהם ברומניה. אף הארכיונים הנאציים עשויים לספק תעודות חשובות. בעיקר נמצא חומר כזה במחלקה למדיניות חוץ של המפלגה הנאצית, שבראשה עמד אלפרד רוזנברג. עוד יהיה צורך לעקוב אחרי המקומות המרכזיים, אשר מהם נתמשכו כל החוטים אל הארגונים הנאצים והאנטישמיים ברחבי העולם.

בפרק האחרון של מחקרנו זה ניסינו, תוך ניצול כל המקורות שעמדו לרשותנו לרשום כל מקרה של רדיפה נגד יהודים בביסאראביה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. אמנם, מתוך הפרספקטיבה של היום, לאחר הטבח שבוצע בימי מלחמת העולם השניה, מצטמצם בהרבה היקפם של המקרים שקדמו לו. אולם ההיסטוריון חייב לרשום את הכל. במקום שזה נראה הכרחי, קשרנו את העובדות גם במאורעות מדיניים שהתחוללו ברומניה, וכן ברדיפות נגד כלל היהודים במדינה זו. למעשה: "זכו" יהודי ביסאראביה בפרופורציה גדולה יותר של רדיפות. אולם עם גידול כוחה של האנטישמיות ברומניה כולה, ובגלל האופי התוקפני־אנטישמי של האדמיניסטראציה הרומנית בביסאראביה, סבלו יהודי חבל ארץ זה הרבה יותר. הדבר מתברר מן הדרך שבה הגשימו בביסאראביה את חוק בדיקת האזרחות, יוזמתה של ממשלת קוזה־גוגה וכן מהתוצאות הכלכליות שנבעו מרדיפות אלה.

✶

כיוון שהכרוניקה לוקה עדיין בחסר, אולי מוקדם כעת להסיק מסקנות היסטוריוזופיות. אך כמעט אי־אפשר להימנע מכך. ההיסטוריון מגלה, לפעמים בניגוד לרצונו, את ההגיון הפנימי שבמהלך המאורעות. היינו עדים לטבח השבט הגדול של אחינו שחיו בין הפרוט לדנייסטר. לא בצו הגורל הגענו למוצא טראגי זה. לייבניץ כבר קבע ב"מונדולוגיה" שלו, שרק האמת הראציונאלית היא מוחלטת וניגודה הוא בלתי אפשרי. ואילו האמת שבעובדות היא מקרית וניגודה הוא תמיד אפשרי.

השלטון הרומני בביסאראביה, בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, יכול היה לקבל אופי אחר. ואז היה אחר גם גורלה של פרובינציה זו, מנקודת ראות רומנית. אולם על אדמת ביסאראביה הוכשר השטח לקראת שיתוף פעולה במעשי פשע בין הרומנים לגרמנים. הנאצים הסתייעו גם בשיתוף־פעולה מצד הגרמנים המקומיים.

כמה עובדות סטאטיסטיות על יהודי ביסאראביה

פרק א׳

על התקופה שבין שתי מלחמות העולם מצויים בידינו הרבה נתונים סטאטיסטיים רק בנוגע למספר התושבים היהודים בביסאראביה:

1. בשנת	1919	267,000 נפש	10.1%	מכלל התושבים
2. ״	1924	238,000 ״		
3. ״	1927	223.000 ״		
4. ״	1930	204,000 ״	7.2%	״ ״

(הנתונים נלקחו מתוך: 1. ״המילון הסטאטיסטי של ביסא־ראביה״, קישינוב 1923, עמ׳ 11, וכן ״ביסאראביה״ מאת נ. פיליפסקו וא. נ. ג׳ורג׳ה, קישינוב 1919, עמ׳ 55. 2. נתוני המינהלה הכללית של שירותי הבטחון. העתון הרשמי, 23 בפברואר 1924, עמ׳ 1529. 3. הערכה בלתי־רשמית מאת אוקטאביאן גוגה, בהיותו מיניסטר הפנים, וכן מתוך ״תזכיר על מצבם של יהודי רומניה״ (בצרפתית), נמסר ע״י הקונגרס היהודי העולמי לחבר הלאומים בג׳נבה, 1938. 4. המיפקד הכללי של תושבי רומניה, 1930, כרך 2, בוקארשט).

מן הראוי לערוך השוואה בין הנתונים הנ״ל לבין מספרים מתקופות קודמות, מימי השלטון הצאריסטי. בשנת 1897 היה מספר יהודי ביסאראביה 228,168, והם 11.79% מכלל התו־שבים.

בשנת 1919 חלה עליה במספר הנפשות עד ל־267,000, אבל האחוז ירד מ־11.7% ל־10.1%. עברו רק עשר שנות שלטון רומני ושוב הסתמנה ירידה במספר היהודים בביסאראביה — 204,858 — וכן באחוזים מכלל התושבים — 7.2%. אין ספק שהירידה נמשכה, אבל חסרים לנו נתונים נוספים, רשמיים.

מספרים אלה מכחישים את האגדה שהפיצוה האנטישמיים על ״פלישת היהודים״ לביסאראביה.

משעה שהרומנים השתלטו על ביסאראביה, נהגו האנטי־שמים שבהם לגבי היהודים, בדיוק כפי שנהגו לגביהם ברו־מניה: הם ניפחו את המספרים, כדי שיוכלו להתריע על ״הסכנה היהודית״. ד״ר ו. פילדרמאן הוכיח איך טיפל בכך מחבר אנטישמי ידוע בחיבורו (אג. ד. ב. ואסיליו: ״מצבה הדמוגראפי של רומניה״, קלוז׳, 1923), במגמה ״לתקן״ את המספרים הרשמיים. ואסיליו קבע, כי בשנת 1919 היו בביסא־ראביה לא 267,000 יהודים, כי אם 381,000. המחבר האנטי־שמ׳ קבע לעצמו שיטה דמיונית משלו והשתמש בה גם ל״תיקון״ הישובים מספריים לגבי אזורים אחרים ברומניה. בדרך זו קבע, שמספרם של יהודי רומניה גדול ב־34.5 אחוז מעל למספר הרשמי, בגלל הפליטים מאוקראינה. (ד״ר ו. פיל־דרמאן: ״האמת על שאלת היהודים ברומניה לאור כתבי דת ונתונים סטאטיסטיים״, בוקארשט 1925, עמודים XL—XLI).

מחבר אנטישמי אחר טוען, כי מספרם של יהודי ביסאראביה גדול פי שלושה והיה בשנת 1923 לא פחות ממיליון, בהשוואה ל־380,000 בשנת 1919. (הלוקט. קומאנדור — נ. מאנולֶאסקו בעתון האנטישמי ״ההגנה הלאומית״ מ־1 במארס 1923, עמ׳ 11).

אפילו בשנת 1958, בעבודת דוקטוראט שהוגשה לאוני־ברסיטת בון, טען המועמד לתואר הנכסף, כי מספרם של יהודי ביסאראביה, כפי שנמסר ע״י הסטאטיסטיקה הרשמית, קטן מדי, משתי סיבות: א. הרבה יהודים אהדו את הקומוניזם ומשום כך רשמו את עצמם כרוסים; ב. גוגה ו״משמר הברזל״ הרומני האשימו את מנהל המיפקד משנת 1930, שהוא הקטין ״במרמה״ את מספר היהודים, כדי להשקיט את הרוחות בנוגע לסכנה היהודית (אלכסנדר סוגה: מצבם של העממים בבי־סאראביה בהתפתחות ההיסטורית של האיזור, 1958, עמ׳ 31).

למעשה חלה, כאמור, ירידה מספרית באוכלוסיה היהודית של ביסאראביה. ניתן להסבירה רק בהגירה לרומניה הישנה או לחבלי ארץ אחרים של המדינה. ידוע, למשל, כי בבוקו־בינה לא סבלו השלטונות הרומניים את יהודי ביסאראביה שבאו לשם. חלק ניכר של הירידה המספרית הזאת יש לזקוף, כמובן, גם על חשבון העליה לישראל וההגירה לאמריקה וארצות אחרות.

✶

לצערנו, מצויים ברשותנו רק נתונים מעטים בלבד על הסטרוקטורה הסוציאלית והכלכלית של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. נשארו בידינו רק מספרים בנוגע לחלוקה בין תושבי העיר והכפר בשנת 1919: 138,000 יהודים חיו בערים, ואילו 129,000 חיו בכפרים (ד״ר ו. פילדרמאן בחיבורו הנ״ל, עמוד XL).

האוכלוסיה הכללית בערי ביסאראביה הגיעה ל־366,000 נפש. היהודים מהווים איפוא 37.7% מכלל תושבי הערים. הרומנים היו רק 26.77% בערים. שאר המיעוטים הלאומיים מביסאראביה היוו 38% (אוקראינים, רוסים ואחרים).

בפרק המוקדש להשמדת יהודי ביסאראביה, השתמשנו בנתונים הרשמיים של ממשלת רומניה. לממשלה זו לא היה כל ענין בהקטנת מספר היהודים.

פרק ב'

מרכיבי האנטישמיות בביסאראביה

א. הברית בין האנטישמיותת המקומית־רוסית והרומנית, תפקידה של הכנסיה הנוצרית־אורתודוכסית.

ביסאראביה נמצאה תחת שלטון רוסי בשנים 1918—1812. באיזור זה שבין הפרוט לדנייסטר מצאה האנטישמיות הרוסית מרכז פעולה חשוב, בעל גוון מקומי. מספיק להזכיר את שמותיהם של קרושאֶוואן ופורישקביץ', את הפרעות בקישינוב ובעיירות אחרות. ההיסטוריונים היהודים מרומניה הישנה טוענים אפילו, כי שנאת ישראל במולדובה וואלאכיה, הובאה בחלקה הרב מרוסיה. באופן מיוחד מציינים את ההשפעה הניכרת שנוצרה בשנות הכיבוש הרוסי (34־1828). הרוסים זיכו אז את שתי הנסיכויות בכעין קונסטיטוציה שנקראה "התקנון האורגאני" והכילה תחיקה אנטישמית שלמה. היהודים הוכרזו רשמית כ"טפילים החיים על ניצול המקומיים" (סעיף 94). אולם עצם נוכחותם של הרוסים הגבירה את האנטישמיות, שהיתה קיימת גם לפני כן ברומניה, בהשפעת הכנסיה הפראבוסלאבית. "התקנון האורגאני" פתח את הדרך לרדיפות ומעשי עוול שניתנו לפי חוקים ומינהל (ב. ברוצ'ינר, שאלת האיזראיליטים הרומנים, בוקארשט 1910, עמודים 29—224; ז'אק פינלס: ההיסטוריה של עם ישראל, יאסי, 1928, עמ' 368 — שניהם ברומנית).

"התקנון האורגאני — כך כותב ההיסטוריון ד"ר א. שווארצפלד — הוא מקורם של כל הרדיפות ואמצעי הלחץ מהם סבלו היהודים וממשיכים לסבול עד היום הזה. המגלב הרוסי פגע גם בהם. האוטוקראטיה הרוסית השאירה עקבותיה גם על גוום של יהודי רומניה". (ד"ר א. שווארצפלד: "יהודי מולדאביה תחת משטר התקנון האורגאני", מחקר היסטורי, בשנתון למען האיזראיליטים (ברומנית), כרך 13, בוקארשט 1890, עמ' 107).

ברם, אין להימנע מציון ההבדלים בין האנטישמיות של רוסיה הצאריסטית לבין זו הרומנית. ברוסיה היו אנטישמים בעקר חוגי השלטון, וכן הכמרים והחוגים הקלריקאליים. אולם המשכילים וחוגי האינטליגנציה התנגדו בחריפות לאנטישמיות. החל מטולסטוי ועד גורקי, לא היססו ראשי האינטליגנציה הרוסית להרים קולם במחאה עזה נגד הפרעות. לא כן הדבר ברומניה. הספרות הרומנית היתה חדורה רוח אנטישמית רעה, וזאת החל במשוררים ואסילי אלכסנדרי ומיכאיל אֶמינאֶסקוּ ועד לאוקטאביאן גוגה. "האינטליגנציה" — עורכי הדין, הרופאים — הקדימו בהתנהגותם את החוקים האנטישמיים. הסטודנטים הרוסים הזדהו עם הלך הרוחות המהפכני, ואילו ברומניה הם התקרבו לאנשי המאה השחורה, שברוסיה עמדו בתחתית הסולם של החברה. לאחר שהרומנים כבשו את ביסאראביה עם גמר מלחמת העולם הראשונה, המשיכו האנטישמיים הרוסיים במהומות נגד היהודים.

באוגוסט 1921 הירצה בקישינוב העתונאי הרוסי נ.ס. בן־אוני. בהרצאתו הצהיר, כי היהודים תומכים בבולשביקים. המלוכנים הרוסים, שקיימו כל שנה אזכרה למותו של הצאר ניקולאי השני, הוציאו לאור בקישינוב שבועון מלא השמצות נגד היהודים (אֶגאליטאטיה, בוקארשט, 12.8.1921, וכך קוריירול איזראליט, בוקארשט, 7 באוגוסט 1921).

הצנזורה, שהיתה אז חמורה ביותר, התיחסה בסבלנות רבה לשבועון הרוסי הפרוע, ואפילו עודדה אותו, כפי שמציין העתון היומי "אדאֶווארוּל" מבוקארשט. "אדאֶווארוּל" כתב בגליונו מ־22 באוגוסט 1927: "המאה השחורה ("צ'רנוסוטנצי") פתחה במעשים וע"י סוכניה הפעילה טרור על האוכלוסיה היהודית בביסאראביה". העתון הדמוקראטי מבוקארשט לא הסתפק בהערה זו, אלא הביא גם פרטים חשובים:

"לתנועה זו — נאמר שם — יש בקישינוב עתון ושמו 'ביסאראביה', הממשיך במסורת של קודמו — "דרוג". חבר עובדי המערכת נשאר אפילו באותו הרכב. ויטולד יעקובוביץ, ששימש כעורך ראשי ב"דרוג" ממשיך באותו תפקיד גם ביומון "ביסאראביה". אבאדז'ב, שהיה מזכיר המערכת ב"דרוג" ומזכיר הוועד האנטישמי, הוא גם מזכיר המערכת של "ביסאראביה". אברמצ'יק, שחיבר את כתבי־הפלסתר האנטישמיים של קרושאֶוואן, הוא עורך ב"ביסאראביה". מנהל העתון הוא ו. בירקה, ציר בפארלמאנט וראש העיר קישינוב, שנהפך לבעל הדפוס שבו הדפיסו את "דרוג" וכעת — את "ביסאראביה". בירקה היה חבר בליגה של "הרוסים האמיתיים". כדאי לציין, דרך אגב, שהשלטונות הרומניים האשימו את יהודי ביסאראביה, כי הם מפיצים את התרבות הרוסית ושומרים על האופי הרוסי של ביסאראביה. להלן נראה, שזה היה אצלם נימוק מכריע להצדקת גירושם של פליטי אוקראינה מביסאראביה.

בראש המשטרה של קישינוב עמד ו. קאפשה, אדם שזכה לחסותו של קרושאֶוואן. התנועה המדינית שהתרכזה מסביב לעתון "ביסאראביה" נתמכה ע"י הקרנות של המלוכנים הרוסים, שהיה להם ענין לעורר מהומות בביסאראביה.

בקיץ 1922 הגיע לקישינוב אחד הפורעים האנטישמיים, יון זאֶליה קודריאנו. שהיה חברו של א. ק. קוּזה, מורה בגימנסיה ולעתים ציר בפארלמאנט הרומני. זאֶליה קודריאנו היה אביו של קוֹרנאֶל קודריאנו, "הקאפיטאן", ראש "משמר הברזל" בתקופה מאוחרת יותר. קודריאנו האב בא לקישינוב כדי "לגייס למלחמה את שארית החוליגאניזם הרוסי" (אֶגליטאטיה 25 באוגוסט, 1925). יון זאֶליה קודריאנו יצא "להשתטח" על קברו של קרושאֶוואן, בראש כנופיה של חוליגאנים, ביניהם כל עורכי "ביסאראביה", יחד עם מנהל העתון. כאן, ליד קברו של הפורע הידוע, נשבעו להילחם באופן סולידארי נגד היהודים.

היתה זו ברית משונה מאד. קרושאֶוואן נלחם תמיד נגד כל תנועה רומנית־לאומית. כתוצאה מהלשנותיו נאסרו הרבה רומנים בתקופה הצאריסטית ונשלחו לארץ גזירה, לסיביר. לא. ק. קוזה, מנהיג האנטישמים ברומניה, היו מזמן קשרים הדוקים עם קרושאֶוואן. ברומניה האשימו אותו תכופות, כי הסגיר בידי ה"אוֹכראנה" הרוסית סטודנטים רומנים מביסאראביה, שבאו ללמוד באוניברסיטת יאסי.

במארס 1921 הצהיר פאן חאליפה, מנהיגם הידוע של הרומנים בביסאראביה, בפארלאמנט הרומני, כי בשנים

1906־7, פירסם קוזה סידרת מאמרים בעתונות הרומנית ובהם התקיף את הסטודנטים הרומנים מביסאראביה, שבאו ללמוד ביאסי. הוא האשים אותם בסוציאליזם ואנארכיזם ותבע גירושם מרומניה. האשמות אלה הביאו בעקבותיהם לרדיפות קשות נגד הסטודנטים האלה, לאחר שחזרו מלימודיהם לבתיהם בביסא־ראביה. חאליפה עוד הוסיף, כי הצורך האנטישמי היה מוסר דו״חים בכתב לקונסול הרוסי ביאסי. לכן טען הלוחם הלאומי הידוע, שקוזה היה פשוט מרגל רוסי. (לופטאָטורול, 13 במארס 1921 ; אָגאליטאטיה, 18 במארס 1921).

בשנת 1936 חזר פאן חאליפה, בנאום שנשא בקישינוב, על אותה האשמה. הוא הזכיר שיחה שקיים עם קוזה לפני מלחמת העולם הראשונה. המנהיג האנטישמי טען, שאיש אחד בלבד מסוגל להציל את ביסאראביה, וזהו קרושאָוואן, אותו מבכר קוזה על פני היהודים (אָגאליטאטיה, 11 ביוני 1936).

באותה שנה נערכו חגיגות במלאות עשר שנים לקיומה של מפלגת האיכרים־הלאומיים. חאליפה, שנאם בחגיגות אלה, הזכיר כי בשנת 1907, ולאחר מכן, ניסה הבוגד קרושאָוואן, יחד עם סוכנים אחרים של הצאריזם, להטות את התנועה הלאומית־רומנית בביסאראביה מדרכה הטבעית ולכוונה ״לביצה האנטי־שמית השחורה וספוגת הדמים״. ״תומכיו אלה של קרושאָוואן, שדגלו לפני כן ברוסיפיקאציה מלאה, נמצאים כיום במחנה של גוגה וקוזה (אָגאליטאטיה, 29 באוקטובר, 1936).

בשנת 1924 שוב תיכנן קוזה ״עליה״ לקברו של קרושאָוואן, ובעקבותיה תהלוכה המונית ברחובות קישינוב. השלטונות אסרו הפגנה זו. קוזה פנה אל הממשלה, שדחתה גם היא את הבקשה (אָגאליטאטיה, 15.8.1924) ק. סטאֶרֶא, מנהיג ידוע של הרומנים בביסאראביה, ציין אף הוא כי קרושוואן והחוגים שהתרכזו סביבו התנגדו תמיד לתביעותיהם הלאומיות של הרומנים בביסאראביה (קוריירול איזראֶליט, 17.5.30).

העתון הדמוקראטי ״דימיניאצה״ בבוקארשט, כתב ב־31 באוגוסט 1922, בקשר למאורעות אנטישמיים בביסאראביה, כי פעולות אלה זוכות לעידוד השלטונות והחוגים האנטישמיים הרוסיים. העתון הסביר את מטרתם של הפורעים: ״הסוכנים לשעבר של הריאקציה הרוסית, נשארו גם כיום עבדים נרצעים של הפאן־רוסיזם המובס. הם יודעים היטב, כי הדרך הטובה ביותר להביא להבאשת ריחה של רומניה, היא החיאת מעשי הרצח החוליגניים על אדמתנו. מעשים שפלים אלה דנו לאבדון את הצאריזם״.

ממשיכים, איפוא, במסורת של קרושוואן ופורישקביץ׳ בתור־ספת נופך ברוח הזמנים החדשים: היהודים הם הקומוניסטים. להלן נראה איזה תפקיד מילאה האשמה זו של היהודים בבולשביזם ובכמה קרבנות עלתה להם עלילה זו.

בראשונה שימשה עלילה זו כנימוק להצדקת הטרור. התע־מולה באה ממקור רשמי. בנובמבר 1919 האשימו את הגנראל וויטויאנו, מיניסטר הפנים, בהפצת כרוזי הסתה, שנקראו ״חיות טורפות אדומות״ ואשר הכילו תמונות של מנהיגים קומוניסטיים, שהיו כאילו יהודים מרומניה. המאשימים, הם כל העתונים הדמוקראטיים וכן העתונים היהודיים. וויטויאנו זה היה זמן־מה מושל צבאי של ביסאראביה וזכה לפרסום של שימצה על מינהלתו המושחתת והחדורה טרור (שרמן־דויד ספקטור: ״רומניה וועידת השלום בפאריז״ (אנגלית)), ניו־יורק, 1963, עמ׳ 187, וכן ״תעודות של משרד החוץ הבריטי״, כרך 6, עמ׳ 281).

באוגוסט 1920 הצהיר בפארלאמנט הציר הרומני קריחאן, כי באמתלה של בולשביזם מבצעים בביסאראביה מעשי־עוול. וזה היה ביטוי מתון למדי (אָגאליטאטיה, 13 באוגוסט 1920).

העתונאי גבריאל שפר תיאר כיצד נהפכה האשמה בקומוניזם למכשיר של סחטנות, כדי להוציא כספים מיהודי ביסאראביה. האדמיניסטראציה הרומנית היתה מפורסמת בשחיתותה. האגדה על היהודי הקומוניסט פתחה אפקים נרחבים, שניתנו לניצול מלא. הקטע דלהלן מתאר את השיטות שהונהגו אז באותו כיוון:

״בביסאראביה, שקירבת הדנייסטר הדאיגה הרבה, אם קומי־סאר פלוני רצה להתעשר, צריך היה רק לאסור כמה יהודים ולהכריז שהם קומוניסטים. אם לא פדו את עצמם, הרי סבלו באמת כבולשביקים. אם איזה אזרח רצה להתנקם ביהודי, הלשין עליו שהוא קומוניסט. בטוח היה, שאפילו ישוחרר היהודי — לא ייצא שלם ממעצרו. דוגמאות לכך ידועות בקי־שינוב, באֶלץ, אורהיוב והרבה ערים ועיירות אחרות״. מסקנותיו של גבריאל שפר במאמר הנ״ל:

״במקום לנהל מלחמה נגד הבולשביקים... ניהלו אותה נגד היהודים... משום שהיו גם כמה יהודים בין הבולשביקים... וכי משום שקיימת מפלגה קומוניסטית בצרפת יאמר מישהו שכל הצרפתים הם קומוניסטים? האם משום שאצלנו (כלומר ברומניה), ראשי הקומוניסטים הם רומנים, כלום פירוש הדבר, שכל הרומנים הם קומוניסטים?... בלי הפסק טוענים, כי היהודים הם בולשביקים... היינו מוותרים על המחאה, אילו נשארה העלילה תיאורטית בלבד... אך להאשמה זו ישנן תוצאות פוליטיות, ועל כן עלינו למחות במלוא החריפות״ (גבריאל שפר קוריירול איזראליט, שנה 13, מס׳ 46, אפריל 1921).

לאֵלו מעשים מביאה האשמה בבולשביזם, תוכיח דוגמה זו: ״יהודי ביסאראביה מיסכן, מאיר שכטמאן, נסע לדורנה־ואטרה. סוכן משטרה עצר אותו ויצווה עליו לרדת מהרכבת. בשעת החיפוש מצא אצלו כמה עתונים ביידיש. הנימוק נמצא. ׳הבולשביק׳ הוכה מכות רצח וכל הכסף שהיה ברשותו נשדד ממנו״ (קוריירול איזראֶליט, מס׳ 51, 1922).

במשך שנים חזרה ההאשמה בקומוניזם והוטחה כלפי יהודי ביסאראביה. הלגיונרים, אנשי ״משמר הברזל״, שהציגו את עצמם כאנטי־קומוניסטים חריפים השתמשו באופן מיוחד בנשק זה. בשנת 1930 יוצא קורנאֶל קודריאנו למסע תעמולה בביסא־ראביה. הנה מה שרושם אנטישמי פרוע זה על ״הקומוניזם היהודי״: ״נודע לי שלמחרת יהיה יום שוק בקאהול. החלטתי: עלינו לעבור דרך ביסאראביה. היא מלאה יהודים. הם חצופים ותוקפניים. גם כאן, כמו בכל עיירותיה של ביסאראביה, היהו־דים הם כולם קומוניסטים. נטיית הקומוניזם להשתלטות על העולם מזדהה עם חלומה של היהדות להשתלט על העמים הנוצרים בעולם כולו. הן היהודים הם ׳העם הנבחר׳ והחלום

על שלטון עולמי הוא היסוד לכל האמונה היהודית. רק ע״י נצחונו של הקומוניזם הם יצליחו לדכא את מדינתנו עד עפר ולמסור אותה לידי היהודים" (קודריאנו — משמר הברזל, בגרמנית, ברלין, 1939, עמ' 338).

היהודים הביסאראבים הם בעת ובעונה אחת גם קומוניסטים וגם מנצלים! יש מקום לשאלה על מה ולמה ישאפו יהודי ביסאראביה לנצחון הקומוניזם, לאחר שזכו להגיע להשתלטות בתוך המשטר הרומני, כפי שקודריאנו מתאר את המצב: "האיכרים הרומנים, שזכו להשתחרר מהעבדות הרוסית, נפלו לעבדות היהודים. הם נמסרו לידי היהודים המנצלים אותם. זה 12 שנה שהיהודים מוצצים דמם של האיכרים ומנצלים אותם בצורה, שלא תיתכן גרועה ממנה בשום רודנות אכזרית בעולם... אך לשיא חוסר הבושה והחוצפה מגיעים הקומוניסטים היהודים בשעה שהם נהפכים פתאום ללוחמים בעד זכויות העם המנוצל ויוזמים מאבקים נגד הטרור שממנו סובל כביכול, עם זה" (קודריאנו שם, עמ' 344). "למעשה — טוען קודריאנו — נהפכו כל הערים והעיירות בביסאראביה לפצעים מלאי מוגלה יהודית". אכן, זה היה לא רק שיא החוצפה וחוסר הבושה, כי אם גם שיא הבלבול וחוסר ההגיון. אם היהודים הם מנצלים, מדוע עליהם להיות גם קומוניסטים? אם הם הגיעו לכח ושלטון בביסאראביה, על שום מה היה עליהם לשאוף לקומוניזם? אולם היהודים הביסאראבים היו לא רק קומוניסטים. הם עמדו גם "מאחורי מפלגת האיכרים-הלאומיים". משום כך, טוען קודריאנו, כי הנוצרים מביסאראביה, שרומו ע״י כולם, פנו אליו, שהוא יצילם (שם, עמ' 348).

החשדת היהודים בקומוניזם זכתה לעתים תכופות לעידוד מצד הגורמים החשובים ביותר במדינה. ואַידה-ווֹיאָבוֹד, ראש הממשלה, שהיה ידוע בשנאתו ליהודים, מסר ב־1933 ראיון לעתון הצרפתי "לה ז'ורנאל". בראיון זה הצהיר הצורר הרומני. כי הסטודנטים היהודים מביסאראביה מערבבים את הציונות עם אהדה לבולשביזם. זו היתה, לדעתו, הסיבה לשביתה שפרצה במסילות הברזל בבוקארשט (רנאשטריה נוֹאסטרה, 4 במארס 1933).

עד לימינו אנו נמשכת העלילה על דבר יהודי ביסאראביה שנתפסו לקומוניזם. בעבודת הדוקטוראט הנ"ל, שהוגשה בשנת 1958 ע"י אלכסנדר סוגה לאוניברסיטת בון, נאמר בעמ' 31: "היהודים אהדו את המהפכה הקומוניסטית וטענו שהם רוסים". ולאחר מכן, בצטטו את סטון-ואטסון: "היהודים תמכו במפלגה הקומוניסטית וכמה מהמנהיגים הקומוניסטים היו יהודים". הטענה של "בולשביזם יהודי" שימשה לא רק כאמצעי של ניצול וסחטנות לגבי יהודים. הרדיפות קיבלו גם אופי של רציחות ובשנת 1941 הם שימשו נימוק לטבח כללי של יהודי ביסאראביה.

המינהלה הרומנית היתה בעלת מסורת אנטישמית מסוימת עוד מתקופת רומניה הישנה. הטרור הכלכלי שהונהג בביסאראביה יצר אקלים נוח לאנטישמיות זו. התנועה האנטישמית ברומניה, "הליגה להגנה לאומית-נוצרית" של א.ק. קוזה שנוסדה בשנת 1923, ו"משמר הברזל" של קודריאנו, שנוסד בשנת 1927 הרחיבו את פעולתם לתחומי ביסאראביה.

העובדה שבקישינוב התקיימו שתי פאקולטות, אחת תיאולוגית והשניה חקלאית, שימשה מקור־כוח לאנטישמיות הרומנית. אולם מתוך תולדות האנטישמיות ברומניה שבין שתי מלחמות העולם, למדנו שכל פעולות ההתקפה וההתפרעות נגד יהודים, היו יזומות ע"י "הסיגוראנצה", זו משטרת הבטחון החשאית והפוליטית של המדינה. עם זאת שימשו הסטודנטים, שזכו לחסינות מיוחדת, אמצעי בהסתת האיבה נגד יהודים.

הכנסיה הנוצרית־אורתודוכסית תרמה גם היא את חלקה לאנטישמיות. עוד בשנת 1922 ציין העתון "אדאֶוארוּל", כי אחד מעמודי התווך של האנטישמיות הוא הארכיבישוף גוריה, שנתמנה אח"כ למיטרופוליט של ביסאראביה. הוא גם שימש סגן־שר הדתות בממשלה קצרת הימים של הרפובליקה הביסאראבית 1917—1918.

בשנת 1936 אירגן העתון "קוּרֶאנטוּל" את "הפלביסציט" המפורסם שלו על שאלת היהודים. במסגרת מישאל זה הצהיר הבישוף טיט ממחוז חוטין: "פלשתינה היא הארץ שאליה היהודים לא יהגרו, אפילו יכריחום לכך בכוח. כי ארץ זו איננה מתאימה למה שהיהודי מחפש בדרך כלל: חיים טובים, עבודה קלה, רווחים גדולים. המספר הגדול מדי של יהודים, ובעיקר הצורה שבה הם מנצלים לרעה את הכנסת האורחים שלנו, רצונם לגרום לנו רק נזקים ולהרוס כל הקדוש לנו בארץ זו, מהווים בשבילנו סכנה כפולה: לאומית וחברתית". הצהרה זו היא רק דוגמה אחת מני רבות לשנאה "תיאוריטית".

"הכנסיה הנוצרית־אורתודוכסית — כותב קורנאל קודריאנו, ראש "משמר הברזל" — של רומניה, היתה כנסיה לאומית. היא שירתה בנאמנות את הלאומנות הרומנית... היא מכשיר חשוב של הלאומנות והאנטישמיות" (בספרו על משמר הברזל בגרמנית, עמ' 441).

הכמרים השתתפו במישרין בתנועה האנטישמית. את הדגלים והנשק האנטישמי קידשו בכנסיות. להסתה האנטישמית נתנו יד גם חוגים משכילים במדינה, שלא השתייכו רשמית לתנועה האנטישמיות. במאי 1920 הוכיח ס. מהדינץ, פרופסור לגיאוגראפיה באוניברסיטת בוקארשט, שכל הערים ברומניה הן זרות מבחינת ההרכב של האוכלוסיה. בין הזרים כלל הפרופסור, כמובן, את היהודים. ברשימת הערים ה"זרות" הוא מונה את חוטין, סורוקה, קישינוב, טיגינה, צ'טאטיה־אלבה (אֶגאלי־טאטיה, מס' 28, מאי 1920).

בשנים הראשונות לסיפוחה של ביסאראביה ע"י רומניה, היה נושא אהוב מיוחד לענין בביסאראביה: "הפלישה" ההמונית של יהודי אוקראינה, שברחו מחמת הפרעות. המיעוט הגרמני באיזור זה מילא תפקיד מיוחד בהגברת השנאה נגד היהודים.

ב. התפקיד האנטישמי של הסטודנטים הרומנים

נוסף לאנטישמיות הרשמית, מילאו הסטודנטים הרומנים תפקיד מיוחד בליבוי השנאה נגד היהודים.

בשנת 1926 נוסדה בקישינוב הפאקולטה התיאולוגית ובשנת 1933 הועברה לבירת ביסאראביה הפאקולטה האגרונומית של אוניברסיטת יאסי. אוניברסיטה זו של בירת מולדובה שימשה במשך עשרות שנים מרכז לאנטישמיות. כאן היתה קאתידרה

קבועה לפרופסור א. ק. קוזה האנטישמי הפרוע, שהמשיך במסורת קודמיו, הפרופסורים סימון בארנוציו (64־1808), ואסילי קונטה (82־1845) וההיסטוריון א. ד. כסאֶנוֹפוֹל. כאן, ביאסי, נוסדו שתי התנועות האנטישמיות — הליגה להגנה נוצרית־לאומית (1923) ו״משמר הברזל״ (1927). קורנאֶל קודריאנו, שכעבור שנים נעשה ״הקאפיטאן״ של משמר הברזל, היה סטודנט ביאסי ובשנת 1921 נבחר ליו״ר האגודה של הסטודנטים בפאקולטה למשפט. הוא הפך אגודה זו למרכז אנטישמי. מטרתה המוצהרת היתה: להעמיק בישיבות שבועיות את הידיעות המדעיות. האנטישמי הצעיר התפאר שהכניס חידוש באגודה: ״כל ההרצאות הוקדשו לחקר השאלה היהודית לאור המדע... חקרנו את כל אמצעי המלחמה שהיהודים השתמשו בהם נגדנו, את הרוח היהודית, דרכי המחשבה היהודית, חיפשנו אמצעי הגנה, כיצד להכיר את התכניות של היהודים ואיך לגלותן, למרות הסוואותיהן השונות״ (ק. קודריאנו: ״משמר הברזל״, בגרמנית, עמ׳ 42—41).

קודריאנו מספר, כי בישיבות אלה השתתפו סטודנטים מכל הפאקולטות. ״באופן מיוחד השתתפו במספר גדל והולך סטודנטים מביסאראביה. הללו היו חוזרים בימי הפגרה למקומותיהם לערים ועיירות של ביסאראביה״.

הסטודנטים הרומנים היו מלכתחילה חיל המחץ של שתי המפלגות האנטישמיות: של א. ק. קוזה ושל ק. קודריאנו. למעשה הם שימשו המון לתמרוניה של משטרת הבטחון. זו היתה מכסה את הוצאות קיומם מקרנות סודיות, נתנה להם כרטיסי נסיעה חינם והעמידה לרשותם רכבות מיוחדות לכינוסים וקונגרסים. הפרעות שאורגנו ע״י הסטודנטים שימשו אמתלה בידי כל הממשלות להכריז על משטר חירום ולקיימו.

אופייני הוא, כי התנועה הגדולה של הסטודנטים מתחילה בשנת 1922 (זה היה ב־10 בדצמבר, ואז הכריזו הסטודנטים הנוצרים על תביעתם ל״נומרוס קלאוזוס״, ואותו יום נהפך לחג לאומי של הסטודנטים הרומנים). הדבר אירע בשעה שהמפלגה הליבראלית של יון בראֶטיאַנו היתה זקוקה לאמצעים דיקטאטוריאליים כדי לעצור את התקדמות האופוזיציה. ואידה־וויאֶבוֹד, שכמה פעמים שימש כמיניסטר לעניני פנים וראש־ממשלה, התפאר כי הוא היה ״הסנדק״ של ״משמר הברזל״ ותמך בו בקרנות סודיות. אינקולאֶץ, מיניסטר הפנים הליבראלי, הודה גם הוא שתמך בסטודנטים המתפרעים בכסף רב. כך גילה העתון ״קול הסטודנט״ ב־25 במארס 1935, כי בקיץ 1933 קיים ואידה וויאֶבוֹד שהיה אז ראש ממשלה, התיעות עם מנהיגי הסטודנטים האנטישמיים והבטיח להם להנהיג את ה״נומרוס קלאוזוס״.

כאשר היטלר הגיע לשלטון בגרמניה, ביאנואר 1933, התחילה כל התנועה האנטישמית ברומניה לעסוק בפוליטיקה עצמאית משלה וקיבלה עזרה מהנאצים הגרמנים. המנהיגים הרומנים התאכזבו קשה וטענו שהסטודנטים הם כפויי טובה.

לראשונה, מיד לאחר סיפוחה של ביסאראביה, ראו את הפרעות של הסטודנטים בעין יפה. השלטונות הרומנים ראו בהן אמצעי להפחדת האוכלוסיה היהודית, נוסף לכך הן שימשו כתירוץ מצוין לשמירת המשטר הצבאי בכל האיזור.

בשנת 1926, מיד לאחר הקמת הפאקולטה התיאולוגית בקישינוב, פרצו פרעות בודדות של סטודנטים שחזרו לחופשה הביתה. היה זה טבעי, שסטודנטים אלה ימצאו עוזרים אצל חבריהם הצעירים תלמידי הגימנסיות. ״משמר הברזל״ עסק אפילו בארגון תלמידי גימנסיות שנתכנו ״אחים לצלב״. תלמידים אלה זכו לתמיכתם של מורים, שהיו חברים פעילים במפלגות האנטישמיות. לכן אין להתפלא שיחד עם הסטודנטים השתתפו בפרעות אלה גם תלמידים צעירים. לא נוכל להזכיר את כל המקרים, שבהם היו מעורבים תלמידי גימנסיה. נסתפק בהעלאת עובדה חמורה אחת: באוגוסט 1925 הגיעה קבוצה בת 30 תלמידים לבאֶלץ, והללו ניסו להעלות באש בית־כנסת גדול. כיוון שלא הצליחו במיבצעם ביום, הם חזרו עליו בלילה. רק בקושי רב השתלטו על האש. (אֶגאליטאטיה, 28 באוגוסט 1925). אחד התלמידים נתפס ונידון לחמישה חדשי מאסר (שם, 27.11.1925). כעבור חודש הפחיתו את ענשו לשלושה חדשים והוא שוחרר (שם, 18.12.1925).

כאמור, עוד בטרם הוקמה הפאקולטה התיאולוגית בקישינוב, דאגו סטודנטים מאוניברסיטאות אחרות לפרוע פרעות. במיוחד נהגו הללו להתפרע ברכבות. עוד בשנת 1924 נמסר בעתונים על מסיתים אנטישמים, תלמידים ופרופסורים, הנוסעים חינם ברכבות ומפיצים עלונים אנטישמיים. בקיץ 1925 הוגשה בפארלאמנט שאילתה לממשלה בענין זה. נמסר בה על שתי צעירות יהודיות שנזרקו מהרכבת יאסי—קישינוב ע״י כנופיה של סטודנטים ותלמידים. משרד הפנים פירסם הודעה, כי למעשה היתה זו תאונה בלבד (שם, 12 ביוני 1925).

כעבור חדשיים הודיעו על קבוצה גדולה של סוחרים יהודים, שהורדו מן הרכבת באֶלץ—יאסי והוכו קשות ע״י החוליגאנים (שם, 14 באוגוסט 1925).

לאחר קונגרס הסטודנטים ביאסי, בדצמבר 1926, יצאו 150 מהם מיאסי לקישינוב ושם ״אירגנו פרעות״. יהודי קישינוב הקימו הגנה עצמית. לבקשתם נכנס הצבא לפעולה. ראש העיר פירסם קול קורא להסברת הפרעות שהתחוללו. מיניסטר אחד נשלח מבוקארשט לחקור את המצב שנוצר (שם, 17 בדצמבר, 1926). בדרך מיאסי לקישינוב עוררו הסטודנטים ברכבת שערוריה נגד הנוסעים היהודים (שם, 10 בדצמבר 1926). בדרכם חזרה שבו הסטודנטים והתפרעו. אולם בתחנת הרכבת קאלאראש הם קיבלו מנה אחת אפיים מידי יהודים שהתגוננו. לפי תלונתם: ״הם הותקפו ע״י יהודים״ (שם, 17 בדצמבר 1926).

לא עבר הרבה זמן מאז הקמת הפאקולטה התיאולוגית והכרוניקה מציינת התפרעויות נוספות. סטודנטים אלה — כמרים לעתיד!... התקיפו והיכו יהודים ברחוב. בגן העירוני הותקפו יהודים לאור היום (שם, 19.7.1928). העתונאי היהודי אל. טאֶרזימאן הובא למשפט לפני בית־דין צבאי בעוון פירסום מתמיד על התפרעויות הסטודנטים בקישינוב. העתונאי היהודי זכה בדין, לאחר עדויות מצד הרבה אישים רומנים שהעידו על הפאטריוטיות של הנאשם (שם, 29 ביוני 1928). באיזו מידה זכו הסטודנטים האנטישמיים ליחס אוהד מצד השלטונות תעיד העובדה, שאחד מראשי הפורעים והיוזמים של כל פעולה חוליגאנית, הסטודנט יוליאן סירבו, נתמנה לראש השלטון של מחוז סורוקה (שם, 10 בפברואר, 1928).

חבר המרצים של הפאקולטה התיאולוגית בקישינוב הוכיח עד מה רבה דאגתו לסטודנטים המתפרעים. בשנת 1930 חוקקו בפארלאמנט חוקה נגד "הפצת ידיעות המעוררות בהלה". באותה שנה נמצא בקישינוב יהודי אחד, שמו רוזנבלאט, חבר לשכת המסחר, שהעיר תשומת לבם של הפרופסורים על הנזקים הרבים שנגרמו ע"י הפגנות הסטודנטים. הפאקולטה התיאולוגית פירסמה גילוי־דעת ובו נאמר: "הפרופסורים מחליטים לתבוע לדין את כל אלה אשר יפיצו ברבים ידיעות מגמתיות העלולות להבאיש ריחה של פאקולטה זו. דיקן הפאקולטה יפנה רשמית ליושב ראש לשכת המסחר בשאלה אם יש אמת בדברים שפורסמו בעתון 'אוניברסול', מיום 17.3.1930, כי אחד רוזנטל דרש בלשכת המסחר לאסור הקמת פאקולטה נוספת בקישינוב, הואיל והסטודנטים של הפאקולטה התיאולוגית מתפרעים" (שם, 10 במאי 1930).

כאשר הוקמה בקישינוב (בשנת 1933) הפאקולטה לאגרונומיה, קיבלו הפורעים תגבורת חשובה. מעתה שוב לא היה צורך לחפש קרבנות ברחוב. הם נמצאו באולמות הקורסים, בין הסטודנטים היהודים. כך אנו קוראים אזהרה של אגודת הסטודנטים היהודים באגרונומיה, פורסם בעתונים מיום 6 בפברואר 1936. זוהי תעודה היסטורית המתארת איך "בזמן האחרון התחילה פעולה ברוטאלית, כדי להוציא בכוח את היהודים מהפאקולטה". "בזמן הקורסים ממש התקיפו הסטודנטים מ"משמר הברזל" את היהודים ויצרו בשבילם אווירה בלתי־נסבלת. אנו מוחים בחריפות נגד המקרים הבארבאריים שקרו ב־29 ו־31 בינואר, כאשר חברינו הוכו ע"י סטודנטים חוליגאנים, שחיכו להם ביציאה מהאוניברסיטה".

לאחר שהסטודנטים היהודים מציינים, כי "הסכמה למצב זה פירושה עידוד החוליגאניזם" והם פונים "אל השלטונות לנקוט אמצעים אשר ישנו את המצב שנוצר בפאקולטה" — מסתיימת קריאתם באזהרה: אם בעתיד לא ייענשו הסטודנטים המתפרעים, ייאלצו הסטודנטים היהודים לארגן הגנה עצמית משלהם. "ואז לא תהיה זו אשמתם אם המוסד התרבותי ייהפך מוקד למלחמת אגרופים". הסטודנטים היהודים פנו אל דעת הקהל ותבעו "מחאה חריפה נגד כל אלה המשתמשים במקלות ומפיצים שנאה בשורות הסטודנטים" (גאזאֶטה ביסאראביאֶ, 6 בפברואר 1936).

הפרעות לא נצטמצמו, כמובן, בגבולות הפאקולטה לאגרונומיה בלבד. "בעקבות הפרעות בפאקולטה לאגרונומיה, מיום 29 בינואר 1936, כותב העתון "קוראַנטוּל" מ־31 בינואר. התפרעה קבוצה של קוזיסטים בכניסה לעיר, סמוך לכביש סקולאַן ושברו שמשות בבתים יהודיים. המשטרה עצרה כמה אנשים".

העתון "קוריירול איזראֶליט" שאל בגליונו מס' 3, (2 בפברואר 1936) במאמר "התקפות אנטישמיות בקישינוב": "האם איננו זכאים לשאול את השלטונות מבוקארשט ומקישינוב, מדוע ויתרו על חובתם לשמור על הסדר ושלטון החוק ? איך להסביר אחרת את העובדה שימים שלמים התחוללו התקפות נגד סטודנטים ואפילו נגד סטודנטיות יהודיות ?"

התפרעויות הסטודנטים לא היו ספונטאניות ולא הצטמצמו בקישינוב בלבד. העוקב אחרי העתונות של הימים ההם, יווכח שפרצו פרעות גם במרכזים אוניברסיטאים אחרים. היתה זו הוכחה לשיתוף פעולה בכל השטחים.

הסטודנטים הנוצרים, שהתחילו בפעולה למען "נומרוס קלאוזוס" בשנת 1922, השליטו אווירה של טרור בכל הפאקולטות. בדרך זו הצליחו להקטין במספר ניכר את מספרם של הסטודנטים היהודים. הם גם הסתייעו בפרופסורים האנטישמיים, אשר בבחינות הכניסה דאגו לשמור על הפרופורציה. השלב הבא היה "נומרוס נולוס", כלומר: הוצאתם המוחלטת של הסטודנטים היהודים מכל האוניברסיטאות. בשנת 1935—36 נתקבלו בפאקולטה לרפואה בבוקארשט רק חמישה סטודנטים יהודים. אך גם להם לא ניתן להיכנס אל הקורסים. (ראה את המחאה מצד "המועצה המרכזית של יהודי רומניה" בקוריירול איזראֶליט מס' 8, 13 בפברואר 1936).

כמו ביתר הערים האוניברסיטאיות כן גם בביסאראביה ממשיכים את הפרעות ומעבירים אותן מבין כתלי האוניברסיטה אל הרחוב. בינואר 1936 הבטיח ראש עירית קישינוב שהחזיר על כנו את הסדר בעיר. ב־22 במארס ציין הכתב של העתון "דימיניאצה" מקישינוב, "כי זה חודש ימים נמצאת כל העיר ברשותן של כנופיות חוליגאנים, ברובם סטודנטים מהפאקולטה לאגרונומיה"... "זה חודש ימים צועדים הסטודנטים יום יום ברחובות קישינוב ושרים שירי לכת פאשיסטיים... הם מזוינים בגרזינים ואתים..." השלטונות נקטו אמצעים, אלא שהפעם אסרו שני סטודנטים... יהודים. לסטודנטים היהודים אין כל אפשרות להיכנס לפאקולטה. כאשר הדיקאן דורש מהסטודנטים להישמע להוראות, הם מנסים להציג תנאים: הם ירשו להשתתף בקורסים רק לסטודנטים היהודים מהשנה השניה ואילך, אבל בשום פנים לא לסטודנטים מהשנה הראשונה. ובכן, בדיוק לפי השיטה בה השתמשו בפאקולטה לרפואה בבוקארשט.

הרב צירלסון התיצב לפני השלטונות כדי להביע מחאתו. היהודים דנו על הקמת יחידות להגנה עצמית (קוריירול איזראֶליט מס' 12, 22 במארס 1936). השלטונות אסרו קיומה של אסיפת מחאה יהודית. העתון האנטישמי "אוניברסול" מבוקארשט כתב, שאסיפה זו עלולה היתה לשמש "פרובוקאציה". העתונים מביסאראביה שכתבו על מאורעות אלה הובאו לדין (קוריירול איזראֶליט, מס' 13, 29 במארס 1936).

לאחר שבמשך חדשיים לא הירשו לסטודנטים יהודים להיכנס לפאקולטה, פנו הללו בתזכיר אל רקטור האוניברסיטה ביאסי, שהפאקולטה מקישינוב היתה שלוחתה. "השלטונות, כלומר הדיקאן, וראש המשטרה מקישינוב, החלו לנהל 'משא ומתן' עם הסטודנטים הנוצרים ואילו הקאַסטור ברזובסקי פנה אליהם אישית וביקש מהם לוותר על עמדתם" (ביסאראבסקאיא פּוֹטשטא, הועתק לקוריירול איזראֶליט, מס' 18, 10.5.36).

לא ניכנס לפרטי ההתפרצויות של הסטודנטים האנטישמיים. בחלקם הניכר אורגנו ע"י המפלגות האנטישמיות וע"י משטרת הבטחון, שהשתמשה בהם לצרכיה. נציין רק מקרה אחד, שממנו יתברר עד כמה יצאו הסטודנטים מאולמות הקורסים האוניברסיטאים ופלשו גם לשטחים אחרים.

הסטודנטים בתיאולוגיה הטילו על עצמם גם תפקידי צנזורה. באביב 1933 עמדו להציג בתיאטרון הלאומי בקישינוב את

המחזה "בין שני אביבים" מאת המחבר הרוסי־יהודי יורי קאלוגין. הסטודנטים פלשו לתיאטרון בזמן החזרות והקימו שערוריה גדולה, עד שהובטח להם להוריד את המחזה מתכנית ההצגות (טריבונה יאֶווראֶאסקה, יאסי, 19 במארס 1933). חודש לאחר מכן, ביקשו הסטודנטים האנטישמיים לארגן הפגנה ברחובות קישינוב. השלטונות אסרו זאת. אז פנו הסטודנטים אל הקונסול הגרמני בבקשה שהוא יתערב לטובתם. בכל זאת לא אושרה ההפגנה (טריבונה יאֶווראֶיאסקה, יאסי, 30 באפריל 1933).

ג. ההיטלריזאציה של הגרמנים מביסאראביה והשפעתה על יהודי ביסאראביה

הגרמנים שחיו בביסאראביה מילאו תפקיד מיוחד ברדיפות נגד היהודים בפלך זה. באיזו מידה היתה כאן השפעת ההיטלריזם, ניתן לראות מהתפתחות הענינים אצל המיעוט הגרמני. ידוע שיתוף הפעולה מצדו עם התנועות האנטישמיות הרומניות, אולם בסופו של פרק זה נראה, כי בעקבות ההיטלריזאציה של המיעוט הגרמני הגיעו יהודי ביסאראביה למצוקה כלכלית גדולה.

מושבות הגרמנים היו מרוכזות בערבה הפוריה שבחלקה הדרומי־מערבי של ביסאראביה. עוד בשנים 42—1814 נוסדו מסביב לטארוטינה 24 הכפרים הראשונים, שנשאו שמות המזכירים מקומות ממלחמות נאפוליון: לייפציג, קולם, ברזינה, קאצבאך, פאריז. בשנת 1930 חיו בביסאראביה 81,089 גרמנים, 96% מהם — בכפרים (77,753). במסחר פעלו 1.4%, בתעשיה ומלאכה — 9.2% מכלל האוכלוסיה הגרמנית. אנו מציינים עובדות אלה, הואיל והן מבליטות את העובדה, שהגרמנים בביסאראביה לא נמצאו במצב של התחרות כלכלית עם היהודים. מצב כזה היה, למשל, בטראנסילוואניה. שם היו שליש מכל הגרמנים (השוואבים) עירונים שעסקו במסחר ומלאכה. (נתונים מתוך הספר: Das Schicksal der Deutschen in Rumäni-en, Berlin, s. 11e—19e.

האנטישמיות של הגרמנים בביסאראביה היתה תוצאה ישירה מהתעמולה ההיטלריסטית שבאה מהרייך השלישי. עוד בשנת 1920 היו כמעט כל הגרמנים בביסאראביה פרוטסטאנטים־אֶוואנגליים (75,000 מתוך 80,000). הם התאחדו עם כנסיה זו בטראנסילוואניה, שמרכזה היה בסיביו. בדרך זו חדר לאחר מכן ההיטלריזם לביסאראביה. האיכרים הגרמנים היו אדישים מבחינה פוליטית. ההנהגה היתה בידי שכבה דקה של משכילים, בעיקר מורים וכמרים (שם, עמוד 31E). מרכזם המדיני של הגרמנים מביסאראביה היה בטארוטינה. בשנת 1917 הקימו בה מרכז אזורי לביסאראביה של "האגודה הכללית הרוסית של רוסים בני לאומיות גרמנית". אגודה זו נהפכה לאחר מכן ל־ Deutscher Volksrat für Bassarabien — מועצה עממית־גרמנית למען ביסאראביה, שקיבלה בשנת 1926 את תכנית הגרמנים מטראנסילוואניה.

ב־7 במארס 1918 היו הגרמנים המיעוט הלאומי הראשון, אשר אישר את איחודה של ביסאראביה עם רומניה. ההכרה בסיפוח זה נעשתה "לנוכח האיום הבולשביקי מן המזרח" (שם, עמ' 28E). השלטון הרומני שמח לשיתוף הפעולה מצד המיעוט הגרמני, כאיזון נגדי למיעוט הרוסי והאוקראיני שנטו לברית המועצות (שם, עמ' 29E).

בטראנסילוואניה התקיים גרעין נאצי עוד בשנת 1930. מנהיגו, פריץ פאבריציוס, שביקר באותה שנה בגרמניה, התקשר עם היטלר. באוקטובר 1933 נהפך פאבריציוס למנהיגם של "הסאשים" (הגרמנים בטראנסילוואניה). בקונגרס שנערך בסיביו, במארס 1934, זכו הנאצים לרוב בהנהגת הגרמנים בביסאראביה. עד אז היתה לגרמנים במחוזות הרומניים השונים הנהגה כמעט עצמאית. בשנת 1935 הקימו "Volksrat" (מועצה עממית מרכזית) בסיביו (הרמאנשטאט), בהנהגת פאבריציוס, שמינה בכל מחוז "גאו", לפי הטרמינולוגיה הנאצית.

עכשיו ניתנת גם עזרה רשמית למפעל הנאציפיקאציה של הגרמנים מרומניה. הכנסיה האֶוואנגלית מוציאה ב־3 במארס 1939 הוראה מפורשת לכל כמריה, פקידיה ומוסדותיה לתמוך בנאציזם.

בדרום ביסאראביה, במרכז של טארוטינה, מתנהלת פעולה היטלריסטית גלויה ע"י הגרמנים המקומיים ובתמיכתה של הכנסיה הלותרנית. העורך דין הייר (Heyer), יו"ר הקונסיסטוריון הלותרני מייסד ארגון טרום־צבאי היטלריסטי שנקרא: "החבורה של היטלר". בכל יום ראשון ובכל ימי חג הם עורכים תרגילים עם בני 18—10. נוצרו קשרים עם הארגונים ההיטלריסטיים של הגרמנים בטראנסילוואניה, המפקחים הרומנים על בתי הספר, ק. חולבאן ויון מאקוביי נשלחו לביקור באיזור ובשנת 1935 העבירו דו"ח מלא על המצב. שום אמצעים לא ננקטו בשטח זה.

בד בבד עם הפעולה ההיטלריסטית של הסאשים המקומיים באיזור הדרום, התגברה גם פעולתה של המפלגה האנטישמית. הנוצרית־לאומית, שפעלה בקשר הדוק עם ההיטלריסטים (קוריירול איזראֶליט, 16 בפברואר 1936).

הנאציונאל־סוציאליזם נהפך לאידיאולוגיה המדינית הרשמית של המיעוט הגרמני ברומניה. הוקמו ארגוני נוער לאימונים טרום־צבאיים, לפי דוגמת ה"היטלר יוגנד". נוצרו, כמובן, קשרים עם המפלגות האנטישמיות הרומניות "משמר הברזל" ומפלגתו של קוזה. ב־6 בפברואר 1938 הכירה ממשלת גוגה־קוזה בפאבריציוס ובארגונו Volksgemeinschaft der Deutschen in Rumaenien, כנציגם היחיד של הגרמנים ברומניה. בינואר 1939 הצטרפו הגרמנים באופן קולקטיבי ל"חזית התחיה הלאומית" שנוצרה ע"י המלך קארול השני וקיבלו נציגות של 12 צירים בפארלאמנט הרומני. אפילו המקורות הגרמניים הרשמיים הכירו בכך שהיוזמה בפעילות האנטישמית ברומניה, באה מגרמניה. מחבר נאצי מהימים ההם (ק. פון סטאמאטי: הביסאראבים הגרמניים, בעתון Deutsche Zeitschrift fuer das Europaeische Nationalitaetenproblem ברלין, שנה 14, חוברת 2, נובמבר 1940, עמ' 53) ציין את הניגוד המוחלט בין הגרמנים ליהודים בביסאראביה, הואיל ואלה האחרונים שלטו על המסחר והאשראי והיו בחלקם גם בעלי מלאכה. המשבר בחקלאות הרומנית, המחסור בקרקעות וכו' הולידו את ההכרח בריבוד מקצועי בין הגרמנים בביסאראביה. הם לא היו מסוגלים לגידול ירקות, כשכניהם הבולגרים, ואז מצאו את הפתרון ב... חיסול תלותם ביהודים. איננו שואלים מדוע לא ראו

הגרמנים פתרון למצוקתם בהתחרות עם הבולגרים בגידול ירקות. את ההסבר נותן לנו המחבר: "החל משנת 1933 החריפו היחסים בין הגרמנים ליהודים מסיבות מדיניות", במלים אחרות: כתוצאה מכך שהגרמנים נתפסו לנאציזם. לפתע התחיל הרייך להגיש "עזרה יסודית" לגרמנים בביסאראביה, כדי להרבות מספרם של בעלי המקצוע והסוחרים ולהכנסם בתוך הרייך לענפים כלכליים שונים. לא נאמר לנו מה הם המקצועות שרכשו הללו בתוך הרייך השלישי. על כל פנים, עיקרון חדש הונהג: "אין לקנות שום דבר אצל היהודים, כי אם אך ורק אצל הגרמנים. להם בלבד יש לתת עבודה". לפי הוראות מהרייך נוסדו קואופראטיבים לצרכנים, באנקים לאשראי וכו'. אנו מוצאים כאן עדות גלויה על הוראות שהגיעו מהרייך הנאצי לחיזוק המלחמה נגד היהודים, להטלת חרם כלכלי עליהם ולהריסתם מבחינה כלכלית.

ההיסטוריון ניקולאי יורגה עמד על הסכנה הגדולה הצפויה, מנקודת מבט רומנית, מתהליך ההיטלריזאציה של הגרמנים בביסאראביה. עוד בשנת 1935 הצהיר היסטוריון לאומי זה: "אני מבכר לטייל שלוב־זרוע עם יהודי מאשר עם היטלריסט" (אֶגאליטאטיה, 22.8.1935). בסוף השנה ההיא, עמד עתון המופיע בביסאראביה, בעריכתו של סנאטור ליברלי, על הסכנה הגדולה הנשקפת מהתפרעויות הגרמנים בביסאראביה לאינטרסים של המדינה הרומנית. קיומם של קרנות גדולות, המשופעות באמצעים כספיים, מעורר חשדות כבדים, ביחוד בזמן שהמושבות הגרמניות החקלאיות נפגעו קשה ע"י הבצורת (שם, 15.12.1935).

על ההיטלריזאציה אצל האוכלוסיה הגרמנית בדרום ביסאראביה, אנו מוצאים תעודה רומנית, פרי עטו של י. מאקוביי, מפקח בתי ספר, שנשלח לחקור את המצב באותו איזור בשנת 1934. המפקח מצא, כי "עם עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, פנה הנוער אל ההיטלריזם. הזקנים שהצטרפו למפלגות רומניות, נשארו במיעוט. אך הרוב הוא היטלריסטי. הללו סירבו אפילו להצטרף למפלגת גוגה־קוזה. הם הולכים לבחירות באופן עצמאי ועושים בלוק רק כדי להרוויח ולהכתיב לממשלותינו את תנאיהם. הנוער מקיים קשרים הדוקים עם גרמניה"... המפקח מוכיח בהמשך הדו"ח שלו, כי ההיטלריסטים יצרו אווירה אנטי־רומנית. מורים רומנים מורחקים מהכפרים הגרמניים ע"י חרם מאורגן נגדם. המיניסטריון נקט כמה אמצעים קלושים ביותר, רק כדי לצאת ידי חובה (הצהרותיו של מאקוביי פורסמו בעתון גאזֶטה באסאראביאֵי מ־1 בדצמבר 1935, קישינוב).

הממשלה הרומנית נאלצה לפעמים לנקוט אמצעים נגד מסיתים היטלריסטים גרמניים מדרום ביסאראביה. כך קרה שבספטמבר 1935 גורש העתונאי הגרמני וֶאבֶּאר, שהשתתף בקישינוב במיפגן גדודי המחץ של המפלגה הנוצרית־לאומית של גוגה־קוזה (רנאשטריה נוֹאַסטרה, שנה 11, מס' 502).

במיוחד מעניינת אותנו הצורה שבה השפיעה ההיטלריזאציה של האוכלוסיה הגרמנית על מצבם בכלל ובעיקר על מעמדם הכלכלי של היהודים. בשנת 1935 נשלח העו"ד ב. קלפנר מיאסי מטעם המפלגה היהודית הלאומית, לערוך חקירה במצב. הוא הקדיש תשומת־לב מיוחדת לאזורים שבדרום ביסאראביה וציין, שאמנם בהם נמצא המוקד העיקרי של האנטישמיות. קלפנר כתב: "אין ביכלתי למסור במלים מה שראיתי כאן. קשה לתאר את הרדיפות, ההשפלות, וביחוד את הפחד הבלתי פוסק, ההורס, חוסר התקווה והיאוש בהם חיים יהודי איזור זה. הגרמנים מהווים כאן את עיקר התושבים, בעיקר במחוז צ'טאטיה־אלבא. אף אחד אינו מפריע להם לעשות ככל העולה על רוחם (דו"ח זה הובא בעתון רנאשטריה נוֹאסטרה, שנה 12, מס' 512, 29 בינואר, 1935).

עו"ד קלפנר תיאר באותו דו"ח את הארגון הטרום־צבאי, לפי השיטה הנאצית, של הגרמנים בביסאראביה. הוא ציין את הביקורים הדחופים של שליחים מטראנסילוואניה וכן מגרמניה. "ביקורים אלה מחזקים את השנאה נגד היהודים. לפי דוגמת ברלין מארגנים חרם כללי נגד כל מה ששייך ליהודים. הללו מרוחקים מכל ענפי הפעולה. הגרמנים אירגנו קואופראטיבים משלהם. הם שלחו אנשים משלהם ללמוד מקצועות בטראנסילוואניה ורוצים בצורה זו לפגוע בבעלי מלאכה מקומיים, שהם יהודים. כך הם הביאו סנדלרים, נגרים, חייטים וגירשו את היהודים המעטים שהרוויחו לחמם בעבודה קשה".

כדי להרוס את היהודים השתמשו הגרמנים בכל מיני תחבולות. הנה כמה דוגמאות המצוטטות ע"י קלפנר: בעיירה סאַראטה היה רוקח יהודי. ניתנה הוראה להחרים אותו ואף גרמני לא נכנס לבית־מרקחת זה. הרופא הגרמני דאלר, הקים בביתו בית־מרקחת קטן והגרמנים קנו רק אצלו את התרופות הדרושות להם. בעיירה ארציז פנתה גרמניה אחת לטיפול אל הרופא היהודי קארולי. הואיל והשתייכה ליחידה טרום־צבאית, היא הובאה בפני "בית דין" פנימי של המפלגה הנאצית, שנזף בה והוריד אותה מדרגתה. כדי לחזור למעמדה במפלגה הנאצית, נאלצה הגרמניה להגיש תלונה נגד הרופא היהודי, נגד הרוקח קאושאנסקי ונגד יהודים אחרים. היא טענה שהללו נתנו לה כסף, כדי לנהל תעמולה נגד המדינה. היהודים נעצרו והוחזקו כמה ימים במעצר.

קלפנר העלה פרטים על מצבם הכלכלי של היהודים בעיירות שונות בדרום ביסאראביה:

צ'טאטיה אלבא — 400 מתוך אלף משפחות יהודיות, כלומר 1200—1300 נפשות, רעבות ללחם.

שאבא — 25 משפחות, מהן נתונות 20 בעוני משווע.
קאזאצ'י — 70 משפחות. מחציתן רעבות ללחם.
ווֹלינטיר — 82 משפחות, מחציתן בתנאים של עוני.
ארציז — 225 משפחות, כולן בתנאי עוני ורעב.
קוּלאֶבצ'ה — 22 משפחות 21 מהן עניות, בשפל המדרגה.
טארוטינה — 400 משפחות, מהן 116 בעוני.
טאטארבונאר — 400 משפחות, 70% מהן בחיי דלות ועוני.
באיראמצ'ה — 200 משפחות, 50% מהן עניות ביותר.
סאַראטה — 120 משפחות, מהן 35 משפחות עניות.
איזמאיל — בערך 3000 נפש יהודים. 75—70 אחוז מהן חיות בעוני.
בולגראד — בערך 2500 נפש יהודים, 75—70 אחוז רעבים ללחם.
קיליה־חדשה — 3500—3000 יהודים. 75—70 אחוז מהם חיים בעוני ודלות.

ראֶני — 1500 יהודים 75% עניים.
ווילקוֹב — 500 יהודים. 75% — בתנאי עוני קשים ביותר.

בווילקוב, מציין הדו"ח, חיים גם הרבה בולגרים, תורכים ורוסים. "החזית הרומנית", ארגון אנטישמי פעיל ביותר, אירגן כאן סניף חזק והוציא לאור עתון שעסק בהסתה אנטישמית. החרם התפשט בכל מקום והקיף את כל השטחים. כך קרה שבנמלים איזמאיל, ראֶני, קיליה — גורשו הסבלים היהודים שעבדו בנמל.

מתוך הדו"ח של קלפנר ניתן לראות גם באֵלו אמצעים אחזו התעמלנים ההיטלריסטים כדי שהחרם האנטי־יהודי יהיה יעיל ביותר: ע"י בידודם המוחלט של היהודים מכל יתר התושבים. התעמולה הנאצית ניצלה את רגשות הפחד והאמונות התפלות נגד היהודים.

תעמלנים ביקרו אצל אמהות גרמניות ולחשו באזניהן, כי היהודים זוממים לרצוח את ילדיהן. נאמר להן שלא להיפגש עם יהודים, לא לברכם ברחוב, לא להכנס לחנויותיהם. מעשה בחייט יהודי שהיה נודד בכפרים וחיפש עבודה. פעם נכנס לביתה של אלמנה גרמניה. היא קבלה אותו ונתנה לו עבודה. בשעה שהיהודי עמד לעזוב את ביתה התחננה הגרמניה לפניו שלא יהרוג את תינוקה. היא התנהגה אתו יפה ועל כן עליו להשאיר את ילדיה בחיים...

מתוך הדו"ח הזה מסתבר, שהעתונאי ל. ב. וקסלר לא הגזים בקביעתו, ש־50 אלף יהודים מדרום ביסאראביה הגיעו לידי התרוששות, כתוצאה מן הפעולה האנטישמית של הגרמנים בדרום ביסאראביה.

פרק ג'

ביסאראביה מקלט־מעבר לפליטים יהודים מאוקראינה

שאלת הפליטים היהודים מאוקראינה קשורה בכמה נקודות־ראות עם ההיסטוריה של יהודי ביסאראביה. כאן, באיזור שבין הדנייסטר לפרוט מצאו להם מקלט טבעי הרבה פליטים יהודים מאוקראינה, שברחו מהפרעות ומלחמת האזרחים שהתחוללו שם בשנים 1919—20. פרעות אלה היו קשורות בשמם של פטליורה, דאֶניקין, וראַנגל ואחרים. כאשר ביסאראביה היתה חלק מהקיסרות הרוסית נוצרו קשרים עמוקים בין יהודים מכאן לאלה שמעֵבר לגדה המזרחית של הדנייסטר. לא ניתן להעריך במלים את הצד הפילאנטרופי והאנושי־יהודי של העזרה שהגישו יהודי ביסאראביה לאחיהם שברחו מאוקראינה. אולם עזרה זו נהפכה עד מהרה למאבק פוליטי קשה ביותר, כדי להשיג אצל השלטונות הרומניים את האישור הדרוש. היתה זו ממש הצלת נפשות. כי סגירת הגבולות והנסיונות להחזיר את הפליטים לאוקראינה, היתה להם משמעות אחת: לשלוח את הפליטים אל המוות. אמנם, רומניה נמצאה גם היא תחת לחץ דעת הקהל העולמית והיה לה קשה לסרב ולשלול את הזכות למתן מקלט פוליטי.

הארגונים היהודיים פנו במישרין אל הממשלה הרומנית. **הנסיך אנטון ביבֶּסקו, שגריר רומניה בוואשינגטון, הגיע באביב** 1921 לבוקארשט, לאחר פניה מיוחדת אליו מצד יהודי אמריקה. הללו הפצירו בו שיבקש מממשלת רומניה לתת לפליטי אוקראינה ארכה נוספת של ששה חדשים, בלי להכניסם למחנות הסגר (כי היתה גם תכנית כזאת, כפי שנראה להלן). בינתיים ינסו לסדר את הגירתם לאמריקה או ארץ ישראל (אֶגאליטאטיה, 11/3/1921).

אל נשכח שבתקופה ההיא זכה פריטיוף נאנסן — באמצעות חבר הלאומים — בהכרת הדרכון המיוחד לפליטים שהוא הציע, ע"י 31 מדינות, כולל רומניה. מלבד הפליטים היהודים הגיעו גם פליטים נוצרים — רוסים ואוקראינים. רומניה זכתה אז לביקורים דחופים מצד נציגי חבר הלאומים, הצלב האדום הבינלאומי ואחרים. אך ביקרו גם נציגים יהודים. בין המבקרים האלה נציין את המהנדס וו. טיוֹמקין, נציג ועד העזרה מפאריז (מ. שווייג: "שיחות עם המהנדס וו. טיוֹמקין", קוריירול איזראֶליט, שנה 12, מס' 25; אֶגאליטאטיה, 18.3.1921). כן ביקרו עורך העתון "לאדזער טאגבלאט" וכתב העתון "מורנינג ז'ורנאל" מניו־יורק (מינטואירה, 23.12.1921) ולוסין וולף מאנגליה בשנת 1924 (אֶגאליטאטיה, 6.6.1924).

אמנם, הושגה הזכות למקלט מדיני. אבל מתן האפשרות לחיות ברומניה, לא מנעה מהפליטים היהודיים שורה ארוכה של רדיפות, כתוצאה מהאנטישמיות המסורתית של הרומנים. הללו. ביחוד החוגים הנמוכים של המינהל השלטוני, מצאו כאן הזדמנות מיוחדת לבצע כל מיני התעללויות בפליטים אומללים אלה. גישה זו מצד השלטונות הרומנים לגבי הפליטים מאוקראינה, מבליטה את היחס המיוחד של הארגונים היהודיים המקומיים שנאלצו לעמוד יום יום על המשמר, כדי להציל את אחיהם הפליטים. כיוון שבוּקארשט נחשבה כמרכזה המדיני של רומניה, היה זה רק טבעי שגם המוסדות המרכזיים של יהודי רומניה הישנה יימשכו לענין זה. במידה מסוימת ניתן לומר, כי זו היתה ההזדמנות הראשונה לשיתוף פעולה בין מנהיגיהם של יהודי רומניה למנהיגיהם של יהודי ביסאראביה. ההנהגה המדינית של יהדות רומניה עוד נמצאה בימים ההם בידי המתבוללים, שהיו נכונים להסתפק בהגשת סיוע פילאנטרופי. להלן נראה כמה היססו בשעה שנאלצו כמעט ע"י הממשלה הרומנית לקבל על עצמם את האחריות הדרושה. בסופו של דבר קיבלוה על עצמם. מבחינה היסטורית ניתן לומר, כי למנהיגים היהודיים בבוקארשט ניתן כאן הלקח הראשון בענין הסולידאריות הלאומית, שהוכתבה ע"י התנאים המדיניים המיוחדים. היתה זו כעין נבואה לגבי התפקיד שההנהגה היהודית מבוקארשט עתידה למלא ביחס לפליטים אחרים, במלחמת העולם השניה.

התנועה האנטישמית ברומניה ניצלה שוב את הנושא הישן שלה — "פלישת היהודים לרומניה" — ומצאה בפליטים מאוקראינה את הדוגמה להוכחת האמת שבעלילתם. קודם כל התחילו בניפוח מספרם של הפליטים. יורגה, למשל, ציין בשנת 1921 ביומנו: "נודע לי כי מספר הפליטים שהגיעו לביסאראביה וקיבלו עזרה כספית, הוא בערך מיליון" (נ. יורגה: זכרונות, כרך 3, עמ' 249).

בשנת 1937, לאחר שרוב הפליטים עזבו מזמן את רומניה עוד נאמר בעתונו של יורגה Neamul Românesc מיום 25

בספטמבר 1937׳: "אולם מיליון וחמש מאות אלף היהודים המקומיים של 'הדוקטור' (הכונה לד"ר פילדרמאן) הביאו אליהם עוד חצי מיליון 'נודדים'". נגדם ניהל נ. יורגה תעמולה אנטישמיות חריפה ביותר. אוקטאביאן גוגה, כראש ממשלה, העניק ראיון לאחים טארו ביאנואר 1938, בו טיפל גם בפליטים היהודים מאוקראינה שנמלטו לביסאראביה. הוא הצהיר: "כל אלה הסתדרו ברומניה. פקידינו אינם, לצערי, בלתי משוחדים. היהודי הוא אמן במתן שוחד, בין שמדובר בכמה מאות ליי או בכמה מיליונים". ידוע, כי ממשלת גוגה יזמה אז חוק לבדיקת האזרחות שניתנה ליהודים. כאמתלה לאותו חוק השתמש אנטישמי זה דווקא ב"פלישה" היהודית לרומניה. להלן יתברר, כי יהודי ביסאראביה היו קרבנותיה העיקריים של חוקה זו.

מהי האמת על מספרם של הפליטים? קשה למסור מספרים מדויקים. בסוף שנת 1920 העריך העתון "אַגאליטאטיה" את מספרם של אלה שנמצאו בביסאראביה ל־20,000 נפש (שם, 10.12.1920). בשנת 1921 העריך העתון "קוריירול איזראֶליט" את מספרם ב־40,000 עד 50,000 (שם, שנה 13, מס' 26).

ייתכן מאד שמספרים אלה היו קטנים מדי, דווקא מפחד התעמולה האנטישמית. בשנת 1922 הודיעו השלטונות הרומניים, כי מספרם של הפליטים שעברו ביקורת וקיבלו זכות להישאר זמנית ברומניה מגיע ל־86,116 נפש, מהן רק 33,499 יהודים (אַגאליטאטיה, 15.11.1922). שנה לאחר מכן, בקיץ 1923, הצהיר הרב צירלסון בקישינוב, כי בעיר זו נשארו 2500 פליטים בלבד ובכל ביסאראביה רק 7000—6. (שם, 8.6.1923). בשנת 1925 ציין ד"ר פילדרמאן, כי בינתיים עזבו את רומניה 41,500 פליטים ובשנה זו נשארו בכל רומניה 3,500 יהודים בלבד מאוקראינה.

★

ההתערבות הפוליטית הראשונה בבוקארשט לטובת הפליטים, נעשתה בסתיו 1919 ע"י משלחת של יהודי ביסאראביה, בראשותו של הרב צירלסון. המשלחת התקבלה ע"י ראש הממשלה יונל בראַטיאנו ומיניסטרים אחרים, שהבטיחו מתן מעבר לפליטים דרך ביסאראביה. באותו זמן נתפרסמו בעתוני בוקארשט הרשימות הראשונות של תרומות כספיות למען הפליטים (אַגאליטאטיה, 1.11.1919).

ההבטחות מצד ראש הממשלה וחבריו בממשלה היו למראית עין יפות, הומאניות וחדורות רחמים והבנה. אך כיצד הן הוגשמו הלכה למעשה? העתונות הרומנית היתה נתונה אז לצנזורה החריפה ביותר. בכל זאת הסתננו לעתונים ידיעות קשות. כך קרה שביוני 1920 הורתה משטרת הבטחון — "הסיגוראַנצה" — להחזיר לאוקראינה 355 פליטים יהודים. בזמן שילוחם אֶל מעֵבר לדנייסטר בכו אפילו החיילים הרומנים למראה האומללים שנאלצו לחזור לאוקראינה. הרבה פליטים התאבדו בקפיצה למי הנהר. כשעה לאחר שהועברו בכוח הגיעה פקודה מצד מיניסטר הפנים בבוקארשט להשאירם ברומניה (שם, 2.7.1920).

מצבם של הפליטים הוטב רק לאחר שד"ר י. ברנשטיין־כהן — יו"ר הוועד המרכזי לעזרת הפליטים בביסאראביה — ביקר בלוויית הסנאטור נ. אלכסנדרי אצל ראש־הממשלה ושר הביטחון דאז, הגנרל אַווראַסקו. הגנראל הסכים להתיר לפליטים את הכניסה לביסאראביה לכמה חדשים בלבד — עד אשר "ייפסקו מעשי האכזריות של הכנופיות".

בסתיו 1920 הודיע משרד הפנים לרבנות בקישינוב על הסכמתו להשארת הפליטים היהודים בביסאראביה, אפילו אם יושם קץ למצב השורר עכשיו באוקראינה. השלטונות קיבלו הוראה להכין שתי רשימות: אחת ובה שמות הפליטים שהם ממוצא ביסאראבי, בצירוף הוכחות בתעודות או עדים מוסמכים, והשניה — על ילידי אוקראינה, שיקבלו תעודות־ישיבה במקום לשלושה חדשים, עם זכות להארכה. יקוים פיקוח חדשי על הפליטים. כן מאשרים את הבקשה לארגן ועדי עזרה (שם, 3.9.1920).

הקורא תעודה זו בתשומת־לב יבין מה שלא ניתן להדפיס בימים ההם בעתונים היהודיים. הרבה יהודים, ילידי ביסאראביה, נחשבו אז לפליטים, משום שלא היו בידיהם תעודות המוכיחות את מוצאם. לא עבר אפילו חודש ימים מאז פרסום הוראתו של מיניסטריון הפנים ומושל מחוז קישינוב, בראַיאַסקו, פירסם פקודה האוסרת קבלת פליטים יהודים נוספים מאוקראינה בשטח רומניה. באותו זמן מציינים, שיתירו כניסתם של רומנים ממוצא טראנסילוואני, בוקוביני או ביסאראבי (אַגאליטאטיה, 15.11.1920).

הפעם לא היתה זו פקודה של מושל מחוז הפועל על דעת עצמו, כי אם פקודה של מיניסטריון המלחמה מס' 9158/1920 (שם, 8.10.1920). ובכן, מיניסטריון הפנים מאפשר מתן מקלט, ואילו מיניסטריון המלחמה מתנגד!... נראה להלן כיצד מצב זה חוזר על עצמו. הפליטים נטחנים בין אבני הריחיים של פקודות אחרות ממיניסטריונים שונים. ואם המיניסטריונים לא יכלו למצוא התאמה בינם לבין עצמם, מה נאמר ומה נדבר על המושלים המקומיים...

בדצמבר 1920 שוב נתקבל אישור מדרג גבוה ביותר, מצד הגנראל אַווראַסקו, המרשה לפליטים להתגורר זמנית בביסאראביה. יעניקו להם כרטיסי ישיבה בארץ, ואלה שירצו לעזוב יקבלו דרכונים להגירה. גם במתן הדרכונים נגרמו קשיים רבים לפליטים (שם. 10.12.1920). בסוף 1920 ביקרה בביסאראביה ועדת חקירה מטעם הפארלאמנט. הוועדה נשלחה לבדוק מקרים של התעללות מצד הז'אנדארמים נגד היהודים בכלל ונגד הפליטים בפרט. "הם נשדדים, אפילו כאשר יש ברשותם דרכונים זרים" (מינטואיריה, 16.12.1920). אם אי־פעם ייפתחו לפני החוקרים ארכיוני הממשלה הרומנית, נמצא בדו"ח של הוועדה הפארלאמנטארית הזאת חומר מעניין על הטרור שבו חיו הפליטים יחד עם יהודי ביסאראביה.

לחקירה פארלאמנטארית זו לא היו כל תוצאות. הרודנים המקומיים הקטנים לא נבהלו. בשנת 1921, קובע העתון "קוריירול איזראֶליט", כי "במקומות אין מכבדים את ההוראות שניתנו ע"י הממשלה" (שם, שנה 14, מס' 4, 1921). מציינים מעשה שקרה בזגוריצה, כאשר השלטונות הצבאיים רצו לגרש בכוח 145 יהודים אל מעבר לדנייסטר. הם ניצלו רק לאחר התערבותו של הרב צירלסון. אֶל העתונים מסתננות יותר ויותר ידיעות על יחס אכזרי מצד השלטונות המקומיים. לא תמיד הצליחו בהתערבות. בבריצ'אן ביאנואר אותה שנה החזיר

המיור קונסטאנטינסקו 45 יהודים, בתוכם נשים עם ילדים קטנים בידיהן. במארס שוב גירשו אל מעבר לדנייסטר עוד 50 יהודים. היו מקרים של גירוש יהודים, שהיו בידיהם ויזות לאמריקה ואפילו כרטיסי נסיעה באניה, הואיל והמאיור הזה סירב לתת להם את אשרות היציאה (מתוך תזכירו של הציר נתן לרנר אל מיניסטריון המלחמה, פורסם ב״קוריירול איזראֶליט״, שנה 13, מס׳ 34, 1921). מעניינת תגובתה של העתונות לידיעה זו. העתון ״לוּפּטאֶטוֹרוּל״ (הלוחם) פירסם מכתב של קורא אחד, המציג את עצמו כקצין מילואים רומני ומנהל חשבונות בעתון הליבראלי ״ויאיטוֹרוּל״ (העתיד). הקצין הזה כותב שהיה רוצה להיות שומר־גבול על נהר הדנייסטר, במקומו של המאיור. הוא לא היה מחזיר את הפליטים היהודים לאוקראינה, אלא פשוט מטביע אותם בנהר, כי שום שלטון לא היה מעז להאשימו במעשה רצח (אֶגאליטאטיה, 13.5.1921). למעשה נהגו כך גם אנשי צבא מסוימים. בעתון ״דימיניאצה״ מסופר, כי באביב 1921 נפוצה שמועה על 400 יהודים שניסו להצות את הגבול והם נורו והוטבעו בדנייסטר (קוריירול איזראֶליט, שנה 13, מס׳ 27, 1921). בשמועה זו היה יסוד של זמת, כי באותו זמן הצטדקו העתונים הרומנים בכל מיני נימוקים. כך טען בטאון הליבראלים מקישינוב, כי בראֶזינה היה לצבא הרומני מאבק קשה עם ״כנופיות ללא לבוש וללא נשק״. הבטאון הרשמי בשפה הצרפתית ״Ia Roumanie״ יודע לספר, כי המדובר בשרידי הפרעות שנערכו ברוסיה (אֶגאליטאטיה, 4.3.1921).

גם אלה שהצליחו לעבור את הדנייסטר ולא נתפסו וגם לא הוחזרו, עבר עליהם סבל רב. הם נעצרו ונשלחו לבית־דין צבאי, שהיה דן אותם למאסר על חצית גבול ללא רשיון. התאחדות היהודים־האזרחים תושבי בוקארשט התערבה והשיגה ממיניסטריון המלחמה הוראה טלגראפית, שנשלחה אל מיפקדת הצבא בביסאראביה. נאמר בה שטעו במתן עונש לפליטים וכי אסור להם לאסור פליטים. על השלטונות האזרחיים והצבאיים מוטל ליעץ לפליטים כיצד להשיג זכות־לישיבה זמנית ברומניה (קוריירול איזראֶליט, 10.4.1921).

פקודה זו לא הועילה הרבה בביסאראביה. כל פקיד נמוך ראה כאן את עצמו כשליט כל־יכול. הכרטיסים המאפשרים זכות ישיבה, בוטלו ע״י כל קצין משטרה, שהחליט בענין על דעת עצמו. הוריה קארפ מתאר כך את המצב: ״ההחזרה אל הגיהינום האוקראיני או מעצר במחנה הסגר תלוי ועומד כאיום מתמיד על הפליטים״. הפחד מסיכוי זה הפך את חייהם של הפליטים לסיוט, לעונש מן הסוג המתואר בגיהינום של דאנטי. בכל רגע עלול מפקד בדרג נמוך, בינוני או גבוה לתבוע הקמת מחנה הסגר בשביל הפליטים הנמצאים באיזור ״שלו״, ואם לא יאשרו תביעה זו הוא מתחיל לאיים בגירוש האומללים מזרחה לדנייסטר״ (הוריה קארפ: Cu prilejul unei consfatuiri קוריירול איזראֶליט, 4 באוקטובר 1921).

אין פלא בכך, שנוכח האיומים המתמידים בביסאראביה שאפו רוב הפליטים להרחיק נדוד וכאן מתחיל פרק אחר, קשה אף הוא: קבלת הדרכונים. בינואר 1921 מתפרסמת ידיעה בעתונים, שהממשלה הסכימה לתת דרכונים לפליטים, כדי לאפשר הגירתם. ברם, השלטונות המקומיים בביאסראביה סירבו לקיים את ההוראה. יצא, איפוא, שאנשים אשר זכו לאשרות כניסה לאמריקה או לארצות אחרות, לא יכלו לזוז מהמקום (אֶגאליטאטיה, 21.1.1921). לרודנים המקומיים הקטנים היה ממש קשה להיפרד מהפליטים, שהיו בשבילם מקור לניצול, להכנסה רבה.

הממשלה נאלצה לחדש פקודתה, שהפקידים חייבים לתת דרכונים לפליטים הרוצים להגר. האחרים יקבלו תעודות, המזכות אותם להישאר במדינה (אֶגאליטאטיה, 28.1.1921). אך גם פקודה זו לא הועילה. בעתון ״דימיניאצה״ מבוקארשט נאמר באפריל 1921: הואיל ואין נותנים לפליטים זכות לעבודה, ובגלל זה הם חיים בעוני, רצוי להעניק להם דרכוני הגירה, דבר שימנע מהם את האפשרות לחזור לרומניה. אולם הדרכון אינו מספיק. יש צורך גם באשרת יציאה מן הארץ. מפקד הנמל בגאלאץ הפך גם ענין זה — בדצמבר 1921 — למקור סבל ועינויים. הוא סירב לתת את האשרות. יהודים רבים הסתובבו ברחובות גאלאץ, ללא יכולת להמשיך בדרכם, ללא מקום לינה, ללא אוכל (קוריירול איזראֶליט, שנה 14, מס׳ 13, 1921). הבטאון של התאחדות יהודי רומניה תיאר את המצב בזו הלשון: ״הממשלה הרומנית הוציאה הפעם פקודות יפות והורתה לתת לפליטים את האפשרות לחיות וכן להקל עליהם את הסידורים להגירה לאמריקה או למקומות אחרים. אך המימרה ״עד בואך לפני האלוהים טורפים אותך הקדושים״ — מצאה את ביטויה גם כאן. הפליטים נהפכו לקרבנות של סחטנות, הוכו, נשדדו, ולעתים גם נרצחו ע״י רשעים... מגיעות ידיעות על התנהגותם האיומה של שוטרים או פקידים מביסאראביה, המנצלים את המצב הצבאי השורר באיזור זה, כדי להתעלל בפליטים ולביים נגדם האשמות בקומוניזם״ (שם, שנה 14, מס׳ 2, 1921).

בענין זה נאחז גם העתון הרומני הדמוקראטי ״דימיניאצה״. לאחר שהביע ספקותיו אם ייתכן שבין הפליטים יהיו קומוניסטים, המשיך: ״אבל אם הממשלה הרומנית סבורה שיש לפקח עליהם, הרי שהפיקוח ניתן לעשותו כך, שהפליטים לא ירגישו שמקלטם נהפך לגיהינום חדש. אין להוסיף סבל על סבלותיהם. במיוחד יש להימנע מנקיטת אמצעים העלולים להיראות כאנטישמיים. מחלה מכוערת זו מחדירה שנאה במקום שהעולם התרבותי מכניס בו אהבה. היא עלולה להאיר את רומניה באור שלילי, לשוב ולתלות בנו את האשמה שרבצה עלינו זמן ממושך וגרמה לנו נזק מוסרי רב. עיני העולם התרבותי נשואות לכל מקום שבו נמצאים פליטים מרוסיה. הפקידים שאינם ממלאים חובתם האנושית מכתימים את הכנסת האורחים הרומנית והאנושית. יש להזכיר להם את חובתם״. אולם כל הפניות האלה לרגש האנושי לא עזרו הרבה.

בסתיו 1921 תבע המטה הראשי של הצבא הרומני להכניס את הפליטים למחנות הסגר. הרב צירלסון פנה לממשלה הרומנית בבקשה לבטל גזירה זו. הממשלה הסכימה לביטול ההוראה, בתנאי שהתאחדות היהודים המקומיים, כלומר ארגונם של יהודי רומניה הישנה יקבל על עצמו את האחריות לשיכון ועזרה לפליטים. כן נקבע שמותר לפליטים להתישב רק באיזור שהוא דרומית לקו נמוֹלוֹאסה־גאלאץ, ברומניה הישנה.

החלטת הממשלה פורסמה בעתון הרשמי מס׳ 135 מ־18 בספטמבר 1921. על הארגון הנ״ל הוטלה לא רק האחריות

למתן העזרה, עליו היה גם לדאוג שהפליטים יישמעו להוראות השלטונות והמשטרה; שינקטו עמדה לויאלית כלפי רומניה; שימציאו את המיסמכים הדרושים להשגת דרכון ואלה המהגרים מרומניה יחזירו את התעודות לזכות־ישיבה במדינה זו. ההחלטה היתה חתומה ע"י הגנראל אַווֶראֶסקוּ, ראש הממשלה וממלא מקום מיניסטר הפנים. אך למרות פרסום הפקודה ולמרות מתן הוראה מפורשת על חיסול המחנה, עוד הוסיפו מיפקדות צבאיות שונות להוציא הוראות על הכנסת יהודים למחנות הסגר. התאחדות היהודים המקומיים חזרה ופנתה אל הממשלה בענין זה (ב־18 באוקטובר 1921). בעקבות פניה זו הוציא מיניסטריון המלחמה הוראה טלגראפית ותבע להפסיק מיד נוהג שרירותי זה (קוריירול איזראֶליט, 30.10.1921).

ד"ר ו. פילדרמאן, יו"ר התאחדות יהודי רומניה היה גם יו"ר ועד העזרה לפליטים. מן הראוי לציין, כי למרות השתתפותו במפעל העזרה, ניסה ד"ר פילדרמאן לשחרר את ארגונו מן האחריות. להלן אנו מעתיקים את הנימוקים שבהם השתמש פילדרמאן בפנייתו אל הממשלה הרומנית:

"הודעתי מיד — מספר ד"ר פילדרמאן — שארגון זה נוצר במטרה להילחם לזכויות האזרחיות והמדיניות של היהודים המקומיים. ואילו כאן מדובר בפעולה פילאנטרופית, הנוגעת ליהודים מאזורים אחרים. לכן איננו יכולים לקבל על עצמנו אחריות זו. תבענו איפוא, להישאר בגדר ההחלטה הקודמת, כלומר: להקים ועדים מיוחדים 'אד הוק', להגשת עזרה זו". אולם הממשלה לא ויתרה ואף איימה בהכנסת הפליטים למחנות הסגר, במקרה שפילדרמאן לא יסכים להצעה. אז הציע המנהיג היהודי, שגם איחוד הקהילות ברומניה הישנה ישותף במפעל זה. מכאן רואים ברור, שהממשלה רצתה לקבל ערובות פוליטיות מצד ארגון יהודי. ברומניה הישנה התקיים אז ארגון פוליטי אחד בלבד — התאחדות היהודים המקומיים — שהיה חדור נטיות חזקות להתבוללות (המפלגה הלאומית יהודית נוסדה מאוחר יותר). בסופו של דבר הסכימו השלטונות לשיתוף איחוד הקהילות, אבל הוסיפה הסתייגות אחת: "מתן התעודות המאפשרות להישאר ברומניה, ייעשה על אחריות התאחדות היהודים המקומיים; ואילו בתפקידים האחרים (כלומר, הפעולה הפילאנטרופית) ישותף איחוד הקהילות (ד"ר ו. פילדרמאן: פינוּיָם של פליטי אוקראינה מביסאראביה; קוריירול איזראֶליט, שנה 14, מס' 2).

ד"ר פילדרמאן הצדיק אפילו את עמדת הממשלה הרומנית בנאום שנשא לפני נציגי הקהילות היהודיות ב־27 בספטמבר 1921. "פינוּיָם של פליטי אוקראינה מביסאראביה — אמר — מונח ביסודו נימוק אחד בלבד: האינטרס המדיני בביצור האיחוד (כלומר, סיפוח ביסאראביה למדינה הרומנית). מכיוון שהפליטים, כיחידה חברתית שמבחינת השפה והקשרים הנפשיים יש לה קשרים עמוקים עם אלה הנמצאים מעברו המזרחי של הדנייסטר ומקיימים אצל האוכלוסיה המקומית אווירה רוסית — מפריעים הם לביסוסו של איחוד זה". יש להבין גישה זו של ד"ר פילדרמאן מתוך קשר עם ענינים אחרים. ארגון זה, כלומר התאחדות היהודים המקומיים, הרחיב מאוחר יותר את פעולותיו והקים סניפים שלו גם בביסאראביה. בראשית פעולתו המדינית, בשנת 1921, היה ד"ר פילדרמאן מתבולל גמור. רק במרוצת השנים, תחת השפעתן של התנועות הלאומיות שקמו ברחוב היהודי, הוא התקרב לתפיסה לאומית יותר. בשנות שלטונו של הרודן אנטונסקו, התערב ד"ר פילדרמאן לא רק למען יהודי ביסאראביה, אלא גם למען הפליטים מהונגריה ופולין.

אולם בשנת 1921 דבק עדיין ד"ר פילדרמאן בהשקפות "מקומיות". משום כך הצדיק את העמדה הממשלתית, ואפילו טען שהעזרה המוגשת קשורה בדוקטרינה פאטריוטית: "הראיתי לכם כי ייצובה וביסוסה של ביסאראביה מחייבים לסלק מתוכה את היסודות הזרים. תהיה זו, איפוא, עדות לחוסר חובה פאטריוטית אם נסרב לתת כאן את הקרבן, הנדרש מאתנו ע"י הממשלה".

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 1925, התפלמס ד"ר פילדרמאן עם המפקד מאנוֹלסקוּ בקשר למספר המוגזם של פליטים שהלה מסר עליהם. לאחר שפילדרמאן הצביע על סילופי המספרים. כתב: "ענין הזרים, נוצרים או יהודים, אינו נוגע לי. אני מתעניין ביהודים שזכותם היא להיות אזרחי־רומניה, ולא בזרים או אזרחים של מדינות אחרות. ישנם יותר מדי זרים? תנקוט המדינה את האמצעים הנראים לה. ליהודים, אזרחי רומניה, יש השקפה אחת: האינטרסים של המדינה הרומנית. אך זאת בהסתייגות אחת: **שהממשלה הרומנית לא תנקוט אמצעים מיוחדים נגד יהודים בלבד.** אמצעים אלה במקרה זה ירגיזו כמובן, ויעוררו מחאות. אבל אם היהודים, שהם אזרחים זרים, יזכו לאותו יחס שזוכים לו זרים נוצרים או אחרים, אז השאלה שוב אינה קיימת בשבילנו. אנו דנים כאן בשאלה זו לא כדי למנוע פגיעה באינטרס היהודי. המפקד מאנוֹלסקוּ טועה. **הוא מערבב את היהודים שהם אזרחי רומניה עם היהודים שהם זרים** (ההדגשה היא בטקסט של ד"ר פילדרמאן). השאלה היהודית בשבילנו היא שאלת היהודים הרומנים ולא יותר..."

ד"ר פילדרמאן מסכם אחר־כך את מצבם של הפליטים: "בגלל המהומות של הבולשביקים, נאלצו כמה רבבות יהודים לברוח לביסאראביה. הארץ היתה סבורה שתמלא חובה אנושית אם תקבל אותם כפי שראוי לקבל אנשים שברחו מהסכנה והשאירו אחריהם את כל רכושם. אולם יהודי רומניה הישנה נדרשו לקבל על עצמם את האחריות לכך, שבין הפליטים לא הסתננו גם סוכנים בולשביקים. התקבלה החלטה מיניסטריאלית, שעשתה את התאחדות היהודים המקומיים אחראית להתנהגותם של הפליטים היהודים. ברומניה ישנם גם הרבה פליטים נוצרים, במיוחד חיילים לשעבר של הגנראל וראנגל, ומספרם גדול יותר מזה של היהודים". וכאן ניצל ד"ר פילדרמאן את ההזדמנות והביע את שביעות רצונו מכך, שהיהודים מילאו חובותיהם כלפי אחיהם בצורה נאה יותר מאשר הנוצרים. "לחינם השתדלה הממשלה להשפיע על הנוצרים שיקימו ועד־אשר יהיה אחראי להתנהגותם של הפליטים הנוצרים ויטפל במצבם החמרי והסאניטארי. למטרה זו הגיע במיוחד גם שליח של חבר הלאומים. אך הוא לא הצליח במשימתו. והנה, בזמן שפליטים יהודים נתמכו ע"י יהודים וקיבלו עזרה להגירה, נפלו הפליטים הנוצרים למעמסה על הממשלה הרומנית בכל השטחים. . אנו, היהודים, רשאים לומר כי מילאנו את חובתנו האנושית והפאטריוטית והננו גאים לציין, כי מתוך רבבות פליטים יהודים שעברו דרך המדינה, לא נמצאו אפילו

מעטים, אשר ינצלו לרעה את טוב לבה של רומניה" (ד"ר ו. פילדרמאן: האמת על הבעיה היהודית ברומניה לאור המקורות הדתיים והסטאטיסטיקה, בוקארשט, 1925, עמ' XLXVI—XLXVII).

מתוך דברי פילדרמאן רשאים אנו להסיק, שהיה יחס שלילי מיוחד כלפי הפליטים היהודים. אחר לחלוטין היה היחס לגבי הפליטים הנוצרים. לא זו בלבד שהמדינה קיבלה אותם בלי לדרוש שום ערובות, אלא גם דאגה לקיומם ומילוי צרכיהם. עובדה זו שימשה לקח רציני למנהיגים היהודים מרומניה הישנה, שנטו אז להתבוללות. הם היו סבורים שיוכלו לצמצם את קשריהם עם היהודים "משטחים אחרים" בגבולות הנקבעים ע"י הפאטריוטיזם שלהם ויצליחו לקיים כעין תואר אצילות של "מקומיים" ו"ילידי הארץ".

דווקא פרשה זו של הפליטים מאוקראינה שימשה לקח רציני ראשון למתבוללים. הוברר להם, שאפילו ירצו להתכחש לסולידאריות היהודית, יבואו השלטונות הזרים ויכפוה עליהם בכוח. לפרשה זו יש לצרף, כמובן, את דעת הקהל ברומניה, את האנטישמיות שסירבה להבדיל בין יהודים "מקומיים" ואלה שבאו "משטחים אחרים", כפי שניסה להפריד ביניהם ד"ר פילדרמאן.

בהנהגת היהודים "המקומיים" נמצאו גם ציונים. החשוב שביניהם היה הנואם והפובליציסט הוריה קארפ, שהעיר תשומת לב הארגון על הסולידאריות הלאומית שהיא מעבר לזו הפילאנטרופית. בבטאונו של איחוד היהודים המקומיים הוא ניתח את האחריות שארגון זה לוקח על עצמו: "לא יכולנו למנוע את עזרתנו מן הממשלה ומאחינו האוקראינים". והוא הדגיש נקודה אחרת שהביאה לידי נקיטת אחריות מדינית לגבי הפליטים. "הם מרגישים את עצמם זרים בגלל השפה והמנהגים השונים". הוריה קארפ כתב באומץ רב: "**רק אנחנו, אחיהם לדם,** (הדגשת המעתיק), יכולים, לעזור להם ולהביא הקלה לסבלותיהם" (הוריה קארפ: בהזדמנות התיעצות אחת, קוריירול איזראליט, 4.10.1921).

ד"ר יעקב נמירובר, הרב הראשי של יהודי רומניה הישנה, שגם הוא היה ציוני, התעכב על אותו ענין בנאום שנשא במועצה הנ"ל בשנת 1921: "נטלנו על עצמנו אחריות כלפי המדינה הרומנית, כדי להקל על נסיעתם של אחינו שהגורל פגע בהם פגיעה קשה כל כך. **זוהי התחייבות כלפי כל עם ישראל המצפה לכך, שיהדות רומניה תמלא חובתה ההיסטורית: להציל את הנרדפים מאוקראינה. זוהי גם חובה מוסרית כלפי עצמנו, כלפי האני הפרטי של כל אחד מאתנו, המרגיש בכאב אחינו, כאשר פטיש השנאה פגע באחינו האומללים באוקראינה, אנו היינו הסדן**".

ד"ר פילדרמאן הגיע למסקנה, שעליה דיבר בסיום נאומו באותה מועצה: "התאחדות היהודים המקומיים חייבת ליהפך להתאחדות יהודי רומניה כולה. איחוד הקהילות מרומניה הישנה חייב להתרחב **לאיחוד כללי של הקהילות בכל רומניה**". אכן, ד"ר פילדרמאן הגיע למסקנה זו מסיבות מעשיות בעיקר: "הם (כלומר, שני הארגונים) לא יוכלו למלא תפקידיהם כראוי אם לא יקיפו את כל יהודי רומניה הגדולה".

האנטישמיות מכל הגוונים לא יכלו שלא לנצל בעתונותם הזדמנות זו שניתנה להם ע"י שאלת הפליטים. בעתון "דאצ'יה", בעריכתו של הסופר בראטאסקו וואָשט, נאמר בסתיו 1921: "האורחים הבלתי־קרואים מעבר לדנייסטר נחים על חשבון הזמנים שחלפו. כאנשים המכירים מקרוב את שאלת הפליטים, אנו מרשים לעצמנו לומר בצורה קטיגורית, כי הקומדיה שמציגים לפנינו היא משונה מאוד: הפליטים האלה ברובם הגדול יוזמים ונותנים אשראה לטורי העתונים הרוסיים בביסאראביה (היינו רוצים לראות מי יעז להטיל ספק בדעתנו זו). הם יוזמים את המחאות נגד איחודה של ביסאראביה עם רומניה, הם הטוענים שהמחצית האחת שהחליטה בעד האיחוד קיבלה שוחד והמחצית השניה הצביעה תחת הלחץ של טרור, מול אקדחים שלופים". העתון מסיים בהצעה לעבודת כפיה, שהקדימה בשני עשורים את השיטות שהנהיג הרודן אנטונסקו: "אנו דורשים לחייב את כל הנודדים האלה לעבודת פרך. לחיות מנדבות זוהי חרפה גדולה יותר מאשר לעבוד. בעד זכות הישיבה במקלט יש לשלם בעבודה. זוהי חובתו של האורח המבקש שיצילוהו".

העתון "דאצ'יה" טוען שמספר הפליטים הוא 200 אלף נפש. האשמה כי היהודים הם סוכני הרוסיפיקאציה איננה כלל מקורית. היה זה נימוק שבו השתמשה המיפקדה העליונה בשעה שדרשה להוציא את כל פליטי אוקראינה, על יסוד הדו"ח של הגנראל רישקאנו, ששימש אז כמושל צבאי של ביסאראביה. גנראל זה הגיע למסקנה, כי "האלמנטים שברחו מאוקראינה מסוכנים מבחינת האיחוד הנפשי של הפרובינציה עם הממלכה הרומנית. הללו יתגברו לאט לאט על האלמנט המקומי וישמרו על הקשר עם רוסיה".

העתונאי אמיל ד. פאגורה ערך בשאלה זו חקירה מקיפה בביסאראביה ערב ההכנות שנעשו לפינוי הפליטים. הוא פירסם את מסקנותיו בעתון "אדאוארול" וממנו הועתקו ל"קוריירול איזראליט". העתונאי מטפל תחילה בצד "הרוסי" של הבעיה:

..."שהיהודים האוקראינים לא יביאו לידי רוסיפיקאציה של ביסאראביה!... הסתובבתי בין הפליטים האלה. לא שמעתי מפיהם אף מלה רוסית. כולם מדברים ז'רגון־יידיש. אשר לרגשותיהם ביחס לרוסיה, קראתי על פניהם: אימה עד לשגעון, בעקבות הפרעות והתעלולים של המשטר הסובייטי. נוכחותם בביסאראביה היא התעמולה החזקה ביותר נגד הרוסיפיקאציה של ביסאראביה".

בין השאר מספר פאגורה, כי הרב צירלסון ניסה לשכנע את הממשלה לוותר על פינוי הפליטים, הואיל וזהו מעשה אבסורדי להרוס פעולה שנעשתה לאחר קשיים רבים כל כך בביסאראביה. בקישינוב בלבד סודרו בתי־תמחוי ל־2400 איש, שלוש דירות גדולות ל־900 נפש. ב־36 בתי כנסת שוכנו 1500 נפשות. נוסף לכך סודרה עזרה רפואית, בית יולדות, גן ילדים ל־150 ילדים, בית ספר לבוגרים, מושבת קיץ לחמישים ילד וכו' (אמיל פאגורה: אצל הפליטים היהודים מאוקראינה, קוריירול איזראליט, שנה 14, מס' 7, 1921).

אולם האנטישמיות לא היתה אף פעם רגישה לאמיתותן של העובדות ולהגיון. התעמולה נגד היהודים התנהלה לא

רק ע״י העתונים האנטישמיים. בהתקפות אלו הצטיינה במיוחד המפלגה הליבראלית של יוֹנל בראָטיאנו. הבטאון של מפלגה זו בקלוז׳ Infrățirea (התאחוות), מיום 18 במארס 1921, מאשים את הפליטים שברחו ממקומותיהם, במקום להישאר שם ולסבול "כקדושים". העתון תובע שהממשלה תפקח עליהם ולא תרשה למיליונרים שביניהם לברוח עם כספם. העתון המרכזי של הליבראלים "ויאיטורוּל" (העתיד), מוחה אף הוא, באביב 1921, נגד מתן רשיונות לפליטים להישאר ברומניה. כרגיל משמשת הסטאטיסטיקה כנשק אנטישמי. "ויאוטורוּל" טוען, כי בחודש אחד בלבד הירשו כניסתם של 35 אלף פליטים יהודים לרומניה. אמנם, המספר היה מדויק, שכן הופיע בפניית העזרה של הוועדים, אשר בפנייתם לעזרה ציינו את מספר הפליטים הזקוקים לה, אבל היה זה המספר הכללי ולא של חודש אחד בלבד. עתון ליבראלי אחר, — "איזבינדה" (הנצחון) — כותב באוקטובר 1921, כי הפליטים מביאים אתם מחלות ויש לבודדם (אָגאליטאטיה, 26.10.1921). מדובר איפוא בפעולה מרוכזת ושיטתית ולא במאמר בודד, פרי עטו של עתונאי ממפלגתו של יון בראָטיאנו.

בסוף השנה ציין שוב מ. שווארצפלד בכתב־העת שלו, שכמה עתונים רומניים הרימו קול זעקה: בואם של המון פליטים לרומניה מהווה סכנה מוסרית ויש לפעול לבידודם (שם, 2 בדצמבר 1922). אווירה זו של הסתה בעתונות עודדה, כמובן, את המשך הרדיפות גם עד לפינוים של הפליטים מביסאראביה.

בנובמבר 1921 התקיימה במיפקדה הראשית בבוקארשט התיעצות עם נציגי המוסדות היהודים, ובראשם ד״ר ו. פילדרמאן. בהתיעצות זו קבעו את דרכי הפינוי והוסכם להשאיר במקום את הזקנים, למעלה מגיל 50, את הילדים עד גיל 16, האלמנות וכן הנשים שבעליהן עזבו את ביסאראביה ואת החולים (שם, 25.11.1921).

בינתיים המשיכו השלטונות מביסאראביה בשיטותיהם הם וניסו לכלוא את הפליטים במחנות הסגר או לשלחם בחזרה אל מעבר לדנייסטר (שם, 4.11.1921; קוריירול איזראָליט, שנה 14, מס׳ 10).

פינוי הפליטים החל ב־27 בנובמבר. הרכבת הראשונה עם אלף פליטים עברה דרך ראָני לגאלאץ (מינטואיריה, 3.12.1921). בראשית דצמבר הושגה הפסקת הפינוי. סוכם לפנות רק את הפליטים, שהקהילות היהודיות המקומיות אינן מוכנות לערוב להם, או את אלה שאינם מסוגלים להרוויח בעצמם לקיומם. הפינוי נעשה רק לפי הוראת הקהילות. הללו היו זכאיות גם לתת אישורים, לפי החלטה מיניסטריונית מס׳ 57666 (מינטואיריה, 3.12.1921; אָגאליטאטיה — 9 בדצמבר 1921; קוריירול איזראָליט, שנה 14, מס׳ 12, 1921). ראש הממשלה מהימים ההם, טאקה יונאָסקו הצהיר בראיון לכתב העתון הרוסי "בוחארסטסקייה נוֹבוֹסטי", כי הפסקת הפינוי נעשתה לפי בקשת הארגונים היהודיים והפליטים יישארו במקום בגלל החורף הקשה (אָגאליטאטיה, 6 בינאואר 1922).

מכאן אין להסיק שהפליטים אמנם נשארו במקום. הרבה מהם היגרו. דווקא בסוף דצמבר 1921 ניתן לקרוא בעתונות היהודית על עליה קבועה לארץ ישראל, דרך גאלאץ. לחץ העולים היה חזק כל כך עד "שהאניה 'קונסטאנצה' התחילה לארגן בשבילם הפלגות מיוחדות" (מינטואיריה, 26 בדצמבר 1921). בפברואר הודיעו העתונים, כי לבראילה הגיעו פליטים בדרכם לארץ ישראל (מינטואיריה, 23 בפברואר 1922). באפּריל 1922 כתוב שוב ב"מינטואיריה", כי 20,000 פליטים מוכנים לנסוע לארץ ישראל או לאמריקה. מטעם הפליטים נשלח שליח מיוחד לארצות הברית כדי לאסוף שם כספים להוצאות הדרך בשבילם. למעשה צריך היה לתת לפליטים דרכונים ללא קשיים. אולם דרכונים אלה נהפכו למקור של עסקים שחורים. בראשית 1921 נעצרו כמה פקידים שקיבלו שוחד בסכומים שבין אלף עד עשרת אלפים ליי לדרכון. בין הנעצרים היה גם יהודי אחד. בצורה זו נלקח שוחד בעד 800 דרכונים (אָגאליטאטיה, 6 בינאואר 1922).

באותו זמן פירסמו העתונים ידיעות על הזוועות שמעבר לדנייסטר, ועל היחס הנורא לפליטים שנתפסו. השאלה הובאה לפני המלך, והוא מינה ועדה מיוחדת לחקור בענין זה בביסאראביה (שם, 13 בינאואר 1922). אחד הנאשמים בא על ענשו: הקאפיטאן מארדארֶה נאשם "במעשים קשים" והועבר מהדנייסטר אֶל פנים ביסאראביה (שם, 20 בינאואר 1922). עונש כזה שימש למעשה רק עידוד למעשים פליליים דומים.

בפברואר 1922 שבה ואישרה ממשלתו החדשה של בראָטיאנו את דחיית פינוים של הפליטים עד לאביב. בתי החולים בבוקארשט יתנו אישפוז חינם לפליטים (שם, 17 בפברואר 1922).

במארס 1922 הגיעו לבוקארשט שני צירים מטעם הוועד הפועל של הארגון העולמי היהודי לעזרה. אלה שקיבלו עזרה מהצלב האדום זכו בביטול פקודת הפינוי, שכבר החל עם יציאת הטראנספורט הראשון לגאלאץ. הממשלה הרומנית הסכימה להעביר עזרה נוספת לפליטים הנמצאים מעבר לדנייסטר, וכן לקבל את אלה שיש בידיהם תעודות הגירה לארצות אחרות. מספרם של הנמצאים בגדה המזרחית של הדנייסטר נאמד ב־25 אלף. כולם חיו בחוסר כל, הואיל ושדדו אותם והם נשארו ערומים ממש באמצע החורף. אל מעבר לדנייסטר נשלחו אז בגדים, רפואות, אוכל לילדים ומצות (המצות נתרמו ע״י קהילת בוקארשט). הצירים היהודים מחו״ל תבעו "נקיטת אמצעים כדי למנוע מעשי התעללות בפליטים, כאלה שבוצעו באיזור הצבאי" (מינטואיריה, 4 במארס 1922).

אולם ההתעללות נמשכה. בסוף אותו חודש מחה העתון "מינטואיריה" נגד עיריית בוקארשט, שסירבה לאשר הקמת צריפי עץ לפליטים מאוקראינה, בנימוק שהצריפים צפויים לסכנת שריפה (שם, 22 במארס 1922). למרות הקשיים האלה לא יכלו המנהיגים היהודים להישאר אדישים לגבי גורלם של הפליטים היהודים שרוכזו בגדה האוקראינית של הדנייסטר. בקישינוב הורכב ועד מיוחד ששם לו למטרה להעביר קודם כל את הילדים היהודים, שהוריהם נמצאו כבר בביסאראביה. ועד העזרה הציע, שאם הממשלה תאשר כי 50% מן הילדים שיועברו יהיו יהודים, יטפל הג׳וינט בהזנתם והחזקתם של כולם, לרבות הילדים הלא יהודים, שיימצאו בקאראנטינה בבאָנדאָר (שם, 23 במארס 1922).

בדיוק אז חזר שליח של חבר הלאומים מג׳נבה מביקור שערך בטיראספול, חארקוב ואודיסה, שם בא במגע עם שליחי ועדת נאנסן. שליח זה תיאר את הרעב שפגע במיוחד בילדים. הם מתו יום־יום לעשרות ולמאות. במחוזות טיראספול וגריגוריופול נמצאו אלפיים ילדים אשר הובאו לשם מאיזור הוולגה. רובם חולים בטיפוס ושפעת. על הפליטים המבוגרים סופר שהם נחלשו במידה כזו, עד שאין בכוחם לזוז ממקומותיהם. לרובם אין תעודות מסודרות, שיאפשרו את נסיעתם אל קרוביהם באמריקה (מינטואיריה, 25 במארס 1922).

כעבור חדשיים הודיעו העתונים, כי הממשלה החליטה להביא מרוסיה 4000 ילדים מבין ילדי הפליטים הרעבים. הדאגה לקיומם נמסרה ל״ג׳וינט״, ״חברת כל ישראל חברים״ (אליאנס איזראֶליט) והמרכז העולמי לעזרת הרעבים. כן מוסיפים לשלוח משלוחי מזון, רפואות ובגדים אל מעבר לדנייסטר, שיחולקו לרעבים ע״י נציגי הצלב האדום והג׳וינט (אָגאליטאטיה, 26 במאי 1922). יש להניח שסידורים אלה הושגו הודות להתערבותו של נציג חבר הלאומים.

בספטמבר אותה שנה סיפרו העתונים, כי ביזמת הוועד העולמי לעזרת הפליטים הוקמה בקישינוב ועדה לעזרת הפליטים שמעבר לדנייסטר, שתתנהל ע״י נציג הצלב האדום וארגון נאנסן ברומניה. באישורה של הממשלה הרומנית נשלחו אל מעבר לדנייסטר 27 ארגזים עם בגדים, 15 חבילות־נעליים, 160 ארגזים — אבקת־חלב, 20 ארגזים — צמר גפן רפואי, 8 ארגזים — רפואות. משלוחים נוספים נשלחו לאחר מכן (אָגאליטאטיה, 22 בספטמבר 1922).

באוגוסט 1922 נתפרסמה בעתונים ידיעה על פליטים שהצליחו לעבור את הדנייסטר והוכנסו למחנה הסגר, באשמת ״הברחת הגבול״. התאחדות היהודים המקומיים התערבה לטובתם וביקשה שיחרורם, כדי לאפשר את הגירתם. הבקשה נדחתה. רק לאחר שהפליטים ישיגו את כל הניירות הדרושים להגירתם, יובלו ישר אל הגבול ושם ישוחררו.

בתחילת 1923 מסתמן חידוש מסוים. מתפרסמת פקודה, שלפיה חייבים כל הפליטים להתיצב לפני בית־דין צבאי. אלה שלא יתיצבו יועמדו למשפט שלא בנוכחותם באשמת כניסה בלתי־חוקית למדינה. ברשות בית הדין הצבאי ישנה רשימה של 900 איש, שעברו את הדנייסטר באופן בלתי חוקי. 500 מהם לא התיצבו (אָגאליטאטיה, 19 בינואר 1923).

בפברואר 1923 מסופר בעתונות, כי בביסאראביה פורסמה הפקודה מס׳ 2, לפיה יש לשלוח בחזרה אל מעבר לדנייסטר כל פליט, ללא משפט. בפקודה זו הסתייעו הרבה. בגללה העדיפו פליטים רבים להתאבד, משום שלא רצו לחזור למקום שם צפוי להם המוות. אך לא היה מדובר רק בפליטים שבאו לאחרונה. ידוע מקרה של משפחה שהוחזרה בכוח לאוקראינה. בדרך, בנוכחות השוטרים המלווים, אחזו חבלי לידה את האשה. היא הוכנסה לבית חולים, אבל את בעלה ויתר בני המשפחה שילחו אל מעבר לגבול. כאשר נודע הענין לממשלה, היא הורתה שלא להחזיר אף פליט אל מעבר לגבול, בלי אישורה המוקדם (אָגאליטאטיה, 9 בפברואר 1923).

נציגי הג׳וינט והאליאנס פנו בענין זה אל שגריר רומניה בפאריז. השגריר השיב, שאינו יודע דבר על אותה פקודה מס׳ 2. לאחר מכן הודיע השגריר על מברק שקיבל מראש ממשלת רומניה, יונל בראֶטיאנו, ובו הבטחה שכל הפליטים יוכלו להגר במהירות לארצות המוכנות לקלטם. באותו עתון, ובאותו גליון ממש, נמסר על מאות פליטים שהובאו לפני משפט צבאי בקישינוב על יסוד הפקודה מס׳ 2 הנ״ל (אָגאליטאטיה, 23 בפברואר 1923).

בסתיו 1923 הודיעה המיפקדה הצבאית של ביסאראביה, כי פליטי אוקראינה חייבים כולם לעזוב את המדינה עד ל־1 באוקטובר (אָגאליטאטיה, 7 בספטמבר 1923). בסוף החודש הזה נעצרו בבאֶלץ זקנים, נשים וילדים, לשם החזרתם לאוקראינה. לאחר התערבות מצד התאחדות היהודים הרומנים בבוקארשט, הודיע מיניסטר הפנים שאת העברת הפליטים יש לבצע בהתאם לחוקים הכלליים, שנקבעו ע״י ההחלטה המיניסטריאלית. ניתנה שהות נוספת להתאחדות יהודי רומניה כדי להשיג אמצעים להגירתם של הפליטים (אָגאליטאטיה, 21 בספטמבר 1923). אך מיניסטריון הפנים נמצא בבוקארשט, הרחק מביסאראביה, ובתחומה המשיכו בנוהג השרירותי. ביום הכיפורים עצרו 200 שוטרים את כל הפליטים והודיעו להם כי יישלחו בחזרה לרוסיה. שוב באה התערבות בבוקארשט, לשם קבלת שהות נוספת. הפעם לא מיניסטריון הפנים דן בענין, אלא הממשלה כולה, וזו מחליטה שאותם 6 אלפים הפליטים יפונו תוך תקופה ממושכת יותר (אָגאליטאטיה, 5 באוקטובר 1923). ההחלטה נועדה, כנראה, רק לפרסום, הואיל ורק שבוע לאחר מכן אנו קוראים בעתונים: ״משטרת הבטחון מביסאראביה קיבלה פקודה לפנות, במשלוחים של 100 ליום, את הפליטים״. שוב נתעוררה בהלה אצל הפליטים, אשר ברובם הגישו בקשות להגירה לאמריקה ולארצות אחרות. שוב הושגה דחיה, הפעם ללא תאריך (אָגאליטאטיה, 12 באוקטובר 1923).

כל הזמן איימו על הפליטים, שבקרוב יושלכו אל מעֵבר לדנייסטר. בראשית נובמבר הודיעו על ביטולה של המיפקדה הצבאית בביסאראביה. העתונאי וההיסטוריון מ. שווארצפלד הביע את שביעות רצונו מהחלטה זו: ״היא תביא לידי הפסקת ההחזרה־בכוח של הפליטים אל מעֵבר לדנייסטר״. בעתונו נמסר, כי ניתנה ארכה לפליטים שנשארו בביסאראביה עד לאחד בינואר 1924, כדי שיוכלו לבחור לעצמם את ארצות ההגירה (אָגאליטאטיה, 2 בנובמבר 1923). שוב באה פניה אל ציר חבר הלאומים, שפעל למען השגת ארכה לזכות הישיבה ברומניה. ארגון זה צריך היה לחלק דרכוני נאנסן, אשר יאפשרו לפליטים לחיות ללא צרות ורדיפות (אָגאליטאטיה, 16 בספטמבר 1923). השלטונות הרומנים ניסו לעורר ערבוביה בין הפליטים ובין היהודים תושבי ביסאראביה. כהוכחה לכך תשמש ההוראה האומרת, כי אלה שזכו באזרחות הרומנית על יסוד שלום פאריז, אינם חייבים לעזוב את רומניה (אָגאליטאטיה, 23 בנובמבר 1923). גם פקודה זו שימשה עילה להסתה נגד היהודים, ולא רק מצד האנטישמיים. הגנראל אוואֶראֶסקו, ראש מפלגת העם, ראש־ממשלה לשעבר, הצהיר: ״ע״י מעילות וזיופים מנסים פליטים מאוקראינה, בעזרתם של יהודים מארצנו להופיע כילידים כדי להישאר במדינה״ (אָגאליטאטיה, 2 במאי 1923).

בראשית 1924 הודיע העתון "אֶגאליטאטיה", כי שאלת הפליטים נמצאת בתהליך של פתרון. בסתיו 1924 שוב ציין מ. שווארצפלד את הקצב שבו עוזבים הפליטים. בשנת 1923 היגרו מרומניה 10,000 פליטים. באפריל — עוד 6,000 איש, מהם 2800 לארצות הברית, 1100 לדרום אמריקה, 375 לארץ ישראל ועוד 175 לארצות אחרות. באוגוסט 1924 היגרו 373, מהם 371 לקאנאדה באישור מיוחד. באוקטובר 1923 שוב היגרו 2160 איש לקאנאדה (אֶגאליטאטיה, 19 בספטמבר 1924).

באוקטובר 1924 נשארו עוד 2500 פליטים ברומניה, משום שצומצמה מיכסת ההגירה לארצות הברית. בשנת 1925 הודיע ד"ר ו. פילדרמאן על 3500 פליטים, וייתכן שתוך שנה נוספו עוד אלף פליטים. אין להניח כי המספר שקבע היה קטן מאשר במציאות, הוא שולב בתוך קול קורא להמשך העזרה לפליטים. באותו זמן פירסם מיניסטריון הפנים הוראה למחוזות, כי לפליטים ניתנה ארכה נוספת (אֶגאליטאטיה, 12 בספטמבר, 1924). מכאן יש להבין, כי השלטונות המקומיים המשיכו להציק לפליטים. 3500—2500 פליטים שעוד נשארו ברומניה עוררו, איפוא, בעיה מדינית גדולה!... בכל אופן, עד סוף 1924 עזבו רובם של הפליטים את רומניה. אולם בשביל האנטישמיים לא נגמר הענין בכך. בשנת 1926 העלה הציר האנטישמי ד"ר לאסקו, מעל במת הפארלאמנט את "הסכנה של גידול האוכלוסיה היהודית ברומניה ע"י פלישה מאוקראינה וגליציה". כן ציין, שהיהודים נכנסים לרומניה עם תעודות מזויפות. משום כך תבע לנקוט אמצעים להפסקת "הפלישה" (אֶגאליטאטיה, 12 במארס 1926).

חודש לפני כן, בוועידה של התאחדות יהודי רומניה, נתקבלה החלטה, השוללת את ההאשמה האנטישמית כאילו ארגון זה עזר ליהודים מאוקראינה למצוא מקלט ברומניה. הממשלה דרשה מן ההתאחדות לטפל בשאלה זו, לאחר שהפליטים כבר הגיעו לכאן בהמוניהם. כן מציינים בהחלטה, כי לפי המספרים שבידי משטרת הבטחון לא נשארו ברומניה למעלה משלושת אלפים פליטים.

כפי שהזכרנו לעיל, השתמש אוקטאביאן גוגה כעבור 12 שנה, לאחר שנתמנה לראש ממשלה, באותו נימוק של פלישה יהודית לשם עריכת בדיקה מחודשת של חוק האזרחות. בדרך זו כלל בשאלת הפליטים את יהודי ביסאראביה וגם את יהדות רומניה. אכן, את העלילה על פלישת יהודים לרומניה ניצלו תמיד האנטישמים הרומנים, הן ההיסטוריונים והן המדינאים. מאידך גיסא אין צורך במאמצים מיוחדים כדי להוכיח, שרומניה היתה אחת המדינות הקלאסיות שבה הסתייעו באנטישמיות לא רק המפלגות הקטנות, אלא גם הממשלות, מובן, מסיבה זו לא היתה רומניה ארץ שקסמה ליהודים. במקרה המיוחד של הפליטים, הרי אלה שגורשו לאוקראינה, ודאי סיפרו על היחס שזכו לו בביסאראביה, בתקופת השלטון הצבאי שם. סיפוריהם לא היו עשויים לעודד פלישה "המונית".

על הרציחות של פליטים נעמוד בפרק אחר. פה נסתפק **בדוגמה אחת של הוראה כיצד לנהוג עם הפליטים היהודים:**

המפקד הצבאי קיצולסקו, שמשל באיזור סיקוראן־בירנובה. פנה ב־19 בינואר 1919 אל הכמרים בזו הלשון: "אל תתידדו עם היהודים ותגנו על הצלב הקדוש. כאשר אויבינו ניסו להתגנב כזאבים אל תוך ביסאראביה הקדושה שלנו, לא היססו חיילינו הנוצרים לזרוק את כל השונאים האלה אל הדנייסטר".

פרק ד'

הרדיפות האנטישמיות בביסאראביה

סיפוחה של ביסאראביה לרומניה חל בראשית 1918. בזמן הראשון ראו יהודי ביסאראביה בסיפוח זה הצלה ממש מאימת הפרעות שהתרגשו באוקראינה. גם הנסיבות המקומיות והבין־לאומיות שבהן בוצע סיפוח ביסאראביה נתנו מקום לתקוות רבות.

יחידות הצבא הרומני נכנסו לביסאראביה ב־13 בינואר 1918. ב־21 בנובמבר 1917 הוקמה בקישינוב "מועצת הארץ" (Sfatul Țării), שהחליטה על הקמת הרפובליקה הדמוקראטית המולדאבית. בינואר 1918 דרשה "מועצת הארץ" את כניסת הצבא הרומני, כדי "להחזיר את הסדר על כנו". במועצה זו היו 150 חברים, בהם 19 יהודים (ג. פופה־ליסיאנו: ביסאראביה סקירה היסטורית — ברומנית — בוקארשט, 1924, עמ' 37; ד"ר פ. קאזאקו: תאריכים אחדים בתולדות ביסאראביה — ברומנית — בוקארשט, 1925, עמ' 54). ב־27 במארס 1918 הכריזה "מועצת הארץ" על האיחוד עם רומניה (מתוך הזכרונות של אל. מארגילומאן, שהיה אז ראש הממשלה, מסתבר שהממשלה הרומנית לחצה על הרפובליקה שנוצרה בביסאראביה להסכים לאיחוד עם רומניה. אינקולֶאץ, שנבחר כנשיא "מועצת הארץ" ושמארגילומאן מכנה אותו "סוכנו של קרנסקי", תבע אוטונומיה מוחלטת במסגרת האיחוד, — ר' אל. מארגילומאן: רשימות פוליטיות — ברומנית — כרך 3, בוקארשט, 1927, עמ' 44—443).

מן הראוי להזכיר כמה תעודות מהימים ההם המוכיחות באיזו אווירה רווית תקוות התחילו השינויים בביסאראביה. כבר בהצהרה שפורסמה ב־24 בינואר 1918 בה הוכרז על ביסאראביה כרפובליקה מולדובית עצמאית, אנו מוצאים את הקטע דלקמן:

"במדיניותה הפנימית תהיה הרפובליקה המולדובית עצמאית ותערוב לזכויותיהם המלאות של הלאומים. היא תמשיך במאמצים לחיזוק החירויות שהושגו ע"י המהפכה ושעליהן בישרה הצהרת "מועצת הארץ". ההצהרה פונה כמה פעמים אל "המולדובאנים והעמים־אחים החיים ברפובליקה המולדובית".

ההצהרה הבטיחה, כי "הצבא הרומני אינו מסכן את העצמאות, החופש והזכויות שנרכשו ע"י המהפכה. ערבות לכך צרפת, אנגליה וארצות הברית של אמריקה בעדויותיהם וכן הצהרתות של נציגי רומניה... לכן אנו קוראים את כולכם לאיחוד, לעבודת שלום ושקט, לטובתם ולתועלתם של כל העמים החיים ברפובליקה הדמוקראטית המולדובית שהיא מעכשיו ולנצח עצמאית" (ג. פופה־ליסיאנו, שם, עמ' 42־38).

בשעת ההצבעה בענין האיחוד — כותב פופה ליסיאני — קבעה "מועצת הארץ" גם כמה תנאים, אלא שאין הוא מפרטם. בשנת 1925, בשעה שכתב את חיבורו נראה הענין בלתי־חשוב כל כך שלא מצא ענין בתנאים, אף לא מבחינה היסטורית. אולם גילינו אותם בחיבור אחר. שם נקבע כי "מועצת הארץ" קבעה אז 11 תנאים ל"איחודה של ביסאראביה עם אמא־מולדת, רומניה". חמשת הסעיפים הראשונים למעמד אוטונומי של ביסאראביה כוללים פארלאמנט מחוזי ("ספאטול צארי"), בעל סמכויות בענין התקציב המקומי, מינוי פקידים למינהל מקומי וכו׳. הסעיף הששי מכריז על **כיבוד זכויות המיעוטים הלאומיים בביסאראביה**. בסעיף העשירי מדובר על חופש הפרט, חודש הדפוס, הדיבור, האמונה, האסיפות וכל חירויות הציבור, שיקבלו ערובה ע"י הקונסטיטוציה" (יון ז׳אליה: "ביסאראביה, תיאור — היסטוריה־איחוד", עמ׳ 30—28).

מארגילומאן, ראש הממשלה, התרגז על התנאים שהוצגו ע"י הביסאראבים. האוטונומיה של ביסאראביה לא האריכה ימים. ב־27 בנובמבר, הצביעה "מועצת הארץ" על החלטה, שבה "מוותרת המועצה על התנאים שנזכרו ב־27 במארס 1918, מתוך הכרה שברומניה יובטח משטר דמוקראטי צרוף לכל הרומנים". בהתאם לכך "מכריזים על איחוד ביסאראביה עם רומניה הגדולה ללא שום תנאים".

בעקבות החלטה זו, התחסלה מועצת הארץ והעבירה את סמכויותיה לפארלאמנט ולממשלה הרומנית בבוקארשט (ג. פופה־ליסיאנו, עמ׳ 45).

להלן נראה, מתוך הצהרותיהם של מנהיגים רומניים בביסאראביה, כי המשטר שבוקארשט הנהיגה היה רחוק מאוד מלהיות "דמוקראטי צרוף". אף האוכלוסיה הרומנית התיחסה לפעמים באי־רצון לגבי התנהגותה של האדמיניסטראציה הרומנית המושחתת.

אך מה שנוגע ליהודים, בחלקם נפלו רדיפות וצרות, כבר החל מהשנים הראשונות של השלטון הרומני.

המשטר הצבאי שהונהג עם כניסת הצבא הרומני ונמשך עד לסוף שנת 1923, הפקיר את כל האוכלוסיה הביסאראבית ללחצו ושרירות לבו של כל סגן־מישנה או רב־סמל, שלא לדבר על התנהגותם של קצינים רומניים. לזאת יש להוסיף את השחיתות הידועה של הפקידים הרומניים מהשירות האזרחי. בכלל התיחסו לביסאראביה כמו למושבה רחוקה ומפגרת. לא פעם הועברו למחוז זה פקידים בתורת עונש על מעשיהם במקום אחר. הללו היו מתחתית השירות הציבורי הרומני. בנוגע לביסאראביה נעשתה, איפוא, ברירה שלילית מתוך הפקידות המושחתת.

בכל זאת נמצאו אנשים אחראים, ודווקא בין אנשי הצבא אשר הציעו מדיניות של התקרבות אל האוכלוסיה במחוזות שסופחו לרומניה. כדוגמה לכך יש להזכיר את הגנראל פאֶטאֶלה (Petala), שאמר בראיון לעתון "הנצחון" (Izbânda), כי המיעוטים בביסאראביה יקבלו בשמחה את השלטון הרומני אם ינקטו לגביהם "מדיניות של טאקט, גישה אנושית ויחס של שוויון. כולם שם מצטיינים בתרבות מפותחת שאפשר להיבנות ממנה, והם לא יסבלו יחס של טרור לגביהם. ביחס כזה לא ניתן להכניע את הנטיות האירידנטיות של האוקראינים" (מצוטט בעתון אָגאליטאטיה, 28 ביוני 1919).

פרופסור יורגה עצמו הצהיר בשנת 1919 לפני עתון אחד בקישינוב: "עמדתנו לגבי המיעוטים צריכה להיות סוֹבלנית, מתוך ידידות חברתית ברורה וקודם כל מתוך יסוד חוקי מושלם, המסוגל למנוע כל קובלנה מבוססת נגד עליונות לאומית ואשר ביכלתו לעורר כבוד" (אָגאליטאטיה, 16 בנובמבר 1919).

במציאות היתה ההתנהגות בניגוד לכל מדיניות של טאקט, יחס אנושי וחוקי. מדינאים חשובים מחו לא פעם נגד המשטר שהונהג בביסאראביה. ביאנואר 1918 כתב נ. יורגה ברשימותיו: "הרומנים בביסאראביה מתלוננים, כי הצבא שלנו מתיחס בחומרה בלתי מוצדקת לגבי היהודים שמעֵבר לפרוט" (נ. יורגה: "זכרונות", חלק א׳, עמ׳ 253). כן הוא מספר, כי ב־17 בפברואר 1920, בהיותו יו"ר הפארלאמנט, נערכה התיעצות של סיעת הרוב בבית המחוקקים. "הציר מביסאראביה קריחאן התלונן נגד הז׳אנדארמים. במשך שנתיים הם עשו למען השפעה רוסית יותר משעשה הצאריזם במשך מאה שנים ומעלה" (נ. יורגה: "זכרונות" חלק ב׳, עמ׳ 337).

עלינו להוסיף שיורגה רשם יום אחד לפני כן, ב־16 בפברואר 1920, כי לרומנים נגרמו קשיים רבים מצד בעלי בריתם האנגלים והצרפתים, שלא רצו להכיר בסיפוחה של ביסאראביה (שם, עמ׳ 336).

בעלי הברית המערביים הסכימו בקושי רב לסיפוחה של ביסאראביה ע"י רומניה. ביולי 1919 הופיע יונל בראַטיאנו בכבודו ובעצמו לפני המועצה העליונה של בעלי הברית בפאריז. בכל זאת החליטה מועצה זו לא לקבוע עדיין עמדתה בשאלת ביסאראביה. רק באפריל 1920 הגיעו לניסוח הסכם בענין ביסאראביה, המכיר באיחודה עם רומניה. לארצות הברית היתה גם אז דעה נפרדת. ההסכם נחתם ב־20 באוקטובר 1920 ע"י אנגליה, צרפת, איטליה ויאפאן. כדי שההסכם יקבל תוקף חוקי, היה טעון אישור מצד כל הפארלאמנטים של המדינות הנ"ל. יאפאן לא אישרה אותו אף פעם. ברית המועצות הביעה מחאה כל פעם שהסכם זה זכה לאישור באיזה שהוא פארלאמנט. חוגי האֶמיגראציה הרוסית הרימו גם הם את קולם נגד סיפוחה של ביסאראביה ע"י רומניה.

בהסכם זה, שנחתם בפאריז, נקבע בסעיף הראשון של ההקדמה: "... מתוך דאגה לשלום באירופה בכללה, הכרחי להבטיח כבר מעכשיו בביסאראביה ריבונות אשר תתאים לשאיפותיה של האוכלוסיה ולהבטיח לכל המיעוטים הגזעיים, הדתיים והלשוניים את ההגנה המגיעה להם..." ובסיום ההקדמה:

"לבסוף אנו מביאים בחשבון, כי רומניה, מרצונה העצמי מבקשת לתת ערבויות לחופש ולצדק, ללא הבדל גזע, דת או שפה, בהתאם לחוזה שנחתם בפאריז ב־9 בדצמבר 1919, לכל התושבים, הן מהממלכה הישנה והן מהשטחים שנספחו..." בסעיפים מפורטים צוינו אחר־כך כל הזכויות.

בסעיף שלושה, למשל, נאמר: "רומניה מתחייבת לכבד ולדאוג כי בשטח ביסאראביה יכובדו בצורה הברורה ביותר התחייבויות החוזה שנחתם בפאריז ב־9 בדצמבר 1919 ע"י

מדינות הברית העיקריות וע״י רומניה. ההתחייבויות הן: מבטיחים לתושבים, ללא הבדל גזע, שפה או דת, כל אותן הערבויות לחופש וצדק שהובטחו ליתר התושבים מכל האזורים של הממלכה הרומנית״.

אולם גם ההתחייבויות שרומניה קיבלה על עצמה בפאריז וגם המצב הבלתי־בטוח מבחינה בין־לאומית בנוגע לסיפוחה של ביסאראביה, לא הפריעו למשטר הרומני מלנהוג בצורה ברוטאלית בביסאראביה. מתוך דוגמאות שיובאו להלן, ניווכח מה קרה שם בסקטור היהודי עוד בשנת 1920, כאשר הממשלה הרומנית ניהלה עדיין מו״מ לאישור הסיפוח. אפילו מדינאים רומנים מחו לא פעם נגד הנעשה בפלך זה.

בשנת 1920 ביקר מארגילומאן בביסאראביה, שבה היה מועמד לפארלאמנט במחוזות אקרמאן ואיזמאיל. ביומנו ציין ראש הממשלה לשעבר, כי בזמנו בוצע האיחוד של ביסאראביה עם רומניה: ״האוכלוסיה כולה מתלוננת נגד היחס הגרוע מצד האדמיניסטראציה והיחס הגס מצד הצבא. מכות והחרמות הן ענין של יום־יום. ואי אפשר גם להגיש תלונות: אסור להתהלך בלי רשיון... אוכלוסיה טובה, ארץ יפה, היא ראויה בהחלט ליחס אחר ולגורל טוב יותר מזה שאנו מגלים כלפיהם״... (מארגילומאן: ״רשימות מדיניות״, כרך חמישי, עמ׳ 55, בוקארשט, 1927).

בשנת 1921 הצהיר מארגילומאן באסיפה פומבית: ״ביסאראביה נהפכה למורסה מלאה מוגלה. פרובינציה זו הכירה את כל הברוטאליות של מצב מצור, אבל גם בלעדי זאת נאספו המון עדויות למען תעמולה עוינת נגדנו במערב״ (קוריירול איזראֶליט, שנה 14, מס׳ 8, 1921).

ועדה פארלאמנטארית שנשלחה לבדוק את התנהגות השלטונות בביסאראביה, מסרה דו״ח באפריל 1921 (קוריירול איזראֶליט, שנה 13, מס׳ 32, 1921). מסקנות הדו״ח אינן ידועות, אבל התוצאות לא הורגשו כלל. ב־10 באפריל אותה שנה, חגג הפארלאמנט את סיפוח ביסאראביה. נ. יורגה ציין ברשימותיו: ״היושב־ראש לא הירשה שידברו על המעשים הבלתי־חוקיים שנעשו שם״ (נ. יורגה; שם, כרך שלישי, עמ׳ 144). בשנת 1922 רשם יורגה את הצהרותיו של המדינאי סטפאן צ׳יובאנו, איש ביסאראביה: ״היוקרה שלנו בביסאראביה ירדה פלאים ע״י מדיניות גרועה״ (שם, עמ׳ 30).

ביאנואר 1922 נכתב בעתון ״לומיה״ ביאסי: ״האוכלוסיה של ביסאראביה אינה יודעת משטר אחר מלבד זה של התקלסות בחוק. מבצעים בה החרמות בצורות שונות ובנימוקים שונים. משתמשים במכות ועינויים בכל מיני שיטות. כל שוטר או חיל נהפך שם לטיראן. בפלך זה נוצר משטר מיוחד, המביא הרבה סבל והשפלה״.

במאי 1923 פרצה ״שערוריה גדולה בפארלאמנט״ בשעה שדנו במעשי רצח שבוצעו ע״י ז׳אנדארמים בביסאראביה. האופוזיציה, בראשותו של יון מיכאלאקה, נשיא מפלגת האיכרים, ויוליו מאניו, נשיא המפלגה הלאומית מטראנסילוואניה, עזבה את הישיבה ״לאות אבל״ (נ. יורגה, שם, כרך ד׳, עמ׳ 82). עד היכן הגיעה התמרמרותם של הרומנים בביסאראביה נגד המשטר שהונהג ע״י בוקארשט, ניתן להבין מתוך רשימה של יורגה משנת 1927. זה היה בזמן הבחירות שנערכו ע״י ממשלת הגנראל אווארסקו, כאשר אוקטאביאן גוגה היה מיניסטר הפנים. וירג׳יל מאג׳יארו, מנהיג במפלגת האיכרים, לאחר מכן מיניסטר הכספים בממשלת האיכרים־הלאומיים, חזר מביסאראביה לאחר מסע בחירות. הוא ביקר אצל יורגה והירצה לפניו על אשר קרה לו בתנאי הטרור ששרר שם. מאג׳יארו תיאר את הלכי הרוח השוררים בפרובינציה זו: ״האוכלוסיה מתחילה לשנוא אותנו, הבאים מבוקארשט. האיכר קודריאנו סירב להיות מועמד לבחירות בטענה, כי זה שבע שנים שאנו מרמים אותם״. (המדובר כאן, כמובן, בהזקן יון קודריאנו, ותיק הלוחמים הלאומיים הרומנים, שעוד בימי השלטון הרוסי נלחם למען איחודה של ביסאראביה עם רומניה. כאשר כבשו הסובייטים את ביסאראביה בשנת 1940, מצאו שם את קודריאנו הזקן ואסרו אותו. הממשלה הרומנית החשיבה אותו כסמל של ביסאראביה במידה כזאת, שהסכימה לחילופין, ע״י שיחרור אנה פאוקר, שהיתה אז במאסר ברומניה, תמורת שיחרורו של יון קודריאנו. עלינו לציין, כי לזה האחרון אין כל קשר משפחתי עם קוֹרנאֶל קודריאנו, מנהיג ״משמר הברזל״). ״איזור כמוּרה מסוים, שהאדמיניסטראציה הרומנית הרסה אותו, מסרב לדבר רומנית. פּאֶליוואן (מנהיג לאומי ביסאראבי אחר), אינו מעז לבקר באורהיוב. הביסאראבים טוענים, כי בימי השלטון הרוסי כּיבדו החוק והסדר״. (נ. יורגה; ״זכרונות״, כרך 5, עמ׳ 135).

מתוך העתונים הרומניים ניתן להכין אנתולוגיה גדולה למדי, שתכיל את כל ההצהרות שהושמעו מעל במת הפארלאמנט וכן את המחאות של מדינאים רומניים נגד משטר הטרור והשחיתות שהושלט בביסאראביה במשך עשרים שנות השלטון הרומני בה.

אנו מסיימים הקדמה זו בהתנצלות שהביע ההיסטוריון הרומני נ. יורגה בקיץ 1940, לאחר שהרוסים חזרו וכבשו את ביסאראביה. הוא פירסם אז בצרפתית חוברת על זכויות הרומנים לביסאראביה. בה טען שאין לערבב את האדמיניסטראציה הרומנית בביסאראביה עם זכויותיה הלאומיות של רומניה לגבי פרובינציה זו. האדמיניסטראציה מונתה בתקופה של תוהו ובוהו והיו תופעות ״בלתי נמנעות הקשורות במצב המלחמה״ וכו׳) (נ. יורגה: ״האמת על אודות העבר וההווה של ביסאראביה״, בצרפתית, בוקארשט, 1940, עמ׳ 73).

במשך שנים זרמו המחאות, אבל שום דבר לא השתנה לטובה, גם לאחר שהמשטר הצבאי הוחלף בשלטון אזרחי. בשנת 1932 כתב הסופר ד. יוב, שהיה אז סנאטור: ״... בביסאראביה ישנה אדמיניסטראציה מושחתת. אי־סדר וקיפוח משווע שולטים מחוטין עד איזמאיל״ (איזבינדה, מצוטט ברנאשטריה נואסטרה, 8 בפברואר 1932).

גם ארגוני המהגרים מביסאראביה, שנמצאו בארצות שונות באירופה התמידו במחאותיהם. כן התכנסו ב־22 ביוני 1927 בלוכסמבורג לוועידה ראשונה נציגים של ארגוני מהגריב מביסאראביה, מצרפת, גרמניה, בלגיה, אוסטריה וצ׳כוסלובקיה. האסיפה שלחה תזכירים לחבר הלאומים, לאגודה להגנת זכויות האדם ולפארלאמנטים של המדינות שחתמו על הפרוטוקול של פאריז, שבו אושר סיפוחה של ביסאראביה לרומניה (״הבעיה

הביסאראבית" — תזכיר שנתקבל ב־22 ביוני 1927 בפגישה הראשונה של נציגים ביסאראבים מצרפת, גרמניה, בלגיה, אוסטריה וצ'כוסלובקיה — בגרמנית, ברלין, 1927). אמנם, ניכר בצורה ברורה שפגישה זו היתה נתונה להשפעה קומוניסטית, אבל אין להפריך את האמת שבהאשמות שהועלו בה. ייתכן שהם הגזימו בטענה שהמשטר הרומני הוא "בארבארי", אבל העובדה שצוינה, כי "משטר זה אינו ראוי למדינה תרבותית" — היתה בלי ספק נכונה.

כן לא ניתן להכחיש כי באותו מועד, כלומר תשע וחצי שנים לאחר "האיחוד", עוד נתקיים משטר צבאי בכל ביסאראביה. בתזכיר צוין, כי על כל 20 תושבים בביסאראביה נמצא חייל אחד, ז'אנדארם אחד וסוכן־חרש אחד. בסך הכל נמצאים בביסאראביה לפחות 150 אלף חיילים. אין לנו אפשרות לבדוק מספרים אלה, אבל ידוע שלא פעם ציינו ברומניה עצמה את המשטר בביסאראביה כ"משטר משטרתי".

המחבר נאלץ כאן להוסיף הערה אישית שהושמעה באזניו ע"י פאטריוט רומני ביסאראבי, לאחר מלחמת העולם השניה. האיש היה שלישו הצבאי של אינקולֶץ, בשעה שזה שימש כנשיא מועצת המדינה של ביסאראביה. לאחר "האיחוד" נתמנה איש זה לקולונל והיה זמן מה מפקד הז'אנדארמריה של מחוז לאפושנה (עיר בירתו היתה קישינוב). "הממשלה בבוקארשט התיחסה אלינו, אנשי ביסאראביה, כמו לשודדים. במחוז לאפושנה היו בזמן השלטון הצאריסטי כתריסר מרכזי ז'אנדארמריה. לאחר 'האיחוד' הגדילו אותם פי... עשרה". אין איפוא פלא בכך, שהתזכיר הנ"ל, בהשוותו את השלטון הרומני בביסאראביה לזה ששרר בה בימי הצאר מוכיח, כי השלטון הרומני היה גרוע יותר.

במסגרת הדיכוי הכללי היה קשה במיוחד מצבם של היהודים. אמנם, נמצאו גם מדינאים רומנים נאורים שהבינו, כי יש למשוך את האוכלוסיה היהודית ולעורר אצלה אהדה למשטר הרומני. איש כזה היה, למשל, טאקה יוֹנסקוּ, ששימש כמה פעמים כראש ממשלה. ב־1919 יעץ לפאן חאליפה, שהיה אז מיניסטר לעניני ביסאראביה: "התנהגות כדוגמת רוסיה לגבי האוכלוסיה היהודית, פירושה מעשה פשע כלפי המדינה הרומנית" (אֶגאליטאטיה, 5.7.1919). ואילו בעתון "אדאֶווארול" (האמת) מבוקארשט נאמר חודש לאחר מכן: "יהודי ביסאראביה רוצים להתאים את עצמם למצב המדיני החדש. עליך רק להוכיח להם, כי אינך אנטישמי. יש לגנות את העובדה שלא נעשה כלום לשים קץ לשוחד ולמכות. אילו הצלחנו בכך, הם היו מתקרבים מבחינה נפשית לרומנים" (שם, 30.8.1919).

בשנת 1920 טענו חברי הפארלאמנט הרומני (מ. אלכסנדרי, זאמפיר אַרבורֶה וסטרוֹייסקוּ, כי בביסאראביה נעשים מעשים חמורים: מכים, מענים וגם רוצחים. מעשי הפשע מבוצעים ע"י שוטרים ואנשי משטרת הבטחון. הקרבנות העיקריים הם היהודים והאיכרים" (שם, 2.7.1920).

הפאטריוט הביסאראבי הידוע קונסטאנטין סטאֶרֶא הצהיר בשנת 1922 (שם, 18.1.1922): "שלושה מיליון תושבי ביסאראביה נמצאים מחוץ לחוק, כפופים לכל פקיד מינהלי. לאיכרים וליהודים, אשר סבלו רבות במשטר הצאריסטי, היו כל הסיבות להתיחס באהדה לרומניה החפשית. אולם אנו הפכנו את ביסאראביה לגיהינום. האחראים חייבים לשקול בדבר. עליהם להבין, כי שלטון צבאי ממושך יביא לאבדן ביסאראביה".

העתונות היתה נתונה לצנזורה חמורה. בכל זאת הסתננו אליה ידיעות מעטות על מצב האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. הנה כיצד תיאר את המצב הציר היהודי ד"ר ב. שטראוכר בישיבת הפארלאמנט מיום 20 ביולי 1920:

"מה שקורה בביסאראביה, ידוע גם לכם, רבותי הצירים: ההתעללות והדיכוי תוארו לפני הפארלאמנט והסינאט ע"י הצירים מביסאראביה. אבל מה שעבר על כלל האוכלוסיה הביסאראבית הוא מישחק ילדים בהשוואה לאסונות וההתעללויות שסבלו ועדיין סובלים מהם יהודי ביסאראביה. בעצם ההנהה שמול השלטונות ניצב יהודי חסר הגנה ניתן עידוד רב לגורמים הצבאיים או האזרחיים שבשלטון להתעלל ולחלל כל כבוד אנושי, בצורה הגסה ביותר". הציר שטראוכר העלה כמה דוגמאות לחיזוק טענותיו.

ביאֶדיניץ, למשל, פקד הקאפיטאן דימיטריֶה על התושבים לברך בהצדעה כובע של קצין שהושם על מקל. על אי־ציות להוראה זו נידונו "האשמים" לעשרים וחמש מלקות.

בסיקוּראן הכריח הקצין קיצוּלסקוּ 32 יהודים מנכבדי העיירה לברכו בכריעה על הברכיים בתוך הבוץ שברחוב.

בבריצ'אן ובליפקאן היכו קצינים גבוהים את היהודים שלא הצדיעו לפניהם. הציר שטראוכר העיר תשומת לב צירי הפארלאמנט על ענין חמור נוסף: "גובי המסים המציאו אמצעי נוסף לרושש את היהודים. אף שהחוק אינו מחייב את הסוחרים לרשום את עסקיהם, הרי הפקידים הללו מכריחים את כל הסוחרים, לרבות את אלה הנודדים מיריד ליריד, לרשום אותם. הסכומים הנדרשים ע"י עורכי הדין המטפלים בענין עולים ברוב המקרים על כל הונם של הסוחרים הקטנים" (קוריירול איזראֶליט, 12.12.1920). אף שמעטות היו הידיעות שהסתננו לעתונות על המתחולל בביסאראביה, הרי עוד בשנת 1920, שבה הועלתה השאילתה של שטראוכר, נודעו כמה עובדות בדוקות.

בפברואר 1920 התלוננו יהודים ממחוז אקרמאן בעתון "קול גאלאץ" (ברומנית), כי היהודים הנוסעים ברכבת בביסאראביה מותקפים, סופגים מכות, שודדים וזורקים אותם מהקרונות. התלונות התיחסו בעיקר למתחולל בקו קאושאן־ראֶני (אֶגאליטאטיה, 20.2.1920).

שיטה זאת, של זריקת יהודים מהרכבות, נהפכה לספורט של האנטישמים הרומנים. כאשר הרוסים חזרו וכבשו את ביסאראביה בשנת 1940, נפלו הרבה יהודים קרבן למעשי רצח אלה, גם במולדובה.

מפקד הז'אנדארמים בכפר סטרוּזוֹבקה, נפת סלוֹבוֹזיה, מחוז באֶלץ, ירה ב־2 באוגוסט 1920 ביהודי שבא לשוק לקנות צמר. היה בידו אישור מטעם מנהל המחוז על זכותו לנוע בכפרים. בנו של הנרצח, שרצה להתקרב לאביו, נעצר והוכה קשות. כל אלה שרצו להגיש עזרה לפצוע גורשו, ומשום כך מת הנפגע מפצעיו. הענין הועלה כשאילתה בפארלאמנט ע"י הציר נ. לרנר (אֶגאליטאטיה, 27.8.1920).

ולא היו אלו פגיעות בבודדים בלבד. האוכלוסיה היהודית סבלה גם כקולקטיב. באוגוסט 1920 ביקשו היהודים מראָזינה לקיים את הטקס של הכנסת ספר־תורה לארון. בהתאם למסורת יצאה מבית התורם תהלוכה, ובה כאלף חמש מאות איש. המשתתפים נעצרו ועונו קשות בתואנה, שהם ערכו תהלוכה קומוניסטית. ספר התורה נקרע לגזרים בכידונים ונדרס ברגליים, אף שלתהלוכה זו ניתן אישור כחוק... הציר נ. לרנר הביא גם ענין זה לידיעת הפארלאמנט (שם, 13.8.1920).

משטרת הבטחון הידועה לשימצה (ה״סיגוראנצה״) תרמה אף היא את חלקה לדיכוי היהודים. בקאלאראש הוכה יהודי בן ששים ע״י אחד מסוכניה.

בקישינוב מת יהודי, יו״ר איגוד פושטי העור ומעבדי עורות, כתוצאה מן המכות שסבל מידי ה״סיגוראנצה״ (שם, 17.9.1920).

העתון ״מינטואיריה״ מיום 1.12.1920 מספר על תלמיד ותלמידה מהעיר באָנדאָר שעונו ע״י ה״סיגוראנצה״. הענין הועבר לחקירה של ועדה פארלאמנטארית. אולם להורי הילדים, שנעצרו והוכו אף הם, לא ניתן אפילו להופיע לפני הוועדה הפארלאמנטארית. בעלי הטרור לא נרתעו אפילו מאזרחי חוץ. יהודי בעל אזרחות אנגלית בא לבקר אצל קרובי משפחתו בחוטין. החרימו את כל תעודותיו (שם, 24.12.1920).

על אף המחאות בעתונות ומעל במת הפארלאמנט, לא השתפר המצב כלל וכלל. בספטמבר 1921 הופיע בעתון ״קוריירול איזראַליט״ מאמר ראשי, נצטט מתוכו כמה קטעים המעידים על המצב:

״פעמים אין ספור הסבנו תשומת לב למסע הדיכויים המתנהל נגד יהודי ביסאראביה. הוכחנו בעובדות, כי חייהם נהפכו לגיהינום. הזעקנו ותבענו מאלה שהסמכות בידיהם לשים קץ לרדיפות אלה. אולם הצבא, המשטרה והמוסדות המינהליים, המשיכו בתעלוליהם, כי השלטונות הרשמיים לא נקטו אמצעים לשינוי המצב. יתר על כן, הללו עודדו אפילו את מעשי העוול והרדיפות. פסחנו על מקרים קשים שהתחוללו מעֵבר לפרוט, מתוך תקווה לאפשרות של תיקון״ (זוהי צורה מוסווית הבאה לעורר את תשומת הלב, כי הצנזורה לא אישרה את פרסום כל המקרים). ״בביסאראביה התחוללו דברים ההורסים כל אמונה בעתיד טוב יותר״.

בסיומו של המאמר עורך העתון סך הכל של מעשי הטרור בביסאראביה. ״יהודים מביסאראביה נעצרו, הוכו וגם נרצחו, נשים ונערות נאנסו, הז׳אנדארמים ופקידי האדמיניסטראציה מצצו דמם של אומללים אלה בפראות חייתית״.

העתון ״קוריירול איזראַליט״ מעלה מקרה מרומאנובקה, מחוז באָנדאָר. שם סירבו להחליף לאוכלוסיה המקומית את הרובלים הרוסים בכסף רומני. הוראה זו ניתנה ע״י המזכיר הכללי לעניני כספים בביסאראביה. הטענה היתה, כי בעיירה זו גרים רק יהודים. יהודי רומאנובקה נאלצו להשתמש במעשה ערמה: בעזרתו של גובה מסים רומנים, הם הצהירו על הרובלים הרוסיים כשייכים לבעלים רומניים פיקטיביים, מעיירות וכפרים אחרים. העתון ״אָגאליטאטיה״ הוסיף, כי הגובה עצמו היה סבור שליהודים נעשה עוול, והסכים לקבל את הצהרותיהם המזויפות (ר׳ גליון 16.9.1921).

אולם פתרון זה היה תמים מדי. ״כאשר הגיעה הוראת התשלום החליט יו״ר הוועדה, השופט ג׳יורג׳סקו להחרים את כל הכסף שהוכנס ע״י היהודים מרומאנובקה״. בצדק העריך העתון מעשה זה ״כשוד גלוי לאור היום״.

בשנת 1921 פירסמו העתונים פרטים על משפט שהוגש נגד הקאפיטאן קיצולסקו בפני בית דין צבאי. בין היתר הואשם:

בהסתת האוכלוסיה ע״י חומר בכתב להתקומם ולערוך פרעות ביהודים; השתתפות במעשי רמאות ומעילה, שבאמצעותם שדד רבבות רובלים אצל יהודים; החרמות בלתי חוקיות; פעולות טרור נגד האוכלוסיה בביסאראביה, אשר לבסוף שיגרה משלחות אל המיפקדה הראשית, ביקשה וגם השיגה את העברת הקצין הנ״ל מביסאראביה.

ואכן, גם זה קרה. קצין הועבר מביסאראביה. בית הדין הצבאי פתח נגדו תיק על יסוד ההאשמות. העתונים הטיחו דברים כלפיו, לרבות עתונו של אוקטאביאן גוגה!... ואילו קצין זה הועבר... למשטר ראש הממשלה. המדובר באותו קאפיטאן קיצולסקו, שהכריח את היהודים להצדיע לכובעו, החבוש על מקל (אָגאליטאטיה 10.4.1921).

האשמתם של יהודי ביסאראביה בקומוניזם לא היתה תיאורטית בלבד. היא עלתה בהרבה קרבנות. ״בשנת 1921 נאסר בבריצ׳בה היהודי מרדכי בוצ׳יאצ׳ר בתואנה שהוא תעמלן בולשביקי. הביאו אותו לסיגוראנצה וחקרוהו. לאחר מכן הועבר ליאסי ודנו אותו למאסר. אך המיסכן לא הספיק לשבת הרבה בכלא, כי לאחר ימים אחדים הוא מת*, כתוצאה מהמכות שקיבל. עובדה ׳רגילה׳ בשביל אחרים. אך לא בשבילנו. כי זהו מקרה קלאסי, החוזר ונשנה הרבה פעמים״ (גבריאל עֶפר: הבולשביזם — סחטנות, קוריירול איזראַליט, שנה 13, מס׳ 46, אפריל 1921).

כמשטרות־בטחון מדיניות אחרות בעולם, ידעה גם הסיגוראנצה הרומנית לביים מעשים, כדי להצדיק את קיומה וזכותה לבצע פעולות בלתי חוקיות. באביב 1921 הוציא בית הדין הצבאי בקישינוב ארבעה פסקי דין־מוות, חמישה למאסר עולם עם עבודת פרך ועשרים למאסר של עשרים שנה כל אחד.

במשפט החוזר הסתבר, שהכל היה מבוים ע״י הסיגוראנצה. פסקי־הדין בוטלו. בשנים הללו עוד התקיימה ביקורת של דעת הקהל והעתונות וכן היתה אפשרות של שאילתה בפארלאמנט.

ואף על פי כן, לא התחשבו הרודנים המקומיים הקטנים, לא באיומי משפטים ולא בדיונים בפארלאמנט. כל מפקד־משטרה או ראש יחידה צבאית בביסאראביה יכול ליהפך לרודן מקומי. כך סופר בעתונים, כי בעיירה אונגאַן נמצאו כל היהודים במצב של אזעקה מתמדת. וכל זאת בגלל התנהגותו של מפקד חיל המצב המקומי, שהפעיל נגדם טרור. הוא הכניס למעצר את

* הידיעה אינה נכונה. הוא שוחרר, עבר את הגבול לברית־המועצות. המערכת.

המשפחה שאירחה אותו, משום שהבת לא נעתרה לחיזוריו. הנעצרים הואשמו בגרימת עלבון לצבא הרומני. היהודים פנו לראש העיר, והלה פנה אל המפקד. האחרון הכריז, שיעצור את כל היהודים, אם הם ימשיכו בתלונותיהם (אֶגאליטאטיה, 27.5.1920). המנטאליות הסרדיוטית נדבקה גם ברופא צבאי מבאֶלץ. הלה נכנס לביתו של יהודי והיכהו במגלב עשוי מעור של פרה. לאחר מכן השאיר אותו מתעלף ומתבוסס בדמיו. באותו לילה חזר הרופא עםכמה חיילים וציווה עליהם לירות ביהודי. הרופא זכה לעונש קל להפליא: הוא רק הועבר מבלץ, לאחר תלונה חריפה מצד איחוד הקהילות בבוקארשט לפני מיניסטריון המשפטים (שם, 23.9.1921).

ביום הכיפורים תרפ"ב (1921), ציווה מפקד חיל המצב בסיקוראן על כל יהודי העיירה לצאת למרחק של קילומטר אחד אל מחוץ לעיירה. התואנה: שלושה פליטים מאוקראינה, שתי נשים וגבר אחד, הגיעו בהסתר לעיירה. הוא איים לירות בכולם אם לא יסגירו לידו את הפליטים. רבים הוכו. חמשת אלפי היהודים התפללו בשדה באותו יום כיפורים. רק ב־11 בלילה איפשרו להם לחזור הביתה. עד לאותה שעה נערכו חיפושים בכל הדירות (מינטואיריה, 26.10.1921; אֶגאליטאטיה, 4.11.1921).

הז'אנדארמריה הרומנית השתדלה לא לפגר אחרי הסיגוראנ־צה והצבא במעשי התעללות כלפי יהודים. ביולי 1921 ירו הז'אנדארמים ביהודי אחד מאקרמאן בטענה שהוא קומוניסט וניסה לברוח (אגאליטאטיה, 1.7.1921).

הטכניקה של המתת אדם בטענה שניסה לברוח מהשמירה שהופקדה עליו היתה מיוחדת לז'אנדארמים. אפילו הסופר ניקיפור קראיניק, האנטישמי הפרוע בעתיד, ציין ברשמי מסעו, שפורסמו בעתונו של נ. יורגה "ניאמול רומינאֶסק", כי האוכ־לוסיה היהודית היה תחת הטרור המתמיד של הז'אנדארמים (שם, 9.9.1921).

בדצמבר 1921 ציווה הפרקליט של באֶלץ לעצור סוחר יהודי באשמת מכירה בלתי־חוקית של מוצרים שהם מונופול ממ־שלתי (כגון: טאבאק, גפרורים, וכו'). הפרקליט כינה את הנאשם "ז'ידאן", גנב וכו'. הסניגור מחה נגד כינויים אלה. אז הגיש הפרקליט משפט גם נגד הסניגור, על עלבון המוסדות המשפטיים. כמחאה נגד מעשה זה, קמו כל עורכי־הדין בבלץ והכריזו שביתה לאות סולידאריות עם חברם הנפגע. לשביתה זו הצטרפו גם עורכי הדין ביאסי ותבעו חקירה מצד משרד המשפטים (שם, 31.12.1921). השביתה נמשכה 15 יום, תחת לחץ זה נאלץ מיניסטריון המשפטים להעניש את פרקליט המדינה (שם, 6.6.1921).

היעלמויות ללא עקבות — אף הן היו משיטותיה הבדוקות של הסיגוראנצה. בינואר 1922 נעצר יהודי ע"י הסיגוראנצה בקישינוב. העבירוהו לחקירה לבוקארשט. הוא נעלם ללא עקבות (שם, 20.1.1922).

בפברואר אותה שנה התיצבה משלחת סוציאליסטית לפני מיניסטר הפנים במחאה נגד הרדיפות וההתעללויות של השל־טון הצבאי בביסאראביה. הם תבעו חקירה במעשי הרצח שבוצעו כלפי אזרחים יהודים (שם, 10.2.1922). באותו גליון סיפר העורך מ. שווארצפלד, כי ביקרה אצלו אלמנה מקישי־נוב, שבנה, שען צעיר, נרצח ע"י הסיגוראנצה, משום שנתן מחסה לאדם שהמשטרה עקבה אחריו. הצעיר נאסר ונידון לחמש שנות מאסר, הובל לבאֶלץ ונרצח בדרך.

באותו חודש, פברואר 1922, נשלחו ארבעה אסירים יהודים מקישינוב לבֶּאנדֶר. הובילו אותם כבולים באזיקים, כדי שיראו את הדרך שבה עוברים המבריחים. סוכן־משטרה שלח כדור בראשו של כל אחד. זעקות הקרבנות נשמעו בכל העיר. קברו אותם בקבר אחים, בבית הקברות הרוסי. לאחר מעשה פורסמה הצהרה, כי השלטונות קבעו שהללו היו מבריחים (שם, 9.2.1922).

פעמים אין ספור רצחו לשם שוד. ידוע המקרה של הקולונל סטאֶרא, שפקד לירות בשלושה יהודים עשירים ובילד יהודי. לאחר מכן הובא הקולונל לפני בית־דין צבאי בבוקארשט, שזיכה אותו. למעשה שפטוהו רק בעד גניבת מכוניות שהוחרמו (שם, 18.3.1921). והנה רשימה על מעצרו של המשורר יעקב שטרנברג, שהופיעה ב"קוריירול איזראֶליט" מיום 17.4.1921: "האמת היא שאת הביסאראבים אוסרים גם ללא סיבה. אבל יהודי ביסאראביה זכו לשיא בשטח זה. חבל שנוהגים כלפיהם בצורה העלולה ליאש את החפים מפשע..."

בשנת 1922 קמה ברומניה תנועה אנטישמית של סטודנטים. במאי 1922 יסד קורנאֶליו קודריאנו ביאסי את "איגוד הסטו־דנטים הרומנים־נוצרים". ב־10 בדצמבר 1922, התכנסו בבו־קארשט קבוצות סטודנטים כאלה מכל האוניברסיטאות ברו־מניה. הם תבעו הנהגת נומרוס קלאוזוס. אולם עוד במאי 1922 הפיצו הסטודנטים האנטישמיים כרוזים מסיתים בביסאראביה. הללו נדפסו בבית הדפוס של המפלגה הליבראלית (אגאליטא־טיה, 2.3.1922). קבוצת סטודנטים דמוקראטים מביסאראביה ניסתה להילחם בתעמולה האנטישמית. השלטונות מחרימים את העתון שהללו עמדו להוציא (שם, 16.2.1922).

בקיץ 1922 זיכה בית־הדין הצבאי את הסֶגן מוֹראֶרסקוּ, מי שהיה מפקד הז'אנדארמים בוואֶרטוּז'אֶן. בהזדמנות זו דנה העי־תונות במעשי הרצח של ברנש זה. פליטים יהודים שניסו לעבור את הדנייסטר ונתפסו על ידו, נשדדו ונרצחו.

למוֹראֶרסקוּ זה היו סוכנים־מבריחים שפעלו בין יהודי אוק־ראינה. הם היו מבריחים יהודים בעלי אמצעים כספיים, אך בהגיעם אל הגבול — מסגירים אותם בידי מוֹראֶרסקוּ ואנשיו. הללו היו רוצחים אותם וזורקים את גופותיהם לדנייסטר. העתונים מסרו פרטים איומים על מאות מעשי רצח של פושע זה, שהקדים בשנים את מעשי הטבח ההמוניים משנת 1941 (שם, 1922. 5. 5). החקירה גילתה, שמוֹראֶרסקוּ ציווה על חייליו להצהיר, ש־50 יהודים מזוינים מעבר לדנייסטר התנפלו עליהם ובשעת חילופי היריות נהרגו שמונה מן המתקיפים. החקירה הוכיחה, כי מוֹראֶרסקוּ ציווה פשוט לרצוח את כל היהודים. כאשר יהודי העיירה וואֶרטוּז'אֶן ניסו למחות נגד מעשי רצח אלה, הם נעצרו וספגו מכות. גם הרב עצמו נעצר ועונה. יהודי וואֶרטוּז'אן פנו בתלונה לממשלה. מוראֶרסקו זכה לנזיפה והועבר למקום אחר. עורך־הדין הנוצרי, שהשתתף במשפטו מטעם התושבים, הכריז שמקומו של קין זה הוא בין השודדים ולא בצבא (שם, 30.6.1922, 9).

כאשר מפקד־משטרה עינה יהודי אחד, איש באַלץ, ציינו העתונים, שהלה כבר נאשם ברצח יהודים, אבל זוכה (שם, 28.7.1922).

בוואד־ראשקוב נאלצו היהודים להיות נוכחים בביצוע פסק דין מוות נגד יהודי אחד, על לא עוול בכפיו. המפקד־הרוצח אף לא הובא למשפט.

שרשרת מעשי הרצח נמשכה. בחודש אחד ירו וטיבעו בדנייסטר חמישה ביסאראבים שזכו לחנינה. המלך עצמו הזמין את מושל ביסאראביה, גנראל אחד, ותבע ממנו לערוך חקירה מידית (שם, 7.7.1922). כעבור שבוע ימים ציין מיניסטר הפנים, כי החקירה שנעשתה אינה מספקת, ויש לערוך חקירה מחודשת (שם, 15.7.1922).

בנובמבר 1922 הובא למשפט קורפוראל אחד, שנאשם במעשי רצח בגבול הדנייסטר. הוא נחשד בשוד וברצח שמונה יהודים. הוא נידון לחמש שנות מאסר ולאחר מכן הקטינו את ענשו לשלוש שנים בלבד (שם, 17.11.1922).

באותם ימים כתב המדינאי ניקולאי לופּו, מיניסטר־לשעבר: "בביסאראביה נמצאה שכבת משכילים רוסים ויהודים. את כל אלה מבודדים מהחיים החברתיים של רומניה. מהנדסים, רופאים, עורכי־דין, פרופסורים, אנשי מדע — הרבה אנשי מדע — אילו הראו להם קצת ידידות, אילו הושיטו להם יד אחים, היו הם נענים ברצון ותורמים להתפתחותה של המדינה הרומנית החדשה. תחת זאת מחזיקים אותם בהסגר, מוקפים בחשדות. כוחות יוצרים יקרי ערך מתבזבזים ונתונים בציפיה, בלי שהם עצמם ידעו למה הם מצפים. זוהי שטות גמורה לחשוד אותם תמיד בקומוניזם". ד"ר לופּו העתיק הצהרתו של משכיל ביסאראבי. הלה התלונן, כי המשטר הרומני בביסאראביה דומה לאבסולוטיזם הרוסי מן המחצית הראשונה של המאה ה־19 (Aurora, 14.6.1922).

בקיץ 1922 הקימו ביאסי מחלקה מיוחדת של הסיגוראנצה, במטרה "לשים מחסום לתהליך הבולשביזאציה בה עוסקים יהודים ופליטים מביסאראביה, המאיימים בדרך זו גם על מולדובה ומרחיבים את פעולתם על הנוער הלומד ביאסי, האוכלוסיה הבין־לאומית בנמל גאלאץ, וכן בכל העיירות והערים המאוכלסות ביהודים" (אַגאליטאטיה, 25.8.1922). לאחר המחאות החריפות מצד מוסדות יהודיים, נגד הצורה שבה נימקו את הקמת המחלקה הזאת, חיסלו אותה. המפקד הועבר לקישינוב בתפקיד דומה. ובעצם, המחלקה המיוחדת היתה מיותרת, שכן נחשדו היהודים ע"י הסיגוראנצה גם לפני כן.

בשנת 1919 נמצאו 150 סטודנטים וסטודנטיות יהודים מביסאראביה שעודדו אותם להמשיך את לימודיהם באוניברסיטה של בוקארשט. הסטודנטים הנוצרים הכריחו אותם לעזוב את בתי הסטודנטים (שם, 6.11.1922). באביב 1921, מציין העתון "אופּיניה" מיאסי את הרדיפות נגד הסטודנטים היהודים מביסאראביה באמתלה שאינם דוברים רומנית. העתון מוסיף, שגם הסטודנטים הרומנים מביסאראביה מדברים ביניהם רוסית.

רדיפות אלה אינן מצטמצמות לסטודנטים בלבד. בשנת 1920 נתפרסמה בצ'רנוביץ פקודה, שיש להחזיר לביסאראביה את כל אלה שבאו משם והתישבו בבוקובינה (אגאליטאטיה, 24.9.1922).

משלחת רומנית שהתיצבה לפני אישיות חשובה בבוקארשט זכתה להרגעה: הכוונה היא רק ליהודים מביסאראביה ולא לאחרים. בכ"ז נשארה המשלחת בעמדתה (שם, 8.10.1920). למחאה זו היתה תוצאה: ההוראה נתבטלה (שם, 15.10.1920).

בפרק על הרדיפות בימי השואה (1940—44), נוכל לראות כי השיטה של החזרת הביסאראבים לבתיהם עוד בשנים 1919—20 היתה כעין הקדמה למה שעמד להתרחש בעתיד.

במיוחד נפגעו האיכרים היהודים בביסאראביה. כאשר בוצעה בה הרפורמה האגרארית בשנים שלאחר המלחמה, הופלו היהודים לרעה. בהתאם לחוק קיבל כל חקלאי 6 הקטארים (60 דונם) קרקע. אך ליהודים, אם בכלל זכו בכך, ניתנו רק שלושה הקטארים (שם, 25.12.1925). מעריכים ברבע מיליון הקטאר את השטחים שעובדו ע"י היהודים בביסאראביה. הם גידלו טאבאק, ירקות, צמחי שמן וצמחי רפואה. עד כמה שיהודי ביסאראביה היו חקלאים חרוצים ומנוסים, תוכיח העובדה כי בשנת 1919 עובדו רוב הכרמים במחוז יאסי ע"י פועלים יהודים שבאו מביסאראביה. בעלי הכרמים היו מרוצים ביותר מעבודתם של יהודי ביסאראביה (שם, 9.8.1919). אם כי הובטח שלכל החקלאים יחולקו אדמות, הרי לגבי היהודים לא קוימו הבטחות אלו (שם, 5.5.1922). יתר על כן, איימו עליהם בגירוש מאדמותיהם. כן קרה שבכפר מאנזיר ניתנו ל־40 חקלאים יהודים אדמות ע"י הוועדה החקלאית. אולם ועדה שניה ביטלה את החלוקה. התאחדות יהודי רומניה התלוננה על כך לפני השלטונות וזכתה בחקירה נוספת בענין (שם, 6.1.1922). בסתיו שלאחר מכן נלקחו בחזרה כל האדמות שחולקו ליהודים, בלי כל פורמאליות משפטית. לא ניתן להם אפילו לאסוף את יבולם.

מפקחים מיוחדים מבוקארשט באו וטענו, שהם פועלים לפי צו מיוחד. האדמות נלקחו לא רק אצל אלה שקיבלון בשנת 1918, אלא גם אצל אלה שזכו בהן בשנת 1914. מקרים כאלה קרו גם ברישקאן, דומברובאַן, ואַדול־לוי־וודה וכו' (שם, 5.10.1922).

בשנת 1924 נישלו מן הקרקע 63 איכרים יהודים מטאַלאָנאַשט, מחוז אורהיוב. לאחר שנשלחה מחאה לבוקארשט ערך המיניסטריון חקירה בענין והאדמות הוחזרו ליהודים (שם, 12.9.1924). שנה לאחר מכן פירסם העתון האנטישמי "אוניברסול" כרוז של חיילים משוחררים, התובעים לעצמם את האדמות שחולקו ליהודים, בטענה שהללו אינם מעבדים אותן ואינם יודעים אפילו איפה נמצאות החלקות... השלטונות החליטו על חקירה נוספת והתברר, שהיהודים מעבדים במו ידיהם את חלקותיהם (שם, 6.3.1925).

בתי הספר היהודים ידעו גם הם הרבה סבל *. בנימוקים שונים ומשונים סגרו אותם במקומות שונים. בשנת 1922 סגרו בתי־

* אם כי תיאור מאבקו של בית־הספר העברי על זכות קיומו, מבחינה יורידית, לקוי בחסר רב בהיותו מבוסס על ידיעות כרוניקאליות בלבד — נמנענו מלהשמיטו. עבודה נפרדת על החינוך העברי נמצאת כעת בשלב הכנה ותובא בכרך השני, אך בינתיים מוטב שהקורא יקבל בתוך הסקירה המדינית הכללית מושג כלשהו על הקשיים, שנערמו בדרך התפתחותו של ביה"ס העברי תחת השלטון הרומני. המערכת

ספר וביטלו את עזרת המדינה לקיומם. הטענה היתה: אין הרומנית משמשת כלשון־הוראה או שספרי הלימוד הרשמיים לא תורגמו לשפת־ההוראה. המשלחת שנסעה לבוקארשט למ־חות, התקבלה בפנים זועפות וזכתה לגידופים (שם, 3.11.1922).

המפקח על בתי הספר בקישינוב טען, כי ספרי הלימוד בעברית מכילים קטעים המעליבים את המדינה. לאחר מחאות המוסדות היהודיים שלח משרד החינוך ועדת חקירה. המפקח ביטל את האשמתו בדבר קטעים המעליבים את המדינה, אבל טען שהספרים אינם מתאימים לתכנית הלימודים. טענה זו שימשה יסוד מספיק לסגירת בתי הספר העבריים בביסאראביה (לפי דו״ח שנמסר בקונגרס של התאחדות יהודי רומניה, 1923, עמ׳ 76).

לבתי הספר היהודיים נגרמו הרבה צרות וקשיים. למשל, לא הירשו לקיים בתי ספר תיכוניים מעורבים. באותו הזמן לא היו לממשלה בתי ספר במספר מספיק. ״בהרבה כפרים אין בית ספר קיים כלל. הקימו בתי ספר על הניר בלבד ואילו את התלמידים חילקו בין בקתות של איכרים שונים״ (איסאק הולדר: בתי־ספר של יהודים נסגרים. אגאליטאטיה, 14.9.1924).

אך למרות המחסור בבתי־ספר של הממשלה, המשיכו במסע רדיפות נגד בתי הספר היהודיים.

החל משנת 1922 גדלה התנועה האנטישמית ברומניה. התסיסה האנטישמית של הסטודנטים הורגשה יותר ויותר. על אף המצב הצבאי הצליחו תעמלנים אנטישמיים לחדור לכפרים ולהסית את האיכרים לאסוף חתימות בתביעת חקירה מחודשת בענין אזרחותם של היהודים (שם, 9.2.1922). הסתת האיכרים — זו היתה השיטה האהודה ביותר על האנטישמיים. נוצל כל מקרה שעורר אי־רצון בין האיכרים: אם הרפורמה האגרארית לא היתה שלמה, אם מחירי התבואה ירדו בשוק העולמי, אם היבול היה זעום וכו׳. כל הזעם של הבלתי מרוצים הופנה נגד היהודים. להורות על היהודים כאשמים בכל הצרות — היתה זו מסורת רגילה אצל האנטישמיים. אולם גם הממשלות הרומניות לא בחלו בשיטה זו. הצנזורה מקישינוב אישרה חוברת אנטישמית, והיא הופצה בביסאראביה. רק לאחר מחאות היהודים, הוחלט להחרימה והמחבר הובא לפני בית־דין צבאי (שם, 21.12.1923).

עבר פחות מחודש ימים וכתב הפלסתר האנטישמי הוחזר למחבר, לפי החלטת בית הדין הצבאי (שם, 18.1.1924). בעתון לא נמסר אם בית הדין הוסיף גם בקשת התנצלות מהמחבר האנטישמי, על אשר הוטרד לשווא. בכל אופן, יחס זה כמוהו כעידוד לפעולתו הארסית. עידוד בא גם מחוגים אחרים. במושב הפארלאמנט מיום 22 במאי 1923, מחה הציר יעקובסקו, ממפ־לגת האיכרים נגד מעשה רצח: שמונה אנשים הובלו לבית־דין צבאי. בדרך נורו למוות, אף שלא התקיים נגדם כל משפט. כמה קריאות הפרעה נשמעו בפארלאמנט: ״אלה היו יהודים״... העיר על כך העתונאי מ. שורצפלד: ״כלומר, יהודים מותר להרוג״ (שם, 1.6.1923). באותו קיץ, מוסרים העתונים, קיבלה חברת ״היאס״ הודעה מהממשלה האיטלקית, שזו מוכנה לאפ־שר לימודים חינם לכל הסטודנטים הזרים בכל האוניברסיטאות של איטליה. ״היאס״ קיבלה על עצמה לטפל בכל הסטודנטים היהודים מביסאראביה שגורשו מהאוניברסיטאות הרומניות (שם, 15.6.1923). בנובמבר אותה שנה הכחיש הסנאט של האוניבר־סיטה מיאסי את הידיעה, שכאילו לא יקבלו יותר סטודנטים מביסאראביה לבתי הסטודנטים ביאסי. אף הזמינו אותם לבוא ללמוד באוניברסיטה אשר בבירת מולדובה (שם, 9.11.1923).

מי שחי בימים ההם כסטודנט יודע, כי למעשה התעללו הסטודנטים הנוצרים בחבריהם היהודים, וגירשו אותם בכוח. הם לא נתנו להם להיכנס לאולמות הקורסים או למעבדות. מובן מאליו שהם לא הסכימו בשום אופן לגור עם יהודים בדירות של סטודנטים.

באביב 1924 שוב סגר המפקח על בתי הספר בביסאראביה כמה בתי ספר עבריים. הטענות היו מרובות: המורים אינם מוסרים את החומר ברומנית, אין להם רשיונות ללמד וכו׳ (שם, 7.3.1924). ביוני החליט מיניסטריון החינוך לחייב את כל המורים בבתי הספר של המיעוטים לעבור בחינה ברומנית (שם, 20.6.1924). תוצאות הבחינות האלה היו איומות. עמדו בהן רק 9 אחוז (שם, 26.9.1924).

מצב דומה היה בבחינות בבתי הספר. לתלמידי בתי הספר התיכוניים שנבחנו בקישינוב הציגו שאלות אך ורק בשפה הרומנית. מתוך שלושת אלפי התלמידים שנבחנו, נכשלו בבחי־נות 2,200, כלומר עברו רק 800 (שם, 12.7.1924). בנובו־סאליץ, שבה היתה גימנסיה מעורבת, ובין תלמידיה היו גם נוצרים, ניגשו לבחינות 33 יהודים וששה נוצרים. האחרונים עברו כולם בהצלחה ואילו מתוך היהודים נכשלו 27 ורק 6 עברו את הבחינות (שם, 24.10.1924). תלמידי ״תרבות״, שלמדו את כל המקצועות בעברית, נדרשו לענות על כל השאלות ברומנית.

הכריחו את בתי הספר להנהיג 6—5 שעות ליום לימודים ברומנית, ושוב לא נשאר זמן מספיק לשיעורי העברית. (שם, 18.4.1925). נקבעו מסים גבוהים לנבחנים בבתי ספר פרטיים. הרבה תלמידים לא היו מסוגלים לגשת לבחינות, בגלל המחסור בכסף לתשלום מס הבחינות (שם, 23.5.1924). מן הראוי לציין, כי ברומניה היה חוק חינוך חובה. ההורים שלא שלחו את ילדיהם לבתי־הספר — נקנסו. מאידך גיסא לא היו בנינים לבתי ספר במידה מספקת, ולכן מילאו למעשה בתי־הספר הפרטיים תפקיד חשוב. לעתים רחוקות נתנה הממשלה עזרה צנועה ביותר למוסדות אלה, אף שלכאורה היתה חייבת למלא כל צרכיהם. היהודים שילמו מסים, ככל אזרחי המדינה והיה זה מחובת הממשלה לאפשר לילדיהם חינוך בשפה הרצויה להם. לא אחת נאמר, ובצדק, כי החזקת רשת החינוך הפרטי, פירושה תוספת מסים על היהודים. הם לא יכלו לעמוד בכל ההוצאות ותכופות פנו לעזרת אחיהם מארצות חוץ לכיסוי הוצאות החינוך.

הרב צירלסון שהיה ציר בבית הנבחרים, העלה בו את שאלת בתי הספר היהודיים בביסאראביה, תיאר את מצבם הקשה ותבע השוואת זכויותיהם (שם, 4.7.1924).

המחאות והפניות כמעט שלא הועילו. בסתיו 1924 קנסו את כל מנהלי בתי הספר העבריים בסך 500 ליי לכל אחד, מכיוון שנתנו לתלמידים שני ימי חופשה בחג הסוכות. הנפגעים מחו לפני משרד החינוך בבוקארשט. כעונש על כך הגדיל המפקח,

שהיה ידוע באנטישמיותו, את הקנס עד ל־3000 ליי לכל מנהל (שם, 14.11.1924). התלמידים היהודים שלמדו בבתי ספר ממשלתיים סבלו מהוראה אחרת: הם נאלצו להשתתף בשיעו־רים לדת הנוצרית (שם, 28.11.1924). מעשים אלה זכו תמיד לתימוכין מלמעלה. בטאון הממשלה הליבראלית בבוקארשט, "ויאיטורול" (Viitorol), הצדיק את הרדיפות בבתי הספר, בטענה שבתי הספר היהודיים מביסאראביה משמשים "קנים של קומוניזם".

בסתיו 1924 התקיימו שתי ועידות של "תרבות", בקישינוב ובבאֶלץ, בהשתתפות נציגי בתי הספר והמועצות הפדגוגיות. היו מיוצגים בהן חמישים בתי ספר עממיים ותיכוניים, שבהם למדו 6000 תלמידים. מתוך הרצאות שהושמעו, הדו"חות שהוגשו וההחלטות שהתקבלו ניתן לשחזר תמונה על מצב החינוך היהודי. בשנת 1918 הכירה הממשלה הרומנית בזכות קיומם של בתי־הספר היהודיים ובשפתם הלאומית כלשון הור־אה. ליד האינספקטוראט הגלילי לחינוך בביסאראביה הוקמה ועדה מיוחדת לטיפול בענייני בתי־ספר אלה, שאירגנה קורסים מיוחדים להכשרת מורים.

בית־הספר התיכון הממשלתי בקישינוב מספר 4 נהפך לבי"ס בשפת הוראה ע ב ר י ת על סמך מישאל מיוחד שנערך בקרב ההורים. חברת "תרבות" הסתעפה מאד באותו זמן והקימה בתי־ספר עבריים בכל עיר ועיירה. הוצאות ההחזקה כוסו — מקצתם על־ידי סניפי "תרבות" המקומיים ומקצתם על־ידי ועדי ההורים.

בתי־הספר העממיים הרשמיים — רובם מיסודה של "חברת מפיצי השכלה" (О.П.Е.), אשר התקיימו בערי ביסאראביה עוד מקודם, מתקופת הצאריזם, ששפת ההוראה בהם היתה ר ו ס י ת, עברו ל י י ד י ש כשפת־הוראה. ברם, הואיל ואחרי־כן משכה הממשלה את ידיה מכיסוי תקציבם, נתערער לגמרי יסוד קיומם. שכן, יהודי ביסאראביה, אשר מטבעם היו חדורי מסורת עברית־לאומית, העדיפו את בתי־הספר של "תרבות". במצב כזה נ כ נ ע ו בתי־ספר אלה ל ר ו מ א נ י ז א צ י ה מ ל־א ה ועברו לרשותה של הממשלה. בית־ספר עממי אחד בלבד, בשפת הוראה יידיש שהוחזק על־ידי הציבור היהודי, נשאר בקישינוב לצידם של שני בתי־ספר מקצועיים, אשר התקיימו בעיקר על חשבון מוסדות עזרה בחוץ־לארץ (ג'וינט, אורט וכדומה).

חמש שנים לאחר מכן החלה חתירה לחיסול גמור של רשת החינוך היהודי. נסגר בית הספר התיכוני 4 בקישינוב והוסלו הקורסים למורים. גם בצ'רנוביץ נסגר ביה"ס היהודי הממשלתי. הוטל איסור על הלימודים ביום ראשון. אפילו גני ילדים חוסלו. בגלל הבחינות ברומנית שהוטלו על תלמידים שלמדו בעברית, הפסידו הרבה ילדים שנת לימודים ואפילו יותר. הוועידות הנ"ל תבעו את ביטול הבחינות וכל ההחלטות שפגעו בבתי הספר היהודיים. כן מחו נגד הרומאניזאציה הכפויה. הוועידה השניה של "תרבות" פנתה בקריאה אל העולם התר־בותי. אנו מעתיקים מתוכה קטע מרשים: "בואו לעזרתנו והצילו את ילדינו הנשארים ללא חינוך לאומי יהודי" (שם, 19, 26 בספטמבר 1924). האנטישמיות הרשמית הרחיבה את רשת פעולתה גם בשטח התרבותי ורוחני־לאומי.

בדרך כלל נדמה היה, כי בשטח הטרור והמעשים הבלתי־חוקיים, באה שעת־אתנחתה לביסאראביה, לאחר ביטול המשטר הצבאי. המיניסטר אינקולאֶץ הצהיר: "בביסאראביה נגמר עם המעשים השרירותיים... הבלתי חוקיים, והשימוש בכוח פיזי. זה נגמר הודות להפרדה שבין הסמכות הצבאית והמינהלית". מ. שווארצפלד מציין הצהרה זו ובו בזמן הביע פקפוקים בקשר לנכונות התמונה הוורודה שצייר אינקולאֶץ שם(, 6.7.1924).

לא עברו אפילו שבועיים מאז ניתנה הצהרה זו וצעיר יהודי מסורוקה נרצח ע"י קצין רומני, משום שהצעיר הגן על עוזרת־הבית שלו שהקצין רצה בה. הרוצח נעצר רק לאחר שד"ר פיסטינר, ציר בפארלאמנט, מחה ותבע הענשתו (שם, 20.7.1924). בכלל הרשו לעצמם החיילים והקצינים מעשי עוול שונים. העתונאי והמשורר היהודי ברומנית אל. טאֶרזימאן, שהתגורר בקישינוב כמפקח על האמנות, נכנס לוויכוח עם חייל ברכבת. הוא הובא לפני בית־דין צבאי בקישינוב ונידון לחדשיים מאסר (שם, 11.7.1924). פסק־הדין התבטל לאחר דיון מחודש וטרזימאן נידון שוב, הפעם רק לחודש מאסר ונוסף לכך גם תשלום קנס. הוא הובל מיד למאסר (שם, 14.11.1924).

באותו זמן בערך זיכו גם את הרוצחים שביצעו מעשי רצח בונאַרטוז'אָן שעל חוף הדנייסטר. השופטים תבעו הוכחות... בכתב על מעשי רצח אלה (שם, 24.8.1924).

באותו קיץ נעצר הקצין מורארסקו. האשימו אותו בעשרים מעשי רצח באטאקי, על הדנייסטר. כאמור לעיל, היה מפתה פליטים בעזרת שותפיו המבריחים. אלה אשר שילמו סכומי כסף גדולים, ניתן להם להמשיך בדרכם לקישינוב. מן האחרים נשדד כל כספם ונשלחו חזרה אל מעבר לדנייסטר. הנשים והזקנים נרצחו ונזרקו אל הנהר (שם, 20.6.1924). כעד מטעם הסניגוריה הופיע במשפט גנראל אחד, שהילל את הרוצח והפך את בית־הדין לבמה של תעמולה אנטישמית. הקטיגור מחה, אבל אב בית־הדין נתן לו לדבר (שם, 4.12.1924). לאחר מכן הופיע הקצין מורארסקו בביסאראביה ובבוקובינה כאחד הפעי־לים ביותר בתעמולה האנטישמית של א. ק. קוזה.

בספטמבר 1924 אירגנו הסטודנטים היהודיים חגיגה באולם העיריה בקישינוב. קבוצת חוליגאנים באה להפריע את החגיגה, ע"י זריקת גז מדמיע (אֶגאליטאטיה, 19.9.1924). הפעם כיבדו את ביטול המשטר הצבאי ונתנו חופש מלא לפעילותם של החוליגאנים. כן התירה הצנזורה את הופעת העתון האנטישמי "גינדול ניאמולוי" (מחשבת העם) בקישינוב (שם, 24.10.1924). ואילו העתון "אוניברסול" בבוקארשט פירסם בקביעות כתבות אנטישמיות חתומות ע"י ד"ר דוסצ'יאן (שם, 4.7.1924). למעשה היה זה יהודי מומר ממוצא רוסי, שמו המקורי היה ישראלוביץ (שם, 16.1.1925).

בראשית 1925 הגיע למדינה נציג חבר הלאומים בליווי כתב העתון "טיימס". הם התעניינו במצב היהודים בביסאראביה וסיירו בהרבה מוסדות יהודיים (שם, 28.2.1925). בסוף אותה שנה הגיע לרומניה גם הסופר הנרי בארביס, במטרה לחקור את מעשי הזוועה שעל הדנייסטר. הסטודנטים הרומנים אירגנו הפגנות עוינות (שם, 4.12.1925).

באסיפה מטעם מפלגת האיכרים בקישינוב הצהיר העורך דין היהודי פיליפ קפנר מבוקארשט, שאם הממשלה מסוגלת לדכא את תנועת הפועלים, יכולה היא, אם רק תרצה, לדכא גם את האנטישמיות (שם, 16.1.1925).

באותה שנה בא מקרה שהוכיח כיצד מנוצל הגורם האנטי־שמי במאבק הפוליטי שבין המפלגות הרומניות. התפנה מקום של סינאטור ונערכו בחירות חלקיות. המועמד שהממשלה הלי־בראלית תמכה בו היה איש מפלגת העם של הגנראל אַוואֶראֶס־קו. זו היתה מפלגה שבראַטיאנו השתמש בה כרצונו. למען בחי־רתו של מועמד זה הפיצו כרוזים ביידיש. אפילו הרב צירלסון בעצמו ניהל תעמולה למענו (שם, 3.7.1925). בכל זאת נבחר מועמד מפלגת האיכרים. בטאון מפלגת העם "Indreptarea" רתח מזעם וקבע שהאוכלוסיה היהודית אחראית למפלה. בחי־רתו של מועמד האיכרים תוארה "כנצחון הסובייטים"... יתר על כן, עתון זה ידע לספר, כי מועמד האיכרים הבטיח ליהודים, שלאחר נצחונו הוא יעמיד לרשות היהודים כמה מחוזות מתוך ביסאראביה, כדי שיוכלו להתארגן בצורה עצמאית לחלוטין (שם, 17.7.1925). בסתיו אותה שנה נודע מתוך העתונים, כי האיכרים שוב זועמים על היהודים. הוסבר להם, כי מפלגת האיכרים חזקה בביסאראביה, משום שהיהודים תומכים בה, והללו הם בולשביקים (שם, 15.9.1924). מפלגה זאת היתה באמת בעלת צבע דמוקראטי־שמאלי. כמה אישים שעמדו בראש התנועה הלאומית הרומנית בביסאראביה הצטרפו למפ־לגה זו: ק. סטאֶרֶא, פּאַן חאליפה וכו'.

החקירה של חבר הלאומים הוכיחה, כי גוף בין־לאומי זה מתעניין בגורל היהודים. חבר חשוב במפלגה הליבראלית, ג. טאטאראֶסקו, שהיה אז סגן המיניסטר לעניני פנים, העלה הסברה מקורית: "האנטישמיות אורגנה ע"י המשרד הקומוניסטי הבין־לאומי למען ארצות הבאלקאן, שמקום מושבו בווינה". סגן המיניסטר טען, כי בידי הסיגוראנצה נמצא דו"ח ממוסד קומו־ניסטי, המנתח את כשלון המרד בטאטרבונאר, שהתחולל בה בקיץ שעבר. המשרד הקומוניסטי גילה, כי האיכרים שזכו לקרקעות מתנגדים לקומוניזם. הפועלים אינם מוכנים, ואילו הצבא שולט במצב. אז נשאר בידו אמצעי אחד בלבד: תעמולה חזקה ויעילה של אנטישמיות. משום כך ניתנה פקודה לכל התאים הקומוניסטיים להשתתף בפעילות רבה בכל התנועות האנטישמיות (שם, 14.8.1925).

אין אנו מצטטים הודעה זו כמעשה מוזר סתם. ביאנואר 1941, כאשר המארשאל יון אנטונסקו חיסל את המרד הלגיונרי (משמר הברזל), לאחר שהללו הספיקו לבצע את הפוגרום בבוקארשט, טען גם הוא כי מעשי הרצח בוצעו ע"י קומוניס־טים שהסתננו לתוך התנועה הלגיונרית. עלינו לזכור שוב, כי בכל המפלגות האנטישמיות היה האנטי־קומוניזם תוכן עיקרי בפעולה. אך בשנת 1925, כאשר טאטאראֶסקו הצהיר את הצהרתו, היו לאנטישמים בביסאראביה כוחות משלהם וספק אם הזדקקו לקומוניסטים כעוזרים במלאכתם. בדירתו של הרב צירלסון שברו את השמשות. המבצעים: קבוצת חוליגאנים צעירים (שם, 24.4.1925). ביאֶדיניץ הוכה עד מוות סוחר יהודי ע"י הז'אנדארמים, בטענה שהיה לו סכסוך עם איכר אחד, שאפילו לא הגיש תלונה נגדו (שם, 17.7.1925). בסוף 1925 הירבו לדבר על הקשיים הכרוכים בהשגת האזרחות הרומנית. "בהתאם להתחיבויות הבינלאומית שרומניה חתמה עליהן, צריך היה להצהיר על כל תושבי ביסאראביה שנמצאו בה עם האיחוד, כאזרחים רומניים". אבל אלפי אנשים לא יכלו להביא את ההוכחות הדרושות, הואיל והתעודות נעלמו. ראש עירית קישי־נוב האשים את נציג מיניסטריון הפנים על שגרם קשיים למבק־שי ההתאזרחות ותבע אפילו את החלפתו (שם, 17 ביולי; 13 בנובמבר 1925). לא היה כאן סתם מעשה שרירותי מקומי. הוועדה המרכזית היא שביטלה את הבקשות ונשארה בע"נה החובה להוכיח את מקום המגורים. פאן חאליפה עצמו, שהיה מיניסטר לעניני ביסאראביה, ולפני כן שימש כסגן נשיא במו־עצת הארץ (Sfatul Țării) הזמנית, שהחליטה על האיחוד, לא הוכנס לרשימת האזרחים.

בשנת 1925 נמשכו הרדיפות נגד בית הספר היהודי. בבחינות הבגרות של אותה שנה התיצבו בסורוקה ובאֶלץ 58 מועמדים יהודים. אבל רק 27 מהם הצליחו לעבור (שם, 17.7.1925). בדצמבר טען הרב צירלסון בפארלאמנט, שלמרות הפקודה שניתנה כי בבתי הספר היהודיים יש לשמור על השבת, וכן בבתי ספר ממשלתיים שבהם רוב התלמידים הם יהודים, אין מכבדים הוראה זו. בטיגינה טען המפקח, כי הוראה זו מתכוונת רק לקישינוב ולא לטיגינה. בחוטין היו שני בתי־ספר שכל תלמידיהם ומוריהם הם יהודים. בכ"ז היו חייבים ללמוד בשבת. בראשית 1926 הופיע תעמלן אנטישמי, שעבר בכפרים וניהל תעמולה למען א.ק. קוזה הידוע לשימצה. היה זה הקצין מוראראסקו, לאחר שזיכוהו מאשמת מעשי הרצח בגבול הדנייס־טר (שם, 22.1.1926). רציחותיו זיכו אותו בכינויים שונים, כגון: "המפלצת האדומה", "אדם ללא אלוהים".

באביב 1926 מסר פאן חאליפה ראיון לעתון "אַדאֶווארוּל" שהופיע בבוקארשט. הוא ציין, כי "האוכלוסיה היהודית בבי־סאראביה סובלת דיכוי קשה מצד הממשלה". בדרך כלל זו מוכיחה יחס רע לגבי האוכלוסיה הביסאראבית. "אבל ביחס ליהודים, היא גרועה מהממשלה הצאריסטית" (שם, 12.3.1926).

הרדיפות קיבלו צורות שונות. בו בזמן שפאן חאליפה הצהיר את הצהרתו הנ"ל, אסר המפקד הצבאי של קישינוב את לימוד לשון יידיש בבתי ספר ושימושה באסיפות פומביות (שם, 16.4.1926). עם זה, ועל אף המשטר הצבאי החמור הותר קיומן של אסיפות אנטישמיות וכן הפצת כרוזים בהם הותקפו היהודים ודובר גלויות על "חיסולם בדרך הריגה" (שם, 26.4.1926). העתון "קוּוינטוּל" ("הדבר") האשים את היהודים, כי הם מנהלים תעמולה בחו"ל בשאלת ביסאראביה. פאן חאלי־פה השיב, שקיימת שאלת ביסאראביה, אך לא משום שמישהו מנהל תעמולה בחו"ל, אלא בגלל הצורה שבה נוהגים בפרו־בינציה זו. האנטישמיים מנצלים כל אמתלה (שם, 16.7.1926). העתון "אוניברסול" טוען, כי יותר מדי בתי כנסת מצויים בבאֶלץ ושבית הכנסת הגדול בעיר זו יפה יותר מהקאתידראלה הנוצרית (שם, 13.8.1926). עתון אחר: "România Nouă" (רומניה החדשה), טוען, כי "המשטר הצאריסטי הקודם איכלס בכוונה תחילה המוני יהודים, רוסים ואוקראינים בעירות ובכפרים, כדי לפגוע ע"י כך בבעלי המלאכה המולדובאנים" (אַגאליטאטיה, 24.9.1926). רשימת ההסתה האנטישמית הולכת וגדלה. ב"אוניברסול" נאמר, כי היהודים בטאֶלאֶנאֶשט מתנהגים באופן רע מאוד עם האיכרים החייבים להם כסף. אולם אותו

עתון מכיר בכך, שהבאנק הלאומי, מרצונו למנוע פנייתם של האיכרים ליהודים בבקשות אשראי, פתח אשראי גדול לעסקן נוצרי, כדי שהוא יתן הלוואות לאיכרים. אך הוא נקנס בסכום של שני מיליון ליי, לאחר שהתברר כי "לא פעל כחוק" (שם, 11.9.1926).

נושא ההלוואות בריבית גבוהה, שיהודים עוסקים בכך, שימש נשק מסורתי אצל התנועה האנטישמית. ההסתה בשטח זה שוב אינה סתם תיאורטית. התעמלנים האנטישמיים עברו בכפרים והירבו לדבר על כך. במקרה לא הזכיר "אוניברסול" את העיירה טלנשט. בעיירה זו נרצחה משפחה יהודית שלמה ע"י איכר שהיה חייב כסף לראש המשפחה. העתון "אֶגאליטאטיה" ציין, כי בביסאראביה רבו מעשי הרצח של יהודים, לאחר שבמשפטים מציגים רציחות אלה כמעשים פאטריוטיים. לאיכרים יש סכסוכים עם יהודים והם פותרים אותם ע"י רצח (שם, 10.9.1926).

בפארלאמנט הרומני נאם הציר האנטישמי הפרוע שומוליאנו, ממפלגתו של קוזה. הוא האשים את יהודי טלנשט שהם מנהלים תעמולה נגד רומניה. הסתת האיכרים הניבה תוצאות גם בשטח אחר. שנה לפני כן שררה בצורת, וברומניה של הימים ההם, היתה זו גם שנת רעב. הבצורת פגעה קשות גם באיכרים יהודים. מעידות על כך הקריאות לעזרה שפורסמו בעתונות היהודית. אז התקבלה עזרה מ"הג'וינט", נוסף לעזרת היהודים מרומניה הישנה, שאספו כסף למטרה זו. כפי שמסר אז מר מיכאל לנדאו במאמר שהופיע ב־Wiener Morgenzeitung, הרעב שבא בעקבות הבצורת גרם אסון ליהודי ביסאראביה (אֶגאליטאטיה, 12.11.1926). אך למרות הכל הוצגו היהודים כאשמים בסבלותיהם של האיכרים. בסתיו 1926 הגיע המצב לידי מתיחות דראמאטית קשה בכמה עיירות, שבהן ניהל הסתה אנטישמית המסית הפרוע, הרוסי נוביצקי.

המטרה הראשונה היתה העיירה פֶּארליץ, חיו בה מאה משפחות יהודיות. בעיירה זו נמשכו התפרצויות אנטישמיות זה שנתיים־שלוש, ללא הפסקה. האיכרים הגישו משפט נגד היהודים וזכו בו בשני שלבים. הם השיגו את הזכות לקבל לרשותם את האדמות אשר היו שייכות לאיכרים יהודים. האחרונים קנו אדמה זו אצל הפריץ, בעל הקרקעות. אך כיוון שבימי השלטון הצאריסטי, כאשר סודרה אותה קניה, לא היו היהודים זכאים לקנות אדמה, נרשמו הקרקעות על שמות איכרים נוצרים. במקרים אחרים, רכשו היהודים קרקעות אצל איכרים נוצרים, וסודרו תעודות פיקטיביות של החכרה. האיכרים היהודים הביעו נכונות לרכוש אדמות במקום אחר לעצמם או לאיכרים הנוצרים. גם היו קרקעות בשביל סידורים כאלה. המו"מ נמשך בהצלחה ועמד כבר לפני סיומו. אך לפתע פתאום נכנסו לעניין מסיתים אנטישמיים ולחצו על האיכרים שלא יסכימו לשום הסדר, מלבד נישולם של היהודים. האנטישמיים הסיתו את האיכרים הנוצרים שיישבעו לשקר, כי האדמה היא שלהם.

בעיירה אונגאַן תבע הפריץ הרומני בוזיה את נישולם של היהודים מאדמותיהם ובתיהם בטענה שהכל שייך לו (שם, 12.12.1926—15). ביוני 1928 החליט בית־הדין ביאסי, כי תושבי אונגאַן אינם נחשבים כבעלי בתים אלא רק תושבים החיים על יסוד חוזה לזמן רב. מסיבה זו אינם יכולים להיכלל בחוקת האֶכּספּרופּריאציה. לפיכך רשאי בעל הקרקעות לנשל את היהודים (שם, 22.6.1928). ד"ר פילדרמאן התערב בדבר וביצוע פסק הדין נדחה עד לדיון בערעור שהוגש בפני בית הדין העליון (שם, 17.7.1928). כל העיירות האלה מביסאראביה, כמו ברומניה הישנה, היו במידה רבה יצירות של יהודים. ברומניה הישנה היתה מסורת לגרש יהודים מהכפרים. באותה שנה התקיימו גם במולדובה שממערב לפרוט סידרה של משפטים באותו ענין (כך היה המשפט של טירגו־פרומוס בשנת 1930, כאשר בית הדין דחה תביעותיהם של היהודים ואישר זכותו של בעל הקרקעות לגרשם מבתיהם; שם, 9.1.1931). מיד לאחר פרוץ המלחמה נגד ברית המועצות, ביולי 1941, גירשו את היהודים מכל העיירות והכפרים וריכזו אותם בערי המחוז.

בשנת 1926 שלטה ברומניה ממשלת אווארֶסקו. מיניסטר הפנים היה האנטישמי אוקטאביאן גוגה. השפעתו ניכרה גם ב־1927. באופן רשמי, מעל במת הפארלאמנט, הצהיר מיניסטר זה הצהרות שהעידו על חוש אחריות. הוא הדגיש את הצורך ביחס של שוויון כלפי המיעוטים הלאומיים. אך למעשה, ובצורה נסתרת, הוא תמך בתנועות האנטישמיות ועודד במישרין את הסטודנטים האנטישמיים. קוזה הוחזר אל האוניברסיטה ביאסי, לאחר שהורחק ממנה כמה שנים לפני כן. היו בפארלאמנט עשרה צירים ממפלגת קוזה. הללו העלו על במתו את בעיית יהודי ביסאראביה והסיתו נגדם, מלבד זאת פעלו "בשטח", בהגבירם את פעילותם בשטחי הפלך.

בראשית 1927 מסופר בעתון צ'רנוביצאי (Ostjuedische Zeitung, 13.1.1927), כי יהדות בוקובינה נעשתה נושא להתקפות אנטישמיות. יהדות זו מוצגת כ"קן של בולשביזם" ו"אויבי המדינה". לאחר מכן הגיע תורה של יהדות ביסאראביה. "כמעט כל יום קוראים אגדות זוועה על יהודי ביסאראביה. היהודים מעליבים את חצר המלכות, מתקיפים ומכים את פקידי המדינה. באמצעות נשים מפוקפקות מבחינה מוסרית, מפתים הם איכרים שיבואו אל בתי המרזח, שודדים את כספם ומגרשים אותם אל הרחוב. הם מארגנים חבורות מסוג זה. בקיצור: כל יהודי ביסאראביה מצטרפים למחנה אחד גדול המסכן את קיומה של המדינה, ושם (בביסאראביה) אינה קיימת חלילה אנטישמיות, כי אם אנטי־רומניות. כך כתבו העתונים האנטישמיים 'הבלתי־רשמיים'. מה יש עוד לומר על העתונות האנטישמית 'הרשמית'?.. ביום שבו הופיע אותו מאמר, נתפרסם בעתון "אוניברסול" בבוקארשט (13 ביאנואר) מאמר שתיאר את "הפעולות האנטי־רומנית של היהודים בביסאראביה". המאמר התכוון לפעולות "המסוכנות" של ארגוני "השומר הצעיר" ו"החלוץ" בביסאראביה. כן העלה כמה מקרים ללא שום קשר עם ארגונים אלה, מקרים שנרשמו ביומני המשטרה ובתי המשפט: תגרות בין יהודים לנוצרים. ברוח נבואית ציין העתון היהודי מצ'רנוביץ, שעורכו היה ד"ר מאיר אֶבנר, כי מתרגשת ובאה סערה על ראשיהם של יהודי ביסאראביה. "הקוזיזם הזוכה ליחס של אהדה מגבוה מתפשט על פני כל המדינה... ההסתה נמשכת בהתמדה והיא מכוונת למטרה אחת, שלפי שעה היא מעורפלת, אבל את קוויה הכלליים ניתן כבר לראות. אנחנו, כעתון יהודי, מעירים תשומת לבם של השלטונות, בטרם יהיה מאוחר מדי. יש חוגים המשחקים באש" (Ostjuedische Zeitung, 16.1.1927).

חודש לאחר מכן סיפר עתון זה על רדיפות נגד ארגון הנוער הציוני בביסאראביה "השומר הצעיר", שנגדו הסית העתון "אוניברסול": חיפושים בחוטין, נובוסאֶליץ, ליפקאן וכו׳. ילדים בגיל 16—13, שנמצאו במועדוני הארגון, נעצרו והובאו בקבוצות שלמות אל הסיגוראנצה. האשימו אותם, כי ברכתם "חזק" פירושה למעשה... "קוזאק" ושהם קשורים עם ברית המועצות. המלה בלשון רבים "שומרות", פירושה "רוֹט", כלומר צבע אדום. ובכן, הוכחה של ממש לקומוניזם. הילדים הוכו ורבים מהם הוחזקו כמה לילות במעצר לחרדת הוריהם (שם, 20.2.1927).

בראשית 1927 אירע ביאֶדיניץ מקרה המוכיח כיצד חדר הקוזיזם לחוגי הכנסיה. כל הצירים והסנאטורים ממחוז חוטין פנו בתזכיר אל מיניסטריון הדתות ותבעו לפטר את מנהל סמינאר הכמרים מיאֶדיניץ, הכומר ג׳ורג׳סקו, כדי לשמור על הסדר והשקט הציבורי. כומר זה עסק בהסתת תלמידיו והללו היו ממושמעים, מילאו אחר עצת מנהלם ועסקו בהכאת יהודים (שם, 20.1.1927). אלה הן העובדות.

העתון "אוניברסול" מבוקארשט מסר אותן עובדות בצורה שונה קצת. שני ילדים יהודים שעברו ליד שער הסמינאר צעקו לאחד התלמידים: "צוענים מרומניה הגדולה, מה אתם מחפשים אצלנו?" כתגובה לקריאה זו היכה, כמובן, הסמינאריסט את הילדים. ה"אוניברסול" שיבח את הכומר הלאומי ג׳ורג׳סקו וכן את ועדת החקירה מטעם משרד הדתות, שנשלחה ליאֶדיניץ ולא מצאה שמץ של אנטישמיות במעשי המנהל או של התלמידים.

אף על פי כן נקרא הכומר למשפט ע״י הבישוף ויסאריון מחוֹטין והוא הורחק מהכמורה. "אוניברסול" התקיף את הבישוף ותבע את החזרת הכומר לתפקידו (רנאשטריה נואסטרה, 12.2.1927). הבישוף מינה אף הוא ועדה, שנסעה ליאֶדיניץ כדי להכתיר את המנהל החדש בסמינאר. אך הכומר ג׳ורג׳סקו סירב לעזוב את בית־הספר ולמסור את האינוונטאר. היה הכרח בהתערבות הז׳אנדארמים. 40 תלמידים, פרחי־כמורה, מזוינים במקלות ואפילו בכלי־יריה, נלחמו עם הז׳אנדארמים. ועדת הבישוף פנתה אל בית המשפט (אוסטיודישה צייטונג, 29.1.1927). העתון "אוניברסול" מסר על פיטורי מנהל הסמינאר מידיניץ בכותרת: "מעשה פשע של היהודים נגד הרומניסם בביסאראביה". אבל "הפשע" לא בוצע עד הסוף. משרד הדתות ערך חקירה מחודשת, שניהל אותה הסופר האנטישמי הידוע ניקיפור קראיניק, שהיה אז מזכירו הכללי של המשרד, ולאחר מכן המנהל הכללי של משרד זה. ארבעה מורים הודיעו על סירובם להמשיך בהוראה בסמינאר אם הכומר ג׳ורג׳סקו יוחזר לתפקידו. המיניסטר החליט, שאם הללו יתמידו בעמדתם ייחשבו כמתפטרים ומורים אחרים יבואו במקומם (רנאשטריה נואסטרה, 26.2.1927). לבסוף הוחזר הכומר ג׳ורג׳סקו לתפקידו. לעומת זאת ננקטו אמצעים נגד מנהיגים יהודים.

במועצת העיריה קישינוב דיבר הרב צירלסון, שהיה חבר המועצה, כנציג הדת היהודית. זה היה ב־4 בינואר 1927. הוא מתח ביקורת על התנהגותו השרירותית של ראש העיר, המקבל החלטות על דעת עצמו. לביקורת זו הצטרפו גם אחדים מחברי המועצה. "מאושרת היא ביסאראביה — אמר הרב צירלסון — יש לה הרבה דברים נפלאים: משבר קשה, עוני מחריד, שלטון צבאי ועכשיו בירך אותנו כבוד ראש העיר גם ברודנות". הרב צירלסון תבע מהמועצה לבטל את הוועדות שראש העיר מינה על דעת עצמו ובדרך זו לגנות את שלטון־היחיד שלו.

"אוניברסול" מבוקארשט הגיב על נאום זה במאמר שנקרא: "רב פרובוקאטור". העתון האנטישמי מתלונן, כי צירלסון התקיף את המוסדות הרומניים, הסית את היהודים להתנגד לשלטונות המוניציפאליים וטען שמאז סיפוח ביסאראביה ע״י רומניה, סובלת קשות האוכלוסיה היהודית. צירלסון מואשם בנסיון ליצור תנועת התנגדות בין היהודים נגד השלטונות המוניציפאליים, ע״י הסתה שלא לשלם את המסים לממשלה ולעיריות ושלא לבקר בהצגות התיאטרון הרומני.

הבטאון הרשמי־למחצה של האנטישמיות הרומנית, כפי שהיה "אוניברסול", תבע לנקוט אמצעים נגד הרב הזה, שהוא "פרובוקאטור, מסית ומשמיץ את המדינה". הרב שלח מכתב לעתון והוכיח שכל הטענות האלה משוללות כל יסוד ומסר את התוכן המדויק של דבריו (שם, 18.1.1927). הסנאטור מקישינוב ק. בראיאסקו, אשר השתייך למפלגתו של ראש הממשלה הגנראל אווראֶסקו, הכחיש שצירלסון התקיף, כביכול, את רומניה. "הוא אמר בצורה אחרת מה שאני טענתי הרבה פעמים מעל במת הסינאט". (אוסטיודישה צייטונג, 18.1.1927). אף בעתון "רנאשטריה" נתקבל מכתב מהרב צירלסון, בצירוף פרוטוקול מאותה ישיבה ומדגיש, שגם בו סולפו דבריו והוא תבע את תיקונם (שם, 15.3.1927).

אך התקפת "אוניברסול", שתיאר את נאום הרב הראשי של ביסאראביה כ"בגידה חמורה", נתנה פרי. הרב הוזמן אל מפקדת הקורפוס השלישי של הצבא הרומני ונתבקש להגיש את הטקסט המלא של דבריו (שם, 13.1.1927). ה"אוניברסול" הודיע — והודעתו הקדימה את ההחלטה בחודש ימים, כי הרב צירלסון הורחק ממועצת העיר.

ואמנם, באפריל 1927 הרחיקו באמת את הרב צירלסון ממועצת העיריה. את מקומו תפס נציג הכנסיה האורתודוכסית, אף שלפי החוק המינהלי, סעיף 19, הגיע מקום זה ליהודים, שכן לדתם היה המספר הגדול ביותר של מאמינים בקישינוב (שם, 24.4.1927).

הרב צירלסון שוב עשה מעשה שהוכיח את אומץ לבו. הקונסול האמריקני אמנט (Amment) הוזמן לרומניה ע״י השלטונות, לשם חקירת מצבם של היהודים ולהיווכח עד כמה מוגזמות ה"גירסאות" בחו״ל על מעמדם (וזאת כדי שהקונסול האמריקני יתאר אחר כך את מצבם כמצוין ויצהיר, שלא מצא במדינה עקבות של אנטישמיות). בהגיעו לקישינוב ביקש הקונסול אינפורמאציה גם מהרב צירלסון. אולם הרב סירב לדבר בנוכחות המלווים ממיניסטריון הפנים וביקש פגישה בארבע עיניים. שוב הוחל, כמובן, בתעמולת־זוועה נגד הרב, שתוצאתה ידועה: הרחקתו ממועצת העיר (שם, 20.3.1927; רנאשטריה נואסטרה, 26.3.1927 ו־9.4.1927), לשם הבנת השיטות שהשתמשו בהן אז יש לציין, כי סילפו את הצהרותיו של עו״ד ש. רוזנהאופט, מראשי "תרבות" בביסאראביה. במכתביו לעתונות היהודית גילה הנ״ל את מעשה הסילוף.

"לומר על יהודי מביסאראביה — כתב — שהוא מתכחש לכל אשר עוללו כאן ליהודים במשך חמש שנים, הרי זה כאילו הפכוהו לחסר דעה". ואילו בעתונות הרומנית ייחסו לו את ההצהרה, כי הרדיפות נגד היהודים בביסאראביה, הן רק בגדר שמועות שבדו אותן אויבי רומניה (רנאשטריה נואסטרה 26.3.1927). אך אלה לא היו שמועות או עלילות, אלא האמת הפשוטה. הממשלה התאמצה אז להילחם נגד מסע הסברה שהתנהל בחו"ל דווקא בשאלה זו של רדיפות נגד היהודים. בסוף 1926 התקיימה בפאריז אסיפה של איחוד הביסאראבים, שמחו נגד הרדיפות באיזור שבין הפרוט לדנייסטר. הבטאון הרשמי "Viitorul" של המפלגה הליבראלית וזה של הממשלה "Iudreptarea", לחצו על היהודים ותבעו מהם להכחיש את הידיעות על רדיפות.

"אוסטיודישה צייטונג" מצ'רנוביץ מציין אזהרות אלו במאמר ראשי (9.1.1927): "ההתפרעויות האנטישמיות לאור המציאות". בו מתוארת המציאות כהוויתה: "האמת היא שלא היו מעשי טבח המוניים. אך עדיין נשארת בעינה העובדה, שהשלטונות לא נקטו אמצעי בטחון מספיקים. אלה שביצעו מעשי אלימות, אפילו נאסרו לעתים רחוקות, שוחררו מיד, ולא שמענו אי־פעם על הענשתם של פורעים. לפיכך הגיעו הסטודנטים למחשבה ברורה, שאת היהודים אפשר להכות ללא כל פחד מאיזה שהוא עונש".

אף קונסטאנטין מילֶה, עתונאי רומני מפורסם, אישר בעתונו "לופטא", כי ברומניה קיימת אנטישמיות. עדות לכך משמשת מציאותם של עשרה צירים אנטישמיים בפארלאמנט. גם ממושב המיניסטרים אפשר לשמוע נאומים אנטישמיים (מאמרו של מילֶה נמסר כאן לפי העתקו ב"אוסטיודישה צייטונג"). בטאונה הרשמי של הממשלה "Indreptarea" התחיל בחודש פברואר לפרסם סידרת מאמרים, שבהם אנו מוצאים כמה קטעים אופייניים: "היהודים הם תמיד הפרובוקאטורים והתוקפניים. אף פעם לא היו הסטודנטים המתחילים בהתגרות. אחר כך פונים היהודים לארצות חוץ ומבקשים את עזרת ה'אליאנס היהודי העולמי'. התעמולה בחו"ל מקבלת השראתה מהארגונים היהודיים ברומניה ומתנהלת ע"י הסטודנטים היהודים מרומניה הלומדים בארצות חוץ". אפילו קוזה עצמו נאם בפארלאמנט נגד התעמולה בחו"ל המדברת על "התפרעויות דמיוניות" ותבע ענשים. אבל בהצהירו שמפלגתו, הליגה להגנה לאומית ונוצרית היא גורם של סדר ושקט, פרץ כל הפארלאמנט בצחוק (אוסטיודישה צייטונג, 6.2.1927). בטאון המפלגה הליבראלית "Viitorul" טוען, כי המאמרים המתפרסמים בבטאון הממשלתי "Indreptarea" שופכים למעשה שמן על האש, שקוזה מבקש להצית. מהי אש זו שרצה להצית קוזה, אשר בדרך כלל נחשב כאנטישמי מתון יותר, ניתן לראות מתוך עתוניו. בראשית השנה הופיע בפלויאֶשט עתון קוזיסטי "הקארפאטים" (Carpații), בו מתפרסם המאמר: "תרצח!". מספיק לצטט את הפיסקה: "ת ר צ ח (את היהודים) ל ל א פ ח ד. אף אחד אל יהין לעצור את היד, כי עצם קיומו של העם הרומני תלוי במעשה זה" (שם, 24.1.1927). המאמר הועתק בכל העתונות האנטישמית ברומניה. בקישינוב הופיע העתון האנטישמי "המגן הלאומי" — Scutnl Național — המסביר לקוראיו, כי "התלמוד והתורה משפיעים על כל יהודי להיות רוצח מסוכן". ואלה האמצעים שהתורה והתלמוד מרשים ליהודים להשתמש בהם: פצצות, פשיטות רגל ,רמאויות, זיופי מטבע, תותחים, מכונות יריה, גזים מרעילים, רצח המוני וכו'" (מצוטט לפי אוסטיודישה צייטונג, 17.2.1927). המסקנה שהעתון הגיע אליה: נגד היהודים מותר להשתמש בכל האמצעים. אז נאמר ברומניה: אלה הם כמה מטורפים בלתי־מסוכנים, אבל סו"ס הם פאטריוטים, לאומניים וכו'. והעיקר, ניתן להשתמש בהם לכל מיני פעולות־הסתה. בטאון הממשלה בקישינוב "רומניה החדשה" (Romania Noua) שפך גם הוא שמן על המדורה והופיע בסוף מארס 1927 בהוצאה מיוחדת. בעמוד הראשון צולמו כל הכותרות של תשעה עתונים יהודיים המופיעים בקישינוב בצירוף הערות אנטישמיות. העתון הופץ חינם ברחובות העיר. לפי מה שמסר העתון הממשלתי ניתן היה לחשוב, שקישינוב היא גן עדן ליהודים ולעתוניהם. והנה, זמן קצר לפני כן, הופסקה הופעת העתון "אונזער צייט" לעשרה ימים, ללא כל נימוק. הרי כל מאמריו עברו ביקורת קפדנית ביותר של הצנזורה (רנאשטריה נואסטרה, 19.2.1927).

מצב זה לא היה מיוחד לקישינוב בלבד. לא פחות מכן סבלו העתונים היהודים בכל רומניה. העתונאי היהודי גבריאל שפר מ"קוריירול איזראֶליט" מבוקארשט, נידון באותו זמן בערך בטולצ'יה לשלושה חדשי מאסר, קנס של 5000 ליי ופיצויים בסך 60 אלף ליי. וזאת משום שגילה את הסילופים והזיופים שבדברי קוזה בחוברתו "נומרוס קלאוזוס" (אוסטיודישה צייטונג, 17.2.1927).

באוניברסיטאות הרומניות נאבקו למען "נומרוס נולוס", כלומר: הרחקה מוחלטת של היהודים מהאוניברסיטאות. בבוקארשט נאלצו שמונה הסטודנטים היהודים האחרונים, בשנה הראשונה ללימודיהם, לעזוב את הקורסים בגלל המכות וההתעללות בהם. בקלוז' לא היה אף סטודנט יהודי בפאקולטה לרפואה, שנה ראשונה ושניה. בין אלף סטודנטים בכל הפאקולטות של קלוז' היו רק . . . 20 יהודים! . . .

בו בזמן נמשכו מעשי התוקפנות נגד היהודים, שבוצעו ע"י סטודנטים מיאסי בקו הרכבת בּאָלץ־יאסי, באוניברסיטה וכו' (רנאשטריה נואסטרה, 2.4.1927).

בליל 17—16 במארס 1927 אירעו התפרעויות קשות נגד נוסעים יהודים ברכבת בּאָלץ־יאסי. שברו ראשים. יהודים, בהם זקנים, נשים וילדים, נזרקו מהרכבת סמוך לתחנות סקוּמפּיה ופאלאֶשט. עובדי הרכבת הסתכלו בשוויון נפש במעשים אלה ואף עודדו אותם. החוליגאנים היו ברובם סטודנטים (אוסטיודישה צייטונג, 27.3.1927). מעשים דומים אירעו גם בקו קישינוב—יאסי.

הסטודנטים לא הסתפקו בהצלחותיהם באוניברסיטאות ומעשי האלימות שביצעו ברחובות וברכבות. הם התערבו גם בעניינים אחרים. במקום אחר הראינו מה היו התוצאות של הקמת הפאקולטה לתיאולוגיה בקישינוב, שנה לפני כן. בתיאטרון הלאומי בקישינוב השיגו הסטודנטים באמצעי לחץ ואיומים, את התפטרותם של המחבר היהודי סאָמו והבמאי היהודי בראון. שחקנית אחת התנצרה, אבל גם לה לא נתנו להופיע. עד לסוף העונה נשארה פקידה מינהלית אחת בלבד. הסטודנטים ערכו גם צנזורה של הרפרטואר, שלא יסתנן חלילה מחזה כתוב ע"י

יהודי (רנאשטריה נואסטרה, 2 ו־16 באפריל 1927; ד"ר יוסף טאו: התפטרויות, אוסטיודישה צייטונג, 7.4.1927).

אוקטאביאן גוגה הכין מהלומה בעלת אופי "חוקי". הוא הודיע על תכנית לערוך מיפקד של האוכלוסיה ולאחר מכן ינקוט אמצעים נגד "היסודות הטפיליים", כלומר נגד היהודים. עשר שנים לאחר מכן הגיע גוגה לראשות הממשלה, עם קוזא כסגנו, הוא נקט אז יוזמה של בדיקת ההתאזרחות והצדיק צעד זה בעזרת סטאטיסטיקה דמיונית, שהאנטישמים השתמשו בה להוכחת ה"פלישה" ההמונית של יהודים. מחשבה זאת העסיקה את גוגה הרבה שנים. עורך העתון "רנאשטריה נואסטרה" טען עוד בשנת 1927, כי זוהי כוונתו של משורר־אנטישמי זה. העלאת השאלה היהודית היתה טכסיס מצדו של גוגה, שהמציא את האגדה על "פרובוקאטורים" יהודים בארץ ובחו"ל. עכשיו הכין מכרה חדשה בעזרת המיפקד (ד"ר ש. י. שטרן ברנאש־טריה נואסטרה: "המיפקד אמצעי מדיני", 16.4.1927).

באותו זמן דרש גוגה בפארלאמנט את הלאמת הערים הרו־מניות, כלומר: גירושם של היהודים מכל הערים (שם, 16.4.1927).

הפרובוקאציות האנטישמיות מצאו את מקומן גם על במת הפארלאמנט. בנושא זה שימשה שאלת ביסאראביה אחד הנו־שאים המושכים ביותר. במארס 1927 אישרה איטליה את איחוד ביסאראביה עם רומניה. בפארלאמנט הרומני חגגו מאורע זה והחליטו לתת את רשות הדיבור לנציגי המפלגות הפוליטיות. הציר האנטישמי שומוליאנו מחה וציין, שאף ציר יהודי לא נאם. "הלא ברור לכולנו, כי היהודים הם אויבי המדינה. הם שרויים באבל בשעה שהרומנים שמחים והם שמחים בשעה שהרומנים אבלים". האמת היא שהרב הראשי ד"ר י. נמירובר ביקש בסנאט את רשות הדיבור, אבל יו"ר הסנאט ענה לו שגם ב"כ יתר הדתות, המיוצגים בסנאט, לא ינאמו, אלא ראשי המפלגות הפוליטיות בלבד (אוסטיודישה צייטונג, 15.3.1927). **לאחר הפרובוקאציה מצד שומוליאנו קיבל את רשות הדיבור ד"ר מאיר אֶבנר והוכיח שהותר לנאום רק לראשי מפלגות.** **"מתוך טפשות ורוע לב מכריזים על היהודים כאויבי המדינה, כדי שאחר כך יהיה נימוק לתעלולים אנטישמיים".** קוזה שיסע אותו: "כל היהודים הם בולשביקים". ד"ר אֶבנר הביע תקוותו, כי בעתיד יהיו כל אזרחי רומניה מאושרים. היהודים מקדמים בברכה את האישור האיטלקי (שם, 13.3.1927).

עלינו להיזכר באווירה של טרור אנטישמי ששלטה אז, כדי להבין כמה אומץ לב הוכיח ד"ר מאיר אֶבנר כאשר העֵז, ברגע של מעמד חגיגי, להביע את הסכמתו, ובו בזמן גם להביע אי־שביעות רצון מן המצב בהווה. לשם הבנת האווירה ההיא, נמסור בהזדמנות זו גם קטע מתוך הנאום שנשא באותן נסיבות ד"ר קאָסנר במועצה העירונית של צ׳רנוביץ:

"אפילו אם אֶלמנטים של חוסר סובלנות ושנאה מנסים להכביד על תנאי חיינו, לשלול מאתנו את האזרחות ולהרעיל את קיומנו, הרי בכל זאת אנו מזדהים עם העם הרומני, עם המדינה הרומנית, שהיא מולדתנו. אנו צופים בתקווה לנצחון תפיסה ליבראלית יותר של המדינאים הרומנים, שיבטיחו גם ליהודים עתיד טוב יותר".

כל התופעות האלה מקומן בהיסטוריה המדינית של רומניה ואנו לא נאריך בהן. נסתפק בהעלאת כמה פרטים חשובים.

בשנת 1927 חלה המלך פרדינאנד בסרטן ומת ב־20 ביולי אותה שנה. מאחורי הקלעים נערך מאבק מלא מזימות בשאלת הירושה. **לפני כן, ב־4 ביאנואר הכריח יון בראַטיאנו את הנסיך** קארול, היורש, לוותר על זכויותיו. לאחר שגברה מחלת המלך,

ד"ר מאיר אֶבנר
מוסר הצהרה בשם יהדות רומניה בבית הנבחרים, בוקרשט 1927

יצאו כמה מדינאים רומנים לפאריז, שבה התגורר הנסיך. בצבא הורגשה תסיסה. את הנסיך הרחיקו בשל קשריו עם הגברת לוּפֶּאסקו: זו היתה ממוצא יהודי, אבל התנצרה. יהדותה לשעבר נוצלה ע״י האנטישמיים. כדי להכשיל את האפשרות להחזרתו של הנסיך־היורש, היה כדאי לעודד את התנועה האנטישמית. בראֲטיאנו הכל־יכול משך בחוטים מאחורי הקלעים. הגנראל אווארֶסקו, ראש הממשלה, נחשב מאז ומתמיד כבובה פוליטית העושה את רצונם של הליבראלים (כלומר של בראֲטיאנו). באביב 1927 התגברה התנועה האנטישמית, ופעילותה קיבלה ממדים רחבים. התנועה זכתה בתמיכה פעילה מצדו של אוקטאביאן גוגה, מיניסטר הפנים, שהיה מסוכסך עם מיניסטר החינוך, י. פטרוביץ׳. האחרון ניסה להתנגד לסטודנטים והצהיר בפארלאמנט, לאחר נאומו של קוזה בענין ״נומרוס קלאוזוס״, ב־28 במארס, שהוא כמיניסטר החינוך מסרב לנהל מו״מ עם הסטודנטים כשווה עם שווים (נ. יורגה: זכרונות, כרך 5, עמ׳ 195). מכאן מתברר, שאפילו הממשלה הגיעה למשבר פנימי חמור. אולם את החוטים משכו מצד אחר. ממשלת אווארֶסקו עתידה היתה להתפטר ב־2 ביוני 1927. יום לפני כן ביקר אצל נ. יורגה והתוודה לפניו, כי הליבראלים, כלומר יונל בראֲטיאנו, הכריחו אותו למנות את אוקטאביאן גוגה כמיניסטר לעניני פנים. (נ. יורגה: ״זכרונות״, כרך 5, עמ׳220). יורגה תיאר את אוקטאביאן גוגה ״כאדם המעמיד פנים של צזאר״ (שם, עמ׳ 143).

על רקע זה של מזימות אפלות, התחילו לדבר גם על אפשרות של דיקטאטורה צבאית. נמצאו גם מנהיגים מדיניים שהעלו את הרעיון של הקמת רפובליקה. כפי שמסתבר מתוך רשימותיו של יורגה העריך גוגה, את עצמו כמועמד לתפקיד מכריע במקרה שכזה. היתה סכנה רצינית, שהתנועה האנטישמית תישמט מידיה של הסיגוראנצה ואילו הכספים שבאו מהקרנות הסודיות של ״הסדר הציבורי״ יגיעו לידי הרפתקנים אשר ישתמשו בהם לצרכים אישיים. גוגה נהפך לסכנה ממשית ע״י העזרה שהגיש בגלוי, לעין השמש, לתנועה האנטישמית. הוא הופיע כל יום באסיפות של סטודנטים ופנה אליהם כאל ״מצילי האומה״. ובכן, שוב איננו מכשיר עיוור בידי יונל בראֲטיאנו. האחרון היה רק מעונין, שמדי פעם ישברו שמשות וראשים של יהודים. מעשים אלה, בקנה מידה ״הגיוני״ היו נחוצים לו כאמתלה להקמת צנזורה, משטר צבאי ובתי דין צבאיים.

למעשה שימשו הללו אמצעים בידי הממשלה כדי לסתום פיותיהם של אלה, שתבעו לשוב ולהעמיד לדיון את ״הבעיה שנפתרה״, כלומר: להחזיר למולדת את הנסיך שהורחק. בשביל אלה שאינם מכירים את המנהגים הפוליטיים של רומניה, יעלה המחבר זכרון אישי: בבוקארשט פרצו המהומות הרגילות של הסטודנטים. כלומר: יהודים שעברו ליד הדימבוביצה נזרקו על ידיהם למים; יהודי שהעֵז לצאת לטיול בגן ציבורי היה צפוי למכות. בבוקר אחד השתתק הכל והסדר הוחזר על כנו. מיניסטר הפנים אינקולֶץ הותקף בפארלאמנט ובעתונות והואשם, שהוא יזם את הפרעות של האנטישמיים, במגמה להטות את זעם הצבור. אינקולץ השיב על התקפה זו. אולם כאשר עתונאי אחד, ידידו של המחבר, שאל את המיניסטר לאמיתות האשמה, זכה לתשובה שקטה זו: ״למען האמת, אנו פתחנו את הברז הזה, אך ורק כדי לבדוק אם אנו מסוגלים גם לסגור אותו כאשר נרצה. ואכן, סגרנו אותו״.

עכשיו, בקיץ 1927, היתה האווירה רוויה חומר נפץ. המלך פרדינאנד היה במצב גסיסה. נשקפה סכנה שהמאורעות יתפתחו עד שלא יוכלו להשתלט עליהם. אווארֶסקו צריך היה ללכת ובמקומו נתמנה כראש ממשלה הנסיך בארבו שטירביי, גיסו של בראֲטיאנו. הוטל עליו להקים ממשלה של אחדות לאומית. שטירביי היה ידוע כמי שהביא, ע״י קשריו ההדוקים עם חצר המלכות, לידי הרחקתו של הנסיך קארול. נ. יורגה כינה אותו: ״התליין של הנסיך קארול״ (שם, חלק 5, עמ׳ 223).

אמנם, שטירביי הספיק למנות קציני צבא כראשי מחוזות (פרפקטים), אבל הוא לא הצליח להחזיק מעמד למעלה מחודש ימים. ב־21 ביוני 1927 יצא בראֲטיאנו מהצל והרכיב ממשלה. אולם הוא מת ב־22 בנובמבר אותה שנה, וראשות הממשלה עברה לידי אחיו וינטילה. בשלטון נשארו, כמובן, הליבראלים. ב־9 בדצמבר 1927 פרצו באוראדיה־מארה פרעות, שאורגנו ע״י הסטודנטים. הללו התפשטו על פני ערים אחרות בטרנסילוואניה. סגן מיניסטר הפנים ג. טאטארֶסקו נאשם ע״י דעת הקהל כמארגנן או מעודדן של פרעות אלה. לפי המנגנון של המדיניות הרומנית היה ברור, כי יש צורך במעשה שיסיח דעתן של הבריות מבעיות אחרות.

בשנת 1928 לא היו מאורעות מדיניים חשובים בביסאראביה. זו היתה שנת בחירות, והמפלגות היו מעונינות לזכות בקולותיהם של היהודים. בקישינוב היה ד״ר פילדרמאן מועמד במקום השני ברשימת הליבראלים, ואילו מיכאל לאנדאו מועמד ברשימה של מפלגת האיכרים־הלאומיים, שהגיעה אז לשלטון. מפלגתו האנטישמית של קוזה שלחה את תעמלניה לכפרים בביסאראביה, כשהם מלובשים בבגדי איכרים, רוכבים על סוסים לבנים ומסיתים את האיכרים לקום נגד היהודים. אפילו העתון הלאומני ״Cuvântul״ תבע מהממשלה לנקוט אמצעים נגד תעמולה זו. מן הראוי לציין, כי בטאון הליבראלים הכחיש את השמועה כאילו הם יעצו לאנטישמיים צורה זו של תעמולה (אֶגאליטאטיה, 30.11.1928).

במאבק הנטוש ביניהם לבין האיכרים־הלאומיים, השתמשו הליבראלים בנימוק האנטישמי. אך ההסתה האנטישמית לא הצטמצמה בשכבה החקלאית. מאמר שהופיע ב Cuvântul Moldovcnesc תבע את הלאמת התעשיה והמסחר בביסאראביה, כלומר: נישולם הכלכלי של היהודים (אֶגאליטאטיה, 22.6.1928). ובאותו זמן האשימו את היהודים בקומוניזם!...

על אף התעמולה האנטישמית, לא נמצאו בקישינוב 20 אזרחים שיחתמו על רשימתו של קוזה, כדי שהיא תוגש לוועדת הבחירות. בכל זאת מציינת הכרוניקה של יהדות ביסאראביה גם רדיפות אלה: בקיץ 1928 הוגשה תביעה משפטית נגד יהודי העיירה קיליה, על סגירת חנויותיהם גם ביום שבת. לפני שתי אינסטאנציות הפסידו היהודים במשפט ונענשו. אז פנו בערעור לבית הדין הגבוה לצדק (שם, 25.6.1928). מיניסטר החינוך דחה בספטמבר את הבקשה, על הקמת בי״ס תיכון בבוקארשט, הואיל ושפת ההוראה היא עברית (שם, 7.9.1928).

בבּאֶלץ נעצר המשורר איציק מאנגר, שהוזמן לשורת הרצאות

במשטרה היכוהו והחזיקו אותו במעצר כמה ימים, באשמת היותו קומוניסט. הענין נמסר למקום "גבוה", הקומיסאר שאסר את המשורר פוטר מתפקידו (שם, 23.11.1928). הורגשה כבר האווירה של ערב־בחירות!...

שנת 1929 התחילה בזעקת אימים: שוב רעב בביסאראביה. מכל הישובים, ובעיקר מן הדרום הגיעו מכתבי אזעקה, קריאות לעזרה. אנשים מתו ברעב ובקור. לא היו תרופות לחולים. בקישינוב הוקם ועד מרכזי, שפנה בכרוז וביקש עזרה מכל יהודי רומניה (שם, 11.1.1929). הציר מ. לאנדאו תבע בפאר־לאמנט, שהממשלה תביא בחשבון את המצב הבלתי רגיל שבה נמצאת האוכלוסיה של ביסאראביה, בגלל הרעב. עזרה הגיעה מ"אליאנס איזראֶליט", מוועד הצירים מאנגליה, מ"הג'וינט", ה"הילפספעראיין" של יהודי גרמניה. נאספו הבילות בארצות הברית, ארגנטינה, בראזיל, הולנד. פעולת סיוע אורגנה ביתר הפרובינציות של רומניה (שם, 22 בפברואר, 8 במארס, 22 במארס, 10 ו־17 במאי 1929).

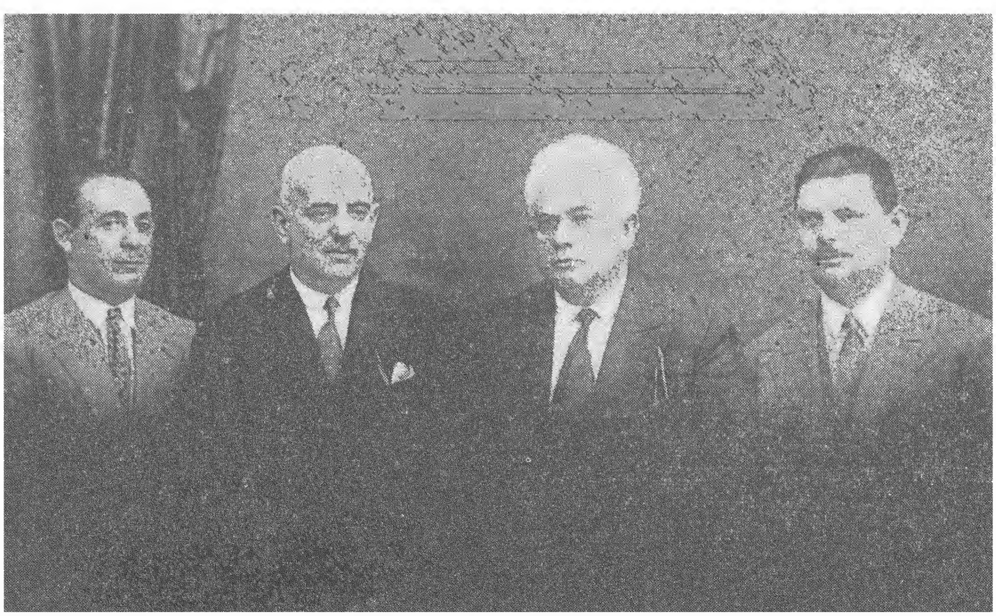
בשעה שיהדות ביסאראביה סבלה בצורה קשה כל כך, הכינו בשבילה מכה בתחום הכלכלי. בפארלאמנט נערך דיון בהצעת חוק הקואופראציה, אשר מ. שווארצפלד הגדיר אותה כהתנקשות בקואופראטיבים היהודיים, ובעיקר אלה שהיו בבי־סאראביה. חוק זה עלול להביא לחורבנה הכלכלי של האוכלו־סיה היהודית.

בפארלאמנט נאם הציר מ. לאנדאו על היצירה החשובה של רשת הקואופראציה היהודית. מתוך פולמוס בעתון "אדאֶוואֶרול" בבוקארשט מתברר, כי האנטישמיים האשימו את הקואופרא־טיבים היהודיים שהם זוממים לקנות את אדמות האיכרים (אֶגאליטאטיה, 29.3.1929). הקואופראציה הרומנית שהוקמה ברומניה הישנה בעזרת אמצעים ממלכתיים נחשבה כמכשיר להרי־סת המסחר היהודי. המחבר נזכר בסרט רשמי שנועד לנהל תעמולה לרעיון הקואופראציה. הסרט היה חדור רוח לאומנית רומנית: בכפר שבו הוקם קואופראטיב מצליח, נאלץ הסוחר היהודי להתאבד. קל להבין מדוע הצירים היהודיים, מהמפלגה הלאומית היהודית, ובעיקר אלה מביסאראביה, שבה היתה רשת קואופראטיבית יהודית מפותחת — נלחמו במרץ כזה למען הגנת האוטונומיה של הקואופראטיבים.

לאחר מחאות רבות והתערבויות שונות, ביניהן מצד ק. סטאֶרא ופאן חאליפה, הסכים מיניסטר העבודה לתיקון החוק. בדרך זו נמנעה הפגיעה בקואופראטיבים היהודיים (שם, 12.4.1929). מיניסטר ביסאראביה, פאן חאליפה, נאלץ להתגונן נגד האש־מותיו של הסופר האנטישמי ניקיפור קראַיניק שטען, כי הצירים מביסאראביה מגינים יותר על ענייני יהודים מאשר על רומנים (שם, 1.3.1929). אפשר היה לחשוב, כי היהודים מפונקים בגלל התערבותם של כמה מדינאים מביסאראביה. למעשה נמשכו המעשים השרירותיים ללא סוף. במארס נערכה מסיבה של "קולטור־ליגה" בבריצ'אן. הפרקליט של מחוז חוטין, רודולף קוסטראקאֶביץ', בא לשם בלווית הפראֶטור, על יסוד הלשנה, שזוהי התיעצות קומוניסטית. הם ערכו בדיקה גופנית אצל שתי נערות, כדי לברר אם לא היתה שם אורגיה מינית. העיירה כולה מחתה נגד מעשה זה וכתוצאה מכך הורחק הפרקליט (שם, 26.4.1929; 12.4; 29.3).

באפריל הגיעו חיילים־טירונים לכפר פראֶפאֶליצה (מחוז אורהיוב). הם פלשו לבתי יהודים ושדדו אותם. בתחנת הרכבת קאלאראש פגעו סטודנטים ביהודים. גם ברכבת בוקארשט—קישינוב התנפלו אנטישמיים על יהודים. על כל אלה נמסר בגליון אחד בעתונו של מ. שווארצפלד (שם, 12.4.1929).

גם בתי הכנסת שימשו נושא לוואנדאליזמים. בצ'ימישליה

הסיעה הפארלאמנטארית היהודית, בוקארשט, 1929
מימין לשמאל: ד"ר יוסף פישר, ד"ר מאיר אבנר, ד"ר תיאודור פישר, מיכאל לאנדאו

נשרפו חמישה ספרי תורה. בליאובה פגעו בבית הכנסת והציתו את ספרי התורה (שם, 1.2.1929). באותה שנה שב והתנהל מאבק בשאלת אזרחותם של היהודים. הציר מ. לאנדאו העלה שאילתה בפארלאמנט וציין, כי עדיין נשארו 8000 משפחות ללא אזרחות (שם, 11.1.1929). ב־1 במארס 1929 נקבעה משלחת של הקלוב הפארלאמנטארי היהודי, מורכב מד"ר מאיר אֶבנר, ד"ר ת. פישר, מ. לאנדאו ויוסף פישר. ועדה זו נתקבלה אצל ראש הממשלה יוליו מאניו. חבריה מסרו לו, כי בפרובינציות החדשות עוד נמצאים יהודים שטרם קיבלו זכויות אזרחיות. יוליו מאניו הבטיח לנקוט אמצעים בהתאם להתחיבויות שרומניה קיבלה על עצמה בהסכמים הבין־לאומיים, כלומר: כל היהודים מהפרובינציות שסופחו לרומניה נעשים אזרחים רומניים, אם נמצאו שם בשנת 1918 ("אונזער צייט", 3.3.1929). אולם רחוקה הדרך מהבטחה להגשמה. בסוף מארס 1929 קיבלו ראשי המחוזות בביסאראביה מכתב חוזר ממיניסטריון הפנים המצווה עליהם לערוך, על אחריותם, רשימות של זכאים לאזרחות, בתנאי שלא יהיו ביניהם אלה הכלולים בביקורת של זרים. במלים אחרות, בכך נתבטלו הבטחותיו של מאניו, הואיל וכל אלה שלא קיבלו — מסיבות שונות, לרבות שכחה או הזנחה — את ההתאזרחות, נאלצו להיכלל ברשימות הכפופים לביקורת זרים (אֶגאליטאטיה, 29.3.1929).

בספטמבר נתחדשה בקישינוב הופעת העתון האנטישמי "מגן המדינה" ("Scutul Țării"). שוב לא היתה זו הופעה־לשעה. בדצמבר ציין העתון "אֶגאליטאטיה" (20.12.1929). את הרחבת הפעילות האנטישמית בעיר הבירה של ביסאראביה. העתון "מגן המדינה" מסית למעשי שוד ורצח נגד היהודים.

אווירת האפליה נגד היהודים נוצרה ביזמת החוגים הממשלתיים והללו ראו בעין יפה את מסע ההסתה.

באוקטובר נתמנתה ועדה זמנית לניהולה של עיריית קישינוב. לא היה בה אף יהודי אחד (שם, 11.10.1929). לפי סטאטיסטיקה, שהסבירה את חוק האיחוד המינהלי של קישינוב היו בשנת 1925 בעיר זו 62,000 יהודים בקרב אוכלוסיה כללית של 133,000 נפש.

באביב 1930 נערכו בקישינוב בחירות מוניציפאליות. למועצת העיריה נבחרו 24 יהודים, מתוך 36 חברים של המועצה העירונית. 13 מהם נבחרו ברשימת המפלגה היהודית ועוד 11 ברשימת הממשלה (רנאשטריה נואסטרה, 22.3.1930).

על המצב בשטח החינוך ובית הספר היהודי אנו לומדים מתוך פניית משלחת "תרבות" מביסאראביה, שהתיצבה לפני מיניסטריון החינוך וביקשה ממנו להקטין את מסי הבחינות, לצרף מורים יהודים בבחינות התלמידים היהודיים (אֶגאליטאטיה, 7.6.1929). מאוחר יותר התיצבה משלחת פארלאמנטארית של צירים יהודיים לפני ראש הממשלה יוליו מאניו וביקשה ממנו לאשר הקמת סמינאר, לשם הכנת מורים לעברית. בקשה זו, שחזרו עליה פעמים רבות, מעולם לא זכתה לאישור (שם, 21.9.1929).

ידיעה קצרה מנובמבר אותה שנה: הרבה עובדי אדמה יהודים מביסאראביה נאלצו להגר לדרום אפריקה, בגלל הסבל שהיה מנת חלקם. מנהל "היאס" שביקר ברומניה ציין בהצהרתו, כי מצבם של האיכרים היהודיים בביסאראביה הוא טראגי, משום שאין להם קרקע (שם, 8.11.1929).

על סוג אחר של יהודי ביסאראביה, שנרדפו ונאלצו לעזוב את רומניה, נודע מהעתונות. הסופר הרומני ארטור גורוביי (Artur Gorovei), פולקלוריסט ידוע, כותב בעתון "Lumea" ביאסי, כי באוניברסיטת פראג נמצאים הרבה סטודנטים יהודים מביסאראביה. הם הגיעו לכאן, משום שהוכו ונרדפו באוניברסיטאות רומניה. הם נאלצו לעסוק בעבודות קשות כדי להתפרנס וללמוד. בכ"ז ידועים הם כטובי הסטודנטים (שם 16.11.1928).

יש להזכיר, כי שלוש שנים לפני כן שימשו הסטודנטים היהודיים מטרה להתקפות ארסיות מצד העתונאי האנטישמי קונסטאנטין באקאלבאשה (Bacalbașa) בעתון האנטישמי "Universul". באקאלבאשה התלונן, שקבוצת סטודנטים נוצרים מרומניה אשר ביקרה בפראג, התקבלה בהפגנות איבה מצד סטודנטים יהודיים מביסאראביה. לדעתו הללו הם קומוניסטים. "הם רצו לכבוש את האוניברסיטאות הרומניות, ומשום כך הכרחנו אותם לעזוב את הארץ" (שם, 9.4.1929).

בשנת 1930 נתחדשו ההתפרעויות מצד הסטודנטים. קורנֶאליו קודריאנו, בלווית כנופיה של פרשים, עברו את הפרוט וביקרו בכמה ישובים. בקאהול טייל מזכיר המחוז בכרכרה עם "הקאפיטאן", שהבטיח חלוקת הרכוש היהודי לאיכרים. אף שבמחוזות נאסרו האסיפות של הלגיונרים, בא מנהל משרד הפנים של ואידה ואישר אותן. יהודי קאהול עזבו באמצע הלילה את בתיהם וברחו לבולגראד (קוריירול איזראֶליט, מס' 6, פברואר 1930; אֶגאליטאטיה, 14.2.30; 20.2.31). קודריאנו איים שיחזור עם אלפיים סטודנטים ויהרוס את העיר (אֶגאליטאטיה, 6.2.1930).

הסנאטור מאיר אֶבנר והציר מ. לאנדאו העלו שאילתות בענין המסע האנטישמי בביסאראביה. בקישינוב נערכו פרעות מאורגנות ע"י הסטודנטים בתיאולוגיה. השלטונות ידעו על כך, אבל לא נקטו שום אמצעים למניעתן. קצין משטרה הצהיר שהיהודים אשמים (קוריירול איזראֶליט, 7.2.1930). בפארלאמנט הצהיר מיניסטר החינוך, כי בכלל לא היו פרעות אנטישמיות, אלא "התנגשויות חסרות ערך בין סטודנטים ובין כמה אזרחים יהודיים" (אֶגאליטאטיה, 20.2.1930). אף שהכחישו בפארלאמנט את הפרעות, ביקרו אצל הרב צירלסון פאן חאליפה, המיניסטר של ביסאראביה, ומושל מחוז לאפושנה, והביעו צערם על אשר קרה, תוך הבטחה שמעשים כאלה לא יחזרו. הם טענו שהשלטונות אינם אשמים (אֶגאליטאטיה, 27.2.1930; קוריירול איזראֶליט, 12.3.1930). הנאשמים בהתפרעויות בקישינוב יצאו זכאים במשפט, בטענה שהמשטרה לא הצליחה לזהותם (אֶגאליטאטיה, 4.3.1930). קונסטאנטין סטאֶרֶא (Stere) האשים בגלוי את המיניסטרים לעניני פנים וחינוך על יחסם הסובלני כלפי הפורעים האנטישמיים ומעשיהם בביסאראביה. בעתון שעורכו היה ראש הלשכה של ואידה־וויאבוד, מיניסטר הפנים, תוארו המאורעות כאילו "פתחו בהם אזרחים יהודים קומוניסטים והרומנים הגיבו על הפרובוקאציה באותו נשק" (קוריירול איזראֶליט, 12.3.1930).

בפאקולטה לתיאולוגיה בקישינוב הסיתו שלושה פרופסורים

את הסטודנטים. שניים מהם השתייכו למפלגת קוזה ואחד היה ליבראלי (אֶגאליטאטיה, 6.3.1930). בפרקים קודמים ראינו כיצד הגן חבר הפרופסורים של הפאקולטה הזאת על מעשיהם החוליגאניים של הסטודנטים.

תלמידי הגימנסיות לא נפלו מאחיהם המבוגרים. כמה תלמידים יהודים מבאֶלץ הובאו לבתי־חולים בעקבות המכות שקיבלו מידי חבריהם הנוצרים. המחנך היה חבר במפלגת קוזה. הוא לא נקט, כמובן, שום אמצעים נגד חניכיו (שם, 3.4.1930).

חודש לאחר מכן, שוב בבאֶלץ, הרחיק מורה את התלמידים היהודים מהכיתה. לאחר מכן דיבר עם התלמידים הנוצרים על "הסכנה היהודית". בעקבות שיעור כזה, אך טבעי היה, שהתלמידים יצעדו בסך אל הגימנסיה העברית ויקרעו את הדגל הציוני. ההתקפות נגד תלמידים יהודים נמשכו ללא הפסקה. בבאֶלץ חולל בית העלמין (שם, 2.5.1930).

ביום הזכרון לגיבורי המלחמה הותקפו התלמידים היהודים שהשתתפו בטקס. המותקפים ניסו להתגונן. שניים מהם נעצרו (שם, 5.6.1930). בקישינוב נתגלתה כנופיה שהתארגנה כדי להכות ביהודים. היתה לה חוקה כתובה. נעצרו 30 חוליגאנים; תלמידי גימנסיות ובהם — שלושה סטודנטים (שם, 12.6.1930).

כנופיות של חוליגאנים קוזיסטים התקיפו את היהודים בטימילאוץ (מחוז סורוקה) וגירשו אותם מהכפר. יהודי סיקינאָן נצטוו לעזוב את הכפר תוך שלושה ימים (שם, 5.6.1930). ד"ר מאיר אֶבנר הגיש בענין זה שאילתה בסנאט. בסוף יוני העלה הציר מ. לאנדאו בפארלאמנט שתי שאילתות בדבר התרחבות ההתפרעויות בבאֶלץ, שבה נמשכות ההתקפות נגד יהודים, בשכונות שונות, זה שלושה חדשים. כנהוג הגיעה המשטרה באיחור. משלחת אזרחים, בראשותם של הציר וראש העיר, נסעו לבוקארשט וביקשו מתת־השר של מיניסטר הפנים ומיניסטר המשפטים לנקוט אמצעים, כדי למנוע מן האוכלוסיה מתיחות מתמדת. אם לא כן — תיאלץ האוכלוסיה היהודית לבחון את האפשרות להקמת הגנה־עצמית משלה. מזכיר המיניסטריון הגיב בחריפות ר ב ה על הערה זו (שם, 26.6.30). בענין זה פנה בשאילתה גם הציר היהודי ד"ר פיסטינר מהמפלגה הסוציאל־דמוקראטית. הוא ציין שהשלטונות לא נקטו שום אמצעים נגד המתפרעים (שם, 12.6.1930). ד"ר פילדרמאן, שנתקבל לראיון אצל העוצרים, הגיש להם תזכיר־מחאה נגד ההתפרעויות האנטישמיות, וציין במיוחד את ההתקפות בבאֶלץ וקאהול (קוריירול איזראֶליט, 20.6.1930).

ההתפרעויות התרבו והלכו. העתון "Adevărul" כתב, כי לעיני השלטונות ממש מקיימים הקוזיסטים פעילות פוגרומיסטית. לקאפרשט הגיעו החוליגאנים במכוניות מבאֶלץ. בעידודם התקיפו איכרי המקום את היהודים ושדדו בתים וחנויות. מקרים כאלה חזרו ונשנו כמעט בכל עיירות ביסאראביה (אֶגאליטאטיה, 8.5.1930). בוואֶרטוז'אֶן התקיפו ביתו של יהודי ואותו פצעו קשה (שם, 8.5.1930). הציר מ. לאנדאו מציין בפארלאמנט התקפות דומות בסטורזשט (מחוז באֶלץ), קאפרשט (מחוז סורוקה) וכו' (רנאשטריה נואסטרה, 31.5.1930).

ד"ר נ. לופו, מראשיה המדיניים של רומניה, כתב בעתונו "Aurora", כי "הפרעות האנטישמיות הן הקדמה לתנועות פאטאליות ואיומות" (קוריירול איזראֶליט, מס' 19, מאי 1930).

ביולי הודיע "משמר הברזל" על ארגון "מארש על ביסאראביה". הודיעו על ריכוזי חוליגאנים בנקודות איסוף שונות. לבסוף נאסר המארש ע"י הממשלה, שהובהלה אז מן הידיעה, כי העיירה בורשה במאראמורש עלתה כולה באש (שם, 28.7.1930). באורהיוב יצא מורה זקן־פנסיונר — מקאֶדון שמו — לרחוב, בידו אקדח ואיים לרצוח יהודים. הוא ירה והרג יהודי אחד. בבית המשפט הצהיר הרוצח שעשה זאת מהיותו אנטי־שמי. הוא יצא מכליו לאחר שקיבל תעודה בעיריה וראה שהחתום עליה כסגן ראש העיר הוא יהודי (אֶגאליטאטיה, 31.7.1930; רנאשטריה נואסטרה, 28.1930).

באוגוסט הותקפו יהודים בכפר סינג'אֶריי־נוי. משפחה יהודית נפצעה כולה ביריות שנורו לתוך דירתה. כן הותקפו יהודים בסטורזשט, צ'יוצ'ולאֶן וכו' (רנאשטריה נואסטרה, 30.8.1930).

המצב החמיר במידה כזאת עד שכמה ארגונים רומניים — איחוד הקצינים מהצבא המולדובי לשעבר, הבאנקים העממיים והקואופראטיבים הכפריים, הליגה של אזרחי ביסאראביה, ארגון רופאי הבהמות, ארגון הנשים הנוצריות, איחוד העתונאים המקצועיים — פנו בתזכיר לממשלה ותבעו התערבותה נגד ההתפרעויות האנטישמיות, הפוגעות קשה בחיים הכלכליים (קוריירול איזראֶליט, מס' 29, אוגוסט 1930). לאחר התערבות הקלוב הפארלאמנטארי היהודי נאסר קיומו של קונגרס הסטודנטים שנועד לחודש אוגוסט בביסאראביה (רנאשטריה נואסטרה, 2.8.1930). בבאֶלץ נמשכו ההתפרעויות. העתונאי אוראֶשטאֶר הובא לבית הדין, על סמך החוק נגד הפצת שמועות, משום שפירסם בעתון Cuvântul Basarabiei ידיעות על התפרעויות חדשות העומדות להתחולל. בית הדין ביטל את יוזמת הפרקליט בטענה, שמיניסטר הפנים חייב היה להתערב (אֶגאליטאטיה, 25.9.1930). הסנאטור הרומני ניקולאֶסקו, הדיקאן של עורכי הדין בסורוקה, הצהיר בעתון "דימיניאצה", כי ההתפרעויות אינן תופעה מקרית ובודדת. הן מקיפות אזורים שלמים. התעמלנים מבטיחים לאיכרים שאם היהודים יגורשו, יחלקו ביניהם את הרכוש היהודי הנטוש. התעמולה ניצלה את דבקותם הדתית של האיכרים. ההתפרעויות יביאו לידי אנארכיה והקומוניסטים יהיו נשכרים מכך (אֶגאליטאטיה, 11.9.1930). בסטורזשט (מחוז בלץ) הותקפו יהודים בלילה. בתיהם נשדדו והוצתו.

בקישינוב התקיימה התיעצות יהודית דחופה. השתתפו בה 126 צירים, בהם 36 שבאו מתוך ישובים שנפגעו. האסיפה מחתה נגד מעשי האנטישמיים ותבעה אמצעי הגנה יעילים. מחו גם נגד התערבות השלטונות בחיי הקהילה היהודית (רנאשטריה נואסטרה, 20.9.1930; אֶגאליטאטיה, 25.9.1930). באוקטובר ביקרו סטודנטים בישובי מחוז חוטין והפיצו כרוזים שהבטיחו, כי "הפרופסור הגדול" (כלומר, קוזה) יציל את האיכרים מהעוני ויחלק ביניהם את הרכוש שיקח מן היהודים (אֶגאליטאטיה, 23.10.1930). העתון "Mişcarea" מיאסי, בטאון המפלגה הליבראלית, פירסם מאמר כתוב ע"י אחד מראשי מפלגה זו מבאֶלץ. הוא התקיף את האנטישמיות וטען, כי הנצרות מענישה כל מי שלוקח רכושו של השני (שם, 20.11.1930).

סרג'יו דימיטריו, מראשי המפלגה הליבראלית, ציין שהמצב בצפון ביסאראביה הוא קשה מאוד. במחוז באֶלץ וסורוקה צפוית

מהומות אנטישמיות, הואיל ואין עוצרים את פעולתם (שם, 9.10.1930).

הקוניונקטורה נוחה להסתה. מחירי התבואה ירודים, וכמובן שיש להאשים את היהודים. האמת היא שגם היהודים התרוששו וסבלו בעקבות ירידת המחירים, כפי שהצהיר הרופא המנהל את שירותי הרפואה במחוז באָלץ (שם, 23.10.1930). אך בינתיים עברו התעמלנים הקוזיסטים מכפר לכפר והסיתו נגד היהודים המלווים בריבית גבוהה. הרוחות היו כה נסערות עד שהפרקליט הראשי של מחוז באָלץ כינס את נציגי העתונים וביקש תמיכתם במאבק עם האנטישמיים והשקטת הרוחות. הוא הזהיר את המנהיגים הקוזיסטים שלא יירתעו מביצוע מאסרים (שם, 9.10.1930). ואכן, בוצעו כמה מעצרים. אולם בסוף אוקטובר הודיע עתונו של מ. שווארצפלד כי "עוד תעמלן אנטישמי מבאָלץ זוכה ע"י בית הדין ושוחרר" (שם, 23.10.1930).

בכל זאת נקטו השלטונות אי־אלה אמצעים. סגרו את בתי הספר... היהודיים "תלמוד תורה" בסורוקה, בית הספר העממי יהודי בבריצ'בה, גן הילדים באיזמאיל. הבקשה לאישור פתיחת בית הספר בבאַנדאַר, נשארה ללא תשובה. (שם, 30.10.1930). בקיליה הכריחו את החנוונים היהודים להחזיק את חנויותיהם פתוחות גם בשבת (רנאשטריה נואסטרה, 29.10.1930).

על פנייתו של ציר אחד, שפנה בשאילתה למיניסטר החינוך בדבר הסיבות שגרמו לסגירת הגימנסיה היהודית בבלץ, ענה המיניסטר ד"ר קוסטאַקאָסקו, ממפלגת האיכרים הלאומיים: "אקים גימנסיה כפי שאני מבין אותה וילמדו בה אלה שאני רוצה שילמדו בה, ולא אלה שאתם (כלומר היהודים) רוצים" (אָגאליטאטיה, 11.12.1930).

באותה שנה הודיעו מבואֶנוס־איירס, שהקונסול הרומני שם סירב לרשום ברשימת האזרחים הרומניים, יהודים שהיגרו מביסאראביה, בטענה שהם שייכים לרוסיה. עם זאת הלה סירב לתת ליהודים אשרות כניסה לרומניה. הענין שימש נושא לשאילתה שהגיש הציר מ. לאנדאו בפארלאמנט הרומני (שם, 8.5.1930).

שנת 1930 היתה שנה סוערת במיוחד. גידולה של התנועה האנטישמית היו לה הרבה סיבות. אין להסבירן בכרוניקה מצומצמת זו. אולם עובדה אחת ראויה לציון: ב־13 באוגוסט 1930 טען בטאון המפלגה הליבראלית, שקצין אחד העמיד לרשותו תעודה אחת. ממנה מתברר, כי מיניסטר הפנים ואידה עזר לארגון משמר הברזל וגם יעץ לו כיצד לארגן התפרעויות אנטישמיות. הוא הבטיח להם שחברי הארגון לא ייענשו. כעבור שנים אחדות, עם התפתחות המאורעות, הודה ואידה גלוויות, שהוא היה "הסנדק" של משמר הברזל. העתון הליבראלי לא הגזים, איפוא, בקביעתו.

בשנת 1931 נעשה משמר הברזל תוקפני יותר. המיניסטר ואידה כיוון את תכסיסיו. בטוזלה (מחוז צ'טאטיה־אלבה) אירגן מורה את פעולות משמר הברזל. איכרים שהתגייסו לארגון זה הודו, שהובטחה להם חלוקת הרכוש היהודי. בענין זה פנה ראש הכפר בתלונה אל השלטונות, לאחר שקיבל הרבה תלונות. מפקח ממיניסטריון החינוך, שבא לבדוק את התלונות, ביטל את כולן. בצ'טאטיה־אלבה נתגלו תאים של המשמר בין תלמידי בית הספר לחקלאות ובית הספר למורים (אָגאליטאטיה, 15.1.1931).

היהודים מחירטופול־מארע (Hârtopul-Mare), מחוז אורהיוב פנו למנהל המיניסטריון של ביסאראביה בקישינוב והתלוננו על מורה שהסית את האיכרים נגד היהודים וסיפר להם שהללו גרמו לירידת המחירים של הטאבאק מ־80 ל־15 ליי הקילו, בכוונה לרושש את הרומנים מגדלי הטאבאק. מפקד המשטרה המקומית הזמין את היהודים ויעץ להם לעזוב את הכפר, כיוון שסוערים בו הרוחות לרגל ההכנות הנעשות לקידוש הדגל של "משמר הברזל" המקומי. מנהיגי תנועה זו בכפר מאיימים, כי ביום זה יהרגו את כל היהודים ויציתו את בתיהם. ואכן, היהודים עזבו את הכפר (שם, 29.1.1931).

גם בסאַרבאֶשט (Serbeşti), מחוז באָלץ, איימו לרצוח את היהודים באם לא יעזבו את הכפר, כי משמר הברזל הכין חגיגה גדולה (שם, 5.2.1931).

אמצעים נוקטים בעיקר נגד... היהודים. תלמידי הגימנסיה "תרבות" ובית הספר הטכני־חקלאי בסורוקה סולקו מתוכם באשמת פעילות קומוניסטית. השלטונות טענו, כי בית הספר התיכון "תרבות" בסורוקה מפתח פעולה קומוניסטית בין היהודים (שם, 5.2.1931). על יסוד דו"ח של מפקח אחד סגרו את הגימנסיה "תרבות" שם. כעבור חודש ימים שבה ונפתחה לאחר שהמועצה העליונה לחינוך, שלפניה הובא ערעור, קבעה כי אין להאשים את הנהלת הגימנסיה בפעולה קומוניסטית (אָגאליטאטיה 19.3.1931; רנאשטריה נואסטרה, 14.3.1931). מצד שני לא ננקטו אמצעים נגד כומר אחד שעורר מהומות אנטישמיות בבאָלץ, אף שפנו בתלונה למוסדות הדתיים (אָגאליטאטיה, 26.2.1931).

מן הראוי לציין, כי תפקיד חשוב מילא כאן חבר הוועד המרכזי של "תרבות" בביסאראביה, היועץ המשפטי ש. רוזנהאופט, אשר לזכותו נרשם פרק חשוב לאין־ערוך בתולדות ביה"ס העברי במשך שתי עשרות שנים, בהגנה על זכות קיומו ועל שמירת צביונו הלאומי.

בעניין הגימנסיה בסורוקה יצא רוזנהאופט לבוקארשט בלוויית נציג ועד הסניף "תרבות" דשם יצחק חיטרון. בהופעתו לפני "המועצה המתמדת העליונה" של משרד החינוך בראשותו של הפרופ' ראַדולֶסקו־מוטרו, הפריך רוזנהאופט את טענות המפקח והוכיח שבשקר יסודן. הוא הבהיר את מגמותיהם האמיתיות של העומדים בראש בתי־הספר העבריים — מתן חינוך עברי־לאומי לדור הצעיר.

בפארלאמנט חגגו את מלאות 13 שנה לסיפוחה של ביסאראביה. הציר קוזה נאם גם הוא ואמר, ש"יעשה את הכל כדי שביסאראביה לא תישאר ארץ של הז'ידאנים, שאינם מסוגלים לשום עבודה פרודוקטיבית". יו"ר הפארלאמנט סטיפאן צ'יצ'יו פופ גינה את דברי קוזה (שם, 9.4.1931). האחרון סיים את נאומו בקריאה: "תחי ביסאראביה, בלי יהודים" (קוריירול איזראליט, 12.4.1931).

בקשר לפרובוקאציות מצד קוזה, יש לציין, כי בינואר אותה שנה ביקר ברומניה העתונאי הצרפתי המפורסם לוסין רומיה (Lucien Romier). לאחר ביקורו פירסם מאמר בעתון

שמואל רוזנהאופט
היועץ המשפטי של מרכז "תרבות"

"Revue de Deux Mondes" על ביסאראביה (Vue dela Bassarabie") ובו הדגיש, כי בביסאראביה כולה שורר משבר כלכלי קשה וכל הישובים שרויים בעוני. בכל זאת מוצאים היהודים אמצעי מחיה. הם קונים ומוכרים "לא ידוע מה" ומקיימים חילופי סחורות בין צ׳רנוביץ לקישינוב. מנהיג ביסאראבי לא־יהודי אמר לפובליציסט הצרפתי בשמץ של הערצה: "גם לולא היה לנו מאומה, עדיין היו מוצאים היהודים שלנו במה לסחור".

באותה תקופה התחילו להרגיש במשבר הכלכלי גם ביתר חלקי רומניה, בעיקר בגלל ירידת המחירים של התבואות. תופעה זו חיזקה את התעמולה האנטישמית שניצלה את המשבר (אַגאליטאטיה, 23.4.1931).

המדינה התכוננה לבחירות כלליות. תעמלני המפלגות האנטישמיות עברו בכפרים והסיתו את האיכרים שלא ישלמו חובותיהם והבטיחו להם, כי בהגיעם לשלטון יחלקו ביניהם את הרכוש היהודי. בראש התעמלנים עמדו מורים וכמרים. האיכרים הוזמנו לחתום על בקשה (פטיציה) אל המלך, שבה ידרשו להקים ממשלה בראשותו של קוזה, שיצילם מחובותיהם (אַגאליטאטיה, 30.4.1931; קוריירול איזראליט, מס׳ 13, אפריל 1931).

לראשות הממשלה הגיע הפרופסור ניקולאי יורגה. מן הראוי לציין, שלקראת הבחירות הודיעו על הקמת "ליגה של הנוצרים בביסאראביה". בהודעה שזו פירסמה נמסר על ניתוק הקשרים עם הארגונים האנטישמיים של קוזה ושל הלגיונרים (משמר הברזל של קודריאנו). הארגון החדש תבע מהאנטישמים לא להציג מועמדים לפארלאמנט ולתמוך בממשלתו של ניקולאי יורגה. הללו לא נענו וקוזה הציג מועמדותו במחוז סורוקה. **באֶלץ נדחתה הרשימה הלאומית־יהודית בטענה פורמאלית.** מגישי הרשימה שניסו לחזור על נסיונם נאסרו ושוחררו רק לאחר שפג המועד שנקבע להגשת הרשימות (אַגאליטאטיה,

יצחק חיטרון
יו״ר סניף "תרבות" בסורוקה

28.5.1931; רנאשטריה נואסטרה, 30.5.31). הציר־לשעבר מ. לאנדאו נעצר בחוטין והוכה קשות במשטרה, כדי שלא יוכל לנהל תעמולה למען המפלגה היהודית (אַגאליטאטיה, 11.6.31; רנאשטריה נואסטרה, 6.6.1931).

כלום ניתן לומר שאלה היו מקרים הקשורים בבחירות בלבד? מיניסטר הפנים ק. ארג׳אֶטויאנו (Argetoianu) הצהיר, כי רשימות יהודיות נפרדות הן מיותרות ויש להצטער עליהן. בקישינוב הצהיר ראש הממשלה נ. יורגה שהוא ידיד היהודים (כך!...) והשיא להם שתי עצות: 1. לצאת מתוך הגיטו ולהתבולל בין הרומנים. 2. להתנער מן הטפילות הכלכלית. לרב צירלסון יעץ באופן ידידותי לא לעסוק בפוליטיקה (אַגאליטאטיה, 4.4.1931; רנאשטריה נואסטרה, 13.6.1931). שמו של הרב צירלסון הוזכר אולי משום שעמד בראש רשימת המפלגה היהודית במחוז באֶלץ, הרשימה, כאמור לעיל, נפסלה, בנימוק שהחתימה שלו ושל אחרים אינן נכונות.

ניקולאי יורגה לא היה המנהיג המדיני היחידי ברומניה שהתנגד לרשימות יהודיות עצמאיות. מנהיג הצאראניסטים (האיכרים) בביסאראביה, קונסטאנטין סטאֶרֶא, הצהיר בבאֶלץ, כי הגשת רשימות יהודיות תקל על בחירתם של... אנטישמיים (אגאליטאטיה, 28.5.1931). כדי להכיר את האווירה המוסרית ששררה בימי הבחירות ברומניה, נציין שאותו סטאֶרֶא הותקף והוכה בתחנת הרכבת קאלאראש ע״י שלושה יהודים, שהיו סוכני הליבראלים (רנאשטריה נואסטרה, 30.5.1931). יהודים אלה התאימו, כנראה, בדיוק לאידיאל של יורגה. הם רבר התבוללו במנטאליות הרומנית.

ראשי המפלגות הרומניות שחזרו ממסע התעמולה בביסאראביה, הודו שהתעמולה האנטישמית בפלך זה קיבלה אופי מסוכן (קוריירול איזראליט, 18.5.1931).

ראש המפלגה הליבראלית י. ג. דוקה מסר במועצה הפארלאמנטארית של המפלגה, כי בביסאראביה למדה האנטישמיות

לנהל תעמולה לפי הטכסיסים הקומוניסטיים (שם, 21.6.1931). בפברואר אותה שנה כתב העתון "Viitorul", בטאון הליברא־לים, כי בביסאראביה מתנהלת תעמולה לאומנית מסולפת ומאחורי המסכה של אנטישמיות נעשית תעמולה קומוניסטית ומשתמשים באמצעים קומוניסטיים (קוריירול איזראֶליט, 4.2.1931).

ואמנם, תעמלני הליגה להגנה לאומית־נוצרית, מפלגת קוזה, עברו בכפרים ורשמו את האיכרים במחוז סורוקה לקבלת קרקעות ורכוש של היהודים. הם הבטיחו, כי בהגיעם לממשלה יחלקו קרקעות ורכוש בין האיכרים. האיכרים שילמו 50—20 ליי דמי־הרשמה. משרד המשפטים שלח חוזר לפרקליטי המדינה בכל הארץ ותבע מהם לנקוט אמצעים נגד צורה זו של תעמולה (אֶגאליטאטיה, 21.5.1931). אגב, גם במהפכת האיכרים הגדולה ב־1907, התחילו ביהודים, אבל גמרו בהצתת חוותיהם של הפריצים.

בנובמבר אותה שנה חזרו צעירים מהמפלגה הליבראלית ממסע מחקר בביסאראביה. הם העירו תשומת לב על "הסכנה שיש בתעמולת הימין הקיצוני, העוסק בתעמולה ללא גבול, מנצל לאומנות, ומסית את האוכלוסיה למרד" (שם, 5.11.1931). מכאן אפשר לראות, כי הוראות משרד המשפטים לא קוימו.

בדצמבר 1931 נאם מנהיג האיכרים הלאומיים, יון מיכאלאקה בוועידה מחוזית בליפקאן, מחוז חוטין. הוא התקיף את תומכיו של קוזה והאשים אותם בדמאגוגיה. כדוגמה הביא את מחוזו, מוסצ'ל, שבתחומו אין בכלל יהודים, ובכל זאת שורר בו עוני רב בין האיכרים (שם, 17.12.1931).

חודש לפני כן התחוללו מאורעות קשים באונגאֶן. כנופיה של חוליגאנים התנפלה על אולם שבו נערכה חגיגה של הספריה היהודית. האנטישמיים סגרו את הדלתות ואיימו על הקהל באקדחים, הם ירו ופצעו כמה אנשים. אחד מהם מת מפצעיו. בשעה ארבע לפנות בוקר הגיעו שוטרים, אך הם לא אחזו בשום אמצעים (שם, 19.11.31). מי שימש דוגמה לאנטישמיים אלה? זאת ניתן לראות מעובדה אחרת: בקונגרס הסטודנטים הנוצרים בסיביו הופיעה גם משלחת של סטודנטים היטלריסטים מגרמניה. ראש המשלחת עודד את הסטודנטים הרומניים ללמוד מתנועת היטלר. "כאן יש מלחמה הדומה בדיוק לזו שאדולף היטלר מנהל אותה בגרמניה". קורנאֶליו קודריאנו בירך את השליח הנואם לאחר שסיים נאומו. במסיבה שנערכה אחר־כך קראו המסובים: "יחי היטלר!" (שם, 17.12.1931).

בפארלאמנט קרא קוזה לצירים: "היטלר יגיע לשלטון בגרמניה באביב הבא, ואז נעשה את החשבון אתכם". הצירים השיבו בצחוק רם (שם, 18.12.1931). המטרות האנטישמיות היו באמת זהות בשתי המדינות. בטאון האיכרים־לאומיים בקלוז' "Patria" (מולדת) מחה נגד האחווה שבין הסטודנטים הרומניים להיטלריסטים. העתון ציין, כי הלאומנים הגרמניים נלחמים לרביזיה של הגבולות שנקבעו בהסכמי השלום. אך מראשית 1931 הולכת ומסתמנת יותר זהות המטרות בין שני הצדדים. הסטודנטים לתיאולוגיה בקישינוב הפיצו עלוני תעמולה שקיבלו מבוקארשט בצירוף עתונם "דבר הסטודנט" (Cuvântul Stu-dențesc), שחילקו חינם. העתון תבע משומרי הגבול "לירות ביהודים כמו בכלבים או נחשים, ללא רחמים" (שם, 11.2.1932).

עידוד זה לרצח שהופנה אל הגראניצ'אֶרים (שומרי הגבול) התיחס לאחד ממקרי הרצח האופיניים. המדובר הוא ברצח שאירע בסורוקה, שיתואר בהרחבה להלן וכן בהדים שעורר בעולם המדיני הרומני ואפילו בשטח הבין־לאומי. כאן אנו מוצאים את השיטה הפראית הרגילה, את המסורת השכיחה אצל השלטונות העליונים לחפות על מעשיהם של הנמצאים בדרג נמוך יותר ולבסוף — זיכוי בבית הדין הצבאי. כאן, בפרשת סורוקה מסתמנת תופעה נוספת חמורה ביותר: עידוד ישיר להמשך מעשי הרצח ואמתלה לגל מחודש של הסתה ורדיפות אנטישמיות. השפעתם של אלה משתקפת בסיפור המעשה דלהלן.

בליל 9—8 בינואר 1932 נורו בסורוקה 6 צעירים יהודים, ארבעה בחורים ושתי בחורות. הם נפלו ברשת פיתוייו של קורפוראל רומני, שעודדם לחצות את הדנייסטר. הוא הבטיח לסייע להם בכך תמורת תשלום. בהגיע הצעירים לדנייסטר הם נורו בפניהם. הציר מ. לאנדאו, שהגיע מיד למקום, ראה את גופותיהם של הנרצחים שהיו נקובות כדורים. בגופותיהם נמצאו גם רסיסי פצצות (הצהרת מיכאל לאנדאו ב"אוסטיודישה צייטונג", צ'רנוביץ, 17.1.1932). הגופות, ערומות, הובאו העירה על מגררה. רגליהם וידיהם של ההרוגים נגררו בשלג. החייל הרומני שהוביל את הסוסים ישב על החללים. כך עברה תהלוכת אימים זו בתוך העיר. במרכזה התחוללו מחזות זוועה. אחדים התעלפו; אחרים, מכיריהם וקרוביהם של הנרצחים, התנפלו ביללות ובכי על המגררה.

בהלווייתם של הנרצחים השתתפו אלפי אנשים. החנויות בעיר, של יהודים ולא יהודים, נסגרו. בעלי המלאכה הפסיקו עבודתם (ד"ר מאיר אֶבנר: ליל־דמים בסורוקה, אוסטיודישה צייטונג, 17.1.1932).

הציר מ. לאנדאו גילה במהלך החקירה, כי עוד ב־4 בדצמבר נעצרו שבעה איכרים בכפר טריפאנשט הסמוך לסורוקה. הם סבלו מכות ועינויים. ניסו להכריחם שיפתו יהודים ללכת אל הגבול, כדי שיירצחו שם. תוצאות החקירה הובאו ע"י הציר לאנדאו לידיעת ראש הממשלה, ניקולאי יורגה, בראיון שביקש ממנו (שם, 20.1.1932). לאחר מכן הופיעה הודעה רשמית מטעם הממשלה, בחתימת הגנראל שטפאנסקו־אמזא, מיניסטר המלחמה. בהודעה ביקשו לחפות על פרשת הדמים. נאמר בה, שהמדובר בקומוניסטים שניסו לברוח אל מעֵבר לגבול, כדי למסור ידיעות חשובות לאויב. כן צויין בה, שהם ניסו לברוח ונורו בגב. הציר מ. לאנדאו השיב מיד בהודעה לעתונות והכחיש את כל הסעיפים של ההודעה הממשלתית, על יסוד מימצאי חקירתו. הוא חזר והדגיש את אפיו של הרצח המתוכנן מראש, על יסוד הצהרתו של אחד האיכרים, שהוא מסר אותה לראש הממשלה נ. יורגה. כן ציין הציר, שהנרצחים לא נתפסו בהיותם על שפת הדנייסטר, אלא הובאו לשם ע"י חייל שבא ולקח אותם מבית פרטי. על גדות הנהר חיכו לצעירים חיילים מסודרים כיחידה להוצאה לפועל של הריגה. ביניהם היו לא רק אנשי צבא. אחד מהנרצחים עוד חי כמה שעות והודיע בצורה החלטית, שלא ניתנה כל אזהרה לפני שפתחו ביריות

עליהם (קוריירול איזראֶליט, שנה 25, מס׳ 3, 24.1.1932). ניתוח הגופות הוכיח, שהנרצחים נפגעו ע״י רובים, רימונים, מכונות יריה. לאחת הנערות הנרצחות היו 11 פצעים (הוריה קארפ: הדראמה בסורוקה, קוריירול איזראֶליט, שנה 25, מס׳ 2, 17.1.1932).

בישיבת הפארלאמנט מ־13 בפברואר תיאר ד״ר נ. לופו, מיניסטר לשעבר, את אשר קרה שם: ״חיילים מיחידת משמר הגבול פיתו צעירים. הללו הגיעו למקום שנקבע ונרצחו שם בצורה, שבה עלולים לרצוח רק מוגי לב. מעידה על כך העובדה שרובם נרצחו ביריות בחזה ובפנים... אני נזכר שבארץ זו, ארצי האהובה, כבר קרו בעבר מקרים כאלה״...

מן הראוי להזכיר שהברחת הגבולות נחשבה גם ברומניה של הימים ההם כעבירה, שחל עליה עונש מאכסימאלי של שנתיים מאסר.

אפילו יורגה, ראש הממשלה, היה תחילה נרגש מהמקרה הטראגי. לאחר הראיון עם לאנדאו, רשם ראש הממשלה ביומנו, כי היה זה ״רצח סאדיסטי״. עם זאת הוסיף, כי ״לקצין האשם יש שם גרמני גאז׳ה (Gaja)״. יורגה מספר ביומנו, שהורה למיניסטר המלחמה לערוך חקירה יסודית בענין ״ללא משוא פנים״ ולבקשת לאנדאו הרחיק את האשמים מהשירות. לאחר מכן: ״הגנראל מארקוביץ׳ שערך את החקירה מצא את האשמים״ (נ. יורגה, זכרונות, כרך 6, עמ׳ 86—285). אולם יורגה שינה חיש מהר את דעתו. הרשימה שציטטנו היא מ־15 בינואר 1932. שלושה ימים לאחר מכן, ב־18 בינואר רשם יורגה ביומנו: ״אמזא (מיניסטר המלחמה) ווֹלטר פּוֹפּ הביאו לפני מועצת המיניסטרים את תוצאת החקירה בענין סורוקה. היא שלילית. אלה שנורו היו כולם קומוניסטים. שיערו שהם מובילים אתם ידיעות חשובות לרוסיה. חיכו להם ליד המעבר. ירו בהם לאחר האזהרה. אחד הפצועים הודה בכך״ (נ. יורגה, שם). לאחר יום נוסף נעשתה נעימתו עצבנית: ״העתונים היהודים אינם מרפים מפרשת סורוקה. יש להם הדים עד לסאן־פראנציסקו״ מן הראוי לציין, כי דווקא אז התנהלו בריגה שיחות בין הרומנים לרוסים ״בלחץ צרפת״, מציין יורגה ביומנו (נ. יורגה, שם, עמ׳ 275). השליח הסובייטי פתח את השיחות בשאלה: ״מדוע אנו ממשיכים בכיבוש ביסאראביה?״ (שם, עמ׳ 283). אך מו״מ זה לא הפריע לביצוע הרצח בסורוקה, בנימוק של הענשת קומוניסטים יהודים.

חלק מתוך העתונות הרומנית פיארה את מעשי הרצח של שומ־רי הגבול והציגתם כאנשים שמילאו חובה פאטריוטית (למשל Glasul Bucovinei, בטאון המפלגה הליבראלית בבוקובינה). אולם בעתון "Lzbânda" כתב הסופר הרומני ד. יוֹב, שהיה גם סנאטור, בלשון אחרת. הוא מחה נגד מעשי הרצח. הוא ציין שיש לרומניה הרבה חוקים. לכל מעשה פלילי יש חוק הקובע את העונש שהוא ראוי לו. ״אולם עונש מוות על לא כלום, אין בשום חוק בארצנו, ובכל זאת אנו נוהגים כך. אך אין אנו מענישים רק את הקרבנות, אלא מענישים את עצמנו. העולם הגדול דן אותנו כפי שהננו נוהגים. הסנאטור יוֹב (Iov) שלח לעתונים את מברק המחאה שלו: ״אני מוחה נגד הרצח מסורוקה. אני רואה את ששת הקרבנות כששה כתמים מוסריים על פניה של רומניה״.

הגימנסיה ״תרבות״ בסורוקה נסגרה שוב, בטענה שאחת מן הקרבנות שימשה מורה בגימנסיה זו. למעשה היתה הנרצחת מורה בבית ספר עממי בעיירה בריצ׳בה, מחוז סורוקה (אַגאלי־טאטיה, 5.6.1932).

והרי החלטת נ. יורגה, ראש הממשלה ומיניסטר החינוך, שבה נימק את סגירת הגימנסיה: ״משרד החינוך מאשר סגירת הגימנסיה היהודית ׳תרבות׳ בסורוקה לפי הפקודה שניתנה ע״י משרד הפנים, באמצעות הפרפקטורה של מחוז סורוקה. הנסיון שנעשה מצד הרבה צעירים יהודים לעבור לרוסיה מוכיח, כי בתוך האוכלוסיה היהודית בסורוקה קיים זרם צנטריפוגאלי. על אף מאמצי המורים בגימנסיה ״תרבות״ אין ביכלתם לתת ערבויות מספיקות כי הילדים של אותה אוכלוסיה, בהיותם בקולקטיב לימודי משלהם, יורחקו מזרם זה ושחינוכם יכוון ע״י הגימנסיה ׳תרבות׳ ברוח לויאלית״ (רנאשטריה נואסטרה, שנה 8, מס׳ 362).

הגימנסיה ״תרבות״ בסורוקה שלחה תזכיר לראש הממשלה נ. יורגה ובו הוכיחה, כי המורה הנרצחת מעולם לא לימדה בבית ספר זה. למרות הוכחתה הברורה הוציא נ. יורגה את מסקנותיו הנ״ל (הטקסט המלא של התזכיר פורסם בקוריירול איזראֶליט, מס׳ 3, 24.1.1932). אגב, גם המיניסטר של ביסא־ראביה הודיע שמורה זו לא לימדה ב״תרבות״ אשר בסורוקה *.

בפארלאמנט פנו הצירים מיראֶסקוּ (סוציאליסט) ולאנדאו בשאילתות בענין הרצח (אַגאליטאטיה, שנה XLIII, מס׳ 6—5; אוסטיודישה צייטונג, שנה 14, מס׳ 1573). בהעריכו את הדיונים ציין אותם הסנאטור ד״ר מאיר אֶבנר: ״ללא ניחומים וללא תקווה״.

בטרם הגיעו הצירים הנ״ל לרשות הדיבור, היא ניתנה למנהיגו של ״משמר הברזל״, קורנאֶליו ז. קודריאנו. הלה דרש מהממשלה לנקוט אמצעים נגד הציר מ. לאנדאו ונגד חלק מהעתונות שפירסמה את הצהרותיו בקשר לפרשת סורוקה... הציר הסוציאליסטי מירסקוּ הופרע בנאומו ע״י קריאות ביניים של צירים שצעקו, כי הוא מעליב את הצבא. ראש הממשלה נ. יורגה צעק שהוא לא ירשה, כי ״תקרית״ סורוקה תשמש כנימוק לפגיעה בצבא, המסכן כל יום את חייו על הדנייסטר. קוזה, ראש האנטישמיים, הציע הענקות פרס לגראניצ׳אֶרים שרצחו את ששת הצעירים על הדנייסטר.

הציר מ. לאנדאו הוכיח בשאילתה שלו, כי חקירתו גילתה תמונה אחרת מזו שהוצגה ע״י ההודעה הרשמית. בהודעה נוספת תבעה הממשלה את גניזת הענין כולו. לעומת זאת תבע הציר לאנדאו חקירה נוספת כדי להבהיר את כל הענין וכדי ״למנוע ארגוני בטחון או פרטים לעשות צדק על דעת עצמם ולהוציא לפועל גזר דין מוות, במקרים שהקונסטיטוציה וחוקי המדינה אוסרים מעשים כאלה״. לאנדאו מחה גם נגד ״התעמולה שנעשתה בכוונה לגנוז את הענין וכן נגד הנסיונות הגסים להטיל פחד על כל אלה הנלחמים לגילוי האמת על פרשת סורוקה״ (הטקסט המלא נתפרסם ברנאשטריה נואסטרה, 8.2.1932).

* כעבור חדשים נפתחה הגימנאסיה מחדש באשורו של יורגה עצמו. המערכת

הציר לאנדאו ביקש ראיון אצל המלך, כדי למסור לו את כל הפרטים באותו ענין, כפי שהתרחשו במציאות. כך שלח ארגון הסטודנטים בבוקארשט, מיד לאחר כך, מברק למלך ובו מחאה נגד "החוצפה" של הציר לאנדאו שהעז לתבוע ראיון אצל המלך בענין הקומוניסטים שנורו בסורוקה. "זהו עלבון לשלטונות במדינה ולצבא שלנו ופגיעה בהוד מלכותך. בהתאם לכך, מבקשים הסטודנטים הנוצרים מהוד מלכותך, בשם הגאווה הרומנית שנפגעה, לא למלא בקשה חצופה זו" (קוריירול איזראליט, 21.1.1932). העתון "Păreri Studențesti" מאיים על הסנאטור ד. יוב ועל הציר מ. לאנדאו: "ידאגו־נא כי לששת הכתמים שעל פני רומניה לא נוסיף את השניים שלהם".

ברחובות סורוקה הודבקו כרוזים חתומים ע"י "חוג הסטודנטים קישינוב". הנוסח שלהם היה מאיים ומסית כאחד: "אחים רומנים ונוצרים! היום, כאשר הגבעות והשדות שלנו רוחשים זרים, ואילו הערים והכפרים הרומניים משועבדים יום יום יותר ע"י הז'ידאנים, החודרים כאיזמל חד לתוך חיינו; כאשר מכל מקום שומעים זעקות יאוש, זעקות חוסר אונים, אבל האי־איכפתיות שלטה בנו ואנו סבלנו בתוכנו אומה זרה זו, אומה שאין לה שום דבר משותף אתנו, עם אמונתנו ועם אדמת אבותינו; היום, לאחר סובלנות ממושכת כל כך — הנה מרים את ראשו הז'ידאן, הציר לאנדאו ובחוצפה שרק הוא מסוגל לה, תובע ראיון אצל הוד מלכותו המלך, כדי להגן על הקומוניסטים הז'ידאנים, שרצו לעבור את הדנייסטר ליד סורוקה.

זה זמן רב שהם מטמאים את אדמתנו. מהר הם יטמאו את הכנסיה הקדושה שלנו...

דע, איפוא, ז'ידאן לאנדאו: אנו מוכנים. נטביע אתכם עמוק בנהר של דם, כפי שמטביעים נחשים, ונדרוס אתכם. אנחנו אנשי חוק וסדר. אולם חוצפתכם מוציאה אותנו מן הכלים ואנו מזהירים אתכם: מתקרבת החרב הנוקמת של המלאך הקדוש גבריאל (שמו של "משמר הברזל" היה אז "הליגה של המלאך גבריאל"). ולכם, שומרי הגבולות, הגראניצ'רים שעל הדנייסטר, השומרים על אדמתו של סטיפאן הגדול והקדוש, אנו שולחים לחיצת יד במלוא האהבה וההערצה ואומרים לכם: הנכם ראויים לכל הכבוד!

חיו בטוב ואמרו נא לכל השונאים הרוצים להרוס את האומה והכנסיה, שאם אין אנו מוצאים חן בעיניהם ואם ברצונם לשנותנו ולטמא כל היקר לנו, יוכיחו נא 'אומץ לב' כאלה בסורוקה, ואתם, שומרי גבול גיבורים תמשיכו למלא חובתכם, כפי שמילאתם עד כה. יחיו שומרי הגבול שעל הדנייסטר!"
חתום: מרכז הסטודנטים, קישינוב.

מי שקרא את הכרוז המסית הזה בשנת 1932, עשוי היה לחשוב, ובצדק, שכל האיומים האלה אינם אלא פראזיולוגיה וגוזמה. אבל תשע שנים לאחר מכן, בקיץ 1941, נרצחו יהודי ביסאראביה בהמוניהם. בין הקצינים שרצחו ופקדו על הרצח היו בלי ספק גם כאלה שהיו סטודנטים ב־1932. הם, בדיוק כשומרי הגבול מ־1932, הגשימו את החלום על "נהר דמים" של יהודים. הם חשבו כי חובה היסטורית היא לרצוח יהודים, כשם שיש להרוג נחשים. הטבח ההמוני בשנת 1941 הוכיח, כי האיומים בשנת 1932 לא היו מלים בעלמא, אלא חיפוי מוסרי שניתן מראש.

אולם ראשי יהדות רומניה לא נבהלו. ביומון היידי בקישינוב "אונזער צייט", שמיכאל לאנדאו היה מנהלו, ועורכו הראשי — זלמן רוזנטל, הופיעה תשובה על הכרוז האנטישמי הפרוע, וכותרתה: "לא תפחידונו". וכך כתוב שם:

"כרוז האיומים של הסטודנטים מקישינוב הוא אות הזמן ומראה על התנאים שבהם עלינו לנהל את מלחמת ההתגוננות שלנו

זהו אות זמננו, כאשר רוצחים זוכים להלל ולשבח עד לשמים, נחשבים כגיבורים לאומיים וזוכים בעידוד למעשי רצח נוספים.

זהו מאותות ימינו הנוראים. הדבר מוכיח, כי ישנם בתוכנו אנשים הלומדים, קוראים ספרים, זוכים בתעודות־השכלה, תופסים עמדות חשובות, מטיילים בינינו, ובכל זאת, בשבילם אינו קיים הצו: אלוהים, האדם והצדק.

על מצפונם של הללו, על נשמתם הטהורה, איננו יכולים להשליך יהבנו. לבדנו צריכים אנו לעזור לעצמנו. אנו חיים בזמנים בלתי רגילים. כל התגוננות שלנו נגד רוצחים נחשבת כפעולה נגד האינטרסים של המדינה, אך ורק משום שהרוצחים עטפו עצמם במחלצות הפאטריוטיזם.

בנסיבות כאלה קשה היא מלחמתנו. קשה, הואיל ולעתים תכופות, קורה, שדווקא האנשים אשר הודות למעמדם ותפקידיהם היו צריכים לעמוד לצדנו בכל המרץ שלהם, אינם אתנו. כי הרוצחים, תומכיהם הרוחניים והאחראים לפעולתם, מופיעים עטופים בגלימה הפאטריוטית!.

אך קשיים אלה אינם מרתיעים אותנו. לא נפסיק את מלחמתנו. הם, 'הפאטריוטים' יכולים לשבור ראשים יהודיים, להרוס בתים, רק מתוך בטחון שאיש לא יפריע להם. אולם ימי השלוה שלהם חלפו. מאז היריות שנורו בשדרות סט. מישל בפאריז, יודעים כל ה'פטליורים' הקטנים והגדולים, כי הרוצח יהודים אינו נשאר לבסוף בלי עונש.

היהודים הבינו סו"ס את ההכרח בהגנה עצמית. איננו שמים מבטחנו באיש. אם מוסדות המשטרה ימלאו חובתם בהענשת האשמים, מה טוב. אנו נהיה הראשונים שנברך על גישה זו.

אבל אם, לצערנו, לא ינהגו כך, אין פירושו של דבר שהפרחחים הצעירים מרח' אלכסנדרובסקה יוכלו לעשות ככל העולה על דעתם ולפי שרירות לבם.

לא נהיה קרבן לכל המרים ידו עלינו!"

מכל הבחינות היה מאמר זה גילוי של אומץ לב. העתון המאדיארי "Brassoi Lapok" בבראשוב נסגר משום שהתווכח עם תוצאות החקירה בסורוקה וכתב נגד "ציד האנשים" שם. הוגשה נגדו תביעה משפטית על "הוצאת דיבה". בטאונו של ראש הממשלה נ. יורגה "Neamul Românesc" מיום 21.1 מכנה את המאמר בעתון המאדיארי "תעמולה איומה נגד רומניה". אכן, בהשוואה לעמדת העתון הרומני "Patria" בקלוז', בטאון מפלגת האיכרים־הלאומיים, לא הוכיחה ממשלתו של יורגה כל אומץ לב.

העתון בקלוז' ניתח בהרחבה את הרצח בסורוקה והגיע למסקנות קשות ביחס למתכנני הרצח.

בשימם מארב לאשמים, במקום לעצור אותם מיד, ביציאתם מן העיר, הקלו השלטונות את ביצוע הרצח. "לשם מה צריך היה להביא את הצעירים אל הדנייסטר ולירות בהם? כך נוהגים בשעה שרוצים לצוד צבאים או איילות, אך לא כשמדובר באז־רחים רומניים. אפילו במלחמה הקשה ביותר, נגד שונאים, אסור להשתמש בנשק, כל עוד ניתן לקחתם בשבי... למה לנו לירות בהם, אם אינם רוצים לחיות ברומניה? ואם אמת היא, כי הצעי־רים שנרצחו בסורוקה היו סוכנים של ברית המועצות, אז אנו שואלים את השלטונות: משום מה לא נעצרו ונענשו לפני כן?" במסקנתו הרחיב בטאונם של האיכרים־הלאומיים את היריעה מעֵבר למאורעות סורוקה ונוגע במצב הכללי בביסא־ראביה: "אפילו נסכים לכל המסקנות של החקירה הרשמית, עדיין אנו נתונים במבוכה. עלינו להביא האשמות קשות נגד השלטונות: המקרה בסורוקה מוכיח בצורה ברורה למדי, כי השיטה בה נוהגים בביסאראביה היא שפלה ויש לשים לה קץ".

מעשי הרצח בסורוקה שימשו נושא לשאילתה בבית הנבחרים הבריטי. ב־17 בפברואר שאל הקולונל יאשיהו ודג׳ווד את מיניסטר החוץ הבריטי אם המקרה מוכר לו, ואם ינקטו אמצ־עים, בהתחשב בכך שיהודי רומניה מהווים מיעוט לאומי של־גביהם נושאת אנגליה באחריות, בהתאם להסכמים שנחתמו. מיניסטר החוץ, סיר ג׳ון סימון, השיב על השאילתה וסיפר, כי שגריר בריטניה בבוקארשט שלח דו״ח למשרד החוץ והמיניסטר מעלה אותו בבית הנבחרים: קרבנות התקרית רצו לחצות את הגבול, וכיוון שלא עצרו לאחר אזהרת השומרים, ירו בהם. לגראניצ׳רים יש פקודת־קבע לירות, משום שהרבה קומוניסטים חצו את הדנייסטר, כשהם מזוינים בנשק חם. ודג׳ווד הודיע שאינו מאמין בדו״ח. ובאמת, הדו״ח הכיל רק את הנוסח הרשמי של השלטונות הרומניים.

חודש לאחר מאורעות סורוקה היה להם אֶפילוג בפארלאמנט הרומני. על הגדה המזרחית של הדנייסטר, כלומר בשטח ברית המועצות, נרצחו 40 מולדובאנים שרצו להצות את הדנייסטר ולהגיע לרומניה. ציר אחד, ב. פאראסקיבסקו פנה בשאילתה לממשלה. לאחר שמסר על המקרה, הוסיף: "לא הייתי עולה על במה זו אילו שמעתי גם הפעם מחאה חריפה מפי אלה שמחו בפעם הקודמת, כאשר ששה בני מיעוטים נהרגו על הדנייסטר. (מחיאות כפיים סוערות מעל ספסלי הממשלה). הנואם סיים בהצעה למיניסטריון החוץ: "המיעוטים שלנו בחלקם רוצים לעבור לברית המועצות. הם סבורים כי שם יחיו חיים טובים יותר. ואילו המולדובאנים משם, מעבר לדנייסטר, רוצים לבוא למולדתם, תוך אמונה עמוקה שכאן נכונו להם חיים טובים יותר. הייתי מציע למיניסטר החוץ לפנות באמצעות חבר הלאומים, או אומה ידידותית, ולהציע חילופי אוכלוסיה (מחיאות כפיים). יסעו לרוסיה כל אלה הסבורים שיחיו שם טוב יותר, ויבואו נא כל המולדובאנים מרוסיה אלינו ויתישבו במקומם (מחיאות כפיים). קולות מספסלי הממשלה: "אדון לאנדאו! אדון זינגר:..."

הציר זינגר לא נענה לפרובוקאציה. באותה ישיבה של הפארלאמנט העלה הצעה אחרת. לאחר הבעת צער עמוק על "הטראגדיה הקשה המתחוללת על גדות הדנייסטר", המשיך: "אני שואל את כבוד המיניסטרים למלחמה ולעניני פנים, אם הם אינם סבורים שהגיע הזמן לעשות פעולה נמרצת, כדי לשים קץ לטבח האנשים, המתנהל זה שנים על גדות הדנייסטר.

בגלל היחסים הבלתי־תקינים שבין המדינה הרומנית לזו הסובייטית יש שאמצעי השמירה המוגברים על הדנייסטר מבי־אים לתוצאות פראיות ומפילים אלפי קרבנות. אני יודע על קיומה של ועדה מעורבת סובייטית־רומנית המטפלת בגורלם של אלה העוברים את הדנייסטר באופן בלתי־חוקי. אבל אינני יודע מה הם בדיוק סמכויותיה של אותה ועדה ובאיזו מידה היא מסוגלת בפעולתה הרגילה למנוע אסונות כאלה, או שהיא מוכרחה להסתפק בהסתכלות סבילה.

מה שידוע לי הוא: קיימת ועדה מעורבת המסוגלת לבדוק את כל המקרים ולמסור על כך לשתי הממשלות, כדי שינקטו אמצעים נגד האשמים" (רנאשטריה נואסטרה, 5.3.1932).

הצעת הציר זינגר היתה פשוטה: להוציא את התקריות שעל הדנייסטר מסמכויותיהם של שלטונות הגבול ולהעבירם לפסי מו״מ בין שתי הממשלות. בימים ההם לא נתקיימו יחסים דיפלומאטיים בין רומניה לרוסיה הסובייטית, וזאת דווקא בגלל שאלת ביסאראביה, ששימשה סלע המחלוקת בין שתי המדינות.

מתוך נאומו של הציר זינגר ניתן להבין, כי אלפי קרבנות נפלו על הגבול הזה.

עוד לא שקטו הרוחות לאחר הרציחות בסורוקה, ובו בזמן בערך שהציר לאנדאו נאם את נאומו בפארלאמנט, קרה בטיגינה מקרה דומה. בדו״ח למפקדיו הודיע גראניצ׳ר אחד, שארבעה אנשים ניסו לשחדו, כדי שיקל עליהם את מעבר הדנייסטר. החייל הרומני העמיד פנים שהוא מסכים להצעה זו, קבע להם פגישה ליד הנהר. כאן חיכו להם חיילים, שציוו עליהם לעצור. שלושה נעצרו, אבל אחד ניסה לברוח. ירו בו והוא נפגע. הייתכן שהיה זה מקרה בלבד? אך עובדה היא, כי השלושה שנשארו בחיים היו רומנים נוצרים, ואילו הרביעי שנהרג היה יהודי. שמו אברהם זילברמאן וגופתו אבדה בנהר.

כל השאילתות והמחאות, המאמרים בעתונים, לא הועילו במאומה. במשך שנת שלטונו של יורגה גבר הטרור. בפארלא־מנט שנבחר לאחר מכן, בזמן ממשלתו של ואידה וויאָבוד פנה הציר היהודי ד״ר א. מארטון בשאילתה ב־20 באוגוסט 1932:

"בזמן שלטונה של הממשלה הקודמת עבר על ביסאראביה גל של טרור ורדיפות. המעצרים והעינויים נמשכו בשרשרת, אף ששום דבר לא הצדיק יחס בלתי רגיל זה — — — ד״ר מארטון סיפר, כי בחודש מאי 1932 נעצרו במחוזות אורהיי, טיגינה וחוטין, אזרחים רבים על יסוד חשדות סתם. במשך שבועות שלמים עונו הנעצרים בצורה כזאת, שכמה מהם עדיין נמצאים עכשיו, לאחר ארבעה חדשים, בבתי חולים. אחד הנעצרים לא עמד בעינויים והתאבד בתליה. אחרים ברחו מבתיהם מפחד. ביחס לכמה מהנעצרים לא היה בכלל שום חשד בקומוניזם, הואיל והם רשומים כחברים במפלגות רומניות. אך עובדה זו לא הצילה אותם מעינויים סאדיסטיים" (רנאשטריה נואסטרה, 22.8.1932).

ממשלת יורגה התפטרה ב־21 במאי 1932. ממשלת ואידה הגיעה לשלטון. אולם בשביל ביסאראביה נשאר אותו משטר

של טרור. בסוף יוני פירסם העתון "דימיניאצה" בבוקארשט מאמר ושמו: "הז'אנדארמים מתעללים בביסאראבים". ו"כיצד מענים אנשים חפים מפשע". העתון ציטט מקרים של התנהגות פראית לגבי נערות, צעירים, נשים וזקנים מצד הז'אנדארמים ביאֶדיניץ, ליפקאן, טרינקה, בריצ'אן וכו'. כל אלה נעשו מתוך נימוק שהם נתפסו לקומוניזם. המענים היו קצינים שכבר זכו לנזיפות במקרים קודמים, בלי שינקטו נגדם אמצעים רציניים.

בפארלאמנט האנגלי שב ושאל הציר קולונל ודג'ווד את הממשלה אם ידוע לה על הטרור בביסאראביה, וציטט את המקרה מיאֶדיניץ. סגן מיניסטר החוץ, אנטוני אידן (Eden) הבטיח בתשובתו לדרוש פרטים מבוקארשט (אֶגאליטאטיה, 30.6.1932).

ביולי 1932 נערכו בחירות כלליות, ואז באה הפסקה רגילה. בתעמולתם הסתפקו האנטישמיים רק באיומים נגד היהודים. חזרו והבטיחו לאיכרים את הרכוש היהודי (קוריירול איזראֶליט, מס' 25, יולי 1932).

יש לציין שכל המפלגות הרומניות דאגו לכלול ברשימותיהם מועמדים יהודים. כך נהגו גם המפלגה הלאומית-אגרארית של אוקטאביאן גוגה ומפלגת האיחוד הלאומי של ניקולאי יורגה (שם, 19.6.1932).

הז'אנדארמים היו מעורבים במידה מכרעת כל כך בחיי ביסאראביה, עד שהתערבו גם בענינים פוליטיים. הטרור הופעל במיוחד נגד הרשימה היהודית, מתוך מאמץ שהיא לא תזכה בצירים לפארלאמנט. וזאת מלבד המסורת של זיוף תוצאות הבחירות.

בעיירה טאֶלאֶנאֶשט איים הפרפקט, כי פרשת סורוקה תחזור, אם יגישו היהודים רשימה משלהם (רנאשטריה נואסטרה, 12.7.1932). מ. לאנדאו, שעמד בראש הרשימה בחוטין, נאם בפארלאמנט, בזמן הדיון על הבחירות. הוא סיפר, כי הפרפקט־לשעבר איים בטרור על האוכלוסיה היהודית ואיים עליהם שהוא יתמוך במשמר הברזל. בכמה מקומות נאסר על בעלי אולמות ציבוריים להשכירם לאסיפות המפלגה היהודית (טריבונה יאֶווראֶיאסקה יאסי, 14.8.1932).

המועמד האנטישמי בקאהול היה זאֶליה קודריאנו, אבי "המנהיג". הוא קיים אסיפות בבתי ספר ממשלתיים ונסע ממקום למקום ברכב של הנהלת המחוז. זו היתה כבר מסורת בעיר זו, שכן גם בבחירות הקודמות הוא נתמך ע"י הפרפקטורה (אֶגאליטאטיה, 28.8.1932). בבאֶלץ תמכה הממשלה במועמד הקוזיסטי ולאדימיר נוֹביצקי, שנבחר כסנאטור. נושא תעמולתו: גירוש היהודים וחלוקת רכושם בין האיכרים. נוביצקי, יחד עם הכומר רוּסוּ, העמידו דוכנים ליד חנויות היהודים ומכרו כל מיני סחורות במחיר זול ממחיר השוק, וכן קנו אצל האיכרים תוצרת במחיר יקר יותר. הם גם העניקו להם הלוואות. הכומר רוסו חייב את האיכרים להישבע בצלב הקדוש, שהם יצביעו בעד רשימת קוזה האנטישמית. הוא הכריז שכל המפלגות מכורות ל"ז'ידאנים", ואילו "כריסטוס הוא אתנו ומי שהולך אתנו הולך עם כריסטוס".

מושל מחוז באֶלץ, איים באסיפה על הבוחרים היהודיים, שאם לא יצביעו בעד הממשלה "יגרשו את כולם לפלשתינה". ואילו בכפרים, שבהם לא היו בוחרים יהודים, נאמר לאיכרים שיצביעו בעד רשימת הממשלה, הואיל "ואין לה מועמדים יהודים" (שם, 25.8.1932).

ולאדימיר נוֹביצקי, שנבחר כסנאטור, נפסל לכהונה זו, ב־180 קולות נגד 22 בהימנעות הליבראלים. הביאו נגדו 11 תיקים, מהם התברר שהוא רצח ששה יהודים בבאֶלץ. הועלו בהם עוד מעשים פליליים: גניבת סוסים, מעילות, וכו'... מתוך התיקים נגדו התברר שהוא שימש כסוכן ה"אוכראנה" (המשטרה החשאית של הצאר), עסק בריגול ובכלל איננו אזרח רומני (שם, 11 ו־8 באוגוסט; 8 בספטמבר 1932).

לאחר פסילת נוביצקי נערכו בחירות חדשות בבלץ. נוביצקי שב והציג את מועמדותו, אבל נכשל. בעזרת קולותיהם של היהודים נבחר המועמד הממשלתי. בפעם הקודמת, כמחאה, נמנעו היהודים מלהשתתף בבחירות. הסנאטור החדש התחייב להקשיב לתלונות היהודים ולטפל בהן (שם, 17.11.1932). פה יש להזכיר, כי ואידה התפטר מראשות הממשלה ב־17 באוקטובר 1932 ובמקומו בא יוליו מאניו.

בפארלאמנט העירו את תשומת הלב על הרחבת פעילתה האנטישמית של מפלגת קוזה. בכפר ראֶדויה (Radoia), מרחק 17 ק"מ מבאֶלץ, פרצו באוקטובר פרעות נגד היהודים ביזמת חוליגאנים קוזיסטים ובעזרתם של חוליגאנים מקומיים. בכפר זה היו רק עשר משפחות יהודיות. שבע חנויות של יהודים נהרסו לגמרי. החוליגאנים הכו אשה יהודיה אחת וזרקו את ילדיה דרך החלון. ראש הכפר יון רוסו והמורה בוגה הצליחו למנוע הפיכת השוד וההרס לשפיכת דמים (אדאֶוואֶרוּל 19.10.1932; קוריירול איזראֶליט, שנה 24, מס' 32; אֶגאליטאטיה, 18.10.1932; רנאשטריה נואסטרה, מס' 378, 377, 1932). לאחר התערבות דחופה מצד משלחת המפלגה היהודית, תבע מיניסטר הפנים טלגראפית להעמיד למשפט את הפורעים (אֶגאליטאטיה, 3.11.1932; טריבונה יאֶווראֶיאסקה, יאסי, (30.10 1932).

האדמיניסטראציה בביסאראביה ממשיכה אף היא בשיטות הדיכוי משלה. בספטמבר פונה הציר לאנדאו בשאילתה בפארלאמנט בדבר הטירור במסים ומביא כדוגמא נישומים יהודים מסורוקה, שעוקלו להם סחורות וחפצים, אם כי שילמו את מסיהם עד הפרוטה האחרונה. אחדים אפילו הוכו קשה והוכנסו לבית חולים (טריבונה יאֶווראֶיאסקה, 18.9.1932). מיניסטריון האוצר פיטר את הפקיד השרירותי וראש הלשכה למס־הכנסה הועבר מעיר זו באופן דיסציפלינארי (שם, 30.10.1932). מובן שאין מזניחים גם את השימוש בחשדות בקומוניזם. ארבעה יהודים, המנצלים מחצבת אבן סמוך לדנייסטר, נאסרים בהאשמת ריגול ומובלים אל נקודת משמר הגבול, שם הם מוחזקים חודש ימים במאסר ובמכות. בית־הדין הצבאי מצווה על שיחרורם, לאחר שנוכח כי אין יסוד להאשמות (אֶגאליטאטיה, 25.8.1932). בסוף שנת 1932 סוגרים לפי פקודת המשטרה את בית־הספר על־שם וייסמן מקישינוב, ללא שום הודעה מוקדמת (טריבונה יאֶווראֶיאסקה, 4.12.1932).

שנת 1933 היא השנה שבה מגיע היטלר לשלטון בגרמניה. במחצית יאנואר עדיין קיימת ברומניה ממשלה של איכרים־

לאומיים בראשותו של ואידה־וויאָבוֹד. בפברואר מכריזים על מצב צבאי בביסאראביה. בחודש מאי רושם יורגה ביומן שלו, כי מאנולסקו ביקר אצל המלך קארול השני, וזה הבטיח כי "בקרוב יוכרז על משטר פאשיסטי". במדינה פורצות שביתות פועלים (נ. יורגה, זכרונות, כרך 7, עמ' 87—88).

אוֹקטאביאן גוֹגה מצהיר "הברקים נמצאים בידיו" (שם, עמוד 95). המועמדים לתואר רודן מספרם גדול. ההצהרה המעניינת ביותר היא זו של קוֹרנאֶליו קודריאנו, המודיע שהוא "יכול לעשות מהפיכה, אבל לא יודע מה יעשה לאחר מכן" (שם, עמוד 114).

בנובמבר נופלת ממשלתו של מאניו וקמה ממשלה ליבראלית, עם י. ג. דוקה בראשה. ממשלת ואידה הורחקה רק משום שהירשתה הפגנות (שם, עמוד 118). ב־30 בדצמבר 1933 נרצח ראש הממשלה י. ג. דוקא על־ידי כנופיית רוצחים חברי משמר־הברזל. כמה עובדות מראשית השנה החדשה הוכיחו על גידול כוחות הימין, שנתעודדו מהשתלטותו של היטלר על גרמניה. ניתן היה לקוות כי החוגים הרשמיים ברומניה ילמדו לקח. שהרי רומניה היתה עדיין בעלת־ברית לצרפת ולאנגליה, הערבות שלא תהיה נטיה לרביזיה של הגבולות, דבר העלול לפגוע קשה ברומניה. אבל התנועות האנטישמיות של קוזה וגוגה מכריזות בגלוי על נטייתן להיטלר והן זוכות לעזר מגרמניה. בנוסף לכך, נוקט משמר־הברזל עמדה ברורה נגד המלך קארול השני. הנושא האהוב על התעמולה שלהם הוא "הז'ידוֹבקה" הֶלֶנה לופּאֶסקוּ.

ביחס לביסאראביה יש קו מעורפל במדיניות הרומנית של אותה שנה.

ביאנואר 1933 השיג מרכז "תרבות" אישור, שבוועדות הבוחנים הממשלתיות של הגימנסיות העבריות יתמנו מורים יהודים לבחינות בעברית. הבחינות תתקיימנה בבנייני הגימנסיות, שנחשבו כפרטיות, ואת מס־הבחינות יורידו לכדי השליש. (ראנאשטריה נוֹאסטרה, 21.1.1933). בבתי־הספר התיכוניים הממשלתיים בבאֶלץ נוקטים אמצעים נגד הרשמת תלמידים למשמר־הברזל (טריבוּנה יאָווראֶיאסקה, יאסי, 12.2.1933). ההגנה העצמית של היהודים שוב אינה מותקפת על־ידי השלטונות. המושבעים בבאֶלץ מזכים שלושה יהודים מהעיירה ואליה־לוי־ולאד, שהותקפו על־ידי חוליגאן, ענו לו באותו המטבע, והתוקף מת מהמכות שקיבל. על הנאשמים הוטל בכל זאת לשלם 40 אלף ליי פיצויים (ראנאשטריה נואסטרה, 18.2.1933). כנופיה של לגיונרים מתקיפה את בית־הספר העברי ומועדון "מכבי" בטיגינה. הם נידונים ל־20 עד 40 ימי מאסר (טריבונה יאָווראֶיאסקה, 19.2.1933).

אבל קציני המשטרה ממשיכים בשיטות שלהם. ביאֶדינץ מכים יהודי בתואנה שהוא קומוניסט. המכים הם קציני משטרה. הוגש משפט נגדם (שם, 18.2.1933). ביאֶדינץ מגישים למשפט סמל ז'אנדארמים על שהכה עד זוב דם כמה אזרחים יהודים. ואם כי הובא לדין על־ידי קולונל של ז'אנדארמים, יצא זכאי בדינו (שם, 25.3.1933). בטאָלאנאֶשט עוסקים ז'אנדארמים בטרור נגד היהודים, כדי להוציא מהם סכומי כסף. אלה שאינם משלמים מוכים. קולונל של ז'אנדארמים עורך חקירה, אבל אמצעים של ממש אינם ננקטים. הציר מ. לאנדאו מביא את העניין בפני הפארלאמנט (טריבונה יאָווראֶיאסקה, 26.2.1933).

הסטודנטים ממשיכים גם הם בפעילותם. בקישינוב נאסרים על־ידי המשטרה סטודנטים, שאספו חתימות כאילו להקים מרכזים לפצועי המלחמה. למעשה חתמו האנשים על בקשה לבטל את אזרחות היהודים ולבצע נומרוס קלאוזוס באוניברסיטאות. הם מכריזים שיקוממו את האיכרים נגד היהודים. הכרוזים שהם מפיצים נושאים את הכותרת: "מוות לז'ידאנים". אחד הכרוזים חתום בידי הפרופסורים א. ק. קוזה ושומוליאנו. הסיגוראנצה מחרימה את כל החומר המודפס (אָגאליטאטיה, 2.3.1933; ראנאשטריה נוֹאסטרה, 2.3.1933). במקום אחר הראינו, שבאותו חודש טען ראש־הממשלה ואידה־וויאָבוֹד כי סטודנטים יהודים מביסאראביה מערבבים את הדוקטרינה הציונית עם אהדתם לבולשביקים.

בפארלאמנט אין הצירים היהודיים מצביעים בעד הצעת התקציב, משום שלא כלל הקצבות לבתי־הספר "תרבות" בביסאראביה (ראנאשטריה נואסטרה, 25.3.1933). ברומניה כולה מתנכלים לאוטונומיה של הקהילות היהודיות. בבאֶלץ מבטלים את מועצת־הקהילה וממנים במקומה ועדה מטעם משרד־הדתות (שם, 25.3.1933).

באפריל של אותה שנה דורש הציר לאנדאו בפארלאמנט להפסיק את הנוהג הפסול, שאת כל הצעירים היהודים בגיל שירות שולחים רק לחיל הז'אנדארמים או למשמר־הגבול, בהם משרתים שלוש שנים במקום שנתיים ביתר החילות (טריבוּנה יאָווראֶיאסקה, 16.4.1933).

במאי — ידיעות על הסתה אנטישמית מוגברת בין האיכרים. (ראנאשטריה נואסטרה, 12.5.1933). נוקטים אי־אלו "אמצעים". בבאֶלץ אוסרים על יהודים ונוצרים גם יחד לבקר בחווה החלוצית "מסדה", הסמוכה לעיר (טריבונה יאָווראֶיאסקה, 14.5.1933). אבל אין מגיבים כלל כאשר הילדים מבית־הספר העממי מס' 2 מכים ילדים יהודים. אפילו המנהל משתתף "במצווה". ההורים היהודים מוציאים את ילדיהם מבית־הספר (שם, 6.6.1933).

בקישינוב מופיעים שני עיתונים ברוסית: "הטלגראף" ו"התחיה". מעל דפיהם מסיתים הכמרים את ציבור חסידיהם. 81.000 הקולוניסטים הגרמנים עוסקים בהסתה ובפרובוקציות נגד היהודים. הם מאורגנים ביחידות הנושאות בגאון תלבושות היטלריסטיות, בה בשעה ששני ילדים יהודים, שהיו בתלבושת ציונית, נידונו לעשרת ימי־מאסר. כל הפרובינציה נמצאת כמו על הר געש (ראנאשטריה נואסטרה, 8.8.1932).

עם נפילת ממשלתו של ואידה־וויאָבוֹד בנובמבר 1933, נערכות ההכנות לבחירות כלליות, אשר נקבעו ל־20 בדצמבר. הממשלה החדשה, הליבראלית, דורשת תמיכה ללא תנאי מצד היהודים, על מנת שיוחזר הסדר בביסאראביה. אבל הליבראלים אינם מסכימים אפילו לשני צירים יהודים בפארלאמנט, כפי שדרשה המפלגה היהודית. לעומת זה חותמת הממשלה על הסכם עם הגרמנים ההיטלריסטים ומציעה להם 12 מקומות בפארלאמנט (ראנאשטריה נוֹאסטרה, X, מס' 426; אוֹסטיוּדישה צייטוּנג, מס' 1765). המפלגה היהודית מנסה להגיש רשימה בטיגינה (באֶנדאֶר), אבל היא נכשלת בשל הטירור הגובר

(טריבונה יאָוּוראָיאסקה, 17.12.1933). הפעם לא נבחרו לפארלאמנט יהודים כלל, אף לא ברשימות המפלגות הרומניות.

לאחר הרצח של י. ג. דוּקה קמה ממשלה בראשותו של טאטאראָסקוּ בתחילת 1934. מייד, בינואר של אותה שנה, מתפרסם חוק להגנת המדינה, האוסר כל אירגון טרום־צבאי, ענידת סמלים, תלבושות, עריכת תהלוכות, וכו׳. אפילו ליום אחד לא הוגשמה ההוראה הזאת לגבי הלגיונרים (פאטראשקאנו, תחת שלוש דיקטאטורות, עמ׳ 54). ההסבר שוואידה, ראש הממשלה לשעבר, נותן לכך הוא פשוט: ״אני בעצמי תרמתי לקביעת המטרות של משמר־הברזל, הבאתי אותם לוויתור על אנטישמיות שלילית, ומצד שני, הבאתי אותם לידי כך שילחמו נגד הקומוניזם והכוחות החסלניים של האומה״ (פאטריה, קלוּז׳, 31.4.1934). היה קצת קשה לנקוט אמצעים נגד משמר־הברזל, כאשר באותו זמן גוברת הפעולה הטרום־צבאית של אירגוני הנוער ההיטלריסטי־גרמני, שתוארה בפרק אחר של מחקרנו הנוכחי, כאשר דיברנו על השפעת פעולה זו על יהודי ביסאראביה.

בשליש הראשון של השנה ניתן היה לצפות לשקט יחסי, היות והמנהיגים הלגיונרים נמצאו במאסר, לאחר רצח דוקה. אבל בחודש אפריל מתקיים המשפט. רק הרוצחים בפועל ממש נידונים למאסר עולם, ואילו האשמים מבחינה מוסרית, ובראשם קודריאנו, זוכו. פרופסור מהפאקולטה התיאולוגית מרצה על הסכנה הקומוניסטית ומשתמש בסגנון השמצה נגד היהודים. בקהל נוכחים סטודנטים ותלמידים בהמוניהם, שהובאו על־ידי הפרופסורים (אָגאליטאטיה, 8.2.1934).

התעללויות הז׳אנדארמים נמשכות בלי הפוגה. בכפר דור־לאָשט (מחוז לאפּושנה) נאסרים שלושה יהודים זקנים, בני 71—75, שחזרו הביתה מנסיעה. הז׳אנדארמים טוענים כי הללו הביאו אתם... טיפוס אל הכפר. ראשיהם וזקניהם גולחו, הם הופשטו עד עירום וגורשו ככה הביתה. הזקנים חלו מצער. מקרה דומה קרה גם ביאַדינאָץ. יהודי אחד, שהתעללו בו, חלה קשה והיה בסכנת מוות (אָגאליטאטיה, 17.5.1934; ראנאשטריה נוֹאסטרה, 2.5.1934). ההסתה בעיתונים נמשכת. בעיתונו של גוגה ״צארה נוֹאסטרה״ מתקיף ביולי 1934 עוזר־למושל־המחוז לשעבר את המושבות החקלאיות היהודיות בביסאראביה. המאמר נקרא: ״החלוצים אוכלים אותנו״ (!Sic). המחבר טוען שחוות־ההכשרה של החלוץ והמושבות החקלאיות יש להן מטרה אחת: להפוך את כל רומניה למושבה יהודית אחת (אָגאליטאטיה, 26.7.1934). ב־15 ביולי נוצרת המפלגה הנוצרית־לאומית, הממזגת את המפלגה של גוגה ואת הליגה של א. ק. קוּזה. הטקס מתקיים בכנסיית המיטרופוליה ביאסי. (נ. יורגה, זכרונות, כרך 7, עמ׳ 264). כיום אנו יודעים כי מיזוג זה בא ביוזמה גרמנית, לשם איחוד הכוחות האנטישמיים. הפרטים האלה התגלו בתוך התעודות הגרמניות, שפורסמו לאחר המלחמה. הגרמנים שאפו גם להביא מפלגה זו לשלטון, ואמנם כעבור שנתיים וחצי התגשמה שאיפה זו. הכנסיה האורתודוכסית נתנה ברכתה ואפטרופסותה למפלגה זו בהרבה מקומות. בבאָלץ נבחר ליושב־ראש המפלגה כומר, אשר ציווה על האיכרים להישבע אמונים לקוזה ולמלחמה ביהודים. אחר זמן־מה התחרטו האיכרים ופנו אל הכומר בדרישה שיבטל את שבועתם. הכומר סירב, ובכנסיה פרצה תיגרת־ידיים. הכנסיה עצמה נפגעה קשה (אָגאליטאטיה, 23.8.1934).

משמר הברזל ממשיך בפעילותו בביסאראביה. מחנות מאורגנים בכמה מקומות, כמו בקוטיוז׳אן־מארה ובלוגינאָשט, באמתלה שהמחנאים יבנו שם כנסיות. למעשה הם עוסקים בתרגילים צבאיים. המחנות מוחזקים בתרומות לפי רשימות תורמים שנערכו בביסאראביה כולה. בין התורמים נמנו ראשי השלטונות, שופטים, פקידים בכירים וכו׳. בראש המחנה מקוטיוז׳אן־מארה נמצא שוטר לשעבר, המכנה עצמו ״קולונל״. הוא פוטר מהמשטרה בשל מעילות, שוחד ורמאות (שם, 9.8.1934). בבתי־הספר ממשיכים המורים בפעולות ההסתה שלהם. בגימנסיה של טיגינה מארגנים אסיפות ״ספרותיות״ ושם שמים ללעג את היהודים. התלמידים היהודיים חייבים להיות נוכחים. (שם, 25.12.1934).

הקהילות סובלות שוב מהתערבות השלטונות. בקישינוב ובאיזמאיל ממנים ועדות, שהורכבו במועדון המפלגה הליבראלית, מיהודים חברי מפלגת השלטון (ראנשטריה נוֹאסטרה, 10.1.1934). באותו זמן כבד העול על הקהילה היהודית, בה במידה שהאנטישמיות פוגעת יותר ויותר בחיים היהודיים. אנו מצטטים משפט אחד ממאמרו של מ. לאנדאו: ״מסביב לבעיה חריפה״ (שם, שנה תשיעית, מס׳ 475): ״על הקהילה היהודית מקישינוב מוטלת הדאגה לקיומם של מחצית מיהודי העיר״. רושם עז עושה, במסיבות כאלה, הידיעה מהעיירה מארקולאָשט: ״בתרומות האוכלוסיה היהודית המקומית הוקם בניין גדול לבית־הספר העממי ולגימנסיה העברית, שתתקיים בעיירה, וזה כתשובה לנסיונות החיסול של החינוך העברי בביסאראביה״ (רנאשטריה נוֹאסטרה, 31.8.1934). גם בזגוריצה ובסיקוראן חונכים בתים לבתי־ספר עבריים (שם, 31.8.1934).

את סיכום השנה 1934 עורך מ. לאנדאו בתשובה לסטאטיסטיקה המזייפת את הנתונים הדימוגראפיים על מצב היהודים בערים ובעיירות של ביסאראביה, כפי שפורסמו בבטאונו של אוֹקטאביאן גוגה (שם, 17.1.1935). לאנדאו קובע כי פעולת הסתה דימאגוגית הביאה לחורבן המסחר והאשראי בביסאראביה. נוסדו קואופראטיבים מתוך מגמה להתחרות במסחר היהודי ולהרסו. במשך השנים התנהלה מדיניות של רדיפות על התעשיינים היהודיים והבאנקים היהודיים, עד שכולם נהרסו. הרחיקו לכת עד כדי כך שהמנהלים היהודיים הוכרחו לפטר פקידים יהודים מוכשרים, משום שכך דרש מהם המיניסטר והבאנק הלאומי, על מנת שיוכלו לזכות באשראי. לעיתים רחוקות זכה פקיד יהודי להתקבל במוסד פינאנסי כלשהו, ואפילו היה כולו מבוסס על הון יהודי בלבד. הממשלה ממשיכה במדיניות של דחיקת רגלי הפקידים היהודיים מן הסקטור הפרטי. תהליך של חורבן כלכלי עובר על הערים הביסאראביות. שורר עוני שאין לו דוגמה בעבר. בקישינוב חייבת הקהילה היהודית לקיים למעלה ממחצית האוכלוסיה היהודית. בחוטין נמצאים שלושת רבעי היהודים על סף הרעב ממש. המדינה אינה עושה שום מאמץ לעזור. לאיכרים הלא־יהודים מאשרים כל הזמן דחיות בתשלום המסים, בהתחשב במצבם. אבל ביחס לאוכלוסיה היהודית אין כל התחשבות.

בשנה שלאחר מכן, בשנת 1935, מחמיר המצב והולך. המפ־

לגות הפוליטיות עוברות תהליך של פיצול ופילוגים, בעידודו של המלך קארול השני. התנועות האנטישמיות מתחזקות. "משמר־הברזל", אשר בוטל לאחר הרצח של י. ג. דוקה, מתארגן מחדש בשם אחר: "הכל למען המולדת". לוקראציו פאטראשקאנו מציין בקשר לתקופה זו: "משמר־הברזל הגיע למקום הראשון בדירוג המדיני" (ל. פאטראשקאנו, תחת שלוש דיקטאטורות, עמ' 35). ההצלחות נראות כמוזרות גם מנקודת ראות אחרת. הסיסמאות. אותן מעלות שתי התנועות האנטישמיות, כגון "רומניה לרומנים" או על האופי הרומני־נוצרי של המדינה, הקריטריון הלאומי־אֶתני בכל הסקטורים הכלכליים, טיהור העיתונות מאֶלמנטים "זרים", מתקבלות מהר על־ידי כל המפלגות הרומניות כמעט. ואידה, ראש הממשלה לשעבר, מנסח את העקרון "נומרוס ואלאכיקוס", שהוא למעשה זהה עם נומרוס קלאוזוס. המיעוט הגרמני מתחיל לתבוע לעצמו את ה"נומרוס גרמניקוס" (Nation und Staat ברלין, VIII, עמ' 466). אם כי ההיטלריזאציה כבר התקדמה במידה רבה. חששו הגרמנים ברומניה שמא ייפגעו גם הם מן האפליה הכלכלית. יתר על כן, הנוהל של האדמיניסטראציה לגבי היהודים זוכה עכשיו לגיבוי מלא מצד חוגי הממשלה, ואפילו מצד הזרוע המשפטית, כפי שהתבטא שנה לפני כן בחקיקת החוק להגנת העבודה הלאומית.

התוצאות הורגשו, כמובן, גם ביהדות ביסאראביה. בראשית השנה מציין העיתון (אֶגאליטאטיה, 24.1.1935), כי בעקבות החוק החדש להגנת העבודה הלאומית נפגעו 90 אחוז מהשכירים היהודים בביסאראביה, שלא הצליחו לקבל אישור לאזרחותם. אפילו לשכת העבודה מקישינוב התעוררה לעניין זה ותבעה מהעיריה לפנות אל הממשלה בדרישה לבטל ביצוע החוק הזה בביסאראביה.

פאן חאליפה מגיש שאילתה בסנאט ב־2 בפברואר 1935 תוך כדי הצבעה על הצורה בה בוצעה ההתאזרחות בביסאראביה. הוקמו ועדות אדמיניסטראטיביות שתפקידן היה לרשום באופן אוטומאטי ברשימת המתאזרחים את כל אלה שקיבלו את האזרחות הרומנית על־ידי עצם האיחוד של ביסאראביה עם רומניה, בהתאם למשפט הבינלאומי. אבל ועדות אלה נטלו לעצמן את הזכות לקבוע מי יירשם. תשובתו של מיניסטר המשפטים ואלר פופ היתה אופיינית: "יקחו בחשבון את האינטרסים של המדינה. האזרחות תינתן רק לרומנים הזכאים לכך (ויאיטורול, 9.2.1935; קוריירול איזראֶליט, 10.2.1935). את ה"נומרוס ואלאכיקוס" תובע ואידה לבצע גם בביסאראביה. בראיון שניתן לעיתון היהודי (בהונגרית) "אוי קאֶלאֶט" מקלוז' מכריז ראש־הממשלה לשעבר, כי הוא שואף להוריד את היהודים עד למדריגה האחרונה, היות והם מהווים אֶלמנט מסוכן. אשר ליהודי ביסאראביה (וכן את אלה ממולדובה, בוקובינה ומארמורש), יש להחזיקם בהסגר באיזה מקום, כיוון שהם רבים מדי. אין הוא סובל בפרובינציות אלה מציאותם של סוחרים וקבצנים יהודים במספר כה גדול. בהתאם לכך, הוא מציע שהיהודים יפוזרו בערים ששם יש אוכלוסיה יהודית יותר קטנה, כלומר בעיירות מאולטניה, מונטאֶניה ובאנאט (אֶגאליטאטיה, 21 במארס, 4 באפריל 1935).

תשובות לוואידה ניתנו דווקא מביסאראביה. באיגוד עורכי־הדין בקישינוב הודיע הדיקאן על אסיפה אשר תדון בדבר "נומרוס ביסאראביקוס". הודעה זו גרמה לפאניקה בין עורכי־דין רומניים, שמוצאם מרומניה הישנה. למעשה, היתה זו בדיחה בלבד של הדיקאן, אשר רצה בדרך זו להוכיח לאילו אבסורדים עלולים להגיע עם הכנסת הנומרוס קלאוזוס ויצירת רגשות פאטריוטיים־פרובינציאליים. רומניה נלחמה אז למיזוג מלא של הפרובינציות, שסופחו אליה לאחר מלחמת העולם הראשונה. "הרגיונאליזם", כלומר השמירה על ענייני הפרובינציה בלבד, נחשב אז כתוכנית אנטי־פאטריוטית. בחוטין נוסדה אפילו "חזית דמוקראטית של עורכי־הדין", כתגובה נגד הצורה שבה נערכו הבחירות באגודת עורכי־הדין מבוקארשט, שם הונהג הנומרוס קלאוזוס (אֶגאליטאטיה, 6.2.1935).

פאן חאליפה שלל את עמדתו של ואַידה בישיבת הוועד האירגוני של מפלגת האיכרים־הלאומיים בביסאראביה והאשימו כי הוא עובר על המשמעת המפלגתית וגורם לבלבול דעת הציבור (שם, 21.3.1935). פאן חאליפה רצה בזה להשקיט את הרוחות אצל החברים היהודיים במפלגה זו. הללו, בהתייעצות משלהם, החליטו להישאר בתוך המפלגה ולנהל בפנים מסע תעמולה והסברה, כדי לסתור את העלילות המופצות על־ידי כמה מראשי המפלגה, ובראשם ואידה (שם, 7.3.1935). לעומת זה התפטרו 240 חברים יהודים מסניף קישינוב של המפלגה הליבראלית, כמחאה נגד הסובלנות שהממשלה מגלה ביחסה לחוליגאניזמים "המזכירים את רוסיה הצארית עם התוצאות הפאטאליות שמעשים אלה, אשר נעשו באפיטרופסות רשמית, הביאו אתם" (אֶגאליטאטיה, 25.12.1935).

היו ביטויים אחרים להתנגדות. מורי הגימנסיות בסורוקה, למשל, התכנסו לקראת הקונגרס הארצי של המורים והם הצהירו על תביעתם שבתי־הספר יהיו פתוחים לרווחה לכול, ללא הבדל דת או לאום, כיוון שכך יוכלו המיעוטים להתבולל ולהיות אזרחים רומניים טובים (שם, 16.5.1935).

אבל נסיונות אלה לשים מחסום לגלי ההסתה היו חלשים מדי. בהסתה האנטישמית לוקחים חלק חוגים שונים ונרחבים. סגן־מושל־מחוז לשעבר כותב בראשית השנה בבטאונו של גוגה "צארה נואסטרה", כי הארגונים היהודיים, כולל הארגונים הציוניים והדתיים, הם כולם קינים קומוניסטיים, שיש לחסלם (שם, 10.1.1935). באסיפת הפרופסורים של הפאקולטה לרפואה בבוקארשט, טוען הפרופסור גיבוטה הידוע, כי היהודים מביסאראביה פלשו לכאן לאחר המלחמה, כשברחו לכאן מרוסיה, מפולין ומגרמניה (שם, 16.5.1935).

לקראת הקונגרס המחוזי של המפלגה החדשה, המפלגה הנוצרית־לאומית, שנקבעה בעיירה אחת בביסאראביה, פירסם כרוז שהופץ בביסאראביה כולה. לפי הכרוז קובעת המפלגה את תוכניותיה כאשר תגיע לשלטון: לנשל את היהודים מאדמותיהם בכפרים וגם בערים, לטובת האיכרים והסוחרים הרומנים בעתיד (שם, 22 8.1935). באסיפה פומבית של מפלגת האיכרים־הלאומיים שהתקיימה במאֶראֶן (Mereni), בנשיאותו של פאן האליפה נמסרו בפי הנואמים פרטים בדבר הצורה שבה מתנהלת העמולה על־ידי תעמלני המפלגה הלאומית־נוצרית של גוגה וקוזה. כדי להביא את האיכרים לקונגרס המחוזי, נאמר להם, כי שם יחלקו את רכושם של היהודים. הרבה איכרים הגיעו בעגלות, בתקוה שימלאו אותן בסחורות שיקחו מהסוחרים היהודיים

(שם, 5.9.1935). ידיעה אחרת מאותו סתיו מספרת כי התעמלנים האנטישמיים בוחרים בכונה בכפרים שנפגעו ביותר מהבצורת, כדי לנהל שם תעמולה ולהסית נגד היהודים, ומבטיחים לאיכרים את רכוש היהודים (שם, 19.9.1935). סעיף אחר בתוכנית המפלגה, שהופיע בכרוז שהופץ בביסאראביה, תבע הוצאתם של כל היהודים מהמוסדות הציבוריים ומכל עבודות הפקידות.

בסוף השנה, מציין הביטאון של איחוד יהודי רומניה, כי הרבה כמרים תומכים בתנועה האנטישמית בביסאראביה ומעמידים לרשותם את הכנסיות (קוריירול איזראֶליט, 1935). בכנסיות מקדשים את הדגלים ואת האַלות של הכנופיות הלאומיות-נוצריות. כך נעשה בבּאֶלץ, גרינאוּץ, סטרימבּה, סינגוראֶן, רוֹמאזאן ובכפרים אחרים — ביום ראשון אחד. לאחר הטקס של הקדשת הדגל נשבעו כל הנוכחים להילחם ב״סכנה הז׳ידובית״. באותו חדש נידון סופית התעמלן הפורע נוביצקי. כפי שסיפרנו, גוֹרש הלה מן הסנאט, והפעם נענש על מעשים פליליים ואיבד זכויותיו האזרחיות לעשר שנים. בית-הדין הגבוה תובע מחיקתו מרשימת הבוחרים (אַגאליטאטיה, 12.12.1935). בקונגרס של איחוד הקהילות בביסאראביה, שהתקיים בדצמבר 1935, מציינים את הגידול הבלתי מופרע של התנועה האנטישמית, המתבטא בתעמולה מוגברת באסיפות, בעיתונות, בכרוזים, בחוברות, בתמונות סמליות וכו׳. בניגוד לחוקה האוסרת נשיאת מדים, ענידת סמלים, הנפת דגלים, נעשית פעולה זו מדי יום ביומו, על אף הצנזורה והשלטון הצבאי. זה יוצר רושם של פעולה ליגאלית (שם, 25.12.35). על עמדתה של הממשלה ניתן ללמוד מתוך מקרה, שלא היה מגיע לידיעת העיתונות, מחמת הצנזורה לולא נמסר לידיעת הפארלאמנט. הציר האנטישמי מוֹמוֹיאנוּ שאל את הממשלה בדבר התנגשות דמים שהיתה בּבּריצ׳בה בין קבוצה של ״ז׳ידאנים״ לבין קבוצת רומנים. מכאן ניתן להבין שהיהודים התארגנו בהגנה עצמית, כמו במקרים אחרים בביסאראביה. שהיהודים לא היו המתקיפים, יש להסיק מתוך תשובת מיניסטר הפנים. לאחר הבטחתו שיחקור את המקרה. המיניסטר מאשים את בעל השאילתה על התייצבו בחזית השנאה, שעה שהוא, כלומר המיניסטר, רוצה בהשקטת הרוחות והשלום. הוא מיעץ, איפוא, למוֹמוֹיאנוּ לעסוק פחות בפוליטיקה המפיצה שנאה (שם, 25.12.1935).

שנת 1935 היתה שנת בצורת, מלווה ברעב, שפגעה קשה גם ביהודים, בעיקר במחוֹזוֹת קאהול, צ׳יטאטיה-אלבה, איזמאיל, טיגינה (קוריירול איזראֶליט, מס׳ 32, 1935). בסתיו זה ניתן לקרוא כרוזים וקריאות לעזרה וכן מאמרים בעניין זה מעל דפי העיתונות היהודית. באוקטובר מתכנסים נציגי הקהילות היהודיות בביסאראביה ופונים אל האוכלוסיה היהודית בקריאת עזרה ליהודים הסובלים מן הבצורת ומן ההסתה האנטישמית (שם, מס׳ 31).

בצ׳יטאטיה-אלבה מתקיימת ועידה מחוזית מיוחדת לשם הקמת ועד לעזרת הנפגעים במחוז. הידיעות שהובאו לוועידה על-ידי הנציגים, מספרות על הקרבנות שהרעב הפיל (רנאשטריה נוֹאסטרה, 22.11.1935). בבוקארשט מתפרסמת הקריאה ״תנו לחם לרעבים״, בחתימת הוועד המרכזי לעזרת נפגעי הרעב בביסאראביה. הכרוז מתאר את המצב שנוצר: כתוצאה מן הבצורת סובלים באופן דומה הפועלים החקלאיים, בעלי המלאכה והסוחרים. יש אנשים שלא אכלו ימים שלמים. הלחם מעוֹרב בנסורת ובקש. אבל גם זה לא יספיק לאורך ימים. הכרוז מדגיש כי אל הרעב מצטרפות הרדיפות והפגיעות ביהודים. האוכלוסיה היהודית נתקלת בקשיים בעבודה, והמצב חמור ללא נשוא (שם, שם).

באותו זמן מתקיימת ביאסי ועידה אזורית של המפלגה היהודית, נוכחים גם צירים מביסאראביה. כתב העיתון ״אונזער צייט״ בקישינוב מתאר את סבלות האוכלוסיה היהודית, בעיקר בסביבה השכנה לישובים גרמניים. שם מתנהלת תעמולה אנטישמית חריפה. רוצים לנשל את היהודים מכל העמדות הכלכליות. התוצאה היא — התרוששות האוכלוסיה היהודית. הוועידה סיכמה דיוניה בהחלטות שהופיעו מקוטעות, כי חלקים חשובים מהן נמחקו בידי הצנזורה. ההחלטות הופיעו בעיתון המפלגה היהודית ביאסי (טריבּוּנה יאֶווראֶיאסקה, 3.11.1935). בבוקארשט מקימים ועד מיוחד ביזמתו של איחוד הקהילות היהודיות, לעזרת הנפגעים. בוועד נמצאים נציגי הקהילות. נציגי הלוז׳ות ״בני-ברית״, אירגוני הנשים היהודיות, איחוד יהודי רומניה וכו׳. בעיתונים היהודיים מופיעות רשימות תורמים (קוריירול איזראֶליט, מס׳ 32, 33, 34, 35, 36 ; 1935).

גם בתל-אביב נוצר ועד לעזרת יהודי ביסאראביה, בהנהלתו של מאיר דיזנגוף ראש עיריית תל-אביב. הג׳וינט וחברות פילנטרופיות מלונדון אף הם שולחים עזרה (שם, 2.1.1936). בדצמבר 1935 מפרסם העיתון הרומני הקישינובי Gazeta Basarabiei, משאל באזורים הנגועים ברעב. הוא מציין כי אלפי משפחות, בעיקר יהודיות, רעבות ללחם (קוריירול איזראֶליט, מס׳ 36, 1935). בכרוז, שפורסם מטעם איחוד יהודי רומניה בבוקארשט, מתבקשות בעיקר הנשים לתרום למען הרעבים קמח תירס, בצל, תפוחי אדמה, שעועית ושמן. כן נדרשים בגדים וכסף (שם, 1 בדצמבר 1935).

ודווקא בחדשי הקיץ ההוא ״זוכות הערים, בהן מהווים היהודים אחוז גבוה יותר באוכלוסיה, לנטל מסים גבוה מאד, והוא פוגע קשה, במיוחד בבעלי-המלאכה ובסוחרים (אַגאליטאטיה, 11.7.1935).

עד היכן מסוגלת להגיע ההסתה האנטישמית ובאיזו מידה היתה הממשלה הרומנית, שנתיים בלבד לאחר עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה, מסוגלת להיכנע ללחץ האנטישמי, ניתן לראות מתוך הנסיון שנעשה על-ידי יק״א לבוא לעזרת האוכלוסיה היהודית בביסאראביה.

ב-30 בספטמבר 1935 מאשרת הממשלה הרומנית הקמת סניף יק״א בקישינוב. החלטת מועצת המיניסטרים מתפרסמת בעיתון הרשמי של הממשלה מ-21 באוקטובר 1935. הפרוטוקול חתום בידי ג. טאטאראֶסקו, ראש הממשלה, והמיניסטרים: י. אינקוּלאֶץ, ד״ר ק. אנגלאֶסקו, ד״ר י. קוסטינאֶסקו, אל. לאפידאטו, ר. פראנאסוביץ׳, ו. פ. סאסו, י. ניסטור. מטרות יק״א נקבעו בארבעה סעיפים:

1. עזרה חומרית לאוכלוסיה היהודית העניה ולבעלי-מלאכה שונים (נגרים, מסגרים, חייטים וכו׳) וכן לחקלאים.
2. לסדר את היתומים העניים וכן את הילדים ממשפחות עניות, כשוליות אצל בעלי-מלאכה שונים.

3. להמציא לנזקקים כלי־עבודה־ומלאכה, זרעים, חמרי נטיעה וכל מה שדרוש למלאכתם; לתת להם הלוואות לביצוע עבודות שונות, להקים סידורים לעיבוד תוצרת חקלאית וכן מיבנים שיקלו את הייצור החקלאי ושיווקו.

4. לתמוך במוסדות עזרה לבעלי־מלאכה ולחקלאים יהודים.

הפרוטוקול אך הופיע בהוצאה רשמית, והאנטישמיים כבר התנפלו על ההזדמנות כמוצאי שלל רב. יומיים בלבד לאחר פירסום ההחלטה של מועצת המיניסטרים מפרסם העיתון "אוניברסול", ביום 23 באוקטובר 1935, מאמר ראשי עם הכותרת: "התיישבות היהודים בביסאראביה". לאחר מכן הופיעו מדי יום ביומו מאמרים בעיתון זה, שידעו לספר כי "יהודים שהובאו מארצות אחרות עתידים להתיישב בביסאראביה, על אדמת אבותינו, שבין הפרוט לדנייסטר".

יתר העיתונים האנטישמיים תפסו גם הם את הכדור — והנושא "הפלישה הז׳ידובית לביסאראביה" או "השתלטות הז׳ידובים על אדמת ביסאראביה" לא ירד מעל דפי העיתונות הזאת. בפארלאמנט פנו בשאילתות הפרופסור להיסטוריה קונסטאנטין ג׳יוראֶסקו וא. ק. קוזה, ראש המפלגה הלאומית־נוצרית. מיניסטר הפנים נאלץ לפרסם הודעה רשמית:
"לא מדובר על שום התיישבות של אֶלמנט יהודים בפרובינציה שלנו שמעבר לפרוט. ברומניה אין ליק"א שום זכות ליישב, אם כי השם עלול לגרום לטעויות. תפקידו הוא פילנטרופי בלבד.

אגב, החברה הזאת פעילה בביסאראביה זה הרבה שנים, עוד לפני האיחוד. היא מצטמצמת בעבודות עזרה פילנטרופית בלבד. מועצת המיניסטרים רק תסדיר עבודה זו. התפקיד הפילנטרופי אף לא יורחב בביסאראביה הרומנית.

הממשלה תפקח, כשם שהיא מפקחת על כל החברות, שהחברה לא תחרוג מתפקידה, שנקבע בצורה ברורה".

כמה הבטחות והצטדקויות! ובכל זאת אין מפריע לעיתונות האנטישמית מלהמשיך בתפקידה המסית. אליה מצטרף גם גיאורגי בראטיאנו, שהקים פלג ליבראלי נפרד, בעיתונו.

הקו הזה נמשך, וההסתה גוברת. העלילה מתנפחת וגואה. העיתונים האנטישמיים (Porunca Vremii, Ţara Noastră, Universul), מודיעים על "פלישה של ז׳ידאנים מברית־המועצות", "התיישבות יהודים סוביטיים בביסאראביה". העתונים הגזעניים טוענים כי מיניסטר־הפנים אינקולאֶץ קיבל משלחת יהודית וסיכם אתם על מתן אפשרות כניסה לביסאראביה למאה אלף יהודים סוביטיים. ב־13 בנובמבר מפרסם המיניסטר הכחשה של בדותא זאת. אבל התעמולה נותנת תוצאותיה. ב־28 בנובמבר מבטלת הממשלה את האישור לפעולות יק"א, על יסוד דו"ח והמלצה של מיניסטר הפנים. ההחלטה אינה מכילה שום הנמקה; היא הופיעה בעיתון הרשמי מ־4.12.1935.

ד"ר מאיר אֶבנר, בפרשו את ביטול האישור שהממשלה נתנה לפעולות יק"א, מציין כי הממשלה ידעה היטב שהיה מדובר על פעולת עזרה בלבד, ולא על מפעל גדול של העברת סוחרים יהודים לחקלאות. העיתונות האנטישמית פתחה בתעמולת זוועה, בטענה כי יק"א עומדת להשקיע מיליונים רבים של לירות שטרלינג כדי לקנות את כל אדמות ביסאראביה, לנשל את האיכרים הרומנים ולהושיב במקומם יהודים שייהפכו לחקלאים. נעשו ויתורים לימין הקיצוני, ואלו עודדו אותם לחתור אל נצחונות נוספים (ד"ר מאיר אֶבנר: Zur ICA Aktion in Bessarabien בעיתון אוסטיודישה צייטונג, מס׳ 1963). התעמולה וההסתה אינן נפסקות. מיניסטר המשפטים קורא בפארלאמנט דו"ח של פרקליט קישינוב, שבו הוא טוען כי "אלפי הקטארים של אדמה חקלאית עברו מבעלות הכפריים לזו של בני־מיעוטים"; מובן שמיעוטים אלו הם היהודים. הוריה קארפ שואל במאמרו, מדוע מזעיקים בפעמון כשהמדובר הוא בהקטארים שיהודים רכשו, ואין מזכירים את ההונגארים שברשותם שטחי קרקע נרחבים ביותר (קוריירול איזראליט, 22.12.1935) *. מהי האמת בדבר מכירת אדמות ליהודים? שנה לפני כן, ענה סגן־המיניסטר פּוֹפּאֶסקו־נאֶקשאֶשט על שאילתא של קוזה בעניין זה. הוא ציין, כי הודות לחוק מיכאלאקה בדבר העברת רכוש כפרי, שמפלגת האיכרים־הלאומיים העבירה בפארלאמנט, זכו יהודים באדמות בביסאראביה, אם כי היתה הגבלה — שרק אלה המעבדים את האדמות יכולים לרכשן. היהודים ניצלו את העובדה שבמחוז חוטין היה רק ישוב אחד בסטאטוס עירוני, ואילו יתר העיירות היו בסטאטוס חוקי של כפרים; באופן כזה יכלו לרכוש אדמות, למרות ההגבלות שבחוק. איכר יהודי מרוֹמאנקאוּץ, ג. בראונשטיין, הסביר את כל העניין. האמת היא שלאיכרים רומניים מצפון המחוז חולקו אדמות במרכז ובדרום המחוז. הם מכרו אדמותיהם, כדי שלא ייאלצו לעזוב את כפריהם. מעט מאד יהודים קנו אדמות, כי היה קשה מאד להשיג תעודות המרשות ליהודים קניות אלה. למעשה לא זכו היהודים באדמה, גם כשהיו חקלאים (רנאשטריה נוֹאסטרה, 3.3.1934).

מה היה אז המצב האמיתי של היהודים בדרום־ביסאראביה? במחוזות קאהול, צ׳יטאטיה־אלבה, איזמאיל וטיגינה היתה בקיץ הקודם בצורת כזו, שרבבות משפחות, למעלה ממאה אלף נפש, נמצאו בעוני ובחוסר כל. ב־15 באוקטובר מתקיימת ברומאנובקה, מחוז טיגינה, התייעצות של נציגי 21 מתוך 23 הקהילות משלושת המחוזות האלה. כפי שהוכיח אֶלמן, יו"ר הקהילה בצ׳יטאטיה־אלבה, משמשת ההסתה האנטישמית תוספת כבדה לעונייה ולסבלה של האוכלוסיה היהודית. הסתה זו מתנהלת עתה בצורה אינטנסיבית ביותר ובחוסר כל מעצורים.

"אין כפר שבו לא חדר הארס האנטישמי. הסוכנים האנטישמיים מאשימים את היהודים בכל הרעות. מאשימים אותם אפילו בבצורת שפגעה בכל האוכלוסיה של ביסאראביה הדרומית. הרעב ומורת־הרוח מנוצלים נגד היהודים". מקרים חמורים מאד קרו ביזמתם של ההיטלריסטים הגרמנים ממחוז צ׳יטאטיה־אלבה. הללו פונים בהלשנות גסות כדי להרגיז את הרוחות ולהגביר אסונותיהן של המשפחות היהודיות אשר נפגעו ברעב ובעוני. בוצעו מאסרים על יסוד הלשנות ההיטלריסטים בלבד...

הוועידה הדרום־ביסאראבית קיבלה החלטת מחאה נגד התעמולה האנטישמית "ודורשת מאת השלטונות לנקוט באמצעים

* עוד בימי מלחמת העולם השניה משתמשים בעלילה זו של רכישת אדמות ע"י יק"א, בחוברת הסתה אנטישמית: "החברה יק"א רכשה אדמות כדי ליישב ז׳ידאנים, היא קנתה אותם במחיר אפסי מאיכרים מולדובאנים, שנלחמו בגבורה בזמן המלחמה וקיבלו את האדמות" (Desla: Jidanii în România, 1940, p. 46).

בכדי לחסל את השנאה המתפשטת". מחליטים על הקמת ועד מרכזי בקישינוב "לעזרת היהודים הרעבים מדרום־ביסאראביה" (קוריירול איזראֶליט, 3.11.1935).

שנת 1936 מביאה אתה צרות נוספות. ל. פאטראשקאנו קובע כי בשנים 1936—1937 תמכה הממשלה בזמן הבחירות החלקיות בכל מקרה ברשימת משמר הברזל, או באלה של המפלגה הלאומית־נוצרית (פאטראשקאנו, תחת שלוש דיקטאטורות, עמ' 58). כדי שנבין את המצב בכללו, נביא כאן כמה נתונים מתוך המאזן הפוליטי היהודי, שפורסם ע"י מ. שווארצפלד בסוף השנה בעיתונות היהודית. מ. שווארצפלד מציין ב"אֶגאליטאטיה", כי "זו היתה שנה קשה, של התפרצויות אלימות. לשוא קיווינו להטבה... הפורמולה הקוסמת של הבכורה לרומנים, הפרעות האנטישמיות, זכו מצד השלטונות לטיפול של 'הבנה וסלחנות'. כמעט שאין איגוד פרופסיונלי שלא יציג לעצמו כמטרה גירוש היהודים משורותיו. "משמירה על יחסיות באחוזים עבר לנומרוס נולוס — ללא יהודים. גם מהמפעלים הפרטיים מגרשים יהודים. יתר על כן: לוחצים אפילו על מפעלים בבעלות יהודית שיפטרו עובדים יהודים" (אגאליטאטיה, 7.1.1937). בפתיחת הפארלאמנט מופיע ב"רנאשטריה נואסטרה" מאמר ראשי בשם "הנאום שלנו לפתיחה". הנוהג היה שלאחר נאום הפתיחה של המלך מקיימים ויכוח כללי. אבל כיוון שבפארלאמנט שוב לא היו אז צירים יהודיים, מהווה הכותרת בעיתון, שהיה בטאון המפלגה היהודית, סמל למצב החדש. והנה קטעים מתוך המאמר: "חוקים על חוקים, בעלי אופי ברור של שנאת זרים, תוחמים את הפעילות הכלכלית ומקימים חומות לאין מעבר. ליהודי כיום לא נשאר בחיים הכלכליים תפקיד אחר זולת חיפוש אחר חלומות... שום דבר כבר לא מגן עלינו, משום שנוצרה פסיכוזה משונה, שהקימה מסביבנו חומות הסגר, כאילו היינו ארורים" (רנאשטריה נואסטרה, 28.11.1936).

והנה כיצד מתבצע הדבר בביסאראביה: השנה מתחילה ב"קידוש" 70 אלות ומקלות של המפלגה הלאומית־נוצרית בכנסיה של וורניצ'אן. טקסים דומים התקיימו גם בדורלאֶשט ובכפרים אחרים במחוז בלץ. בסופו של דבר מתערבים המוסדות העליונים של הכנסיה. המיטרופוליט של ביסאראביה גוריה (Gurie) מעניש את הכמרים שהשתתפו בטקסים דתיים אלה. אבל הכמרים לא הסתפקו רק בטקסים דתיים. הם משתתפים בצורה הפעילה ביותר במפלגה הלאומית־נוצרית (אֶגאליטאטיה, 8.1.1936).

העיתון "רומניה הנוצרית" (România Creştină) בקישינוב, המכנה עצמו "במה עצמאית למלחמה לאומית־נוצרית", מחקה בכול את שיטות ההסתה האנטישמית של קרושאֶוואן. הוא מפרסם ציור עם ההסבר: "אם לא היום, הרי ודאי שמחר נטאטא את כל הז'ידאנים אל מחוץ לרומניה" (קוריירול איזראֶליט, 26.1.1936). גם המקלות והאלות, אשר "קודשו" ע"י הכמרים, לא יישארו ללא שימוש, כשם שנאומי ההסתה לא נשארו ביטויים סתם של מטורפים.

בסוף החודש מציינים שוב התנפלויות נגד סטודנטים יהודים בפאקולטה לאגרונומיה בקישינוב (אונזער צייט, 31 בינואר 1936). ההתפרעויות אינן מוגבלות באולמות הקורסים בלבד. בדרך המובילה לסקולאֶן מיידים הסטודנטים אבנים בבתי יהודים (שם, 12.2.1936). בבריצ'בה, מחוז סורוקה, מותקפים היהודים ע"י חוליגאנים. כמה מהם נאסרים, אבל חלק משוחרר מייד. בסופו של דבר משוחררים כולם, לפי הוראות בית־המשפט לערעורים (אֶגאליטאטיה, 26.2.1936). באורהיוב מבטיחים לפי מה שנמסר בעיתון Gazeta Basarabiei, התעמלנים הלאומיים־נוצרים לחלק לאיכרים את הרכוש היהודי, גם את הכרמים, הגנים והאדמות של הפריצים הנוצרים (קוריירול איזראֶליט, 9.2.1936). לקראת סוף חודש פברואר מגישים הסטודנטים היהודים מהפאקולטה לאגרונומיה תזכיר להנהלת האוניברסיטה בבקשה לנקוט אמצעים נגד חבריהם הנוצרים המתפרעים (אֶגאליטאטיה, 20.2.1936). העיתון Gazeta Basarabiei בקישינוב מפרסם מחאה של הסטודנטים היהודים נגד "מעשי הברבריות של הסטודנטים הנוצרים, המפריעים להם להשתתף בקורסים (קוריירול איזראֶליט, מס' 6, 1936). הבטאון של התאחדות־יהודי־רומניה מדגיש שהסטודנטים התוקפניים לומדים בקיצבה ממשלתית מיוחדת. במילים אחרות, הם לומדים על חשבונם של משלמי המסים, גם משלמי מסים יהודים (שם, 16.2.1936).

השלטונות משתפים פעולה, לא רק בהסתר ובצורה פאסיבית, כי אם בצורה פעילה וגלויה בהגשמת התוכנית האנטישמית להחריב את הכלכלה היהודית. הנה פעל בבריצ'בה, מחוז סורוקה, למעלה משמונים וחמש שנים יריד שבועי. בלחצם של התעמלנים ממפלגתו של קוזה וגוגה הועבר היריד לכפר הקרוב באראבוי, מחוז באֶלץ. שינוי זה פגע בארבעת אלפים יהודים, אשר נשארו ללא אמצעי קיום. היהודים פנו אל הצירים מהמפלגה הליבראלית, שהשתתפו בממשלה, ודרשו מהם להתערב, היות וההעברה נעשתה ללא אישור השלטונות המרכזיים. אבל הצירים סירבו להתערב (רנאשטריה נואסטרה, 21.2.36).

החוקים המפלים יהודים נותנים אף הם תוצאותיהם. כיוון שלא סודר עניין ההתאזרחות שלהם, נמצאים 500—600 סוחרים יהודים בסכנת נישול מוחלט. וזאת על אף ההוכחות שהם חיו בביסאראביה בשנת 1918. יתר על כן, הוריהם חיו בביסאראביה, והם עצמם מילאו חובתם בשירות הצבא הרומני, אף־על־פי־כן לא אושרה להם האזרחות (קוריירול איזראֶליט, 23.2.1936). העיתונות האנטישמית מנהלת תעמולת זוועה בטענה שבביסאראביה נעשתה התאזרחות המונית של יהודים שלא היו זכאים לכך (אֶגאליטאטיה, 5.3.1936).

נוקשות זו של השלטונות היתה חולפת כליל כשהמדובר היה ביחס לאנטישמיים. התעמלן הידוע נוביצקי, שעליו דיברנו כבר, מתייצב בבית־הדין לערעורים ומבקש חנינה על כמה ממעשיו הפליליים. הוא מופיע בפני בית־הדין בחולצה כחולה, תלבושת היחידות של המפלגה הלאומית־נוצרית, עם שני צלבי־קרס. האחד על דש הבגד, והשני על העניבה, אם כי נשיאת תלבושת מפלגתית וסמלים נאסרו לפי חוק מיוחד. איש מהשופטים אינו מעיר לו על כך, ושום אמצעים אינם ננקטים נגד נוביצקי (שם, 6.2.1936).

בעיתונים היהודיים מופיעים כל הזמן כרוזים בבקשת עזרה לרעבים היהודים מדרום־ביסאראביה. הם מוסרים פרטים מזעזעים על המצב בצ'יטאטיה־אלבה, איזמאיל וטיגינה. מספר הנפגעים היהודים הוא כ־50 אלף (שם, 23.1.1936; קוריירול

איזראַליט, 16.2.1936). ההפליה מורגשת גם בהגשת העזרה לרעבים. הצלב האדום, המחלק עזרה לסובלים, מוציא את היהודים מרשימות הזכאים לעזרה כספית. כן, אין ליהודים גישה לבתי-התמחוי, שנפתחו ע״י הצלב האדום הרומני. היהודים השתתפו ישירות בתרומות לצלב האדום, ובאופן בלתי ישיר בתשלומי המסים לממשלה ולעיריות, ואלה הרי תרמו גם הן את חלקן לצלב האדום. ובכל זאת אין עזרה ניתנת ליהודים (אַגאליטאַטיה, 5.3.1936).

בסוף חודש מארס מוסר העיתון דימיניאצה מבוקארשט, כי זה חודש ימים שהתחדשו התקפות הסטודנטים הנוצרים נגד יהודי קישינוב. הרב צירלסון שואל עצתו של מושל-המחוז (פראַפּאַקט) אם לא כדאי שהיהודים יארגנו יחידות של הגנה עצמית (קוריירול איזראַליט, 22.3.1936). לפעמים נאלצים יהודים לברוח מהכפרים כדי למצוא מקלט באיזה מקום. כך קרה בכפר זובראַשט, שם הסיתו את האיכרים ביהודים. הללו בורחים לקישינוב ומשאירים רכושם הפקר, (אונזער צייט, 6.3.1936; אַגאליטאַטיה, 19.3.1936).

באפריל מתקיימות אסיפות, שאורגנו ע״י המפלגה הלאומית-נוצרית וע״י מפלגתו של ואַידה, בעיירות בעלות אוכלוסיה יהודית (קוריירול איזראַליט, מס׳ 14, 1936). בקישינוב מחללים בית-כנסת ברח׳ רוגאטקה-אורהיוב. משלחת יהודית מתייצבת בפני ראש העיר; הוא נותן פקודה למפקד המשטרה וזה אוסר כמה חוליגאנים (אונזער צייט, 22.3.1936). בכפר בולדוראַשט, מחוז לאַפושנה מתקיימת ועידה של המפלגה הלאומית-נוצרית. פורחים שם בפרעות ושודדים כמה חנויות ובתים יהודיים. הז׳אנדארמים מתערבים ומפסיקים את ההתפרעויות (אַגאליטאַטיה, 2.4.1936). בלילה הראשון של סדר פסח חוזרים החוליגאנים לפקוד את יהודי ז׳ובראַשט, מתנפלים על בתים, על חנויות של יהודים, שוברים שמשות, מכים יהודים. הללו בורחים מבתיהם, מסתתרים אצל גויים ידידים, או מבלים את הלילה ביער (אונזער צייט, 10.4.1936). בצ׳יטאַטיה-אלבה, מגלים בגימנסיה תא של משמר הברזל, המורכב מתלמידים בהדרכתו של מורה. התלמידים נאסרים, אבל משוחררים לאחר מכן, בנימוק שהוטעו (אַגאליטאַטיה, 16.4.1936). בבית-הספר למלאכה בקישינוב מכים התלמידים הנוצרים-לאומיים את התלמידים היהודיים. כשהמנהל מרחיק מבית-הספר כמה מן התלמידים העבריינים, מפגינים אנשי קוזה-גוגה ברחובות העיר. בעל-מלאכה יהודי נפצע קשה (אונזער צייט, 10.4.1936).

הבטאון הרשמי של גוגה, "Ţara Noastră", מברך בשמחה על ביצוע החוק של העברת הקרקעות מסביב למבצר סורוקה. החוק נתקבל ב-13 באפריל 1935 בפארלאמנט ואושר ע״י המלך ב-25.2.1936. העיתון של גוגה מגלה כי הנימוק העיקרי לחוק זה היה הצורך לגמור עם "הגיטו של מבצר סורוקה". בין אלה שהאדמה נלקחה מהם נמצאים גם בתי-תפילה יהודיים. העיתון של גוגה מסכם, כי מעשה סורוקה צריך לשמש דוגמה לביצוע ברוח של הלאומיות-הנוצרית (קוריירול איזראַליט, 7.4.1936).

ב-8 במאי מתקיימת בבאַלץ אסיפת עם של הלאומיים-הנוצרים. נואמים קוזה, גוגה וניקיפור רובו. השתתפו 20 אלף איכרים, שהובאו מכל הכפרים. הודות לאמצעי הבטחון, שננקטו ע״י המשטרה, נמנע פוגרום (אונזער צייט, 9.5.1936). באותו חודש מבקרים התעמלנים בכל הכפרים ומבטיחים לאיכרים חלוקת הרכוש היהודי (קוריירול איזראַליט, 20.5.1936). בוויסטרניצ׳אַן מחללים את בית-הכנסת הנמצא סמוך לתחנת הרכבת. שלושה תומכים של המפלגה הלאומית-נוצרית נאסרו כאשמים במעשה זה (אַגאליטאַטיה, 14.5.1936). כנופיה אחרת של חוליגאנים, שחזרו מקונגרס לאומי-נוצרי, אשר התקיים בהודורישטיה, נעצרה בקאלאראש, התקיפה יהודים ופצעה כמה מהם (שם, 14.5.1936). למרות ההסתה המוגברת בין האיכרים, מבינים הללו לעתים תכופות את המצב. כך, למשל, הם מסרבים לקחת בחשבון העברת היריד מבריצ׳בה. הרבה איכרים מעיזים להמשיך לבוא לעיירה זו לשם קניות. אבל הם מותקפים ומוכים ע״י כנופיות של חוליגאנים, בראשותו של נוביצקי, (שם, 20.5.1936).

יש גם גילויים של אומץ לב אזרחי. כך קרה באסיפה של מורי בתי הספר התיכוניים בביסאראביה, שהתקיימה ב-11 במאי 1936 (ואנזער צייט, 13.5.1936). משלחת של מורים מטימישואַרה (טרנסילוואניה) מציעה להנהיג נומרוס קלאוזוס ביחס לתלמידים יהודים ולהגביל זכויותיהם של המורים היהודים. אסיפת המורים הביסאראבים דחתה הצעה זו ברוב קולות (שם, שם). ברם, ב-6 במאי מופיע פרקליט המדינה בליווי שופט ושוטרים לערוך חיפושים בבית המרכז הציוני בקישינוב ולבדוק את החשבונות. החיפוש בא בעקב הלשנה של הלאומיים-נוצרים מקאהול, בה נאמר כי הארגונים הציוניים אוספים כספים למען ארץ ישראל רק למראית עין; למעשה נועדו כספים אלה לברית-המועצות (אונזער צייט, 7.5.1936). המשטרה אינה נוקטת שום אמצעים נגד חוליגאנים התוקפים יהודים בגני קישינוב כמעט ערב ערב (אונזער צייט, 22.5.1936). משמרות של סטודנטים-חוליגאנים מפריעים לחבריהם היהודים להיכנס לקורסים של הפאקולטה לאגרונומיה (אַגאליטאַטיה, 14.5.1936).

מדוע זוכים החוליגאנים להגנה בפני החוק? בישיבת הוועד המחוזי של המפלגה הליבראלית בקישינוב מודה מיניסטר-הפנים יון אינקולאַץ גלויות בקיומן של תנועות הימין הקיצוני. אבל הוא טוען שלא הוא יצר אותן ואיננו יכול לחסלן, "כי יש להן יסוד רוחני" (שם, 11.6.1936). מדוע מצהיר אינקולאַץ על "היסוד הרוחני" של התנועות האנטישמיות? ברור שניתן למצוא קשר ישיר בין הצהרה זו לבין מה שנמסר ע״י נ. יורגה שנה לפני כן. יורגה הוזמן אז לארוחת-צהריים אל המלך קארול השני, יחד עם אורחים אחרים. המלך אומר בעת השיחות: "פעולתו של ואַידה היא יעילה, משום שהפעולה האנטישמית עוברת מקודריאנו אל אדם יותר נבון ומחושב" (נ. יורגה, "זכרונות", כרך 7, עמ׳ 245). במלים אחרות, רמז ברור למדי, שראש-המדינה מוכן לסבול תנועות אנטישמיות, שיחלישו את משמר-הברזל, אשר היה מכוון נגד המלך.

באוקטובר 1936 מצהיר אינקולאַץ באורהיוב, כי הממשלה אחראית לסדר. ואם בכל זאת קורים "מקרים מצערים", הרי יש להבין כי המדינה אינה יכולה להיות "פנסיון של עלמות צעירות, בעלות נימוסי חברה, שם לא קורה שום דבר רע"... (אַגאליטאַטיה, 29.10.1936). לאמיתו של דבר, לא היתה המדינה "פנסיון של עלמות". אם מיניסטר הפנים מוכיח כי הוא מוכן

להיות סובלני כלפיהם, הרי היו החוליגאנים רשאים באמת לראות בכך עידוד.

ראינו כיצד אורגנו כל ההתקפות בתקופה זו ע״י קבוצות אנטישמיות, אבל לא ע״י משמר־הברזל. ״היסוד הרוחני״ של הלאומיים־הנוצרים, שזכה להכרתו של אינקוּלֶץ, מיניסטר־הפנים, פעל במלוא הקיטור. בשובם מאחד הקונגרסים שלהם, מעיזים אנשי הכנופיות של גוגה־קוזה למנוע כניסת היהודים לרכבת בקו יאסי—קישינוב; הם מתקיפים באבנים את בניין התחנה פאֶראוואל, שם נמלטו היהודים. וכשמגיעים הפורעים לקישינוב, ובראשם ציר הפארלאמנט האנטישמי והפורע הידוע ניקיפוֹר רוֹבּוּ, הם מתקיפים יהודים שישבו בבית־קפה. היהודים מתגוננים, ורוֹבּוּ עצמו מקבל מכות. שלושה סוחרים יהודים נאסרו על שהעֵזו להתגונן (שם, 11.6.1936).

בכפר קיסין־נאֶדז׳ימובה, מחוז חוֹטין, מכריח הכומר את האיכרים להירשם למפלגת הלאומיים־נוצרים (שם, 25.6.1936). בסורוקה מציתים תומכיו של ואַידה ושל גוגה חבילות העתונים הדימוקראטיים ״Adevărul״, ו־״Dimineaţa״. לאחר תלונה של מועצת הסוחרים נאסרו כמה חוליגאנים, אולם שוחררו באותו יום (אונזער צייט, 26.5.1936).

הציר בירקה (Bârca) מאורהיוֹב מפרסם גילויים אופייניים בדבר הקשרים בין הכנסיה והמפלגה הלאומית־נוצרית. מזכיר הקונסיסטוריה בקישינוב הופך את המיטרופוליה של קישינוב למועדון פוליטי ממשי. תנאי ראשון: כל הפקידים הכפופים לו חייבים להירשם למפלגה הלאומית־נוצרית (אֶגאליטאטיה, 9.7.1936). באורהיוב, בסיום קונגרס של מפלגה אנטישמית זו, נוסעים כל המשתתפים אל הכפר צ׳אֶקוּלטאֶן, לפרוע פרעות ביהודים; הללו ניצלו רק הודות לאמצעים שננקטו ע״י המשטרה (אונזער צייט, 2.8.1936). עד כמה שהכל היה תלוי ברצונם של השליטים המקומיים ובהוראות שניתנו ע״י האנטישמיים שבהם, ניתן לראות מכך שבקישינוב נסגרה קיטנה לילדים של ״אזע״. ההחלטה על סגירתה נתקבלה לאחר מאמרים בעיתונות האנטישמית ונאומים באסיפות (אונזער צייט, 6.8.1936). באותו חודש מציין הביטאון של התאחדות יהודי רומניה כי הכנופיות האנטישמיות בביסאראביה מרשות לעצמן ללבוש תלבושות היטלריסטיות ולענוד סמלים נאציים, על אף האיסור הרשמי; איש איננו מפריע להם (קוריירול איזראֶליט, מס׳ 28, 1936). כנופיה של לאומיים־נוצרים בעברה דרך העיירה מארקולאֶשט מחוז סורוקה, מכה את ראש העיר היהודי, מבלי שהשוטרים יתערבו (אֶגאליטאטיה, 3.9.1936). ולא רק בעיירה זו מתעלמים השוטרים מחובתם. מיניסטר ביסאראביה לשעבר בּוֹגוֹס (Bogos) מצהיר בראיון לעיתון ״Adevărul״, כי עבר דרך כל ביסאראביה והוא מעיד ״כי השלטונות הכפריים, ראשי הכפר, המזכירים והז׳אנדארמים, עוברים בשתיקה ועוזרים אפילו בצורה ברורה לפעולות התנועות האנטישמיות״. התעמלנים שלהם, מדגיש המיניסטר לשעבר, פונים אל האינסטינקטים הפרימיטיבים ביותר, בעזרת נוסחאות פשוטות; הם מצליחים כיוון שהם מחזיקים את האיכרים בתקווה לחלוקת קרקעות נוספות. מבטיחים לאיכרים שיחזרו אל האנארכיה בשטח הקרקעות, כפי שהיתה קיימת עם פרוץ המהפיכה של 1917 ונמשכה עד לכניסת הצבא הרומני (שם, 17.9.1936), ובאותו הזמן מאשימים תעמלנים אלה את היהודים בקומוניזם!...

עם התחלת שנת הלימודים החדשה נסגרה בקישינוב הפרו־גימנסיה היהודית, לאחר קיום של 20 שנה, שהוחזקה ע״י חברת ״עוזרי־המסחר״ (אונזער צייט, 25.9.1936). והנה עומדת לבוא מכה נוספת, נגדה מוחה התאחדות העיתונאים בביסאראביה. הבטאון של המפלגה הליבראלית בביסאראביה ״Gazeta Basarabiei״ דורש שבביסאראביה ירשו רק הופעת עיתונים רומניים, ואילו אלה שביידיש וברוסית ייסגרו (אונזער צייט, 16.9.1936). חודש לאחר מכן יוצא המארשאל אווארֶסקו, ראש־ממשלה לשעבר, בהתקפה על האנטישמיות ועל הערבוביה הנעשית בין קומוניזם לשמיות. העיתונות האנטישמית מתקיפה אותו, והמארשאל עונה שהוא איננו לא אנטישמי ולא קסינופוב, כלומר שונא־זרים. הוא בעד זה שהרומנים ייהנו מזכויות של אומה רומנית בכל שטחי החיים, אבל בדרך של התפתחות נורמלית (אֶגאליטאטיה, 15.10.1936).

בכפרים באלוֹטינה וקוּחנאֶשט, מחוז באֶלץ, אירעו פרעות אנטישמיות. מכים יהודים, שוברים שמשות בבתים ובחנויות. המתקיפים נושאים תלבושות ״המשמרות הכחולים״ (״נושאי־הרמחים״) של המפלגה הלאומית־נוצרית (שם, 1.10.1936). בכפר דרוג׳אֶנין שליד פאלאֶשט מתנפלים 200 חוליגאנים על בית־מסחר־לספרים של יהודי. בראש המתנפלים עומד מורה. הפורעים גונבים את כל הסחורה מהחנות וכל הרהיטים והחפצים מתוך הבית. הם רצו גם לרצוח את הסוחר ובני ביתו, אבל הללו ניצלו, בהתחבאם אצל איכר אחד. תלונה על המקרה לא הביאה לשום תוצאות (שם, 29.10.1936).

בסתיו 1936 תוקפת בהלה ממש את כל בעלי־המלאכה והפועלים היהודים. מופיעה פקודה מיוחדת, שעד ל־30 באוקטובר 1936 יש להחליף את כל הפנקסים המיוחדים, פנקסי־אומן, אבל פנקסים חדשים יימסרו רק לאזרחים. אחוז גבוה של בעלי־המלאכה והפועלים לא היתה להם אזרחות רומנית (אונזער צייט, 11.11.1936). שנתיים לפני כן הוסכם שגם לא־אזרחים, וכן אלה שנשכחו בזמן סידור רשימות האזרחים, רשאים לבקש ולקבל פנקסי־אומן. הרבה יהודים ממחוז לאפושנה הגישו בקשות כאלה, והן אושרו. פרקליט המחוז הגיש אמנם ערעור שהתקבל, והרבה בקשות, שאושרו ע״י בית־המשפט המחוזי, בוטלו לאחר מכן (אֶגאליטאטיה, 10.10.1936). בדצמבר 1936 מגיש העיתונאי האנטישמי פאמפיל שייקארוּ הצעת חוק בפארלאמנט למען בדיקה־מחדש של האזרחות, כדי לבטל אזרחותם של אלה שזכו בה ״בטעות״ או ״בגניבת הדעת״ (שם, 24.12.1936). שנה לאחר מכן עתידה ממשלת גוגה־קוזה לבוא בחוקה כוללת של בדיקה־מחדש של האזרחות.

עד כמה שהיה קשה המצב בשטח ההתאזרחות ניתן ללמוד מתוך הצהרתו של סגן־ראש־העיר היהודי בקישינוב, שבא לבוקארשט בראשית 1937 כדי למסור לממשלה אינפורמאציה על המצב. מדובר היה ברבבות משפחות בביסאראביה, שהיו יוצאות חבל ארץ זה, ועל כן זכאיות לקבל את האזרחות, אבל הן נשארו מחוץ לרשימות משום הזנחה או משום שלא בוצעו בהתאם להוראות החוק. הוועדות המיוחדות, שאותן כבר הזכרנו, בדקו את המקרים, אישרו את הזכאים לכך ומחקו את השאר. אולם לפני פירסום הרשימות הסופיות עסקו הסיגוראנצה והפרקליטים המחוזיים בערעורים לאין סוף. הרבה מערעורים אלה נידונו שלא בנוכחותם של המעוניינים, והללו הפסידו את אזר־

חותם. עד כמה שפרוֹצידורה זו היתה שרירותית תוכיח העובדה, כי היו משפחות שבהן חלק זכה באזרחות והחלק הפסיד אותה !... מן הראוי לציין כי ביזמתה של מועצת עיריית קישינוב נמחקו מרשימת האזרחים כל חברי הפארלאמנט לשעבר מביסאראביה, כדי להכריח שינוי חוקת ההתאזרחות וכדי לאפשר קבלת הזכויות (שם, 21.1.1937). באותו זמן, בערך, מפרסם בית-המשפט המחוזי בקישינוב את פסק-הדין שלו, הקובע כי הקטינים מהפרובינציות החדשות רשאים לבקש אזרחות רומנית, אפילו קיימת הצהרה בכתב של הוריהם על ויתור על האזרחות הרומנית (שם, 4.2.1937). היו אם כן, גם מדינאים ושופטים, אשר הבינו איזה אי-צדק נעשה בשטח זה של ההתאזרחות. אבל זו היתה מלחמה שלפני השעה האחרונה, על סוף החלפת השלטון והקמת ממשלה של הלאומיים-נוצרים.

אולם הביצוע למעשה עובר לידי הגופים המקצועיים. הללו מושפעים כולם מהנומרוס קלאוזוס. ככה דוחים בקישינוב בקשתו של סוחר יהודי לרשום את העסק שלו, בטענה שהוא איננו אזרח רומני. הסוחר פונה לבית-המשפט, השופט הממונה על משרד הביקורת של המפעלים המסחריים מאשר את בקשתו. לשכת המסחר מערערת בפני בית-הדין המחוזי נגד אישור זה, וזוכה. בית-הדין המחוזי קובע שיש צורך באישור מוקדם של מיניסטריון העבודה. במקרה אחר של יהודי, שסירבו לאשר אזרחותו, אישר בית-הדין המחוזי הרשמת העסק, בנימוק שביסאראבים, שאין להם אזרחות זרה ואין להם גם זכות לאזרחות רומנית, אינם יכולים לזכות בטיפול כמו בזרים (שם, 22.5.1936).

המוסדות העליונים של המדינה הבינו כי בעניין הבדיקה-מחדש של האזרחות יש מקום להתחייבויות הבינלאומיות, ויש להתחשב בהן. בפברואר מחזירה המועצה המחוקקת לפארלאמנט את הצעתו של שייקארו בדבר הבדיקה-מחדש של האזרחות, בהערה שהיא חסרה דוקומנטאציה, אינה מתבססת על דברים קונקרטיים ועלולה לתת מקום לסיבוכים בינלאומיים בקשר להתחייבויות שרומניה לקחה על עצמה עם הסכמי השלום (שם, 4.2.1937).

כמה גופים פרופסיונאליים בביסאראביה מתנגדים בכל זאת לנומרוס קלאוזוס. נוסף להתנגדות המורים, שהוזכרה כבר, דוחה איגוד עורכי-הדין באיזמאיל את ההצעה לפרופורציה אֶתנית (שם, 18.2.1937). בקונגרס של איגודי עורכי-הדין מכל הארץ דיברו נציגי המחוזות באָלץ וצ׳יטאטיה-אלבא נגד הרומניזאציה, כלומר נגד גירוש היהודים (שם, 27.5.1937). חודש לאחר מכן מתכנסים בקישינוב נציגי עורכי-הדין מבתי-המשפט לערעורים שבביסאראביה. הם מצביעים בעד החלטה התובעת לכבד את הקונסטיטוציה ולהוציא את הפוליטיקה מאגודות עורכי-הדין (שם, 24.6.1936).

באותו הזמן בערך מגיע לביסאראביה המלך קארול השני לחנוכת הסאנאטוריום בבּוּגאז ושדה-התעופה בבריסובקה. בנאומו הוא נותן ביטוי לקורת-רוחו כי בביסאראביה, שיש בה הרבה מיעוטים, "רוח הרומניזם החדש כובשת" (שם, 5.7.1937). הצהרות כאלה מביאות לידי יאוש את המורים, השופטים ועורכי-הדין, שנלחמו נגד השוביניזם. "הרוח החדשה של הרומניזם" פירושה בימים ההם מלחמה ביהודים והוצאתם מתוך כל הגופים הפרופסיונאליים. ואכן, כמה חדשים לאחר מכן, כאשר המלך מינה את גוגה לראש-ממשלה, **הוא עתיד להביע בנאומים פומביים** תמיכתו בתוכניותיהם של שני מנהיגי האנטישמיות הרומנית.

בינתיים נמשכת ההסתה האנטישמית בביסאראביה, תוך שימוש באותם אמצעים דימאגוגיים. שוב, בכמה מחוזות שבין הפרוט לדניסטר, מבטיחים נציגי המפלגה הלאומית-נוצרית לאיכרים ולדרי הפרברים חלוקת האדמות, הבתים והרכוש היהודיים. הם אפילו עורכים רשימות של אלה הזכאים לחלוקה (שם, 27.5.1937). העיתון Viitorul, בטאון המפלגה הליבראלית, שהיתה עדיין בשלטון, נותן אות אזעקה וטוען שמפלגות הימין הקיצוני משתמשות בשיטות אנארכיות ומפיצות בביסאראביה רעיונות מסוכנים בדבר חלוקה מוחלטת של הקרקעית והרכוש בכפרים ובערים. העיתון מציין כי בין התעמלנים נמצאים הרבה יוונים ורוסים, המופיעים פתאום כחדורי אהבה רבה לאיכרים (שם, 19.8.1937). להסתה יש תוצאות. לפעמים אנו עדים להתפוצצות של שגעון. בכפר קוז׳ושנה מנסה איכר אחד להרוג את ידידו היהודי בעזרת מקל. הוא טוען שבאותו ערב נשבע כי ירצח את היהודי הראשון שיפגוש בדרכו. כיוון שלא פגש יהודי אחר, עליו לרצוח את ידידו, כדי לקיים את הנדר. לצעקות הקרבן ניצל היהודי ע״י שכנים. הוא הוכנס לבית-חולים, והתוקפן נאסר (שם, 22.7.1937).

בטיגינה מתנפלים 30 חוליגאנים מזויינים באקדחים ובמטילי-ברזל על יהודים בגן העירוני ופוצעים כמה מהם. באותו ערב שוברים שמשות בבתים ובחנויות של יהודים. המשטרה פותחת בחקירתה רק למחרת היום (שם, 16.9.1937). לא תמיד מגיעה המשטרה מאוחר מדי. בקישינוב נאסרו שני יהודים, אשר העזו להתגונן נגד חוליגאנים, שהתקיפו יהודים ברחוב (שם, 30.9.1937).

עד לסופה של אותה שנה אין לציין מאורעות מיוחדים בחייה של יהדות ביסאראביה. ב-28 בדצמבר 1937 ממנה המלך קארול ממשלה בראשותם של גוגה-קוזה, כדי למנוע בכך הקמת ממשלה של משמר-הברזל.

בבחירות, שהתקיימו בזמן שלטונו של טאטאראֶסקו כראש-ממשלה, לא זכתה מפלגת השלטון, המפלגה הליבראלית, למינימום של 40 אחוז, המבטיח לפי החוק את הרוב הפארלאמנטארי. לעומת זאת מקבלות המפלגות האנטישמיות רבע מכלל הקולות — אלה הן: משמר הברזל, עם 15.6 אחוזים (70 צירים), והלאומיים-נוצרים עם 9.8 אחוז (עד 36 צירים, מכלל 578 צירי הפארלאמנט). היתה זו הפתעה צפויה, כיוון שנאומו של המלך בביסאראביה היה סמלי. אבל גם שורה שלמה של הפגנות העידו כי משמר-הברזל והאנטישמיות בכללה כובשים את הציבור. ב-11 בפברואר 1937 מובאות גופותיהם של מוֹצא ומארין, שנפלו בספרד, כאשר נלחמו לצידו של פראנקו נגד הריפובליקאנים. בהזדמנות זו מתקיימת הפגנה לגיונרית, המקבלת אופי של התפרצות מיסטית-דתית. ברחובות הבירה "צועד קודריאנו כמלך מאחורי הארונות. הציבור כורע על ברכיו. בלוויה משתתפים גם שגרירי ספרד וגרמניה" (יורגה, זכרונות, כרך 7, עמ׳ 398). ובינתיים, כתוצאה מהבחירות, עלה משמר-הברזל למצב של המפלגה השלישית בגודלה במדינה (פאטראשקאנו,

תחת שלוש דיקטאטורות, עמ' 92). המנהיגות הכללית אינה מוצאת דרך אחרת למלחמה בקודריאנו אלא ע״י התחרות באנטישמיות. א. ק. קוזה נבחר כחבר באקדמיה ומתקבל חגיגית למוסד זה באפריל 1937. אפילו יורגה מוצא כי דבריו של קוזה במעמד זה אינם מתאימים, "הוא מדבר על מלחמתו ועל תוכניותיו ומביע תקווה שבקרוב ינצח" (יורגה, שם, עמ' 413). ובכל זאת הוא כותב מאמר נלהב בשבחו של קוזה (שם, עמ' 412). בסופה של אותה שנה נואם גוגה באקדמיה על "הספרות שהורעלה ביודאיזם". ציבור עצום בא לשמוע, ומחיאות כפים סוערות מלוות את ההרצאה האנטישמית. יורגה מביע הערצתו, משום "שאמר דברים גלויים" (שם, עמ' 414). ביוני — קונגרס של הליגה לתרבות ביאסי. על סדר־היום "הרומניזאציה של יאסי" (יורגה, שם, עמ' 422). ב־31 באוקטובר מתקיימת אסיפה שלא מן המניין של הליגה לתרבות לשם דיון בסכנה הכלכלית מצד היהודים (נ. יורגה, שם, עמ' 427). ההסתה באה מכל הצדדים. מובן שגם הכנסיה לא פיגרה. באוגוסט 1937 מפרסם הפאטריארך מירון קריסטיה, ראש הכנסיה הרומנית, מכתב גלוי, בו הוא מביע דאגותיו נוכח "פלישת היהודים". יורגה מסכים לתוכנו ומציינו "כמכתב של מחשבה עליונה ובעלת הרגשה רומנית עמוקה" (שם, עמ' 423).

ב־1 בדצמבר 1937 מפרסם קורנאֶל קודריאנו הצהרה פומבית נגד בנות־הברית המסורתיות של רומניה ותובע מדיניות חוץ מותאמת לזו של רומא וברלין.

ממשלת גוגה־קוזה נשארה בשלטון 44 יום בלבד. אבל תקופה זו הספיקה כדי שתפרסם צו־בסמכות־חוק בדבר בדיקה־מחדש של אזרחות היהודים וכדי שתסגור את העיתונים הדימוקראטיים הגדולים "אדאֶוורול", "דימיניאצה", "לופטה" ואחרים, והופעתם לא חודשה גם לאחר נפילת הממשלה האנטישמית.

ב־10 בפברואר 1938 מוקמת ממשלה מורכבת מראשי־ממשלה לשעבר, ובראשה ראש־הכנסיה, הפאטריארך מירון קריסטיה. הקונסטיטוציה מתבטלת, המפלגות הפוליטיות מתחסלות, הצנזורה מתרחבת, המצב הצבאי הזמני נהפך למצב־קבע חוקי; לפי צו מיוחד מיום 18 בפברואר 1938 נסגרת העיתונות היומית והפריודית בשפת המיעוטים — עברית, יידיש רוסית וגרמנית — וביניהם "אונזער־צייט" ו"ערד־און־ארבעט", "אשכולות", "תרבות", "שורות" "פארן יידישן קינד" ואחרים; מתחילה הדיקטאטורה של המלך (על תקופה זו פרטים ב"המדיניות היהודית של הדיקטאטורה המלכותית ברומניה" ב"ציון", רבעון למחקר תולדות ישראל, שנה כ״ט, חוב' א—ב, ירושלים תשכ״ד, עמ' 133—152). ב־10 באפריל נערכים מאסרים המוניים של פעילי משמר־הברזל, ובמשפט המתקיים לאחר מכן נידון קורנאֶל קודריאנו לעשר שנות מאסר. המלך מנסה לשלוט באמצעים דיקטאטוריאליים. בנובמבר 1938 נהרגים קורנאֶל קודריאנו ועוד 13 מנהיגים של משמר־הברזל, באמתלה שניסו לברוח בזמן שהועברו מבית־סוהר אחד למישנהו. סופם של הרוצחים ממשמר־הברזל היה, איפוא, לפי הכתוב: "על דאטפת אטפוך, וסוף מטיפיך יטופון". אבל תורתם האנטישמית של הרוצחים שנרצחו לא נעזבה. בינואר 1938 מצהיר יון מיכאלאקה, מראשיה של מפלגת האיכרים־הלאומיים, כי מפלגתו היתה מאז ומתמיד בעד "רומניה של הרומנים". וירג'יל מאג'ארו, מי שהיה מיניסטר הפינאנסים בממשלתה של מפלגה זו, תובע אף הוא "רוויזיה של האזרחות של כל היהודים שנכנסו לארצנו לאחר המלחמה, ואילו את הוותיקים יחליפו רומנים מוכנים היטב"... "העיתונות של מפלגת האיכרים־הלאומיים מתחילה להתחרות בדימאגוגיה לאומנית עם הדימאגוגיה החוליגאנית של הימין הקיצוני. העיקרון 'חסות לעבודה הלאומית' נעשה פזמון חוזר יומיומי" (פאטראשקאנו, תחת שלוש דיקטאטורות, עמ' 89).

הידיעות על מצבם של יהודי ביסאראביה מגיעות עתה נדירות יותר ויותר לעתונות. העתון "אוניברסול" ממשיך בהסתה וכותב שמוכר עיתונים הוכה בקישינוב, בידי יהודים, בחודש יאנואר, על שום שמכר עיתונים אנטישמיים. כן מודיע הוא שהיהודים הפסיקו לקנות סחורות אצל האיכרים מאז הגיעו גוגה־קוזה לשלטון, ומשום כך חזרו האיכרים לכפריהם עם התוצרת שלהם (אֶגאליטאטיה, 18.1.1938). גיאורגי קוזה, בנו של הפרופסור והצורר הזקן, שהיה אז מיניסטר העבודה, מצהיר כי ביקר בביסאראביה ובדק את צרכיהם של עובדי הכפיים והאינטלקטואלים: "עלינו להתחיל, על אף כל הקרבנות, בדרך של ביצוע ראדיקאלי. קודם כל להחליף את הז'ידאנים בפועלים נוצרים מוכנים היטב" (שם, 2.2.1938). בבלץ אוסרים, לפי פקודת מושל המחוז, (הפראֶפאֶקט) על היהודים את השימוש ברוסית או בשפה "הז'ידובית" במוסדות ציבוריים, מסחריים, ואפילו ברחובות. כל "רומני טוב" נדרש למסור למשטרה את העוברים על הוראה זו (שם, שם). עתה מתחילים להרגיש גם בתוצאות החוק לרוויזיה של האזרחות. עורכי־הדין היהודיים בחוטין ובטיגינה מושעים מעבודתם, בטענה שעתידים לבדוק מחדש את אזרחותם; עורכי־דין אלה פונים בערעור לצ'רנוביץ, כיוון שהיו כפופים למרכז זה. חבריהם הנוצרים מצליחים להשיג העברת הדיון ליאסי, משום שבצ'רנוביץ יש יותר מדי יהודים באיגוד עורכי־הדין (שם, 16.3.1938).

שנת 1939, עומדת כולה בעיקר בסימן הבדיקה־מחדש של האזרחות. בסוף שנת 1939 מופיעות בעיתון הרשמי סיכומי המיבצע של בדיקת האזרחות לפי חוק ממשלת גוגה־קוזה. בביסאראביה עברו את הבדיקה 56,979 ראשי־משפחה. נדחו 7,026 מקרים, משום שלא הגישו את התעודות בזמן. 12,234 מקרים נמחקו מרשימות האזרחים, כיוון שלא מילאו אחרי התנאים כנדרש בחוק. בדרך כלל הגיע ביטול האזרחות בכל המדינה לכדי 36.7 אחוז (שם, 6.12.1939). מתוך כמה מקרים ניתן ללמוד באיזו אווירה נעשתה הבדיקה. בדו״ח של הקהילה היהודית מצ'יטאטיה־אלבא מצויין, כי בסתיו 1939 ניתן ע״י השירות המשפטי של הקהילה עזרה משפטית בבדיקת האזרחות ליהודים. מאות משפחות ניצלו מהסבל שעלול היה להיגרם להם ע״י הפסד האזרחות. לרבים ניתנה גם עזרה כספית כדי להשיג התעודות הדרושות. ובכל זאת הפסידו הרבה יהודים את אזרחותם ונהפכו למעמסה על התקציב לעזרה סוציאלית של הקהילה (טריבונה יאֶוראֶיאסקה, 14.9.1939). מי שחי בימים ההם יזכור בכמה הוצאות וטרחות היה קשור עניין הזכיה בבדיקה. נסיעות לערים שונות, שלמונים לפקידים מושחתים, שהצטרכו לתת את התעודות, וכו'. הקהילות היהודיות מילאו אז תפקיד חשוב ביותר בעזרה שהגישו.

בסורוקה נערך משפטם של 11 היהודים שהואשמו בשימוש בתעודות מזוייפות בזמן הרוויזיה של האזרחות. בעניין נסתבכו

גם כמה פקידים ועדים אחרים, שמסרו עדותם לטובת היהודים (אֲגאליטאטיה, 6.12.1939). **בקישינוב בודקים את התיקים של** הסוחרים הגדולים שאין להם אזרחות, כדי למחוק אותם מתוך רשימות בעלי העסקים המסחריים (שם, 22.11.1939). באותו זמן מביא ניקולאֶסקו ריץ, אחד מראשי המסחר ברומניה, בפני הסנאט, סטאטיסטיקה שתפקידה להסית: בביסאראביה יש 5,209 עסקים מסחריים של רומנים לעומת 22,267 של זרים (שם, 2.11.1939). כך מתבהרת הכוונה האמית׳ת של חוק הבדיקה מחדש של האזרחות הרומנית: לא כדי לשלול מן היהודים איזה תואר־כבוד, כי אם לנשלם מכל אמצעי קיום, בטענה שיש לאזן את הפרופורציה הלאומית בכל הסקטורים הכלכליים.

אשר לאווירה הפוליטית, די אם נזכיר שבסתיו 1939 נרצח ראש הממשלה ארמאנד קאלינאֶסקו בידי הלגיונרים. כתגובה באה הענשה אכזרית ביותר של לגיונרים. עשרות מהם נורו, וגופותיהם הונחו או הוקעו בכיכרות הראשיות לעיני הציבור. אין להתפלא על שבמצב כזה, עם התחזקות הדיקטאטורה המלכותית, נעלמו הפרעות האנטישמיות. אבל הפוגרום הקר נמשך ללא הפסקה. כדאי לציין עובדה מעניינת: בדרך כלל קושרים את האנטישמיות עם המצב הכלכלי. אולם לא כן היה המצב ברומניה של אותן השנים. לאחר המשבר הכלכלי משנות 1929—1932, וכתוצאה מהמשבר המדיני בעולם, "חל שיפור יחסי ניכר בכלכלה הרומנית". למן שנת 1933 עולה הייצור בתעשיה, חוסר העבודה יורד, המסחר החיצוני מתרחב. המשבר בחקלאות נשאר עד 1935, אבל גם הוא נשבר. הכלכלה הרומנית נמצאת בעליה גם אחרי 1937 ונפסקת רק עם פרוץ המלחמה (פאטראשקאנו, עמ' 117—118) ערך הייצור גדל מ־64 מיליארדים ליי בשנת 1937 עד ל־76 מיליארדים ב־1939 (שם, עמ' 133).

עוד עניין חשוב ראוי לציון. הקשרים הכלכליים עם גרמניה מתהדקים יותר ויותר (שם, שם). די להזכיר, כי בשנת 1932 מייצאת רומניה לגרמניה 12.4% מכל היצוא שלה, ואילו במאי 1938 מגיע היצוא לגרמניה עד ל־55% מכלל היצוא הרומני (שם, עמ' 61). אבל גרמניה אינה מסתפקת בקשרים כלכליים בלבד. היא מנסה להתערב בחיים הפוליטיים של רומניה. ביולי 1938 עורכת הסיגוראנצה חיפוש מפתיע במשרדים של הנציגים המסחריים של "י. ג. פארבנאינדוסטרי" ומוצאת שם תעודות בקשר למימון הפעולה האנטישמית ברומניה ע"י חברה זו. רק בחדשים האחרונים חילקו ארבעה מיליון ליי. בחודש מארס אותה שנה דרש נציגה של פארבנאינדוסטרי להגדיל את ההקצבה בשביל משמר־הברזל (שם, עמ' 60).

בינתיים מתחוללים שני מאורעות בינלאומיים, אשר לא נשארו בלי השפעה על האוריינטאציה של רומניה. היטלר כובש את אוסטריה ב־12 במארס 1938, וב־29 בספטמבר מתקיימת ועידת מינכן, שבעקבותיה מסכימות אנגליה, צרפת ואיטליה למסור להיטלר את חבל הסודיטים. אבל מה שעשה רושם קשה בבוקארשט היה הדיקטאט של וינה מ־29 באוקטובר 1938, שבעקבותיו נמסרו להונגאריה שטחים מסלובאקיה. לא היה זה סוד שהונגאריה תבעה את טרנסילוואניה, שסופחה לרומניה בשנת 1918. הממשלה הרומנית, או, יותר נכון, המלך קארול השני, ניסה להתקרב לגרמניה הנאצית. נסיונות ראשונים בכיוון זה נעשו כבר באוקטובר 1938. לאחר הכנה דיפלומאטית, שנמשכה כחודשיים, נוסע קארול לביקור בגרמניה ונפגש עם היטלר בבאֶרכטאֶסגאדן ב־24 בנובמבר 1938.

ב־25—26 בנובמבר 1938 נפגש מלך רומניה עם גאֶרינג כדי להניח את היסודות לשיתוף פעולה כלכלי. בפגישה נוכחים הלמוט וולטאט, מנהל המשרד לתוכניות ארבע השנים, שבראשו עמד גאֶרינג. ב־29 במארס 1939 חותם וולטאט בבוקארשט את ההסכם הכלכלי עם רומניה, לפיו נקבעה הוצאת היהודים מענפים כלכליים שלמים. הגרמנים הודיעו קודם לכן לרומנים על התנאים הללו. חתימת החוזה נעשתה תחת לחץ אולטימאטיבי של פאבריציוס וולטאט, שנתנו לרומנים 24 שעות לשיקול והחלטה. באותו זמן מתקיימת בבוקארשט, בלילה שבין 30—31 בינואר 1939, פגישה בין המיניסטר לענייני־חוץ של רומניה גריגורי גאפאֶנקו והשגריר וילהלם פאבריציוס. מתוך הדו"ח הטלגראפי של פאבריציוס אנו למדים שגאפאֶנקו הבטיח לשגריר הגרמני כי "הריאורגניזאצ׳יה של המדינה הרומנית תקח במידה מסוימת כדוגמה את הנאציונאל־סוציאליזם ואת הפאשיזם". לשאלתו של פאבריציוס בנוגע ליהודים ענה לו גאפאֶנקו שהיהודים, אפילו אלה שהוטבלו לנצרות, יוצאו מחיי הכלכלה. "הקו הוא אנטישמי", הבטיח גאפאֶנקו, וכן הבטיח מיניסטר החוץ הרומני שהוא יציג לפני המלך את השאלה בדבר "הרחקת היהודים". אבל פאבריציוס הוא קטיגורי מאד ומעמיד תנאי: "הצעד הראשון להתקרבות היא מדיניות ברורה לגבי היהדות הבינלאומית והרחקתם המוחלטת של היהודים מהעיתונות" במברק מ־14 בפברואר 1939 מדגיש פאבריציוס, כי אם תתגשם ההתקשרות הכלכלית ההדוקה, "רומניה תהיה יותר ויותר רחוקה מהשפעתן של מעצמות המערב, של ברית המועצות וכתוצאה מכך גם מהשפעת היהדות".

(Max Muenz, Die Verantwortlichkeit fuer die Juden-verfolgungen im Ausland waehrend der national-sozialistischen Herrschaft, Berlin 1958, s. 140—141; A. Hillgruber, Hitler, Koenig Carol und Marschall Antonescu, Wiesbaden 1954, s. 42—48).

הכרת־התודה הגרמנית על כל הוויתורים שנעשו ע"י הרומנים התבטאה בסעיף 3 של הפרוטוקול הסודי, אשר צורף להסכם הגרמני־סובייטי מ־23 באוגוסט 1939. בסעיף זה נמסרת ביסאראביה לרוסיה. היטלר נתן הוראה זו לריבנטרופ אישית (הילגרובר, שם, עמ' 56—57). מובן שלממשלה הרומנית לא נודע קודם כלום על כך.

למן חודש דצמבר 1939 מתחילה רוסיה להעלות בפומבי תביעותיה לביסאראביה. ריבנטרופ רומז לרומנים שיש להיכנע לתביעה הסובייטית (ברושאט, עמ' 112; Gafencu—Vorspiel, s. 344). ביוני, כאשר מתפרסם האולטימאטום הרוסי, מייעץ היטלר למלך רומניה "לא להתנגד" "בהתאם להתחייבויות שלקחנו על עצמנו במוסקבה" — כותב ריבנטרופ (Joachim von Ribbentropp, Zwischen London und Moskau, 1961, s. 227).

במחקרנו המיוחד על טבח יהדות ביסאראביה הראינו כיצד נעשה כיבוש זה סימן להתחלת פעולה אנטישמית בקנה־מידה ענקי. היתה זו למעשה פעולה להסחת דעת הקהל מהאחריות הגרמנית בעניין ביסאראביה. היינו רוצים לתת כאן, בסיום

תיאורנו את המשטר הרומני בביסאראביה בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, כמה הערכות שנכתבו בקיץ 1940, לאחר כיבושה של ביסאראביה ע״י הרוסים. הכותב הוא פרופ׳ נ. יורגה, היסטוריון, מי שהיה ראש ממשלה ומדריך ותיק של הרומנים בדרך השוביניזם הלאומי. מלבד ההסתה, שנגרמה ע״י עצם הכיבוש ונסיגת הצבא הרומני מביסאראביה, מראה הרשימה של יורגה איך ראו מנהיגים רומניים את יהדות ביסאראביה. בשלישי ביולי 1940 כותב יורגה בעתונו "Neamul Românesc" כי אדמת המולדת משוסעת מקול מחיאות הכפיים של הז׳ידו־בים. ואילו ב־10 ביולי: ״הרי זה ברור שבבוקובינה ובביסא־ראביה יידו יהודים אבנים בחיילים שלנו וניסו לפרק נשקם, ומשום כך זכו בתוצאות״. יש בכך הכרה בפרעות ביהודים, המסתתרת מתחת לביטוי ״זכו בתוצאות״. מן הראוי להזכיר מה שכתב אותו נ. יורגה בזכרונותיו על הצורה בה קיבלו את הצבא הרומני בשנת 1918, הרומנים, שעה שצבא זה הגיע לשם. הנה מה שכותב יורגה בשנת 1918, ב־7 ביאנואר: ״לאונגאן נכנסו חיילינו לאחר מלחמה. ישנם פצועים והרוגים. והחיילים הרומניים שודדים. בקרונות אני שומע רומנים הלוע־גים בשנאה רבה לרומניה. מכים את הקצינים שלנו, מפרקים נשקם, שודדים אותם, בטענה שכן נהגנו גם אנו עם הרוסים״ (נ. יורגה, זכרונות, כרך א׳, 237—236). האם הציע יורגה גם אז שכל הרומנים מביסאראביה ״ישאו בתוצאות״, האם גם אז הסית נגדם, כשם שהסית נגד היהודים בשנת 1940 ?

בשנת 1940, מתאר נ. יורגה, כהמשך למאמרו מ־10 ביולי 1940, את דמותה של יהדות ביסאראביה וטובל לשם כך את קולמוסו ברעל של שנאה אנטישמית: ״בנסיעותי לצרכי מחקר, ובתור ציר של אורהיוב... הצלחתי להכיר את הז׳ידובים שם, ואני יכול לציין את דמותם האֶתנית, החברתית והמוסרית... הם לא צאצאים לאלה שחיו בפלשתינה העתיקה. ארץ כה קטנה לא יכלה להבטיח ריבוי כה גדול. הללו הם כוזרים מונגוליים, אומה מונגולית שעברה בימי־הביניים אל היהדות, אומה שהיתה שליטה ומנצלת בתקופתה האלילית.

בתור אֶלמנט חברתי ומוסרי מהווים אלה מביסאראביה המון הנמצא בתסיסה בלתי פוסקת, שאינו מסוגל להקים משק. קאלאראש, קאלאראשובקה שלהם, בלי רחובות ובלי שכונות. אפילו גיטו אין להם, כי אם תחנה ארעית סינית בלבד. ומבחינה פוליטית, אלה שטענו כי אני הציר שלהם, שלחו אלי נערות כדי שאטפל בביטול משפטי־ההברחה שלהם. מבחינה פוליטית אין להשתמש בהם. הם נתנו רק פארלאמנטארי אחד ערום, חצוף ומגוחך״.

ב־12 ביולי הוא כותב: ״בצ׳יטאטיה־אלבה ובטיגינה מתנופף הדגל הרוסי, והז׳ידובים ניצחו״.

כזאת היתה, איפוא, יהדות ביסאראביה בעיניו של אחד מחשובי המחנכים של דעת הקהל הרומנית, ״אומה שליטה ומנצלת, אלילית, המון שלא שבע מעולם, חסר אפשרות להקים משק, כנופיית מבריחים״. במאמרו מ־12 ביולי 1940 משווה נ. יורגה את היהודים ל... כינים, בלי להיות מקורי מדי בשטח זה, שהרי קוזה וגאֶבאֶלס קדמו בהשוואות אלה. גם יתר הגידופים של יורגה לא היו מקוריים, וכל השכבה האינטלקטואלית הרו־מנית השתמשה בהם במשך עשרות בשנים, ב״יחו של ״ההיס־טוריון הגדול של האומה״.

ד״ר ת. לביא

יהודי ביסאראביה בימי מלחמת העולם השניה

1. נסיגת הצבא הרומני מביסאראביה (1940)

תקופת הדמים של חיסול יהדות ביסאראביה התחילה עם פרוץ המלחמה נגד ברית המועצות, ביוני 1941. אולם לתקופה זו קדמו שני שלבים אשר ״בישרו״ ליהודי הפלך את הצפוי להם: 1. נסיגת הצבא הרומני מגבולו בסוף יוני 1940; 2. כיבושו הראשון ע״י הסובייטים. בנוגע לשני השלבים האלה, ובעיקר לזה השני, אין לנו הרבה תעודות. בגמר המלחמה, במשפטים נגד פושעי מלחמה, נתגלו מעשי הזוועה והרציחות שבוצעו ע״י החיילים הרומנים עם נסיגתם. כן הופיעו כמה ספרים ברומנית, שבהם ניתנה תמונה מסוימת מכל אשר התחולל אז. לעומת זאת מעטות הידיעות הברורות על אשר התחולל בביסאראביה בשנה הראשונה לשלטון הסובייטי. הדברים יתבררו רק לאחר שהממ־שלה הסובייטית תפתח לפני החוקרים את ארכיונה מן התקופה ההיא.

השלמה כלשהי לשני השלבים האלה אנו מוצאים בעדויותיהם של אלה אשר חיו את המאורעות. האפשרות בשטח זה היא מצומצמת למדי, הואיל ותהליך חיסולה של יהדות ביסאראביה הגיע להיקף נורא. מצויים הרבה מקומות ש״זבהם כמעט שלא נשארו יהודים בחיים, ואילו המעטים שניצולו, ברחו מבעוד זמן ״אל מעבר לסמבטיון״.

בכל הנוגע למיבצעים שונים של היחידות הרומניות בנסיגתן יש ביכלתנו לשחזר תמונה כללית, ואפילו נעשה זאת על דרך ההשוואה עם כל אשר קרה בעיירות אחרות הסמוכות לגבול, בבוקובינה ומולדאביה הצפונית.

למעשי הטבח ניתנה הצדקה על סמך השמועות שנפוצו, כאילו קיבלו היהודים בשמחה את הצבא האדום, וכן שהם פגעו בצבא הרומני בנסיגתו. שמועות אלו לא התהלכו רק ברחוב. הרודן יון אנטונסקו ציין אותן במכתב אל ד״ר ו. פילדרמאן, שנכתב ב־16 באוקטובר 1941: ״עוד לפני הופעתן של היחידות הסו־ייטיות, התנפלו יהודים בביסאראביה ובוקובינה על קצינינו, ירקו בפניהם, קרעו מעליהם את סימני הקצונה, וכאשר יכלו גם רצחו חיילים משלנו. ישנן הוכחות לכך. מנוולים אלה קיבלו את פני הצבא הסובייטי בפרחים וחגגו את בואם בשמחה מוגזמת. יש לנו צילומים המעידים על כך״ (מתתיהו קארפ: ״הספר השחור״, כרך ג׳, עמ׳ 85—184).

מובן שהגרמנים הפיצו גם הם את מכתבו זה של אנטונסקו. הוא פורסם כולו ע״י הביוגראף הגרמני שלו הרולד ליבין. האח־רון מצדו הוסיף את הפירוש, שהעם הרומני רגז על ההתנהגות הזאת של ״יהודים״ (הרולד ליבין: ״מארשאל אנטונסקו, בגר־מנית, הוצאת אסן 1943, עמ׳ 105). בנתחו מכתב זה, מציין לוקרציו פטראשקאנו, מי שהיה מיניסטר המשפטים ברומניה שלאחר 23 באוגוסט 1944; ״זו היתה תעמולה ישירה לפוגרו־מים״ (לוקרציו פטראשקאנו: ״מי אחראי למעשי הרצח והזוועה האנטישמיים״, הקדמה לספר ״הפוגרום בבוקובינה ובדורוהוי״ מאת מאריוס מירקו, בוקארשט 1945).

העתונות הרומנית נתנה חלקה במסע שיסוי זה, אשר בבוא הזמן, בשוב הצבא הרומני לביסאראביה, מילא תפקיד חשוב במעשי הרצח.

ב״קורנטול״ (״הזרם״), עתון שהתיימר ברמה תרבותית, כתב העורך הראשי פאמפיל שייקארו בגליון מ־2 ביולי 1940: ״בבי־סאראביה ובוקובינה הורידו היהודים את המסכה מעל פניהם. מדוע נהיה מופתעים?... יכולנו לצפות לביטוי זה של שפלות יהודית... ישראל נמצא במזל הכפרה על חטאיו״.

בישיבה מיוחדת של הפארלאמנט הרומני, שהתקיימה לאחר נסיגת הצבא מביסאראביה, הושמעו נאומי הסתה נגד היהודים. אין, איפוא, להתפלא שהצבא בנסיגתו, ביצע מעשי זוועה.

בספר רפורטז׳ות שהופיע אז — ״חופי הדנייסטר בוערים״ — תרם הסופר קונסטאנטין וירגיל גיאורגיו (שכיום קנה לו שם בספרות הצרפתית), את חלקו למסע ההסתה נגד יהודי ביסא־ראביה. התמונה הנמסרת להלן היא מנובמבר 1941... ״על הכביש, מכיוון סורוקה־דומברובאן, מופיעים כמה אלפי יהודים. הם הובאו מאיזור המלחמה. שהותם באזורי החזית היתה הרת שואה. כל היהודים, מגיל הילדות ועד לזקנים בני שמונים, עסקו בריגול לטובתם של הבולשביקים. היהודים המפואתים, הנשים היהודיות מכל החוגים החברתיים ומכל הגילים, ילדים בעלי פנים מנומשות, מסרו כל יום לשונא פרטים על תנועות הצבא״...

״היה הכרח לנקוט אמצעים חריפים, לאסוף מסביבות החזית את כל היהודים, ללא הבדל גיל או מוצא סוציאלי. מציאותם בקירבת החזית היתה מסוכנת יותר מהדינאמיט. והנה, צועדים אותם השונאים־בנפש של מולדתנו ועמנו, מובלים בשיירה אינסופית לצפון ביסאראביה״.

סופר זה לא שכח את האגדה על התנהגות עוינת של היהודים בזמן הנסיגה ברומניה בשנת 1940. על כן הוא מעלה אגדות נוספות במטרה דומה.

״בשיירה זו, המורכבת מאלפי אנשים, נמצאו גם חלק מהיהו־דים אשר הרסו והציתו את העיר באֶלץ וערים אחרות בצפון ביסאראביה. אני מתקרב אל השיירה ומרגיש ריח כבד. מדי פעם ופעם מסתכלים היהודונים מאחריהם בעיר העולה באש ומבטיהם מלאים שמחת שטנים. עכשיו הם צועדים, יחד עם הנשים והיל־דים. אנשי הצבא הרצחניים ביותר, הרואים במו עיניהם את מעשי ידיהם: החורבות העשנות של העיר.

״השיירה מתקדמת לאט. הם אינם נראים עייפים כל כך, אלא שעיניהם ׳בולעות׳ את מראה העיר העשנה. נדמה כי השיירה

שלהם היא אינסופית. אף פעם לא העליתי בדמיוני שאראה תהלוכה מסוג זה. ומי מסוגל באמת לתאר מראה אלפי יהודים הצועדים לנוכח חורבות העיר באֶלץ ?".

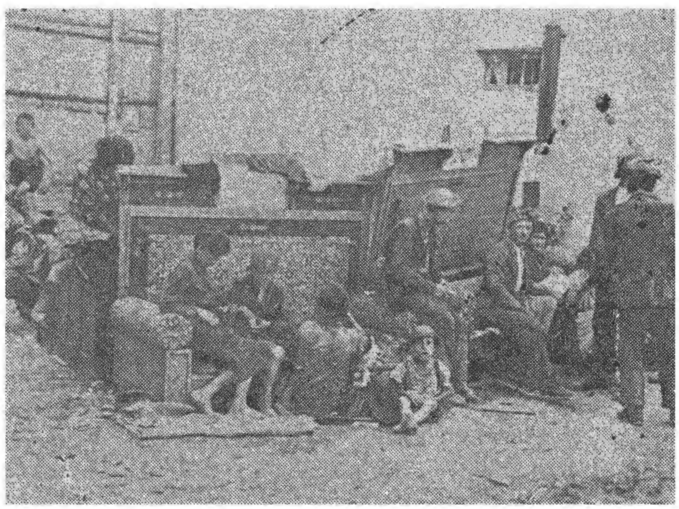
אך מהי האמת על הצתת העיר באֶלץ ? האמנם היה זה מעשה ידיהם של יהודים, שהסתכלו בפעלם מתוך "מבטים המלאים שמחה שטנית" ?

הנה מה שמוסר בענין זה סגן ראש עירית באֶלץ ויו"ר לשכת המסחר והתעשיה לשעבר בעיר זו, מר ברנארד ואלטר : "העיר באֶלץ נחרבה ע"י המטוסים הגרמנים והרומנים, שהפציצו אותה יום יום. הם החריבו שלושת רבעי העיר בערך. מכיוון שלא היתה שום הגנה נגד התקפות־אויר, יכלו המטוסים להגיע למטרותיהם ללא שום סיכון עצמי. הם היו מגיעים כל יום בשעות 4—5 אחה"צ בדיוק, והטילו פצצות תבערה. הבתים היו מכוסים בגגות עץ והם שימשו חומר נוח לדליקות. בשעות 8—9 בערב חזרו המפציצים ולאור הדליקות השלימו את החורבן. לנוכח הפצצות אלה, ולאחר שנפלו הרבה קרבנות, ברחו היהודים אל הכפרים שבסביבה" (מ. קארפ, ציטטה ב"ספר השחור", חלק ג', תעודות, מס' 18, עמו' 59).

הצבא הגרמני חדר לבאֶלץ ב־9 ביולי 1941. מיד התחילו לבצע פסקי דין מוות. הפעם לא השתמשו בנימוק, שיהודים הציתו את העיר, אלא שהם ירו בשיירה גרמנית. כך מציין ברנארד ואלטר בהמשך זכרונותיו.

מענין לציין, שהדו"ח של ה"איינזאצקומאנדו" מבסיסו בבאֶלץ בתאריכים 17 ו־21 ביולי, שעליהם אדבר להלן, אינו מזכיר אף במלה את האשמותיו של ק. וירגיל גיורגיו בדבר הצתת באֶלץ ע"י יהודים.

ואל נשכח שהגרמנים תרמו חלקם להסתה כלפי התנהגות היהודים בימי השלטון הסובייטי. הנה כמה הערכות של הרולד לאוֶאן שהם כעין תוספת בענין זה. "אם ננקטו אמצעים חריפים ביותר נגד היהודים בימים הראשונים למלחמה נגד ברית המועצות, הסיבה לכך נובעת משיתוף הפעולה בין היהודים לבולשביקים. בימי השלטון הסובייטי הורחקו כל הרומנים מעמדות שלטון ובמקומם הוכנסו יהודים... גם ברומניה היו היהודים המכשיר החזק ביותר לתעמולה בולשביסטית" (ה. לאוֶאן, אסן 1942, עמ' 102).

פינה בגיטו באֶלץ

בספר צרפתי שהופיע לאחר המלחמה, מנסה המחבר לחזק את העלילה כי "בזמן הנסיגה, סבלו הרומנים מהתנפלויות של יהודים" (הנרי פרוסט "גורלה של רומניה", פאריז 1954, עמ' 144). לעומת זאת אין העתונאי פאמפיל שייקארו, הידוע בשנאתו ליהודים, מזכיר גירסה זו בספרו שהופיע אחרי המלחמה, אלא מציין עובדה אחרת, שעליה להשלים את התמונה : "הנסיגה מביסאראביה נעשתה בתנאים איומים. לממשלה חסר האומץ להודיע מבעוד זמן לתושבים על העומד להתחולל. ברגע האחרון נוצרה אווירה של 'יציל את עצמו כל אשר יכול' (פאמפיל שייקארו "כלום זולת אֵפר" בצרפתית, פאריז 1949, עמ' 66, 76).

נתאר להלן את התנאים ששררו בשעה שהרומנים נאלצו לסגת מביסאראביה. מכאן נבין, שאילו גם היה הדבר ברצונם, לא היה כלל ליהודים הזמן הדרוש לביצוע מעשי הזוועה, שייחסו להם שונאיהם.

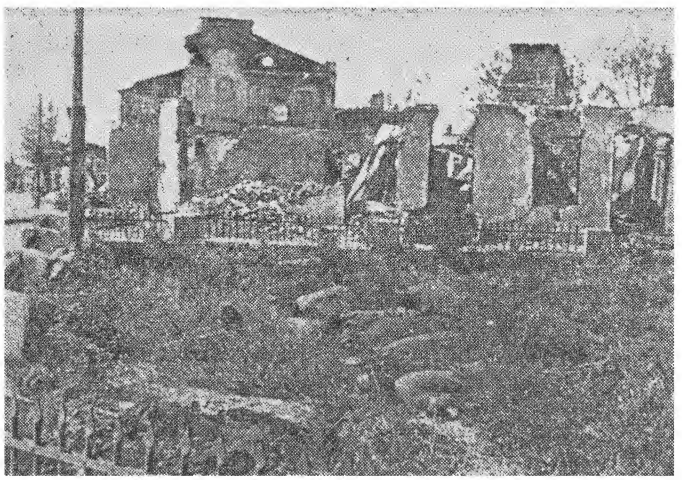
בהרבה מקרים הקדימו הצבאות הסובייטים והגיעו למקומות מסוימים עוד לפני שהרומנים הספיקו לצאת מהם. ברוב המקומות האלה הם כבשו את השטחים 48 שעות לאחר מתן האולטימאטום (א. הילגרובר : "היטלר, המלך קארול ומארשאל אנטונסקו" בגרמנית וייסבאדן, 1954).

הנה ההודעה הרשמית הסובייטית על כיבוש ביסאראביה ב־1940 :

"ב־26 ביוני לפנות ערב, מסרה הממשלה הסובייטית לידי

שגריר רומניה במוסקבה, מר דוידסקו, הודעה שבה נדרש להתחיל במו"מ על החזרת ביסאראביה. ב־27 ביוני מסר דוידסקו את תשובת הממשלה הרומנית, על נכונותה להיכנס במו"מ. לגרמניה נמסר עוד ב־23 ביוני על התביעות הסובייטיות וזו הצהירה על הסכמתה למילוין.

תשובת ברית המועצות לאיגרת הרומנית ניתנה בצורת אול־טימאטום: על הצבא הרומני לסגת תוך ארבעה ימים מביסא־ראביה וצפון בוקובינה. הנסיגה צריכה להתחיל מ־28 ביוני. הואיל ומועצת הכתר שזומנה ע"י המלך קארול השני החליטה בליל 27 ביוני להיענות לאולטימאטום הסובייטי, התחיל הצבא האדום להיכנס לביסאראביה החל מ־28 ביוני. היחידות הרומ־ניות קיבלו פקודה לסגת, אבל הרבה חיילים ברחו... ב־30 ביוני הגיעו היחידות הסובייטיות אל הפרוט, כפי שנצטוו" (לפי "תולדות המלחמה הגדולה למען המולדת" של ברית המועצות בהוצאת המוסד למארכסיזם־לניניזם — גרמנית — ברלין 1962. עמ' 3—332).

העיר באַלץ בהריסותיה

אולם ההסתה נתנה פרי ודרכי הנסיגה של הצבא הרומני היו זרועים קרבנות יהודים.

בכפרים ועיירות כגון: מיכורני, מחוז דורוהוי, צ'יודיי, מחוז סטורוז'ינץ, בכפרים של מחוז סוצ'אבה, שרבאוץ, קוסטינה, זאכארשט, גאורני וכו', נרצחו יהודים והתעללו בגופותיהם (מ. קארפ "הספר השחור", חלק ג', עמ' 25—26, וכן מאריוס מירקו "הפוגרומים בבוקובינה ודורוהוי", עמ' 23, בוקארשט 1945).

בדורוהוי עצמה פתח הצבא הרומני בטבח ורצח 63 יהודים.

התנהגות דומה יש לציין אצל החיילים הרומנים בנסיגתם מביסאראביה, אלא שעל מיבצעים אלה ידוע פחות. כך, למשל, בסיקוראן, בזמן הנסיגה שנמשכה שלושה ימים, ביצעו הרומנים מעשי רצח נגד יהודים בפרברי העיירה. מן הראוי להביא מסיפורו של עד ראייה על כניסתם של הסובייטים. "פחדנו לצאת לרחובות, כי לא ידענו כיצד יתנהגו השליטים החדשים. לפתע פתאום ראיתי קבוצה גדולה של ליפובינים, לבושים בבגדי חג ובידיהם זרי פרחים, יוצאים לקבל את פני הרוסים. לאחר שמסרו את הפרחים הגישו המנהיגים הליפובינים לחם ומלח למפקד הצבא, ויצאו בריקודים עם החיילים הכובשים". בשנת 1941, כאשר חזרו הרומנים לאותה עיירה יחד עם הגרמנים, שוב יצאו הליפובינים בהפגנת שמחה מחודשת. "הם יצאו לקראתם בבגדי חג, זרי פרחים, לחם ומלח... חלק מהם קפצו על הטאנקים הגרמנים וצרחו 'מוות לז'ידים!'..." (ארכיון "יד ושם", תעודה מס' 03/1460). לא שמענו שאי־פעם האשימו את הליפובינים על ביטויי אחווה לסובייטים, אף שברומניה היו הרבה ליפובי־נים, בעיקר במחוז דוברוג'ה.

בזמן נסיגתם נהגו החיילים הרומנים גם לזרוק יהודים מעל קרונות הרכבת. גם על קרבנות אלה אין לנו הרבה נתונים. כי בכלל היה קשה למצוא את היהודים שנהרגו בדרך זו.

הנטיה לזהות את היהודים עם הקומוניסטים הורחבה לממדים כאלה, עד שהתחילו להאשימם שהם אשר מסרו את ביסאראביה לברית המועצות.

2. הכנת המלחמה נגד ברית המועצות

ויתורה של רומניה על ביסאראביה, ביוני 1940, נעשה כתוצאה מלחץ גרמני. יומיים לפני כן, ב־25 ביוני 1940, הודיע ריבנטרופ למולוטוב על הסכמתה של גרמניה לתביעה הסובייטית, אלא שהיא שומרת לעצמה את הזכות בתחום הענינים הכלכליים של רומניה. בתשובתו אישר מולוטוב זכות זו.

כתוצאה מכך "יעצה" גרמניה לרומניה, ב־27 ביוני, שהיא תיכנע. בו בלילה ניתן לרומניה מועד של ארבעה ימים, החל מ־28 ביוני שעה שתיים אחה"צ.

כניעה זו עוררה אכזבה מרה ברומניה, והיה זה טבעי שיווצרו בה הלכי רוח אנטי־גרמניים. אולם רגשות אלו הועברו נגד היהודים ע"י התעמולה הגרמנית, שמילאה תפקיד מכריע במיש־חק זה. באותו יום, ב־27 ביוני 1940, הצטרף לממשלה הנציג הראשון של "משמר הברזל", הוריה סימה, כסגן שר. ב־2 ביולי 1940 הזמינה רומניה משלחת צבאית גרמנית ליום 4 ביולי

והמלך קארול השני מינה ממשלה פרו־גרמנית, בראשותו של ג׳יגורטו.

הממשלה החדשה הכריזה על הצטרפותה ל״ציר״ ברלין־רומא, וב־11 ביולי עזבה רומניה את חבר הלאומים. כאשר אנטונסקו הגיע לשלטון ב־6 בספטמבר 1940, אף זאת כתוצאה מלחץ גרמני, נהפכה רומניה לבעלת בריתה של גרמניה כתוצאה מהסכם בעל פה, בשיחה בין אנטונסקו והיטלר. אף פעם לא נחתמה ברית פורמאלית, עם התחיבויות דו־צדדיות, כפי שמציין פאמפיל שייקארו (שם, עמ׳ 74).

אותו דבר מציין גם הנרי פרוסט: ״כפיצוי בעד עזרתו של אנטונסקו, שלא דרש מאומה, לא נחתם שום הסכם בינו לבין היטלר״ (עמ׳ 168).

לגבי מה שיקרה לאחר מכן בביסאראביה, לגבי קביעת האחריות של כל אחד מ״בעלי־הברית״ למיבצעי החיסול של היהודים, נודע לענין זה ערך ניכר.

בספר שהופיע לא מזמן, אפשר לקרוא: ״הרייך החזק החליט לדרוס את רומניה. מישחקו של היטלר היה של יד ברזל בכפפה של קטיפה״ (דניס באסדוואנט, ״אדמת רומניה בין סערות״, צרפתית, פאריז 1961, עמ׳ 113).

רומניה לא ידעה ולא כלום על כל ההכנות נגד ברית המועצות. האינפורמאציה נמסרה לה רק ברגע האחרון. האם ניתן בתנאים אלה להגיע למסקנה של הילגרובר: ״גרמניה ורומניה ניהלו מלחמה משותפת נגד רוסיה״ ?

שגרירה של רומניה בברלין בימים ההם, יון גיאורגי, מוכיח באופן ברור, שרומניה איבדה עצמאותה והגיעה למצב של שיעבוד כלפי גרמניה ההיטלרית (יון גיאורגי, ״דרכה של רומניה למדינה גרורה״, בגרמנית, היידלברג 1952, עמ׳ 76), ואילו מאכס מוֹאַנז ניתח את השאלה מבחינה משפטית והוכיח, כי היועצים הגרמנים נכפו על רומניה (מאכס מואנז: ״האחריות לרדיפות היהודים בחו״ל, בזמן השלטון הנאצי״, גרמנית, פראנקפורט 1958, עמ׳ 76).

3. סבלותיהם של היהודים שנשארו ברומניה הישנה

בתקופה שבין הוויתור על ביסאראביה וצפון בוקובינה ועד לפרוץ המלחמה נגד ברית המועצות, יש לציין עוד כמה שלבים בטרגדיה של יהודי ביסאראביה. בזמן סיפוח ביסאראביה לרוסיה נמצאו בחלקם ברומניה הישנה, מהם שבאו אליה באורח זמני ומהם שחיו בה בקביעות. לאלה ניתן זמן מסוים לחזור לבתיהם. כמה מהם הצליחו לחזור, אבל רבים לא יכלו לעבור את הגבול. אלה שהגישו בקשות לעבור לביסאראביה, הוכנסו למחנות ואח״כ בפרוץ המלחמה נגד רוסיה, גורשו לטראנסניסטריה.

על התנאים שבהם בוצעה ההחזרה לרוסיה, נמצאים פרטים בפניה של ו. פילדרמאן, יו״ר הפדראציה של הקהילות היהודיות, למנהל הכללי של משטרת הבטחון (סיגוראנצה) ב־26 בפברואר 1941. הוא מתאר את דרכי פעולתה של הוועדה להחזרה לברית המועצות, שפעלה בבּוֹרדוּז׳ני. לפני הוועדה הופיעו 110 יהודים ו־27 נוצרים. בין היהודים היו ביסאראבים וכן אנשי בוקובינה ורומניה הישנה, שברחו מרדיפות אנטישמיות. לכולם היו תעודות חוקיות והוועדה אישרה את העברתם לביסאראביה. אולם המיבצע נעשה בהסתר והביא לידי התנגשויות, שבהם היו גם כמה הרוגים.

מפליא הדבר: מדוע נעשתה ההעברה בהסתר ? הן בענין זה היה הסכם עם הרוסים. רק מתוך עדויות מתברר, כי בלי למסור הודעה רשמית לרוסים, גורשו היהודים במכות ע״י שומרי הגבול הרומנים, וכך נפלו בטווח היריות של החיילים הסובייטים.

בפניה של ד״ר פילדרמאן נאמר, כי ״מתוך קבוצה של 137, חולקו קבוצות קטנות של 10, 12, 15 או 25 איש והם נשלחו לנקודות שונות: וילקוב, פראטאוץ, אונגאֶן, הֶרצה וכו׳. מעט מאוד ידוע על גורלם של אלה שיצאו בתנאים כאלה. היו בהם גם ילדים בני שש, שנאלצו לצעוד שעות ארוכות בשלג ובקור, ללא מזון וללא מנוחה״ (מתתיה קארפ, ״הספר השחור״, חלק ג׳, עמ׳ 46—45).

בחלק אחר של ספרו, שהופיע אחרי המלחמה, בשעה שכבר מותר היה לקרוא לדברים בשמם, מוסר המחבר כמה פרטים קשים: ״מדי פעם ופעם הוציאו הז׳אנדארמים קבוצה של 20—30 יהודים, ובאיימם עליהם אילצו אותם להבריח את הגבול. מכיוון שהמקום היה ממוקש נפלו רבים כתוצאה מהתפוצציות. אחדים נפגעו מיריותיהם של שומרי הגבול הסובייטים, שהופתעו מן המעבר־בהסתר, ואילו אחרים נהרגו ביריות הרומנים, בשעה שניסו לחזור על עקבותיהם״ (מ. קארפ, שם, עמ׳ 28).

תזכירו של פילדרמאן מראה, שבתחנת בּוֹרדוּז׳ן נשארו 58 יהודים. ״מאיימים עליהם בגורל דומה לקודמיהם״, והוא תובע את שיחרורם, ״הואיל ושום האשמה אינה רובצת עליהם״. נימוקו של פילדרמאן הוא: ״הם לא ערקו משום חובה, אלא רק נכנעו לתביעות הממשלה לעזוב את רומניה״. בין השיטין ניתן להבחין בהאשמה, כי למרות קיום הסכם בין רומניה לרוסיה, ולמרות שהממשלה הרומנית רצתה בגירושם, הרי היא רואה ביהודים אלה ״עריקים״... מה שהתזכיר אינו אומר במפורש — אך ידוע לאלה שחיו באותו זמן — אותם 58 יהודים נאשמו בקומוניזם. עד חודש מאי הוחזקו בתנאים איומים. לאחר מכן נשלחו למחנה ההסגר בטירגוּ־ז׳יו (מ. קארפ, שם, עמ׳ 29). למחנה זה נשלחו בעיקר הקומוניסטים. ההאשמה בקומוניזם הורחבה על כל יהודי ביסאראביה שנשארו ברומניה הישנה. רבים מהם נעצרו עם פרוץ המלחמה נגד רוסיה והועברו למחנות הסגר.

הרבה יהודים ממוצא ביסאראבי, שחיו משנים ברומניה הישנה ולא הגישו בקשות לחזור לביסאראביה, שימשו מטרה לנגישות שונות. הם הואשמו כקומוניסטים, כלומר: הועמדו מחוץ לחוק. כל הזמן היו בסכנה להישלח לטראנסניסטריה. כתוצאה מאיומים בלתי פוסקים אלה, מת אז מהתקפת לב המורה העברי הוותיק נחום זליבינסקי, ממיסדי ״תרבות״ ברומניה ומחבר ספרי לימוד רבים בעברית.

הרדיפות נגד יהודים ממוצא ביסאראבי, שנשארו ברומניה הישנה, נמשכו והן גברו עם פרוץ המלחמה. לפי חוק שפורסם ב״מוֹניטוֹרוּל אופיצ׳יאל״, מס׳ 209, 4 בספטמבר 1941, בוטלה

אזרחותם הרומנית של כל אלה שביקשו אחרי ה־28 ביוני 1940 לחזור לביסאראביה.

שנה לאחר הטבח ההמוני בביסאראביה, עוד הקריבו יהודי הפלך קרבנות נוספים. בסתיו 1942 נעצרו בבוקארשט כל אלה שביקשו לחזור לביסאראביה. אלה שביקרו בשגרירות הסובייטית בקיץ 1940 זוהו ע״י משטרת הבטחון הרומנית, שעקבה אחריהם מהרחוב. בסך הכל היו 587 יהודים ואליהם נוספו עוד 55 חשודים בקומוניזם. הללו, יחד עם אלה שהובלו לטירגו־ז׳יו (85 שנידונו בעוון קומוניזם ועוד 407 חשודים בפעולות קומוניסטיות) הובלו לטיראספול ב־12 בספטמבר 1942 (מ. קארפ, שם, כרך ג׳, עמ׳ 283). עלינו לציין, כי לפי הנתונים שהיו ידועים ברומניה, לא היו בארץ זו יותר מאשר תשע מאות חברים במפלגה הקומוניסטית (הערכה זו ניתנה לי ע״י ראש המחלקה למלחמה בקומוניזם שבמשטרת הבטחון הרומנית, שהיה עצור עמי בתא אחד בבוקארשט — ב־1950). והנה רק במשלוח זה נמצאו 1619 קומוניסטים כביכול. מתוך השיירה הזאת, נשלחו ב־22 בספטמבר למוסטובוי אשר בטראנסניסטריה אותם 587 יהודים שביקשו את החזרתם לביסאראביה. ב־23 בנובמבר אותה שנה, הגיע קצין ס. ס. גרמני עם כמה חיילים, כנראה מתוך ״איינזאצגרופה״ (יחידת השמדה). הוא לקח אתו את 587 היהודים במכוניות למרחק 8 קילומטר מהעיירה ראש־טאדט ושם נורו כולם, יחד עם כמה מתוך יהודי המקום. מתוך אלף איש שנמצאו בשיירה זו נשארו בחיים רק 16 (מ. קארפ, שם, כרך ג׳, עמ׳ 284).

הקבוצה של 492 יהודים ״קומוניסטים״ מטירגו־ז׳יו נשלחו למחנה ואפניארקה, לשם הגיעו אחרי ארבעה ימים של הליכה ב־16 בספטמבר 1942. לכאן הגיעו גם ה״קומוניסטים״ מבית הסוהר של לוּגוז׳, וכן יהודים שנלקחו מבתיהם, בסך הכל כאלף איש. הלויטנאנט־קולונל (אלוף משנה) מורג׳סקו, מפקד איזור 2 של טראנסניסטריה, הסביר להם שהם נמצאים במחנה השמדה (תעודה מס׳ 197 בספר של מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 367).

בשנת 1943 מונתה ועדת חקירה ע״י משרד המשפטים והיא מצאה כי 427 היהודים שהובלו לוואפניארקה נעצרו ע״י המשטרה במקומות שונים בארץ, בלי כל הוכחות של ממש לחשדות שהיו נגדם... ״משום כך אין הוועדה מוצאת סיבה רצינית להחזקתם במחנה הסגר״. בכל זאת מייעצת הוועדה שיהודים אלה יועברו אל הגיטואות בטראנסניסטריה. ב־8 בינאואר מראה המפקח על הז׳אנדרמים, כי מסקנות הוועדה שבו ונבדקו והוחלט שיש להחזירם לרומניה. למעשה הוחזרו בדצמבר 1943 רק 218 מאלה שנשלחו לטראנסניסטריה שלא כדין.

4. הכנת הטבח בתקופה הראשונה של המלחמה

המלחמה שפרצה ביוני 1941 פירושה, בשביל יהודי ביסאראביה — ראשית ההשמדה. כמה גורמים הביאו לידי תוצאה זו. הללו צוינו ע״י ברוֹזאט בצורה שיטתית במחקרו ״הרייך השלישי ורדיפות יהודי רומניה״, שראה אור בספר Gutachten des Instituts fuer Zeitgeschichte (מינכן 1958, עמ׳ 41—140).

ראשית, במטה הראשי של הגנראל פון שוברט, מפקד החיל הגרמני האחד־עשר, נוצרה ההרגשה כי יש לעצום עיניים לנוכח הרדיפות נגד היהודים״. המחבר גם מסביר מדוע שוכנעו המפקדים הגרמנים, ללא צל של ספק, עוד מראשית 1941, כי היטלר והימלר רוצים, יחד עם כיבוש העולם להגיע גם לחיסול שיטתי של היהודים ויסודות בלתי רצויים אחרים. ״בצורה זו נהפכו מיבצעי הקומאנדוס של ס. ס. והמשטרה לחלק אינטגראלי בצבא״. יתר על כן: ״הוקל ע״י כך ביצוע כל מיני פעולות נגד היהודים, בין שנעשו מתוך קנאות אידיאולוגית ובין שמניעיהן היו התפרעות, הרצון לשדוד ובין שהשתתפו בהן יחידות גרמניות או רומניות״.

עוד שני גורמים תרמו להפיכת היהודים ל״הפקר״ (ברוזאט משתמש בביטוי הגרמני ״vogelfrei״). בשורה הראשונה באה החוקה האנטי־יהודית, שהתקבלה ברומניה בהשפעה גרמנית, וציינה את היהודים כיסודות מזיקים ומסוכנים. מלבד זה היתה התעמולה הנאצית, שהרומנים חיקו אותה מזמן והיא הציגה את היהודים כבולשביקים מסוכנים.

בפרוץ המלחמה נגד רוסיה, ביוני 1941, הודבקו מודעות גדולות בכל ערי רומניה, ובהן הוסבר כי היהודים הם תומכי הקומוניזם. ב־24 ביוני 1941 פנה ד״ר פילדרמאן למשרד הפנים והוכיח, כי מודעות כאלה פירושן הסתה לפוגרומים (מ. קארפ, שם, כרך ד׳, עמ׳ 266).

על כל אלה יש להוסיף מתיחות מיוחדת ששררה בתקופה שבין 22 ביוני עד 2 ביולי, כאשר המיבצעים הצבאיים טרם זכו להצלחות ניכרות. ושוב הואשמו בכך היהודים.

בתקופה ההיא — בימים 29—30 ביוני — התחולל הפוגרום ביאסי, שבוצע תוך שיתוף פעולה גרמני־רומני. בפתיחה זו, שהיו בה 10—12 אלף הרוגים, ניתן כבר להרגיש בהמשך שיבוא עם כניסתם של הגרמנים והרומנים לביסאראביה.

הקשר שבין הטבח ביאסי למעשי הרצח ההמוניים בביסאראביה תואר ע״י הלויט.־קולונל (אלוף משנה) טראיאן בורצ׳סקו, ששימש כראש שירות המודיעין במטה הראשי הרומני (תעודה מס׳ 4 ב״הספר השחור״ של מ. קארפ, כרך ב׳, עמ׳ 46—52).

מעשי הרצח ביאסי בוצעו ע״י היחידה הראשונה למיבצעים של השירות החשאי לאינפורמאציה, שהיה מורכב מ־160 איש. מיאסי הועברה יחידה זו לקישינוב, טיגינה וכו׳ (מ. קארפ, שם, עמ׳ 18—19 ו־43). הפוגרום ביאסי שימש כעין ניסוי ראשון בשיטות השמדה, שיחידה רומנית זו השתתפה בו, בצד פלוגות גרמניות בפיקודו של פון זאלמוט. בחטיבה זו, שנשלחה לכיוון מולדובה ב־18 ביוני 1941, לקחו חלק בין היתר גם המיור הגרמני אלכסנדר פון סטראנסקי, בן אחותו של ריבנטרופ, וכן הלויט.־קולונל יונסקו־מיקסאנדרו, ראש המדור ג׳ (גרמניה) בשירות המודיעין החשאי, אשר שימש מקשר בינו לבין שירות המודיעין של הצבא הגרמני (מ. קארפ, שם, כרך ב׳, עמ׳ 49 וכן תעודה מס׳ 13 בעמ׳ 58).

לאחר ביצוע הטבח ביאסי הועברה היחידה לקישינוב וכאן חזרו על מעשי הטבח בצורה דומה. כך הצהיר הלויט.־קולונל טראיאן בורצ׳סקו. נוסף לכך, הוא ידע כי בקישינוב נערך גם שוד ואחד מפקידי שירות המודיעין נתפס ופוטר בגללו. היחידה

נשלחה לטיגינה (באָנדאָר) וגם שם ביצעה מעשי שוד. החל מטיגינה הועבר הפיקוד על יחידה זו לידי הקולונל יון ליסיביץ׳ וסגנו לויט.־קולונל ואסילי פאליוס. חלק מתוך היחידה בפיקודו של המאיור אולטיאנו, אשר הוחלף אח״כ ע״י המאיור טומסקו ניבולאי, התמקם בצ׳יטאטיה־אלבה (אקרמאן) וביצע גם בה מעשי שוד רבים (ר׳ הצהרתו של טראיאן בורצ׳סקו ב״הספר השחור״, מ. קארפ, חלק ב׳, עמ׳ 52—51).

במכתבו הנ״ל של יון אנטונסקו לד״ר פילדרמאן, שפורסם באוקטובר 1941, באה לידי ביטוי כל השנאה נגד היהודים, שבה היו מורעלים החיילים הרומנים שחזרו מביסאראביה. ״האם חשבת אי־פעם על אשר התחולל בנפשנו בשעה שעזבנו את ביסאראביה, ומה שמתחולל בה כיום, כאשר אנו משלמים בדם, בהרבה דם את השנאה שבה נהגו בני דתך מביסאראביה כאשר נסוגנו ואיך קיבלו אותנו בשובנו ואיך קיבלו אותנו בכל מקום עד לאודיסה ועד לשפת הים האזובי ?״ ואין זה מספיק. אנטו־נסקו מדבר גם על שנת השלטון הסובייטי. ״בזמן שלטון הכובש הבולשיבי, אלה שלמענם אתה (כלומר ד״ר פילדרמאן) מתרגש כיום, בגדו ברומנים הטובים. הם מסרו אותם ע״י הלשנה וזרעו אֵבל בין הרבה משפחות רומניות. בתוך המרתפים בקישינוב מוצאים כל יום גופות של הרוגים שהתעללו בהם. זה היה הגמול שזכו לו משום שבמשך עשרים שנה הם הושיטו יד ידידותית לאותן חיות. אלה הן עובדות שאתה מכיר ותוכל להכירן בפרטי־פרטים. האם שאלת את עצמך מדוע הציתו היהודים את בתיהם לפני הנסיגה ? האם תוכל להסביר מדוע, עם התקדמותנו מצאו החיילים שלנו ילדים יהודים בני 15—14 כשכיסיהם מלאים פצצות ?

האם שאלת את עצמך, כמה משלנו נרצחו מן המארב ע״י בני דתך מוגי הלב, כמה מהם נקברו חיים בטרם מתו ? אם אתה רוצה בהוכחות גם בענין זה, תקבל אותן.

מעשים אלה נבעו מתוך שנאה שגבלה עם שגעון, שהיהודים הוכיחו לגבי עמנו הטוב והוותרן. אולם כיום חדור עמנו הכרת זכויותיו.

בתשובה לטוב לבנו שבו קיבלנו את היהודים, הם נהפכו לקומיסארים סובייטים, דחפו את החיילים הרוסים באיזור אודיסה במעשי טירור להילחם נגדנו. על כך מעידים השבויים הרוסים, והם עשו זאת רק כדי לגרום לנו יותר אבידות... אנשים שניתן להצילם מתו בסבל נורא: ניקרו את עיניהם, כרתו לשונם, את האף והאזניים.

האם נתת את דעתך על אותו מחזה, ד״ר פילדרמאן ? האם הוא מבהיל אותך ? האם הוא נוגע עד לבך ? אולי תשאל את עצמך מניין שנאה זו אצל יהודים רוסים, אשר לעולם לא היו לנו ענינים אתם ?

השנאה שלהם, היא השנאה שלכם״.

אין איפוא פלא, אם לאחר תעמולת־ארס זו נכנסו החיילים הרומנים לביסאראביה מתוך החלטה לבצע את השמדת היהודים. מצויה עוד תעודה אחרת, המוכיחה מה הן ההוראות שניתנו לצבא הרומני והאירגונים המינהליים שנשלחו ע״י הממשלה לביסאראביה. ב־3 ביולי 1941 הזמין מיכאי אנטונסקו, סגן ראש הממשלה, למשרד הפנים את כל המפקחים והמנהלים שעמדו לצאת לביסאראביה. הוא הירצה לפניהם על תפקידיהם וכן נתן להם חוברת הדרכה: מטרת האדמיניסטראציה צריכה להיות ״שחרור אֶתני מוחלט... מכל היסודות הזרים לעם, שגדלו כאן ומשחירים את עתידנו. כדי לא להחמיץ את שעת הכושר היחידה במינה, עלינו להיות חזקים בהחלטתנו״. בקיצור: ריכוז בגיטואות — כשלב ראשון לפי התכנית הגרמנית. וכאשר אנטונסקו אמר ״עלינו להיות חזקים״, הכוונה היא בוודאי להשמדה לפי ההוראות שהתקבלו מברלין.

בישיבת הממשלה ב־8 ביולי 1941 היה הרודן אנטונסקו ברור יותר: ״תוך סיכון שלא יבינו אותנו אנשי מסורת מסוימים אני בעד הגירה־בכוח של היסוד היהודי מביסאראביה ובוקובינה. יש לזרוק אותם אל מעבר לגבול. לא איכפת לי שבהיסטוריה יכתבו שהיינו בארבארים. הקיסרות הרומית ביצעה מעשים בארבאריים, ובכל זאת היא נחשבת למוסד המדיני הגדול ביותר. אין בהיסטוריה שלנו שעת כושר מתאימה יותר מזו של עכשיו. אם הכרחי תשתמשו במכונת יריה (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מספר 12, עמ׳ 92).

הנחיותיהם של מיכאי ויון אנטונסקו לא היו מקריות. הן דמו להפליא לנאומו של היטלר במארס אותה שנה, לפני הגנראלים הגרמנים, שבו ניתנו להם הנחיות לחזית הרוסית. גם שם נאמר: ״ללא מעצורים. אכזריות. לוותר על אבירוּת צבאית״.

מיכאי אנטונסקו השתמש בנאומו גם בנוסח אחר: ״אל ילך אף אחד שולל אחרי פילוסופיה הומאניטארית״. בנאומו מ־14 ביוני 1941 הציע גם היטלר: ״נוותר על רכרוכיות הומאניטא־רית״ (ו. גרליץ). בזאת חזר היטלר על מה שכבר כתב אי־פעם ב״מיין קאמף״: ״יש להרוס את המעצורים האבסורדיים של מה שנקרא ההומאנזים של פרטים, כדי לפנות את הדרך להומאניזים של הטבע, ההורס את החלשים ומפנה מקום לחז־קים״.

היחידות הרומניות היו כפופות לחיל הגרמני הששי, בפיקודו של גנראל־קולונל פון שוברט. חיל זה היה אף הוא כפוף לצבאות הדרום שנמצאו תחת פיקודו של הגנראל פון רונדש־טאדט. הבאנו במקום אחר לא רק את התפקיד המשני שניתן לרומניה במלחמה נגד רוסיה, כפי שנקבע בתכנית בארבארוסה, אלא גם חוסר האֵמון מצד המיפקדה הגרמנית והיטלר לגבי ערך העזרה הרומנית (ד״ר ת. לביא ״לתולדות הטבח של יהודי ביסאראביה״, ב״על אדמת ביסאראביה״, קובץ א׳, ת״א, תשי״ט).

את ההכנות למלחמה נגד רוסיה העלימו אפילו מאנטונסקו, רודן רומניה. שגריר גרמניה בבוקארשט, הבארון פון קילינגר והגנראל פון שוברט, מפקד החטיבה הששית, קיבלו במאי 1941 הוראות להסביר לאנטונסקו, שמטרת בואו של צבא זה לרומניה, הוא למנוע התקפה סובייטית צפויה. שגריר רומניה בברלין, בוסי, אשר שאל במיניסטריון הפנים הגרמני לפשר התנועה הצבאית הזאת, קיבל ב־30 במאי תשובה דומה (הילגרובר, עמ׳ 131).

למעשה תוכנן לפתוח במלחמה ב־15 במאי, בשעה שנגמרים הגשמים והדרכים ברוסיה הם במצב טוב. שמונה שבועות לפני כן, התחיל הריכוז הגדול של הכוחות. אולם בגלל הפעולות

ביוגוסלביה נדחתה התכנית נגד רוסיה לארבעה שבועות (קורט טיפלסקירך, "תולדות מלחמת העולם השניה", גרמנית, בון, 1951, עמ' 202—200).

בראשית יוני גוייס באופן חלקי הצבא הרומני, לפי דרישת המיפקדה הגרמנית. אולם גם אז טרם נמסר לאנטונסקו על הכוונות האמיתיות. רק ב־12 ביוני 1941, סיפר לו היטלר במינכן על התכנית להתקיף את רוסיה, ותבע ממנו את השתתפות הרומנים, בפיקודם העליון של הגרמנים (הילגרובר, עמ' 132). התפרסות הכוחות של חיל הרגלים בעמדות ההתקפה נעשתה בין 30 במאי ו־1 ביוני 1941 (ו. גרליץ, עמ' 257).

השתתפותה של רומניה במלחמה נגד ברית המועצות, לא היתה לגרמנים בבחינת אילתור של הרגע האחרון. הביאו אותה בחשבון עוד בתכנית מס' 21 הידועה, מ־18 בדצמבר 1940, שבה רוכזו כל הנתונים למלחמה הרוסית (קורט פון טיפלסקירך, עמ' 201; ואלטר גרליץ, עמ' 210).

יחד עם התכניות הצבאיות הוכנה גם תכנית ההשמדה של היהודים. לפי פקודותיו של גרינג להיידריך, משנת 1941, הוטל עליו לנקוט אמצעים לפתרון הסופי. מדובר שם על "איזור ההשפעה הגרמנית באירופה" (תעודות נירנברג 710 פ. ס.). בתדריך מאותם ימים כיצד לנהוג ביהודים, מעירים תשומת לב מיוחדת על "יהודים סובייטים שחדרו לביסאראביה ובוקובינה בעקבות הצבא הרוסי" (תעודה 212, פ.ס.) נגדם יש להקים את האוכלוסיה המקומית. "באופן מיוחד יש לאפשר מיבצעי נקמה נגד הצבא האדום". את חמת זעמם של בני המקום יש לכוון, כמובן, רק נגדם. "פעולות נקם של אזרחים מקומיים נגד יהודים אין למנוע, במידה שניתן לאחד פעולות אלה עם חיזוק הסדר והבטחון מאחורי הקווים של הלוחמים בחזית". להלן נראה שפעולות אלו לא רק הורשו, אלא גם בוצעו ביזמה גרמנית.

בנוגע ל"הסתננותם" של יהודים סובייטים בשנים 41—1940 קשה להניח שדבר כזה היה אפשרי. "הפלישה היהודית שימשה רק אמתלה לטבח כללי ביהודים, אם עלינו להניח שהנאצים היו זקוקים לאמתלה.

כאשר התחילו במיבצעים נגד רוסיה, היו לגרמנים עשר דיביזיות מרוכזות במולדובה, והם היוו את החטיבה התשיעית בפיקודו של גנראל פון שוברט. לרומנים היו 12 דיביזיות, אבל הפיקוד כולו היה למעשה בידי הגרמנים, שמינו קציני קשר בכל דיביזיה רומנית. בשום סקטור מהחזית הגדולה לא השאירו את הרומנים לבד.

"למרות השתתפותם של הרומנים ביחידות גדולות, הרי קבעו רק ההוראות של הגרמנים גם בשביל היחידות הרומניות" (ברוזאט). כל מה שהיה קשור עם "השאיפות וההוראות של הגרמנים" בנוגע ליהודים, נמסר ליחידות מיבצע של ס. ס. "איינזאצקומאנדוס". כאן לא היה סתם מתן "יד חפשית לפעולות נגד היהודים", כפי שכותב ברוזאט (עמ' 140). בין יחידות ההשמדה והנהגתן העליונה: Reichsichereitsdienst (שירות הבטחון של הרייך) והמיפקדה הגרמנית העליונה, היה הסכם כתוב (פרטים על כך מסרתי במאמרי הנ"ל "תולדות הטבח של יהודי ביסאראביה", עמ' 142.

לצד החיל הששי, ומתוך שיתוף פעולה הדוק עם מיפקדתו של חיל זה, פעלה האיינזאצגרופה ד', בפיקודו של אוהלנדורף שחדרה לביסאראביה יחד עם הצבא הגרמני־רומני.

5. חלקם של הרומנים בהשמדת היהודים

באווירה שנוצרה במיבצעים אלה, בדוגמאות שניתנו ע"י יחידות השמדה גרמניות תרמו היחידות הרומניות את חלקן לטבח האוכלוסיה היהודית מביסאראביה. היחידות המבצעות של "השירות הסודי לאינפורמאציה" אורגנו כנראה לפי דוגמת "האיינזאצגרופן" של הנאצים. ראש שירות הבטחון הרומני, מורוזוב, קיבל בענין זה הוראות ברורות מהגרמנים עוד בסוף 1939. בין 29 באפריל 1940 ועד ל־6 במאי אותה שנה, ביקר בבוקארשט הגנראל פון טיפלסקירך, והוא עמד בקשרים עם אותו מורוזוב.

ראינו כיצד פעלו היחידות המבצעות ביאסי. פרטים מועטים עליהם ידועים מתוך המשפט על הפוגרום בעיר זו. אך אין ספק, שבתוך הארכיונים הסודיים של רומניה נמצא הרבה יותר חומר מרשיע.

וכאן מצטיירת אנאלוגיה מסוימת בין השיטות הגרמניות לאלה של הרומנים. עוד לפני פרוץ המלחמה הבטיחו הגרמנים את שיתופו של הרייכסוור במעשי השמדה ורצח המונים. מספיק להזכיר את "הפקודה לדרכי שיפוט במיבצע בארבארוסה" מ־13 במאי 1939. בפקודה זו צויין, כי המעשים הפליליים של החיילים בחזית המזרח לא יידונו בבתי משפט צבאיים. היה זה כעין מתן יד הפשית למעשי שוד, רצח ואונס שיבוצעו ע"י החיילים, בלי שמישהו יוכל להענישם. אנטונסקו חיקה את הגרמנים. בפקודה שהוא פירסם באמצעות המטה הכללי ב־30 ביוני 1941 נאמר, כי "סוכני האויב פעילים מאחורי הקווים במעשי סאבוטאז'ה או במסירת אינפורמאציה לאויב, והם אפילו מעיזים לבצע מעשי התקפה לגבי חיילים בודדים. האוכלוסיה היהודית שותפת לכל הפעולות האלה.

הגנראל אנטונסקו בביקורו בחזית, העיר תשומת לבם של מפקדי היחידות על הצורך בפיקוח חמור והוציא פקודה, שכל אלה הפועלים נגד הצבא ונגד האינטרסים של המולדת יוצאו להורג בין־רגע.

"נבקשכם להורות לכל המפקדים, שינהגו ללא רחמים כלפי כל אלה האשמים במעשי סאבוטז'ה, ריגול, אי־סדר וכל מעשה המכוון נגד הצבא והמדינה". (מ. קארפ, עמ' 46, תעודה מס' 4).

הדמיון לפקודה הגרמנית ברור. המיבצעים הצבאיים התחילו רק ב־2 ביולי, כאשר החטיבה הששית יצאה להתקפה, ברכזה את כוחותיה באגף השמאלי מצפון ליאסי בכיוון לצפון־מזרח. לאחר 12 ימי קרבות, עדיין נמצאו הרוסים על גדות הפרוט. בהתקפה זו השתתפו החטיבה האחת־עשרה של הגרמנים והרביעית והשלישית של הרומנים.

החדירה הראשונה של יחידות רומניות לאדמת ביסאראביה היא בנובוסאליץ, ב־2 ביולי 1941. שמונה מאות יהודים נרצחו בנימוק שירו על הצבא. בשנת 1930 היו בעיירה זו 4152 תושבים יהודים. ייתכן שהרבה מהם ברחו עם התקרבות

בני נובוסאליץ (נואוה־סוליצה) אוספים שלדים ועצמות של הקדושים
(מן האוסף של מ. בית־דוד (דוידזון)

החזית אליהם. אלה שנשארו בחיים, 2800, נכלאו במחנה הסגר זמני שהוקם בבית החרושת לספירט. כמה ימים לאחר מכן הם שוחררו ונכלאו בגיטו (מ. קארפ, כרך א׳, עמ׳ 26, כרך ג׳ עמ׳ 78, 77, 76, 22, ארכיון יד ושם 65, 1—0, ארכיון קארפ, כרך 7, עמוד 135—95).

מפקד הז׳נדרמריה בביסאראביה, שרק אז קבע מושבו בקי־שינוב, הורה ב־8 ביולי לעצור את כל היהודים ״הנמצאים עדיין בכפרים״. הפקודה נושאת את המספר 1. וכך שב והתחיל לפעול השלטון הרומני בביסאראביה. (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מס׳ 33, עמ׳ 92).

תעודות רשמיות נשארו רק בכמה ישובים. ב־5 ביולי נכב־שה העיירה יאדיניץ. ב־1930 היו בה 5381 יהודים ובכפר שנשא אותו שם עוד 398 יהודים. תוך יומיים נרצחו 500, מספר גדול של נשים ונערות נאנסו וכמה מהן התאבדו. שלושה בורות גדולים, קברות אחים, הם עדים לטבח זה (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 33—32, מאריוס מירקו, ״הפוגרומים בביסאראביה״, ברו־מנית, עמ׳ 35—24).

קבר אחים ביאדיניץ

ב־8 ביולי נרצחו אלף יהודים במארקולאֶשט (מתוך כתב האשמה נגד יון אנטונסקו, תעודה מס׳ 17 אצל מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 32 ו־48). בימים שלאחר מכן נערך טבח בפלוראֶשט גורה־קאמינקה, קאושאן, גורה קאינאר. ב־12 ביולי — נרצחו 300 בקלימאוץ, מחוז סורוקה. ב־11 ביולי נרצחו 12 יהודים בני ערובה בליפקאן, 40 בלאֶנקאוץ, מחוז חוטין, 160 בצ׳פ־לאוץ, מחוז חוטין.

בתיקי המשפטים שהתקיימו ברומניה נגד פושעי מלחמה, נזכרו עוד כמה עיירות.

בניגורן, מחוז חוטין, נאסרו 16 יהודים ביולי 1942, שהיו כל תושביו היהודים של כפר זה. מהם נחנקו, כדי שלא יישמעו היריות. הפקודה לרצח ניתנה ע״י סגן־מפקד הז׳אנדארמים מאורהיוב, לויט. (סגן) קונסטאנטין פופוי, מי שהיה מושל מחוז אורהיוב (פרפקט) בזמן ממשלת קוזה־גוגה ברומניה (ארכיון קארפ, כרך 7, עמ׳ 477 ו־518, תיק 547/950 של בית המשפט בוקארשט).

בכפר דאראֶנֵאו ממחוז אורהיוב, נורו ביולי 1941 40 יהודים בתעלה אנטי־טנקית ובה נקברו (ארכיון מ. קארפ, כרך ז׳, עמ׳ 137 ו־459).

מקרה דומה אירע בכפר קוליבקה, שבו נורו 18 יהודים ע״י הז׳אנדארמים (ארכיון מ. קארפ, כרך ז׳, עמ׳ 137 ו־544). בכפר גירישֶני נרצחו 22 יהודים. בקאלאראש, מחוז לאפושנה

(בקירבת קישינוב) הובאו 250 היהודים שנשארו במקום ליער שבסביבה ונורו כולם. הם נקברו בתוך בור שהוכן לפני כן. המיבצע הוצא לפועל ע״י הז׳אנדארמים, לפי פקודה שניתנה ע״י הקולונל נ. קאראקאש (הספר השחור, מ. קארפ, כרך ז׳, עמ׳ 54, תיק בית משפט בוקארשט, 4505/947).

קבר אחים ליהודי קאלאראש

כל שסופר כאן אינו אלא חלק זעום ממעשי הרצח שבוצעו במקומות שונים בביסאראביה.

מתוך כמה תעודות ופקודות ניתן לראות מה גדולה היתה הערבוביה אצל השלטונות הרומניים. הצו לעצור את כל היהודים שנשארו בחיים לא היה ברור כלל. כן לא היה ברור מה לעשות עם העצורים. במקומות מסוימים הם הוכנסו למחנה הסגר. בבאֶלץ הוכן מחנה כזה במרחק 12 קילומטר מהעיר, ביער ראוצאֶל. כאן הוכנסו היהודים בכמה בקתות עלובות, שמסביבן הוקם גדר חוטי תיל, והם סבלו רעב כבד, שהמית כמה מהם (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 60—01).

ב־17 ביולי מסר הפרֶטור גנראל יון טופור בדו״ח למפקדה העליונה, שיהודים נשלחו למחנות ריכוז בסביבה. כך נשלחו לפאלאֶשט, מחוז באֶלץ, 1546 יהודים; לבאֶלץ — 1235, ועמדו לשלח אליה עוד 500. ללימבאֶן-נוי נשלחו 700 יהודים. את הדו״ח שלו סיים הגנראל טופור בהערה אופינית: ״אין מי שישמור עליהם, אין מי שיזין אותם. נבקשכם לתת הוראות מה לעשות אתם״ (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מס׳ 34, עמ׳ 52). הגנראל טופור פנה גם אל משרד הפנים בבוקארשט וחזר במברק על המשפטים הקודמים: ״אין במה להאכילם, אין גם חיילים פנויים לשמירה. החזרתם לביסאראביה בלתי רצויה. נא להורות על העברתם לעבודה בפנים הארץ״ (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה 35, עמ׳ 93).

ובכן, הגנראל טופור העלה שתי הצעות: א. לנצל את היהודים בעבודה; ב. להעבירם לפנים הארץ, כלומר: לרומניה. מספיק להעיף עין על המפה כדי להיווכח, כי פאלאֶשט קרובה יותר לפרוט מאשר לדנייסטר.

ב־22 ביולי הודיע הגנראל טופור למיפקדת הז׳אנדארמים בקישינוב שקיבל פקודה מסגן שר הפנים, שהיהודים מהמקומות הנ״ל יישלחו לעבודה, כדי שיהיה במה לקיימם (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מס׳ 36, עמ׳ 94). אך בינתיים ביצעו הגרמנים את תכניות ההשמדה שלהם. ביחס לאיזור פאלאֶשט נשארה בידנו עדות שפורסמה ע״י מאריוס מירקו. יהודים מספר מהכפר סקומפיה (מחוז באֶלץ) נמלטו לפאלאֶשט ושם נתקלו בפלוגת פרשים רומניים. המפקד נתן בידם מכתב ויעץ להם לחזור לעיירה. לאחר מכן נכנסו הגרמנים והכריחום לחפור בורות

וקברו אותם חיים עד למחצית גופם. אחדים עם הראש למטה ואחרים עם הראש למעלה; וכך הם מתו, תוך עינויים איומים. הכפריים הובאו, כדי לראות במחזה, והם עמדו ובכו (מאריוס מירקו, עמ׳ 12). בבית הקברות היהודי בקירבת מקום נמצאו שני בורות, שבתוכם הכניסו הגרמנים 300 יהודים שנרצחו ביריות. ״גרמני אחד אכזרי סחב תינוקות מידי האימהות והרגם בשסעו אותם לשניים או בכריתת ראשם או בשבירת גופם על הברך, כפי שנוהגים בגזרי עץ. את הבחורות אנסו, לנשים ונערות חתכו את השדיים, הרבה נקברו חיים, כדי לחסוך בכדורים״ (מאריוס מירקו, שם, עמ׳ 13).

במשחטה לעופות ״תלו יהודים רבים ופשטו מהם את עורם בעודם בחיים. הרבה זמן נשארו עדיין גופות תלויות במצב של ריקבון״ (מאריוס מירקו, שם, עמ׳ 13).

הגב׳ גאלינה אֶהרנפרייז, עדה נוצרית מספרת על אשר הת־חולל בחוטין: ״כבר בארבעת הימים הראשונים לאחר הכיבוש התנפלו הכובשים על השכונה היהודית והוציאו ממנה את כל התושבים, לרבות זקנים, נשים וטף. לאחר ששדדו את הכל אנסו את הנשים, התעללו בזקנים והיכו אותם מכות רצח, סגרו אותם בבית־כנסת אחד ומסרום בידי הז׳אנדארמים. לא הרחק מחוטין נמצא יער, ואליו הובלו היהודים, תחת שמירה חזקה. הכריחו אותם לחפור לעצמם קברים, אח״כ ירו בהם וקברום. רבים נקברו חיים. לפי המסופר, עוד ראו במשך ימים אחדים שהאדמה זזה. כמה אומללים הצליחו לברוח ולהגיע בדרך נס לחוטין. בין־לילה צמחו להם שערות שיבה. בכל ביסאראביה היכו את התושבים היהודים לפי חרב. התביישתי שאני נוצריה״.

כל זה קרה ביולי, בשלב הראשון לכיבוש ביסאראביה. באחד באוגוסט הועברו כל היהודים שנשארו בחיים בחוטין אל מעֵבר לדנייסטר.

בראשית אוגוסט, לאחר שעבר הגל הראשון של מעשי רצח, רוכזו כל היהודים במחנות. באמצע אוגוסט, בעבור שיירות המגורשים מסטורוז׳נץ (בוקובינה) לכיוון אטאקי, הם לא מצאו אף יהודי אחד בישובים כגון: בריצ׳אן, נוֹבוֹסאֶליץ, ליפקאן׳ (ארכיון יד ושם, תעודה מס׳ 03/1439).

לפי חשבונות מסוימים ניתן להעריך את מספר הקרבנות בכמה מחוזות. בסיקוראן דיווח מפקד הז׳אנדאמריה, כי ב־18 באוגוסט 1941 נמצאו 3800 יהודים מהעיר חוטין ועוד 6625 ממחוז חוטין, בס״ה 10,425. ביאֶדיניץ עדיין היה מחנה הסגר עם 11,224 יהודים, כנראה כולם מאותו מחוז. כלומר: בשני הריכוזים האלה נמצאו 22,649 יהודים (מ. קארפ, תעודה מס׳ 50, עמ׳ 102).

בשנת 1930 היו במחוז חוטין 35,985 יהודים ובעיר חוטין 5781. ב־11 באוגוסט נעדרו איפוא 1981 יהודים מהעיר חוטין ומהמחוז כולו — 13,334.

עצמות יהודים בקבר אחים

במחוז לאפושנה, כולל בירתו, קישינוב, היו בשנת 1930 50,603 יהודים, ואילו ב־1.9.1941 נמצאו בגיטו קישינוב, כל יהודי המחוז, רק 10,311 נפש. במחוז בּאלץ נשארו ב־30 באוגוסט 1941 רק 8941 יהודים, מתוך 31,916 שחיו בה בשנת 1930.

בדצמבר 1941 מינה הרודן יון אנטונסקו ועדה מיוחדת "לבדיקת אי־סדרים בגיטו קישינוב". ועדה זו הכינה "תמצית המקרים" (פורסמה בתעודה מס' 19 אצל מ. קארפ, כרך ג', עמ' 65—61). ואלה הם המספרים שהובאו שם: ריכוזי יהודים במחנות נעשו בנקודות דלקמן: ורטוז'אן — 25,000 נפש, מארקולאשט — 11,000, יאדיניץ וסקוראן — 25,000, קישינוב — 11,252; בערים אורהיוב, קאהול, איזמאיל, קיליה־נואה ובולגראד היו מרוכזים בכל אחת מהן לא למעלה מאלף איש. לאחר מכן נעשה הסיכום. נעצרו ורוכזו 80—75 אלף יהודים. לאחר מכן גורשו 55,867. מספר אחרון זה של מגורשים מביסאראביה נמצא גם בדו"ח של הגנראל ק. ז. ואסיליו, סגן־שר הפנים (מ. קארפ, כרך א', עמ' 19). וכך מוסבר ההפרש של כ־25 אלף יהודים בין אלה שנעצרו במחנות ואלה שגורשו: "מתו מוות טבעי, ערקו או נורו"... נתעכב לע"ע על מספרים אלה.

כאשר התחיל הריכוז בשביל מחנות ההסגר נשארו בחיים,

INSPECTORATUL JANDARMI CHIŞINAU - BASARABIA

Secureni | Hot.
Edinița
Vertujeni Soroca

S I T U A T I E   N U M E R I C A

De evreii din raza acestui Inspectorat internați în lagăre pe categorii.-

Nr. Crt.	Denumirea Legiunei	Denumirea lagărului	Numărul evreilor pe categorii Bărbați	Femei	Copii	Total
1	Legiunea Jd. Bălți	Limbeni Noi	877	908	849	2634
		~~Rășcani~~	~~795~~	~~1164~~	~~1113~~	~~3072~~
		~~Răuțel~~	~~706~~	~~1469~~	~~1060~~	~~3235~~
2	" " Cahul	-	-	-	-	-
3	" " Chilia N	-	-	-	-	-
4	" " Lăpușna	-	-	-	-	-
5	" " Cetatea A	-	-	-	-	-
6	" " Ismail	-	-	-	-	-
7	" " Orhei	-	-	-	-	-
8	" " Soroca	Vertujeni	8182	8540	6247	22969
9	" " Tighina	-	-	-	-	-
	T O T A L -		10560	12081	9269	31910

Se certifică de noi exactitatea prezentei situații numerice
INSPECTOR JANDARMI CHIŞINAU
COLONEL
T. MECULESCU

Seful Bir. Poliției
Maior

דו"ח על מספר היהודים במחנות

האינספקטוראט לז׳אנדארמים קישינוב־ביסאראביה

סיקוראַן

יאַדיניץ

ורטוז׳אַן־סורוקה.

המצב במספרים

של יהודים באזור האינספקטרט הזה, הנמצאים במחנות, לפי הסוגים:

מספר סדורי	שם הפלוגה	שם המחנה	מספר היהודים לפי הסוגים			
			גברים	נשים	ילדים	סך־הכל
.1	פלוגת באַלץ	לימבאַני נוי	877	908	848	2634
		רישקאַני	795	1164	1113	3072
		ראוצל	706	1469	1060	3235
.2	״ קאהול	—	—	—	—	—
.3	״ קיליה נ.	—	—	—	—	—
.4	״ לאפושנה	—	—	—	—	—
.5	״ ציטאטיה א.	—	—	—	—	—
.6	״ איזמאיל	—	—	—	—	—
.7	״ אורהיוב	—	—	—	—	—
.8	״ סורוקה	ורטוז׳אַן	8182	8540	6247	22969
.9	״ טיגינה	—	—	—	—	—
	סך הכל		10560	12081	9269	31,910

אנו מאשרים את נכונות המצב המספרי הנ״ל.

אינספקטור לז׳אנדארמים קישינוב

קולונל (—) ט. נקולסקו

מנהל לשכת המשטרה

רב־סרן(—) לאברור

(תרגום מרומנית, עמ׳ 449—450)

לכל היותר 80 אלף יהודים בביסאראביה כולה. באיזור זה שבין הפרוט לדנייסטר חיו בשנת 1930 206,958 יהודים, וזאת לפי מיפקד רומני רשמי (הקונגרס היהודי העולמי, המחלקה הרומנית, האוכלוסיה היהודית ברומניה במספרים, תזכיר סטאַטיסטי, כרך א׳, בוקארשט 1945, עמ׳ 29). רק מתוך מספרים אלה יוצא שחסרות 126,958 נפש.

זהו המספר המינימאלי של אלה שנרצחו בתקופה שבין כניסת הצבא הגרמני־רומני ועד לריכוזם של הנשארים בחיים במחנות. וזאת משום שהמאורעות הטראגיים התחוללו בשנת 1941, והמיפקד הרשמי נערך בשנת 1930. יש להניח בוודאות, כי מספר היהודים גדל באותן 11 השנים. נוסף לכך, הגיעו לביסאראביה, בשנת 1940, לאחר הכיבוש הסובייטי, אלפי יהודים מרומניה הישנה, ולא רק ילידי ביסאראביה, אלא גם רבים מהריגאט וטראנסילוואניה שברחו לשם מחמת האנטישמיות שבמחוזותיהם.

כאן מופיעה הסתייגות מצד כמה היסטוריונים, הטוענים שעם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה ביוני 1941, הצליח מספר גדול של יהודים ביסאראבים לברוח בעקבות הצבא האדום. אחת השגיאות הגסות נעשו בשטח זה ע״י ג׳ראלד רייטלינגר, הטוען כי מאה אלף מיהודי ביסאראביה הצליחו לברוח. כיצד הגיע ההיסטוריון למספר זה? הוא מסתייע במספר 126,434 יהודים שנזכרו בסטאטיסטיקה של הצבא הרומני ומניה וביה הוא מסיק מכאן, כי האחרים, מאה אלף, הצליחו לברוח (ג. רייטלינגר, ״הפתרון הסופי״, בגרמנית, ברלין 1956, עמ׳ 457 ו־467). רייטלינגר מעלים את הטבח שנערך ביהודים עם כניסת הצבא הגרמני־רומני לביסאראביה. מתתיה קארפ מוכיח לעומתו, כי לנוכח האפתעה והמהירות של הפולשים הצליחו רק אלפים מועטים מבין יהודי קישינוב וכמה אלפים מתוך יהודי דרום ביסאראביה להימלט דרך צ׳יטאטיה־אלבא (אקרמאן). אולם גם פליטים אלה נפלו בידי רודפיהם — היחידות הממונעות בהתקדמותן. בדו״ח רומני מ־

96

Secret

Intr. Nr. 595.
~~25 Aug. 1941~~

Nr. 791

Anul 1941 Luna August Ziua 19
INSPECTORATUL JANDARMI CHIŞINAU
către
Serviciul Marelui Pretor
<u>Oficiul Poştal Militar Nr.85</u>

Urmare la raportul nostru Nr.608 din 12 August 1941;

Am onoare a raporta că numărul evreilor împuşcaţi din lagărul Tătăraşi Jud.Chilia Nouă este de 118;restul sunt dispăruţi şi se urmăresc.

Am dat ordin legiunei să ne înaintze rezultatul cercetărilor după care vom raporta de urmare.-

INSPECTOR JANDARMI CHIŞINAU
Colonel,
T.Meculescu

Şeful Biur.Poliţiei
Maior,
Gr.~~Zlăveg~~

יהודים שהוצאו להורג בקיליה
(תרגום מרומנית)

נכנס מס' 595

25 באוגוסט 1941

מס' 791

שנת 1941 חודש אוגוסט יום 19.

האינספקטוראט לז'אנדארמים, קישינוב

אל: שירות הפריטור הגדול

שירות הדואר הצבאי מס' 85.

בהמשך לדו"ח שלנו מס' 608 מ־12 באוגוסט 1941;

יש לי הכבוד להודיע, כי מספר היהודים שנורו במחנה טאטאראש מחוז "קיליה — נואואה", הוא 118; השאר — נעלמו ורודפים אחריהם.

נתתי פקודה לפלוגה שתודיע לנו על תוצאות החקירה, ועל־כך נדווח לאחר מכן.

מפקד הגדוד

(—) ט. מיקולסקו

מנהל לשכת המשטרה

רב סרן (—) (חתימה בלתי ברורה)

10 באוגוסט 1941 נמסר על 2000 יהודים שנתפסו בראשקוב והוחזרו לבתיהם. ב־17 באוגוסט נתפסה שיירה אחרת של יהודים בת 12,500 נפש, והוחזרו ע"י הגרמנים (מ. קארפ, כרך 1, עמ' 20).

טעות אחרת היא זו של ראול הילברג, הסבור שמספר ניכר של יהודים ניצל משום שהתנצרו. "מובן מאליו שההתנצרות נהפכה לתופעה נפוצה מאוד גם בעדה האורתודוכסית, כמו יהודי ביסאראביה" (ר. הילברג, עמ' 494). אך גם למחבר זה נראה מוגזם מאוד המספר של 40 אלף יהודים שהתנצרו, כביכול, כפי שנמסר בעתון "דונאו־צייטונג" שהופיע בבל־גראד.

קודם כל, יש לזכור, כי בתקופת משטרו של אנטונסקו לא קיבלה הכנסיה האורתודוכסית מרומניה את היהודים לבין שורותיה. עוד ב־21 במארס 1941 הופיע החוק שאסר התנצרותם של יהודים. נגד החוק הזה באה פניה של הואתיקאן, באמצעות הנונציוס בבוקארשט, מונסיניור אנדריה קאסולו, בטענה שהוא נוגד את הקונקורדאט. מיניסטר החוץ הרומני הטיל על ועדה מיוחדת לבדוק את הבעיה. לאחר מכן הודיע, שיותר ליהודים לעבור לדת הקאתולית, אבל "שינוי־דת זה לא ישפיע במאומה על מצבו האזרחי של המתנצר, לפי חוקי המדינה". חוקי המדינה היו גזעניים. החשמן מאגליונה, מזכיר האפיפיור בבוקארשט הורה לנונציוס בבירה זו לשוב ולפנות אל השלטון הרומני. ב־28 ביולי השיג קאסולו את הזכות ליהודים שקיבלו את הדת הקאתולית ליהנות מעזרה דתית ולרשום את ילדיהם לבתי ספר קאתוליים (א. מארטיני: "הכיסא הקדוש והיהודים מרומניה בזמן מלחמת העולם השניה" (באיטלקית בירחון La Civilta Cattolica, Anno 112 רומא 1961, עמ' 53—452).

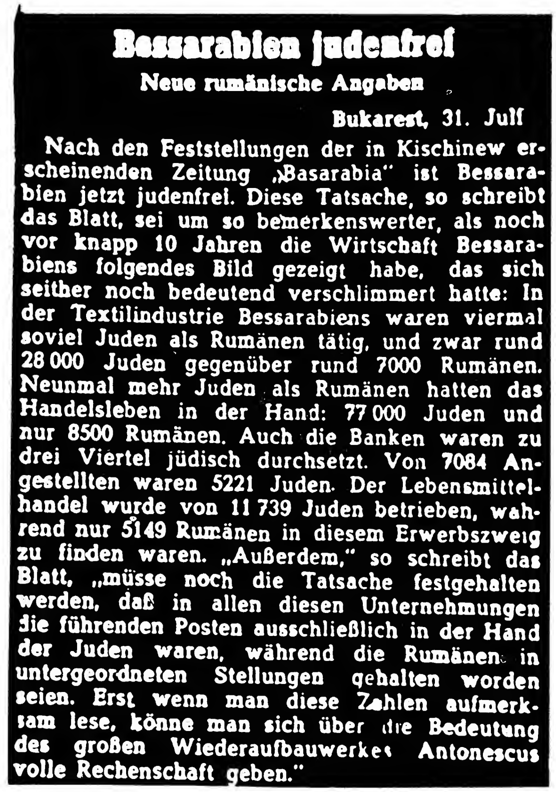
בכלל קשה להניח, שבזמן הכיבוש הרומני של ביסאראביה, עוד נשארו בה כמרים, שהרי הם נאסרו ע"י הסובייטים בשנים 1940—41 והוגלו לסיביר. הטבילה גם לא היתה עוזרת ליהודים, משום שהרומנים כבר הנהיגו את חוקי הגזע, שלא לדבר על הגרמנים.

אם נוסיף למספר 126,958 שנרצחו בתקופה הראשונה של המיבצעים הצבאיים את 25 האלף שנרצחו בתקופה שבין הריכוז במחנות הסגר ועד לשילוחם לטראנסניסטריה, ייצא כי בביסאראביה נרצחו 151,958 יהודים. זהו מספר משוער, ומכל מקום הוא נמוך מן המספר הריאלי, שכן לא הביאו בחשבון את הריבוי הטבעי וכן את מספר הפליטים מרומניה.

אין ספק שבמעשי הרצח השתתפו גם חיילים רומנים. אבל כפי שראינו למעלה הם באו ברוב המקרים בעקבות הצבא הגרמני, שלו היתה תמיד הבכורה במעשי הרצח. לא רק דוגמתו עמדה לעיני הרומנים, אלא ממנו באו גם התכנית, היוזמה והפיקוד למעשי טבח מזוועים. היחידות הרומניות מילאו אחרי ההוראות שקיבלו. עם זאת נתנו הללו תרומה מיוחדת משלהן לשואת יהודי ביסאראביה.

עם כניסת הצבא הרומני לביסאראביה, התחילו יחידותיו לעסוק בשוד. ממקרה שאירע בעיירה פארליץ (מחוז באלץ) מתבררות גם הסיבות. היחידות הרומניות התקדמו בעקבות הגרמנים שכבשו ראשונים את העיירה ב־7 ביולי 1941. תפקידם

הראשון של החיילים הרומנים היה לזהות את הבתים היהודים ולשדוד אותם. קבוצה בת 10 יהודים שנתגלו במרתף נרצחו. אולם כאן קרה משהו בלתי מובן: מיפקדת החיל ה־15 הגרמני מסרה על כך למיפקדה העליונה הרומנית (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 33 ו־49—48). זו האחרונה חקרה את הענין ומצאה, כי הגרמנים נכנסו לעיירה יומיים לפני הרומנים והם התחילו

Bessarabien judenfrei

Neue rumänische Angaben

Bukarest, 31. Juli

Nach den Feststellungen der in Kischinew erscheinenden Zeitung „Basarabia" ist Bessarabien jetzt judenfrei. Diese Tatsache, so schreibt das Blatt, sei um so bemerkenswerter, als noch vor knapp 10 Jahren die Wirtschaft Bessarabiens folgendes Bild gezeigt habe, das sich seither noch bedeutend verschlimmert hatte: In der Textilindustrie Bessarabiens waren viermal soviel Juden als Rumänen tätig, und zwar rund 28 000 Juden gegenüber rund 7000 Rumänen. Neunmal mehr Juden als Rumänen hatten das Handelsleben in der Hand: 77 000 Juden und nur 8500 Rumänen. Auch die Banken waren zu drei Viertel jüdisch durchsetzt. Von 7084 Angestellten waren 5221 Juden. Der Lebensmittelhandel wurde von 11 739 Juden betrieben, während nur 5149 Rumänen in diesem Erwerbszweig zu finden waren. „Außerdem," so schreibt das Blatt, „müsse noch die Tatsache festgehalten werden, daß in allen diesen Unternehmungen die führenden Posten ausschließlich in der Hand der Juden waren, während die Rumänen in untergeordneten Stellungen gehalten worden seien. Erst wenn man diese Zahlen aufmerksam lese, könne man sich über die Bedeutung des großen Wiederaufbauwerkes Antonescus volle Rechenschaft geben."

קטע מיומון קראקוב

ביסאראביה ללא־יהודים *

נתונים רומניים חדשים

בוקארשט 31 ביולי

לפי מה שקובע ״ביסאראביה״ מקישינוב, נתרוקנה ביסאראביה מיהודיה. לדברי העיתון, ניכר מאוד השינוי הרב שחל בשטח זה. שכן רק לפני 10 שנים היתה התמונה אחרת לגמרי ומאז נשתנתה לרעה: תעסוקת היהודים בתעשיית הטכסטיל היתה פי־ארבעה ביחס לרומנים, היינו — 28,000 יהודים לעומת 7,000 רומנים. חלקם של היהודים במסחר היה פי־תשעה ביחס לרומנים, היינו — 77,000 לעומת 8,500. אף הבאנקים היו תפושים על־ידי היהודים כדי שלושה רבעים — מבין 7,084 פקידים 5,221 מהם היו יהודים. הסחר במיצרכי המזון נמצא בידי 11,739 יהודים לעומת 5149 רומנים המועסקים בענף־מסחרי זה. ״מלבד זה״, מוסיף העיתון, הכרחי להדגיש, שבכל המיפעלים האלה תפשו היהודים את עמדות המפתח ואילו הרומנים היו כפופים להם. רק לאחר עיון־יתר בנתונים הנ״ל ניתן לעמוד על משמעותה הגדולה של פעולת־השיקום הנעשית על־ידי אנטונסקו״.

* ״יומון קראקוב״, 31 ביולי 1943.

לירות ביהודים (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודות מס׳ 10 ו־11 עמודים 53—49). היה ברור שהגרמנים ניסו להטיל את כל האשמה על הרומנים. בעיירה זו חיו קרוב לאלפיים יהודים. כמעט כולם הושמדו (מאריוס מירקו, עמ׳ 12).

מקרה דומה אירע בזמן הטבח בעיירה טאורה־נואה (מחוז באֱלץ). שלושה ימים לאחר פרשת פאֶרליץ, שוב פנתה המיפקדה הגרמנית ב־14 ביולי 1941 אל המיפקדה הרומנית והודיעה על ״רצח מספר גדול של יהודים בטאורה־נואה״. הפעם הודיעו גם על הסיבות שגרמו לאי־רצון במחנה הגרמני על מעשי רצח אלה. ״יחסו של הצבא והתנהגותם של כמה מיחידות הצבא הרומני גורם לירידת הכבוד של הצבא הרומני והגרמני בעיני דעת הקהל העולמית״ (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 55).

בידענו על מעשי הטבח האיומים שבוצעו ע״י האיינזאצגרופן ד׳ בהסכמתם ולפעמים בשיתוף פעולה מצד הרייכסוור, מתבאר לנו פשר הדבר: המפקדים הגרמנים היו מודאגים משום שהרומנים לא ידעו להסוות את פעולותיהם במידה מספקת, כשם שעשו זאת יהידות ס״ס. בתשובה הרומנית נאמר, שהענין קרה עם קבוצת יהודים שברחו מבאֱלץ, 42 מבוגרים ו־8—6 ילדים, שנתקלו ב־20 חיילים רומנים בדרכים בין טאורה־נואה לטאורה־וואקי. החיילים שדדו ורצחו אותם (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 56—55). אצל מי למדו החיילים הרומנים שחיי יהודים הינם הפקר אם לא אצל חבריהם הגרמנים?

התערבותה הצבועה של המיפקדה הגרמנית מוסברת ע״י ברוזאט באופן כללי, משום שהוא לא הכיר את התעודות המצוטטות. לפי ברוזאט, היתה זו מריבה על סמכויות. הגרמנים עמדו על כך שרק האיינזאצקומנדו ד׳ נושאת באחריות לסקטור היהודי (ברוזאט, עמ׳ 144).

כעבור ימים מספר, ב־17 ביולי, מדווחת איינזאצקומנדו 10 מבאֱלץ, כי ״אושרה פעולת המשטרה הרומנית שהגיעה מיאסי ושנקטו האמצעים המשטרתיים הדרושים תוך הסכם הדוק עם האיינזצקומנדו. על יסוד ההוראות שניתנו (למשטרה הרומנית), היא תימנע מכל פעולה בשטח הפוליטי״ (תעודות נירנברג, מס׳ 02939).

מכיוון שהשוד לא היה כלול ב״פעולה הפוליטית״ לקחו לעצמם המשטרה והצבא הרומני את חופש הפעולה בתחום זה.

ישנן גם דוגמאות לחלוקת העבודה בין הגרמנים לרומנים. ב־9 באוגוסט 1941 הופיע במחנה טאטאראֶשט סגן־משנה גרמני פרויליך מהמטה העליון של היחידות הגרמניות בקישינוב והודיע שיש להוציא להורג את 451 היהודים במחנה זה. ואכן, כולם נורו. מפקד המחנה, הקאפיטאן הרומני ויטו גיאורגי יון זכה בשלל מהיהודים שנרצחו: שלושה שעוני זהב, טבעת זהב, 4 טבעות נישואין עשויות זהב, שרשרת זהב וסכום של 20 אלף ליי. כל זה נרשם בפרוטוקול של ועדת חקירה רומנית (תעודה מס׳ 13 אצל מתתיה קארפ, הספר השחור, כרך ג׳, עמ׳ 64). חברי ועדת החקירה היו שופטים ואנשי צבא ומפקח אחד של הבאנק הלאומי. הוועדה שואלת: ״האם כשרה השעה, שקצין אשר שדד גופות יועמד לפני בית־דין צבאי או שיש להסתפק בהוצאתו מהצבא?״ ואמנם, הקצין רק הורחק מהצבא, וכפי שנודע לנו מתוך דו״ח הז׳אנדארמריה

מקישינוב (תעודה מס׳ 30 אצל מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 72). העונש כשלעצמו היה ציני, הואיל ותעודה קודמת קובעת, שהקצין לא היה בצבא הקבע כי אם מן העתודות. ה״עונש״ היה איפוא בכך, שניתן לו לחזור הביתה, להיפטר מן הגיוס לחזית ולעסוק בעניניו האזרחיים. מפקח הז׳אנדארמריה בקישי־נוב שלח בכל זאת את התיק לבית־הדין הצבאי. אך בו בזמן ביקש לשקול אם ״משפט פומבי בענין זה אינו עלול לפגוע בענינים העליונים של המדינה״. השלטונות הרומנים עוד היה להם רגש של בושה.

בכל זאת נמשכים מעשי השוד. הנה הצהרתו של עד רומני בעיירית אטאקי:

״בימים 4—5 באוגוסט 1941, ראיתי הרבה ׳ז׳ידאנים׳ (יהו־דים) שהלכו מאטאקי לוולצ׳ינאֶץ, בליווי שוטרים. ראיתי כי באטאקי נעצרו הז׳ידאנים והשוטרים ערכו חיפוש במזוודו־תיהם. כן השתתפו בחיפוש חיילים וציבילי אחד. לקחו מהיהו־דים כל שהיה להם. האזרח מצא קופסה מלאה זהב, נטל אותה לעצמו והסתלק. אמרתי לו שיתן את הקופסה לעיריה, אבל הוא צעק עלי שאין לי מה לעשות כאן. הקופסה היתה בגודל 30 ס״מ לערך. החיילים שראו את הקופסה נבהלו, כי היא היתה מלאה זהב. כן שדדו כפּות ומזלגות עשויים כסף וכוסות כסף. למחרת ראיתי גופות של מתים על הדנייסטר״.

העדות על הגופות שצפו על הדנייסטר, היא בכל זאת ללא שום קשר עם השוד מלפני יום. מתוך תעודות ועדויות אחרות יוצא, שהקבוצה בת 300 היהודים שגורשו, נשדדו ע״י קור־פוראל, שהבטיח להתחלק עם חייליו בשלל. תחת איום ביריות נאלצו היהודים להיכנס לדנייסטר. 240 מהם טבעו.

מפקח הז׳אנדארמריה יון טופור מסר על מעשה שאירע באטאקי, שם סודרה נקודת־מעבר לטראנסניסטריה. כאן עסק בשוד הקצין רושקה, מפלוגת המשטרה, יחד עם סמליו. הקצין ״לקח אצל היהודים את כל רכושם, בלי לרשום שום דבר, ובלי לתת להם קבלה כלשהי. הוא פשוט הכניס את הכל לכיסיו, וכן עשו האנשים שעבדו אתו״. לז׳אנדארמים לא ניתן להתקרב אל המחנה, וכנראה שמתוך רוגז על שנמנע מהם השלל — הלשינו על הקצין ״לדברי הז׳אנדארמים שדדו מן היהודים כמות של כמה ק״ג זהב, דולרים וכן תכשיטים שונים... לפי זה אמר הקצין רושקה, כי עם סיום המלחמה יתפטר מהצבא, כי יש לו ממה לחיות״.

הגנראל טופור דרש לערוך חיפושים אצל כל החשודים בשוד ולבדוק בדואר מה הם סכומי הכסף שהללו שלחו לבתיהם (מ. קארפ, תעודה מס׳ 106, כרך ג׳, עמ׳ 188—89).

גם המשטרה השתתפה במעשי שוד, בעיקר אצל שיירות המגורשים. ״האיכרים חיכו משני צדי הדרך, בשדות התירס, ארבו לנופלים ושדדו את המתים״ — כך קבעה ועדת החקירה שבדקה את הנעשה בגיטו קישינוב (מ. קארפ, כרך א׳, עמ׳ 37).

הז׳אנדארמים מכרו יהודים לאיכרים. ״איכר ביסאראבי אחד ניגש לשיירה וביקש מאת הסרג׳נט שהוביל אותם למכור לו יהודי בעד 500 ל״י. העסק סודר. האיכר לקח את האומלל עד לתעלה שע״י הכביש והנחית על ראשו את אלתו הכבדה. לאחר מות היהודי הפשיטו האיכר מבגדיו. הוא היה זקוק לבגדים ולא ליהודי״ (מ. מירקו, עמ׳ 8).

מקרים כאלה היו מרובים. בחלקם הם מוזכרים בתעודות, אך ברובם הגדול לא הוזכרו כלל. השודדים היו מחלקים ביניהם את הרכוש ואלה שהיו עלולים להלשין עליהם, נרצחו והושלכו

לקראת גורל בלתי־נודע

לדנייסטר או לתעלות שנמשכו לאורך הדרכים שבהם עברו השיירות.

מלבד השוד מצד השוטרים, החיילים והאזרחים, היה גם שוד ממשלתי מאורגן על בסיס "חוקי".

חוק שפורסם ב־3 בספטמבר 1941 קבע, כי בביסאראביה ובבוקובינה הצפונית יש תוקף לחוקי ה"רומניזציה" שהיו קיימים ברומניה. בהתאם לחוקים אלה, קיבלה הממשלה הרומנית לידיה את כל הרכוש שהיה שייך ליהודים או למוסדותיהם. (חוק מס׳ 257, פורסם בעיתון הרשמי מס׳ 209, מצוטט אצל מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 61 ואילך).

אולם היה גם קושי מסוים. ועדת החקירה שהזכרנו לעיל קבעה, כי "במקרה של החרמת בתים השייכים ליהודים מביסאראביה, יצטרכו לקבוע קריטריונים לתשלום פיצויים, בהתאם לפרוצדורה משפטית הנהוגה במקרים כאלה". מה היה הקושי ?

"הפרוצדורה אינה יכולה להתגשם, הואיל ואין יודעים באיזה מקום נמצאים היהודים שגורשו. מאידך גיסא, גירושם בכוח של יהודים אל מעֵבר לדנייסטר אינו יכול ליצור מצב שהחוק קובע אותו, כלומר של רכוש נטוש, מכיוון שבעלי הרכוש הזה לא נטשו אותו מרצונם הטוב, אלא גורשו בכוח. בנסיבות אלה חייב המחוקק לשוב ולהתערב ולקבוע במיוחד פתרון לבעיה, כפי שהיא מותנית ע"י מצב העניינים". אי־אפשר לקרוא בלי תמהון את דקדוקי החוק האלה. האם באמת היו עיכובים משפטיים ? בסעיף הבא מיד לאחר מכן, אנו מוצאים הסבר לדאגותיהם של המחוקקים, שלא חשבו רק על תימוכין חוקיים לשוד. הם לא דאגו כלל ל"קריטריונים לפיצויים בעד רכוש שנשדד, הואיל וגם ברומניה הישנה לא שולמו שום פיצויים בעד בתים, מיפעלים או אדמות שהועברו לידי הרומנים". חותמי הדו"ח של ועדת החקירה חשבו רק על האחריות לעתיד לבוא בשעה שהביעו את דאגתם: "נוכח כל אפשרות בעתיד שבו ייתכן, מתוך אינטרסים עליונים של המדינה, לשוב ולהעלות לדיון את יישובם של יהודים בביסאראביה ובוקובינה הצפונית — עלולים אז המעוניינים בכך להגזים, הגזמה שתעלה על הנתונים הריאליים, וייתכן גם להופיע בשמות של אחרים. משום כך נדרשת עריכת סטאטיסטיקה וזהות".

ובכן, בשעה שבוצעו כל אותן זוועות, נמצאה ועדה רשמית, שבין השיטין של הדו"ח שלה צפונה ההבנה, שייתכן ויצטרכו ביום אחד לתת את הדין על כל אשר עוללו, וכדי שלא ייאָלצו לשלם יותר מדי, מוטב לערוך אינבנטאר מכל מה שנשדד. אינבנטאר מסוג זה נערך לפי צו המיפקדה העליונה ב־19 באוגוסט 1941 (תעודה מס׳ 62 אצל מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 8—107). בצו זה נתבעים דו"חים על מצב העיירות והכפרים שבהם התגוררו יהודים, אֵלו מן הבתים נמצאו במצב טוב לשימוש וכן אֵלו אדמות הן בבעלות של יהודים.

מתוך כמה דו"חים שנשארו מתברר, שהוצאו גם פקודות אחרות בנוגע לאינבנטאר של הרכוש שנשאר מן היהודים "שנמלטו לברית המועצות". זו היתה כנראה נוסחה הוגנת יותר, במקום הביטוי "יהודים שנרצחו".

בדו"ח ממחוז חוטין נמסר, כי בכפרים אשר במחוז זה נשארו בתים העשויים לשכן 26 אלף נפש. 143 הקטאר אדמת גנים, 3874 הקטאר אדמת מיזרע, 7 טחנות קמח מיכניות, 2 טחנות כפריות, בית חרושת אחד לסוכר, 4 בתי בד, בית־חרושת אחד לסבון, אחד לבירה ואחד לספירט (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 108).

כן יש דו"ח מקיף ממחוז אורהיוב : טאַלאַנאַשט — 692 בתים 1932 הקטאר אדמת־מיזרע, 73 הקטאר אגמים לדייג, 24 הקטאר מגרשים לבניה, 595 הקטאר כרם, 11 בתי־בד, בית־חרושת אחד לעיבוד צמר.

במחוז סורוקה: ורטוז'אַן — 325 בתים, 600 הקטאר כרם, 353 הקטאר אדמת מיזרע, בית־בד אחד; אטאקי: 163 בתים, 125 הקטאר, בית־בד אחד; ואד־ראשקוב — 36 הקטאר אדמה חקלאית, טחנה אחת.

בוורטוז'אַן שכח עורך האינבנטאר להפחית מן החשבון את גגות הפח של הבנינים. הפח הורד ע"י הקצינים הרומנים, והם עשו ממנו קופסאות לשומן ששלחו למשפחותיהם (מתוך כתב האישום של הטריבונאל העממי נגד המפקדים של מחנה ורטוז'אַן, תעודה מס׳ 78, אצל מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 120).

השוד הגיע לממדים כאלה, עד שהגנראל יון טופּור, המפקח הכללי של הז'אנדארמיה הורה לירות בכל מי שיתפס במעשי שוד. הפקודה ניתנה למפקד המחנה בוורטוז'אַן, שאותו עצמו צריך היה לדון למוות על מעשי השוד שלו. "הקולונל אגאפיאַ לא מילא אחרי צו זה וגם לא נקט שום אמצעים נגד השודדים. אילו היה מודיע לפקודיו על הפקודה בנוגע למעשי השוד — היו ודאי נגמרים מיד" (תעודה 81 מתוך ספרו של מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 125).

לשם ביצוע מעשי השוד הרשמיים, נשלחו שליחים מיוחדים אל המחנות, שבהם היו מרוכזים יהודי ביסאראביה, עד לגירושם לטראנסניסטריה. כמה מהם היו נציגי הבאנק הלאומי ותפקידם היה לאסוף את הזהב והתכשיטים.

ב־10 באוקטובר 1941 ניתנה פקודה מצד יון אנטונסקו לבאנק הלאומי, כי בעד הזהב והתכשיטים שנלקחו מהיהודים עליו לשלם ברובלים או ברייכסמארקים גרמניים, אבל בשום פנים לא בליי (כסף רומני). כן יש להחליף את הליים. אנטונסקו הכיר, כנראה היטב את אנשיו, שכן פקודתו היתה: "החילופין ייעשו בפיקוח אנשים נאמנים, ויימנע כל מעשה שרירותי" (מ. קארפ, תעודה מס׳ 28, כרך ג׳, עמ׳ 144).

החלפת הכסף הרומני לכסף רוסי או המחאות באנק גרמניות היתה בעצם מעשה־שוד נוסף. ביולי 1940 החליפו הרוסים את הכסף הרומני ברובלים, לפי חישוב של 40 ליי בעד רובל אחד. ביולי 1941 חזרו הרומנים והכסף הרוסי הוחלף לפי שער של ליי אחד בעד רובל אחד. באוקטובר שוב החליפו את הכסף ליהודים ונתנו להם רובל אחד תמורת 40 ליי. בטראנסניסטריה הוחלף אחר־כך המטבע הרוסי ובעד 60 רובל ניתן מארק גרמני אחד. כדי להבין מה שנשאר ליהודי מחילופין אלה נציין, שככר לחם אחד עלה 10 מארקים. סכום זה היה שווה למיליון ליי בשנת 1940 ! . . (מ. קארפ, כרך א׳, עמ׳ 35).

אולם עד לחילופין הרשמיים, מילאו אפילו הנציגים הרש־מיים את כיסיהם בשוד "פרטי". כדוגמא טיפוסית ישמשו מעשיו של אחד מאלה: יון מיכאֵייסקו. תפקידו היה לשלם בעד התכשיטים והזהב. בימים הראשונים הוא באמת נהג כך, אף ששילם מחיר אפסי. אולם כעבור ימים אחדים, הוא הפסיק בכלל לשלם ופשוט החרים את הכל. יתר על כן, הוא החרים

פקודת להחלפת כספים

[illegible]

BANCA NATIONALA A ROMANIEI — Bucureşti,........

Serv. Relaţiunilor cu Străinătatea

HUGHES
SECRET.

[illegible]

N O T A

GUVERNAMANTUL BUCOVINEI
GUVERNAMANTUL BASARABIEI

Domnul Mareşal Antonescu ordonă ca în înţelegere cu Banca Naţională să se procedeze la schimbul bijuteriilor şi metalelor preţioase pe cari le posedă evreii ce se evacuează din Basarabia şi Bucovina după următoarele norme:

- se vor plăti aceste valori la cursul oficial în Kassenscheine eventual în ruble; în nici un caz nu în lei;

- schimbul va fi controlat de elemente de încredere şi se va evita orice abuz;

- se vor lua toate măsurile necesare pentru a se evita vânzările pe sub mână şi dosirea prin îngropare sau distrugere.-

- Operaţiunile de schimb se vor face înainte de plecarea evreilor din lagăre şi la punctele de trecere în Ucraina.-

- Cu această ocaziune li se vor schimba şi lei contra Kassenschein, în mod obligatoriu.-

D.O.
SEFUL CABINETULUI MILITAR,

Colonel,

ss/-R.Davidescu

Nr.8507 din 5.X.1941

הבנק הלאומי של רומניה

שירות היחסים עם חוץ לארץ.

סודי במיוחד

הודעה

מאת: מימשל בוקובינה

אל: המימשל בביסאראביה

כבוד המארשאל אנטונסקו מצווה כי, בהתאם להסכם עם הבנק הלאומי, תבוצע החלפת התכשיטים ודברי מתכת יקרי ערך, הנמ־צאים ברשות היהודים המפונים מביסאראביה ומבוקובינה, לפי התקנות דלקמן:

— תמורת החפצים הנ"ל תשולם לפי השער הרשמי ב"קאסנשיינ"ים (פיתקאות לקופה) או ברובלים, אבל בשום אופן לא בכסף רומני "ליי";

— התמורה תיבדק ע"י אנשים בעלי אימון, ויימנע ניצול לרעה;

— יינקטו כל האמצעים כדי למנוע מכירת החפצים בסתר או העלמתם ע"י קבירתם באדמה או ע"י השמדתם;

— פעולות ההחלפה תבוצענה לפני יציאת היהודים מהמחנות ובנקו־דות מעבר לאוקראינה;

— בהזדמנות זו יחויבו היהודים גם בהחלפת הכסף הרומני — ב"קאסנשיינים"

מנהל הלשכה הצבאית

קולונל

(—) ר. דוידסקו

מספר 8507 מיום 5.10.1941

(תרגום מרומנית)

גם את החפצים האישיים של הנעדרים: מיטות, שמיכות, כרים, אריגים, חוטים, סבון, תה, קפה, סוכר, בגדים, רפואות. אלה בכלל לא נרשמו באינבנטאר. קל גם לנחש את הסיבה: הם הוחרמו לטובתו האישית של נציג הבאנק הלאומי. כדי להשיג את כל אלה נהג הנציג באכזריות רבה. "כל הזמן הסתובב עם אַלה ביד והיכה ללא כל אבחנה את העצורים" (מ. קארפ, כרך ג', תעודה מס' 82, עמ' 125). מהנשים הורידו את העגילים מעל האזניים ומהגברים — את טבעות הנישואין. היו גם מקרים שהנציג הרשמי הרג אנשים באלתו (שם, עמ' 125—26).

מיכאייסקו לא יכול היה לקחת לעצמו את כל אשר שדד. קאפיטאן אחד פרוולסקו, נשלח בנובמבר 1941 לערוך אינבנ־טאר של החפצים שהוחרמו אצל יהודים. בפרפקטורה של מחוז סורוקה התלוננו נגדו שהוא העמיס שלושה קרונות של חפצים שהוחרמו, בלי לערוך אינבנטאר. שליחי הפרפקטורה חיפשו את הקרונות בבוקראשט ויאסי ולא מצאו אותם. משום כך תבעה הפרפקטורה של סורוקה להעמיד לדין את פארוו־לסקו.

אולם גם הפרפקטורה של סורוקה משמשת נושא להתקפה מצד מושל בוקובינה. זה האחרון תבע את הרכוש שהוחרם במארקולֶשט, משום שדרך עיירה זו עברו גם יהודים מבו־קובינה. כל אחד רוצה לקחת חלק מן השלל (ארכיון מ. קארפ, כרך ח', עמ' 45).

הגנראל קאלוטסקו, מושל בוקובינה, פנה לבאנק הלאומי ב־22 בנובמבר 1941 ותבע "שיחזירו לו" את החפצים שאינם עשויים זהב או תכשיטים שהוחרמו (מ. קארפ, כרך ג', תעודה מס' 193, עמ' 193). הבאנק הלאומי הציע, שצלחות אחדות ייחלקו לקאנטינות קצינים בבוקובינה (מ. קארפ, תעודה מס' 112, כרך ג', עמ' 193).

משרד האוצר דחה תביעתו של מושל בוקובינה, "הואיל והסכומים הדרושים להנהלתה של אותה פרובינציה הועמדו לרשותנו ע"י המדור הזה" (מ. קארפ, כרך ח', עמ' 41).

ב־9 בדצמבר 1941 הורה מיניסטריון הכספים הרומני, שכל מטבעות הזהב והכסף וכן מתכת יקרה בלתי מעובדת יימסרו לבאנק הלאומי. התכשיטים העשויים כסף וזהב נמסרו לבית־עבוט, כדי להימכר במיכרז. כאילו היהודים קיבלו הלוואות תמורת פקדון ולא פדוהו... אך לא כל החפצים נמכרו. היו כאלה שהתקלקלו. כעבור שנתיים, ב־15 ביולי 1943, הורה מיניסטריון הכספים הרומני, שהחפצים יימסרו למיטבעה הממ־שלתית, כדי להתיכם ולמכרם למוסדות צבאיים. כך נהגו גם עם מטבעות־הנחושת הסוביטיים "שהוחרמו אצל היהודים מביסאראביה, בוקובינה ואודיסה" (תעודה מס' 116, מ. קארפ, כרך ג', עמ' 195). זהב השעונים הותך ואילו מנגנאותיהם נמסרו חינם לבית הספר לשענות של מיניסטריון העבודה (תעודה מס' 113, מ. קארפ, כרך ג', עמ' 194). ובכן: הבאנק הלאומי הרומני, המיטבעה הממשלתית ובתי הספר של מיניס־טריון העבודה ניצלו כולם את הרכוש שהוחרם אצל היהודים. ואילו הקצינים, החיילים, השוטרים וכן האזרחים — כולם לקחו חלקם בגזל יהודים. לפי הערכתו של מאריוס מירקו, נגנבו

שלושת רבעי הרכוש שנשדד "ונכנסו ישר לכיסיהם של הרוצ־חים" (מאריוס מירקו: "הפוגרומים בביסאראביה", ברומנית, עמ' 5).

מחבר מחקר זה נזכר בפגישה עם קצין רומני שחזר מבי־סאראביה. הוא הושיט לו סיגריה מתוך קופסת סיגריות עשויה זהב. "הלאמתי אותה שם" — הסביר הקצין בחיוך. קצין אחר העביר קרון מלא פסנתרים. גם הפרוות של נשי קצינים או פקידים באו משם. "הרומניזאציה" היתה מדיניות ממשלתית, שקיבלה תוקף חוקי. כאשר רומניה נעשתה למדינה עצמאית בשנת 1878, קבע ראש ממשלתה מהימים ההם, יון ק. בראטי־אנו את הסיסמה: "התעשרו".

ידוע לנו, כי מיד לאחר כיבוש ביסאראביה, הגיעו לשם תעשיינים, סוחרים וכל מיני הרפתקנים, שתפסו את המיפעלים היהודים, או נכנסו לבתיהם. בכמה מיפעלים פירקו פשוט את המכונות והעבירו אותן לרומניה הישנה.

"הגנראל וויקולסקו, לאחר שפוטר מתפקידו, העביר אתו קרונות של רכוש לרומניה. יוסטין פופה, נוטריון־לשעבר, לקח אתו כמות כזו של רהיטים שניתן לרהט בהם מלון שלם. נוסף לכך הוביל אתו גם מכונות, בהמות, מכשירי רפואה וכירורגיה, שניתן לצייד בהם בית חולים שלם" (מאריוס מירקו, שם).

היתה זו קוניונקטורה של התעשרות על חשבון הנרצחים או המגורשים. איש לא שאל לצד המוסרי של ענין זה. "אם אנו לא ניקח, יקחו אחרים" — זו היתה הסיסמה שבעזרתה הרגיעו השודדים את מצפונם.

נוסף למוסדות — ועוד לא הזכרנו את כולם — שנהנו מן השוד, אין לשכוח גם את יחידות הצבא הרומני, אשר השתתפו במיבצעי השוד, אבל גם בטבח.

במשפט נירנברג ציטט התובע הסובייטי הגנראל זוריה את הצהרותיו של מיניסטר המלחמה הרומני, הגנראל פאנטאזי (תעודה סובייטית, מס' 154). הוא ציין שם את היחידות הרו־מניות שהשתתפו, יחד עם היחידות הגרמניות, במלחמה נגד רוסיה. חשוב לרשום אותן בהיסטוריה שלנו, כי דגליהן מוכ־תמים בדם יהודי, שנשפך עם כניסתן לביסאראביה. אלה היו: הדיביזיה הראשונה, השלישית והרביעית של ציידי הרים; הדיביזיות שבע, שמונה, שלוש־עשרה ועשרים ואחת חיל רגלים, קורפוס אחד של פרשים ודיביזיה אחת משוריינת (מש־פטי נירנברג, באנגלית, כרך 7, עמ' 316). הרשימה אינה מלאה. הגנראל פאנטאזי עצמו הצהיר, שאינו זוכר את כל היחידות שהשתתפו. בסך הכל השתתפו 27 דיביזיות ובריגא־דות רומניות בשלב הראשון של המלחמה (פלויאץ — תולדות מלחמת העולם השניה, גרמנית, וירצבורג 1960, חלק 2, עמ' 325).

האמת היא, כי לאחר המלחמה התקיימו ברומניה משפטים נגד פושעי המלחמה, אנשי צבא ואזרחים שפעלו בביסאראב־יה. כמו בארצות אחרות, כך גם ברומניה, עבר זמן עד שנת־פסו פושעים. השירות המשפטי, היה מלא אנטישמים. כך קרה שרק בשנת 1948 ואפילו ב־1949 נשלחו כמה מהם למשפט. ("ויאצא ייבריאסקא", בוקארשט, מס' 213, 1948; המספרים 229, 226, 225, 221, מ־1949, וכן "איקוף בלעטער" מ־20.XI.1948, 18.5.1950. אולם בשנת 1955 זכו כל הרוצחים האלה לחנינה כללית, שניתנה לפושעי המלחמה. ברור שלא כל האשמים הובאו למשפט וגם לא כל האמת, על כל פרטיה, הובאה לידיעת הציבור.

ההסבר למצב זה הוא פשוט: לאחר כניעתה, הפכה רומניה את נשקה נגד גרמניה, ולמחרתה, ב־24 באוגוסט 1944, נכנסו שתי חטיבות רומניות, בתמיכת קורפוס של חיל תעופה, בסך הכל 385 אלף חיילים, למלחמה בצד הרוסים, נגד הגרמנים. לפי הסכם שביתת הנשק היה על רומניה לגייס לתכלית זו 12 דיביזיות, אך למעשה היא שלחה למלחמה 14 (נ. רולר, תול־דות הרפובליקה העממית הרומנית, ברומנית, בוקארשט 1952; קופשה, ג. מאטיי, י. פוקשיניאנו, ב. באלטיאנו, ל. יון ו. זאכאראסקו "תרומתה של רומניה למלחמה האנטי־היטלריס־טית", בוקארשט 1958, עמ' 58. בספר זה מדובר ב־15 דיביז־יות רומניות). כמה מבין הקצינים והחיילים שנלחמו כעת בגרמנים השתתפו במעשי הזוועה בביסאראביה? "התנהגות הגבורה של החיילים הרומנים זכתה גם ל־78 הערכות של המיפקדה הסוביטית העליונה ול־7 פקודות יום של הגנראליס־מוס סטאלין. הוענק להם העיטור הסובייטי "הדגל האדום" (נ. רולר, עמ' 675).

במעשי גבורה הצטיינו בעיקר אלה שנלחמו לפני כן בחזית הרוסית. מבין שבויי המלחמה נוצרה ברוסיה, בהסכמת הממ־שלה הסובייטית ואישורו האישי של סטאלין, הדיביזיה הרו־מנית מס' 1 ע"ש טודור ולאדימיראסקו, שהורכבה ממתנדבים ב־12 באוקטובר 1943 (נ. רולר, עמ' 658).

באפריל 1945, הקימו ברוסיה דיביזיה שניה של מתנדבים מבין השבויים הרומנים, ע"ש "חוריה, קלושקא, וקרישאן". לאחר מכן השתתף הצבא גם במלחמה הפנימית שפרצה ברו־מניה. הרבה קצינים גבוהים תמכו במדיניות שנקטה המפלגה הקומוניסטית (קופשה, ג. מאטיי, עמ' 168, 148, 140). בו בזמן נערכו אי־אלו "טיהורים" בצבא בין הקצינים שהיתה להם "עמדה פאשיסטית או אוהדת לפאשיזם" (שם, עמ' 168).

קשה לתאר לעצמנו, שניתן לתפוס ולהעניש את כל אנשי הצבא שהשתתפו בטבח יהודי ביסאראביה. רבים מהם הצטיינו במלחמה בת 260 הימים נגד הגרמנים בקרבות של דברצין, על נהר טיסה, בהרים בריק ומאטרה, בבאנסקה־ביסטריצה ובקרמניצה, בכיבוש הקארפאטים הלבנים והרי הטאטרים, במערב מורביה וכו'. כאן הם נלחמו כבעלי ברית של הלוחמים הרוסים (י. קופשה, ג. מאטיי, שם, עמ' 548—279).

הצבא הרומני, שנלחם בסטאלינגראד יחד עם הגרמנים, נהפך אח"כ לשונאם ורדף אחריהם עד לצ'כוסלובקיה. היו, איפוא, סיבות מספיקות כדי להשכיח את שלוש השנים 44—1941, לטובת 260 הימים שבאו לאחריהן.

אולם ישנם גם רבים, שאינם שוכחים את השנים הראשונות ורוצים אפילו לעטר אותן בהילה של תהילה. הנה מה שכתוב בעתון של חיילים רומנים משוחררים שברחו לארצות הברית: "מהדנובה ועד לסיבוב הדון משתרעת שורה ארוכה של קברים

קבר אחים בסורוקה

ללא צלבים. הללו מספרים על גבורתו של החייל הרומני. רוחות סיביר הקרות נושאות אתן את הבכי העצוב של הדוינה הרומנית. מתוך ההיסטוריה של ארצנו, מנסות ידיים מוכתמות בדם, לקרוע דפים רבים של תהילה... על הגולים מוטל, איפוא, לשמש דוברים לעבר הזה... דווקא היום, כאשר המ־אורעות המדיניים מאשרים את צדקת העמדה האנטי־קומוניס־טית הבלתי מתפשרת של רומניה בימי המלחמה, ישנה תופעה שבמוחותיהם של אי־אלה גולים רומניים נמחקו כאילו כל העקבות לזכרונם של אלה, אשר לפני עשרים שנה הקריבו את עצמם למען המולדת והאמונה. עד כמה שהדבר ייראה פאראדוכסאלי, הרי אלה שחייבים את חירותם מהיום לאלה שנפלו אתמול בקרבות, נמנעים מלדבר על המלחמה האנטי־בולשביסטית. בצניעות של בתולות־פנסיון הם רומזים כל מיני רמיזות על מאורעות המלחמה ההיא. לוחות השנה מציי־נים את נצחונות ה"ווייוודים" (נסיכים) המולדובנים והוואלא־כים מלפני מאות שנים. אך מתעלמים הם מכך, שרק לפני עשרים שנה בלבד ברחו כנופיות עצומות של רוסים — אלה שכיום מפחדים מפניהם — בהופיע דגלה תלת־הצבעים של רומניה" (יון אזאד: "נדליק נר זכרון", בולטין צבאי של קצינים וסגני־קצינים רומנים לוחמים, כיום בגולה, ברומנית, שנה 9, מס' 3, ניו־יורק, מארס 1961).

ובכן, קיימים חוגים רומנים בגולה הסבורים עדיין, כי מה שעשה הצבא הרומני במזרח־אירופה, הוא משהו מפואר. הם יודעים שהמלחמה נגד הקומוניזם התנהלה בסיסמה "יודי־או־קומוניזם", וזו הצדיקה את מעשי הטבח בביסאראביה. לעומתם אין לקצינים לשעבר אותה "צניעות של בתולות־פנסיון". הללו משערים, כי מתחת למעטה אנטי־קומוניסטי ניתן להסתיר את כל מעשי הרצח והשוד שהם ביצעו. דווקא משום כך, מן הראוי שנבליט את חלקו של הצבא הרומני במרחץ הדמים בביסאראביה.

6. חלקם של הגרמנים בהשמדת יהודי ביסאראביה

מלבד השתתפותם הישירה במעשי הטבח, יש לגרמנים גם חלק ואחריות כמדריכי הצבא הרומני.

המשלחת הצבאית הגרמנית הגיעה לרומניה ב־1940. עוד בפגישה הראשונה בין אנטונסקו והיטלר, בנובמבר 1940, נקבע שאותה משלחת תטפל בארגונו מחדש של הצבא הרומני, בהתאם לקו הגרמני (מתוך החקירה של יון אנטונסקו ברוסיה, שהוצגה במשפט נירנברג ע"י התובע הסובייטי הגנראל זוריה, משפטי נירנברג, כרך ח', עמ' 305). ראינו לעיל, שרוח אחת פיעמה את הצבא הרומני והגרמני. גם ההוראות מטעם המדי־נאים הרומנים, לא ניתנו באקראי. גם כאן פעל שיכרון ההש־מדה שתקף את הגרמנים בצאתם למלחמה נגד רוסיה.

ואף על פי כן, בין שנתקיים סכסוך בענין הסמכויות בין הגרמנים לרומנים, כפי שסבור ברוזאט, ובין שכל צד ניסה להטיל את כל האשמות על הצד שכנגד, נשארו לנו כבר מן ההתחלה תעודות רומניות על אכזריות הגרמנים.

ייתכן שבימים הראשונים היתה כעין אכזבה או ערבוביה בשורות המנהיגות. הצבאית והאזרחית של הרומנים, משנוכחו במעשי הטבח המבוצעים ע"י הקומאנדוס הגרמנים. אך כעבור זמן קצר, למדו גם הם את המלאכה והיקו את הגרמנים בהצלחה. הנה כמה ממעשי הטבח האכזריים שבוצעו ע"י

הגרמנים ונרשמו ע"י הרומנים: "ראיתי איך שבמוסטובוי נל־קחו 187 יהודים ע"י ס"ס, הובלו לטראנסניסטריה ושם נרצחו. מקרים אחרים דומים התרחשו בביסאראביה".

באחד באוגוסט, למשל, הוציאו מגיטו קישינוב 420 אינט־לקטואלים יהודים, הובילו אותם למרחק 22 ק"מ ושם ירו בכולם ("יד ושם", ארכיון 1—11/7—0). פרשה זו נמסרת ביתר פירוט בדו"ח ועדת החקירה על גיטו קישינוב, שערכה עבודתה בפקודתו של יון אנטונסקו. תאריך החקירה — דצמבר 1941, כלומר בזמן שהמאורעות עוד נשארו בזכרון. הנה מה שנמסר בדו"ח ועדת החקירה: "באחד באוגוסט הופיע קצין גרמני לפני יו"ר הקהילה היהודית בגיטו קישינוב, ודרש שתוך שעות ספורות ימסרו לו, לצרכי עבודה, 250 גברים ו־200 נשים. היהודים הופיעו בדיוק במועד שנקבע להם. הקצין, בלווית שלושה חיילים, בחר במיוחד אינטלקטואלים ונשים יפות. לשם סלקציה זו, הוא השתמש אפילו במשקפת. וכך יצאו לדרכם 450 היהודים. בו בערב חזרו מהם רק 39 זקנים והם הודיעו שכל היתר (411 יהודים) נורו ע"י ויסטר־ניצ'אן וכי הם הוחזרו במיוחד כדי "לבשר" זאת. למחרת הופיע הקצין הגרמני בגיטו ואישר אישית את אמיתות המעשה.

האימות נעשה ע"י יו"ר הקהילה, שאליו נתלוו עוד 20 יהודים, שנשלחו אל הבור המשותף, שבו נקברו גופותיהם של הנרצחים. עליהם היה לכסות את הבור. עובדה זו אושרה בעדותו של קולונל טודוסי, המפקד הצבאי של קישינוב" (מ. קארפ, כרך ג', תעודה מס' 19, עמ' 63).

מסרנו פרט זה באריכות כדי להראות לכמה עדים נזקקה ועדת החקירה, לשם בדיקת אמיתותה של ההודעה. הפרט שהקבורה נעשתה בצורה שטחית, היא תשובה עקיפה של הרומנים לגרמנים, שהאשימו את הראשונים במעשים כאלה. במלים אחרות: הרומנים ביקשו לציין שגם הגרמנים לא נהגו אחרת.

כן צויין באותו דו"ח, שכעבור שבוע, ב־8—7 באוגוסט 1941, שבו והופיעו הגרמנים בגיטו קישינוב. הפעם נלקחו 500 גברים לעבודה בשטח גידיגיץ'. "ליהודים אלה הוסיפו גם 25 נשים, שיכינו בשבילם אוכל. לאחר שבוע חזרו רק 200 יהודים, ששוב לא היו מסוגלים לשום עבודה. כל האח־רים — 325 — לא חזרו עד היום". בדו"ח מסופר גם על המקרה בטאטאראֶשט שעליו מסרנו לעיל.

כמה עדויות מצד רומנים על אכזריות הגרמנים, נמצאות גם במשפטים של פושעי המלחמה ברומניה.

כך, למשל במשפט מאפריל 1945, שנערך לפני הטריבונאל העממי בבוקארשט, מסר ראש עיריה לשעבר: "ב־1941 מסרו הז'אנדארמים מצ'טאטיה־אלבא (אקרמאן) לידי הגרמנים את כל שמונת אלפים היהודים ממחוז זה. הם נרצחו עד לאחרון שבהם. הוכנסו לתוך מכרה חול, שכיסה את ההרוגים. אך מכיוון שידיים או רגליים הזדקרו מתוך החול, הובאו צעירים שעדיין לא הגיעו לגיל הצבא ונצטוו להעמיק את קבורתם" (מ. מירקו: "הפוגרומים בביסאראביה", עמ' 7—6). יש לציין כי במחוז צ'טאטיה־אלבה היו — לפי הספירה מ־1930 — 11,390 יהודים. מה קרה עם יתר היהודים, ארבעת אלפים, לפחות — קשה לומר. ייתכן גם שהמספר 8000 שנמסר ע"י העד הוא קטן משהיה במציאות. כמעט בבטחון גמור ניתן לומר, שהיתר נרצחו בגל הראשון של מעשי טבח שבוצעו ע"י היחידות בדרכן אל החזית.

הגרמנים עצמם השאירו מספר מספיק של תעודות, המעי־דות לפחות על המסגרת הכללית של מבצעיהם. ואשר לפר־טים, ואפילו אינם שלמים, הרי הם כתובים בדו"חים של האיינזאצגרופן המפורסמים לשימצה.

במשפט אייכמן נמסר שוב על קיום תכנית להשמדה מוח־לטת של היהודים, מה שמכונה "הפתרון הסופי". היא הקיפה לא רק את הארצות שנכבשו או נמצאו תחת השפעה גרמנית, אלא הביאה בחשבון גם את ההשמדה הפיזית של יהודים שעוד נמצאו הרחק מהשפעה גרמנית, כגון: אנגליה, שוודיה, שווייץ, תורכיה, פורטוגל, וכו'.

בפרוטוקול של ועידת ואנזיי, מיאנואר 1942, כלול סיכום סטאטיסטי של כל היהודים שיש להשמידם. בתוכם כלולים יהודי שווייץ, אירלנד, שוודיה, פורטוגל וכו'. ביסאראביה צויינה שם במיוחד. אך למעשה היתה התוכנית ישנה יותר ועובדה לפני מלחמת העולם השניה.

בשנת 1936 הצהיר יוליוס שטרייכר, כי פתרון השאלה היהודית יבוצע מעבר לגבולותיה של גרמניה (תעודות נירנ־ברג, 006/01).

בנאומו בפארלאמנט הגרמני ב־30 ביאנואר 1939, הכריז היטלר בגלוי, כי תכניתו היא "השמדת הגזע היהודי באירופה, במקרה שתפרוץ מלחמה".

הזכרנו לעיל, כי ב־31 ביולי 1941 הטיל גרינג על היידריך לעבד תכנית "לפתרון הסופי בכל אזורי ההשפעה הגרמנית באירופה". מה שקרה באותם הימים בדיוק, בביסאראביה — ובאזורים האחרים שבהם התקדם הצבא הגרמני — מוכיח כי ביצוע "הפתרון הסופי" התחיל עוד לפני החלטות ואנזיי. מי שמחפש הסברים ל"פתרון הסופי" ימצא אותם במעשי הטבח האכזריים. יתר על כן, ב־24 בפברואר 1942 נתן היטלר הסבר מדויק לביטוי "פתרון סופי": "השמדת היהודים".

על האיינזאצגרופן הוטל לבצע את התכנית הזאת. מפקד האיינזאצגרופן ד', שפעלו בביסאראביה, היה אוהלנדורף. הוא העיד בבירור בנירנברג, כי הוטל עליו בפקודה שבעל־פה לחסל את היהודים. כאשר נשאל ע"י יו"ר הטריבונאל הבינ־לאומי, מהו המובן המדויק של הביטוי "לחסל", הוא ענה ברורות: "לחסל פירושו להרוג". המיפקדה הגרמנית לא זו בלבד שידעה על מעשי הרצח, אלא קיבלה גם הוראות לתמוך בהם, הוסיף אוהלנדורף.

לפי ראול הילברג ("השמדת יהודי אירופה", באנגלית, עמ' 177), נתקיימה חלוקת תפקידים בצבא הגרמני. המשטרה הצבאית ("פלדז'אנדארמי") צדה יהודים ומסרה אותם לידי האיינזאצגרופן (ר. הילברג, עמ' 197). בהרבה מקרים הש־תתפה משטרה צבאית זו גם במעשי הרצח, לצידם של אנשי האיינזאצגרופן.

איינזאצגרופן אלה פעלו בקירבת החזית. הרייכסוור הסכים לפעולתם, באמצעות הגנראל ואגנר, שנתן הסכמתו לכך עוד ב־4 באפריל 1941. באופן כזה יכלו האיינזאצגרופן לפעול על אחריותם המלאה.

בידי הצבא היה הפיקוח המלא על תנועותיהן של יחידות־רוצחים אלה. יתר על כן, הצבא הוא שהעמיד לרשותן דלק, מזון וכן שירותי תקשורת. אבל את "הוראת הביצוע" הם היו מקבלות ישר מראש משטרת הבטחון וס.ד. — היידריך. על כל פנים, הוורמאכט קיבל אינפורמאציה מלאה והשתתף במיבצעי הרצח של פושעים מן האיינזאצגרופן.

בביסאראביה פעלה איינזאצגרופה ד׳ עם חמש יחידות־מישנה שלה (קומאנדוס) 10 א׳, 10־ב׳, 10־א׳, 11־ב׳, ו־12.

למען ההיסטוריה ראוי גם לציין את שמותיהם של מפקדי כל אחת מיחידות המישנה שפעלו בפלך:

מפקד האיינזאצגרופן קומאנדו 10־א׳ היה סֶטצֶן; של 10־ב׳ פֶּרסְטֶרר; של 11־א׳ — צאפ; של 11־ב׳ — ב. מילר, ורנר בר־אונה ופ. שולץ; של 12 — גוסטאב נוֹסקה ואח״כ מילר (יועץ במיניסטריון התעמולה).

אוהלנדורף נידון למוות ע״י בית־הדין הצבאי מנירנברג והוצא להורג. יחד אתו נידונו פקודיו: גוסטאב נוסקה — למ־אסר עולם. ורנר בראונה ניתלה (מהלך משפטם של אוהלנ־דורף והאיינזאצגרופן פורסם בכרך ד׳ של משפטי פושעי המלחמה לפני בית־הדין הצבאי בנירנברג — אנגלית). ורנר בראונה, קולונל בס.ס., היה דוקטור למשפטים. גוסטאב נוסקה היה גם הוא משפטן. בס.ס. ניתנה לו דרגה של לויטנאנט־קולונל.

אוהלנדורף, מפקד האיינזאצגרופה ד׳, שפעלה בביסאראביה וביצעה מעשי רצח של אזרחים, היה בן 34, דוקטור למשפ־טים, נאצי פעיל עוד משנת 1926 וחבר ס.ס. מאותה שנה. הוא פעל גם כראש הסקציה הפנימית של ס.ד. (משטרת הבטחון). כל הנתונים נמסרו ע״י אוהלנדורף עצמו בהצהרתו בנירנברג (תעודה מס׳ 15, 2626, במשפטי נירנברג, כרך 31, עמ׳ 41—39). את דמותו של אוהלנדורף העלה מ. מוסמאנוֹ, יו״ר הטריבונאל האמריקני, אשר שפט את מפקד האיינזצג־רופן ד׳ (מ. מוסמאנוֹ: "הקומאנדוס של אייכמן, באנגלית, פילאדלפיה, 1961, עמ׳ 107 ואילך).

איינזאצגרופה ד׳ היתה הקטנה ביותר ומנתה ארבע־חמש מאות איש. התפקיד שהוטל עליו מטעם הימלר היה "סילוקם (Beseitigung) של כל היהודים, נשים, גברים וטף, ואת הפקידים הקומוניסטים".

אוהלנדורף תיאר בדיוק את הטכניקה של ההריגה. ליד האיינזאצגרופן לביצוע היו גם יחידות־מישנה מיוחדות למיב־צעים חלקיים. כאשר האיינזאצקומאנדו הגיעה לאיזו עיר או לכפר, ניתנה מיד פקודה לאסוף את כל היהודים למטרת העברתם (Umsiedlung). היהודים נצטוו למסור למפקד היחי־דה את כל התכשיטים והחפצים בעלי הערך, ולפני הוצאה להורג — גם את הבגדים. גברים, נשים וילדים הובלו בדרך כלל אל תעלה אנטי־טאנקית. כאן ירו בהם בשעה שעמדו או

קבר אחים בחוטין

כרעו ברך. הגופות נזרקו אל התעלה. אוהלנדורף הדגיש, שנאסר לירות אלא על־ידי יחידות של הוצאה־להורג, כדי למנוע "אחריות אישית".

ביחס למיבצעים המיוחדים בחזית הרומנית, קיים מפקד הצבא הגרמני בדרום, גנראל קולונל פון שוברט, שיחה עם אוהלנדורף ב־12 ביולי 1941, הוא דרש ממנו שיחידות הביצוע לא תישארנה פאסיביות, אלא תכנסנה לפעולה בצורה גמישה (Ereignismeldung) מס׳ 22, עמ׳ 3).

עם שוברט נקבע, שיחד עם הקורפוס הצבאי 54 תיכנס לקי־שינוב גם המיפקדה ה־11 של אוהלנדורף.

הדו״ח מס׳ 89 מ־20 בספטמבר 1941, שנשלח ע״י האינ־זאצגרופן, מוכיח בצורה ברורה, כי המוסדות הצבאיים "מש־תמשים בעזרתנו, בנסיוננו ובהוראותינו. בכמה מיבצעים גדו־לים היו יחידות צבאיות כפופות לפיקודנו". ועוד: "השירותים הכלכליים והמינהליים של הצבא מבקשים את עזרתנו ומקב־לים את הצעותינו... דרישותינו התמלאו תמיד" (עמ׳ 8).

אוהלנדורף קבע, כי האיינזאצגרופן "חיסלו" 90 אלף גברים, נשים וילדים, כמעט כולם יהודים. אחרי מיבצעים אלה ניתן לעקוב לפי הדו״ח, שנשלחו יום יום החל מ־12 ביוני (Ereignismeldungen).

קשה להאמין שבדו״חים אלה צוינו כל מעשי הרצח. כבר מתחילתם מבטאים דו״חים אלה אי־שביעות רצון מהתנהגותם של הרומנים. בדו״ח מס׳ 19 מ־11 ביולי, מספר הקומאנדו מס׳ 10 מפאלאֶשט, כי "הרומנים מסתפקים רק במעשי שוד. לפוגרומים לא הגיעו עד עכשיו".

הגנראל ס.ס. סטאבלֶקֶר, מפקד איינזאצגרופה א׳, סיפר, כי

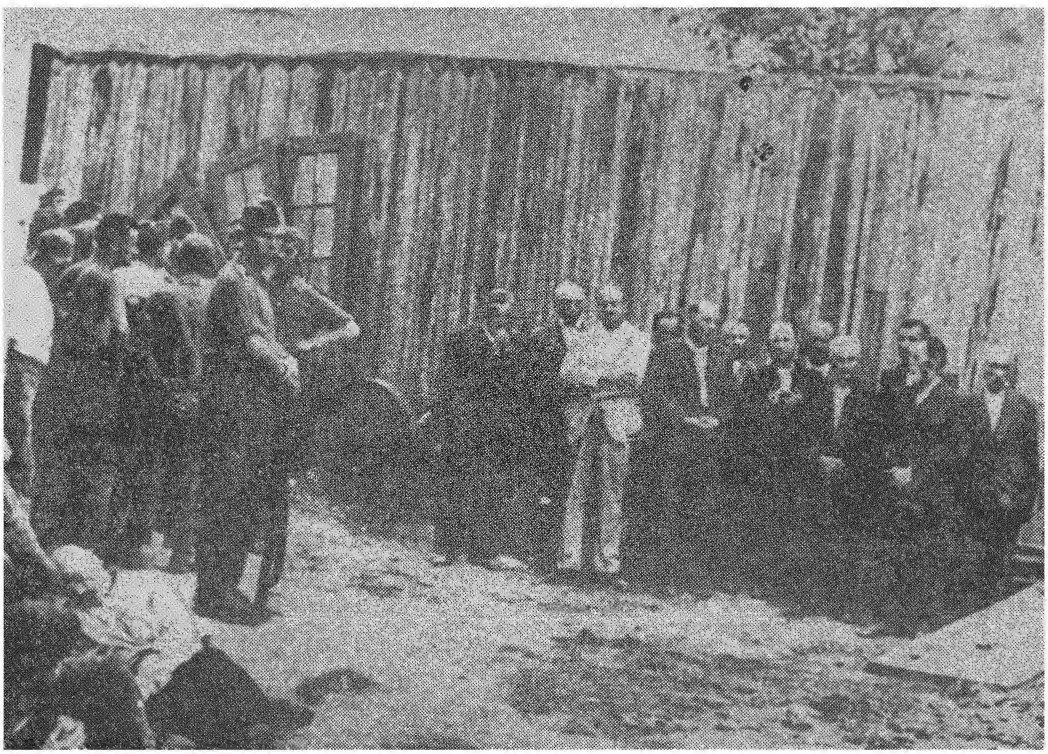
תפקידן של יחידות אלה היה לעורר את האוכלוסיה המקומית לפוגרומים, בהשתמשם בעזרת האנטישמיים המקומיים. הטרי־בונאל האמריקני, שדן את המפקד הזה, ציין בצדק כי "הפשע של עידוד האוכלוסיה המקומית למעשי שוד, התעללות ורצח של שכניהם, החיים אמנם יחד, הוא, מבחינה מוסרית אולי חמור יותר ממעשי הרצח עצמם" (משפטי פושעי המלחמה בנירנברג, כרך 4, עמ׳ 435 ואילך). מובן שלא רק האוכלוסיה המקומית הוסתה למעשי רצח, כי אם גם הצבא של בעל־הברית, כלומר הרומנים.

בדו"ח מס׳ 22 מ־16—14 ביולי, נמסרו ידיעות על הפעולות בחוטין של הקומאנדו 10־ב. "בחוטין מילא קומאנדו 10־ב

בליל 12—11 ביולי הותקפו ביריות משאיות של הצבא הגר־מני. המשטרה הוציאה להורג 10 בני ערובה. אח"כ, ב־15 ביולי, חזרו ההתקפות ושוב נרצחו 20 בני ערובה. גם הפעם משתמש הדו"ח בביטוי מוסווה: "טיפלו בהם בהתאם להוראות הנוהל במצב מצור".

הקומאנדו תרם את חלקו ורצח את "מועצת הזקנים" ועוד מספר יהודים, בסך הכל 45, משום שעברו כאילו על ההוראות שניתנו להם ע"י "כוחות הבטחון המשטרתיים".

כ"מועצת הזקנים" בבאֶלץ שימש ועד הגיטו, שנתמנה ע"י המשטרה הצבאית הגרמנית. הוועד היה מורכב מ־12 חברים. על אשר קרה בבאֶלץ סיפר יו"ר ועד זה, שניצל ע"י מפקד

נכבדי באֶלץ מוצאים להורג

משמאל לימין: 1. סומר (איתמר) ציטרמן, 2. יוסף ברויטמן, 3. ברנאַרד וואלטר, 4. סאשא דיאגוט, 5. אייזיק שכטמן, 6. שמאַרל שוחט, 7. ברוך בלאנק, 8. יששכר (סוחר) רויטמן, 9. שמעון גרינברג, 10. אברהם קריפס, 11. לייביש גולוואטה, 12. יעקב טננבום.

את המשימה שהוטלה עליו. אינטלקטואלים, אישים חשובים מהמפלגה הסובייטית וחיי המדינה הסובייטית, תעמלנים יהו־דים, פרופסורים, עורכי־דין, רבנים, נתפסו לאחר כמה חיפו־שים בעזרתם של אוקראינים נאמנים, ועברו טיפול מתאים. הרופאים היהודים שוחררו כדי לטפל במצב הסאניטארי של האוכלוסיה".

"הטיפול המתאים" פירושו: מוות בירייה.

בביטוי דומה משתמשים בהסבר הפעולה בבאֶלץ, שבה פעלה איינזאצקומאנדו 10־א. בדו"ח מס׳ 37 מ־29 ביולי נמסר, כי

המשטרה הרומני. ועד הגיטו נדרש להגיש רשימה של 20 יהודים שיש להוציאם להורג. הוועד סירב לדרישה זו, ואז הוצאו חבריו להורג, יחד עם עוד 44 יהודים. בסך הכל 55, ונוספו עליהם עוד 22 מבני הערובה באותו לילה, כלומר: בסך הכל נרצחו 77, ואילו בדו"ח נמסר על 45 (מ. קארפ ב"ספר השחור", כרך ג׳, עמ׳ 59).

מכאן ניתן להיווכח, כי דו"חים אלה אינם מוסרים מספרים נכונים.

על באֶלץ מצוי עוד דו"ח אחד, של אוברשטורבאנפירר צֶנץ,

מפקד קומאנדו 10־א, אל האיינזאצגרופה ד׳. בדו״ח זה הוא מציין, שנערכו חיפושים ברובע היהודי ומצאו בתוך מרתף 50 יהודים שנרצחו ע״י הרומנים. כמה מהקרבנות עדיין היו בחיים, וניתנה להם ״יריה של חסד״ מצד הגרמנים (תעודות נירנברג, מס׳ 2075, ור. הילברג עמ׳ 200).

בדו״ח מ־7 באוגוסט 1941, כותב מפקד הקומאנדו 11 מקישינוב: ״עד עכשיו חוסלו 551 יהודים. מתוכם 151 בעוון השתתפות בסאבוטאז׳ה ו־400 כתגמול בעד יריות על אמבו־לאנסים צבאיים ואיתות באורות לאווירונים רוסים. היהודים נסגרו בגיטואות, במידה שלא ברחו״ (שם, עמ׳ 11).

ובכן, המשאיות שנזכרו בדו״חים של יתר הקומאנדוס, נהפכו במקרה זה לאמבולאנסים סאניטאריים!... בנוגע ל־400 היהודים שנורו משום שאותתו לאווירונים סובייטיים, ניתן לחשוב שזו היתה התעסקותם המיוחדת של היהודים. שמועות מסוג זה הפיצו גם בבוקארשט, מיד לאחר פרוץ

יריית חסד — אם ותינוקה מוצאים להורג

המלחמה, וכמעט שנערך פוגרום על רקע זה. אנטונסקו בעצמו קבע בהודעה מיוחדת, כי למעשה היו אלה פגזים מאירים שנורו ע״י ההגנה האנטי־אווירית של הרומנים.

מתוך הדו״ח מס׳ 62 (עמ׳ 2), שנמסר ע״י יחידות הקו־מאנדו, מסתבר שהרוסים השאירו בכל מקום אנשים ותיקים, מבין חברי הנ.ק.וו.ד. והנ.ק.ג.ב., שנועדו להם תפקידים מיו־חדים. לאלה היה תפקיד ״להדריך ולכוון את הטייסים הרוסים ע״י איתות של אורות״. עליהם הוטלו גם תפקידים מיוחדים של סאבוטאז׳ה ולמטרה זו גם צוידו בנשק מתאים: נשק קל, פצצות־יד, חמרי נפץ וכו׳.

הסבר זה היה, כנראה, הכרחי. בלעדיו היה קשה להניח, כי מי שלא הודרך בידיעת צופן, יוכל לאותת לטייסים, כשם שלא תיתכן סאבוטאז׳ה ללא נשק מתאים.

הדו״ח מציין, כי הסוכנים היו אנשים נאמנים לנ.ק.וו.ד. קשה להאמין שהרוסים, הידועים בחשדנותם, בחרו בסוכנים אלה מתוך יהודי ביסאראביה, שרק שנה לפני כן צורפה לברית המועצות.

לסוכנים חבלנים אלה ניתנו כביכול צווי־גיוס, כדי שב־מקרה תפיסתם יוכלו לטעון שהם עריקים. מתוך ששה שמות שהדו״ח מזכיר, רק אחד הוא בעל צלצול יהודי: ד״ר לאנדאו מקישינוב. ראש יחידת חבלנים, שעליו נאמר כי נעלם.

בדו״ח מס׳ 63 מיום 25 באוגוסט נמסר: ״ביזמת הקומאנדו 11־א, הקים המפקד הרומני את הגיטו בחלק הישן של העיר קישינוב, והוא מכיל 9000 יהודים. היהודים מאורגנים בקבו־צות עבודה ועומדים לרשותם של היחידות השונות של הצבא הרומני והגרמני, בשביל פינוי ההריסות וסוגי־עבודה אחרים״.

מחבר הדו״ח מתלונן, כי בדרך לפתרונה נתקלת השאלה היהודית בהיסוסים רבים מצד הרומנים.

כאשר קישינוב נכבשה, נמצאו בה רק 4000 יהודים, מתוך 80—60 אלף שחיו בה לפני כן. היתר כאילו ברחו עם הרוסים. הנחה זו אינה מתקבלת על הדעת. הטענה ליציאת המונים כאלה, באה בוודאי כדי לחפות על מעשי הטבח ההמוניים. יתר על כן, העובדה שבגיטו נמצאו 9000 יהודים, כלומר ב־5000 יותר משנמצאו בעיר בשעה שהצבא הכובש נכנס לתו־כה, מוסברת בכך, שיהודים ממקומות שונים ״הגיעו״ לקישי־נוב. אך הם לא באו מרצונם הטוב, אלא הובאו לכאן מכל ישובי המחוז, לשם כליאתם בגיטו.

בדו״ח מס׳ 88 מ־19 בספטמבר 1941, מדובר על מצבם של יהודים מטיגינה, ״שרוכזו במחנות וסודרו בעבודות שונות. בחלקם נועדו להשמדה. בדרך כלל ניתן להבחין במגמה אנטי־יהודית חריפה אצל האוכלוסיה הרומנית״.

עוד בדו״ח מס׳ 45 מ־7 באוגוסט נמסר, כי יהודי טיגינה נכלאו בגיטו. ייתכן שהדו״ח השני מתיחס למחנות־מעבר שהוקמו בשביל יהודים שנאספו מישובי הסביבה.

Intr. Nr. 721
3 Aug 1941

NR. 120966 DIN 21 Aug 1941.....

Catre

SERVICIUL MARELUI PRETOR

Urmare raportului telegrafic nr.120883 din 17 August 1941.-
Am onoare a raporta :
-Cei 13.500 evrei, trecuţi de germani peste Nistru la Cosăuţi - Soroca, au fost internaţi în lagărul înfiinţat la Vertujeni - Soroca.-
Tot la lagărul dela Vertujeni s'a luat măsuri şi s'a evacuat:
-in dimineaţa de 19 cor. orele 4, lagărul Alexandru Cel Bun (Rediu) - Soroca, 16.000 evrei:
-in seara de 19 cor., orele 18 un convoi de 2.000 evrei validi, din lagărul Rublenita ;
-in dimineaţa de 20 cor., orele 4, un convoi de aproximativ 1.500 invalizi, bătrâni, femei cu copii mici, etc. cu căruţele din lagărul Rublenita;
-in seara de 20 orele 18, ultimul convoi de aproximativ 2.000 din lagărul Rublenita.-
In total lagărul Vertujeni a primit circa 22.000 evrei.-
Conform ordinului M.C.G. dat Domnului Lt. Colonel Palade, urma ca în lagărul Vertujeni să se evacueze şi evreii aflaţi în lagărele Legiunei Jandarmi Soroca, circa 12.000.-
Cum însă în urma primirei evreilor veniţi de peste Nistru, capacitatea lagărului nu mai permite şi internarea acestor evrei, urmează ca Domnul Lt. Colonel Palade să ia legătura cu M.C.G. pentru a stabili unde urmează a se interna evreii Legiunea Bălţi.-

PRETORUL ARMATEI 3-a Eş.2
Colonel,
Jean Poitevin

פקודת מס׳ 120966, מ־21.8.1941

נכנס מס׳ 721 חטיבה 3
3 באוגוסט 1941 לשכת הפריטור
מס׳ 120966 מ־21 באוגוסט 1941. שרות דואר צבאי מס׳ 30

אל: שרות הפריטור הגדול.

המשך לדו״ח הטלגרפי שלנו מס׳ 120883 מ־17 באוגוסט 1941. יש לי הכבוד להודיע:

13,500 היהודים, שהוחזרו, ע״י הגרמנים, מעבר לדנייסטר, ליד קאסאוץ — סורוקה, הוכנסו למחנה בוואַרטוז׳אַן — סורוקה.

כמו כן ננקטו אמצעים והוכנסו למחנה בוואַרטוז׳אַן:

בבוקר יום ה־19 השוטף, בשעה 4, ממחנה ״אלכסנדרו צ׳אֶל בון״ (רודין) — סורוקה, 16.000 יהודים;

בערב ה־19 השוטף, בשעה 18, 2000 יהודים, ממחנה רובליניצה;

בבוקר ה־20 השוטף, בשעה 4, בערך 1500 נכים, זקנים, נשים עם ילדים קטנים ועוד, ביחד עם עגלות ממחנה רובליניצה;

בערב ה־20 השוטף, בשעה 18, משלוח אחרון של 2000, בערך, ממחנה רובליניצה.

בסך הכל קיבל, המחנה בוואַרטוז׳אַן 20,000 יהודים, בערך.

בהתאם לפקודת מ.ק.ק. קולונל (מפקד גדוד) משנה פאלאדה, צריכים היו להגלות למחנה בוואַרטוז׳אַן גם את היהודים הנמצאים במחנות פלוגת הז׳נדרמריה בסורוקה, בערך 12,000.

מאחר ועקב קבלת היהודים שהוחזרו מעבר לדנייסטר כושר הקיבול של המחנה בוורטוז׳אן אינו מאפשר איכלוס גם של שארית היהודים, על כב׳ הקולונל־משנה פאלאדה לבקש הוראות מ־מ.ק.ק. בדבר מיקומם של היהודים מאיזור בּאלץ.

פריטור חטיבה 3
(חתימה בלתי ברורה) (תרגום מרומנית)
ז׳אן פויטובין

וזוהי מסקנתו הכללית של ההיסטוריון הגרמני ברוזאט ביחס לקשרים בין יחידות ההשמדה של אוהלנדורף והשלטונות הרומנים בביסאראביה: ... "בכל מקום שפעלו האיינזאצ־קומאנדוס הגרמנים לא זו בלבד שהיתה בידיהם היוזמה המכרעת, אלא הם גם קבעו מה יעשו הרומנים".

והלאה: ... "מתוך עיון בדו"חים שלהם מתקבל, שהאיינזאצקומאנדוס מילאו גם על אדמת רומניה תפקיד מכריע והם לחצו על הרומנים לנקוט אמצעים חריפים נגד היהודים" (ברוזאט: "הרייך השלישי ומדיניות הרומנים לגבי היהודים, בגרמנית, במאסף Gutachten des Instituts fuer Zeitgeschichte עמ' 44—143).

מהכתוב בכמה קטעים מהדו"חים, ניתן לראות כי הגרמנים לא היו מרוצים מהצורה שבה ביצעו הרומנים את "הפתרון הסופי".

הגנראל ס.ס. הידוע לשימצה, ראיינארד היידריך, ראש המיפקדה העליונה של משטרת בטחון הרייך (R.S.H.A.) ביקר אישית בביסאראביה ואוקראינה. הוא התלונן כי "הרומנים מתיחסים בידידות אל היהודים". הערכה זו הועברה ע"י מיניסטריון החוץ הגרמני לקילינגר, שגריר גרמניה בבוקארשט. גוסטאב ריכטר הוחזר מרומניה בסוף ספטמבר, כאות של מחאה גרמנית כלפי המדיניות הרכה מדי של רומניה לגבי יהודיה. מכל מקום, כך סבור ברוזאט (שם, עמ' 145). מיכאי אנטונסקו, מיניסטר החוץ הרומני, וקילינגר דורשים שריכטר יוחזר לרומניה, ודרישתם זו מתמלאת בסוף ספטמבר. אולם נראה כי לבעיה זו היה גם רקע אחר. היו הרבה מקרים, שבהם התגלעו ניגודים בין מוסדותיו המקבילים של הרייך השלישי. לביקורתו של היידריך לגבי התנהגותם של הרומנים בביסאראביה היתה מטרה כללית יותר. מדוע יש להחזיר את ביסאראביה לרומנים? למעשה צריך מחוז זה ליהפך לטריטוריה גרמנית. הדו"חים שנשלחו לברלין ע"י האיינזאצקומאנדוס והאיינזצגרופן עובדו לדו"חים כלליים (Ereignismeldungen) ע"י המשטרה לבטחון הרייך. הם גם שיקפו את דעותיו של פורום זה, שניסה כוחו גם במדיניות גבוהה.

איינזאצגרופה ד', שפעלה בביסאראביה, שירתה היטב את התכניות האלה, ואולי אפילו יזמה אותן. התכסיס הנקוט היה להבאיש את ריחה של המינהלה הרומנית, דבר שלא היה כלל קשה, בהתחשב בשחיתותם של הפקידים הרומנים.

כך מסופר בדו"ח מס' 40 מ־1 באוגוסט 1941, כי האוקראינים מתנגדים לרומנים, הם ירו בז'אנדארמים רומנים וברחו לגליציה, כדי להתגייס ללגיון האוקראיני. נאמר שם כי האחרונים לא יסכימו בשום פנים לשלטון רומני (עמ' 22 של הדו"ח), שהרומנים ממנים פקידים מהריגאט הישן ורודפים את המיעוט האוקראיני והפולני. הם תבעו לבצע את עקרון סילוקם של היהודים מן המסחר. כן טענו, כי "ביצוע מעשי של עיקרון זה הוא יותר מאשר מפוקפק, בשים לב לשחיתותם של הפקידים הרומנים ולחוסר יכלתם של הרומנים בשטח הכלכלי" (שם, עמ' 24).

במקום אחר בדו"ח נאמר גלויות, כי בשטחים הכבושים מתפתחת אותה שחיתות כמו ברומניה הישנה. "הפקידים המושחתים יתעשרו. למטרה זו הם ישתמשו ביהודים, אשר ישתלטו בצורה זו על כל המחוז. באותו זמן ייעשו נסיונות לחסל את האוקראינים" (עמ' 28). כתוצאה מהשתתפות זו יגיעו לידי התנגשויות עם האוקראינים.

בדו"ח מס' 63 מ־26 באוגוסט מתגבשת כבר המדיניות של אוהלנדורף בצורה ברורה: אין למסור את ביסאראביה לרומנים. עליה להישאר בשלטון הגרמנים: "שיחרורה של ביסאראביה הורגשה כהצלה. אמנם, רק לעתים רחוקות רואים ביטויים כאלה של שמחה והתרגשות, אבל אל נא נסתיר את היחס השונה מצד התושבים לגבי הצבא הגרמני והרומני. נראה שתושבי ביסאראביה לא שכחו את הנסיבות שבהן נכנסו הרומנים לביסאראביה לפני 23 שנים. בשעה שהגרמנים התקבלו בכל מקום בשמחה ללא גבול ובמידה מסוימת גם בהתלהבות, הרי שלגבי החיילים הרומנים, גילו תושבי המקום הסתייגות מפורשת. ליחס זה גרמה גם התנהגותם האישית של החיילים.

באופן מתמיד נשמעת משאלתם של התושבים, שלא להחליף את שלטון הבולשביקים בשלטון הרומני הישן, כי אם להימצא תחת שלטון גרמני. ...התושבים מביעים את התקווה, כי גרמניה תכבוש את ביסאראביה ולא תשאיר לרומנים פלך עשיר כל כך, העשוי להביא תועלת רבה לגרמנים. יציאת הצבא הגרמני התקבלה בכל מקום ברגשות אכזבה, בכמה מקרים הביעו תושבי המקום את רצונם לצאת בעקבותיו. נוסף לתקווה במשטר גרמני כללי, היה גם המצב הכלכלי שזרק צילו על הכל"...

בדו"ח מס' 88 מ־19 בספטמבר 1941, חוזרים לפרשת המינהלה הרומנית בביסאראביה (עמ' 26—20). הפעם מתארים את המינהלה האזרחית, שטענה כי יש ברצונה למנוע משטר חדש של שחיתות, ואפילו לאסור על אזרחים רומנים להתעשר בעקבות המלחמה. אבל "השלטונות הנמוכים הוכיחו את אזלת־ידם ונכשלו במטרה זו". מטעם המוסדות המרכזיים נשלחו פקידים חסרי יכולת, כדי להיפטר מהם. "הפקידים המוכשרים עשו את הכל כדי לרכוש לעצמם את המפעלים הכלכליים של היהודים".

ששה שבועות לפני כן, ב־1 באוגוסט (ר' דו"ח מס' 40), נאמר שהרומנים לא יוציאו את היהודים מתוך מפעלים אלה. עכשיו, הרומנים עסוקים בהחרמת מפעליהם של היהודים לעצמם. ושוב הודעה כי "האוכלוסיה המקומית, ברובה הגדול, מצפה שפקידים גרמנים יקבלו את ההנהלה לידיהם".

בדו"ח מס' 100, מ־1 באוקטובר 1941, נאמר כי "האוכלוסיה המקומית התחילה להבין אינסטינקטיבית, שגרמניה אינה נלחמת נגד העמים של ברית המועצות, כי אם אך ורק נגד הבולשביזם היהודי", בו בזמן ש"הרומנים רואים במלחמה אך ורק נקמה על כיבוש ביסאראביה מידיהם" (עמ' 3). במלים אחרות: הרומנים אינם אנטישמיים בצורה מספקת, לפחות לא במידה שתשביע רצונם של הנאצים. כתוצאה מגישה זו התחילה, כמובן, מעין התחרות בין גרמנים לרומנים מי אנטישמי יותר. כנראה, שאחת הסיבות לאכזריות שבה טיפלו הרומנים ביהודים היתה זו: לא לתת בידי הגרמנים נשק נגד סיפוחה מחדש של ביסאראביה לטריטוריה הרומנית.

אותם האיינזאצגרופן, הנראים מתוך הדו"חים שלהם כפו־ריטאנים הנרגזים בשל מעשי השוד מצד הרומנים, לא היו במציאות טובים יותר. בפברואר 1942 נמסר על "החרמה" שעונים וחפצי ערך בשעת הוצאה להורג המונית. זה לא היה מעשה השוד הראשון של הקרבנות. חלק מהרכוש הנשדד נשלח לברלין, השאר התחלק בין האיינזאצגרופן ושותפיהם למעשי הרצח מבין חיילי "הוורמאכט". חלק אחר מן השעו־נים נמכרו ובכסף שהתקבל תמורתם שולמו המשכורות, לפי המסורת של חלוקת השלל ע"י החיילים השכירים או שודדי־הים. "בצורה זו שילמו לעצמם המרצחים מהכסף והזהב שלקחו אצל הנרצחים" — כך מעריך מיבצעים אלה השופט מיכאל מוסמאנו, במשפטי נירנברג (מ. מוסמאנו: "הקו־מאנדוס של אייכמאן", באנגלית, פילאדלפיה, 1961, עמ' 77).

7. גירושם של יהודי ביסאראביה

גירושם של יהודי ביסאראביה אל מעֵבר לדנייסטר נעשה בשני שלבים. הראשון בוצע באכזריות רבה בחדשי יולי־אוגוסט.

המחוזיים ויפעילוה כלפי האֶלמנטים היהודיים, מכיוון שאין להם מה לחפש בביסאראביה או בוקובינה, ברגע שחודשו זכויותינו הלאומיות במחוזות אלה" (מ. קארפ, "הספר הש־חור", כרך ג', עמ' 91). ידועה לנו בנושא זה גם הצהרתו של יון אנטונסקוּ ב־8 ביולי 1941.

"את יהודי ביסאראביה יש לזרוק אל מעֵבר לדנייסטר". ואכן, יהודי ביסאראביה גורשו לגדה המזרחית של הדנייסטר, החל מסוף יולי 1941. מן הדו"ח של מפקח הז'אנדארמים ממחוז צ'רנוביץ אנו לומדים, שרק מהיהודים שנאספו ממחוז חוטין הועברו 20 אלף אל מעבר לדנייסטר (מ. קארפ, "הספר השחור", כרך ג', עמ' 97). בראשית אוגוסט שלח אף לגיון הז'אנדארמים מסורוקה 12 אלף יהודים אל מעבר לדנייסטר (מ. קארפ, חלק ג', עמ' 96).

באותו זמן מוסרים הדו"חים הרומנים, כי הגרמנים מסרבים לקבל את היהודים למוהילב, ואלה הנשלחים אל מעבר ל־דנייסטר מועברים בחזרה לביסאראביה. איינזאצקומאנדו 10־ב' מנוסרת, כי ב־26 באוגוסט הוחזרו 6000 יהודים ממוהילב לביסאראביה, לאחר שחלק מהם נרצחו במקום (ברוזאט, עמ'

בדרך לעבודת כפיה

ברור שאנטונסקו ידע על אי־שביעות רצונם של הגרמנים מהצורה שבה מתבצעת המדיניות כלפי היהודים. בימים ההם נקרא ריכטר בחזרה, כעין נזיפה ברומנים. בסוף יולי התחילו לגרש את היהודים שנשארו בחיים אל מעֵבר לדנייסטר. הסכם־טיגינה בנוגע לטראנסניסטריה נחתם רק ב־30 באוגוסט 1941. השליטים הרומנים הביעו אז בצורה ברורה את תכני־תם. ב־3 ביולי 1941 נאָם מיכאי אנטונסקו, סגן ראש הממשלה באזניהם של ראשי המינהלה הרומנית שנשלחו אל ביסאראביה ובוקובינה, המפקחים המינהליים והפראֵטורים.

"מיבצע הטיהור האֶתני ייעשה ע"י הרחקה או בידוד במח־נות עבודה, במקומות שמשם לא תהיה אפשרות להשתמש בהשפעה מזיקה, וזה נוגע לכל היהודים וכן לבני־אומות זרות אחרים, אשר נאמנותם היא מפוקפקת. אם להשלמת הטיהור האֶתני יהיה הכרח גם בהגירה כפויה, יודיעו עליה השלטונות

147, וכן התעודות ממשפט נירנברג, מס' 2837 ומס' 2840). כמה נרצחו בתקופה זו של גירושים ללא כל תכנית, בסוף יולי ובמשך כל אוגוסט, ודאי לא נדע לעולם. הגרמנים ירו בהם במקום, הרומנים ירו בהם בשובם מהגדה השניה של הדנייסטר, כדי לקבל בחזרה עד כמה שאפשר פחות יהודים.

איך ניתן להסביר את החזרת המגורשים מעבר לדנייסטר? אחד הנימוקים ניתן ע"י ברוזאט: "השטח שמעֵבר לדנייסטר, שעמד להיקרא בקרוב טראנסניסטריה, עדיין שימש איזור של פעולה צבאית, בקירבת החזית" (ברוזאט, עמ' 147). אולם אין אנו מוכנים לקבל כהגיונית את הסברה השניה שהעלה בר־זאט: "הגרמנים לא היו מוכנים לקבל מהרומנים את המעשה המזוהם, כלומר: השמדת היהודים".

באביב 1942 ניסו הרומנים לחזור על המיבצע. הפעם ניסו לשלח את היהודים מטראנסניסטריה אל מעֵבר לבוג, לשטחים

המוחזקים בידי הגרמנים. כאן התערב אייכמאן עצמו. הוא דיווח למיניסטריון החוץ הגרמני, ובמסגרתו אמנם מתכנסת ועידה מיוחדת, בהשתתפות של אייכמאן, ראדאמאכר ווֶצל מן ה"אוסטמיניסטריום". אייכמאן התנגד להעברת היהודים אל מעבר לבוג, הואיל ופעולה זו מנוגדת לתכניות ההשמדה השיטתית. ב־14 באפריל 1941 דרש אייכמאן ממיניסטריון החוץ הגרמני להודיע לממשלה הרומנית, כי באמצעות המשטרה החשאית, הוא יכשיל את כל המשלוחים "הבלתי חוקיים" אל מעבר לבוג. אייכמאן ציין, שהצבא הגרמני צפוי למגיפות קשות, אם יגיעו לשם הרבה יהודים. נוסף לזאת יהיו קשיים באספקה. לבסוף יפגע הדבר בתכנית לפינוי היהודים מגרמניה (תעודה n.g. מס' 4817, מנירנברג, וכן קֶמפנר, עמ' 391—389).

אותו נימוק היה קיים גם ביולי 1941, כאשר נעשו רק ההכנות ל"פתרון הסופי", שעליו הוחלט בוועידת ואנזיי בינואר 1942.

על שלב של הגירוש הראשון לטראנסניסטריה יש לנו נתונים מועטים בלבד. אמסור רק עדותו של חיים קוגן (ארכיון יד ושם). העד נשאר בחיים לאחר הטבח ביאֶדיניץ, שבה רוכזו אחר־כך גם יהודי בריצ'אן וליפקאן. בימים האחרונים של יולי 1941, אספו את כולם ליאֶדיניץ ומשם נשלחו ברגל דרך אטאקי למוהילב. בשלושה ימים עברו ברגל, לרבות הילדים, מרחק של 55 ק"מ. בכפרים רוסאָן וקלימאוּץ שדדו אותם איכרי המקום ואפילו ז'אנדארמים רומנים. בדרך נפלו הרבה קרבנות. בסוף החודש הגיעה השיירה למוהילב, שם כבר נמצאו יהודים מסיקוראן ונובוסאֶליץ. העד מעריך ב־20 אלף את מספר המגורשים שהועברו למוהילב.

"עזבו אותנו לגורלנו, ללא שמירה, סמוך לעיר, ללא מחסה בימי הגשם, וללא אוכל. האומללים הזינו את עצמם בתפוחי אדמה מהשדות הקרובים.

שבוע לאחר מכן הגיעו אנשי ס.ס. ושוטרים אוקראינים וגירשו אותנו למרחק 6 ק"מ לכפר סקאזינץ, שבו נסגרו בתוך קסרקטין, ללא שמירה. אוכל מצאו בשדה.

לאחר שבועיים של חיים כאלה, גורשו חזרה למוהילב, כדי לעבור את הדנייסטר לביסאראביה. הרומנים התנגדו להחזרתם. למגורשים נודע, כי השיירות הראשונות שהוחזרו לביסאראביה, נורו ע"י הרומנים. אח"כ הם גורשו בחזרה לסקאזינץ ושם נשארו עד סוף חודש אוגוסט. אז הגיעו שוב אנשי ס.ס., שהריצו אותם שבועיים רצופים בדרכים עקלקלות, כדי להחזירם לביסאראביה. הפעם הם עברו את הדנייסטר ביאמפול, לאחר שצעדו ארבעה ימים לאָרכו של הנהר. בדרך רצחו חיילי ס.ס. מספר גדול של מגורשים.

אנשי ס.ס. סיירו כל הדרך במכוניות והשגיחו שאיש לא יחסר מהשיירה. כל אלה שפיגרו בדרכים, הוכנסו לביצוריב שנבנו על גדות הדנייסטר ונרצחו במקום".

עד אחר מספר כיצד, בהגיעם אל חוף הדנייסטר שמעו המגורשים שיחות בין הגרמנים משני עברי הנהר. הם הבינו רק שהגרמנים מהצד המזרחי "טענו שאין להם מה לעשות אתנו. חרדתנו הגיעה לשיאה כאשר שמענו כי הגרמנים אומרים בטלפון: או שיקבלו אותנו, או שהם יזרקו אותנו לתוך הדנייסטר. לבסוף, בלילה, הרימו את המחסום שעל הגשר באטאקי ואמרו לנו לעבור בריצה את הגשר" (עדותו של מנדל ליברמאן, בארכיון "יד ושם"). אותו עד מתאר איך היו מי הדנייסטר מלאים גופות של נרצחים וטבועים. האיום בהוצאה להורג, קוים ביחס לשיירות קודמות.

בביסאראביה קיבלו אותם הז'אנדארמים הרומנים בקאסאוץ. הללו שבו ושדדו את המגורשים ואנסו את הנשים. למחרת הגיעה לקאסאוץ ועדה מסורוקה והחרימה את חפצי הערך האחרונים שעוד היו בידי המגורשים. לאחר מכן הם חולקו לקבוצות שונות והועברו בדרכים שונות לוורטוז'אן. הם סבלו מצמאון, אך לא ניתן להם לגשת לבארות. "בדרך היה קצת בוץ. עשינו חורים שיתאספו קצת מים עם בוץ, ואת המים האלה שתינו". מאות מתו בדרכים אלה.

ב־30 באוגוסט נחתם בטיגינה הסכם ל"טיהור אֶתני", כלומר: לגירושם של היהודים אל הטריטוריה החדשה, שתימצא בהנהלה רומנית ובפיקוח גרמני: "טראנסניסטריה".

כעת התחיל השלב השני של הגירוש, לפי מסגרת שנקבעה ע"י הגרמנים. לפי הסכם טיגינה התחייבו הרומנים לכלוא את היהודים במחנות הסגר. מוסד משפטי גרמני קבע ב־14 ליולי 1954, שהגירושים לטראנסניסטריה נעשו על יסוד ההסכם מטיגינה. "ואין שום ספק שאמצעי זה — כלומר הגירוש — נעשה לפי הוראה של מוסד מהרייך" (מינץ, עמ' 87).

רק בחדשים ספטמבר ואוקטובר מתחילה לפעול המינהלה הצבאית הרומנית בטראנסניסטריה. עד אז נמצא האיזור בשלטון גרמני טהור. מתתיה קארפ לא הכיר את התעודות הגרמניות, שנתגלו רק במשפטי נירנברג. על כך הוא ציין ב"הספר השחור" שלו, כרך ג', מ־1947, ש"כל הגירושים מסתיו 1941, נעשו לפי דרישת המיפקדה העליונה של הצבא הרומני, אושרו ע"י המוסדות האזרחיים ובוצעו ע"י הז'אנדארמריה הרומנית" (שם, עמ' 9). הוא לא ידע על הסכם־טיגינה ולא על הדו"חים של האיינזאצגרופן. כל חיבורו של מ. קארפ מתבסס בעיקרו על המיסמכים הרומניים שהוצגו במשפטים נגד פושעי המלחמה, שנערכו בבוקארשט, אף שאין ספק כי פירסומם נותן תמונה כללית חשובה לתולדות התקופה. בכל זאת מכיר גם הוא בכך, שהגירושים וההשמדה "היו בהם משום סימני המיבצעים של הפאשיזם הגרמני — הציניזם והזדון בדרך התפיסה, הסודיות שבהכנה והאכזריות בביצוע".

באחד בספטמבר 1941, הודיע המפקח הכלכלי של המשטרה למפקד הז'אנדארמים במחוז טיגינה ע"י מברק בצופן, כי ב־6 בספטמבר יתחילו בגירוש היהודים בקבוצות של אלף איש ודורש ממנו להכין יחידות ז'אנדארמים לליווי וכן עגלות להעברת המיטען (מ. קארפ, כרך ג', עמ' 85, וכן תעודה מס' 73 עמ' 17—116). המטה הכללי הרומני דרש אף הוא מהז'אנדארמריה את מספרם המדויק של היהודים הנמצאים במחנות ביסאראביה.

מתוך חליפת המכתבים מתברר, שקיימת פקודה, אשר ניתנה כנראה בעל פה ע"י אנטונסקו, להתחיל בגירושים ב־15 בספטמבר. למעשה התחיל הגירוש ב־16 בחודש זה 1941, עם

22,150 יהודים מוורטוז'אן (מחוז סורוקה), לפי תכנית שהוכנה מראש (מ. קארפ, חלק ג', תעודות 79 ו־81, עמ' 24—122). שיירות המגורשים פנו לפי המסלולים שנקבעו. הראשונה יצאה לצפון, דרך קרמניה — גורה קאמינקה — סורקה — קאסאוץ. השיירה השניה הופנתה מזרחה דרך טאמאלאוץ־ואסקאוץ־קושמירקה־מאטאוץ־רזינה.

רק ב־10 באוקטובר הגיעו השיירות הראשונות, שיצאו לדרכן ב־16 בספטמבר, אל הדנייסטר ועברו אותו בריבניצה וממנה הופנו אל הגיטו של גרוזובקה בטראנסניסטריה.

תנאיו של מצעד־מוות זה היו איומים. נקבע מלכתחילה, שעל המגורשים לעבור 30 ק"מ ליום. אז היו כבר לאחר חדשיים של רעב וסבל במחנה האיומים של ורטוז'אן שבו נאלצו לעבוד עבודת פרך. כל יום מתו במחנה זה כ־60—50 יהודים.

יהודים מגורשים

השיירות הורכבו מ־1600 איש ליום — 800 לכל כיוון. במקום 50 עגלות, כפי שנדרש להובלת המטענים והחולים, מצאו בקושי 8—4 עגלות, ואף הן נשכרו ע"י המגורשים עצמם. משפחות שלמות הופרדו. הואיל ולכל שיירה היה כיוון אחר, רבות מהן כבר לא התאחדו לעולם. אלפי מגורשים מתו עוד בדרך. מלוויהם שדדו אותם. אלה שהיו מלובשים יותר טוב, נורו ע"י הז'אנדארמים, שקיבלו תמורת זאת תשלום מידי האיכרים, והללו פשטו מהם את בגדיהם. בעד ספל מים נתנו האומללים שעון, טבעת או חפץ יקר אחר (מ. קארפ, כרך ג', עמ' 88—86 וכן תעודות 81—79, עמ' 25—121). הגירוש מוורטוז'אן נגמר ב־8 באוקטובר 1941.

ב־2 באוקטובר התחיל גירושם של 10,356 יהודים ממחנה סקוריאן. אף גירוש זה מבוצע בשני כיוונים, תוך הפרדת משפחות וכו'. לפני היציאה ערכו חיפוש אצל היהודים ושדדו מהם הכל (מ. קארפ, חלק ג', עמ' 88).

ב־5 באוקטובר יצאה השיירה השניה מסיקוראן.

ב־4 באוקטובר התחיל הגירוש מקישינוב. שיירה ראשונה של 1600 יהודים, יצאה אל כיוון הדנייסטר דרך אורהיוב־רזינה. דווקא בקישינוב ניתן להיווכח בחוסר הערך של הפקודות שניתנו ע"י הרומנים. סגן ראש הממשלה הרומני הורה, לאחר השתדלות ממושכת מצדו של ד"ר פילדרמאן, להפסיק את הגירושים, לערוך סלקציה ולפטור מן הגירוש את האינטלקטואלים, הסוחרים, בעלי המלאכה וכן בעלי רכוש חקלאי או עירוני. אולם הוראה זו אינה מתבצעת והגירוש מקיף את כולם.

ב־11 ו־12 באוקטובר יצאו גם השיירות מיאדיניץ (11,762). בטרם עברו את הדנייסטר, רוכזו מגורשים אלה במארקולאשט, שבה הוקם מחנה־מעבר עוד מראשית אוקטובר. מפקד המחנה הוא הקולונל אגפיא ואסילי, מפקדו־לשעבר של מחנה ורטוז'אן. הוא הכניס כאן משטר של טירור. הרבה עצורים מתו כתוצאה ממכות והתעללות. המחנה התקיים עד ל־10 בנובמבר (תעודה מס' 82, מ. קארפ, כרך ג', עמ' 90—89).

לעולם לא נדע כמה קרבנות נפלו בדרך למקום הגירוש. אנשים מתו מאפיסת כוחות או שנרצחו למטרות שוד. כן לא

נדע כמה נרצחו במחנה מארקולֶאשט או כמה נזרקו לדנייסטר, בזמן המעבר לטראנסניסטריה וכן בדרך משם לגיטואות.

ראינו לעיל, כי בסך הכל הגיעו לטראנסניסטריה 55,867 יהודים, אשר 80 אלף מהם נשארו בחיים לאחר הגל הראשון של מעשי טבח שפרץ עם כניסת הצבא הגרמני־רומני לפרו־בינציה שבין הפרוט לדנייסטר. ההפרש בין 80 אלף ל־55,867 מכיל את מספרם של אלה שמתו בכל מיני מיתות משונות בדרך לטראנסניסטריה, בהחזרתם ע״י הגרמנים ובגירושם הסופי.

עד לקיץ 1943 מתו בטראנסניסטריה 61% מן המגורשים, לפי דו״ח של ד״ר פילדרמאן לממשלה הרומנית, שנשלח לאחר שובו מגירושו בטראנסניסטריה. המספרים מתאימים גם לדו״ח סודי של מיפקדת המשטרה מ־1943, ממנו מתברר, כי מתוך כל המגורשים, שמספרם היה 110,033, מתו 50,741 (״בגלל המגיפות״ כפי שנאמר בדו״ח זה; ר. מ. קארפ, שם, כרך ג׳ עמ׳ 447, תעודה מס׳ 248).

מה שאירע בטראנסניסטריה — ידוע לנו ממחקרים אחרים. אי אפשר להבדיל מבין הקרבנות את יהודי ביסאראביה, הואיל ובאותם המחנות והגיטואות נמצאו כל המגורשים יחדיו.

8. המאבק המדיני להצלתם של יהודי ביסאראביה

הידיעות על המתחולל בביסאראביה חדרו בקושי רב לבוקא־רשט, שבה עדיין התקיימה נציגות יחידה של היהודים: הפד־ראציה של הקהילות.

מדוע נודע באיחור רב כל כך על הטבח והגירושים מביסא־ראביה? ניתן להסביר זאת במצב שנוצר בזמן המלחמה. על היהודים נאסרה הנסיעה בכלל. ביחוד לא היתה לאלה שום אפשרות להימלט מביסאראביה לרומניה הישנה.

הידיעות הראשונות הגיעו רק באמצע אוגוסט. אך אז נודע, כנראה, על כליאת היהודים במחנות הסגר וגיטואות.

כמקור אחר של ידיעות שימשו חיילים וקצינים רומנים, שהגיעו לעיר הבירה בתוקף תפקידיהם או לרגל חופשות.

לאחר מכן הגיעו ידיעות מבוקובינה, שממנה גורשו היהו־דים לביסאראביה. הללו הצליחו להתקשר עם יהודים מצ׳ר־נוביץ שטרם גורשו. בבוקובינה גם נערכו דו״חים, שהועברו לבוקארעשט ע״י כל מיני שליחים.

הפניה הראשונה מצד הפדראציה של הקהילות היהודיות בבוקארשט התיחסה רק לזכות למשלוח עזרה. עוד נעמוד על צורה זו של התערבות. חומרת המצב התבררה רק מאוחר יותר, משנודע על מעשי הטבח והגירושים מביסאראביה.

ב־9 באוקטובר באה התערבותו הראשונה של ד״ר פילדר־מאן, יו״ר הפדראציה של הקהילות היהודיות. הוא פנה אל הרודן אנטונסקו במכתב רשמי בשם הפדראציה שבראשה עמד. נאמר בו:

״אדוני המארשאל,

נמסר לי שמספר מסוים של יהודים מבוקובינה יישלחו לביסאראביה, ואילו יהודי ביסאראביה יועברו לאוק־ראינה. בהתחשב בנסיבות הרי העברה זו כמוה כמוות.

אני מבקש ממך, אם הדבר אפשרי, ואם הללו חפים מפשע, לעצור גירוש זה״ (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 183 וכן ארכיון קארפ, כרך 6, עמ׳ 236).

קבל נא, אדוני המארשאל, את מלוא הערכתי,

היו״ר
ד״ר ו. פילדרמאן

(מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מס׳ 94 עמ׳ 152).

עריכת בקשה זו נראית משונה. הביטוי ״אם הם חפים מפ־שע״, בא להעיד על הטרור ששרר בראשית המלחמה. כל מעשי הזוועה נגד יהודי ביסאראביה הוצגו כמעשי תגמול בעד מעשי התקפה או חבלה שבוצעו כביכול ע״י יהודים בזמן נסיגת הצבא הרומני מביסאראביה, בשנת 1940. משום כך נוסחה הבקשה בצורה זהירה. עם זאת אנו מבינים, מנעימת הבקשה במכתבו של ד״ר פילדרמאן, כי באותו זמן כבר נודע עז׳ כמה איום הוא המצב.

ב־11 באוקטובר, פנה ד״ר פילדרמאן, כיו״ר הפדראציה של הקהילות היהודיות, בקריאה נוספת לאנטונסקו:

״אדוני המארשאל,

היום קיבלתי פניה מיואשת מהנהלת הגיטו מקישינוב. בבקרו של 8 לח״ז הוצאו משם 1500 יהודים, רובם הגדול ברגל, בקחתם אתם רק מה שניתן לשאתו בי־דיים. כולם נתונים לסכנה לגווע מקור. הם ערומים, בלי מזון ובלי שום יכולת להשיגו לעצמם. עליהם ללכת שמונה ימים בגשם, בשלג, בקור. רק לזקנים, לחולים ולילדים ניתן לנסוע בעגלות, כלומר: לא ריחמו על החולים וגם הנשים צועדות ברגל.

פירושו של דבר: מוות, ללא חטא, ללא פשע אחר, זולת היותם יהודים.

אני מתחנן לפניך, אדוני המארשאל, אל תיתן שטרא־גדיה מחרידה כזאת תבוצע. קבל נא, אדוני המארשאל ביטוי ליחסי העמוק אליך,

היו״ר ו. פילדרמאן

כפי שנראה מכאן חוזר פילדרמאן ומדגיש, כי פשעם היחידי של המגורשים הוא היותם יהודים.

תשובהו של אנטונסקו, שציטטנו לעיל, פורסמה בכל העתו־נות הרומנית. היא מוכיחה כי הדיקטאטור בעצמו עודד פעולה זו והסית למעשי הרצח בביסאראביה.

המנהיגים היהודים לא התיאשו. ב־14 באוקטובר 1941, הצליח ד״ר פילדרמאן להתקבל לראיון אצל מיכאי אנטו־נסקו, סגן ראש הממשלה ולקבל ממנו הסכמה להפסקת הגי־רושים מבוקובינה וביסאראביה בשביל האינטלקטואלים, הסו חרים, בעלי־המלאכה ובעלי הקרקעות בעיר או בכפר (מ קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 138, וכן ארכיון קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 165)

נפתח איפוא פתח רחב להצלה. בו ביום חזר ופנה ד״ר פילדרמאן אל אנטונסקו בתזכיר נוסף וביקש בו דחיית הגי־רוש של כל היהודים. יתר על כן, ״הוא מבקש החזרת המגור־שים לבתיהם״. הוא מסתייע בנימוק, כי חדשיים לפני כן הח־זירו הגרמנים את השיירות שנשלחו מביסאראביה לטראנס־ניסטריה. מסקנתו של פילדרמאן: פעולה זו לא יכלה להיות נגד המדינה, שהרי הגרמנים עצמם החזירו את המגורשים. והוא מעלה נימוקים נוספים: ״בין המגורשים נמצאים גם יהודים מרומניה הישנה אשר רצו, אבל לא הספיקו לחזור בזמן. ביניהם נמצאים גם לוחמי חזית ותיקים, שנלחמו בשו־רות הצבא הרומני בימי מלחמת העולם הראשונה, וזכו לעיטו־רים, וכן יש ביניהם נכי מלחמה ויתומי מלחמה״ (מ. קארפ, כרך ג׳, תעודה מס׳ 102, עמ׳ 84—183).

נוכחנו לדעת, כי הוראתו של אנטונסקו להפסיק את הגי־רושים — לא בוצעה בביסאראביה, שבה הקיף הגירוש את כל היהודים. נוסף לכך, הרי המגורשים בחלקם הגדול כבר הוצאו מביסאראביה, בשעה שהגיעה ההוראה מבוקארשט. בבוקובינה נפסק בכל זאת גירושם של אלה שנמצאו בצ׳רנוביץ ב־15 בנובמבר 1941 (20 אלף יהודים), אבל בו בזמן נמשך גירושם של היהודים מהכפרים והעיירות הקטנות. יתר על כן, ב־7 בנובמבר התחילו בגירוש היהודים מהעיר דורוהוי ומישובי המחוז, הואיל ועיר זו השתייכה מבחינה מינהלית לבוקובינה.

כיצד להסביר את הפסקת הגירושים מצ׳רנוביץ? ואיך להסביר את אי־ההצלחה להפסיקם ביתר המקומות? מכתבו של יון אנטונסקו הוא ברור למדי, כדי להוכיח שהוא אינו בדעה אחת עם מיכאי אנטונסקו. ב־11 בנובמבר 1941, הודיע מזכירו של ראש הממשלה (או. א. ולדסקו) לד״ר פילדרמאן, כי יפונו כל היהודים מהפרובינציות שנכבשו. נימוקיו של פילדרמאן נגד הגירושים מתוארים ע״י הכותב ב״כשרון פרק־ליטי זול, המיוחד ליהודים״ (ארכיון מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 99—198). אולם לטובתם של יהודי צ׳רנוביץ התערב ד״ר טראיאן פופוביץ׳, מי שהיה ראש העיריה. לעומת זאת לא נמצא שום מדינאי אמיץ שיתערב למען יהודי ביסאראביה.

נגד ד״ר פילדרמאן ננקטו אמצעים. המשפטנים הרומנים מחו נגד תזכיריו והתערבויותיו למען יהודי ביסאראביה. ב־5 בנובמבר 1941, פנתה קבוצה של עורכי־דין ותבעה הוצאתו של ד״ר פילדרמאן משורותיהם, הואיל ״והוא התערב פעמים אין ספור למען הז׳ידאנים מבוקובינה, ביסאראביה ורוסיה, בתורת יו״ר כל הפדראציות הז׳ידוביות מרומניה. איש זה הוכיח בפניותיו שהוא מזדהה עם הפעולות הנפשעות של אויבינו הנצחיים ואיננו ראוי משום כך להיות חבר באיגודנו. אנו רואים בפעולותיו בזיון לאומי ותובעים בהתאם לכך הוצאתו משורות עורכי־הדין.

אמצעי זה יש לנקוט גם נגד כל בני דתו, פשוט שלא נזפו בו והזדהו עם פעולתו המזיקה״. המחאה חתומה ע״י 60 עור־כי־דין (מ. קארפ: ה״ספר השחור״, כרך ג׳, תעודה מס׳ 104, עמ׳ 87—186).

מחאה דומה פירסמה גם ״אגודת עורכי הדין הרומנים־נוצ־רים״, שפנתה אל דיקן האיגוד בתביעה ״להעמיד למשפט ולהעניש את העו״ד פילדרמאן, מכיוון שהוא ביצע פעולות אנטי־פאטריוטיות״.

התזכיר מצד ״איגוד עורכי הדין הרומנים־נוצרים״, מכיל כמה האשמות. ד״ר פילדרמאן״ מבטא את ההרגשות העמוקות והבלתי־צודקות שאחיו לדת מרגישים לגבינו... הוא התנגד בניגוד לרוב העצום של חבריו למקצוע. ניהל פולמוסים ונקט עמדות שאינן הולמות את מעמדו כאזרח רומני, מעמד שבו אנו גאים; הוא האשים אנשים המקריבים את חייהם למען נצחון של אמונה, שאליה הוא לא הצטרף ולמענה הוא לא תרם, אלא למראית עין בלבד, כדי להשיג תועלת חמרית שאינה עשויה להביא גאווה למי שביקש אותה; בדרך הפל־פול היהודי הוא פגע ברגשות־מלידה הצפונים בלב האדם, בבריתו עם מולדתו. הוא פעל איפוא בצורה אנטי־לאומית ואנטי־פאטריוטית; ע״י שתיקה ושלילה הוא נעשה סניגור למעשי הזוועה שבוצעו ע״י בני אומתו נגד אלה שגילו יותר מדי הבנה ונדיבות לב לגבי אלה שחדרו לארצם ללא רשות״ (מ. קארפ, שם כרך ג׳, תעודה מס׳ 105, עמ׳ 188—178).

התזכיר התיחס למכתב התשובה של יון אנטונסקו, שהופיע בכל העתונים הרומנים. ההסתה מצד אנטונסקו הביאה פרי: פילדרמאן גורש מתוך איגוד עורכי־הדין.

אך עוד לפני כן ננקטה פעולת־עונש אחרת: הפדראציה של הקהילות היהודיות חוסלה ב־16 בדצמבר 1941 ובמקומה נוצר מרכז היהודים, לפי הדוגמה הגרמנית, בהשתתפותו של גוסטאב ריכטר, שליחו של אייכמן ברומניה.

בינתיים, בסוף אוקטובר, עשתה הפדראציה של הקהילות היהודיות נסיון נוסף. מתתיה קארפ, ששימש בימים ההם כמזכיר כללי של הפדראציה מספר ״שמאות מברקים כתובים בצורה מוסווית, ילדותית״ הגיעו לבוקארשט (מ. קארפ, כרך ג׳, עמ׳ 90). קארפ מפרסם ארבעה מברקים כאלה, שהגיעו לפי כתובות פרטיות, בהם הודיעו כי מישהו מן המשפחה חולה במחלה קשה ויש להצילו ע״י משלוח דחוף של רפואות, כן שואלים אם מישהו מן העצורים יקבל את התרופות. בהרבה מקרים נעשו נסיונות פרטיים להציל.

אחד מראשי הקהילה של קישינוב, עו״ד שפירא, הצליח להגיע לבוקארשט במטוס צבאי, כשהוא לבוש בתלבושת צב־אית. ״הוא התדפק על כל הדלתות בנסיון נואש להציל מן הסבל והמוות את העדה הדוויה של יהודי קישינוב. יותר מאוחר, הוא נוכח לדעת שהכל לשווא. ניתנה לו האפשרות להישאר ולהציל את חייו. אבל הוא חזר והיה בין המגורשים הראשונים. מאז איש לא שמע עליו״.

הפדראציה של הקהילות היהודיות עשתה נסיון להתערבות ישירה אצל השלטונות המרכזיים בביסאראביה. למטרה זו נשלח לקישינוב העורך דין הנוצרי מושאט, שעבד בשירותה המשפטי של הפדראציה. אין לנו פרטים על פעולותיו, אבל ידועה לנו תוצאתן השלילית, מתוך מברק, מוסווה אף הוא: ״הפסדנו המשפט. כל הלקוחות נידונו, יש לפנות לבוקארשט — עו״ד מושאט״ (מ. קארפ: ״הספר השחור״, כרך ג׳, עמ׳ 9, ותעודה מס׳ 85, עמ׳ 128).

״הלקוחות״ נידונו באמת, בחלקם הגדול אף מתו.

יתומי ביסאראביה בפאריז, 1946

אילו היו לנו פרטים על פעולותיו של מושאט בבוקארשט, אל מי הוא פונה ומה ענו לו, ניתן היה לקבוע בוודאות מי הם האשמים לחלק האחרון בטראגדיה של יהודי ביסאראביה. הגירוש היה שלם והקיף, כפי שראינו, עד ליהודי האחרון.

נעשה עוד נסיון מיוחד להצלת שארית הפליטה של יהודי ביסאראביה, שנשארו בחיים בגירוש טראנסניסטריה. היה זה בזמן שהתנהל מו״מ על החזרתם של המגורשים. ידוע שעוד בסוף הסתיו 1942 התחיל מו״מ זה בבוקארשט. התוכנית כללה: הגירה מיידית, תנאי שהוצג ע״י ה״פירר״ הרומני.

לא כאן המקום להסביר באריכות מדוע נכשלה בשלב הראשון ההצעה להחזרת המגורשים ולהגירתם מרומניה. במשפט ירושלים הוכח תפקידו של אייכמאן בהכשלת שתי ההצעות.

קילינגר, שגריר גרמניה בבוקארשט, מיהר לדווח לברלין, מיד לאחר שנודעה לו התכנית, בראשית דצמבר 1942. הוא תבע הוראות, והללו היו שליליות, כמובן: ״להכשיל את היציאה בכל האמצעים״. במארס 1943 נתן מיניסטריון החוץ הגרמני הוראות נוספות לשגרירו בבוקארשט: ״להתנגד בחריפות לכל הגירה או החזרת מגורשים לרומניה״ (תעודות נירנברג, מס׳ 2184).

בקיץ וסתיו 1943 חודש המו״מ למען ״ריפאטריאציה״. המו״מ נמשך והסתבך ע״י חקירות שנעשו בטראנסניסטריה, קביעת סוגים של בעלי זכויות עדיפות וכו׳ (מ. קארפ: ״הספר השחור״, כרך ג׳, עמ׳ 405 ואילך).

בינתיים החמיר מצבם הצבאי של הגרמנים והרומנים. דווקא בחזית הדרומית באה נסיגה ניכרת. בקיץ 1943 איבדו הגרמנים את חרקוב וסטאלינו, את אגן הדונייץ. הם מנסים לייצב חזית ממערב לדנייפר. בנובמבר 1943 הוקפו הצבאות הרומנים והגרמנים שנמצאו בקרים.

הרומנים התחילו להכיר במציאות ונעשו גמישים יותר. משום כך התחדש המו״מ בתקופה זו. בחוגי ההנהגה היהודית בבוקארשט כבר עיבדו תכניות מפורטות.

בין אלה שטיפלו בבעיה זו היה פרד שרגא, דמות מרכזית בין אלה שהגישו את עזרתם למגורשי טראנסניסטריה. הוא גם עשה בטראנסניסטריה בינואר 1943 בראש משלחת של ועד העזרה מטעם מרכז היהודים. בדו״ח שהגיש ב־12 בנובמבר 1943, העלה גם הצעות מעשיות להצלתם של המגורשים מביסאראביה.

ב־7 בספטמבר 1943 התחיל בפניותיו מרכז היהודים לשם החזרת חלק מסוים של יהודים מטראנסניסטריה (מ. קארפ, שם, כרך ג׳, עמ׳ 409).

הנה קטע המוכיח שהמנהיגים היהודים מבוקארשט דאגו לגורלם של יהודי ביסאראביה שעדיין נשארו בחיים.

״המגורשים שמוצאם מביסאראביה מונים כ־8—7 אלפים נפש. אפשר להביאם אל ישוב מסוים במולדובה או בוקובינה, ככל האפשר קרוב יותר לביסאראביה, למשל: דאראבאני (מחוז דורוהוי). אינני חושב שמקום כזה רצוי, בגלל הימצאו בקצה הצפוני של המדינה״ (אוסף תעודות פ. שרגא, בארכיון ״יד ושם״).

תעודה זו חשובה ביותר, הואיל וכעבור חמישה ימים נערכה התיעצות מיוחדת בהשתתפותו של הרודן יון אנטונסקו, הגנראל ואסיליו, סגן שר הפנים והגנראל דראגאלינה, מושל בוקובינה. בהתיעצות זו דנו על פינוים של יהודי טראנסניסטריה, כדי שלא להעמידם בסכנת טבח מצד הצבא הגרמני הנסוג.

הפרוטוקול של התיעצות זו הועבר ע״י לוקה אל השגרירות הגרמנית והתעודה נמצאה בארכיונים של מיניסטריון החוץ הגרמני (הפרוטוקול פורסם כולו אצל ר. הילברג, עמ׳ 7־506). שם ניתן להבחין בהקבלה מעניינת להצעותיו של פרד שרגא.

הגנראל ואסיליו הודיע, כי היהודים קיימו התיעצות והחליטו להציע סדר־עדיפויות בפינוים של יהודי טראנסניסטריה. החל ב־5000 היתומים המצויים שם.

דנים עם אנטונסקו כיצד לנהוג עם היהודים שהם ילידי בוקובינה וביסאראביה. הרודן עמד על כך שיוקם מחנה־ריכוז כללי בוויז׳ניצה (בוקובינה), כלומר בהתאם להצעתו של שרגא. נראה שהדו״ח שלו הוגש לשלטונות הרומנים ואנטונסקו עיין בו. הרודן הוסיף כי מנהל שירות־הרכבות הרומני הבטיח להעמיד את הקרונות הדרושים לביצוע העברה זו. אולם הגנראל דראגאלינה התנגד להחזרת המגורשים לבוקובינה, לרבּוֹת אלה שמוצאם מבוקובינה הדרומית. על כך נודע לנו מתוך דו״ח של ד״ר ג. שווּפלברג, יו״ר ועד העזרה מבוקארשט, שנמסר בדצמבר 1943 (מ. קארפ, שם, כרך ג׳, תעודה מס׳ 251, עמ׳ 455).

החזית התקרבה לביסאראביה. בפברואר 1944 הגיע הצבא האדום אל גדות הבוג, חצה את הנהר, נכנס לטראנסניסטריה, עבר את הדנייסטר צפונית מקישינוב וב־28 במארס 1944, הגיע אל הפרוט הצפוני בסביבות יאסי. חלק ניכר של ביסאראביה, כל חלקה הצפוני, נמצא עתה בידי הרוסים.

בביסאראביה הדרומית נשאר עדיין כוח גרמני רציני, שהחזיק מעמד עד לכניעת רומניה. התנגדות עקשנית זו היתה נעדרת כל תועלת צבאית ובאה רק כתוצאה מהוראה חסרת כל תבונה מצד היטלר (פרסי אֶרנסט שראם: ״יומן המלחמה של מיפקדת הוורמאכט העליונה״, כרך 5, בגרמנית, פראנקפורט ענ״מ, 1961).

הדרך שבה חזרו מגורשי ביסאראביה לבתיהם, אשר בחלקם עברו לרומניה הישנה והגיעו משם לארץ ישראל, הוא פרק נוסף וחשוב, אבל עדיין הוא חסר תעודות ועדויות לצורך שיחזורו.

מרומנית: **מאיר זית**

ישראל קלוזנר

התנועה הציונית בביסאראביה

א. בתקופת "חיבת ציון"

1. ההתעוררות לעליה בשנת תרמ"ב

בפלך הפורה שבין הנהרות דניאֶסטר ופרוט, שנכבש ממולדאביה וסופח לרוסיה, חיו בשקט וברווחה לא רק יהודיו הוותיקים, אלא גם אחיהם שבאו ממערב רוסיה. היהודים הפריחו כאן את הערבה וייסדו בה מושבות חקלאיות. לתומם האמינו, שעתה הגיעו אל המנוחה. אולם המאורעות במדינה בראשית שנות השמונים שמו קץ להרגשת בטחונם ולשגשוגם הכלכלי.

הפרעות ביהודי דרום רוסיה בשנת 1881 לא עוררו בהלה באחיהם אשר בפלך ביסאראביה. אולם פרעות הדמים באביב 1882 בבאלטה ובפלך חרסון, דובוסארי ובמקומות אחרים, עוררו אצלם חרדה ושאיפה להגירה.

אך לאן להגר? בעתונות התנהל על כך ויכוח ער. היו שצידדו בהגירה לארצות הברית של אמריקה; אך בו בזמן נשמעו קולות, שקראו לעליה לארץ-ישראל. בוויכוח זה נטה ד"ר פליספדר מקישינוב — לאמריקה. בספרו "בעיית היהודים בפני כס ההיסטוריה", ברוסית, 1882, כתב, שארץ-ישראל אמנם רצויה, אבל קשה ליצור בה תרבות חדשה ולהקים בה מדינה חזקה. משום כך תמך ברעיון של הקמת מדינה יהודית באחת מארצות הברית של אמריקה [1].

בקרב יהודי ביסאראביה חזקה דווקא הנטיה לארץ-ישראל. הם הושפעו לא רק מהתנועה לעליה ברוסיה, אלא גם מהתנועה הגדולה, שקמה מעבר לגבול, ברומניה [2]. השפיעה גם העובדה, שבארץ-ישראל חיו כשלוש מאות יהודים מביסאראביה, שישבו בירושלים, בצפת ובטבריה, ונתמכו על-ידי אחיהם לארץ-מוצאם בתרומות, שהגיעו עד כשלושים אלף רובל לשנה ונאספו באמ־צעות "רביים" וגבאים [3]. כאשר באביב תרמ"ב קמה ברוסיה תנועה לעליה לארץ-ישראל, נוסדו למטרה זו אגודות גם בפלך ביסאראביה.

האגודה באקרמאן

באקרמאן נוסדה אגודה, שנרשמו בה חמישים משפחות. בין החברים היו רבים, שהיו רגילים לעבודה גופנית. לרוב החברים היו אמצעים משלהם.

האגודה שלחה שני שליחים לקושטא, אל סיר לוֹרנס אולי־פאנט. אנגלי זה פירסם ב-1880 את ספרו "ארץ הגלעד", שבו המליץ על התיישבות יהודים במזרחה של ארץ-ישראל, והוא תמך באופן פעיל בתנועה ליישוב הארץ. באביב 1882 ביקר ברומניה — ביאסי ובבוקארשט — ומשם נסע לקושטא, כדי להשתדל בדבר רשיון להתיישבות יהודים בסוריה ובארץ־ישראל [4]. הרבה יהודים ברוסיה וברומניה ציפו לעזרתו, שכן ראו בו איש עתיר נכסים ובעל השפעה גדולה. אחר-כך נתברר, שהשפעתו בקושטא מעטה, ושאין ברשותו אמצעים כספיים גדולים. השליחים מאקרמאן נפגשו עמו. הוא הבטיח להתקשר אתם בבוא הזמן. השליחים חזרו בלי תשובה ברורה. האגודה היתה אובדת עצות [5].

אגודות בטאטארבונאַר

גם בטאטארבונאַר התארגנה באותו זמן אגודה לעליה ולהת־יישבות. בכתבה בעתון "ראזסבייט" (1882, גל' 20) נאמר, שבאגודה נרשמו מאה חברים, שכל אחד מהם הכניס מיד 200 רובל. בכתבה אחרת באותו עתון (בגל' 23) בא תיקון: מספר החברים אינו עולה על עשרים משפחות והן לא הכניסו עדיין כל תשלום. אגודה זו ביקשה לשלוח שליחים לארץ-ישראל, שיקנו אדמה. היא באה במגע עם הוועד המרכזי בגאלאץ של האגודות ברומניה ליישוב א"י וקיבלה ממנו חוות דעת טובה על ארץ-ישראל. כן פנתה אל ל. אוליפאנט. הוא השיב לה: כספי הוועד בלונדון לתמיכה במהגרים יהודים מרוסיה (ועד ה"מנשן הואז" Mansion House) מיועדים רק למהגרים לאמ־ריקה; מטעמים מדיניים אסר השולטאן על הגירת יהודים לארץ־ישראל, ושהוא, אוליפאנט, וכן אחרים משתדלים לבטל את האיסור. עד שזה יושג עליהם לחכות בסבלנות.

מלבד האגודה לעליה נוסדה בטאטארבונאר אגודה לתמיכה בעולים מחוסרי אמצעים. ייסדוה עשרה צעירים, שאספו סכום הגון לצרכי עלייתן של משפחות עניות. האגודה לא התקיימה זמן רב, הואיל ואחד מחבריה גרם לביטולה.

אגודה בקישינוב. פעולותיו של יוסף רבינוביץ

בקישינוב, בירת הפלך, נוסדה אגודה של שלושים משפחות לשם עליה והתיישבות. ברשות החברים היה סכום של 25,000 רובל. שאיפתם היתה, שבארץ-ישראל "כיס אחד יהיה לכולם". האגודה עמדה לשלוח שלושה שליחים לתור את הארץ ולקנות אדמה [6].

מלבד אגודה זו יפתה קבוצת משפחות את כוחו של יוסף רבינוביץ לצאת לארץ-ישראל ולחקור את אפשרויות ההת־יישבות.

יוסף רבינוביץ, שנולד בשנת 1837 באורהיוב, היה מורה, סופר ועורך-דין. מהראשונים לייסוד חברה לתמיכה בעובדי־אדמה יהודים בביסאראביה. במטרה להביא לידי פרודוקטיבי־זאציה של יהודי רוסיה, הגיש ב-1881 לשר הפנים הצעת תקנון ל"חברת עובדי אדמה", אבל השלטונות לא אישרו את ההצעה [7]. אז הצטרף לתנועה ליישוב ארץ-ישראל, החליט לייסד אגודה ולבקר בארץ.

בדרכו לארץ ישראל התעכב בקושטא. נפגש כאן עם עסקני הציבור היהודיים ועם ג'יימס אלכסנדר, בא־כוחו של קאזאלט האנגלי, שפעל למען השגת זכיון להתיישבות יהודים בארץ־ישראל ובארצות הסמוכות. רבינוביץ שוחח עם עסקנים יהודיים מקומיים, עם דוד פרסק, עורך העתון "איל טלגראף" ועם ד"ר ש. שווארץ, שהיה מראשי העדה האשכנזית ועשה הרבה למען המהגרים. נתברר לרבינוביץ, שאין יסוד לתקוות, שיהודי רוסיה ורומניה תולים באוליפאנט. בשיחה עם הרב הראשי משה הלוי הבטיח לו האחרון להשתדל אצל הממשלה, שתעניק רשיון לו ולחבריו להתיישב בארץ־ישראל. הרב הסביר שהאיסור חל על קבוצות עולים גדולות ולא על עולים בודדים.

יוסף רבינוביץ כתב במכתבו ל"המליץ", כי לדאבונו נתגלה לפניו אוליפאנט כ"גבר אין איל". אין ביכלתו לבטל את האיסור על העליה לארץ־ישראל ואין בידו כסף לתמיכה בפליטים הרבים, שבאו מרוסיה לקושטא וסמכו על עזרתו.

רבינוביץ מסר את דברי אוליפאנט בבית ד"ר ש. שווארץ; אין לו כסף בשביל הפליטים, אבל הוא מוכן לפנות אל נדבנים באנגליה ולבקש עזרתם. רבינוביץ בא לידי מסקנה, שאוליפאנט איננו המושיע המקווה, מעין בר כוכבא, אלא בר־כוזיבא.

מכתבו של רבינוביץ ("המליץ", גל' 19, 30 במאי 1882) פגע כרעם ביום בהיר ב"חובבי ציון", שהאמינו ביכלתו הרבה של אוליפאנט. ראשי התנועה הצעירה, סופרי ישראל, שקראו לעליה לציון וליצירת מרכז לאומי בה, יצאו להכחיש את דברי רבינוביץ ולהחליש את הרושם המדכא שעורר מכתבו. כתבו מכתבים אל עורך "המליץ" א. ש. פרידברג, שפ"ר, מ. מ. דוליצקי, מ. ל. ליליינבלום ופרץ סמולנסקין. שפ"ר טען, שאין זו אמת, כי לאוליפאנט אין אף פרוטה בשביל הפליטים. הוא בעל אחוזות באמריקה ושלח יהודים להתיישב בהן. הוא עצמו שמע מפי ראשי יהדות אנגליה — ש. מונטאגו וד"ר א. אשר — שאוליפאנט הוא מחסידי אומות העולם. מ. ל. ליליינבלום כתב, שאין אוליפאנט אשם בבואם של כמאתיים עניים לקושטא. לא לתכלית זו נסע לשם, אלא לפעול לטובת העם היהודי בכללו.

פרץ סמולנסקין, שקיבל מכתבים רבים מלאי אכזבה לרגל הידיעות שאוליפאנט הכזיב, קרא שלא לפגוע בכבודו של איש זר, המקריב את חייו למען היהודים. "טוב הוא לישראל ממאה מאחינו המתהללים כי גדולות עשו — כתב סמולנסקין — הוא עשה, הוא יעשה הרבה לטובתנו, ואם יצלח או לא יצלח, לא לנו הצדקה להביאו במשפט".

כן בא להכחיש את דברי המכתב ולהגן על אוליפאנט יהודי מאודיסה, שביקר בקושטא ונפגש עם אוליפאנט בו בזמן ששהה שם רבינוביץ.

מכתבים אלה ב"המליץ" (גליונות 21—22), ביחוד מכתבו של מ. ל. ליליינבלום, השפיעו על העורך האר"ז (צדרבוים), ששינה את דעתו ואת עמדתו כלפי רבינוביץ ופירסם נגדו מאמר בשם "מה עכרתנו"?

רבינוביץ יצא בינתיים לארץ־ישראל. ביפו צורף לוועד "חלוצי יסוד המעלה", שפעל למען ייסוד מושבה בשביל עולים בעלי יכולת מועטה. רבינוביץ לא הביא ברכה לוועד. הוא בא מקושטא מאוכזב. לדעתו יעבור עוד זמן רב עד שיושג כסף להתיישבות עניים בארץ־ישראל. בהשפעתו החליט הוועד למשוך ידו מקניית אדמה בשביל מעוטי יכולת ולעסוק בייסוד מושבה בשביל מאה משפחות בעלות יכולת. הוועד עמד לקנות אדמה בסביבות עזה, אבל רבינוביץ התנגד לכך. הוא נתגלה כמחרחר ריב ומזיק לפעולת ההתיישבות. ביום י"א בתמוז החליט הוועד להוציאו, ושניים אחרים עמו, "על אשר חרחרו ריב וירעו למטרת הוועד ולרעיון הקדוש של ישוב ארץ־ישראל וידברו סרה על הארץ הקדושה" [8].

ז. ד. ליבונטין, ראש ועד "חלוצי יסוד המעלה", קנה אז בשביל עשר משפחות אדמה ליד יפו ויסד את המושבה הראשונה של יהודי רוסיה בארץ־ישראל "ראשון לציון". ואילו רבינוביץ חזר לקישינוב מלא מרירות. ביחוד רגז על מאמרו של האר"ז "מה עכרתנו"? כתב אל עורך "המליץ" וביקש לתת לו אפשרות לענות, לספר כל מה שראה ולהוכיח, "כי בשגגת סופרינו או בזדונם נפגשו בירושלים הניהיליסטים והמיסיונרים, וההפקרות והכפירה כרתו ברית יחדיו לחבל כרם ד' צבאות ולקצץ בנטיעות". האר"ז נתן מקום למכתבו של רבינוביץ, לאחר שריכך בו כמה וכמה ביטויים חריפים, והבטיח לפרסם למען האמת את תיאור מסעו לארץ־ישראל [9].

לאחר שובו מארץ־ישראל התחולל שינוי רב בנפשו של יוסף רבינוביץ. זנח את רעיון ישוב ארץ־ישראל, חדל לראות פתרון לבעיית היהודים בהגירה, והתחיל לקרוא ל"התחדשות פנימית", להתקרבות לנצרות [10]. סופו שקיבל דת לותר ומשך אנשים מעטים אחריו.

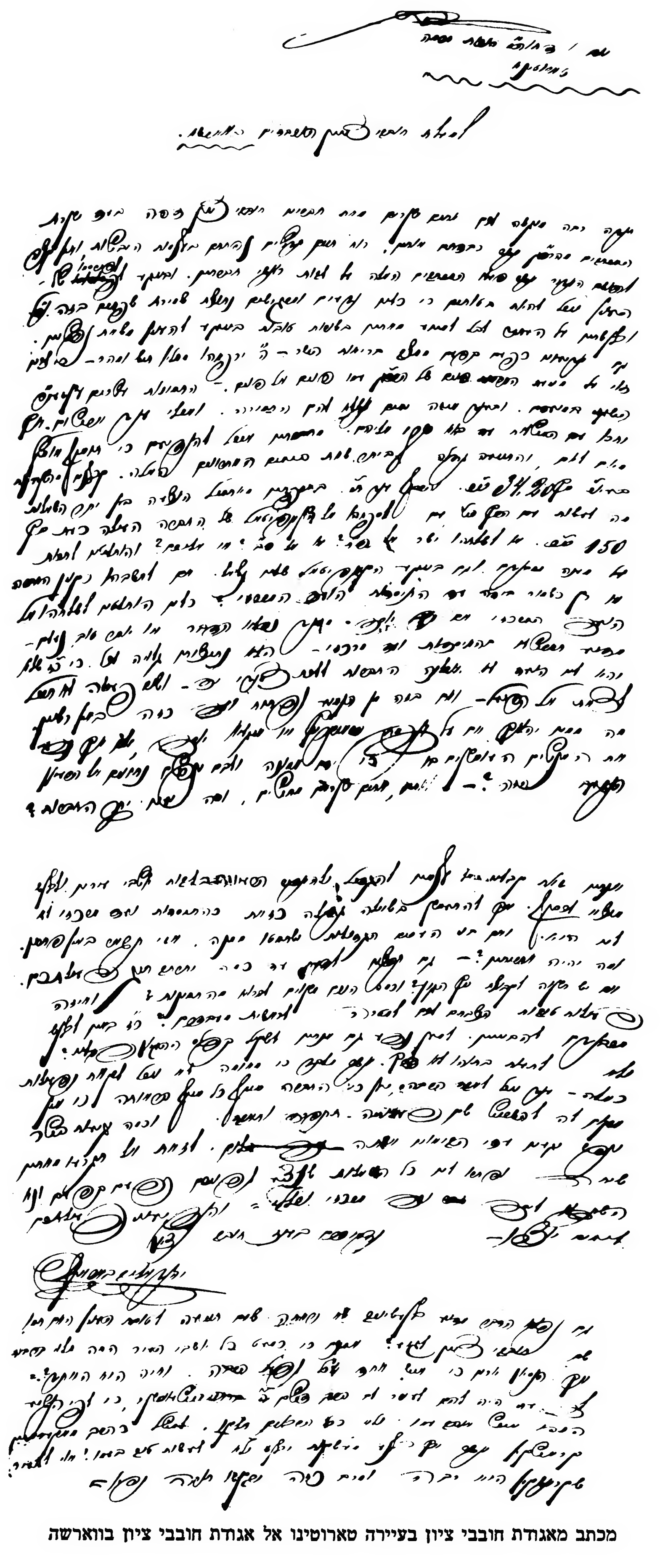
2. אגודות חובבי ציון

ההתעוררות לעליה, שקמה בשנת תרמ"ב, שקעה במידה רבה עם ההרגעה שבאה במדינה. הפרעות חדלו לשאת אופי המוני. לעומת זאת הורגשו יותר הרדיפות מצד השלטונות. יהודי ביסאראביה נפגעו במיוחד מה"חוקים הזמניים" של שר הפנים הצורר איגנאטייב, שכן הללו דחקו את רגלי היהודים מהכפרים. בשטח המשתרע לאורך הגבול, התחילו שוב גירושים של יהודים מישובים לרוחב חמישים ק"מ. גם המשבר הכלכלי, שפקד חבל־ארץ פורה זה, דחף להגירה. התנועה ליישוב ארץ־ישראל לא פסקה איפוא אחרי שנת תרמ"ב. לראשונה קיבלה אופי של תמיכה במושבות הקיימות בארץ־ישראל ואחר־כך קמה תנועה לעליה המונית.

"אוהבי ישוב ארץ־ישראל" בבאֶלץ

"אוהבי ישוב ארץ־ישראל" בבלץ אספו בשנת תרמ"ג 15,5 רובל ושלחו אותם אל עורך "המגיד", שיעבירם למתיישבים הנצרכים ביותר. לתרומתם צירפו מכתב עידוד יפה מיום כ"ד באייר תרמ"ג "לאחינו הנכבדים, עובדי האדמה בארצנו הקדושה", שבו כתבו:

> את קולכם ב"המגיד", אחים אהובים, שמענו מבקשים לעזור לכם בדבר העבודה הקדושה אשר העמסתם על שכמכם, למען אשר תוכלו להתערות על מקומכם ולראות פרי ברכה במעשיכם. ובהיות כי הרעיון הנעלה מישוב

מכתב מאגודת חובבי ציון בעיירה טארוטינו אל אגודת חובבי ציון בווארשה

א"י ימלא כל חדרי לבבנו ואליו אנו נושאים את נפשותינו, אי לזאת אנחנו הח"מ (החתומים מטה) האצלנו את נדבו־תינו לעזרתכם בצר לכם ושולחים אנו לכם בזה על־ידי בעל "המגיד" סך חמישה עשר רו"ב. הואילו נא, אחים יקרים, לקבל ממנו את תשורה הקטנה הזאת, המובאת לכם בזה בלווית ברכתנו, כי אלוהי ישראל יצליחכם בכל אשר תפנו ואך טוב ונחת תמצאו על הדרך החדשה, אשר שמתם פעמיכם עליה. אחים! אתם הייתם מהראשונים, אשר עזבתם את מקום מגורכם לנוע לארץ מרחק בשם דעה קדושה ורוממה להקים את סוכתנו הנופלת; אתם הראיתם ראשונה לעם ישראל, כי עוד לא אבד נצחו ותוחלתו מד', כי עוד לו תקווה לשוב לארץ אבותיו ולבנות חרבותיה, כי ארצנו עוד מלאה כוח עלומים להשביע את בניה לחם, אם רק ביד חרוצים יעבדו אותה; אתם הנכם המאושרים ההולכים חלוצים לפני עמנו לפנות לנו הדרך העולה ציונה, ושמותיכם יוחקו באותיות זהב על לוחות דברי ימינו לזכר עולם. אל תרפינה איפוא ידיכם ולמרות כל המעצורים עשו חיל. לו ידעתם את רגשי הכבוד והאהבה, אשר אלפי אחיכם מכל ארצות פזוריהם ירחשו לכם; לוּא ידעתם את אלפי התפילות, אשר חובבי ציון ישאו לאביהם שבשמים, כי יצו עליכם את ברכתו מקודש, כי אז, בטוחים אנו, הייתם מוצאים ניחומים לעבודתכם הקשה ובגודל לבב תסירו מדרככם את כל אבני הנגף, החוסמים לכם הדרך להגיע למטרתכם הרוממה. דעו לכם, אחים אהובים, איכרי ארצנו הקדושה, כי אם גם מרחק ארץ רב יבדיל ביננו וביניכם, אך לבותינו קרובים אליכם ונפשותינו כלות לדעת כל המוצאות אתכם מהחל ועד כלה. כל אלומה אשר תביאו לבתיכם, כל תיקון מועיל אשר תעשו בסדרי חייכם, כל הטוב אשר תמצאו בחיק ארץ אבותינו — כל אלה ימלאו לבבנו שמחה נצחת ובטחון עז בצור ישראל וגואלו, כי ימים יבואו ושבו בנים לגבולם... התחזקו, בנו בתים, זרעו, קצרו, שאו אלומותיכם ברינה, אכלו ושבעו והיתה ברכת ד' עליכם לטוב לכם כל הימים [11].

"אוהבי ישוב ארץ־ישראל" בבאֶלץ טרם נתארגנו אז במסגרת ארגונית. האגודה הראשונה של "חובבי ציון" בביסאראביה קמה בטארוטינה.

האגודה הראשונה

במושבה הגרמנית טארוטינה, שישבו בה כשלוש מאות יהודים, נתארגנה בסוף תרמ"ד אגודה של חובבי ציון. בערב יום־הכיפורים תרמ"ה היא העמידה קערות בבתי־הכנסת ואספה 34 רובל. היו לה הכנסות מדמי־חבר וגם ממקורות אחרים: מ"תנ־אים" ומחתונות, מברית־מילה ומנדרי "מי שבירך" בשמחת תורה. האגודה החליטה לנסות לקבל הכנסה גם מאיסוף עצמות־בקר בעיר.

במכתב מיום א' דחול המועד סוכות תרמ"ה אל אגודת חובבי ציון בווארשה הודיע יהודה לייב ברץ בשם אגודתו: זו מתפתחת מיום ליום, בקופתה 150 רובל, אבל הוועד אינו יודע למי לשלוח את הכסף, האם ישר לפתח־תקווה או לפטרסבורג, ווארשה. כן העיר במכתבו, כי מפליא הדבר, שאין מרגישים בשום תנועה לטובת הענין בקישינוב [12].

לקראת ועידת קאטוביץ של חובבי ציון שלחה האגודה את הצעותיה אל האגודה בווארשה. הצעותיה היו: לבחור באיש עשיר, שיהיה המנהל הראשי בוועד המרכזי; את כל הענינים של התנועה ינהל הוועד המרכזי, ואילו האגודות צריכות רק לאסוף כסף [13].

האגודה בבאֶלץ

בחשוון תרמ"ה נוסדה אגודת "חובבי ציון" גם בבאֶלץ. מטרתה: להושיט עזרה חמרית לעולים לארץ־ישראל. האגודה הלכה והתפתחה יפה, מספר חבריה גדל ואחרי זמן קצר הגיע למאה ועשרים. היא הקיפה חסידים ומשכילים כאחד. החברים היו משלמים את דמי החבר שלהם במועדם, וכך נאספו במשך חצי שנה מאתיים רובל [14]. העסקנים הראשיים באגודה היו זלמן אֶפשטיין, ש. רוזנטולר ואל. ציפרס. בזלמן אֶפשטיין, מזכיר האגודה, שעבר לבאֶלץ מאודיסה, מצאו חובבי־ציון איש רוח, המסור לרעיון בכל לבו ונפשו. מהראשונים בתנועה. פירסם מאמרים ב"המליץ" להגנה על הרעיון בפני מתנגדים ("המליץ 1884, גל' 2—5: "רעיון יישוב א"י בייחוסו לעם"; גל' 16—17: "חובבי־ציון והשקפתם על שאלת היהודים בארצנו").

באגודה בבלץ היו הדעות מחולקות: האם להצטרף לוועד המרכזי, שהוקם אחרי ועידת קאטוביץ, או לפעול בנפרד. המש־כילים נטו לאיחוד, ואילו פשוטי־העם התנגדו לו. טענתם: לא למען העם כולו הם תורמים. ברצונם רק להושיט עזרה כלכלית לעליה ולהתיישבות בארץ־ישראל להם עצמם ולבני עירם. רק אם הוועד המרכזי יבטיח, שיישב במושבות החדשות גם מאנשי בלץ, מוכנים הם להצטרף אליו. אנשי בלץ התנגדו לתכנית, שהציע ק. ז. ויסוצקי בדבר פיתוח התעשייה בארץ־ישראל. הם סברו, שקודם כל יש להרגיל את העולים היהודים לעבודת האדמה, ורק אחר־כך יש לפתח את התעשייה.

סברו שויסוצקי הפריז בגובה הסכום, הדרוש להתיישבות משפחה בארץ־ישראל. לדעתם יספיקו למשפחה פחות משלושת אלפים רובל. בבלץ היו משפחות, שברשותן 600—700 רובל. חברי האגודה סברו, שהיא תוכל לעזור לאלה להתיישב בארץ. ביום ח' באב תרמ"ה פנה מזכיר האגודה זלמן אֶפשטיין אל הלשכה הווארשאית של הוועד המרכזי בשאלה, אם זה האחרון מוכן להבטיח, שאחרי האיחוד אתו יקח מאנשי בלץ להתיישבות במושבות שייסד. המזכיר ציין, שאילו יישב הוועד המרכזי בארץ־ישראל שתי משפחות מבלץ, כי אז היו אנשי העיר תורמים הרבה [15].

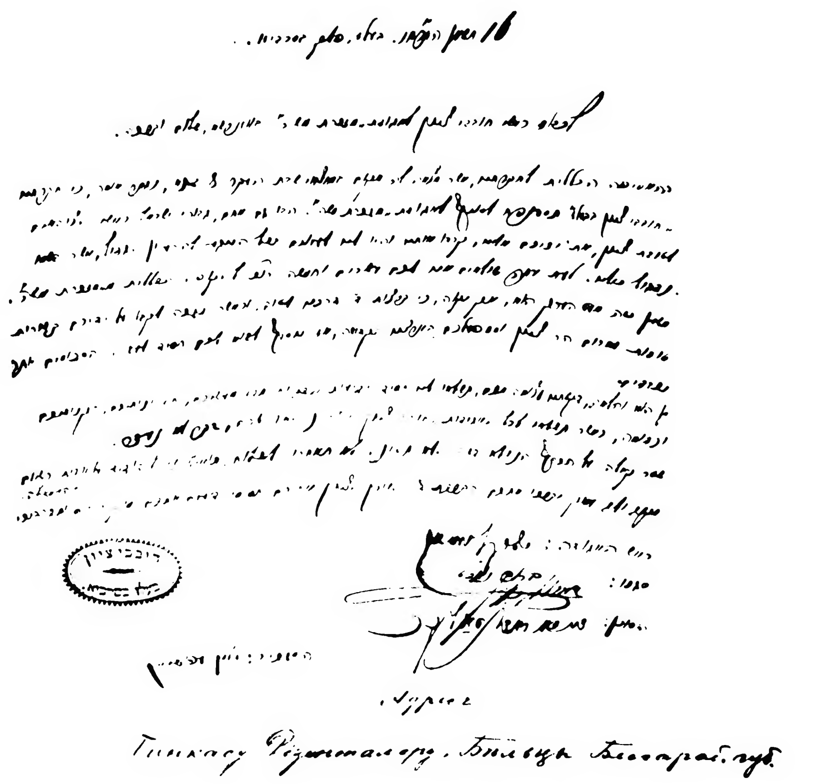
האגודה בבלץ החליטה לקנות לקראת החגים אתרוגים מארץ־ישראל ואת הרווח לשמור בקופת האגודה.

השאיפה לפעולה "עצמאית" למען בני העיר היתה קיימת לא רק בבלץ, אלא גם בערים ועיירות רבות ברוסיה. ראשי התנועה השתדלו להסביר לבני הערים השונות, שלא יוכלו לייסד מושבות עצמאיות. תחילה יש לבסס את המושבות הקיימות, ורק בגדול היכולת יביאו בחשבון את דרישות האגו־

דות המקומיות. האגודה בבלץ שוכנעה גם היא, שיש להצטרף למרכז. באסיפתה הכללית ביום ח׳ במרחשוון תרמ״ו הוחלט להצטרף כסניף לאגודת ״מזכרת משה״. האגודה שלחה 25 רובל לקופה הכללית [16].

האגודה בבלץ הראתה פעילות לא רק בעיירה אלא גם בסביבה. אספה כסף באורהיוב ובתחנת מסילת הברזל פארליץ. שלחה לשם חוזרים, שקיבלה מהלשכה הווארשאית של הוועד המרכזי, ועוררה את המרכז לכתוב למקומות אלה ולהקים בהם אגודות [17].

האגודה בבלץ שמעה על תכנית לייסד בארץ־ישראל מושבה המבוססת על גידול כרמים. את הרעיון עורר מנשה מאירוביץ מראשון לציון במחברתו ״עצה ותושיה״. האגודה החליטה לקחת חלק במושבה כזו. פנתה בבקשת ידיעות על המושבה, העומדת לקום. הודיעה שבביסאראביה ישנם אנשים פרטיים רבים, הרוצים לקנות חלקות במושבה כזאת [18].

מכתב מאגודת ״חובבי ציון״ בבאלץ לכבוד ״ראשי חובבי ציון לאגודת ״מזכרת משה בווארשה

בפעולות האגודה בבלץ חלה אחר־כך ירידה. ההתעניינות ביישוב ארץ־ישראל ירדה, מספר החברים הלך וקטן עד שבטלה [19].

האגודה בסורוקה

בראשית תרמ״ו נוסדה אגודת חובבי־ציון בסורוקה [20]. האגודה גדלה במשך זמן קצר, נרשמו בה חברים רבים. אולם התפתחותה היפה נפסקה בגלל סיבות מקומיות וכלליות. את הסיבה המקור־מ׳ת מתאר י. גינצבורג מסורוקי ב״המליץ״ (1887, גל׳ 32) במלים אלה: ״כבר שיחקה התקווה לפנינו, כי עוד מעט ואגודתנו תהי למופת לכל ערי ישראל בארצנו, אך פתאום ביטל השטן ועירבב את שמחתנו. בלב פלוני הרב היתה מימים רבים טינה על אלמוני בן הרב, שנבחר לראש אגודתנו; והנה יצא הקול בעיר, כי הראשון מצא בזה שעת הכושר להינקם משנוא נפשו... ואנחנו, אשר ידענו היטב את האיש ההוא ואת שיחו, האמינו (האמנו!) לשמועה הרעה הזאת ויפג לבבנו״.

סיבה אחרת לירידת האגודה היו השמועות על אי־הסדרים בקופת הלשכה הווארשאית של חובבי ציון. בגלל שמועות אלו ״הלך לטמיון בענין רע״ מעט הכסף, שאספה האגודה בסורוקי. מצב דומה שרר באגודות רבות ברוסיה. היתה זו תקופת ירידה בתנועה.

בשנת 1889 היה יושב־ראש האגודה חינקיס, איש טרוד בעסקיו, הגזבר — נחמן אייזיק והמזכיר — אברהם מיילאר.

אחד החברים, שזכה אז בהגרלה בסך שלוש מאות רובל, תרם 25 רובל לטובת יישוב ארץ־ישראל [21].

האגודה בקישינוב

בראשית תרמ״ו נוסדה אגודת חובבי ציון בקישינוב. מייסד האגודה היה, כנראה, ליאו כהן, שלמד רפואה בווינה והיה שם חבר אגודת הסטודנטים הציונים ״קדימה״. ליאו כ. (כהן!) הלך בערב יום־הכיפורים יחד עם חבר, חובב־ציון, מבית כנסת

לבית כנסת והעמיד קערות עם כתובת "לזכר נשמת הצדיק ר' משה מונטיפיורי זצ"ל, לישוב ארץ הקודש". בדרך זו אספו חמישים רובל. את מאת הרובל הראשונות העבירה האגודה אל הלשכה הווארשאית של הוועד המרכזי [22].

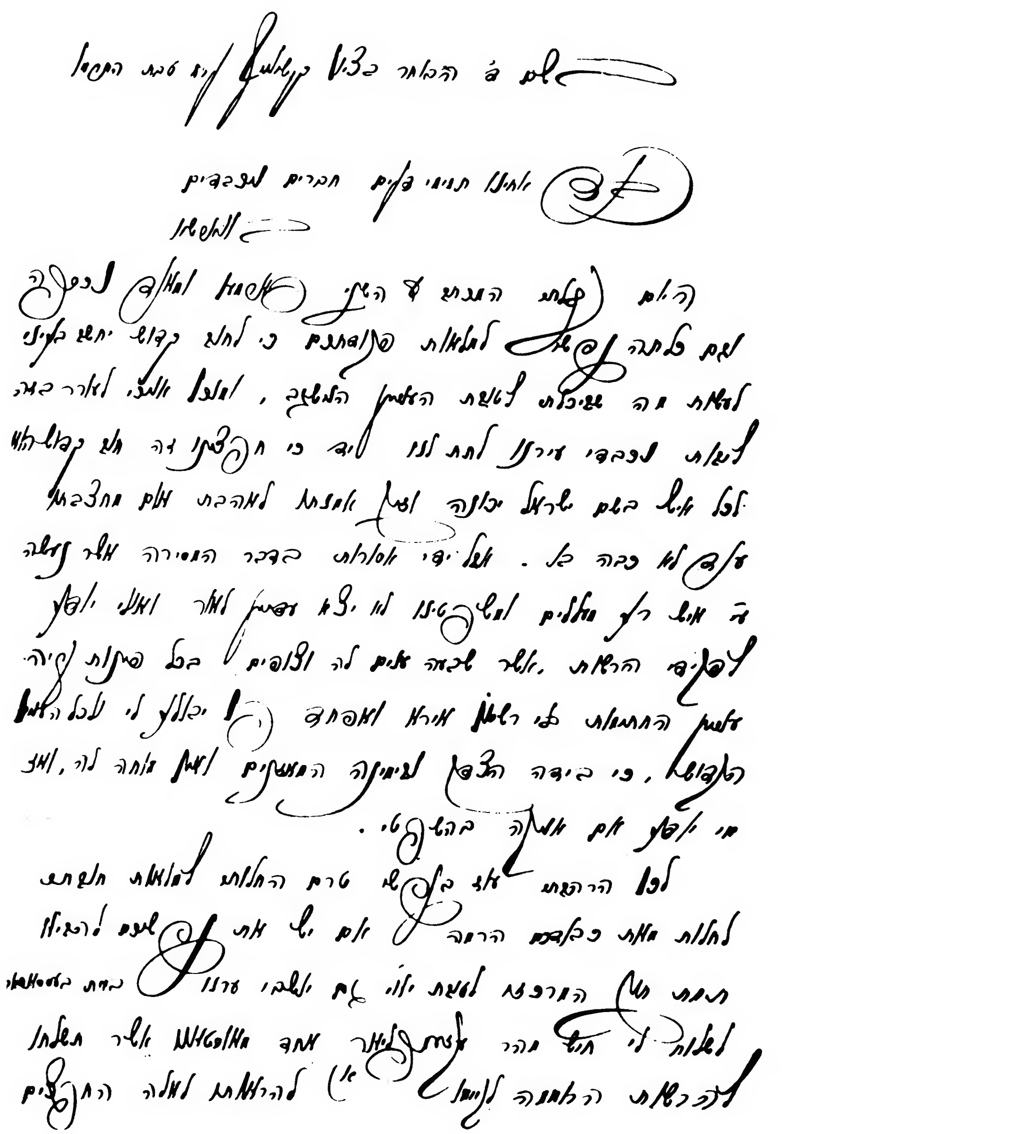
האגודה בקישינוב נתקלה בהפרעה רצינית. איש אחד, "רע מעללים", הלשין עליה לפני השלטונות והיא נתבעה לדין [23]. המשפט עמד להתקיים בבית משפט השלום.

האגודה בקישינוב לא יכלה, כנראה, להמשיך בפעולותיה. כעבור שנה נוסדה אגודה בפרבר רישקאנובקה. יסדה אותה ששה־עשר חברים, בעיקר צעירים וצעירות משכילים. האגודה הקימה ספריה ובה ספרים בעברית ורוסית. במשך שנה היו לאגודה הכנסות בסך 857 רובל. את הכסף שלחה ללשכה המר־כזית באודיסה, להוציא סכום קטן של 25 רובל, שהקציבה לר־כישת ספרים בשביל הספריה [24].

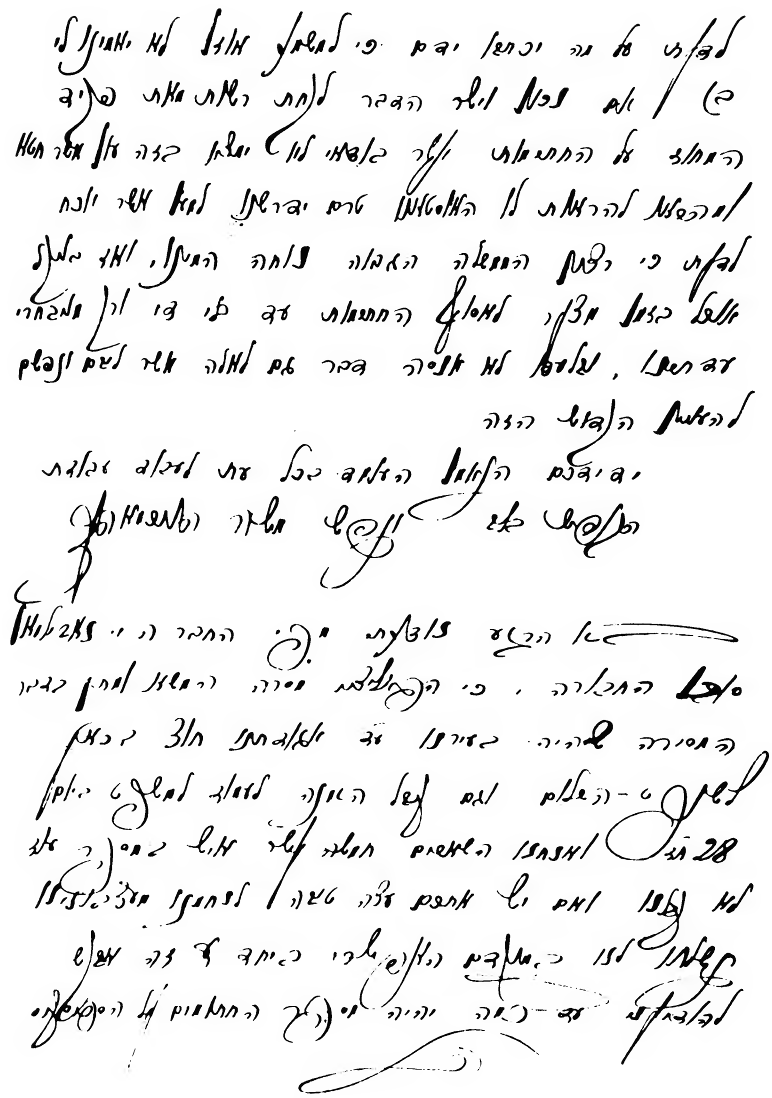
בין מייסדי אגודה זו, ואולי המייסד העיקרי, היה בוודאי הצעיר מאיר דיזנגוף. יליד הכפר אקימובצי הסמוך לאורהיוב (נולד בשנת תרכ"א), עבר עם הוריו לקישינוב בשנת 1876. הושפע מרעיונות המפלגה הסוציאליסטית הרוסית "נארודנאיה ווליה" ("רצון העם") ומטולסטוי, ובז'יטומיר ישב שמונה חדשים במאסר. באותו זמן בא אצלו מיפנה בכיוון לצרכי עמו, לתנועת "חיבת ציון".

בשובו לקישינוב היה פעיל מאוד בתנועה.

בקיץ תרמ"ז נסע דיזנגוף כציר האגודה בקישינוב לוועידת חובבי ציון, שהתקיימה בדרוזגניק. לקראת ועידה זו שלח בשם חבריו הצעות לתיקון המצב בתנועה [25]. בהצעות אלה נאמר, שיש לנהל תעמולה רחבה בדפוס ובעל־פה. המשכילים (האינ־טליגנציה) צריכים להראות, שהם חזרו לעמם. עליהם לעמוד במגע עם המוני העם בכל הזדמנות, בבית הכנסת ובכל מקום

מכתב מאגודת חובבי ציון בקישינוב לאחים תמימי דעים בווארשה על הפרעות בעבודתה
ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן

אחר, לנהל תעמולה וכן לשים לב לבתי־הספר. על חובבי־ציון לארגן את הקהילה היהודית בכללה, לטפל בבתי־הספר, לכנס ועידות של מורים. אנשי קישינוב ודוברם דיזנגוף הציעו לייסד חברת "כל ישראל חברים" חדשה, שתפעל למען תחיית ישראל. הצעות אלו היו נועזות. הקהילה ברוסיה היתה אסורה. במקומה היו קיימות "הנהלות בתי כנסת". גם על חברת "כל ישראל חברים", שהיתה חברה עולמית, הביטו השלטונות בעין רעה. אנשי קישינוב הזהירו בפני הפיכת חברת חובבי־ציון לחברה פילאנטרופית, התומכת במהגרים, שנקלעו משום מה לארץ־ישראל. חובבי־ציון בקישינוב ראו צורך ברכישת שטחי קרקע גדולים, שיהיו בבעלות ציבורית, כדי למכור חלקות מהם לאנשים פרטיים, שתהיה להם היכולת להתיישב בלי תמיכה. בהנהלה של חברת חובבי־ציון הציעו אנשי קישינוב לשתף אנשים מחוגים שונים: אחד מהאורתודוכסיה, ואחד מהאינטליגנציה (ד"ר פינסקר), ואחד מבעלי ההון (אברהם גרינברג, איש קישינוב שעבר לאודיסה, או את ק.ז. ויסוצקי).

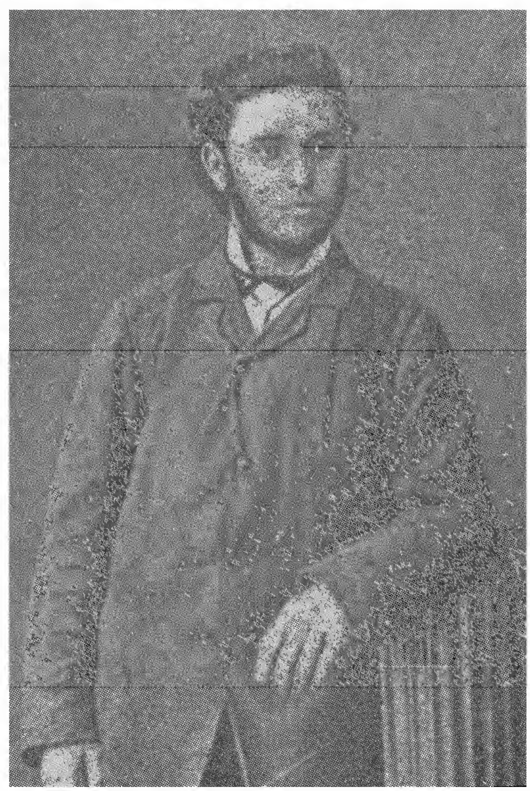
בוועידת דרוזגניק ראה דיזנגוף את רצונם של הרבנים להשתלט על התנועה, לכן עמד על כך, שפינסקר ולילייענבלום יעמדו בראש ההנהגה. כשנודע אחר־כך, במארס 1888, לאנשי קישינוב, שבדעתו של פינסקר להתפטר, התחילו לדון בבעיה מי יהיה נציג אגודות הדרום בוועד המרכזי. הם רצו, שיהיה להם נציג בוועד. אם פינסקר יישאר, ימשיך בתפקידו, יראו בו את נציגם. אולם אם יתפטר — יישאר ללילייענבלום בתפקיד רשמי בוועד [26]. דיזנגוף נפגש באודיסה עם פינסקר ולילייענבלום ונוכח, שפינסקר לא היה מתפטר אילו ראה התקדמות בתנועה.

דיזנגוף פנה אז במכתב אל חובב־ציון הצעיר מ. אוסישקין, שהיה פעיל במוסקבה, והציע ששני אנשים, אחד צעיר ואחד קשיש, יעברו בקהילות ישראל ויתקנו את בדקי החברה [27].

מפעולות אגודת חובבי־ציון בקישינוב

אחרי ועידת דרוזגניק יש לציין סידור קונצרט של החזן המקומי עם מקהלתו ועם תזמורת התיאטרון. הקהל שקנה את הכרטיסים, ידע שההכנסה היא לטובת יישוב ארץ־ישראל. החזן שר פרקי תהילים, הנוגעים לשיבת ציון [28].

האגודה בקישינוב, כאגודות אחרות, נתקלה בהפרעות מצד ה״חסידים״, שסירבו לתת לצעירים, שלא סרו למשמעת ה״רבי״, לאסוף כספים ליישוב ארץ־ישראל. חסידי קישינוב היו שייכים ברובם לרביים בבוהוש, טאלנה וסאדיגורה, ומיעוטם היה מחסידי חב״ד. חובבי־ציון עשו אז נסיון לקרב לתנועה אי אלה רביים חשובים. חובבי־ציון ברומניה פנו בחודש אייר תרמ״ז אל הרבי מבוהוש. מ. אוסישקין נסע באוגוסט אותה שנה אל הרבי מקופוסט, ראש חסידי חב״ד [29]. האגודה בקישינוב החליטה לשלוח שליח אל הרבי מבוהוש, את החבר שלה פנחס־יוסף גניס. קדם לנסיעתו מכתב מהרב ש. מוהליבר אל הרבי, שבו נתבקש האחרון לצוות על חסידיו לתרום למען המושבות פתח־תקווה ויסוד המעלה. את התשובה לרב מוהליבר שם הרבי בפי פ. י. גניס. הרבי אמר, שלא יוכל לצוות על חסידיו שיתרמו ליישוב ארץ־ישראל, שכן אם ירמוז להם על כך — יתחילו המונים לנהור לארץ־ישראל. מכיוון שממשלת תורכיה אסרה על העליה לארץ־ישראל, הרי תיפגענה מאות משפחות של עולים, שתוכרחנה לחזור כלעומת שבאו, וכתוצאה מכך תדולדלנה. אך מצד שני הודיע שהוא חובב־ציון.

מ. דיזנגוף בן 21

השליח התרשם מדברי הרבי, שצר היה לו על שלא הוזמן לאסיפת דרוזגניק. הרבי טען, שיש להתחיל בהשגת רשיון כזה והוא מוכן לבוא לאסיפה עם חובבי־ציון, שתתכנס בחוץ־לארץ ולא ברוסיה. הרבי לא נתן איפוא את ידו לתנועה, אלא העמיד תנאים. הוא העיר לשליח, שאם אמת הדבר שהרב יצחק אלחנן ספקטור הוא חובב־ציון, יכתוב נא לו, ועל־ידי חליפת מכתבים יחליטו ביניהם מה לעשות. בדבר התמיכה במושבות שאל אם אין זה מספיק, שיהודי ליטא יתרמו לפי בקשת רבניהם.

השליח גניס הודיע על תוצאות שליחותו רק לאנשי אגודתו בקישינוב. אולם דיזנגוף הריץ מכתב אל אוסישקין, ובו ידיעות מפורטות על המשא ומתן [30].

בקישינוב המשיכו החסידים להפריע לצעירים המשכילים. דיזנגוף סבר, שכדאי להמשיך ולנסות להשפיע על ה״רביים״, כדי לסלק הפרעה זו [31].

חוסר רשיון לחברת חובבי־ציון ברוסיה הפריע גם הוא בעבודה. בקישינוב היו רבים מחשובי הקהילה, שרצו להשתתף בתנועה, אבל מכיוון שהיו אנשים ידועים בציבור, פחדו שמא יוודע לשלטונות דבר השתתפותם בפעולה בלתי־חוקית.

להתעוררות בקישינוב גרם המטיף יהודה־לייב ייבזרוב. דרשותיו בבתי־הכנסת משכו עם רב, בתוכם משכילים צעירים.

לאגודת חובבי־ציון הצטרפו חברים רבים, שהתחייבו על תרומה חדשית. בשעת אחד הנאומים קם שאון, מפני שאחדים מן הקהל שאלו את הנואם בקול רם, מדוע אינו מספר גם על הקשיים בארץ־ישראל. על אף ההפרעה במקרה זה הצליח ייבזרוב בפעולתו בקישינוב. באו אליו אנשים להיוועץ בדבר עליה לארץ־ישראל. אולם הוא הניא אותם מכך, הצביע על הקשיים והדגיש שלמטרה זו דרוש הון רב [32].

באותו זמן מכרו חובבי־ציון בקישינוב כרטיסי־פיס. לזוכה בגורל הבטיחו נחלה בת עשר דֶאסיאטינות בארץ־ישראל. מחיר הכרטיס היה חצי רובל. נמכרו כרטיסים במספר רב.

אגודה באורהיוב

בשנת תרמ״ו, כנראה, נוסדה אגודת חובבי־ציון באורהיוב. לא ידוע לנו על פעולותיה. יש רק ידיעה, כי בתרנ״ו חגגו את העשור לקיומה. אותה אגודה בטלה כנראה מהר, כי בכסלו תרמ״ח הקימו צעירים אגודה חדשה בעיר. נרשמו בה חברים רבים, כמאה איש, בחלקם כאלה שרעיון יישוב ארץ־ישראל היה רחוק מלבם, הם נרשמו רק מפני שנתבעו לכך. כעבור חדשים אחדים חדלו רבים לשלם את דמי החבר ובאגודה נשארו רק ארבעים איש.

בין פעולות האגודה יש לציין עריכת קונצרט של החזן הקישינובי המפורסם יעקב־שמואל מארגובסקי (המכונה ״זיידל רובנר״), שהכנסותיו הוקדשו לטובת יישוב ארץ־ישראל ולטובת הת״ת המקומי.

מכיוון שמייסדי האגודה פחדו לכנס אסיפות גדולות של החברים, היא הלכה וירדה עד שבאב תרמ״ט בטלה לגמרי. במשך שנה וחצי לקיומה אספה 428 רובל. את הכסף שלחה אל הוועד האודיסאי של חובבי־ציון.

בשבט תר״ן נתאספו אחדים מטובי חובבי־ציון בעיר והחליטו לשוב ולהקים את האגודה. השגת רשיון לחברת חובבי־ציון באודיסה עודדה אותם. הכנסות האגודה החדשה הגיעו לחמישה־עשר רובל לחודש. היא החליטה לכנס כל שבוע אסיפות של חברים, שבהן ירצו על רעיון יישוב ארץ־ישראל ועל עניני

התרבות היהודית. לאלה שנבצר מהם לבוא לאסיפות החליטה האגודה לשלוח ידיעות ביידיש על הנעשה במושבות בארץ־ישראל. את הידיעות ילקטו ויתרגמו מתוך העתונים העבריים. כן החליטה האגודה לבוא במגע עם הדומות לה בערים אחרות וללמוד מדרכי פעולותיהן.

אברהם בורסוצקי פנה ביום כ"ח ניסן תר"ן במכתב אל אגודת חובבי־ציון במוסקבה ושאל אותה על הנעשה בה [33].

אגודה באונגאַן

בקיץ תרמ"ז נוסדה אגודה כזאת באונגאַן. היא אספה מאה רובל ופנתה אל ההנהגה של חובבי־ציון באודיסה בשאלה אל מי לשלוח את הכסף [34].

איסוף תרומות בערים שונות

על איסוף כספים באונגן ובערים ועיירות אחרות על־ידי קערות בערב יום־הכיפורים ו"עליות" בחג שמחת תורה בשנים תרמ"ה—תרמ"ח אנו למדים מדינים וחשבונות, שנתפרסמו ב"המליץ" [35].

בשנים תרמ"ה—תרמ"ז נאספו באונגאַן 34 רובל, בסקולאַן 26, באיזמאיל 20, בפאַרליץ 19, בקאלאראש (על־ידי א. פיכמן) 18, בצ'ימישליה 11, בכפרים פוכוי 6, קוטאצ'קה 13, איזשידאַן 10, בסורוקה 6 ובקישינוב 5 רובל. הסיכום מקישינוב אינו מוסר תמונה שלמה, הואיל — כפי שציינו למעלה -- ונאספו שם 50 רובל בערב יום־הכיפורים תרמ"ו, על־ידי שני אנשים בלבד.

על ערב יום־הכיפורים תרמ"ח אנו שומעים מסורוקי, כי בהשתדלותו של סטודנט הפוליטכניון במינכן שמואל באב"ד הועמדו שם קערות בכל בתי התפילה לטובת יישוב ארץ־ישראל. בקישינוב אספו אז 150 רובל, בפאלאַשט 50, בטארוטינה 20, בבאַלץ 12 רובל.

3. ייסוד מושבה בארץ־ישראל

אגודות להתיישבות בארץ־ישראל

החל משנת 1883 עבר על פלך ביסאראביה, כמו על כל המדינה, משבר כלכלי שפגע במסחר ובתעשיה. נוסף לכך נפגעו היהודים במיוחד מהחוקים "הזמניים" שהוצאו במאי 1882. גירושם מהכפרים נמשך בכל אכזריותו. היו ישובים, שנחשבו לעיירות והוכרזו אחר־כך לכפרים, כמו צ'ימישליה במחוז בנדר וטאטארבונאר במחוז אקרמאן. שינוי־בזדון זה גרם, שגם על ישובים אלה חלו החוקים המדוברים. היהודים הכפריים היו מובאים העירה ומגדילים בה את מספר העניים. לפי החוק גורשו היהודים גם מן השטחים, הקרובים חמישים ק"מ מן הגבול. בפלך ביסאראביה, שהשתרע לאורך הגבול עם רומניה, ניתן מקום למשטרה ולפקידים המקומיים להראות את נאמנותם בקיום החוק.

בשנת 1887 נתנה הנהלת הפלך הוראה חדשה, שהגירוש חל רק על אלה, שהתיישבו במרחק 50 ק"מ אחרי שנת 1870 [36].

העיר באַלץ היתה כלולה בשטח הקרוב לגבול, ואילו בנוגע לטאַלאַנאַשט פסק בית המשפט בשנת 1887, שהיא מחוץ לתחום זה. אולם כעבור שנתיים החליטה משטרת אורהיוב שהיא בתוך התחום [37].

המצב הכלכלי הירוד, שהחמיר בגלל פעולות השלטונות, דחף את היהודים להגירה, שפנתה בעיקר לארצות הברית של אמריקה. אולם בו בזמן נוצרה גם תנועה רחבה לעליה ולהת־יישבות בארץ־ישראל. יהודי ביסאראביה שמעו על ההתפתחות היפה של המושבות בארץ ועל התמיכה הרחבה בהן מצד הנדיב הידוע. על כן תלו איפוא תקוות בהתיישבותם בארץ־ישראל. עליית יחידים היתה קיימת כל הזמן. כך עלו בשנת תרמ"ו אנשים צעירים ומשכילים כשמואל כהן ויחיאל טראכטנברג [38]. באונגאן עלה בקיץ תרמ"ז כהנא, שהלך לעבוד ביסוד המעלה שבגליל.

בראשית תרמ"ז התארגנו עשרים משפחות, שגרו בישובים שליד הנהר דנייסטר, לשם עליה וייסוד מושבה בארץ־ישראל. לאנשים היה קצת כסף, אך לא במידה מספקת לכל צרכי ההת־יישבות. הם החליטו איפוא לשלוח שליח אל הנדיב הידוע ולבקש ממנו עזרה. ביאנואר 1887 יצא השליח לפאריז.

החלטה דומה קיבלו שלושים משפחות מבאיראמצ'ה אשר במחוז אקרמאן ומן הכפרים הסמוכים [39].

לשלוח שני שליחים אל הנדיב הידוע החליטה גם אגודת הצעירים המשכילים בפרבר רישקאנובקה אשר בקישינוב. השליחים ביקשו הלוואה בסך ארבעים אלף רובל, אבל בקשתם נדחתה [40]. גם השליחים מהאגודה של עשרים המשפחות לא השיגו מהבארון את מבוקשם.

אף־על־פי־כן לא חדלו יהודי ביסאראביה לשלוח שליחים אל הנדיב הידוע. בפאלאַשט אשר במחוז באַלץ נתארגנה ברא־שית הקיץ 1887 אגודה של חמש־עשרה משפחות לשם ייסוד מושבה בארץ־ישראל. היו ביניהן כמה משפחות עשירות, וגם האחרות היו בעלות אמצעים מסוימים. גם בעיר באַלץ עצמה התכוננו כארבעים משפחות לעלות לארץ. אנשים מבאַלץ, מיאַדיניץ ומדומברוֹבאַן הצטרפו לאגודה הפאלאַשטית. זו מנתה חמישים ושלוש משפחות שהחליטו לעלות לארץ־ישראל ולעסוק בעבודת האדמה.

באלול תרמ"ז בחרה האגודה בחבר אחד, שיסע לפאריז ויבקש מן הנדיב לעזור לחבריה להגיע למטרתם. שליח זה הצליח יותר מקודמיו. הנדיב קיבל אותו בסבר פנים יפות, שמע בהקשבה את דבריו על הגירושים מהמקומות הקרובים לגבול ועל רצונם של האנשים לעלות ולהתיישב בארץ־ישראל באמצעים שלהם. הבארון הסכים להושיט להם עזרה, אבל הגביל אותה לעת־עתה לעשרים וחמש משפחות. הבטיח לתת לכל משפחה אדמה, לבנות לה בית, לספק בהמות עבודה, צאן וכלי עבודה, לתת לכלכלת האנשים עד הקציר הראשון, לספק להם את הצרכים הציבוריים, כמו בית־כנסת, בית חולים, בית מרקחת ובית מרחץ, ולהחזיק על חשבונו רב, חזן ושוחט. הבארון דרש מצדו שכל משפחה תכניס אלף רובל.

כשחזר השליח מפאריז והבשורה בפיו, התכנסו בפרבר רישקאנובקה כל חברי האגודה ושמעו בשמחה על המשא והמתן.

הנאספים הרימו כוס של ברכה לחיי הנדיב. התעוררה הבעיה מי יהיה בין עשרים וחמש המשפחות המאושרות, שתעלינה הראשונות. כל אחד רצה להיות ביניהן. הוחלט להפיל גורל. המועמדים לעליה נקבעו על־ידי קלפי [41].

השמועה על קבלת עשרים וחמש המשפחות מאגודת פאלאֶשט תחת חסותו של הנדיב עשתה לה כנפיים והשפיעה על יהודי מקומות אחרים בביסאראביה, שיתאגדו לעליה ולהתיישבות. בקאלאראש התארגנו משפחות בדומה לפאלאֶשט [42]. גם במקומות אחרים הורגשה תנועה לעליה. במושבה היהודית דוֹמבּרוֹבאַן אשר במחוז סוֹרוֹקה רצו כשלושים משפחות לעלות. במושבה זגוריצה אשר באותו מחוז נוסדה אגודה של שלושים וחמש משפחות לשם התיישבות בארץ ישראל. בספטמבר 1887 יצא בשמה שליח לארץ ישראל שיבחר במקום להתיישבות ויקנה את האדמה [43]. בצ׳ימישליה ובטאַטאַר־בונאר, שהוכרזו לכפרים. היתה תנועה לאמריקה וחלק לארץ־ישראל. בסקולאַן ובטאַלאַנאשט התאחדו משפחות אחדות לעליה. אליהן הצטרפו גם משפחות אחדות מקאלאראש ומדוֹמבּרובאַן. מספר חברי האגודה הגיע למאה.

החברים היו אמידים למדי, משכילים צעירים. הם רצו לקנות שטח גדול, אלפיים דאֶסיאטין, 20 דאֶסיאטין לכל משפחה. האגודה שלחה שלושה אנשים לפאריז, לבקש את עזרת הנדיב. המשא ומתן נמשך זמן רב. הבארון דרש, שכל משפחה תכניס מיד מאתיים רובל, כדי שיהיה בטוח, כי האנשים לא יחזרו בהם. הבארון הציע שהמושבה תוקם בעבר־הירדן, ואילו השליחים רצו שתהיה בגבולות ארץ־ישראל המערבית. מכיוון שהמשא והמתן נמשך למעלה משלושה חדשים, בלי שיושג הסכם, החליטה האגודה לפנות אל הבארון הירש. אמנם, היא ידעה, שאין זה נמנה עם התומכים בהתיישבות בארץ־ישראל. בכל זאת רצתה לנסות והורתה לשליחיה לפנות אליו [44].

שליחים אל הבארון רוטשילד שלחו גם יהודי ליאובה וחוטין. הבארון דחה את בקשתם. אחד השליחים הסביר את הדחיה בכך, שאין הבארון יכול להיענות לבקשות רבות כל כך של אגודות בביסאראביה [45].

מכל האגודות בפלך זה נהנתה איפוא מתמיכת הנדיב רק אגודת פאלשט. בקישינוב התעוררו צעירים משכילים לפעולה למען התיישבות בארץ־ישראל. גם הם קיוו לעזרה מצד הבארון רוטשילד, אבל בעיקר סמכו על יכלתם העצמית של העולים. לפי ידיעות בעתונות יצאו באביב 1888 מקישינוב לארץ־ישראל צעירים אחדים במטרה לקנות אדמה בשביל משפחות רבות [46].

תכנית להתיישבות בעבר־הירדן

בקשר לתנועה גדולה זו של המוני בית ישראל בביסאראביה לעליה ולהתיישבות בארץ, עומדת בוודאי התכנית להתיישבות מעוטי־יכולת בכוחות עצמם, שתוכננה על־ידי הצעירים המשכילים, שפעלו באגודות חובבי־ציון בקישינוב. מאיר דיזנגוף, יושב ראש האגודה, וחבריו רצו גם להרחיב את גבולות ההתיישבות היהודית בארץ־ישראל על־ידי יישוב מזרח עבר־הירדן. שם השתרעו שטחים פוריים, שהתאימו לאיכרים היהודים במישורי ביסאראביה, שהיו רגילים לגידול תבואות ומרעה צאן ובקר. את האדמה ניתן לרכוש שם בזול. בקיץ תרמ״ח חזר מארץ־ישראל איש אונגן, מר כהנא, שישב שנה שלמה ביסוד המעלה והכיר את תנאי הארץ. יחד אתו ערכו ראשי האגודה בקישינוב תכנית להתיישבות מאה חברים בעבר־הירדן, בתשלום 500 רובל לחבר. התיישבות משפחה במערב הארץ נאמדה באותו זמן ב־4,000—3,000 רובל.

לפי התכנית יעסקו המתיישבים בגידול תבואה ובמרעה. ילכו להתיישבות זוגות צעירים. אולם האפשרות להצטרף אליה תינתן גם למשפחות בעלות ילדים, בתוספת תשלום לא־גבוה בעד כל ילד. הסכום הדרוש לרכישת 2,000 דאֶסיאטין לא יעלה על 20,000 רובל. המתיישבים יעבדו במשך שלוש השנים הראשונות במשותף, יכניסו את הכנסותיהם ״אל קופה אחת״ ויחלקו ביניהם את ההכנסות לפי מספר הנפשות. בבחירת צעירים להתיישבות התחשבו גם בצרכי ההגנה בפני בידואים. חמש מאות הרובלים, שיכניס כל חבר, נועדו לרכישת הקרקעות, הבקר והצאן, לציוד ועצים לשלושים בתים, וכן למחיה למאתיים נפש ולמזון לבעלי־החיים במשך השנה הראשונה.

האגודה ביקשה לרכוש לתכניתה גם חברים מערים אחרות ברוסיה. היא העבירה את הצעתה לאגודות חובבי־ציון אחדות, בתוכן לאלו אשר במוסקבה ובביאַליסאַווֹאַטגראד ושאלה לחוות דעתן. הציעה לייסד קבוצות אנשים, שיצטרפו כחברים להתיישבות.

אגודות אחדות ענו, שלא תוכלנה להשתתף, משום שאינן בטוחות, כי המספרים שהובאו בתכנית הם מציאותיים.

אגודת קישינוב דרשה, שאיש בקי בעניני יישוב ארץ־ישראל יבדוק את החשבון ויסמוך את ידיו עליו. איש כזה מצאה ביהושע אייזנשטאדט, שעשה בארץ־ישראל בשנת תרמ״ז והתחיל לפרסם ב״המליץ״ מאמרים על המצב בארץ, והיה ידוע בביסאראביה כסוחר ישר וחובב־ציון נלהב. אייזנשטאדט תמך בתכנית בכללה, אף שחלק על כמה מספרים. לדעתו יש להעלות את הסכום, שחייב כל חבר להכניס, במאה רובל בערך.

התכנית לא נתקבלה איפוא על־ידי האגודות, אבל אנשי קישינוב לא זנחו אותה מהר. כעבור כשנתיים פנה נ. רויטמאן, מפעילי האגודה בקישינוב, אל ז. טיוֹמקין, שנתמנה ליושב ראש הוועד הפועל של חובבי ציון ביפו, וביקש ממנו לבדוק את המספרים שבתכנית ולאסוף ידיעות מפורטות בכל הקשור בה. נ. רויטמאן ציין, שהוצאות הנסיעה לארץ והוצאות אחרות של העולה לא נכללו בסכום, שעל כל חבר לשלם. הוצאות אלו יגדילו את הסכום, הדרוש לכל חבר, עד אלף רובל [47].

עליית חברי אגודת פאלאֶשט
ייסוד המושבה קסטינה (באר־טוביה)

עשרים וחמש המשפחות, מאגודת פאלאֶשט, שזכו בגורל, התחילו להתכונן לעליה. מיהרו לחסל את עסקיהן, כדי להכניס כל אחת את אלף הרובלים ולהיות מוכנות לקריאה ראשונה. רבים מן המועמדים לעליה רשמו וצירפו למשפחה גם את בניהם הנשואים, את חתניהם ואת בני אחיהם. משפחות אלו גדלו איפוא עד חמש עשרה נפש למשפחה [48].

האנשים ישבו וחיכו לעליה, ובינתיים אכלו מהמוכן. הבארון נתן הוראה לפקידו יהושע אוסוביאַצקי, שירכוש אדמה למושבה

בשביל אנשי ביסאראביה. אולם ביצוע ההוראה לא היה קל. צריך היה לדאוג גם לאשרות כניסה לארץ. מטעם המועמדים לעליה יצא במחצית דצמבר 1887 שליח לפאריז, שהיה עליו להסביר את מצבם ולבקש שיושג רשיון לכניסתם לארץ. השליח נתקבל בהבנה. מ. ארלנגר, ממקורביו של הבארון, כתב לד"ר פינסקר, כי האנשים מפלאָשט ומבאֶלץ עושים רושם טוב, הם מעניינים ואינם תובעים יותר מדי [49] והבארון דואג לרכישת אדמה למענם.

שש משפחות החליטו לא לחכות ולעלות מיד. הן יצאו לדרכן בראשית פברואר 1888 [50]. כאשר עברו דרך קישינוב בדרכן לאודיסה, שוחח עם העולים נ. גרוסמאן, כתב השבועון "ווֹסחוד". מפיהם שמע, שהם עולים רק מפני שהם שואפים לעבודת האדמה ולא בגלל הגזירה על היהודים היושבים במרחק חמישים ק"מ מהגבול [51].

האנשים הגיעו לארץ־ישראל בטרם היתה אדמה למושבה ושוכנו זמנית בראשון לציון [52]. אחריהם עלו משפחות נוספות. באביב של השנה ההיא היו כבר בארץ כל המשפחות. האנשים ישבו ביפו וחיכו. יהושע אוסובייצקי חיפש בארץ קרקע בשביל המושבה. דרומית לגדרה, בדרך לעזה, בכפר קוסטינה, מצא שטח של כשבעת אלפים דונם אדמה פוריה.

רכישת האדמה עלתה בקשיים רבים. היא לא היתה מחולקת בין תושבי הכפר הערביים. שטחי המקנה היו רשומים על שמותיהם של שני פלחים, ומשום כך סירבה הממשלה לתת קושאנים [53]. אוסוביאָצקי לא חסך עמל מעצמו והתגבר על כל המכשולים. אף הצליח להשיג רשיון לבניית בתים מהפחה הירושלמי ראוף, שהיה ידוע כעויין להתיישבות היהודים. הרשיון ניתן, אמנם רק להקמת בתי־עץ. בתים כאלה, יפים ונוחים, הוזמנו בצרפת. מחירם עלה לבארון ביוקר, אבל הסכים לכך מתוך רצון למנוע מן המתיישבים לחכות זמן רב לבניית בתים. הבתים הגיעו במאוחר, לאחר שמשפחות העולים גרו כשנה בצריפים בראשון לציון. בכתבה מירושלים מיום י"ב מרחשוון תרמ"ט ב"המליץ" (1888, גל' 227) מסופר, שאוסובייצקי הספיק להעמיד את הבתים "וכבר נאחזו הקולוניסטים על האדמה שנתן למו".

הידיעה על הקמת שתי מושבות חדשות על ידי הנדיב, אחת לעולי ביסאראביה ושניה ליד זכרון יעקב, עוררו שמחה בקרב חובבי־ציון ובישוב הארץ־ישראלי. דויד יודלביץ שלח כתבה ל"המליץ" ובה הודיע, שבני ביסאראביה רוצים לקרוא לקסטינה "שער בת רבים", לשון נופל על לשון "ביסאראביה" (בהברה האשכנזית!) [54]. יודלביץ הביע את בטחונו, שיושג רשיון גם להקמת בתי־אבן, כי הכוח המושך, העוזר לנו בארץ, קרי השוחד, ישפיע גם במקרה זה את השפעתו. בכתבה מיפו מיום ג' אב, שנדפסה ב"המליץ" (1888, גל' 154), מסופר, שהעולים מקימים לעצמם לעת עתה בתי־ארעי, צריפים. הכתב מסיים את הידיעות על ייסוד המושבה בברכה לראש הנדיב: "יהי שם הנדיב, ראש גואלי ישראל, ברוך ומבורך!".

בראשית היווסדה היו, איפוא, למושבה כל הסיכויים להצלחה. העולים היו אנשים בריאים, אוהבי עבודה. אוסובייצקי חזר לתפקידו בראש־פינה לאחר שביצע את הפעולות העיקריות לרכישת הקרקעות, רישומן והשגת הרשיון להקמת בתים. כמנהל המושבה נתמנה אֶטינגר, ששימש לפני כן עוזר למנהל בזכרון־יעקב [55]. הוקמו ארבעה־עשר בתים, ועמדו להקים עוד שלושים ושניים [56]. המשפחות עמדו כבר לעבור לבתיהן ולהתחיל בעבודה. אך לפתע פתאום נשתבשה כל התכנית והעולים חזרו ברובם לארץ מוצאם.

לשינוי פתאומי זה גרמה דרישת הפקידות של הבארון, שעל המתיישבים לחתום על הצהרה, שכל אשר יינתן להם שייך לבארון, ושהם עובדים כשכירי־יום שלו. דרישה זאת נפלה על ראשי העולים כרעם. הם השקיעו מכספם והיה להם הסכם מפורט עם הבארון, והנה באה אותה דרישה, שהתכחשה להסכם והטילה עליהם פחד של נישול ושיעבוד.

את הדרישה עצמה יש להבין לאור השינוי, שחל בשיטות, שרצה הנדיב להנהיג במושבות, שנהנו מתמיכתו. הבארון ראה, שהאיכרים בעקרון רוצים להמשיך בקבלת תמיכה, בו בזמן שלדעתו שוב לא היה צורך בה. גם במושבות אחרות, כגון פתח־תקווה וזכרון יעקב, היה המצב דומה. פקידו של הבארון, בלוך הציע לו, שאיכרי עקרון יקבלו במשך שלוש שנים את כל צרכיהם מהפקידות, וכתמורה לכך היא תקבל את ההכנסות מהיבול. נסיון זה יוכיח, אם ההכנסות מספיקות לפרנסת האיכרים. בלוך רצה להוכיח, שהאיכרים יכולים להתקיים מהיבול בלי תמיכה נוספת. הבארון קיבל את ההצעה. גם חלק מאיכרי עקרון מוכן היה לקבלה, אבל חלק אחר התמרד וטען, שלא ישעבד את עצמו לפקידות.

התפרצויות והתמרדויות נגד הבארון ופקידיו היו אז גם במושבות אחרות. עלתה גם הבעיה של שנת השמיטה שהלכה והתקרבה. אנשי קסטינה נדרשו לקבל אותם תנאים שהוצגו לאיכרי עקרון. הבארון רצה, שפקידיו ינהלו את המשק עד שיתבסס, ואילו המתיישבים יעבדו זמנית כשכירי־יום.

ביום 25 באוקטובר 1888 כתב שייד אל ד"ר פינסקר: "יוצאי ביסאראביה לא חילקו ביניהם את אדמת אחוזתם ועובדים אותה ביחד והיה בתבואות יקח כל אחד את חלקו, ורק כאשר יצליחו לכלכל נפשם ברחבה מיבול השדות, תחולק נחלתם ביניהם" [57].

עולי ביסאראביה ברובם הגדול התנגדו לשיטה החדשה והתמרדו.

טענות ותביעות היו לעולי ביסאראביה עוד לפני שהוצגו לפניהם התנאים בדבר עבודתם כשכירים. בראשונה התלוננו, שקנו בשבילם פחות מדי אדמה. אחר־כך הלכו אל אליהו שייד, בא־כוח הנדיב והתאוננו על שבונים בשבילם בתי־עץ ולא בתי־אבן. כשנשלחו אחר־כך הצעירים שבהם לקסטינה לעבודה וניתן להם שו"ב, התרעמו לפני הפקיד בלוך על שנתנו להם שו"ב "מתנגד" ולא "חסיד". הם טענו, שבפאריז הותנה במפורש, שהם עצמם יבחרו להם שו"ב, מלמד וכו'. בלוך לא הבין מהו ההבדל בין "מתנגד" ל"חסיד". לעולים היו גם ויכוחים אחרים עם פקידי הבארון בדבר הסדרים שישררו במושבה. והנה בא מכתב מפאריז, שבו נדרשו המתיישבים לציית לפקיד עד אשר יהיה ביכלתם לחיות על חשבון עצמם; אולם עד שיעמדו ברשות עצמם ייחשבו כשכירי־יום, ואם מישהו מהם יחוייב לעזוב את המושבה, לא יוכלו חבריו למנוע זאת. לפי ההוראה מפאריז

ייחשב הכסף שהשקיעו כערבון בלבד, ואילו כל מה שיש במושבה שייך לבארון. עולי ביסאראביה לא הסכימו לחתום על התנאים האלה. הם כתבו לפאריז והסבירו את עמדתם. הבארון הורה שלא לוותר. כל מי שלא יסכים לחתום — יוכל לשוב לארץ מוצאו וכספו יוחזר לו. רק חמש משפחות הסכימו לחתום על אותם תנאים. האחרים עמדו לפני נדידה מהארץ. הללו החליטו לשלוח אחד מהם לפאריז, שישתדל לבטל את החלטת הבארון. אולם השליח לא הצליח בשליחותו והאנשים ירדו מהארץ. מהם חזרו למקום מוצאם, מהם היגרו לארצות־הברית. על שיבת שלוש משפחות לפאלֶשט ומצבן הקשה אנו שומעים מכתבה מעיר זו ב״המליץ״ [58].

חמש משפחות מדומברובאֶן חזרו גם הן לעירן [59]. הבארון החזיר ליורדים את הסכום שהכניסו, אלף רובל, במלואו וכן נתן להם להוצאות הדרך [60].

כשלון ההתיישבות של עולי ביסאראביה בקסטינה ירד כמהלומה על תנועת ״חיבת־ציון״ כולה. אחד מדובריה הראשיים, מ. ל. ליליינבלום, יצא במאמר גדול ב״המליץ״ (1889, גל׳ 27—26) ״לפנים מן הקלעים״, שבו הצדיק את עמדת הבארון.

באותו זמן היו כאמור התפרצויות נגד הבארון ופקידיו גם במושבות אחרות, בקשר לשנת השמיטה ובגלל סכסוכים אחדים בזכרון יעקב ובמקומות אחרים. במושבות הקיימות חוסלו הסכסוכים כעבור זמן קצר והשלום עם הבארון הוחזר על כנו. אולם קסטינה נחרבה למעשה. נשארו בה רק חמש המשפחות מביסאראביה. פקידות הבארון הביאה אליה עולים יהודים, שעבדו כשכירים. בשנת 1891 נפתח בקסטינה בית־ספר לילדי המשפחות מביסאראביה [61]. מלבד אלו גרו במושבה משפחות הפקיד־המנהל, הגנן, הרוקח, המורה והשו״ב. כן ישבו בה עשרים פועלים יהודים.

קבוצת אנשים, ואברהם גרינברג בראשה, שהיה ברשותה חלק מאדמות ״יסוד המעלה״, החליפה עם הבארון לפי הצעתו את האדמה הזאת (1200 דונם) בחלק מאדמת קסטינה (1500 דונם) [62]. איכרי קסטינה מביסאראביה פנו ביום ט׳ בטבת תר״ן אל א. גרינברג וביקשו ממנו, שיושיבו אותם על האדמה, השייכת לו ולקבוצת חבריו. הם רצו לחדול להיות שכירי־יום אצל הבארון וליהפך לאיכרים עצמאיים. אמנם, הבארון נותן להם עבודה במשך כל השנה, גם בית לגור ומים חינם. כן הוא מספק להם את כל הצרכים הציבוריים, כמו בית־כנסת, שוחט, רופא ותרופות. אך אותם מטרידה הדאגה לעתידם, ביחוד לבנותיהם, לנדוניה בשבילן. הפקידות אינה מרשה לפועלים, העובדים בקסטינה, לשאת אשה. על ההורים איפוא לדאוג לנדוניה, כדי להשיא את הבנות לצעירים מהחוץ. בחמש המשפחות ישנם שנים־עשר עובדים, המפרנסים שלושים וארבע נפשות בלחם צר. אין הם עוסקים רק בעבודת האדמה. הם גם חופרים תעלה מסביב לכל המושבה, וזוהי עבודה קשה בזמן שאין בו גשמים. ראשיהן של חמש המשפחות ביקשו, איפוא, שיושיבום כאיכרים עצמאיים, יעניקו לכל משפחה הלוואה בסך אלף רובל לבניית בתים ואורוות, לכלי־עבודה ולכלכלתן במשך השנה הראשונה. הם היו בטוחים, שיקבלו רשיון לבניה, משום שקיבלו את הנתינות התורכית. הם קיוו, שהנדיב לא ימנע מהם את המ״ם ואת שירות השוחט. כן קיוו שכעבור שלוש־ארבע שנים יוכלו להחזיר את ההלוואה ולשלם בעד האדמה. המבקשים פנו אל גרינברג גם כאל איש ביסאראביה: ״רבות פעלת ועשית כל ימי שבתך בבעססאראביע... הואל נא ועשה גם החסד הזה עם אוהביך בני ארץ מולדתך, השואפים עפר ארץ אבותינו מעולם והנכספים אל אדמת הקודש ומחבקים אשפתותיה זה שנתיים״ [63].

בקשתם של איכרי קסטינה לא נתמלאה. בשנת 1884 אנו שומעים על ארבע משפחות מיהודי ביסאראביה, שנשארו במושבה [64].

יהודי צ׳ימישליה רוצים לעלות

כשלון ההתיישבות של עולי ביסאראביה בקסטינה, שובן של המשפחות מארץ־ישראל, לא הרתיעו את יהודי צ׳ימישליה, שרצו לעלות. יהודי עיירה זו סבלו מהגירושים בגלל קירבתה לגבול. הם פנו במכתב לד״ר פינסקר, ראש הוועד של חובבי־ציון, וביקשוהו לעזור להם לעלות ולהתיישב. היה בדעתם לשלוח שני שליחים לאודיסה, כדי להשתדל בדבר עלייתם. הרב המקומי נתן מכתב־המלצה בידי השליחים. אך בטרם יצאו לדרכם נתקבלה מאודיסה תשובה, כתובה בידי ליליינבלום ובה נאמר, שעליהם לזנוח את הרעיון בדבר עליה בקרוב. הכותב ציין, כי אנשים שקיבלו עזרה מהבארון, זרקו עליו אחר־כך אבנים. יש להניח, שליליינבלום הוסיף, שאין ביכולת הוועד של חובבי־ציון לעזור להם, ומכיוון שאין להם אמצעים משלהם, הזהיר אותם שלא יעפילו לעלות. על אזהרה זאת הגיבו אנשי צ׳ימישליה במכתב מיום 26 במאי 1889, שבו התאוננו על דבריו המיאשים של מ. ל. ליליינבלום. הם טענו: אמנם, אין בידיהם אלפי רובלים. עניים הם. אולם יש להם מרץ, רגש ורעיונות קדושים. הכסף נמצא בידי העשירים המתבוללים, אלא שרק מעטים מביניהם מבקשים להתיישב בארץ־ישראל, ואף אלה שואפים רק להתעשר, להיות בעלי אחוזות וכרמים, אך לא לעבוד במו ידיהם. כותבי המכתב לעומתם מוכשרים לכל עבודה קשה, הם רגילים לסבל וקשורים לרעיון [65].

אולם ועד חובבי ציון ברוסיה לא יכול לעזור ליהודי צ׳ימישליה ורצונם לעלות לא נתגשם.

4. תנועת חובבי־ציון בשנים תר״ן—תרנ״ז

עם כשלון התנועה להתיישבות וירידת רובם של המתיישבים בקסטינה, נחלשה תנועת ״חיבת ציון״ בביסאראביה. בכל זאת נמצאו בה גם אנשים, שעוררו לפעולה ופעלו למען יישוב ארץ־ישראל במסירות ובהתלהבות.

אגודות קישינוב וקאלאראש. פעולה למען החברה האודיסאית

אחת האגודות הפעילות בביסאראביה היתה זו אשר בקישינוב. לאחר שמאיר דיזנגוף עזב את העיר בשנת 1888 ונסע לפאריס ללמוד חימיה, כדי שיוכל אחר־כך להשתמש במקצועו זה בארץ־ישראל, נחלשה האגודה, אך לא פסקה לפעול. במאי 1889 פנה נ. רויטמאן בשם האגודה אל מ. אוסישקין במוסקבה וביקש ממנו שני דברים: (א) רשימת המצאי בספריה, הקיימת בוודאי

ליד אגודת חובבי־ציון במוסקבה; (ב) תקנון של אגודת מוס־קבה. חובבי־ציון בקישינוב סברו, שמוטב עתה לפעול יותר בכיוון האידיאולוגי, בירור הרעיון והפצתו, מאשר למען הצד החמרי של התנועה, כפי שנהגו עד כה. הם סברו, איפוא, כי בהתאם לכך יש לשוב ולנסח את התקנון של אגודתם [66].

בשנת תר"ן (1890) התעוררה התנועה בקישינוב לחיים חד־שים על־ידי צעירים, שהתאספו בבית פרטי והחליטו להתחיל בפעולה. בקבוצת צעירים זו נמצא הרופא הצעיר ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן, אשר בזמן לימודיו באוניברסיטת דורפסט היה חבר באגודת סטודנטים לאומיים לידיעת תולדות עם ישראל וספרותו [67]; הרופא ד"ר לייב כהן, הידוע לנו מפעולותיו הקוד־מות; נחום רויטמאן, איש עממי, צעיר "בלי משלוח יד מסוים"; י. גורודישטיאן, רופא שיניים; ש. ברליאנד; בר־אבהן, התנו של איש עשיר; י. ברייטמאן, שהספיק להיענש על פעולה בלתי־ליגאלית ועוד [68]. האגודה אירגנה חוגים, שלושים חבר בכל אחד, מכל שכבות העם: בעלי־ מלאכה, פועלים וסוחרים זעירים. כעבור חצי שנה היו כבר, לפי זכרונותיו של ד"ר ברנשטיין־כהן, שלושים ושלושה חוגים כאלה בעיר, כלומר כאלף חבר. למועצה המרכזית של האגודה, צורפו, לפי זכרונותיו אלה, גם שבעה חברים משבעת מחוזות ביסאראביה [69].

לאסיפה הראשונה של חברת חובבי־ציון ברוסיה (ניתן לה אישור מהשלטונות), שנערכה באודיסה באפריל 1890, נסעו מקישינוב ששה נציגים ומאונגאַן נציג אחד. מקישינוב: ד"ר י. ברנשטיין־כהן, ש. ברליאנד, י. ברייטמאן, ח. א. גורודישטיאן, נ. ליפשיץ ונ. רויטמאן. אברהם גרינברג נבחר לוועד ונמסרה לידו הגזברות [70].

ייסוד "החברה לתמיכת יהודים עובדי אדמה ובעלי מלאכה בסוריה ובארץ־הקודש" עודד את חובבי־ציון. התחילה פעולה מוגברת לרכישת חברים ולאיסוף כספים. בקאלאראש יסדו הצעירים אגודת "חובבי־ציון" וביקשו מן הוועד האודיסאי ומיהושע אייזנשטאדט הוראות לפעולה [71].

בקישינוב הורגש צורך בהסברה להמוני העם, שהתחילו שוב להתעניין בבנין הארץ. בעיר הופיע איש אחד, שהציג את עצמו כמטיף ציוני. נאם בבתי־כנסת ורבים באו לשמוע אותו, אך לא מצא חן בעיניהם. נח ליפשיץ, מזכיר אגודת חובבי־ציון בקישי־נוב, פנה במכתב אל מ. אוסישקין במוסקבה, שריכז את פעולת משלוח המטיפים, וביקש ממנו לשלוח את ייבזרוב, שהצליח כאן בהופעותיו לפני כשנה, או מטיף מתאים אחר [72].

אגודת קישינוב פנתה במכתב אל יהושע אייזנשטאדט ושאלה ממנו כיצד להגביר את הפעולה למען החברה האודיסאית. הוא השיב והביע את נכונותו לבוא בעצמו לקישינוב. האגודה ענתה לו, שהיא מסופקת אם איש שאינו מכיר את התנאים המקומיים ושאין לו השפעה על עשירי העיר, יוכל להשיג בה משהו [73]. ראשי האגודה היו מעונינים שיבוא אליהם אברהם גרינברג, שהכירוהו והוקירוהו בעיר. האחרון היה בא אליה לעתים קרובות והבטיח לכנס אסיפה של עשירי העיר.

הפעולה למען החברה האודיסאית התקדמה יפה בפלך ביסא־ראביה. בשנת 1890 נאספו שם סכומים ניכרים ונרכשו חברים. קישינוב, עיר הפלך, צעדה בראש: 108 חברים שתרמו 740 רובל. אחריה באַנדאר — 51 חברים, 269 רובל; חוטין, רק 4 חברים, אבל נאספו בה 218 רובל; קאלאראש 11 חברים, 190 רובל; טארוטינא 44 חברים, 167 רובל; אורהיוב 24 חברים, 169 רובל; נובוסאַליץ 35 חברים, 123 רובל; סורוקה 15 חברים, 82 רובל; סקולאַן 13 חברים, 77 רובל; בריצ'אַן 12 חברים, 59 רובל; וולונטירובקה 50 רובל; קאושאן 4 חברים, 20 רובל. כן נאספו עוד תרומות קטנות לטובת הוועד האודיסאי [74].

אגודת קישינוב הקימה ארגון בשם "דורשי תושיה" להפצת השכלה בקרב העם ברוח לאומית [75].

עליה לארץ־ישראל והגירה לארגנטינה

בשנות 1890—1891 התגברו ברוסיה הרדיפות מצד השלטונות על היהודים. נתחדשו הגירושים מהכפרים ומשטחי הגבול. במיוחד נפגע פלך ביסאראביה. מרוסיה התחילה הגירה גדולה, שזרמה בעיקר לארצות־הברית. התחילה עליה, באופן יחסי גדולה למדי, גם לארץ־ישראל. עם ייסוד החברה האודיסאית אגודות להתיישבות בארץ־ישראל, כמו "אגודת האלף" במינסק ובערים אחרות, ואגודת "מנוחה ונחלה" בווארשה, נתעוררו תקוות, שאפשר יהיה לפעול בארץ ולהרחיב את פעולות ההת־יישבות. מפלך ביסאראביה עלו לארץ יחידים, הן בעלי יכולת והן מחוסרי כל אמצעים.

בשנת 1891 ביקשה אגודת חובבי־ציון בבאַלץ לייסד אגודה להתיישבות בארץ־ישראל כדוגמת האגודה "מנוחה ונחלה" בווארשה. למטרה זו פנתה אל הוועד האודיסאי, וזה היפנה אותה אל הוועד הפועל של החברה ביפו. אנשי באַלץ שאלו את הוועד ביפו כמה תעלה להם עבודת פועלים לכל דאַסיאטינה, כמה פועלים דרושים לנטיעת גפנים על שטח כזה וכמה זמן יעבור עד שיתרגלו הם עצמם לעבודה בשדה וילמדו את שיטותיה [76]. גם בסורוקה ביקשו אחדים מעשירי העיר לקנות להם אחוזות בארץ־ישראל, כל אחד כשלוש מאות דאַסיאטינות [77]. הם פנו אל הוועד הפועל ביפו ושאלו אם אפשר לקנות אדמה לא רחוק מעיר וממסילת ברזל. הם רצו, שאדמתם תהיה דווקא אדמת זריעה, כולה או ברובה הגדול, ולא אדמת מטעים. הם שאלו, אם אפשר יהיה לקנות גם חלקים קטנים בני 30—40 דאַסיאטינות. מלבד ה"גבירים" שבעיר היו בוודאי גם אנשים בעלי אמצעים מצומצמים יותר, שרצו גם הם להתנחל בארץ־ישראל. בבולגראד ביקשו עשר משפחות צעירות לעלות ולעבוד את האדמה. היה להם סכום של 5,000 רובל. הן פנו אל הוועד הפועל ביפו ושאלו אם תוכלנה לקבל ממנו עזרה על־ידי הלוואה. משפחות אלו מוכנות היו ללכת להתיישב בעבר־הירדן [78]. גם מבריצ'אַן פנו אל הוועד הפועל שניים — מיכל לרנר ויוסף קופמאן — ושאלו אם יוכלו לרכוש בשבלם 40—50 דאַסיאטינות קרוב למושבה. קבוצות אנשים או אגודות להתיישבות בארץ־ישראל לא קמו אז בביסאראביה. אנשים הצטרפו לאגודות אחרות, שנוסדו בערי רוסיה, או עלו בעצמם. כך נתן ד"ר ברנשטיין־כהן במאי 1891 מכתב־המלצה לעולה מקישינוב, רבינוביץ שמו, שעלה עם משפחתו והיה לו סך 3,000 רובל [79]. נח ליפשיץ מקישינוב המליץ גם הוא על עולה מעיר זו [80]. עלו בעלי יכולת, אך ברוב המקרים עלו מחוסרי יכולת. הארץ לא היתה עדיין מוכנה לקלוט אותם. במיוחד סבלו מחוסרי היכולת, שלא מצאו עבודה ושיכון.

העליה הסתיימה מהר בכשלון והתחילה ירידה. היורדים היו מלאי מרירות והוציאו את דיבת הארץ רעה. הירידה גרמה להחלשת הפעולה של הוועד האודיסאי, להתמעטות מספר החברים ולהקטנת התרומות.

הבארון מוריץ הירש יסד אז את חברת יק״א והתחיל ביישוב יהודים בארגנטינה. הוא העמיד לרשות החברה סכומים עצומים, קנה בארגנטינה שטחים גדולים והשיג מממשלת רוסיה רשיון לפעול בארץ זו. לעומת זאת היו אמצעיהם של חובבי־ציון מצומצמים. ממשלת תורכיה אסרה על יהודי רוסיה להיכנס לארץ־ישראל ולרכוש בה קרקעות. שטח הפעולה של החברה האודיסאית היה גם הוא מוגבל על־ידי התקנות. לפני יהודי רוסיה הופיעה איפוא תכנית ארגנטינה כריאלית יותר. התחילו להתארגן קבוצות רבות לשם הגירה לאותה ארץ ולהתיישבות בה. בדומה לשנת 1887, כשקמה תנועה לעליה והתיישבות בארץ־ישראל, קמה עכשיו בביסאראביה תנועה גדולה להגירה ולהתיישבות בארגנטינה. מתוך תשע קבוצות, בנות חמישים משפחות כל אחת, שנתארגנו ברוסיה לשם התיישבות היו שש מפלך זה (מפאָרליץ, אקרמאן, קיליה בולגראד ומסורוקה שתי קבוצות). חובבי־ציון התנגדו תחילה לתנועה זו, הם חששו שמא תזיק ליישוב ארץ־ישראל. אולם רבים מהם ראו אחר־כך, שאין לוותר גם על אפשרות זו לעזור להמוני העם. לוועד המקומי של יק״א בקישינוב נצטרפו גם חובבי־ציון, בתוכם ד״ר ברנשטיין־כהן [81]. רב היה מספר המשפחות בביסאראביה, שהגישו בשנת 1883 בקשות להגירה. אחרי הגירת הקבוצות הראשונות נתגלו קשיים גם בהתיישבות בארגנטינה והתנועה להגירה אליה שקעה במידה רבה.

המטיף צ. ה. מאסליאַנסקי בביסאראביה

בזמן הוויכוח בין חובבי־ציון ובין התומכים בהגירה לארגנטינה, בחורף 1892, עבר בערי ביסאראביה המטיף הציוני צבי הירש מאסליאַנסקי. בנאומיו נגע בבעית ארגנטינה, דיבר על הסכנה הנשקפת מתנועה זו ועל ההבדל הרב שבין ארצנו ההיסטורית ובין ארץ־ההגירה הזרה והשוממה. בקישינוב הלשינו עליו, שהוא מסית את היהודים להתנגד להגירה לארגנטינה, שאורגנה ברשיון הממשלה. המטיף הושם במעצר, ורק בהשתדלות ד״ר בלומנפלד, רופא הפלך, שוחרר אחרי שלושה ימים [82].

המטיף מאסליאַנסקי עבר אז בערי ביסאראביה ועיירותיה ועורר לחיבת־ציון. בכל מקום נאם ודבריו השפיעו. הוא, הלמדן הליטאי, חשש בראשונה, שלא ימצא אוזן קשבת בקרב יהודי ביסאראביה. אולם בבואו במגע עם יהודים אלה התנדפו חששותיו. ״בין יהודי ביסאראביה — מספר הוא בזכרונותיו — מצאתי הרבה אנשים משכילים, הרבה בני־תורה ויודעי ספר, שהתעניינו מאוד בתנועה של ׳חיבת־ציון׳ והיו מסורים אליה, בלבם ובנפשם״ [83]. כמעט בכל עיר ועיירה הצליח המטיף לייסד אגודות של חובבי־ציון ולארגן שיעורים ללימוד התנ״ך ודברי ימי ישראל.

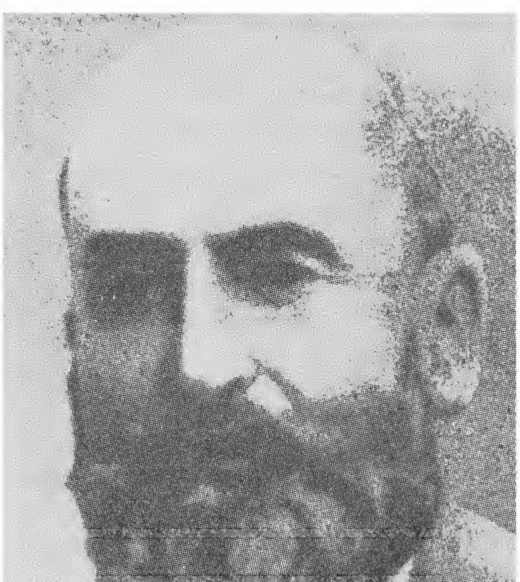
פעולות למען החברה האודיסאית

על אף המשבר בעליה לארץ־ישראל והתנועה הגדולה להגירה לארגנטינה, המשיכו חובבי־ציון לפעול. הציבור שב והראה התעניינות במתרחש בארץ־ישראל ובתנועה.

פעולת העסקנים התרכזה בעיקר באיסוף כספים ורכישת חברים למען החברה האודיסאית. באוגוסט 1892 יזם שלמה ברליאנד את ייסוד הקרן לביסוס הפועל החקלאי בארץ־ישראל. הצטרפו ותמכו בהצעתו גם אנשי ייקאטרינוסלאב. התרומות הראשונות לקרן זו של החברה האודיסאית באו מקישינוב ומייקאטרינוסלאב.

התחילה אז פעולה שיטתית למען הפועלים החקלאיים בארץ־ישראל, שהביאה ברכה לבנין הארץ. לקרן זו היו חובבי־ציון תורמים במיוחד, נוסף לדמי־חבר ולתרומות אחרות [84].

ואלה הן הכנסות הוועד האודיסאי מפלך ביסאראביה, שהיו נתונות לתנודות קלות: בשנת 1892 הכניסה אורהיוב 6 רובל, כי בעיר זו נשאר רק חבר אחד של החברה האודיסאית, ואילו בשנת 1893 הכניסה 90, בשנת 1894 — 365 רובל, בשנת 1895 — 213 רובל, בשנת 1896 — 175 רובל, בשנת 1897—159 רובל. מספר החברים גדל בשנת 1893 עד ל־22, בשנת 1894 עד 54, בשנת 1895 — 51, בשנת 1896 — 48 חבר ובשנת 1897 — 52 חבר. בשנת 1893—1895 תרמה אורהיוב לטובת הפועלים 499 רובל, ובשנת 1896—1898 — 411 רובל [85]. תופעה דומה אנו רואים בערים וביישובים אחרים בפלך ביסאראביה. בליאובה תרמו בשנת 1895 האחים מיטשניק 600 רובל לזכר אביהם המנוח. בבּאַנדאָר היה תורם כל שנה מאה רובל הנדבן יצחק ניסנבוים, שנחשב משום כך ל״חבר מפני הכבוד״. בבריצ׳אן תרם סכום שנתי כזה משה בירשטיין (1891—1892), בקישינוב ישראל מיטשניק (בשנים 1896—1898).

אברהם גרינברג

השתתפות אברהם גרינברג בפעולות הוועד האודיסאי

בפעולות החברה האודיסאית תפס מקום ראשון במעלה אברהם גרינברג, איש קישינוב שישב באודיסה, אבל קיים קשרים אמיצים עם עיר מולדתו. הוא סייע לפעולות החברה גם לפני שקיבלה ליגאליזאציה.

בוועידת דרוזגניק, בשנת תרמ"ז, נתכבד בתואר "גבאי נכבד", ובוועידת וילנה של חובבי־ציון, בתרמ"ט, נבחר לאחד משלושת "הגבאים הפועלים", כלומר חבר הנשיאות. ד"ר פינסקר, שהודיע אז על התפטרותו, הציע לבחור בגרינברג ליושב־ראש החברה. אולם גרינברג נבחר, כאמור, לאחד משלושת הגבאים הראשיים "במקום ד"ר פינסקר".

אחרי יסוד החברה הליגאלית שוב נבחר פינסקר ליושב־ראש, וגרינברג נבחר לגזבר. בתפקידו זה סייע גרינברג הרבה לפעולות הוועד האודיסאי. הלווה מכספו 5,000 רובל, שהיו דרושים כערבון לשלטונות [86]. אחרי פטירתו של ד"ר פינסקר בראשית תרנ"ב נבחר גרינברג ליושב־ראש החברה ונשאר בתפקידו זה כמעט עד יומו האחרון (תרס"ו).

השתתפות באגודה *"בני משה"*

באגודה החשאית "בני משה" מיסודו של אחד־העם, שאיגדה בתוכה את טובי חובבי־ציון בשנים תרמ"ט—תרנ"ו ומטרתה היתה בעיקר הכשרת לבבות, השתתפו מביסאראביה רק מעטים: לוי יצחק וילנסקי, שלמה מאיר ברליאנד מקישינוב ויהודה לייב מטמון־כהן מקאלאראש [87].

ב. בשנים 1914–1897

1. לקראת הקונגרס הציוני הראשון

בשעה שהסטודנט הצעיר יהושע בוכמיל יצא בשליחותו של ד"ר הרצל לרוסיה, כדי לנהל תעמולה למען השתתפות יהודיה בקונגרס הציוני, היתה קישינוב העיר הראשונה שביקר בה.

מאגודת חובבי־ציון בקישינוב התרשם השליח, כי זוהי אגודה של משכילים, שלא הצליחה להפיץ את הרעיון הציוני בשדרות העם הרחבות, ואף בקרב המשכילים לא עשתה זאת במידה מספקת. היא נקראה בפי רבים מבני העיר "אגודת הדוקטורים", כי בראשה עמדו ד"ר י. ברנשטיין־כהן וד"ר ל. כהן. לרגל ביקור שליחו של הרצל נתכנסו חברי האגודה, כעשרים איש, לישיבה בבית ד"ר ברנשטיין־כהן. בהשפעתם של ד"ר ברנשטיין־כהן, ד"ר ל. כהן ונחום רויטמאן, שהציעו להיענות להזמנה, הוחלט להשתתף בקונגרס. כצירים נבחרו ד"ר י. ברנשטיין־כהן וד"ר לייב כהן [1].

בקישינוב נפגש בוכמיל עם אברהם גרינברג, יושב־ראש הוועד האודיסאי של חובבי־ציון, שהיה מזדמן לעתים קרובות לעיר מוצאו. האחרון הקשיב בתשומת לב רבה לדברי השליח, הציע לו לבוא לאודיסה ולהרצות בפני וועד "חברת התמיכה" של חובבי־ציון. חברי הוועד האודיסאי התייחסו ברצון לרעיון הקונגרס. אך מכיוון שלפי התקנון הרשמי אסור היה על החברה להשתתף בקונגרס, נקבע, שאנשי הוועד או חבריה רשאים להשתתף בו כיחידים. בסוף הישיבה קם אברהם גרינברג והודיע, שבימים הקרובים הוא עומד לצאת לחוץ־לארץ ובדעתו להיפגש בווינה עם ד"ר הרצל [2].

בקארלסבאד השתתף א. גרינברג באסיפה של קבוצת חובבי־ציון, רובם מרוסיה, שדנה ביחס חובבי־ציון לקונגרס, העומד להתכנס. באסיפה, שהתקיימה ביום 28 ביולי 1897, הובעו חששות שמא יגרמו הנואמים בקונגרס נזק לתנועת יישוב ארץ־ישראל בכלל ולחברה האודיסאית בפרט. אברהם גרינברג קרא לזהירות ביחס להשתתפות בקונגרס בבאזל; על כל יהודי מרוסיה, שישתתף בקונגרס, להודיע, בבקשו את רשות הדיבור, שבא אליו כאיש פרטי. על הפרק עלתה גם בעיית הסקירה על מצב יהודי רוסיה. לפי התכנית עמד ד"ר מ. נורדאו להרצות על מצב היהודים בעולם. יהודי רוסיה פחדו שמא יורע להם אם הנואמים בקונגרס ימתחו ביקורת על יחס ממשלתה של ארץ זו לנתיניה היהודים. על האדריכל י. סטיאסני מווינה ועל י. קרמנצקי מאודיסה, שישב גם הוא בווינה, הוטל לשוחח על כך עם ד"ר הרצל. חודש ימים לפני כן שוחח כבר סטיאסני עם הרצל בענין זה והאחרון הבטיח לו להשפיע, שבקונגרס לא יושמעו דברי התקפה נגד ממשלת רוסיה [3].

באסיפה בקארלסבאד הוצע א. קאמינקא, שמוצאו מרוסיה אולם הוא אזרח אוסטריה, כמרצה על מצב היהודים ברוסיה. יהיה עליו להרצות לפי נוסח, שיוצע לפניו על־ידי המשתתפים באסיפה.

קבוצת חובבי־ציון מרוסיה החליטה איפוא באסיפתה להשתתף בקונגרס, אך להשתדל שהוא יפעל ברוח "חיבת־ציון".

2. בקונגרס הציוני הראשון

בין צירי הקונגרס בבאזל, שנתכנס בראשית אלול תרנ"ז, היו כשבעים איש מרוסיה, כשליש ממספר כל הצירים. מביסאראביה הגיע רק ד"ר ברנשטיין־כהן, כי ד"ר ליאו כהן לא יכול לנסוע מסיבות בלתי תלויות בו. ד"ר ברנשטיין־כהן הביא אתו הרצאה, שהיה בדעתו להרצות בקונגרס. ערב נסיעתו קרא אותה לפני החברים בקישינוב, והללו אישרו אותה. ההרצאה כללה איפוא את ההצעות של ציוני קישינוב.

ברנשטיין־כהן נפגש עם הרצל בבאזל לפני הקונגרס, שוחח אתו על מצב יהודי ביסאראביה והעלה לפניו את פרטי הרצאתו. הרצל נתן לברנשטיין־כהן את האפשרות להרצותה במליאת הקונגרס בשם האגודה הציונית בקישינוב [4]. הרצאה מיוחדת על מצב יהודי רוסיה, כשם שהוקדשה למצב בארצות אחרות, לא הושמעה בקונגרס. בסקירתו הכללית על מצב היהודים בעולם הזכיר ד"ר מ. נורדאו גם את יהודי רוסיה.

ד"ר ברנשטיין־כהן היה בעל השקפות דמוקראטיות. בציונות ראה תנועה מתקדמת וביקש לחנך חינוך מדיני את ההמונים, בעיקר את הפועלים ובעלי־המלאכה. התנגד למתן צביון דתי לתנועה. הושפע מדעותיו של אחד־העם ורצה לראות את ארץ־ישראל כמרכז רוחני לעם כולו. עמד על אזלת היד של חובבי ציון, שלא הצליחו לקדם במידה ניכרת את ההתיישבות בארץ־ישראל. הוקסם מהופעתו של הרצל, מגישתו המדינית ומכוחו הארגוני. ברנשטיין־כהן מיזג איפוא את תנועת חובבי־ציון עם התנועה החדשה, שחולל הרצל. רצה בהמשך ההתיישבות, במרכז רוחני ובפעולה מדינית.

בהרצאתו בקונגרס הוא קרא לחינוך מדיני של המוני העם היהודי לקראת עצמאות מדינית במולדת העתיקה. דרש לדאוג לבתי־ספר לאומיים ולהשכלת המבוגרים. על הקונגרס לבחור בוועד להשכלה, שידאג לבתי־ספר כלליים ולבתי ספר למלאכה ולחקלאות. כן תבע לדאוג לרכישת קרקעות בארץ־ישראל ולסילוק חילוקי־הדעות בדבר התיישבות בין "חובבי־ציון", הדורשים המשך ההתיישבות, ובין הציונים, הדורשים להפסיקה עד שיתקבל רשיון השולטאן. המרצה רצה בהמשך ההתיישבות, אלא שזו תבוצע לפי שיטות חדשות. מתח ביקורת חריפה הן על שיטות הבארון רוטשילד והן על שיטות חובבי־ציון. "ועד פוליטי" צריך להשתדל לקבל רשיון מממשלת תורכיה לייסד מושבות, ובו בזמן לנהל תעמולה בין כל הממשלות ולברר

לפניהן את בעיית עצמאותנו הלאומית. את הכספים להתיישבות יש לאסוף מהמוני העם ולא מעשירים מעטים. הנואם הביע את תקוותו, שהקונגרס הציוני יאחד את כל ידידי ארץ־ישראל לשלמות אורגאנית, יכריז על עצמו כעל מפלגה בקרב העם היהודי ובכוחות מאוחדים יצעיד את הענין קדימה [5].

ד"ר י. ברנשטיין־כהן נבחר לוועד הפועל הציוני הגדול, יחד עם עוד שלושה אנשים מרוסיה; פרופ' מ. מאנדלשטאם מקיוב, הרב שמואל מוהליבר מביאליסטוק וישראל יאסינובסקי מווארשה. ארבעת החברים האלה צריכים היו לארגן את ההסתדרות הציונית ברוסיה.

3. ארגון הפעולה ברוסיה — לשכת הדואר

אחרי הקונגרס התכנסו בעירו של הרב שמואל מוהליבר, שהיה אז כבר תשוש וחולה, אלה שנבחרו בקונגרס למורשים ברוסיה. פרופ' מאנדלשטאם לא יכול לבוא לביאליסטוק ולכן בא במקומו ליאו מוצקין. מלבדם השתתפו באסיפה שלושים ושמונה ציונים מערים שונות, אך לא היו ביניהם שליחים מביסאראביה.

באסיפה זו, שנערכה בימים כ"א—כ"ב מרחשוון תרנ"ח, הונחו יסודות ארגוניים להסתדרות הציונית ברוסיה. מהחלטותיה: בכל עיר תיווסד אגודה ציונית, שבראשה יעמוד ועד בן חמישה חברים; יוקמו ארבעה מרכזים לאגודות: א. מרכז קורספונדנציוני בקישינוב; ב. מרכז כספי בקיוב; ג. מרכז רוחני בביאליסטוק; ד. מרכז ספרותי בווארשה. המרכז הקורספונדנציוני, או "לשכת הדואר", יאחד את האגודות על־ידי חליפת מכתבים. על כל אגודה להודיע כל שבועיים על פעולותיה ללשכת הדואר. כן עליה לפנות אל אותה לשכה בשאלותיה והצעותיה. למרכז הכספי יש לשלוח את הכספים ממכירת השקלים. תפקידו של המרכז הרוחני (מזרח"י): לשלוח חוזרים אל הציונים ולהורות להם, בהסכמת ארבעת המורשים, מה לעשות. על המרכז הספרותי הוטל לטפל בהוצאת עתונות וספרות ציונית. להחזקת המרכזים ישתמשו, בהתאם להחלטות הקונגרס, במחצית ההכנסות ממכירת שקלים [6].

על ד"ר ברנשטיין־כהן הוטל, איפוא, למעשה התפקיד המרכזי לארגון ההסתדרות הציונית ברוסיה. לידו מסרו גם את הטיפול המיוחד בפלכי ביסאראביה, חרסון, טאבריה, קאווקאז, סיביר ועוד.

ואמנם, ד"ר ברנשטיין־כהן הפך את לשכת הדואר למרכז הפעילות הציונית במדינה. ממנה יצאו שאלונים וחוזרים, שהדריכו ועודדו.

אחרי הקונגרס הראשון הלך וגדל ברוסיה מספר האגודות הציוניות והגיע כעבור שנה ל־373, במקום 23 שהיו קיימות לפני כן [7]. גידול זה בא במידה רבה תודות לפעולותיה של לשכת הדואר. בקרב חברי האגודה בקישינוב מצא ד"ר ברנשטיין־כהן עוזרים נאמנים ומוכשרים. נחום רויטמן היה אחד ממזכירי הלשכה והמנסח העיקרי של החוזרים והמכתבים.

4. התפתחות האגודות

בקישינוב עצמה גדלה האגודה הציונית מהר ובחדשים הראשונים לאחר הקונגרס הגיעה לשבע־מאות חבר, שהתחלקו לעשרה סניפים. ד"ר ברנשטיין־כהן שימש כיושב־ראש לכולם [8].

בין האגודות שנוסדו בביסאראביה אחרי הקונגרס הראשון יש לציין את "בני־ציון" במארקולשט [9].

בשם כל הציונים בסורוקה פנה יוסף קיטרוסר במכתב אל הרצל ושאל בעצתו איך להתגבר על הקושי באיסוף כספים, הנובע מחוסר ליגאליזאציה של האגודות הציוניות ברוסיה. הכותב מספר, שכל העיר סורוקה משתתפת בתנועה הציונית. האגודה המקומית משתדלת לאחד סביב הרעיון את כל שכבות העם. מדי שבוע מתקיימות אסיפות, מדי שבת נואמים החברים בבתי־הכנסת, לומדים תנ"ך ותולדות העם ברוח הציונות. התעמולה מתנהלת איפוא בתנופה רבה, יום־יום מיתוספים חברים לאגודה, אולם, כאמור, יש קושי באיסוף כספים. אפילו שקלים קשה למכור, כי יש למסור דו"ח לתורמים, דבר שקשה לעשותו בתנאים הקיימים. כותב המכתב ידע, שבענין זה עליו לפנות אל לשכת הדואר. אולם מכיוון שלא ציפה ממנה לתשובה מתאימה על שאלתו, החליט לפנות במישרים לד"ר הרצל [10].

בסוף החורף של שנת 1898 נוסדה אגודה ציונית בראֶני. באסיפה שהתקיימה בבית־הכנסת נאמו הרב אימאס, המהנדס דובנר, ב. כץ וכן שלזינגר מאודיסה. לוועד נבחרו שלושת הנואמים הראשונים וכן ר. רוזנפלד וי. כהן (קאהן) [11].

בסיקוראַן נוסדה אגודה דומה בהשפעת המטיף הציוני י.ל. ייבזרוב, שביקר במקום באביב [12].

בקיץ 1898 היו קיימות בפלך ביסאראביה אגודות בערים הללו: קישינוב, אונגאֶן, אורהיוב, באיראמצ'ה, בולגראד, בריצ'אן, באלץ, באנדאר, טאטארבונאר, טאֶלאֶנאֶשט, יאֶדיניץ, סורוקה, סקולאֶן, סיקוראַן, קאלאראש [13]. לרשימה זו יש להוסיף את מארקולשט וראֶני, שהזכרנון מעלה. ברשימה זו לא נזכרה אקרמן, שמכרה עד סוף אב תרנ"ח שקלים בסך 49 רובל [14] וכן האגודה בנובוסאֶליץ [15]. כדאי לציין כאן את הסכומים, שהעביר חלק מהאגודות הנ"ל בעד שקלים, הואיל והם מוכיחים את מידת הפעילות: קישינוב 415 רובל, בריצ'אן 102, באֶנדאֶר 87, בולגראד 68, קאלאראש 67, מארקולשט 57, אורהיוב 47, באיראמצ'ה 15, באֶלץ 6 רובל. יש להניח שגם אגודות אחרות שלחו כספים בעד שקלים, אבל אין בידי ידיעות על כך.

5. הקשרים עם אחד העם

ד"ר י. ברנשטיין־כהן הקדיש הרבה מזמנו וממרצו לביסוס ההסתדרות הציונית ברוסיה ועמד בין השאר בקשר מתמיד עם ד"ר הרצל. אולם בו בזמן היה מושפע, כאמור, גם מהשקפותיו של אחד־העם. לרגל בחירתו למנהל לשכת הדואר פנה ביום ה־10 בינואר 1898 אל אחד־העם בבקשה לסדר בשביל האגודות רשימת ספרים בבעיית הלאומיות והציונות וכן ספרות־עזר להתפתחות עצמית [16]. באותו מכתב כתב:

"ידוע לך בוודאי, שאני, שנבחרתי לאחד המורשים, ושאני מנהל בתפקיד זה את לשכת הדואר, העמדתי בראש תנועתנו תנועה תרבותית, תחיה תרבותית של עמנו; יצאתי מתוך הנחה, שהקמת מדינה דורשת מציאות של עם, המוכ־

שר מבחינה פוליטית לקליטת הרעיון הזה והיכול להגשים בה (במדינה, — י. ק.) את רעיונו הלאומי. אף לרגע לא התלהבתי במידה כזו, שארצה בשביל היהודים Judenstaat (מדינת יהודים) ברוחו של הרצל. לדעתי ה־Judenstaat של הרצל זהו Staat der Juden (מדינה של יהודים), אולם האם יהיה זה אותו הדבר, שלמענו נלחם העם היהודי ? — ספק גדול, כשחסר הרצון העממי בעל ההכרה וכשחסרה הכרה עצמית היסטורית. זה לא יהיה Ein jeudischer Staat (מדינה יהודית) לפי תורת משה ולפי החלק החי של התלמוד, אלא רק, במקרה הטוב ביותר, מדינה רומית עם כל מה שנובע מזה".

אחד־העם הופתע אפתעה נעימה ממכתבו זה של ברנשטיין־כהן. לא ידע כלל, שלכותב יש רעיונות דומים לשלו. בתשובתו כתב:

"הרשני נא קודם־כל לאמור לך, כי הערתך על דבר הציו־ניזמוס המערבי העיר בי רגש של השתוממות נעימה. מתוך מאמרי, שנדפס בחוברת הראשונה מ"השילוח" תראה, כי תמימי־דעים אנחנו בשאלה הזאת, ואני, לא אדע מדוע, חשבתיך עד כה למתנגדי" [17].

בנוגע לעריכת ביבליוגראפיה כתב אחד־העם, שקשה לחבר אותה מפני שהספרות הציונית היא דלה, אבל הוא מוכן לעזור בכך כמידת יכלתו.

6. ראיון עם סופר "די וועלט"

ד"ר י. ברנשטיין־כהן המשיך לקיים שיתוף פעולה מלא עם ד"ר הרצל ולא נגרר אחרי אהרון קאמינקא, שביקש למשכו לצד האופוזיציה כלפי המנהיג [18].

בראשית מארס 1898 עשה ברנשטיין־כהן בווינה לרגל ישיבה של הוועד הפועל הציוני, שבה דנו בכינוס קונגרס ציוני שני. בשיחה עם סופר השבועון הציוני "Die Welt" סיפר ברנשטיין־כהן על התקדמות התנועה הציונית ברוסיה. מכיוון שההסתדרות הציונית ברוסיה לא היתה חוקית, לא פרש הסופר את ברנש־טיין־כהן בשמו אלא כתב על "אחד המנהיגים הציוניים הסימ־פאטיים ביותר של ביסאראביה" [19]. מנהיג זה אמר שהעם היהודי ברוסיה חדור כולו ברעיון הציוני; ההתיישבות איננה זוכה לאהדה כקודם, אין תולים תקוות רק בהתיישבות; האינט־ליגנציה המדופלמת עומדת קצת מרחוק, אבל הרופאים, הגרים בעיירות, יוצאים מכלל זה, — כשליש מכל יושבי־ראש האגודות הם רופאים; האורתודוכסים, אפילו החסידים, התקרבו לתנועה. ברנשטיין־כהן ציין, שהוא רואה חשיבות רבה באגודות פועלים ובאגודות, שבהן משתתפים בעלי־מלאכה ציונים. "עובר קו דמוקראטי דרך כל התנועה שלנו", אמר; יש צורך לשחרר את ההמון, להביאו לאֶמאנציפאציה ולחנכו לחשוב באופן עצמאי. ברנשטיין־כהן ציין, שישנם מתנגדים מועטים לתנועה הציונית דווקא בקרב חובבי־ציון ותיקים, הרוצים בארץ־ישראל מושתתת על היהדות ולא רק בריכוז יהודים בארץ־ישראל, הם רוצים בהתיישבות איטית ובפעולות תרבות בארץ־ישראל.

הדברים שנתפרסמו בשבועון "די וועלט" עוררו תמהון אצל אחד־העם, ביחוד הדברים על המתנגדים מקרב חובבי־ציון הוותיקים. אחד־העם פנה אל ברנשטיין־כהן במכתב ושאל אותו, איך אפשר ליישב את הדברים הללו עם דבריו במכתבו אליו מחודש יאנואר ? אחד־העם שאל, אם בדעתו של ברנ־שטיין־כהן לשלוח מחאה לשבועון על שייחסו לו השקפות מנוגדות לדעותיו באמת [20].

ברנשטיין־כהן שלח הכחשה ל"די וועלט" ובה תיקן את דבריו של המראיין. חזר כאן על דבריו במכתבו אל אחד־העם בדבר הצורך במדינה יהודית מבוססת על חוקי תורת משה ולא על חוקי רומא. ההכחשה מאת "ציוני ביסאראביה", שנדפסה בשבועון, הניחה את דעתו של אחד־העם, אף כי באי־אלה פרטים לא היה מנסח את דעותיו כמוהו [21].

7. השתתפות ברנשטיין־כהן בוועידה המוקדמת בווינה

באפריל 1898 עמדה להתקיים בווינה אסיפה, "ועידה מוקדמת", שבה התכוונו לדון בכינוס קונגרס ציוני שני ובייסוד באנק. לברנשטיין־כהן היה קשה לנסוע מטעמים שונים, גם מחמת חוסר כסף. הציע איפוא לאחד־העם, שיסע במקומו [22]. אחד־העם דחה את ההצעה, אבל בו בזמן חיווה את דעתו על הבעיות, שהקונגרס הציוני השני צריך לדון בהן [23]. הודות לאנשי אודיסה ניתנה לברנשטיין־כהן האפשרות לנסוע לווינה. שם העמיד אחד הנציגים ממזרח־אירופה, בוודאי ברנשטיין־כהן, את בעיית ההתיישבות גם לפני שיתקבלו ערובות מממשלת תורכיה. הרצל דחה דרישה זו ואמר, ש"כל זמן שלא תהיה המדינה בטוחה לנו, לא נייׁשב שם יהודים" [24]. ברנשטיין־כהן מתח ביקורת גם על דרכי הפעולה המדינית של הרצל. אחרי שובו מווינה כתב מכתב מפורט אל אחד־העם ומסר לו על הדיונים באסיפה [25].

אחד־העם השתמש בידיעות אלה בשביל מאמרו ב"השילוח", חוברת תמוז תרנ"ח, שבו חזר והדגיש את עמדתו השלילית לדרך שבה מובילים את התנועה הציונית מנהיגיה המערביים. מנה בהם שני חסרונות: יחסם השלילי להתיישבות עד לקבלת הערובות והתנכרותם לקנינים הרוחניים של האומה.

8. מתבקשת עזרת ד"ר הרצל בעליה

פשוטי העם בביסאראביה לא ידעו על מדיניותו של הרצל בעניני ההתיישבות. הם היו בטוחים שהוועד הפועל הציוני יסייע בידי כל יהודי לעלות לארץ ולהתיישב בה. יהודי מחוטין פנה באפריל 1898 אל הרצל בבקשת ידיעות על האפשרות לרכישת שדה או גנים. יהודי זה שאל את הרצל, אם יוכל לעזור לו בקב־לת שטר־קנין ורשיון מממשלת תורכיה לעליית בני משפחתו [26].

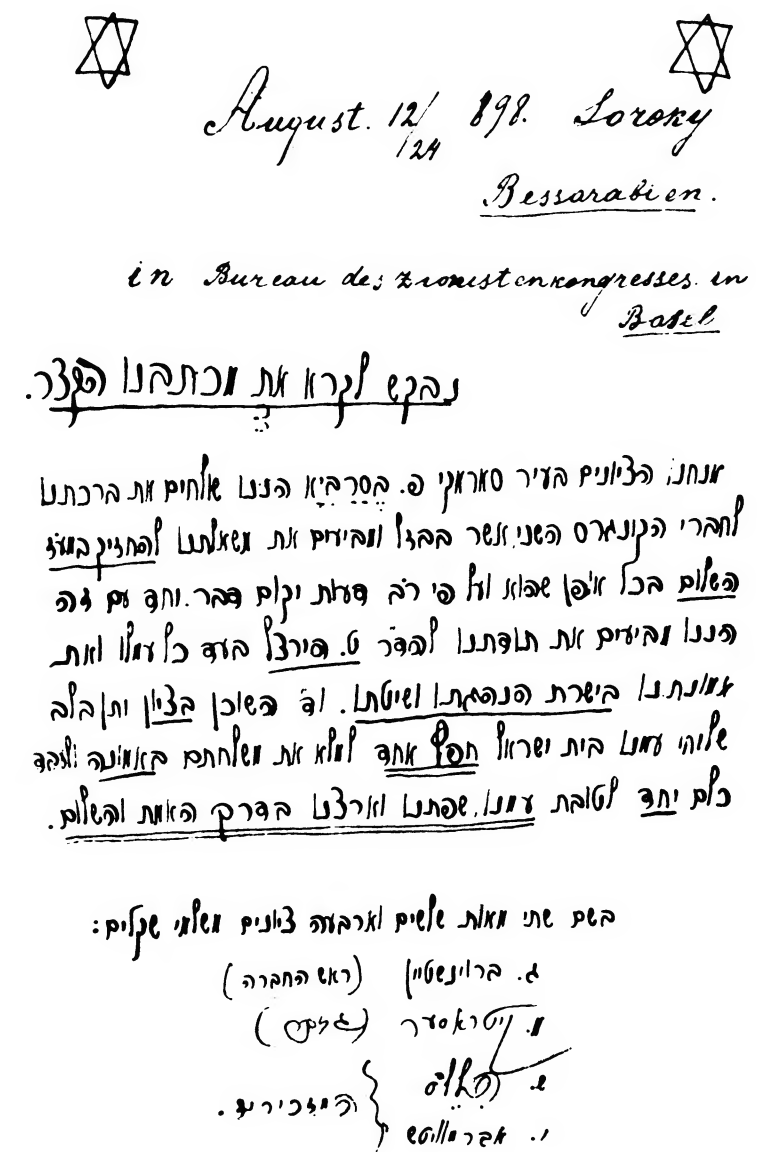
9. הפצת מניות של "אוצר התיישבות היהודים". יחס השכבות השונות בקרב יהודי רוסיה לתנועה הציונית

עוד ערב הקונגרס החליט הוועד הפועל הציוני להתחיל בהחתמת־נסיון על מניות הבאנק. זו הוכיחה, כי בקרב ההמו־נים יש התלהבות לרעיון הבאנק. בראשית יוני 1898 הודיע ד"ר ברנשטיין־כהן להרצל, שהעם חותם על המניות בלי לקוות

לרווחים; הכפרים הקטנים ביותר חותמים על 30—40 מניות. ברנשטיין־כהן קיווה, שעד לקונגרס יפיץ מאתיים מניות בכל אחד מ־250 הישובים, שבהם פועלות אגודות ציוניות ברוסיה [27].

במכתב המדובר הודיע ברנשטיין־כהן להרצל על יחסן של שכבות שונות בקרב יהודי רוסיה לתנועה הציונית. היחס הוא בכללו טוב. לעומת זאת מעוררת לעתים סערה התנהגות האור־תודוכסים, היוצאים כל פעם בהתראות חדשות נגד אלה הנתונים להנהגתה של האינטליגנציה. ברנשטיין־כהן כותב: „הנני נמצא עכשיו במצב של מלחמה גלויה עם אדונים אלה; נראה נא אחרי מי ילך סוף־סוף העם! בעירנו לפחות עומד העם לימיני; לועגים להם לאדוקים בשעה שהם דורשים ממני, כמו הצדיק מצ׳ורטקוב, למשל, הבטחות וערובות בכתב. משלושה רבנים של חסידים [28] קיבלתי הצעות לחתום על הבטחה רשמית, ואז ילכו אחרינו וגם יעזרו לנו (תוכן ההבטחה והערובה הוא, שהעם יחיה לפי רוח המסורת הנושנה, ילך בדרכי ה׳שולחן ערוך׳ וכו׳ וכו׳). אני עונה להם, שאין לי כל רשות, כאחד מבני העם, לקחת על עצמי את האחריות להביע את רצון העם כולו, ושגם לך, אדוני הדוקטור, אין יפוי־כוח כזה".

„...את דרישותיהם הנני מפרסם בבתי־כנסת; אני קורא אותן לפני העם ומבאר לו מה ומדוע עניתי להם. ותאר נא בנפשך: קהל הפועלים מבין אותי; הוא מבין, כי עוד הזמן מוקדם מדי לנקוט עתה דרך של החלטות מסוימות, מוקדם מלהחליט מי יעמוד בראש הענין; ויש שהם גם מרגישים בעלבון־מה כלפי הצדיקים על אי־אֵמונם בעם. מה שנוגע לאנשי האינטליגנציה, נתקלים אנו אצלם במכשולים בלתי־נעימים בהחלט: יש להוכיח לה, שהתנועה תהיה תנועה מתקדמת במובן הכללי, שיש דרכים לבצעה ולהגשימה וכו׳".

August. 12/24 898. Soroky
Bessarabien.

in Bureau des Zionistenkongresses in Basel

נבקש לקרוא את מכתבנו הקצר.

אנחנו הציונים בעיר סאראקי פ. בסרביא הננו שולחים את ברכתנו לחברי הקונגרס השני אשר בבזל ומביעים את משאלתנו להתחזק באמץ השלום בכל אופן שבוא ואל פי רב פעולת יקום דבר. יחד עם זה הננו מביעים את תודתנו להד"ר ט. הירצל בעד כל עמלו ואת אמונתנו בישרת הנהגתו ושיטתו. וה׳ השוכן בציון יתן בלב שלוחי עמנו בית ישראל חפץ אחד למלא את משלחתם באמונה ולעבד כלם יחד לטובת עמנו, שפתנו וארצנו בדרך האמת והשלום.

בשם שתי מאות שלשים וארבעה ציונים משלמי שקלים:
ג. ברוינשטיין (ראש החברה)
ו. קיטראסדר (גבאי)
ג. [illegible]
י. אברמוביץ
המזכירים.

מכתב ברכה מהציונים בסורוקה אל הקונגרס הציוני השני בבזל ב־1898
בשם 234 שוקלים

10. הוועידה הראשונה של ציוני רוסיה, וארשה 1898

בפרוס הקונגרס הציוני השני קיימו ציוני רוסיה ועידה בוורשה. השתתפו בה כ־160 צירים מאגודות. צירי ביסאראביה באו מקישינוב, אקרמאן, באַנדאָר, טאטארבונאר, טארוטינה וסורוקה [29]. הוועידה התכנסה באורח בלתי־חוקי, בלי לקבל רשיון מהשלטונות, שכן התנועה הציונית כולה היתה בלתי־חוקית ברוסיה.

ד״ר ברנשטיין־כהן מסר דין־וחשבון מפעולותיה של לשכת הדואר ומסר סקירה רבת ענין על התנועה ברוסיה. הוועידה החליטה להדפיס את הסקירה במלואה.

בוועידה נפגשו אנשים בעלי השקפות שונות: ציונים ״מדיניים־דיפלומאטיים״, חובבי־ציון ותיקים, ששללו כל פעולה דיפלומאטית ואפילו מדינית ורצו בעיקר בפעולת התיישבות בארץ־ישראל, חסידי אחד־העם ורבנים אורתודוכסים. היתה התרוצצות בין השקפות אלה. לפי הצעתו של ד״ר ברנשטיין־כהן דנה הוועידה לא רק בענינים ארגוניים פנימיים, אלא גם בעניני התנועה בכללה, שיעמדו על הפרק בקונגרס הבא. בבעיית ההתיישבות היה לחובבי־ציון רוב (59 נגד 40). עמדה על הפרק גם בעיית פעולתה התרבותית של ההסתדרות הציונית. הרבנים האורתודוכסים רצו למנוע פעולה זו. אך הצירים ברובם היו בעדה. חלק ניכר מן הרבנים החליט לדרוש הקמת ״ועד רבני״, שישגיח על הפעולות בשטח החינוך ועל המטיפים לציונות [30]. בין התומכים בדרישה זו היה רבה של סורוקה ר׳ מרדכי פרנקל.

תיאור של דיוני הוועידה מסר הרב מ. פרנקל במכתב אל ר׳ יהודה לייב הכהן פישמן, צעיר ציוני ממארקולשט, שנסע ללמוד בישיבות ליטא והתכונן להיות רב בישראל: ״מי שלא ראה אסיפה זו, לא ראה אסיפה מימיו. הסדר והמשטר, ושמירת ׳היזהרו בכבוד חבריכם׳, שהיה שם, אי־אפשר להעלות על הכתב, שאף על פי שבכל הצעה והצעה היו דעות רבות אינן דומות זו לזו, וביחוד התנגדו הרבנים להצעות הדוקטורים, והדוקטורים להצעות הרבנים, בכל זאת קיימו את המקרא ׳אמת ושלום שפטו בשעריכם׳. הדוקטורים שמעו את הצעות הרבנים בכבוד ראש, התווכחו עמהם, אך בזהירות יתרה, מבלי לפגוע חלילה בכבוד אחד מהם, וכן התנהגו הרבנים באחיהם הדוקטורים, עד אשר לבסוף באו כולם לכלל דעה אחת באחווה וריעות״ [31].

התיאור הזה היה ורוד מדי, חילוקי־הדעות היו חריפים למדי.

11. הקונגרס הציוני השני, 1898

אל הקונגרס הציוני השני נשלחו מביסאראביה מכתבי־ברכה ע״י אגודות ואיש פרטי, המ״ץ (מורה־צדק) ודיין בקישינוב ר׳ מאיר ישראל איידינשטיין.

הציונים בסורוקה שלחו מכתב־ברכה בשם 234 שוקלים, ובו נאמר: ״אנחנו — — — מביעים את משאלתנו להחזיק במעוז השלום בכל אופן שהוא, ועל פי רוב דעות יקום דבר״ [32]. ראשי האגודה שמעו בוודאי על חילוקי הדעות בוועידה בווארשה ומשום כך רצו, שישרור שלום במחנה. מסורוקה נשלח גם מברק לקונגרס, כנראה על־ידי הרב דסורוקה ואנשים אחרים, שהיו תמימי־דעים אתו בבעיית ״הוועד הרבני״, שהציעו הרבנים האורתודוכסים בוועידת וארשה. במברק נאמר: ״תמימי דעים אנחנו עם הקונגרס, ושאלתנו להטות אוזן לדברי צירי אסיפת וארשה בכלל ולדברי הרב רבינוביץ מפולטאבה, ציר הרבנים, בפרט, וביחוד על דבר הוועד הרבני. ומברכים אנחנו את צירי הקהילות ואת נשיאי הציונים: הרצל, נורדאו ואחוזת מרעיהם״ [33].

המ״ץ והדיין דקישינוב חיווה במכתבו את דעתו על הדרכים, שבהן צריכה ללכת התנועה הציונית. ״רוח הציונות מחוייבת להיות מוכתרה בכתר תורה״, כתב. ״יש לשכור מלמדים, שילמדו עברית עד שתהיה שגורה בפי הציונים, וכן ילמדו עבודת האדמה ומלאכות. הלימודים צריכים להתנהל ברוח הדת. התנועה הציונית צריכה להשתדל לקנות מהשולטאן את הארץ וכן להשיג רשיון מממשלת רוסיה לפעול בגלוי״ [34].

אגודת הציונים בנוֹבוֹסאֶליץ כתבה במכתב־הברכה שלה:

״בשם ד׳ אלהי ציון.

מקצה ארץ רוסיה שולחים אנחנו לכם, אחינו בני ציון היקרים, את ברכתנו שלום לפתיחת האסיפה השניה. יקרים המה לנו ימי אסיפתכם אשר בה ידובר מתחיית העם, הדת, השפה וארץ אבותנו, ימי הגבלה המה לנו, מוגבלים משנאה, מפירוד הדעות, ובכל נפשנו נתונים אנחנו אל התורה אשר ישמיעונו מהררי שווייץ — תורת הדת, הלאום, קיבוץ המדינה, אהבת אדם״ [35].

אגודת הציונים בבריצ׳אַן, שבחרה בשני צירים לקונגרס, בד״ר ס.ד. פיינברג ובצבי שטיינברג, ציינו במכתב־הברכה שלהם לקונגרס את פעולתו הברוכה של ד״ר י. ברנשטיין־כהן כראש לשכת הדואר: ״לולא הוא שהיה לנו, לבני רוסיא, כי אז לא היה בתוכנו כל זכר לרעיון״ [36].

ציוני טאטארבונאר החתימו על מכתב הברכה לקונגרס ולד״ר הרצל את החברים [37].

בראש המכתב כתבו שיר:

ברכתנו על ראשו תעל
יהי אלוהיו עמו ויעל
יושב שחקים יאמר ברוך
להקאנגרעס הערוך.
מהקאנגרעס הזה תצא תורה
לכל המצפים לאורה
הלאה כל קנאה
הלאה תחרות ושנאה
הלאה שטן, הלאה סמל קנאות
וכימי צאתנו ממצרים נראה נפלאות.

בקונגרס הציוני השני ניצחה עמדת ציוני רוסיה, שדרשו פעולת התיישבות. גם בנוגע לפעולת התרבות נתקבלה דעתם של אלה, שדרשו לקיימה. הקונגרס החליט על כינון הבאנק, ״אוצר התיישבות היהודים״, והתחלת ההחתמה הסדירה על מניותיו.

בקונגרס נבחרו לוועד הפועל הציוני הגדול עשרה חברים מרוסיה, בתוכם ד״ר י. ברנשטיין־כהן.

12. פעולות ארגון אחרי הקונגרס השני

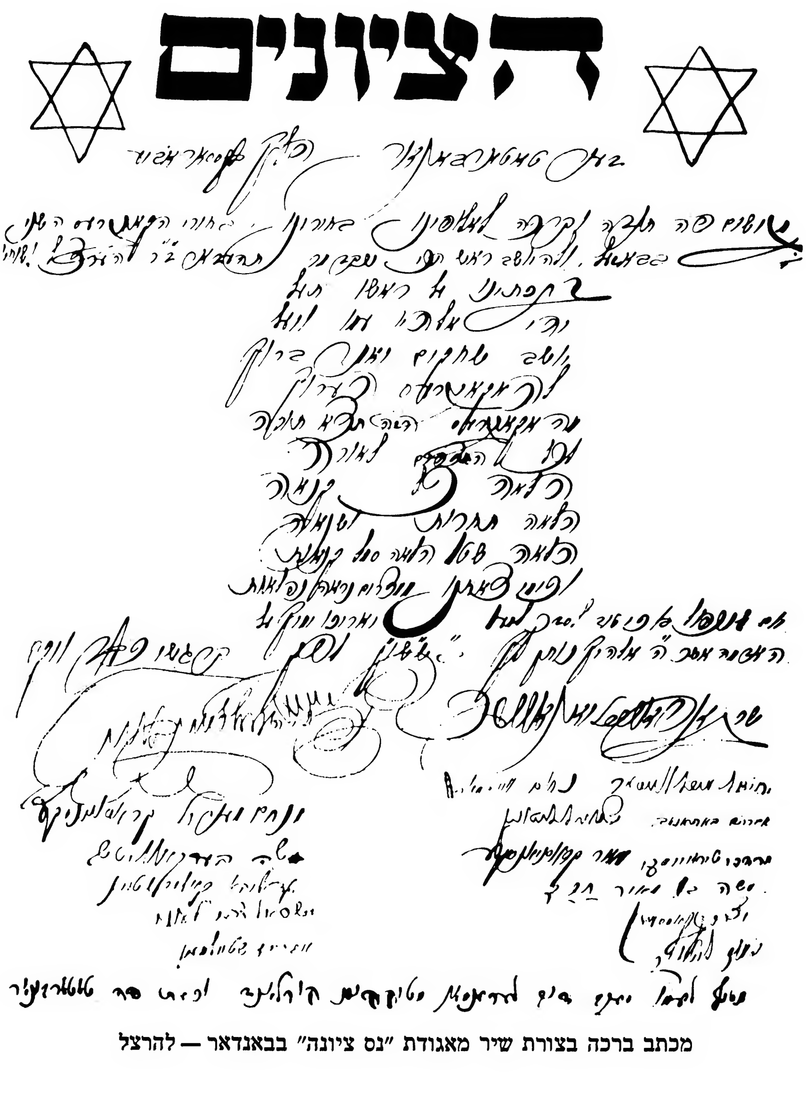
ד"ר י. ברנשטיין-כהן לא היה מרוצה מהטאקטיקה הפארלמנטארית של ד"ר הרצל בקונגרס. הוא ראה בה פגיעה בדמוקראטיה. בשובו לקישינוב נתן ביטוי לרגשותיו אלה בחוזר, שנשלח על-ידי לשכת הדואר. הוא כתב על כך גם אל ד"ר הרצל ואמר לו בגלוי, שחזר מן הקונגרס בלב דווי. עם זאת ציין, שבחוזר לא התקיף את עקרון הציונות המדינית או את מנהיגיה, אלא בחן בהקפדה וברצינות את כל הבעיות [38].

למרות יחס הביקורת לטאקטיקה של הרצל ניגש ברנשטיין-כהן בכל המרץ לארגון פעולות ההסתדרות הציונית ברוסיה. בוועידת המורשים (חברי הוועד הפועל הציוני) ברוסיה, שהתקיימה בקיוב בראשית אוקטובר 1898, הוטל על ברנשטיין-כהן להמשיך בניהול לשכת-הדואר. הוא שימש גם כמורשה של גליל פלכי ווהלין וביסאראביה.

לפני הוועידה בקיוב הודיעה לשכת הדואר בחוזר, שהאגודות העיוניות של הנוער הציוני בקיוב העלו הצעה בדבר ארגון אגודות כאלה ברחבי רוסיה והקמת מרכז להן [39]. האגודה בקיוב היתה מוכנה לשמש מרכז בזמן הראשון, עד שתתכנס ועידה מיוחדת של נציגי אגודות אלה, שתבחר בוועד מרכזי. האגודות העיוניות רצו להפיץ ידע על התנועה הציונית, העם וארץ-ישראל, בקרב העם כולו וביחוד בקרב הנוער. בוועידת המורשים בקיוב הציע ברנשטיין-כהן למשוך לתנועה את האינטליגנציה: עובדים משכילים, ולשלוח לשם זה תעמלן לערים אוניברסיטאיות. ועידת המורשים מצאה, שהדבר מוקדם מדי, התנועה עדיין איננה חזקה למדי. המורשים פחדו, שמא יכניס הנוער לתנועה זרמים אחרים, שיזיקו לה כלפי השלטונות [40].

פעולות הארגון של אגודות ציוניות התקדמה במהירות. התעמולה התנהלה על-ידי נואמים מיוחדים. ציונים רבים הראו נכונות להקריב מזמנם ומפרנסתם למען הציונות. הציונים היו פעילים לא רק בייסוד אגודות, בהפצת שקלים ובמכירת מניות של "אוצר התיישבות היהודים", אלא גם בשדה החינוך הלאומי והתרבות. הם הנהיגו את לימוד השפה והספרות העברית כלימוד חובה בבתי-ספר, יסדו ספריות, אולמי-קריאה, שיעורי-ערב וכד'. הציונים היו פעילים גם במוסדות צדקה ובמוסדות לעזרה הדדית כמו קופות מלווה.

התנועה בביסאראביה גדלה בהתמדה. בדין-וחשבון מהפעולות בגליל ביסאראביה-ווהלין, שנכתב בסוף שנת 1898 בידי

מכתב ברכה בצורת שיר מאגודת "נס ציונה" בבאנדאר — להרצל

ד"ר ש. בנדרסקי ונחתם בידי ד"ר י. ברנשטיין־כהן, צוינו 36 יישובים בביסאראביה, שבהם היו קיימות אגודות [41]. בקישינוב עצמה היו אז 30 אגודות (לפי חוזר לשכת הדואר מאותו זמן בערך — רק 28), באורהיוב ובבאנדאר — בכל אחת מהן 2 אגודות. לפי החוזר המדובר היו שתי אגודות גם בחוטין ובקי־ליה [42]. המקומות שבהם היו אגודות הם: אונגאן, אורהיוב, איזמאיל, בולגראד, באדשט, בייראמצ׳ה, באלץ, באנדאר, ברי־צ׳אן גאנטשאשט, דומברובאן, וארטוזאן, וולונטירובקה, זגור־ריצה, חוטין, טאטארבונאר, טארוטינה, טאלאנאשט, יאדיניץ, ליפקאן, מאנזיר, מארקולאשט, נובוסאליץ, סורוקה, סיקוראן, סקולאן, פטרובקה, קאלאראש, קאושאן, קיליה, קישינוב, קור־נאשט, קובולטה, ראני, ראשקוב, רישקאן.

בבנדר הצטרף לתנועה הציונית בהתלהבות רבה הרבי של החסידים ר׳ שלמה ורטהיים. הרבי יסד בעירו אגודה ציונית מיוחדת של חסידים [43].

הרב שלמה ורטהיים זצ"ל

באיזמאיל היו קיימות באביב 1898 שתי אגודות ציוניות: אחת של מבוגרים (בהנהגת ליבידינסקי, רויטמאן, איזראלסון, פינקלשטיין) ושניה של צעירים (בהנהגת זילברשטיין, כץ, רובינסון ופלוטקין). אגודת הציונים הצעירים היתה פעילה ביותר. ה"תלמוד תורה" באיזמאיל התנהל על־ידי הרב ויזאן ברוח לאומית [44]. הרב של איזמאיל, ר׳ ר. רייכר, נאם בחג השבועות בבית הכנסת הגדול וציין שהציונות והדת תואמות אחת לשניה [45]. דרשה זו סייעה לחיזוק התנועה במקום. גם בבריצ׳אן סידרה האגודה חגיגה גדולה בבית הכנסת בחג השבו־עות [46].

האגודה "דורשי ציון" בטאטארבונאר ערכה נשף־חנוכה גדול, שהשתתפו בו למעלה ממאתיים איש [47]. גם אגודות אחרות ערכו נשפים וקיימו פעולות דומות, אבל אין לנו ידיעות מפורטות על חייהן. ב. כץ, שעבר באביב 1899 בדרום רוסיה כתעמלן ציוני, מצא, ששם מתרקמת "תחיה אמיתית, אישית וכללית של עמנו", השתומם לראות את נכונות האנשים להקדיש מזמנם ולהקריב מפרנסתם למען התנועה. הדגיש את זכותו של ברנשטיין־כהן בקידום התנועה בפלך ביסאראביה. ציין, שכל המרגיש קיפוח רואה את המפלט בציונות [48]. את הציפיה למע־שים גדולים מצד התנועה, מצדו של הרצל, ציין גם ברנשטיין־כהן במכתב שכתב אליו בסוף 1898: "אין לך כל מושג מהמצב הכללי האיום של אחינו, שהם בכל זאת חזקים מאוד במובן הרוחני. שמך נשא בפי כל כשמו של קדוש, וכולם מחכים למעשי־פלאים ממך" [49].

13. הפצת מניות הבנק; המוני העם — בסיס לתנועה

הפעולה הציונית בפלך ביסאראביה התנהלה במרץ רב. תשומת לב מיוחדת הוקדשה להחתמה על מניות הבאנק "אוצר התייש־בות היהודים". בעיר אורהיוב נמכרו עד מחצית מאי 1899 קרוב לשבע מאות מניות [50], בבריצ׳אן — 500 מניות [51]. אחד העסקנים המסורים ביותר, אברהם בורסוצקי, שהקדיש את כל זמנו להפצת המניות בעיר מושבו אורהיוב, מתח ביקורת על הכרוז, שפירסם הוועד הפועל הציוני בקשר להחתמה על מניות הבאנק, ועל הדברים שנאמרו בפרוספקט שלו, שיעשה עסקיו בסוריה, ארץ־ישראל ויתר חלקי העולם. הכרוז עשה עליו רושם של פרסום זול. בורסוצקי דרש, שהבאנק יעשה עסקים רק בארץ־ישראל. כתב בענין זה אל ד"ר ברנשטיין־כהן [52]. על פעולותיו ומסירותו של האחרון באותו זמן כתב א. בורסוצקי אל ידידו יהושע אייזנ־שטאדט ברזילי:

> "הד"ר ברנשטיין־כהן נקרא לאסיפה הראשונה בדבר התיסדות הבאנק, ומה צר לנו, כי לא יכול לקחת חלק בה. העתרתי עליו את דברי, כי מכל המורשים בארצנו הנהו היחידי, אשר היותו שם תביא תועלת, אבל הוא ענני בפשיטות, כי מצבו החמרי הורע עתה מאוד לרגלי נסיעותיו התדירות וכמעט יחיה חיי צער.
>
> האיש הזה יקריב את חייו בעד רעיוננו ועלינו הציונים מוטל החוב לבקש אמצעים, כי לחמו יהיה נתון, ובאופן אחר לא אדע אם יוכל להישאר על משמרתו. כל היודע את עבודתו הרבה לטובת הענין ואת התועלת, אשר הביא עד כה, יודה כמוני, כי התפטרותו תפעל לרעה על מהלך רעיוננו בארצנו" [53].

ד"ר ברנשטיין־כהן המשיך לפעול במרץ תוך הקדשת זמנו וכספו למען התנועה. במכתב אל הרצל ממחצית מאי 1899 חזר והדגיש, שהוא נשאר בדעתו, כי השכבות הרחבות של העם הן המשען היחידי והיציב לתנועה ואין להסכים לוויתורים לשם רכישת העשירים והרבנים; מספר האגודות ברוסיה הולך וגדל, יש כבר 740 מקומות ישוב במדינה, שיש בהן אגודות [54].

14. אנשי העם כותבים אל הרצל

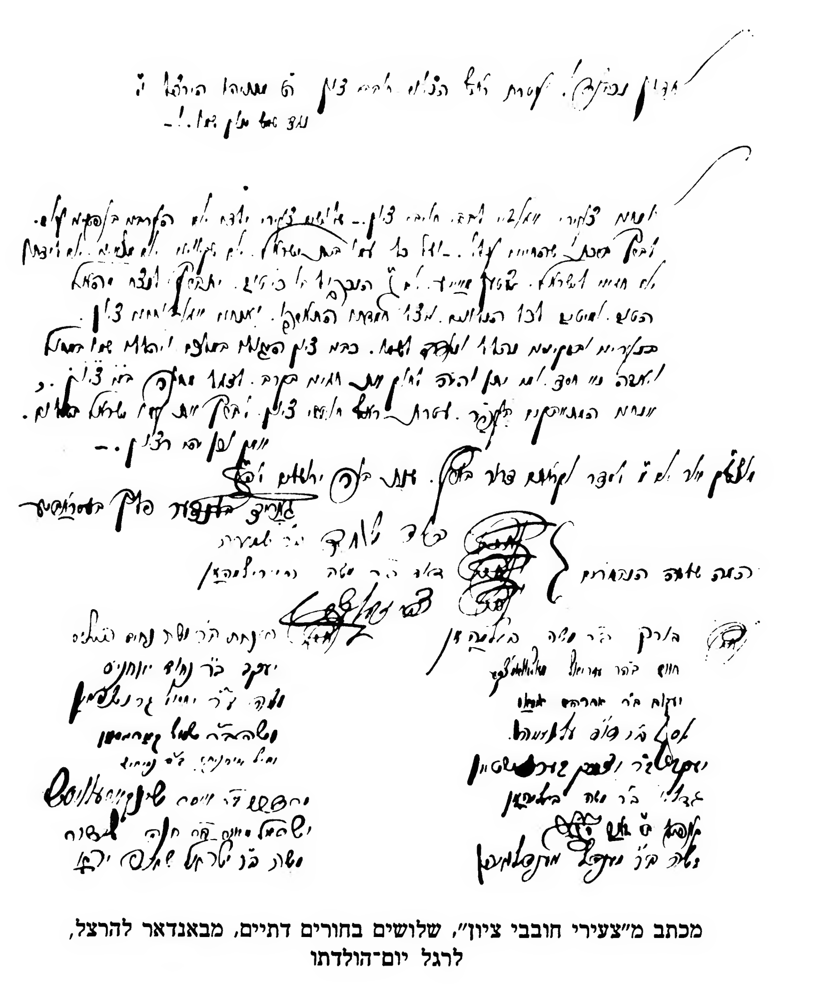
המוני העם העריצו את המנהיג והיו פונים אליו, כאמור, בבקשם לעלות לארץ־ישראל, או ברצותם להביע את דעותיהם על הנהגת התנועה תוך עקיפת "לשכת הדואר". חבר אחד של התנועה מן העיירה רישקאן, מפשוטי העם, פנה אל הרצל במכתב, שבו מתח ביקורת על ארגון התנועה ברוסיה והשיא עצות איך לנהל את התנועה בכללה[55]. לדעתו אין צורך בנואמים ומגידים, שהם בורים, אין צורך בלשכות לספרות עם חוזרים כתובים בסגנון בלתי ברור ומבולבל, ואין צורך באגודות, המנהלות ויכוחי־סרק לאין סוף. הוא שואל את הרצל מדוע אינו נוהג כמשה רבנו, שהתראה קודם עם פרעה ורק אחר־כך פנה אל העם; מוטב היה איפוא, לו היה הרצל מקבל לפני כן רשיון מממשלות אירופה ליצירת התנועה הציונית, ורק לאחר שהיה יודע שבידו להציל את העם, היה מפרסם את הידיעות על ההצלה. היהודי מרישקאנובקה מייעץ לייסד לשכת מניות, שיהיו בידיה סכומים גדולים ליישוב יהודים בארץ־ישראל ולהקמת הסתדרות מדינית נייטראלית למען השגת העצמאות, ולא לפנות אל אנשים מחוסרי־ישע ולבקש מהם תרומות.

מכתב זה נשאר בלי תשובה.

מכתב אל הרצל כתבה גם האגודה הציונית בזגוריצה[56]. אגודה זו כתבה אל הרצל גם לפני שנה, לפני הקונגרס הציוני השני, וקיבלה תשובה ממנו, שבה הסביר לה מה הם העניינים הראשיים, שבהם ידון הקונגרס. גם עכשיו, לקראת הקונגרס השלישי, רצו לקבל אינפורמאציה מהרצל. הם הניחו, שידונו בעיקר ביישוב ארץ־ישראל, כי בבעיית הבאנק דן כבר הקונגרס הקודם "ותודה לאל זכינו לראות את הבאנק". הם רוצים לקבל את ההסברה "למען תת אומץ בלבנו, לעבוד". הם לא הסתפקו בידיעות בשטח יישוב הארץ, הם רצו לקבל אינפורמאציה גם על הפעולות המדיניות. הם ידעו, ש"אמנם כן, אין מגלין סוד הפוליטיקא להמון העם, וכבוד מלכים הסתר דבר, אך בכל זאת, מגלין טפח ומכסין טפחיים". הם ידעו מחוזר של "לשכת הדואר" על נסיעת איש ביניים לקושטא והם השתוקקו לדעת לפחות משהו על הפעולות בבירה זו.

אני מניח, שהרצל ענה לאגודה, אך ודאי לא סיפק את סקרנותה בדבר הפעולות של איש־הביניים בקושטא.

על חיבתם של המוני העם להרצל מראים מכתבי־הברכה, ששלחו שתי אגודות מבאַנדאַר למנהיג לרגל יום־הולדתו. מכתב אחד הוא מ"צעירי חובבי־ציון", שלושים בחורים דתיים, והמכתב השני הוא מאגודת "נס ציונה", גם היא בוודאי אגודת ציונים דתיים[57].

מכתב מ"צעירי חובבי ציון", שלושים בחורים דתיים, מבאנדאר להרצל, לרגל יום־הולדתו

הברכה מהאגודה "נס ציונה" נכתבה בצורת שיר:

מה נאוו על ההרים רגלי כוכבנו,
תמהין ושאלין — מי זאת עלה שם — אויבנו,
תתפלא — לתרי גיסי — גם זו נפשנו,
יראנו טוב — האמנם — הגם לדתנו?
הד קול מעומק לב אמנם ישמיענו, —
ובדברים אחדים ימתיק מרורתנו:
"**ה**לא בהשתוממותם לבד נאמר דיינו".
ידין נא פרט זה על כלל מטרתנו,
רחום! חוסה נא על עמך והושיענו,
צלח נא ביד "מתתיהו" ראש ציונינו,
להשלים את מאוויי לבבו, זו חפצנו;
ולברכו ביום לידתו יום ג' לסדר "ואיש אל אחוזתו תשובו". אמן [58].

15. הוועידה הגלילית בקישינוב

המורשים החליטו לקיים לקראת הקונגרס הציוני השלישי הקרוב ועידות גליליות בכל אחד מעשרת הגלילות שברוסיה. בהן ביקשו המורשים להעלות בעיקר את הבעיות הארגוניות הפנימיות של התנועה ברוסיה.

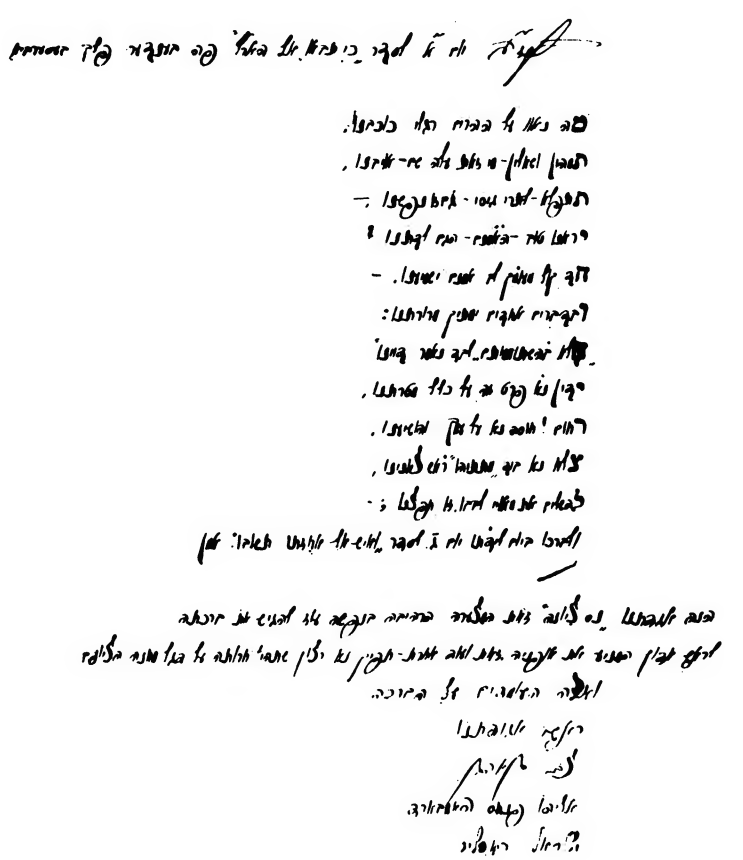
בוועידה הגלילית בקישינוב של גליל ביסאראביה־ווהלין השתתפו 27 נציגים של אגודות, בעיקר מפלך ביסאראביה (מווהלין באו רק שניים!). האגודות בפלך ביסאראביה, שהיו מיוצגות בוועידה, הן אונגאן, אקרמאן, ארציז, אורהיוב, איזמאיל, באַנדאַר (3), בולגראד, בריצ'אַן, באַלץ, זגוריצה, טארוטינה, טאטארבונאר, מארקולשט, סורוקה, קישינוב (4), קאהול וקאושאן [59].

בוועידה דנו בבעיות ארגון של האגודות, יחסן למורשים, חובותיהן וזכויותיהן. לפי החלטות הוועידה ירכיבו כל האגודות שבעיר אחת ועד מרכזי מנציגיהן שבמקום. על כל אגודה לכתוב למורשה פעם בחודש.

תכנית הפעולה המקומית עוררה ויכוחים ממושכים. הוחלט להמליץ על ניהול תעמולה בכל מקום שאפשר, על הכנת הרצאות בשביל האגודות, הכנת רשימות של הספרות הציונית, סידור ספריה למופת, ייסוד קורסים ללימוד השפה העברית ובתי־ספר ערב ושבת למבוגרים, ייסוד "חדרים מתוקנים" ציוניים לדוגמה וייסוד אגודות של ציונים לעזרה הדדית.

הוועידה החליטה, שעל המורשה עצמו לבקר באגודות או להטיל תפקיד זה על עוזרו. את העוזרים תבחר הוועידה הגלילית והם ייכנסו לתפקידם רק עד ראשית שנת הקונגרס החדש. לעוזרים תהיה הזכות לייעץ למורשה בכל הענינים שימצא לנחוץ להיוועץ בהם, פרט לענינים מדיניים.

בנוגע ליחס אל הוועד האודיסאי של חובבי־ציון הוחלט לתמוך בפעולותיו, אבל גם לעקוב אחר פעולותיו ולהשפיע על כיוונו.

ברכה שיר להרצל

בענין הבאנק הוחלט, שיש לשנות את התקנון כך, שפעולות הבאנק ייעשו רק במזרח ובעיקר בסוריה וארץ־ישראל.

מכיוון שהוחלט לדרוש את הגדלת מספר חברי הוועד הפועל הציוני מרוסיה מעשרה לשנים־עשר, כדי שד"ר ברנשטיין־כהן ופרופ' מאנדלשטאם ישוחררו מניהול הגלילות, נבחר ברנשטיין־כהן כמועמד לניהול לשכת הדואר וד"ר ש. בנדרסקי כמועמד למורשה הגליל. כעוזרים למורשה בפלך ביסאראביה נבחרו: ה"ה כהן, ליפשיץ ד"ר מונבליט, ד"ר רוזנפלד, ד"ר כץ, מר חכם ומר בורסוצקי.

16. בקונגרס הציוני השלישי

לקראת הקונגרס השלישי הכין ד"ר י. ברנשטיין־כהן דין וחשבון מפורט על פעולות "לשכת הדואר", כלומר פעולות המרכז של ההסתדרות הציונית ברוסיה. לפי דו"ח זה גדל מספר האגודות במדינה במשך השנה מ־373 ל־818. הדו"ח נמסר לא בקונגרס עצמו, שבו לא הושמעו הפעם סקירות על מצב התנועה בכל ארץ, אלא באסיפת הצירים מרוסיה. בדו"ח שלו דרש להגדיל את התקציב של לשכת הדואר ולתת לו אפשרות לשלוח חוזרים מיוחדים, "מכתבים עיוניים", שבהם יבסס באופן שיטתי, ולא דרך אגב, את הרעיון הציוני. דרישתו זו נתמלאה. התקציב של לשכת הדואר הועמד על קרוב ל־7.000 רובל לשנה [60].

בקונגרס השלישי נתגבשה קבוצה אופוזיציונית, שלחמה למען את הפעולה הציונית ברוסיה [61], שכיסוד לכל הפעולה שימשה, לדבריו, הציונות המדינית, ואילו הזרמים האחרים בתנועה מוכרחים היו לקבל עליהם את שליטתה של זו על רוח הציונים; ציוני רוסיה רוצים בפעולת התיישבות בארץ־ישראל והם עושים פעולת תרבות בקרב העם והאינטליגנציה.

בקונגרס השלישי נתגבשה קבוצה אופוזיציונית, שלחמה למען דמוקראטיה בתנועה הציונית. בראשה עמדו ל. מוצקין וחיים וייצמן [62]. הצטרף אליה גם ד"ר ברנשטיין־כהן. המורשים מרוסיה לא היו מרוצים מחוסר שיתופם בענייני התנועה על־ידי הוועד הפועל המצומצם בווינה, קרי על־ידי הרצל. כן לא היו מרוצים מיחס הזלזול לפעולות תרבות. בקונגרס התנהל מאבק על דמוקראטיה בהנהלת הבאנק ועל פעולת תרבות. המאבק הוכתר בהצלחה.

בקונגרס אושרה הגדלת מספר החברים מרוסיה לוועד הפועל הציוני, שנים־עשר במקום עשרה. ברנשטיין־כהן נבחר למנהל לשכת הדואר, בלי לנהל את עניני הגליל. ד"ר ש. בנדרסקי נבחר לוועד הפועל ונמסרה לידו הנהלת גלילי ביסאראביה־ווהלין.

17. עמדתו הביקרתית של ד"ר ברנשטיין־כהן

אחרי שובו מהקונגרס הציוני השלישי מתח ד"ר י. ברנשטיין־כהן ביקורת על ניהול הקונגרס בידי הרצל, שהיתה חריפה מזו שהעלה אחרי הקונגרס השני. ברנשטיין־כהן התייצב בחוזריו לצד ה"פראקציה הדמוקראטית". האשים את הרצל וצירים שונים באופורטוניזם ביחס לרבנות ולעשירים. ציין (בחוזר מספר 8) את הלחץ על הצירים מלמעלה מצד הרצל, שרצה להכריח במטה־הנשיא שלו להציג הצגות מוכנות מראש. הקונגרס השלישי הראה בכל זאת, כתב ברנשטיין־כהן, התקדמות רבה בפיתוח ההכרה העצמית של העם, של ציריו, שהתנגדו ללחץ מלמעלה; "יש עוד הרבה ללמוד לנו, הצירים, במובן הגשמת רצון שולחינו, והרבה צריך ללמוד מנהיגינו, כי הוא רוצה להיות מפקד ישר והוא בעצמו מבקש סליחה על שגיאות בקונגרס" [63].

חוזרים אלה של ברנשטיין־כהן עוררו התנגדות באגודות רבות. מחו נגדו לא רק אגודות אלא גם מורשים. מצד שני נמצאו תומכים בכיוונו הראדיקאלי. החוזרים נשלחו גם אל הוועד הפועל הציוני והגיעו לידיעתו של הרצל, שראה צורך לרסן את המחבר החריף הזה.

ד"ר ברנשטיין־כהן רצה למשוך לתנועה הציונית את הסטודנטים, שנטו למארכסיזם. כשיצא בראשית מארס 1900 למסע תעמולה בענייני הבאנק, לחארקוב, קראֶמנצ'וג ויֶאליסאבטגראד עמד להיפגש עם הסטודנטים המארכסיסטים לשם שיחה ווויכוח. הודיע על כך לד"ר הרצל וכתב: "כוונתי היא לספח את הנוער הזה לתנועתנו. הם מיטב בני עמנו, נאמני העם, אשר קורות הזמן דוחפות אותם אל התהום!" [64].

18. הגליל בהנהלתו של ד"ר בנדרסקי, 1899—1900

ש. בנדרסקי, יליד קישינוב (נולד בשנת 1866), היה כבר בזמן לימודיו בגימנסיה ממייסדי אגודה של חובבי־ציון בעיר מולדתו, יחד עם מ. דיזנגוף, גינס ואחרים. ב־1886, כשהתחיל ללמוד באוניברסיטה באודיסה, הצטרף שם לאגודת "נס ציונה". כשעבר אחר־כך ללמוד בדורפאט, היה חבר ומשך שנה גם יושב־ראש האגודה להיסטוריה ולספרות יהודית של הסטודנטים. בשנת 1897 קיבל משרת רופא מחוזי בבאֶנדאֶר ומאז היה פעיל בתנועה הציונית בביסאראביה, בעיר בנדר ובקישינוב בשיתוף פעולה עם ברנשטיין־כהן [65].

ש. בנדרסקי ניגש לפעולה בגלילי ביסאראביה־ווהלין במרץ רב. אולם על ביסאראביה עבר אז משבר כלכלי קשה בגלל היבול הרע ולכן לא ניתן לפעול בה כראוי. היה קושי לגבות כספים בעד שקלים ומניות, חסרו גם אנשים לפעולת תרבות, כי טובי העסקנים הציונים הקדישו הרבה מזמנם להושטת עזרה לרעבים ולנזקקים [66]. בכל זאת המשיכו הציונים בפעולות תרבות: באקרמאן יסדו שיעורי־ערב, במקומות שונים נוסדו "חדרים מתוקנים", ספריות, אולמי־קריאה, בתי־ספר של יום שבת (שיעורים). במשך השנה נוסדו בפלך ביסאראביה חמש אגודות חדשות, בפלך ווהלין — 11 אגודות. בבאֶנדאֶר נוסדו שתי אגודות חדשות בחדשים הראשונים אחרי הקונגרס [67]. בטארוטינה רצתה קבוצה קטנה של ציונים להתפלג ולהקים אגודה שלישית. ד"ר בנדרסקי הודיע לה, שרק אם יש לה לפחות 15 חברים, יורשו להקים אגודה נוספת [68]. בראשית פעולתו של המורשה החדש היו בגליל 79 אגודות בפלך ביסאראביה ו־32 בפלך ווהלין.

האיחוד בין פלך ביסאראביה ובין פלך ווהלין תחת הנהלתו של מורשה אחד לא היה מוצלח. בין שניהם אצל פלך פודוליה. קשה היה לנהל את פעולת התעמולה, לשלוח נואמים ומארגנים

לווהלין. משום כך היתה חלשה השתתפות האגודות בפלך ווהלין בוועידות הגליליות ובפעולות אחרות של המורשה. ד״ר בנ־דרסקי הציע איפוא לשנות את חלוקת הפלכים בין המורשים ולאחד את ביסאראביה עם פודוליה.

בימים כ׳—כ״א בתמוז תר״ס (4—5 ביולי 1900) כינס ד״ר בנדרסקי בבֶּאנדֶאר ועידה גלילית. באו אליה צירים מהאגודות באורהיוב (אברהם בורסוצקי וקראסני), איזמאיל (מושקוביץ), אקרמאן (הלפאנד ופרליס), אונגאֶן (ש. כהן), בֶּאנדֶאר (טורט־שין, חולודנקו, רויטר, זילברמאן, כהן, ליפשיץ ולב), טארו־טינה (י. חכם), מארקולשט (פישמאן), קישינוב (אֶטינגר, בר־ליאנד, זילברמן ופ. אויאֶרבך), קאושאן (מ. חכם) וקיליה (קי־ציס). מווהלין באו רק שלושה צירים. כן באו כאורחים: מקישי־נוב — ד״ר י. ברנשטיין־כהן, ד״ר מונבליט ורויטמן; מאור־היוב — ברקוביץ, שטרן ושרמן; מווהלין בא אורח אחד ומקיוב אחד. ד״ר כץ מבריצ׳אן, אחד העוזרים של המורשה, לא יכול לבוא ושלח דו״ח בכתב [69].

בוועידה הושמעו דינים וחשבונות על הפעולות, נידונו הצעות לארגון ובעיות כלליות של התנועה.

המורשה ציין, שהפעולה היתה בדרך כלל חלשה. את אחת הסיבות העיקריות לכך ראה ברעב ששרר בדרום־המדינה. המורשה טען, שלא כל עוזריו פעלו במידה מספיקה. כן הוסיף, שהוא עצמו לא יכול לפעול כראוי מסיבות פרטיות וייתכן שגם לא היה במקצת מוכן לעבודה רצינית כזאת. מעוזריו ציין כפעילים את כהן, ליפשיץ, חכם, בורסוצקי, ד״ר כץ, הרב י. למדן וד״ר הונור. הביע את שביעות רצונו מפעולות התרבות. רבות מהאגודות שבגליל היו קיימות רק להלכה. על חוזרו הראשון ענו רק 54 אגודות מתוך 111. חליפת מכתבים אתו ניהלו 86 אגודות, שקלים דרשו רק 62 אגודות. המורשה סיפר שבשלושה מקומות נעשו מעשים שלא ייעשו: חבר אחד בבנדר קנה במשיכה כספי שקלים ומניות ובאיזמאיל ״משך״ חבר אחד כספי שקלים וחבר שני כספי מניות.

אברהם בורסוצקי מסר דין וחשבון על פעולות התרבות. הוועידה החליטה להדפיס את הדו״ח ולשלחו לאגודות.

בוועידה נקרא מכתב מהרב יוסף למדן, אחד העוזרים למורשה, שנשלח לפלך ווהלין כמטיף ודרשותיו השפיעו בעיקר על החרדים [70]. הרב למדן סבר, שפעולת התרבות היא חשובה, אבל פחד מהמלה ״קולטורה״. הציע איפוא לעשות פשרה: לבחור בוועדה, שבה ישתתפו סופרים ורבנים ושהיא תשגיח על פעולות התרבות; בלשכת הדואר ישתתפו שני רבנים, שיערכו את החוזרים; בכל גליל יהיו שני מורשים, אחד מהם רב.

מכתבו של הרב למדן עורר וויכוחים סוערים. חלק מן הצירים טען, שאין צורך בפעולת תרבות, משום שהיא גורמת לחילוקי־דעות בקרב הציונים. המורשה נטל את רשות הדיבור והסביר את חשיבותה של פעולת התרבות. הוועידה החליטה, שעל הקונגרס הציוני להחליט בחיוב בבעיה זו. עליו לבחור ועדת תרבות לכל ארץ וארץ, שתפעל למען ייסוד בתי־ספר, הוצאת ספרים וכד׳.

כן נקרא דו״ח על פעולותיה של האגודה העיונית באקרמאן. דו״ח זה, שהראה על פעולה להפצת ידיעת השפה העברית, תולדות העם וספרותו, עשה רושם טוב על הצירים. הם החליטו שעל כל אגודה להשתדל ולייסד בעירה אגודה עיונית.

ד״ר ל. כהן עורר את בעיית ההתיישבות בארץ־ישראל. יצא בדרישה, להתחיל בעבודת התיישבות עוד לפני קבלת צ׳ארטר מהשולטאן. הציונות המדינית לא תוכל לדעתו להתגשם בלי שתהיינה מושבות רבות בארץ ישראל. הציע, שהבאנק יתחיל מיד לתמוך בהתיישבות. ד״ר ל. כהן דרש לתמוך גם בפועלים בארץ־ישראל, שחברת יק״א, אשר קיבלה לידיה את הנהלת המושבות של הבארון רוטשילד, לא דאגה להעסקתם, כי אם עזרה להם לעזוב את הארץ. הוועידה החליטה לדחות את ההצעה בדבר פעולת התיישבות מידית על־ידי הבאנק, אבל החליטה, שיש לתמוך בפועלים בארץ־ישראל. אשר לתמיכה זו — החליטה הוועידה לפנות בבקשה אל הוועד האודיסאי של חובבי־ציון, שיפרסם כרוז וישלחהו אל כל האגודות.

בוועידה דובר על הצורך לאחד את לשכת הדואר, המרכז לכספים והמרכז לספרות למרכז אחד של ציוני רוסיה. ד״ר י. ברנשטיין־כהן תמך ברעיון זה להקמת ועד מרכזי של ציוני רוסיה. הצעה זו נתקבלה ברוב דעות. הוחלט שד״ר ברנש־טיין־כהן צריך להישאר מנהל לשכת הדואר; המורשה יהיה ממונה על גליל ביסאראביה־פודוליה, ולא ווהלין המרוחקת; יישארו כקודם שנים־עשר עוזרים למורשה, הם יעבדו שלא על מנת לקבל פרס. כעוזרים למורשה מפלך ביסאראביה נבחרו: כהן, ליפשיץ, י. חכם, א. בורסוצקי, ד״ר מונבליט, ד״ר כץ וד״ר שווארץ מארציז.

19. הקונגרס הציוני הרביעי; ד״ר ברנשטיין־כהן עם האופוזיציה הדמוקראטית

לפני הקונגרס הציוני הרביעי התקיימה ועידה מוקדמת של הצירים מרוסיה. באסיפה זו באה לידי ביטוי ההתנגדות של אגודות ומורשים לחוזרים הביקרתיים של לשכת הדואר. מצד שני נתקבלו מכתבים מאגודות, שבהם ביקשו להשאיר בידי ברנשטיין־כהן את הנהלת לשכת הדואר. התפתח ויכוח חריף. ברנשטיין־כהן דרש חופש למתוח ביקורת על האגודות ועל המוסדות המרכזיים של התנועה. רשות זו ניתנה לו, אבל הוחלט, שהלשכה תשלח לאגודות רק חוזרים אינפורמאטיביים, ואילו חוזרים ״עיוניים״ תשלח רק לאותן האגודות, שתסכמנה לכך [71]. הנהלת הלשכה נשארה בידי ברנשטיין־כהן. הוא נבחר גם לראש המרכז של ה״אגודות העיוניות״ של הנוער.

האסיפה אישרה את איחוד פלך ביסאראביה עם פלך פודוליה לגליל אחד בהנהלתו של ד״ר שלמה בנדרסקי כמורשה.

ד״ר י. ברנשטיין־כהן וד״ר ש. בנדרסקי השתתפו בקונגרס בלונדון. אגודת ״זוכרי ציון״ בטאטארבונאר בחרה בד״ר הרצל כציר שלה לקונגרס הרביעי [72]. ניתנה לו הרשות למסור את המאנדאט למי שימצא לנכון. אגודה זו לא שלחה איפוא למעשה ציר משלה. לקונגרס באו מרוסיה כמאתיים ציר, כמחצית מספר הצירים בכללו, בתוכם רבנים רבים.

הקונגרס הציוני הרביעי לא סיפק את רצון הרבים. אלה שדרשו עבודת תרבות הפסידו את המערכה. הבלתי מרוצים

ביותר היו הצעירים "הדמוקראטים", רובם סטודנטים, עם ד"ר ח. וייצמן וליאו מוצקין בראשם [73]. אחרי הקונגרס התחילו לארגן "פראקציה דמוקראטית". לפני חג הפסח כינסו במינכן ועידה מוקדמת של הנוער הציוני, ואחר־כך, לפני הקונגרס החמישי בבאזל, ועידה [74]. ד"ר י. ברנשטיין־כהן תמך בפעולות אלה של הצעירים הדמוקראטים ונחשב אחר־כך לאחד מראשי דַבָּרֵיהם.

בשובו מהקונגרס הרביעי התחיל ברנשטיין־כהן לשלוח את חוזריו, האינפורמאטיביים וה"עיוניים", ובהם מתח ביקורת על המוסדות המרכזיים ותמך בפעולות הארגון של הצעירים הדמוקראטים. לפי הצעתו הקציבו המורשים מאה רובל לצרכי הוועידה של האגודות הציוניות. תמיכתו של ברנשטיין־כהן בפעולות הצעירים הדמוקראטים נעשתה איפוא במסגרת "האגודות הציוניות", שהוא עמד בראש מרכזן. הוא שלח חוזר אל ה"אגודות הציוניות" שבו עודדן להשתתף בוועידת הצעירים. בין השאר כתב: "אין אנו רוצים לארגן סתם ליגה של ציונים, אלא מפלגה של ציונים, המוכנים לכל פעולה" [75]. הוא ציין, שוועידה זו תדון ביחס להסתדרות הציונית ולקונגרס הציוני. הוא עצמו קיבל עליו להרצות בוועידה על הנושא: "על מטרותיה וערכה של ההסתדרות העומדת להיווסד".

ד"ר הרצל דרש לדחות את מועד כינוסה של ועידת הצעירים. פנה בענין זה אל ד"ר ח. וייצמן ואל ד"ר י. ברנשטיין־כהן. הרצל תקף את ברנשטיין־כהן באופן חריף על פעולתו זו מאחורי גבו של הוועד הפועל הציוני. ברנשטיין־כהן ענה, שלוועידה אין כוונות אופוזיציוניות, והעיר, שכראש המרכז של "האגודות הציוניות" אינו תלוי לגמרי בוועד הפועל הציוני [76].

באותו חודש יולי 1901, שבו התנהלה חליפת המכתבים החריפה הזאת בין ד"ר הרצל ובין ברנשטיין־כהן, שלח מנהל לשכת הדואר חוזר, שבו התקיף נמרצות את הוועד הפועל הציוני, קרי הרצל, ואת הנהלת הבאנק על יחסם אליו כמרכז הפעולות של ציוני רוסיה [77]. באותו חוזר כתב: "אגודות רבות שואלות את הלשכה, כמוסד מרכזי של הציונים, על אמיתות הידיעות הרבות בעתונות על הצלחותיו של הרצל, הבאנק וכו'. אני חייב, לדאבוני, לקבוע את העובדה, שהבאנק אינו מתחשב לגמרי בלשכת הדואר כמוסד מרכזי של ציוני רוסיה, ואנו דורשים ומשיגים כמעט בכוח או באיום את הידיעות הקלושות, שאנו מוסרים באופן ארעי לאגודות. במקרה זה לוקח הבאנק דוגמה מהוועד הפועל בווינה, שגם הוא פונה אלינו ומתחשב בנו רק כשהוא זקוק לכסף". אחרי דברי ביקורת קשים על הנהלת הבאנק, העושה כרצונה, בניגוד להחלטות הקונגרס, נאמר בחוזר, כי שיטה דומה לזו, שבה נוהגת הנהלת הבאנק, כלומר אי־מסירת ידיעות למורשים ברוסיה, נוהג בה גם הוועד הפועל הציוני בנוגע ל"סודות המדיניים". לשכת הדואר והמורשים אינם יודעים מאומה, עד שלא יקראו בעתונים על הנעשה, ו"רק אז הם מתחילים לפקפק באמיתות הידיעות".

חוזר זה עורר התנגדות רבה למנהל לשכת הדואר בקרב אגודות ציוניות רבות ובקרב מורשים אחדים. הם ראו סכנה להסתדרות הציונית ברוסיה בהמשך פעולותיו של ברנשטיין־כהן כמנהל הלשכה.

20. גליל באֶנדאֶר; ועידה גלילית בקאמינאֶץ־פודולסק, אוקטובר 1901

בראשית שנת־הקונגרס החדשה, אחרי הקונגרס הרביעי, היו בפלך ביסאראביה 66 אגודות ציוניות, אולם מהן הראו סימני חיים רק 31. אחרי הקונגרס הרביעי, עד סוף שנת 1900, נוסדו תשע אגודות חדשות: שתיים באונגאֶן, שתיים בקיליה, ואחת באיזמאיל, טארוטינה, יאֶדיניץ, ליאובה וקישינוב [78]. עד לקונגרס החמישי נוספו עוד תשע אגודות חדשות בפלך ביסאראביה.

הפעולה הציונית התנהלה גם בשנה זו ברפיון. מספר השקלים שנמכרו היה קטן מזה שבשנה שעברה. אחת הסיבות לפעולה חלשה זו היה דלדולם של המוני העם על־ידי היבול הרע והרעב, שפקד את פלכי הדרום. המורשה לא יכול לפעול כראוי, משום שבמשך עשרה חדשים היה עסוק בתפקיד מיוחד — במקצועו כרופא.

בראשית אוקטובר 1901 התכנסה ועידה של גליל בנדר. הפעם נתאספו נציגי האגודות בעיר הראשית של פלך פודוליה, בקאמינאֶץ. ציוני עיר זו קיבלו רשיון מהשלטונות לקיים את האסיפה [79]. באו לוועידה 38 צירים משני הפלכים. לכל אגודה ניתנה רשות לשלוח שני צירים.

ד"ר ברנשטיין־כהן נבחר ליושב־ראש הכבוד של הוועידה, כיושב־ראש־המורשה של הגליל, וכסגנים מנחם שיינקין ועורך הדין שליפר. ד"ר ברנשטיין־כהן מסר לוועידה ברכות מהרצל. הוועידה החליטה לשלוח למנהיג מברק־ברכה. נאמר בו: "הוועידה מביעה אֵמון מלא למנהיג הנכבד ד"ר הרצל". כן הובעו בו איחולים להצלחה בפעולות הוועד הפועל למען "אוצר התיישבות היהודים" [80].

הוועידה שמעה סקירה על התפתחות האגודות בגליל בנדר מפי ד"ר ברנשטיין־כהן. הסתמך בה על התשובות, שקיבל מהאגודות שבגליל, רק מעשרים ותשע שביניהן, אף שבאורח נומינאלי, על הנייר, היו קיימות בפלך ביסאראביה 66 ובפלך פודוליה 92 אגודות [81]. רוב חברי האגודות היו, לדברי הנואם, סוחרים וחנוונים, אחריהם באו מורים, בעלי־מלאכה ותלמידים. אגודה אחת היתה של פועלים פשוטים. ברנשטיין־כהן העיר, שהתנועה הציונית הקיפה עדיין את השכבות הנמוכות, שסבלו ביותר מהרעב; הפעולה נחלשה מחוסר פעילים ובגלל עבודה הנעשית בעצלתיים על־ידי הזקנים. דבריו אלה עוררו ויכוח. בנדרסקי טען, שלראשי האגודות אין הרבה זמן פנוי לתעמולה, הביא כדוגמה את עצמו, הוא היה עסוק בתפקיד מיוחד במקצועו. לכן הציע לבחור אנשים פנויים יותר. שיינקין העיר, שאין לנו אנשים פנויים. כל אחד עסוק במקצועו ודואג לפרנסתו.

הוועידה דנה בארגון הפעולה בגליל. ד"ר בנדרסקי נבחר כמועמד למורשה גם לשנת הקונגרס הבאה, אבל ההשגחה העיקרית על האגודות נמסרה לעוזרי־המורשה. יהיו שני עוזרים פלכיים, שנים־עשר עוזרים מחוזיים, ואשה אחת לניהול תנועת הנשים הציוניות בגליל. כעוזרים פלכיים נבחרו שניים מפלך פודוליה, מנחם שיינקין, ששימש כרב מטעם הממשלה בבאלטה, ועורך־הדין שליפר מקאמינאֶץ־פודולסק. נמסרו להנהלתם: לשיינקין חמישה מחוזות בפלך ביסאראביה (קישינוב, אורהיוב,

אקרמאן, איזמאיל, באָנדאָר) וחמישה בפלך פודוליה, ולשלייפר שלושה בפלך ביסאראביה (באָלץ, חוטין, סורוקה) ושבעה בפלך פודוליה. לניהול תנועת הנשים בכל הגליל נבחרה הגברת שיינקין. לעוזרים מחוזיים נבחרו מפלך ביסאראביה ששה: ד״ר כץ ובורשצ׳בסקי מבריצ׳אן, בורסוצקי מאורהיוב, חכם מטארוטינה, ברליאנד מקישינוב וליפשיץ מבנדר.

על המורשים הפלכיים הוטל לבקר פעם בשנה באחד המקומות של כל מחוז. בזמן ביקור זה תתקיים שם ועידה של כל האגודות שבמחוז. המורשים המחוזיים ימסרו כל חודש דין־וחשבון למורשה הפלכי וזה ימסור דו״ח חדשי למורשה הגליל. על מורשה הגליל להתייעץ במורשה הפלכי בכל עניני הגליל, פרט לענינים ציוניים כלליים, שבהם ינהג כהבנתו. המורשה הפלכי ימלא את מקום מורשה הגליל בוועד הפועל הציוני, אם הקונגרס הציוני יאשר את ההצעה הזאת [82].

בוועידה הובעה המשאלה, שתהיינה אגודות מעורבות, כלומר שישתתפו בהן אנשים משכבות שונות, בתוכם אנשי ההמון או בעלי־מלאכה [83].

הוועידה בקאמינאָץ־פודולסק דנה גם בבעיות ציוניות כלליות, בניגוד לוועידות גליליות אחרות, שהתקיימו גם הן לפני הקונגרס החמישי ולא דנו בהן. הוועידה דנה ב״אוצר התיישבות היהודים״, בסיוע לפועלים בארץ־ישראל ובתעמולה. בנוגע לפועלים הוחלט לשלוח את הכספים, שאוספים לטובת הפועלים בחתונות, ״ברית מילה״, על־ידי קערות וכד׳, לא לוועד האודיסאי של חובבי־ציון, אלא למרכז הכספים בקיוב. הנימוק לכך ניתן בפתיחת מדור למען הפועלים ב״אוצר התיישבות היהודים״ [84]. הוועידה החליטה, שעל כל ציוני חובה לא רק להפיץ מניות של הבאנק, אלא גם לקנותן בעצמו. הוטלה על חברי האגודות החובה ללמוד עברית וללמד את בניהם עברית.

צירי הוועידה הצטלמו ביחד. ד״ר בנדרסקי שלח תצלום לד״ר הרצל וכתב לו: ״יהא תצלום זה אות קטן של אהבתנו ותודתנו על עבודתך המוצלחת ללא לאות למען עמנו״ [85].

21. פעולה למען הפועלים בארץ ישראל ופעולה כלכלית במקום

העברת המושבות בארץ־ישראל מרשות הבארון רוטשילד להנהלתה של חברת יק״א החמירה את מצב הפועלים היהודים במושבות. אמנם, החברה סידרה חלק מן הפועלים בעבודה או העניקה חלקות אדמה לצרכי התיישבותם, אבל מצד שני נתנה להם לעזוב את הארץ. אחד הראשונים, שהתריע על הסכנה הכרוכה בעזיבת פועלים חקלאים את הארץ, היה ד״ר ל. כהן, איש קישינוב. כתב על כך בעתונים וקרא לאסוף כספים, כדי לעזור לסידורם בארץ [86]. מורשה הוועד האודיסאי של חובבי־ציון בקישינוב, פנה אל הוועד הזה והציע לו להיות היוזם באיסוף הכספים למען הפועלים.

בפברואר 1901 התקיימו באודיסה אסיפת המורשים ואסיפת החברה האודיסאית של חובבי־ציון. בין המורשים היו ד״ר

הועידה הציונית הגלילית בקמינץ־פודולסק 1901 בשורה השניה: באמצע — ד״ר י. ברנשטיין־כהן; לידו מימין מ. שינקין ומשמאל ד״ר בנדרסקי

ברנשטיין־כהן וד"ר בנדרסקי. בין 47 הצירים לאסיפת החברה האודיסאית היו מביסאראביה אותם שני המורשים וכן רויטמאן מקישינוב, מירקין מסורוקה וכהן ופוסטאן מבאַנדאָר. נבחרה משלחת בת עשרים איש, ביניהם: אברהם גרינברג, ד"ר ל. כהן וד"ר ברנשטיין־כהן [87].

המשלחת לא הצליחה להשפיע על הבארון רוטשילד, אבל בין המורשים לבין הוועד האודיסאי התחיל מאז שיתוף פעולה הדוק יותר למען הפועלים.

אחרי הקונגרס הציוני הרביעי התחילו הציונים להשתדל להקים מוסדות כלכליים לעזרה הדדית. בקישינוב נוסדה אגודה כזו וכן מאפיה קואופרטיבית [88].

22. הפראקציה הדמוקראטית, הקונגרס החמישי וביטול "לשכת הדואר"

ד"ר י. ברנשטיין־כהן הצטרף, כאמור, אל הצעירים שלחמו למען דמוקראטיה בתנועה הציונית ורצו להקים ארגון משלהם. באפריל 1901 קיימו צעירים אלה ועידה מוקדמת במינכן ועמדו לכנס ועידה נוספת לפני שיתכנס הקונגרס הציוני החמישי. ברנשטיין־כהן היה אחד מאלה שעליהם הוטל לעבד הצעה לארגון החדש, והוא קיבל על עצמו להרצות בוועידה על מטרותיה של ההסתדרות החדשה, העומדת לקום. בחוזר של לשכת הדואר הודיע, שהאגודות העיוניות בקיוב מבקשות לשלוח הצעות לוועידה [89].

באוגוסט 1901 סייר ד"ר ח. וייצמן בדרום־רוסיה וביקר גם בקישינוב. בכל מקום כינס נוער ונאם.

הוועידה נתכנסה בבאזל ימים מספר לפני הקונגרס הציוני החמישי. ברנשטיין־כהן נבחר לאחד משלושת יושבי־הראש (יחד עם ח. וייצמן ול. מוצקין). בהרצאתו אמר, שעל ההסתדרות הצעירה לרכז סביבה את הכוחות הטמונים בנוער, בפרולטאריון ובשכבות הבין־מעמדיות. ההסתדרות הצעירה תהווה חלק מן ההסתדרות הציונית הכללית וחבריה יפעלו במסגרת אגודותיה של האחרונה. בכל זאת היא תאגד בתוכה אגודות ויחידים. בוועידות ההסתדרות הצעירה לא יהיה מקום להנחות אופורטוניסטיות, לא לאורתודוכסים, לא לפסבדו־ליבראלים ולא לסוציאל־דמוקראטים [90]. קרא לעסוק בעבודת תרבות לאומית ולארגן פעולת עזרה עצמית כלכלית [91]. בוויכוח אמר ברנשטיין־כהן, שעדיין לא הגיע הזמן לחלוקה לזרמים, לייסוד פראקציה. עמדתו היתה איפוא מתונה. אולם, דעתו זו לא נתקבלה על־ידי הרוב בוועידה.

"הפראקציה הדמוקראטית" הופיעה לראשונה בוועידה המוקדמת של הצירים מרוסיה בבאזל. בתוכה התארגנו אלה, שלא הצטרפו לפראקציה, בסיעה משלהם, שמטרתה היתה למנוע הרס האחדות בתנועה או מתן צביון קיצוני לה [92].

בוועידה נמתחה ביקורת חריפה על פעולותיו של ברנשטיין־כהן כמנהל לשכת הדואר.

הראשון לנואמים בוועידה היה ברנשטיין־כהן, שמסר דין וחשבון מפורט על מצב התנועה הציונית ברוסיה בין הקונגרס הרביעי והחמישי. בדבריו אמר, שהציונות קיבלה אופי בורגני־חברי; מפחדים מפני העם והנוער; מצפים לעזרה מבארונים. קרא לרכוש את לב העם על־ידי הושטת עזרה לו בצרכיו החמריים והרוחניים [93]. דבריו על הבארונים נאמרו בוודאי לרגל כשלון המשלחת לפאריז.

הרצאה זו גרמה להתרגשות רבה. רבים מצירי רוסיה יצאו נגד המרצה בהתקפה חריפה. האשימוהו בהתנהגות דיקטאטורית. ד"ר צבי ברוך, טען, שלשכת הדואר נוסדה רק כמזכירות, ולא כמרכז רוחני של התנועה הציונית ברוסיה; ברנשטיין־כהן שלח חוזרים, המכילים השקפות משלו; באמצעותם הרחיק את אלה, שאינם מוצאים חן בעיניו ופילג בכך את העם. על מנהל לשכת הדואר יצאו להגן חברי ה"פראקציה", אף הוא בעצמו התגונן והביע תקוותו, כי הצעירים שהתארגנו ב"פראקציה", יהיו היורשים והממשיכים.

יש לציין, שרוב הוועידות הגליליות, שהתקיימו לפני הקונגרס, החליטו לבקש מברנשטיין־כהן, שימשיך בתפקידו כמנהל לשכת הדואר. אולם הפעם, לנוכח ההתנגדות העזה, הוא החליט להתפטר מהנהלת הלשכה. הוועידה המוקדמת הציעה את הנהלתה לד"ר צ'לנוב, משסירב החליטה לבטל את לשכת הדואר למשך שנה. את ניהול חליפת המכתבים עם האגודות מסרה למורשים. כלשכה מקשרת בין המורשים נקבעה "לשכה לאינפורמאציה" בהנהלתו של ד"ר אביגדור יעקובסון. לרוסיה נבחרו שלושה עשר מורשים, אבל רק לשנים־עשר גלילות, כי ברנשטיין־כהן לא קיבל על עצמו שום גליל [94].

הרצל שמח על ביטול לשכת הדואר. היה ברצונו, כפי שרשם ביומנו, "לשבור את טבעות הברזל, שכבר הולכות ומתהדקות בארצות מסויימות". הוא לא רצה, כי בוועדים הארציים ישתלטו בעלי מונופולין. "לברנשטיין־כהן ביטלתי את המלאכה של מרכז הדואר", רשם הרצל ביומנו [95].

ב־26 בדצמבר 1901 נפתח בבאזל הקונגרס הציוני החמישי. מרוסיה הגיעו, כמו לקונגרסים הקודמים, מכתבים ומברקי־ברכה לרוב. מאלה הגיעו לידי ארבעה מכתבים ומברק אחד. במכתב מקישינוב נאמר, שעל משלוח הברכה הוחלט בשתי אסיפות תעמולה שהתקיימו בבית־הכנסת של הזוגגים ובבית־הכנסת של החייטים, שהשתתפו בהן כאלף ומאתים איש. חתמו עליו ד"ר ברנשטיין־כהן, נ. רויטמאן ופ. אוירבאך [96]. אגודת הציונים בבריצ'אן איחלה במכתבה, שהקונגרס הבא יתכנס בארץ ישראל [97]. נשלח גם מברק־ברכה בשם מאתים ציונים בעיר, החוגגים את "יסוד" "אוצר התיישבות היהודים" [98]. במכתב־הברכה מאורהיוב צוין, שהוא הוקרא באסיפה, שהשתתפו בה למעלה מחמש מאות איש [99]. על מכתב האגודה "בני ציון" מבנדר חתמו ארבעים וחמישה אנשים. הם שלחוהו בזמן חגיגת יסוד הקולוניאל־באנק [100].

בקונגרס החמישי הופיעה הפראקציה כקבוצה אופוזיציונית לוחמת. חבריה קיבלו מאנדאטים מאגודות שונות. לחיים וייצמן היה מנדט מקישינוב. ברנשטיין־כהן נבחר לנשיאות. שיתף פעולה בכול עם חברי הפראקציה ובשעה שאלה עזבו באופן הפגנתי את האולם בגלל דחיית ההצעה להצביע לאלתר על הצעות ועדת התרבות, יצא הוא עמם. אחר־כך שב, כדי להודיע,

שלא יוכל לקבל שום מינוי, והתווכח עם הרצל. המנהיג נהג ביד חזקה, לא שם לב למוחים. אולם כשהגיע התור לוויכוח על הצעות ועדת התרבות, שמח להעביר החלטה ברוח הוועדה [101]. ד״ר ברנשטיין־כהן נבחר לוועדה הארצית לפעולות תרבות ולוועד הפועל הציוני הגדול. ד״ר ש. בנדרסקי, שלא נסע לקונגרס, שוב נבחר לוועד הפועל הציוני. בידו נשאר ניהול הגליל ביסאראביה־פודוליה.

בין ההחלטות החשובות של הקונגרס החמישי יש לציין את זו על ייסוד קרן קיימת לישראל.

23. הפעולות בגליל באֶנדאֶר, האגודה במארקולאֶשט שואלת על ״המזרחי״

לאחר שובו מן הקונגרס הציוני החמישי שלח ד״ר ברנשטיין־כהן חוזר מטעם לשכת הדואר — מכתב פרידה מהאגודות לאחר ארבע ורבע שנות ניהולה [102].

את גליל ביסאראביה־פודוליה ניהל, כאמור, ד״ר ש. בנדרסקי. בחוזרו הראשון מיום כ״ו בשבט תרס״ב, הביע המורשה את צערו על ביטול לשכת הדואר; הוא ציין את השינויים, שיחולו בקשר להעברת עניני התעמולה והאינפורמאציה אל מורשי הגלילות. בחוזרים הבאים עורר לפעול למען הקרן הקיימת לישראל, ״אוצר התיישבות היהודים״ והפצת שקלים [103]. בקיץ 1902 היו בגליל כולו ששים אגודות. היו עוד 72 מקומות בגליל, שבהם נוסדו במשך ארבע השנים הקודמות אגודות ציוניות, אבל הן לא הראו סימני חיים והמורשה יכול היה רק להביע את תקוותו, כי בעזרת ההסברה עוד יקומו לתחיה [104]. גם האגודות הקיימות למעשה לא הראו פעילות רבה ביותר, פרט לשתים־עשרה מהן, שקיימו בכל שבת הרצאות בתולדות עמנו, התנועה הציונית וכדומה. שמונה אגודות יסדו בתי־ספר, חמש הקימו ספריות, ושלוש השתתפו באופן פעיל בחיי הציבור במקום. האגודות בגליל בנדר אספו במשך שניים־שלושה חדשים ממכירת בולים למען הקק״ל למעלה מ־427 רובל.

שתי אגודות בביסאראביה פנו במישרין אל הוועד הפועל הציוני ואל הרצל, אחת ממארקולשט ושניה מקישינוב. המכתב ממארקולשט הוא מהאגודה ״בני ציון״ שהנשיא (יושב הראש) שלה היה ר׳ יהודה לייב פישמאן, ששימש כבר אז כמ״מ (מגיד מישרים) בקהילה זו, עיר מולדתו, שמזכירה היה אחיו גבריאל [105]. היו בו שלוש שאלות: אם יכולה אגודה לרשום את עצמה ב״ספר הזהב״ של הקרן־הקיימת לישראל; שאלה בדבר פעולותיו של הרצל בקושטא; שאלה על סיעת ״המזרחי״, שהרב י. י. ריינס התחיל להקימה בוועידה שכינס בווילנא בחודש אדר א׳. בנוגע לפעולות בקושטא מציינים כותבי המכתב, כי השמועות עליהן הפיחו תקוות בלבות הציונים הפעילים, אבל עברו שבועות אחדים ואין שומעים על ההישגים, כאילו נשתתק הדבר לגמרי ״אמת, — כותבים הם — כי דבר זה אין מגלים אלא לצנועים ואין דורשים בדברים כאלה ברבים, אפס בכל זאת חפצים אנו לדעת בכלל: האם עוד לא אבדה תקוותנו. בנוגע לסיעת ה״מזרחי״ ביקשה האגודה לדעת, אם המרכז האורתודוכסי הזה, כפי שהם מכנים אותו, נוסד בהסכמת הוועד הפועל הציוני ואם דעתו נוחה הימנו. ראשי האגודה, שהיו בעצמם אורתודוכסים, היו בוודאי נגד ההתפלגות לפראקציות

שונות ולכן שאלו: ״אם ב׳התפרדות׳ זאת יש התאחדות? ואם ב׳הסתעפות׳ כזאת נמצא התרכזות?״.

המכתב מקישינוב הוא מאגודה שנקראה אף היא ״בני ציון״. היא הקיפה נוער ציוני לומד ונוסדה בפברואר 1902. בהיותה מחוסרת הדרכה, פנתה אל הציונים המקומיים, אך בגלל חילוקי הדעות שביניהם לא ידעה מהי הדרך הנכונה להכרת הציונות. האגודה החליטה איפוא לפנות אל הרצל בבקשה שיעוץ לה עצות מדעיות וידריכה בפעולתה [106].

24. ועידת ציוני רוסיה במינסק, תרס״ב

באלול תרס״ב התכנסה במינסק הוועידה השניה של ציוני רוסיה, הפעם ברשיון השלטונות. בוועידה זו השתתפו חמש מאות ושבעים צירים ומאות אורחים מכל קצווי המדינה [107]. הופיעו בה שתי סיעות מאורגנות יריבות: ״הפראקציה הדמוקראטית״ ו״המזרחי״. הראשונה מנתה כחמישים ציר והשניה — למעלה ממאה [108]. סלע המחלוקת בין שתי הסיעות שימשה עבודת התרבות, שהראשונה דרשה אותה והשניה, שמנתה ציונים ״מדיניים טהורים״ ואורתודוכסים, שאפה להוציאה מתחום פעולותיה של ההסתדרות הציונית. סיעת ״המזרחי״ נוסדה לשם התגוננות בפני הדרישות האלו של ה״פראקציה הדמוקראטית״ ולכן ציפו למאבק חריף בין שתי הסיעות. ד״ר י. ברנשטיין־כהן, שהיה חבר ועדת התרבות, שנבחרה בקונגרס, צריך היה, יחד עם אחד־העם, להרצות על בעיות התרבות. האחרון עמד להרצות על החינוך הלאומי והראשון — על דרכים מעשיות להפצת רעיונות־תרבות. בגלל מחלה פתאומית הודיע ברנשטיין־כהן במברק לוועידה, שלא יכול לבוא. ברגע האחרון חשב, שיוכל בכל זאת להתגבר ולבוא, הבריק לחבריו ב״פראקציה הדמוקראטית״ שיבוא והם שמחו מאוד על כך, אך לבסוף לא בא [109]. גם ד״ר ש. בנדרסקי לא יכול לבוא לוועידה. לעומת זאת באו צירים רבים מהאגודות בפלך ביסאראביה.

לכל מאה שוקלים היתה רשות לשלוח ציר. לקישינוב היתה זכות לשלוח 4 צירים, לאורהיוב 3, לראֶני 2, לאיזמאיל, אוקניצה באֶנדאֶר, יאנאוץ, מארקולשט, קיליה, ורישקאן — לכל אחת ציר אחד. הללו מכרו שקלים והיתה להן זכות בחירה, אם תחזרנה את השוברות אל המורשה. וכך האגודות בערים אקרמאן, בייראמצ׳ה, בריצאַן, זגוריצה, טארוטינה, טאטאר־בונאר, ליפקאן וראֶזינה [110]. לא ידוע לי אם כולן סדרו את הדרוש ושלחו את ציריהן. בין הבאים לוועידה היו אברהם בורסוצקי ואשתו פאניה מאורהיוב ור׳ י. ל. פישמן ממארקולשט.

למרות הוויכוחים הסוערים בוועידה בבעית התרבות, הגיעו שתי הסיעות היריבות לידי פשרה. נבחרו שתי ועדות תרבות נפרדות. ד״ר ברנשטיין־כהן נבחר לוועדת התרבות של המתקדמים, יחד עם אחד־העם, ח. נ. ביאליק, יוסף קלוזנר ואברהם אידלסון. בוועדה השניה השתתפו נציגי החרדים.

הצירים מגליל ביסאראביה־פודוליה קיימו בזמן הוועידה אסיפה משלהם וקיבלו החלטות, הנוגעות לפעולה בגליל. באחת מהן נאמר, שכל אחד מן הצירים יבקר בערים הקרובות למקום מושבו [111].

מארקולעשטי (פ׳ בסרביה), כ״א אמ״ש, אלול תר״ע לחרבן-מקדשנו.

ברכת ציון אל הועד-הפועל-הציוני בוינא – שלום!

בשם אגודת „בני ציון" פה מארקולעשטי, החיה וקימת זה משנת הקונגרס הראשון — הננו מתכבדים לשאול אלו שאלות, בתקוה כי כבוד הועד הנכבד ישים לבו אליהן ולא יחשוך את תשובתו אלינו, ואלה הן:

א) הקונגרס התשיעי החליט: כי מי אשר יתנדב לבו להרים מאה רו״כ להקרן-הלאמית יכתב שמו לזכרון ב„ספר הזהב" אשר בלשכת הועד. [illegible]: אם חפצה אגודת „בני ציון" בעירנו להרים את המאה רו״כ למטרה זו — האם גם בזה יוחק לזכר עולם ב„פנקס-הזהב"? האם תותרה זאת גם בצבור?... ואם אחרי [illegible] גם הנדבה בספר הזהב" – היקבל זו תשובה הודיעה על נדבתו? [illegible]

ב) זה שבועות אחדים מאז בקר הד״ר הירבל את [illegible]. התשורה הזאת העירה את לבות הציונים הפזורים בכל אתר ואתר-לתחיה, ומאז ועד הנה נשתקע הדבר לאחריו. אמת היא, כי בדבר זה אין משלים אלא לצנועים ואין דורשים במוצרים כאלה – ברבים, אבל בכל זאת חפצים אנו לדעת מכלל: האם עוד לא עברה תקותנו? האם גם והנסיעה הזאת, השניה, תקוה טובה נשקפת לרעיוננו הקדוש? בוחלה לתשובה!

ג) בטח יודע להועה״פ הנכבד חבר יסוד הרכבת-האורתודוקסי, ברוסיא, תחת השם „מזרחי", אשר תחת כנפיו יחסו כל הציונים החרדים; חפצים אנו לדעת אם נוסד בהסכמת הועד הפועל הציוני, ואם משמו הנהיג נוקח ממנו? אם בהתפרדות" זאת יש „התאחדות"? ואם ב„התפרדות" כזאת נמצא „התרכזות"? אלה הן השאלות אשר מצאנו לנחוץ להציע לפני הועד הנעלה בתקותנו להשיב אליהן מהרה תשובה ברורה.

ברגשות כבוד ויקר ובברכת-ציון

בשם אגודת „בני ציון" במארקולעשטי, הנשיא: גבריאל הכהן פישמאן.

המזכיר: גבריאל הכהן פישמאן (הצעיר).

נ״ב: הננו מבקשים להשיב לנו אך ורק בשפת עבר!!

הכתובת לתשובה:

Gawriel Fischmann
in Markuleschti
Bessarabia, Russland

גבריאל הכהן פישמאן
משה ג פ [illegible]
Ст. Маркулешты
Ю. З. Ж. Д.

יהודה ליב לא״א ר׳ דוד פישמאן
ס״ם במארקולשטי
Л. ФИШМАНЪ
ст. Маркулешты Ю. З. ж. д.

מכתב מאגודת "בני ציון" במרקולשט אל הועד הפועל הציוני בוינה

25. הפעולה הציונית בגליל באֶנדאֶר

בשנת 1902 לא התכנס קונגרס ציוני, מפני שהוחלט לכנסו רק אחת לשנתיים. במקומו התכנסה "ועידה שנתית". מרוסיה השתתפו בה שבעה אנשים, בתוכם ברנשטיין־כהן.

אחרי ועידת ציוני רוסיה במינסק ואחרי ועידת החברה האודיסאית של חובבי־ציון, שהתכנסה זמן־מה אחרי־כן, התחילה התנועה הציונית ברוסיה לגדול. בגליל בנדר עלה מספר האגודות בשנת 1903 ב־37%, ב־78 מקומות יישוב היו 121 אגודות [112]. הפעולה למען הקרן הקיימת התנהלה בגליל בצורה שהניחה את דעת המורשה [113]. מרשימת האגודות, שהזמינו בולים של הקרן הקיימת לישראל, נוכל לדעת על קיומן ועל מידת פעילותן, או לפחות על מידת רצונן לפעול להפצתם. הזמינו בולים: אורהיוב (על סך מאה רובל), אקרמאן (73 ר'), אונגאֶן (60), איזמאיל (45), אוקניצה (10), באֶנדאֶר (65), בריצ'ן (55), באֶלץ (12), בריצ'בה (6), בייראמצ'ה (3), דומברובאן (25), טארוטינה (100, ולפני כן הזמינה גם ממקום אחר על סך 150 רובל), טאטארבונאר (26), יאנאוץ (9), יארוהא (3.5), ליפקאן (15), מארקולשט (50), צ'ימישליה (24), קישינוב (137.5), קיליה (25), קאושאן (23), קודימה (19), קאפרשט (3), קורנאֶשט (3), ריבניצה (27), רישקאן (12 רובל).

באסיפת צירי ביסאראביה ופודוליה בזמן הוועידה במינסק אמנם הוחלט, כאמור, שהצירים עצמם יבקרו בערים קרובות, אך המורשה ראה צורך לשלוח מטיפים מיוחדים למקומות שונים. וכך ביקר פרימן בערים קטנות בביסאראביה, וכן בקישינוב. המורשה קיבל ידיעה רק ממקום אחד, שמטיף זה עורר שם לפעולה יסד אגודות; שלחו משם מאה רובל, שנאספו למען הקרן הקיימת לישראל. י. ניסנבוים, שנסע בשם הוועד האודיסאי של חובבי־ציון, ביקר בקישינוב, אורהיוב, באֶנדאֶר ובאֶלץ. מאורהיוב הודיעו למורשה, שמטיף זה הטביע רושם חזק על קהל שומעיו. י. כהן ביקר ברזינה, קודימה, באֶנדאֶר, קאושאן, וצ'יימישליה. אברמזון ביקר בשתי עיירות בקרבת באֶנדאֶר. אחד החברים, יוסף בלאנק מדונאייבצי, שלא נשלח כתעמלן, אלא היה נוסע לרגל מסחרו בפלכי ביסאראביה ופודוליה. בהזדמנות זו היה מבקר באגודות הציוניות, משתדל לסייע להן בעבודתן ומוסר עליהן ידיעות למורשה. הוא ביקר באונגאֶן, באֶלץ, יאֶדיניץ, ליפקאן, נובוסאֶליץ, סקולאֶן, פאלאֶשט ורישקאן.

המורשה עצמו ביקר באטאקי, בריבניצה ובבריצ'ן. באטאקי נוסדה אגודה חדשה, בריבניצה מצא עסקנים הגונים, אך לדעת האורח יכלו לפעול יותר, אף שכל אחד מהם היה טרוד בעסקיו הפרטיים. כן יכלו לדעתו לפעול גם ברזינה הקרובה, השוכנת מעבר לנהר, ששם חסרו עסקנים חרוצים. שם היו הדברים יגעים גם משום שהציונים מן המעמד הבינוני (ה"בעלי־בתים") לא רצו לשתף פעולה עם בעלי־המלאכה, שהיו מאורגנים באגודת "פועלי ציון". בבריצ'ן שמח לראות, כי "הרוח הציונית מרחפת על פני העיר כולה". המורשה נאם שם בבית־המדרש ובו במקום נאסף סכום כסף להרשמה ב"ספר הזהב" של הקרן הקיימת לישראל. באותו ערב עשו הציונים ביניהם הסכם, שלפיו התחייבו להכניס מאה רובל לקופת החברה האודיסאית. כנגד זה התחייב המורשה של הוועד האודיסאי במקום לתרום מכיסו מאה רובל למען הקרן הקיימת לישראל. המורשה קבע, שחסר

בבריצ'ן בית־ספר, קרי "חדר" מתוקן. במסיבה לכבוד האורח התאוננו בפניו אחדים מאנשי המקום, שהפעולה הציונית רפתה. אולם המורשה היה מרוצה מכל מה שנעשה בזמן ביקורו. את רשמיו מביקוריו וכן סקירה על פעולות המטיפים מסר אחר־כך בחוזר אל האגודות בגליל [114].

ד"ר בנדרסקי התחיל לשלוח את חוזריו רובם בעברית ומיעוטם ביידיש. לפני כן העירו לו אחדים מן החברים מ"חובבי שפת עבר", על שהוא מרבה לשלוח חוזרים רק ביידיש. והרי הוועידה במינסק החליטה, כי העברית היא השפה הרשמית של התנועה הציונית. על כן ראה בנדרסקי צורך להגביר את התעמולה למען לימוד העברית. קרא להנהיג את שיטת "עברית בעברית" בבתי־הספר [115].

26. הפרעות בקישינוב, 1903

בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה הכ' גברה ברוסיה התסיסה המהפכנית, בעיקר בקרב הסטודנטים והפועלים. נתרבו השביתות בבתי החרושת, ואסיפות ואי־סדרים באוניברסיטאות. התארגנו שתי מפלגות רוסיות גדולות, הסוציאל־דמוקראטית והסוציאל־רבולוציונית. לאחר שהמפלגה הסוציאל־רבולוציונית רצחה באביב 1902 את שר־הפנים, נתמנה במקומו ריאקציונר גרוע ממנו — ו. פלאווה, מי שהיה מנהל המחלקה למשטרה. הלה החליט להטביע את המהפכה בדם ישראל. כמקום ראשון למרחץ דמים זה בחר לו את קישינוב.

בעיר זו היו כחמישים אלף יהודים בתוך אוכלוסיה של קרוב ל־120,000 (לפי המיפקד משנת 1897 היו בה רק 108,000 תושבים); היהודים היוו איפוא קצת פחות ממחצית האוכלוסיה. היחסים ביניהם ובין שכניהם, ביחוד המולדובאנים, היו טובים למדי. המצב הכלכלי בחבל־ארץ פורה זה היה טוב בכללו, פרט לשתי שנות רעב, שעברו על פלכי הדרום. בין הפקידות הרוסית היו שונאי ישראל מובהקים. הירבה לנהל הסתה ארסית נגד היהודים פאַוואַלאקי קרושאֶוואן, ממוצא מולדאבי. שש שנים לפני הפרעות הוא ייסד עתון בשם "באֶסאַראַבאֶץ", שהשתתפו בו פקידים גבוהים וזכה לתמיכה כספית מן הממשלה. עתון זה גרם להעכרת היחסים בין היהודים לשכניהם. הוא הפיץ את עלילת הדם לפני חג הפסחא 1902 ובראשית שנת 1903 (מקרה בדובוסארי, בפלך הסמוך). לרגל התאבדותה של עוזרת נוצריה, שעבדה אצל יהודי, הופצו שמועות שזהו רצח על רקע דתי. קרושאֶוואן ואנשיו התכוננו לפרעות. באגודה נוצרית לצדקה, שבראשה עמדו אנשי קרושאֶוואן, נעשו ההכנות לקראתן. ראש הבולשת במדינה בא מפטרסבורג לקישינוב ו"עיבד" את המשטרה והאוכלוסיה. הופצו כרוזים, שלפי פקודת הצאר מותר לעשות משפט־דמים ביהודים. בחג הפסחא, ביום ה־6 באפריל, בחול המועד פסח שלנו, בצהריים, התחילו התנפלויות על היהודים מצד כנופיות נערים, בלי שהיתה לכך איזושהי סיבה בלתי־אמצעית או תקרית. אחר כך הופיעה קבוצת אנשים בחולצות פועלים אדומות, התפזרו בקבוצות בעיר והתחילו לפגוע ביהודים, לשדוד ולרגום באבנים. היהודים לא יכלו להתגונן, ואם נעשו נסיונות כאלה — התערבה המשטרה והפריעה. קצבים יהודים התרכזו והתגוננו, והפורעים ברחו מפניהם. אז באה המשטרה ואסרה את המתגוננים. המצב החמיר למחרת, לאחר שבלילה

ניתן נשק לפורעים. הללו התחילו במעשי־רצח אכזריים, שקשה לתאר אותם. במעשי הזוועה והשוד השתתפו גם חיילים ושוטרים, פקידים וכמרים, איכרים ופועלים, נשים וילדים. השלטונות התחמקו, לא נתנו להתקשר עם עיר הבירה. "האינטליגנציה" הסתכלה ונהנתה מן המחזה, או גם לקחה חלק בשוד. ביזמתו של ציוני אחד התארגנו כמה מאות יהודים והחזיקו מעמד במשך שלוש שעות בכיכר אחת. קצין פקד על היהודים למסור את הנשק הקר שבידם והבטיח להגן עליהם. ברגע שמסרו לידו את הנשק, סילקו החיילים את המיתרסים והיהודים נחשפו לפני הכנופיות. אחדים מן המגינים נרצחו, רבים נפצעו קשה.

אחרי שלושה ימים של פרעות ניתנה הוראה על־ידי פלֶאווה להפסיקן. הסיכום היה: 49 יהודים נרצחו, 13 יצאו מדעתם, 100 נפצעו קשה, נשדדו 800 בתים וחנויות, ובמיוחד נפגעו ונטמאו בתי־כנסת. הנזק נאמד בשני מיליון רובל[116].

מלבד בקישינוב היו פגיעות ביהודים בשני מקומות נוספים בפלך ביסאראביה.

הפרעות בקישינוב, שעלו באכזריותן על כל אלו שהיו בראשית שנות השמונים, זעזעו את כל העולם היהודי. הציונים ברוסיה וכן בעולם כולו חשו לעזרת הנפגעים. המורשים והאגודות הציוניות ניגשו לאיסוף כספים למען יהודי קישינוב. בקיוב התקיימה ועידה של המורשים הציונים. פרופ' מאנדלשטאם הוציא כרוז, שבו נאמר, כי אסון קישינוב הוא אסונו של כל העם היהודי. הוא הודיע, שהמרכז הציוני ברוסיה מארגן ועדים בכל הגלילות, ושהוא כמורשה גליל קיוב שלח כבר אלף רובל כמקדמה על חשבון גלילו. גם כל שאר המורשים פנו בקריאה לעזרה[117]. הוועד הפועל הציוני פירסם גם הוא כרוז לטובת ההתרמה, וגם תרם סכום מסויים. האגודות הציוניות התחילו לפעול במרץ למען נפגעי קישינוב, בעשייתן למענם הן הזניחו פעולות אחרות.

בעיר ההריגה עצמה אורגנו פעולות־עזרה ע"י העסקנים הציבוריים, ובראשם ד"ר י. ברנשטיין־כהן, ד"ר ליאו כהן ואחרים. נאספו סכומים הגונים במקום והוקם ועד־עזרה. ד"ר ברנשטיין־כהן דאג לכך, שמרומניה, מיאסי הקרובה לגבול, יישלחו מברקים לערי־הבירה באירופה, אמריקה ואפריקה. נתקבלו סכומים גדולים לעזרת הנפגעים. הכסף נשלח על שמו של ברנשטיין־כהן, שהיה ידוע כאחד מראשי התנועה הציונית[118].

מלבד הוועד הציבורי הכללי לעזרה לנפגעים נוסד על־ידי ציוני קישינוב "ועד זמני ארצישראלי להגירה". מיד אחרי הפרעות התחילה הגירת־בריחה מקישינוב. ברובם הלכו המהגרים לאמריקה. רבים היגרו לאנגליה, שבה היו להם קרובים. רק משפחות אחדות עלו לארץ ישראל[119]. מספר האנשים ששאפו לעלות לארץ ישראל היה רב. קבוצות שונות פנו אל האגודה הציונית בקישינוב בבקשה לעזור להן לעלות לארץ ישראל, כדי לעסוק שם בעבודת האדמה או להיות פועלים. בתוכם היו כאלה, שעסקו כבר בעבודת האדמה, וכאלה שנשאר להם רכוש — בסך 500—1,500 רובל. ציוני קישינוב עמדו בפני הבעיה של עליה המונית לארץ־ישראל, של אנשים מתאימים לעבודה ובעלי רכוש מצומצם ושל אנשים בלתי־מתאימים לעבודה ומחוסרי כל רכוש. הם הקימו איפוא את ה"וועד הארצישראלי להגירה", כדי לעזור במידה האפשרית לעולים מתאימים, וכדי למנוע עליה מבוהלת, העלולה רק להזיק ולגרום למשבר כמו בראשית שנות התשעים של המאה שעברה. ה"וועד הארצישראלי להגירה" שם לו למטרה לעזור בראשונה לעליית כעשרים משפחות מקישינוב לשם ייסוד מושבה של יהודי קישינוב או לשם סידורם במושבה קיימת. הוועד דרש מכל מועמד להכניס לא פחות מחמש מאות רובל. לסידור משפחה במושבה בארץ ישראל דרושים היו לפי חשבון הוועד 2,500 רובל. הוועד רצה איפוא לאסוף עוד 30—40 אלף רובל ולשם כך פנה בכרוז אל העשירים שביהודי קישינוב וכן אל הציונים בערים ובארצות אחרות, שיתרמו למען ייסוד המושבה. הוועד, שבראשו עמד ד"ר ליאו כהן, ציין בכרוז־החוזר שלו, שאם יעלה בידו לסדר בארץ ישראל רק מספר קטן של יהודי קישינוב, ישפיע הדבר לטובה על יחסם של יהודי העיר לציונות, יחס שהיה עד כה אדיש או שלילי; "העיר קישינוב, שתהיה לה מושבה מיוחדת בארץ האבות, תתקשר בקשר של קיימא לכל ענין הישוב בארץ ישראל"[120].

מנחם אוסישקין, מורשה גליל יֶאקאטרינוסלאב שנסע לקישינוב, כדי לראות בעיניו את ההרס והסבל, פנה אל הציונים בהצעה משלו: להושיט עזרה בת־קיימא לחלק מנפגעי הפרעות בקישינוב, ליתומים, ע"י העברתם לארץ־ישראל במקום שיתחנכו לעבודת אדמה ויתיישבו כחקלאים. הציע להקים קרן מיוחדת למען היתומים ולשלוח את התרומות אל ברנשטיין־כהן. את הצעתו פירסם בעתונות והודיע על תרומתו בסך 50 רובל[121].

קריאתו של מ. אוסישקין מצאה הד רחב בחוגי הציונים ברוסיה ובעולם כולו. בערים שונות, כמו בקיוב, יֶאבפּאטוריה ועוד נוסדו ועדים לאיסוף כספים למען היתומים[122]. אגודת "מורי שפת עבר" בלונבג יסדה "ועד אבי יתומים" שאסף על־ידי התלמידים 35 לי"ש[123].

מעשה גבורה נועז לנקום את נקמת דם אחיו שנשפך בקישינוב, עשה הציוני הצעיר פינחס דאשבסקי, יליד עיירה בפלך קיוב, בנו של רופא. החליט לנסוע לפטרבורג, המקום שנמצא בו קרושאֶוואן, ולהכות נפש את המסית לפרעות. אך לא הצליח להרגו, אלא רק לפצעו בסכין בצווארו. דאשבסקי נעצר ונשפט לחמש שנות עבודת פרך. מעשהו הנועז עשה רושם חזק, ביחוד על הנוער היהודי, שמיד אחרי הפרעות התחיל להתארגן להגנה עצמית.

קריאה לארגן הגנה עצמית בקהילות ישראל ברוסיה פירסמה קבוצת סופרים עברים באודיסה, ביניהם אחד־העם, ביאליק ושמעון דובנוב[124].

באודיסה נוסדה אז על־ידי הסופרים העברים ועדה היסטורית לשם חקירת מעשי הפרעות ופרסום ספר־תעודות עליהן. הוועדה שלחה את משוררנו הלאומי ח. נ. ביאליק לאסוף את החומר לספר ולתאר את מעשי הפורעים. ביאליק עשה בקישינוב למעלה מחודש ימים, הלך לראות את מקומות ההרס וגבה עדויות מפי הנפגעים, קרוביהם ושכניהם. נוסף על הסקירה שכתב על המאורעות, כתב את שירו "בעיר ההריגה", שהכניס לתוכו ממראה עיניו ורחשי לבו, מצערו על השפלת כבוד האדם

על־ידי זדים ובוזו לנתקפים, שלא ידעו להגן על כבודם ועל חייהם. בשיר שכתב המשורר לפני צאתו לעיר ההריגה, בשירו "על השחיטה", הביע התנגדות לנקמה:

וארור האומר: נְקֹם!
נְקָמָה כָזֹאת, נִקְמַת דַּם יֶלֶד קָטָן
עוֹד לֹא בָרָא הַשָּׂטָן —

27. תכנית לייסוד מושבה של יהודי קישינוב

ה"וועד הארצישראלי להגירה", שהוקם בקישינוב אחרי הפרעות, רצה כאמור ליישב בארץ ישראל מספר מצומצם של משפחות, תוך תקווה שזו תהיה התחלה לעליה גדולה יותר.

אחד מתושבי קישינוב, שעבר לגור בווילנא, מ. הלפרין, שלח אל מ. אוסישקין הצעה על ייסוד חוות לאומיות בארץ־ישראל בשביל נפגעי הפרעות. הוא חשב על יישוב 4000 משפחות בארבעים חוות. בהן אמר להרגיל את העולים לעבודה, הם ישארו בה לא יותר מאשר במשך שנה. תוקם בה לשכת עבודה, שתסייע להם למצוא עבודה. כן יוקמו בחווה בית־ספר ובית־יתומים, בית לאלמנות ובית לנכים, שנפגעו מן הפרעות. בוועד ההגירה, שידאג לעליה, הציע לשתף את באי־כוח חברת יק"א, פועלי־ציון, חובבי־ציון, הציונים והמהגרים. חשב על רכישת 36,000 הקטאר אדמה בעבר־הירדן או באל־עריש. התקציב, שהוצע על־ידי מ. הלפרין, הגיע לחמישה מליון רובל, אך לייסוד חמש החוות הראשונות דרוש היה רק חלק מסכום זה, 191,000 רובל. הציע שלמטרה זו יתרמו: הקרן הקיימת לישראל — 83,000 רובל; חובבי־ציון — 11,000; חברת יק"א — 42,000; הבאנק אפ"ק — 13,000 ומן הסכומים שנאספו לעזרה לנפגעים בקישינוב — 42,000 רובל [125].

הצעה זו של היהודי מקישינוב מראה, שהציונים בערי ההריגה חשבו על עליה המונית. ואמנם לא יכלו הציונים במקום להסתפק בסידור עליתן של עשרים משפחות, בשעה שהתדפקו על שערי העליה מאות משפחות. ועד העזרה בקישינוב, שקיבל סכומים גדולים לעזרה לנפגעים, הקציב 50,000 רובל לייסוד מושבה בארץ־ישראל בשביל חמישים משפחות שנפגעו. ציוני קישינוב החליטו לפנות את חברת יק"א בבקשת עזרה לייסוד מושבה בארץ־ישראל בשביל מאה משפחות. ד"ר ליאו כהן, שהיה הפעיל ביותר בקידום התכנית, התקשר עם מ. אוסישקין, אֶמיל מאירסון, ד"ר ז. סוסקין ואחרים. קיבל ידיעה, שיש אפשרות לרכוש 500 דונם אדמה בבאר־שבע להתישבות בעיר ו־24,000 דונם בסביבות באר־שבע לייסוד מושבה. ד"ר ל. כהן נסע לפאריז ויחד עם ד"ר ז. סוסקין, ובשם קבוצה של יהודי קישינוב, הגיש תזכיר לחברת יק"א, שבו ביקשו לקנות את הקרקעות בבאר־שבע והסביבה בשביל אנשי קישינוב [126]. מגישי התזכיר ציינו, שחמישים משפחות מתוך המאה קיבלו תמיכה בסך 50,000 רובל ויש להן גם משלהן 25,000 רובל, ואילו שאר חמישים המשפחות יהיה גם להן סכום כזה, ביחד יהיה לכל מאה המשפחות 150,000 רובל. מלבדן יש עוד מאתיים משפחות, שיש ברשותן מאה אלף רובל. מכיוון שסכום זה לא יספיק להתישבותן בארץ־ישראל, הן מוכנות להתישב באנאטוליה, בקרבת המושבה של הפרופ׳ א. וארבורג.

ד"ר ל. כהן עמד, כאמור, בקשרים בנוגע לתכנית עם מ. אוסישקין, שיצא אז לארץ־ישראל. יחד עם עסקני־ציבור מקומיים, כמו מנשה מאירוביץ ונייגו, שלח מהארץ מברק לחברת יק"א, שבו הביעו תמיכה בתכנית ההתישבות בבאר־שבע.

בקשת יהודי קישינוב עמדה לדיון בישיבת ההנהלה של חברת יק"א. לא היתה התנגדות להצעה. לעומת זאת עלתה הבעיה של רשיון לכניסת העולים לתורכיה ולהתישבותם במקום המוצע בארץ. בזמן רכישת קרקעות בתורכיה היתה יק"א נותנת התחייבות בכתב, שלא תיישב עליהם יהודים מרוסיה. צריך היה איפוא להשתדל בקושטא בדבר רשיון. חברת יק"א מוכנה היתה לקחת על עצמה את הפעולה הזאת. ד"ר ליאו כהן חשב, שאולי כדאי להחתים את יהודי קישינוב על פטיציה לשולטאן ולציין, שהם היו לפנים נתיני תורכיה [127].

ד"ר ליאו כהן נפגש עם פרופ׳ א. וארבורג ושוחח אתו על התכנית ליישב יהודים מקישינוב בארץ ישראל ובאנאטוליה. הפרופסור הביע את נכונותו לנסוע לקושטא ולהשתדל שם בדבר הרשיון.

יהודי קישינוב חיכו לתוצאות הפעולה למען התישבותם בבאר־שבע. ציפו לעזרה פעילה מצד מ. אוסישקין. בסוף ספטמבר 1903 כתב ד"ר ליאו כהן אל אוסישקין: "אצלנו הולכת ונוצרת כדוגמת האחד העמיסטים וההרצליסטים גם מפלגת אוסישקיניסטים".

עמדה המביעה ספקות אם על הציונים להעמיד בראש דאגתם ישוב מספר מצומצם של משפחות מקישינוב בארץ־ישראל, ביטא ד"ר יחיאל צ׳לנוב במאמר בעתון "דער פריינד" [128]. לדעתו של מנהיג ציוני זה אין העם היהודי ואין ארץ־ישראל מוכנים לקליטת עליה המונית; אין לחזור לדרכי הפעולה של תקופת "חיבת ציון" לשיטת ההתיישבות של עוד כפר ועוד כפר, אלא יש לחכות לתוצאות הפעולות של הציונות המדינית; אין איפוא לקשור את אסון יהודי קישינוב לעליה לארץ־ישראל.

התקוות שאנשי קישינוב תלו בחברת יק"א, לא נתקיימו. כעבור זמן קצר היא דחתה את ההצעה, ודאי בגלל הקושי לקבל רשיון מממשלת תורכיה. ציוני קישינוב רצו שהקרן הקיימת לישראל או חברת "גאולה" יעזרו להם בגאולת האדמה, אבל גם אלו לא יכלו לעזור [129]. בסוף 1903 עמדה להתכנס ישיבה של חברת יק"א. המשפחות המאוגדות לשם התיישבות בארץ־ישראל ביקשו מד"ר ליאו כהן, שישוב ויסע לפאריז, אבל הוא לא יכול להיפנות לכך. הן פנו איפוא אל מ. אוסישקין ובקשוהו לנסוע. הן כתבו אליו: "הן לא כשנוררים וכעניים באנו לבקש נדבות מידם; הלא כספינו בידינו, סכומים כאלה אשר די לכל משפחה לנסוע אמעריקה או למקום אחר, רק בד׳ נשבענו כי טוב לנו לחם יבש, לחם נקודים ומים במשורה מעבודת האדמה בארצנו מכל טוב מקנה וקנין בארצות נכר" [130].

ציוני קישינוב רצו לשמור על הסכום, שהוקצב על ידי הוועד הקישינובי למען נפגעי הפרעות. בישיבת הסיום של פעולתו החליט הוועד למסור את 50,000 הרובל לחברה האודיסאית של חובבי־ציון, בתנאי שאם במשך שלוש שנים לא תיווסד בארץ־ישראל מושבה בשביל חמישים משפחות, יוחזר הכסף ויוצא לצרכים מקומיים. ההחלטה נתקבלה ברוב דעות. נמצאו מתנגדים להוצאה לפועל של החלטה זו. הם אפילו הלשינו בפני

הגוברנאטור. ד״ר ליאו כהן כתב בענין המושבה לד״ר הרצל, הציע שבאנק אפ״ק ביפו יתן ערבות לרכישת האדמה. הרצל ענה, שהתכנית מוצאת חן בעיניו, והעביר את הטיפול בה ל"וועדה הארצישראלית" שנמצאה בברלין. מחברת יק״א התיאש ד״ר ליאו כהן. לדעתו, אשם גם אוסישקין במידה מסוימת בדחיית התכנית על ידי יק״א [131].

ד״ר ליאו כהן לא שקט וחיפש דרכים להגשמת התכנית. כשהוצע אחר פטירת הרצל להנציח את שמו על־ידי ייסוד מושבה בארץ ישראל, הציע לצרף את חמישים המשפחות מקישינוב למושבה זו [132].

28. העלאת יתומי קישינוב לארץ ישראל

הצעת מ. אוסישקין להעלות את יתומי קישינוב לארץ־ישראל מצאה, כאמור, הד בקרב הציונים. תרומות התחילו להתקבל מרוסיה ומחוץ־לארץ. השבועון של המרכז הציוני "Die Welt" וכן עתונים אחרים קיבלו תרומות למען יתומי קישינוב ופירסמו את שמות התורמים [133]. השבועון קיבל גם תרומות למען נפגעי קישינוב בכללם. כדי להשתמש במשותף בכספים אלה הודיע הוועד הפועל הציוני, שכל הכספים, שנתקבלו על־ידי השבועון לטובת נפגעי קישינוב, יוצאו לחינוך היתומים [134]. הכסף הופקד בבאנק אפ״ק לצרכי היתומים.

באותו זמן עבר בערי רוסיה ואסף כספים למען בית־ספר חקלאי בארץ־ישראל — ישראל בלקינד. מייסד האגודה ביל״ו בשנת תרמ״ב, עלה לארץ, התישב בה ועסק בהוראה. הגה את רעיון ייסוד בית־ספר חקלאי בארץ, שיחנך נוער מהארץ ומחוץ לארץ ברוח לאומית לעבודת האדמה. מצויד בתמיכתם המוסרית של מורים ועסקני ציבור ותיקים בארץ, שפירסמו כרוז לסייע לו לבצע את תכניתו, יצא בשנת 1901 לחוץ־לארץ. בראשונה נסע לקונגרס הציוני החמישי בבאזל. רצה שהקונגרס יחליט, כי ההסתדרות הציונית תייסד את בית־הספר, אולם צירים מרוסיה, כמו ד״ר צ׳לנוב ואחרים אמרו לו, שאין ההסתדרות הציונית יכולה ליזום הקמת מוסד כזה, אלא עליו לייסד אותו בעצמו. הצירים מרוסיה הבטיחו לו את מלוא עזרתם, אחדים מהם חתמו על המלצה לתכנית, בתוכם ד״ר ברנשטיין־כהן. בלקינד נסע בכל זאת לווינה ופנה אל הוועד הפועל הציוני. ד״ר הרצל אמר לו, שהתכנית נראית לו, אבל מטעמים מסוימים לא יוכל הוועד הפועל לעסוק בה. הרצל יעץ לו לנסוע לרוסיה ולאסוף שם כסף. הבטיח, שהוועד הפועל יעזור לו בכל יכלתו. הוועד הפועל פירסם בצורת חוברת את תכניתו של בלקינד בדבר בית הספר, שרצה לקרוא לו בשם "קרית ספר" [135].

בלקינד הלך לרוסיה ופעל למען "קרית ספר". באסיפה כללית של החברה האודיסאית לחובבי־ציון, שהתקיימה בראשית תרס״ג, הירצה בלקינד על תכניתו. האסיפה החליטה, שהוועד יתעניין בה. הוועד החליט לא לקחת על עצמו את ייסוד בית־הספר, אבל הביע את נכונותו לקבל כספים בשבילו, ואם יהיה זקוק לתמיכה, יתמוך בו במידת־מה [136].

בעת הפרעות בקישינוב עשה בלקינד בבאקו, שבה פעל למען "קרית ספר". ממנה הלך לערים אחרות ואחר כך למוסקבה, ששם התייעץ עם ד״ר צ׳לנוב בדבר נסיעה לסיביר ולתורכסטאן. ממוסקבה נסע לניז׳ני־נובגורוד ומשם עמד לנסוע הלאה, אבל קיבל מברק מאוסישקין באודיסה, שיבוא מיד. בבואו לשם מצא לא רק את אוסישקין, אלא גם שניים מהוועד הקישינובי למען נפגעי הפרעות: ד״ר ליאו כהן וש. דובינסקי. הם הציעו לבלקינד לקבל עליו את חינוך יתומי קישינוב בא״י ולאחד את התכנית הזאת עם זו של "קרית ספר" [137]. בלקינד הסכים להצעה. לרגל הסכם זה פירסמו כרוז בעתונות היהודית, שבו נאמר:

"אחים יקרים!

בהתאספנו פה היום אנחנו, החתומים מטה, אוסישקין, בלקינד ושני חברי הוועד בקישינוב לגדל ולחנך את היתומים, ד״ר ל. כהן וש. דובינסקי, להתיעץ איך ובאיזה אופן יותר טוב ויותר נקל להוציא אל הפועל את הרעיון של חינוך וגידול היתומים מקישינוב בארץ ישראל, החלטנו לאחד את הצעת אוסישקין עם הצעת בלקינד על אודות ייסוד בית־ספר לעבודת האדמה בארץ ישראל.

תכנית בית־הספר ההוא ידועה לרבים זה כבר, וכעת עלינו רק להזכיר כי סכום הכסף הדרוש לייסוד בית־הספר בשביל חמישים ילדים הוא מחמישה ועשרים עד שלושים אלף רו״כ בבת אחת וכשמונת אלפים רו״כ נחוץ להוצאת כלכלת בית־הספר בכל שנה ושנה. בבית־הספר ההוא לא לבד שהתלמידים יקבלו חינוך הגון ויסוד השכלה, הדרושה ליהודי ואדם ועובד אדמה, אך גם הכנה מעשית לחיים והעבודה של האיכר בארץ ישראל. לפי שעה נאסף בעמל בלקינד ובעמל אותם האנשים, המתעניינים בייחוד בגורל היתומים מקישינוב בערך חמשה עשר רו״כ" [138].

הוועד הקישינובי למען נפגעי הפרעות סמך את ידיו על התכנית של העלאת יתומים לארץ ישראל והעביר לידי ד״ר ליאו כהן את הסכומים, שקיבל בשביל היתומים לפי הצעת אוסישקין [139]. ד״ר ל. כהן הכניס לטובת חינוך היתומים ב"קרית ספר" 38,647 פראנק, פרופ׳ מאנדלשטאם — 10,276 פראנק [140]. הוועד הקישינובי עשה יותר מכך: הוא הפקיד בבאנק הממשלתי 1,500 רובל לכל יתום. את הסכום הזה יקבל היתום כשיגיע לגיל הבגרות [141]. מהכספים שנאספו בשביל היתומים ובשביל "קרית ספר" היו מונחים בחודש אוקטובר 1903 בבאנק אפ״ק 132,820 פראנק. בינתיים הלכו ונתקבלו סכומים נוספים. הסכום, שאסף בלקינד למען "קרית ספר" מסתכם ב־29,000 פראנק [142] בקירוב.

מ. אוסישקין יצא אז לארץ־ישראל לשם ארגון היישוב ובו בזמן התעניין באפשרות לסדר את היתומים בארץ. פנה אל נייגו, מנהל מקווה ישראל, וביקש ממנו לאכסן בחוותו זמנית את היתומים כשיבואו. התעניין במקום, שבו אפשר יהיה להקים את בית־הספר. שמע שבסביבות טבריה אפשר לרכוש שטחים. סבר, שצריך לקנות 5,000 דונם, שאלף מהם ישמשו לצרכי בית־הספר, והשאר — ליישוב התלמידים כשיגדלו. הניח, שעד בוא הזמן ליישוב היתומים, יוכל השטח, שאינו דרוש ללימודים, לשמש חווה, שהכנסותיה יסייעו להחזקת בית־הספר [143].

ישראל בלקינד התחיל בהכנות להעלאת היתומים מקישינוב. הוא בא לקישינוב ובחר מתוך למעלה ממאה וחמישים יתומים שלושים נער ונערה. בדעתו היה להוסיף עוד כמספר הזה. עמד לצאת לדרך עם החניכים שבחר. אולם בעצת דובינסקי עיכב

הוועד הקישינובי את משלוח היתומים. הסיבה לכך: התקפה בעתונות על רעיון "קרית ספר", על בלקינד ועל קשירת ענין היתומים למפעלו של זה, וכן עצתו של הוועד האודיסאי (כפי שיתברר להלן).

הראשון שהביע ספקות ביחס לביצוע התכנית, מחשש שלא יימצאו יתומים למטרה זו, היה נ. סוקולוב במאמרו "יתומינו" ב"הצפירה" (גל' 129). ש. דובינסקי הגיב במאמר, שנדפס באותו עתון (בגל' 141), וסוקולוב הצטדק וכאילו חזר בו מדעתו, אבל בו בזמן דרש "ודאיות ובטוחות".

כעבור ימים מעטים הופיע ב"הצפירה" מאמר מאת א. ש. הרשברג, שלפני כן ביקר זמן־מה בארץ ישראל, ובו התקפה חריפה על בלקינד ועל תכניתו בכללה. במאמרו "יתומינו" טען המחבר, שהוא מסופק אם תתגשם כראוי התכנית לייסוד בית־ספר חקלאי לבני המושבות בארץ־ישראל ואם בלקינד מוכשר לשמש מנהלו. לדעתו, אין לכרוך את חינוך יתומי קישינוב עם תכנית מפוקפקת זו. מוטב למסרם לאחד מבתי־היתומים, הקיימים ברוסיה. "אם יש לכם חפץ ביתומים — כתב — תמצאו דייכם גם במושבות שבארץ־ישראל, וביחוד בחדרה, ולמה זה תבחרו דוקא ביתומי קישינוב? דיים לאבותיהם של אלו, כי נהרגו על עמם, ואל נא תקריבו את בניהם על מזבח אהבתכם אתם את עמכם ואת ארצכם" [144].

מאמרים אלה היו כעין פתיחה לאחרים, שמתחו ביקורת על התכנית ועל בלקינד. כנגד אלה יצא לתמוך בהתלהבות בתכניות של מ. אוסישקין הרב יצחק־יעקב ריינס, במאמרו ב"המליץ", הנקרא "זכרו את יתומי קישינוב!" [145].

מאמרי ביקורת על תכניתו של בלקינד ועליו התחילו להופיע בעתונות, אולם המאמר, שפגע ביותר היה זה של אחד־העם ב"הזמן" בשם "בנין", במרכאות. אחד־העם ציין, כי הרעיון של חינוך יתומי קישינוב לאיכרים בארץ־ישראל הוא אמנם רעיון יפה, אבל בעלי הרעיון חייבים לדעת את האחריות שהם מקבלים על עצמם. הם יצטרכו לאסוף סכומים גדולים לחינוך הילדים ולישובם אחר־כך בארץ, כמיליון פראנק, ולא ידוע אם ייאספו. יש לחשוש לכשלונות ואכזבות. אחד־העם הטיל ספק, אם אפשר "לעשות" איכרים על־ידי חינוך בבתים מיוחדים לכך, והוא ציין, כי לדעת מומחים, בתי־חינוך כאלה מוציאים מה שמוציאים, רק לא איכרים טובים [146]. המחבר הסתייג איפוא מכל התכנית ושפך מים צוננים על ראשי "הבונים" הנלהבים.

לענות לאחד־העם הספקן יצא צ. שארפשטיין ב"המליץ" [147]. הכותב טען במאמרו "סתירה", שאמנם הסתירה קלה מהבנייה. לעומת הסותרים, שכל מלאכתם מתבטאת בדיבורים, הרי הבונים חייבים לעשות מאמצים רבים להגשמת רעיונם. ברם אין הסותרים בונים, רק בעלי "הרעיונות היפים", שלהם לועג אחד־העם, הם שהניחו את היסוד ליישוב העברי החדש בארץ־ישראל. גם יתומי קישינוב ייהפכו לא רק לאיכרים טובים סתם, אלא לחלוצי התחיה.

שלמה דובינסקי, חבר הוועד הקישינובי, יצא להגן בעתונות על בלקינד ועל תכנית העלאת היתומים, אף שהתחיל להסס, אם בלקינד הוא האיש המתאים לביצוע התכנית [148].

דובינסקי נזדמן לאודיסה ונפגש שם עם חברי הוועד האודיסאי של חובבי־ציון. אחד־העם הביע התנגדות לתכנית כולה. בנוגע לבלקינד אמר, שהוא ידוע בארץ ישראל כבעל דמיון; איש כזה, השוגה בחלומות, אין להעמידו בראש בית־יתומים בייחוד כשגם כשרונו הפדגוגי מוטל בספק. מצד שני הילל אחד־העם את בלקינד כאידיאליסט גמור ואיש ישר. לדעתו מתאים יותר לתפקיד המנהל יצחק אֶפשטיין, ששהה אז בשווייץ. חבר אחר של הוועד האודיסאי, מאיר דיזנגוף, סבר גם הוא, שבלקינד הוא בעל הזות גדול. לדעתו אין לתת בידו כסף, מפני שאיננו יודע ערכו, ולא מהיותו חשוד על "עסקי ממונות". אף זאת: התקציב, שהציע בלקינד, אינו ריאלי, כי ההוצאות תעלינה פי שניים. כן התנגד להעברת הילדים בתעודות מזויפות, כתכניתו של בלקינד.

דובינסקי שוחח עם שאר חברי הוועד האודיסאי ורצה לברר, אם הוועד יהיה מוכן לקחת לידיו את כל הענין. חברי הוועד ברובם התנגדו לקבלת המוסד לידיו. אברהם גרינברג ואתו עוד אחדים נטו לעומתם, לקבלת המוסד. הוועד האודיסאי החליט לייעץ לוועד הקישינובי לעכב את משלוח היתומים עד אחרי הקונגרס הציוני, שעמד להתכנס בעוד כחודש ימים, בסוף אוגוסט, ושם לברר את הענין בנוכחותו של מ. אוסישקין. דובינסקי פעל ברוח עצה זו וביקש את הוועד הקישינובי לעכב את המשלוח.

בלקינד הודיע לאוסישקין על עיכוב המשלוח בידי דובינסקי. גם האחרון כתב ביום 27 ביולי 1903 לאוסישקין והודיע לו על הסיבות לעיכוב זה [149]. דובינסקי הציע, שבזמן הדיונים בבאזל, בימי התכנסותו של הקונגרס, בעניני העלאת היתומים, ישימו לב לצורך בהקמת "ועד יתומים" קבוע, שיבחר מצדו בוועד מקומי בארץ־ישראל שישגיח על המוסד. יש להחליט מי יעמוד בראש המוסד, כי לדעת דובינסקי אין בלקינד מוכשר לכך בשום אופן, הואיל ואינו אדמיניסטראטור ולא פדגוג טוב. "אין ספק — כתב — שהחינוך הלאומי, שיתן לתלמידים, יהיה על הצד הטוב ביותר, אך ב'לאומיות' לבד עוד לא נכללה כל שיטת החינוך, וה'אהבה' בלבד גם היא אינה מספקת עוד". לדעתו נחוצה אשה מלומדת וטובת לב, שתפקח על הילדים. את מכתבו ביקש דובינסקי להראות לבלקינד, כדי שלא יחשוב, שרוקמים מזימות נגדו מאחורי גבו.

ענין העלאתם של יתומי קישינוב נתעכב איפוא לזמן־מה. בלקינד נסע לבאזל והשתתף בקונגרס. בזמן הקונגרס ביקשו ד"ר ליאו כהן ויוחנן קרמנצקי מד"ר הרצל, שהוועד הפועל הציוני יקח לידיו את ענין העלאתם של יתומי קישינוב וייסוד "קרית ספר". הם הציעו שבארץ־ישראל יועמדו היתומים ו"קרית ספר" תחת השגחתו של ועד בן שלושה חברים: ז. ד. ליבונטין, ד"ר הלל יפה ומנשה מאירוביץ [150]. הוועד הפועל הציוני דן בהצעה זו והסכים להקמת ועד בארץ ישראל למען יתומי קישינוב. ועד זה, בהרכב שהוצע, יעסוק רק בעניני הנהלה, ואילו בנוגע לשימוש בכספים השאיר הוועד הפועל הציוני את ההחלטה בידיו שלו. בהחלטת הוועד הפועל מיום 28 בספטמבר 1903 צוין, שליבונטין ישמש בא־כח הוועד הפועל, מאירוביץ — מטעם הוועד האודיסאי וד"ר יפה — מטעם "הסתדרות יהודי ארץ־ישראל" [151].

בלקינד התכונן איפוא שוב להעלאת היתומים מקישינוב. אוסישקין, שחזר אז מארץ־ישראל לביתו ומצא מכתב מהוועד־הפועל הציוני בענין היתומים סבר, שהוועד הפועל מהסס מדי. ביום 3 (16) באוקטובר 1903 פנה במכתב לוועד הפועל ובו ציין את סכום הכסף, הנמצא בבנק אפ"ק ביפו, 132,820 פראנק, לטובת היתומים. הבטיח שמקישינוב ישלחו עוד 40,000 וכן יתקבלו סכומים נוספים עד מאתיים אלף פראנק. בסכום זה אפשר לגשת להקמת המוסד. לפי חשבונו דרושים 12—15 אלף פראנק לרכישת מאה הקטאר אדמה בסביבות טבריה, לבית דרושים 30,000 ולכלי־עבודה ושונות כ־15,000 פראנק; מן הריבית של שארית הכסף אפשר לקיים את המוסד במשך שש או שבע שנים, עד שיגמרו היתומים את בית־הספר; בשביל המתבגרים הניח הוועד הקישינובי כסף בבאנק הממשלתי. אוסישקין זירז איפוא את הוועד הפועל להגשמת התכנית. "לחינם אתם נותנים מעצורים על דרך ייסוד בית־הספר בארץ־ישראל" כתב; "בל תהיו בעלי ספק יותר מדי **בכל דבר הנוגע לארץ־ישראל"** (ההדגשה שלו!); "למה תפריעו את העבודה ולהראות בזה שהווינאים יכולים רק להרוס את ארץ־ישראל, אבל לא לבנותה!" [152]. אוסישקין רצה שהוועד הפועל יבקש מן הוועד ביפו (ליבונטין, ד"ר יפה ומאירוביץ), שיגש לרכישת האדמה ולבניית בית־הספר.

הוועד הפועל הציוני המצומצם דן במכתבו של אוסישקין והחליט להצטרף לתכנית כפי שהוצעה במכתבו. הוועד הפועל יודיע על החלטתו זו לליבונטין. כן הביע נכונותו לתת לצרכי בית־הספר אדמה מאדמות הקרן הקיימת לישראל. עם זאת היתנה תנאי, שההשגחה העליונה של המוסד ואישור תכנית הלימודים תישאר בידיו [153].

אוסישקין שמח על החלטה זו. הוועד הפועל כתב לליבונטין, שהכספים המופקדים בבאנק אפ"ק למען היתומים, יעמדו לרשות הוועד הארצישראלי, שהתמנה לטיפול ביתומים.

בלקינד חזר לקישינוב ובחר יתומים לעליה. בסוף אוקטובר 1903 יצא עם שלושים ושניים יתומים דרך טארנופול (גאליציה) לווינה [154]. אוסישקין הודיע לוועד־הפועל הציוני על נסיעתי של בלקינד עם היתומים. שלמה דובינסקי עמד אף הוא להילוות אל השיירה. אוסישקין הציע לוועד הפועל, כי בזמן שהותם של בלקינד ודובינסקי בווינה ייחתם פרוטוקול בדבר ייסוד בית־הספר בשביל היתומים. לדעתו צריכה צורת הנהגת המוסד להיות כזו: הפיקוח הראשי בידי הוועד הפועל הציוני; ועד השלושה בארץ־ישראל ישמש ועד־מנהל (אדמיניסטראטיבי) של בית־הספר; בלקינד יהיה המנהל והמורה הראשי; בענינים פדגוגיים יוחלט ברוב דעות של המורים [155].

הביקורת על תכנית "קרית ספר" וחתירות תחת בלקינד באמ־צעות מאמרים בעתונות ומכתבים למערכות, לא פסקו. האגרונום ב. ברוצקוס פירסם ב"דער פריינד" מאמר, שבו טען, כי הסכו־מים הדרושים לייסוד בית־ספר חקלאי הם גדולים מאלה שנקבו בלקינד בחוברתו. בית־ספר חקלאי כזה יוציא מתוכו, לדעת ברוצקוס, לא איכרים, אלא אנשים, שירצו להרוויח יותר במש־רות, ואילו בארץ־ישראל לא ימצאו עבודה מתאימה להם כמדריכים ופקידים ולכן יעזבו את הארץ. בית־ספר כזה אינו נחוץ לדעתו בארץ־ישראל ולשלוח את יתומי קישינוב לשם ניסויים אין לנו רשות מוסרית [156]. מאמרים כאלה של ה'מומחה', האגרונום, וכן של משה סמילאנסקי מארץ־ישראל, שנדפס ב"הצפירה" [157], וגם מכתבים, שקיבלו מארץ ישראל ש. רוזנפלד, שעבד במערכת "דער פריינד", ומערכת "הזמן", מאנשים כמו חיסין, גרזובסקי וש. ל. גורדון — חתרו תחת בלקינד ותכניתו. ש. דובינסקי, שלא נסע עם השיירה, שלח מברק לאוסישקין, והציע לעכב את משלוח היתומים. במכתב, ששלח בו ביום לאוסישקין, הסביר את דרישתו המחודשת הזאת [158]. הסיבה העיקרית לכך: המאמרים והמכתבים נגד בלקינד. רצה להקים ועד רחב יותר ברוסיה, שוחח בענין זה עם אחדים מן המורשים ברוסיה (גולדברג, רוזנבוים, שיינקין, צ'לנוב), והציע ששניים מהוועד ילוו את הילדים וישהו בארץ־ישראל חדשים אחדים עד שיסודרו כראוי. אוסישקין ענה לדובינסקי, שהוועד הפועל בווינה יהיה האפוטרופוס הראשי של היתומים, ושבארץ־ישראל הוקם ועד יתומים מקומי. תשובה זו הניחה את דעתו של דובינסקי, אבל בנוגע להנהלת המוסד סבר, שיש למצוא מנהל אחר במקום בלקינד [159]. דובינסקי, שלרגל מסחרו היה נוסע ברחבי רוסיה, נפגש בווילנא עם זאב יעבץ ושאל אותו, אם היה מוכן לקבל עליו את הנהלת בית־היתומים. יעבץ ענה בחיוב.

כשהגיע בלקינד עם היתומים לווינה קיים הוועד־הפועל הציוני המצומצם (המרכז הציוני, כך נקרא לו להלן) ישיבה יחד עם בלקינד. למרכז הציוני הגיעו ידיעות על מאמרי הביקורת בעתונות וייתכן שנתקבלו גם מכתבים, החותרים תחת בלקינד. חברי המרכז הציוני התחילו לחשוב, שבלקינד אולי איננו המנהל המתאים. קרמנצקי כתב אחר־כך בענין זה לאוסישקין וביקש ממנו להראות את המכתב לבלקינד. כן לא נראה למרכז הציוני, שבלקינד הבטיח את ייסוד "קרית ספר", ולא רצה, שכספי היתומים יוצאו למטרה זו. הוא ביקש איפוא להפריד בין הכס־פים, שנאספו לטובת היתומים ובין אלה שנאספו לטובת "קרית ספר". ד"ר הרצל אמר לבלקינד, שעמדת המרכז הציוני קשורה בהתפתחות הצפויה: בשעה שירצו חניכים לעזוב את בית־הספר ויתבעו את הכסף, המגיע להם לפי הסכומים שנאספו למען יתומי קישינוב, יוכל המרכז הציוני להיענות להם. בפרוטוקול מישיבת המרכז הציוני נאמר: "ד"ר הרצל מביע את דעתו, שמן הקרנות למען קישינוב אין לקחת כלום בשביל השקעה בבית־הספר, אלא יש להשאיר את הכסף הזה בבאנק בשביל היתומים, עד כמה שלא יוצא ממנו לחינוך היתומים ולהחזקתם". הוטל על עוזר קוקש, חבר המרכז הציוני, לנהל ברוח זו משא ומתן עם בלקינד. קוקש הסביר לבלקינד, שמכספי היתומים יינתן לו רק במידה שיהיה נחוץ לחינוך היתומים והחזקתם בבית הספר שלו; לאחר שייווסד זה, בשם "קרית ספר", ויובטח קיומו, המרכז הציוני ישלם מראש מכספי היתומים בעד חינוכם לשנה, אם יחסר סכום כזה לבית־הספר.

המרכז הציוני הודיע לליבונטין את החלטתו, שבית־הספר של בלקינד הוא מפעל מיוחד ורק במידה מסוימת אפשר לקשרו לבעיית יתומי קישינוב. הכספים שנאספו בשביל "קרית ספר", הם רכוש ציבורי, של אגודה שיש להקימה, ולא רכושו הפרטי של בלקינד. המרכז סבר, שבמקום אגודה כזו, מוטב שאפ"ק יקח את הדבר לידיו, יפתח אצלו חשבון מיוחד ל"קרית ספר" וייחשב כבעל בית־הספר; לכך יש לקבל את הסכמת התורמים; אפ"ק יקנה את האדמה בשביל "קרית ספר" על שם יהודי באר־

רופה, מכיוון שלפי חוקי תורכיה אי אפשר לקנות אדמה על שם אישיות משפטית. המרכז הציוני הורה לליבונטין להוציא את הכספים שנאספו למען יתומי קישינוב, רק לצרכיהם ולא לייסוד "קרית ספר" [160].

בלקינד הגיע לארץ עם 32 היתומים ומצא איכסון זמני בבית־ספר בראשון־לציון. מאניה וילבושביץ, שהגיעה אז לארץ, הלכה לראות את יתומי קישינוב שהירבו אז לדבר עליהם, הואיל ו"היו באופנה". היא נבהלה, ראתה לפניה צעירים מקולקלים, בטוחים שכל העולם חייב לתת להם את כל שידרשו [161]. בלקינד התחיל לחנכם, להרגילם לעבודה בכרמים וללמדם לדבר עברית. כעבור חדשיים בערך עבר בלקינד עם היתומים לשפיה, ליד זכרון־יעקב, במקום שפקידות הבארון רוטשילד העמידה לרשותם זמנית שני בתים גדולים, אחד שהיה מיועד לבית־הבראה, על ההר, שבו יכלו החניכים לישון, ואחד לרגלי ההר, על־יד מעין, שבו יכלו ללמוד ולעבוד. בשפיה היה קשה לעסוק בחקלאות משום שימות הגשמים עברו. בלקינד השיג אחר־כך אצל איכר בזכרון־יעקב שטח קטן לעיבוד. הוא סידר בבית־הספר נגריה. מאניה וילבושביץ, שביקרה אצל היתומים בשפיה זמן קצר לאחר בואם שמה, מצאה אותם צייתנים יותר, מעבדים בחריצות את הגינות, מדברים עברית בנוכחותו של בלקינד ויידיש, בהיעדרו.

ביולי 1904 נשלחו על־ידי ד"ר ליאו כהן לארץ־ישראל עוד 17 יתומים [162]. עתה הגיע מספר החניכים לארבעים ותשעה, בתוכם 37 נערים ו־12 נערות בגיל שבע—שבע־עשרה [163].

29. התנועה הציונית בביסאראביה ויחס השלטונות אליה, תרס"ב—תרס"ה

אחרי ועידת מינסק התרחבה התנועה הציונית ברוסיה כולה ובמיוחד בביסאראביה. בגליל באֶנדר גדל מספר האגודות ב־37% והגיע ל־121 ב־78 מקומות ישוב. כן חל גידול במספר השקלים, שנכרו בגליל, ובסכומים שנתרמו למען הקרן הקיימת לישראל (בשנת 1903 — 30,000 רובל ממכירת שקלים, 5,427 רובל מתרומות לקק"ל) [164].

הפרעות בקישינוב ובסביבה השפיעו על כל מהלך החיים של יהודי ביסאראביה ועל התפתחות התנועה הציונית בתחומם. כיוון שארץ־ישראל לא יכלה לשמש מקום־מקלט להמוני המהגרים, ירדה במידה רבה ההתעניינות בה כפתרון לבעיית ההגירה לאלתר. השאיפה לארץ נשארה בכל זאת חזקה בקרב השכבות הרחבות של יהודי ביסאראביה. נמשכה עליית יחידים וקבוצות קטנות לארץ, וכן הפעולה הציונית במקום.

ממשלת רוסיה ראתה בדאגה את התרחבות התנועות הלאומיות של המיעוטים במדינה, לרבות את התחזקותה של התנועה הציונית בקרב היהודים. שאיפתה היתה למזג ולבולל את העמים בקרב העם והתרבות הרוסיים ולעשותם לחטיבה לאומית אחת. ראשי השלטון, שנתנו רשות לכנס את ועידת מינסק, שינו את היחס לתנועה הציונית והתחילו לרדוף אותה. ד"ר הרצל נסע לרוסיה, בקוותו להסביר לממשלה את שאיפות התנועה ולהשיג הפסקת הרדיפות נגדה ("חוזר פלווה"). אולם לא השיג את מבוקשו. שמע מפי שר־הפנים פלֶאווה, כי הממשלה האמינה, שהציונים יעסקו בהגירת היהודים מרוסיה, ואילו הם התחילו מימי ועידת מינסק לעסוק יותר בעניני תרבותם הלאומית, פעולה העומדת בניגוד למטרות הממשלה.

תשובה זו לא מיצתה את כל חששותיהם של השלטונות בנוגע לפעולות הציונים. חקירת המשטרה בביסאראביה העלתה, שהתעמולה הציונית היא "בלתי רצויה מנקודת ראות החוקיות והסדר"; באסיפות החשאיות של הציונים בקישינוב מדברים לא רק על בעיות ציוניות, כגון השקל ו"אוצר התיישבות היהודים", אלא גם על בעיות חברתיות טהורות, ביניהן: ניצול פועלים על־ידי מעבידיהם. באסיפות אלו נתקבלו החלטות בדבר שביתות, כגון שביתת האופים בקישינוב בשנת 1902. כן ציינה המשטרה את דברי ד"ר י. ברנשטיין־כהן באחת מהרצאותיו, כי להגנת רעיונותיהם על הציונים יש להיות מוכנים, אם יהיה צורך בכך, לצאת במלחמה נגד המשטר המדיני הקיים [165]. השלטונות ראו בעין רעה בחירת ציוני בתפקיד רב מטעם. כשנבחר אֶטינגר לרב בקישינוב בתמיכתם של הציונים, כתב ראש הז'אנדארמריה בפלך ביסאראביה למחלקת המשטרה במשרד־הפנים: "אֶטינגר כיהודי־ציוני הנו נציג רשמי, או ביתר דיוק מוציא לפועל, צייתן של הוראות ברנשטיין־כהן, העסקן הציוני המפורסם בקישינוב, העומד מאחורי גבו; התנועה הציונית הולכת בהרבה דברים יד ביד עם התנועה הסוציאל־דמוקראטית המהפכנית שבקרב האינטליגנציה היהודית והנוער העובד" [166].

לאחר שמשרד־הפנים הוציא הוראות נגד פעולות ההסתדרות הציונית, התחילו השלטונות המקומיים לעקוב בהתמדה אחרי פעולות הציונים. האגודות הציוניות היו תלויות בחסדי השלטונות המקומיים, ואילו יחסם של אלה לא עלה תמיד בקנה אחד. היו ביניהם מחמירים והיו גם מקילים. ביום 24 בנובמבר 1903 הורה מושל (גוברנאטור) פלך ביסאראביה לראשי המשטרה במחוזות לחקור מה הן פעולות הציונים, לקבל ידיעות על האגודות הקיימות, ראשיהן, איסוף כספים על ידן וכדומה. לפי ידיעות, שהיו כבר בידיו, נוסדה לפני כמה שנים אגודה ציונית בקישינוב, שבראשה עומד ד"ר י. ברנשטיין־כהן והיא יסדה כמה עשרות אגודות, כעשרים מהן בקישינוב עצמה.

שר־הפלך ידע על קיום אגודות בבאֶלץ, אונגאֶן, סורוקה, אורהיוב, באֶנדאֶר, איזמאיל, אקרמאן, טאטארבונאר וטארוטינה. הוא הורה איפוא, כי עד שמשרד־הפנים יחליט איך לנהוג בהסתדרות הציונית, יש בינתיים להפריע את פעולות האגודות הציוניות: לאסור אסיפות פומביות לתעמולה ציונית והופעותיהם של "מגידים" נודדים; לאסור ועידות ציוניות; אין להרשות איסוף כספים לטובת "אוצר התיישבות היהודים", "קרן קיימת לישראל" וכדומה; את האנשים, העוסקים בפעולות התרמה יש להחתים על התחייבות, שלא ימשיכו בהן, ואת הכספים שאספו יש למסור לאגודות צדקה יהודיות, כגון החברה האודיסאית לתמיכה בעובדי־אדמה ובעלי־מלאכה יהודיים בסוריה ובפלשתינה; כן יש להחרים את מניות "אוצר התיישבות היהודים" ואת השוברות של "קרן קיימת לישראל". שר הפלך הורה להודיע על מידת השתתפותם של הציונים בייסוד בתי־ספר, "חדרים", ספריות, אולמי־קריאה, שיעורים לעברית, הרצאות על נושאים היסטוריים וכדומה. הוא ראה חשיבות רבה בבירור

הבעיה של השפעת הציונים על בחירת פקידים ציבוריים בקהילה, בייחוד על בחירת רב. ביקש להודיע לו מיד על כל מקרה מסוג זה [167].

הציונים המשיכו בפעולותיהם, תוך הסתרתן או הסוואתן. אחרי המפלה במלחמה עם יאפאן הורגשה הקלה ביחס השלטונות לתנועה הציונית. בביסאראביה פיתחו אז הציונים פעולה רחבה. מספר האגודות הציוניות בגליל של המורשה גדל יותר מפי־שניים. הוא הגיע ל־250—275 ב־150 מקומות־ישוב. מספר זה התחיל אחר־כך לרדת. התנועה המהפכנית, שגברה בימים ההם ברוסיה, משכה אחריה בעיקר את הנוער, ושורות הציונים התחילו להידלדל. מורשה הגליל ביסאראביה־ווהלין־פודוליה מ. שיינקין, שקיבל לידיו את הנהגת הגליל הזה לאחר שד״ר בנדרסקי התפטר מהנהלתו באוגוסט 1903, עמל הרבה, כדי לבצר את האגודות, שרבות מהן בטלו מהר או התקיימו קיום עלוב. לפי דו״ח המורשה פעלו בשנת תרס״ד כראוי רק 40, ואילו בשנת תרס״ה רק 35 אגודות [168]. פחתה השתתפותם של בני המעמד הבינוני ובעלי־המלאכה. נחלשו גם אגודות ״מזרחי״. באותו זמן קמו אגודות ״פועלי ציון״, שהושפעו מן המפלגות הסוציאל־דמוקראטיות הבלתי, או האנטי, ציוניות והתייחסו בהסתייגות להסתדרות הציונית. ה״פראקציה הדמוקראטית״ חדלה אז לפעול והנוער הציוני, שנשאר נאמן לדגלו, התחיל לחפש לו דרכים משלו, בצורת אגודות ״צעירי ציון״, ״התחיה״, ״ביל״ו החדש״.

30. אוגאנדה או ציון

הוויכוח בדבר אוגאנדה, שהתחיל בקונגרס הציוני הששי, גרם לחילוקי דעות בביסאראביה, כמו בכל התנועה הציונית. היו אומרי הן רבים, שסמכו על הרצל ותמכו בפעולותיו ללא סייג, והיו אומרי לאו. ד״ר ברנשטיין־כהן, אשר לאחר הפרעות בקישינוב עבר לגור בחארקוב ובביתו התכנסו חברי הוועד הפועל הציוני מרוסיה להתייעצות בדבר תכנית אוגאנדה, היה מראשי אומרי הלאו. נגד החלטות ועידה זו בחארקוב נשלחו מחאות ממרכז האגודות הציוניות בקישינוב, מכל האגודות הציוניות באקרמאן וכן מאגודות אחרות בפלך. מרכז הציונים בקישינוב החליט ברוב דעות להביע לפני הוועד־הפועל הציוני את אי־שביעות רצונו מן הדרישות, שהציגו המורשים בוועידתם בחארקוב, הואיל ומקומן, לדעתו, הוא רק בקונגרס הציוני. המרכז דרש מהמורשים להתאמץ ולהשיב על כנו את השלום בהסתדרות הציונית. כן דרש להוסיף ולשלוח את כספי השקלים לווינה. אגודות אחדות מקישינוב שלחו גם מכתבי־מחאה משלהן נגד החלטות הוועידה בחארקוב. אגודת ״פועלי ציון״ שלחה מחאה, שחתמו עליה 31 חבר. היא דרשה מהמורשים, שהתכנסו בחארקוב, לא להוציא לפועל את החלטותיהם, או להתפטר. כנגד זה החליט ועד אגודת ״פועלי ציון״ א׳ בקישינוב להביע אֱמון בהרצל ובכל המורשים שברוסיה גם יחד. ועד זה, שעל מכתבו חתמו 6 אנשים, הביע תקווה להחזרת השלום במחנה וקרא למורשים לא להתפטר באקרמאן התכנסו לישיבה חבריהן של חמש האגודות הציוניות בעיר (״בני ציון״, אוהבי ציון״, ״ציוני מזרחי״, ״עזרא״ ו״פועלי ציון״), 40 איש. לאחר ויכוחים, שנמשכו למעלה משמונה שעות, החליטו נגד התנהגותם של המורשים בפגישתם בחארקוב. לדעתם חייבים היו המורשים לשאול תחילה לדעת האגודות. תמיכה מלאה בעמדת המורשים הביע לעומתם ש. קאינארסקי מקישינוב, אחד מאומרי הלאו בקונגרס הציוני הששי, במכתב ששלח אל מערכת ״Die Welt״. במכתבו סיפר, כי בקונגרס הששי פגש ציוני מאוסטריה, ששאל אותו למה הוא נגד תכנית אוגאנדה, בשעה שאביו נרצח בפרעות שהיו בעירו; תשובתו היתה: גם אם יפלו עוד אלפים, אני רוצה לציון, ולא לשום מקום אחר [169].

ציוני ביסאראביה, כמו רבים מהציונים ברוסיה, ראו בדאגה את הריב הפנימי בהסתדרות הציונית. מ. שיינקין, שהיה כאמור מורשה הגליל, שלח אל האגודות שאלון ובו שאלות ביחס לעמדת האגודות כלפי הבעיות, שנתעוררו לרגל ועידת חארקוב. גם האגודות, שתמכו בתכנית אוגאנדה ובעמדת הרצל, לא רצו שהמורשים יתפטרו לפני הקונגרס הבא, אלא שאפו לשלום ולאחדות בתנועה. מה רבה היתה שמחתם לאחר שנתבשרו, כי בישיבת הוועד־הפועל הגדול בווינה (ניסן תרס״ד; אפריל 1904), הושג פיוס בין ״ציוני ציון״ ובין הרצל. אגודת ״גיבורי ציון״ בבולגראד שלחה להרצל מכתב מעוטר בעיטורי זהב, שבו הביעו לו את תודתם על ששם קץ לפילוג בקרב המורשים. הם כתבו, ברוסית: ״אנטאגוניזם זה, שגרם לחוסר־פעולה מוחלט בציונות, גרם לנו סבל מוסרי ופיזי״ [170].

31. פטירת הרצל

פטירתו של הרצל ללא עת זיעזעה את ציוני ביסאראביה, כשם שזיעזעה את ציוני העולם כולו. מברקי־תנחומין והבעת אֱמון לוועד־הפועל, הממשיך את מפעלו של הרצל, נשלחו לווינה מערי ביסאראביה, כמו מ״ציוני קישינוב״, מאגודת המזרחי ״בני ציון״ במארקולשט ועוד [171].

32. ועידה מחוזית בקישינוב, 1905

לשם הגברת הפעולה בגליל חילק אותו שיינקין לגלילות־מישנה. חלוקה זו לא השיגה את התקוות שתלו בה, כי מששת מחוזות־המישנה היו פעילים רק שניים. בראשית פברואר נערכה בקישינוב ועידה מחוזית, שבאו אליה 53 צירים, רובם מביסאראביה. לפי השקפותיהם נתחלקו הללו ל־43 ״ציוני ציון״ ו־4 ״אוגאנדיסטים טאקטיים״. בטריטוריאליזם גרידא לא תמך אף אחד מהם. בעיה זו היא שהעסיקה אז בעיקר את הציונים. בראש הוועידה ישב מ. שיינקין, לסגניו נבחרו ד״ר ל. כהן וד״ר ש. בנדרסקי. מהדו״ח, שהושמע בוועידה, נתקבל הרושם שאחוז גדול, 85%, מ־300 האגודות בערך, פעל כראוי [172]. ועידה זו וכן ועידות מחוזיות אחרות בגליל דנו בהכנות לקונגרס הציוני השביעי.

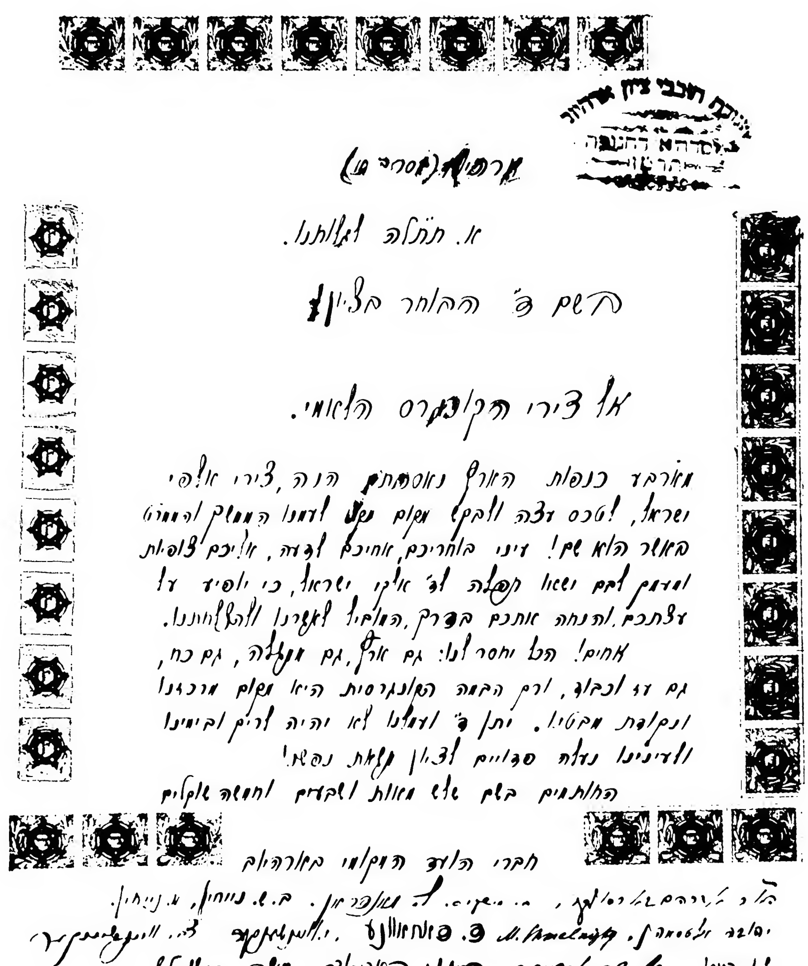
33. הקונגרס הציוני השביעי, תרס״ה (1905)

בקונגרס השביעי צריכה היתה ליפול ההכרעה בוויכוח ציון—אוגאנדה. בביסאראביה נחלקו, כאמור, הדעות. ״ציוני ציון״ השתדלו, שייבחרו צירים משלהם, ואילו האגודות, שנטו לקבל גם הצעה בדבר ״מקלט־לילה״, נתנו הוראות לציריהן לפעול ברוחן. רוב האגודות נטו ל״ציוני ציון״. מרכז ציוני קישינוב,

שבמסגרתו פעלו 12 אגודות, בתוכן שתיים של נשים, קיבל בישיבה של נציגי אגודות אלו פה אחד החלטה, שהטריטוריאליזם עומד בניגוד לתפיסה היסודית של הציונות[173]. האגודה "דורשי ציון" בחוטין, שהיו בה 119 שוקלים, נתנה לצירֵיה (הרב נחום גרינהויז מטרוקי וס. שרירא מבאזל) הוראות אלו: אנו מתנגדים לטריטוריאליזם; אנו דורשים עבודה מעשית בארץ־ישראל בלי כל דיחוי, גם כשאין צ׳ארטר, תוך הוצאת הקולטורה (עבודת תרבות) מכלל עבודה זו; כספי הבאנק הציוני ("אוצר התיישבות היהודים") יש להוציא רק לצרכי ארץ־ישראל. כנגד זה חייבה אגודת "ציון" בליפקאן, שהיתה קשורה ל"מזרחי", קבלת ארץ נוספת כ"מקלט־לילה". האגודה לא שלחה ציר לקונגרס, אף שמכרה שקלים במספר, שנתן לה זכות לכך. היא הסתפקה איפוא בהבעת דרישותיה במכתב לקונגרס. האגודה סברה, שבהתאם לחלק הראשון של הסעיף הראשון בתכנית באזל יש לייסד מדינה יהודית בכל ארץ שהיא, לאו דווקא בארץ־ישראל; העם לא יחדל להתפלל ולשאוף לארץ־ישראל, וכשתהיה לו ארץ משלו, לא ימאס בארץ־ישראל וישלח אליה חלוצים. את הדחיפות בייסוד מדינה יהודית באיזו ארץ שהיא ראו חברי האגודה בליפקאן במניעת התרחקותו של הנוער מעמם ומתרבותו. במכתבם כתבו: "לפי מצבנו עתה סכנה גדולה נשקפת ליהדות בנינו; העבודה הפעוטה בארץ־ישראל, ש׳ציוני ציון׳ שלנו אומרים להביאה בתור יורשת עבודתנו המדינית, חסרת אונים היא למשוך אחריה את לבות הדור הבא ולקשרו אלינו. אם לא נקדים למצוא מקלט בטוח, ליסד ׳מדינה יהודית׳ בעוד מועד, מי יודע אם יהיה עוד זכר לציון בעוד דור אחד. ׳מדינה יהודית׳ היא מלה בעלת חן, וקסם בידה ליהד גם את אלה שרחקו מאתנו, ומה גם לעצור בעד העומדים עוד במחיצתנו לבלי עזוב אותנו". חברי ועד האגודה בליפקאן דרשו מן הקונגרס, שידחה כל השתדלות בדבר עבודה פעוטה בארץ־ישראל עד שלא נשיג את הזכויות (ה"צ׳ארטר"), שרצה לקבלן ד"ר הרצל ז"ל. אנשי ליפקאן חשבו, כי ייסוד מושבות בארץ־ישראל רק יזיק. המצב הכלכלי בארץ־ישראל הוא ירוד כל־כך, עד שרבים עוזבים אותה, ואילו יורדים אלה מוציאים דיבתה רעה. על כן הציעו חברי הוועד בליפקאן: לבטל את הבחירות לוועד־הפועל הציוני לפי מפלגות ולבחור את הצירים לפי ההשתייכות לאיגוד ציוני (פדראציה) ארצי.

בבחירות לקונגרס קיבלו "ציוני ציון" בגליל ביסאראביה־ווהלין רוב מוחלט. מתוך 65 צירים היו 59 "ציוני ציון", 4 בעד תכנית אוגאנדה, ורק 2 טריטוריאליסטים.

אגודות בביסאראביה שלחו כמנהגן מכתבי־ברכה לקונגרס.

אורהיוב (בסרב׳)

א. תחלה לגאלתנו.

השם ה׳ הבוחר בציון

אל צירי הקונגרס הלאומי.

מארבע כנפות הארץ נאספתם הנה, צירי אלפי ישראל, לשכת עצה ולבקש מקום נכון לעמנו המעונה והמורד באשר הוא שם! עיני בוחריכם, אחיכם לעדה, אליכם צופיות ומצפים לכם ונשאו תפלה לה׳ אלקי ישראל, כי יוסיף על עצתכם. והנחה אתכם בדרך הטובה לעזרנו ולהצלחתנו.

אחים! הכל חסר לנו: גם ארץ, גם ממשלה, גם כח, גם עז וכבוד, ורק הבמה הקונגרסית היא מקום מרכזנו ונקודת מבטנו. יתן ה׳ ועמלנו לא יהיה לריק ובימינו ולעינינו נראה [illegible] לציון [illegible] נפשנו!

החותמים בשם שלש מאות ושבעים וחמשה שקלים

חברי הועד הזמני באורהיוב

אגודת חובבי ציון באורהיוב מברכת את הקונגרס בשם 375 שוקלים

ציוני אקרמאן הציעו במכתבם, שהקונגרס יחליט בדבר ייסוד בית־ספר גבוה עברי בארץ־ישראל לזכרו של ד"ר הרצל. אגודת "חובבי ציון" באורהיוב כתבה: "אחים! הכל יחסר לנו: גם ארץ, גם ממשלה, גם כוח, גם עוז וכבוד, ורק הבמה הקונגרסית היא מקום מרכזנו ונקודת מבטנו. יתן ד' ועמלנו לא יהיה לריק ובימינו ולעינינו נעלה פדויים לציון משאת נפשנו"[174].

34. פרעות 1905

באוקטובר 1905 עבר על יהודי ביסאראביה גל של פרעות, בהשראת השלטונות וסיועם. קישינוב נפגעה שוב, אף שלא באותה מידה אכזרית כמו לפני שנתיים. הנרצחים (29) והפצו־עים קשה (56) בעיר נפגעו ברובם על־ידי יריות מצד הצבא. הכוס עברה גם על אקרמאן, באיראמצ'ה, איזמאיל, קאלאראש וסטראשאֶן אשר בדרום הפלך וכן על כפרים רבים, שבהם נשפך דם יהודי ונשדד רכושם. את העיירה קאלאראש החריבו הפור־עים לגמרי. 60 יהודים נרצחו שם, רבים נפצעו ומאות בתים הועלו באש. בכמה מקומות פעלה הגנה עצמית. באופן יחסי הצליחה פעולתה בעיקר באקרמאן ובקישינוב. הוועד המרכזי של ציוני קישינוב הכריז, במלאות שלושים יום לפרעות בעיר, על יום־אבל ומחאה. יהודי העיר נקראו לשבות ממסחר וממלא־כה עד שעת הצהריים, להתכנס בבתי־הכנסת ולהביע את מחאת העם על־ידי הזכרת נשמות הקדושים. לרגל יום־אבל זה פירסמו "צעירי ציון" שני כרוזים, אחד ביידיש והשני ברוסית. בראשון, שהוקף במסגרת שחורה, שתי כתובות־סיסמאות: "בדם ואש יהודה נפלה, בדם ואש יהודה תקום", בעברית; "און אַז מען וועט דיר וועלין אין דיין פנים גיבען ווער אַ שפיי / זעה פאַרשווייג נישט דיינע שונאים /, שפיי צוריק מיט בליי", ביידיש (בתרגום עברי: וכשירצה לירוק לך מישהו בפנים, אל תשתוק לשונאך, ענה לו בעופרת). הכרוז קורא לנקמה, להגנה עצמית. בין השאר נאמר בו: "בדמנו ינחל המשטר הישן מפלה שלמה". ביום השלושים להרוגים נקראים כולם להישבע את השבועה:

"...צורייסען די קייטען אויף שטיקער
פון אונזערע געבונדענע פערוואונדעטע הענד,
הערונטער צו וואַרפן דעם יאָך פון די דריקער,
פערלאָזן דעם גלות, די פינסטערע ווענד".

(בתרגום לעברית:
לנתק אזיקים ומוסרות
מידיים פצועות ואסורות,
להשתחרר מעול למעסה,
לצאת מגולה אפלה).

הכרוז מסתיים בקריאות־סיסמאות: "תחי ההתגוננות היהו־דית המזוינת! יחי המאבק למען זכויות לאומיות! תחי החברה החפשית היהודית בארץ־ישראל!".

בכרוז השני, ברוסית, הנקרא "מיחאו ודירשו", קראו "צעירי ציון" לעסוק באותו יום האבל בענייני ה"הגנה" ולהתכנס באסיפות, שבהן יביעו דרישות, כמו: חופש הביטוי, האסיפות, ההתאגדות; מתן אבטונומיה לעמים החיים ברוסיה; חופש ההג־דרה העצמית הלאומית ליהודים; כינוס ועידת נבחרים ("סיים") יהודים, שתשמש מוסד מרכזי ליהודי רוסיה.

מורשה הגליל שלח חוזר מודפס ביידיש, שבו קרא להחיש עזרה לאלה שסבלו מהפרעות. הוא ציין, שההגנה העצמית היתה הכוכב המאיר היחידי בשבוע הדמים האפל, והצטיין בה ביותר הנוער הציוני. קרא איפוא להקים בכל מקום הגנה עצמית, בלי לשכוח, שזהו אמצעי ארעי. הפתרון הוא רק — ארץ־ישראל[175].

כעבור זמן קצר פרצו מאורעות דמים בביאליסטוק. אז נתכנסו יהודי קישינוב בבתי־הכנסת ושמעו נאומי־הסברה. תודות ל"צעירי ציון" נוצרה בעיר ועדה משותפת של ציונים ובלתי־ציונים, שאספה תרומות למען הנפגעים. היוזמים גם קיבלו עליהם את איסוף התרומות בקרב השכבות הרחבות של העם[176].

35. תנועות ומפלגות

א. "פועלי ציון"

אחרי הקונגרס הציוני השביעי נמשך עוד זמן־מה הוויכוח בין "ציוני ציון" והטריטוריאליסטים, אולם הוא שקע מהר, הואיל והטריטוריאליסטים נשארו מחוץ למחנה. תשומת הלב הוקדשה לבעיות אחרות: פעולות הציונים בגולה ("עבודת ההווה") ובארץ ישראל; ההיערכות הפנימית, בעיקר בקרב הנוער.

באקרמאן מוצאים אנו בקיץ 1905 אגודה של "פועלי ציון" טריטוריאליסטים, המונה 60—70 חבר. התארגנה גם אגודת "פועלי ציון" פלשתינאים, כלומר "ציוני ציון", שאספה מהר תחת דגלה 40—50 חבר. האגודה השניה הקימה "קופת פועלים הרצלאית" בשביל פועלים ופקידים. בסורוקה נטו רבים ל"פועלי ציון" הפלשתינאים, אבל חסר היה להם מדריך, שיארגן ויפ־עיל[177]. בראַזינה אירגן הנוער בראשית 1906 הרצאה של אחד מפועלי־ציון הפלשתינאים. בקאלאראש נוסדה באותו זמן אגודה של פועלי־ציון אורתודוכסים, כלומר מארכסיסטים, והיא מנתה בראשיתה שלושים חבר[178].

ב. ציונים־סוציאליסטים

מלבד "פועלי־ציון" היו בפלך גם "ציונים־סוציאליסטים". הלוויתו של אחד מהם, רצען, שהיה פעיל כתעמלן בקרב הפועלים, סבל ממתיחות העצבים ושׂם כנראה קץ לחייו, נהפכה בקישינוב (ביום 17 במאי 1905) להפגנה אדירה נגד שלטון הצאר. להלוויה באו חבריו למקצוע, חבריו למפלגתו וגם חברי מפלגות אחרות, כמו "בונד" ו"איסקרה", ביחד כ־500—600 מלווים.

חבריו הציונים־הסוציאליסטים נשאו את הארון על כפיהם. המשטרה לא הופיעה, בבית־העלמין שרו שירים מהפכניים, בתוכם את "השבועה" של צ. ס., ונאמו חברי צ. ס. וחבר "איסקרה". את הארון כיסו בדגל צ.ס. בשעה מאוחרת חזרו המלווים, כשהם עוברים בסך בהפגנה שקטה. על־יד בית־החולים נעצרו המפגינים ואיש צ. ס. נשא נאום. מקרב הקהל נשמעו קריאות נגד השלטון ובעד סוציאליזם וציונות. גם בעבור המפגינים ליד הקסרקטין קראו קריאות נגד הצבא ונגד מלח־מות. ההפגנה השאירה רושם חזק בעיר[179].

ג. "צעירי ציון"

בו בזמן שקמו אגודות "פועלי ציון", נוסדו גם אגודות רבות של נוער ציוני, שהיה רחוק מן ההשקפות המארכסיסטיות של "פועלי־ציון", ומתפיסתם את הציונות מנקודת ראות מלחמת המעמדות. בהדגשתם את הצד הלאומי שבציונות היו "צעירי ציון" קרובים יותר לציונים הכלליים, אך מצד אחר התקרבו לרעיונות הסוציאליסטיים, שקסם בהם החזון לעתיד לבוא, בארץ־ישראל החפשית. הם השתתפו בכל פעולה ציונית, בניגוד ל"פועלי ציון", שבאותן שנים של מהפכות ושביתות היתה הפעולה הציונית רפויה בידם והם היססו, אם עליהם להשתתף בקונגרס הציוני יחד עם "בורגנים".

מארגן בעל מרץ של אגודות "צעירי ציון" מצאה התנועה ביוסף שפרינצאק, יליד מוסקבה. בילדותו, לאחרי הגירוש מעיר מולדתו, ישב עם הוריו בקישינוב ואחר־כך עבר אתם לווארשה. בעיר זו היה פעיל באגודת "התחיה", שבראשה עמדו יצחק גרינבוים וזליג וייצמן. בשנת 1905, בהיותו בן עשרים, שב לקישינוב ופעל בייסוד אגודות "צעירי ציון" בדרום רוסיה. הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה תמך בפעולה זו, ולפי הצעת ד"ר ל. כהן, הקציב 200 רובל לצרכי הפעולה. בקיץ 1906 היו כבר בפלכי ביסאראביה ופודוליה למעלה משלושים אגודות של "צעירי ציון". בקישינוב התרכזו אז כמעט כל החיים הציוניים בידי אגודה זו. הוועד הקיש־נובי שלה שלח את חבריו לערים שונות לארגן אגודות דומות. בקישינוב יסד הוועד אגודה של תלמידים בבתי־הספר התיכוניים. בעזרתו נוסדה אגודת "צעירי ציון" בדובוסארי. מאותה שנה, 1906, יש לנו ידיעות על פעולות אגודות "צעירי ציון" באורהיוב, נובוסאֶליץ, באֶנדאֶר, חוטין, קיליה, קאלאראש [180].

אגודות "צעירי ציון" היו ערות למתרחש והשתתפו בהגנה העצמית יחד עם חברי ארגונים אחרים.

בניסוח העקרונות של "צעירי ציון" היה הבדל, אמנם לא גדול, בין אנשי קישינוב ובין אנשי אודיסה. בה בשעה שהאסכולה הקישינובית נטתה יותר לראות את הסתדרות "צעירי ציון" כאיגוד של פועלים ציונים, ראתה אותה האסכולה האודיסאית כארגון, המאחד את כל הציונים הפעילים. פעילותם זו של החברים היא המבדילה בינם ובין "הציונים הכלליים". בהצעת התכנית של אנשי קישינוב נאמר, שנושאי הציונות הם ההמונים העמלים הרחבים, ושחלוץ התנועה הוא הפועל היהודי; ואילו בתכנית של אנשי אודיסה נאמר: "בהגשמת הציונות מעונינים כל המעמדות של היהודים, ונושאי התנועה הם כל היסודות הבריאים של העם היהודי; חלוץ התנועה — הנוער בעל־ההכרה הלאומית, הבא מכל המעמדות של היהודים". "צעירי ציון" הכריזו, שהם חלק מן ההסתדרות הציונית הכללית, משתתפים בקונגרס הציוני ובמוסדות הציוניים, שבהם יגנו על דרישות דמוקראטיות. בנוגע לסוציאל־דמוקראטיה קובעת התכנית, שהן ההלכה והן המעשה שלה אינם מתאימים להמוני העמלים היהודיים בתנאי חייהם כיום; ההלכה והמעשה של הס. ד. עומדים בניגוד לצרכים הלאומיים של העם היהודי, הואיל והם מובילים להתבוללות. בנוגע ל"פועלי ציון" אומרת התכנית,

ישיבת תלמידים בהשתתפות י. שפרינצק
קישינוב, 1905

שגם ההלכה שלהם, בתיאוריה של מפלגה סוציאל־דמוקראטית, עומדת בניגוד ליסודות הציונות. "אנו מאוחדים עם פועלי ציון במטרה הסופית — נאמר בתכנית — אנו תמימי דעים אתם בניתוח הכללי של האי־נורמאליות הטריטוריאלית של היהודים, אנו פועלים יד־ביד אתם כעם הקבוצה הקרובה יותר ברוחה לכיוון המדובר, אולם 'צעירי ציון' רואים צורך להילחם בביסוס מעמדי של הציונות". "צעירי ציון" התנגדו לטריטוריאליזם בכל צורותיו. הם היו בעד מלחמה על זכויות לאומיות בגולה. בארץ־ישראל רצו להקים קבוצות קואופראטיביות להתיישבות [181].

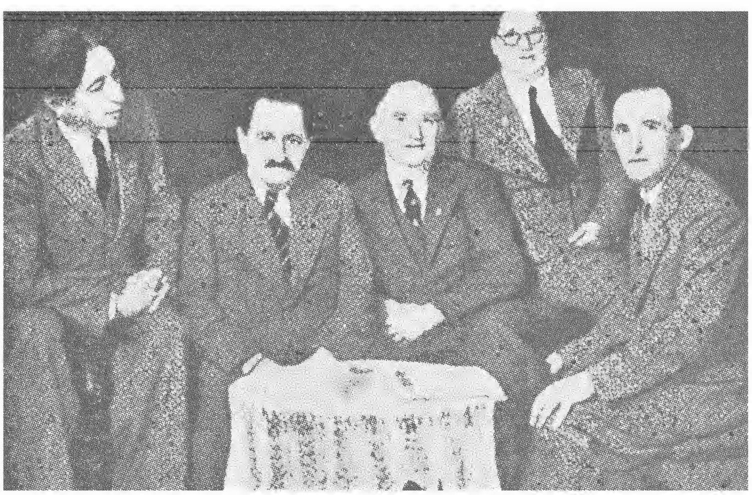
הוויכוחים על עקרונות "צעירי ציון" נשתקפו גם בהחלטות של אגודות שונות, שנוסדו על־ידי "צעירי ציון". בהחלטות האגודה בדובוסארי, שנוסדה כאמור בעזרת "צעירי ציון" הקישינובים, נאמר, שהם רואים את עצמם כסוציאליסטים, אבל אינם מצטרפים לשום אסכולה סוציאליסטית קיימת, ורק בארץ־ישראל יצטרכו להחליט אל מי להצטרף. הם סברו, שהמיבנה הכלכלי העתיד של היהודים בארץ־ישראל ונטייתם הנפשית (הפסיכיקה) של היהודים, יכולים ליצור אסכולה סוציאליסטית חדשה בהתאם לתנאים החדשים.

"צעירי ציון" בדובוסארי ציינו בהחלטותיהם את חשיבות חינוכם של היהודים בגולה. הם הדגישו, כי השפה העברית, ולא יידיש, היא המשקפת את כל נטיותיו הנפשיות של העם היהודי [182].

תנועת "צעירי ציון" הלכה וקיבלה צורה מאורגנת יותר. בראשית ספטמבר 1906 התקיימה בקישינוב ועידה גלילית ראשונה של אגודות "צעירי ציון". היא דנה בתכנית ובדרכי הפעולה של הארגון [183].

בקונגרס הציוני השמיני (1907) ייצג יוסף שפרינצק את "צעירי ציון" מקישינוב. בזמן הקונגרס באו לידי התקרבות "צעירי ציון" ו"הפועל הצעיר" בארץ ישראל, התקרבות שהביאה לידי שיתוף פעולה.

הסתדרות "צעירי ציון" המשיכה להיות פעילה בביסאראביה. היתה עורכת הרצאות — אחד המרצים היה חיים גרינברג — אסיפות של חברים, אסיפות לזכר הרצל בימי כ' בתמוז. כן היתה אוספת כספים למען הקק"ל ומפיצה ספרות ציונית. בשנת 1906 ניגשו "צעירי ציון" בקישינוב להוצאת חוברות ביידיש בשם "אונזער וואָרט" ("דברנו"). חוברת א' דנה בנושא "צום 'קריזיס' אין דער ציוניסטישער באַוועגונג" ("ה'משבר' בתנועה הציונית").

קבוצת יוצאי בסרביה בני העליה ה־2
מימין לשמאל: יעקב אפטר, עדה מימון, יוסף ברץ, יוסף שפרינצצק, חיים גרינברג

ד. "התחיה"

נוער ציוני דמוקראטי ומתקדם התרכז באגודות "התחיה", שנפוצו בכל רחבי רוסיה. ביחוד היו פעילים חברי "התחיה" בפינסק. ביוני 1906 כינסו ועידה של הנוער הציוני במדינה וקמה הסתדרות ארצית "התחיה". אגודת "צעירי ציון" מגליל ביסאראביה־ווהלין־פודוליה, שקיבלו את התכנית לפי נוסח קישינוב, לא השתתפו בוועידה. בכרוז של "התחיה", שנכתב לפני הוועידה, נאמר, שאגודות "צעירי ציון" מדרום־רוסיה הסכימו להשתתף בוועידה. בכרוז המדובר מעלים חברי "התחיה" את עיקר פעולתם: לעסוק רק בענינים יהודיים ולא בעניני הלכה וקידמה בכללם. מתפקידה של הסתדרות זו: לנהל מאבק רעיוני עם כל הזרמים בציונות, הנקראים "פועלי ציון", שבתכניתם מוחלף היסוד הלאומי באיזה תחליף, — במלחמת מעמדות. אנשי "התחיה" ראו בציונות תנועה לאומית ועממית והתנגדו לתפיסתה כאמצעי לפרולטאריזאציה של המוני היהודים.

בתכנית שניסחו אנשי "התחיה" נאמר: בהגשמת הציונות מעונינות כל השכבות של העם היהודי, ונושאי התנועה הם כל

היסודות הבריאים שלו; חלוץ התנועה הוא הנוער בעל ההכרה הלאומית, הבא מכל השכבות של העם. "התחיה" שאפה לאחד את הנוער היהודי לשם עליה מידית לארץ־ישראל. מההסתדרות הציונית הכללית דרשו, שתנהל את פעולותיה ברוח דמוקראטית ותספק דרישות פרוגרסיביות של המוני העם. סיסמת "התחיה" היתה: "כל היסודות המתקדמים־דמוקראטיים של העם היהודי התאחדו", או בקיצור: "יהודי כל הארצות התאחדו!".

הסתדרות "התחיה" באה בימי הקונגרס הציוני השמיני (1907) במגע עם "הפועל הצעיר" ועם "צעירי ציון". המטרה היתה: לאחד את הנוער הציוני, כדי שישמש חלוץ העליה לארץ.

"התחיה" היתה פעילה בקרב תלמידי בתי־הספר. ביזמתם של התלמידים באודיסה ובקישינוב הוקמה בפברואר 1908 "לשכה מאחדת של תלמידים ציונים". לשכה זו התקשרה עם אגודות התלמידים הציונים במדינה וכינסה בחודש יוני ועידה באחת מערי הדרום. מלבד התלמידים השתתפו בה גם באי־כוח ההסתדרות הציונית ברוסיה ובאי־כוח "התחיה". הוחלט בה, שאיגוד התלמידים הציונים יהיה כפוף להסתדרות הציונית ברוסיה [184].

ה. ביל"ו החדש

אחרי הקונגרס הציוני השביעי נסתמנה דרך חדשה בפעולות ההסתדרות הציונית, דרך העבודה המעשית בארץ־ישראל. לשם כך ביקשה ההסתדרות הציונית להקים קבוצות צעירים, שיהיו מוכנים בכל עת לעליה, כדי לעבוד שם כפועלים חקלאיים, בעלי־מלאכה, מורים וכדומה. ציונים צעירים באודיסה יזמו הקמת ארגון בשם "ביל"ו החדש". ד"ר יוסף ספיר, מורשה הגליל הדרומי־מערבי, שכלל לפי החלטת המורשים בסתיו 1906 את פלכי חרסון, ביסאראביה ועוד, הושיט להם את מלוא עזרתו. לפי הצעת־התכנית להסתדרות זו יהיו חבריה צעירים רווקים, בגיל לא פחות מ־18, שיתחייבו לעלות לארץ ברגע שיידרשו לכך. עד לעלייתם יהיה עליהם ללמוד עברית וערבית וכן איזו מלאכה. אחרי עלייתם עליהם לעבוד בארץ שנתיים בקבוצות או כיחידים ולהישאר רווקים בפרק־זמן זה.

"ביל"ו החדש" פירסם כרוז אל הנוער. השיבו עליו 400 איש. בסוף 1906 התקיימה באודיסה ועידת הארגון. השתתפו בה נציגים מכל קצווי המדינה, לרבות ביסאראביה (מראָזינה). דובר בה על הכשרת החברים־העולים במקצועם. הוחלט, שכל חבר חייב לעלות לארץ לפי דרישת הוועד הגלילי.

המושבות היהודיות בביסאראביה נתנו מקום להכשרת החלוצים — חברי "ביל"ו החדש" — לעבודה חקלאית. במיוחד היה פעיל בכך מנדל דוידזון מדומברובאָן, המושבה היהודית הגדולה ביותר באיזור. בחדשי האביב היה שם מקום לחמישים־ששים חלוצים. מספר הצעירים, שעברו את ההכשרה ועלו לארץ, לא היה רב. הארגון "ביל"ו החדש" לא נעשה לתנועה חלוצית רחבה ובמשך הזמן הלך ושקע [185].

קבוצת חברי צעירי ציון בקישינוב. יושבים (מימין לשמאל): 1. אהרן שץ, 2. יצחק זילברמן (כספי), 3. רזניק, 4. חיים שורר, 5. יעקב אפטר. עומדים: 1. אברהם פאלביץ, 2. מיכאל שורר.

36. ה"בונד" לוחם בתנועה הציונית

מלבד ההגבלות והרדיפות מבחוץ קמו לתנועה הציונית מפריעים מבפנים. בשנות השביתות וההפגנות התחיל חלק מאנשי המפלגה הסוציאל־דמוקראטית היהודית "בונד" לנהוג באלימות נגד יריביהם ברחוב היהודים. על הפרעות כאלה מספר אברהם בורסוצקי, יושב־ראש אגודת הציונים באורהיוב, למנחם־מנדל אוסישקין במכתבו מיום 2 במאי 1905 : "יחס הבונדיסטים ובעלי הסו"ד (סוציאל־דמוקראטים) להציונים קיבל בזמן האחרון צורה חוליגאנית ממש. הראשונים ישתמשו בכל האמצעים המגונים להפר את אסיפותינו, וכאשר ערכנו אסיפתנו בא' דחוה"מ פסח באחד מבתי התפילה, שברו את החלונות ועשו מהפכה בבית־התפילה. בית־התפילה היה מלא מפה לפה, בין הנאספים היו נשים רבות וילדים. הדוגלים בשם החופש הקימו שערוריה גדולה עד כי הרוב הגדול קפץ דרך החלונות. באורח פלא לא קרו אסונות באדם, מלבד שתי נשים שהפילו, שריטות קלות וקריעת בגדים. מראה בית־התפילה היה ככל אלה, אשר ראיתים בקישינוב אחרי הפרעות. רבש"ע ! האם מאנשים כאלה ניוושע ? ההם יביאו לנו את החופש ? באונס ובאגרוף יתפוצו לדכא את הציונות, ולא במלחמת הדעות. אחרי המעשה המגונה הזה הביאו

להם מטיף, המדבר בבתי אנשים פרטיים ומחרף ומגדף את הציונים ואת היהדות כשונאי ישראל היותר פחותים ויאחזו את הצעירים ואת הצעירות ברשתם. גם הציונים אינם טומנים ידם בצלחתם ומדברים ומטיפים, אך נגדם צריך להילחם בכלי נשקם הם, ובידעי כי ברשותך נמצא לגיון שלם של נואמים ומטיפים מכל המינים, על כן אבקשך מאוד לשלוח לנו איזה נואם, אשר גם הוא יוכל להשתמש במארקס, ענגעלס, לעניין ועוד ; טוב מאוד לו היה זה 'פועל ציון', אך משלנו, כלומר 'ציוני ציון'".

רעייתו של אברהם בורסוצקי, פאני, שהיתה גם היא עסקנית ציונית פעילה, הוסיפה למכתבו של בעלה, שגם לדעתה נחוץ נואם ציוני מצוין, כדי להחליש את תעמולת הנואם הבונדאי. היא כתבה : "אינני תמימת דעים עם אישי על אודות הרושם העז, שהשאיר אחריו המטיף הסוציאלי. איננו יודע אף את אלפי ביתא של הציונות ודברי ימיה וגם תורתו הוא לא נתעכלה במעיו די צרכה... אך בתור אגיטאטור הנהו עושה נפלאות, והצד הזה בנאומיו אמנם פעל הרבה על השומעים. (יש) צורך באיזה מטיף ציוני צעיר, היודע את הטעאוריה שלהם בכל דקדוקיה ופרטיה" [186].

"צעירי־ציון" בקישינוב, 1906

שורה א' (מימין לשמאל):

1. יעקב אפטר — ת"א, המשביר המרכזי
2. בתיה טולמזסקיה — כעת בארגנטינה
3. אניה שרגורודסקיה (ת"א, ע"י פנת אלנבי סוקולובסקי)
4. משה פלדמן
6. אליקים פלדסמן (ת"א, רח' הר סיני 3, מפעל המול)
5. יוסף ברץ (דגניה)
7. זאב (וולוול) ויינשטוק

שורה ב':

8. אוריה פלדמן — (ת"א, בית מדרש למורות)
9. יוסף רבינוביץ (ירושלים, הסוכנות היהודית)
10. אוריה פריש — (ת"א, המשבר המרכזי)
11. חיים ויסאוצלר (ת"א, המשביר המרכזי)
12. רחל טולווזסקיה (ז"ל)
13. ישראל גורפינקל (ת"א)
14. ליפא גולדנפון
15. זאב (וולץ) גרובוקופאטל

לציונים היה קשה למצוא מקום לאסיפות. הגבאים של בתי־הכנסת לא נתנו להם לערוך שם אסיפות. על סף שנת תרס"ו, לקראת החגים, הלכו "ציוני ציון" בקאלאראש ושכרו בית, ששימש להם בית־כנסת. אגודת "מזרחי" באותה עיר, שגם לה חסר היה מקום לאסיפות, לא השתתפה בשכירת הבית [187].

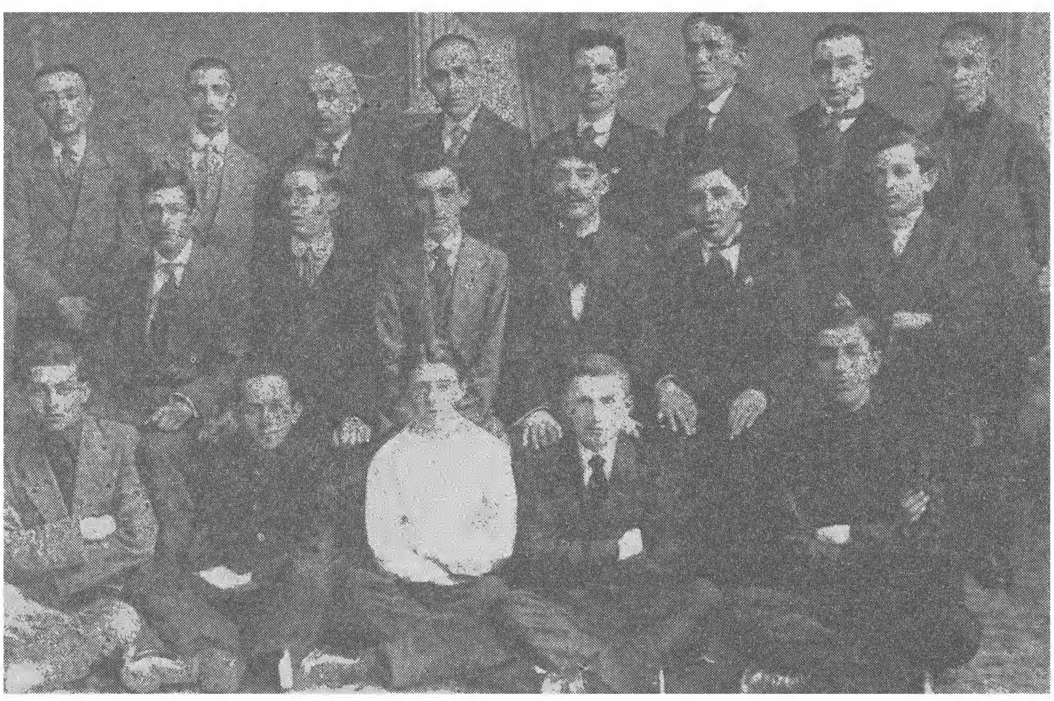
37. ההסתדרות הציונית — מפלגה במדינה

בהסתדרות הציונית ברוסיה התנהלו ויכוחים על "עבודת ההווה" בקהילות ישראל, על הקמת מפלגה, שתילחם על שוויון זכויות במדינה. העתונאים הציונים התכנסו וניסחו עקרונות ותכניות פעולה. בסוף 1906 התכנסה בהלסינגפורס ועידה של ציוני רוסיה ובה נתקבלו החלטות ברוח אותן הצעות. ד"ר ליאו כהן, ראש ציוני קישינוב, חיווה את דעתו בצורת "מכתב פרטי", שנתפרסם בשבועון הציוני ברוסית "כרוניקה של חיי היהודים" (1905, גל' 24). הכותב, שהכיר היטב את כל השכבות והזרמים בקרב העם הרוסי, טען, בדומה לדעותיו של ד"ר פינסקר במחברתו "אבטו־אֶמאנציפאציה", שגם אם יתנו ליהודים שוויון זכויות, יישאר השוויון על גבי הנייר, להלכה, ואילו יחסו של העם הרוסי ליהודים יישאר עוין. אמנם, הליבראלים דורשים שוויון זכויות לכל, בתוך זה גם ליהודים. אולם הם עושים זאת משום שהמשכילים היהודים דרושים להם במלחמתם זו, וברגע שלא יהיה צורך בהם, יזרקום בקלות. ד"ר ל. כהן היה משוכנע, שמצב היהודים לא ישתנה לטובה עם שינוי המשטר ברוסיה. לא תצמח להם איפוא כל תועלת מהשתתפותם בתנועת השיחרור של העם הרוסי. עליהם לדאוג לעתידם שלהם, ודבר זה אפשרי רק על־ידי השתחררותם מהגלות, רק על־ידי ארץ־ישראל [188].

ד"ר ל. כהן צירף מעשה להלכה ועלה לארץ באביב 1906. היה פעיל גם ביפו כרופא וכעסקן ציבורי. אולם אחרי שנה ומחצה חלה ונפטר בגיל 46 [189].

בקיץ 1906 התקיימה באודיסה ועידה של פעילים בהסתדרות הציונית. הוועידה התכנסה בלי בחירות, אלא לפי הזמנות, ביזמתם של מ. אוסישקין וד"ר ברנשטיין־כהן. לאחר מעשה לא הוכרה כוועידה רשמית של ההסתדרות הציונית ברוסיה. השתתפו בה גם אנשים מביסאראביה וקבוצות של "התחיה" ו"צעירי ציון". בוויכוח הודיע י. שפרינצאק בשם "צעירי ציון" בקישינוב, שהם בעד ועד מרכזי בעל תוקף־פעולה. אולם, בידעם את ההבדלים העקרוניים שבינם ובין ראשי הוועד המרכזי, יילחמו בתכנית ובטאקטיקה שלהם. י. שפרינצאק, שלום שווארץ וכן אחרים דרשו תמיכה בפעולות "ביל"ו החדש" וקבוצות נוער אחרות שהלכו והתארגנו. בוועידה נדונה השאלה, אם על ההסתדרות הציונית ללכת לבחירות ל"דומה" (אסיפת הנבחרים) כמפלגה, או לייסד מפלגה מיוחדת, שתייצג את המוני הציונים במדינה. אוסישקין, שפרינצאק וכן הרוב היו בעד הליכה לבחירות תחת דגל ההסתדרות הציונית [190].

בדצמבר אותה שנה התכנסה בהלסינגפורס אשר בפינלאנד הוועידה השלישית של ציוני רוסיה. בין 72 הצירים מ־56 ערים

"צעירי־ציון" בקישינוב (1911), צלום קבוצתי לעליתו של יעקב אפטר, בשורה השניה משמאל (3) יעקב אפטר

היו גם נציגים מביסאראביה: מקשינוב, אורהיוב ואקרמאן *. בין הצירים היה יוסף שפרינצאק. נציגי "התחיה" ו"צעירי ציון" ישבו בקבוצות משלהם. הוועידה קיבלה את דעותיהם של י. גרינבוים ואחרים, שעל ההסתדרות הציונית לפעול גם בגולה כמפלגה פוליטית. על־ידי החלטה זו הוקדשו כוחות רבים של הציונים ל"עבודת ההווה" בגולה. היא הביאה גם להחרפת יחסם של השלטונות לתנועה הציונית.

38. הציונים בפעולתם, תרס"ו—תרע"ד

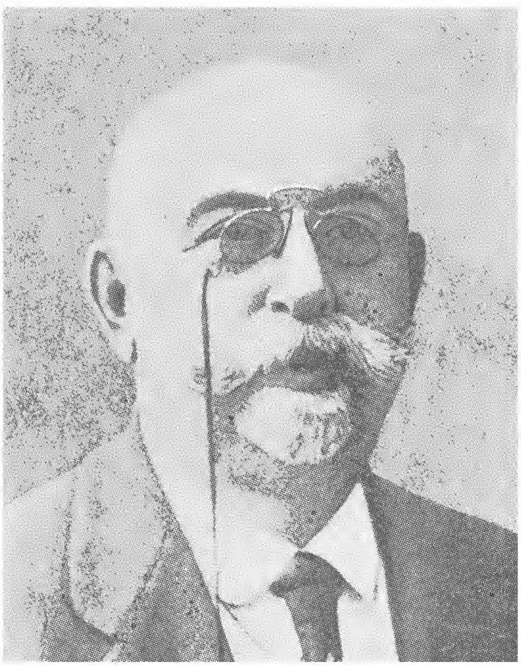
אחרי ועידת הלסינגפורס ועד מלחמת העולם הראשונה הצטמצמה התנועה הציונית בפלך בפעולות ארגון והסברה לא רבות ביותר: ייסוד בתי־ספר אחדים וספריות; תרומות למוסדות ציוניים ומוסדות בארץ־ישראל, כמו הקק"ל, "בצלאל"; הפצת שקלים ומניות של "גאולה" ו"חברת הכשרת הישוב"; נסיונות להקמת אגודות להתיישבות בארץ־ישראל. על צמצום היקפה של התנועה השפיעו הפרעות, דלדול ההמונים, פגעי־הטבע, כגון הבצורת, ההגירה, התנועה המהפכנית והרדיפות מצד השלטונות. הגירת עסקנים מקומיים חשובים, או עלייתם לארץ, גרמו לשיתוק פעולותיהם של אגודות במקום. התנועה המהפכניח משכה אחריה רבים מהנוער. בקרב ההמונים, בעיקר בקרב המעמד הבינוני, חזקה היתה השאיפה לציון, אבל חסרו כוחות משכילים לצורך ארגונם. פעולה חשובה נעשתה על־ידי המטיפים התעמלנים הציונים, שנשלחו על־ידי המרכז הציוני בווילנא, על־ידי מורשה הגליל, שישב באודיסה או על־ידי העסקנים הציוניים במקום. מורשה גליל אודיסה פיתח פעולה ענפה, קיים ועידות פלכיות, שלח תעמלנים, הפיץ חוברות בשם "ציוניסטישע קאפיקע ביבליאטעק" ("ספרית אגורה ציונית"). אולם התנועה נשארה בתחומים מצומצמים למדי.

מהתעמלנים, שעברו בערי ביסאראביה, יש לציין את א. כהן, בוקשטיין, א. קורן, י. ברגמן, ד"ר ב. צ. מוסינזון ובמיוחד את חיים גרינברג, יליד ביסאראביה, שהצטיין כנואם. הופעות המרצים־התעמלנים לא תמיד עברה בלי הפרעות מצד השלטונות. על מאסרו של ח. גרינברג באורהיוב בגלל אסיפה, שהתקיימה בבית פרטי, מספר לנו כתב משם בשבועון הציוני "ראזסבייט" מיום 3 במאי 1908 (גליון 17). לדבריו עמד ח. גרינברג להרצות שם על ביאליק, כלומר הרצאה על נושא ספרותי; כיוון שבגלל החגאות אי־אפשר היה להשיג רשיון להרצאה, הוא הסכים להרצות לפני קבוצת מכירים; כשנודע לנוער, שגרינברג מרצה בבית פרטי, בדירתו של ואסרמן, התפרץ לבית הזה בניגוד לרצון בעל־הבית; כעבור זמן קצר באה המשטרה ורשמה את כל הנוכחים, כמאה איש. גרינברג נעצר למחרת. בביתו של א. בורסוצקי, שאצלו התאכסן האורח, נערך חיפוש והוחרמו חוזרים וכרוזים, וכן ניירות של ח. גרינברג. הוא שוחרר מהמעצר רק כעבור ארבעה ימים. המשטרה תבעה לדין תשעה אנשים, כמארגני האסיפה. את האסיפות

* נציגי ביסאראביה היו: 1) אברהם בורסוצקי — אורהיוב, 2) מאיר סטארץ — אקרמאן, 3) אברהם ניסנבוים, 4) אוריה פלדמן, 5) יוסף שפרינצאק — קישינוב, 6) חיים גרינברג השתתף כציר מאודיסה, 7) אברהם־יצחק יאגולניצר (גולני) — כציר מדובוסארי.

הציוניות צריך היה איפוא להסוות בצורת הרצאות ספרותיות וכדומה. ביום השנה לפטירתו של ד"ר ליאו כהן התקיימה אסיפת־אזכרה בבית־הכנסת הגדול בקישינוב, ובה נאם ח. גרינברג [191]. אסיפות האזכרה להרצל בימי כ' בתמוז שימשו אסיפות הסברה ציוניות. מן העסקנים המקומיים, שנסעו ואירגנו בסביבתם, יש לציין את אברהם בורסוצקי ואת מנדל דוידזון.

מלבד הרצאות של נואמים־תעמלנים נערכו מפעם לפעם הרצאות של סופרים עברים ועסקנים ציוניים, שביקרו בביסאראביה. אגודת התלמידים "צעירי ציון" הקישינובית, למשל, הזמינה להרצאה את ד"ר יוסף קלוזנר מאודיסה. המרצה ריתק כשש־מאות שומעים, רובם תלמידים, במשך כשלוש שעות. אותה אגודת התלמידים וכן הסתדרות "צעירי ציון" הביעו למרצה תודה שהביא לידי התעוררות בחיים הציוניים במקום [192]. הסופר יעקב רבינוביץ התארח בקישינוב בימי חג השבועות תרס"ט ומטעם האגודה "נס ציונה" הירצה שתי הרצאות, אחת

על הספרות העברית ושניה על ארץ־ישראל [193]. בקישינוב הירצה גם ד"ר יהושע בוכמיל ואחרים [194]. לציוני קישינוב ובאֶנדאֶר ניתנה הזדמנות לשמוע הרצאות על המצב בארץ־ישראל מפי ד"ר י. ברנשטיין־כהן, שעלה לארץ בשנת 1907 ובא לרוסיה באוגוסט 1908 ואחר כך בראשית 1910. להרצאתו באוגוסט 1908 בקישינוב באו כארבע מאות איש. ד"ר י. ברנשטיין־כהן לא החזיק מעמד בארץ זמן רב, כי התייצב לצד הצעירים בפתח־תקווה ואחר־כך ביפו, ואילו השליטים במקומות אלה היו הזקנים. מנהיג ציוני רוסיה לפנים, לא מצא לעצמו בארץ־ישראל שדה־פעולה רחב וחזר לרוסיה. בראשית תרע"ב (11 בדצמבר 1911) נערכה לכבודו מסיבה, במלאות שלושים שנה לפעולתו הציבורית. באו אליה משלחות גם מחוץ לקישינוב

ונתקבלו הרבה מברקי ברכה מאנשים, מאגודות וממוסדות ברוסיה ובחוץ־לארץ. מ. שיינקין הגיע למסיבה מאורהיוב בשלוש בלילה. ציוני קישינוב הגישו לד״ר ברנשטיין־כהן מכתבי־ברכה. נציגי הציונים בקאלאראש ובאונגאָן באו לברכו [195].

הציונים דאגו לספריות ולבתי־ספר. אך לעתים קרובות נתקלו בהפרעות. באונגאָן, שומעים אנו בשנת תרס״ח, הפריע הרב. היו שם שני בתי־ספר לאומיים, אחד לבנים ואחד לבנות. הרב דרש, שיחבשו כובעים גם בזמן לימוד השפה הרוסית [196]. מבירמצ׳ה מודיעים בתרע״ב, כי המצב הכלכלי של 350 המשפחות הורע אחרי הפרעות. הנקודה המאירה היחידה בחיי העיירה הוא בית־הספר שבו לומדים ששים תלמיד בארבע מחלקות [197].

בשטח ההתרמה ראויה לציון פעולת הציונים בטארוטינה. בראשית תרס״ז (25 בנובמבר 1906) התקיימה שם אסיפת החייטים ובה הוחלט על מס־עצמי לטובת הקרן הקיימת לישראל (3 קופייקות מכל מעיל וכו׳). כעבור שבוע ימים עמדה להתקיים שם אסיפה של זבנים בבתי־המסחר לשם דיון במס־עצמי [198]. גם בקיליה הונהג מס־עצמי לטובת הקק״ל [199]. מהדו״ח של ד״ר י. צ׳לנוב, מורשה הקק״ל ברוסיה, מהשנים 1909/8 אנו למדים, כי בשנת 1908 תרמו יהודי ביסאראביה 1705 ובשנת 1909 — 1000 רובל. התרומות נתקבלו מעשרים וחמישה מקומות יישוב, בתוכם: קישינוב — 237;596 רובל, אונגאָן — 159;132, אקרמאן — 10;488, אורהיוב — 18;59, באַנדאָר — 119;16, נובוסאֶליץ — 43;55, פאֶרליץ — 24;48, קאַלאַראַש — 103;2, קומראַט — 41;40, קיליה — 109; 78 רובל [200].

בין הצירים מביסאראביה, שנבחרו לקונגרס הציוני השמיני (1907), היו ד״ר ליאו כהן ויוסף שפרינצאק. חיים גרינברג נסע כציר מרזינה לקונגרס התשיעי (1909).

39. השאיפה להתנחלות בארץ ישראל

נסיונות להקמת מושבה של עולי ביסאראביה נעשו גם מחוץ לתכנית ליישוב נפגעי הפרעות בקישינוב. בתרס״ד התארגנו בבאָנדאָר המישים משפחות צעירות, שהיה להן סכום של חמישים אלף רובל, לשם התיישבות בארץ. הרב שמעון שלמה ורטהיים, שהיה ציוני נלהב ופעל רבות בעירו למען התנועה, נסע מטעם קבוצה זו לפאריז, כדי להשתדל ולהשיג את עזרת יק״א להקמת המושבה. הרב עמד בקשרים עם לשכת המרכז של ״מזרחי״ בלידה, ואילו המרכז פנה בעניין התיישבות החמישים אל ד״ר הרצל. האחרון השיב, שיביא את ההצעה לפני מנהל באנק אפ״ק ביפו ז.ד. ליבונטין ויבקש את חוות דעתו [201].

בתרס״ו (1906) פנה מנדל דוידזון מדומברובאָן אל מ. דיזנגוף, שישב ביפו והיה נציג ״גאולה״, בשאלה אם אפשר להשיג על־ידו 2000 דונם אדמה בשביל קבוצת אנשים, הרוצים להתיישב, ואם אפשר יהיה לשלם בעד האדמה לשיעורין. דיזנגוף ענה, שאין נותנים את האדמה בתשלומים. כן ביקש האחרון פרטים: כמה כסף יש לאנשים, אם הם רוצים לעסוק במזרע או במטעים [202].

באונגאָן נוסדה אגודה בשם ״אחווה״ לשם התנחלות בארץ־ישראל. החברים לא היו אמידים. הם עשו מאמץ, כדי להשתתף ברכישת נחלה בארץ. אחד מראשי אגודה זו היה רבה של אונ־

קבוצת ציונים בבאנדאר (בסרביה) 1906

גאָן ר' יהודה־לייב פישמאן, שהצטרף ל"מזרחי" והיה מעסקניה החשובים. בחודש אב תר"ע ערכה המשטרה חיפוש בבית הרב, אבל פעולתו למען "אחווה" לא רפתה בשל כך. האגודה ביקשה לרכוש לה קרקעות, לשם נטיעת גן לכל חבר. רצתה לשלם בעד הקרקעות לשיעורין, במשך 6—10 שנים. באה בחליפת מכתבים עם אגודת "נטעים". הרב י. ל. פישמאן שאל את מ. אוסישקין, יושב־ראש הוועד האודיסאי של חובבי ציון, אם הוועד יוכל לעזור לאגודה "אחווה". לשם הגדלת אמצעיה היה בדעתו של ועד האגודה להגריל 10 דאָסאטינות אדמה בארץ־ישראל.

חברי האגודה באונגן החליטו, ודאי בהשפעת הרב י. ל. פישמאן, לקרוא את המושבה שלהם, העתידה לקום, על שמו של הרב צבי־הירש קאלישר ז"ל. בקשר לכך החליטו להוציא לאור ספר תולדות הרב הנ"ל והטילו את כתיבתו על הרב י. ל. פישמאן [203]. אולם ייסוד המושבה לא יצא לפועל. הרב י. ל. פישמאן (מימון) עלה לארץ בשנת תרע"ב כנציג המרכז העולמי של "המזרחי" ועסק בעיקר בעניני חינוך.

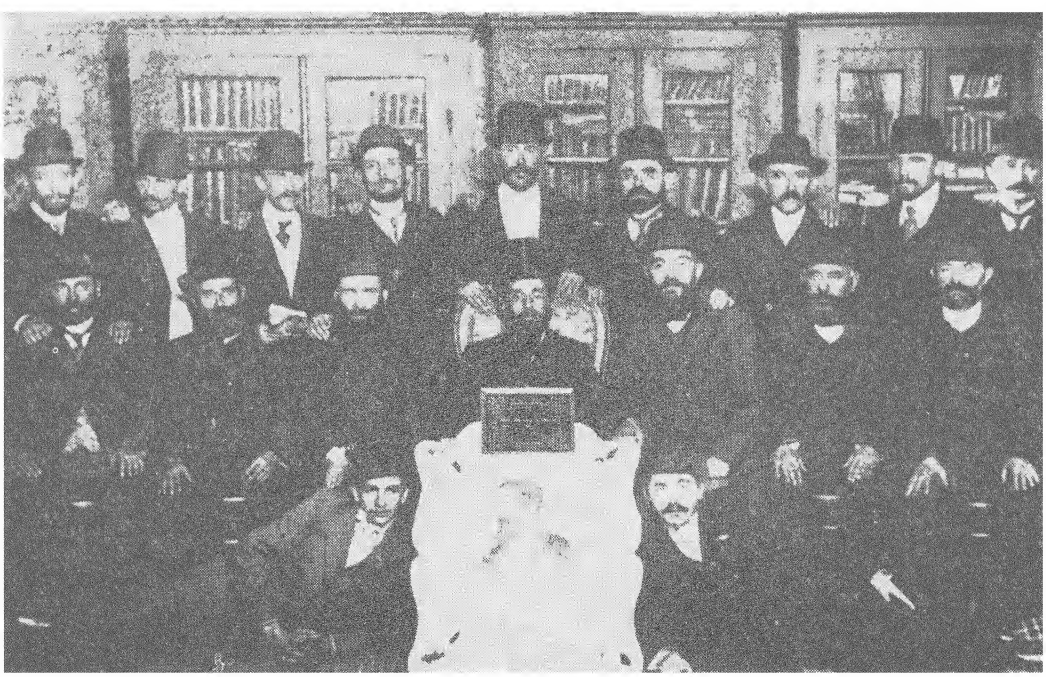
בהצעה לסדר הגרלה עממית לשם רכישת קרקעות בארץ־ישראל על־ידי הוועד האודיסאי של חובבי־ציון, יצא הרב ר' אברהם־יעקב ז'יטניק מנובוסאליץ ("העברי"). הציע להפיץ כל חודש 100,000 שטרי־גורל במחיר קטן, עשר קופייקות כל אחד. הזוכה יזכה בשטח אדמה, שמחירו 2,000 רובל. הרב א. י. ז'יטניק מוכן היה לארגן את פעולות "לשכת ההגרלה לקנין אדמה בארץ־ישראל", שתהיה בנובוסיליצה, שלא על מנת לקבל פרס [204].

הצעה זו, כמו רבות דומות, נשארה בגדר הצעה, המראה רק על שאיפה להגיע להתנחלות לא על־ידי תרומות ונדבות, אלא על בסיס מסחרי־עסקי.

השאיפה להגירה ולהתיישבות מחוץ לגבולות רוסיה היתה חזקה כל כך בביסאראביה, עד שהאנשים היו מוכנים ללכת להתיישבות בתורכיה גם מחוץ לארץ־ישראל. אנשי נובוסיליצה ובריצ'אן שלחו שלוחים לתורכיה בשנים 10—1911, והיה בדעתם להתיישב בקירבת קושטא. חברת יק"א הסכימה לעזור להם כזאת [205].

אגודה להתנחלות בארץ־ישראל בשם "נחלה" יסדו יהודי קישינוב בשנת 1914. כל חבר צריך היה לקבל מאה דונם אדמה, שארבעים מהם יינטעו במשותף [206]. את האדמה אמרו לרכוש בגליל, בין המושבות מצפה ופוריה.

מלחמת העולם שמה קץ לפעולה זו, כשם ששמה קץ לפעולות רבות של הציונים.

אגודה ציונית באונגאן לפני מלחמת העולם הראשונה עם הרב י. ל. הכהן מימון לפני עליתו ארצה

Къ еврейской учащейся молодежи.

Летучій листокъ № 2.

Два достоянья дала мнѣ судьба:
Жажду свободы и долю раба

Товарищи!

Годъ тому назадъ появилась въ средѣ учащихся наша группа, поставившая себѣ задачей пробужденіе сознанія и оформленіе мысли нашихъ школьныхъ товарищей

Мы выступили тогда съ воззваніемъ, въ которомъ мы взывали къ чувству долга еврейской учащейся молодежи передъ своимъ народомъ. Тогда мы, давъ анализъ еврейской дѣйствительности, указывая на роль интеллигенціи въ совершающемся процессѣ народнаго самоосвобожденія, говорили о великихъ и мучительныхъ, возможныхъ на пути народа, неудачахъ и пораженіяхъ

Мы говорили, что настрадавшееся еврейство, порывающееся къ свободѣ, натолкнувшись на чудовищныя препятствія, можетъ преисполниться глубокимъ отчаяніемъ. Чувство отчаянія и безсилія можетъ затуманить смотрящіе въ даль будущаго свѣтлые глаза, и новое горе ниже наклонитъ поднявшуюся было голову еврея.

Съ ужасомъ предчувствуя такъ часто повторяющіеся моменты паденія народныхъ силъ, мы звали молодую, полную порывовъ и свѣтлыхъ надеждъ, часть народа готовиться къ отпору надвигающейся губительной волны отчаянія. Мы требовали отъ интеллигентной молодежи, поднимающейся въ силу своего развитія вездѣ и повсюду надъ своей средой и своими личными интересами,—понять свою роль и быть въ періоды народнаго безсилія хранительницей его надеждъ и предвозвѣстницей новаго подъема

И именно въ такой моментъ, когда чувство безсилія и отчаянія охватило русское еврейство, мы снова являемся и категорически требуемъ отъ васъ то, что вы должны вашимъ братьямъ и сестрамъ, обезсиленнымъ въ борьбѣ неравной

Но передъ тѣмъ, какъ вы проникнитесь сознаніемъ своего долга и чувствомъ той чести, которой васъ даритъ судьба, передъ тѣмъ какъ вы рѣшите связать свою жизнь съ жизнью и судьбой народа, вы должны вдумчиво и пытливо отнестись къ послѣднимъ строкамъ его длинной исторіи Вы должны понять тѣ страницы, которыя говорятъ о свѣтлыхъ грезахъ и могучихъ порывахъ, о высокоподнятой, можетъ быть впервые въ голусѣ, головѣ еврея, о смѣлыхъ его словахъ и свободныхъ дѣйствіяхъ;—но которыя вмѣстѣ съ тѣмъ передаютъ потомству о томъ заколдованномъ кругѣ, въ которомъ мы находимся и понынѣ, о гибели и разгромѣ, о скорби безконечной, и глубокой обидѣ.

Живыя картины печальныхъ моментовъ народной жизни вамъ разскажутъ о чуждой, всегда по нашей головѣ ударяющей, силѣ и о нашемъ безсиліи, когда мы одиноки въ чужбинѣ. Вы почувствуете вѣковое проклятіе «голуса», вновь прогремѣвшее надъ еврейскимъ гетто, и вы увидете бездну, озаренную зловѣщимъ заревомъ.

Вы многое узнаете и многое поймете.

Полной историческаго смысла будетъ для васъ глава о Россійской Революціи и ея отраженіе на еврейской улицѣ.

Столѣтіями лежала Россія окровавленной въ цѣпяхъ, столѣтіями находилась она въ мучительномъ рабствѣ И судьба наша связала 5 милліоновъ нашего народа съ судьбой страны этой во всѣхъ ея переживаніяхъ.

И не было болѣе позорной жизни на всемъ пути странствованія народа нашего, чѣмъ въ этой странѣ!

Но среди безпросвѣтной ночи, царящей надъ Россией зардѣли лучи свободы.

И когда всѣ творческія силы страны слились воедино для общей борьбы за новый укладъ жизни, когда задыхавшіяся народности всю мощь своего генія направили на борьбу противъ общаго врага—тогда и еврейскій народъ ринулся въ борьбу—въ борьбу, пропитанную глубиной вѣковыхъ страданій и позорной неволи.

Завѣтной мечтой, личной и народной свободной самодѣятельности, озарялась эта борьба.

Но жертва старой, до революціонной Россіи, черезчуръ дорого поплатилась во время паденія послѣдней Кровавымъ кошмаромъ, будящимъ страшное прошлое, отравляющимъ минуты настоящаго и набрасывающимъ тѣнь на будущее, останутся тѣ великіе дни, когда по-

אל הנוער היהודי הלומד! *

עלון מס׳ 2

שני חבלים לי מינה הגורל!
צמא החירות ומנת עבד אומלל.

חברים,

לפני שנה הופיע בקרב הנוער הלומד החוג שלנו, אשר שם לו למטרה לעורר את ההכרה ולעצב את המחשבה בקרב חברינו לבית־הספר.

פנינו אז בקריאה אל הנוער היהודי הלומד ולרגש־החובה שלו לגבי האומה. ניתחנו את המציאות בה נמצאים היהודים והצבענו על תפקידה של האינטליגנציה בתהליך שיחרורו העצמי של העם; הראינו על כשלונות ותבוסות מכאיבים העלולים לעמוד בדרכנו.

אמרנו: היהדות הסובלת החותרת לקראת שיחרורה, עלולה להיתקל בדרכה במכשולים איומים ולהגיע לידי יאוש עמוק. רגש האכזבה וחוסר האונים עלולים להאפיל את עינינו הנשואות לעתיד המזהיר; וצרה חדשה עלולה שוב לגרום לידי הרכנת ראשו המורם של היהודי.

מתוך חרדה להישנות הזמנים של דלדול כוחות העם קראנו לדור הצעיר, הדרוך והחדור תקווה ואמונה, להתכונן להדיפת

* מרוסית: דוד ויניצקי.

лучила свое формальное признание возрождающаяся Россія.

Но ужасъ и горе не подавили порыва народа. Слишкомъ глубока была вѣра, сильна была воля, и пробужденныя силы, долго лежавшія въ снѣ летаргическомъ, не поддались напору. И когда Россія впервые съ восторгомъ встрѣчала своихъ смѣлыхъ и свободныхъ избранниковъ, —чудилось, что народъ уже переродился и выросъ до великихъ основъ прогресса и свободы. Но рѣзкимъ диссонансомъ въ отвѣтъ на наши упованія ворвался кровавый Бѣлостокъ со стороны старой Россіи, и полная утайка нашихъ интересовъ со стороны молодой. И здѣсь-то появились первые симптомы нашего безсилія. Потомъ пришла вторая дума—революціоннаго большинства, и вмѣстѣ съ тѣмъ дума, прошедшая при явномъ грабежѣ нашихъ интересовъ и правъ еврейскаго представительства—грабежѣ, добычу котораго всѣ между собою раздѣлили. За бортомъ второй думы и вмѣстѣ съ тѣмъ политической жизни страны оказалось еврейство. Борцы демократіи и равенства—фактическіе тогда хозяева положенія—не захотѣли уступить намъ ни единаго мѣста.

«Чужіе»—пронеслось по еврейскому гетто, и порвались народныя струны.

Безсильные подъ ярмомъ крѣпостничества мы все таки наше лучшее на борьбу отдали. Когда же оно пошатнулось и при нашемъ усиліи свободное и смѣлое воцарилось, мы опять въ тѣни остались.

Вѣчно, вѣчно орудіемъ воли чужой.

Но послѣ всего, вѣря въ побѣду сознанія общности нуждъ и необходимой взаимной поддержки всей рвущейся къ обновленію Россіи, мы связали съ послѣдней торжество нашей правды.

Но тутъ разразилось приближавшееся роковое!

Штурму русской революціи не удалось еще сломить твердыню крѣпостничества. Первый прибой народнаго возмущенія не былъ такъ гнѣвенъ и могучъ, чтобы окончательно стереть все старое и гнетущее.

И опять наступило въ Россіи затишье. Остановился народъ, напиравшій на тысячелѣтнюю стѣну и, затаивъ злобу, великанъ уступилъ, чтобы вновь съ сокрушающей силой броситься ко второму и послѣднему штурму.

И снова торжество реакціи. Полный разгулъ всѣхъ черныхъ силъ ея. И снова народъ нашъ увидѣлъ себя безпомощнымъ передъ надвигающейся грозой.

Подъ гнетомъ реакціи—сквозь муки и страданія революціи и нанесенныхъ ею обидъ мы очутились снова лицомъ къ лицу со старымъ заклятымъ врагомъ. А кругомъ торжество всколыхнувшихся черныхъ страстей въ невѣжествѣ погрязшаго народа.

Пошатнулась вѣра, разбились надежды и въ глубокомъ уныніи и отчаяніи потонула еврейская улица.

Вся глубина еврейской трагедіи вылилась въ послѣдней главѣ народной лѣтописи въ чужбинѣ.

Окруженные атмосферой послѣднихъ событій нашей народной жизни, содрогаясь вскрывшимися передъ вами ранами народа и проникнувшись глубокимъ содержаніемъ его отчаянія,—душа ваша наполнится могучимъ желаніемъ разрушенія того заколдованнаго круга, который такъ ярко далъ себѣ чувствовать за послѣдніе годы. И въ страстныхъ поискахъ выхода вы навѣрное попытаетесь въ самой жизни нашей найти отвѣтъ. И тогда вы невольно натолкнетесь на одно изъ замѣтныхъ явленій послѣдняго десятилѣтія. Ваше вниманіе будетъ приковано позиціей того движенія, къ которому принадлежитъ наша группа. Мы говоримъ о позиціи сіонизма на еврейской улицѣ до и въ самый періодъ разгара россійской революціи.

Сіонизмъ еще до печальныхъ уроковъ послѣдующей дѣйствительности ясно опредѣлилъ всю сущность нашей ненормальности, заключающейся въ полной подчиненности всей нашей жизни внѣшнимъ силамъ, регулирующимъ ее.

О логическомъ выводѣ, о созиданіи нормальныхъ условій для полной автономной самодѣятельности говоритъ сіонизмъ народу.

Къ широкой организаціи своихъ силъ, къ свободѣ духа, проявленію энергіи и усиленной подготовкѣ Палестины, будущаго центра еврейской автономіи сіонизмъ народъ призывалъ.

Но строй старой Россіи подавлялъ свободное проявленіе силъ. Безправіе, нужда и забитость тормозили поступательный ходъ народнаго дѣла.

Оформивъ тогда нужды еврейства, опредѣливъ его требованія, какъ неотъемлемую часть демократическаго уклада Россіи—сіонизмъ выдвинулъ параллельно съ дѣятельностью въ Палестинѣ лозунги борьбы за еврейскія національныя права—лозунги, ставшіе руководящими для широкихъ массъ еврейства.

Но безпощадная дѣйствительность и Пиррова побѣда силъ старой Россіи низвели значеніе этихъ лозунговъ пока на ничто.

И это «пока» было роковой причиной сомнѣнія народа въ своихъ силахъ.

Но здѣсь-то явилось то реальное, но положительное, которое единственно сіонизмъ выдвигаетъ въ противовѣсъ пессимизму народа и его чувству безсилія.

Это то жизненное, то творческое, которое совершается вдали отъ діаспоры въ Палестинѣ, центрѣ тяжести сіонистскаго дѣла.

נחשול היאוש העומד להציף אותנו. הנוער האינטליגנטי, אשר בתוקף התפתחותו ידע בכל עת ובכל מקום להתרומם מעל לענייני החוג הצר שלו ומעל לענייניו הפרטיים, נתבע להכיר במשימה המוטלת עליו בשעות חרום, להיות נאמן לכיסופי עמו ונושא הבשורה לתנופה מחודשת.

ודווקא בשעה קשה זו, כשרגש היאוש תקף את היהדות הרוסית, אנו תובעים מכם שוב למלא חובתכם לאחינו ולאחיותינו העומדים ברפיון־ידים במאבק הבלתי־שווה.

אך עוד לפני שתיגמל בכם הכרת החובה יחד עם רגש הכבוד, לפני שתחליטו לקשר את חייכם בחיי האומה ובגורלה, מן הדין הוא להתבונן מתוך התעמקות וצימאון־דעת בפרקים האחרונים של ההיסטוריה הארוכה שלנו. עליכם להגות בפרקים אלה, המקפלים בתוכם חלומות כה יפים, מעשים נועזים, המספרים אולי בפעם הראשונה בשנות גלותנו — על הזדקפות ראשו של היהודי, על מידברותיו הנשגבות וחופש פעולתו. ויחד עם זאת הם מגלים לדורות הבאים את מעגל־הקסמים, שבו אנו נתונים גם כיום, מעגל של החורבן והאבדון, העצב האינסופי והעלבון המעמיק.

התמונות העגומות שבחיי אומתנו יספרו לכם על המהומות הכבדות, שאויבינו מנחיתים מפעם לפעם על ראשינו, על אזלת־ידנו בשל היותנו עם לבדד ישכון בנכר, תחושו את קללת הנצח של הגלות המרחפת שוב מעל לגיטו היהודי, את התהום הפעורה לנגדנו.

פרשת המהפיכה הרוסית והשפעתה על הרחוב היהודי תשמש

Тамъ въ Палестинѣ процессъ жизни не прерывался. Нарождались новыя формы, новые звуки и живая рѣчь.

Оживленіе страны, нарожденіе труда, созданіе среды еврейской открываютъ широкіе горизонты народнаго творчества, оживляющіе уставшія части народа и манящіе силы его.

Вырисовываются туманные контуры здоровой народной самодѣятельности. Постепенно при безпрерывныхъ препятствіяхъ созидается свободный и родной очагъ для народа всегда, вездѣ и повсюду чуждаго.

Глубокое пониманіе великаго акта, совершающагося въ Палестинѣ откроетъ вамъ перспективы, откуда вы будете черпать то вдохновеніе и тѣ слова утѣшенія, съ которыми вы явитесь на еврейскую улицу и развѣете ея отчаяніе.

И найдя выходъ, понявъ его, пересиливъ обуревающую васъ боль,—вы трезвыми глазами осмотритесь вокругъ. Сквозь черную ночь, надвигающуюся вновь на Россію, почувствуете наступленіе той сокрушающей силы, которая должна ввести въ Россіи царство абсолютной свободы для всѣхъ и всякаго. Нужды Россіи растутъ и будутъ расти, силы будутъ развиваться и проснится сознаніе широкихъ массъ великой страны.

Народъ нашъ, черпая силы въ томъ счастливомъ выходѣ, который сулитъ возрождающаяся при содѣйствіи его Палестина, снова одухотворится, наберется силъ, и въ союзѣ со всей сознательной Россіей онъ пойдетъ, поборетъ врага, побѣдитъ его и водворитъ новый порядокъ для всѣхъ и себя—порядокъ, при которомъ довершится строительство нашей возрождающейся отчизны.

Товарищи! Мы знаемъ, мы прекрасно сознаемъ какъ трудно вамъ будетъ понять горе, надежды и чаянія народа нашего. Вамъ трудно будетъ ощутить ту боль и ярость, съ которой еврейство бросалось въ пламя революціи, то чувство обиды и злобы безсилія, которое доминируетъ теперь въ еврейской улицѣ. Наконецъ, вамъ не легко будетъ оцѣнить жизнерадостные юные побѣги молодой Палестины.

Мы это сознаемъ. Но не ваша вина это.

Васъ отравила лишила чуткости та русификаторская школа, которую вы проходили и нынѣ проходите—школа народа чужого и всесильнаго.

Во время реакціи она душила ваше чувство еврейское. Во время прогресса она его подавляетъ и поглощаетъ. Связь ваша съ еврейской улицей, домомъ и средой родимой въ корнѣ подрывается. Ваши юныя чувства и порывы калѣчатся и вамъ чуждое вѣками насильно навязывается.

И чужие вы себѣ и другимъ.

И нѣтъ того цѣльнаго чувства, которое обуреваетъ свободнаго финна, армянина, никогда не разрывающая тѣсной связи между абсолютной свободой трудящихся и освобожденіемъ естественныхъ чертъ народнаго генія.

Эту трагедію духа, которую вы еще не сознаете, но которую многіе пережили и вамъ пережить придется, сіонизмъ давно ярко освѣтилъ. На свободную еврейскую школу, первые ростки которой уже показываются въ Палестинѣ, онъ указалъ какъ на полный отвѣтъ.

Тамъ, въ своей средѣ юная жизнь, основы нашей свободы, развивается.

Но указывая путь въ Палестину чрезъ организацію народныхъ силъ, мы параллельно съ этимъ указываемъ на необходимость организаціи народнаго духа здѣсь-же въ діаспорѣ—понимая подъ этимъ первые шаги къ созиданію свободной народной школы. Выдвинутое требованіе—право на народную школу,—ставшее лозунгомъ всѣхъ національныхъ элементовъ было встрѣчено восторженно еврейской массой. Столь велика и жгуча потребность эта! Этотъ лозунгъ, однако, не нашелъ должной формы выраженія съ трибуны свободной Россіи. Поднялъ было этотъ вопросъ еврей во второй думѣ, но самъ—искалеченный питомецъ ассимиляторской русской школы—соц.-дем. докторъ Мандельбергъ не проникся глубиной проблемы и той великой роли, которая выпала бы на его долю, если бы онъ сталъ трибуномъ широкихъ еврейскихъ массъ, глашатаемъ ихъ духовной нужды. Вмѣсто гордаго требованія еврейской школы для народа, онъ еле-еле залепеталъ о какомъ-то насиліи, выражающимся въ запретѣ изученія въ хедерахъ русскаго языка.

Характерный указатель плодовъ воспитанія русской школы и ея вліянія на еврейскую интеллигенцію!..

Вмѣстѣ съ побѣдой реакціи нельзя ожидать скораго удовлетворенія требованій правъ на народную школу. Не апеллировать же намъ къ фальсификаціи народнаго представительства въ лицѣ 3-ей думы! Не взывать же намъ къ крѣпостникамъ—помѣщикамъ и чиновникамъ, занявшимъ мѣсто народныхъ избранниковъ; и не къ правительству, идеологами котораго являются обрусители Суворинъ и Меньшиковъ вкупѣ съ измѣнникомъ Гурляндомъ.

Дѣло народной школы тѣсно связано съ дѣломъ обновленія Россіи и это—дѣло будущаго.

Но до побѣды демократіи, до удовлетворенія требованія правъ на народную школу должна быть создана національная атмосфера культурнаго воздѣйствія, самообразованіе внѣ стѣнъ школы по линіи проблемъ еврейской жизни должно стать общимъ лозунгомъ еврейской учащейся молодежи.

לכם בבואה נכונה של המתרחש. מאות בשנים התבוססה רוסיה המשועבדת בדמיה, וגורלם של חמישה מיליונים מבני עמנו היה קשור בגורלה של ארץ זו ובכל אשר עבר עליה. חיים מחפירים יותר מאשר בארץ זו לא היו לנו בדרך כל גלותנו, עד אשר אורות החופש הבקיעו סוף־סוף את האפילה ששררה ברוסיה.

ומשהתאחדו הכוחות היוצרים שבמדינה והתלכדו לשם מאבק על אורח חיים חדש; ומשגויסה כל עצמתם הרוחנית של הלאומים הנדכאים למלחמה באוייב המשותף — נחלץ גם העם היהודי, רווי־סבל ושיעבוד מחפיר של מאות בשנים, והצטרף למחנה הלוחמים.

תקוות־עד היא שעודדה את הלוחמים והקרינה את דרכם של המתנדבים בעם למלחמה זו.

אך "קרבן־התמיד" של רוסיה הישנה מלפני המהפיכה שילם מחיר יקר גם עם תבוסתה. הימים הגדולים, בהם זכתה רוסיה להתנער ולקום לתחייה, מלווים היו סיוטים רוויי־דם, שהזכירו לנו את העבר האיום, הרעילו את רגשות השמחה בהווה והטילו צל על העתיד.

אך לא היה בידי החרדה והיגון לעקור מלבו של העם את שאיפתו. האמונה השתרשה עמוק בלבו, רצונו התחשל וכוחותיו הנעורים. שהיו נתונים עד כה בתרדמה, לא הוכרעו.

לראשונה קיבלה רוסיה בהערצה את פני לוחמי החופש

Глубокое знакомство съ еврейской жизнью въ ея прошломъ, съ литературой народа и его поэзіей уяснитъ вамъ духъ его. Изученіе его положенія въ настоящемъ, его экономической нужды,—причинъ широкаго разлива эмиграціонныхъ волнъ—уяснитъ вамъ нужды народа. Широкое знакомство съ Палестиной укажетъ вамъ схему еврейскаго будущаго.

Это будетъ замѣной того воспитанія, котораго не даетъ и не дастъ вамъ русская школа. Вліяніе молодежи должно быть направлено на еврейское общественное мнѣніе для воздѣйствія къ постановкѣ воспитанія въ существующихъ уже учебныхъ заведеніяхъ на національныхъ основахъ. Такимъ путемъ откроется для васъ возможность тѣснаго общенія съ широкими массами и установится та связь, которая должна существовать между народомъ и его школой. Эта связь раскроетъ вамъ тайники народной души, гдѣ хранятся народныя силы.

И тогда—зная народъ, вы его поймете и всецѣло отдадитесь ему. Узрѣвъ свѣтлые горизонты будущаго, вы поставите своимъ долгомъ указывать народу на нихъ, вызвать подъемъ его силъ и повести его вновь на борьбу.

И это будетъ борьба еврейства, ищущаго исхода и нашедшаго выходъ изъ заколдованнаго круга.

Товарищи! Привѣтствуя васъ, какъ вновь появившіеся въ началѣ учебнаго года молодыя силы, мы обращаемся къ вамъ и требуемъ отъ васъ отозваться на нашъ призывъ. Мы хотимъ вѣрить, что вы проникнетесь серьезностью момента, величіемъ борьбы народа и его героизма, и грандіозностью ново-еврейскаго исхода.

Народъ—странникъ, народъ—скиталецъ, народъ—борецъ зоветъ своихъ сыновъ и гордое знамя свое имъ даетъ. Дайте возможность снова сказать народу, поникшему сѣдой головой:

Взгляни, толпой
Къ тебѣ твои вернулись дѣти.
Прими же ихъ и всей семьей
Ты къ сонму будущихъ столѣтій,
Чрезъ бездну мукъ, чрезъ цѣпь невзгодъ
Ступай впередъ!

Кишиневъ,
Ноябрь 1907

Кишиневскій Комитетъ
Цеире-Ціонской Организаціи Учащихся.

Просимъ напечатать въ Вашей уважаемой газетѣ отзывъ о нашемъ листкѣ

הנועזים, ונדמה היה, כאילו האומה נולדה מחדש והגיעה למדרגת התקדמות גבוהה. אך מאורע־הדמים בביאליסטוק הבליט את הסתירה בין התקווה והמציאות, הוכיח את היחס העויין מצד אוהדי המשטר הישן והתעלמות מהאינטרסים שלנו מצד רוסיה הצעירה והמתחדשת.

וכאן נתגלו לראשונה הסימנים של אזלת־ידנו. לאחר מכן באה פרשת ה"דומה" השניה, בה השתלט הרוב המהפכני אגב התעלמות מהאינטרסים שלנו ומזכויותינו האזרחיות. נהיינו לביזה ולשוד בידי כל המפלגות, והקיבוץ היהודי נשאר מחוץ ל"דומה" והחיים הפוליטיים במדינה. לוחמי הדמוקרטיה ושוויון הזכויות — אשר למעשה השתלטו על המצב — לא רצו לזכותנו אף במקום אחד.

"זרים" — הועבר הקול בגיטו היהודי, ומיתרי כינורנו פקעו.

ואף בהיותנו מדולדלים תחת עול השיעבוד, הוספנו להקריב ממיטב כוחותינו במלחמה למיגורו. ומשנתערער שוב משטר השיעבוד — בחלקו הודות למאמצינו אנו — והשתררו החופש והעזה, שוב נשארנו בצל.

זוהי מנת חלקנו מאז ומתמיד: מכשיר בידי אחרים ועושי־רצונם.

אך לאחר כל אלה, מכוח אמונתנו בנצחון והכרת הכורח בסיוע הדדי של כל עמי רוסיה החותרים לקידום והתחדשות, עודדתנו התקווה, כי גם צדקנו יופיע לאור.

אולם כאן התרחש במפתיע משהו גורלי. כוחות המחץ של המהפכה לא היה בהם כדי למגר את משטר השיעבוד; הסתערות־המרי הראשונה לא היתה עזה ביותר כדי למחות את המשטר הישן, משטר הדיכוי. שוב נשתרר השקט ברוסיה, והעם לא יסף להרוס את הקיר האטום משנות אלף. הענק ויתר הפעם והסתלק אגב נטירת האיבה והרוגז, על מנת להסתער שנית, לאחרונה, בכוחות־מחץ מוגברים.

ושוב חגגה הריאקציה את נצחונה. כוחות החשיכה החלו להתפרע מחדש, ועמנו ניצב מול הסערה המתחוללת באזלת־יד.

מעוני הריאקציה ונעלבי המהפיכה, הועמדנו שוב פנים אל פנים מול אויבנו הישן והנצחי. ומסביב — תרועת נצחונם של יצרים אפלים, שהשתוללו בקרב העם השקוע בבערות.

נתערערה האמונה, אבדה התקווה, דיכאון ויאוש עמוק תקפו את הרחוב היהודי. כל עומק הטרגדיה היהודית נתקפל בפרק אחרון זה בתולדות עמנו בנכר.

אין ספק, כי בהיותנו מזועזעים מפצעי עמנו, שנתגלו לעינינו, וחדורי אכזבה נוראה נוכח אווירת השינאה, שנוצרה סביבנו לרגל המאורעות האחרונים — יחזק רצונכם להרוס את מעגל הקסמים בו הננו נתונים. בבקשת מוצא מן המיצר תנסו בוודאי למצוא את הפתרון בתוך תוכם של חיי עצמנו. בדרככם זו תיתקלו בתופעה בולטת של העשור האחרון, והיא — התנועה

הציונית, עליה נמנה גם החוג הרעיוני שלנו, ובעמדתה של התנועה ברחוב היהודי בימים שלפני המהפיכה ובשעת המה־פיכה.

כבר לפני הלקח המר מהמציאות בזמן האחרון הגדירה התנועה הציונית את מהותו של המצב הבלתי נורמלי — תלות מוחלטת של חיינו בגורמי־חוץ. היא הצביעה על המסקנה ההג־יונית שיש להסיק מכך, והיא — יצירת תנאים נורמליים לפעי־לות עצמאית מלאה, ארגון וליכוד הכוחות, חופש הרוח, גילוי מרץ ופעולת הכנה בארץ־ישראל — מרכז האוטונומיה היהודית בעתיד.

אולם המשטר הישן ברוסיה דיכא כל חופש פעולה. חוסר־זכויות, עוני ודיכאון בלמו את התקדמות עניינו. הציונות, בהעלותה את צרכיו של הקיבוץ היהודי ובנסחה את תביעותיו, כחלק בלתי נפרד מאורח החיים הדימוקרטי של רוסיה, הציגה, במקביל לפעולה בארץ־ישראל, סיסמאות למאבק היהודים למען זכויותיהם הלאומיות. אך עקב המציאות האכזרית ונצחון־הפירוס של המשטר הישן ברוסיה, ניטל לפי שעה כל ערכן של סיסמאות אלה.

וכאן נתגלה כל החיוב והמוחשי שבתכנית הציונית, מול היאוש והאין־אונים שתקפו את העם, והוא — חיי יצירה המתגשמים והולכים בארץ ישראל.

שם לא נקרע חוט היצירה של עמנו. נוצרו צורות חיים חד־שות, נשמעו צלילים חדשים ולשון חיה. תחיית הארץ, יצירת עבודה וכינון סביבה עברית פותחים לפנינו אפקים נרחבים ליצירת העם, מכניסים רוח חיה בלב הנחשלים ומעוררים את כוחותיו. אט־אט, על אף המכשולים המתמידים, הולך ונוצר מקלט לאומי חפשי לעמנו המפוזר.

הבנה מלאה והערכה נכונה של המעשה הגדול בארץ־ישראל יגלו בפניכם את הסיכויים לעתיד, והם מקורות השראה וניחו־מים, העשויים לפזר את רוח האכזבה שהשתררה ברחוב היהודי.

כשיתגלה לכם הפתרון לעתיד עמנו ותבינו למשמעותו, תוכלו להסתכל סביבכם בעיניים פקוחות, אגב התגברות על המרירות העצורה בנפשכם. מבעד לחשכת הלילה, שעטפה שוב את רוסיה, ניתן יהיה להבחין בעליית הכוחות האיתנים העשויים להקים ברוסיה את ממלכת החופש לכל. צרכיה של רוסיה גדלים והולכים, ובעתיד יעלו עוד יותר; כוחותיה יוסיפו להתפתח, ותגמל הכרת ההמון בארץ גדולה זו.

חברים! אנו יודעים ומכירים יפה, עד מה יקשה לכם להבין לרוחו של עמנו, לצערו ולתקוותו; כי ייבצר מכם לחוש את הכאב העצור בלב העם, את חמת־הזעם שתקף אותו שעה שהחליט לחרף את נפשו מול אש־המהפיכה; כי לא ניתן לכם לחוש בכל העומק של רגשות העלבון והמרירות על אזלת־היד השוררת כעת ברחוב היהודי. ולבסוף — לא קל יהיה לכם להעריך נכונה את חיוניותם של הניצנים הרכים בארץ־ישראל הצעירה.

בית־הספר של עם זר וגדול, הרוסיפיקציה האנוסה בעבר ובהווה היא היא שהרעילה את לבכם, עשתה אתכם נטולי־רגישות. הריאקציה בימי שלטונה — היא שהחניקה את הרגש היהודי, ובתקופת ההתקדמות — היא מדכאת ומבליעה אותו. מתערער הקשר ביניכם לבין הרחוב היהודי, לבין הבית היהודי ולבין הסביבה שלנו. נפגמים רגשות העלומים והלהט, אשר לזרא לכם משנות עולם. זרים אתם בעיני עצמכם ובעיני נטולים אתם אותה הרגשת שלימות האופפת את הפיני או את הארמיני — אותו קשר בלתי־מנותק שבין חירות גמורה לעמלים לבין שיחרור סגולות הנפש של האומה הטבועות בה.

הציונות נתנה מכבר את דעתה על טראגדיה רוחנית זו, נחלת רבים: היא הצביעה על הפתרון היחיד לבעייה זו, והוא — בית־הספר החפשי, השלם, אשר ניצניו הראשונים כבר נראו בארץ־ישראל. שם הולכים ומתפתחים חיים חדשים כבסיס לחירותנו.

בהצביענו על ארץ־ישראל כמטרה הסופית שלנו, המחייבת ליכוד כוחותיה של האומה מסביבה, אנו מעלים במקביל לזה את הכורח בליכוד כוחותיה הרוחניים של האומה כאן, בארץ גלותנו. כוונתנו בראש וראשונה להנחת אבן־יסוד לבית־ספר עברי חפשי.

דרישתנו זו — זכות לבית־ספר עממי משלנו — שהפכה סיסמה לכל החוגים הלאומיים, נתקבלה בהתלהבות על ידי המוני עמנו. לצערנו, לא מצאה סיסמה זו ביטויה הנכון מעל במתה של רוסיה המשוחררת. אמנם, אחד היהודים ניסה להע־לות שאלה זו ב"דומה" השנייה, אך בהיות הוא עצמו "נפש רצוצה", חניך בית־ספר רוסי מתבולל — הסוציאל־דימוקרט ד"ר מאנדלברג — נבצר ממנו לחדור לעומקה של בעייה זו ולא ניתן לו להבין את התפקיד הגדול שהגורל זימן לידו. אילו הפך שליח־צבור להמוני עמנו ותובע צרכיהם הרוחניים. במקום להעלות את הדרישה לבית־ספר עברי מתוך עמידה וגאווה לאומית התחיל מגמגם על מעין כפייה, המתבטאת באיסור לימוד השפה הרוסית ב"חדר" הישן שלנו. דוגמה אופיינית של פרי החינוך בבית־ספר רוסי והשפעתו על האינטליגנציה היהודית!...

עם נצחונה של הריאקציה אין לצפות בעתיד הקרוב למילוי הדרישה בדבר הזכות לבית־ספר משלנו. הן לא נתבע זאת מאת ה"דומה" השלישית המאפיינת את הסילוף בביאת־כוחו של העם! לא נפנה גם אל משעבדי האיכרים והפקידים, שתפשו את מקומותיהם של בחירי העם, ואף לא לממשלה, שהוגי רעיונותיה הם כופי־הרוסיפיקציה, סובורין ומנשיקוב, ממתיקי־סוד עם הבוגד גוריליאנד.

עניין בית־הספר משלנו כרוך בשאלת התחדשותה של רוסיה, והוא — בעייה לעתיד לבוא. עד לנצחונה של הדימוקרטיה ועד למילוי הדרישה על הזכות לבית־ספר משלנו, יש ליצור אווירה לאומית ולהפעיל לחץ רוחני. רכישת השכלה עצמית מחוץ לכתלי בית־הספר, בתחום הבעיות של חיינו היהודיים, צריכה להיות סיסמת־היום של הנוער היהודי הלומד.

היכרות עם חיי היהודים בעבר, הכרת ספרות עמנו ושירתו, תבהיר ותגלה לכם את רמתו המוסרית; חקירת מעמדו של עמנו בהווה וצרכיו הכלכליים, שהם המניעים העיקריים לגיאות נחשולי ההגירה, תגלה לפניכם את בעיית ההווה; רכישת ידיעות נרחבות על ארץ־ישראל תפרוש לפניכם את התכנית לעתיד.

זה יהיה מעין תחליף לחינוך שלא ניתן לכם, ואינו מסוגל להינתן, בבית־הספר הרוסי. על הנוער להטביע את חותמו על דעת־הקהל היהודית ולהשפיע, שסידורי החינוך בבית־הספר הקיימים יהיו מושתתים על יסודות לאומיים. באופן כזה תיווצר אפשרות למגע־ומשא הדוק עם המוני העם ולהקמת קשר אמיץ בין העם לבין בית־הספר שלו. אז ייגלו בפניכם

מסתרי נשמתו של העם והכוחות הרוחניים הטמונים בהם. עצמכם למענו. וכשתחזינה עיניכם באפקים המזהירים הנשק־
והיה כי תכירו את העם, תבינו אז לרוחו ותקדישו את פים מקרוב, תטילו על עצמכם להוכיח זאת לעם, לעורר את כוחותיו, לעודדו ולהנחותו לקרב.

זו תהיה מלחמת העם היהודי, המבקש לו מוצא ממעגל הקסמים, והוא אף ימצאהו.

חברים! בברכנו אתכם, הכוחות הצעירים שהופיעו בראשית שנת לימודים זו, אנו פונים אליכם בדרישה להיענות לקריאתנו. רוצים אנו להאמין, כי תשימו לבכם לרצינות המצב ותעריכו את קדושת מאבקו של העם, את הוד גבורתו, את עצמתה ורוב ערכה של יציאת־היהודים החדשה.

העם הנודד, העם המעונה, העם הלוחם, קורא לבניו, ובידם הוא מפקיד את דגלו. יינתן לנו להגיד שוב לעמנו המרכין את ראשו המכסיף:

״...רְאֵה בָנֶיךָ
אֵלֶיךָ שָׁבוּ בֶּהָמוֹן.
קַבֵּל אוֹתָם, וְלִקְרַאת חָזוֹן
דּוֹרוֹת יָבוֹאוּ, קוּם וָלֵכָה,
עַל פְּנֵי צוּקוֹת וְסֵבֶל־עַד
קָדִימָה צְעָד!״

(מנגינה עברית — לש. פרוג)

קישינוב, נובמבר 1907

הועד הקישינובי של אירגון הנוער הלומד ליד ״צעירי ציון״

*) נא לפרסם בעתונכם הנכבד הד לעלוננו זה.
(כתב־ידו של שפרינצאק).

הערות

פרק א

1 בהקדמה לספרו, שנכתבה ביום 1.3.1882.
2 על תנועה זו עיין בספרי "חיבת ציון ברומניה", הוצאת הספריה הציונית של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תשי"ח.
3 עיין במאמרו של מ. ל. ליליינבלום "גזל מתנות עניים" ב"המליץ" 1889, גל' 249.
4 על פעולותיו של ל. אוליפאנט, עיין בספרי הנ"ל, פרקים ו, ז, י.
5 ראזסבייט 1882, גל' 23, עמ' 876, כתבה מאקרמאן מיום 25 במאי.
6 המגיד 1882, גל' 20, כתבה מקישינוב מאת משה קירעה.
7 המליץ 1882, גל' 21, בהערת הארז.
8 ספר הזכרון של ועד חלוצי יסוד המעלה, בארכיון ז. ד. ליבונטין שבארכיון הציוני המרכזי, הפרוטוקולים ט"ז, כ—כ"ב, כ"ט. בפרוטוקולים שפורסמו בספרו של ז. ד. ליבונטין "לארץ אבותינו", מהדורת תש"י, הושמטו חלקים, לרבות שמו של רבינוביץ.
9 המליץ 1882, גל' 30.
10 שם 1884, גל' 4. על הכת שלו עיין במאמרו של נ. בוכבינדר "לתולדות תנועת הכיתות בקרב היהודים בשנות השמונים", ב"ייברייסקיה-סאטירה" (ברוסית) כרך 13, לנינגראד 1930.
11 המגיד 1883, גל' 24.
12 המכתב בארכיון שפ"ר, הארכיון הציוני המרכזי.
13 המכתב מיום 15/27 באוקטובר 1884.
14 השבועון "ווסחוד" 1888, גל' 4, כתבה מבלץ מאת י. סידיקמאן; העתון "זלבסט-אמאנציפאציון" (בגרמנית) 1885, גל' 14.
15 מכתב האגודה בבלץ מיום ח' באב תרמ"ח, בארכיון שפ"ר, בארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
16 מכתב האגודה בבלץ מיום ט"ז במרחשוון תרמ"ו אל חובבי ציון בוורשה, שם.
17 מכתב האגודה בבלץ אל חובבי ציון בוורשה, שבט תרמ"ו, שם.
18 מכתב האגודה בבלץ מיום י"ז בכסלו תרמ"ו, שם.
19 השבועון "ווסחוד" 1888, גל' 4.
20 מכתב מהאגודה אל חובבי ציון בוורשה, מיום 24.9.1885, בארכיון שפ"ר שבארכיון הציוני.
21 גלויה מהאגודה בסורוקי אל מ. אוסישקין, מוסקבה, מיום 22.11. 1889, בארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 3, מס' 3—4. אני משער שזכה בהגרלה של נחלה בת 10 דייסיאטינות אדמה בארץ־ישראל, וקיבל תמורת הנחלה את הכסף. על מכירת כרטיסים בקישינוב להגרלה כזאת עיין להלן.
22 כתבה מליאו ק. מקישינוב, מיום 11/23.9.1885, בעתון "זלבסט אמאנציפאציון", גליון 17.
23 מכתב מאגודת חובבי־ציון בקישינוב אל הלשכה בוורשה, כותב מ. הוכמן, ער"ח טבת תרמ"ו, בארכיון שפ"ר, כנ"ל.
24 השבועון "ווסחוד, 1888, גל' 33, כתבה מקישינוב.
25 ביוגראפיה של מ. דיזנגוף, סודרה בידי י. יערי־פולסקין, תל־אביב, תרפ"ו. הצעותיו לוועידה ב"כתבים לתולדות חיבת־ציון ויישוב ארץ־ישראל" בעריכת א. דרויאנוב, כרך ב' תל־אביב, תרפ"ה, עמ' 204 (להלן יצוטט הספר בשם "כתבים").
26 מכתב מדיזנגוף אל פינסקר מיום 26.3.1888, ב"כתבים" ב', 773.
27 מכתב מדיזנגוף אל אוסישקין מיום 9.6.1888, שם, 803.
28 מכתב מאת מ. דיזנגוף אל מ. אוסישקין, מיום 9.8.1887, בארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 1, מס' 158.
29 על המגע עם הרבי בבוחוש עיין בספרי "חיבת ציון ברומניה", ירושלים, תשי"ח, עמ' 265—263.
30 כתבים ב', 731.
31 שם, 651, מכתב מ. דיזנגוף אל אוסישקין מיום כ"א באלול תרמ"ח.
32 המליץ, 1889, גל' 54, כתבה מקישינוב מאת בר־נש, ובשבועון "ווסחוד" 1889, גל' 4.
33 המכתב בארכיון מ. אוסישקין, תיק 3 מס' 148; השבועון "ווסחוד" 1888, גל' 21 — כתבה על הקונצרט; הספר "אורהיוב בבניינה ובחורבנה", תל־אביב, תשי"ט, ידיעה על החגיגה בשנת תרנ"ו למלאות עשר שנים לקיום האגודה.
34 על האגודה באונגן במכתב מאת מ. ל. ליליינבלום אל הרב שמואל מוהליבר, מיום ג' באב תרמ"ז, במפנקס התעודות מביאליסטוק, בספריה הלאומית, מס' 391, תעודה 76.
35 "המליץ" 1886, גל' 172, 184 בהוספה מיוחדת; 1887, גל' 210, 212, 216, 232.
36 השבועון "ווסחוד" 1887, גל' 25, כתבה מבלץ.
37 המליץ 1889, גל' 152.
38 עיין עליהם בספרו של מ. סמילנסקי "משפחת האדמה", ספר א', תל־אביב, תש"ג.
39 כתבה מאת א. ברודסקי מבאיראמצ'ה מיום 20 ביאנואר 1887 בשבועון "ווסחוד", גליון 7.
40 שם, גל' 39, בכתבה מקישינוב.
41 "המליץ" 1887, גל' 244, כתבה מסורוקי מאת אברהם מיילר. ממכתבו של מ. ארלנגר אל ד"ר פינסקר, מיום 22.12.1887, "כתבים" ב' 729, משתמע שבאו מאגודת פאלשט שני שליחים. כן כתב אחר־כך גם א. חייקס מבלץ ב"המליץ" 1888, גל' 58.
42 השבועון "ווסחוד" 1887, גל' 47.
43 שם, 1887, גל' 48, בכתבה מקישינוב מאת נ. גרוסמן.
44 השבועון "ווסחוד" 1888, גל' 19, 22. "המליץ" 1888, גל' 58, 110, 113. "המליץ" 1889, גל' 57.
54 השבועון "ווסחוד" 1888, גל' 23, הודעה כנראה מאת נ. גרוסמאן מקאלאראש.
46 כתבה מקישינוב ב"המליץ", 1888, גל' 100, וכן שם בגל' 137, מובא מ"הצפירה".
47 שם, 818, מכתב מאגודת קישינוב אל אגודת מוסקבה, מיום כ"ד באב תרמ"ח; מכתב דומה מקישינוב, בארכיון יהושע אייזנשטאדט, בארכיון הציוני, תיק 32, מס' 131; מכתב נ. רויטמאן אל ז. טיומקין, מיום 22.4.1890, שם, תיק 33, מס' 37.
48 מ. ל. ליליינבלום במאמרו "לפנים מן הקלעים", "המליץ" 1889, לג' 26—27 (כונס בכתביו, כרך ד', עמ' 144).
49 מכתב מארלנגר אל ד"ר פינסקר מיום 3.1.1888, "כתבים" ב', 732.
50 השבועון "ווסחוד 1888, גל' 9, כתבה מקישינוב מאת נ. גרוסמאן.
51 שם, גל' 12.
52 שם, גל' 22.
53 "המליץ", 1888, גל' 183, בכתבה מירושלים מיום ג' אלול תרמ"ח. מכתב ד. יודלביץ מראשון לציון אל יל"ג, עורך המליץ, מיום כ"ו תמוז תרמ"ח. המכתב בארכיון יל"ג שבספריה הלאומית.
54 כתבה מאת ד. יודלביץ, יפו, הושענא רבא לסדר "קול מבשר ואומר" (תרמ"ט), בארכיון יל"ג שבספריה הלאומית.
55 המליץ 1888, גל' 137.
56 שם, גל' 252.
57 קטע מהמכתב שפורסם ב"המליץ", 1888, גל' 211, בלי להזכיר את שם המוען ("אל עסקן חשוב באודיסה"). המכתב בשלמותו פורסם אחר־כך ב"כתבים" ב', 850.
58 "המליץ", 1889, גל' 40, פברואר. הכותב ישכר פינצ'בסקי.
59 שם, גל' 57.
60 לפי כתבה מאת ישכר פינצ'בסקי, מפאלשט, שם, גל' 75, הובטח

לשליח בפאריז, שיוחזרו לעולים היורדים גם ההוצאות, שהיו להם מיום צאתם מרוסיה ועד שובם. יש להטיל ספק בידיעה זו. בכתבה הנ"ל מדומברובן פורט הסכום, שהקציב הבארון להוצאות הדרך, 50 רובל למבוגר, 25 לקטין. על החזרת הוצאות הדרך בלבד מספר גם א. ברקנהיים, שביקר בארץ.

61 מ. לובמן, ב"המליץ" 1891, גל' 270.

62 כתבים ג' 967, מכתב י. מ. פינס אל א. גרינברג, מיום ו' בתשרי תר"ן, שם 1017.

63 המכתב מאיכרי קאסטינה אל א. גרינברג — באוסף דרויאנוב שבארכיון הציוני המרכזי, תיק 16. בהשמטות נדפס המכתב ב"כתבים" ג', 1019.

64 ח. חיסין במאמרו (ברוסית) "הארץ היעודה", בירחון "ווסחוד" 1894 חוב' 5. יהושע אייזנשטאדט בסקירתו על המושבות בארץ־ישראל בלוח "אחיאסף" י"ב, תרנ"ד, כתב, שבגסטינה יושבות רק שתי משפחות מביסאראביה.

65 המכתב כתוב בידי לייב וייסנברג באוסף דרויאנוב שבארכיון הציוני המרכזי, תיק 10.

66 המכתב מיום 16.5.1889 בארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 3, מס' 174.

67 עיין בזכרונותיו, שנדפסו ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, עמ' 86; ב"המליץ" 1885, גל' 90, ידיעה על השתתפותו בנשף האגודה.

68 עיין בזכרונותיו של ד"ר י. ברנשטיין־כהן, כנ"ל, עמ' 103—102.

69 שם. יש לציין, שלא תמיד סייע הזכרון לד"ר ברנשטיין־כהן בקביעת עובדות ותאריכים. בזכרונותיו, כמו גם בזכרונות של אנשים אחרים, אנו מוצאים הרבה מהערבוביה, עובדות כהוויתן וידיעות שקלט אותן בוודאי מתוך שמיעה ושילבן שלא במקומן לתוך זכרונותיו.

70 כתבים ג' 1108, עיין שם בהערה מאת א. דרויאנוב.

71 מכתב מאת ברוך אוסטרובסקי מקאלאראש אל י. אייזנשטאדט, כ"ד באב תר"ן, בארכיון אייזנשטאדט, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 32, מס' 48.

72 המכתב מיום כ"ג בתמוז תר"ן, בארכיון מ. אוסישקין, תיק 3, מס' 236.

73 מכתב האגודה (כתב שלמה בנדרסקי בהיעדרו של נ. רויטמאן), מיום 13.7.1890, אל י. אייזנשטאדט, בארכיון י. אייזנשטאדט, תיק 36, מס' 4.

74 דו"ח הוועד האודיסאי מהשנים 1892—1890, נדפס ברוסית ובעברית, אודיסה 1893.

75 צ. ה. מאסלאנסקי בזכרונותיו, "כתבי מאסלאנסקי", כרך ג', ניו־יורק תרפ"ט, עמ' 13. הידיעה מראשית שנת תרנ"ב.

76 ארכיון יהושע אייזנשטאדט (שהוא גם ארכיון הוועד הפועל ביפו) בארכיון המרכזי בירושלים, תיק 33, מס' 54 (ראש האגודה היה אהרון קאליכמאן, כתב בשם האגודה אלתר הייקס).

77 שם, שם, מס' 87.

78 שם, תיק 32, מס' 22, מכתב מיום 15.3.1891, הכותב ישראל רבינוביץ.

79 שם, שם, מס' 41.

80 שם, שם, מס' 28.

81 דו"ח מפעולות הוועד המרכזי של יק"א (ברוסיה) לשנת 1893, ברוסית, פטרסבורג 1894.

82 זכרונות צ. ה. מאסליאנסקי, ב"כתבי מאסלאנסקי", כרך ג' ניו־יורק, תרפ"ט, עמ' 15—14.

83 שם, עמ' 11.

84 דו"ח הוועד האודיסאי מהשנים 1892—1890, פטרסבורג 1893, ברוסית, עמ' 8.

85 דוחו"ת הוועד האודיסאי מהשנים הנ"ל, בעברית וברוסית, אודיסה תרנ"ו, תרנ"ט.

86 עיין בסקירה על פעולות הוועד האודיסאי בשנתו הראשונה, בקובץ "ציון" (ברוסית), פטרסבורג 1892, עמ' 217.

87 רשימת החברים בארכיון האגודה "בני משה", בארכיון הציוני המרכזי, תיק 13, מס' 1.

פרק ב

1 ד"ר י. בוכמיל: התעמולה ברוסיה לקונגרס הראשון, ב"ספר הקונגרס" בעריכת ל. יפה, מהדורה ב', ירושלים, תש"י, הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית לא"י, עמ' 99—98, ד"ר י. ברנשטיין־כהן בזכרונותיו, ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, עמ' 119, מספר על בחירת שני צירים, ואילו ד"ר בוכמיל על בחירת ציר אחד בלבד. במקרה זה אני סומך יותר על זכרונו של איש המקום.

2 ד"ר י. בוכמיל במאמרו הנ"ל בהערה 1, עמ' 101.

3 שם, עמ' 404, פרוטוקול של האסיפה המוקדמת בקארלסבאד; שם עמ' 415, 417, מכתבים מאת שפ"ר מראש חודש אב תרנ"ז ומאת סטיאסני מיום 28.6.1897.

4 ד"ר ברנשטיין־כהן, בזכרונותיו, "ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, עמ' 120—119.

5 פרוטוקול הקונגרס הציוני הראשון בבאזל, בתרגום עברי, ירושלים, תש"ז, הוצאת ר. מס, עמ' 118—123.

6 הארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 279.

7 פרוטוקול הקונגרס הציוני השני (בגרמנית), וינה 1898, עמ' 47.

8 מובא בספר "הציונות" (ברוסית), שחובר בשביל הבולשת הרוסית, 1903, עמ' 24. מחבר הספר השתמש בספרות הציונית ובחוזרים של לשכת הדואר. על הספר עיין במאמרו של א. רפאלי בקובץ "שיבת ציון", א', ירושלים תש"י, הוצאת הספריה הציונית. הספר עצמו נמצא בארכיון הציוני.

9 מכתב מהאגודה במארקולשט אל הוועד הפועל הציוני בווינה מיום כ"א אדר ב' תרס"ב, בתיקי המשרד הציוני בווינה, בארכיון הציוני, מס' 332.

10 שם, תיק 281, מכתב מאת יוסף קיטרוסר אל הרצל מיום 8—27 ביאנואר 1898.

11 די וועלט (בגרמנית), 1898, גליון 13.

12 שם, גליון 18.

13 חוזר מס' 5 של לשכת הדואר (לפני יולי 1898), הארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 379.

14 שם, חשבון כסף השקלים שנאסף בשנת הקונגרס הראשונה, עד כ"ד באב תרנ"ח, 31.7.1898, בחוזר של לשכת הדואר.

15 האגודה בנובוסיילציה שלחה מכתב־ברכה לקונגרס הציוני השני, הארכיון הציוני, תיקי המשרד בווינה, מס' 45.

16 המכתב מצוי בארכיון אחד־העם בספריה הלאומית בירושלים. הוא תורגם מרוסית לעברית ופורסם ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו. אולם בטעות צויין שם התאריך 1.12.1898. תרגום הקטע, הניתן להלן, לקוח משם, עם תיקונים משלי.

17 מכתב מאת אחד־העם אל י. ברנשטיין־כהן, מיום 24.1.1898, נדפס ב"אגרות אחד־העם", כרך ב' תל־אביב תשי"ז, עמ' 17.

18 עיין במכתב מאת י. ברנשטיין־כהן אל הרצל מיום 18/30.5.1898, נדפס ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב תש"ו, עמ' 223.

19 "די וועלט", 1898, גליון 10.

20 מכתב אחד־העם אל י. ברנשטיין־כהן מיום 15.3.1898, "אגרות אחד־העם", תל־אביב תשי"ז, כרך ב', עמ' 53.

21 מכתב אחד־העם אל י. ברנשטיין־כהן מיום 22.3.1898, שם, עמ' 58. ההכחשה נדפסה ב"די וועלט", גליון 12, 1898.

22 מכתב מאת ש. מ. ברליאנד אל אחד־העם, מיום 24.3.1898, בארכיון אחד־העם בספריה הלאומית.

23 מכתבי אחד־העם אל ש. ברליאנד, מיום 15.4.1898 ואל ברנשטיין־כהן, מאותו יום, ב"אגרות אחד־העם", כרך ב' תל־אביב, תשי"ז, עמ' 65, 63.

24 מובא במאמרו של אחד־העם ב"השילוח", חוב' תמוז תרנ"ח.

25 המכתב נדפס ב"ספר ברנשטיין־כהן", עמ' 230—232. עיין גם במכתבי אחד־העם אל י. ברנשטיין־כהן מיום 12.5.1898 ומיום 22.6.1898. ב"אגרות אחד־העם", כרך ב' תל־אביב, תשי"ז, עמ' 78, 95.

26 מכתב מאת לייבוש בוקארסטר, בעל בית־בישול לשיכר בחוטין, אל הרצל, מיום 16.4.1898, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 284.

27 מכתב מד"ר י. ברנשטיין־כהן אל ד"ר הרצל, מיום 9.6.1898. נדפס ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב תש"ו, עמ' 224.

28 במקור : chassidischen Rabinern — הכוונה אולי ל"רבנים" של חסידים !

29 פרוטוקול של האסיפה הכללית שהיתה ביום א, ג, ד, לחודש אלול תרנ"ח (7, 9, 10 אוגוסט 1898) בהכפלה. תיקי המשרד הציוני בווינה, בארכיון הציוני, מס' 379. הפרוטוקול פורסם ב"העולם".

30 עיין בספרי "אופוזיציה להרצל", ירושלים תש"ך, הוצאת "אחי־עבר", עמ' 31—29.

31 מובא במכתב מי. ל. הכהן פישמאן, ששהה אז בסורוקי, אל הציונים במארקולשט, באלול תרנ"ט. המכתב ב"בית־דויד", ארכיון ומוזיאון של יהודי ביסאראביה מיסודו של מ. דוידזון, תל־אביב.

32 המכתב בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 45. יו"ר האגודה היה ג. ברוינשטיין, הגזבר מ. קיטרוסר, והמזכירים ש. הללס וי. אברמוביץ.

33 מובא במכתבו הנ"ל של ר' י. ל. הכהן פישמאן אל הציונים במארקולשט, המכתב כאמור ב"בית דוד", תל־אביב.

34 הארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 45.

35 שם. חתומים על המכתב היושב־ראש דויד גולדנברג והמזכיר שלמה בלכמאן.

36 המכתב שם, מיום 13.8.1898.

37 המכתב שם.

38 המכתב אל הרצל, מיום 26.11.1898 נדפס ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, עמ' 226.

39 חוזר לשכת הדואר, מס' 2, מיום 4.10.1898, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 379.

40 שם, תיק מס' 378, פרוטוקול ועידת המורשים בקיוב, 6—5 אוקטובר 1898.

41 הדו"ח מיום 29 12.1898, שם, תיק מס' 233.

42 החוזר, מכתב ט', בלי תאריך, שם, תיק מס' 379.

43 מכתב ד"ר י. ברנשטיין־כהן אל ד"ר הרצל, מיום 3/15.5.1899, שם, תיק מס' 233.

44 די וועלט, 1899, גל' 15.

45 שם, גל' 22.

46 שם, גל' 24.

47 שם, גל' 3.

48 שם, גל' 15.

49 מכתב ברנשטיין־כהן אל הרצל מיום 19/31.12.1898, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 233 (בגרמנית נאמר : Unser doch psychisch sehr wackeren Brüder).

50 מכתב מאברהם בורסוצקי אל יהושע אייזנשטאדט־ברזילי מיום 17 במאי 1899, בארכיון י. ברזילי שבארכיון הציוני המרכזי, תיק 43, תעודה מס' 77.

51 "די וועלט", 1899, גל' 24.

52 מכתב מאברהם בורסוצקי אל י. אייזנשטאדט־ברזילי, מיום כ"ג בניסן תרנ"ט, ארכיון י. ברזילי בארכיון הציוני, תיק 43, מס' 65.

53 המכתב הנזכר בהערה הקודמת.

54 המכתב מאת ברנשטיין־כהן אל הרצל, מיום 1.3.1899, שם, תיק 293.

56 שם, תיק מס' 298. כתב את המכתב המזכיר חיים נודלמאן. התאריך : לסדר אעברה נא ואראה לפרט א' תת"ל לגלות.

57 שם, תיק 294.

58 תאריך מכתב־הברכה־השיר : יום א' לסדר "כי תבואו אל הארץ". על החתום באו שלושה ראשי האגודה, שלא היתה כנראה גדולה במספר, אלא רק "מצערה" כפי שהם ציינו.

59 פרוטוקול הוועידה הגלילית בקישינוב, 5—7 ביולי (1899), בהכפלה (ברוסית), בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני המרכזי, כריכה 8, תעודה מס' 291.

60 בסקירה על התנועה הציונית מאת ד"ר י. ספיר ב"אלמנך הציוני" לשנת תרס"ג (ברוסית) בעריכת א. פריידנברג, 1902, עמ' 212 ; חוזר לשכת הדואר מס' 3 (אחרי הקונגרס השלישי), בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 379.

61 פרוטוקול הקונגרס הציוני השלישי (בגרמנית), וינה 1899, עמ' 50—51.

62 על אופוזיציה זו ועל התנהגותה בקונגרס השלישי עיין בספרי "אופוזיציה להרצל", ירושלים תש"ך, הוצאת "אחיעבר", עמ' 34.

63 החוזר מס' 8, בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה מס' 379. ייען גם בחוזרים מס' 4, 5, 7.

64 המכתב בארכיון הרצל שבארכיון הציוני, מיום 5.3.1900. בתרגום עברי פורסם ב"ספר ברנשטיין־כהן", תל־אביב, תש"ו, אבל כאן נדפס התאריך בטעות 3.5.1900.

65 על ש. בנדרסקי ב"אלמנך הציוני" (ברוסית) בעריכת א. פריידנ־ברג, 1902, עמ' 361.

66 חוזר לשכת הדואר מס' 23, מיום 8.5.1900, ומס' 26, מחדשי מאי—יוני 1900, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 378.

67 "די וועלט", 1899, גל' 47, בהודעות הוועד הפועל הציוני.

68 מכתב מאת י. ברנשטיין־כהן אל יקותיאל רוזנברג בטארוטינה, מיום 18.9.1899, ומכתב ש. בנדרסקי אל י. רוזנברג מיום 7.10.1899 ב"בית דויד", תל־אביב.

69 פרוטוקול האסיפה הגלילית של גליל ביסאראביה־ווהלין (בהכ־פלה, ביידיש), בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 397.

70 חוזר של גליל בנדר, מיום י"א בניסן תר"ס (ביידיש), שם.

71 ההחלטה מובאת בסקירה של ד"ר י. ספיר על התנועה הציונית במשך חמש שנותיה הראשונות, ב"אלמנך הציוני" (ברוסית) בעריכת א. פריידנברג, 1902, עמ' 212—213. עיין גם בחוזר לשכת הדואר מס' 1 אחרי הקונגרס הרביעי, מיום 3.9.1900, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 379.

72 מכתב מהאגודה בטאטארבונאר אל הרצל, מיום 8.7.1900. במכתב נרשם גם התאריך : מוצש"ק (מוצאי שבת קודש) לסדר הנני נותן לו את בריתי שלום ולסדר איש אשר רוח בו וסמכת את ידך עליו". חתמו על המכתב 21 חבר, בתוכם יושב־ראש חיים גליקמאן, סגנו אברהם גרינברג והמזכיר צבי זילברמאן. המכתב בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 308.

73 עיין בספרי "אופוזיציה להרצל", ירושלים תש"ך, הוצאת "אחי־עבר", עמ' 39—46.

74 על כל זה מדובר בפרוטרוט בספרי הנ"ל, בפרקים ג—ה.

75 החוזר מס' 4, מיום 12.6.1901 בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 379.

76 על חליפת המכתבים בפרוטרוט ר' ספרי "אופוזיציה להרצל" הנ"ל, עמ' 88—89.

77 חוזר לשכת הדואר מס' 18, מיום 23.7.1901, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 379.

78 חוזר מגליל בנדר, מיום כ"ז באדר תרס"א, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד בווינה, מס' 397.

79 שם, חוזר של גליל בנדר, מיום ג' בתשרי תרס"ב, בתיק מס' 397.

80 המברק שם, בתיק מס' 233. על המברק חתמו ד"ר ברנשטיין־כהן וד"ר בנדרסקי.

81 עיין בסקירה על הוועידה בשבועון "בודושצ'נוסט" ("העתיד", ברוסית), 1901, גליון 41.

82 חוזרים של גליל בנדר, אחד מיום ט' בכסלו תרס"ב (ביידיש)

ושני בלי תאריך (ברוסית), בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 397.

83 חוזר של לשכת הדואר, מיום 13.12.1901.

84 שם, תיק מס׳ 397, בחוזר מיום ט׳ בכסלו תרמ״ב.

85 שם, בתיק מס׳ 232, המכתב מיום 27.1.1902.

86 מכתביו למערכת בשבועון ״בוּדושצ׳נוֹסט״ (״העתיד״, ברוסית), בגליונות 37, 28, 1900.

87 שם, 1901, גליונות 8—9, פרוטוקול ועידת המורשים בחוזרים של לשכת הדואר, בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד בווינה, מס׳ 378.

88 בסקירה על הציונות, שעובדה על־ידי הבולשת (ברוסית) והנזכרת למעלה, 1903, עמ׳ 90.

89 החוזר בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 379.

90 בפרוטרוט על הוועידה בספרי הנ״ל ״אופוזיציה להרצל״, ירושלים, תש״ך, פרק ה׳.

91 עיין שם, בפרק ה׳.

92 עיין שם, בפרק ו׳.

93 ש. ראזענפעלד: די אסיפות פון די רוסישע דעלעגאטן אין באזעל, בשבועון ״דער יוד״, 1902, גליון 2.

94 חוזר של גליל בנדר, מיום כ״ו תרס״ב, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 397.

95 יומני הרצל בתרגום עברי, הוצאת מ. ניומן תש״ך, כרך ג׳ (כתבי הרצל, כרך ד׳), עמ׳ 71—72.

96 שם, בתיק 92.

97 שם, בתיק 331. חתמו על המכתב ד״ר ג. כץ והרב (מטעם) י. בארשבסקי.

98 שם, תיק 93.

99 שם, תיק 92. חתמו על המכתב: אברהם בורסוצקי, סגן המורשה; משה ראוויטש, יושב ראש האגודה, ועוד.

100 שם, תיק 93.

101 עיין בספרי ״אופוזיציה להרצל״, פרק ז׳.

102 החוזר מיום 13.12.1901, בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 379.

103 חוזרים מוקדשים לקק״ל, מיום ט״ז אדר תרס״ב וט״ו בתמוז תרס״ב וחוזרים אחרים, שם, מס׳ 397.

104 בשבועון ״בוּדושצ׳נוֹסט״, 1902, גל׳ 35, מהדו״ח שהוקרא באסיפה במינסק של ציוני רוסיה.

105 המכתב מיום כ״א אדר ב׳ תרס״ב, בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 332. הכותבים ביקשו תשובה בעברית.

106 המכתב, מיום 28.5.1902 ברוסית, שם, בתיק 335. יושב ראש האגודה היה ד. גולדשטיין, המזכיר מאפילראנד והכותב מ. חארלאמב.

107 המספר 570 ציר צוין על־ידי יושב־ראש הוועידה ד״ר י. צ׳לנוב בסקירה שמסר בוועידה השלישית של ציוני רוסיה. מובא ב״דאס יודישע פאלק״ 1906, גליון 27. בסקירה על הוועידה מאת א. פריידנברג נאמר, שהיו למעלה מ־570 ציר. עיין ב״אלמנך הציוני״ שלו (ברוסית) 1902, עמ׳ 290.

108 על המזרחי וייסודו וכן על ועידת מינסק עיין בספרי הנ״ל ״אופוזיציה להרצל״, עמ׳ 153—155 ובפרק ט״ו.

109 בכתבה ב״די וועלט״ 1902, גליון 37, מסופר שהמברק מברנשטיין־כהן שיבוא הגיע בזמן התכנסותה של הסיעה הדמוקראטית וחבריה שמחו מאוד על בואו.

110 חוזר של גליל בנדר, מיום י״ב באב תרס״ב, בארכיון הציוני המרכזי, תיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 397.

111 שם בחוזרים של גליל בנדר מיום ו׳ בתשרי תרס״ג ומחודש טבת תרס״ג.

112 מובא בשבועון ״ייברייסקאיה ז׳יזן״ (״החיים היהודים״, רוסית) 1904, גליון 1.

113 חוזר של גליל בנדר, מחודש טבת תרס״ד, בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 397.

114 שם, החוזר מחודש שבט תרס״ג.

115 שם, שם.

116 תיאור הפרעות בספר Die Judenpogrome in Russland, בהוצאת Jud. Verlag Köln 1909, 1910 (2 כרכים) הספר נערך על־ידי ל. מוצקין אחרי חקירה מדעית. עיין גם בספר ״מקורות לתולדות הפרעות ביהודים ברוסיה״ (ברוסית) בעריכת ש. דובנוב וג. אדמוני, פטרוגראד 1919, כרך א׳.

117 ר׳ את החוזר מגליל בנדר מיום י׳ בסיוון תרס״ג, הארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 397.

118 עיין בזכרונותיו, ב״ספר ברנשטיין־כהן״, ת״א, תש״י, עמ׳ 129.

119 מכתב מאת ד״ר ש. בנדרסקי אל הוועד הפועל הציוני מיום 20.6.1903, בתשובה על מכתב מהוועד הפועל, שבו נשאל על ההגירה מביסאראביה. המכתב שמור בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 232.

120 החוזר בארכיון הציוני המרכזי, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 400 נכתב רוסית. התאריך: 28.4.1903. חברי הוועד היו: ד״ר ליאו כהן, ש. ברליאנד, ד״ר מ. מונבליט, המהנדס מ. גוטליב, אברהם דובינסקי ופ. אוורבוך.

121 הכרוז ב״די וועלט״ 1903, גל׳ 19. ב״הזמן״ גל׳ 29, נדפס בשם ״מכתב אל הציונים״.

122 ארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק מס׳ 60/19.

123 שם, המכתב מ״ועד אבי יתומים״ (ביידיש), מיום 29.10.1903.

124 הכרוז נכתב בידי אחד־העם. חתומה עליו ״אגודת סופרים עברים״. התאריך: 20.4.1903. עיין עליו ב״התקופה״ כרך כ״ד, במאמרו של ש. דובנוב ״מגילת סתרים של אחד־העם״.

* גביית העדות במלואה, הכתובה בחלקה על־ידי המשורר ובחלקה על־ידי פ. אוירבאך, שמורה בבית ביאליק, תל־אביב. — המערכת.

125 המכתב מאת מ. הלפרין אל מ. אוסישקין, מיום 17.5.1903, בארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 45.

126 העתק התזכיר, מיום 10.7.1903, בתיקי הוועד הארצישראלי של ההסתדרות הציונית, בארכיון הציוני המרכזי, מס׳ 57.

127 מכתב מאת ד״ר ל. כהן אל מ. מאירוביץ, אוסישקין ואחרים, נכתב בג׳נבה ביום 27.7.1903, בארכיון מ. אוסישקין, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 45.

128 ״וועגן א קישענעווער קאלאניע אין פאלעסטינא״, דער פריינד 1903, גל׳ 156.

129 מכתב ד״ר ל. כהן אל מ. אוסישקין, מיום 24.10.1903, שם.

130 שם, המכתב מיום כ״א בכסלו תרס״ד. בין החותמים: דוד פולאצ׳ק, זאב קיסלביץ, אברהם יהודה ברודסקי, יוסף ברודסקי.

131 שם, בתיק 60/19, מכתב ד״ר ל. כהן אל מ. אוסישקין מיום 13.5.1904.

132 שם, תיק 45, מכתב מד״ר ל. כהן אל מ. אוסישקין מיום 31.7.1904.

133 עיין שם בגל׳ 20, 25, ״הזמן״, גל׳ 29.

134 די וועלט, גל׳ 22.

135 ראה: תזכיר לקונגרס ה־5 בבאזל.

בנספחים: ההמלצה מהצירים מרוסיה בקונגרס החמישי בבאזל.

136 י. בלקינד בספרו ״די ערשטע שריט פון ישוב ארץ־ישראל״, כרך שני ניו־יורק 1918, בפרק המוקדש ל״קרית ספר״.

137 מכתב מאת ד״ר לאו כהן אל הוועד הפועל הציוני, מיום 7.4.1905, ומכתב מאת י. בלקינד אל ז. ד. ליבונטין, מנהל אפ״ק, מאותה שנה, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 551, בארכיון הציוני המרכזי.

138 הכרוז ב״המליץ״ מיום כ״ט בסיוון תרס״ג, יוני 1903 וב״הזמן״ גל׳ 43 מיום א׳ בתמוז. ההסכם נעשה ביום ה׳ 30 במאי.

139 מברק מאת ש. דובינסקי אל מ. אוסישקין בסאלוניקי, נתקבל ביום 7.7.1903, ומכתב מד״ר ל. כהן אל מ. אוסישקין מיום 27.9.1903, בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני המרכזי, תיקים 60, 45.

140 מתוך הודעה של ז. ד. ליבונטין, משנת 1905, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס׳ 551.

141 במכתב מ. אוסישקין אל הוועד הפועל הציוני מיום 3/16.10.1903, שם, תיק 550.

142 זהו הסכום שהוא תבע אחר־כך בשביל ״קרית ספר״, בלי קשר

לחינוך יתומי קישינוב. תיקי המשרד הציוני בקלן, מס' 598, דו"ח הקוראטוריון של בית־הספר מיום 21.12.1905.

143 עיין במכתב מ. אוסישקין אל הוועד הפועל הציוני, מיום 15—28 באוקטובר 1903, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 550. על פנייתו של מ. אוסישקין אל נייגר בארכיון מקווה ישראל.

144 הצפירה 1903, גל' 144, מיום י"א בתמוז תרס"ג.

145 המליץ 1903, גל' 146 מיום י"ח בתמוז תרס"ג.

146 המאמר "בנין" נדפס ב"הזמן" גל' 53 מיום ג' באב, 14 (27) ביולי 1903.

147 בגליונות 172—173 מיום כ—כ"א באב תרס"ג.

148 מאמר של ש. דובינסקי בשם "על הבנין החדש" נדפס ב"הזמן", גל' 60.

149 המכתב מאת ש. דובינסקי בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני המרכזי, תיק 60/19.

150 ד"ר ליאו כהן במכתבו אל הוועד הפועל הציוני, מיום 7.4.1905, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 551.

151 ההחלטה שם.

152 המכתב שם, בתיק 550.

153 החלטת הוועד הפועל הציוני מיום 21.10.1903 שם, בתיק 551.

154 מכתב מד"ר ליאו כהן אל מ. אוסישקין מיום 24..10.1903 (בוודאי לפי התאריך שהיה מקובל ברוסיה), בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני המרכזי, תיק 45.

155 מכתב מ. אוסישקין אל הוועד הפועל הציוני מיום 15 (28) באוקטובר 1903, בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 550.

156 מאמרו של ב. ברוצקוס "ה' בעלקינדס פראיעקט", ב"דער פריינד" גל' 196, מיום כ"ב באלול תרס"ג.

157 בגליונות 180—181.

158 מכתבי ש. דובינסקי אל מ. אוסישקין מיום 15.9.1903 ומיום 6.10.1903 בארכיון מ. אוסישקין, תיק 60.

159 מכתבי ש. דובינסקי אל מ. אוסישקין מיום 19.10.1903, שם.

160 החלטת הוועד הפועל הציוני המצומצם מיום 16.11.1903; תזכיר בנוגע ליתומי קישינוב מאת הוועד הפועל הציוני המצומצם, משנת 1905 (במכונת־כתיבה ובדפוס), בתיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 551.

161 מכתב ממאניה וילבושביץ ב"כרוניקה של החיים היהודיים" (ברוסית) 1905, גל' 18.

162 מכתב ד"ר ל. כהן אל מ. אוסישקין, מיום 24.10.1903, בארכיון מ. אוסישקין שבארכיון הציוני, תיק 45.

163 דין וחשבון מאת י. בלקינד מפעולות "קרית ספר" שהוגש לז. ד. ליבונטין, מיום בוא היתומים לארץ־ישראל, י"ז בכסלו תרס"ג, עד יום א' בתשרי תרס"ד. תיקי המשרד הציוני בווינה, מס' 550.

164 ייברייסקאיה ז'יזן 1904, גל' 1.

165 תזכיר של הבולשת הרוסית, נדפס לצרכים פנימיים בצורת ספר בשם "הציונות", ברוסית, פטרבורג 1903, עמ' 125.

166 שם.

167 העתק מהחוזר של מושל פלך ביסאראביה, אוסף דרויאנוב, 154/16.

168 ייברייסקאיה ז'יזן, 905, חוב' 9, בדו"ח של ד"ר י. צ'לנוב.

169 המכתבים וההחלטות בתיקי המשרד הציוני בווינה, בארכיון הציוני המרכזי, תיק 30.

170 המכתב, בלי תאריך, שם, תיק 358 (דף 5742). מכתבים אחרים, שנשלחו אל הרצל ואל הוועד הפועל הציוני לפני ישיבת הפיוס, כגון מאגודת "זוכרי ציון" בטאטארבונאר, "בני ציון" ו"פועלי ציון" בקיליה, ומאגודת "צעירי ציון" באונגן; שם תיק 357.

171 המברקים, שם, תיק 362.

172 השבועון "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" (ברוסית, פירושו: כרוניקה של החיים היהודיים) 1905, גל' 8.

173 ייברייסקאיה ז'יזן 1905, גל' 24.

174 המכתב מאורהיוב, תיקי המשרד הציוני בווינה, בארכיון הציוני, מס' 115. מכתבים מקישינוב, מאקרמאן, מליפקאן ומחוטין, שם, מס' 146, 144.

175 כרוז הוועד המרכזי הציוני בקישינוב והכרוז ביידיש מטעם "צעירי ציון" בקישינוב ב"בית דויד", מיסודו של מנדל דוידזון. הכרוז של "צעירי ציון" נמצא גם בארכיון הציוני, אוסף "דברי דפוס". על הכרוז ברוסית של "צעירי ציון" — בשבועון "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1905, גל' 48. החוזר של מורשה הגליל, קישי־נוב, כסלו תרס"ו, ב"בית דויד". לדברי מנדל דוידזון חיבר את החוזר יעקב פיכמן.

176 "קדימה", ברוסית, 1906, גל' 9.

177 השבועון "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1905, גל' 30.

178 שם, 1906, גל' 518.

179 כראניק פון דער צ.ס. בעוועגונג, גל' 2, אויסגאבע פון צ. ק., בארכיון הציוני 48/12/3.

180 מכתב נ. רויטמאן אל מ. אוסישקין, 3.7.1906, ארכיון אוסישקין 114/2. השבועון "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1906, גל' 511. השבועון "ייברייסקאיה מיסל" (ברוסית: המחשבה היהודית), אודיסה 1906, גל' 8. השבועון "קדימה" (ברוסית), אודיסה 1906, גל' 8—10, 12.

181 הצעות התכנית של אנשי קישינוב ואודיסה בשבועון "קדימה" 1960, גל' 4—5.

182 החלטות האגודה בדובוסארי, "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1906, גל' 4.

183 "קדימה" 1906, גל' 12.

184 כרוז של "התחיה", "קדימה" 1906, גל' 4. התכנית שלה והודעה ממורשה הגליל, שם, גל' 9. "ראזסבייט", 1908, גל' 17, 20, 37, 26.

185 דאס יידישע פאלק 1906, גל' 5, ד' תמוז: הצעת תכנית. השבועון "ייברייסקאיה מיסל" 1906, גל' 10—12 — דו"ח מהוועידה, נכתב בידי שלום ש. (שווארץ, הוא בן־ברוך). מכתבים מאת ד"ר י. ספיר (וצבי טורובסקי) אל מ. דוידזון, 1906—1907—1910, בארכיון "בית דויד".

186 על פני בורסוצקי ר' מאמרו של ב. שוחטמן "לזכרה של אחת הראשונות", "היום", ט"ו אב תש"ח, גל' 183.

187 "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1905, גל' 32, 38.

188 "כרוניקה ייברייסקוי ז'יזני" 1906, גל' 15.

189 חוזר של הוועד האודיסאי, אלול תרס"ח—תשרי תרס"ט, ארכיון "בית דויד". "העולם" 1909, גל' 16. ד"ר י. ספיר רצה להקים זכר לד"ר ליאו כהן ז"ל על־ידי ייסוד בית־עם על שמו באחת המושבות, "ראזסבייט" 1908, גל' 33—34.

190 ר' על הוועידה בשבועון "קדימה" 1906, גל' 10.

191 ראזסבייט 1909, גל' 33.

192 שם, 1908 גל' 1—2, שם תוכן ההרצאה.

193 שם, 1909, גל' 22.

194 שם, גל' 26.

195 על עלייתו של ברנשטיין־כהן, "דאס יודישע פאלק" 1907, גל' 18, 21. על שהותו בארץ־ישראל וביקוריו ברוסיה, "ראזסבייט" 1908, גל' 3, 33; 1910, גל' 3. מרדכי בן הלל הכהן בספרו "ספר שמות", תרצ"ח. על המסיבה לכבודו "ראזסבייט" 1911, גל' 52.

196 שם 1909, גל' 5.

197 "קדימה" 1906, גל' 10, 22.

198 "ייברייסקאיה מיסל" 1906, גל' 9.

199 "קדימה" 1906, גל' 10, 22.

200 חשבון הכסף שנכנס מרוסיה לטובת "קרן קיימת לישראל", פטרבורג תר"ע (חוברת).

201 מכתבים מלשכת המרכז של "מזרחי" אל הרב ש. ורטהיים, בארכיון הציוני, ק 11/124.

202 מכתב מ. דיזנגוף אל מ. דוידזון, 18.6.1906, בארכיון "בית דויד".

203 מכתב הרב י. ל. הכהן פישמאן אל מ. אוסישקין, ז' מרחשוון תרע"א, ארכיון אוסישקין 125.

204 ההצעה מיום 29.4.1911 באוסף דרויאנוב 31/3.

205 ראזסבייט 1911, גל' 28, מכתב מביסאראביה.

206 מכתב מאת סוחר־היערות בן־ציון בלצן אל י. גרינבוים, 30.5.1914, ארכיון י. גרינבוים. הודעה מודפסת של האגודה, ברוסית, ב"אספים הקטנים" של הארכיון הציוני, 5/30.

ישעיהו ויניצקי

החזנות בביסאראביה

ישעיהו ויניצקי

החזנות בביסאראביה

(פרקים)

מ ב ו א

לשם קביעת מקומה וחשיבותה של ביסאראביה בחזנות עלינו ללכת בדרך של סקירה על התפתחות החזנות בכללה, ואז ניווכח שלא זו בלבד שאין להפריד בין פרשת החזנות בביסאראביה לבין זו של החזנות בעולם היהודי כולו, אלא שביסאראביה, וקישינוב בעיקר, שימשה בית־אולפנה לחזנות וּמשתלה לחזנים בעלי־השם, והיא אף הטביעה צביון משלה לאמנות החזנות.

במאה הי"ט, כשהתחוללה באירופה המהפיכה בכל שטחי האמנות, ביניהם המוסיקה, באה גם החזנות לידי גיבוש צורותיה: על־ידי קביעת ביטוי ל א ו מ י במערב, ועל־ידי הבלטת סגנון ע מ מ י במזרח; לפעמים על־ידי מיזוגם זה בזה. קם דור של חזנים דגולים, אנשי־שם ובעלי שאר־רוח, אשר קבעו דפוסים לחזנות. נוצרו אז שתי אסכולות מוסיקליות שונות ונבדלות זו מזו בטעמן ובצורתן: האחת היא הנודעת בשם "זמרת הסדר" המערבית, המבוססת על תורת המוסיקה הכללית ועל חוקי ההרמוניה. והשניה — "זמרת הרגש" המזרחית, שמקור יניקתה ממסורת העם העתיקה, הנשענת בעיקר על הרגש, על הגניחה ועל ה"קמט" היהודיים, בלי להזדקק לריתמוס ולמשקל לפי כללים קבועים מראש.

אבל במחצית השניה של המאה הי"ט קם דור חזנים יוצרים חדש, אשר נשא את נפשו למציאת סינתיזה של החזנות העממית המסורתית "השיגרתית", השאובה מאוצר הנגינות שבמזרח. ושל החזנות הסינאגוגאלית המתוקנת המערבית. וכך נוצרה החזנות המודרנית, המבוססת על מיזוג הישן והחדש; יש בה מן הקדושה והכבוד של חזנות אמנותית לתפארת, והיא שימשה מופת ודוגמה לכל בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות בתפוצות בעולם כולו.

במזרח־אירופה היתה החזנות מרוכזת בעיקר ברוסיה, במיוחד בסביבות ווהלין, אוקראינה וביסאראביה (מובן, שאין לבטל גם את חלקן של גאליציה וליטא, על אף השוני הבולט בטעמן וברוחן). גלילות אלה היו ספוגים רוח חסידית, שהעמידה את ה"עבודה" למעלה מן ה"תורה"; הנגינה הוכרה כאחד האמצעים החשובים ביותר ל"עבודה". לא היתה כמעט עיר שלא העמידה חזנים, או בעלי־תפילה היודעים להביע את תפילות ישראל, בדביקות זמרתית ובהתלהבות צלילית, כדי לעורר רחמים על היהודים הדוויים בחיי גלותם הקשים.

בין הערים והאימהות בישראל, שהצטיינו במיוחד כמרכזים לנגינה היהודית, התבלטו ביותר: אודיסה, ברדיצ'ב, וילנה וקישינוב. רוב החזנים ששימשו בקודש בערים אלה, נתחבבו על הציבור, ושמותיהם נתפרסמו כאמני הרינה והתפילה לא רק בתחומי רוסיה, אלא גם מחוצה לה. חזנים אלה, תחנת־מיבחנם הראשונה היתה לרוב ק י ש י נ ו ב. החזן שקיבל את הגושפנקה של דעת־הקהל הקישינובית, נתקבל בכל מקום למשׂרות חזנות נכבדות ביותר. ולא רק קישינוב, הבירה, אלא ביסאראביה כולה על ערי המחוזות: באֶלץ, סורוקה, חוֹטין, אורהיוב, באֶנדאר, אקרמן, איזמאיל ובנותיהן, התברכו בחזנים ובעלי־תפילה טובים.

ק י ש י נ ו ב ו ח ז נ י ה

ר' ח י י ם ־ י ר ו ח ם ב ל י נ ד מ ן (המכונה "ירוחם הקטן", בשל קומתו הנמוכה) (1798—1891), חזן־הפלא של זמנו, "אביר החזנות העתיקה", אמן האימפרוביזאציה (האילתור), שימש כבר בשנות החמישים של המאה הי"ט בקישינוב חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול, שנוסד בשנת 1816, והקסים את שומעיו בזמרתו מליאת הרגש. ב"אמירתו" המאולתרת היה עובר מנוסח לנוסח בקלות מפליאה. אצילות פניו, דמותו הפאטריארכאלית וזקנו הארוך והלבן אמרו כבוד. הוא היה בעל נפש וסגולות תרומיות, תלמיד־חכם ובר־אוריין מובהק, חסיד ואף משכיל, ער תמיד ורענן. חזני דורו הכירו בו כבאחד ממעצבי דמותה

ר' חיים־ירוחם בלינדמן (ירוחם הקטן)

של מסורת העם בנוסח התפילה וסגנונותיה. קולו — טינור לירי ערב, שבהגיעו לידי השתפכות נפש היה מבקיע שחקים. ולא רק חזן היה, אלא אף מנצח מוכשר. הוא עצמו היה מקנה זמירותיו ל״משוררי״ מקהלתו עד השיגו ביצוע אמנותי. גם פסנתר היה בביתו.

לקישינוב בא ירוחם הקטן אחרי ששימש קודם כחזן קבוע בפולטאבה ובטארנופול. אחרי עזבו את קישינוב בשנת תרכ״א (1861) עבר לברדיצ׳ב ונתקבל שם כחזן ראשי לבית־הכנסת הגדול — לפי חוזה לכל ימי חייו.

עד כמה שימשה מבינותם של יהודי קישינוב בחזנות גורם מכריע בעולם החזנות, ניתן לראות מתוך דברי ההסכם, שנחתם בין קהילת ברדיצ׳ב לבין ירוחם הקטן. להלן נביא את הקטע הראשון מתוך ההסכם המקורי*, אשר נחתם ״**בכלל ישראל** לפרט: אור ליום ה׳ ט׳ אלול שנת **תארך** לפ״ק״:

הש״ץ ר׳ חיים־ירוחם ״קיבל עליו באלה ובשבועה לבלי לעזוב את עיר בארדיטשוב להיות ש״ץ קבוע במקום אחר כל ימי חייו״.

ירוחם היה מבחירי תלמידיו של בצלאל שולזינגר (1790—1861) הנודע בכינויו: ״צלאל אודיסר״, גאון זמרת המסורת הישראלית העתיקה, ממניחי היסוד לאמנות ה״אמירה״ (אימ־פרוביזאציה) המקורית החפשית. ויש אומרים שהיה ״משורר״ בשעתו גם אצל החזן משה פאסטרנאק, בן דורו של בצלאל, שהצטיין אף הוא בתפילותיו ושימש חזן גם בחוטין. אגב, כשהיו מרננים על התנהגותו הלא־הוגנת של פאסטרנאק בחייו הפרטיים, פנה אליו הרב הצדיק מאפטא ואמר לו: ״משה, בתפילותיך תהפוך בגיהינום את מלאכי החבלה שלך למלאכי השרת״... מובן, שבדרך זמרתו של ירוחם ב״אמירה״ היה תלמיד נאמן לרבו בצלאל. את תורת המוסיקה הכללית למד ירוחם מאוחר יותר מפי נ י ס ן ב ל ו מ נ ט ל, חזן בית־הכנסת הברודי באודיסה, הראשון שהנהיג ברוסיה את עבודת הקודש המקהלתית המאורגנת בנוסח מערב־אירופה, ומפי זאב שסטא־פול מחרסון, תלמידו של זולצר וגאון התפילה שבדורו.

ואלה הן מנגינותיו הידועות של ירוחם: ״לכו נרננה״, (מ״סליחות״), ״הימצא לנו״, ״ומפני חטאינו״, ״אהבה־רבה״. ״וביום שמחתכם״, ״לדור ודור״, ״ובכן יתקדש״, ״ברכת ספירה״, ״רבש״ע״, ״פנה לעלבון״, ו״קולי שמע״.

על שורת תלמידיו של בצלאל נימנים בין השאר:

א) ב ר ו ך ש ו ר (1823—1904) מלבוב ששורר אצלו מגיל 9 ואח״כ אצל ירוחם הקטן, יחד עם פייסי חוטינר — (חוטין, ביסאראביה). אף הוא שימש שנים מספר כחזן בחוטין ואח״כ בלבוב.

ב) י ע ק ב ב א כ מ ן (1846—1905) יליד קישינוב. ששורר בשעתו גם אצל משה פאסטרנאק בחוטין. בן 18 נכנס באכמן לקונסרבטוריון בפטרבורג (לנינגראד כיום) ולמד מוסיקה ופיתוח הקול אצל הקומפוזיטור והמוסיקאי הנודע אנטון רובינשטיין (1829—1894), אחר־כך שימש חזן באודיסה, בבית־הכנסת של השוק החדש, ברוסטוב־על־נהר־דון, בבר־דיצ׳ב, בבית־הכנסת הכוראלי, בלבוב, ושוב באודיסה, בבית־הכנסת הגדול, במקום פיצי אבראס. ולבסוף ב״היכל־רומבאך״ בבודאפשט והצטיין בקולו האדיר — טינור בהיקף של שלושה רגיסטרים (מישלבים) — וביכולתו כאימפרוביזאטור נלהב ומר־עיד לבבות.

אחד מתלמידיו של יעקב באכמן היה החזן יצחק גליקשטיין (1889—1947) יליד קישינוב.

ג) י ע ק ב ג ו ט ל י ב (1852—1900) המכונה ״יענקל דער הייזעריקער״ (הצרוד), משום שקולו נצרד בימי הפרעות באודיסה. יליד העיירה טרוסטיאניאץ ליד אודיסה. היה ״משורר״ אצל בצלאל אודיסר והפליא את שומעיו בקול־האלט שלו. היה ידוע בשעתו כחזן בעל־שיעור־קומה ומתחרהו הגדול של ניסי בלזר. תחילה שימש חזן באודיסה, ואחרי שנשא לאשה את בתו של עשיר מאקרמן. שימש שם חזן במשך 3 שנים. לאחר מכן — חזן ביאֵליסאווטגראד (כיום־דניאֶפרוֹפטרוֹבסק) ומשחזר לאקרמן, שימש שם חזן עד יום מותו. על אף צרידותו

* לפי התצלום שנתפרסם ב״די געשיכטע פון חזנות — ארויסגעגע־בען צום 30 יאהריגען יובילעאום פון אגודת חזנים דאמריקה וקנדה; זונטאג דעם 3 — טען פעברואר, 1924״.

בעזה״י

בהתאספנו יחד הח״מ בארץ הגבאים דבהכנ״ס הגדולה דפה עיר יען בארדיטשוב לשמוע אל הרנה ואל התפלה שהתפלל המפורס׳ בשירי מנגינותיו כש״ת מו״ה חיים ירוחם בהמפור׳ מו״ה אברהם הלוי נ״י שהיה עד עתה ש״ץ בעיר קעשיניב, ואחר שמענו באזנינו בתתו קול עוז בהדרת קודש ולו נאוה תהלה לעמוד לשרת ולכבד את ה׳ מגרוננו בבהכ״נ הגדולה שלנו והסכמנו כולנו בלב שלם ובררנו את המופלא מו״ה ח״י הנ״ל ; שיהיה ש״ץ קבוע אצלינו בבהכ״נ הגדולה דפ״ה על אופנים המבוארים :

לא הועם חן תפילתו וחמימותה. מספרים כי ירוחם הקטן הזמינו פעם לתפילת שבת בבית־הכנסת שלו בברדיצ׳ב. אחרי תפילתו המוצלחת, אמר עליו ירוחם: ״אל תקראו לו ׳יענקל הצרוד׳, אלא ׳יענקל השוחט׳, באשר הוא שוחט את כל יתר החזנים בתפילתו״. אופייני הדבר, שהוא מת ליד ״העמוד״ מרוב התרגשותו בתפילת ״אב הרחמים שוכן מרומים״.

אף הוא הקים דור של תלמידים חזנים. מהם הנודעים הקשורים בביסאראביה:

1. מרדכי פוטאשניק, יליד אלכסנדרייבקה, פלך קיוב. שר, בין השאר, אצל ״יענקל הצרוד״ באקרמן. משנת 1913 — חזן באמריקה. בכלל זה 26 שנים בבוסטון ובמקומות אחרים.

2. פסח קראסנוב (1880—) יליד שדה־לבן, פלך קיוב. בן 10 ״משורר״־סופראן אצל ״יענקל הצרוד״ באקרמן, ואח״כ אצל זיידל רובנר בקישינוב, שציין אותו כאחד הסופראנים הנדירים ביותר. משם עבר לחרסון ושר אצל אברהם מינקובסקי (אחיו של פיני), אצל פיני מינקובסקי באודיסה, ואח״כ — אצל יהודה־ליב גאנגורקי, והיה גם מנצח על מקהלתו. בן 19 התפתח אצלו קול באריטון אדיר. משנת 1905 — באמריקה. שימש חזן במונטריאל (קאנאדה), בניו־יורק ובברוקלין, והצטיין גם בתפילתו המצויינת, וכן בניצוחו על מקהלתו.

3. אהרן־דוב גוטליב (1882—) בנו של יעקב גוטליב (״יענקל הצרוד״), ממנו ינק את חזנותו המוסיקאלית וקנה לו שם במתק־קולו, קול־הסופראן, כסולן מפליא. בן 18 נתמנה חזן באקרמן, אחרי מות אביו, ושהה שם במשך 6 שנים. עקב הפרעות של שנת 1905 עזב את רוסיה ושימש חזן בסאדיגורה, באונגוואר, ואח״כ בניו־קאסל (אנגליה). חיבר הרבה קומפוזיציות לשבת ולשלוש רגלים.

גם בנו יצחק גוטליב, נכדו של ״יענקל הצרוד״, שנולד בסאדיגורה בשנת 1908, היה ״משורר״ אצל אביו קודם באונגוואר ואח״כ בניו־קאסל. הוא כיום חזן באנגליה.

ואלה מתלמידיו של ירוחם הקטן, שיצאו מ״בית־מדרשו״ חזנים מפורסמים בעולם ופעולתם קשורה בביסאראביה:

1) ניסן בלזר (ספיבק) (1824—1906). למד שנים רבות מפי ירוחם ונעשה אח״כ יורשו הרוחני. אף הוא שימש חזן בקישינוב.

2) ברוך קינסטלר (פוגאטש) (1846—1934) המכונה קונסטאנטינר, אומאנר. בן 22 נקרא לקונסטאנטין־הישנה למשרת חזן העיר, בה כיהן מספר שנים. מכאן שמו: קונסטאנטינר. אח״כ שימש חזן באומאן, ונקרא בשם — אומאנר. לאחר מכן — חזן בחוטין, בסורוקה ובפרוסקורוב. בשנת 1890 נתמנה חזן בבית־הכנסת העירוני בלבוב. תפילותיו עוררו התפעלותם של מנגני העיר והם שקראו לו בשם — קינסטלר, שנבדק אליו לכל ימי חייו. אחרי 10 שנות חזנותו בלבוב חזר לקונסטאנטין ושהה שם עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. הוא חזר ללבוב ונשאר שם עד סוף ימיו. יצירותיו הראשונות היו: ״אתה נגלית״, ״עבודה״ ליוה״כ, ״אב הרחמים״, ״ועל המדינות״, ״מזמור שיר חנוכת הבית״ וכיו״ב. הוא גם העמיד מקהלה מפוארת על ״משורריה״ המוכשרים, שנעשו אח״כ אף הם חזנים ידועי־שם. בעזבונו נשארו מאות יצירות שלא ראו אור.

על תקופת כהונתו של ברוך קינסטלר (אומאנר) בסורוקה, כותב שלמה הלל׳ס ב״פרקי ביסאראביה״:

״בין אנשי סורוקה היו רבים מאד, שחבבו את הנגינה. בביהכ״נ הגדול שימש הרבה שנים חזן ראשי בשם ברוך אומאנר, שארגן לו מקהלה טובה של ״משוררים״ צעירים וילדים. בכל שבת־מברכים, בחגים וביחוד ב״ימים הנוראים״, היה ביהכ״נ והחצר אשר על־ידו מלאים עד אפס מקום, שהקשיבו רב קשב ל״קומפוזיציות״ של החזן ומקהלתו. ו״בעלי אוזן״ שבהם ספגו לתוכם את הנגינות שמצאו חן בעיניהם וידעו לשיר גם הם את ״השכיבנו״, ״בצאת ישראל ממצרים״, ״בראש השנה יכתבון״, ותפילות אחרות. ילדים ונערים היו מחקים את ה״אלטים״ ואת ה״סופראנים״, את ה״טינורים״ ואת ה״באסים״. לחודשי הקיץ השתמש ברוך אומאנר בחופש שניתן לו מאת הגבאים ונסע עם מקהלתו להנות קהלות אחרות ב״קומפוזיציות״ שלו. ואז התחילו חזנים מערים אחרות מבקרים עם מקהלותיהם בסורוקה לעבור לפני התיבה בבתי־תפילה שונים. גם חזנים אלה זכו להמון מאזינים, ואחר התפילה היו המאזינים פותחים בוויכוחים בהלכות חזנות ובהערכת הקומפוזיציות של החזנים האורחים״.

3) פייסי (פסח) חוטינר (—) יליד חוטין, בן דורו של ברוך שור, ויחד אתו היה ״משורר״ אצל ירוחם הקטן. שימש שנים רבות חזן בבית־הכנסת הגדול בחוטין, ולאחרונה — חזן בווינה. יש שקראו לו גם בשם: פייסי וינר. הוא הלחין הרבה יצירות. ביניהן, ״אב הרחמים שוכן מרומים״, שזכתה לפירסום רב בעולם היהודי הודות לביצועו האמנותי של אפרים־זלמן ראזומני (1866—1905).

4) איזידור בלומנטאל (1844—1924), יליד ברדיצ׳ב, ״משורר״־סולן מובהק במקהלת ירוחם הקטן, שהיה אחר־כך עוזרו הנאמן של ניסי בלזר בקישינוב, עד שנתמנה מנצח וחזן ראשי בביאליסטוק, ואח״כ חזן בבית הכנסת הגדול בקלן ומנצחת של חברת ״מקהלת הגברים הקלנית״ המפורסמת.

5) שלום גרינשפאן (1855—1952) (המכונה: שלום אנאניאֶבר), שנשלח על־ידי אביו־זקנו (מי שהיה מתלמידיו של בצלאל אודיסר) ״לשם השתלמות־יתר בחכמת הנגינה״ אל ירוחם הקטן. הוא נתפרסם כחזן גדול בז׳יטומיר, בברדיצ׳ב, בפולטאבה, באודיסה ובקישינוב (במקום ניסי בלזר ופיני מינקובסקי), ואח״כ באמריקה.

6) אברהם פראכטנברג (1861—1927) יליד קאמיניץ־פודולסק, היה ״משורר״ אצל ירוחם בטאַרנופול, ואחר־כך מנצח בנגינות על מקהלתו בקישינוב. אח״כ — אצל ברוך שור ויעקב באכמן בלבוב. שימש חזן בבית־הכנסת הכוראלי בבוקארשט, בגאלאץ ובפשימישל, לפני בואו לאמריקה בשנת 1905. הוא גם שרשם מזכרונותיו על ירוחם הקטן ועל שאר

רבותיו הגדולים. כתב הרבה קומפוזיציות ורצ׳יטאטיבים, שלא ראו אור.

7) זאב (וולף) גויכברג (1875—) יליד טאַלאָנאָשט. אביו היה שם בעל־תפילה מפורסם במשך 54 שנים. ממנו קיבל הבן את ראשית חינוכו בחזנות המסורתית. משרת חזנותו הראשונה היתה בבית־הכנסת ״לעבעדיקע־שול״ (״מועד לכל חי״) בברדיצ׳ב, לפי המלצתו של ירוחם הקטן, שהכיר בכשרונו החזני. לפני־כן היה ״משורר״ אצל ניסן בלומנטאל באודיסה והשתלם שם במוסיקה כללית אצל מורים שונים. אח״כ שימש חזן בסורוקה בבית־הכנסת ״האשכנזי״ (״דייטשע שול״), ואח״כ — בנימירוב, באודיסה. באומאן ובחוטין. משנת 1922 באמריקה.

ואלה מתלמידיו שנתפרסמו כחזנים קודם בביסאראביה ולאחר מכן באמריקה: 1) משה אוישר מחוטין (ר׳ להלן); 2) שלמה אקרמן מיאַדיניץ, מחוז חוטין: (ר׳ להלן).

8) ׳אברהם ברקוביץ (1858—1929) (המכונה קאלכניק), מתלמידיהם המובהקים של ירוחם הקטן וניסי בלזר — מחבר הסידור ״צלותא דאברהם״, מגדולי החזנים בקישינוב ובערים אחרות ורבם של הרבה מחזני דורנו.

ניסן ספיבק (בלזר)

השני בגודלו אחרי ירוחם הקטן, מבין חזני הרגש, שהתפלל בקישינוב שנים מספר, היה ר׳ ניסן ספיבק, המכונה — ניסי בלזר, ניסי קישינובר, ניסי ברדיצ׳בר. על שמות הערים בהן

ניסן ספיבק (ניסי בלזר)

כיהן בחזנות ראשית. מוצאו של ניסי היה מליטא (מהעיירה מוש), מקום בו הלמדנות היתה עיקר, והנגינה לא היתה אלא לשם תענוג בלבד; הוא הצטיין מילדותו כעילוי, חריף ובקי בלימודי ש״ס ופוסקים, — ועם זאת גילה נטיה מיוחדת לנגינה. מניגוני הגמרא הגיע לניגוני התפילה בבית־הכנסת והתמסר אחר־כך כולו לחזנות.

לאחר ששר כ״משורר״ אצל החזן זלמן זינגר (בן דורו של ירוחם) באומאן, המכונה זלמן אומאנר, זלמן קונסטאנטינר, יחד עם משה שפיצברג, ואחר־כך אצל ברוך קארלינר בקארלין, ליד פינסק (כיום רוסיה המערבית) — בא ניסי לבית־מדרשו של ירוחם הקטן בברדיצ׳ב. וברבות הימים נהפך ניסי למתחרהו הרציני של ירוחם רבו, שהיה לו גם לדוד, אחרי נישואיו עם בת אחות ירוחם — בת השו״ב מטאַלאָנאָשט. בינתיים הספיק ניסי לכתוב מנגינות רבות, שעוררו תשומת־לבו של ירוחם ואף מצאו הד בלב חותנו, ה״מבין״ וחובב הנגינה. בן עשרים נתמנה ניסי למשרת חזנותו הראשונה בבאלץ. מכאן גם שמו ניסי בלזר לכל ימי חייו. מבאלץ עבר לכהן בקישינוב, ומקישינוב לברדיצ׳ב, לבית־הכנסת של העיר העתיקה, ושם נשאר עד סוף ימיו.

בד בבד עם יצירתו הזמרתית, כמעט לכל התפילות, עסק ניסי גם בהשתלמות במוסיקה כללית ובתורת ההרמוניה. יצירותיו לחזן ולמקהלה ואף לתזמורת היו חדורות להט אש־דת, חריפות מזרחית ומתיקות מילודית. הן היו בנויות על הנוסחים העתיקים של זמרת הרגש המסורתית, היו רוויות גם חריפות ליטאית וגם התלהבות חסידית. בקסם ביצוען ריתק את לב הקהל והביאו לידי התפעלות והתרגשות עד כדי דמעות. אף־על־פי שניסי איבד את קולו בצעירותו — היה בוער כאש בשעת תפילתו, עיניו כלפידים, מאזין, מקשיב ומרגיש בפגימה דקה מן הדקה מצד מישהו מהמקהלה. הוא קנה לו שם כחזן הגדול ביותר ברוסיה.

כוחו של ניסי היה רב ביצירה ובניצוח, ובהם עלה אף על ירוחם רבו. על־כך העיד גם פיני מינקובסקי תלמידו, בציינו, שלא ראה מימיו מנצח טוב יותר מניסי. מנגינותיו נתפרסמו בכל רחבי רוסיה: באוקראינה, בביסאראביה, בווהלין ובגאליציה. במשך ארבעים שנות חזנותו של ניסי התחנכו במקהלתו ״משוררים״ שהתפרסמו ברבות הימים כחזנים ״מנגנים״ ויוצרים, כגון:

1) פיני מינקובסקי (1859—1924), שברח משדה־לבן, עיר מולדתו, לקישינוב, מקום כהונתו של ניסי בלזר, בלי רשיון מאביו, ר׳ מוטיל גדי״ס החזן. פיני נתפרסם כגדול חזני דורו. שימש תחילה חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בקישינוב, במקומו של ניסי בלזר, ואח״כ בבית־הכנסת הברודי באודיסה, כממלא מקומו של ניסן בלומנטאל.

2) איזידור בלומנטאל (1844—1924) (עיין ב־רשימת תלמידי ירוחם הקטן).

3) יוסף שפירא (1894—1936), יליד דראז׳נה, פלך פודוליה, בנו של אייזיק־אברהם־גרשונ׳ס — מי שהיה בעל־תפילה מצוין — ממוצא הבעש״ט. היה ה״אלט מדראז׳נה״

הידוע במקהלת ניסי בקישינוב. שר גם אצל החזן שמואל ויינמאן (בנו של החזן אפרים לוצקר) בסורוקה ובטארנופול, אצל ברוך קינסטלר בפרוסקורוב ואצל החזן חיים לרנר בסטורוז׳ינאֶץ, מי שנמנה על תלמידיו המובהקים של זיידל רובנר (ר׳ שם). השתלם בווינה ושימש שם חזן בבית־הכנסת שבנמל הישן. משנת 1911 — באמריקה.

4) מנחם קיפניס (1878—1942) מפורסם כזמר עממי, כסופר ומלקט וכמבקר מוסיקלי. יליד אושומיר, פלך ווהלין, בנו של חזן. היה "משורר"־אלט מצוין, בין השאר, במקהלת ניסי בלזר וזיידל רובנר, בקישינוב ובברדיצ׳ב. במסע "נדודיו" עם זיידל רובנר ומקהלתו סייר גם בעיירות ביסאראביה. הוא ליקט, רשם ועיבד מאות שירי־עם ביידיש, ניגונים חסידיים וכו׳. על שירים אלה התחנך הנוער היהודי בכל תפוצות אירופה.

5) יעקב ויינמן (1869—) יליד קראסילוב, פלך ווהלין. היה "משורר", בין השאר, אצל ניסי בלזר. בקישינוב, ואצל ברוך קונסטאנטינר (אומאנר) בסורוקה. היה בעל טינור דראמטי. משנת 1912 באמריקה.

6) א. קוזובסקי. שורר בילדותו אצל ניסי בלזר בקי־שינוב ובניקולאיאֶב. שימש אחר כך מנצח בבית־הכנסת הכורלי בניקולאיאב. חיבר מספר ניכר של קומפוזיציות. נפטר בניקו־לאיאֶב.

7) גרשון יוסיליביץ׳ (—1928) יליד יארשוב, פלך פודוליה. מגיל 12 היה "משורר" אצל ניסי בלזר וזיידל רובנר בקישינוב. חזן באלכסנדרובסק וא״כ באודיסה, וב־18 שנותיו האחרונות — חזן בבית־הכנסת הישן בלודז׳.

8) מרדכי שפירא (—) יליד קונסטאנטין־החדשה, פלך פודוליה, מתלמידיו של ניסי בלזר. שימש חזן בוואד־ראשקוב (ביסאראביה) ואח״כ בקישינוב. בנו חיים שפירא, נולד ב־1906, היה "משורר" אַלט מילדותו במקהלת אביו, ואח״כ — טינור ומנצח על המקהלה. משנת 1921 — חזן באמריקה, לאחר שהחזן דוד רויטמן סמך עליו ידיו.

9) מרדכי־לייב מוטשניק (1882—) נולד באומאן, פלך קיוב, לאביו ר׳ חיים־נחום, שו״ב ובעל־תפילה, שהתפלל בהתלהבות חסידית. כתלמיד ישיבת ברדיצ׳ב נכנס מרדכי־לייב כ"משורר" לניסי בלזר, וכעבור שנתיים — סולן־אַלט אצל זיידל רובנר. אחרי שלוש שנים חזר לאומאן ושר עד גיל 16 אצל החזן משה קיאֶבסקי בבריצ׳אן, אח״כ אצל ניסי בלזר מַנחה־האַלטים שבמקהלה. כטינור שר אח״כ, בין השאר, גם אצל החזן שניאור קסאנזובסקי. משׂרת חזנותו הראשונה היתה באיזמאיל, שם שימש חזן ושו״ב במשך 15 שנה. משנת 1920 — חזן בקהילת צ׳רנוביץ, בוקובינה, במשך 9 שנים, ומשנת 1929 באמריקה — חזן בעל טינור לירי, שהתפלל לפי הנוסחים שירש מרבותיו בתוספת תמימות לבבית ודביקות חסידית.

10) יוסף שטרנברג (1884—) המכונה "יוסלה קארפאטשר". יליד הכפר קארפאטש, מחוז חוטין. שר תחילה אצל החזן משה קייבסקי בבריצ׳אן, אח״כ אצל ניסי בלזר ואצל זיידל רובנר בקישינוב. ולאחר מכן — אצל פיני מינ־קובסקי ודוד נובאקובסקי באודיסה. שימש חזן ביאַדינאֶץ ובליפקאן, בליווי מקהלה, בעל קול באס־באריטון. כיהודי אדוק התפלל בהתלהבות חסידית ובנוסח מסורתי מקובל *. מביסא־ראביה עבר לבוטושאן (רומניה), ואח״כ לבוקארשט. משנת 1923 עבר לאמריקה וכיהן שם בחזנות.

11) גדליה גרוסמן, מתלמידי ניסי בלזר בברדיצ׳ב, טינור. שימש חזר באיזמאיל בבאלטה (פודוליה) ובערים אחרות.

12) אברהם ברקוביץ (קאלכניק) (1858—1929), (ראה רשימת תלמידיו של ירוחם הקטן).

13) מרדכי ראדזיבילר (1865—) היה מתלמידיו של ניסי בלזר בקישינוב. בעל קול באריטון ובעל־נוסח מפורסם, היה עובר לפני התיבה כבעל־תפילה מקובל, לרוב בבית־הכנסת הגדול בקישינוב, ולעיתים גם בערי ביסאראביה אחרות.

14 החזן מיכאל, המכונה "מיכ׳לה החזן", היה מתושבי ואַרטוז׳אַן, מחוז סוֹרוקה, במשך שנים רבות, ומתלמידיהם של חזנים מפורסמים. ולפי עדותם של יודעי דבר היה נמנה בצעירותו על "משורריו" של ניסי בלזר. היה חזן בעל טינור לירי, "נודד" עם להקתו הקבועה, במשך כל ימות השנה, בערי־השדה שבביסאראביה, ומופיע בהן בתפילות שבתות ובקונצרטים דתיים. הריפרטואר שלו היה מורכב לרוב מיצירותיהם של ניסי בלזר וזיידל רובנר. ל"ימים הנוראים" היה נוהג לחזור לואַר־טוז׳אַן, מקום מגוריו הקבוע, והיה מתפלל בליווי מקהלתו בבתי־כנסיות שונים, ועל־פי־רוב — ב"בית־הכנסת של החיי־טים". אחרי מלחמת העולם הראשונה היגר לאמריקה.

15) משה קנאַלאָרמן (—) היה מתלמידיו המוב־הקים של ניסי בלזר בברדיצ׳ב. בראשית המאה העשרים בא לקישינוב ונתקבל כחזן קבוע בבית־הכנסת הקטן של "הקצבים". שם התפלל בליווי להקת "משוררים" לא גדולה במשך שנים מספר. תפילתו היתה מבוססת על כל הנוסחים והיצירות שלמד מפי רבו ניסי בלזר.

16) צבי (הירש׳ל) ויינטראוב, היה מתלמידיו של ניסי בלזר בברדיצ׳ב במשך שנים מספר. ממנו למד את נוסחי התפילה המסורתיים על סגנונותיהם וגוניהם ודרכי ביצועם. משנתבגר בא לבאלץ. שם נשא אשה ונתקבל כחזן בבית־מדרשו של הרב דמתא, והתפלל שם בערך כארבעים שנה רצופות בליווי מקהלה.

* על חייו והזנותו ראה בסיפורו של משה אלטמן "ביום של פגרה" (בספר "בעומק הראי", תירגם ק. א. ברתיני, הוצאת י. ל. פרץ, תל־אביב 1966).

ממנגינותיו של ניסי בלזר מצטיינות בעיקר: "מלכויות", "זכרונות" ו"שופרות"; "איך נפתח פה", "השכיבנו", "תכנת שבת", "כי כשמך", "ונתנה תוקף", "מכניסי רחמים", "הלל", "ספירה", "רבש"ע", "לכו נרננה", "ועל המדינות".

ניסי בלזר הגיע לגיל 83 ונפטר בסאדיגורה.

פנחס מינקובסקי

השלישי מבין גדולי חזני־הדור, אשר תפס מקום נעלה בכהונות חזניות בקישינוב ובשאר ערי ישראל, היה פיני מינקובסקי. יליד שדה־לבן, פלך קיוב ובן למשפחת חסידים וחזנים לומדי תורה, יראים ושלמים. בבית אביו ר׳ מוטיל גדי״ס, מי שהיה בעל־תפילה מצויין ומפורסם במשך 45 שנים בבית־המדרש הגדול בשדה־לבן, ספג פיני מינקובסקי תורה, חכמה ונגינה, ושמו התפרסם כ"עילוי" תורני משכיל. במטען רוחני זה יצא פיני מינקובסקי לערי־החזנות המסורתית, קישינוב וברדיצ׳ב. את תורת החזנות למד מפי ניסי בלזר, אשר כרבו ירוחם הקטן, ינק ממסורת חזנותו של בצלאל אודיסר, שמינקובסקי הפליג מאד בשבחו.

פנחס (פיני) מינקובסקי

כבר בימי חזנותו של ניסי בלזר בבית־הכנסת הגדול בקישינוב תהו המתפללים על קנקנו של פיני כחזן, לפי תפילת־השבת המוצלחת שלו בבית־הכנסת "פרוקופיץ־שול", בעת היעדרו של ניסי מקישינוב. שמונה חדשים לאחר שניסי עבר לברדיצ׳ב, נזכרו אנשי קישינוב בפיני בן ה־18 והזמינוהו לכהן כחזן בבית־הכנסת הגדול בקישינוב, במקום ניסי בלזר. לאחר שנוסד בית־הכנסת הכוראלי בקישינוב על ידי קבוצת נאורים, נתמנה פיני מינקובסקי לכהן בו כחזן ראשי.

מקישינוב עבר מינקובסקי לבית־הכנסת הכוראלי בחרסון. על חשבון הקהילה יצא מינקובסקי להשתלמות בווינה, עיר מגוריו של שלמה זולצר הישיש, ולמד שם תורה מפי הפרופסורים רוברט פוקס, ויקטור ראקיטאנסקי ואחרים. מחרסון עבר מינקובסקי לאודיסה לבית־הכנסת הגדול, ומשם לניו־יורק, וכעבור 5 שנים הוזמן מינקובסקי שוב לאודיסה לבית־הכנסת "הברודי", כממלא־מקומו של ניסן בלומנטאל ובהמלצתו, אחרי שזה פרש מתפקידו, בתום 50 שנות כהונתו שם.

הרבה מאמרים ורשימות פירסם פיני מינקובסקי על החזנות ועל המוסיקה בכלל, על תעודת החזן, מידותיו וכשרונותיו. הוא נלחם נמרצות נגד החזנים שלא קראו בתורת ישראל ולא שנו בחכמת הנגינה, ששימשו בחזנותם רק להנאתם ולא הכירו באחריות הרובצת עליהם. מאמריו ראו אור בחוברות "השילוח", "העולם", "המליץ", "רשומות", "פרקים בשיר" וכו׳ בעברית, ביידיש, ברוסית ובגרמנית.

בשנת תרפ"ד (1924) נפטר פיני מינקובסקי באורח טראגי בניו־יורק ולא זכה להוציא לאור במקובץ את יצירותיו, שנשארו בכתבי־יד רבים ופזורים פה ושם.

ואלה מתלמידי פיני מינקובסקי המפורסמים ביותר, שפעולותיהם קשורות בביסאראביה:

1) שמואל שקולניק (—) מנצח על מקהלת פיני מינקובסקי בקישינוב ובחרסון. התפרסם כמנצח וכמחבר שורה של קומפוזיציות מעניינות. מת בחרסון.

2) משה לויצקי (1881—) יליד עיירה בפלך מינסק. בגיל 18 בא לאודיסה והתפעל מאוד מתפילותיהם של פיני מינקובסקי ואפרים־זלמן ראזומני. זמן מסויים היה "משורר" במקהלותיהם וספג לתוכו סגנון תפילתם. משׂרתו החזנית הראשונה היתה באקרמן, ואח"כ — בקיוב, בבית־הכנסת על שם ברודסקי, במקומו של החזן הגדול יוסף שטרומברג, במשך 10 שנים. מאחרי המלחמה הראשונה — חזן במקומות שונים באמריקה.

3) יוסף שטרנברג (1884—) המכונה "יוסלה קאר־פאטשר", חוטין. (ר׳ רשימת תלמידיו של ניסי בלזר, לעיל).

4) מאיר בורשטיין (—) מתלמידיו המובהקים של פיני מינקובסקי באודיסה, בא לקישינוב מחרסון והתפלל שנים מספר כחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול ואחר־כך בבית־הכנסת "לאַמנאַריה" (סוחרי־עצים) בקישינוב. בעל קול עמוק, שהצטיין בתפילתו הערבה.

זיידל רובנר

הרביעי, שכוכבו דרך בשמי חזנות הרגש שבמזרח אירופה, היה יעקב־שמואל מארגובסקי — "זיידל רובנר" (1857—1942), יליד ראדומישל, פלך קיוב. בשנת

1884 הוזמן זיידל רובנר לכהן כחזן בבית-הכנסת הגדול בקישינוב, על-פי המלצתו של ניסי בלזר, כממלא-מקומו. בתום תקופת 15 שנות כהונתו בקישינוב, עם עברו לברדיצ׳ב. את הכינוי "רובנר" קיבל זיידל בקישינוב, מאחר שבא לשם מרובנה במוניטין של אחד הגדולים של חזני-הדור. עשר שנים התפלל זיידל רובנר בבית-הכנסת הגדול בקישינוב; אליו נהרו המונים מכל קצות ביסאראביה, באשר היה מנעים זמירות מהראשונים במעלה, ונגינותיו משכו את לב הקהל ביופיין ובקסמן ועוררו התפעלות והתרגשות של קדושה.

יעקב-שמואל מארגובסקי (זיידל רובנר)

זיידל לא שר מעולם כ"משורר" אצל שום חזן. הוא נתגלה בעולם החזנות רק על-פי מקרה.

בן 18 חודש היה יעקב-שמואל׳יקל, כשנתייתם מאביו בראדומישל. אמו האלמנה התגוררה בחדר צר, בביתו של החזן משה שפיליאנסקי (—), המכונה "משה ראדומישלר". כבר בהיותו בן שלוש, כש"זיידאלה" (כך נקרא בפי אמו, באשר שם אביה נקרא עליו) למד ב"חדר", היה שר, במשחקיו עם הילדים, את כל הניגונים שהיה שומע בבית החזן הראדו-מישלי ועורר התפעלות שומעיו. ואחרי נישואיו (בגיל 16), כשעבר פעם לפני התיבה אצל ר׳ יעקב-יצחק טברסקי, הצדיק ממאקארוב, פקד עליו הרבי, שייטוש את עסקיו במסחר הקמח ויפנה לחזנות, כי לכך נוצר, והוסיף לו עוד את ברכתו שיזכה לנשיאות-חן ולאריכות-ימים.

תפילתו הראשונה של זיידל היתה בראדומישל ב"קלויז" של חסידי מאקארוב. אחר-כך התפלל 5 פעמים בתפילות "ימים-נוראים" בקיוב. הכנר הקיובי הנודע אהרון-משה פדהצור (—) התפעל מאוד מתפילותיו, ומרוב התעניינותו בו, החל ללמדו תווי-נגינה, וכך הכניסו לעולם הנגינה. מקיוב הובא זיידל לזאסלאב, פלך ווהלין. אף זאת על-פי מצוות הרבי ממאקארוב. ממאקארוב — לרובנה ומרובנה — לקישינוב. במעט ידיעותיו בתווי-נגינה, שהספיק ללמוד מפי פדהצור חיבר זיידל רובנר את רוב יצירותיו לתפילות שבת, שלוש רגלים ו"ימים-נוראים", בנוסח המסורת החסידית, בהיקף רב ומסובך למקהלה ואף לתזמורת.

ומאז החל כשרון היצירה מפעם בו, עלה זיידל מחייל אל חייל ונתפרסם: א) כאמן יוצר בעל המצאות וחידושים; ב) כיהודי חרד, בר-אוריין ולמדן מופלג, זקן ורגיל ופרקו נאה ומעורב בדעה... היודע עברית ומושלם בכל המעלות; ג) כבעל-קריאה מצויין, חכם גדול, משכיל ובעל לב יהודי חם.

בין תלמידיו המצויינים נימנו חזנים ידועי-שם, שתפסו מקום בחזנות בכלל ובביסאראביה בפרט. והרי כמה מהם:

1) דוד רויטמן (1884—1943), נולד בשנת תרמ״ה. שר כאַלט תחילה אצל החזן יעקב ספיבק (1852—1918), המכונה "יענקל סורוקר" באומאן, ואחר-כך אצל זיידל רובנר בברדי-צ׳ב. חזן בבית-הכנסת "הכחול" ביאֶליסבטגרד (כיום — דניאֶפרופטרובסק), בפטרובסק — עיר הנמל שבקאווקאז,

דוד רויטמן

בבאכמוט, פלך יאֶקאטרינוסלאב (סטאלינו כיום), בווילנה, בפטרבורג (לנינגראד כיום), באודיסה ואחר־כך בביסאראביה: בקישינוב, בבאלץ ובערי רומניה, עד בואו לאמריקה.

2) דוד־משה שטיינברג (1870—1940), יליד קישינוב, שר תחילה אצל אביו ר׳ אברהם — בעל־התפילה המפורסם — כ״משורר״ ואחר־כך כמנצח על המקהלה. תלמידם של זיידל רובנר ואפרים־זלמן ראזומני (1866—1905) בקישינוב, ושל פרופסורים ידועי־שם באודיסה. חזן באודיסה, ברדיצ׳ב, בווילנה ושוב באודיסה. ולפני בואו לאמריקה — בקישינוב, בצ׳רנוביץ, בפאריס ובלונדון. בתקופת שהותו באמריקה ביקר פעמיים גם בארץ.

3) יונה דינוביצר (1867—1935) נולד בעיירה דינוביץ (אוקראינה) לאביו ר׳ דוד, שו״ב העיר. בביתו נתחנך על ברכי היהדות המסורתית הקפדנית. בגיל רך מאד היה ״משורר״ אצל חזנים שונים באודיסה. לאחר שנתייתם מאביו בא עם שאר בני המשפחה לאורהיוב וכאן החל כשרונו להתפתח. בן 17 נכנס כ״משורר״ טינור למקהלתו של זיידל רובנר בקישינוב, והלה התפעל מאוד מיפי קולו. שם ספג יונה לתוכו את נוסחי התפילה המסורתית היהודית, וכן רכש לו הרבה ידיעות במוסיקה כללית. משחזר לאורהיוב נתמנה חזן ב״קלויז״ של חסידי טאלנה, במקום החזן דוד׳ל ברודר, שעזב את המקום. שם הוא ארגן לו מקהלה, ומשעבר משם לבית־כנסת יותר גדול, ״של החייטים״, הרחיב את מקהלתו, שבינתיים התלקטו אליה ״משוררים״ מוכשרים, והוא הדריכם ברוח התפילה והרינה של זיידל רובנר רבו הנערץ. על ״משורריו״ נמנו אז: 1. פנחס שאפושניק (באס), שהיה אח״כ זמר אופירה באמריקה; 2. חיים לייב גאכשטיין (באס עמוק) — בוגר הקונסרבטוריון, זמר אופירה וחזן באודיסה; 3. יעקב מאליס (טינור) — חזן בקאנאדה; 4. אברהם־בר (באס), אח״כ זמר האופירה בפטרבורג (לנינגראד כיום); 5. פיני ציסר, שנשאר באורהיוב כמנצח על מקהלה; 6. משה ביק — מלחין ומנצח על מקהלות בישראל.

בראשית המאה הנוכחית נקרא יונה דינוביצר לקישינוב כחזן, תחילה לבית־הכנסת ״מולוצ׳ה״ (״נושאי־המיטה״), אח״כ לביהכ״נ ״לאֶמנאַריה״ (״סוחרי־עצים״) ואח״כ כחזן קבוע בבית־הכנסת של ״הסנדלרים״. צעירים מפרחי החזנים היו באים לשמוע לקח מפיו והדרכה בחזנות. מהם יש להזכיר את:

א) צבי וארהאפט (1887—) יליד אורהיוב, בנו של המנגן־המנצח ר׳ פנחס וארהאפט. בן 6 היה ״משורר״ אצל החזן יעק׳לה ירוחמ׳ס (בהדרכתו של אביו), אצל זליג׳ל שרייברמן, שו״ב, אצל ר׳ יונה דינוביצר וחזנים אחרים. מגיל 14 ואילך מנגן בכינור כתלמידו של הפרופסור פינקל בקונסרבטוריון הקישינובי. ובן עשרים — בוגר בית־הספר לחזנים של החזן א. ב. בירנבוים בצ׳נסטוחוב. במשך תקופת לימודו שם הוא מנצח על מקהלת חובבים למטרות־סעד־ותמיכה ציבוריות שונות. הוא חיבר הרבה קומפוזיציות לחזן ולמקהלה בליווי עוגב. היה פעיל כמדריך בשטח המוסיקה הדתית ומורה לפיתוח הקול ולנגינה בכלים בערים שונות ברוסיה, רומניה, פאריז ועוד, והקים דור של תלמידים.

ב) יהושע דלין (1900—) יליד קישינוב. מילדותו נתייתם מאביו ונתחנך בבית אביו־זקנו, הרבי הידוע, ״בעל 7 הכיפות״, (כיפה מיוחדת לכל יום בשבוע). מתלמידיו המובהקים של ר׳ יונה דינוביצר. תחילה חזן בבית־הכנסת של ״הסנדלרים״ ואח״כ בבית־הכנסת ״זובחי־צדק״ בקישינוב; בבית־הכנסת ״סיני״ בווארשה, ושוב בבית־הכנסת ״זובחי־צדק״ בקישינוב; בהיכל ״פראַטאַרנה״ (״אחווה״) — בבוקארשט. משנת תשי״ב (1942) — חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב במשך שנים מספר, עתה — במונטריאל, קאנאדה.

ג) אהרן הלפאנד (1896—), יליד באֶנדאֶר, היה ״משורר״־טינור תחילה אצל יהודה־לייב קילימניק ואח״כ אצל יונה דינוביצר בקישינוב. חזן בבית־הכנסת של ״הסנדלרים״ ושל ״האבערשול״ (״סוחרי מספוא״) בקישינוב. אח״כ באודיסה, בקרמנצ׳וג, בגרודנה, בווילנה, בווארשה, במאנטשסטר ובלונדון. בשנת תשי״ט ביקר בישראל והופיע בתפילות שבתות בבתי־כנסיות שונים בתל־אביב.

ד) ניסן טרוקר, יליד קישינוב, בנו של ר׳ חיים שו״ב וחזן בקאלאראש, ש״בימים הנוראים״ היה מתפלל בקישינוב ובאודיסה; נכדו של ר׳ יעקב גנדלר (אבי־אמו), שהיה בעל־תפילה קבוע בבית־הכנסת של אלישע הלפרין בקישינוב. מילדותו היה עוזר לאביו בתפילת ימים־נוראים. תלמיד ישיבת פרלמוטר בקישינוב. מגיל 13 עד 15 היה עובר לפני התיבה כאלט בגוון טינוראלי, תחילה באודיסה ואח״כ בעיירות ביסאראביה שונות. מתלמידיו המובהקים של יונה דינוביצר, ממנו למד את יסודות החזנות — תפילה ותווי־נגינה, וכן משיחותיו עם החזנים אברהם קאלכניק, דוד־משה שטיינברג ודוד רויטמן. מגיל 21 חזן קבוע בפוקשאן (רומניה), בבוקרשט, באקרמן ובגאלאץ. בשנת 1947 חזן בצ׳ילי. ומשנת 1949 חזן בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב ובמקומות שונים בארץ. בעל קול טינור לירי, אותו פיתח בשעתו אצל גורסקי ואקוֹנוֹמידה בקישינוב. חיבר כמה רצ׳יטאטיבים.

ה) שלמה טרוקר (1896—1955) יליד קאלאראש, אחיו של ניסן טרוקר, למד יחד אתו אצל יונה דינוביצר. מגיל 20 התחיל עובר לפני התיבה בקאלאראש. בשנת 1930 בא לצ׳ילי והתפלל רק בסאן־דיאגו (צ׳ילי) במשך 12 שנה. חיבר מספר רצ׳יטאטיבים. בשנת 1953 עלה ארצה ונפטר בשנת 1955 בתל־אביב.

ו) צבי קראנקורס (איתני) (1906—), יליד קישינוב. (ר׳ רשימת תלמידיו של יהודה־לייב קילימניק).

ז) מאיר קאגאן — חזן בבאֶנדאֶר, ובגאלאץ (רומניה).

ח) מנדל מלכין (1906—) יליד אקרמן. התחנך על ברכי היהדות המסורתית בבית אביו הרב ר׳ ישראל מלכין, שהיו קורין לו: ״הרב מצ׳אדר־לונגה״. חזנות למד, בעיקר, מפי חותנו ר׳ יונה דינוביצר בקישינוב. היה חניך הקונסרבטוריון הקישינובי, שם פיתח את קולו אצל הפרופיסור אנג׳ילו דיסקונטי. בשנת 1924 קיבל משרת חזנות ראשונה

בבוהוש (רומניה), עיר מגוריו של האדמו״ר ר׳ יצחק פרידמן זצ״ל, מגזע בית רוז׳ין. שם שימש חזן ראשי בהיכל ״אחדות קודש״, מקום בו כיהנו לפניו החזנים: דוד רבינוביץ והיים ציפריס ושהה שם עד שנת 1940. משם חזר לביסאראביה.

ט) יעקב ליפקיבקר — חזן בקישינוב ובליאֶז׳ (בלגיה).

י) יעקב ריווליס, יליד קישינוב, (ר׳ רשימת תלמידיו של אפרים־זלמן ראזומני).

יא) שלום בירמן, חזן בבית־הכנסת ״יבנה״, אח״כ בבית־הכנסת הכוראלי בקישינוב.

יב) שלום (שוקה) רוז׳אנסקי — מנצח, קודם בבית־הכנסת ״זובחי־צדק״ בקישינוב. ואחרי מותו המשיך בנו משה רוז׳אנסקי בניצוח.

יג) יחיאל פייגנבוים (1906—) יליד פאלֶשט, מחוז באלץ, בוגר הגימנסיה ״מגן־דוד״ והקונסרבטוריון למוסיקה בקישינוב. מתלמידיו של החזן יונה דינוביצר. מלחין, חזן ומנצח בבית־הכנסת ״זובחי־צדק״ בקישינוב. משם עבר לבראילה, רומניה, ושימש חזן ראשי בהיכל ״מרפא־לנפש״ ומורה לפיתוח הקול בבית־הספר למוסיקה ״לירה״ במשך 4 שנים. מכאן עבר לטולצ׳ה (דוברודז׳ה), רומניה, ומשם לבוקארשט כחזן ראשי בהיכל ״קארול״. חיבר שורה של רצ׳יטאטיבים לתפילות שונות ומספר שירים עממיים לסולו ולמקהלה. היה פעיל כסגן יו״ר אגודת החזנים והמנצחים ברומניה. ומזמן לזמן פירסם רשימות על החזנות והשירה העממית בעיתונות היומית בעברית וביידיש, ובירחון הווארשאי ״די שוהל און די חזנים וועלט״ (בית־הכנסת ועולם החזנים״) ואחרים.

יד) אהרון דינוביצר, יליד קישינוב, בנו של החזן ר׳ יונה דינוביצר. את ראשית חינוכו הדתי־מסורתי הוא קיבל בישיבת קישינוב. ולאחר מכן כתלמיד הגימנסיה ״מגן־דוד״, מיסודה של ״אגודת־ישראל״, בראשותו של הרב הגאון ר׳ י. ל. צירלסון (הי״ד). כשרונו המוסיקאלי התגלה אצלו משחר ילדותו, כתורשה מאביו המנגן. מפיו למד חזנות, ובעת ובעונה אחת שקד במרץ ובחריצות גם על לימוד מקצועות המוסיקה הכללית והכשיר עצמו לתפקיד הוראת החזנות והלשון העברית. אחרי פטירת אביו, שימש הוא כממשיכו, ורבים התלמידים שלמדו אצלו תורת החזנות. אחר־כך עבר לבוקארשט והמשיך להשתלם בלימודי המוסיקה. חיבר הרבה רצ׳יטאטיבים לתפילות, המשמשים גם כיום חומר לימודי רב לחזנים.

בין תלמידיו המצויינים ידועים: א) מאיר קאליכשטיין, יליד קישינוב, פרי־הילוליו הראשון של אהרון דינוביצר, שמפיו למד חזנות. הוא כיהן במשרת חזן ראשי בהיכל הכוראלי בגאלאץ, רומניה. ב) דוד שוכמן, ג) יוסף גולד, ששימשו כחזנים בקישינוב בשנות ה־30 של המאה הנוכחית.

4) חיים לרנר (1875—1941) נולד בפאֶצ׳אָרה, ליד קאמיניאֶץ־פודולסק לאביו ר׳ יששכר, הלמדן המופלג, שכל בני העיר למדו מפיו תורה ודרך־ארץ. בביתו התחנך בנו חיים והתבשם מתורתו ומלמדנותו. משגילה זיידל רובנר בתקופת חזנותו בקישינוב את כשרונותיו המוסיקאליים של חיימ׳ל, קיבלו למקהלתו בתור תלמיד ו״משורר״ וניבא לו עתידות. ימים רבים נתלווה אליו במסעיו בתפקיד של סולן ומנצח על המקהלה. לאחר נישואיו התגורר בביאליסטוק ושימש שם במשרתו החזנית הראשונה. משם עבר לקישינוב והתפרסם כחזן בעל טינור לירי ערב, מלחין ומומחה לניצוח. עם פרוץ הפרעות בקישינוב עבר לצ׳רנוביץ (בוקובינה), ומשם הוזמן כחזן ראשי לבית־הכנסת הגדול בסטורוז׳ינאֶץ (בוקובינה), לפי חוזה לכל ימי חייו.

הרבה יצירות חזניות היו לו בכתובים, שלא זכה להוציאן, כי הוגלה לטראנסדניסטריה, שם נפטר בשנת 1941. בסטורוז׳ינאֶץ שימש גם מורה למוסיקה בגימנסיה, וכן ייסד בית־ספר לחזנים.

5) חנינא קרצ׳בסקי (1877—1926) יליד באֶנדאֶר. הצטיין בקולו הערב ובשמיעתו הדקה. מגיל רך ״משורר״ אצל זיידל רובנר בקישינוב, אח״כ ״משורר״ בחרסון. את תורת המוסיקה למד בחרסון ובווארשה והיה מנצח על תזמורת צבאית. בשנת 1908 עלה ארצה ושימש מורה למוסיקה בגימנסיה ״הרצליה״ ביפו־ת״א במשך 18 שנה. הוא גם ייסד מקהלה גדולה בתל־אביב, שהשתתפה בפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. ממנגינותיו הרבות פורסם חלק ניכר בקובץ בשם ״צלילי חנינא״.

6) יוסף שטרנברג (1884—) המכונה ״יוסלה קאר־פאטשר״, חוטין, (ר׳ רשימת תלמידיו של ניסי בלזר).

7) משה־יהושע זאיאֶץ (1885—) יליד סאבראן, פלך פודוליה. היה ״משורר״ תחילה, בין השאר אצל שלום גרינשפאן — (״אנאניאֶבר״), ואח״כ אצל זיידל רובנר בקישינוב. לאחר מכן — חזן ביאֶקאטרינוסאלב (סטאלינו כיום). בנובגורוד־ווֹהלינסק, בבוריסלאב (גאליציה), בפטרבורג (לנינגראד כיום), בבית־הכנסת ע״ש ״נוז׳יק״ בווארשה, בבית־הכנסת הכוראלי בברדיצ׳ב ואח״כ ב״היכל הלבובי״ במשך 10שנים. משנת 1921 בבוסטון, בקאנדה ובניו־יורק.

8) יצחק גליקשטיין (1889—1947) יליד קישינוב. בן החזן יחזקאל גליקשטיין, שעבר אח״כ לשמש כחזן בז׳יטומיר. יצחק היה ״משורר״־אלט תחילה אצל זיידל רובנר בקישינוב ואח״כ אצל יעקב באכמן בבודאפשט. היה חזן בעל טינור לירי רחב ממדים ושימש ב״היכל הטבק״ — בבודאפשט, במקום החזן זבולון קווארטין, במשך 3 שנים. משנת 1923 באמריקה. ביקר פעמיים בארץ, וכאן חיבר את יצירתו ״אשא עיני אל ההרים״. היה יו״ר אגודת החזנים דניו־אינגלאנד. במשך 24 שנים שימש חזן בבוסטון עד יום מותו.

9) דוד זילברמן, נולד בשנת 1870, בערך, בקאפראֶשט, מחוז סורוקה. היה מתלמידיו המובהקים של זיידל רובנר בקישינוב ובטארנופול. טינור דראמאטי, היה מתפלל בליווי מקהלה ב״ימים הנוראים״ ובשלש רגלים בבית־הכנסת הגדול בקאפראשט. לעיתים היה מסייר בערי ביסאראביה שונות

ומופיע בתפילות "שבתות מברכין" ושבת ראש־חודש בליווי מקהלתו.

10) יעקב רפפורט (1890—...195) יליד טאַלאָנאָשט, בנו של הרב ר' ישראל רפפורט, מי ששימש אח"כ רב בצ'ורטקוב (גאליציה). היה שר את הניגונים החסידיים ליד "שולחנות" הרבי מצ'ורטקוב. בא למקהלת זיידל רובנר במטען של ידיעות בחזנות ובמוסיקה, שלמד מפי רבו הראשון ר' איציקל שקולניק מליפקאן, שעה שכיהן כחזן בסטאניסלאבוב (גאליציה). יעקב רפפורט ידוע בעולם החזנות כאחד מאישיה הדגולים — חזן ומלחין בצורה רצ'יטאטיבית. הקו המילודי שביצירתו הוא הנוסח הביסאראבי העממי והחסידי. עמד שנים רבות בראש אגודת החזנים באמריקה.

11) שלמה בראונשטיין. יליד קישינוב. היה "משורר" מילדותו אצל זיידל רובנר בקישינוב. ומשנתבגר וקולו־הבאריטון התפתח אצלו, שימש חזן שני אצל אפרים־זלמן ראזומני בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. אח"כ שימש חזן שני בבית־הכנסת הגדול באודיסה. לאחר מכן — חזן בקהילת "הנמל הישן" בבודאפשט. אחר כך חזן באמריקה.

12) צבי (הירש) קאבאנצ'יק (1846—1933) יליד עיירה באוקראינה. בנעוריו היה "משורר" אצל זיידל רובנר בקישינוב ובברדיצ'ב במשך שנים מספר, ממנו למד את נוסחי התפילה המסורתיים. כבעל קול חזק ונעים ומעורב בדעת עם הבריות היה מסייר בעיירות אוקראינה וביסאראביה ועובר לפני התיבה בשבתות ובחגים כבעל־תפילה מובהק. בשנת 1903 הגיע לוורטוזאַן. שם נשא אשה, השתקע במקום והתפרנס בעיקר מעסקי מסחר כבעל־אטליז. ב"ימים הנוראים" ובחגים היה מתפלל בקביעות כ"בעל־מוסף" בבית־הכנסת של ה"חייטים" עד סוף ימיו, ונפטר שם.

ואלה מיצירותיו של זיידל רובנר, שקנו להן שם ברפרטואר החזני והן מושרות עד היום ברוב בתי־הכנסיות שבעולם כולו: "אמת ואמונה", "תתברך לנצח", "לדוד מזמור", "ונתנה תוקף", "מלוך על כל העולם", "ועל כן נקוה", "ויהי נועם" שב"ספירה". "מן המיצר", "בצאת ישראל".

ברוך שור

החמישי מבין החזנים גאוני היצירה הליטורגית במאה הקודמת, אשר עלה וצמח מעל אדמת ביסאראביה, היה ברוך שור (1823—1904), יליד לבוב (גאליציה) ובן למשפחת בני־תורה, מחסידי בית רוז'ין ומצאצאיו של בעל "תבואות שור". בבית אביו הלמדן המופלג וכן בבית־המדרש התחנך שור על ברכי היהדות התורנית, ואילו את חינוכו המוסיקאלי־חזני קיבל תחילה בבית־מדרשו של בצלאל אודיסר, אשר גילה את כשרונו הגאוני לנגינה וניבא לו עתיד חזני מזהיר, ואחר־כך אצל ירוחם הקטן. אצלו היה "משורר" יחד עם פייסי (פסח) חוטינר, החזן הנודע מחוטין שנתפרסם בעולם על־ידי יצירתו "אב הרחמים שוכן מרומים" בביצועו האמנותי של אפרים־זלמן ראזומני.

בן 23 נתמנה שור חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בחוטין, בו כיהן במשך שנים מספר; כאן התפרסם כחזן בעל שיעור קומה למעלה מגדר הרגיל. מחוטין עבר לקאמיניץ־פודולסק, ליאסי ולאחר מכן לבודאפשט, כחזן ראשי ב"היכל רומבך". מקום בו התפלל גם יעקב באכמן. משם עבר לבית־הכנסת העירוני הגדול בלבוב — עיר מולדתו — וכיהן שם בחזנות ראשית במשך למעלה מ־40 שנה, עד יומו האחרון. באחרון של פסח שנת תרפ"ד (1904) נפטר ברוך שור ליד העמוד בבית־הכנסת, בשעת ביצוע יצירתו המפורסמת "ומפני חטאינו".

ברוך שור (חוטינר)

זקני הדור ההוא היו מספרים, כי "מי שלא שמע את ברוך שור בתפילת אותו יום אחרון־של־פסח לא שמע תפילה נאה ונרגשת מימיו". ומעשה שהיה כך היה: זמר האופירה הווינאית הנודע בשם רובנר, מי שהיה בילדותו "משורר" במקהלת ברוך שור, נזדמן ללבוב לרגל הופעתו כזמר אורח באופירה. הוא הודיע על רצונו לבוא לבית־הכנסת ביום אחרון־של־פסח, כדי לכבד את רבו האהוב והנערץ ולשמוע את תפילתו. לכבוד מאורע זה הורחבה המקהלה, ומשהגיע שור, ברוב התרגשותו, ל"אבינו מלכנו גלה"... צנח ארצה ונשמתו יצאה בטהרה.

המפורסמות מיצירותיו המקובלות ברוב בתי־הכנסיות הן: "לכו נרננה" (מ"סליחות") "נעריצך"; "אמנם־כן"; "עוד יזכור לנו"; "מלכויות"; "זכרונות", ו"שופרות"; "העבודה" ליום־הכיפורים; "אז בהלוך ירמיהו" מהקינות לתשעה־באב ועוד.

והרי רשימת תלמידיו של ברוך שור, שנעשו אף הם חזנים בעלי־שם:

א) יוסף־זאב וייסמן (—), שהיה ידוע בשם: ר׳ אלתר פייבושיס, יליד חוטין, מבית עשירים ומחסידי הרבי מרוז׳ין. היה ״מנגן״ גדול וגילה התעניינות בקריאת תווי־נגינה. ומכיוון שאמו ״השביעתו״ שלא יעסוק בלימוד תווים, כדי שלא יבוא חס־ושלום לידי ביטול תורה, היה לומד חזנות מפי ברוך שור, ששימש באותה תקופה חזן בבית־הכנסת הגדול בחוטין, והיה משלם לו 4 רו״כ לשבוע שכר־לימוד. ר׳ אלתר פייבושיס היה חזן קבוע, בעל טינור לירי, בחוטין במשך שנים מספר. בן 17 התפלל תפילת ״נעילה״ ביוה״כ אצל הרבי הרוז׳יני בסאדיגורה. אחרי התפילה טפח לו הרבי על שכמו ובירכו, שיזכה להתפלל בבית־המקדש.

בנו ניסן וייסמן (—) היה עשיר מופלג ומנכבדי העיר יאֶדינאֶץ. אף הוא היה עובר לפני התיבה ב״ימים נוראים״ ובחגים. מספרים כי בשנת תרס״ו (1906) עבר ניסי בלזר עם מקהלתו (בת 21 איש) בתחנת הרכבת דונדושאֶן — 30 קילומטר מיאֶדינאֶץ, בדרך נסיעתו האחרונה לסאדיגורה (מקום שם נפטר). כשנודע הדבר לניסן וייסמן, יצא לתחנת הרכבת להק־ביל את פני ניסי בלזר. הוא הזמינו להתארח בביתו ולהופיע בבית־הכנסת בתפילת שבת פ׳ ״שקלים״ יחד עם המקהלה, תמורת תשלום של 100 רובל. בסעודת פורים התאספו כל ״המשוררים״ בביתו של ניסן וייסמן, והסעודה נהפכה למעין קונצרט דתי נדיר, שצויין כמאורע רב־חשיבות ביאֶדינאֶץ.

ב) לייב (לייבלה) בלומנשטיין, בן החזן משה־דוד בלומנשטיין, היה ״משורר״ תחילה אצל אביו, אחר־כך אצל ברוך קינסטלר (אומאנר) בסורוקה, במשך 5 שנים. אח״כ אצל ברוך שור בחוטין, ולאחר מכן אצל זיידל רובנר בקישינוב ולאחרונה — חזן באמריקה.

ג) משה לנטשיץ, יליד זשומאלוב, היה ״משורר״ ביל־דותו, בין השאר אצל ברוך שור בחוטין, ואח״כ אצל שמואל ויינמן בסורוקה. מפיהם למד את החזנות המסורתית. היה חזן באמריקה.

שלום גרינשפאן

אחד החזנים הבולטים, שתפס את משׂרת החזנות הראשית בבית־הכנת הגדול בקישינוב אחרי ניסי בלזר ופיני מינקובסקי, היה שלום גרינשפאן (1855—1952), המכונה ״שלום אנאניאֶבר״ על שם העיר אנאניאֶב, פלך חרסון, בה כיהן בחזנות במשך 12 שנה. הוא נתפרסם כחזן בעל רגש בקולו הנעים, בתפילתו המליאה התלהבות חסידית ובידיעותיו המוסיקאליות; כן בקי היה בתורה שבכתב ובתורה שבעל־פה. הוא היה נצר מגזע הצדיקים לבית רוז׳ין, המתייחס על הבעש״ט, נינם של ר׳ אפרים מסדילקוב, בעל ״דגל מחנה אפרים״, ושל ר׳ ברוך ממז׳יבוש. את החזנות למד גרינשפאן מפי סבו החזן והשו״ב בטרויאנוב, שנמנה בשעתו על תלמידיו של בצלאל אודיסר, והיה מנעים זמירות בקביעות אצל הרב הצדיק מאפטה. שנים מספר התמחה גרינשפאן בחכמת הנגינה אצל ירוחם הקטן בברדיצ׳ב. מגיל 17 התחיל מחבר יצירות בסגנונה של ״זמרת הרגש״ הישנה ונתקבל כחזן, תחילה בז׳יטומיר, ואח״כ בבר־דיצ׳ב ובאנאניאֶב. משם עבר לפרילוקי, מקום מגוריו של הרב הגאון ר׳ יהודה־לייב צירלסון (הי״ד), לפני התמנותו כרב הכולל בקישינוב; מפרילוקי — לחרסון, במקום פיני מינקובסקי, שעבר משם לאודיסה; מחרסון — לאודיסה, ומאודיסה בא גרינשפאן לקישינוב כחזן בבית־הכנסת הגדול, במקומם של ניסי בלזר ופיני מינקובסקי. שנות חזנותו של שלום אנאניאֶבר בקישינוב הגדילו את פירסומו אף מעבר לגבולות רוסיה. ולפני צאתו לאמריקה הופיע בתפילות שבתות ובקונצרטים דתיים בהרבה בתי־כנסיות בווינה. נפטר באמריקה זקן ושבע ימים.

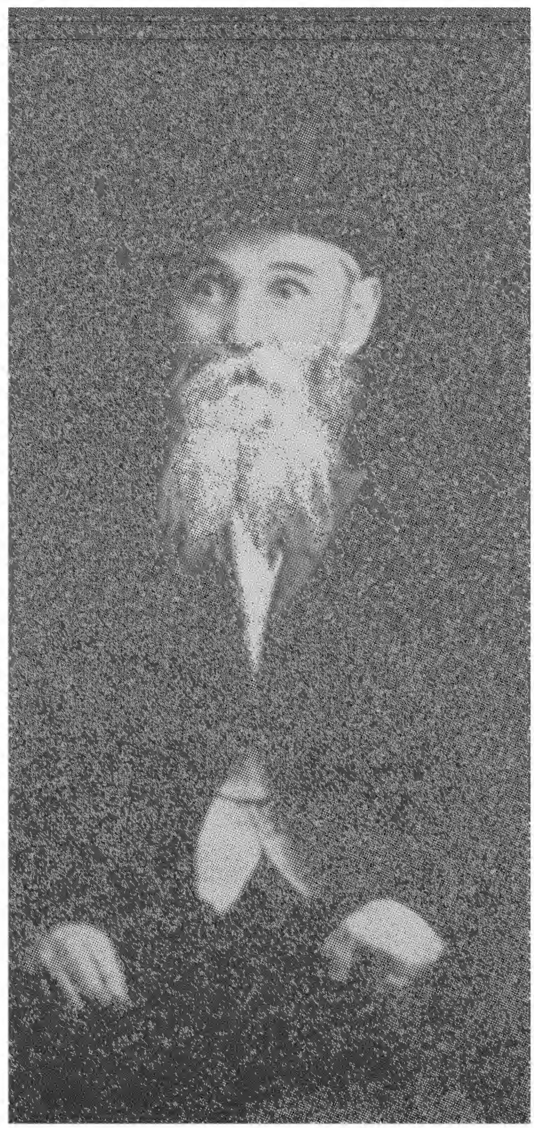

שלום גרינשפאן (שלום אנאניאבר)

ישראל־איסר הכהן (1845—1916) שימש חזן בבאֶלץ, תחילה בבית־הכנסת העירוני, אחר־כך בבית־מדרשו של הרב וכן בבית־המדרש הגדול. מכאן כינויו ״ישראל־איסר בלזר״. היה יליד ברדיצ׳ב ומגיל רך מאד היה ״משורר״ אצל חזנים שונים. בן 10 החל מסייר בערי אוקראינה וביסאראביה, בלוויית להקת ״משוררים״, ומופיע כחזן עצמאי בתפילות שבתות במשך

שנים מספר. משנזדמן לאטאקי ונשא אשה משם, נתמנה שם כחזן למשך שנים מספר. התפלל בקאמיניץ־פודולסק, באודיסה ואחר־כך בבאלץ. לאחר כמה עשרות שנות חזנות בעיר זו היגר לאמריקה והתפלל שם בתפילות "ימים־נוראים" בלבד עד סוף ימיו.

בין תלמידיו הראויים לציון היה קלמן זאסלאבסקי, מי שכיהן בחזנות שנים רבות בקישינוב. קלמן זאסלאבסקי המכונה "קלמן קאלאראשר", יליד באלץ, מתלמידיו של ישראל־איסר בלזר, בא מקאלאראש לקישינוב בסוף המאה הי"ט והתפרסם כחזן מלחין בנוסח "זמרת הרגש" המסורתית. התפלל שנים רבות בבית־הכנסת של ה"חייטים". אחר־כך בבתי־כנסיות אחרים, ולאחר מכן בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב, לפני אפרים־זלמן ראזומני. יצירותיו נתחבבו על הקהל הקי־שינובי וכן על היהודים בערי ביסאראביה אחרות במסע סיוריו עם מקהלתו. אחר־כך הגיע לארגנטינה ושימש חזן בבואנוס־איירס ושם נפטר.

ישראל־איסר הכהן (ישראל־איסר בלזר)

בין תלמידי זאסלאווסקי ראויים לציון:

1) זאב (וולוולה) גולדשטיין, יליד קישינוב, שהיה "משורר" במקהלתו של קלמן זאסלאבסקי, ואחר־כך אצל אפרים־זלמן ראזומני בקישינוב. התפרסם כחזן מחבר רצ'יטאטיבים באמריקה.

2) אברהם דובובי (—) מתלמידיו של קלמן זאס־לאבסקי בקישינוב, היה חובב מוסיקה, מחבר רצ'יטאטיבים חזניים לתפילה, שלא זכו לפירסום. איש משכיל, ציוני ופעיל בשטח החינוך העברי, ממייסדי בית־הכנסת הציוני, גן־הילדים ובית־הספר "יבנה" בקישינוב. עובר לעתים מזומנות לפני התיבה כבעל־תפילה, בקי בנוסחי התפילה המקוריים ושולט בהם שליטה גמורה.

אברהם ברקוביץ

אברהם ברקוביץ (1858—1929), המכונה "קאלכניק", היה אחד החזנים הבולטים ביותר בשלהי המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20, שלשיא גדלותו הגיע בביסאראביה. למעלה מ־50 שנה כיהן קאלכניק בחזנות יוצרת, מהן 30 בקישינוב, בבית־הכנסת הגדול, שנים מספר לפני בואו של זיידל רובנר, ואחר־כך בבית־הכנסת של ה"חייטים" וב"יבנה".

יליד אוקראינה ובן למשפחה מיוחסת של למדנים חריפים, מחסידי הרבי מבוהוש מגזע בית הצדיק מרוז'ין, בא בגיל רך עם הוריו לקישינוב, למד בישיבה ונתפרסם כבעל כשרונות בלימודיו, בנועם קולו ובנטייתו לנגינה. נכנס כ"משורר" למקהלותיהם של ירוחם הקטן וניסי בלזר. לאחר מכן "שורר" גם אצל החזן הנודע משה־בר קורוטיאנסקי (מנימירוב) בחרסון וביאֶקאטרינוסלאב (סטאלינו כיום).

קאלכניק השתלם גם בתורת המוסיקה הכללית, בהרמוניה ובקונטראפונקט מפי פרופסורים בווינה, בפטרבורג, באודיסה ובפראנקפורט. רק לאחר שהזקנים מבין חזני־הדור: ניסי בלזר, פיצי אבראס ובן־דורו של קאלכניק — פיני מינקובסקי, סמכו ידיהם עליו — החל מכהן במשרות חזנות, תחילה במו־הילוב־פודולסק, אחר־כך באודיסה ולבסוף בקישינוב. מכאן יצא שמו לתהילה כחזן אמן, כמוסיקאי יוצר, בעל קול־טינור דראמאטי אדיר ובעל סגנון מקורי של הרצ'יטאטיב האמנותי לשבת ולשלוש רגלים, המבוסס על נוסחי התפילה המסורתיים הידועים בשמותיהם העבריים: "ישתבח", "יקום פורקן", "אהבה־רבה" ועוד. רצ'יטאטיבים אלה מכונסים ב"סידורו" המפורסם "צלותא דאברהם", המשמש גם כיום דוגמה ומופת לכל חזן. בעזבונו נשארו כתבי־יד, המכילים הרבה קומפוזיציות לחזן ולמקהלה לתפילות שבת, מועדים ו"ימים נוראים".

רבים מגדולי החזנים היו מבאי־ביתו ולומדים תורה מפיו. מהם: דוד־משה שטיינברג, דוד רויטמן, זבולון קווארטין, יצחק איכט, יהושע וייסר. והצעירים שבהם: לייב גלאנץ ויהושע דלין.

ואלה מתלמידיו של אברהם ברקוביץ (קאלכניק) שנתפרסמו אף הם כחזנים ומנצחים ידועים:

א) יוסף טובשטיין (1873—1941), המכונה יוסלה "תקע בשופר", יליד קישינוב. בגיל 9 נכנס כ"משורר" אלט

למקהלתו של אברהם ברקוביץ (קאלכניק) בקישינוב ובאודיסה, ואחר־כך המשיך אצל החזן גדליה גרוסמן באיזמאיל. בן 24 החל בקאריירה של מנצח על מקהלת בית־הכנסת הגדול בקישינוב, עם החזן דוד־משה שטיינברג. מכאן עבר לאודיסה כמנצח על מקהלת החזן ישראל־לייב טקאטש לתקופה ממושכת. ולימים ,אחרי השתלמות בווינה, עבר לצ׳רנוביץ ושימש מנצח על המקהלה של קהילת צ׳רנוביץ, שם שימשו בקודש החזנים דוד־משה שטיינברג, יצחק איכט ואחרים. הוא היה גם מלחין עצמאי בנוסח המסורתי. לחניו הידועים: ״לכה דודי״ ו״אשכול״ מפרשת ״שקלים״. הציבור הצ׳רנוביצי התייחס אליו באהדה רבה, שבאה לידי ביטוי בחגיגת יובלו ה־35 לפעולתו המוסיקלית כמנצח על מקהלת הקהילה, שנערכה לכבודו בשנת 1940. נספה בצ׳רנוביץ בימי השואה הנאצית.

יעקב איכט

ב) יצחק איכט (1882—1934), בנו של ר׳ הירש יוכט מקישינוב, התחנך בבית סבו בדובוסאר על ברכי היהדות המסורתית. מתלמידיו של אברהם קאלכניק ומידידיהם של אפרים־זלמן ראזומני ופיני מינקובסקי. היה חזן בעל קול באריטון גמיש בכל הגוונים ושימש בקישינוב, באודיסה, בברדיצ׳ב בבית־הכנסת הכוראלי, במקומו של דוד־משה שטיינברג ובהמלצתו, ובערי רוסיה אחרות. אחרי הפרעות באוקראינה חזר לביסאראביה בשנת 1920 יחד עם דוד־משה שטיינברג ודוד רויטמן. עם זה האחרון היה מופיע בצוותא בתפילות שבתות ובקונצרטים בקישינוב ובשאר ערי ביסאראביה. אח״כ שימש חזן ראשי בבראילה (רומניה) במשך 6 שנים רצופות. כדי להגשים את שאיפתו לעלות ארצה נקלע איכט לאנגליה בשנת 1926 ושימש חזן ראשי במאנטשסטר במשך 8 שנים, לפי חוזה לכל ימי חייו. בלונדון היה מופיע רק בקונצרטים והיה אהוד ומקובל על שומעיו ואף על חוגי החזנים. בנו מנחם (רופא לפי מקצועו) היה מנצח על מקהלת אביו במאנטשסטר. יצחק איכט היה פעיל בחברות ״תרבות״ ו״הזמיר״ ושנים מספר עמד בראש אגודת החזנים במאנטשסטר. אף היה מושך בעט סופרים ופירסם בעברית וביידיש רשימות ודברי ביקורת בעיתונות על חזנים. בעזבונו — שורה של רצ׳יטאטיבים לתפילות, שלא פורסמו, וכמה תקליטים.

ג) מאיר־דוב זלצר יליד מארקולאֶשט, בן למשפחת חזנים משך 5 דורות. היה ״משורר״ אצל קאלכניק בקישינוב, חזן בבאֶלץ, בקישינוב ובצ׳רנוביץ, אח״כ באמריקה.

ד) חיים שוורץ (1888—1959), יליד דובוסאר, פלך פודוליה. מילדותו גילה נטיה לנגינה. משנתבגר היה מבקר לעיתים קרובות בקישינוב וספג לתוכו את נוסחי התפילה המסורתיים ששמע מפי גדולי החזנים בקישינוב. במיוחד הושפע מחזנותו של אברהם קאלכניק. היה בעל טינור לירי ערב, בן־תורה ובעל ידיעה רבה בנוסחי התפילה על סולמותיהם המוסיקאליים. התפלל ברגש דתי עמוק והצטיין ב״אמירה״ מאולתרת מוצלחת. שימש חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בבראילה, רומניה, במשך 20 שנה רצופות. בשנת 1950 עלה ארצה והתפלל במקומות שונים בארץ, גם בתל־אביב בבית־הכנסת הגדול. לאחרונה שימש חזן ראשי קבוע, במשך 8 שנים רצופות, בבית־הכנסת על־שם קריצמן בפתח־תקוה, בו רוב המתפללים היו מיוצאי ביסאראביה.

ה) אברהם פאדווה, יליד האנצ׳אֶשט, מחוז קישינוב, מתלמידיו המובהקים של אברהם קאלכניק. היה בעל־תפילה מפורסם והתפלל בקישינוב בבתי־כנסיות שונים. הצטיין בתפילתו הנלבבת כבעל ״אמירה״ מאולתרת מליאת רגש וחמימות. אחר־כך שימש חזן קבוע בוואסלוי, רומניה, בהיכל ״עשה־טוב״; בבאֶלץ, בבית־המדרש הגדול, ובבאקאו, רומניה. בשנת 1940 עבר לסורוקה, עיר מוצאה של אשתו, והתפלל כחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול. בשנת 1941 נספה בידי הנאצים.

ו) אברהם־אבא ספיר (שאפושניק) (1897—) נולד בבאֶנדאֶר לאביו ר׳ יוסף שאפושניק, סוחר אמיד, תלמיד חכם וחסיד האדמו״רים מגזע בית רוז׳ין, שבשנת 1902 הקים על חשבונו בית־כנסת מפואר (שנקרא על־שם ״חסידי פאשקאן״) ובבנייתו השקיע כעשרת אלפים רובל. בן 8—9 היה אברהם־אבא משמיע ניגונים מזמירות שבת ב״שולחנות״ האדמו״רים, שעל הרוב היו מתאכסנים בבית הוריו. בבית זה ספג הילד תורה ודרך־ארץ מפי מלמדים מפורסמים. ברם, לבו נמשך אחרי החזנות. הוא לא החמיץ שום הזדמנות שבאה לידו ושמע את תפילותיהם של חזני הדור המפורסמים ביותר, כגון: מינקובסקי, קאלכניק, קילמניק, שטיינברג, רויטמן, סירותה, קווארטין, טקאטש, איכט, גלאנץ ואחרים. בגיל 13

נכנס ל"בית־מדרשו" של אברהם ברקוביץ (קאלכניק) ומפיו למד את נוסחי התפילה היסודיים. בן 26 התחיל עובר לפני התיבה כחזן עצמאי. תפילת ה"ימים הנוראים" הראשונה שלו היתה בבית־הכנסת של אביו בבאָנדאָר. ולאחר נישואיו את בת הרבי מגאלאץ, מגזע פרמישליאן, עבר לשם ושימש חזן בבתי־כנסיות שונים עד שנת תש"ד (1944), השנה בה עלה ארצה עם משפחתו וקבע מקום מושבו בתל־אביב. מאז בואו לישראל התפלל בבתי־כנסיות שונים בתל־אביב, והוא אהוד ומקובל על הבריות כבעל־תפילה מן המעולים ביותר, הבקי בנוסחי התפילה ובסגנונותיה.

ז) משה פיינמן (1903) נולד בעיירה האנצ'אֶשט, מחוז קישינוב, למשפחה מכובדת מאד. היה "משורר" תחילה אצל החזן אפרים ז'ליזניאק ואחרים בערי ביסאראביה שונות, ואחר־כך אצל אברהם קאלכניק בקישינוב. ראשית צעדיו בחזנות היתה באורהיוב, אחר־כך בגאלאץ (רומניה). משם הוזמן לטירגו־אוקנה, רומניה, שם שימש חזן בבית־הכנסת הגדול במשך 6 שנים רצופות בנוסח שלמד מפי קאלכניק. לאחר מכן עבר לבוקארשט והתפלל ב"תלמוד־תורה" שליד בית־הכנסת של ה"מלבי"ם", אף כאן במשך 6 שנים. מבוקארשט חזר שוב לגאלאץ.

ח) חיים גוטמן (1912—) נולד בקישינוב לאביו ר' צבי גוטמן, שהיה ידוע כלמדן מופלג ושימש כמלמד ב"ישיבה" על־שם ר' שלום פרלמוטר בקישינוב. בישיבה זו התחנך בנו חיים. מגיל רך מאד היה חיים "משורר"־אלט אצל אברהם קאלכניק במשך 10 שנים. אחר־כך "שורר" גם אצל החזנים: דוד רבינוביץ, חיים ציפריס, יעקב ריוולים, דוד רויטמן, ודוד־משה שטיינברג בקישינוב. לאחר שנתגלה קול הטינור שלו התחיל עובר לפני התיבה כחזן עצמאי בטאטארבונאר, ביסאראביה, בהרלאו, בפלויאֶשט (רומניה) בהיכל על־שם "ולאד־צאֶפּאֶש", ולבסוף — בבית־הכנסת "שומרי־אמונה" בבוקארשט.

ט) יוסף שווארצמן (1902—), יליד באָנדאָר, למד בקישינוב והיה שם "משורר" אצל אברהם קאלכניק, דוד־משה שטיינברג ודוד רויטמן. בן 17 התחיל עובר לפני התיבה כחזן בעל טינור לירי. משנת 1921 באמריקה, חזן בברוקלין, בברונקס ועוד.

י) יעקב־יוסף אלטמן (1903—),יליד קישינוב. התחנך אצל הוריו האדוקים ברוח המסורת היהודית. היה "משורר"־אלט אצל אברהם קאלכניק ואפרים־זלמן ראזומני בקישינוב. לימים שימש חזן בעל טינור לירי באמריקה. הוא שייסד באמריקה את "ארגון משוררי בית־הכנסת" והיה היו"ר הראשון שלו.

ואלה מהמנצחים בנגינות אצל אברהם קאלכניק ,מהם שימשו לאחר מכן גם חזנים עצמאיים:

1) ספקטור — מנצח על מקהלת אברהם קאלכניק בבית־הכנסת הגדול בקישינוב, וכעבור זמן — חזן בקיוב.

2) זלמן פלומן — מנצח אצל אברהם קאלכניק ויהודה־לייב קילימניק בבית־הכנסת הגדול, ואחר כך חזן עצמאי בקישינוב.

3) משה טשוקלר — מנצח אצל קאלכניק, קילימניק וציפריס בבית־הכנסת הגדול, ובהיכל הכוראלי בקישינוב.

אפרים־זלמן ראזומני

אפרים־זלמן ראזומני (1866—1905) — תקופת כהונתו כחזן בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב הטביעה את חותמה על חזנות הרגש בשטח האמירה המאולתרת בשיפעת חינה ובשלל גוניה ודינאמיותה. רושם בל־יימחה השאירו תפילותיו על המוני שומעיו, בהם פשוטי־עם, אנשי מוסיקה ומבקרים, חכמי הדור ומשכיליו, שהביאם לידי התפעלות בלתי משוערת. מעולם לא "שורר" ראזומני אצל חזנים ולא למד חזנות מפיהם. היה יליד ניקולאייב, פלך חרסון. בנו של ר' חיים־חייקל רב העיר. בן 16 החל מסייע כחזן עצמאי בערי אוקראינה וביסאראביה ומופיע בתפילות־שבת, ובכל מקום כבש את לב הקהל. בגיל 19 נתמנה חזן ראשי, תחילה בניקולאייב בבית־הכנסת הגדול, אחר־כך באודיסה, ולאחר מכן בקישינוב בבית־הכנסת "זובחי־צדק". מקישינוב חזר לאודיסה כחזן בבית־הכנסת ה"שאלאשי", שם הגיעה הצלחתו לשיאה, עד יומו האחרון.

פיני מיקובסקי הפליג בשבחו וכתב שמבין חזני הדור המצויינים, היה ראזומני הגדול שבהם בשל תכונותיו וסגולותיו, בהן חונן מהטבע כבעל־קול ערב ובעל כשרון ביצוע להפליא.

אפרים־זלמן ראזומני

ירושתו החזנית היחידה של ראזומני הוא ה"סידור" "שירי ראזומני", בו מקובצים כל הרצ'יטאטיבים שלו. הסידור נערך בידי המלחין והמנצח הנודע שמואל אלמן ויצא לאור בשנת תר"ץ (1930) בלונדון.

שמואל אלמן

שמואל אלמן (1877—1947) מגדולי הקומפוזיטורים והמנצחים של דורנו. נולד בסוביליבקה, פלך פודוליה, לאביו ר' נחום, שהיה יהודי חסיד וירא־שמים ומטיב נגן, ולאמו שרה־בתיה, בתו של רב העיירה, שהיתה אשה צנועה וכשרה ומשוררת ביידיש. שמואל היה מ"משורריו" של חזן העיירה, ומגיל רך היה מחבר מנגינות לתפילות, שהיו מושרות על־ידי החזן ומקהלתו. בן 18 היה, כשהוריו העתיקו את מקום מגוריהם לוורטוז'אָן שבמחוז סורוקה. שמואל אלמן בא לאודיסה כתלמיד בית־המדרש למוסיקה, שם שקד בחריצות על כל מקצועות

המלחין שמואל אלמן

המוסיקה במשך 3 שנים. משהגיע לגיל 21 ונלקח לשרת בצבא הרוסי, שימש שם מנגן ומנצח על התזמורת הצבאית. עם תום 4 שנות שירותו בצבא בא לקונסרבטוריון בקישינוב ושם גמר את חוק לימודיו. בשנת 1905, בפרוץ הפרעות בקישינוב, יצא שמואל אלמן את רוסיה והלך ללונדון להשתקע בה. כאן השלים את ידיעותיו המוסיקאליות בקולג' הממלכתי וקיבל את התואר A.R.C.M. מאז החל בעבודה יצירתית וחבר קומפוזיציות רבות־ערך לתפילות שבת, מועדים ו"ימים נוראים", לחזן ולמקהלה. יצירות אלה, רוח המסורת היהודית טבועה בנוסחיהן, וכתובות הן ביד אמן חרוצה. הן מכונסות ב"סידור" בן שני כרכים בשם: "שירי בית־הכנסת", שזכו למוניטין בכל העולם היהודי.

כבר בשנת 1912 חיבר שמואל אלמן אופירה בשם "אחז המלך", שהוצגה בשעתה למעלה משלושים פעם וזכתה לבי־קורת חיובית מצד מבקרי המוסיקה באנגליה. הוא גם חיבר הרבה יצירות אמנותיות לשיריהם של משוררים יהודים בעברית וביידיש. כן פירסם מאמרי ביקורת רבים בעיתונות על חזנים, אמנים ומוסיקאים ידועי־שם ועל יצירותיהם.

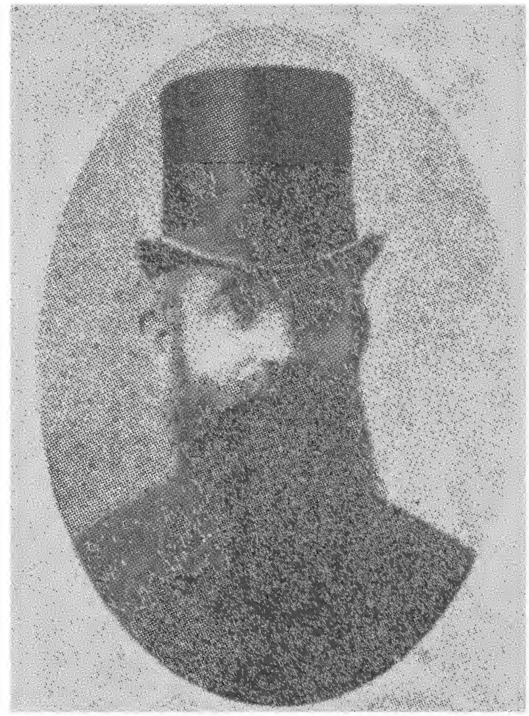
ואלה מתלמידיו של אפרים־זלמן ראזומני שנתפרסמו כחזנים:

א) יעקב ריווליס (—1938), יליד קישינוב. בילדותו "משורר" אצל אפרים־זלמן ראזומני ואצל יונה דינוביצר בקי־שינוב. חזן בבית־הכנסת הכוראלי בקישינוב שנים מספר, בבית־הכנסת הגדול בבוקארשט, ב"היכל הגאלאצי" ובבית־הכנסת, "דיוקס־פליי" בלונדון. סייר באמריקה ובאירופה והופיע בתפילות ובקונצרטים. חזר לקישינוב (בשל מצב בריאותו הרופף) ושוב בגאלאץ בביהכ"נ "אגודת סומך־נופלים". מת בעודו צעיר לימים.

ב) חיים ציפריס, יליד קישינוב. היה "משורר" אצל אפרים־זלמן ראזומני. חזן בעל טינור לירי נפלא. כיהן בבית־הכנסת הכוראלי בקישינוב, בבוקארשט, בקראקוב ושוב בקי־שינוב. בשנותיו האחרונות היה פעיל כיו"ר אגודת החזנים בקישינוב. נספה בימי השואה בידי הנאצים.

יעקב ספיבק (1852—1918), המכונה "יענקל סורוקר", היה יליד סורוקה ושם כיהן כחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול שנים מספר. היה ידוע כיהודי חרד וירא־שמים, למדן מופלג ובעל מזג טוב, ונתפרסם כחזן בעל טינור פינומנאלי אדיר, בהיקף של 3 אוקטאבות, ובעל קולוראטורה אמנותית נפלאה. תפילתו המסורתית היתה רוויה מתיקות מוסיקאלית ומעוררת התפעלות. שמו יצא לתהילה בכל רחבי רוסיה. הוזמן קודם לבית־הכנסת "זובחי־צדק" בברדיצ'ב, אחר־כך לבית־הכנסת הגדול בחרסון, ומכאן לבית־הכנסת ה"שאלאשי" באודיסה, לפני בואו של ראזומני שמה. לאחר מכן לבית־הכנסת הגדול באומאן, פלך קיוב. בן 66 היה במותו. העמיד תלמידים רבים, מהם חזנים ומהם מנצחי מקהלות.

יהודה־לייב קילימניק היה אחד החזנים הבולטים ביותר בקישינוב, שיצאו לו מוניטין כחזן יוצר בעל ידיעות מוסיקאליות רבות וכמתפלל בעל רגש דתי עמוק בנוסח מסורתי של חזנות הרגש. בעודו צעיר לימים בא מחרסון לקישינוב והתפלל תחילה כחזן בבית־הכנסת "ג"ח" (גמילות חסדים) שליד השוק הישן. משכבש את לב הקהל, נתמנה חזן ראשי בבית־הכנסת הכוראלי למספר שנים, ומשם עבר לבית־הכנסת הגדול בקישינוב. במשך שנות כהונתו בחזנות בקישינוב הקים דור של תלמידים, שלמדו מפיו חזנות וגם מוסיקה כללית בקונסרבטוריון הפרטי שלו. בשנת 1920 נקרא מקישינוב ללונדון, שם כיהן בחזנות עד סוף ימיו. הוא נפטר בלונדון.

יעקב ספיבק (יענקל סורוקר)

להלן רשימת תלמידיו של יהודה־לייב קילימניק שכיהנו אחר־כך במשרות חזנות:

א) נחמן־יוסף גינשפרג (1895—1962), יליד קישינוב, בנו של הרב ר׳ משה, הנודע בשמו ר׳ משה׳לה הדיין. היה תלמיד ישיבת קישינוב ובוגר גימנסיה רוסית באורח אכסטרני. היה "משורר" בילדותו אצל יהודה־לייב קילימניק ואברהם קאלכניק בקישינוב, והם שהסמיכוהו לאיצטלת חזן. היה גם תלמידם של החזנים ישראל סוואָט, מאיר בורשטיין ודוד־משה שטיינברג. חזן בערים שונות ברוסיה, ואח״כ בקישינוב. שימש חזן שני בבראילה (רומניה) יחד עם יצחק איכט, החזן הראשי. משנת 1926 חזן באמריקה, תחילה בבוסטון, וב־12 השנים האחרונות בשיקאגו ,שם נפטר.

ב) עמנואל בארקאן, יליד אונגאָן. היה "משורר" אצל יהודה־לייב קילימניק במשך שנים מספר. לאחר שספג לתוכו את נוסחי התפילה המסורתיים והתמחה ב"אמירה" מאולתרת, החל בסדרת מסעות בתפילות עצמאיות בכל עיירות ביסאַראביה. לאחר מכן למד גם מוסיקה כללית מפי חיים סיגאלאָסקו בבוקארשט. משנת 1922 חזן באמריקה.

ג) צבי (הירש) בראכמאן (1904—), יליד קישינוב. בילדותו היה "משורר" אצל יהודה־לייב קילימניק ואח״כ אצל דוד רויטמן בקישינוב. משנת 1924 באמריקה.

ד) שלום (שוקה) רוז׳אנסקי. מתלמידיו של קילימניק ומנצח על מקהלתו בבית־הכנסת הגדול; אח״כ היה מנצח על מקהלת בית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב במשך שנים רבות.

ה) מרדכי קיבילביץ (1895—1960), מתלמידיו המובהקים של יהודה־לייב קילימניק בקישינוב. כיליד באָלץ, היה "משורר" בילדותו אצל חזני עירו: אהרן הומניוק, משה קייסרמן, בן־ציון שיינבלט, יעקב רימאן וצבי ויינטראוב. ולפני בואו לקישינוב — אצל אברהם שולמן באודיסה ואצל דוד קרוֹמסקי במוהילוב־פודולסק. ראשית חזנותו היתה בבאָלץ, בבית־הכנסת שליד ה"תלמוד תורה" במשך 3 שנים. אחר־כך שימש חזן ברומאן, בבראילה ובבוקארשט. בשנת 1950 בא לישראל והתפלל בקרית־מוצקין ובמקומות אחרים בישראל עד 1956. בשנותיו האחרונות היה ידוע חולי וסבל עוני וחוסר כל. נפטר בתל־אביב באורח פתאומי.

ו) זלמן פלומן — שימש תחילה מנצח על מקהלה בבית־הכנסת הגדול בקישינוב בשנים בהן התפללו החזנים: יהודה־ליב קילימניק ואברהם קאלכניק. אח״כ חזן עצמאי.

ז) משה צ׳וקלר — מנצח על המקהלה תחילה בבית־הכנסת הגדול בקישינוב אצל החזנים: יהודה־לייב קילימניק, אברהם קאלכניק וחיים ציפריס, ולאחר מכן בבית־הכנסת הכוראלי בקישינוב.

ח) צבי איתני (קראנקורס) (1906—) יליד קישינוב בנו של ר׳ משה ראש השו״בים, "שורר" בילדותו אצל אברהם קאלכניק ואח״כ זמן ממושך אצל יהודה־לייב קילימניק, ממנו למד יסודות החזנות. במשך הזמן "שורר" אצל דוד רויטמן, דוד־משה שטיינברג ויונה דינוביצר ופיתח את קולו בקונסרבטוריון הקישינובי אצל הפרופיסורים: אנג׳ילו דיסקונטי (איטלקי) ואיקונומידי (יווני). את נוסח התפילה המסורתי, ובעיקר של ה"ימים הנוראים", למד מפי זוסיא סאַראַבראַניק, בעל־התפילה הנודע בקישינוב. בשנת תרפ״ד (1924) הופיע כחזן עצמאי בתפילת "ימים נוראים" בקישינוב בבית־הכנסת הגדול. אח״כ ב"זובחי־צדק" ובבתי־כנסיות אחרים. לאחר מכן שימש חזן באקרמן, בגאלאץ ובבוקארשט. משעלה ארצה התפלל ב"אוהל־שם" וב"ביל״ו".

ט) לייב בריל. יליד קישינוב, היה "משורר"־אלט, תחילה, אצל יהודה־לייב קילימניק, ואח״כ מנצח על המקהלה אצל קילימניק, רויטמן ושטיינברג בבית־הכנסת הגדול בקישינוב. כיום חזן באנגליה.

י) פסח וייסלייב (1896—)יליד גריגוריופול, פלך חרסון. נכדו של הרב ר׳ שמואל־יצחק הלוי סגל (מצד אמו), ששימש גם שו״ב וחזן העיר במשך 40 שנה. בעודו ילד עברה משפחת אביו, ר׳ אביגדור, לקישינוב. מבן 10 ומעלה היה "משורר"־אלט אצל החזנים: משה קנאַלרמן, נתן־נטע האווקין וישראל סוואָט בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. בתקופת התחלפות קולו היה מנצח בבית־הכנסת הגדול בקישינוב אצל החזן מאיר־בורשטיין (הלבן). ובן 18, לאחר שחזר אליו קולו (טינור לירי), נכנס למקהלתו של יהודה־לייב קילימניק בבית־

הכנסת הכוראלי בקישינוב, בניצוחו של משה טשוקלר. בן 21 בא לאודיסה והשתלם במקצועות המוסיקה בקונסרבטוריון היהודי מיסודה של הזמרת ביאַלאגורסקי, שם הורה פיני מינקובסקי חזנות ונוסחי התפילה. מגיל 22 ואילך התפלל כחזן עצמאי בדומברוביץ, ביסאראביה, בקישינוב בבית־הכנסת "ליאַסנוייה" (סוחרי־יערות) ובבית־הכנסת הגדול. לאחר מכן בבית־הכנסת של "בעלי המלאכה" באקרמן, בליווי מקהלה; אחר כך בגאלאץ בבית־הכנסת של "בעלי־המלאכה" במשך שנים רבות. משנת 1948 בישראל. מתפלל רק ב"ימים הנוראים" כחזן בת"א, ביפו, בבת־ים ובחולון.

י"א) שבתאי אקרמן (1914—), יליד קישינוב. בילדותו היה "משורר"־אלט אצל החזנים: יהודה־לייב קילימניק, חיים ציפריס ויעקב ריווליס, וכטינור אצל החזנים: דוד־משה שטיינברג ודוד רויטמן — במקהלת בית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. חזנותו הראשונה היתה בבית־הכנסת "אחווה" (פראטרנה) בבוקארשט. משנת 1931 חזן עצמאי, תחילה בבתי־כנסיות שונים בקישינוב, ולבסוף (בשנת 1938) בבית־הכנסת "זובחי־צדק". בשנת 1950 עלה ארצה וכיהן כחזן ראשי, תחילה בבית־הכנסת "בית־אל (4 שנים), ואחר־כך — בבית־הכנסת הגדול בתל־אביב. עתה חזן בדיטרויט שבאמריקה.

יצחק שקולניק, המכונה ר' איציקל שקולניק, יליד ליפקאן, תלמיד חכם ובעל־תפילה מובהק, שברבות הימים התפרסם כאחד החזנים הבולטים בדורם של ברוך שור וזיידל רובנר. שימש חזן קבוע, תחילה בבית־הכנסת הגדול בליפקאן במשך שנים מספר, ואחר־כך בקהילות אחרות בביסאראביה, באוקראינה ובגאליציה, לבסוף באמריקה. היה "מנגן" גדול ומתפלל נפלא בנוסח היהודי המסורתי והיה אהוב על הבריות בכל הקהילות בהן התפלל. הוא חיבר הרבה קומפוזיציות, שהיו מושרות במקהלתו, בה השתתפו "משוררים", ששימשו גם הם כחזנים בעלי־שם.

שמואל וויינמן, בנו של החזן הנודע ר' אפרים לוצקר. היה חזן בעל קול נעים, שתפילתו ערבה לאוזן, ונוסחיו רוויים מסורת יהודית ישנה. הוא כיהן בחזנות ראשית בבית־הכנסת הגדול בסורוקה במשך שנים רבות, ואחר־כך בטארנופול (גאליציה). כן היה מרבה בסיוריו עם מקהלתו בעיירות ביסא־ראביה ואוקראינה ומעניק להן מתפילתו ומזמרתו.

ישראל סוואַט היה חזן מפורסם, בעל טינור אדיר, נעים וזמירות בתפילתו המסורתית יהודית. שימש תחילה חזן באקרמן, ואחר־כך בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. לאחר מכן חזן מן הנודעים ביותר באודיסה, שם נפטר.

דוד־משה שטיינברג

דוד־משה שטיינברג (1870—1940), יליד קישינוב, בנו של ר' אברהם בעל־התפילה הקישינובי הנודע, מי שנמנה בשעתו עם תלמידיו המובהקים של ניסי בלזור בקישינוב. בד־בבד עם לימודיו בישיבת קישינוב, היה דוד־משה'לה — "ילד הפלא" עוזר לאביו בתפילה ומנצח על מקהלתו. אחר־כך השתלם בחזנות אצל זיידל רובנר ואפרים־זלמן ראזומני בקישינוב. בשאר מקצועות המוסיקה השתלם לאחר־מכן באודיסה אצל פרופיסורים ידועי־שם.

ואלה סגולותיו של שטיינברג כחזן: בעל קול־טינור דרא־מאטי, שצביונו מתכתי וקטיפתי כאחד; קולוראטורה גמישה וקלת תנועה, ופאלצט אומנותי מפותח מאוד; בעל "אמירה" מאולתרת בנוסח המסורתי־עממי ובסגנון החסידי; אמן הרצ'יטאטיב המלוטש.

דוד־משה שטיינברג

להיכל החזנות נכנס שטיינברג בגיל 30. תחילה נתקבל למשרת חזן ראשי בבית־הכנסת ע"ש ר' אהר'לה באודיסה, בהשפעתם של א. ז. ראזומני ופ. מינקובסקי, שסמכו עליו ידיהם. מאודיסה עבר שטיינברג לברדיצ'ב בבית־הכנסת הגדול ע"ש חיות, מקום בו כיהנו חזני־הרגש הגאונים — ירוחם הקטן, ניסי בלזור וזיידל רובנר (לפי המלצתו של ניסי בלזור) וכעבור שנתיים עבר מברדיצ'ב לבית־הכנסת העירוני הגדול בווילנה, במקום גרשון סירוטה, שעבר משם לווארשה. בווילנה גילה שטיינברג יכולתו בתפילה גם בסגנון הכוראלי בליווי מקהלה. אופיינית היא דעתם של אנשי ווילנה בהערכתם של שני החזנים, גרשון סירוטה ודוד־משה שטיינברג: "סוד הצ־לחתו של שטיינברג, היו אומרים, נעוץ ב"נועם שיח־סוד" תפילתו, בהשוואה לקולו האדיר של סירוטה, שכן "סודו" של שטיינברג היוצא מלבו חודר ללב הקהל". לשיא פרסומו הגיע שטיינברג ב־14 שנות כהונתו בבית־הכנסת הגדול באודיסה

עד שנת 1921, לפי חוזה לכל ימי חייו. משׂרת־קודש זו (בה כיהנו לפני שטיינברג אבירי החזנות הגדולה ברוסיה מהדור שעבר, כגון: פיצי אבראס, יעקב באכמאן, אפרים־זלמן ראזו־מני, פיני מינקובסקי, אלתר־יחיאל קרניאל וא. דונאייבסקי) הנחילה לו את ברק־הזוהר וכתר־הכבוד.

דוד־משה שטיינברג בבית־הכנסת הגדול, ופיני מינקובסקי בבית־הכנסת הברודי, באודיסה — שני עמודי־התווך הללו היוו צירי־משיכה מרכזיים של תושבי העיר, ואליהם נהרו המוני יהודים, שבאו גם מערי־השדה לשמוע אל רינתם ואל תפילתם.

הופעותיו של שטיינברג בתקופת נדודיו בערי אירופה: קישינוב, צ׳רנוביץ, פאריז ולונדון — עד הגיעו לאמריקה — הוכתרו אף הן בהצלחה. בלונדון הוקלטו ראשוני תקליטיו, והוצעה לו משׂרת חזנות ראשית באחד מבתי־הכנסיות המפוארים ביותר. עשרים שנותיו האחרונות עשה שטיינברג באמריקה, והיה שם אהוב ונערץ על כל יודעיו, שומעי תפילתו ונועם זמירותיו. במשך אותה תקופה ביקר דוד־משה שטיינברג פעמיים בארץ וירד לפני התיבה בפעם הראשונה בחורבת ר׳ יהודה החסיד בירושלים העתיקה ובפעם השניה בתל־אביב ובירושלים. בעזבונו של שטיינברג נשארו הרבה יצירות חזניות, שעדיין לא ראו אור *.

ואלה מתלמידיו של שטיינברג, שהתפרסמו אף הם כחזנים וכמנצחים:

א) אבא רוט (1912—), יליד אטאקי, נכדו של הרב ר׳ משה רוט, בביתו התחנך על ברכי היהדות המסורתית עד גיל 11. משהעתיקה משפחת אביו ר׳ יעקב את מקום מגוריה לצ׳רנוביץ, היה אבא "משורר"־סופרן, תחילה אצל החזן דוד־משה שטיינברג במקהלת בית־הכנסת הכוראלי, בניצוחו של יוסף טובשטיין, ואח"כ כטינור לירי, שם, אצל החזן פיני ספקטור. בשתי התקופות גם יחד היה מופיע לעיתים מזומנות כ"חזן" עצמאי, תחילה בתפילות שבת ולאחר מכן גם בתפילות "ימים נוראים" וחג הסוכות, בערי בוקובינה ובסאראביה. לבסוף הגיע לקישינוב והתפלל בבית־הכנסת הגדול, בבית־הכנסת "זובחי־צדק", בליווי מקהלה בניצוחו של משה רוז׳אנסקי, ולאחרונה — בבית־הכנסת של ה"חייטים" בקישי־נוב, במשך 4 שנים. תפילתו מושפעת, כמובן, מסגנונם של דוד־משה שטיינברג, של אברהם קאלכניק ושל פיני ספקטור. בשנת 1947 עלה ארצה מבריסל (בלגיה), מקום שם השתלם במוסיקה, למד רפואה וקיבל תואר ד"ר. ממקצוע זה הוא מתפרנס בארץ. במשך שנים מספר התפלל ב"ימים נוראים" בבית־הכנסת "כרמיה" בחיפה.

* אחיו של משה־דוד שטיינברג, אהרון־יצחק שטיינברג, גם הוא יליד קישינוב, היה ידוע בעולם האופירה בשם ארנולדו גיאורגייבסקי. בקאריירה האופיראית שלו הופיע בתפקידים ראשיים שבריפרטואר הלירי בפטרוגראד ובהרבה בירות אירופה. בשנת 1934 בא לאמריקה מבוקארשט, שם שימש טינור ראשון באופירה הממלכתית ברומניה.

מפאת התפשטותה של האנטישמיות באירופה, החליט לעבור למקצוע החזנות — צור מחצבתו ופרי־חינוכו, שקיבל באווירה החזנית שבבית אבותיו. מאז בואו לאמריקה הוא כולו מתמסר לחזנות. מכהן כחזן בפילאדלפיה.

ב) לייב (לייבל) בריל, יליד קישינוב. אחד המנצחים הבולטים אצל דוד־משה שטיינברג בבית־הכנסת הגדול בקי־שינוב. היה תחילה "משורר" שם אצל יהודה־לייב קילימניק ואחר־כך מנצח על מקהלתו של קילימניק, של שטיינברג וגם של דוד רויטמן. כיום חזן באנגליה.

דוד רויטמן

דוד רויטמן (1884—1943) מגדולי החזנים בדורות האחרונים, הגיע לביסאראביה עם זרם הפליטים של ניצולי אוקראינה בשנת 1920. הוא היה אחד המעולים שבין החזנים האורחים. הופיע בתפילות ובקונצרטים. תחילה בצוותא עם החזן יצחק איכט ואחר־כך בנפרד, בערים שונות בביסאראביה. בקישינוב התפלל בבית־הכנסת הגדול. שמו הלך לפניו כחזן אמן מאַלתר בתפילתו ובנועם זימרתו, בעל כשרון נגיני ורגש דתי עמוק, בקולו הטינור הלירי, בקולוראטורה ובפאלצט המלבב שלו; היה מכונה בפי מעריציו: "הפייטן והמשורר לפני העמוד".

משמשע אברהם קאלכניק את רויטמן באמירת "אבות" שבחזרת הש"ץ בתפילת מוסף באחת השבתות בקישינוב, אמר למקורביו: אמנם "אבות" אלה אינם "אבות" שלי, אבל "אבות" הם בלי כל ספק. את שנותיו האחרונות עשה דוד רויטמן, בעיקר, באמריקה.

לייב גלאנץ

לייב גלאנץ (1898—1964) נולד לאביו ר׳ קלמן, שכיהן כחזן קבוע בבית־הכנסת של חסידי טאלנה בקיוב במשך 30 שנה. אביו זקנו מצד אביו, ר׳ נפתלי, היה מראשי חסידי טאלנה בסורוקה, ממייסדי הקלויז ומבוניו, בו שימש ש"ץ ראשון קבוע על־פי מצוות הצדיק ר׳ דוד׳ל מטאלנה. סבו ר׳ נחום, אבי אמו, שימש חזן באובוכוב, פלך קיוב, ואחר־כך בקיוב עצמה. לייב גלאנץ התחנך על ברכי היהדות המסורתית, ב"חדרים" ובישיבת הרב ר׳ שלמה הכהן אהרונסון ז"ל. עברית ותנ"ך למד מפי מורים פרטיים. כבר בילדותו התחיל גלאנץ צועד צעדיו הראשונים העצמאיים בחזנות. בן שמונה עבר בפעם הראשונה כחזן עצמאי לפני התיבה בבית־הכנסת של סבו בדימייבקה שבקיוב. הגבאים כיבדו את נכדו ב"מפטיר". משסיים "בעל המפטיר" את הקריאה בהפטרה לא נתנוהו לרדת מעל הבימה ואילצוהו להתפלל "מוסף".

אחרי תפילת הבכורה שלו ב"שבת מברכים" נתפרסם שמו של לייב׳לה כ"חזן־ילד־פלא" והוזמן לערים רבות לעבור לפני התיבה בשבתות, מנחה ומעריב בימות החול. ומאז ועד גיל ארבע־עשרה הופיע בערים שונות: בלודז׳, וארשה, אומאן, רובנה, קובל, פולטאבה, קרמנצ׳וג ועוד.

בן ארבע־עשרה אירגן מקהלה בניצוחו בבית־הכנסת של אביו ב"ימים הנוראים".

גלאנץ שאב את זמירותיו ממקורו. מעולם לא שימש "משורר" אצל שום חזן. בראשית דרכו הושפע משלושה חזנים והם: א) אביו ר׳ קלמן ז"ל, בעל־תפילה בדביקות חסידית והתלהבות. ב) ר׳ יוסף שטרומברג, חזן בקיוב. וג) ר׳ אברהם ברקוביץ (קאלכניק), החזן הדגול והיוצר רב־המוניטין בקי־

שינוב, אליו שלחו אביו בהגיעו לגיל בר־מצוה לשמוע את תפילותיו וללמוד מפיו נגינה של דביקות. את השכלתו הכללית רכש גלאנץ בקיוב, שנתיים שקד על לימודיו בחריצות וקיבל תעודת בגרות. נגינה למד בבית־הספר המוסיקאלי של הקומפוזיטור הקיובי הנודע ניקולאי טוטקובסקי, מחבר האופירה הרוסית "הרוח הסוערת". בקומפוזיציה שמע לקח מפי גליאֵר בקונסרבטוריון הקיובי.

בפרוץ הפרעות באוקראינה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, בא גלאנץ כפליט לביסאראביה, ומייד כבש בתפילות ה"ימים הנוראים" את לב הציבור. ההמונים התפעלו ממנו וגם החזנים המפורסמים ציינוהו ככוכב מזהיר עולה. זקן החזנים ר' אברהם קאלכניק אמר למקורביו, כי הוא לא פילל, שעוד בימינו יקום חזן מסוגו של ירוחם הקטן. בתקופת שהותו של גלאנץ בביסאראביה היה עובר לפני התיבה, בעיקר ב"ימים הנוראים", בקישינוב, בגאלאץ, בטטארבונאר, בבאֶנדאֶר ועוד.

לייב גלאנץ

חזן שאומנותו בכך נעשה באמריקה. תחילה בניו־יורק, בבית־הכנסת המפורסם "אוהב שלום" בברוקלין, במקום דוד רויטמן ואחר־כך בערים אחרות. בניו־יורק הוסיף להשתלם בנגינה ובפיתוח הקול אצל פרופיסורים ידועי־שם וביניהם הפרופיסור אספינול, מי שהיה מורם של ה. קארוזו ושל בנימינו ג'ילי, והיה מופיע ברדיו ויוצא להופעות בקאנאדה, במקסיקו, באנגליה ובדרום אפריקה. בשנת 1941 נקרא ללוס־אנג'ילס לכהן בהיכל "סיני" וב"שערי־תפילה", שם עשה עד 1954.

לשיא פירסומו הגיע גלאנץ לאחר הופעת ראשוני תקליטיו: "שמע ישראל", "שומר ישראל", "קול ה'", "לכו נרננה" (מ"סליחות"), "ברכת כוהנים", "כי כשמך", "כי הנה", "אין כערכך", "טל", ועוד, שהוצאו לאור על־ידי "ויקטור קומפאני", חברת התקליטים הידועה, שסמכה עליו את ידה בציון: "אמן ממדרגה ראשונה".

בלוס־אנג'ילס חיבר יצירות נוספות והרבה לכתוב בשביל מקהלתו. אף מצא את מבוקשו בנגינה החסידית, שהיה דבוק בה ביסוד־ישותו. בשטח זה חיבר אלבום תקליטים בשם "דביקות", הכולל שמונה ניגונים בנוסחים שונים: הבעש"ט, חב"ד, טאלנה, בראצלב, ארץ־ישראל ועוד, שהופיע בשנת תשי"א בהוצאת חברת התקליטים "בסה־קומפאני". כן חיבר הרבה מנגינות לשירי ח. נ. ביאליק, ז. שניאור, ש. טשרני־חובסקי, י. פיכמן, אפ. אוירבך ועוד.

עם השתקעותו בישראל (1954) גבר והלך מעיין יצירתו. כאן חיבר יצירות חדשות, שכמה מהן הופיעו בדפוס ורבות מהן הוקלטו באמריקה. "סליחותיו" של גלאנץ, שהוקלטו בעת אמירתן בבית־הכנסת "תפארת־צבי" בתל־אביב, בליווי מקהלת הגברים בניצוחו של יהושע זוהר, שודרו בתחנת הראדיו של "אי־בי־סי", הכוללת 360 תחנות ברחבי ארה"ב.

גלאנץ ייסד בתל־אביב מכון למוסיקה דתית ואקדמיה לחזנות, שהוא עמד בראשה.*

נתן־נטע האווקין, יליד אוקראינה, שימש חזן בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב משך שנים מספר. בימיו הורחבה מקהלת בית־הכנסת, ובה שרו 35 "משוררים", בניצוחו של גרינברג, מתלמידיו המובהקים של דוד נובאקובסקי. מקישינוב עבר האווקין לקיוב ,שם כיהן בחזנות במשך 10 שנים רצופות. ומכאן עבר לאמריקה.

ישראל־לייב טקאטש, בעל טינור דראמטי רחב־ממדים ובעל פאלציט נדיר. כיהן בחזנות תחילה בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. משם נקרא לאודיסה במקומו של דוד־משה שטיינברג בבית־הכנסת הבוגוייבי. ולאחר־מכן — לבודאפשט להיכל רומבאך במקומו של יעקב באכמאן.

שלום־אלתר אֶפטר (1862—1939) יליד העיירה לינץ, אוקראינה. בנו של הרב פסח־יעקב איוואנקובסקי, ששינה את שמו לאֶפטר, עם שאתו לאשה את בת השו"ב ר' אהרן קייסרמן מטאֶלאֶנאֶשט. היה מחונן בקול טינור לירי צלול וערב לאוזן, ובקי בנוסחי התפילה. בא לקישינוב והחל משמש באיצטלא של חזנות, תחילה בבית־הכנסת "הישן" בעיר העתיקה כ"בעל שחרית", אחר־כך כ"בעל מוסף" בבית־הכנסת שליד ה"גשר האורהיובי". לאחר מכן כחזן שני ו"בעל קריאה" בבית־הכנסת "זובחי־צדק" במשך עשרים שנה ומעלה, בתקופה בה כיהנו בחזנות ראשית החזנים: אפרים־זלמן ראזומני, ישראל־לייב טקאטש, דוד־משה שטיינברג ואחרים. בשנת תרפ"א

* פרטים על חייו ופעולתו של לייב גלאנץ ימצא הקורא בספר המוקדש לזכרו "זהרים", תל־אביב תשכ"ה.

(1921) עלה ארצה והצטרף למשפחות בניו, אשר אחד מהם הוא — יעקב אֶפטר, מוותיקי העסקנים הציבוריים בישראל, המשמש זה רבות בשנים כמנהלו הכללי של "המשביר המרכזי".

מבין בעלי התפילה הנודעים ביותר בקישינוב יש לציין את: א) ר' זוסיא טיראספולר; ב) ר' זוסיא סאראבראניק; ג) ר' ישראל דונאייבסקי; ד) ר' אהרן־יוסף צ'רווינסקי; ה) ר' אליהו קראנקורס, שו"ב, אחיו של החזן צבי איתני (קראנקורס), השוכן בארץ.

דוד רבינוביץ, יליד אוקראינה, שימש חזן בבית־הכנסת "זובחי־צדק", בקישינוב, במשך 10 שנים. בעל טינור לירי נפלא, שצלילו מתכתי חודר לבבות. מקישינוב עבר לבוקארשט, ומשם לאמריקה, רק לזמן קצר, וחזר לבוקארשט. שם נפטר ממחלת סכרת בגיל העמידה, אחרי סבל ועינויים קשים.

רפאל רובינסקי (—1968) שימש חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בקישינוב בשנים הראשונות אחרי מלחמת העולם הראשונה, והוכר על־ידי הציבור והמבקרים כחזן בעל שיעור קומה, השולט באמנות התפילה והנגינה. משם עבר לבוקארשט ונתמנה כחזן ראשי בהיכל הכוראלי "קארול", בו כיהן במשך 36 שנים רצופות. בשלהי תש"ך עלה ארצה עם משפחתו והופיע בתפילות שבתות, מועדים ו"ימים נוראים" בתל־אביב ובירו־שלים, בהן הוכיח את רוב בקיאותו בנוסחאות התפילה ובדרכי ביצוען הלכה למעשה. נפטר בתל־אביב בשנת תשכ"ח.

משה קייבסקי (—) מהחזנים המפורסמים בראשית המאה הנוכחית. שימש חזן ראשי בבריצ'אן. בין תלמידיו הנודעים כחזנים בעלי־שם יש לציין את:

אפרים (פרויקה) שליאפאק

1) אפרים (פרויקה) שליאֶפאק (—) בעל קול באריטון ופאלציט מצוין. מכאן כינויו: "פרויקה פידל" (כינור). בילדותו בא עם הוריו מברשאד שבאוקראינה, לבאֶלץ ושימש "משורר" אצל משה קייבסקי בבריצ'אן. לאחר מכן כיהן כחזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בבאלץ, בברדיצ'ב ובהיכל הצ'רנו־ביצי; לאחרונה במונטריאל, קאנאדה.

2) חיים־מאיר מילמן (1893—), יליד בריצ'אן, שימש "משורר"־אלט בילדותו, יחד עם אפרים שליאֶפאק אצל חזן העיר משה קייבסקי בבריצ'אן, ואחר כך, כטינור, אצל החזן לייב שפירא באומאן. כיהן כחזן, תחילה בבית־הכנסת הכוראלי בחוטין, ואחר־כך (ב־1919) כחזן ראשי בבית־הכנסת "זובחי־צדק" בקישינוב. ובשנות 1925/26 ב"טוינבה־האלע" בצ'רנוביץ. משנת 1927 — חזן מאלתר, מלחין ומשכיל באמריקה.

חיים־מאיר מילמן

מאיר בורשטיין, מתלמידיו המובהקים של פ. מינ־קובסקי, התפלל בקישינוב כחזן במשך שנים מספר בתפילות "ימים נוראים" ובשלוש רגלים, והצטיין בקולו העמוק ובתפילתו הערבה.

דוד פלדמן (1886—1970), יליד אקרמן, שימש חזן בבית־הכנסת "החדש" בבאנדאר. לאחר מכן ב"היכל" הצ'רנו־ביצי, בליווי מקהלה. משנת 1944 — בישראל. על הרוב התפלל בתפילות "ימים נוראים" ושלוש רגלים בתל־אביב, היה חבר־הוועד של ארגון החזנים בישראל.

גדליה גורמן, בעל טינור לירי־דראמטי ערב ונפלא, שימש חזן, תחילה בקישינוב, ואחר־כך באיזמאיל, ובבאנדאר בבית־הכנסת החדש. משנת 1927 — בבית־הכנסת הגדול בצ׳ר־נוביץ, במשך 12 שנה. מהן שנתיים יחד עם דוד־משה שטיינברג. נספה בצ׳רנוביץ בימי השואה הנאצית.

מתלמידיו הנודע ביותר הוא: נחמיה מוטשניק, בנו של החזן־השו״ב מרדכי־לייב מוטשניק (איזמאיל־צ׳רנוביץ), מי ש״שורר״ בשעתו אצל ניסי בלזר וזיידל רובנר בברדיצ׳ב ואצל יעקב ספיבק (יענקל סורוקר) באומאן, פלך קיוב. כיהן בחזנות באיזמאיל. בצ׳רנוביץ, ולבסוף באמריקה. גם נחמיה בנו מכהן בחזנות באמריקה.

שלום בירמן, יליד קישינוב, שם שימש חזן ראשי, תחילה בבית־הכנסת ״יבנה״ ואחר־כך בבית־הכנסת הכוראלי, בליווי המקהלה, בניצוחו של משה טשוקלר.

יחיאל גילדין (1914—), יליד קישינוב. מילדותו ״משורר״ אצל חזנים שונים בעיר. תלמיד ישיבת ״פרלמוטר״ בקישינוב. מגיל 11 מסייר בערי ביסאראביה ומופיע כ״ילד־פלא״ בתפילות שבתות עצמאיות. בן 18 חזן בעל טינור לירי ודראמטי כאחד, בתפילת ״ימים נוראים״ בבאנדאר, בליווי מקהלה. ובשנת 1933 בבית־הכנסת ״זובחי־צדק״ בקישינוב, בליווי המקהלה, בניצוחו של מ. רוז׳אנסקי. מכאן ואילך שוב בסיורי תפילות בערי ביסאראביה שונות. משנת 1949 באמריקה.

דוד חאסמאן (1892—1961) נולד במונאסטרישטשה, פלך קיוב, לאביו ר׳ ישראל חאסמאן, מחסידי טאלנה. בביתו התחנך על ברכי היהדות המסורתית. בילדותו היה ״משורר״ אצל חזן העיר זאנבל ספיבק. כשרונו המוסיקאלי נתגלה על־ידי המנצח הנודע מנחם מיירמן, המכונה ״פיני באס״, ומפיו למד את יסודות המוסיקה. נכנס כ״משורר״־טינור למק־הלת בית הכנת ה״שאלאשי״ באודיסה. ובעת ובעונה אחת השלים שם את השכלתו המוסיקאלית אצל הקומפוזיטור המנצח שלמה בראסלאבסקי. היה חזן בעל טינור לירי, עדין ורך, ובעל ״אמירה״. התפלל בצ׳רקאס, בקיוב ובי‍אֶקטירינוסלאב. אחרי מלחמת העולם הראשונה בא עם זרם הפליטים לבאֶלץ בשנת 1921, ונתקבל כחזן באחד מבתי־הכנסיות הגדולים למשך שנתיים. בשנת 1923 היגר לאמריקה ושימש חזן ראשי בבוסטון, לפי חוזה לכל ימי חייו. היה חבר פעיל באגודת החזנים דניו־אינגלנד ויו״ר הוועד לענייני תרבות. לפני שנים מספר ביקר בישראל. הוא חיבר יצירות חזניות לתפילות שונות. מהן הראויות לציון: ״ונראהו עין בעין״, ״מה נאמר לפניך״, ״אחינו כל בית ישראל״, ו״הנני מוכן ומזומן״ מספירת העומר. נפטר בבוסטון.

משה ביק (1900—), יליד אורהיוב. מגיל רך ״משורר״ אצל חזנים שונים בקישינוב, שם למד תורת הקומפוזיציה והניצוח. בן 18 מנצח על מקהלת בית־הכנסת הכוראלי בקישינוב, בימי כהונתו של החזן חיים ציפריס, כן אירגן בקישינוב מקהלת פועלים. משנת 1921 הוא חי בארץ כתושב חיפה ומגלה פעילות רבה וענפה באירגון מקהלות פועלים ביישובים שונים בארץ, מורה ומנצח עליהן. מחבר הרבה מנגינות ופזמונים הנפוצים בישראל. בשנים 1933/34 עשה בפאריס והשתלם שם ב״קונסרברטוריון הרוסי״. גם שם אירגן מקהלות יהודיות עממיות, ביניהן מקהלת ״ארץ ישראל העו־בדת״. עוסק גם בעיבוד שירי עם יהודיים, מתורגמים לעברית, ושירים עבריים מקוריים מאת מלחינים ישראליים שונים. כתב גם רצ׳יטאטיבים לתפילות שבת ו״ימים נוראים״ לחזן, בליווי פסנתר. וכן פרקי תפילה לחזן ולמקהלה, כגון: ״ברכת החודש״, ״ספירת העומר״, ״סליחות״, ״קדושה״ ועוד.

ר׳ נפתלי מלמד, יליד סורוקה. אבי אביו של החזן לייב גלאנץ. היה מנכבדי חסידי טאלנה בסורוקה, ממייסדי בית־הכנסת (״הקלויז״) שלהם ומבוניו. לפני חנוכת בית־הכנסת נסע ר׳ נפתלי בראש קבוצת החסידים לצדיק ר׳ דוד׳ל מטאלנה, כדי לקבל ממנו את ברכתו לחנוכת הבית. ומשנשאל מי יכהן בקודש כחזן בבית־הכנסת, הצביע הרבי על ר׳ נפתלי. מאז שימש ר׳ נפתלי באיצטלא זו במשך 25 שנים עד סוף ימיו.

ר׳ קלמן גלאנץ, יליד סורוקה. בנו של ר׳ נפתלי המלמד, ניחן בקול אדיר. חזן בעל ידיעות עמוקות בנוסחי התפילה המסורתיים ובעל סגנון מקורי, השופע דביקות והת־להבות. התפלל שנים מספר בסורוקה, ולאחר מכן עבר לקיוב וכיהן כחזן ראשי בבית־הכנסת הטאלנאי במשך 30 שנה רצופות. אחרי מלחמת העולם הראשונה בא עם זרם הפליטים לקישינוב והתפלל כחזן ראשי בבתי־הכנסיות ״לאָמנאָריה״ (סוחרי עצים), של ה״משרתים״, והצטיין בתפילותיו הלבביות ב״ימים נוראים״ ובשלוש רגלים. נפטר בגיל 62, אחרי ניתוח, בקישינוב.

בניו: לייב (ראה לעיל), עזריאל (היה בעל טינור ערב; נפטר בדמי ימיו בימי הרעב שלאחר המהפכה), ויונה. האחרון שימש חזן בפורטלאנד שבארה״ב משך 30 שנה רצופות והיה אהוב ונערץ על כל המתפללים. גם בנותיו של ר׳ קלמן — כולן היו מוסיקאליות ובעלות קולות מפותחים. כי ביתו של ר׳ קלמן היה בית־תפילה־ורינה מאין דוגמתו.

יוסף מרגלית — יליד סורוקה, בן למשפחת אדמו״רים. בבית אביו התחנך על ברכי היהדות המסורתית. בגיל צעיר החל עובר לפני התיבה כחזן עצמאי, תחילה בסורוקה, ואחר כך בסיוריו בערים שונות, בהן הופיע בתפילות שבתות ו״ימים נוראים״. בא לבוקארשט והתפלל שם במשך שנים מספר. משנת 1950 בארץ כחזן ראשי בבתי־כנסיות שונים בתל־אביב. שימש יו״ר ארגון החזנים בישראל עד יום מותו. נפטר בתשעה באב שנת תשכ״ה.

משה אוישר (1897—1952), יליד חוטין, בנו של חייט. היה ״משורר״ אצל חזנים שונים, ובין השאר, אצל זאב (וולוול) גויכברג, תחילה בחוטין, ואחר־כך אצל אליהו רבינוביץ בליפ־קאן. בא לאמריקה והתפרסם כחזן וכזמר־שחקן בסרט ה״ווילנר בעל־הבית׳ל״. מת באורח פתאומי באמריקה.

ר׳ יהודה־לייב ויניצקי (1856—1933) ראש השו״בים והמוהלים בסורוקה. היה גם מבעלי־התפילה המובהקים

והמיוחדים במינם שבעיר. נולד בעיירה וואַרחוֹבקה, אוקראינה. גדל בבית דודו — שו״ב ראשי בסורוקה, לאחר שאביו ר׳ דוד ״נחטף״ לצבא של הצאר הרוסי. גילה חריפות עמוקה ובקיאות רבה בש״ס ופוסקים. כבעל־תפילה נתברך בקול טבעי נדיר, בהיקף בלתי מוגבל, כזה שקורין לו ״קאפ־שטימע״ (קול היוצא מן הראש ולא מן החזה) ערב לאוזן, שגוון מזרחי טבוע בצלילו, וחן של ״מתיקות״ שובה לבבות. תפילתו, בנוסח המסורתי הטהור, היתה מלווה רגש עמוק ורווית דביקות והתלהבות חסידית. ב״ימים נוראים״ היה מתפלל בליווי מקהלת גברים ונערים, רובם מבני משפחתו שאף הם היו מחוננים בסגולות נפשיות למוסיקה, בניצוחו של גרשון בנו, בעל טינור לירי ערב, אבטודידקט בקריאת תווי־נגינה.

נפטר בסורוקה.

ר׳ א ב ר ה ם ־ מ ר ד כ י ו י נ י צ ק י (1877—1958) נולד בסורוקה, לאביו ר׳ יהודה־לייב, ממנו ירש את סגולותיו בתורה, בהתנהגות ובתפילה. היה בקי בנוסחי התפילה המסורתיים ובנגינה נכונה של טעמי־המקרא, מחונן בקול נעים וצלול ומתפלל בחמימות לבבית, ברגש ובהתלהבות חסידית.

שימש בעל־תפילה קבוע בסורוקה ובוואַרטוזאַן הסמוכה, אליה הוזמן כשו״ב, מוהל וחזן העיר. ב״ימים הנוראים״ היתה תפילתו מלווה מקהלה, בה שרו מיצירותיהם של ניסי בלזר וזיידל רובנר, שנמסרו לו בעל־פה מפי בעלי־התפילה ששימשו ״משוררים״ בשעתם במקהלותיהם. אחר־כך עבר ליאסי (רומניה), שם שימש רב, שו״ב ובעל־תפילה במשך 10 שנים רצופות. בשנת תש״א (1941) עלה עם משפחתו ארצה וקבע את מקום מושבו בירושלים. התפלל בבית־הכנסת של חסידי־בויאַן, במשך שנים מספר. נפטר בתל־אביב.

ר׳ ז א ב ו י נ י צ ק י — יליד וואַרחוֹבקה, אוקראינה, אחיו של ר׳ יהודה־לייב שו״ב מסורוקה, היה בעל־תפילה מובהק. בילדותו היה ״משורר״ אצל חזנים מפורסמים, מהם למד נוסח התפילה ורכש לו ידיעה רבה בקריאת תווי־נגינה. שימש חזן, תחילה בקניאַז׳ה, פלך פודוליה, ועל הרוב היה מוזמן לתפילות ״ימים נוראים״ בבתי־כנסיות בסורוקה, בליווי מקהלה.

מתלמידיו, שנתפרסמו כחזנים, היו:

א) ר׳ נ פ ת ל י ו י נ י צ ק י, בנו, יליד קניאז׳ה. היה ״משו־ רר״ תחילה אצל אביו ר׳ זאב, ואחר כך אצל חזנים ידועי־שם אחרים. היה חזן ״נודד״, בליווי להקת ״משורריו״ בערים שונות בביסאראביה ואוקראינה.

ב) א ה ר ן ו י נ י צ ק י בנו השני של ר׳ זאב. אף הוא יליד קניאז׳ה, היה ״משורר״ תחילה אצל אביו, אחר־כך אצל ר׳ מנחם גרוזמן מבריצ׳יבה, ואצל חזנים אחרים בביסאראביה. משנעשה חזן עצמאי, נסע לאמריקה ושימש חזן בברוקלין, במשך שנים רבות.

ר׳ ל י י ב ט ל י ת נ י ק (—) המכונה ״לייבלה מרודי״ (על שם מקום מוצאו) שימש חזן באטאקי במשך שנים רבות. הסופר מרדכי גולדנברג מזכירו בסיפורו: ״תחת כנפי הכרובים״, (פורסם בספר ״על אדמת ביסאראביה״, קובץ א׳, תשי״ט), וזה תיאורו, בין השאר: ...״הוא לא היה מחונן בקול נעים, ולא שאגת ארי לו, אף לא ידיעה כלשהי בתווי־נגינה, רק לב רגש השופך שיחו, ונהם של התלהבות, שיצא מפי ילד חוטא, שקיבל נזיפה והוגלה משולחן אביו והריהו מתמוגג מכיסופין לאביו שבשמים״.

ר׳ א ב ר ה ם ־ ל י י ב ו ו י י ס מ ן, שימש שו״ב ובעל־תפילה מהולל ביאַדינאַץ, החל משלהי המאה הי״ט.

ר׳ י ע ק ב ־ י ו ס ף ג ר ש ט י י ן (1874—1942), בנו של ר׳ יונה שו״ב, היה למדן מופלג, ירא־שמיים וחסיד נלהב. שימש שו״ב, מוהל ובעל־תפילה בקלישקאוץ, מחוז חוטין, והצטיין בעיקר בקולו הנעים ובידיעתו הרחבה של נוסחי התפילה המסורתיים, שהיה משמיעם בלהט־דתי חדור דביקות מיסתורית והתלהבות חסידית ומעורר התפעלות המתפללים.

בשנת 1940, לאחר פטירתו של אביו ר׳ יונה ז״ל, עבר ליאַדיניץ ושימש שו״ב ובעל־תפילה עד 1941, השנה בה הוגלה עם משפחתו על־ידי היטלר וקלגסיו לטראנסדניסטריה, שם ניספה בידי הנאצים.

ר׳ ב ר ו ך ־ ז א ב ז א ל צ מ ן (1866—1939) המכונה ״ברוך־וולוול גציס״, יליד יאַדינאַץ, היה בעל־תפילה מובהק והתפלל ״מוספים״ בבית־הכנסת הישן, במשך שנים רבות, יחד עם ר׳ יונה שו״ב ״בעל־השחרית״ באותו בית־הכנסת. נפטר ביאַדינאַץ.

ר׳ ר א ו ב ן ו ו י י ס מ ן (1877—1917) מיאַדינאַץ, בן בנו של השו״ב ר׳ אברהם־לייב ווייסמן. בעל קול טינור אדיר, ערב לאוזן, עבר לפני התיבה כחזן קבוע ב״קלויז״ של חסידי האדמו״ר ר׳ אברהם מתתיהו פרידמן משטיפאנאַשט. תפילתו היתה מבוססת ברובה על ״אמירה״ מאולתרת בנוסח החסידי ורווייה דביקות והתלהבות, בה היה מסעיר ומרתק את קהל המתפללים. ב״ימים נוראים״ ובשלוש רגלים היה מתפלל בליווי מקהלה. נפטר בדמי־ימיו במגיפה שפקדה את העיר.

ר׳ ד ב א י י נ י ס, המכונה: ״ברלה שו״ב״, בנו של חזן ידוע מקאמיניץ־פודולסק. שימש שו״ב ביאַדינאַץ וחזן בעל קול נעים ובעל ידיעה רחבה בנוסחי התפילה המסורתיים. עבר לפני התיבה בליווי מקהלה.

א פ ר י ם בנו, המכונה ״פרויקה נעים זמירות״ היה הסולן הקבוע במקהלה, והצטיין במיוחד בקולו הנפלא ובהופעותיו גם כזמר בקונצרטים ביאַדיניץ ובערי ביסאראביה שונות. היה מורה לזמרה בבתי־הספר שבעיר. לימים עברה המשפחה לאמריקה, ולאחר תקופת השתלמות במקצועות המוסיקה בקונ־סרבטוריון, תפס משרות חזניות במקומות שונים.

ר׳ מ נ ח ם ג ר ו ז מ ן, השו״ב מבריצ׳יבה, מחוז סורוקה, היה גם חזן מלחין, הבקי בכל נוסחי התפילה המסורתיים. בעל קול ערב ובעל ידיעה בתווי־נגינה. היה מתפלל כחזן ב״ימים נוראים״, בשלוש רגלים ובכל שבתות השנה בבתי־תפילה

שונים בבריצ׳בה, בליווי מקהלה. מסייר לעיתים גם בערים שונות ומופיע בתפילות שבתות וקונצרטים דתיים. מ״משורריו״ המובהקים היו בניו: בנציון (בני) גרוזמן, שירש את מקום אביו, ואהרן גרוזמן, שיצא אח״כ לווינה, גמר שם את הקונ־סרבטוריון ונעשה חזן בזאגרב, שם נספה בימי השואה. ״משורר״ אחר אצל ר׳ מנחם השו״ב היה אהרן ויניצקי, בנו של ר׳ זאב החזן מסורוקה, שהתפרסם כחזן, תחילה בביסא־ראביה, ואחר־כך באמריקה.

שלמה אקרמן (1902—), יליד יאַדיניץ. מגיל רך מאד שר אצל משה־בר בן הדיין ביאַדיניץ; בן 11 בא לחוטין והיה ״משורר״ אצל החזן זאב (וולוול) גויכברג.

בן 13 סייר שלמה אקרמן כ״חזן״ עצמאי והופיע במקומות שונים בביסאראביה בתפילות שבתות. בן 15 בא לאמריקה ולמד חזנות ומוסיקה מפי החזנים חארלאפ ובוגשסטר. לאחר שקולו התפתח, שימש באמריקה חזן בעל קול באריטון לירי וקולוראטורה גמישה. תפילתו מבוססת על הנוסח היהודי המסורתי.

דוד שטיינברג (1890—)יליד בוטושאן, רומניה. בן למשפחת סוחרים אמידים שומרי־מצווה ומסורת. משנתגלתה נטייתו לתפילה ולחזנות, העתיק את מושבו לקישינוב, שקסמה לו בחזניה המפוארים. לימים החל עובר לפני התיבה כחזן עצמאי בבתי־כנסיות שונים בקישינוב, ואת שכר תפילתו היה תורם לקופות צדקה לעניים. אבל משעברו הימים הטובים וירד מנכסיו, נהפך לחזן מקצועי ותפס משרות חזנות בבוקארשט, תחילה בבית־הכנסת ״פאראדייס״ (״גן־עדן״), ולאחר מכן, בבית־הכנסת ״ראשית דעת״, שם כיהן במשך שנים מספר.

זוסיא־לייב קאצאפ — יליד אורהיוב ובעל־תפילה שם. בילדותו היה ״משורר״־אלט אצל חזנים שונים. רוב ימיו היה שולח ידיו במסחר וב״ימים הנוראים״ היה מתפלל בערי ביסאראביה שונות, ואת הכנסותיו מהתפילות היה מחלק בין קופות צדקה. היה מסרב לקבל משרות חזניות קבועות. משנת 1934, לאחר שהצליח במיוחד בתפילות ה״ימים הנוראים״ בהיכל ״פאראדייס״ בבוקארשט, נתמנה שם כחזן קבוע.

חיים סיקר (1899—), נולד בבאַלץ לאביו נחמיה — סוחר ובעל־תפילה. בילדותו היה ״משורר״־אלט אצל החזנים: יעקב רימאן, אביגדור טוקר, משה קייסרמן, אהרן הומאניוק ועוד, מהם למד את החזנות המסורתית היסודית. עתה חזן באמריקה.

ר׳ חיים־מאיר לרנר, יליד וארטוז׳אן. יהודי תלמיד חכם ואיש משכיל, שהיה עוסק במסחר כל ימיו, היה ״מנגן״ ועובר לפני התיבה כבעל־תפילה־חובב, לעתים, שלא על מנת לקבל פרס, להנאתם ולהתפעלותם של המתפללים. הוא ניחן בקול טינור לירי ערב ונעים, הבקי בנוסחי התפילה המסורתיים. ל״ימים נוראים״ ולמועדים היו מזמינים אותו אניני הטעם שבעיירות ביסאראביה שונות, שיעניק להם מתפילתו הערבה והלבבית, ומשלמים לו תמורתה בטבין ותקילין. נפטר בואר־טוז׳אן בשנת תר״ץ (1930), בשנות ה־60 לחייו.

והרי רשימה כוללת של חזנים ובעלי־תפילה ידועי־שם, אשר שימשו בקודש משך שנים רבות בערי ביסאראביה שונות. מפאת היעדר ידיעות ביוגראפיות, אנו מציינים רק אי־אלו פרטים, ככל אשר עלה בידינו להשיגם, ואלה הם:

א) אברהם בלפרמן, בעל טינור רך, שהיה במשך שנים רבות חזן בבריצ׳בה, עיירת מגוריו, ונספה בטראנס־דניסטריה.

ב) אהרן הומאניוק, תלמיד חכם. חזן ראשי בבאַלץ, בבתי הכנסיות והמדרשות הגדולים במשך רבות בשנים, בליווי מקהלה. היה מופיע גם בקונצרטים דתיים בליווי מקהלה ותזמו־רת צבאית.

ג) דוד זילברמן — שימש חזן במשך שנים רבות בקאַפּראָשט, מחוז סורוקה, ביסאראביה, בליווי מקהלה.

ד) אביגדור טוקר — חזן בטאַלאָנאָשט, מחוז באַלץ, ביסאראביה, ולאחר מכן — שנים רבות בבאַלץ העיר, בליווי מקהלה.

ה) ירוחם כץ, יליד באָנדאַר, ביסאראביה, התפלל עוד במאה הי״ט כבעל־תפילה מובהק בבית־הכנסת של חסידי סא־דיגורה בבאָנדאַר.

ו) אברהם כץ — בנו של ירוחם כץ מבאָנדאַר, למד חזנות מפי חזנים מפורסמים. לימים עבר ללונדון ושימש שם חזן ראשי בבית־הכנסת על שם ״רוטשילד״ במשך הרבה שנים.

ז) משה פוסמאן — חזן בבית־הכנסת של החייטים בקי־שינוב ולאחר־מכן גם בבאַלץ. נספה בימי השואה הנאצית בצ׳רנוביץ.

ח) ר׳ נחום פיינברג (המכונה ר׳ נחום שו״ב), יליד רומאנובקה מחוז באָנדאַר, היה יהודי בר־אוריין וירא שמים, בעל־נוסח מובהק וקול ערב וחזק. התפלל כל ימיו כחזן רק ב״ימים נוראים״ בבית־הכנסת הישן ברומאנובקה במשך כ־40 שנה.

ט) משה קייסרמן — למדן. חזן ראשי בליווי מקהלה, תחילה בסורוקה, בבית־הכנסת הגדול במשך שנים מספר. לאחר־מכן — בבתי־כנסיות שונים בבאַלץ. היה מופיע גם בקונצרטים בליווי מקהלה ותזמורת צבאית.

י) יעקב רימאן — בר־אוריין. חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול, וכן — בבית־המדרש הגדול בבאַלץ, במשך שנים רבות, בליווי מקהלה.

יא) אייזיק שיין — שימש חזן תחילה בבאַלץ, ולאחר מכן בגאלאץ ובפוקשאן בריגאט. חיבר הרבה רצ׳יטאטיבים לתפילות.

יב) בן־ציון שיינבלט — בן־תורה, חזן ראשי בבית־הכנסת הגדול בבאַלץ במשך שנים רבות.

יג) פישל שכטר — סיקוראן, מחוז חוטין. התפלל כחזן קבוע במשך 40 שנה רצופות בבית־הכנסת של חסידי סאדיגורה.

ביבליוגראפיה

א. מאדערנע ליטורגיע אין אונזערע סינאַגאָגן אין רוסלאנד, פון פנחס מינקאָווסקי — אָבער־קאַנטאָר דער בראדער געמיינ־דע, אָדעסא, תר״ע.

ב. די געשיכטע פון חזנות, אַרויסגעגעבן צום 30 יאהריגען יובי־לעאום פון אגודת החזנים דאמריקה וקנדה, 3־טען פעברואר 1924, רעדאגירט פון אהרן ראָזען.

ג. כנ״ל — צום 40 יאהריגען יובילעאום.

ד. כנ״ל — צום 50 יאהריגען יובילעאום.

ה. די חזנים־וועלט — חודש־ארגאן פון אגודת החזנים, ווארשא, תרצ״ד—1933.

ו. תולדות הנגינה והחזנות בישראל, ד״ר חיים הריס, הוצאת ״בצרון״, ניו־יורק, תשי״א—1950.

ז. חזנים זשורנאל — ארויסגעגעבן פון חזנים פארבאנד פון אמע־ריקע און קאנאדע, ניו־יורק, טבת תשי״א — דעצעמבער 1950, רעדאקטאר מ. ירדני.

ח. דער חזן — נ. כהן, בוקארעשט 1940, רעדאקטירט פון חזן יחיאל פייגענבוים.

ט. ילקוט ווהלין — העיר ברדיטשוב, כרך שני, קובץ י״ב—י״ג — ניסן תשי״א, תל־אביב, בעריכת ברוך קרוא (קרופניק).

י. מוזיק ביי אידן — ישראל ראבינאוויטש, מאנטריאל, קאנאדע, 1940.

יא. נגינה אין אידישן לעבן — נתן סטאלניץ, טאראנטא, קאנאדע, 1957.

יב. קולטור־טרעגער פון דער אידישער ליטורגיע — אליהו זאלודקא־ווסקי, Detroit, 1930.

החיים הכלכליים בביסאראביה

יעקב לשצ׳ינסקי

היהודים בביסאראביה במאות ה־19 וה־20

יצחק חיטרון

הקואופיראציה היהודית בביסאראביה

יעקב לשצ׳ינסקי

היהודים בביסאראביה במאות ה־19 וה־20

(גידול האוכלוסיה והתפתחותה הכלכלית)

1. המאה ה־19

ביסאראביה סופחה לרוסיה בשנת 1812. קיימות אומדנות שונות ביחס למספר היהודים של אותה תקופה. לפי דברי פ. סקאלקוב־סקי, אחד המומחים לידיעת חבלי רוסיה הדרומית: ״חלק ניכר של ההגירה מן החבלים ה׳פולניים׳ פנה גם לעֵבר ביסאראביה. בשנת 1816 הגיע מספר משפחות היהודים בביסאראביה ל־5,000, בערך, או כ־20,000 אלף נפש, ואילו בשנת 1857 כבר הגיע מספרם לכדי 78,751 נפש — כמעט פי ארבעה״.

כאלה הם בערך גם המספרים שהעלה א. זאשצ׳וק בספרו: ״חומר לגיאוגראפיה ולסטאטיסטיקה של רוסיה״, חבל ביסא־ראביה (1862) — תרגום מרוסית.

זאשצ׳וק כותב: ״בתקופה שביסאראביה נכבשה ע״י הרוסים (1812—1818) נמצאו בחבל ביסאראביה 5,000 משפחות יהוד־יות. רובן מוצאן מפודוליה, פולניה וגרמניה ובחלקן הקטן — ספרדים שבאו הנה ממולדובה, בני גולי ספרד מימי פרדינאנד ואיזבלה״. אותו מחבר מוסיף, שמספר היהודים בביסאראביה, לפי תוצאות המיפקד בשנת 1858, היה 78,751 נפשות: 41,525 גברים ו־37,226 נשים; גברים — 52.7% ונשים — 47.3%. הרכב כזה של האוכלוסיה מוכיח, שהיא מצורפת ברובה ממהגרים אשר מקרוב באו, שהרי בקרב אוכלוסיה נורמאלית אחוז הנשים גדול יותר מאחוז הגברים, מחמת התמותה הגבוהה יותר אצל האחרונים. המחבר מביא גם רשימה לפי האזורים הבאים:

1)	מחוז קישינוב	—	19,329	—	24.5%
2)	מחוז באַנדאַר	—	5,140	—	6.5%
3)	מחוז אקרמאן	—	2,236	—	2.8%
4)	מחוז חוטין	—	20,307	—	25.8%
5)	מחוז באַלץ	—	9,816	—	12.5%
6)	מחוז סורוקה	—	13,824	—	17.6%
7)	מחוז אורהיוב	—	8,088	—	10.3%
	בסך הכל	—	78,740	—	100.0%

מובאת רשימה של 17 מושבות שהתקיימו בשנת 1862. וזוהי חלוקתן לפי האזורים המיוחדים:

1)	לומאַצ׳אַניץ	—	1
2)	סורוקה	—	9
3)	באַלץ	—	2
4)	אורהיוב	—	2
5)	קישינוב	—	2
6)	באַנדאַר	—	1
	בס״ה	—	17

דיש במושבה דומברובאַן (מחוז סורוקה)

המחבר הנ"ל — הנהו מומחה לשאלות האוכלוסיה בביסא־ראביה. דבריו מובאים תכופות ע"י אורשאנסקי, שנחשב בשעתו לידען גדול בחיי היהודים ברוסיה. האחרון כותב: "בשנת 1862 התקיימו כאן בביסאראביה 17 מושבות יהודיות ובהן 10,589 חקלאים. ברם (לפי זאשצ'וק), מצב החקלאות אצלם הוא בשפל, את מחיתם הם מוצאים אם לא ע"י עיסוק בגניבת סוסים ובהב־רחה, הרי ממסחר זעיר וממלאכה. החקלאים ברובם מתגוררים למעשה בערים, על אף מאמציה של המשטרה להחזיקם קשורים למשקים שבמושבותיהם".

אורשאנסקי מתווכח עם המחבר המצוטט לעיל ומוסיף: "בעמוד 188 של אותו המחבר אנו קוראים: 'האוכלוסיה בביסא־ראביה מורכבת מ־15% תושבי ערים מול 85% תושבי כפר' — האם יש להתפלא על כך, שהיהודים מנצלים את המצב ואינם נוטים לנטוש את תעסוקתם מימים עברו, המבטיחה להם את פרנסתם בהרחבה יתרה?".

בעמוד 117 ממשיך אורשאנסקי ומביא מדברי זאשצ'וק: "אותם היהודים העוסקים במסחר ומלאכה בערי ביסאראביה אין בהם משום נזק למישהו — — — שהרי בגבולות אותה ביסאראביה מתגוררים גם יוונים וארמנים העוסקים במסחר בלבד". ואורשאנסקי שואל: "במה גרועים היהודים מהיוונים ומהארמנים?" ומביא כאן תשובתו של זאשצ'וק:

"על אַפיים של הסוחרים היוונים בביסאראביה וכשרונותיהם אפשר לעמוד מתוך הבדיחה היוונית הידועה: על כל יווני לשלוט ב־7 לשונות ולהיות מחונן ב־77 אַפיים" (אורשאנסקי, עמ' 118).

ומשנגענו בכך, נתעכב בקצרה על השאלה החשובה של התיישבות היהודים בביסאראביה. אורשאנסקי כותב (עמ' 114): "הממשלה היתה מסייעת באורח שיטתי בהתיישבותם של היהו־דים ברוסיה החדשה ובביסאראביה. החקלאים המקומיים נהנו תמיד מתמיכתה של הממשלה: העניקו להם שטחי אדמה, נתנו להם הנחות בתשלום המסים והקלות בשירות הצבא. הממשלה הוכיחה בכך את רצונה ליישב את שטחי האדמה הרחבים הבלתי־מאוכלסים שבדרום רוסיה. נימוקי הממשלה ליישוב היהודים במקומות אלה נבעו מתוך אותן המטרות והשאיפות שהניעו אותה ליישב שם גרמנים, בולגרים ואחרים.

אורשאנסקי מגן על היהודים, שאמנם נשלחו לביסאראביה מלכתחילה לשם עיבוד האדמה, ואומר (עמ' 115): "טבעי הדבר בהחלט, שהיהודים אשר באו למקומות האלה לשם התייש־בות חקלאית, בראותם לפניהם שדה פעולה נרחב בשטח המסחר והתעשיה תפסו ענפים אלה שמהם נשקפו סיכויים למקורות מחיה טובים יותר. והאם אפשר בכלל להאשים את היהודים שעברו מהכפר למסחר ותעשיה בעיר, בעוד שהרוסים עצמם, בעלי מסורת חקלאית ותיקה, פונים לערים ולא לכפרים?".

אורשאנסקי מביא הוכחות, שהיהודים בביסאראביה מילאו תפקיד חשוב בפיתוחו של האיזור. הוא מצטט מדבריו של מחבר לא־יהודי, אַפאנאַסאֶב־צ'וז'בינסקי, הכותב (אורשאנסקי, עמ' 26): "רק היהודים מסוגלים ליצור תנועת מסחר; בלעדיהם היתה שוררת דממת־מוות. כעת יודע האיכר שיש לכל הפחות קונה ליבולו ולתוצרתו, ולוּ במחיר נמוך".

משק חקלאי במושבה אלכסנדראָן (מחוז באָלץ)

אורשאנסקי מוסיף ומביא מדברי זאשצ׳וק: ״לגבי העצלות וחוסר הכשרון שהאוכלוסיה המקומית מגלה, מהווים היהודים אֶלמנט הכרחי בהפעלת כל ענפי התעשיה. העובדה, שהמסחר בביסאראביה מרוכז בידי יהודים, יש להסבירה לאו דווקא בכש־רונם הגאוני, כי אם בעצלותם של המולדאבים וחוסר כשרו־נם״. אורשאנסקי מוכיח להלן, שליהודים היו מתחרים רציניים בשטח המסחר ברוסיה החדשה ובביסאראביה — האזורים הקי־צוניים של האימפריה. מסתבר, שהסוחר הרוסי ערמומי בהרבה מהיהודי. וכה דבריו של יאַליסֵיאֶב בחיבורו ״כוחות הייצור ברוסיה״: ״הקוּלאק הרוסי אין לו מתחרה בשטח זה. איש אינו מסוגל להונות את הקונה מתוך ערמומיות וצביעות כזו, כפי שמסוגל לכך הקולאק הרוסי. בשטח זה יכול היהודי ללמוד בלי ספק אצל הרוסי״ (מובא ופוזר ע״י אורשאנסקי, עמ׳ 30).

ניתן, איפוא, לסכם את השאלה בדבר התעסקות היהודים בביסאראביה במחצית הראשונה של המאה ה־19: ההתישבות החקלאית השיגה תוצאות זעומות; אחוז היהודים שפרנסתם היתה על החקלאות הגיע רק ל־12—10, בעוד שאחוז החקלאים הבלתי יהודים הגיע ל־85—80.

ההישגים הצנועים של התישבות היהודים בביסאראביה לאחר טיפול ודאגה מצד הממשלה במשך של כמעט יובל שנים, אינם יוצאים מגדר הרגיל. בדומה לזה היו ההישגים גם בחבלי יאֶקטרינוֹסלאב וחרסון, בהם התחילה פעולת ההתישבות כמה שנים קודם לכן וסיועה של הממשלה היה בהיקף גדול מזה שבביסאראביה.

בשנת 1859, לאחר חמישים שנות פעולה ודאגה גם מצד הממשלה וגם מצד מוסדות הציבור היהודיים, נמנו בחבל חרסון 21 מושבות יהודיות ובחבל ייקטרינוֹסלאב — 16 מושבות, ובכולן — 2,598 משפחות. מספר הנפשות בהן — כמעט כמספר הנפשות בביסאראביה לבדה.

נשוב לשאלת האוכלוסיה. מספר התושבים בביסאראביה בשנת 1861 הגיע ל־988,431 נפש. מספר התושבים היהודים היווה כ־8% מכלל האוכלוסיה. ההרכב הלאומי של רוב האוכ־לוסיה יש בו משום חשיבות מיוחדת לגבי המיעוט היהודי. תהי הרמה התרבותית של האוכלוסיה נמוכה ככל שתהיה, אך אם היא מורכבת מחטיבה לאומית אחידה, הרי השפעתה המבוללת גדולה ביותר, ולפעמים גם עמוקה. אך אם האוכלוסיה מורכבת מחטיבות לאומיות שונות, תקטן השפעתה. מובן מאליו, שאם רוב האוכלוסיה מורכב לא רק מלאומים שונים אלא גם מחטי־בות נמוכות־תרבות, נמצא המיעוט היהודי מחוץ לסכנת ההת־בוללות. בדומה לזה היה המצב בביסאראביה.

ידוע לנו ההרכב הלאומי של האוכלוסיה בתחילת המאה ה־19 באיזור בוּדזשאק אשר בביסאראביה. הרכב זה טיפוסי למדי לגבי כל חבל ביסאראביה ובמשך כל המאה ה־19.

בספרו של מוֹגיליאנסקי אנו מוצאים את הנתונים הבאים, ביחס לתושבי בודז׳אק *, בין השנים 1822 ל־1828.

* בודז׳אק = המחוזות באיזור הערבה שבדרום ביסאראביה.

1)	מולדאבים	37,859	33.6%
2)	בולגרים	24,679	21.9%
3)	אוקראינים	21,295	19.0%
4)	רוסים *	10,294	9.1%
5)	גרמנים	5,407	5.7%
6)	פולנים	3,224	3.0%
7)	יוונים	1,185	1.0%
8)	ארמנים	0,984	0.9%
9)	יהודים	2,669	2.3%
10)	שונים	4,126	3.5%
	בסך־הכל	112,728	100.0%

להלן ניווכח כי ההרכב הלאומי המגוון של האוכלוסיה בבי־סאראביה נשאר כשהיה, אף על פי שהיחס המספרי בין אי־אלו קבוצות נשתנה במידה ניכרת. בכל־אופן ברור מתוך המספרים דלעיל, על הרכב האוכלוסיה באיזור אחד, כי על היהודים היה להתחרות עם סוחרים בעלי מקצוע מנוסים.

הבה נעבור לשאלת גידול האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. לפי הנתונים של יק״א (חברה להתישבות יהודים) היה מספר היהודים בביסאראביה: בשנת 1881 — 167,827 נפש; בשנת 1897, לפי המיפקד ברוסיה, 228,528 נפש, שהם 11.8% מכלל האוכלוסיה. ריבויה של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה היה, איפוא, יותר אינטנסיבי מזה של האוכלוסיה הלא־יהודית. יש גם להביא בחשבון, כי בעשרים השנים האחרונות של המאה ה־19, גדלה הגירת היהודים מכל רחבי רוסיה, ומביסאראביה במיוחד, ואולי אפילו באינטנסיביות־יתר.

הבה נעבור מכאן ונקבע את מספר היהודים בביסאראביה לאחר סיפוחה לרומניה בשנת 1918. יש, כמובן, להביא בחשבון את ההגירה ההמונית בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה. אולם כפי שנוכחנו, המספר ההחלטי של היהודים בביסאראביה, גדל והלך.

לפי הנתונים של המיפקד ברומניה, משנת 1930, היה מספר היהודים בביסאראביה 206,958, רק 7.2% מכלל האוכלוסיה — ירידה לגבי מספר האוכלוסיה היהודית במיפקד של שנת 1897.

בתקופה שבין השנים 1897 ו־1930 היתה בוודאי הגירה ניכרת. אבל העובדה שההגירה ״בלעה״ גם את הריבוי הטבעי וגם חלק מה״קרן״ יש בה כדי להוכיח, שפעלו כאן גורמים מיוחדים **. יש להתחשב גם בכך, כי בין השנים 1897 לבין 1930

* ביחד עם ה״סטארוֹאוֹבריאדצי״ (=הכת הדתית השמרנית).

** לדעתנו, אחד הגורמים הוא: הגירה פנימית מביסאראביה, המרוששת והמנותקת מטבורה הקודם, מרוסיה, — לשאר חלקי רומניה. ביחוד — לערי התעשייה והסחר המפותחים, כגון: בוקא־רשט, יאסי, גאלאץ, בראילה, צ׳רנוביץ ובמקצת גם טימישוֹרה וקלוּז׳.
מדיניות הממשלה הרומנית לגבי ביסאראביה היתה כמו לבת חורגת, תוך כוונה — לשעבדה בכול ל״רומניה־אמא״, כדי שזו תיבנה הימנה.
לדוגמה:
א) ביטול הקשר הישיר במסילת הברזל בין צפון ביסאראביה ומרכזה, לבין קישינוב הבירה. על־ידי־כך הופנה מחוז חוטין בעיקרו לצ׳רנוביץ ומקצתו

היתה מלחמת העולם הראשונה, שגרמה לצמצום ההגירה, ובשנת 1924 הונהגה באמריקה המיכסה, שהגבילה עוד יותר את ההגירה לשם. בתנאים אלה בולטת עוד יותר אותה ירידה. אך אם נשווה את הריבוי הטבעי בסוף המאה ה־19, בתקופת השתייכותה של ביסאראביה לרוסיה, לאותו ריבוי בשנות השלושים של המאה ה־20, בתקופת השתייכותה של ביסאראביה לרומניה, אז נמצא את התשובה לשאלה החמורה הנ״ל.

לפי הנתונים של בינשטוק ונוֹבוֹסלסקי היוותה הילודה אצל היהודים בביסאראביה בשנות 1869—1897 33.4 לאלף לעומת התמותה הממוצעת באותן השנים — 18.5 לאלף, היינו תוספת הילודה של 15.0 לאלף. ואילו בשנת 1938 נולדו 2487 נפשות לעומת התמותה של 2534, כלומר: עודף התמותה ביחס לילודה.

הנתונים על תנועת האוכלוסיה הטבעית ברומניה בשנת 1938 מתחלקים בין העיר והכפר כדלקמן: באותה שנה נולדו אצל היהודים בכפר 1084 נפשות. לעומתן מתו 984, היינו: תוספת של 100 נפש. אצל יהודי העיר באותו חבל — נולדו 1403 נפשות ומתו 1550, היינו — חסרון 147 נפשות.

כל הבקי פחות או יותר במצב היהודים ברומניה לפני פרוץ מלחמת העולם האחרונה, לא יתפלא כלל ועיקר לא על הילודה המצומצמת אצל תושבי העיר ולא על התמותה הגדולה.

2 יהדות ביסאראביה בסוף המאה ה־19

מתוך החומר המעט שהבאנו לעיל התברר, כי האוכלוסיה היהו־דית גדלה במשך של קרוב למאה שנה — משנת 1812 עד סוף המאה ה־19 — פי 11 ויותר. אין ספק, הגידול בשיעור זה איני מתבאר בריבוי הטבעי, שהרי המתיישבים החדשים באו על הרוב בגפם, ויש שבמשך שנים לא הקימו משפחה. ממילא אתה למד מכאן, שההגירה לביסאראביה משאר חבלי רוסיה, ובעיקר מאוקראינה, היתה גדולה למדי. רק עניים מרודים יכלו לנוד לארץ רחוקה ולבנות בה משק חקלאי בתנאים קשים כל כך. מן הנתונים הנ״ל גם מתברר, שרק אחוז קטן מהמתיישבים החדשים בביסאראביה התאחזו בחקלאות. למעשה הסתייעו בה רק כדי ליהנות מן הזכויות החוקיות והחמריות שהעניקה להם. למענן יצאו לנדודיהם הארוכים.

ליאַסי, מחוזות באֶלץ וסורוקה — ליאסי ומחוזות אקרמאן ואיזמאיל לגאלאץ (במחוז איזמאיל סייע לכך בהרבה השיט על פני הדאנובה).

ב) השלטון האדמיניסטראטיבי, השיפוטי והחינוכי בבי־סאראביה נתחלק לפי אינספקטוראטים מיוחדים אשר הוקמו מחוץ לקישינוב — בצ׳רנוביץ, יאסי וגאלאץ, בעוד שלקישינוב הבירה נקבעה הסמכות רק למרכזה של ביסאראביה — המחוזות לאפּושנה (קישינוב), אורהיוב ובאנדאר.

ג) אי־הקמת אוניברסיטה בקישינוב והפניית הנוער המתלמד לערים שמעבר לנהר פרוט.

כל אלה גרמו לכך שהכלכלה והסחר בביסאראביה יהיו כפופים לרומניה הישנה; אנשי המסחר, העמל והעבודה ינהרו למעבר הנהר בהיפושים אחרי מקומות עבודה שחסרו בביסאראביה, והנו־ער הלומד יילך לקנות תורה ומקצוע באוניברסיטאות שמחוץ לביסאראביה וישתרש יותר ויותר בחיים שמעבר לחבל הולדתו.

ה מ ע ר כ ת

מתוך מאמריו של אורשאנסקי מוכח, שכבר באמצע המאה ה־19 התרכזו רוב האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בענפי המסחר והמלאכה. מתוך כך נעשתה יסוד מתחרה רציני, שעורר שנאה מצד אלה שפרנסתם על אותם עסקים משכבר הימים, כגון: הארמנים, היוונים והרוסים.

מיפקד־העם הכל־רוסי משנת 1897 נותן לנו תיאור מקיף על השתתפותם של היהודים בענפי פרנסה שונים, ועם זאת הוא מבליט את פרצופם הסוציאלי־כלכלי של קבוצות לאומיות שונות בביסאראביה.

ראשית עלינו לעמוד על פרצופה הלאומי של האוכלוסיה בביסאראביה בהתאם לנתונים של המיפקד הנ״ל.

טבלה 1 — ההרכב הלאומי של האוכלוסיה בביסאראביה (1897)

	ע מ י ם	מספרים מוחלטים	%
1)	יהודים	228,528	11.8
2)	מולדאבים	920,919	47.6
3)	אוקראינים	379,698	19.6
4)	רוסים	158,245	8.2
5)	בולגרים	103,219	5.3
6)	גרמנים	60,206	3.1
7)	תורכים	55,790	2.8
8)	צוענים	8,634	0.5
9)	יוונים	2,739	0.2
10)	ארמנים	2,080	0.1
11)	ש ו נ י ם	15,354	0.8
	בסך הכל	1,935.412	100,0

הבה נקבע כאן את אחוז היהודים בערים הגדולות ביותר (ערי המחוז):

טבלה 2

	ע ר י ם	מספרים מוחלטים	% מכלל האוכלוסיה
1)	קישינוב	50,537	46.5
2)	אקרמאן	5,613	20.0
3)	באֶנדאֶר	10,644	38.0
4)	באֶלץ	10,348	55.9
5)	איזמאיל	2,781	12.7
6)	אורהיוב	7,144	59.5
7)	סורוקה	8,783	57.4
8)	חוטין	9,227	50.1
	בסך הכל	104,777	37.4

ב־4 ערים מתוך 8 מהווים היהודים רוב!

האחוז הכללי של היהודים יורד רק לכדי 37.4. זה מתברר עקב מספר היהודים הקטן בשתי הערים אקרמאן ואיזמאיל.

נשוב, איפוא, לנתונים על הרכב העמים בביסאראביה.

אופיניים מאוד הנתונים על גודל אוכלוסיית־היסוד — המול־דאבים. הם לא היוו אף את המחצית מכלל האוכלוסיה. אולם

אותנו מעניינים בעיקר הנתונים על האוכלוסיה היהודית. מבחינה מספרית תופסים היהודים את המקום השלישי!

גבוה מאוד אחוז האוקראינים. משמעות מיוחדת לנתונים אלה מתוך השוואה לאחוז הרוסים. שתי קבוצות אלה הולכות תמיד יד ביד כשהן נמצאות בשטחים שמחוץ לגבולותיהן. ביחד הן מהוות כאן למעלה מרבע של כלל האוכלוסיה. ואם נוסיף לכך גם 2500 נפש של הבילורוסים, תתקבל קבוצה השומרת אמונים לשאיפות הרוסיפיקאציה של האוכלוסיה הרוסית המונה למעלה מחצי מיליון נפש, שהוא למעלה מ־28 אחוז מכלל האוכלוסיה. להלן נתעכב על האוכלוסיה העירונית. רק אז יתברר לנו עד כמה חזק היה היסוד הסלאבי בביסאראביה.

טבלה 3 — ההרכב הלאומי של האוכלוסיה העצמאית בביסאראביה (1897)

	העמים	מספרים מוחלטים	%
1)	יהודים	67,355	14.2
2)	מולדאבים	192,595	40.6
3)	אוקראינים	95,662	20.2
4)	ווליקורוסים	58,231	12.3
5)	בולגרים	20,529	4.3
6)	גרמנים	14,700	3.1
7)	תורכים	11,183	2.4
8)	פולנים	7,008	1.5
9)	עמים שונים	6,845	1.4
	בסך הכל	474,108	100.0

טבלה 4 — ההרכב הלאומי של האוכלוסיה העירונית העצמאית בביסאראביה (1897)

	העמים	מספרים מוחלטים	%
1)	יהודים	35,290	32.4
2)	ווליקורוסים	31,821	29.1
3)	מולדאבים	15,502	14.3
4)	אוקראינים	14,601	13.5
5)	בולגרים	3,771	3.5
6)	פולנים	4,350	3.4
7)	גרמנים	1,390	1.3
8)	תורכים	138	0.1
9)	עמים שונים	2,439	2.4
	בסך הכל	109,302	100.0

טבלה 3 מראה לנו את ההרכב של העצמאיים, בני עמים שונים, שכן הם המעצבים את פרצופה של הארץ. היא מוכיחה, שהרוב היחסי של המולדאבים מהווה רק משהו למעלה מ־40%. לעומת זאת גדל אחוז הרוסים והאוקראינים (למעלה מ־32%) וגם של היהודים — למעלה מ־14%!

למען נוכל להכיר מקרוב את עצם הבעיה במלוא היקפה, עלינו להתבונן בהרכבה של האוכלוסיה העירונית, כי בערים מרוכזים המסחר והתעשיה, ובעיקר חיי התרבות.

טבלה 4 מראה לנו את ההרכב הלאומי של האוכלוסיה העצמאית העירונית. ממנה אנו למדים, שהיהודים תופסים בה את המקום הראשון — קרוב לשליש מכלל האוכלוסיה העצמאית (32.4%)! הרוסים נמצאים במקום השני (למעלה מ־29%). שתי קבוצות אלה — היהודים והרוסים — עיצבו בסוף המאה ה־19 את דמותה של הארץ. המולדאבים — שהם היו הרוב בארץ — חלקם במעמד הזה רק 14%.

ודאי, דמותה של האוכלוסיה אינה נקבעת לפי מקום המגורים בלבד, אלא, ואולי עוד יותר, לפי התעסוקה של הקבוצה שמדובר בה. אולם על כך נייחד את הדיבור להלן. שפת האוכלוסיה ממלאה בלי ספק תפקיד חשוב והיא הקובעת את פני הארץ או העיר. אבל אם חלקה של אחת הקבוצות מגיע רק ל־14% מכלל העסוקים בעיר — אף על פי שהיא מהווה רוב יחסי בארץ —, העצמאים מבני המיעוטים הלאומיים שבעיר, הם הם המעצבים את דמותה של הארץ. ולמעלה מכל ספק הוא, ששתי השפות — יידיש ורוסית הן הן ששלטו בערי ביסאראביה בסוף המאה ה־19.

מובן, יש גורמים מסוימים, תרבותיים ומדיניים, העשויים להגביר או להחליש את השפעת השפה של קבוצה לאומית זו או אחרת. לפיכך ניתן לקבוע, שהשפעת השפה הרוסית ותרבותה היתה עמוקה וחזקה יותר מהשפעת שפת יידיש. הסיבות ברורות לכל ולמותר הוא לפורטן. אולם בהשוואה להשפעתה של שפת הרוב או זו של המיעוט האוקראיני הגדול, מילאה שפת יידיש תפקיד רב יותר משאר השפות, למרות שהאוכלוסיה היהודית היתה קטנה בהרבה משתי הקבוצות הנ"ל.

בדרך כלל, לשם קביעת פרצופן של הערים יש להביא בחשבון גם את היקפן וגדלן. בעיר הבירה של החבל, שהיא תמיד גם המרובה באוכלוסין, מרוכזים לא רק המוסדות המדיניים, אלא גם המפעלים הכלכליים הגדולים ביותר, וכמובן מאליו — גם מרכזיהם של מוסדות החינוך והתרבות.

האוכלוסיה העצמאית בקישינוב, לפי המיפקד בשנת 1897, נתחלקה כדלקמן:

1)	יהודים	17,850	30.6%
2)	רוסים	25,247	43.5%
3)	מולדאבים	8,189	14.1%
4)	פולנים	2,429	4.2%
5)	אוקראינים	2,205	3.8%
6)	שונים	2,264	3.8%
	בסה"כ	58,124	100.0%

הרוסים תופסים מקום בראש הרשימה. אך אין להתעלם מהעובדה, כי בקישינוב השוכנת בקירבת הגבול, נמצאו באותו זמן גייסות רוסיים שגם הם הובאו בפקודים. בענף הכלכלה היה מספר היהודים גדול יותר. בכל־אופן מתברר מתוך הטבלה, כי שתי הקבוצות "הזרות" — היהודים והרוסים — תפשו בעיר הבירה מקום חשוב ונכבד יותר מאשר האוכלוסיה המקורית של חבל־ארץ זה.

נתעכב קצת על שאלת האוכלוסיה הכללית של היהודים, בהתאם למיפקד בשנת 1897. ממספר 1,935,412 נפשות של

כלל האוכלוסיה בשנה ההיא היה מספר היהודים 228,528, היינו: 11.8%. כן מתברר, שמתוך כל 100 יהודים התגוררו:

א)	בערים	—	47.98%
ב)	בעיירות	—	26.54%
ג)	בכפרים	—	25.48%
	בסה"כ	—	100.00%

חבל ביסאראביה היה היחידי ברוסיה, שבו אחוז היהודים שגר בכפרים היה גדול יותר. אין פירושו של דבר, שאחוז גדול כל כך של יהודים עסק בחקלאות, כפי שנברר בפרק הבא הדן במשלחי ידיהם של היהודים בביסאראביה. אחוז היהודים מכלל האוכלוסיה לפי סוגי ישובים שונים, הוא כזה:

א)	בערים	—	31.2%
ב)	בעיירות	—	55.7%
ג)	בכפרים	—	3.8%

היהודים היוו, איפוא, את הרוב רק בעיירות. ואין ספק, שאם נוציא מכלל האוכלוסיה העירונית את החיילים הרוסיים שחנו שם, היה אחוז היהודים עולה גם בערים, כפי שנוכחנו לעיל.

האוכלוסיה היהודית בערים גדלה והלכה באופן אינטנסיבי, וכתוצאה מזה היה מספר היהודים:

בקישינוב:

1)	בשנת 1847	—	10,509
2)	בשנת 1897	—	50,237
3)	בשנת 1904	—	60,000

בבאֶנדאֶר:

1)	בשנת 1861	—	4,612
2)	בשנת 1897	—	10,654
3)	בשנת 1904	—	19,937

עלייה כמעט פי שניים במשך 13 שנה.

בבאֶלץ:

1)	בשנת 1861	—	3,920
2)	בשנת 1897	—	10,348
3)	בשנת 1910	—	19,635

בסורוקה — קצב גידול האוכלוסיה היהודית היה חלש יותר:

1)	בשנת 1847	—	1,715
2)	בשנת 1897	—	8,783
3)	בשנת 1910	—	10,281

בתחילת שנות המאה הנוכחית היתה הגירה יהודית גדולה מכל רחבי רוסיה, ביחוד מביסאראביה. גרמו לכך, כמובן, הפרעות בקישינוב. ואם כן, במה ניתן לבאר את התופעה של גידול האוכלוסיה היהודית בערים הנזכרות לעיל? ייתכן, שהיתה בריחה המונית מהכפרים, שבהם גרו למעלה מרבע של האוכלוסיה היהודית בחבל זה. אבל גם ייתכן, שנמשכה הנהירה מחבלי פודוליה ווהלין הסמוכים, שבהם צפיפות היהודים היתה גדולה מאשר בביסאראביה. אחוז היהודים מכלל האוכלוסיה היה: בווהלין — 13.2%, בפודוליה 12.3% ובביסאראביה — 11.8%. אחוז היהודים תושבי הכפרים היה: בווהלין 20.98% מכלל היהודים שבאותו חבל, בפודוליה — 14.80% ובביסאראביה — 25.48%.

הנכון הוא, שמצבם החמרי של היהודים בביסאראביה היה טוב יותר משל היהודים בשני החבלים הסמוכים. את זאת אנו למדים מתוך מספר המשפחות הנזקקות לעזרה לחג הפסח: בביסאראביה — 4,815 משפחות בממוצע בשנים 1898—1894; בווהלין — 6,584 משפחות, ובפודוליה — 8,413 משפחות באותן השנים.

אמנם, מספר היהודים בווהלין ובפודוליה היה גדול מאשר בביסאראביה, אך לא במידה גדולה כזו.

ב־25 החבלים שבתחום המושב היתה יהדות ביסאראביה בין המצטיינים ביותר ברוח לאומית. 99.6% מהם הצהירה על יידיש כשפת אמם, בעוד שבכל רוסיה הגיע האחוז לכדי 96.9%. רק 710 יהודים הצהירו בביסאראביה על רוסית כשפת אמם, היינו — 0.3% מכלל האוכלוסיה היהודית.

עד כאן בדבר שפת־האם. ואם נעבור לשאלה בדבר ידיעת קרוא וכתוב ברוסית, משתנית התמונה. מתוך הרשימה מספר 5 מתברר, שמספרם של יודעי רוסית — קרוא וכתוב, בביסאראביה, משתנה לפי קבוצות־הגילאים. ככל שגיל בני הקבוצה קשיש יותר, כן ימעט מספר היודעים קרוא וכתוב ברוסית. בכל הקבוצות מבני גיל גבוה מגיע האחוז לגבי גברים — 29.4% ולגבי נשים — 14.2%. בכל תחות המושב אשר ברוסיה מגיע האחוז: לגבי גברים 30.5% ולגבי נשים 15.9%. מכאן יוצא, שהיהודים בביסאראביה אינם נופלים בידיעת הלשון מכלל ישראל אשר ברוסיה.

אם נדון בסוגיה זו, לא לפי הנתונים של תחום המושב כולו אלא רק לפי החבלים הסמוכים זה לזה, נבוא לכלל מסקנה, שיהודי ביסאראביה נטמעו בלשונם הרבה פחות מאחיהם בשאר חלקי רוסיה. מספרם של יודעי קרוא וכתוב מבין היהודים שבחבל ייקטרינוסלאב, היה: גברים — 52.6%, נשים — 31.0%, היינו: פי שניים מאשר בביסאראביה. אולם בהשוואה עם החבל הסמוך — ווהלין — בו התגוררו היהודים במשך מאות שנים גיווכח שהמצב הוא שונה. בווהלין היה אחוז היהודים יודעי קרוא וכתוב: ברוסית: גברים — 24.5%, נשים — 10.7%. הרשימה מספר 5 מוכיחה גם על גובה הידיעות בקבוצות־גיל שונות. האחוז הגבוה ביותר הוא בקבוצה מבני הגיל 30—10 ואילו האחוז הנמוך ביותר בקבוצה מבני 50 ומעלה.

3. הכלכלה

בתקופה של קרוב למאה שנה — משנת 1812 עד 1897 התפתח חבל ביסאראביה והשתלב מבחינה כלכלית בתוך האימפריה הרוסית. שווקי רוסיה נפתחו לרווחה לתוצרתה של ביסאראביה — יינות ופירות. הנמל באודיסה שימש מקום קליטה למרבית ־בולה. יצוא יבולה של רוסיה ואוקראינה, לרבות זה של ביסאראביה, גדל והלך.

האוכלוסיה של החבל גדלה עשרת מונים: ממאתים אלף בקירוב בתחילת המאה ה־19 עד ל־2 מיליונים בערך בסופה של המאה. בבואנו לסכם את ההישגים הכלכליים של החבל, עלינו לקבוע שהיהודים הצליחו מאוד בשטח זה. מתחריהם מבין היוונים והארמנים כמעט שנעלמו מן האופק. אף המתחרים מבין הרוסים נוצחו ברובם על ידי הסוחר והתעשיין היהודי.

טבלה 5 — יודעי רוסית בקרב האוכלוסיה היהודית

החלוקה לפי הגיל	כל האוכלוסיה גברים	כל האוכלוסיה נשים	במספר זה יודעי רוסית: מספרים מוחלטים גברים	מספרים מוחלטים נשים	באחוזים גברים	באחוזים נשים
ילדים בגיל פחות משנה	3,461	3,276	—	—	—	—
בגיל 1—9 שנים	27,373	27,716	1,793	1,386	6.6	5.0
בגיל 10—19 שנים	25,747	29,234	10,149	7,595	39.4	26.0
בגיל 20—29 שנים	18,820	19,427	8,959	4,473	47.6	23.0
בגיל 30—39 שנים	13,825	13,584	5,955	1,803	43.1	13.3
בגיל 40—49 שנים	10,549	10,137	3,358	726	31.8	7.2
בגיל 50—59 שנים	7,131	7,036	1,794	312	25.2	4.4
בגיל 60— ומעלה	5,574	5,230	1,063	138	19.1	2.6
גיל לא ידוע	28	20	8	3	—	—
בס"ה	112,508	115,660	33,079	16,436	29.4	14.2

להלן ניווכח, כי היהודי שלט בשוק לא רק כרוכל וסוחר, אלא גם כתעשיין וכבעל־מלאכה. נתוני המיפקד בשנת 1897 מספקים לנו חומר רב לאישור הערכתנו זו.

אמנם חומר המיפקד משנת 1897 לוקה בחסרון גדול, מה שמפחית הרבה מערכו. המיפקד לא קבע את מצבם הסוציאלי של המתפקדים: התעשיינים והפועלים, הסוחרים והפקידים, אלא הטיל את כולם לקדירה אחת. ליקוי זה פוגע בתכנו האמיתי של החומר. אך בדליכא — שאני. עובדות אלו אין בידנו לשנותן.

להלן נתעכב בפרוטרוט על חומר זה, שהוא היחידי הנותן לנו תמונה בולטת פחות או יותר על המבנה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית ועל המגע עם יתר הקבוצות הלאומיות, שביניהן נקלע היהודי בשוק הביסאראבאי.

כן נדון בטבלאות משני סוגים: לראשונה — בקבוצות הלאומיות לפי חלוקת תעסוקתם. מתוך כך נקבל מושג על המבנה הכלכלי של כל קבוצה לאומית כשלעצמה. מזה נוכל להיווכח ולקבוע, עם אילו קבוצות לאומיות נפגש היהודי בשוק הצריכה וההתחרות במגעו עם הקונה והמוכר. מתוך הבלטת המבנה הכלכלי של כל קבוצה לאומית לחוד, נוכל לעמוד גם על היחסים הבין־קבוצתיים ששררו ביניהם.

סדרת הטבלאות מהסוג השני תתן לנו מושג על ענפי המשק המיוחדים וההבדלים שביניהם, לפי הקבוצות הלאומיות העוסקות בהם. כאן נעמוד בעיקר על המבנה הלאומי של המשקים. רק אז ניווכח, עד כמה גדולה השתרשותה של הקבוצה היהודית בחקלאות ועד כמה גדל תפקידה בענפי משק שונים. אז נראה גם את ההבדל הלאומי בענפי משק שונים ותפקידן של הקבוצות הלאומיות השונות.

טבלה 6 — המבנה המשקי אצל עמים שונים בביסאראביה (עצמאיים) לפי הספירה בשנת 1897

העמים	יהודים	%	ווליקורוסים	%	אוקראינים	%	מולדאבים	%	גרמנים	%
מסחר וכספים	24,636	43.9	3,227	7.2	923	1.1	2,119	1.2	155	1.2
תעשיה ומלאכה	19,327	34.6	9,832	21.8	5,663	6.8	6,602	3.6	2,627	20.1
מקצועות חפשיים ופקידות	3,325	6.0	12,399	27.4	1,730	2.1	3,881	2.2	328	2.5
תחבורה	1,909	3.4	1,950	4.3	1,960	2.3	859	0.4	68	0.5
חקלאות	3,702	6.6	12,988	28.8	70,872	85.1	161,089	89.2	9,424	72.1
שונות	3,036	5.5	4,714	10.5	2,147	2.6	6,215	3.4	463	3.6
בסך הכל	55,935	100.0	45,110	100.0	83,295	100.0	180,765	100.0	13,065	100.0

הטבלה מספר 6 נותנת לנו תמונה על ההבדלים הלאומיים לפי ענפי המשק השונים בכל החבל. כאן מזדקר לעינינו הפער העמוק בין העם המהווה רוב בארץ לבין הקבוצה היהודית שלפי גודלה היא תופסת בה רק את המקום השלישי. והרי לדוגמה כמה ענפי משק:

מתוך המועסקים בחקלאות מהווים המולדאבים למעלה מ־89% ואילו היהודים — קצת למעלה מ־6%.

ניקח את הענף החשוב ביותר — מסחר וכספים.

בענפים אלה תופסים היהודים כמעט 44% מכלל היהודים המועסקים. ואילו אצל רוב בני הארץ — רק קצת למעלה מ־1%!

ובאשר לענף המשקי השני — תעשיה ומלאכה — שהוא השני בחשיבותו בין ענפי המשק, מהווים בו היהודים המועסקים למעלה משליש של כל האוכלוסיה היהודית העצמאית, בשעה

שהמולדאבים המועסקים בו — משהו למעלה מ־3%, כלומר: פי עשרה פחות מאשר אצל היהודים.

הקבוצה היחידה שמבחינת השפעתה הכלכלית היתה קרובה ליהודים, היא הקבוצה הרוסית, אשר 22% מכלל עובדיה היו מועסקים בתעשיה ובמלאכה ו־27% ב״מקצועות החפשיים ובפקידות״. תופעה מעניינת: הקבוצה היהודית משוללת הזכויות, קרובה יותר מבחינת המבנה הכלכלי, לקבוצה הרוסית השלטת במדינה. אמנם אחוז היהודים בענף ה״פקידות ומקצועות חפשיים״ קטן ביותר, אך גדול הוא ביחס ליתר הקבוצות הלאומיות. אחוז היהודים המועסקים בשני ענפי המשק הזה מגיע ל־6% מכלל העובדים היהודיים; אחוז המולדאבים — רק משהו למעלה מ־2%; אחוז הגרמנים רק 2.5% ואחוז האוקראינים — קרוב ל־2.1%. נמצא שאחוז המועסקים אצל כל אחת מהקבוצות הנזכרות לעיל, מבין הפקידים ובעלי המקצועות החפשיים, הוא קטן כמעט פי 3 מאשר אצל היהודים, משוללי הזכויות. יש להוסיף פרט אחד חשוב: אחוז המועסקים בחקלאות מבין כל הקבוצות שמנינו לעיל, הוא גבוה למדי, בעוד שהיהודים מהווים כאן חריג משווע לפי נתוני המיפקד בשנת 1897 היו מועסקים בחקלאות בחבל ביסאראביה:

1) מבין המולדאבים 89.2%
2) ״ האוקראינים 85.1%
3) ״ הגרמנים 72.1%
4) ״ הרוסים 28.8%
5) ״ היהודים 6.6%

פירושים לכך מיותרים.

עד כאן היה מדובר באוכלוסיה הכללית העצמאית שבחבל ביסאראביה. הבה נראה, מה היו פני המבנה הכלכלי של האוכלוסיה העירונית, הקרובה יותר ליהודים, אצל קבוצות לאומיות שונות ומה רב ההבדל בין הקבוצה הלא־יהודית לבין הקבוצה היהודית.

טבלה 7 — המבנה המשקי אצל עמים שונים בערי ביסאראביה (עצמאיים) לפי הספירה בשנת 1897

העמים	יהודים	%	וליקורוסים	%	אוקראינים	%	מולדאבים	%	גרמנים	%
מסחר וכספים	12,636	42.2	1,922	10.2	431	4.6	644	5.9	61	12.4
תעשיה ומלאכה	11,184	37.4	6,763	35.8	2,140	22.8	1,789	16.2	209	42.6
מקצועות חפשיים ופקידות	1,787	6.0	2,948	15.6	639	6.7	574	5.2	77	15.7
תחבורה	1,176	4.0	1,145	6.1	557	5.9	366	3.3	17	3.4
חקלאות	423	1.4	2,241	11.9	4,762	51.0	5,008	45.4	29	6.0
שונות	2,525	9.0	3,838	20.3	834	9.0	2,638	24.0	98	19.9
בסך הכל	29,731	100.0	18,857	100.0	9,363	100.0	11,019	100.0	491	100.0

הטבלה מספר 7 נותנת לנו תשובה ברורה על שאלה חשובה זו. התמונה משתנית, אך לא במידה ניכרת. גם כאן גדול הוא אחוז המועסקים בחקלאות משל הקבוצות הלא יהודיות מבין התושבים העירוניים. ואלה הם הנתונים המשמשים הוכחה לכך:

1) מבין האוקראינים 51.0%
2) ״ המולדאבים 45.4%
3) ״ הרוסים 11.9%
4) ״ הגרמנים 6.0%
5) ״ היהודים 1.4%

הדבר ברור ואין צורך להאריך בו. בידוע, שהאֶלמנט החקלאי אשר הכנסותיו מוגבלות ומועטות וגם השגותיו התרבותיות נמוכות, ממלא תפקיד חשוב מאוד אצל כל העמים ובעיקר אצל הקבוצות הגדולות ביותר — האוקראינים והרוסים. תעסוקה זו תופסת אצל היהודים אחוז קטן מאוד — 1.4% מכלל האוכלוסיה העובדת. אף אצל הרוסים, תושבי העיר, מגיע האחוז של האלמנט החקלאי כמעט לכדי 12%.

ואף־על־פי־כן, קיימים ענפי משק שההבדל בין היהודים ובין הבלתי יהודים נעלם כמעט. זהו הענף של ״תעשיה ומלאכה״.

בערי ביסאראביה היו מועסקים בתעשיה ומלאכה:

1) יהודים 37.4% מכלל העובדים היהודים
2) רוסים 35.8% ״ ״ הרוסים
3) אוקראינים 22.8% ״ ״ האוקראינים
4) גרמנים 42.6% ״ ״ הגרמנים
5) מולדאבים 16.2% ״ ״ המולדאבים

העם שהוא הרוב בארץ נותן בתחום זה את האחוז הקטן ביותר.

מן הצורך היה, כמובן, לברר גם את אופי התעסוקה: אם בתור ״בעלי־בתים״ — קבלנים, אם בתור פועלים מקצועיים, או בתור פועלים פשוטים. אבל לצערנו, חסרים לנו הנתונים לכך.

נעשה עוד השוואה אחת בנוגע למועסקים בענף ״סחר וכספים״. מבין כל 100 עירוניים המועסקים בכלכלה, אצל כל אותן הקבוצות הלאומיות השונות בענף ״סחר וכספים״, היו:

1) יהודים 42.2% מכלל היהודים המועסקים בכלכלה
2) רוסים 10.2% ״ הרוסים ״ ״
3) מולדאבים 5.9% ״ המולדאבים ״ ״
4) אוקראינים 4.6% ״ האוקראינים ״ ״
5) גרמנים 12.4% ״ הגרמנים ״ ״

הגרמנים מתבלטים באחוז גדול של מועסקים ב״מסחר וכספים״, אך כאן מדובר בכלל במספרים מוחלטים קטנים מאד — בסך הכל 61 אנשים בלבד ממוצא גרמני.

מובן מאליו, כי הרכב המועסקים מבין כל הקבוצות היה שונה בערים הגדולות מאשר במקומות הקטנים. כן היה, למשל, אחוז היהודים המועסקים בחקלאות: בקישינוב — כ־0.7% מכלל היהודים, ובבלץ — 3.6%. גם אצל המולדאבים בקישינוב היה אחוז המועסקים בחקלאות נמוך מאוד — 1%, ואילו בבלץ עלה האחוז עד כדי 52.3% מכלל המועסקים של קבוצה לאומית זו.

דמותה הכפרית של הקבוצה המולדאבית ברורה למדי — מחצית המועסקים הם חקלאים!

עד כאן עמדנו על ההבדל במבנה הכלכלי של הלאומים השו־נים בביסאראביה, עַם ועַם בתור חטיבה שלמה אחת, ובדרך זו נתקבלה תמונה על מצבה הכלכלי של כל קבוצה וקבוצה. ננסה עכשיו לקבל תמונה לאומית על מצב התעסוקה במשק. רק אז נוכל לעמוד על אפיים הנכון של החיים בחבל ביסאראביה.

ט ב ל ה 8 — חלוקת המשק בביסאראביה (עצמאיים) בהתאם לחלקם של עמים שונים, — בשנת 1897

ה ע מ י ם	יהודים	%	וליקורוסים	%	אוקראינים	%	מולדאבים	%	גרמנים	%	בסך הכל	%
מסחר וכספים	24,636	79.5	3,227	10.3	923	2.9	2,119	6.8	155	0.5	31,060	100.0
תעשיה ומלאכה	19,327	43.3	9,832	23.0	5,663	12.9	6,602	15.0	2,627	5.8	44,051	100.0
מקצועות חפשיים ופקידות	3,325	15.3	12,399	56.2	1,730	8.0	3,881	19.7	328	1.5	21,663	100.0
תחבורה	1,909	28.1	1,950	28.9	1,960	29.3	859	12.7	68	1.0	6,746	100.0
חקלאות	3,702	1.4	12,988	5.0	70,872	27.4	161,089	62.6	9,424	3.6	258,075	100.0
ש ו נ ו ת	3,036	18.3	4,719	28.6	2,147	13.0	6,214	37.4	463	2.7	16,579	100.0

הטבלה מספר 8 נותנת לנו תיאור נאמן על חלקם של הלאומים המיוחדים בענפי המשק השונים. אם הטבלה מספר 7 מראה לנו את המבנה של כל קבוצת־אוכלוסין לחוד לפי תעסוקתה, הרי מתוך חלוקה כזאת של ענפי המשק וחלקו של כל עם ועם בכל אחת מקבוצות־המשק בנפרד יתברר לנו, מה היתה מידת השפ־עתה של כל אחת מהקבוצות הלאומיות בחיי המשק של החבל כולו.

מה עוד אנו למדים מטבלה זו? כי 80% מכל 100 מועסקים ב"מסחר וכספים" הם יהודים. ואם נביא בחשבון את ערכו הגדול של ענף משקי זה, יש להודות כי הקבוצה היהודית מילאה תפקיד מכריע בכלכלה של החבל. אנו מדגישים "של החבל", שכן סוכנויות הייצוא הגדולות יותר אשר מילאו משכבר תפקיד חשוב בחיים הכלכליים של רוסיה בכלל, לרבות ביסאראביה בכלל זה, היו מרוכזות בידי היהודים.

שליטתו של האֶלמנט היהודי בענף ה"תעשיה ומלאכה", לא היתה בולטת ביותר אך ניכרת למדי, משום שגם בנוגע לענפי־משק אלה חלקם של היהודים היה גדול פי שניים מאשר אצל הרוסים — האוכלוסיה השלטת במדינה; כמעט פי ארבעה מאשר אצל האוקראינים; ולמעלה מפי שלושה מאשר אצל המולדא־בים, שהיוו את הרוב בארץ. עלינו לשוב ולציין, שלא מדובר כאן על "בעלי בתים" אלא על כלל המועסקים.

למעלה מכל ספק הוא, שאחוז הפועלים אצל המולדאבים והאוקראינים היה יותר גדול מאשר אצל היהודים, אולם הכוחות המינהליים בענפי־משק אלה של "תעשיה ומלאכה" היו בעיקר בידי היהודים.

אחוז היהודים בתוך הקבוצה של "מקצועות חפשיים ופקידים" קטן הוא — משהו למעלה מ־15%. יש להביא בחשבון, שליהו־דים לא היה מקום לא במשטרה, לא בפקידות העיריה, ועל אחת כמה וכמה — בפקידות הגבוהה של הצבא.

אם היהודים הגיעו לכדי 15% בקבוצת־המשק הרי זה היה בעיקר במקצועות של האינטליגנציה, כגון: רופאים, עורכי־דין ומספר קטן של פקידים במוסדות הקהילה *.

4. יהדות ביסאראביה והתפתחותה הכלכלית

א. מ ב ו א

עם שיחרור האיכרים בשנות הששים של המאה ה־19, מתחילה תקופה חדשה בתולדות כל עמי רוסיה ובמיוחד בדברי ימיה של היהדות הרוסית. התחילה פעולה נמרצת לקידום הפיתוח בכל שטחי החיים במדינת רוסיה בכלל ובמיוחד בענף הכלכלה. מפעולת פיתוח זו נהנו יהודים לא במעט.

כדי לדון על מידת התפתחותה של יהדות ביסאראביה נשתמש בכמה מספרים ביחס לפיתוחו של היצוא מרוסיה. מספרים אלה רב ערכם לשם הכרת מצבם הכלכלי של היהודים בביסאראביה.

הכלכלן רוֹז'קוֹב כותב, כי מחזור היצוא והיבוא השנתי הממוצע ברוסיה הסתכם: בשנות ה־50 של המאה ה־19 ב־263 מיליון רובל זהב, בשנת 1886 ב־914 מיליון רו"ז, כמעט פי ארבעה; ב־1906 קפיצה עד ל־1 מיליארד ו־896 מיליון רו"ז. ובשנת 1913, על סף מלחמת העולם הראשונה ל־2 מיליארד ו־913 מיליון רובל זהב.

והרי כמה מספרים על פיתוחה של התעשיה. התוצרת התעש־ייתית הסתכמה: בשנת 1870 — 500 מיליון רובל זהב ובשנת 1912 — 5 מיליארד ו־738 מיליון רובל זהב, למעלה מעשרת מונים.

השתתפותה היחסית של ביסאראביה בהתפתחויות אלה, על כל עליותיה, היתה רבה מאוד. תשומת לב מיוחדת מעוררים

* כל הרשימות המובאות בנוגע למצב בשנת 1897 נלקחו מתוך ההוצאה הרשמית "המיפקד הכללי הראשון של האוכלוסיה באימ־פריה הרוסית", שנת 1897.

המספרים בהם משתקף יצוא התבואה, שהרי מן המפורסמות היא, כי בסוף המאה ה־19 ובראשית המאה ה־20 היה יצוא התבואה מביסאראביה מרוכז רובו ככולו בידי היהודים. ואלה דברי יאנסון, ההיסטוריון הנודע לעניני משק: "היצואנים, היינו: בתי המסחר העוסקים בסחר התבואה שייכים ברובם ליהודים. עלייתן של הפירמות היהודיות החלה אמנם לא מכבר, אבל כבר היה סיפק בידן לדחוק למקום השני את המפעלים היווניים שקדמו להם, אשר ברובם פשטו את הרגל. אין בין היצואנים אף רוסי אחד".

בספרו "יהודי קישינוב" (עמ' 328) כותב יצחק קורן: "קישי־נוב ריכזה את התוצרת החקלאית מרוב חלקי ביסאראביה הדשנה. היא עמדה בקשרי מסחר עם אודיסה ועם ארצות חוץ וסיפקה להן: חיטה, יין, טבק, פירות, עורות, צמר וכד'. המסחר עם ארצות החוץ היה נתון כמעט כולו בידיים יהודיות בלבד, ללא יוצא מן הכלל. בשנת 1887 פרסם העתון 'נובורוסיסקי טלגראף' מספרים מאלפים על מעמדם הכלכלי של יהודי קישי־נוב. המשרד לגביית מסי העיריה בעד בתי־מגורים ורכוש שחובת התשלום חלה עליהם הוכיח, כי בשנת 1887 היו בקישי־נוב 8,113 בתים ואחוזות חכורות, שערכם נאמד ב־3 מיליון ועוד 940 אלף רובל. מהם היה רכוש יהודי — 1,235 בתים שנאמד בסך 1 מיליון 167 אלפים רובל. ערכו הממוצע של בית יהודי היה 945 רובל, בעוד שערכו הממוצע של בית נוצרי היה בסך 404 רובלים בלבד".

"היהודים הוציאו פאטנטים (=תעודות) למסחר בסך של —52,822 רובלים, בערך 63% מכל התעודות למסחר, שהוצאו באותה שנה".

והרי כמה מספרים על יצוא תבואת השדה מביסאראביה: בשנת 1903 הוצאו בנתיב הפרוט 5,625,954 פודים יבולים; בשנת 1904 — 8,696,847 פודים; ב־1906 — 15,966,497; וב־1908 — 13,519,198 פודים.

אין בידינו הוכחות, כי יצוא יבולים זה היה כולו בידי יהודים. לעומת זאת יאשר כל איש ביסאראביה, שבין הסוכנויות הגדו־לות באודיסה לא היו אז נוצרים, וכל סוכניהן היו יהודים. פירוש הדבר, שגם יצוא היבולים מביסאראביה היה בידי יהודים, משום שזה היה עובר כמעט כולו דרך נמל אודיסה.

אין כל ספק, שבסחר המקומי בביסאראביה, וכן בסחר היצוא, שימשו היהודים גורם מכריע. דבר זה מתאשר על ידי נתוני המיפקד בשנת 1897 ביחס לאחוז היהודים במסחר. אחר לגמרי היה המצב בתעשיה ובמלאכה. את נתוני המיפקד של 1897 אין לחלק לפי הענפים הנ"ל. ברם, ישנם תחת ידינו מספרים על התעשיה ובמיוחד על המלאכה. נתעכב תחילה על התעשיה ונשתמש כאן בהרחבת יתר בפעולתה של חב' "יק"א" ברוסיה בסוף המאה ה־19.

ב. היהודים בתעשיה

במבוא לחומר יק"א כותבים המחברים (חומר יק"א, כרך 2, עמ' 206) לאמור: "על ידי סדרת הגבלות ארוכה ב־20 השנים האחרונות, נוצרו ברוסיה תנאים קשים מאוד לגבי ההון היהודי ולגבי העבודה היהודית בתוצרת החרשתית. איסור חופש התנו־עה בהרבה מקומות; מניעת החדירה למקורות־תעסוקה שונים; שלילת זכות מגורים בהרבה מחלקי הארץ, — כל אלה אילצו את היהודים לפנות למלאכות מיושנות ופרימיטיביות וכן אל המסחר הזעיר, אף־על־פי שלפי ההתפתחות שבזמן ההוא הוצגו דרישות גבוהות יותר, הן לגבי התעשיה והן לגבי המסחר".

"כפי שכבר הוכח לא אחת על ידי חוקרי חיי הכלכלה היהו־דיים וכפי שאפשר להיווכח בנקל מתוך המחקרים שלנו, הרי האגדה על ריכוז ההון הגדול בידי היהדות הרוסית, אינה באמת אלא בדויה. בעלי הון־רב היו מעטים מאוד אצל יהודים. הרינו־נים הרבים על תפיסת כל אוצרות הכספים וכל התעשיה על ידי היהודים, אינן אלא אגדה; פרי־דמיון שהוכחש על־ידי מספרים".

הבה נסתמך על המספרים של אותו מקור עצמו ונראה עין בעין מהו המקום אותו תפסו החרשתנים היהודיים בביסאראביה (שם, עמ' 211):

1) המספר הכללי של בתי־החרושת בביסאראביה בסוף המאה ה־19 היה 377. מהם — — יהודיים 106, 28.1%.

2) ערך התוצרת של כל בתי־החרושת הוא — סך 14,273,000 רובל; ממנו של בתי חרושת יהודיים — 4,246,000 רובל, 29.8%.

3) מספר הפועלים בכל בתי־החרושת — 3,484; מהם בבתי חרושת יהודיים — 1,070 30.7%.

4) מספר הפועלים היהודיים — 1045, 30% ממספר כל הפו־עלים. אחוז היהודים בתוך כלל הפועלים שבבתי החרושת היהו־דיים הוא — 97.7.

5) הערך הכספי הממוצע של המצרכים המיוצרים לבית חרושת אחד בכלל, הוא — סך 37,860 רובל. לבית חרושת אחד של יהודים — 40,100 רובל; לבית חרושת אחד של לא־יהו־דים — 37,000 רובל.

6) המספר הממוצע של הפועלים בבית חרושת אחד בכלל — 9.24; בבית חרושת אחד של יהודים — 10.11, בבית חרושת אחד של לא־יהודים — 8.9

תמונת מספרים זו מוכיחה, כי ביסאראביה שימשה אספקלריה נאמנה ביותר להנחות דלעיל בנוגע להון היהודי. עם זאת יש להורות כי לא בכל חבלי רוסיה השתלטה החרושת הזעירה בכל מאת האחוזים. כמות המצרכים וכן מספר הפועלים גדלו ועמדו במזל של עליה מתמדת בהשוואה לפרק הזמן של התקופה הקודמת. לפי הנתונים של אותו מקור (עמ' 207) מספר המפע־לים בביסאראביה היה:

בשנת 1889 — 210, ובשנת 1897 — 318. ערכה הכספי של התוצרת החרשתית הסתכם: בשנת 1889 — ב־4,000,053 רובל ובשנת 1897 — ב־13,422,000 רובל, היינו: פי שלושה. מספר הפועלים בבתי החרושת היה: בשנת 1889 — 1,895. ובשנת 1897 — 2,736 — תוספת של שמונה מאות פועלים. מובן מאליו, שגידול מספר הפועלים אינו צריך לעלות בהשוואה לגידולו של מחזור התוצרת. ברור, איפוא, כי התעשיה בחבל ארץ ביסא־ראביה התפתחה בסוף המאה ה־19 במידה נמרצת ואינטנסיבית למדי. ואין כל ספק, שהמפעלים היהודיים התפתחו במידה לא פחותה משל הלא־יהודיים. העדר התאמה מוחלטת בין הנתו־נים המובאים נובע מכך שהם שאובים ממקורות שונים.

המספרים הללו, וכן אלה שהבאנו לפני כן, אין לראותם כמוחלטים. אבל יש בהם מושג מה על בתי חרושת יהודיים ומספר הפועלים היהודיים המועסקים בחרושת. נביא להלן עוד נתונים מספר על השתתפות היהודים בענפי תעשיה מיוחדים. בשורה הראשונה נציין את תעשיית הקמח שנודעת לה חשיבות מיוחדת בביסאראביה.

1) מספר טחנות־הקמח בשנת 1897 היה — 263. מהן של יהודים — 55, 21% מן המספר הכללי.

2) הערך הכספי של תוצרת הקמח בכל הטחנות הסתכם בסך 12,045,000 רובל; בטחנות של היהודים — 3,016,000 רובל, 25% מן הסכום הכללי.

3) מספר הפועלים בכל הטחנות היה — 2,104. מהן בטחנות של היהודים — 491, 23,4%.

4) הערך הכספי הממוצע של תוצרת הקמח בטחנה אחת בכלל, היה — סך 45,797 רובלים. בטחנת יהודים אחת — 54,800 רובל; ובטחנה לא־יהודית אחת — 43,600 רובל.

5) המספר הממוצע של הפועלים בטחנה אחת — 8.0. המספר הממוצע של הפועלים בטחנה יהודית אחת — 8.9 ובטחנה לא יהודית אחת — 7.8.

הבה ניקח לדוגמה עוד ענף תעשייתי אחד — מנסרות. בסוף המאה ה־19 היו בסך הכל — 12. מהן של יהודים — 7, 58.3%.

2) הערך הכספי של התוצרת הוא סך 374,000 רובל. בחלקן של המנסרות בבעלות יהודית — סך 272,000 רובל 72.7%.

3) מספר הפועלים במנסרות היה 143 — מהם באלו של יהודים 87, שהם 60,8% מכלל הפועלים.

4) מספר הפועלים היהודים בהן היה — 57, 39.9% מכלל הפועלים ו־65.5% מכלל הפועלים במנסרות של היהודים.

5) הערך הכספי הממוצע של התוצרת לבית חרושת אחד בכלל הסתכם בסך 31,167 רובל. לבית חרושת אחד של יהודים — בסך של 38,857 רובל ולבית חרושת של לא־יהודים — 20,400 רובל. מוצרי המנסרות של היהודים היו בעלי איכות משובחת יותר.

6) המספר הממוצע של הפועלים במנסרה אחת היה — 12.0. בטחנה של יהודים — 12 ובטחנת נסירה של לא יהודים — 11.5.

מכל הנתונים דלעיל ניתן להסיק, כי התעשיה בכלל לא היתה מפותחת בביסאראביה במידה מספקת וייצוגם של היהודים בה היה חלש בהרבה מאשר במפעלי המסחר.

ג. המלאכה אצל היהודים

אנו עוברים אל המלאכה. כאן יש לנו חומר מרובה יותר, השאוב גם הוא ממחקרי יק״א. לפי הנתונים שבמחקרים אלה היו בעלי־מלאכה בחבל ביסאראביה: בשנת 1887 — 18,193 ובשנת 1898 — 20,976. הגידול הוא בסך הכל של 2,873 במשך אחת־עשרה שנה. אולם יש להביא בחשבון, כי בין המהגרים מביסאראביה היה אחוז בעלי־המלאכה גבוה מאוד.

הטבלה מס׳ 52, מתוך החומר של יק״א, מביאה רשימה מפורטת של בעלי־המלאכה מביסאראביה:

1)	חייטים ותופרות	— 6,301
2)	סנדלרים ותפרים	— 2,670
3)	נגרים	— 1,676
4)	אופים	— 784
5)	קצבים ודייגים	— 660
6)	תופרות־לבנים	— 832
7)	כובענים	— 750
8)	נפחים	— 576
9)	חרשי נחושת	— 626
10)	תנוראים	— 173
11)	צבעים	— 544
12)	פוזמקאים, סורגים וסורגות	— 104
13)	כורכי ספרים	— 201
14)	זגגים	— 229
15)	כובסות־לבנים	— 340
16)	סַפרים	— 174
17)	יצרני סיגריות	— 149
18)	מסגרים	— 310
19)	שענים	— 204
20)	אוכפאים	— 436
21)	נגרי־בנין	— 277
22)	בורסים	— 74
	בס״ה	— 18,090

אין כל ספק, שמספרם האמיתי של בעלי־המלאכה היה גדול בהרבה, הואיל ובנצר מחוקרי יק״א לארגן מיפקדים אמיתיים. הם היו מכנסים אסיפות נפרדות של אומני כל מקצוע ומקצוע ושם היו קובעים את מספר בעלי־המלאכה השייכים לאותו מקצוע. מכל מקום אפשר לקבל מחומר זה תמונה ברורה למדי הן ביחס למספר בעלי־המלאכה והן ביחס למצבם המקצועי. גם המספר 20,976 איננו אמיתי. אבל הוא נותן לנו תמונה ברורה למדי על מספר בעלי־המלאכה שבחבל.

בעלי מלאכה אלה מתחלקים לפי השכבות המעמדיות באופן כזה:

1)	בעלי־מלאכה עצמאים	— 8,590	— 40.9%
2)	פועלים	— 7,075	— 33.7%
3)	חניכים	— 5,311	— 25.4%
	בס״ה	— 20,976	— 100.0%

חלוקה מעמדית זו היתה טיפוסית בכל תחום המושב בסוף המאה ה־19, בשינויים קלים בלבד. באופן כזה היה אחוז בעלי בתי־מלאכה עצמאים:

1)	בחבל חרסון	— 44.6%
2)	בחבל יאֶקטרינוסלאב	— 60.9%
3)	בחבל טאברי	— 49.8%
4)	בחבל ביסאראביה	— 40.9%

בתי המלאכה לא היו, כמובן, שווים בהיקפם. היו בתי מלא־כה בהם עבדו 2, 3 ו־5 פועלים. ואילו ברבים אחרים התנהלה העבודה לגמרי בלי פועלים ואפילו בלי חניכים. לצערנו, אין בידינו חומר, שיהא בו משום הוכחה לריכוז פועלים במפעלים גדולים מצד אחד ולסוגי בעלי־מלאכה העובדים באורח עצמאי, או בעזרת בני משפחתם.

חשיבות רבה נודעת לשאלה: למי עמלו החייטים — קבוצת בעלי־המלאכה הגדולה ביותר? ברובם הגדול עבדו החייטים בשביל השוק. פירושו של דבר — בשביל הקונה הזול. בעמוד 355 שבכרך חמרי יק״א הנ״ל מובאות ידיעות מעניינות על שיווקה של התוצרת. הן ראויות לתשומת לב מצדנו עקב היותן גורם לקביעת מצב היסטורי, שכיום הוא נעלם מאתנו לחלוטין.

שם כתוב (כרך 31, 355) לאמור: ״מהעיירה גורא־גאלבינה חבל ביסאראביה, כותבים לנו, כי בעלי־המלאכה המקומיים משווקים את תוצרתם פעמיים בחודש במקומות שבהם קיימים ׳ירידים׳. מהעיירה אטאקי כותבים, כי בעלי המלאכה שבמקום מביאים את תוצרתם לעיירות שבהן קיימים שווקים. ומהעיירה טאטארבונאר כותבים, כי בעלי־המלאכה משווקים את תוצרתם בשווקים שבמקומות הסמוכים״.

לא מיצינו את כל הרשימה. המובאות דלעיל מדברות בעד עצמן.

כתבה של העיירה בריצ׳אן מתאר את הענין כך: ״כל בעל־מלאכה עובד בפני עצמו ואת תוצרתו משווק הוא שוב בעצמו בלי מתווך כלשהו״. נכונה ומעניינת היא תשובתו של הכתב מאיזמאיל. על השאלה ״כיצד מאורגן שיווק תוצרתו של בעל־המלאכה״, הוא השיב: ״באופן פרימיטיבי בהחלט״.

תמונה זו דלעיל המשקפת נאמנה את תוצרתם של בעלי־המלאכה היהודיים ושיווקה חזרה ונשנתה במאות עיירות באוק־ראינה, בליטא וברוסיה הלבנה.

הבה נראה עתה מה היה מצב ה״פרנסה״ — מידת הרווחיות — אצל בעלי־המלאכה? הנה לפנינו מובא אחד קטן מאותו מקור, בו השתמשנו עד כה (חמרי יק״א, כרך 1, עמודים 358—357):

״הרווחים של בעלי־המלאכה בביסאראביה היו זעומים יותר מאשר בכל חבלי דרום רוסיה. 91.5% ממספר כלל בעלי־המלאכה משתכרים לא יותר מ־400 רובל בשנת ומהם 11.5% המשתכרים לא יותר מ־100 רובל בשנה. 54.4% מכל בעלי־המלאכה משתכרים לא יותר מ־250 רובל בשנה. בכל חבל ביסאראביה לא היה בעל־מלאכה, שהשתכר יותר מ־850 רובל בשנה. בעלי־המלאכה שהשתכרו מ־701 עד 850 רובל בשנה היוו בקושי 1.2% מכלל בעלי־המלאכה״.

נתונים אלה מתייחסים לבעלי־המלאכה שבכל חבל ביסא־ראביה. בערים הגדולות היו הרווחים גבוהים יותר. והרי מובאה מאותו מקור: ״בישובים הגדולים שבהם אוכלוסיה שלמעלה מ־50 אלף תושבים לא היו אצל היהודים כאלה שלא השתכרו יותר מ־100 רובל בשנה. רק 55 אחוזים מבעלי־המלאכה בערים, שאוכלוסייתן היא למעלה מ־50 אלף תושבים, השתכרו לא יותר מ־400 רובל לשנה. השאר השתכרו יותר מ־400 רובל לשנה. 14.3% מכלל בעלי־המלאכה שבאותן הערים הגדולות השתכרו למעלה מ־700 רובל לשנה״.

כ־72 אחוזים מכלל הפועלות היו מועסקות בחייטות לסוגיה השונים. המספר הממוצע של העוזרות בבית־מלאכה של תופרת

חרישה במושבה חקלאית — רישום הצייר נחום גוטמן

אחת — 2 פועלות, לעומת בית־מלאכה של חייט שהממוצע בו היה פועל־עוזר אחד בלבד.

בחבל ביסאראביה היה מספר יהודים לא מבוטל, שהיה יוצא בחדשי הקיץ לעבודה בשדה — 1817 בערך (קיץ 1897). ובאותו מקור (עמ׳ 402) אנו קוראים: ״מבין המחוזות בביסאראביה הצטיינו במיוחד במספר עובדי השדה: מחוז חוטין (954 עוב־דים) ומחוז סורוקה (300 עובדים). אופיה של העבודה בשדה: עיסוק עיקרי במטעי הטאבאק. בעבודה זו היו מועסקים ילדים — רושם הכתב מבריצ׳אן (מחוז חוטין), — כי בעד יום עבודה בן 14 שעה היו עובדי השדה המבוגרים מקבלים מ־25 עד 40 קופיקות ליום וילדים מ־10 עד 15 קופיקות. במחוז חוטין היו היהודים מועסקים בייבוש הפירות בגנים״.

הארכנו קצת על סוגי העובדים בחבל ביסאראביה, משום שהתופעות המתוארות הן טיפוסיות לגבי רוב חבלי תחום

המושב. בוודאי היו חבלים בדרום רוסיה, כגון בחבל טאברי, בהם השתלמה העבודה במחיר גבוה יותר. אבל ברוב החבלים היו התנאים לא טובים מאלה אשר בביסאראביה.

אנו דולגים על הפרקים, בה מתוארת תמונה עגומה ביחס לשכר עבודתם של הסבלים והפועלים היומיים, בעלי־העגלות, מובילי־מים וכיוצא בהם. תמונה זו שחורה משחור.

אנו דולגים על הפרקים, בהם מתוארת תמונה עגומה ביחס ספק מעניין יהיה להתעכב על מספר בעלי־המלאכה בבירת החבל — קישינוב. לאשרנו נמצא בידנו חומר מעניין ביותר. יצחק קורן, מחבר הספר "יהודי קישינוב" (תל־אביב תש"ו), מביא בעמודים 212—211 טבלה מפורטת מ"המליץ" משנת 1887 (לצערנו — ללא ציון תאריך):

בעלי־מלאכה בקישינוב (1888—1883)

מס' סיד'	המקצועות	אומנים	עוזרים	חניכים	ס"ה
1)	חייטים וחייטות	228	475	193	896
2)	תופרות־לבנים	27	234	91	352
3)	תופרי כובעים	45	65	13	123
4)	תופרי נעליים ורצענים	266	486	—	752
5)	מנקי ארובות, שואבי מים, חוטבי עצים	211	—	—	211
6)	אופים	103	436	50	589
7)	כורכי ספרים	25	20	10	55
8)	מושחים בששר, ציירים ובונים אמנים	46	20	10	76
9)	שענים	23	11	18	52
10)	חרשי נחושת ורוקעי פחים	78	124	—	202
11)	בורסים ועובדי עורות	37	12	—	49
12)	עושי צמר גפן	15	19	—	34
13)	רוקמים בכסף וזהב	25	17	—	42
14)	עושי צעצועים	21	30	24	75
15)	מפתחי חותמות	10	—	—	10
16)	עובדי דפוס	10	—	—	10
17)	עושי נרות ומבשלי בורית	6	49	—	55
18)	מנסרים במסור	5	14	—	19
19)	עושי לבנים ורעפים	12	—	—	12
20)	עושי מסרקי שער	4	5	3	12
21)	עושי חמרי דבק, דיו ומשחה לנעליים	10	—	—	10
22)	עושי עולי־עור ועגלות	24	76	36	136
23)	גלבים	10	—	10	20
24)	מנפים זרעוני תבואה	65	—	—	65
	סה"כ בעלי מלאכה	1306	2093	438	3837

לאור האמור היו בקישינוב בס"ה קרוב לארבעת אלפים בעלי־מלאכה שהתחלקו לפי מצבם המעמדי באופן כזה:

		%
א)	בעלי עסקים —	34.0
ב)	עוזרים —	54.0
ג)	חניכים —	12.0
	בסה"כ —	100.0

חלוקה מעמדית זו היתה טיפוסית לכלל תחום המושב. מלבד בעלי־המלאכה המקצועיים היו בקישינוב באותה שנה סוגי פועלים אלה:

1)	עובדי טאבאק	1,117
2)	עושי עבודה קשה	1,300
3)	מכיני יי"ש, שמרים, חומץ וכו'	544
4)	עגלונים ורכבים	471
5)	פועלים בבתי מסחר	1,918
6)	דייגים וקצבים	295
7)	טוחנים בריחיים	59

לא הבאנו כאן את הטבלה כפי שהיא נתונה בספרו של קורן. הוצאנו מתוכה את בעלי המלאכה המקצועיים ואילו השאר שייכים ללא ספק לסוג העמלים, אלא שאינם בעלי מקצוע. גם בנוגע לסוגי פועלים אלה אפשר לקבוע, כי מספרם ביחס לגודל האוכלוסיה היהודית הוא טיפוסי לגבי כלל היהודים שברוסיה הצארית. לא היה בדעתנו להדגיש כאן את ההרכב המעמדי של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה בסוף המאה ה־19. התכוונו בעיקר לתת תמונה נכונה על החיים המיוחדים בביסאראביה שאינה אלא בבואה נאמנה לחיי היהודים בכל תחום המושב כולו.

ד. היהודים בחקלאות של חבל ביסאראביה

במחציתה השניה של המאה ה־19 התברר, כי ההצלחות בשטח משיכת היהודים לחקלאות אין בהן משום ערובה להישגים גדולים. הממשלה הרוסית התחילה לאט לאט לשנות את מדיניותה ביחס לאוכלוסיית החקלאות היהודית ובשטח הזכויות היא כמעט הישוותה את המתיישבים היהודיים אל שאר האוכלוסיה היהודית.

אחרת לגמרי היתה גישתה של הציבוריות היהודית לבעיה זו. בפעולה להפצת עבודה פיזית בין היהודים, ובמיוחד העבודה החקלאית, ראתה הציבוריות בעיקר פעולה מוסרית בשביל האוכלוסיה היהודית, אמצעי השפעה לקביעת יחסה של האוכלוסיה הלא־יהודית לגבי היהודי העמל העובד בזיעת אפיו. לסוף המאה ה־19 היה ליהדות הרוסית, יחסית, אחוז ניכר למדי של יהודים המועסקים בענפים מסוימים של משק החקלאות.

עתה נעלה כמה מספרים על החקלאים היהודיים בחבל ביסאראביה, לפי המיפקד הכל־רוסי משנת 1897.

בטבלאות דלעיל הוכחנו, כי יהודים עצמאיים במשק החקלאי היו 3,702, וביחד עם בני משפחותיהם — 16,088. העצמאיים היוו, איפוא, לא יותר מ־23.0%. יש להניח, כי במיפקד לא הביאו בחשבון את העוזרים מבני המשפחה, ומסיבה זו נתקבל אחוז קטן כזה של העובדים במשק החקלאי.

לפי המיפקד של יק"א בשנת 1898 התפרנסו מהכנסת ענפי משק שונים: מגידול תבואה — 4,296 נפשות; מגננות — 622; מתוצרת הטאבאק — 989 נפשות; מכרמים — 576 נפשות; מתנובת החלב — 364. מספר העובדים, יחד עם בני משפחותיהם שלא עזרו בעבודה הפיזית, היה 15,700 נפשות. ההפרש בין מיפקד זה לבין מיפקד הממשלה אינו גדול.

במיוחד היתה עבודת החקלאות נפוצה במקומות המנויים

למטה, שבמחוזות סורוקה ובאֶלץ. הרי לפנינו טבלה המראה את מספר הגנים בחלקי ביסאראביה שונים:

הנקודות	מספר הגנים	מספר הדסיאטינות (הקטארים)
1) דומברובן	13	20,0
2) לובלין	5	7,3
3) וורטוז'אָן	7	5,5
4) וואליה־לוי־וולאד	10	14,5
5) סורוקה	51	90,0
6) טאַלאַנאֶשט	12	33,0
7) ואד־ראשקוב	13	42,0
8) רזינה	51	108,0
9) אורהיוב	23	93,0
10) יארוגה *	30	61,0
11) קישינוב	95	157,0
12) אקרמאן	50	120,0
בס"ה	360	751,3

להלן כתוב לאמור: "מלבד הגנים שהועלו במחקר, נוצלו בביסאראביה עוד כ־500 דסיאטינות לגננות. בזמן האחרון מש־תדלים בעלי הגנים היהודיים להשביח את התוצרת ואיכותו של הפרי שופרה בהרבה".

ייצור הטאבאק תפס מקום נכבד בתקציבם של האיכרים היהו־דיים. בשנת 1899 עיבדו האיכרים בביסאראביה 1,421 דסיאטי־נות אדמה במטעי טאבאק. בתוצרת הטאבאק מועסקים כרגיל כל בני המשפחה.

מדו"חות אלה בלבד מסתבר, כי אצל היהדות הביסאראבית תפסה עבודת האדמה מקום לגמרי לא מבוטל. עם זאת יש להביא בחשבון, כי המדובר ברוסיה הצארית, שבה היתה רכישת אדמה מן הנמנעות. זכות מושבם של היהודים היתה מוגבלת ואילו החקלאות היתה מרוכזת בתחום שנאסר עליהם, בכפרים.

* אמנם, יארוגה שייכת לחבל פודוליה, אבל היא מצטרפת כאן לביסאראביה.

ה. מצב היהודים בביסאראביה הרומנית

די לקבוע, שהחקלאות היהודית בביסאראביה התרכזה בענפים רבי חשיבות, כגון: יין, ענבים, טאבאק וכד' כדי להגיע למסקנה, כי אבדן השוק הרוסי הרחב, היה בו משום אסון בל ישוער. אולם המעבר לרומניה, שניסתה בשנות שלטונה הראשונות לרכוש את אהדת התושבים בשטח זה, נודעו לו גם הישגים.

וכה כתב הפרופסור־האגרונום בר ברוצקוס ("דפים לדימוג־ראפיה יהודית, סטאטיסטיקה וכלכלה", ברלין 1923, כרך 3, עמ' 117): "בהתאם לרפורמה החקלאית המבוצעת על־ידי הממ־שלה הרומנית בביסאראביה, נפתחו בשביל יהודי החבל סיכויים גדולים למדי. כל האוכלוסיה היהודית שבמושבות קיבלה אפש־רות להגדיל את רכוש המקרקעין שלה עד כדי 10—6 הקטאר למשפחה. יהודים קיבלו אדמה, ובעיקר נטעי־טאבאק, ואפילו קבוצות בלתי מבוטלות של יהודי העיירות".

ולהלן (עמ' 124) כותב ברוצקוס: "אם הזכויות הניתנות יתפתחו ברוח זו, יש לקוות שביסאראביה תיהפך למרכז החקלאי היהודי החשוב ביותר". להלן ב"דפים" מס' 5 (1925): "אמנם,

משתלת יק"א בסורוקה — חפירת האדמה ועידורה

לפי שעה לא נקבעו סופית תוצאות הרפורמה הקרקעית לגבי היהודים, אבל בהסתמך על אוסף הידיעות שרוכז בידי "אורט" משמונה ישובים חקלאיים יהודיים, נוכל לקבל מושג על אופייה של החקלאות היהודית בביסאראביה כיום:

1) מספר המשפחות	1,064
2) האדמה המעובדת	753 הקטארים

מלבד אלה קיימים כיום גם יהודים בעלי רכוש קרקעי רב.

כשנתיים לאחר מכן (1926) הוציא "אורט" בברלין ספר בשם "החקלאות היהודית במזרח אירופה". בעמוד 99 כותב המחבר, פרופסור ברוצקוס: "לפי שעה אי אפשר עדיין לחשב את היקפו של הרכוש הקרקעי היהודי. ואילו בהתאם לחישובי ביניים, ישנם כיום בידי 7,000 משפחות יהודיות בערך 30,000 הקטאר אדמה. יותר מאשר במקומות אחרים קיבלו יהודים אדמה במחו־זות ביסאראביה הצפוניים: בסורוקה, באורהיוב ובבאלץ, בהם מרוכזות המושבות היהודיות הוותיקות ומטעי הטאבאק מפותחים

שם להפליא. כרגיל, קיבלו היהודים לא יותר מאשר 6 הקטאר למשפחה, אולם נוסף לכך קיבלו הרבה משפחות מ־$\frac{1}{2}$ עד $1\frac{1}{2}$ הקטאר אדמה במטרה מיוחדת לשם נטיעת גני־פרי וכרמים".

"אבל הדחף לחקלאות אצל היהודים בביסאראביה היה חזק כל כך, שלא הסתפקו במכסת האדמה שקיבלו מטעם הממשלה אלא עוד הכרו אדמה מידי 'פריצים' (בעלי אחוזות)".

אנו כותבים את הדברים בשעת שקיעתה של יהדות רומניה, ובעצם — בחלקה הגדול של אירופה. אנו רואים, איפוא, חשיבות מיוחדת והצדקה היסטורית להתעכב על החיים היהודיים לכל פרטיהם ודקדוקיהם, ובמיוחד — על עבודת אדמה יהודית, זו שלמעלה ממאה שנה היתה המשאלה האידיאלית והחמה ביותר וכן הסיסמה של האינטליגנציה היהודית המתבוללת, עוד יותר מזו של האינטליגנציה הלאומית.

ברוצקוס כותב להלן (עמוד 102): "המשפחות היהודיות לא היה ביכלתן להתפרנס ממשק אֶכסטנסיבי ואנו עדים לכך, שהיהודים משקיעים כוחות לאין שיעור לניצול אדמתם בעבודה אינטנסיבית יותר. בשנת 1924, למשל, נוצלו מתוך כל שטח האדמות של 7,653 הקטאר: 6,644 הקטאר לזריעת תבואות שדה; 89 הקטאר — לנטיעת כרמים; 31 הקטאר — למטעי פירות. מעניינים מאוד הם הנתונים על אופן חלוקת האדמות הזרועות על ידי 1,064 המשפחות לפי צמחי־התרבות השונים:

טבלה 10 — צמחי תרבות זרועים (נזרעו בשנת 1924)

		הקטארים	%
1)	חיטת־חורף	1,460	22.0
2)	תבואת־קיץ (שעורה, שיבולת־שועל, חיטת־קיץ)	963	14.5
3)	תירס	860	12.9
4)	חמניות	2,106	31.7
5)	שעועית, אפונה, עדשים	736	11.1
6)	גידולי־שמנים, פרג, פשתה	89	1.3
7)	סלק־סוכר	140	2.1
8)	טאבאק	290	4.4
	בס"ה	6,644	100.0

אנו נצטט גם להלן את ברוצקוס, הידען הבר־סמכא של החקלאות היהודית בדרום רוסיה. ואלה דבריו (עמ' 103): "נתונים אלה יש בהם משום הוכחה כי על־ידי השימוש בצמחי־תרבות אינטנסיביים, בהתאם לטיבה של אדמת ביסאראביה ואקלימה, רוצים היהודים למצוא פיצוי לכמות הקרקע המצומצמת שברשותם. הסתגלותם הקודמת של היהודים למטע־הטאבאק, הדורש השתתפותם המתמדת של כל בני המשפחה בשדה, שימשה הכנה מצוינת של היהודים לעבודה אינטנסיבית בצמחי־תרבות בכלל".

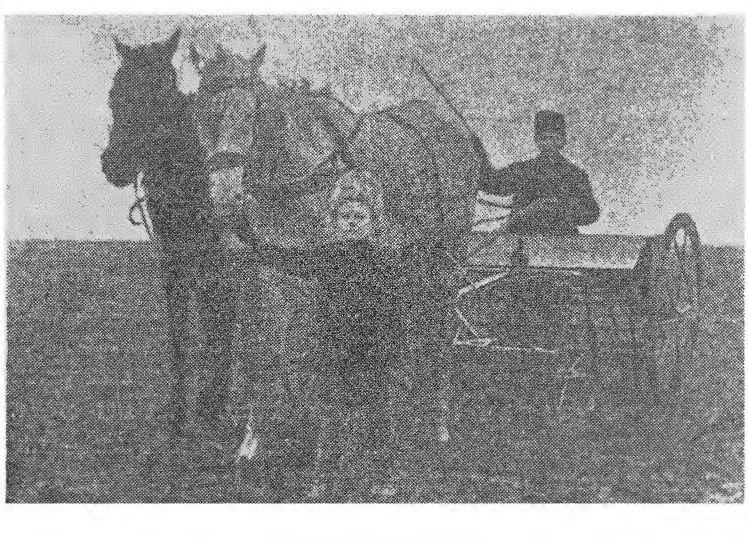
ברוצקוס מסיק מסקנות, שכיום, לאחר השואה, הן מצלצלות כאירוניה. אך מי חכם שראה מראש את חורבנו של עולם יהודי שלם? בעמוד 103 כותב ברוצקוס: "בשימנו לב אל התנאים החיצוניים המתאימים להתפתחותה של עבודת אדמה אינטנסיבית ופיתוחם של צמחי־תרבות שונים העשויים להגדיל את הרווחים לעוסקים בה, וכן — לקשר החי שנוצר מצד האוכלוסיה היהודית לאֵם־האדמה, מן ההכרח להגיע למסקנה, כי בביסאראביה קיימים כיום התנאים הדרושים להקמתו של מרכז יהודי לעבודת אדמה בעל חשיבות רבה מאוד. נהייתם של היהודים לעבודת־אדמה, גדולה אפילו מכמות האדמה העומדת לרשותם".

ברוצקוס מסיים את החוברת המובאת לעיל ברוח אופטימית מאוד (עמוד 108):

"יהודים נמשכים לעבודת אדמה לא מתוך נימוקים כלכליים בלבד. אצל החלוצים היהודיים, עצם המעמד של עובד־אדמה עצמאי — חן של רומאנטיות משוך עליו. דבר זה בלבד יש בו כדי להגביר את כוח־היצירה. תנועה ארצית זו מסוגלת להבריא את האוכלוסיה היהודית מבחינה כלכלית, פסיכולוגית ותרבותית. אסונות גדולים עשויים להוליד גם תוצאות חיוביות".

דברים אלה נכתבו בשנת 1925 — שנים מעטות לפני שואת היטלר! והכותב — יהודי בעל־השכלה, שהיה מעורה בעניינים היהודיים וגם ציוני אדוק, אשר מתוך הכרת תולדותינו, ידע את מזל התעתועים של היהודים בגולה.

עד עתה נסב דיוננו על העבר הרוסי של יהדות ביסאראביה. אנו מכנים אותו עדיין "עבר רוסי", משום שבדברי פרופסור

זריעה במושבה חקלאית

ברוצקוס עדיין מורגשת למדי המציאות הרוסית וכן התקוות הרוסיות. אך למעשה קרה הדבר, כי עם חורבנה של יהדות ביסאראביה בתקופה הרומנית הקצרה, הקיץ הקץ על יהדות זו בכלל.

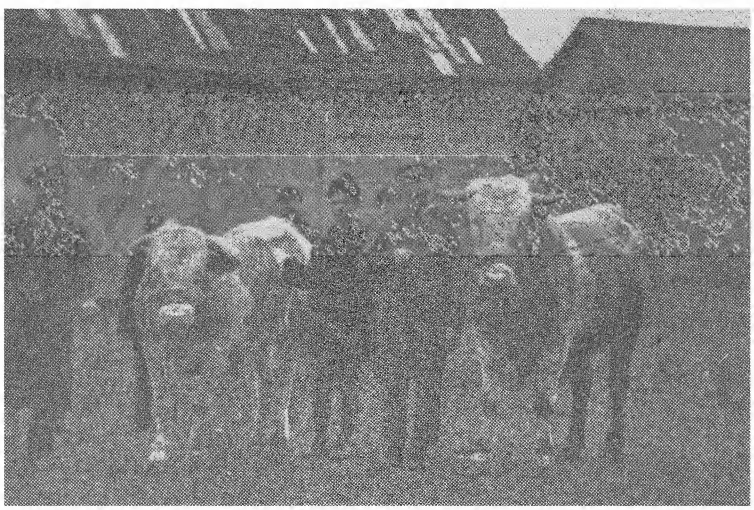
בשנת 1929 סיירתי בהרבה מקומות ברומניה, ובעיקר בערי ביסאראביה. אף אספתי חומר על חיי הכלכלה בביסאראביה בכלל, ובמיוחד בשטחים שבהם פעלו היהודים בהיקף רחב. חומר זו יסייע לנו בהעלאת תמונה נכונה על חיי הכלכלה היהודיים בביסאראביה בשנות שלטונה של רומניה. אמנם סיורנו התקיים בשנת 1929 ואילו חיסולה הסופי של יהדות ביסאראביה בא בשנת 1941. את השנים האלה הולם הציון: הגיהינום בהתהוותו. מכל הבחינות עמדה יהדות ביסאראביה במזל של שקיעה מתמדת, עד להשמדתה הסופית. היא בוצעה אולי בעיקר על־ידי רוצחים מקומיים, מאשר על־ידי מרצחי היטלר האכזריים, אף־על־פי שההשמדה ההמונית אופשרה הודות לשלטונו של היטלר.

כאן, בביסאראביה, דומיית־מוות, "מרה שחורה" של קפאון, המעיקה במלוא כובדה על התחנות.

הקרונות חורקים בלילה; הכרטיסנים — ענגה כבדה על פניהם; הנוסעים המעטים נראים כאילו תעו בדרכם ונקלעו לכאן במקרה, ללא מטרה, ללא רצון וללא תקווה. בתחנות אפשר למצוא רק מתי מספר בלבד; הקרונות ריקים למחצה. ככל שמתקרבים לקישינוב — נראים האנשים מוזנחים יותר, מרושלים, קשי־תנועה, במגפיים רחבים, המאיטים את צעדיהם.

מתרבים והולכים יהודים קרתנים, שעיניהם גרויות ומאומצות, התרים מסביבם והרואים בכל אדם חדש המתגלה בתחנה את המשיח, את הגואל, שאפשר להשתכר על־ידו כמה פרוטות שיהא בהן משום הצלה פורתא מחמת הרעב המציק, ליום או ליומיים.

אימה ופחד נופלים עליך בנסיעה מקישינוב לאקרמאן. נסעתי שמה בלילה. בקרון המחלקה השניה שררו חושך וקור; ובקרון המחלקה הראשונה היה עוד יותר קר, משום שאין מסיקים אותו

תחנת פרים גזעיים לרביעה במושבה פטרובקה (מחוז באֶנדאֶר)

ו. הסיור בערי ביסאראביה (1929)

בליל־הלשונות — סלאבית־תורכית־צרפתית — שקלטו אזנינו בבוקארשט, נעלם כליל עם עלותנו לקרון הרכבת המוליכה לביסאראביה. ככל שמתקרבים יותר לגבולה כן אופפת אותנו הרגשת הימצאנו ברוסיה. לא ברוסיה זו שמלפני המלחמה, אלא ברוסיה החרבה וההרוסה, הרעבה והחשופה משנת 1920—1919. החשכה והזוהמה בקרונות גוברת והולכת; בתחנות הרכבת — "מרה שחורה" הצורבת את הלב; האנשים קרועים ובלויים, עצובים, מודאגים ומדוכאים. הבדל אחד קיים בין רוסיה של היום לבין זו של 20—1919. אז היו הקרונות דחוסים ומלאי־אדם ובתחנות עמד שאון מתמיד של חיילים לשעבר, של היום ושל המחר; של צבא הנחפז אל החזית ושל החוזר ממנה, שבעצם אינם יודעים במי ולשם־מה הם נלחמים; שאון של ספסרים מכל המינים ושל חורשי־מזימות פוליטיים, כלכליים וסתם הרפתקנים, שחיו באווירה של "הכל מותר" ו"הכל כשר".

במשך כל החורף, מתוך ידיעה מראש שאין נוהגים לנסוע בה.

בקרון בו נסעתי היינו בס"ה שני נוסעים. — אני ועוד איזה ברנש כרסתן, שלא ניתן לקבוע לאיזה גזע או עם הוא משתייך. הוא היה אמן־הנחירה. בנחירתו הבלתי פוסקת הוא החריש את חריקתו של הקרון. בכל הרכבת היו אולי בס"ה כ־25—20 נוסעים.

מלווי הנוסעים התהלכו בקרונות ובידיהם פנסים, ומראיהם — כמוהם כקברנים, המתהלכים כצללים בליל חושך ואפלה בבית־העלמין.

מבעד לחלונות מכוסי הכפור של הקרונות נראו התחנות שבדרך, לאורם הקלוש והמהבהב של פנסיהם הדלים, כבתי־קברות. פקידי הרכבת שהסתובבו פה והסתודדו בלחש, היו דומים גם הם לצללים תועים, שזחלו זה עתה מקבריהם ומוסרים איש לרעהו את מסתרי הקברות.

אחוז רעדה וקור עבר עלי ליל־בלהות זה, שנתמשך ללא שיעור וללא סוף.

בחזרה כבר נסעתי ביום, נסיעה שארכה ארבע עשרה שעות תמימות. בסיור זה נתגלה לי חורבנה של ביסאראביה במלוא זוועתה, יותר מאשר מתוך המספרים והטבלאות, שאספתי בקי־שינוב. שלושה־רבעים של הקרונות היו ריקים גם הפעם. ליד התחנות לא נראתה כמעט אף נפש חיה, מלבד הפקידים. בשנים עברו היו תחנות אלה הומיות מאדם. הרבה מאוד יהודים היו כאן בתנועה מתמדת של נסיעה לקישינוב וחזרה ממנה. היו מוכרים תוצרת חקלאית וקנו אריגים ובדים (מאנופאקטורה), צרכי מזון, דברי סידקית ומצרכים אחרים שבהם השתבח אותו איזור.

חבל־ארץ זה, מקישינוב עד אקרמאן, היה ידוע ברבים כאוצר־לחם בלום: מכאן היו מוציאים יבולי־שדה במיליוני פודים. ליד כל התחנות היו קיימים מחסני תבואה גדולים, ומסביב להם היו עומדות לעתים בשורות ארוכות, עגלות של נכרים עמוסות תבואה. כאן היו חיים תוססים: יהודים־סוחרים, מקו־מיים וזרים, סוכנים ועמילים, ספסרים ומתווכים, קונים־מיד־ליד, משכנעים ומשדלים — היו הומים ומהמים ומשתכרים לרווחה.

הפרנסה היתה שרויה בשפע, ולא רק אצל היהודים שכובעיהם שמוטים להם מעל לראשיהם, אלא גם אצל החנוונים ובעלי־המלאכה שבעיירה. האיכר שקיבל את כספו תמורת התבואה או התירס, היה סר לעיירה הסמוכה ומזמין בגד אצל החייט היהודי, זוג מגפיים אצל הסנדלר היהודי, קונה גלוסקה צרפתית אצל האופה היהודי — תשורה לילדיו. היה גם קונה כל מיני סחורות בחנויות של יהודים, וחוזר לכפרו כשעגלתו נתרוקנה מן התבואה והועמסה סחורות עירוניות. והכל נעשה במיצועו של היהודי, באשר האוכלוסיה הנוצרית היתה כאן רחוקה עדיין מרחק רב ממסחר ומלאכה.

במסעי עתה עברתי כ־12—10 תחנות, ופרט לתחנה בארציז לא ראיתי ליד המחסנים אף נפש חיה, אף סימן של עגלה, אף זכר למסחר בלחם. עצבות ודומיית־מוות שררו בכל הדרך. תחנות קרתניות ובהן מתרוצצים סוחרים־יהודים, בלי כל אותם הטיפוסים המסתובבים מסביב לסוחרים, בלי בעלי־עגלות יהו־דיים, המחכים דרוכים ל"פריצים" היהודיים. דומה, התחנות אין להן פרצוף כלשהו. מצבות מתות שנשארו כזכר לחיים שנע־למו. אין יהודים. אין נכרים, בכול — מראה של דכאון, של גסיסה וזוועה. והפקידים הרומניים בעלי פרצופים דוחים, מפסלתה של רומניה הישנה, שנשלחו או נשתלחו לפינה נידחת זו — תואמים את הרקע הכללי האפור. כל היום הם מפהקים בתחנות ומשלימים את התמונה של השיעורים המת והיגון הצורב.

דממת מרה־שחורה זו, השוררת בתחנות יש להסבירה, כמובן, במידה גדולה, בבצורת וברעב שפקדו אותה שנה את האיזור. במידה מסויימת יש לזקוף את הרעב על חשבון החורבן, שנמשך והולך זה עשר שנים, כל־שכן בשעה שאין לאוכלוסיה מלאי כלשהו, ובפקוד אותה שנת־בצורת ראשונה, נאלצת היא לפשוט יד לנדבות. וזאת לזכור, שהקרקע נמצאת במצב של דלדול ורזון מפאת העדר זיבול, ולכן אף הפחתה קטנה של גשמים — השפעתה על תוצאות היבול ניכרת בצורה ההרסנית ביותר.

על ביסאראביה עובר משבר קשה, לא מקרי, שבא עליה עקב החַרבון שפקד אותה בקיץ שעבר. כן היא נתונה במצב מתמיד של קאטאסטרופה, שסיבותיה הן פוליטיות. על זו האחרונה נתעכב בעיקר במחקרנו הנוכחי.

ז. הרפורמה החקלאית והשפעתה

מהי דמותה של רומניה כיום? לפני המלחמה הראשונה השתרעה רומניה על פני שטח של 137,903 קילומטרים מרובעים והיתה בה אוכלוסיה של שבעה וחצי מיליון נפש. עתה תופסת רומניה שטח של 304,244 קילומטרים מרובעים — ואוכלוסייתה בת 17,393,189 נפשות (1919). ממספר הנפשות של למעלה מ־17 מיליון, היו בכפר 14,947,354 נפשות, או 85 אחוזים. הואיל והרוב הגדול של האוכלוסיה הכפרית עוסק בחקלאות, אפשר להסיק מכך, כי בכל רומניה חיים על עבודת־אדמה לא פחות מאשר שמונים אחוז מכלל האוכלוסיה.

לפני המלחמה היתה רומניה על כל חלקיה ארץ חקלאית טיפוסית גדולה. והרי טבלה המראה את חלוקת הקרקעות בין בעלי־האחוזות ובין האיכרים, בחלקיה השונים של רומניה בשנת 1913.

טבלה 1*

בעלי קרקעות לסוגיהם	רומניה הישנה	באנאט	מאראמורש	ביסאראביה
בעלי אחוזות גדולות (למעלה מ־100 הקטאר) מספרם	5385	1520	2750	4429
האחוז מכלל בעלי האחוזות	0,64	0.70	1.00	0.98
שטח המקרקעין	3,910,291	993.000	2,786,000	2,202.100
האחוז מכל השטח	48,69	33.20	57.42	51.40
בעלי אחוזות בינונים (מ־10 עד 100 הקטאר) מספרם	38,723	70.400	65.049	73.631
האחוז מכלל בעלי האחוזות	3,96	34.30	23.0	15.80
שטח המקרקעין	862,800	1,530.000	1,453.800	1,010.338
האחוז מכל השטח	11,02	50.00	30.38	25.00
בעלי קרקעות זעירים (פחות מ־10 הקטארים)	920,909	126.700	211.909	371.173
האחוז מכלל בעלי הקרקעות	95,4	65.0	76.0	83.22
שטח המקרקעין	3,133,585	506.000	583.200	836.914
האחוז מכל השטח	40,29	16.80	12.20	20.60

* Beitrage Zur Agrarfrage, Hamburg 1924, B.Y.S. 373-397.

בבעלותם של בעלי האחוזות הגדולות, המהווים פחות מאחוז אחד של האוכלוסיה שטח קרקעות מאכסימאלי (מאראמורש) של 57.42% מהשטח הכללי, ומינימאלי (באנאט) — 33.20% מהשטח הכללי. בבעלותם של בעלי האחוזות בביסאראביה, המהווים פחות מאחוז אחד של האוכלוסיה למעלה ממחצית השטח של כל הקרקעות המעובדות. ואילו בבעלותם של 83 אחוז איכרים עניים, בעלי חלקות אדמה פחות מ־10 הקטארים — משהו למעלה מ־20 אחוז של כלל הקרקעות. מספר ההקטארים הממוצע לבעל קרקע זעיר אחד, הסתכם איפוא:

בבאנאט	—	4.00	הקטארים
ברומניה הישנה	—	3.40	"
במאראמורש	—	2.75	"
בביסאראביה	—	2.26	"

מכאן יש לראות, כי האיכרים בביסאראביה היו עניים יותר מאשר ביתר חלקי רומניה.

בשנת 1918 נאלצה רומניה להכריז על הרפורמה החקלאית, שכן בכל אותן הארצות שמהן סיפחה רומניה חבלים שונים או ששאפה לסיפוחם, התלקחה המהפכה במלוא־להטה. המהפכות בארצות הסמוכות הכריחוה להבטיח לאיכרים שהיוו רוב בצבא, וגם להעניק להם הטבה ממשית.

הרפורמה החקלאית גרמה למהפכה יסודית במשק הקרקעות של רומניה. המספרים דלהלן דַיִם כדי להוכיח את גורל התפקיד שזו עמדה למלא בפיתוחה של רומניה.

בשנת 1913 היו בכל רומניה 17,409 בעלי אחוזות גדולים, שתפסו שטח מקרקעין בגודל של 11,466.455 הקטארים, שהיו 45.95 אחוזים מכלל שטח המקרעין המעובד. בשנת 1925 היה רכושם של בעלי האחוזות ממאה־הקטאר אדמה ויותר — רק 2,245.480 הקטאר, היינו: כמעט פי־חמישה פחות *. בביסאראביה היה רכושם של בעלי האחוזות ממאה הקטאר אדמה ויותר בשנת 1913 — 2,202.100. הקטאר ובשנת 1925 — רק 352.619, דהיינו פחות פי שבעה *.

התעכבנו באופן יסודי על הרפורמה החקלאית, משום שלה נודעה ההשפעה הגדולה ביותר על התפתחותה הכלכלית של רומניה.

ראשית, הוקטן שטח האדמה המעובדת, הואיל ולאיכרים לא היה במה לעבד את האדמה שקיבלו באמצעות הרפורמה. גם לפני מלחמת העולם הראשונה היה האינוונטאר החי והדומם של האיכרים בצמצום רב; בשנות המלחמה נפגע האינוונטאר כולו ויצא מכלל שימוש. אף מקנה הצאן והבקר הופחת בהרבה. נוסף לכך היתה ירידה גדולה ביבול, משום שלא היה ביכלתם של האיכרים בצמצום רב; בשנות המלחמה נפגע האינוונטאר של בעלי־האחוזות אשר במשקם היתה נהוגה רמת־עבודה גבוהה יותר, מבוססת על מיכון מתאים וזיבול משובח. עד כמה שהסיבות דלעיל השפיעו על יצוא התבואה מרומניה, יש לראות מהנתונים הבאים: לפני מלחמת העולם הראשונה (1909—13) ייצאה רומניה בממוצע — 1,336,000 טונה חיטה לשנה; בשנת 1922 — 25,000 טונה; בשנת 1924 — 122,000 טונה; בשנת 1925 — 14 אלף טונה ובשנת 1926 272,000 טונה *.

* Handworterbrech der staats Wissenschaften z. Liejerung, s. 467.

השאלה חשובה לא רק מבחינה זו, שהיבול הופחת במידה כה רבה, שאף בשנות השובע, כבשנת 1926, הגיע היצוא רק לכדי החלק החמישי מזה שלפני מלחמת העולם הראשונה. השאלה השובה יותר מבחינת התנודות הגדולות, השינויים הכבירים והאי־יציבות. במידה רבה מאוד היתה זאת לא רק תוצאה מתופעות הטבע, אלא בשל העברת הקרקעות מידיהם של בעלי אחוזות מעטים לידי המון יצרנים זעירים. ברם, לא הירידה ביבולים בלבד — ומתוך כך גם הירידה ביצוא — היא תוצאת הרפורמה החקלאית. תוצאותיה עמוקות יותר. על אף חלוקתם של שטחי אדמה גדולים לאיכרים נשארה בכל זאת בכפר איכרות עניה ומרובה, שהתפרנסה מאז ומתמיד מעבודת־אדמה, ומפאת המחסור באדמה לא קיבלה אותה במידה מספקת, וזאת משום שהממשלה הרומנית הועידה אותה בראש וראשונה לחיילים המשוחררים ולפקידים. נוסף לכך, היא דאגה בעיקר לאֶלמנטים הרומניים, אשר בחבלי הארץ החדשים שסיפחה לעצמה, ונקטה מדיניות של הגירה מחבל לחבל על חשבון האוקראינים, הגרמנים, ההונגרים ואחרים מתושבי המקום שהוחזקו בעיניהם כחשודים באנטיפאטריוטיזם.

איכרים משוללי קרקע כאלה היו ברומניה בשנת 1929 — 600—700 אלף משפחות וביחד עם בני משפחותיהם — עד 3 מיליון נפש. האיכרים העניים האלה, היו עובדים במשקיהם של בעלי־האחוזות והרוויחו כדי מחייתם. והמסקנה היא: הכפר נתדלדל לאחר הרפורמה החקלאית. כוח־הקניה שלו ירד פלאים. אמנם יהיה זה משום סילוף להגיע על־ידי־כך למסקנה, שכל רפורמה חקלאית מזיקה, אבל דבר אחד ברור: בעצם חלוקת קרקעותיהם של בעלי האחוזות, היה אולי כדי להשביע את שאיפותיהם המדיניות של האיכרים, אבל לא היה בה משום פתרון לבעיותיהם הסוציאליות. ומנקודת ראות משקית־עממית כללית, נמצא שכרה יוצא בהפסדה. החלוקה חשובה מבחינה סוציאלית ושכרה בצדק רק כשהיא מלווה שורה שלמה של רפורמות כספיות־אשראיות ומתן ציוד טכני. אך מכיוון שהממשלות אשר שלטו עד כה אף לא נתנו את דעתן על רפורמות כעין אלו; האוכלוסיה כשלעצמה היתה אדישה ונטולת־תרבות, ובמידה רבה אף חסרת־ישע מחוסר הון עצמי; ההון מהחוץ נמנע, בשל הרבה סיבות, מלבוא במגע עם רומניה — הגיע חורבנה של החקלאות, יסודו של המשק הכללי, לממדים כאלה, שלולא המהפכה השקטה האחרונה היו הדברים מגיעים למהפכת־דמים סוערת.

הבה נראה עתה מה היה גורל היבולים בביסאראביה. בשנית 1902——1911 היא ייצרה בממוצע לשנה — 196,603 קרונות תבואה. מהם:

חיטה	59,579	קרונות
שיפון	18,000	"
שיבולת שועל	7,380	"
שעורה	44,284	"
תירס	66,432	"
שונות	928	"
בס"ה	196,603	קרונות *

* שם, עמוד 324.

בשנת 24—1920 ייצרה ביסאראביה בממוצע לשנה 164,446 קרונות תבואה. מהם:

חיטה	45,448	קרונות
שיפון	7,770	"
שיבולת שועל	7,308	"
שעורה	44,988	"
תירס	53,398	"
שונות	5,534	"
בס"ה	164,446	קרונות *

כפי שאנו רואים, הוקטן בעיקר יבול השיפון (56.8 אחוזים), חיטה (23.9 אחוזים) ותירס (19.6 אחוזים) — דווקא מהתבואות המהוות את מזונה העיקרי של האוכלוסיה.

התוצרת של ביסאראביה הופחתה, איפוא, בשלושים וכמה אלף קרונות. ואילו האוכלוסיה גדלה במשך הזמן וצורכת מזון בהרבה יותר מאשר לפני מלחמת העולם. מתוך הכמות של כ־200 אלף קרונות תבואה, שמלפני מלחמת העולם הראשונה, השתמשה ביסאראביה במחציתה לצריכה עצמית ומחציתה השניה היתה מיועדת ליצוא, היינו — כ־100 אלף קרונות, בערך, לשנה. בשנים האחרונות הופחתה תוצרתה ואילו תצרכתה הוגדלה. נשארו, איפוא, ליצוא רק כ־40—35 אלף קרונות בערך. כלומר, היצוא הוקטן בשני שלישים, בערך.

בשנים 28—1925 הופחתו היבולים עוד יותר מאשר בשנים 24—1920, עד כדי כך, שלא זו בלבד שלא הספיקו ליצוא, אלא אף לא היה בהם משום הספק בשביל הצריכה העצמית. וביסאראביה הדשנה והעשירה, זו ששפעה אוצרות של תבואה, היתה נאלצת לשבור בר בארצות הסמוכות לה.

ח. התוצאות של המדיניות הכללית

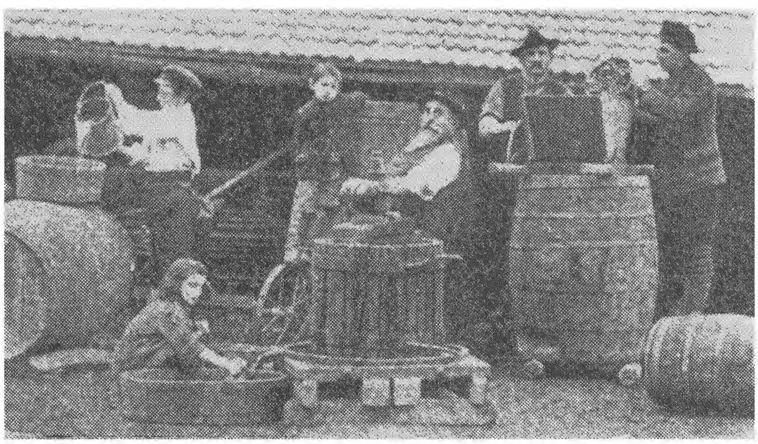
בפרק הראשון הוכחנו על הירידה שחלה ביבולי־השדה בביסאראביה אחרי מלחמת העולם הראשונה, שכתוצאה מכך ירד גם

* לפי החומר מאת פ. וו. סינאדינו בתוך "החוברת של המכון למסחר ותעשיה בביסאראביה" — מובא מהתזכיר של האגודות הציבוריות הביסאראביות, מוגש ל"ג'וינט".

יצוא התבואה. לפני מלחמת העולם הראשונה רב היה ערכו של יצוא היין במשקה של ביסאראביה. תוצרת היין החלה להתפתח בה רק לאחר שנעשתה חלק בלתי נפרד מרוסיה (1812). במשך כל המאה ה־19 הוסיפה תוצרת זו להתפתח בתיאום עם גידולה של צריכת היינות ברוסיה. בשנת 1819 היו בביסאראביה רק 1997 כרמים, שייצרו 60,000 הין יין וכבר בשנת 1850 היו בה 29,787 כרמים, שתפסו שטח של 18,644 דיסאטינות אדמה ותוצרתם היתה 3 מיליון הין יין. בשנת 1870 ייצרה ביסאראביה חמישה מיליון הין יין, וערב מלחמת העולם, הראשונה כבר הגיעה תוצרתה עד 18 מיליון הין יין. לפי הסטא־ט־סטיקה של הנהלת הרכבת הרוסית, הגיע יבול־הענבים בבי־סאראביה בשנת 1811 כמעט לעשרים מיליון פוד, ומהם נועדו ליצוא למעלה מ־15 מיליון וחצד פוד *.

הקונה העיקרי של יין ביסאראביה וענביה, היה כמעט רק השוק הרוסי הגדול. תוצרת היין הביסאראבי היתה מותאמת לטעמו של אותו שוק ולדרישותיו. בשנת 1919 נפסק כליל היצוא לרוסיה. לייצא לרוסיה הין יין אחד, כמוהו כקריעת ים־סוף. אמנם, עוד בשנת 1925 ייצרה ביסאראביה כמעט 2 מיליון וחצי הקטוליטר יין, ומכיוון שנסתמו דרכי הייצוא ירד המחיר פלאים. אמנם הודות לכך גדל השיווק המקומי, אבל ייצור היין ירד משנה לשנה. שאיפתם של יצרני היין וסוחריו הביסארא־בים היתה, לתפוס את השווקים הפולניים, הקרובים אליהם מבחינה גיאוגראפית. מהם — פולין־הקונגרסית, כחלק מרוסיה לשעבר, שהכירה היטב את יינות ביסאראביה והתרגלה אליהם. בצריכת־היין יש ערך רב למסורת ולהרגל. אולם, לפי ההסכם המסחרי, שהיה קיים בין רומניה ובין פולין, הוטלו על יינות ביסאראביה מסי־יבוא גדולים ולא יכלו בשום־פנים להתחרות עם היינות הצרפתיים, שנהנו מהנחות גדולות. צרפת זכתה לעדיפות זו כ"מתנה" מפולין, תמורת טובות־ההנאה המרובות שהוענקו לזו האחרונה, שמצאה מחסה והגנה אצל המדינה הגדולה.

* Buletine Camerei de Comerţ şi Industrie 1927, Nr. 5-6.
מאמר מאת ט. שטירבו: "אוצרותיה של ביסאראביה".
כל הידיעות על תוצרת היין, וכן המשך הידיעות על מסחר־הפירות, לקוחים מאותו מאמר.

תעשיית יין־כשר במושבה פטרובקה

בהכשילה את יבוא-היין מרומניה, היו לפולין עוד מטרות אחרות. היא שאפה להשיג תשלומי מכס נמוכים יותר בעד הפחם שהכניסה לרומניה. אבל בראֲטיאנו, שליטה של רומניה דאז, היה בעצמו בעל מכרות-פחם רבים. אמנם, הפחם שהופק ממכרותיו היה מהסוג הגרוע ביותר, ההורס את הקטרים, אך, אדם קרוב אצל עצמו, כל שכן ברומניה, ביחוד ראש-ממשלה. לפיכך הטיל בראֲטיאנו תשלומי מכס גבוהים על הפחם מפולין; וכתגמול הטילה פולין תשלומי מכס גבוהים יותר על יינות ביסאראביה.

כשנזדמנתי לשיחה עם המיניסטר לביסאראביה פ. כאליפא, הוא פתח ואמר כי הממשלה החדשה תנקוט כל האמצעים, למען השגת תנאים טובים יותר אצל ממשלת פולין בשביל שיווק היין מביסאראביה. אולם גם לאחר שהשלטון היה בידו במשך 8—7 חדשים, לא חל שינוי כלשהו לגבי בעיה זו, שהיתה שאלת חיים ממש לביסאראביה כולה, ובמיוחד בשביל יהודיה.

מובן מאליו, שהשוק המקומי בביסאראביה לא היה ביכלתו לשמש תחליף לשווקי-חוץ. והנה צרה נוספת: זולות המחירים של משקאות-אלכוהול הביאה לריבוי השיכרות, שגרמה הרס של ממש לאוכלוסיה. תצרוכת האלכוהול בביסאראביה גדלה פי שלושה-ארבעה, ועל-כן רבו הפשעים הפליליים בממדים מבהילים. אמנם נעשו נסיונות להקים תנועה אנטי-אלכוהולית, אך ללא הצלחה כלשהי. ירד גם המסחר בפרי-העץ. בשנת 1875 ייצרה ביסאראביה כמאה אלף פוד פירות מיובשים; בשנת 1900 — קרוב לחצי מיליון פוד; בשנת 1908 — רק למעלה משמונה מאות אלף פוד. בשנת 1911 היו בביסאראביה 41,816 בוסתנים, שהשתרעו על שטח של 28,139 דיסיאטין אדמה. היבול כולו הגיע עד למעלה משני מיליון פוד פירות, ומהם למעלה משני-שלישים מיועדים ליצוא.

שיכון עניים במושבה חקלאית

היצוא של פירות טריים, כגון: ענבים, תפוחים, דובדבנים, אגסים ואחרים, היה מכניס לביסאראביה לפני המלחמה — למעלה משני מיליון דולר לשנה. מדי שנה היתה מייבשת וכובשת עד שני מיליון פוד שזיפים, ומייצאת למעלה ממחציתם, ואף זו היתה מכניסה למעלה ממיליון דולר.

עם ניתוק ביסאראביה מרוסיה נסתמו מקורותיהן של כל אותן הכנסות. והמשבר החריף משנה לשנה, כמאמר הגמרא: "בתר עניא אזלא עניותא": את ה"קבצן" יפקדו כל הפגעים הרעים. וכאשר העניות יורדת על האוכלוסיה, עוד יתכפו עליה גם שנות רזון, הבאות עליה לא רק כתוצאה של אסונות-הטבע, כמו הבצורות, אלא גם בשל זיבול גרוע של השדות והשקאה בלתי מספיקה.

על החרפת המשבר בביסאראביה אפשר ללמוד מהנתונים על פשיטות-הרגל ועל השטרות שלא נפרעו. בקישינוב ובמחוז הגיע מספר השטרות שלא נפרעו *:

השנה	מס' השטרות שלא נפרעו	הסכום בליים **
1925	13378	85,166.640
1926	15345	98,808.589
1927	13504	86,188.049
1928	29076	242,469.905
בעיר אורהיוב ובמחוז:		
1925	3861	15,193.672
1926	6381	26,147.225
1927	3330	18,963.327
1928	10510	70,203.175

הגרועה בשנים היא האחרונה — שנת-הרעב. מספר השטרות בקישינוב ובמחוז שלא נפרעו, גדל בשנה זו עד למעלה מכפליים, בעוד שהסכום בליים עלה פי-שלושה. פירושו של דבר הוא, שהנגע של פשיטת-הרגל פשה בשנה האחרונה גם בקרב המעמד הבינוני וכן גם בקרב בעלי ההון.

הסכום הממוצע לשטר-חוב שלא נפרע היה, בערך, של 40

* שם 4—3. לשנים 1927 ו־1928 קיבלתי את הידיעות האלה אישית מידי המזכיר של לשכת המסחר.

** מחירו הרשמי של הדולר — 165 ליי.

דולר בשנת 1927 ובשנת 1928 — למעלה מ־50 דולר. מצב דומה היה גם באורהיוב. מספר השטרות שלא נפרעו בשנה האחרונה גדל פי שלושה, ואילו הסכום בליים עלה כמעט פי־ארבעה. ועל אף המצב האיום הזה בביסאראביה, לא פסקה הממשלה מלהגביר את לחץ המסים והוסיפה למוץ את דם התמצית מהאוכלוסיה. משנה לשנה גדלו מסי ההכנסה, בעוד שהכנסותיה של האוכלוסיה פחתו והלכו. תשלומי המסים הבלתי אמצעיים של תושבי קישינוב והמחוז היו *:

בשנת	1924	28,340,713	ליי
״	1926	32,480,990	״
״	1927	44,098,726	״

סוחרי קישינוב והמחוז שילמו מסים שונים:

בשנת	1923	10,000,000	״
״	1924	22,000,000	״
״	1927	41,000,000	״

(מתוך תזכיר שהוגש לממשלה מטעם לשכת־המסחר — פורסם בבוליטין של לשכת המסחר מס׳ 20, מאי 1928).

התעכבנו במפורט על המצב הכלכלי הכללי, משום שהדבר נוגע במישרין ביהודי ביסאראביה. בשום חלק אחר מרוסיה לשעבר, לא היתה האוכלוסיה היהודית משולבת כל כך באינטרסים של כלל האוכלוסיה ותלויה בנפשה במצב המקומי, כמו בביסאראביה.

בשנים שמלפני המלחמה הראשונה, התפרנסו 7 אחוז מכלל האוכלוסיה היהודית בביסאראביה מחקלאות ובשנת 1929 — כ־15 אחוז, בערך. שנת שובע או רזון נוגעת, איפוא, במישרין (מה שאין כן בארצות אחרות) בחלק גדול של האוכלוסיה היהודית. רזון בשדה, כמוהו כגזר־דין־רעב. משבר כלשהו בשיווק טאבאק, יין, שזיפים, ענבים, תפוחי־עץ, אגסים וכדומה, פוגע מאוד ביהודי. שכן רב חלקו לא רק בסחרם, אלא גם בייצורם.

מעניין לקבוע, שכבר בשנת 1864 היו ליהודים 26.77 אחוז מכלל מטעי הטאבאק בביסאראביה. בשנת 1886 עיבדו היהודים 62 אחוז, ובשנת 1898 — 92.3 אחוז מכלל הטאבאק בביסאראביה **.

בשנת משבר סבלו היהודים לא כמתווכים, אלא במישרין כייצרנים. אבל גם כמתווכים היו יהודי ביסאראביה קשורים, יותר מאשר במקומות אחרים, לסביבה הקרובה. וזאת למרות שלא היתה להם תעשיה אשר תשווק תוצרתה בארצות רחוקות. שהרי אם בכל תחום המושב הגיע עיסוקם של היהודים בתעשיה בשנת 1897 לכדי משהו למעלה מ־35 אחוז, ובחבלים אחדים (חבל גרודנה, מינסק, וילנה ואחרים) — אף למעלה מ־40 אחוז, הגיע אחוז התעסוקה בביסאראביה רק ל־34 מכלל האוכלוסיה היהודית. והיפוכו של דבר במסחר — 38 אחוזים מכלל האוכלוסיה היהודית בכל תחום מושבם היו עוסקים במסחר, לעומת 44 אחוזים בביסאראביה. ולמעלה מ־45 אחוזים מכלל הסוחרים היהודים היו עסוקים בסחר התוצרת החקלאית.

* ״חומר על מצבם הכלכלי של היהודים ברוסיה״, הוצאת יק״א״, פטרבורג 1904, עמ׳ 78.

** בוליטין לשכת המסחר, קישינוב, 1928, מס׳ 17 עמ׳ 29—23.

בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה התפרנסו 20 אחוז מכלל האוכלוסיה היהודית ממסחר בתוצרת חקלאית. אולם אחרי המלחמה, גדל האחוז הזה ועלה עוד יותר משום שהתעשיה המצומצמת, שפעלה בביסאראביה בשביל הסביבה הקרובה והשוק המקומי, ירדה פלאים. וירידה זו שני גורמים לה: א) חבלי פודוליה וחרסון שהיו סמוכים לקישינוב וקנו ממנה אי־אלו מוצרים, כגון — סבון, נעליים וכדומה, נותקו מביסאראביה; ב) כמה מאזורי ביסאראביה התחילו לטפח ולהדק את קשרי המסחר עם רומניה הישנה ובוקובינה והשיגו משם את אותם המוצרים והסחורות בזול יותר או בתנאי־אשראי נוחים יותר. בשאר אזורי ביסאראביה היתה מורגשת התחרות מצד התעשיה המפותחת יותר של רומניה החדשה והחבלים החדשים שהיו קודם תחת שלטונה של אוסטריה־הונגריה.

למעלה הבאנו ידיעות על השטרות שלא נפרעו. בלשכת המסחר סיפרו לי, כי למעלה מ־80 אחוז של השטרות הללו הם של יהודים. בעלי אחוזות גדולים אינם קיימים עוד; לאיכרים אין עסק בשטרות ונשארת, איפוא, רק האוכלוסיה העוסקת בתעשיה ובמסחר, שהיהודים הם הרוב בה.

לפי תוצאות המפקד בשנת 1897 היו היהודים:

82.0	אחוזים	מכלל	העוסקים	במסחר	התוצרת החקלאית.
88.0	״	״	״	״	מקנה הצאן והבקר.
89.0	״	״	״	״	הטכסטיל.
22.6	״	״	״	״	המשקאות.

התעשיה אינה מפותחת ביותר בביסאראביה ומחזור השטרות בענף זה, קטן בהרבה מאשר בענף המסחר. אם הממשלה מטילה מסים כבדים על מעמד הסוחרים, הרי זה פוגע בעיקר באוכלוסיה היהודית הנאנחת ונאנקת עד שהיא כורעת ונופלת.

שמענו הרבה על מקרי ההתאבדויות בפולין. אף לבראַטיאנו היתה ״עגלה״ משלו כדוגמת ״עגלתו״ של גראבסקי, שהובילה לא מעט יהודים ל״עולם־האמת״. אמנם, בפולין היתה באופנה קפיצה מעל הקומות הגבוהות, ובביסאראביה — התאבדות בתליה. את הסיבות לשוני בטעם התאבדויות אלה, יואילו הפסיכולוגים לחפש ולגלות.

אחת ניתן לקבוע, שהסיבות העיקריות שהביאו להתאבדויות אלו — דומות גם פה וגם שם. דומות גם השכבות הסוציאליות שנפגעו במגיפה זו. והנה לפנינו כמה מקרים טיפוסיים של המאבדים את עצמם לדעת בקישינוב, ואין בפרט אלא מה שבכלל.

בקישינוב שיגשג המסחר הסיטונאי באריגים ובדים והיא הצליחה להתחרות עם אודיסה הסמוכה, העשירה והמפוארת. החנוונים הקמעונאים אשר בחבלי פודוליה וחרסון — ומובן מאליו גם בביסאראביה עצמה בכלל זה — היו קונים את סחורותיהם בקישינוב. בכל שלוש החנויות הגדולות לאריגים בקישינוב, הועסקו כ־200 זבנים ומנהלי חשבונות. אלו היו החנויות הגדולות ביותר, נוסף להן היו עוד עשרות חנויות בינוניות והרבה יותר חנויות קטנות. כל שלוש החנויות הגדולות נהרסו. ולא הן בלבד, אלא גם בעליהן שהיו ממוצא משפחות מיוחסות, אדוקות ואמידות. הם ירדו מנכסיהם במידה כזאת, שאחדים מהם

נזקקו לתמיכה מקופות־צדקה ואחרים איבדו את עצמם לדעת. כך תלה את עצמו סוחר־מאנופאקטורה ידוע בקישינוב בשם שיינברג — עשיר גדול לשעבר, יהודי חסיד, זקן בן שבעים, ראש משפחה גדולה ואב לבנים ונכדים, חתנו של העשיר הנודע הלפרין — בעל חנות סיטונית למאנופאקטורה הגדולה ביותר בדרומה של רוסיה, שהיה מפורסם בכל הסביבה בעשרו, ביחוסו ובישרו. באותו פרק זמן תלו את עצמם עוד שני סוחרי־מאנו־פאקטורה עשירים לשעבר. —ניימן ופראֶס. הראשון — יהודי בן 55, והשני בן 65. שניהם אבות לבנים ונכדים, בעלי שם ומעמד בציבור, שלא יכלו לשאת את הירידה המזעזעת מעשירות משגשגת לתהום עמוקה של דלות, נטולת כל סיכוי ותקווה. סוחר־תבואות עשיר וידוע בשם גורביץ, יהודי אדוק כבן 70, התאבד אף־הוא בתליה. בדרך זו הלך גם הסוחר קליינמן, בן ה־45. העשיר הידוע פלדמן, מי שהיה בעל בית־חרושת לסבון, מאס בחבל ובחר בסם־מוות. הונו של תעשיין זה הגיע, לפי האומדן, לכדי מיליון רובל עוד לפני פרוץ המלחמה — סכום שנחשב בעיר כקישינוב לעושר עצום. בסך־הכל היו בקישינוב שני בתי־חרושת גדולים לתעשיית סבון, שניהם של יהודים. הם סיפקו סבון לא רק לביסאראביה וחבלי פודוליה וחרסון הסמו־כים, אלא הגיעו בתוצרתם אף לתחומי קיוב ווהלין והתחרו עם התעשיינים הזעירים המקומיים. ברם, שניהם נסגרו בשל איבוד השווקים הרוסיים, וכן בשל הצפת שווקי ביסאראביה בסבון מבאנאט — חבל ארץ שסופח לרומניה מהונגריה — שבה היתה תעשיית הסבון מפותחת יותר וכן היו גדולות יותר אפשרויותיה למתן אשראי בתנאים נוחים.

ההתחרות מצד־חבלי הארץ המפותחים יותר שברומניה היתה, בדרך כלל, כמכת־מוות לביסאראביה. ניתווספה לכך הנטיה מצד הממשלה המרכזית לרוקן ולקפח את בירת החבל הזה, לנתקה מאזוריה המרוחקים, להורידה ממדרגת עיר מרכזית של חבל־ארץ גדול, בעלת דרישות כלכליות ותרבותיות, — ובשל כך גם בעלת דרישות מדיניות מיוחדות, — ולהפכה לעיר אזורית רגילה אגב דיכוי כל שאיפה לעצמאות, שהשתרשה אצל חלקים מסוימים של האוכלוסיה בביסאראביה.

כולי האי למה ? — משום שאף האופטימיסטים המובהקים שבין הלאומנים הרומניים לא האמינו, שביסאראביה כולה תיש־אר לצמיתות בתחומה של רומניה. הם קיוו להחזיק רק באזורים אחדים ואת הללו השתדלו לקשור מבחינה כלכלית לרומניה הישנה ולעשותם תלויים בה. משום כך השתדלו לקרוע מביסא־ראביה גזרים־גזרים ולפשוט ממש את העור מהאוכלוסיה. כתוצאה מכך הפכו את ביסאראביה, שהיתה אחת מחבלי רוסיה הדשנים והפוריים לשעבר, לארץ חרבה, פושטת־יד.

כיצד עלה בידם לממש את השיטה האופינית של חלוקת ביסאראביה ופירוקה לאזורים, לבל יהיו תלויים עוד בקישינוב כבעבר, אלא ברומניה ובעיקר בעריה הגדולות ? — את דרומה של ביסאראביה השתדלו לקשור עם גאלאץ — עיר עתיקה ברומניה שהיתה קרובה לו יותר מאשר קישינוב. לשם כך הוזלו במיוחד המכס והבלו מעל גבי הסחורות שהוכנסו לגאלאץ ושהוצאו ממנה. באופן כזה העבירו את סחר התבואה מהערים הגדולות של ביסאראביה וריכזוהו בגאלאץ, וממילא הפכו את העיר הזאת לשוק מרכזי של הסחורות העירוניות המיועדות לדרום ביסאראביה.

הנמל ראֶני אשר בביסאראביה — עיר רועשת וסואנת לשע־בר — נשתתק ונדם משום שהעדיפו להוביל את התבואה לגא־לאץ. ברני התגוררו 4—3 מאות משפחות יהודים ופרנסתם היתה מצויה בשפע. מחציתם ברחו מהעיר ומחציתם גוועים מרעב. מה שלא עלה למדיניות הרומנית לכלות, כילה הרעב. עיר שגדלה ופרחה בעבר — עתה היא גוועת כולה, הולכת ונחרבת. חלקה הדרומי של ביסאראביה הוא הפורח ביותר ומאז ומקדם היה קשור בקישינוב: מוביל מהכא להתם את תוצרת הכפר ומהתם להכא, אריגים ובדים, חמרי ברזל, דברי מכולת, מיני סידקית וכיוצא בהם, מעשי ידיהם של בעלי המלאכה בקישינוב.

חלק זה הוצא כולו מידי קישינוב והועבר לגאלאץ, הודות לתעריפי התובלה, שהיה בהם לגביה משום עידוד־יתר, וכן עקב תנאי האשראי הנוחים ביותר. הבנק הממלכתי נקט מדיניות של מתן אשראי ברומניה הישנה, בריבית נמוכה יותר מאשר בביסאראביה. סוחרי קישינוב ותעשייניה היו מעין בנים חורגים לגבי בנק־המלוכה. הם היו נהנים מאשראי מוקטן ובריבית יותר גבוהה, מזו שהיו משלמים הסוחרים שבערי רומניה הישנה. לסוחרי גאלאץ או לחנווניה היתה האפשרות למכור בזול יותר ובהקפה. ועוד רעה אחת היתה נודעת לקישינוב: חוסר האֵמון בה מצד גורמי חוץ, בשל היותה קרובה יותר לגבול הסובייטי וריבוי חומר הנפץ שהיה מצוי בסביבתה. סוחרים ובנקים מן החוץ לא רצו לסכן את הונם, על ידי מתן אשראי או הקמת מפעלים חדשים בה. מתוך שיקולים אלה מסתברת הימנעותם של יהודי פולין, אשר הקימו בתי־חרושת לטכסטילים וטריקו־טאז'ה ברומניה הישנה ובבוקובינה, שבהם היו מועסקים מאות פועלים יהודים מיוצאי ביסאראביה, מלהקים מפעלים כאלה בקישינוב גופא, על אף העובדה שתנאי המגורים וכוח־העבודה היו כאן בזול יותר מאשר בבוקארשט ובצ'רנוביץ.

בכל ערי רומניה הגדולות היו נקלעים יהודים מביסאראביה. לרוב — פועלים, אך גם סוחרי תבואה וגם בני שכבות אחרות. תעשיינים יהודים מביאליסטוק ומלודז' הקימו בצ'רנוביץ 3 בתי־חרושת לטכסטיל, בהם עבדו כ־600 פועלים, מהם — שליש יהודים וביניהם לא מעטים מביסאראביה. מספר הפועלים היהו־דים מביסאראביה, שמצאתי בבית־החרושת לטריקוטאז'ה בצ'ר־נוביץ, היה רב מאוד. בית־החרושת נוסד על ידי 3 שותפים: האחד — יהודי מרומניה הישנה, לשעבר ספק צבאי, שנתעשר בימי המלחמה. מיד לאחר המלחמה הוא הקים בצ'רנוביץ בית־חרושת למתכת ועשה עסקים טובים, ולאחר מכן הקים בחצרו של אותו בית־חרושת בנין נהדר בשביל בית־החרושת לטריקו־טאז'ה. ואין זו הלצה בלבד — בית־חרושת זה היה גבוה, רחב ומואר כהלכה, בו היו מועסקים כ־700 פועלים ויותר משלושה רבעים מהם היו יהודים. השותף השני היה יהודי אמיד מצ'ר־נוביץ, והשותף השלישי — יהודי מפולין, בעל מקצוע. ולא רק הבנין וציודו היו מודרניים, אלא גם המכונות היו מן החדישות ביותר ותוצרת הטריקוטאז'ה — מן המעולות ביותר.

בבית־חרושת זה מצאתי עשרות צעירים וצעירות מביסא־ראביה שעוד ניכר היה בפניהם שאך זה לא כבר יצאו מבית אבא; צעירות רעננות בנות־חן, שעתה זה עזבו את ספסל הלימודים בגימנסיה. אחדות מהן סיפרו לי כי ההרס הכלכלי שפגע בהוריהן הוא שהביאן לעמל־כפיים. ובדיעבד הן מרוצות מכך. אילו ניתן לבחורים ולבחורות אלה להגר מכאן, הם היו מעדיפים את ניו־יורק ושיקאגו על צ׳רנוביץ. אך בלית ברירה נעשים פועלי־חרושת גם בצ׳רנוביץ ועובדים במלוא המרץ. ״נמאס לי לשבת בבית־אבא אשר למעני יחשוך את מזונו הוא מפיו״ — התבטא בפני בחור מן 17, שפניו האצילות מעידות עליו שאמנם צאצא הוא למשפחת אמידים מיוחסת. הנה משום־מה כה הסתערו הצעירים האלה על בתי־החרושת החדשים שהוקמו בבוקובינה וברומניה הישנה. אנו מדגישים ״החדשים״ משום שהללו שימשו גורם לא מבוטל בעובדה, שפועלים יהודים לא זו בלבד שנתקבלו בהם במידה שווה עם לא־יהודים, אלא גם ובעיקר בבית־החרושת לטריקוטאז׳ה — אפילו במספר גדול יותר. לא היתה קיימת כלל השאלה, אם לקבל לבתי־החרושת פועלים יהודים לעבודה במכונות חדישות, או לא לקבלם, כפי שקרה לפנים בלודז׳ וגם בביאליסטוק. לא היה כאן מקום לתופ־עות כאלה שהיינו עדים להן בלודז׳, כשמאות פועלים לא־יהודים היו לוחמים ומכריזים שביתה בשל יהודי אחד שנתקבל לעבודה ליד המכונות. בצ׳רנוביץ עמדו הפועלים היהודים והלא־יהודים ליד המכונות במידה שווה, ולעתים היה אפילו מספר היהודים למעלה מהחצי. איש לא העלה על דעתו שאלה מוזרה כזאת, ואף לא היתה יכולה להתעורר, אם רשאים יהודים, או — אם מוכשרים הם לעבודה בתעשייה הממוכנת הגדולה. בצ׳רנו־ביץ לא היתה קיימת כלל מסורת של רוב לא־יהודי, ולפיכך לא היה מקום לתרעומות ולמשפטים קדומים כלשהם.

כן מצאתי בצ׳רנוביץ עוד פועל יהודי טיפוסי, שכדאי להקדיש לו כמה מלים. בקורסים לאנגלית של ״עמיגדירעקט״ הכרתי אורג יהודי. משיחתי הראשונה אתו הוברר לי, כי אדם בעל השכלה הוא שלמד פילוסופיה באוניברסיטת וינה, הפסיק מרצון את לימודיו ועבר ללודז׳ ללמוד מלאכת האריגה, וזה לו שנים מספר במקצוע זה. לשאלתי: מה הניע אותו ללכת לבית־חרושת, ענה: ״לא יכולתי להסתכל בידי הריקניות״. ועוד נודע לי, שהוא בן למשפחה אמידה ואח עשיר לו בלונדון. ברם, הוא נמשך לעבודה. במיוחד קסמה לו העבודה בקרב פועלים יהודים. בלודז׳ נהפך ל״בונדאי״, חסיד נלהב של הספרות היהודית החדשה ולוחם בלהט אשו בעד יידיש.

אמנם עוד רב מכאן המרחק ל״חלוציות״ בגולה למען הגולה. אולם אורג זה אופיני הוא לזמנים אלה העוברים על יהדות מזרח־אירופה. בכל ערי רומניה, ובמיוחד בקישינוב, סיפרו לי כי השאיפה לעבודה, לעבודה פיזית ממש שנתעוררה מתוך הכרח, נהפכה בדיעבד למערך פסיכי חדש של הנוער היהודי. לא של הנוער הציוני בלבד, שהעלה שאיפה זו למדרגה גבוהה של מאמצים, אלא של הנוער היהודי בכלל.

כל זה מוכח באופן בולט מתוך המעמד המקצועי של הורי התלמידים והתלמידות שבבתי־הספר המקצועיים. והרי המצב בבית־הספר המקצועי לנערות בקישינוב:

בנות סוחרים זעירים ומתווכים	61	30.5	אחוזים
״ פקידים	27	13.5	״
״ פועלים	49	24.5	״
״ בעלי מלאכה עצמאיים	17	8.5	״
״ חקלאים	4	2.0	״
״ עוזרות בית	4	2.0	״
״ מלמדים	3	1.5	״
״ יתומים	32	16.0	״
״ משוללי מקצוע	3	1.5	״
בס״ה	200	100.0	אחוז

בנות הסוחרים הזעירים והמתווכים, בנות הפקידים (קרי: זבנים בחנויות), בנות המלמדים ומשוללי מקצוע — מהווים 47% מכלל התלמידות. ואם נוציא מרשימה זו את היתומות שהוריהן בלתי ידועים, אז מספר התלמידות, בנות המתווכים ובנות ״כלי הקודש״, יגיע לכדי 56 אחוזים מכלל התלמידות בביה״ס המקצועי.

לא רק מביסאראביה באו צעירים וצעירות כדי לחפש עבודה בצ׳רנוביץ וברומניה הישנה, אלא גם ממאראמורש — מאותו חלק של רוסיה הקארפאטית שנספח לרומניה, איזור שבו נחשב הציוני לאפיקורס והיה נרדף על כך, דוגמת המשכילים ברוסיה שמלפני מאה שנה. בית־החרושת או בית המלאכה הפך עד מהרה את הבחורים הללו, שבאו לשם עטורי פיאות ארוכות ולבושי מעילים ארוכים, לאנשים אחרים. כעבור חודש־חדשיים התחילו לקצץ את הפיאות, לקצר את המעיל, לזנוח את התפילין ולא ארך הזמן עד שנהפכו לסוציאליסטים נלהבים. תוך קפיצה גדולה אחת הם עברו ביעף על כל שלוש התקופות — תקופת ההשכלה, תקופת הסוציאליזם המתבולל ותקופת הסוציאליזם הלאומי. בחורים רעננים אלה, שנתגדלו ונתחנכו בעיירה התמי־מה, ושאך זה נעקרו מכתלי בית־המדרש, נעשו חסידים קנאים של התרבות היהודית החדישה, והתמסרו לה בלב ונפש ובמלוא להט נשמתם הטהורה.

עתה נשוב לחורבנה של ביסאראביה. בקישינוב היו קיימים 3 בתי־חרושת לתעשיית בירה — מהם 2 של יהודים. שני אלה נסגרו מכיוון שבוקובינה הסמוכה, לשעבר בגבולות אוסטריה, תפסה את שוק הבירה בביסאראביה, שכן תוצרתה הצטיינה בטיב מעולה ובמחיר זול יותר.

בקישינוב התקיימו 6 טחנות־קמח גדולות. חמש מהן — הגדו־לות והחדישות יותר — היו שייכות ליהודים. בשנים שמלפני המלחמה הן עבדו יממות תמימות בלי הפסקה. תוצרת של יום אחד היה ביכלתה לספק את כל התצרוכת המקומית לשבוע והעודף נשלח לפטרבורג, מוסקבה, וארשה ועוד. בשנת 1929 טחנו הטחנות רק בשביל השוק המקומי הזעיר. כתוצאה מכך נסגרו שתיים מהן ואילו השאר צמצמו תוצרתן.

עד כמה שהיתה מורגשת ירידתה של קישינוב, אפשר לראות ממצב ״החשבונות השוטפים״ אשר בבנקים. לפני המלחמה הגיעו סכומים אלה ל־6—5 מיליון דולר; ואילו בשנת 1929 — רק למיליון ורבע, פחות פי חמישה, בערך. חלקם של היהודים בסכומים שוטפים אלה בבנקים היה בשנים שלפני המלחמה לא פחות מ־90 אחוז ואילו בשנת 1929 — רק 60—50 אחוז.

לפני המלחמה היו בקישינוב 5 יהודים מיליונרים שהונם הגיע ביחד ל־8—7 מיליון רובל *, בערך. בעלי־הון אלה ירדו מנכסי־הם ונהרסו כליל. בשנת 1929 היו בקישינוב רק 3 יהודים בעלי־הון. לפי האומדן ** הגיע הונו של אחד מהם לחצי מיליון רובל ושל השניים האחרים — רבע מיליון לכל אחד. שניים מבעלי הון אלה היו עשירים עוד מלפני המלחמה, ואחד מהם נתעשר ועלה דווקא בעצם ימי המלחמה.

קבענו את הסיבות העיקריות שגרמו לירידתה של קישינוב: ניתוקה מחבלי פודוליה וחרסון, שחלקים גדולים מהם היו קשורים בה מבחינה כלכלית, וכן ניתוקה מהשוק הרוסי בכלל; ניתוקם מקישינוב של חלקים עשירים וחשובים בביסאראביה וקשירתם למרכזי רומניה אחרים. ואחרון אחרון — הצפת שווקי הערים הנחשלות בביסאראביה בתוצרת מעולה וזולה משאר חלקי רומניה, העשירים יותר ובעלי רמה תעשייתית גבוהה יותר. הממשלה, לא זו בלבד שלא הגנה מעולם על קישינוב, כי אם להיפך: היא נקטה את כל האמצעים, כספיים, אדמיניס־טראטיביים ואף מדיניים, כדי לרושש ולרופף לחלוטין את מרכזה של התנועה האנטי־רומנית. ה׳ כאליפא, המיניסטר לעניני ביסאראביה שהזכרנוהו לעיל, פתח את שיחתו אתי בדברים אופייניים אלה: עד עכשיו היו מתייחסים לביסאראביה כאֶל בן־חורג. ועלי להוסיף, כי כלפי קישינוב היה היחס כמו לבן־חורג שנוא. הסיבה מובנה למדי. איש מבין החוגים הרומנים הגבוהים אינו מאמין, כי יעלה בידם לשלוט לעולמים על ביסא־ראביה. מקווים הם לאיזו שהיא "חלוקה" ולפיכך הם משתדלים לקרוע ממנה את החבלים הדשנים ביותר ולמזגם עם רומניה באורח אורגאני. מדיניות הרסנית זו פגעה, איפוא, לא רק בסו־חרים ובבעלי עסקים גדולים, לא רק בחנויות ובמפעלים הגדו־לים, אלא בכל שכבות העם ללא יוצא מן הכלל. וטבעי הדבר, כי השכבות הנחשלות שנידלדלו בזמן המלחמה תיפגענה יותר.

נוסף להרס שנגרם להן בשל הניתוק מהשוק הרוסי השמן, הן נחנקות ממש בשנים האחרונות ממדיניותה של הממשלה הרומנית, המגשימה מטרתה מתוך קור־רוח שטני. אמנם הממ־שלה הדמוקראטית, אשר מבחינה מדינית הקלה בהרבה את המצב אפילו בביסאראביה, בה השתולל הטרור ללא רחמים במשך עשר שנים, הבטיחה גם להנהיג רפורמות כלכליות בחבל־חורג זה. אולם, עד אשר נכנסו רפורמות אלה לתקפן הלכו ענפי המשק ונחרבו בזה אחר זה.

ט. חורבנה של המלאכה

עד כה ייחדנו את הדיבור על המסחר. ברם, תמונה שלמה על החורבן ללא סיכוי כלשהו לשינוי לטובה, קיבלתי מתיאורם של בעלי־המלאכה למקצועותיהם באסיפה מיוחדת רבת־משתת־פים, שנתכנסה בקישינוב בימי שהותי בה.

בשנים שלפני המלחמה היתה הסנדלרות בקישינוב מפותחת מאוד. כאן היו תופרים נעלים ומגפיים לא רק בשביל הצריכה המקומית, אלא גם בשביל רבים מחבלי פודוליה וחרסון הסמוכים

* בתקופה שלפני המלחמה הראשונה ערכו של הרובל שווה היה למחצית הדולר.

** האומדן מבוסס, כנראה, על ערך הרובל דלעיל.

לביסאראביה. קישינוב היתה מייצרת כמות גדולה של מגפיים בשביל הכפר, וכן נעליים לתושבי הערים. אמנם היו מביאים לקישינוב נעליים גם מן החוץ, בעיקר מווארשה, ובמיוחד מן הסוגים המעולים, אבל את הנעליים מהסוגים הבינוניים והנמו־כים היו מייצרים בקישינוב גופא ומשווקים אותן ברחבי הסבי־בה. בשנים שלפני המלחמה היו מועסקים במקצוע זה למעלה מ־1000 פועלים. אגב, מקצוע הסנדלרות היה כמעט כולו בידי יהודים. הבדלי המעמדות הלכו והתקדמו עוד מלפני המלחמה וגדל מספר בתי המלאכה. לפני המלחמה התקיימו כאן כמה בתי מלאכה, ובכל אחד מהם היו מועסקים 25—20 פועלים. היו גם בתי־מלאכה שהעסיקו 15—10 פועלים. לפני המלחמה היו אלף הפועלים מועסקים ב־160—150 בתי מלאכה, ובממוצע עבדו בערך 7—6 פועלים בבית מלאכה אחד. בשנת 1929 היו קיימים במקצוע הסנדלרות לתעשיות מגפיים ונעליים, למעלה מ־200 בתי מלאכה — יותר מאשר לפני המלחמה. ברם, רק 400 פועלים יהודים היו מועסקים בהם ומספרם פחת והלך משנה לשנה, כי עוד בשנת 1927 הגיע מספרם למעלה מ־600. רבים מהם היו מובטלים במשך שנים. חלק מהם עבר למקצועות אחרים, לעבודה שחורה ורוכלות, אחרים פנו להגירה ורק מעטים מהם הצליחו ופתחו להם בתי מלאכה עצמאיים. בתי־מלאכה גדולים נעלמו כמעט כליל, פרט לאלה שבהם עבדו 5—4 פועלים. ברוב בתי־המלאכה עבדו פועל ושוליה. להלן — כמה מקרים אופייניים שעליהם הצביעו באסיפה.

סנדלר א׳ — בעל בית־מלאכה, זה 40 שנה. מספר הפועלים לפני המלחמה — 6, כעת — 4.

סנדלר ב׳ — עצמאי זה 35 שנה. לפני המלחמה עבדו אצלו 8—7 פועלים, כיום — 5.

סנדלר ג׳ — עצמאי זה 35 שנה. לפני המלחמה עבדו אצלו 25—20 פועלים, כיום — 3.

סנדלר ד׳ — עצמאי זה 15 שנה. לפני המלחמה עבדו אצלו 8 פועלים וכיום — 3.

סנדלר ה׳ — עצמאי זה 4 שנים — כיום עובדים אצלו 5 פועלים.

סנדלר ו׳ — עצמאי זה שנתיים — כיום מעביד 3 פועלים.

סנדלר ז׳ — עצמאי זה 18 שנה. העביד לפני המלחמה 2 פועלים וכיום — 5.

סנדלר ח׳ — עצמאי זה 29 שנה. העביד לפני המלחמה 15 פועלים וכיום — 2.

סנדלר ט׳ — עצמאי זה 10 שנים. עם פתיחת בית המלאכה העביד 9—8 פועלים, כיום — 3—2.

סנדלר י׳ — עצמאי זה 2 שנים. מובטל. עובד זמנית כזגג.

מבין 10 סנדלרים שנשאלו במקום, כשהנתונים נבדקו ע״י האחרים, נמצא רק אחד שבית מלאכתו הורחב מכפי שהיה לפני המלחמה, בעוד שאצל האחרים צומצם מספר הפועלים משנה לשנה. יוצא, כי בשבעת בתי המלאכה הוותיקים — הופחת מספר הפועלים מ־69 ל־24, היינו; פחות כמעט פי 3. וזה — בהתאמה למספר הפועלים הכולל, שהופחת מ־1000 ל־400.

מה גרם לירידה כזאת במקצוע שמדובר בו? — שתי סיבות לכך: א) הסיבה הכללית — ניתוקה של קישינוב מחבלי פודוליה וחרסון; ב) יבוא של תוצרת חרשתית מבוקובינה ועוד יותר

מזה — מטראנסילבאניה. התוצרת משני חבלים אלה הצטיינה בטיב מעולה ובמחיר מוזל, ומלבד זאת היא ניתנה לבעלי החנויות באשראי לזמן ארוך, בעוד שבעלי המלאכה הזעירים בקישינוב יכלו בקושי לחכות עד לשלב הגמר של תוצרתם.

באסיפה הנ"ל השתתפו האלמנטים המבוססים יותר בענף מלאכה זו. מכאן מתברר, כי המצב בכללו הוא עגום יותר, מכפי שתואר באותה אסיפה. הרבה דובר על כך, כיצד אפשר לעזור לייצרני נעלים ומגפיים אלה. רובם טענו שענף מלאכה זה ניתן להצלה רק באמצעות אשראי זול. אולם הקופות להלוואה וחסכון מקפחות את בעלי־המלאכה ולכן יש להקים למענם קופות מלווה מיוחדות. אחדים העמיקו בהערכתם את המצב וטענו, כי ההתחרות עם תוצרת חרשתית אפשרית רק ע"י הקמת בתי־חרושת מקומיים. לכן עלתה הצעה לייסד קואופראטיב של כל בעלי המלאכה הזעירים, לקבל הלוואה לשם רכישת ציוד ממוכן, להנהיג חלוקת העבודה, כמקובל בבתי־החרושת, להשיג אשראי גדול אצל בעלי התעשיה לעיבוד עורות, כי רק בדרך זו ייתכן להתגבר על ההתחרות עם התוצרת של היבוא.

מלבד הסנדלרים העובדים למען החנויות, ישנם עוד שני סוגי סנדלרים — כאלה העובדים לפי הזמנה פרטית וטלאים. האחרונים הם העניים ביותר. האוכלוסיה מרוששת ומדולדלת ואם קשה לקנות נעליים חדשות, מתקנים מדי פעם את הישנות ומתקני־הנעליים "מתעשרים" ממש. אף הסנדלרים העובדים לפי הזמנות — הם מן הירודים, שכן מעטים הם ה"תמהוניים" הללו המחזיקים עדיין בשמרנותם והולכים לסנדלר להזמין אצלו נעליים לפי המידה. הללו פוחתים והולכים.

קשה ומסובך ביותר היה המצב בענף ה ח י י ט ו ת. מספר העצמאיים הזעירים עלה וגדל, בשל חוסר העבודה ששרר בבתי־מלאכה. בתור "עצמאיים" הם מרוויחים עוד פחות ממה שהיו מרוויחים בבתי־המלאכה של האחרים. בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה היו בקישינוב כ־25 חייטים בעלי מקצוע ממדרגה ראשונה שהיו מעסיקים כ־300—250 פועלים. וכמספר הזה היו אומנים ביתיים, שהחייטים היו מוסרים להם עבודה הביתה. 25 החייטים האלה היו ה"אצילים" בבעלי־מקצוע אלה. כיום קיים רק בית־מלאכה אחד מסוג זה העובד לפי הזמנה מעולה — בו מועסקים 5 פועלים. ברוב בתי־המלאכה האחרים עובדים 3—2 "אנשים", כלומר: פועל אחד או שניים עם שוליה. וכשהפועלים התהלכו הרבה זמן מחוסרי עבודה, פתחו לבסוף רבים מהם בתי־מלאכה לעצמם ואז גדלה גם ההתחרות. בבתי־מלאכה אלה היו כל הפועלים יהודים. בשנת 1929 ניתוספו בקישינוב 4 בתי־מלאכה רומניים, בהם תפרו מדים לקציני צבא ולפקידות הרומנית. הללו העסיקו פועלים רומניים בלבד.

בקישינוב היו 15 ח ב ת נ י ם — 14 יהודים ורק נוצרי אחד. אצל 15 מעבידים אלה היו מועסקים כ־100 פועלים, אבל רק נוצרים. לשאלתי, מדוע אין פועלים יהודים בענף זה, הוסבר לי, כי אין אף יהודי שיסכים ללמד את בנו אומנות זו.

ענף ה פ ח ח ו ת היה כולו בידי יהודים. 20 בעלי בתי־המלאכה על פועליהם, 55—50 במספר, ו־12—10 שוליות, היו כולם יהודים.

מספר ה ר צ ע נ י ם בקישינוב — 9. כולם יהודים. קודם לכן עסקו בענף זה גם לא־יהודים, אלא שבזמן האחרון נעלמו ונשרו. בשנת 1929 נמנו עם ענף זה שני פועלים בלבד. בשנים הקודמות, בהיות בעלי האחוזות מרובים בביסאראביה, היו הרצענים מרוויחים בעין יפה. בעלי האחוזות שהיו נוהגים לנסוע במרכבה רתומה ל־4 או 8 סוסים ומחזיקים כ־25—20 סוסים באורוותיהם, היו מרבים בקניית אוכפים, כלי ריתמה, רצועות ומושכות. כעת חלפו ונעלמו בעלי האחוזות ובערים תפסו המכוניות את מקום המרכבות. בשנת 1927 עוד היו מועסקים במקצוע זה 20 פועלים עד שבאה "מכת" המכוניות והרסה את הענף הזה.

בענף ה מ כ ב ס ו ת ה כ י מ י ו ת בזמן שלפני המלחמה, היה חלקם של היהודים מועט מאוד — כ־20 אחוז. בשנת 1929 היו כמעט כל המכבסות בידי יהודים. היו גם מכבסות גדולות וב־6 מהן, שבעליהן היו נוכחים באסיפה — היו מועסקים 40 פועל.

20 ב ת י ־ ד פ ו ס היו בקישינוב; 17 מהם של יהודים, היינו: 85%. ב־20 בתי־דפוס אלה היו מועסקים עד ל־300 פועלים. מהם — 165 יהודים — 55%, ואילו השוליות היו כמעט כולם יהודים.

מתוך השיחה עם בעלי־המלאכה, שנמשכה כמה שעות, נתברר, שכמעט בכל המקצועות שרר חוסר עבודה. הוא שהביא לידי פיצול המלאכה למקצועות שונים, לידי שיבה למצב הקודם, כשבעל־הבית העסיק רק עוזר או שוליה אחד ועבודת היום נמשכה מ־16 עד 18 שעה ביממה.

ההתקדמות שהתחילה לפני המלחמה ביחס לריכוז העבודה בבתי־מלאכה גדולים, ובד בבד עם ויסות זמן העבודה ליום, הלכה ורפתה. גדל מספר האומנים הזעירים וההתחרות בין בעלי המלאכה "העצמאיים" האלה גרמה להורדת שכר העבודה, להגדלת מספר שעות העבודה ולהעצמת העמל המפרך. ואם הרווחים של "בעלי־הבתים" עצמם, היו מצומצמים עד כדי גיחוך, — של הפועלים על אחת כמה וכמה! הפחד מפני הסכנה לאבד את מקום העבודה ולהישאר מובטל לזמן בלתי מוגבל, ללא תקווה למצוא עבודה בכל מקום אחר ובאין סיכוי ואפשרות להגירה, שמו לאל את מאבקם של הפועלים לשיפור תנאי־העבודה.

י. ה א ם ה י ו ה י ה ו ד י ם מ נ ו ש ל י ם ?

השאלה הכאובה של נישול, לא היתה כה חריפה בביסאראביה, — וכן גם כמעט בכל רומניה כולה — כמו בשאר ארצות מזרח־אירופה. האוכלוסיה הכפרית ברומניה לא זזה עדיין ממקומה ולא יצאה מגדר אדישותה, כפי שהדבר היה מורגש בפולין ובלטביה. אמנם, ממשלת הליבראלים ברומניה התאמצה בחלקי ארץ שונים, ובמיוחד בבוקובינה ובטראנסילבאניה, והוציאה הרבה כספים לשם יצירת מעמד עירוני רומני. בשטח הפקידות אמנם השיגה תוצאות לא מבוטלות, וכמעט בכל החבלים החדשים, אשר סופחו אליה, התחיל לשלוט הפקיד הרומני. יהודי בוקובינה סבלו מזה קשות ובביסאראביה, שמעמד פקידים יהודיים לא היה קיים בכלל, היה הרוסי השעיר לעזאזל.

מחוץ לשטח הפקידותי הגיעה הממשלה לאי־אלה הישגים ממשיים בשטח המקצועות החפשיים, ביחוד בין אלה שידיעת

השפה הרומנית מילאה תפקיד גדול, או במקומות שקבלת המשרה היתה תלויה בשלטונות, כגון: השופטים, התובעים הממשלתיים, הרופאים הממשלתיים והפרופסורים. הללו תפסו מקום ניכר גם בחבלי הארץ החדשים. מכיוון שהיהודים מילאו תפקיד חשוב במקצועות אלה, במיוחד בבוקובינה ובהונגריה, הם סבלו לפעמים פחות מהגרמנים ומההונגרים. הללו הודחו ונושלו ביתר שנאה ואיבה מאשר היהודים, שכן האחרונים — יותר מבני האומות השליטות לשעבר — גילו נטיה להתאים את עצמם למצב החדש שנוצר. כך, למשל, היו עורכי הדין היהודים מעסיקים עוזרים ממוצא רומני, שהופיעו בשמם בבית המשפט. היהודי היה מנהל ומכוון את מהלך המשפט, מעבד את התכנית, ממציא את דרכי ההגנה ומרביץ את תורתו בעוזרו ה״ערל״, ״הירוק״, חסר־ההתמצאות במנהגיהם של עורכי־הדין ובדרכי פעולתם. שופטים או תובעים כלליים לא היו מצויים כלל בין יהודי ביסאראביה; ואשר לעורכי־הדין — הללו היו בשנת 1924 אחוז כמעט אפסי. והנה המצב בקישינוב *:

מבין 139	רופאים	67 יהודים	— 48.2%
״ 36	רופאי שיניים	33 ״	— 91.7%
״ 108	עורכי דין	15 ״	— 14.0%
״ 21	עורכי דין פרטיים (בעלי השכלה נמוכה)	16 ״	— 76.2%

בנוגע למסחר, תעשייה ומלאכה, לא עלה בידי הממשלה לעשות הרבה לשם הקמת מעמדות רומניים. הממשלה פתחה בהרבה ערים פנימיות בשביל שוליות לבעלי מלאכה ולשם נתקבלו רק נערים ממוצא רומני. בצ׳רנוביץ כבר היתה מורגשת חדירתם של אֶלמנטים רומניים באי־אלה מקצועות. ברם, אין חדירה זו דומה כלל ועיקר לחדירה הסטיכית של האֶלמנטים הכפריים לתוך בתי המלאכה בפולין ובלטביה. חדירתם של אֶלמנטים לא יהודים לענפי המסחר והמלאכה היתה בביסאראביה עוד יותר חלשה מאשר בבוקובינה. בשתי הטבלאות דלהלן בולטת התמונה על המצב במסחר ובמלאכה בקישינוב בשנת 1924. המספרים היחסיים בין יהודים ולא יהודים, בשנים שלאחר מכן, נשתנו רק במעט.

מפעלי מסחר בקישינוב (1924)

	בס״ה	מהם של יהודים המספר	האחוז
1) חנויות לעורות	49	49	100.0
2) ״ לפרוות	12	12	100.0
3) ״ לצמר־גלמי	7	7	100.0
4) ״ לסידקית	87	85	97.7
5) ״ לכלי־מטבח	37	36	97.3
6) סוחרי תבואה	27	26	96.3
7) מחסני־עץ	40	38	95.0
8) חנויות לבדים ואריגים	115	104	90.4
9) ״ לרהיטים	20	18	90.0
10) ״ להלבשה	18	16	88.8
11) משרדים לשירותי חשמל וטכניקה	17	15	88.2
12) חנויות לספרים ומוצרי נייר	39	34	87.2
13) ״ לחמרי־ברזל	86	75	87.2
14) ״ לפירות	54	46	85.2
15) ״ לנעליים	42	34	81.0
16) סוחרי צאן	5	4	80.0
17) בתי מרקחת ומחסני תרופות	74	58	78.4
18) חנויות לתוצרת חלב	42	33	78.6
19) סוחרי שער־חזיר	9	7	77.7
20) חנויות לחביות	10	7	70.0
21) ״ למכולת ומעדנים	103	66	64.1
22) ״ ליינות	48	31	64.6
23) ״ שונות	105	59	56.2
בס״ה	1046	860	82.2

מפעלי תעשיה ומלאכה בקישינוב

	בס״ה	מהם של יהודים המספר	האחוז
1) בתי־חרושת לתעשיית לבנים	11	11	100.0
2) בתי־מלאכה לפחים	7	7	100.0
3) צלמניות	14	14	100.0
4) בתי־מלאכה למחוכים	6	6	100.0
5) כריכיות	6	6	100.0
6) בתי־מלאכה לרצענות	9	9	100.0
7) בתי־חרושת לתעשיית עורות	29	28	96.6
8) בתי־מלאכה לכובעים	49	47	96.0
9) שענים וצורפים	46	43	95.5
10) בתי־חרושת לגזוז	16	15	93.7
11) מצבעות וניקוי כימי	26	24	92.3
12) בתי־חרושת לתעשיית כוהול	7	6	85.7
13) חייטים ותופרי לבנים	129	103	80.0
14) בתי־חרושת לתעשיית שמנים	9	7	77.7
15) בתי־חרושת לטכסטיל	4	3	75.0
16) נגרים וחרטים	17	12	70.6
17) בתי־חרושת לתעשיית מתכות	72	49	68.0
18) טחנות קמח	12	8	66.7
19) בתי־חרושת לתעשיית סוכריות	3	2	66.7
20) מאפיות	35	21	60.0
21) בתי־חרושת לתעשיית בירה	9	5	55.5
22) ״ ״ סבון	6	3	50.0
23) ״ ״ נרות	2	1	50.0
24) בתי־מלאכה לתעשיית עגלות ומרכבות	20	10	50.0
25) בתי־חרושת לתעשיית נקניקים	28	1	9.6
26) בתי־מלאכה שונים	17	5	29.4
בס״ה	589	446	75.7

נעיין תחילה בטבלה של מפעלי־המסחר.

* נתונים אלה ביחס למקצועות החפשיים, וכן הנתונים דלהלן בשטח המסחר והתעשיה בקישינוב שאובים מתוך הספר: Адрессно справочная книга "весь Кишинёв", 1924. בעזרתם של בעלי־נסיון מתושבי המקום, עלה בידי לקבוע את מספר היהודים בכל ענף ובכל מקצוע. אין ספר זה מקיף, כמובן, את כל בתי־המלאכה, בעלי החנויות הקטנות והרוכלים. הוא כולל רק את המפעלים החשובים ביותר. ומשנת 1924 השתנה המצב רק במעט.

חנויות היהודים הן למעלה מ־82.% מכלל החנויות. בשלושה ענפי־מסחר (עור, פרווה וצמר־גלמי) תופסות חנויות היהודים את מאת האחוזים. בששה ענפי־מסחר אחרים — למעלה מ־90.0%. ב־20 ענפי מסחר, מתוך מספר כולל של 23 מדורים, מהווים החנוונים היהודים והסוחרים — $\frac{3}{4}$ מכלל העוסקים במסחר. לא היה בקישינוב אף ענף מסחרי אחד שבו היה אחוז היהודים פחות מהחצי. המעניין הוא, שאף כאן, כמו בווילנה, תפסו הלא־יהודים מקום ניכר במסחר של מיצרכי מכולת ומעדנים.

תופעה זאת, שברוב ענפי המסחר ודווקא בחשובות שבהן, כגון בסחר התבואה והטכסטיל, הגיעו היהודים עד למעלה מ־90.0% — לא היתה תופעה ספציפית קישינובית בלבד. בדומה לכך היה המצב גם בצ׳רנוביץ, ואולי אף במקצת יותר טוב מזה. בקופת החולים של עוזרי המסחר בצ׳רנוביץ קיבלתי את הידיעות המעניינות כדלקמן: מספר בתי המסחר על זבניהם ופקידיהם, שהיו רשומים בקופה, הגיע בדיוק ל־400. מהם 9 לא־יהודים ו־391 יהודים, שהם 98.25%. אמנם, ייתכן, שברשימת החנויות הקטנות שבהן לא היו מועסקים זבנים מהחוץ — ומשום כך לא היו רשומות בקופה — היה אחוז החנויות של לא־יהודים גדול יותר, אבל בוודאי לא גדול בהרבה. מהו טיבם של 9 בתי־המסחר הלא־יהודים? ששה מהם בבעלות גרמנית, אחד — בבעלות פולנית, אחד — בבעלות רומנית ואחד בבעלות אוקראינית. משׁשת בתי־המסחר בבעלות גרמנית היה אחד מהם לתמרוקים — בית־מסחר ותיק שבו היו מועסקים קרוב למאה פקידים; בית־מסחר אחד למאנופאקטורה, בית־מסחר אחד לחמרי ברזל ושלושה בתי־מסחר לספרים. שאר שלוש החנויות שהשתייכו לתושבים הכפריים בני העמים הרומני, האוקראיני והפולני — היו חנויות־מכולת ומעדנים שעיקר סחורתם — נקניקים ובשר־חזיר.

מספר הזבנים, הפקידים ומנהלי החשבונות ב־400 החנויות האלה היה 1575, ביניהם לא פחות מ־1350 יהודים, שהם 85.0% בערך. בכל בתי־המסחר של היהודים היו מועסקים כמאה זבנים ופקידים לא יהודים. לעומת זאת היו מועסקים בבתי־המסחר של הגרמנים כמה עשרות זבנים ופקידים יהודים.

גם סחר־התבואה וסחר המטבע בצ׳רנוביץ היה מרוכז כולו בידי היהודים. נזדמן לי לבקר שם בבורסה ולשהות בה שעה תמימה. ההמולה והזמזום — כמו בכוורת. זמזום שכולו של יהודים.

עם בורסת היבולים ביחד עם בורסת־המטבע, נמנו 375 חברים, מהם 373 יהודים או 99.5%. משלוש מאות חברי בורסת היבולים היו בערך מ־70 עד 80 יהודים מיוצאים ביסאראביה, שהתיישבו בצ׳רנוביץ בשנות 1920—29. אך הבה נשוב לקישינוב.

הטבלה המראה את מנת חלקם של היהודים בתעשיה ובמלאכה בקישינוב מעניינת לא פחות מהטבלה המבליטה את מנת־חלקם במסחר. 446 מפעלי התעשיה ובתי המלאכה, מכלל 589 הרשומים בפנקס הכתובות, השתייכו ליהודים, ושיעורם 75.8%. בששה ענפי תעשיה היתה מנת־חלקם של היהודים במפעלים 100.0%; בחמישה ענפי תעשיה — למעלה מ־90.0%; ב־15 ענפי משק, מתוך 26 המפעלים הקיימים $\frac{3}{4}$ מהם השתייכו ליהודים. אחוז היהודים היה גדול יותר לא רק בבתי־המלאכה, אלא גם במפעלי תעשיה גדולים. בתי־החרושת לתעשיית עורות היו כמעט כולם בידי יהודים.

ילדי רעבים מביסאראביה מובאים לבוקארשט, חורף 1929—1928, לפי תכנית־ההצלה של הג׳וינט

אשר לטחנות — הרי בספר שממנו לקוחים כל הפרטים האלה — יש גם ידיעות על מספר הפועלים המועסקים בהן. בכל 12 הטחנות היו מועסקים בשנת 1924 — 297 פועלים. מהם ב־8 הטחנות של היהודים — 270, כלומר 91.0% מכלל הפוע־לים, ואילו ב־4 הטחנות שהשתייכו ללא־יהודים בסך־הכל רק 27 פועלים, שהם 9%.

מתוך הידיעות המובאות כאן ברור, כי את נישולם של היהו־דים ברומניה, במיוחד בביסאראביה, משטח המסחר והמלאכה — אין להעלות כלל על הדעת. ברם, זו היתה רק נחמה פורתא. אמנם, צרת רבים היא חצי־נחמה, הואיל והעניות בביסאראביה לא פסחה גם על לא־יהודים. ייתכן שהיה טוב יותר אילו נושל חלק מהיהודים על ידי אֶלמנטים לא־יהודים, בעוד שהאוכלוסיה היהודית ברובה היתה נהנית מהתעוררות כלכלית כללית בארץ, במקום התנוונות כלכלית כללית של האוכלוסיה היהודית ביחד עם הלא־יהודים. זאת ועוד — נגד תהליך של נישול אפשר לנקוט אמצעים: לעודד את היהודים על ידי הגדלת האשראי. לציידם במכונות וכלי־עבודה משוכללים, להעלות את רמת השכלתם ולהעמידם בתנאים שווים עם מתחריהם, בעוד שנגד ירידה ושפל כללי בארץ, אין עצה ותחבולה, מלבד המאבק על משטר, העשוי להחזיר לביסאראביה את כושר־קיומה. ברם, אין נושא זה נכלל בגדר מחקרנו זה.

יא. אינה דומה שמיעה לראייה

תיארנו את חיי היהודים לקבוצותיהם, מעמדותיהם והמוניהם, ואין ספק שהתמונה היא נכונה. ניתן לומר, שלפנינו כאן תמונה־מורשה בשביל הדורות הבאים, למען ידעו... אבל תמונה שכזאת היא מופשטת מדי. יודעים אנו על האסון הקיים ועל האסון שעלול לבוא, אבל אין אנו רואים אותו בחוש. האלמוני, הרעֵב האמיתי והקופא מקור, נעלם ונסתר מאחורי התופעות ההמוניות. לא הייתי רוצה להסתפק בתמונה "אבסטראקטית" כזאת. הייתי רוצה "למשש" את הרעב, להמחישו בחינת "וימש־רעב", לראותו בעיני בן־אדם, לרעוד מכפור ביחד עם אותו העני האלמוני, אשר זה שבועות מספר לא הסיק את בית מגוריו — אם בכלל אפשר לכנות כך אותן מאורות, שבהן מתענות המשפחות הללו, ולכן, פתחתי במחקר לא רק לפי ספרות וידיעות שאולות, אלא על סמך ראיית עין בעין של הפורענות והיסורים, ואפילו מקצתם.

תמונות מקישינוב

ראשית כל "נתברכה" קישינוב בהרבה "נגידים" ו"בעלי בתים" שירדו מנכסיהם. הרבה משפחות מן המיוחסות ביותר, שבמשך עשרות בשנים היתה ידם פתוחה למתן צדקה, נושאות עכשיו את עיניהן לקבלת תמיכה מ"עזרת עניים", **פוד עצים להסקה**

נצרכי קישינוב מחכים לחלוקת הלחם

או ארוחת צהריים חינם מבית התמחוי הציבורי. נוסף לכך, ישנם בקישינוב כמה רחובות, המופלגים בדלותם. עניות איומה כזאת ראיתי רק בווילנה. התהלכתי מבית לבית ומדירה לדירה, ומה שראו עיני שם אין עטי הדל מסוגל לתאר, אף לא את החלק המאה. בעצם הרי לא יהיה זה אלא מין "לעג לרש" אם נבוא לכנות את המרתפים שבהם מתגוררים אלפי יהודים בשם "בית" או "דירה". לאמיתו של דבר אין אלה אלא מאורות ובהן מתגוררות 3—2 משפחות בכפיפה אחת ושפעת ילדים בכל חור. וכפי הנראה, בעיית ריבוי הילודה אינה מעסיקה את ההורים כלל, ואף אינה מדאיגתם.

הנה לפנינו חדרון נמוך וצר ובו שתי מיטות לשתי משפחות הדרות שם. מצאנו בו אֵם עם שני ילדיה. באותה שעה נמצא בעלה בשוק עם עגלתו. שני בני המשפחה השניה, זוג צעיר, הלכו לעבודתם. בעריסה תינוק נקי ונחמד. עיניו הגדולות והיפות מחייכות וכאילו מנחמות אותנו, שהחיים מפכים בכל מקום וגם מבעד לאבנים יעלו עשבים. בדירה השניה — אשה שרגלה האחת קטועה. בעלה סובל ממחלת הלב ומאושפז בבית־חולים. האשה עומדת בשוק ומוכרת לביבות, ובזאת היא צריכה לפרנס את ארבעת ילדיה. בנה הגדול, נער שמקצועו תפר, מחוסר עבודה זה חצי שנה. רגליו יחפות. אילו גם נמצאה לו עבודה שהיא, אינו יכול לצאת מפתח הבית. פני האם גלויות ומעיניה הטהורות נשקף מבט חם ולבבי. היא מתנה לפנינו את צרותיה ומר־גורלה ומביאה אותנו לידי דמעות. והיא מסיימת: — כן, לא צרור אחד — אלא בצרורות באו עלינו הצרות ואין בכוחנו לשאתן. האדם חזק מצור, ועדיין הוא מחזיק באיוולתו ורוצה בחיים!

אנו עוברים ממאורה למאורה וממרתף למרתף ובכולם קור וטחב, רעב ויאוש!... המון ילדים. ברובעים אלה גדלים והול־כים אנשים מלאי רגשות איבה ורוגז לעולם הרכושני, הנותן לבני אדם לגווע ברעב; אנשים שרחשי נקמה ושנאה מקננים בלבם לכל העולם כולו.

הנה לפנינו נער כבן ט"ו. ראשו חבוש כובע גדול, לא לפי מידתו, שמצחייתו ארוכה מדי. החדר קטנטן. ליד אחד הקירות כמה קרשים ועליהם מעין "זכר" לשמיכה. כאן מתגוררת אלמנה עם שני ילדיה. הנער בן ה־15, סנדלר במקצועו, מחוסר עבודה. אחיו בן ה־12 לומד ב"תלמוד תורה" ושם הוא מקבל מזון ארוחה אחת. האם מחזרת על הפתחים וקשה היה להציל מפיה, אם היא רוכלת במשהו או שהיא מקבצת נדבות סתם.

קישינוב המיואשת, המופקרת והבלתי מוגנת אף שרבתה בה העניות, לא הוכרעה. רוחשים בה מחאה כמוסה, זעם סמוי ואיבה גוברת והולכת.

והנה אנחנו בבית שבו מתגוררות אם וארבע בנותיה. שני חדרים קטנים נקיים ומצוחצחים. הגדולה שבבנות כבת 18, עבדה שלוש שנים בבית־חרושת לפקקים, שבו היו מועסקות למעלה מעשרים בחורות. והנה בעל בית־החרושת הביא מכונה חדשה והנערות פוטרו ברובן מעבודתן. נשארו רק הגברים ו־3—2 עוזרות. למחרת היום פגשתי במקרה את הבחורה ברחוב ונכנסתי אתה בשיחה. נתברר לי שהם רעבים ממש ללחם, אלא שמחמת בושה הסתירו את הדבר ממני ונמנעו לגלותו. עתה היא חוזרת רעבה הביתה אל אמה ואל שלוש אחיותיה הרעבות גם הן, ואל החצר שבה כל דייריה נאבקים עם הרעב כמו עם מלאך המוות.

חלוקת קמח תירס לנצרכים

בבית־הספר היידישאי הידוע, מתלמדים ילדי אותם העניים אשר ביתם לובש צורת חג, בהימצא פרוסת לחם על השולחן — מקבלים ארוחה רק 60 ילדים. ואילו השאר, 180 ילד, היינו — פי שלושה ממקבלי הארוחה, אינם מקבלים כלל ארוחה, מחוסר אמצעים. וכמה מעציבה העובדה, כשבאה אם ולוחשת מתוך בושה לאָזנו של המורה כי בנה יצא הבוקר מביתו בלי שיבוא אוכל לפיו. והמורה — אף ממנו נבצרה האפשרות להפריש מנת מזון לילד, שכן הוא עצמו בבחינת רעֵב משום שלא קיבל משכורת זה 8—7 חדשים.

לא פחות מ־200 משפחה מתוך אלף המשפחות, בערך, תושבי אקרמאן — סובלות מחמת הרעב המציק. הוועד המקומי המטפל באיסוף תרומות בין תושבי העיר, נוסף על הסכומים שהוא מקבל מה"ג'וינט", הוציא בחדשי נובמבר־דצמבר 1929, קרוב ל־2000 דולר על חלוקת לחם בחינם, וכן תפוחי אדמה ועצים להסקה, ואף כסף במזומן בתור "גמילות חסדים". אילו היו מפסיקים, חלילה, את חלוקת הלחם ותפוחי האדמה — דבר שהיה בגדר האפשר —, היו 1000 נפשות יהודיות נשארות רעבות ללחם וצפויות למיתת רעב ברחובות העיר.

בעיר באָנדאָר

"יורדים" לאין שיעור. בכל בוקר אתה נתקל בחנויות סגורות נוספות, שבעליהן פשטו את הרגל. בעלי־המלאכה יושבים בלי עבודה ומפאת המחסור באמצעים נאלץ הוועד לעזרה לחלק לנזקקים רק חלה לשבת. ויותר מ־200 משפחה נרשמו לקבלת חלה. בכל יום אוספים מכרים ביניהם לחם, לחלוקתו בין עשרות עניים "נסתרים". מספר הילדים שאינם מבקרים בבית הספר, מחמת העדר נעליים לרגליהם, גדול מאוד. כמעט מחציתה של האוכלוסיה היהודית ניזונה על "מאמאליגא" בלבד. הוועד נמצא במצב טראגי: הוא נאלץ לשלול מהרבה משפחות את קצבת פונט הלחם ליום, וזאת למרות ידיעתו, שאין למשפחות אלה כל אפשרות להשיג את הלחם בכל מקום אחר. מראה העיר, כמוה כבית־עלמין. גברים ונשים יהודים עומדים בפתחי החנויות חיוורי פנים, כש"מרה־שחורה" נשקפת מעיניהם והם רועדים מקור. הם נמנעים מלשוחח ביניהם מפחד, שמא לא יוכלו להת־גבר על עצמם ולשונם תיכשל... ואם יוודע, חלילה, מצבם האמיתי ברבים, הרי הידיעה תזיק להם בקבלת אשראי או גמילות חסד מידי מישהו, אם בכלל עוד ניתן להשיגם.

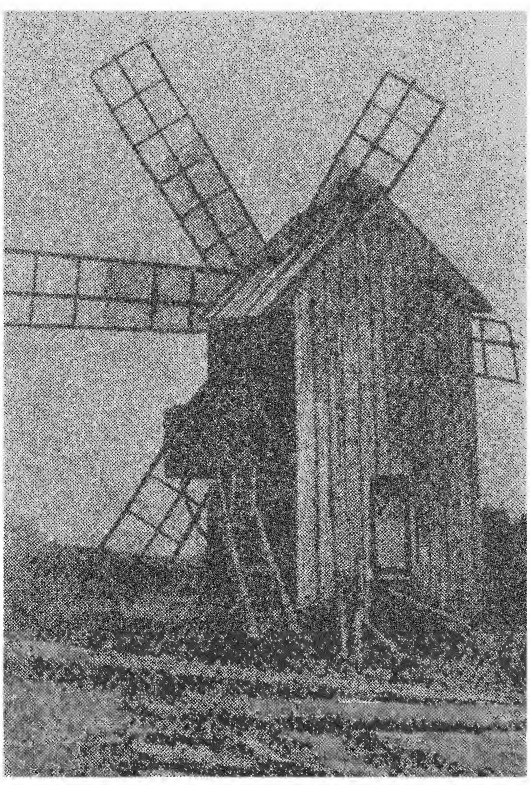
וכך הם שותקים ונושאים בחובם את צרותיהם. נחנקים בדמ־עותיהם עד... שמתחילים לפתע "יושבים שבעה", הווה אומר: פושטים את הרגל. ולאחר שיצאו לפלוני "מוניטין" כקבצן מובהק, ניתן לו כאילו "הכשר" להירשם כ"לקוח" בוועד לעזרת הרעבים.

הרעב במושבות היהודיות.

כמה וכמה מושבות במחוז אורהיוב, כגון קריאוּליאַן, פּאַראַ־סאָטשינה, קוּבילקה, רזינה ועוד — סובלות חרפת רעב. בהרבה מושבות לא זרעו כלל ב־1928, לא חיטה ולא שיפון, וזאת מחוסר זרעים. בשנת 1929 דאגה "אורט" להספקת הזרעים. ב־1928 זרעו רק תירס וחמניות. ברוב המושבות אספו יבול בשיעור של 15—10 פוד מהדיסיאטינה, אבל בכמה מהם לא עשתה האדמה יבול כלשהו. ומכיוון שיש לקיים את שארית הבהמה הטהורה והסוסים שנשארו עוד לפליטה, וכן הכרחי לדאוג למזון כלשהו בשביל בני המשפחה — הרי שחקלאים אלה נידונו לרעב ממש. והן הללו הם יהודים עמלים, מנוסים ומחושלים בעבודה, ולא לפי כבודם הוא לבקש תמיכה ועזרה מן הזולת.

מנותקים המה מהעיר בשל שיבוש הדרכים. ובסתיו אי אפשר היה בכלל להגיע לרוב המושבות, מחמת הבוץ העמוק שבהן ומסביבן. עכשיו נוסעים בעגלות חורף, אבל הקור גדול מאוד. נוסף לכך, פחות מאשר בעיירות מצויים במושבות אנשים העוס־קים בצרכי ציבור. הם אינם בעלי מרץ ויזמה, וגם לא קלי תנועה ולא למודי־נסיון בעבודה ציבורית. ולא זו אף זו: במושבות הכל סובלים רעב, בעוד שבעיירה עוד ישנם כאלה שניתן להיעזר על ידיהם.

והרי גאוותנו היתה על המושבות היהודיות בביסאראביה! הן שהעמידו דורות של חקלאים יהודים, אשר הניחו את היסוד להתישבות יהודית בכל רחבי תבל. יהודי ביסאראביה היו מטובי המתיישבים שבארגנטינה ובבראזיל, בקנדה, ובמידה גדולה אף בחוות החקלאיות שבארצות הברית. 8000 משפחות של חקלאים יהודים היו בביסאראביה בשנת 1929. הללו השקיעו באדמתם הרבה מרץ וזיעת־אפיים, ולעת משבר קשה הוכיחו את צמידותם הנאמנה לאם־האדמה. ולכן, קשה וטראגי הוא מאבקם עם המוות־ברעב.

טחנת־רוח בביסאראביה

בעיירה קאושאן סובלת מחצית האוכלוסיה ממצוקת רעב. יש בתים שבהם אף פעם לא הסיקו ההורף את התנור. למרות הקור החזק השורר שם. בעיירה קיים ועד ציבורי, אבל הוא אוסף בקושי 40 אלף ליי לחודש. הקיצבה הניתנת למשפחה היא בשיעור של 200—100 ליי. נקל לשער, מה הועיל סכום זעום כזה למשפחה בת 5—4 נפשות.

להלן עובדה הממחישה את הדבר לאשורו.

נערה יהודיה עבדה בבית מלאכה והשתכרה שני דולרים לחודש. ברם, בעלת הבית לא שילמה לה את שכרה בעד השבועות האחרונים, משום שגם היא טרם קיבלה את המגיע לה. בשעות הצהריים נוהגת הנערה ללכת ולסעוד בביתה. אבל מיד הבחינו רואיה, כי פניה מחווירים מיום ליום, כוחותיה מידלדלים וכל חזותה חולנית. נתברר שבצהריים אינה הולכת הביתה, משום שאין בו במה להשקיט רעבונה, אלא מסתובבת ברחוב וחוזרת לעבודתה בלי שאוכל כלשהו יבוא אל פיה. מתוך שדמעות התקשרו בעיניה היא הסבירה, שאינה הולכת הביתה, משום שאין ביכלתה לראות בצערה של אמה.

העיירה רומאנובקה שמספר תושביה מגיע ל־500 משפחות היא המעונה ביותר בין עיירות ביסאראביה. אסונות ופגעים רעים פוקדים אותה בזה אחר זה, כאילו נדברו ביניהם מלאכי־החבלה וקשרו קשר להכחיד את קומץ יהודיה מעל פני האדמה.

בשנת 1927 פרצה שם דליקה שאכלה את בית המרחץ ועוד כמה בניני ציבור; בשנת 1928 נהרסו כמה עשרות בתים עקב שטפון, ובשנת 1929 פקדה אותה מצוקת הרעב שהחניקה את האוכלוסיה. 70—60 משפחות נזקקות כיום לתמיכה וכולן ניזונות על חשבון הציבור.

יש ביכלתי להעלות עוד תמונות מחרידות של יאוש ומצוקה שפקדו באותן שנים את העיירות: טאלאנאשט, טאטאראשט, בייראמצ׳ה, איזמאיל, קיליה, בולגראד ועוד ועוד. אך בסופו של דבר דומה הוא העוני בכל מקום ומקום, והרעב עושה בהם שמות כדרכו ״בקודש״.

בכל המקומות הנזכרים לעיל שרר אז הרעב במלוא תקפו, בעוד שרק לפני שנה היתה הפרנסה מצויה אף כי במידה מצומצמת יותר מאשר בשנים שלפני מלחמת העולם. אבל בלי להצטרף לבריות.

חיסולה של יהדות ביסאראביה

התמונה העגומה שקיבלנו בשנת 1929 התבלטה משנה לשנה ביתר שאת, וביתר טראגיות, בכל פרטיה — גם מבחינה מדינית וגם מבחינה כלכלית. ובזאת נסיים את דברינו. ברם, קודם לכן, עוד כמה שורות על תוצאות המיפקד בשנת 1930.

לפי אותו מיפקד היו בביסאראביה 206,958 יהודים בהתאם להשתיכותם הדתית. מהם הצהירו על יידיש כעל שפת־אמם 98.2%! אחוז שהוא גבוה מזה שאצל היהדות הרוסית־פולנית, שלפי תוצאות המיפקד בשנת 1930 הצהירו בה רק 94.8% על יידיש כעל שפת אמם.

ובסיכומו של דבר: באמצע שנת 1941 נמצאו בגיטואות ביסאראביה 65,742 יהודים! ובסוף שנת 1941 — 6,883 יהודים*!

מיידיש: דוד ויניצקי

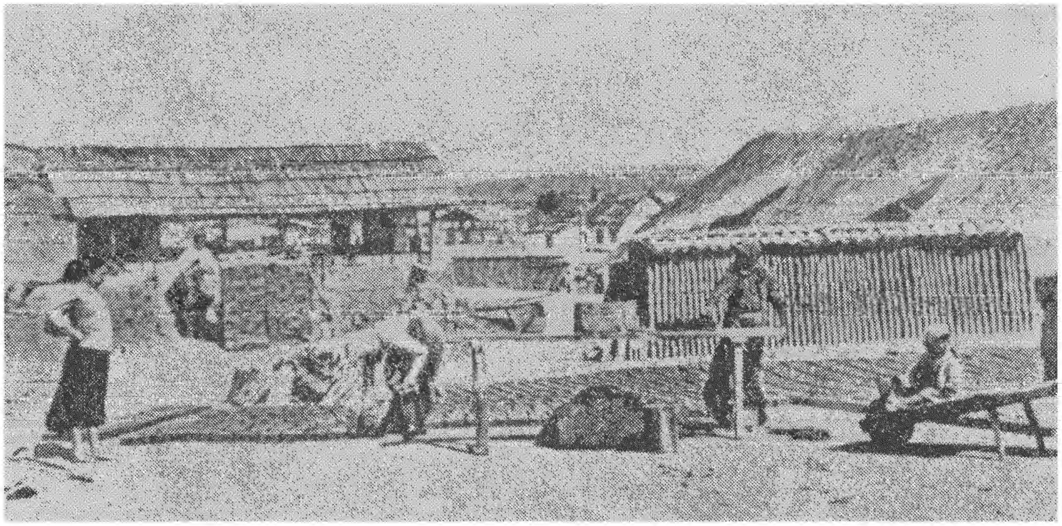
* Populaţia Evreeasca in Cifre. Memento statistica, 1945, p. 38.

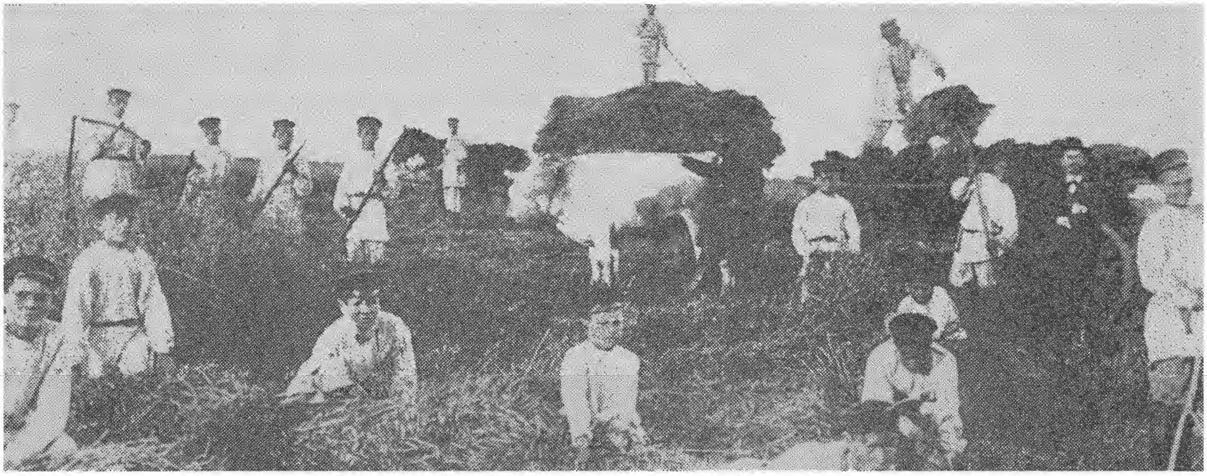
חלוקת עצים להסקה במושבה דומברובאן (מהוז סורוקה)

הקונגרס ה־2 של בעלי מלאכה ותעשיה בביסאראביה, 1932

תעשית לבנים בביסאראביה

החווה החקלאית ("פרמה") באורהיוב, נוסדה בשנת 1898

הנהלת הבנק "קופת מלוה וחסכון באקרמן, 1907

נספחות

א

רשימת הסכומים שנכנסו לקופת הוועד המרכזי הזמני בקישינוב לעזרת נפגעי הרעב בביסאראביה בשנת 1928/1929 (תרפ״ט) *

חוץ־לארץ

ארגנטינה	3,538,082.—	ליי
ארצות הברית	2,725,585.—	״
צרפת	2,121,270.—	״
בריטניה	1,108,229.—	״
גרמניה	1,100,000.—	״
בראזיל	983,683.—	״
קנדה	200,980.—	״
בלגיה	171,709.—	״
הולנד	167,600.—	״
ארץ־ישראל	40,825.—	״
כארבין	23,836.—	״
תרומות יחידים	30,984.—	״
בסך־הכל	12,112,783.— **	ליי

רומניה

ביסאראביה	835,789.—	ליי
בוקובינה	797,200.—	״
טראנסילוואניה	32,000.—	״
ריגאט	986,467.—	״
בסך־הכל	2,651,456.—	ליי
סך־הכל כללי	14,764,239.—	ליי

ב

פירוט הסכומים שנאספו ברומניה לפי המקומות

ביסאראביה

1. קישינוב	80,565	ליי
2. חוטין	50,000	״
3. יאדיניץ	50,000	״
4. סיקוראן	48,132	״
5. זגוריצה	37,000	״
6. מארקולעשט	30,051	״
7. ליפקאן	26,675	״
8. בריצ׳בה	26,570	״
9. פאלעשט	25,696	״
10. סקולאן	25,100	״
11. נובוסאליץ	24,240	״
12. ואליה־לוי־וולאד	23,700	״
13. בריצ׳אן	21,700	״
14. קאלאראש	20,000	״
15. אונגאן	19,100	״
16. דונדושאן	18,000	״
17. וארטוז׳אן	17,900	״
18. ראזינה	17,200	״
19. אורהיוב	16,000	״
20. פארליץ	15,300	״
21. רישקאן	15,000	״
22. רומאנקאוץ	14,578	״
23. ואד־ראשקוב	14,000	״
24. יאנאוץ	10,965	״
25. נאמצאן	9,000	״
26. דומברובאן	9,000	״
27. קאפראשט	8,850	״
28. קוטיוז׳אן־מארה	8,502	״
29. נאפרורוטובה	8,400	״
30. טאלאנאשט	8,000	״
31. צ׳ינישאוץ	8,000	״
32. זאבריצ׳אן	7,810	״
33. בראוויצ׳ה	5,170	״
34. נאגראשט	4,605	״
35. קלישקאוץ	3,665	״
36. באבינה־בוזובקה	3,200	״
37. באלץ	3,007	״
38. צ׳רנוביליקה	3,000	״
39. קאלמאניץ	3,000	״
40—66. מ־1,000 עד 3,000 ליי	44,677	״
כפרים קטנים עד 1,000 כ״א	9,062	״
מוסדות שונים	41,369	״
בסך־הכל	835,789	ליי

בוקובינה

1. צ׳רנוביץ	765,700	ליי
2. ראדאוץ	18,000	״
3. סאדיגורה	10,000	״
4. קימפולונג	3,500	״
בסך־הכל	797,200	ליי

טראנסילוואניה

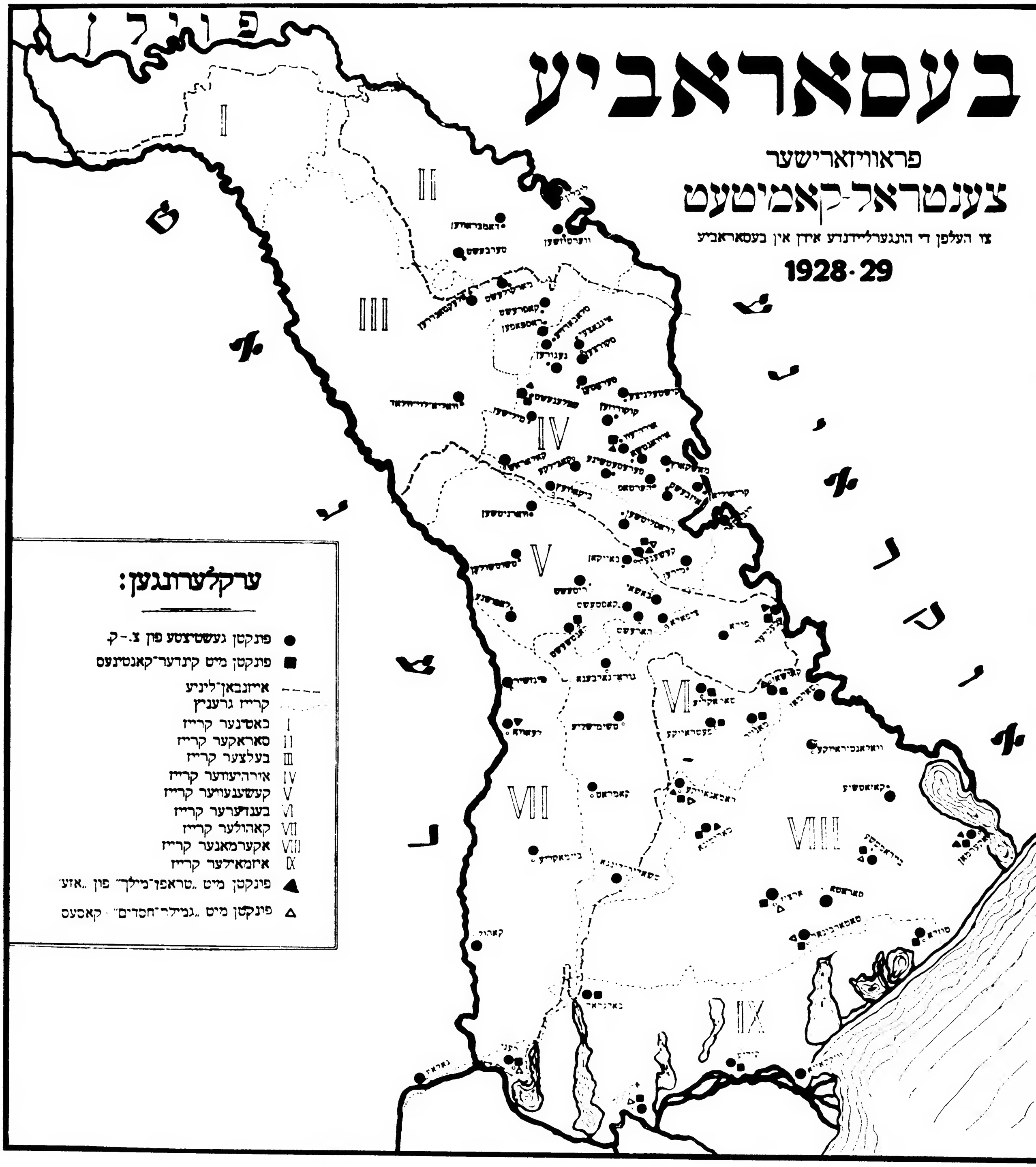
ביסטריצה	32,000	ליי
בסך־הכל	32,000	ליי

ריגאט

1. בוקארשט	543,387	ליי
2. יאסי	156,184	״
3. באקאו	66,942	״
4. פיאטרה־ניאמץ	41,420	״
5. בוהוש	40,000	״
6. רומאן	25,000	״
7. שטפנאשט	24,275	״
8. הרלוי	11,893	״
9. מוינאשט	10,885	״
10. פודול־אילויה	10,615	״
11. דורוהוי	10,000	״
12. ביכולאר	9,000	״
13. דורובאן	8,376	״
14. סטאנאשט	8,200	״
15. בראילה	7,000	״
16. אנאשט	5,320	״
17. סקוטארו	2,200	״
18. פאלצ׳יו	2,120	״
19. פלוֹאשט	1,500	״
20. דורניטארה	1,000	״
סכומים קטנים	1,150	״
בסך־הכל	986,467	ליי
סך־הכל כללי ברומניה	2,651,456	ליי

* לפי הדין־וחשבון של ״פראוויזארישער צענטראל־קאמיטעט צו העלפן די הונגערליידנדע אידן אין בעסאראביע, 1929—1928, קעשענעוו, 1929״.

** המחיר הרשמי של הדולאר = 168—167 ליי, בערך; נמצא, שהיקף הסיוע אשר הגיע מחו״ל היה בשיעור של 72,500 דולאר, בקירוב.

בעסאראביע
פראוויזארישער
צענטראל־קאמיטעט
צו העלפן די הונגערליידנדע אידן אין בעסאראביע
1928-29
פוילן
ערקלערונגען:
פונקטן געשטיצטע פון צ.-ק.
פונקטן מיט קינדער־קאנטינעס
אייזנבאן־ליניע
קרייז גרעניץ
I כאטינער קרייז
II סאראקער קרייז
III בעלצער קרייז
IV אורהייעווער קרייז
V קעשענעווער קרייז
VI בענדערער קרייז
VII קאהולער קרייז
VIII אקערמאנער קרייז
IX איזמאילער קרייז
פונקטן מיט „טראפן־מילך" פון „אזע"
פונקטן מיט „גמילות־חסדים"־קאסעס

יצחק חיטרון

הקואופראציה היהודית בביסאראביה

מבוא

בבואנו לסקור את הקואופראציה היהודית בביסאראביה, התהוותה, תקומתה ופעולותיה, מן הראוי לעמוד על הרקע הכללי של מצב היהודים בחבל־ארץ זה, בתקופה שקדמה לייסודה והמניעים שהביאו להקמתה.

בדין וחשבון למחצית היובל לקיום קופת המלווה והחסכון של בעלי מלאכה וסוחרים זעירים בקישינוב, בשנת 1926, כותב העסקן הקואופראטיבי הידוע ב. סולומונוב, מחבר הדו״ח הנ״ל, לאמור (ר׳ ״דאָס קאָאָפּעראַטיווע וואָרט״ מס׳ 15—9, דו־שבועון בהוצאת ברית הקואופראציה היהודית בביסאראביה, ספטמבר 1926) :

״עד שנות השמונים של המאה שעברה נהנו היהודים בביסאראביה — חבל מעורב של עמים שונים ודתות שונות — מחיי שלום ושלווה ומיחסים ידידותיים עם יתר התושבים, דיברו בשפתם הם ושמרו ללא כל הפרעה על מסורתם ופולחני דתם.

לאנטישמיות הצעקנית ולפרעות שאורגנו אז ברוב מושבי היהודים ברוסיה ע״י צורר היהודים הידוע איגנאטיוב, לא היה כל הד בביסאראביה. היהודים שהתרכזו אז רובם בכפריב המשיכו בחייהם היום יומיים והתעסקו רובם ככולם בעבודת אדמה כחקלאים ממש, כאריסים, חוכרי אדמותיהם של בעלי האחוזות הגדולות, אשר גם הם התיחסו אליהם בהגינות ולפעמים אפילו בידידות.

עם הופעת החוקים הזמניים הידועים להגבלת זכויות היהודים ברוסיה ב־3 במאי 1882, המפורסמים בשם חוקי איגנאטיוב, נשתנה מצב יהודי ביסאראביה מן הקצה אל הקצה. מיד נשללה מהם הרשות לשבת בכפרים, לעבד או לחכור אדמות. כתוצאה מכך הורע מאוד מצבם החברתי והכלכלי״.

עם כל זאת, הודות ליחסם הטוב של התושבים הביסאראבים, הוסיפו היהודים עוד מספר שנים לגור במקומותיהם והמשיכו איכשהו בקושי בעיסוקיהם הקודמים, לאחר שהצליחו להסתדר עם השלטונות במקום באמצעים המקובלים אז ברוסיה. עם מינויו של שונא היהודים המובהק אוסטרוגוב לסגן מושל הפלך — וויצע גובערנאטאר — חל מיד מפנה עצום להרעת מצבם של יהודי ביסאראביה. בפקודתו התחילה המשטרת הרוסית לבצע במלוא חומרתם את חוקי איגנטיוב. המשטרה ניגשה באכזריות רבה לגרש את היהודים מהכפרים, שגם אבות אבותיהם גרו בהם מדורות. כתוצאה מכך נושלו מדירותיהם, נחלאותיהם, רכושם ופרנסתם, מה שגרם להרס גמור בחייהם החמריים וכו׳. יהודים אשר מדורי דורות התערו בחיים כפריים הופקעו מאורח חייהם זה והועברו לערים ועיירות הסמוכות, רובם ללא כל אמצעים חמריים וללא כל אפשרות להסתגל לחיים עירוניים, באין בידם כל מקצוע לשיקום חייהם ולפרנסת משפחותיהם.

במצב זה היו נאלצים רובם ככולם לפנות במקומות מושבותיהם החדשים (בעיירות ובערי ביסאראביה; רבים מהם בקישינוב בירתה) לכל מיני פרנסות אוויר, לתיווך וכו׳. כתוצאה מכך נחתך גורלם לחיי דוחק ועוני, ללא מוצא לפרנסתם הם ובני משפחותיהם. חלק מהם ניסו את מזלם במסחר זעיר, אבל הרי לשם כך היו זקוקים לאמצעים כספיים, ולו גם מוגבלים ביותר, לציוד הדרוש למסחרם ולהון חוזר לקניית הסחורות הדרושות.

אמנם, בקישינוב וביתר ערי ביסאראביה התקיימו אז בנקים שונים, אם בתור סניפיהם של אלה שהתקיימו אז ברחבי רוסיה או בנקים אחרים, מקומיים, כגון: הבנק העירוני בקישינוב, הבנק האיפותיקאי, אגודות הדדיות לאשראי ולמסחר וכו׳. אולם כל המוסדות הפינאנסיים האלה התרכזו בעיקר בשירות השכבות הגבוהות של האוכלוסיה בביסאראביה, כמו: בעלי האחוזות הגדולות, בעלי הבתים, פקידי ממשלה בכירים, וכולם מהתושבים הלא־יהודיים, בחלקם גם בעלי המסחר הגדול. אך לאיש הקטן — כגון בעלי המסחר הזעיר, בעלי מלאכה וכו׳ — לא היתה כל גישה אליהם. מתוך הכרח לא נשארה להם, כמובן, כל ברירה אלא לפנות למלווים פרטיים אשר הכבידו עליהם בתנאי ההלוואות ובריבית קצוצה (בריבית של 24%; ויש שזו הגיעה גם עד ל־120% לשנה, בו בזמן שהבנקים הקיימים היו גובים ריבית של 9%—8 לשנה). ברור שתנאי ההלוואות של המלווים הפרטיים בשיעבודים ובמשכנתאות ובריבית גבוהה רוששו את לקוחותיהם והביאום במצוקה, ללא כל אפשרות להוציא את לחמם מעיסוקיהם.

כתוצאה ממצבם הקאטאסטרופאלי של מגורשים ומנושלים אלה, שהתרכזו כאמור בישובים היהודיים העירוניים בביסאראביה, התעוררה הציבוריות היהודית במקומות. נוסדו כל מיני חברות צדקה וחסד להושטת עזרה דחופה לנזקקים. כן הוקמו ארגוני נשים שבאו בדרכים שונות לעזרת החולים והיולדות בעזרה רפואית. קמו גם קופות לגמילות חסדים שחילקו הלוואות בסכומים מוגבלים למדי, אך ללא ריבית או בריבית סמלית.

אין ספק: לעזרה הדחופה שהוגשה בזמנה, נודעה חשיבות מרובה גם כשלעצמה וגם כעידוד לאלה שנזקקו לה בעת צרה. אולם זה היה רק בגדר פאליאטיב, בעוד שצו השעה היה: לחפש דרכים מתאימות להגשת עזרה קונסטרוקטיבית לשיקום ההריסות ולהבטחת קיומם בכוחות עצמם לפרנסתם הם ושל בני משפחותיהם.

מתוך כורח השעה התארגנו אז בקישינוב וביתר ערי ביסאראביה קבוצות יוזמות, שמטרתן היתה: הקמת מוסדות ציבוריים פינאנסיים על בסיס קואופראטיבי והשגת האמצעים הכספיים המתאימים והדרושים לפעולות אלה. אולם במצב המדיני שבו היתה נתונה אז יהדות ביסאראביה, כמעט מן הנמנע היה להשיג את הליגאליזאציה הדרושה להקמת המוסדות הציבוריים היהודים ההם. המשטר הצארי דאז שלל כל ארגון ציבורי בכל צורה שהיא. ביחוד לא היתה כל תקווה להקמת ארגונים ציבוריים יהודיים.

הרעיון הממשי לייסוד קופת מלווה וחסכון בקישינוב, עלה בזמן שנודע לעסקנים הציבוריים במקום על ייסוד קופת־המלווה היהודית הראשונה בווילנא בשנת 1898. אותם עסקנים שאפו, כאמור, כל הזמן לשנות את צורת העזרה הפילאנטרופית המקובלת בחברות כגון "עזרת עניים", "משכיל אל דל" וכו', זו שקיימה שני צדדים שונים: נותנים מכאן ומקבלים מכאן. הללו נזכרו בסיסמה היהודית הידועה של עזרה עצמית "אם אין אני לי מי לי" ו"אם אני לעצמי מה אני" — וארגנו קבוצה יוזמת בראשם של ד"ר י. מוצ'ניק, ג. מ. רויטמן ואחרים. הם השתדלו והשיגו מווילנה את הצעת התקנון וערכו כמתכונתו תקנון לקופת מלווה והסכון לבעלי מלאכה ומסחר זעיר בקישינוב.

עתה עמדה לפניהם בכל חריפותה השאלה: כיצד להשיג את הליגאליזאציה הדרושה לאישור התקנון, מה שיאפשר את הפעלת הקופה היזומה.

עמדנו למעלה על הקשיים העצומים בתקופה ההיא להשגת רשיון לארגון ציבורי מכל סוג שהוא. אחרי מאמצים והשתדלויות התברר, שהתנאי העיקרי להשגת הרשיון הוא, שבראש הארגון או המוסד יעמדו לא־יהודים אחדים ובראשם "יועצי הממשלה בפועל" — דעיסטוויטעלני סטאטסקי סאוועטניק — (תואר עובדי מלוכה ברוסיה הצארית). למרבה המזל היו אז בקישינוב מחסידי אומות העולם, בעלי התואר האמור, אשר ניאותו לפניית העסקנים הציבוריים במקום. קארל שמידט, ראש העיר קישינוב דאז, התמסר לפעולה זו ובעזרתו חתמו 51 מראשי העסקנים בעיר, רבים מהם לא־יהודים, על בקשה מתאימה.

בדרך זו הצליחו להשיג את הרשיון המבוקש. ביום 3 ביוני 1901 התקימה האסיפה המיסדת ונבחרו המוסדות הזמניים של הקופה. למועצה: ק. שמידט, ד"ר י. מוצ'ניק, ד"ר י. ברנשטין־כהן, י. לוינסקי, מ. בוכמן וא. ריכטר. להנהלת הקופה נבחרו: י. פרנקל, ג. פוטץ, א. גולדנשטיין, מ. שטירבו ומ. אטינגר. למנהל השבונות ומזכיר הוזמן הקואופראטור היהודי הידוע ג. מ. רויטמן, ב־4 בספטמבר 1901 פתחה הקופה באופן רשמי בפעולותיה וב־11 בספטמבר באותה השנה אושרו ההלוואות הראשונות.

עם הקמת האגודה היהודית הראשונה בקישינוב עוד לא נפתרה לגמרי הבעיה בכללותה. רבים מהנזקקים היו מפוזרים בכל יתר הערים והעיירות בביסאראביה והמשיכו את חייהם הקשים ללא עזרה מתאימה. מצב זה נמשך עד שנת 1905.

עם משב הרוחות הליבראליים אהרי מהפכת 1905 ברוסיה בוטל תקפו של החוק הקודם לעניני ארגונים ומוסדות. אחרי הופעת החוק הקואופראטיבי החדש ב־7 ביוני 1906, כשלמועצות הפלכים הוענקה הסמכות לאשר תקנונים לארגונים ומוסדות — נפתחה האפשרות לטיפול בבעיה זו.

אז הופיעה על במת הציבוריות היהודית ברוסיה חברת "יקא", שהרגישה בשעת הכושר והתחילה בפעולתה המועילה לייסד מוסדות פינאנסיים קואופראטיביים יהודיים ברוסיה, לרבות ביסאראביה. לצורך זה ערכה תקנון־לדוגמה והפיצה אותו בין האוכלוסיה היהודית וגם פרסמה חוברות הסברה להפצת הרעיון הקואופראטיבי בין היהודים. נוסף על הפעולות הארגוניות הקציבה סכומי כסף ניכרים למתן הלוואות בתנאים נוחים.

כאן המקום לציין את עזרתו החשובה ופעילותו המסורה של הקואופראטור הביסאראבי הוותיק ג. מ. רויטמן. הוא התמסר לארגון קבוצות יוזמות במקומות להשגת בקשות לאישור התקנונים, בהדרכתו. כן סייע במתן עצה והדרכה לקבל מאת מועצת הפלך אישורי התקנונים והרשיונות לייסוד הקואופראטיבים היהודיים בביסאראביה.

והרי רשימת הקופות שאושרו ונוסדו אז בביסאראביה, בעשור הראשון של המאה:

1901	1
1905	1
1906	8
1907	12
1908	8
1909	2
1910	3
בס"ה פעלו אז בביסאראביה	35 קופות

התהוותה והתפתחותה של הקואופראציה היהודית בביסאראביה

תולדות התנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה משמשות עדות להתאמצות הכבירה שנעשתה כדי להניע יהדות זו לעזרה עצמית ולהבראתה בשטח הכלכלה. המטרה היתה: להביאה לידי פרודוקטיביזאציה ולהוציאה ממצוקתה הקשה.

מראשית היווסדה (משנת 1901 עד פרוץ מלחמת העולם השניה) עברו על התנועה הקואופראטיבית היהודית תקופות קשות מאוד: משטר החושך של הצאריזם ברוסיה ושלילת זכויותיהם המדיניות של היהודים הטביעו את חותמם על חייה הכלכליים והחברתיים של היהדות בארץ זו: הפרעות ביהודים, שחזרו ונשנו בתקופות שונות, וכן מלחמת העולם הראשונה הרוסית ותוצאותיה, סיפוח ביסאראביה לרומניה ובעקבותיו שינוי המשטר המדיני — כל אלה נתנו אותותיהן בחיי היהודים בביסאראביה.

את התפתחותה ופעולתה של הקואופראציה היהודית בביסא־ראביה יש לחלק לארבע תקופות, והן:

התקופה הראשונה — ראשית תקומתה והתפתחותה בשנים 1914—1901 עד למלחמת העולם הראשונה — יולי 1914.

התקופה השניה — תקופת מלחמת העולם הראשונה, המהפכה הרוסית ותוצאותיה, שנות הירידה, בשנים 1921—1914.

התקופה השלישית — שיקומה מחדש של התנועה, התפתחותה הרחבה, במיוחד עם הקמת איגוד הקואופראטיבים בביסא־ראביה, "פארבאנד פון די אידישע קאָאָפעראטיוון אין בעסא־ראביע" ועזרתם העצומה של ארגונים יהודיים עולמיים, כגון: "ג'וינט", אשר במרוצת הזמן נהפך ל"פאנדיישן", ואח"כ גם "יקא", בשנים 1930—1921.

והתקופה הרביעית — פעולות התנועה בלחץ המשבר הכלכלי העולמי, ביחוד ביהדות ביסאראביה, שיקומן של קופות המל־ווה והחסכון בכל נקודות החבל הזה משנת 1931 ואילך עד פרוץ מלחמת העולם השניה, כשעלה הכורת על חיי היהודים בארצות אירופה המזרחית, כולל ביסאראביה.

התקופה הראשונה — 1914—1901

טבעי הדבר, כי מתפקיד הקואופראטיבים כמוסדות עממיים למ־שוך אל חוג פעילותם מספר חברים גדול ביותר, כדי לסייע לכל הנזקקים להם; ומצד שני: אף הקואופראטיבים עצמם מת־חזקים עם גידול מספר החברים.

הנתונים הבאים מראים על הרחבת מספר החברים בקופות בשנים 1913—1906.

1) בקופת מלווה וחסכון לבעל־מלאכה ומסחר זעיר בקישינוב:

ליום 1 ביאנואר	מספר החברים
1907	3.111
1908	3.703
1909	4.148
1910	4.393
1911	4.410
1912	5.002
1913	5.231
1914	5.382

2) ביתר הנקודות בביסאראביה

ליום 1/1	מספר הקופות	מספר החברים	בממוצע לכל קופה
1907	6	2.141	357
1908	15	6.580	439
1909	20	11.989	599
1910	22	15.054	684
1911	23	17.815	775
1912	23	21.448	932
1913	24	24.859	1036
1914	28	29.129	1040

חלוקת חברי הקופות בביסאראביה, ליום 1 בינואר 1913

לפי המקצועות		באחוזים
בעלי מלאכות	7.341	27.1%
בעלי תעשיה	2.017	7.4%
מסחר זעיר	10.100	37.3%
חקלאים	3.158	11.6%
שונים	4.490	16.6%
	27.106	100.0%

בסוג שונים, המכיל את החלק הששי ממספר החברים, נכל־לים: מקצועות חפשיים, כלי קודש, בעלי עגלות, שכירים, פועלים וכו'.

מאוחר יותר, בחלוקה מדויקת יותר של המקצועות, חל שינוי בסוג שונים, כדלקמן:

בשנת	1928	4.6%
ובשנת	1929	5.4%

אם לעמוד במיוחד, לפי הנתונים הנ"ל, על שכבות העובדים הפרודוקטיביים, נקבל את התמונה הבאה:

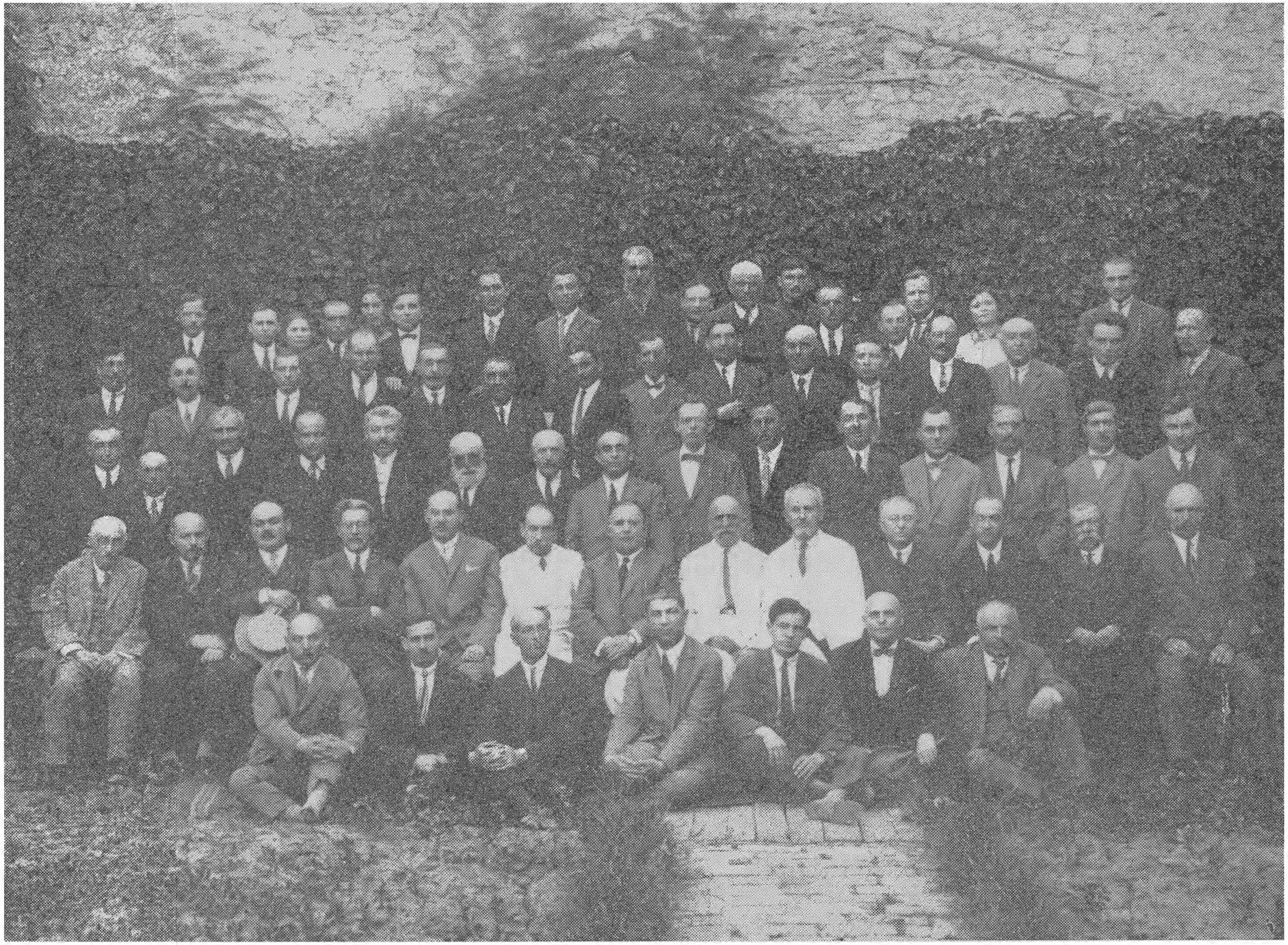
בעלי מלאכה	27.1%
בעלי תעשיה	7.4%
חקלאים	11.6%
עובדים שונים	11.6%
בס"ה	57.7%

42.3% הנותרים מן המספר הכללי של החברים, מהווים איפוא שכבות העמלים והעניים ביותר מהמסחר הזעיר אשר בעצם עמדו הקופות לשירותם, כי לבעלי המסחר הגדול לא היה כל צורך להזדקק להן.

למספרים דלעיל יש להוסיף עוד 6 קופות, שלא נכללו במס־פרים הנ"ל, כי בזמנו לא נתקבלו מהן הנתונים הדרושים. אם נוסיף את חבריהן של 6 קופות אלה, בממוצע 1040 חברים לכל קופה, נקבל את המספרים דלקמן:

	1	קופה מקישינוב	5.382
	28	קופות, כדלעיל	29.129
	6	קופות נוספות	6.240
בס"ה	35	קופות	40.751 חברים

אם נסתמך על הסטאטיסטיקה המחוזית שסודרה באותן שנים, המראה על ממוצע של 5.9 נפשות למשפחה יהודית, הרי שב־קואופראציה היהודית היו מאוגדות 240.430 נפשות, שהן 3/4 בערך מהאוכלוסיה היהודית בביסאראביה דאז. אם נביא בחשבון שהיו גם יהודים מפוזרים בנקודות רחוקות מהמקומות שבהם התקיימו הקופות ובגלל ריחוקם לא יכלו להכלל בין חבריהן; ואם נצרף לכך את העובדה שמספר הלא־יהודים בין חברי הקו־פות היה כמעט אפסי — הרי שמתבקשת המסקנה, כי עד למל־חמת העולם הראשונה היתה כמעט כל האוכלוסיה היהודית מאורגנת בקופות, שנהפכו לתנועה עממית רחבה והטביעו חותמן על החיים הציבוריים והחברתיים של היהודים בביסא־ראביה.

האסיפה הכללית ה־5 של נציגי איגוד הקואופרטיבים היהודיים בביסאראביה, 1926

זכות גדולה בפעולה זו להשרשת הרעיון והקמת התנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה, יש לזקוף לחשבון חברת "יקא" בראשותו של האגרונום עקיבא אֶטינגר ז"ל. הוא פעל אז בפלך זה מטעם יק"א, התמסר לתפקידו בכל מרצו וכשרונו הברוך והושיט לקופות גם תמיכה כספית רחבה, למען העלאת מצבם החמרי, החברתי והתרבותי של יהודי החבל.

הפעולות העיקריות של הקופות התבטאו אז ביצירת מקורות כספיים עצמיים; בחישול מכשירים כספיים נוספים, כגון מניות, קרנות, פקדונות, חסכונות; במתן הלוואות לחבריהן וניהול כל יתר עסקיהן. בעת ובעונה אחת נוצרו גם קרנות למטרות שונות, כגון: לעזרה הדדית, לביטוח למקרה מוות של ראשי המשפחה, לעזרה רפואית, למתן נדוניה, לארגון תעסוקה, לספריות ולפעולות תרבותיות אחרות. לפי המאזן המרוכז הראשון של 31 קופות, שבהן היו 37.887 חברים, אנו מבחינים בפירוט הבא:

פאסיב:

	באלפי רובלים	ב־%
הון עצמי: מניות וקרנות	869	23.4
פקדונות וחסכונות	2.197	59.2
הלוואות שנתקבלו	485	13.1
סכומים שונים (רווחים וכו')	100	4.3
	3.711	100

אקטיב:

	באלפי רובלים	ב־%
קופה, בנקים וניירות ערך	426	10.7
הלוואות לחברים	3.252	87.7
סכומים שונים	33	1.6
	3.711	100

מהמספרים האלה בולטות בעיקר: הלוואות לחברים 87.7% מהאקטיב וקרנות עצמיות למטרה זו 82.6% מהפאסיב.

התקופה השניה — 1914—1921

עם פרוץ מלחמת עולם הראשונה, ביולי 1914, נפגעו אותן קופות במידה עצומה. גיוס־המילואים הרחב גרם זעזוע כביר לחיים הכלכליים והחמריים של האוכלוסיה כולה. השתררה בהלה רבה בכל רחבי רוסיה, וביחוד בביסאראביה, שמבחינה גיאוגראפית היתה קרובה מאוד לחזיתות המלחמה. במיוחד זועזעו פעולותיהן העיקריות של הקופות. בעקבות הבהלה שהשתררה באה תביעה המונית מצד החוסכים והמפקידים להחזרת כספיהם. הדבר גרם להפסקה מוחלטת של מתן הלוואות, גם לאותם החברים שיכלו עדיין להמשיך בפעולותיהם הרגילות. אולם גם צעד זה לא איפשר לקופות להיענות לתביעה ההמונית להחזרת הכספים. רק הודות לאשראי שנתקבל אז מ"יקא" ומהבנק העממי במוסקבה ניצלו הקופות מפשיטת רגל. אך אותו אשראי דחוף — "אשראי חירום־ובטחון" — היה מיועד רק להחזרת הפקדונות והחסכונות ולא לשום פעולה פרודוקטיבית ובוודאי לא למתן הלוואות לחברים. ואף זאת: אשראי־החירום ניתן לקופות בתנאי תשלום קבועים ולזמנים קצרים. אמנם, היתה בו משום הצלה בשעת הדחק, אבל הוא גם מנע את האפשרות להמשכת הפעולות השוטפות. הפסקת ההלוואות לחברים הביאה מיד לפיגורים עצומים בתשלום חובותיהם, שהגיעו ל־76.5% מן הסכום הכולל של ההלוואות. כתוצאה מכך נסגרו כמעט לגמרי קופות אחדות וברובן המשיכו בדוחק את קיומן העלוב. יש שנעזרו בעסקים מסחריים שונים שאינם הולמים לגמרי תנועה קואופראטיבית, מתוך ההנחה שההכרח לא יגונה.

את הירידה בפעולות העיקריות של הקופות בשנים 1914—1921, אפשר לראות מהטבלה דלקמן:

ליום 1 בינואר	1915	1921
	באלפי רובלים	
מניות וקרנות	544	415
פקדונות וחסכונות	2.178	1.642
הלוואות לחברים	3.157	833
פיגורים בתשלומי ההלוואות	161	639
מספר חברי הקופות	27.100	22.282

זהו מצב הקואופראציה היהודית בביסאראביה בסוף מלחמת העולם הראשונה. אז שב והתעורר הרעיון הקואופראטיבי לאיחוד ולעזרה עצמית והדדית, וזאת הודות לדחיפה עצומה ועזרה כבירה מצד אחינו בארצות הברית באמצעות ה"ג'וינט".

התקופה השלישית — 1921—1930

התהוותה ותקומתה של ברית הקואופראציה היהודית (דער פאַרבאַנד פון די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראביע) ושיקום הקופות למלווה וחסכון בביסאראביה.

הרעיון של איחוד הקואופראטיבים שנותיו כשנות הקואופראציה גופה. מעמד התנועה הקואופראטיבית בחיים הכלכליים והמשקיים במשטר הרכושני והמאבק שנאלצה לעמוד בו לשם הרחבת שטח השפעתה — הכריחוה להתאגד. כידוע, בשנות החמישים של המאה שעברה, כלומר, כעשר שנים בלבד אחרי הופעת הקואופראציה המודרנית התארגנו כבר בגרמניה איגודים קואופראטיביים.

גם ברוסיה היתה שאיפה להקים איגודים קואופראטיביים. אולם המשטר הצאריסטי, שהתנגד לכל תנועה ציבורית רחבה, מנע בכל האמצעים את הקמתם. די לציין כי תקנונים להקמת ארגונים מעין אלה נתאשרו אך ורק ע"י מועצת המיניסטרים, אישור שניתן היה להשיגו בקושי רב. עד 1915 התקיימו בכל רחבי רוסיה רק 3—2 איגודים קואופראטיביים (לא יהודיים). רק ביוני 1915, כאשר הממשלה היתה זקוקה לעזרת הקואופראטיבים, לאספקת מזון ומספוא לצבא בשנות המלחמה, פעולה שיכלה להתנהל ביתר יעילות רק ע"י איחוד הקואופראטיבים, נמסרה למשרד האוצר הסמכות לאישור התקנונים לארגונים אלה. כתוצאה מכך קמו כמה איגודים, אבל במספר מוגבל ביותר. ואם כך לגבי איחודים בקואופראטיבים הלא־יהודיים, שנהנו גם מתמיכה רחבה מהבנק הממלכתי, על אחת כמה וכמה לגבי קואופראטיבים יהודיים. היחס אליהם מצד המפקחים היה עוין. הם גם לא פיללו לקבל תמיכה כספית כלשהי מאיזה מקור רשמי. על כן הזדקקו שבעתיים לארגון מרכזי חזק, אשר יכוון

את פעולותיהם ויושיט להם עזרה כספית וארגונית. אמנם, נעשו נסיונות למצוא משענת בחוגי הקואופראציה הכללית, אבל מתוך שוני הצרכים של האוכלוסיה היהודית ומתוך היחס העוין כלפיה — לא נשאה ההשתדלות פרי. במצב זה בשלה ההכרה, שמן ההכרח להתגבר על כל הקשיים ולעשות את המאמצים הדרושים להקמת איחוד של הקואופראטיבים היהודיים בביסאראביה.

בשנת 1916, ביזמת הבנקאים ווארשאבסקי ושות' (מיסודה של יק"א) התקיימה התיעצות של מוסדות יהודיים, שבה הוחלט לייסד איחוד הקואופראטיבים העירוניים (כלומר, היהודיים) אשר בדרום רוסיה. למטרה זו נבחרה ועדה מיוחדת. אולם נציגי הקואופראטיבים במקומות לא נענו אז לפניה זו והוועדה חיסלה את פעולותיה ללא כל תוצאות ממשיות.

בשנת 1917, אחרי המהפכה הרוסית, הוקם באודיסה איחוד הקואופראטיבים העירוניים בדרום רוסיה, שהקיף את כל הפלכים הדרומיים במדינה, כולל ביסאראביה. אך עם ניתוקה של זו מרוסיה וסיפוחה לרומניה בשנת 1918, נשארו הקואופראטיבים היהודיים בתוכה מבודדים ומפוזרים, ללא אפשרות להתקשר עם מרכז מאורגן. קופות המלווה נמצאו אז במצב כמעט קאטאסטרופאלי. אולם החיים דרשו את שלהם. ההכרח להסתגל למצב שנוצר אחרי מלחמת העולם הראשונה, השינויים המדיניים עם הסיפוח לרומניה והתמורות בחיים הכלכליים והמשקיים של היהודים בביסאראביה — העמידו לפני התנועה הקואופראטיבית דרישות חדשות. צפו ועלו בעיות חמורות, שפתרונן היה למעלה מכוחם של הארגונים הבודדים. וכך הכירו יותר ויותר בהכרח החיוני להתאחד לעבודה מאורגנת ומשותפת. אבל מאין יוקחו האמצעים הדרושים לכך ?

בענין זה כותב הקואופראטור הביסאראבי הידוע מ. שאראנד בספרו "שליש המאה לקואופראציה היהודית בביסאראביה" (⅓ יאָר הונדערט אידישע קאָאָפּעראַציע אין בעסאַראביע — 1901—1933), שיצא לאור בשנת 1934 :

"העסקן הקואופראטיבי הביסאראבי הנודע נ. מ. רויטמן, כותב בתזכיר שהגיש לאסיפה הכללית הראשונה, שהתקיימה ב־14—12 באוקטובר 1920, על הקמתה וארגונה של **ברית הקואופראציה היהודית בביסאראביה**: 'מהמוסדות שהגישו קודם את עזרתם לקואופראציה היהודית בביסאראביה נשארה רק 'יקא', שהנהלתה המרכזית בפאריז. בינתיים הוקם אחרי המלחמה בארה"ב מוסד יהודי חדש בשם "ג'וינט" במטרה להושיט עזרה חמרית ליהודי אירופה שסבלו ממלחמת העולם. הנהלת קופת מלווה וחסכון לבעלי מלאכה ומסחר זעיר בקישינוב החליטה לפנות לשני המוסדות הנ"ל בבקשה לבוא לעזרת התנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה.

'בפגישה שנערכה ע"י עסקני הקואופראציה היהודית עם נציג ה"ג'וינט" מר ברוך צוקרמן בהזדמנות ביקורו בביסאראביה בשנת 1919, הובאו לדיון מקיף תפקידיה ופעולותיה של הקואופראציה היהודית לפני המלחמה, בזמן המלחמה וכן מצבה הירוד והקשה אחרי המלחמה. לפי הצעתו הוגש לו תזכיר מפורט בנושא זה והוא הבטיח כי בשובו לארה"ב יפתח בתעמולה רחבה לטובת הקואופראציה היהודית בביסאראביה.

'מיד אחרי זה נשלח תזכיר דומה גם ליק"א. ד"ר כהן־ברנשטיין, המנהיג הציוני הביסאראבי הנודע, שיצא לפאריז בשנת 1920, נענה לבקשתנו, והבטיח לתמוך ביק"א בפנייתנו. בינתיים הגיע לקישינוב הנציג השני של ה"ג'וינט", לויטננט בקר, והגשנו גם לו תזכיר בענין זה.

'להשתדלותנו ביק"א לא היו כל תוצאות. אין זה מתקבל על הדעת לשחרר את יק"א מהמשימות שפעם כבר הטילה על עצמה. על הכינוס הנוכחי לומר את דברו בנושא זה. יש להחליט שיוטל על ההנהלה שתיבחר להמשיך בטיפול עד להשגת התוצאות הרצויות.

'היוזמים המשיכו בינתיים בפעולתם אצל המוסד החדש — 'ג'וינט'. נשלחה תזכורת למר צוקרמן. כן נשלח תזכיר לוועד הצירים היהודי ליד ועידת השלום בפאריז, ובו בקשה להתמסר לבעיית גורלם של המוני היהודים בביסאראביה, כדי לשפר את מצבם הכלכלי והחמרי ע"י עזרה הדדית באמצעות מוסדות קואופראטיביים.

'בינתיים הגיע לביסאראביה נציג ה'ג'וינט', שבא במקומו, של לויטננט בקר. הגשנו גם לו תזכיר מפורט וניהלנו אתו מו"מ, אך לצערנו ללא הצלחה מרובה. נימוקו: אמנם, הוא מעריך את יעילות פעולותיה של התנועה הקואופראטיבית, אבל לפי השקפתו אין ה'ג'וינט' מוסד פינאנסי למתן אשראי. לדעתו מוגבלת פעולתו אך ורק בשטח הפילאנטרופי, ולכן אינו יכול להקציב כספים לתנועה הקואופראטיבית לניהול פעולותיה.

'לאור המצב שנוצר שבנו ופנינו בענייננו למר צוקרמן וגם למר מוצקין, המזכיר הכללי של ועד הצירים ליד ועידת השלום בפאריז. כן פנינו מחדש לוועידת הצירים היהודיים.

'באותו זמן התברר, שמר צוקרמן מילא את הבטחתו. כתוצאה מפעולתו באמריקה קיבלנו ביוני 1920 הודעה ממר לנדסקו, כי ועד ה'ג'וינט' בניו־יורק אישר לתנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה הלוואה בסך 200,000 דולאר. מר לנדסקו מציע לכן לנקוט את האמצעים הדרושים ולהקים בביסאראביה ארגון קואופראטיבי מרכזי, שבאמצעותו יתנהלו הפעולות הדרושות.

'הודענו על כך לקופות המלווה וחסכון במקומות ואמרנו לקיים בחודש יולי ועידת ב"כ הקופות. ניגשנו לעריכת התקנון להקמת האיגוד, אבל התגלו קשיים רבים שהפריעו לנו בעבודתנו. ברחבי ביסאראביה שרר אז מצב חירום. לא היה לכן כל בטחון שנוכל לקיים כינוסים של ב"כ הקופות במקומות. ומאידך גיסא, לאור היחס העוין ששרר אז בחוגי הקואופראציה הכללית, לא היו סיכויים לקבל אישור לתקנון של האיגוד היהודי.

'ההנהלה הזמנית עמדה על המשמר. לאחר שחל שינוי־מה באווירה המדינית, הסתייעה בכל האמצעים ובעזרת ה,צנטרוסיוז' הצליחה להשיג רישום התקנון של **ברית הקואופראציה היהודית בביסאראביה**. היא גם הכינה הוראות והצעות ארגוניות לקראת כינוס ב"כ קופות המלווה שאמרו לערוך בקרוב.

'כאן התחילו מחדש במו"מ עם מר לנדסקו על התנאים למתן ההלוואה, כגון: קביעת זמני הפרעון להחזרת ההלוואה, גובה

הריבית שהברית תשלם ל'ג'וינט' ואשר תקבל מהאגודות ועוד כמה תנאים.

'כתוצאה מהמו"מ הוסכם עם מר לנדסקו, שכספי ההלוואה יוקדשו בחלקם הגדול לחידוש מפעל ההלוואות לחברים ע"י הקופות וחלק מהם לפעולות קונסטרוקטיביות אחרות. במצבם הקשה של יהודי ביסאראביה אז, אחרי המלחמה, אי־אפשר היה להסתפק במתן הלוואות בלבד וכדי לשפר, ולוּ במקצת, את מצבם החמרי והכלכלי שומה על הברית והקופות לבצע פעולות מיוחדות, כגון: 1) לספק לבעלי המלאכה מכונות, חמרי גלם לעבודתם וגם לדאוג לשיווק תוצרתם; 2) לספק לחקלאים, כורמים ונוטעי טבק — זרעים, מכונות ויתר החמרים הדרושים להם ולשווק יבולם; 3) להשיג בשביל האוכלוסיה הכללית מצרכים שלא ניתן להשיגם בשוק: צרכי מזון, הלבשה, הנעלה, ועוד ועוד. את כל אלה צריך היה להשיג מהמקורות הראשונים ולארגן חלוקה צודקת לכל חלקי האוכלוסיה הנזקקים. גם בגלל השינויים שחלו במבנה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית, עקב התמורות המדיניות שגרמו לנישול חלק ניכר מהיהודים מחמת המונופוליזאציה של הרבה מצרכים ע"י הממשלה — היה מן ההכרח לדאוג ליצירת תעסוקה ומקורות אחרים לפרנסת השכבות האלה.

'מכל האמור ברור, כי לביצוע המשימות הגדולות והרחבות האלה דרושים הרבה יזמה, מרץ ורצון טוב ונוסף לכך, וזה העיקר, סכומים כספיים גדולים. על כן שבנו ופנינו למר צוקרמן בתזכיר רחב ומפורט וביקשנו ממנו להשיג אמצעים מיוחדים לניהול הפעולות הללו. הדגשנו כי רצוי מאוד, שחלק מהכספים שיהיו מיועדים למטרה זו, נקבל בסחורות, מכונות וחמרים אחרים, כמו: בדים, לבנים, נעליים וכו'. ביקשנו גם את עזרת ה'ג'וינט' לקשרי מסחר עם יצרנים וסיטונאים אמריקניים לשם השגת הסחורות ההן. לבסוף ביקשנו ממר צוקרמן, שיוקצבו לנו כספים נוספים לייסוד מפעלים קואופראטיביים מיוחדים ליד הברית. המטרה: לאפשר פרודוקטיביזאציה לחלק מסוים של חברי הקופות וכן לנהל בשבילם פעולה תרבותית מקצועית.

'תוך המו"מ שניהלנו עם מר לנדסקו הפנינו את תשומת לבו למצב הקשה, הירוד ובחלקו גם ההרוס של הקופות, על העבודה המרובה והמאמצים הגדולים שיש להשקיע לשיקומם ועל ההכרח בכספים מיוחדים לביצוע המשימה החשובה הזאת. כתוצאה מכך קיבלנו ממנו הקצבה בסך 25.000 ליי רומניים להעברת סקר ומחקר על מצב הקופות בשעה זו. שלחנו את מר מילשטיין, אינסטרוקטור של הברית, להעביר את הפעולה הזאת בין הקופות במקומות.

'בדו"ח שהגיש מר מילשטיין לאסיפה הכללית של הברית על מצב הקופות בזמן העברת הסקר, הוא כותב כדלקמן: "מצב הקואופראציה היהודית בביסאראביה עצוב מאוד. קופות אחדות אינן קיימות לגמרי, חלקן נמצא במצב של גסיסה ואחרות ממשיכות את קיומן העלוב מאוד. הפעולות הפרודוקטיביות של הקופות הוקפאו. כל ההלוואות — בפיגורים. הכספים להון חוזר אזלו לגמרי. בהתיחסו לפעולות המסחריות המתנהלות ע"י הקופות כותב מר מילשטיין, כי מצויות ביניהן מה שהוא מכנה קואופראטיבים מדומים, והם הפוגעים בפעולותיהם ביוקרה של הקואופראציה היהודית בביסאראביה. יש להילחם בהופעות מעין אלה ולנקוט אמצעים מיוחדים ודראסטיים לחיסול פעולות מעין אלה. יש הכרח גדול בקואופראטיבים שיספקו לאוכלוסיה אשראי זול וגם מצרכים ראשוניים במחירים נוחים. עם פתיחת פעולת הברית אשר תממן את הקופות יחודשו פעולות הקופות בהיקפן הרחב והרבגוני לטובת האוכלוסיה היהודית'.

מר מילשטיין ממשיך וכותב: 'עם ניתוח הפעולה של החלק האינסטרוקטורי לחקר הקופות מתברר, כי המצב הוא עלוב למדי ובלתי־נורמאלי לחלוטין; בקופות אחדות מוזנחת הנהלת החשבונות, בחלקן הנהלת הענינים אינה בסדר, בחלקן שורר מצב של תוהו ובוהו ובקופות אחרות מתנהלים עסקים מפוקפקים ע"י איש אחד מההנהלה, לפי ראות עיניו ולטובתו הוא.

'מר מילשטיין מסתייע לכך בכמה דוגמאות: בקופה אחת מונחים ספרי החשבונות משנת 1917 באיזה מקום נידח וקשה למצאם; בשניה נמצא חלק מספרי החשבונות בידי יו"ר ההנהלה וחלקם אצל חברה שעבדה כמוכרת הסחורות של הקופה. תיק השטרות הוא בידי מנהל החשבונות, המחזיקו כמשכון בעד רובלים אחדים המגיעים לו לדבריו מהקופה; באחת הקופות קיבל יו"ר ההנהלה בחודש יוני 200 פוד נפט אשר לגמרי לא נרשמו בספרי הקופה. קואופראטור זה כינס אסיפה כללית שלא מן המנין. בהשפעתו הוחלט בה לנזוף באינסטרוקטור של הברית, שציין בדו"ח שלו את החלוקה הבלתי־צודקת של המצרך המונופולי הזה ע"י יו"ר ההנהלה הנ"ל; באחת הקופות סגורים ספרי החשבונות בארון והמפתח נמצא אל מנה"ח הגר במרחק 50 ק"מ; וישנן קופות אשר יושבי הראש שלהן מחזיקים בחותמת הקופות ובעזרתה הם מתאמצים להשיג מצרכים הנמצאים תחת מונופולין ממשלתי, כביכול לחלוקה בין החברים, בו בזמן שהקופה לגמרי סגורה והם עושים עסקים ספקולאטיביים באותם המצרכים. לדוגמה: באחת הקופות השיג יו"ר ההנהלה קרון מלח (600 פוד), מהם מכר 300 פוד לטובת עצמו ואת 300 פוד הנותרים מסר לחברא קדישא, שברווחיה השתמשה לבנין בבית הקברות.

'מר מילשטיין עובר אחר־כך בדו"ח שלו למשימות ותפקידי הברית ואומר: התכנית הכללית, המשימות והתפקידים של הברית הם רחבים מאוד. מעיקרה ומיסודה יש להקימה כמוסד פינאנסי וכלכלי מרכזי, שעליו לממן, להדריך ולכוון את הפעולות של הקופות הקואופראטיביות היהודיות בביסאראביה הכלולות בו.

'אנו מתארים לנו את פעולות הברית לפי התכנית כדלקמן: לפתח ולחזק את הקופות הקיימות, לארגנן מחדש, להדריכן ולכוון פעולותיהן, לארגן קופות חדשות במקומות הזקוקים להן, לפתח בקופות את ההלוואות וכן פקדונות והחסכונות, ענפי קומיסיון ופעולות תיווך ומסחר, לארגן קואופראטיבים יצרניים לאוכלוסיה, לספק להם חמרים גלמיים, לדאוג לשיווק תוצרתם, להקים בתי חרושת, בתי מלאכה, ליצור קשר עם שווקי חוץ, בעיקר עם ארגונים קואופראטיביים וכו'.

'תשומת לב מיוחדת צריכה להינתן לפעולות: הדרכה — (אינסטרוקטורית) הסברה קואופראטיבית ופעולות תרבות,

עזרה אינסטרוקטורית רחבה, ביקורים תכופים במקומות ל־ביקורת פעולותיהם ולהכוונתם ברוח קואופראטיבית, השתת־פות האינסטרוקטורים באסיפות הכלליות של חברי הקופות להסברת מטרתן ותפקידיהן של אלו, בתי־ספר לקואופראציה, תמיכה בייסוד ספריות וחדרי קריאה ליד הקופות, הוצאתם והפצתם של עלונים, חוברות ופרסומים פריודיים קואופרא־טיביים. בכלל יש לאחוז בכל האמצעים הדרושים להחדרת הרעיון הקואופראטיבי בין ההמונים, לכנס ועידות והתיעצויות, לארגן עזרה משפטית לאוכלוסיה וכו׳".

באסיפה הכללית הראשונה של הברית, שהתקיימה ב־12—14 באוקטובר 1920 נתקבלו החלטות ברוח שני הדו"חים שהוגשו.

האסיפה הכללית הראשונה גם החליטה, כי מההלוואות שיתקבלו מה"ג'וינט" יקציבו 75% להלוואות לחברים ו־25% לפעולות מסחר ותיווך. הקופות מצדן יחלקו את הכספים שי־קבלו למחצה־מחצה בין שני הענפים הנ"ל.

בהחלטות הנ"ל שנתקבלו הודגש במיוחד הצורך בסחורות לאוכלוסיה. אולם האסיפה ציינה ביותר את ההכרח בפעולות בין בעלי המלאכה והחקלאים והביעה משאלה להזמין אגרונום להדרכת החקלאים בעבודתם ולפנות מחדש ליק"א בבקשה ודרישה לחידוש פעולותיה בביסאראביה.

בוויכוחים שהתנהלו באסיפה הראשונה, וכן בהחלטות שנת־קבלו צוינו הפעולות הראשונות של הברית, כדלקמן:

1) לממן את הקופות;
2) לנהל פעולות מסחר ותיווך;
3) פעולות הדרכה וביקורת.

בעקבות האמור לעיל ננסה לסקור בפרקים הבאים את פעולות הברית בראשית צעדיה. אך כאן מחובתנו להעיר מראש, כי במצב ששרר אז בין הקופות בביסאראביה, כמתואר למעלה, לא היתה אפשרות לכונן את הברית מלמטה למעלה, וזאת מחוסר מספר מספיק של קופות שיכלו לעמוד בכך. כן לא היתה כל אפשרות להחזיק את מנגנון הברית באמצעיה; הן. בתנאים אלה הכרחי היה להקים את הברית בעזרת הת־מיכה הכספית של ה"ג'וינט", במטרה ליצור ארגונים וענפים חדשים ולשקם את הישנים. כתוצאה מכך הוקמה הברית מל־מעלה למטה. מצב זה נמשך מספר שנים עד שהקופות הגיעו למצב של יציבות, כפי שיבואר להלן.

הפעולה הפינאנסית של הברית

החוזה עם נציג ה"ג'וינט" מר לנדסקו נחתם ביום 21 ביא־נואר 1921. בראשית פברואר נתקבלה ההלוואה בסך מאה אלף דולר (את מאת אלף הדולר הנותרים שהובטחו השאיר מר לנדסקו ברשותו למטרות קואופראטיביות ביתר חלקי רומנ־יה — בריגאט הישן, בוקובינה וטראנסילבאניה). תמורת מאת האלף דולר נתקבלו 7.765.889 ליי. בזאת התחילה הברית את פעולותיה ביום 11 בפברואר 1921.

כדי לעמוד על התפתחות הפעולות הראשונות של הברית, נביא בזה ניתוח הסעיפים העיקריים של המאזן בשנים 1921—1930.

קרן המניות (פאי־אקציאנערן קאפיטאל)

היתרה ליום 31 בדצמבר		
1921	95.000	ליי
1922	478.724	"
1923	273.884	"
1924	1.000.000	"
1925—1930	5.000.000	"

בראשונה נקבעה קרן המניות של הברית לפי 20 ליי מכל חבר בקופה; בשנת 1923 הוגדל הסכום עד ל־50 ליי מכל חבר. בשנת 1924 עברה הברית לסטאטוס של חברת מניות בהון של 1 מיליון ליי, שהוגדל בשנת 1925 לסך 5 מיליון ליי, בגלל השתדלותה לקבל אשראי מבנק הממלכתי. מכאן בא הצורך להגדיל את השתתפות הקופות בהון המניות לפי מודוס אחר. ליום 31/12/30 מהווה קרן המניות של הברית 4.4% מהמאזן הכללי.

ההון העצמי של הברית מכל הסוגים ותפקידיהם, לתאריך הנ"ל, הוא:

קרן המניות.
קרן רזרבה, המצטברת מהרווחים.
קרן רזרבה למטרות חקלאיות, המצטברות מהרווחים ממכונות חקלאיות, לכיסוי הפסדים אפשריים בענף זה.
קרן להפחתת נכסי דלא ניידי, מהכנסות הנכסים.
קרן לתרבות ע"ש נ. מ. רויטמן, נוסדה בשנת 1926, למחצית יובלה של הקואופראציה היהודית בביסאראביה ולפעולותיו המבורכות של נ. מ. רויטמן, הקואופראטור המסור, מיסד הקואופראציה בביסאראביה, ולציון השנה החמישית לקיום הב־רית. הקרן הזאת מצטברת ע"י תשלומים חד־פעמיים של חברי הקופות. הקרן, לפי ההחלטה, נשארת קיימת ואינה מיועדת להו־צאה, ואילו רווחיה מוקדשים למטרות תרבותיות, בשורה הרא־שונה לכיסוי ההפסדים מההוצאה הפריודית של הברית "דאס קאָאָפּעראַטיווע וואָרט".

הקרנות הללו מסתכמות ליום 31.12.1930:

קרן רזרבה	105.209	ליי
קרן תרבות ע"ש נ. מ. רויטמן	720.655	"
קרן רזרבה למטרות חקלאיות	113.710	"
קרן להפחתת נכסי דלא ניידי	787.882	"
בס"ה	1.738.407	ליי

שהוא 1.5% מהמאזן הכללי.

הון־יסוד עצמי של הקופות המופקד בברית

בשנת 1922, השנה השניה לקיום הברית ולחידוש פעולות הקופות, עלה הרעיון ליצור הון עצמי של הקופות שישמש לחיזוק מעמדן וכן יסייע להחזיר ל"ג'וינט" את תשלומי ה־הלוואות, אשר בשעתו שימשו יסוד לחידוש פעולותיהן של הקופות.

לישיבת הנהלת הברית, שהתקיימה ב־23—17 בינואר 1923, הוגשו שני תזכירים וכן תכניות שונות ליצירת ההון האמור, ע״י י. ק. שפירא, מנה״ח של הברית וע״י מר מילשטיין, שנת־מנה בינתיים לב״כ ה״ג׳וינט״ בביסאראביה. תכניתו של מר שפירא לא נתקבלה, עקב המעמסה הגדולה שעמדו להטיל על הקופות; ואילו מר מילשטיין הציע בתכניתו ליצור את ההון ע״י תוספת של 10% מהריבית שהחברים משלמים בעד כל סוגי ההלוואות שהם מקבלים מהקופות. הסכומים שיצטברו מהתוס־פות הללו לא ירשמו כריבית ולא יצטרפו לתקציב ההכנסות של הקופות, אלא יועברו בהדרגה ויופקדו בברית לזכות חשבון של כל קופה לחוד. הקופות מצדן יעבירו מדי שלושה חדשים לרשות הברית את הסכומים שיצטברו אצלן והם ישמשו מקור לכיסוי ההלוואות ל״ג׳וינט״. הצעה זו נתקבלה ע״י הנהלת הברית והיא אושרה באסיפה הכללית של הברית שהתקיימה ב־19—16 באפריל 1923. בה גם הוחלט על בעלות ההון, השם, אופן השי־מוש וכו׳. והרי פרטים על הצטברות הכספים האלה:

הון־יסוד עצמי של הקופות שהופקד בברית הקואופ׳

ל־1 בינואר

השנה	ליי
1924	620.851
1925	1.611.788
1926	2.800.797
1927	4.499.751
1928	7.434.075
1929	11.125.792
1930	15.166.092
1931	19.187.911

מהסכומים שהצטברו — 19.187.000 ליי — העבירו הקופות ל־ברית עד 31.12.1930 סך 17.666.704 ליי, מהם סך 3.811.550 ליי, לפי החלטת האסיפה הכללית, להגדלת הון המניות של הב־רית. הסכום הנותר — 13.780.154 ליי — נרשם במאזן הברית כ״הון־יסוד של הקופות בברית הקואופראציה היהודית בביסא־ראביה״, שהוא 12% מהמאזן הכללי של הברית.

במשך כל השנים מזמן קיומו של הון־יסוד זה התעוררו מסביב לו באסיפות הכלליות, בברית ובמקומות, שאלות שונות ויכוחים רבים. לשבחם של נציגי הקופות יצויין, שכל הדיו־נים האלה התנהלו בכובד ראש. מתוך הכרה קואופראטיבית מלאה הם ידעו לשמור על אופי צבירת ההון, שיוסיף לשמש יסוד לחיזוק הקופות ויאפשר קשר הדוק עם המרכז הקואופרא־טיבי.

פקדונות

בסכומי הפקדונות נכללים חשבונות עובר ושב של הלקוחות בברית ופקדונות הקופה ההדדית של עובדי הקואופראציה היה־הודית בביסאראביה שהופקדו בברית.

יתרות הפקדונות, לפי השנים:

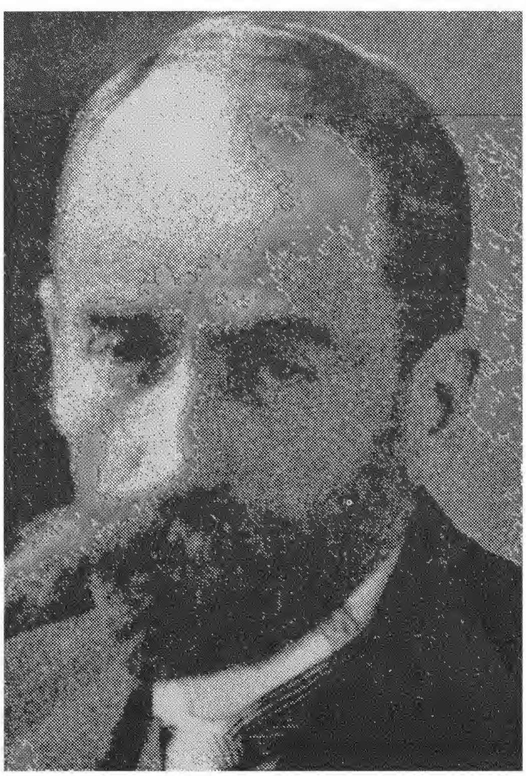
(ליום 31 בדצמבר)

השנה	ליי
1921	2.196.096
1922	4.197.537
1923	1.578.917
1924	767.226
1925	3.354.560
1926	3.877.853
1927	11.967.856
1928	8.902.719
1929	15.613.358
1930	24.601.479

סכום הפקדונות מהווה 21.4% מהמאזן הכללי. מן הראוי לציין כי ענף הפקדונות בברית לא התפתח במדה הדרושה, כמקווה. הדבר מוסבר בכך, שהמפקידים ברובם נהרו לבנקים הפרטיים שאתם הם קשורים בקשרי עסקים והלוואות לעת הצורך, דבר שאינו אפשרי בברית, המנהלת את עסקי ההלוואות רק עם קופות המלווה.

הלוואות

עם התחלת הפעולה התברר מיד, כי ההלוואה הראשונה בסך מאה אלף דולר שנתקבלה מה״ג׳וינט״, לא היתה מספקת כלל

נ. מ. רויטמן
מיסד תנועת הקואופראציה היהודית בביסאראביה

לחלוקת הלוואות לחברים. בדו"ח שהוגש לאסיפה הכללית הראשונה של הברית ב־25—18 במאי 1921 צויין: הקופות שכבר הצטרפו לברית מונות עשרים אלף חברים ואלה מהן העומדות להצטרף בקרוב מונות לא פחות מ־15.000 חברים. יוצא איפוא, כי מהכספים שנתקבלו לחלוקת הלוואות לחברים—ואם להביא בחשבון כי מההלוואה שנתקבלה יש לשריין סכום מסוים לניהול פעולות מסחר והוא הדין לגבי הקופות, שמצדן הן צריכות להפריש סכומים לניהול המסחר והתיווך (בהתאם להחלטה שנתקבלה) — אפשר יהיה להקציב אשראי לפי מאה ליי לחבר. אולם סכום זה לא יהיה כלל ביכלתו לספק את הדרוש לחבר הקופה לניהול עסקיו. ואפשרות אחרת: לספק הלוואות גדולות יותר רק בערך ל־5% מהחברים, אפשרות שבהחלט אינה רצויה, בעיקר בהתחלת הפעולות, בהעדר כל מקורות כספיים פנימיים. הכרחי, איפוא, להשיג באופן דחוף כספים נוספים מהחוץ. ואמנם, לפניה דחופה נענה ה"ג'וינט" — ששמו שונה אח"כ ל"פונדיישן" — לבקשתנו והתחיל באופן שיטתי לממן את מוסדותינו הקואופרטיביים. היענות זו איפשרה לברית לממן את הקופות במידה מספקת כדי שתוכלנה לחלק הלוואות רגילות לחבריהן. בו בזמן, לאחר פניה נוספת, נתקבלה הלוואה מיוחדת בסך עשרת אלפים דולר לשם מתן הלוואות לחקלאים יהודיים. בשנת 1923 חידשה יק"א את פעולותיה בביסאראביה, במתן הלוואות למטרות חקלאיות. כן קיבלה הברית בשנות הרעב 1925—29 סכומים מיוחדים לאשראי, לאספקת מזון וכו'.

והרי טבלא מפורטת לסכומי ההלוואות שנתקבלו ושולמו ע"י הברית והיתרות שנשארו, לפי השנים.

שנה	נתקבל	שולם	נשאר	% ביחס למאזן
1921	7.765.889		7.765.889	69.5
1922	7.967.500		15.732.389	69.0
1923	12.476.922		28.210.311	75.6
1924	2.766.066	728.437	30.247.940	72.5
1925	4.647.500	2.334.750	32.560.690	57.7
1926	10.609.088	1.675.916	41.493.862	55.6
1927	3.776.301	5.479.695	39.790.528	46.8
1928	14.103.035	9.374.683	44.518.880	45.8
1929	5.793.875	11.167.374	39.145.381	36.6
1930	6.973.000	13.896.587	32.221.794	27.1
	76.879.236	44.657.442	32.221.794	

המספרים הנ"ל מוכיחים כי ב־6־5 השנים האחרונות נפרעו 58.1% מההלוואות הרגילות שהברית קיבלה. כן מן הראוי לציין, כי במשך כל השנים שולמו כל ההלוואות במועדן ולא הזדקקו לבקשת ארכה בתשלומים.

יש גם ענין בתנועת אחוז ההלוואות. במאזן 1923 הן היוו 75.6% ונמצאו כל השנים בקו ירידה, ובשנת 1930 הן מהוות רק 27.1% מהמאזן הכללי של הברית.

תנועת הסכומים למטרות חקלאיות

(לפי השנים)

שנה	נתקבל	שולם	היתרה	% מהמאזן
1922	1.440.000		1.440.000	6.3
1923	3.924.647		5.364.647	14.4
1924	4.965.613	3.248.975	7.081.285	17.0
1925	6.219.864	2.518.050	10.783.099	19.1
1926	12.322.225	6.326.372	16.778.952	12.5
1927	9.168.142	5.942.134	20.004.933	23.4
1928	16.339.094	6.880.897	29.463.130	30.2
1929	10.239.621	10.090.804	20.611.947	27.4
1930	13.620.752	8.339.455	34.893.244	30.3
	78.239.929	43.346.684	34.893.244	

ההלוואות למטרות חקלאיות נתקבלו לזמני פרעון שונים, לפי הסוגים, משנה אחת עד 13 שנים, כדלקמן:

לזורעים וחכירת אדמות	שנה אחת
לרכישת אינוונטאר חי ומכונות	3 שנים
לנטיעת כרמים	8—7 שנים
לקניית קרקעות	13 שנים

ההלוואות לזמנים ארוכים ניתנו בשיעורים שנתיים.

במשך 7 שנים שולמו 55.4% מהסכום שנתקבל. כל ההלוואות הוחזרו במועדן, להוציא את שנת 1929. אז הורע מאוד מצב החקלאים ויק"א הסכימה לתת ארכה לברית בתשלום סך 2 מיליון ליי מסך 12 מיליון ליי החובות של החקלאים שסבלו ביותר.

תנועת ההלוואות למצרכי מזון, לפי השנים:

שנה	נתקבל	שולם	היתרה לסוף השנה	% ביחס למאזן
1925	1.075.000		1.075.000	1.0
1926	2.336.212	2.136.212	1.275.000	1.7
1927		1.275.000		1.7
1929	4.009.900		4.009.900	4.0
1930		2.354.900	1.655.000	1.4
	7.421.112	5.766.112	8.014.900	

תנועת ההלוואות לפי סוגיהן, לכל 10 השנים

מסתכמת כדלקמן:

	נתקבל	שולם	היתרה
רגילות	76.879.236	44.657.442	32.221.794
חקלאיות	78.239.928	43.346.684	34.893.244
למזון	7.421.112	5.766.112	1.655.000
	162.540.276	93.770.238	68.770.038

המספרים דלעיל מראים לנו, כי יק״א ו״פאנדיישן״ העניקו לקואופראציה היהודית בבסאראביה כמעט מיליון דולר, אשר מהם הוחזרו כמעט 3/5 (60%).

עם סיכום ענף ההלוואות לברית נחלק אותו לסוגיו ומקומו במאזן הכללי של הברית, לפי השנים.

ל־31.12	הלוואות רגילות ליי	למטרות חקלאיות ליי	למצרכי מזון ליי	ביחד סכום ליי	% ביחס למאזן
1921	7.765.889			7.765.889	69.5
1922	15.732.389	1.440.000		17.171.389	75.3
1923	28.210.311	5.364.647		33.574.958	90.0
1924	30.247.840	7.084.285		37.329.225	89.5
1925	32.560.690	10.783.099	1.570.000	44.419.789	77.7
1926	41.493.862	16.778.952	1.275.000	59.547.814	79.8
1927	39.790.528	20.004.933		59.795.461	70.2
1928	44.518.880	29.463.130		73.982.010	76.0
1929	39.145.381	29.611.947	4.009.900	72.767.228	68.0
1930	32.221.794	34.893.244	1.655.000	68.770.038	58.7

המספרים מראים, כי בשנתיים האחרונות נמצא ענף ההלוואות בקו הירידה, הן בסכומים מוחלטים וכן גם ביחס למאזן, כי אז אושרו ההלוואות לקופות רק לפי הצורך בקופות מסוימות ולא לפי מספר חבריהן, כפי שהיה תחילה. ומאידך גיסא, בעקבות המשבר, פחתו הדרישות להלוואות.

אף שסכום ההלוואות הוא רק 58.7% מהמאזן הכללי, בכל זאת, לפי אפיין, מהווה ענף זה המקור היחידי והחשוב ביותר למימון הקופות ע״י הברית.

הלוואות לקופות המלווה והחסכון

ההלוואות שהברית נתנה לקופות הן שונות באפיין, לפי מטרו־תיהן ותנאיהן, ומתחלקות כדלקמן:

א) חשבונות חוזרים מיוחדים מבוטחים בשטרות — הלוו־אות אלה ניתנו לקופות מכספי ה״ג׳וינט־פונדיישן״ ומההון החוזר של הברית.

ב) למטרות חקלאיות, לזמני פרעון שונים מ־1 עד 13 שנים, לפי סוג ההלוואה.

ג) לפעולות בין בעלי מלאכה, מהן: לרכישת מכונות — עד 4 שנים, לקניית חמרים וכו׳ — ל־10—3 חדשים.

ד) לזמנים קצרים, במקרה דוחק כספי — ל־6 חדשים.

ה) למכונות חקלאיות הנרכשות ע״י הקופות וניתנות ב־השאלה לשימוש החברים.

ו) למצרכי מזון, משנה אחת עד שלוש שנים.

ז) למטרות שיקום, במקרים מיוחדים לבניית בתים, אחרי מקרי אסון, כגון דליקה, שטפון, מ־7 עד 10 שנים.

נסקור את תנועת ההלוואות שהקופות קיבלו מהברית במשך 10 השנים האלה.

א) חשבונות חוזרים מיוחדים

הקופות קיבלו	סך	171.112.409	ליי
הקופות החזירו	סך	129.261.677	ליי
היתרה לשלהי 1930		42.850.732	ליי

בחשבון זה בוצעו בקופות מחוץ להלוואות עוד פעולות שו־נות, כגון: תנועה של קניית סחורות ומכירתן, גביה, המחאות וכו׳.

כדי לקבל מושג ברור על סכומי ההלוואות הרגילות שניתנו לחברים מכספים אלה נשתמש במספרים דלהלן:

חוב הברית לפונדיישן להלוואות רגילות	28.537.794	ליי
הקופות חייבות לברית	42.850.932	״

מהווה 50% מהכספים שנתקבלו מ״פונדיישן״ למטרה זו. יתר הסכומים ניתנו מהון חוזר של הברית.

ב) למטרות חקלאיות

בשנות 30—1923 קיבלו הקופות	98.898.580	ליי
״ ״ החזירו ״	58.597.068	״
יתרת חוב לסוף 1930	40.301.512	ליי

יוצא איפוא שהקופות החזירו 60% מהלוואות שקיבלו.

בסקירתנו על פעולות הקופות נעמוד ביתר הרחבה על הפ־עולות שנעשו על ידן בשטח החקלאות.

ג) הפעולות בין בעלי מלאכה

למטרות אלה קיבלו הקופות מהברית	38.412.197	ליי
הקופות החזירו	34.875.209	״
חוב הקופות לסוף 1930 שהוא 3% מהמאזן הכללי.	3.536.988	ליי

על הסיבות והגורמים לאי־התפתחות הפעולות האלה במידה הדרושה נעמוד בהרחבה להלן.

הלוואות אלה ניתנו לזמנים קצרים — 10—6 חדשים ובחלקן ל־4—3 שנים ולכן מתחלף המחזור פעמיים בשנה.

ד) לזמנים קצרים

ב־10 השנים קיבלו הקופות סך	49.445.478	ליי
הקופות שילמו סך	47.492.978	"
לסוף 1930 נשארו חייבות סך	2.002.500	ליי

שהוא 1.8% מהמאזן הכללי.

להלוואות לזמנים קצרים נודע אופי מקרי, בגלל הדוחק הכספי בקופות והמצב הכספי בברית.

הלוואות אלה ניתנו בחלקן מכספים מיוחדים למטרה זו שנתקבלו מה"פונדיישן" ובחלקן מהון חוזר של הברית.

ה) למצרכי מזון

בשנות 30—1925 קיבלו הקופות סך	7.908.782	ליי
הוחזר סך	6.164.478	"
לסוף 1930 היה חוב הקופות סך	1.744.304	ליי

שהוא 1.5% מהמאזן הכללי.

ההלוואות הראשונות לקניית מצרכי מזון ניתנו בסוף שנת 1925 ובראשית שנת 1926, במטרה לסיים פרעונו בשנת 1929. אולם שנה זו היתה שוב שנת בצורת ורעב בחלק מביסאראביה. לכן היה הכרח לשוב ולחלק הלוואות למטרה זו, שבחלקן שולמו עוד בשנת 1929 והיתר — בשנת 1930.

והרי סיכום כל סוגי ההלוואות שהקופות קיבלו מהברית, התנועה ב־10 השנים והיתרות ליום 1 בינואר 1931.

סוגי ההלוואות	קיבלו	החזירו	היתרה	% מהמאזן
בחשבון חוזר	171.112.469	128.261.537	42.850.932	47.4
חקלאיות	98.898.580	58.597.068	40.301.512	44.6
לזמנים קצרים	49.445.478	47.442.978	2.002.500	2.2
לבע"מ	38.412.197	34.875.209	3.536.988	3.9
למזון	7.908.782	6.164.478	1.744.304	1.9
	365.777.500	275.341.270	90.436.236	100

מהמספרים דלעיל אנו רואים, כי ב־10 השנים קיבלו הקופות מהברית 365 מיליון ליי, ומסכום זה החזירו 275 מיליון ליי (76%) ונשאר חוב בסך 90 מיליון ליי, כלומר: 23.5% מהסכומים שקיבלו.

מחצית הסכום שהקופות היו חייבות לברית היא בהלוואות רגילות (49.5%) והמחצית השניה — בהלוואות למטרות חקלאיות ולבעלי מלאכה.

את היחס בין הסכומים שהברית חילקה כהלוואות לקופות ובין הסכומים שהברית קיבלה למטרות אלה, משקפים המספרים דלהלן:

הברית חילקה לקופות סך	90.436.236	ליי
הברית קיבלה למטרה זו	68.770.038	"
הווה אומר: חילקה יותר בסך	21.666.198	ליי

(שהוא 31.5%) .

חלק ניכר ממאזן הברית בסכומים רזרביים (מזומן בקופה ופקדונות במוסדות־אשראי) ליום 31 בדצמבר 1930, הגיע לסך 20.155.945 ליי, שהוא 17.5% מהמאזן הכללי של הברית.

יש ענין לעמוד על התפתחות הברית ב־10 שנות קיומה מתוך סיכום המאזן הכללי, לפי השנים

ל־31/12	מאזן, ליי
1921	11.172.060
1922	22.789.724
1923	37.296.337
1924	41.713.508
1925	56.442.873
1926	74.538.775
1927	85.601.623
1928	97.241.647
1929	107.058.460
1930	115.114.190

הפעולות הכספיות של הברית התבססו בעיקרן על ההלוואות שהתקבלו מה"פונדיישן" ויק"א. הללו מימנו את הקופות למטרה ברורה: הלוואות רגילות וכן הלוואות מיוחדות לצרכים מיוחדים, שהוענקו לשכבות הפרודוקטיביות של האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. הברית ריכזה גם את סכומי הכסף החפשיים שנמצאו ברשות הקופות המבוססות יותר, כדי לממן בהם אותן קופות שבהן הורגש דוחק באמצעים כספיים.

בניגוד לאיגודים קואופראטיביים יהודיים המתקיימים בארצות אחרות, שמילאו רק תפקידי הדרכה, הרי האיגוד הביסאראבי שימש גם כמוסד כספי. מראשיתו נועד למימון ולהדרכה כאחד, להכוונה ולביקורת פעולותיהן של הקופות.

ואלה הנימוקים לאיחוד שני התפקידים:

א) במצבן אז לא היה ביכולתן של הקופות לקיים את הברית על כל המנגנון הדרוש לפעולותיה. אך בלי ארגון מרכזי חזק לא היה באפשרותן לחדש את פעולותיהן, אחרי ההרס משנות המלחמה.

ב) הפעולות הפינאנסיות של הברית איפשרו לכסות תקציב ההוצאות, בלי להטיל עול כבד על תקציבי הקופות. גם איחודן במרכז מבחינה כספית חיזקה אחריותן ההדדית, הגדילה את האמון בהן ואיפשרה להדריך ולהעביר באסיפותיהן הכלליות את ההחלטות וההוראות הדרושות לניהול ראציונאלי של עסקיהן.

ג) הקופות בביסאראביה לא היו כפופות לחוק הקואופראטיבי הכללי, שחייבן בהצטרפות חובה לאיגוד מרכזי, ואילו בהצטרפות הוולונטארית המקובלת לא היה כל בטחון, כי ללא הכרח של מימון, הקופות היו כפופות אך ורק למשמעת ציבורית במילוי כל ההוראות, ההדרכה והביקורת של המרכז.

פעולות המסחר והתיווך של הברית

בשנים הראשונות לייסוד הברית הורגש מחסור גדול בסחורות, ולכן היתה חשיבות רבה לאותן פעולות. האסיפה הכללית הרא־

שונה הקציבה אז לכך סכומים ניכרים. במרוצת השנים השתנה המצב בשטח זה. בשוק החפשי התחילו להופיע סחורות ומצרכים רבים. בוטל המונופולין על הרבה מצרכים והמסחר החפשי הגיע אפילו לידי התחרות גדולה. לכן חלו שינויים גדולים בניהול הפעולות הנ"ל, שהותאמו לצורך הזמן. לבסוף הוחלט — בסוף 1924 — להפסיק את הקניות החדשות ולחסל במקומות את כל הסחורות הנמצאות במחסנים. אשר לעתיד — הוחלט לנהל את פעולות התיווך רק בשטח הצרכים לבעלי מלאכה, כגון: מכונות וחמרי גלם, וזאת אך ורק לפי הזמנות מראש, ולשוות לפעולות אלו אופי קואופראטיבי ממש.

והרי מספרים על תנועת הפעולות האלה, לפי השנים.

שנה	קניות	מכירות	נשאר	רווח
1921	6.067.781	4.628.612	1.439.169	448.809
1922	224.078	1.305	357.942	91.169
1923	1.392.284	1.354.353	395.874	80.318
1924	827.095	2.035.399	187 570	529.101
1925	72.423	115.407	144.586	6.266
1926	32.164	90.463	79.787	—.541
1927	8.029	15.600	72.210	—
1928	736.474	772.280	36.410	11.826
1929	434.176	455.986	26.426	6.289
1930	17.351	29.500	29.500	20.566

הקניות בשנים 1929—1928 הן, כאמור, מכונות לבעלי מלאכה. בדרך כלל אין לפעולות אלה כל משקל במאזן הברית, בשנים האחרונות.

הפעולות הארגוניות של הברית:
הדרכה והכוונה, פיקוח וביקורת, תרבות והסברה

מחלקה זו שימשה מרכז הפעולות של הברית, החל בשיקום הקופות אחרי מלחמת העולם הראשונה, וכלה בהבאתן לידי קיום נורמאלי. תפקידיה מרובים היו: לערוך כללים, תקנות והוראות; להדריך ולכוון ניהול יעיל של עסקיהן; להנהיג ענפי־פעולה חדשים, לפתח את הרעיון והרוח הקואופראטיבי; לחזק בין החברים והמוסדות המנהליים את המשמעת הציבורית; לעודד יצירת קרנות קואופראטיביות; למשוך אמצעים כספיים מקומיים; לארגן ולפקח על ניהול העסקים, החשבונות והמאזנים של הקופות וכו'.

להלן ננסה לסקור את פעולות הברית בשטח זה בשנים 1930—1921.

שיקום הקופות הקודמות וארגון קופות חדשות

עמדנו למעלה על מצבן של רוב הקופות בשנת ייסוד הברית ב־1920, שאז לא התאים על הרוב השלט החיצוני לתכנן. במקום קופה להלוואה וחסכון לטובת החברים היו חנויות מכולת זעירות למימכר מלח, נפט, סבון ושאר מצרכים מונופוליים. הפעולות החשובות, כגון הלוואות, פקדונות, היו מוזנחות ומוקפאות לגמרי. מוסדות ההנהלה שלהן לא התקיימו ובאחדות התקיימו רק באופן נומינאלי. למעשה ניהלו את העסקים רק אדם אחד או שניים, אשר במקרה הטוב ביותר היו מעונינים רק בכיסוי ההוצאות של הקופות, ללא כל תועלת לחבריהן. היו קופות ללא שלט וללא כתובת. עם בואם של מדריכי הברית (אינסטרוקטורים) נאלצו לחפש אחרי האיש שעליהם לבוא אתו בדברים, כדי לכנס את שארית הפליטה ולהפיח בה רוח חיים. זו היתה מהמשימות הקשות ביותר. היו גם מקומות שבהם נתקלו המדריכים בהתנגדות גלויה מצד גורמים שונים, שהיו עלולים לקפח את עסקיהם המפוקפקים. ותקלות נוספות: האדישות והסקפטיציזם ששררו אז באוכלוסייה היהודית בביסאראביה; מחסור גדול בכוחות ציבוריים במקומות; יחס של אי־אמון לתנועה הקואופראטיבית. מדריכי הברית חייבים היו להתחיל הכל מחדש, לכנס אסיפות, התיעצויות, למשוך לפעולה עסקני ציבור מוכשרים ונאמנים, להרחיק יסודות חשודים ומפוקפקים.

ברור היה כי באותם תנאים אין לעשות את הכל בקפיצה נחשונית ואין לשקם בבת אחת את כל הקופות הקודמות. התנועה תשוב ותיבנה רק בדרך של תהליך איטי. והרי פרטים על גידול הרשת הקואופראטיבית, לפי השנים.

בשנת	1920	התקיימו	22	קופות
"	1921	נוספו עוד	3	
"	1922	"	2	
"	1923	"	1	
"	1924	"	5	
"	1925	"	1	
"	1926	"	6	
"	1927	"	1	
		בס"ה	41	קופות

בשנים האחרונות לא חל כל שינוי במספר הקופות. 36 מתוך 41 הקופות, התקיימו לפני המלחמה, ואילו 5 האחרות נוסדו מחדש בשנים 1924, 1926, 1929.

בכל הנקודות שבהן התקיימו קופות לפני המלחמה הן שבו ונפתחו עתה, להוציא קופה אחת בעיירה פירליץ, אשר בגלל סיבות מיוחדות לא ניתן לחדש פעולותיה. חבריה צורפו לקופה בעיירה הסמוכה אונגן.

מחוץ לקופות הקודמות ששוקמו נפתחו, כאמור, 5 קופות חדשות. אז נתקבלה החלטה עקרונית, שקופה תיפתח רק במקום המרכז בתוכו לפחות מספר של 300—250 חברים, כי בפחות מכן לא ניתן להחזיק את המנגנון הדרוש להנהלת הקופה.

מן הראוי לציין, כי לקופות שחידשו פעולותן, העמידה הברית דרישה קטיגורית: לאחוז באמצעים המתאימים ולגבות מהחברים את כל החובות הקודמים ולשלם כל הפקדונות וכל יתר החובות שהקופות היו חייבות מקודם. היה הכרחי להשריש בציבור את ההכרה, כי בקואופראציה שלנו אין שום כסף הולך לאיבוד, דבר שיגביר את האמון במוסדותינו הקואופראטיביים.

ביקורת העינינים, ביקורים מיוחדים של המדריכים והשתתפותם באסיפות הקופות

אחרי תקופת הריאורגאניזאציה, התחילה המחלקה בעבודתה התקינה והשיטתית, כגון: עריכת ביקורת, ביקורים מיוחדים והשתתפות בהתיעצויות ובאסיפות הכלליות של הקופות.

עובד והותקן טופס מיוחד לביקורת המקיף את הצד הטכני של העבודה בקופה, כגון: הנהלת הענינים, רישום מדויק לפעולות הכספיות, הנהלת החשבונות. כן הוקדשה תשומת לב לצד הציבורי והקואופראטיבי של העבודה, לימוד מדויק של כל ענפי העסקים המתנהלים בקופות, בהינת פעולתם של המוסדות המנהלים והמנגנון, בדיקת תיק השטרות, הסחורות, האינוונטאר, המזומנים בקופה וכו׳. העתק מטופס הביקורת שנערכה הוגש לישיבה מאוחדת של המועצה, ההנהלה וועדת הביקורת, שהוזמנה במיוחד לדיון בתוצאות הביקורת. בישיבה זו דנו בהערותיו והוראותיו של המבקר וקיבלו את ההחלטות המתאימות לתיקונים הדרושים. העתק מטופס הביקורת נשלח גם להנהלת הברית, והיא מצדה היתה שולחת הערותיה בכתב ביחס לביקורת שנערכה.

ביקורות אלו היו נערכות באופן יסודי והיו נמשכות, בזמן הראשון, 10 ימים ויותר בכל קופה. במרוצת הזמן, עם כניסת העבודה למסלולה ואחרי שיפור הנהלת החשבונות ויכולת העבודה בכללה, בוצעה הביקורת תוך 4—3 ימים בלבד, ובקופות הגדולות יותר תוך 7—6 ימים.

מטרות הביקורת היו: לבדוק את ענפי הפעולות ואת העסק בכללותו; לסלק משגים ולמנוע מעילות. במקרים שהללו נתגלו — מילאו מיד את החסר ונקטו אמצעי מניעה הדרושים לגבי העתיד. הוחלט עקרונית: לפחות פעם בשנה יש לקיים ביקורת בכל קופה. נוסף על הביקורת מטעם הברית היו נערכות ביקורות גם ע״י ב״כ ״פונדיישן״ ויק״א. וכן מצד ועדות הביקורת המקומיות, שנבחרו באסיפות הכלליות.

ביקורים מיוחדים נערכו במקרים של משימות מיוחדות, כגון: לברר אם מבצעים כהלכה את הערות המבקרים, להיטיב ניהולם של ענפי פעולה שונים, להגביר את פעולות המוסדות המנהלים והמנגנון.

הנסיון הראה את ערכם הגדול וחשיבותם הרבה של ביקורים אלה. במקומות מסוימים היה הכרח בביקורים תכופים, במיוחד בשנים האחרונות, בגלל המצב הקשה ששרר בקופות עקב המשבר הכלכלי אז. במספר קופות נערכו ביקורים אלה 5—4 פעמים בשנה.

השתתפות ב״כ הברית באסיפות הכלליות של הקופות היתה משימה קשה וחשובה כאחת. על ב״כ אלה הוטל להעביר באסיפות הכלליות במקומות את החלטות הברית. כן היה עליהם לדאוג, שההחלטות המתקבלות באסיפות יתאימו לתקנון והאינטרסים של הקופה, לחוקיות האסיפות וכו׳.

בשנים הראשונות היו האסיפות סוערות ביותר. בכמה מקומות לא נמצאו האנשים המתאימים לניהול האסיפות, ואז נאלצו ב״כ הברית לנהל אותן. גם זיקת החברים לאסיפות היתה רבה, וכן ההשתתפות בהן, ויש שהיו נמשכות שלושה לילות רצופים ויותר.

הקופות התחייבו לקבוע אסיפות כלליות רק בהסכמה מראש מצד הברית, כדי לאפשר לנציגיה להשתתף בהן. לכן התקיימו אסיפות אלו לפי לוח־זמנים מתוכנן מצד הברית. באי־כוחה היו מסבירים לחברים את עניני הקופות וגם משיבים על השאלות שנשאלו.

בהזדמנות ביקורם בקופות היו ב״כ הברית משתתפים גם בישיבות של מוסדותיהן המנהלים: המועצה, ההנהלה וועדת הביקורת, במטרה לכוונם ולהדריכם בפעולותיהם ובהחלטותיהם.
חברי כל הקופות, פרט ל־1—2, יוצאים מן הכלל, היו מקבלים, 15 ימים מראש, הזמנות לאסיפות הכלליות בצירוף סדר היום של האסיפות, דו״ח ומאזן שנתי, כללי הבחירות באסיפות וכו׳.

פיקוח המרכז

למחלקת הארגון והביקורת יש להוסיף גם את הפעולות שנעשו בשטח זה גם מצד משרדי הברית במקום, כגון: ביקורת מאזני האגודות, עריכת דו״ח חדשיים ושנתיים, סידור טבלאות סטאטיסטיות, משלוח חוזרים.

כדי לפקח על הקופות בעריכת מאזניהן השנתיים — נדרשו הללו להמציא לברית בסוף כל שנה את טיוטת המאזן וחשבון הרווח והפסד, לפני סגירתם הסופית. לפיהם ניתנו מצד המרכז הוראות מתאימות לקופות ביחס להרשמות, הפחתות ולסגירה סופית של המאזן השנתי.

החל משנת 1931 נדרשו הקופות להמציא לברית גם את הצעת התקציב השנתי שלהן, לדיון ולאישור מצד הברית. הוראות אלה בוצעו מדי שנה במלואן.

נוסף על כל האמור הותקנו מצד הברית דוגמאות למאזנים חדשיים ושנתיים, ספרי חשבון (שהותאמו לצרכי הקופות והוכנו במחסני הברית לדרישותיהן; בדרך זו הונהגו מודרניזאציה ושיטתיות בהנה״ח של הקופות). מצד הברית נתקיים גם פיקוח על החלטות הקופות ע״י קבלת פרוטוקולים מישיבותיהן, חליפת מכתבים ערה ומתמדת אתן ותגובה מידית בכל שעת־צורך. באמצעות חוזרים כלליים נתבררו גם בעיות עקרוניות ומשפטיות. במשך 10 השנים לקיום הברית נשלחו לקופות 314 חוזרים שונים וננקטו כל האמצעים הדרושים להתפתחותן ולקיומן הנורמאלי והיעיל.

עידוד ליצירת קרנות קואופראטיביות

מראשית קיומה דאגה הברית ליצירת קרנות קואופראטיביות, לשם ביסוס קיומן של הקופות. בראשונה קבעו את דמי המניות שלהן בגבול רובל אחד עד 50 לכל חבר. במרוצת הזמן התברר שאין שיעור זה מספיק. לכן החליטה האסיפה הכללית של הברית בשנת 1922 להעמיד את מכסת המניות על סך 300—200 ליי לחבר ועם זאת לאפשר את תשלומי המניות בהדרגה ע״י הורדת 5% מכל הלוואה על חשבון תשלומי המניה עד להשלמת הסכום הסופי; ואילו החברים שאינם מקבלים הלוואות מהקופה ישלמו את המניה בשיעורים שנתיים של 50 ליי לשנה. אלה שלא ישלמו אותו תשלום שנתי ע״ח המניה — תבוטל חברותם בקופה. בעקבותיה של החלטה זו הוצאו בשנת 1922 מהקופות 6,694 חברים. נשארו בהן איפוא רק החברים הממשיים, שקשריהם עם הקופות הדוקים הם.

כעבור שנתיים התברר, כי התפתחות הקופות מחייבת העלאה נוספת של דמי המניות. לכן הוחלט בשנת 1924 להעמיד את גובה המניה על 8% מסכום ההלוואה שהחבר מקבל מהקופה. החלטה זו הביאה להגדלת הון המניות בסכום ניכר למדי.

בשנת 1926 גרם המשבר לגידול הפיגורים בפרעון ההלוואות. כדי להילחם בתופעה שלילית זו הוחלט להטיל קנסות על המפגרים בתשלומיהם ומן הסכומים שיצטברו מגבייתם ליצור קרן מיוחדת של הקופות. הודות לכל האמצעים האלה שננקטו מצד הברית הוגדלו הקרנות הקואופראטיביות בקופות.

מפעל החסכון

עם ראשית התפתחות הפעולות בקופות הוברר הצורך בסכומים עצומים, שיאפשרו מתן הלוואות לחברים לשם ניהול עניניהם. כן הוברר שאין לסמוך אך ורק על מקורות-חוץ. וזאת לא רק משום שאין בטחון בהיענותם, אלא גם מטעמים רעיוניים, שהרי מנקודת-השקפה קואופראטיבית מן ההכרח להישען על עזרה עצמית הדדית. עקרון זה היה מובן מראש לעסקני התנועה המקומיים וגם לב״כ ה״ג׳וינט״. הם נחלקו רק בכך, שהראשונים חשבו, כי עם הרחבת ההלוואות בקופות יגדל האֵמון בציבור ובדרך זו יושגו האמצעים הכספיים הדרושים ממקורות מקומיים. ב״כ ה״ג׳וינט״ לעומתם ניגשו לבעיה זו בתנופה אמריקנית. הם הציעו ליצור, בשיתופן של הקופות, מקורות־כסף מקומיים. הדבר יושג ע״י ארגון מפעל רחב לרכישת חסכונות עממיים לפי לוחות שנתיים מותקנים מראש. הם גם הקציבו את הסכומים הכספיים הדרושים לארגון המפעל.

למפעל החסכון ייחסו חשיבות מיוחדת לגבי הקופות והחוסכים כאחת.

אשר לקופות: עדיפות החסכונות לגבי הפקדונות, לרבות אלה שמכניסים לזמנים קבועים, כי האחרונים, לפי טבעם ואופיים, מכוונים למועדים קצרים, מ־3 עד 12 חודש. גם חוג המפקידים מצומצם בסוג זה; לעומת זאת קשור מפעל החסכונות בחוג רחב של חוסכים והוא מחושב למועדים ארוכים יותר, מ־3 עד 20 שנה. בכספים אלה יכולות הקופות להשתמש הן להון החוזר שלהן והן למתן הלוואות לחברים, ללא כל חשש לתביעת־החזרה מהירה.

אשר לחוסכים: לכל חברי הקופות נודעה חשיבות רבה לאפשרות זו: לחסוך בסכומים זעירים, בתשלומים שבועיים או חדשיים, אם לעת צרה ומצוקה ואם למאורעות משפחתיים כגון: חינוך ילדים, חיתון בנות. אין גם לזלזל בעצם יצירתה של אווירה פסיכולוגית למניעת בזבוז ולהשרשת ההרגל לחסכון.

בעיה זאת נדונה באסיפה הכללית של הברית ב־11—8 במארס 1922. בשל היסוסיהם של כמה נציגים לא נתקבלה החלטה סופית והענין נמסר להכרעת המוסדות המנהלים של הברית יחד עם ב״כ ה״ג׳וינט״. הללו שבו ודנו בבעיה והחליטו בחיוב. לביצוע הפעולה נבחרה ועדה מיוחדת בהרכב ה״ה ג. מ. רויטמן, יו״ר הנהלת הברית, י. פאגיס, חבר הנהלת הברית, א. ז. רבינוביץ, חבר המועצה וי. מילשטיין, ב״כ ה״ג׳וינט״.

פעולת הוועדה מתחלקת לשתי תקופות:

1) תעמולה והסברה מ־1 בספטמבר עד 15 באוקטובר 1922;
2) המשך ההסברה ועבודה מעשית.

התקופה הראשונה הותאמה לעונת האסוף של היבול החקלאי בביסאראביה. בין 16 ביוני ו־19 ביולי קיימו חברי הוועדה 7 ישיבות ועיבדו תכנית לביצוע המפעל והכנת חומר הדפוס הדרוש: חוברות, עלונים, עלונים אמנותיים, טבלאות וכרזות. לעבודה הספרותית הוזמנו הסופרים ש. הלל׳ס ומ. שייקביץ; את החלק האמנותי הטילו על האמן ג. רמר.

בשטח ההסברה הופיעו החוברות הבאות:

1) ש. הלל׳ס, זכרונות; 2) מ. שייקביץ, הוראות מעשיות לחסכון ולהחזקת כספים; 3) הנ״ל, מהי קופה למלווה וחסכון; 4) י. מילשטיין, 10 סימנים לקופת מלווה וחסכון; 5) עלון — מה צריך לדעת חבר בקופה למלווה וחסכון: 18—6) עלונים מצוירים, בנושאים שונים, ביחס לחסכונות, וטבלאות לתשלומים חדשיים ושבועיים; 19) כרזה מצוירת; 20) כרזות בצורת שעון מצויר המכיל טבלאות לכל סוגי התשלומים לחשבון חסכון.

חוברתו של הלל׳ס והעלונים המצוירים הודפסו בעשרת אלפים עותקים כל אחד, ואילו יתר החומר בארבעת אלפים עותקים כל אחד. כן עובדו והודפסו תקנות לניהול המפעל, שנשלחו לכל הקופות. נשלחו גם הוראות בחוזרים מיוחדים ביחס לניהול המפעל, שנשלחו לכל הקופות. נשלחו גם הוראות בחוזרים מיוחדים ביחס לניהול וארגון הפעולות. בקריאה מיוחדת פנו למוסדות המנהלים של הקופות, תוך הדגשת חשיבותו של המפעל לחוסכים ולקופות. הם נתבעו לעבודה אינטנסיבית לתעמולה ולהסברה, לשם הרחבת חוג החוסכים. נקבעו גם שיטה ומועדים לחלוקת החומר שהומצא לקופות. הנהלותיהן נדרשו להמציא לברית דו״חים שבועיים על מספר החוסכים שנרשמו וסכומי החסכונות.

למשך החגים נקראו אסיפות כלליות של כל חברי הקופות בביסאראביה, כדי להסביר לציבור כולו את מטרת התנועה הקואופראטיבית, משימותיה, תפקידיה ופעולותיה. בסדר יומן נכללו 6 הסעיפים הבאים:

1) מהי קופת מלווה וחסכון ומה הם תפקידיה כמוסד קואופראטיבי?
2) מהותה של ברית הקואופראציה היהודית בביסאראביה ותפקידיה.
3) פעולותיהן של הברית והקופות.
4) קריאת החוברת ״זכרונות״ לש. הלל׳ס.
5) קופת חסכון מהי?
6) איך עליך לדאוג לעצמך ולילדיך?

באסיפות השתתפו ב״כ הברית וה״ג׳וינט״, שאחרי האסיפות קיימו ישיבות עם המועצות וההנהלות של הקופות. כונסו גם התיעצויות עם קבוצות חברים מסוימות למטרות תעמולה והסברה.

בתקופה הראשונה של הפעולות השתתפו ב״כ הברית ב־17 אסיפות כלליות של הקופות; 6 התיעצויות ו־25 ישיבות של המוסדות המנהלים.

במרוצת הזמן נכללה התעמולה וההסברה לחסכון בסעיף מיוחד באסיפות הכלליות הרגילות של הקופות. בשנת 1923 הוצא חומר דפוס כדלקמן:

1) חוברת "מתכוננים"; 2) חוברת מאת א. רבינוביץ, "מקיץ לחורף"; 3) חוברת מאת ש. הלל׳ס, "אייזיק צודק"; 4) ידיעות סטאטיסטיות על התפתחות מפעל החסכון במחצית השנה הראשונה.

(כל הנתונים ביחס למפעל החסכון מקורם בהרצאת י. מילשטיין, ב"כ ה"ג׳וינט").

במשך הזמן השתלב ענף החסכון באורח טבעי במסכת פעולותיהן של הקופות. הירחון הקואופרטיבי "דאָס קאָאָפּעראַטיווע וואָרט" הקדיש להן מקום נרחב. הבעיה הובאה גם לדיון בכל האסיפות של הקופות והברית. ואכן, הושגו תוצאות חיוביות ביותר, חרף המשבר הכלכלי ששרר אז בביסאראביה. בסקירתנו על פעולות הקופות נדגים זאת במספרים.

נוסף על מפעל החסכון הקדישה הברית תשומת־לב מרובה למשיכת אמצעים כספיים מקומיים ע"י פיתוח והתרחבות, פקדונות מכל הסוגים, אם בעובר ושב, אם למועדים בלתי־קבועים ואם למועדים קבועים. התנהלה הסברה רחבה במטרה להחדיר בציבור הרחב אֵמון בקופות התנועה. נתקיים פיקוח מתמיד מצד הברית ונציגיה, לשם הבטחת מציאתם של כספים רזרביים ברשות הקופות, כדי שתוכלנה תמיד, וללא כל דחיה, להיענות לדרישת המפקידים, דבר העשוי לחזק את אֵמון הציבור בהן.

ביטוח חיים קואופראטיבי

בעיה זו עניינה ביותר את המוסדות המנהלים של הברית. באחת מאסיפותיה הכלליות הראשונות נבחרה ועדה מיוחדת, שאליה סופחו גם מומחים לביטוח קואופראטיבי. הושג גם חומר מתאים ממוסדות ביטוח קואופראטיביים מארצות אחרות באירופה. בשטח זה עיבדה הוועדה הצעות שונות, שהובאו לדיון באסיפת הברית ובאסיפות כלליות במקומות. אולם בגלל חילוקי הדעות בשאלה זו ובעיקר בגלל המשבר הכלכלי הקשה שפקד אז את ביסאראביה ויהודיה, הוחלט לא להנהיג ביטוח קואופראטיבי מרכזי; רק אותן קופות שסוגי ביטוח שונים כבר הונהגו בהן — תמשכנה בפעולותיהן אלו על אחריותן העצמית.

הלוואות כלליות

ארגון ענף ההלוואות בקופות נחשב בצדק כפעולתה העיקרית של הברית, שהרי אשראי מתאים וזול הוא כורח חיוני לחברים מעוטי האמצעים, שהם הרוב בין יהודי ביסאראביה.

בשנות המלחמה ומיד לאחריה כמעט שנהרס האשראי, שמטבעו הוא מבוסס בעיקרו על אֵמון מלא ובטווח רחוק. אולם בימי מלחמה ומהפכה מתערער האמון ביום המחר. גם לאחר שחולפת שעת החירום קשה להחזירו לקדמותו.

כנס הקואופראציה היהודית בקישינוב (1920?) אחרי מלחמת העולם הראשונה

עם שוך סערת המלחמה נעשו אמנם נסיונות מצד קופ״ח בודדות שנשארו לפליטה לחידוש פעולותיהן. אך באין די כסף למתן הלוואות בתנאים נוחים ובאין יד מרכזת, מנהלת ומפקחת — לא הושגו תוצאות רצויות.

מכאן ברור, שהופעת הברית כאיגוד מרכזי קואופראטיבי, מצויד בכספי ה״ג׳וינט״ למתן הלוואות, היתה כגשם ברכה אחרי שנות בצורת רבות וארוכות. ההלוואות חולקו מיד בין הקופות, אך לא היה בהן כדי לספק את כל הנצרכים. בהשתדלות הברית נתקבלו הלוואות נוספות מה״ג׳וינט״. בינתיים הספיקו הקופות למשוך גם כספים מקומיים. כתוצאה מאלה הלך והתרחב ענף ההלוואות.

ברם, כדי לנהל פעולות אלה ביעילות הדרושה מבחינה עסקית וברוח קואופראטיבית הדדית, הכרחי היה לכוונן לפי עקרונות מסוימים ובמסגרת שיטתית וקבועה. וזו היתה תעודתם העיקרית של מוסדות-הברית המנהליים, שהמשיכו בעקיבות לפקח על פעולות הקופות בשטח זה. הותקנו על ידם עקרונות וכללים, שהתבססו על החלטות האסיפות הכלליות של הברית. הללו נתקבלו אחרי כן באסיפות הכלליות של הקופות במקומות ונהיו במשך הזמן כחוקים שאין להרהר אחריהם. בין היתר נקבע הסכום המאכסימאלי של הלוואה לחבר, בהתאם לאפשרותה הכספית של הקופה ובהתחשב עם הסעיפים דלקמן:

1) לאשר הלוואה לכל חבר הזקוק לכך (ולא רק לחלק מהחברים) בסכום המכוון לניהול עסקו.
2) להתחשב עם יכולת האגודה לתת לחברים הלוואות ברציפות, ללא הפסקות.
3) להקפיד על כך, שהלוואות תינתנה אך ורק מן המקורות המיועדים למטרה זו. אין להגדילן באמצעות כספים הבאים מפקדונות ופעולות קומיסיון וגובינא.
4) יש לדאוג שסכום ההלוואה לא יהיה למעלה מהצורך בעסק החבר ולמעלה מיכלתו לעמוד בהתחיבותו.

בזמן הראשון, בהיות האמצעים הכספיים מוגבלים והדרישה רבה, היה הכרח לקבוע מאכסימום לסכום הלוואה, כדי שיוכלו להיענות לכל דורש וגם להבטיח את התפתחותו הנורמאלית של ענף זה. במרוצת הזמן, עם התרחבות מקורות הכספים באגודות, נקבע רק שמאכסימום ההלוואה יתאים למסגרתו של מוסד-אשראי זעיר.

נקבעו גם כמה עקרונות לענף ההלוואות, ששמירתם היא לטובת החברים והאגודות גם יחד, כגון: מתן הלוואות בתשלומים חדשיים בלבד. לכל חבר תינתן רק הלוואה אחת. רק לאחר גמר כל התשלומים יוכל לקבל הלוואה חדשה. ההלוואה ניתנת רק בערבות אחד או שניים מחברי הקופה, תוך הגבלת המאכסימום שלו יכול חבר לערוב. אולם קשה ממתן ההלוואה היה התפקיד לשמור על גבייתה. בראש וראשונה הכרחי היה לשרש מלבות הלווים את ההרגשה, כאילו אפשר לזלזל בדיוק פרעונן של ההלוואות שניתנו מכספי ה״ג׳וינט״. צריך היה להעמידם על ההבדל המהותי בין האופי הסוציאלי והפילאנטרופי של פעולות ה״ג׳וינט״ ובין פעולות האשראי; להחדיר בהם את ההכרה על אחריות הברית, האגודות והחברים לכל כספי ההלוואות.

כדי לקיים עקרונות אלה הכרחי היה במרוצת הזמן להטיל קנסות וענשים על המפגרים בתשלומיהם. מעשה זה היה קשה ביותר, שכן המוסדות המנהלים של הקופות היו נבחרים על-ידי ידידים וחברים. לכן נחוץ היה בשטח זה להסתייע בסמכותו של מרכז הברית ובשמו לקיים משמעת חמורה. כדי לתת לענין זה יתר תוקף הגישה הנהלת הברית לאסיפתה הכללית תקנון מיוחד להסדרת פעולות אלה בין האגודות. האסיפה הכללית של הברית סמכה ידה על כל התקנות האלה וחייבה את כל האגודות לשמור עליהן בקפדנות. מחלקת הביקורת של הברית עקבה אחר׳ ביצוען בכל אגודה.

המצוקה הכלכלית בביסאראביה בשנות הרעב השפיעה לרוע על ענף ההלוואות. הפיגורים נתרבו והביאו לידי החמרת מצבן של האגודות. מטעם הברית נערכו כינוסים אזוריים, בהם נדונו האמצעים למאבק עם הפיגורים.

אחרי המלחמה, עם השתנות התנאים המשקיים הכלליים והסטרוקטורה הכלכלית, נתגלה חוסר הבסיס הכלכלי של רוב האוכלוסיה היהודית בביסאראביה. התנועה הקואופראטיבית היהודית, כארגון לבדי כלכלי וכספי של האוכלוסיה היהודית, שוב לא יכלה להסתפק במתן הלוואות. היא נתבעה לחזק את היסודות הכלכליים הקיימים של הציבור היהודי וליצור בשבילו מקורות כלכליים חדשים. בראש וראשונה — לבסס את השכבות הפרודוקטיביות של היהודים, ובו בזמן לפעול לפרודוקטיביזאציה של שכבות בלתי פרודוקטיביות.

שכבות פרודוקטיביות אלה — כגון חקלאים, בעלי מלאכה — היו פזורות במספרים קטנים בנקודות שונות. על כן העדיפו המוסדות המנהלים של הקואופראציה היהודית לא להקים למענן קואופראטיבים נפרדים אלא לפתוח לצרכיהן מדורים מיוחדים ליד האגודות הקיימות. נוסף על מתן האשראי יטפלו הללו ביצירת מפעלים ממשיים לטובת השכבות האלו.

פעולות למען החקלאים

החקלאות היהודית בביסאראביה — ימיה מאה שנה בערך. בראשית המאה הקודמת נוסדו כאן מושבות של יהודים שבאו מפודוליה ויתר הפלכים הסמוכים. ניתנו להם הרבה הנחות, כדי שיתרצו ויישבו את האדמות השוממות. האדמות עצמן ניתנו חינם לכל דורש. בכל זאת לא נהרו רבים אל האדמה ורק יהודים מעטים התישבו אז בביסאראביה. במרוצת הזמן נשתנה המצב. הקרקעות הפנויות צומצמו, הואיל והאוכלוסיה גדלה. מה שנשאר נתפס בינתיים לאט לאט על-ידי חקלאים בני אומות אחרות, כגון גרמנים, בולגרים. שוב לא ניתן להשיג קרקעות למתישבים יהודים. רק במקום אחד, ליד המושבה מארקולשט, ניתן עוד לקנות אדמות במחירים נוחים. ככל אנשי הסביבה התמסרו שם גם היהודים לחקלאות. אף אלה מהם שלא השיגו קרקעות ממשלתיות — חכרו שטחי אדמה מבעלי הקרקעות הגדולים וחלקית גם מהאיכרים. היו גם שעסקו בנטיעת טאבאק וכרמים, הם פנו לענפי חקלאות ממדרגה גבוהה יותר, שהאיכרים המולדאוויים לא היו מסוגלים לפתחם.

יק״א, החברה היהודית להתישבות, התעניינה בחקלאים היהודים שהיו בביסאראביה בשלהי המאה הקודמת. את פעולתה

בשטח זה התחילה בשנים 1899—1898. במרוצת הזמן נעשה פלך זה לאחת הנקודות החשובות לפעולותיה ברוסיה.

בשנת 1900 נטעה יק״א ליד העיר סורוקה משתלה לגפנים ועצי פרי שונים. לחקלאים היהודים ולא־יהודים היא סיפקה שתילים וחמרי־נטיעה ממדרגה ראשונה. משתלה זו התפרסמה גם מחוץ לגבולות ביסאראביה. עבדו בה האגרונומים המפור־סמים של יק״א: עקיבא אֶטינגר (שפעל אח״כ בארץ), י. נ. מירקין, י. מ. פריימן (שנספה באופן טראגי בידי הרומנים בזמן כיבוש ביסאראביה), א. ז. רבינוביץ (שנהרג ע״י הבולשביקים בעיר יקאטרינוסלאב) ואחרים. במיוחד יש לציין את פיתוח ענף הכרמים ע״י ״יק״א״ בערים סורוקה, בנדר, אורהיוב, רזינה, פטרובקה, טלנשט ועוד. יק״א גם סייעה הרבה לנוטעי הטא־באק (ע״י קופת מלווה וחסכון ברזינה, שחילקה הלוואות, על יסוד מישכון תוצרת הטאבאק, בסכום של מאה אלף רובל זהב רוסיים).

בתקופת המלחמה נפסקה עבודת יק״א בביסאראביה. לאחר שהוקמה בה ברית הקואופראציה היהודית עמדה בכל חריפותה הבעיה להגשת סיוע לחקלאים היהודים, שהגיעו אז ל־4—3 אלפים. באסיפת הברית שהתקיימה ב־14—12 באוקטובר 1920 הובעה משאלה להזמין לשם כך אגרונום. אבל ברשות הברית לא היו הסכומים הדרושים להעסקתו. נוסף לכך בוצעה אז בבי־סאראביה רפורמה אגרארית. כ־4000 יהודים קיבלו אז מהממ־שלה שטחי קרקעות בגבול 6—3 הקטאר לאיש. בדרך זו הגיע אז מספר החקלאים היהודים ל־7000 בערך, אף שבכללם היו גם כאלה שלא עיבדו בעצמם את אדמותיהם.

יצויין כאן, כי בזמן ביצוע הרפורמה האגרארית נוסדו ליד האגודות בערים המחוזיים ועדות משפטיות. הללו דאגו לכך, שהוועדות האגראריות לא יקפחו את זכויות החקלאים היהו־דיים. פעולה זו, שהוכתרה בהצלחה, מומנה ע״י ה״ג׳וינט״.

אך בקבלת שטחי אדמה לא סגי. צריך היה לדאוג לעיבודם. היתה סכנה שהאדמה תינטל מאלה שלא יעבדוה. בכיוון זה נד־רשה פעולה דחופה.

בראשית שנת 1922 נשלחה בקשה טלגראפית ל״ג׳וינט״ באמריקה על הקצבת סכום של עשרת אלפים דולר לרכישת זרעים לאדמות של היהודים. הלוואה זאת ניתנה. בהשתדלות הברית הגיע לביסאראביה בשנת 1923 מפקח יק״א, האגרונום י. נ. מירקין, שעבד כאן גם בשנים שלפני המלחמה. עובדה תכנית פעולה להגשת סיוע אגרונומי וקואופראטיבי והוקמה מחלקה מיוחדת בהשתתפות מומחים לענפי חקלאות שונים.

העבודה התנהלה בשני כיוונים:

1) עזרה והדרכה אגרונומית וארגון החקלאות ע״י אגרונו־מים מומחים. נוסף על ענפי החקלאות הקיימים התחילו להנהיג ענפי־קולטורה חדשים, כגון: ענפי הלול, הכוורת ותוצרת חלב. נוצרו מחוזות חדשים לענפי הכרם (ורטוז׳ן ורומאנובקה), שוקמו הכרמים שהוזנחו בשנות המלחמה, נוסדו 3 בתי חרושת לחמאה, ליד הקופות פטרובקה, אלכסנדרן ודומברובן. נוסדו גם מושבות חדשות: סרבשט (על האדמות שבאו מהרפורמה האגרארית), המושבה ״אונגר״ (על שם מנהל יק״א בפאריז ד״ר לואיס אונגר). כן שוקמה המושבה לובלין שנהרסה בשנות המלחמה.

2) הוענק אשראי מיוחד לרכישת זרעים, מכונות חקלאיות, שתילי גפנים, פרות, סוסים, לקניית וחכירת אדמות וכו׳. הלוו־אות אלה ניתנו לחקלאים לא בכסף מזומן, אלא בעיקר ע״י רכישת הדברים שלמענם נועדה ההלוואה.

הברית העניקה את ההלוואות לקופות, על אחריותן המלאה. עליהן הוטל לתת אשראי רק לאותן הפעולות שתוכננו ע״י האג־רונומים של יק״א. בעיית האחריות ההדדית, שסייעה לביסוס החקלאות, התעוררה לא פעם ע״י ב״כ הקופות באסיפות הכל־ליות של הברית, ובצדק. כי בשנות המשבר והרעב לא יכלו החקלאים לעמוד בהתחיבויותיהם. חברים רבים התנגדו לשאת באחריות לסכומים גדולים שניתנו למספר מצומצם של חברים. אולם בגלל החשיבות שייחסו לשכבות פרודוקטיביות אלה הוחלט להמשיך ולשאת באחריות הדדית מצד הברית והקופות להלוואות אלה.

פעולות מיוחדות לבעלי מלאכה

שניים בגדלם בין האלמנטים הפרודוקטיביים באוכלוסיה היהו־דית בביסאראביה — היו בעלי המלאכה, 25% ממספר החברים בקופות. בשטח זה הוקדשה תשומת לב מרובה מצד הברית, שהגישה סיוע ממשי לשכבות אלה. התברר שבע״מ היהודי סובל מכך, שאת החומר הגלמי ושאר האביזרים הדרושים למ־לאכתו הוא נאלץ לקנות בחנויות הקמעונים ובמחירים גבוהים. מחוסר אמצעים כספיים אין ביכלתו להכין את תוצרתו לקראת העונה. כן חסרים לו המכונות והמכשירים הדרושים. אין לו גם אפשרות לשיווק תוצרתו. הברית התלבטה בארגון העזרה לבעלי המלאכה, שהיתה מסובכת בהרבה מזו שניתנה לחקלאים; הן מחמת הגיוון הרב אצל הראשונים והן בגלל חסרון בעלי מקצוע מומחים לארגון הפעולות הללו.

נעשו נסיונות לארגון קבוצות מסוימות של בעלי מלאכה. 10 חברים, לפחות, יקבלו על אחריותם המלאה רכישת חמרי גלם וייתר האביזרים הנחוצים לעבודתם. אך נסיונות אלה לא הוכתרו בהצלחה.

כדי להכיר מקרוב את מצב בעלי המלאכה ולבוא לעזרתם, נערך ביניהם משאל ע״י הברית. כן נקרא כינוס מיוחד של בעלי מלאכה, נציגי הקופות, שהתקיים ב־13—12 בפברואר 1927 ובו השתתפו 57 נציגים מ־34 קופות. לכינוס זה הוגשו ע״י הב־
ובו השתתפו 57 נציגים מ־34 קופות. לכינוס זה הוגשו ע״י הב־

1) רכישת חמרי גלם.
2) שיווק התוצרת.
3) אשראי על יסוד משכונות.
4) קניית מכונות ומכשירים.

בכינוס הנ״ל נתקבלו החלטות אלה:

לארגן קניה מרוכזת ובממדים רחבים ע״י הברית; לארגן שיווק התוצרת; לתת הלוואות על יסוד משכונות; להקים ליד הברית מחלקה מיוחדת להדרכה והכוונה בעניני בעלי המלאכה; להקים ועדה מרכזית בעניני בעלי המלאכה ול־שתף בה ב״כ בעלי המלאכה וכן מומחים בשטח זה שיוז־מנו ע״י הברית.

מצד הברית נעשו הרבה נסיונות בארגון העזרה לבע"מ, אבל בגלל גורמים שונים לא הוכתרו פעולות אלו בהצלחה. הוחלט רק לארגן את בעלי המלאכה ול'הושיט סיוע במקומות. למטרה זו הוזמן בשנת 1930 מדריך מיוחד, שעבד במשך שנה אחת. אולם בגלל אותן סיבות שרמזנו עליהן למעלה נכשלה פעולה זו.

בשטח הדאגה לבע"מ פעלה הברית בשני כיוונים: קניית מכונות בממדים רחבים, כאלו שנועדו לצריכה המונית, על סמך הזמנות שנתקבלו מאת האגודות; קניית מכונות מיוחדות לבעלי מקצוע מועטים במספרם.

פעולות גביה

הגביה לא תפסה מקום חשוב בפעולות הקופות, ובעצם אין פעולה זו, לפי אופיה, שייכת למוסדות קואופראטיביים. לכן הוחלט לנהלה רק במקומות שאין בהם בנקים פרטיים. לשם כך עיבדה הברית תקנון מיוחד, הכולל שורה שלמה של עקרונות לאותה פעולה, והם: לא לקבל סחורות לגביה, הואיל ודבר זה כרוך בסיכון רב; את המיסמכים שנתקבלו לגביה אין להחזיק זמן רב אחרי מועדי הפרעון ואת הכספים שנגבו יש להעביר מיד לבעליהם. עקרונות אלה נשמרו בקפדנות על ידי הקופות.

ארגון המוסדות המנהלים של הקופות

תשומת לב רבה ניתנה מצד הברית לפעולות המוסדות הנבחרים של הקופות ואופן בחירתם. עד לפני שנים מספר היו המועצות, ההנהלות וועדות הביקורת נבחרות באסיפות הכלליות של האגודות. כדי למנוע את התפזרות החברים באסיפות, היו מעמידים את סעיף הבחירות כאחרון בסדר היום שלהן. אך מכיוון שתורו הגיע רק בשעה מאוחרת בלילה, היו רבים מהנוכחים מתפזרים לבתיהם ובבחירות השתתפו רק מעטים, ועל הרוב אינטרסנטים. על כן הותקנו תקנות מיוחדות לקיום הבחירות בקופות, שלפיהן היה הכרחי להגיש במועדים קבועים את רשימות המועמדים למוסדות המנהלים. בדרך זו שותפו בבחירות 50—60% מהחברים. הוקדשה גם דאגה רצינית למנגנוני הקופות. כדי ליצור בשבילם תנאים נאותים לעבודה תקינה, שיוכלו למלא כיאות את תפקידיהם, הוקמה ליד הברית קרן לעזרה הדדית של עובדי הקואופראציה. ההנהלות וגם העובדים הכניסו לקרן תשלומים חדשיים, בגבול 7% ממשכורתם, לשב ביטוח העובדים לעת זיקנה או במקרה של פיטורים. ליד קרן זו נוצרה עוד קרן מיוחדת למתן עזרה במקרי מחלות ומוות. כן הוקמה ועדת־בוררים פאריטטית, שמתפקידה להכריע בסכסוכים בין ההנהלות והעובדים.

קורסים קואופראטיביים

לעריכת קורסים כאלה, שמכבר הרגישו בנחיצותם, הגיעו רק בשנת 1929. בשל נסיונה הרב של הברית בביסאראביה הוטל עליה לארגן את הקורסים בשביל כל החבלים של רומניה הרחבה. לקורסים נודעה חשיבות מרובה בשביל צעירי התנועה בביסאראביה, ובעיקר בשביל הצעירים שביתר החבלים, כי בריגאט הישן נוסדה הקואופראציה רק בשנת 1925, ואילו בבוקובינה וטרנסילבניה עוד יותר מאוחר.

בטבלאות דלהלן אנו למדים על הקורסים לפרטיהם:

תכנית הקורסים

		מספר השעות	
1.	יסודות הקואופראציה	1	ג. מ. רויטמן
2.	תקומתו של הרעיון הקואופראטיבי	1	ג. מ. רויטמן
3.	צורות שונות של הקואופ׳	3	מ. ש. שאראנד
4.	המיוחד בקואופראציה היהודית	1	ג. מ. רויטמן
5.	הקואופראציה לאשראי, לפי רופאייזן ושולצה־דליטש		י. באראז
6.	היסודות הראשיים של הקואופ׳ והביטוח	1	ש. סוקולובסקי
7.	הקואופ׳ היהודית בביסאראביה	1	וו. געגזול
8.	הקואופ׳ היהודית בביסאראביה (1919—1920)	5	י. מילשטיין
9.	התחוקה הקואופ׳ ברומניה והחוק הקואופ׳ החדש	3	י. פאגיס
10.	הקואופ׳ היהודית בבוקובינה והרגאט הישן	2	מ. אוסוסקין
11.	הקואופ׳ היהודית בבוקובינה	1	מ. שווארץ
12.	הקואופ׳ בארצות שונות	1	מ. שאראנד
13.	הבעיות הממשיות בעבודתנו:		
	ענף ההלוואות	1	פ. זיסמן
	ענף הפקדונות	1	פ. זיסמן
	פעולות התיווך לבעלי מלאכה	1	מ. שאראנד
	אסיפות כלליות	1	י. פאגיס
	ויכוחים על מפעל החסכון	1	
	ויכוחים על האמצעים למניעת פיגורים בתשלומים להלוואות	1	
14.	חוק המסחר וחוק המסים	1	עו"ד ד. סגל
15.	ידיעות סטאטיסטיות	1	י. פאגיס
16.	הנה"ח וחישוב מסחרי	15	י. שפירא
	הנה"ח וחישוב מסחרי	14	מ. רוזן

מספר הקואופראטיבים ונציגיהם שהשתתפו בקורסים:

החבל	מס' הקופות	מס' הצירים שנשלחו	%	מספר הב"כ	%
ביסאראביה	41	36	89	49	56
רגאט	21	10	70	18	22
בוקובינה	11	8	73	10	12
טראנסילבניה	9	7	78	7	8
	84	67	80	84	100
שומעים חפשיים				3	
				87	

תפקידיהם של המשתתפים

	ביסאראביה	רגאט	בוקובינה	טרנסילבניה	ביחד
מנה"ח ועוזריהם	44	3	3	1	51
מנה"ח — מנהלים	—	8	1	1	10
קופאים — מנהלי מועצה	2	—	1	1	4
יו"ר וחברי מועצות	3	3	2	—	8
מנהלים	—	4	3	4	11
	49	18	10	7	84

מן הראוי לציין כי מבין 84 שומעי ההרצאות היו רק 8 מחברי המועצות, והיתר — כולם מהעובדים האחראיים בקופות. על ההתעניינות בהרצאות מעידה העובדה, כי עד היום האחרון של הכינוס השתתפו בכל הישיבות לא פחות מ־70 שומעים.

כינוסים אזוריים

בשנת 1930 כונסו מטעם הברית 4 כינוסים מחוזיים לדיון בבעיות החשובות שנתעוררו בעבודת הקופות וכן בהתקנת תקנות חדשות שיונהגו בכולן.

וזהו סדר היום של הכינוסים:

1. סקירה על הקואופראציה היהודית בביסאראביה.
2. דינים וחשבונות מהמקומות.
3. הרצאות על ענף ההלוואות.
4. " " הפקדונות וההסכונות.
5. " " ועדות הביקורת.
6. " " החוק הקואופראטיבי.
7. " " היחסים בין הקופות והברית.

הטבלה דלהלן משקפת את השתתפות ב"כ הקופות בכינוסים:

מקום הכינוס	מס' הקופות	מס' ב"כ	חברי מועצות	ועדות ביקורת	מנה"ח
קישינוב	9	30	29	5	5
רומאנובקה	10	24	11	7	6
בלץ	15	64	39	12	10
ליפקאן	7	29	10	6	4
	41	147	98	30	25

הכינוסים עוררו הד רב משום היותם דבר בעתו. מעבודה במספר קופות אחרי הכינוסים נוכחנו בהשפעה הרבה שהיתה לכינוסים אלה על הפעולה היום־יומית בכל מקום.

כינוסים אלה התקיימו גם בשנים 1931 ו־1934. היה להם אופי של התיעצויות עם פעילי הקואופראציה בביסאראביה ובאמצעותם נוצר קשר הדוק בין הברית והפעילים במקומות.

שיעורים בקואופראציה

בעבודת התרבות וההסברה של הברית כלול גם ארגון שיעורים בקואופראציה להמוני החברים. בשנת 1929 השתתפו ב"כ הברית ב־9 הרצאות פופולאריות ובשנת 1931 — 8. החברים במקומות הביעו משאלה לערוך הרצאות כאלה בשיטתיות ובתמידות, אבל בגלל המנגנון המצומצם בברית לא ניתן הדבר להגשמה.

הירחון "דאס קאאפעראטיווע ווארט"

ביולי 1925 התחיל ירחון זה להופיע כהוצאה קואופראטיבית פופולארית, תחילה ב־2000 עותקים, אבל בשנת 1930 כבר הופיע ב־7300 עותקים, כלומר: עותק אחד לארבעה חברי התנועה. לממדים כאלה עוד לא הגיע אף ירחון קואופראטיבי. יתר על כן, 6000 עותקים היו נשלחים בדואר ישר למנויים. בראשונה היה גודל הירחון 12—8 עמודים. באחרונה הוגדל ל־16 עמודים. משנה לשנה גדל מספר קוראיו.

פעולות הקופות למלווה וחסכון

מספר הקופות וחבריהן

כאמור למעלה שוקמו במשך 10 השנים 36 מתוך 37 הקופות שהתקיימו כאן לפני המלחמה. במשך הזמן הוקמו עוד 5 קופות ומספרן הכולל הגיע ל־41.

מספר החברים וגידולם, במשך 10 השנים

ל־31/12	מס' הקופות	מס' החברים	בממוצע לכל קופה
1921	25	24,380	976
1922	27	17,654	654
1923	28	21,129	755
1924	33	23,594	715
1925	34	24,293	715
1926	40	27,166	679
1927	40	28,877	722
1928	40	29,960	749
1929	41	30,667	748
1930	41	30,202	737

הירידה בשנת 1922 מתבארת בכך, שבשנת 1921 היו בכרטיסיות הרבה שמות של מתים או של חברים שעזבו את המקום. בשנת 1922, לאחר בדיקה, הועמד מספר החברים על בסיסו הריאלי.

המספר הכולל של החברים בכל הקופות הוקטן לעומת מספרם לפני המלחמה ב־25% בערך, וזאת מחמת צמצום האוכלוסיה היהודית, שכן רבים היגרו באותן שנים לחוץ לארץ או עברו למקומות אחרים במדינה. בעיקר הורגש הדבר בערים הגדולות. לדוגמה: בקופה הראשונה בקישינוב היה מספר החברים לסוף שנת 1914 — 5382 ול־1/1/1931 רק 2976. אותה תופעה קיימת גם בקופה השניה בקישינוב, בלץ וביתר הערים הגדולות.

אין בידנו סטאטיסטיקה מדויקת על האוכלוסיה היהודית בבי־סאראביה לסוף שנות המלחמה, אך לפי הנתונים הקיימים יש להעריך את מספרה לשלוש מאות אלף נפש. אם לחשוב לפי 5.9 נפש למשפחה, הגישו הקופות את שירותן למאה ושמונים אלף נפש בערך, שהן כמעט ⅔ מהאוכלוסיה היהודית בביסא־ראביה (ליתר דיוק: בערים הגדולות 50—60% ובעיירות הקטנות 90—95%).

ההרכב המקצועי של החברים ל־31/12/1930

המקצוע	מספר	באחוזים
חקלאים	3,643	12.0
בעלי מלאכה ותעשיה	7,387	24.4
בעלי עגלות ושואבי מים	20	3.3
פקידים ומקצועות חפשיים	3,722	12.3
חנוונים וסוחרים	12,865	42.0
מקצועות שונים	1,565	5.1
	30,202	100.0

המספרים מוכיחים כי הקופות בביסאראביה הקיפו מספר ניכר של השכבות הפרודוקטיביות.

הון עצמי של הקופות

א) הון מניות

לפי השנים גדל הון המניות, כדלקמן:

ל־31/12	מספר הקופות	סכום הון המניות ליי	סכום ההון לכל קופה ליי
1921	25	764.638	30.585
1922	27	1,518.965	93.295
1923	28	5,111.963	182.570
1924	33	7,539.742	228.477
1925	34	8,959.197	263.506
1926	40	11,190.008	279.975
1927	40	15,976.569	399.414
1928	40	20,278.102	506.592
1929	41	22,984.955	560.609
1930	41	24,194.039	590.098

גידול הון המניות תלוי במספר החברים ובגידול סכומי ההל־וואות, שכן המניות עומדות באופן פרופורציונאלי לסכום ההל־וואה. אך העיקר הוא בגידול המתמיד של הון המניות, ששימש אבן־פינה בבנין הקופה.

יש חשיבות גם למידת הגידול של הון המניה לכל חבר בנפרד, וזו משתקפת בטבלה הבאה.

ל־31 בדצמבר	מספר החברים	סכום הון המניות	הסכום הממוצע לכל חבר
1921	24.380	764.638	31
1922	17.654	2,518.965	143
1923	21.129	5,111.063	242
1924	23.594	7,539,742	320
1925	24.293	8,959.197	369
1926	27.166	11,199.008	412
1927	28.877	15,976.569	553
1928	29,960	20,278,102	677
1929	30,667	22,984,955	749
1930	30,202	24,194,039	801

הסכום הממוצע לכל חבר הולך, איפוא, וגדל משנה לשנה, אבל טרם הגיע לגודל המניה שמלפני המלחמה, ב־1.1.1914 — 15,5 רובל לכל חבר, כלומר: 7,8 דולר; וכיום — רק 4,8 דולר.

ב) הון־יסוד עצמי בקופות

לבעיה זו הקדשנו פרק מיוחד. הפעם רק נציין, כי הון־היסוד העצמי של הקופות הגיע ב־31.12.1930 לסך 19,187,911 ליי.

ג) הון רזרבי

הון זה הצטבר מתוך הרווחים בקופות (לפי התקנון האחרון יש להעביר לחשבונו לא פחות מ־20%) ומשום שהללו מצומ־צמים, לכן מצומצם גם ההון הרזרבי. ב־31.12.1930 הגיע לסך 19,187,911 ליי.

ד) קרנות מיוחדות

קרנות אלה נוצרו בחלקן לפי דרישת התקנון (10% מהרווח נטו לקרן לתרבות ו־10% העברה לאמורטיזאציה של האינ־וונטאר) ובחלקן לפי החלטות האסיפות הכלליות על יצירת קרן לחובות מסופקים. קרנות אלה מצטברות מרווחים או מתשלומים חד־פעמיים או מתשלומים שנתיים במשך כמה שנים. בגידולן השנתי הן משמשות מקור נוסף להון חוזר וגם מאפשרות להוריד את אחוז הריבית על ההלוואות.

הטבלה הבאה מראה את גידול הקרנות האלה ב־10 השנים:

ל־31/12	מס׳ הקופות	סכום ליי	ממוצע לכל קופה ליי
1923	—	1,808,181	—
1924	—	2,513,138	—
1925	29	3,483,990	120,138
1926	38	5,726,184	150,669
1927	40	8,451,005	212,275
1928	39	12,006,240	309,191
1929	40	15,487,557	387,189
1930	40	17,509,235	437,730

יש לציין כי הקרנות המיוחדות גדלו בהתמדה ול־31.12.1930 הגיעו לסכום ניכר למדי.

כנס נציגי הקואופראטיבים של צפון־ביסאראביה

פקדונות והסכונות

בד בבד עם השאיפה להגדלת ההון העצמי באה פעולת החסכונות ופקדונות, כדי ליצור מקור כספי מקומי להון חוזר לקופות. זרם הפקדונות קשור במדת האמון שהציבור רוחש למוסד. ואמנם, גידולם מוכיח על האמון ההולך ומשתרש בציבור לגבי המוסדות הקואופראטיביים. הפקדונות הושגו מיחידים, בסכומים שונים, אך בלי שלמפקידים תהיה זכות להתערב בניהול הקופות.

והרי טבלה על התפתחות הפקדונות בקופות, לפי השנים.

ל־31/12	מספר הקופות	סכום הפקדונות	בממוצע לכל קופה	% למאזן
1921	25	2,727,750	109,110	24.3
1922	27	4,801,761	177,843	17.6
1923	28	12,088,390	431,728	23.1
1924	33	20,575,663	623,505	28.1
1925	34	35,793,900	1,052,762	34.2
1926	40	48,215,543	1,205,388	34.3
1927	40	86,110,846	2,152,771	43.0
1928	40	110,886,732	2,772,268	44.5
1929	40	133,123,614	3,246,917	46.3
1930	41	146,500,327	3,573,179	47.5

מספרים אלה מעידים על עליית הפקדונות, הן בסכום האבסולוטי והן בממוצע לכל קופה. הם הגיעו ל־47.5% מן המאזן, כמעט החצי מההון החוזר של הקופות, אף שטרם השיגו את מצב הפקדונות מלפני המלחמה. אז — ב־1.1.14 — הגיעו ל־59.2% מהמאזן הכללי, והכספים מהמקורות המקומיים (הקרנות העצמיות יחד עם הפקדונות) ל־2/3 מהמאזן הכללי של הקופות.

במשך חמש השנים הראשונות ירדו באופן שיטתי סכומי הפקדונות ללא מועדים קבועים ועלו הפקדונות למועדים קבועים וכן כספי החסכונות. לסוף שנת 1926 ירדו הסכומים ללא זמנים קבועים ל־30.7% מהסכום הכללי, ואלה למועדים קבועים והחסכונות הגיעו ל־69.3% מהסכום הכללי של הפקדונות. מאז התמידה עלייתם של הסכומים האלה (במשך 4 שנים גדלו עד לפי ארבעה).

בסוף שנת 1930 היו סכומי הפקדונות: 30.8% ללא זמנים קבועים, ואילו לזמנים קבועים והחסכונות — 63.2% מהסכום הכללי של הפקדונות.

במשך למעלה מ־8 שנים נצברו, מתשלומים זעירים, למעלה מ־142 מיליון ליי ובמשך 5 שנים הוחזרו 68 מיליון ליי (48% מהסכום הכללי). צבירת חסכונות בממדים אלה היא הישג עצום לאוכלוסיה מעוטת האמצעים בביסאראביה. וזה גם איפשר לקופות להגדיל את הונן החוזר.

מן הטבלה הבאה אנו לומדים על מספר החוסכים וסכומי החסכון הממוצע לאיש. היא גם מעידה על שיטתיותו של המפעל.

ל־31/12	מס' החוסכים	סכום ליי	בממוצע לכל חוסך
1923	7,398	4,757,571	643
1924	10,718	11,663,751	1,088
1925	12,818	18,799,440	1,467
1926	15,511	27,903,090	1,799
1927	20,239	40,403,375	2,347
1928	21,828	65,301,305	2,992
1929	21,351	76,340,050	3,575
1930	20,682	74,749,263	3,613

החסכונות מקיפים 2/3 ממספר החברים בקופות.

הלוואות שניתנו לקופות

ההלוואות שהעניק ה"ג'וינט" לברית, שימשו, כאמור, יסוד לחידוש הפעולות בקופות, אחרי שנות המלחמה. במרוצת הזמן נתקבלו גם מיק"א כספים, במיוחד לשם הלוואות לצרכי החקלאים היהודים. הכספים נמסרו לברית, והיא העניקה הלוואות לקופות. מלבד שני המקורות הכספיים הנ"ל חולקו הלוואות לקופות מההון העצמי של הברית, שבא מפקדונות שהופקדו בברית וכן מהקרנות שהצטברו בברית בשנות פעילות התנועה.

והרי מספרים על ההלוואות שקיבלו הקופות מהברית לפי השנים:

ל־31/12	הסכום בליי	% ביחס למאזן
1921	6,053,293	53.8
1922	17,333,393	63.4
1923	30,286,326	57.8
1924	36,696,219	49.9
1925	37,481,665	45.5
1926	64,335,129	45.8
1927	73,291,227	36.6
1928	83,546,829	33.5
1929	89,545,072	31.1
1930	90,490,660	29.4

הלוואות ממוסדות אחרים מהוות 0,2% מהמאזן.

מהמספרים שהבאנו מתברר, כי האחוז הממוצע של ההלוואות הולך ויורד. בשנת 1922 היוו 63,4% מהמאזן הכללי של הקופות ובשנת 1930 ירדו עד ל־29,%. ואף־על־פי־כן יש לראות את ההלוואות כבסיס העיקרי בפעולותיהן של הקופות, הואיל והן ניתנו להן בתנאים נוחים, בריבית זולה ולזמנים ארוכים. הן גם שימשו ערובה ליציבותן הנורמאלית.

הלוואות

עתה נראה כמה חברים משרתות הקופות, מהו אופי האשראי הניתן להן ומה הם התנאים, זמני הפרעון, גובה הריבית וכו'. נעמוד קודם על מספר החברים המקבלים הלוואות מהקופות:

שנה	מספר החברים	מספר מקבלי הלוואות	האחוז ממספרם הכללי של החברים
1922	17,654	13,396	76.1
1923	21,129	18,242	86.4
1924	23,594	21,194	89.8
1925	24,203	22,560	92.8
1926	27,166	25,471	93.7
1927	28,877	27,327	94.6
1928	29,960	28,202	94.0
1929	30,667	29,272	25.0
1930	30,202	29,357	96.9

מכאן מתברר, כי אחוז מקבלי ההלוואות הולך וגדל משנה לשנה, בעוד שאחוז אפסי בלבד אינו משתמש בהן.

נעבור לפירוט הסכומים וההלוואות שהקופות חילקו לחברים וכן הסכום הממוצע של כל הלוואה.

מהטבלא הזאת אנו מקבלים את הנתונים דלהלן:

שנה	מספר ההלוואות שחולקו	סכום ההלוואות שחולקו	סכום ממוצע ליי
1921	7,854	9,606,190	1,233
1922	25,973	52,212,102	2,010
1923	42,790	133,909,102	3,129
1924	46,428	184,198,189	3,978
1925	44,238	192,822,632	4,359
1926	51,829	258,179,288	4,981
1927	54,116	417,621,623	7,717
1928	55,284	535,605,500	9,688
1929	58,104	530,813,245	9,818
1930	45,522	474,437,916	10,401

מן ההלוואות שחולקו ניתנו 88.3% בתנאי תשלומים חדשיים ו־11.7% — לפרעון חד־פעמי. אך מן הראוי להדגיש, כי ההל־וואות האחרונות ניתנו ברובן לחקלאים ולבעלי מלאכה, למט־רות מיוחדות, כגון: לחכירת אדמות, לקניית זרעים. הלוואות אלה ניתנו עד לאחר מכירת היבול ולבעלי מלאכה, לקניית חמרי גלם — עד סוף העונה. יוצא איפוא שהלוואות רגילות, בשיעור 95% לערך, ניתנו רק בתשלומים חדשיים.

לפי זמני הפרעון התחלקו ההלוואות כדלקמן: 78% עד 6 חדשים ו־20% למעלה מ־6 חדשים עד לשנה אחת, 2% ניתנו לזמנים ארוכים יותר, אלו ההלוואות המיוחדות לחקלאים ולבעלי מלאכה.

בטבלא הבאה נראה את חלוקת ההלוואות לחברים לפי שכבותיהם ומקצועותיהם:

שנה	למלאכה וחרושת	לחקלאים וכורמים	לסוחרים וחנוונים	לשונים %
		באחוזים		
1921	27.60	20.0	52.4	—
1922	25.8	11.6	53.1	9.5
1923	24.0	14.0	53.0	9.0
1924	23.9	10.7	56.5	8.9
1925	53.3	9.5	57.7	9.5
1926	23.1	11.6	54.9	10.4
1927	22.9	7.9	58.4	10.8
1928	21.8	8.4	57.8	12.0
1929	19.8	7.8	58.7	13.7
1930	18.8	7.6	58.3	15.3

תנאי חשוב בהלוואות הוא שיעור הריבית ששילם החבר. בזמן הראשון לשיקום הקופות, כשאמצעיהן היו מוגבלים מאוד ושיעור הריבית בבנקים פרטיים גבוה למדי — הוא הגיע בקופות עד כדי 24%, שכן הבנקים הפרטיים גבו אז 36%. אך לאחר שהחלה חלוקת הכספים ע״י הברית באה דרישה קטיגורית להוריד בהדרגה את אחוז הריבית. הקופות נענו לדרישה, כפי שמוכח בטבלה דלהלן:

ריבית	16%	15%	14%	13%	12%
מס' הקופות	12	9	10	7	3

זאת ועוד: בקופות אחדות הורידו את אחוז הריבית ב־4, 3, 2 נקודות לחברים שהצטיינו במידת חסכונותיהם.

הואיל וההלוואות ניתנו בתשלומים חדשיים, מן הענין לדעת את גובה הסכום בממוצע שנשאר בידי החבר:

ל־31/12	יתרת הלוואות בידי החברים	מס' חברים חייבים	בממוצע לחבר
1922	21,967,756	11,945	1,839
1923	44,608,359	15,741	2,834
1924	57,437,990	17,705	3,244
1925	74,763,513	19,540	3,826
1926	104,752,538	22,254	4,662
1927	152,202,899	22,938	6,640
1928	200,061,768	24,708	8,097
1929	221,456,284	25,551	8,667
1930	227,085,005	25,684	8,842

מהטבלא הזאת אנו למדים, כי לסוף שנת 1930 הגיע הסכום הכללי של ההלוואות ל־227 מיליון ליי בידי 25,684 חברים, מתוך 30,202 כלומר: 85% מהחברים המשתמשים בהלוואות. ממוצע ההלוואה בידי כל חבר עלה משנה לשנה והגיע בסוף 1930 לסך 8,842 ליי, ששיעורו 53 דולר, לעומת הממוצע בסך 46 דולר ב־1/1/1914.

מכלל ההלוואות 18% ניתנו לחקלאים ובעלי־מלאכה.

משנה לשנה הלך וגדל מספר החקלאים שהשתמשו באשראי מיוחד זה וכן ההלוואה הממוצעת לכל חבר. לסוף 1930 הסתייעו בו 71% מתוך 3,643 החברים החקלאים. אגב: הלוואות מיוח־דות אלו ניתנו רק לחקלאים שעיבדו בעצמם את אדמותיהם.

בנוגע להלוואות לבעלי מלאכה, הרי בהלוואות מיוחדות אלו השתמשו רק 10% מכלל החברים בע״מ, הואיל ומסיבות שונות, כאמור למעלה, לא ניתן להביא אותן פעולות לידי התרחבות נורמאלית.

בשנות 1930—1924 ניתנו הלוואות מיוחדות למטרות חקל־איות (לקניית אדמות, זרעים, סוסים, צאן, פרות, עגלות, למבנים וכו') בסך 72,925,816 ליי.

באותן השנים ניתנו הלוואות מיוחדות לבעלי מלאכה בסך 49,322,811 ליי.

בשנתיים האחרונות צומצמו ההלוואות לבע"מ, כי לא מילאו אחרי דרישות הברית לנהל את המפעלים לפי התקנונים. קבוצות ומקצועות שונים לא יכלו לעמוד נגד בתי החרושת לנעליים ומכונות, שפגעו במיוחד בסנדלרים ובפחחים.

פיגורים בתשלומי הלוואות

על המצב בענף ההלוואות ניתן ללמוד מסכומי הפיגורים בתשלומים. אם נוהגים בזהירות בזמן מתן ההלוואות ומקפידים על שימושן הראציונאלי מצד מקבליהן ועל גבייתן — אז מתבטאים הפיגורים באחוזים סבירים; ואם לא נוהגים כך — אז גדלים הפיגורים, דבר המביא מכמה בחינות נזק רב לקופות.

בשנים הראשונות 1924, 1923, 1922 היו הפיגורים קטנים יחסית, ואילו בשנות הבצורת והרעב 1926—1925 גדלו הפיגורים במידה ניכרת, בשנת 1927 חלה שוב ירידה בפיגורים, שהגיעו עד ל־2.9% מן הסכום הכללי של ההלוואות. אך עם החרפת המשבר בשנת 1930 הגיעו ל־8,83 מהסכום הכללי. ברור שאין זו תופעה משמחת כלל, אך בהתחשב עם המצב ששרר אז, ובהלת פשיטות הרגל בביסאראביה אפשר לחשוב מצב החובות בקופות כמשביע רצון.

אינוונטאר: נכסי דניידי ודלא ניידי

רכוש הקופות לסוף השנה עלה לסך 14,781,916 ליי, שהוא 4% מהמאזן הכללי של הקופות. הסכומים מתחלקים כדלקמן:

נכסי דלא ניידי	8,656,163 ליי
נכסי דניידי	4,617,916
מכונות חקלאיות להשאלה	1,507,837
בס"ה	14,781,916

נכסי דניידי בקופות הם הריהוט והציוד הדרושים. לקופה אחת — באיזמאיל — גם בית דפוס, שזמן מסוים היה הדפוס היחידי בעיר.

ונכסי דלא ניידי — בתים פרטיים, רכושן של 15 קופות. למספר קופות גם מבנים מיוחדים הדרושים לפעולותיהן המיוחדות, כגון: מחלבות, מבנים למכונות חקלאיות להשאלה לחברים, מחסנים לתבואות שמקבלים כמשכונות על הלוואות מיוחדות למטרה זו. מצד הברית היתה דרישה קטיגורית שלא להשקיע כספים מן ההון החוזר של הקופות לרכישת בתים לקופות, אלא אם כן ליצור קרנות מיוחדות למטרה זו. אולם הנטיה החזקה לרכישת בתים המריצה את החברים להיענות לה. למטרה זו נוצרו קרנות מיוחדות ב־35 קופות. היו, כמובן, קופות שהיו להן בתים משנים קודמות.

הנקודות למכונות חקלאיות להשאלה הוקמו כדי לאפשר את השימוש בהן לחברים שלא היה ביכלתם לרכוש את המכונות הדרושות לעבודתם, כגון מכונות לדיש, לקציר, לניפוי הזרעים, התבואות וכו'. נקודות כאלה התקיימו ב־19 קופות.

הלוואות אלה ניתנו לקופות ללא ריבית. את דמי השימוש היו מעבירים, לאחר ניכוי הוצאות התיקונים, לקרן להפחתת ערך המכונות. בחלק זה של הכספים נכללים גם הכינון והאינוונטאר של 3 בתי חרושת לעיבוד חמאה. ליד 4 קופות הקימו גם נקודות רביה בשביל הבהמות שבידי החברים.

רווחים והפסדים

התקציב נבנה, כראוי לאופי הקופות, לכיסוי ההוצאות ההכרחיות. אך לפעמים לא הצדיקו ההכנסות את התחזית, וכתוצאה מכך נגרמו הפסדים.

הרי הטבלא על הרווחים וההפסדים בקופות, לפי השנים.

השנה	מס' קופות	גמרו את שנת החשבון			
		בריווח		בהפסד	
		מס' קופות	%	מס' קופות	%
1922	27	16	59.3	11	46.7
1923	28	18	64.3	10	35.7
1924	33	20	60.6	13	39.4
1925	34	21	61.8	13	38.2
1926	40	25	62.5	15	37.5
1927	40	30	75.0	10	25.0
1928	40	31	77.5	9	22.5
1929	41	32	78.0	9	22.0

אחוז הקופות שגמרו בגרעונות הלך ופחת משנה לשנה. הווה אומר: הגרעונות הם הופעות מקריות. בדרך כלל נדרשו הקופות ע"י הברית לכסות את הגרעונות וליצור קרנות מיוחדות לכך באמצעות הרווחים.

הוצאות מינהליות

הוצאות אלה גדלו משנה לשנה בגלל התרחבות היקף הפעולות ועליית רמת החיים. במשך 10 השנים גדלו ההוצאות המינהליות פי ארבעה. אולם בד בבד עם עליה זו הלכה וירדה הריבית שהחבר שילם בעד ההלוואה שקיבל מהקופה.

ההוצאות על תיק ההלוואות הלכו וירדו מ־11.3% בשנת 1924 עד ל־7% בשנות 1930—1929.

קופה הדדית למקרי מוות

עם התרחבות הפעולות אחרי שנות המלחמה, חידשו את הענף הזה באותן הקופות שהתקיימו לפני המלחמה. למרות המשבר ששרר אז הסכימו החברים להעמיס על עצמם אותו עול, כדי לקיים את הביטוח הזה.

קרנות אלה, בהתאם לעקרונותיהן, נחלקות לשלוש קבוצות:

1) תשלומי החברים לפי מקרי המוות. מכספים אלה משלמת הקופה ליורשי הנפטר, דבר הנהוג ברוב הקופות.

2) תשלומי הביטוח למקרי מוות גדולים יותר לגבי חברים קשישים וסכום התמיכה למשפחת הנפטר קבועה מראש. כך נהוג בשתי קופות — באורהיוב הראשונה התשלום הוא מ־19 עד 21 ליי ובאורהיוב השניה — מ־18 עד 24 ליי.

3) תשלום שנתי קבוע לכל החברים וסכום קבוע למשפחת הנפטר. עיקרון זה נהוג בקופה באקרמאן. התשלום 200 ליי לשנה והתמיכה הקבועה — 10,000 ליי למשפחת הנפטר.

לפי שנות קיומן מתחלקות קרנות אלה הן כדלקמן: מלפני המלחמה 3 קופות; בשנים 1927—1923 חודשו ונוסדו 6 קופות; בשנת 1929 — 7 קופות; בשנת 1930 — קופה אחת. ביחד — 17 קופות.

והרי פעולותיהן בשנתיים האחרונות:

שנה	מס' קופות	מס' חברים	מס' תמיכות בשנה	סכום התמיכות	בממוצע למקרה מוות
1929	16	15,919	176	2,436.644	13,845
1930	17	16,233	178	2,609.928	14,662

מכאן אנו רואים, כי במשך שנתיים שולמו ל־354 משפחות סך 5,046,572 ליי.

ספריות וחדרי קריאה ליד הקופות

הקופות בביסאראביה שאפו לנהל פעולות תרבות בין האוכלוסיה היהודית. נשמר כאן העיקרון, שקרנות הקואופרציה חייבות לפעול במסגרתה ולא להוציאן מחוץ לתחומה. הקופות הקימו מוסדות תרבות כאלה, אשר בכוחן לנהלם בכוחות עצמיים. אם נביא בחשבון שברוב הנקודות בביסאראביה לא היו הכוחות הציבוריים שהיו מסוגלים להתמסר לפעולות אלה — טבעי איפוא שהקופות הטילו אותן על עצמן, בין השאר: ייסוד ספריות וחדרי קריאה.

בשנת 1930 התקיימו ספריות ליד 10 קופות, והן: קישינוב — הקופה הראשונה, נוסדה בשנת 1913; רומאנובקה — משנת 1927; ליאובה — 1928; טאטארבונאר; חוטין; אלכסנדרני; בייראמצ'י — 1929; בלץ; טארוטינא; ורזינא — 1930. בספריות אלה היו כשלושים אלף ספרים בשפות: עברית; יידיש, רוסית ורומנית. שווי הספרים האלה עלה לסך 1,976,684 ליי. בשנת 1930 נקנו ספרים נוספים בסך 440,366 ליי.

בארבע קופות הטילו תשלומי חובה על כל החברים להחזקת הספריות. בשתי קופות החזקתן היתה על חשבון התקציב הכללי של הקופה ובארבע מהן גבו תשלומים חדשיים מהקוראים. לסוף 1930 היו לספריות 3.888 קוראים.

בעשר השנים הראשונות, עם התחדשות הפעולות לאחר שנות המלחמה, התרחבה התנועה הקואופראטיבית ונהפכה לגורם עיקרי בציבור היהודים בביסאראביה בכל השטחים, וזאת למרות שנות המשבר והרעב ששררו אז בחבל־ארץ זה.

קואופראטיב החבתנים, 1930

התקופה הרביעית

משנת 1931 ואילך

פעולות הברית

המשבר הכלכלי החריף, ששרר בכל אירופה, תקף בשנת 1931 גם את רומניה. אבדן הערך של מוצרי החקלאות פגע חמורות בארץ זו, שהיא חקלאית ב־80%, ונתן את אותותיו גם בענפי כלכלה אחרים, כגון מסחר וחרושת, הקשורים בעקיפין עם החקלאות. כוח הקניה וכושר התשלומים של האוכלוסיה ירדו פל־אים. החיים הכלכליים בארץ כמעט שהגיעו להקפאה מוחלטת.

במחצית השניה של 1931 פשטו את הרגל 3 בנקים מהוותי־קים והגדולים ביותר בבוקארשט, והם: "באנקא ג׳ראלאָ א צאָריי רוֹמינשט"; בנק האחים ברקוביץ ובנק מאראמורש ובלאנק. בעקבותיהם פשטו את הרגל גם כמה בנקים ביתר ערי רומניה, לרבות קישינוב. (אחדים מאלה היו להם הרבה סני־פים בערי ביסאראביה). כתוצאה ממצב קשה זה — אף הבנקים שהמשיכו בקיומם צימצמו פעולותיהם באופן דראסטי וכמעט שהפסיקו את פעולות האשראי. צמצום זה מתבאר בכך, שרוב המפקידים הוציאו בבהלה את פקדונותיהם; מאידך גיסא נהרס לגמרי האֵמון ביכולת הלווים לעמוד בהתחייבויותיהם. נוסף לכך נפגע גם הצד היורידי של נותני ההלוואות, בקשר לחוקים שונים שחקקה הממשלה, כגון קונקורדאט, מוראטוריום. לבסוף הופיע החוק בצורתו האחרונה תחת השם "קוֹנברסיה", שפירושו היה: חובות החקלאות הועמדו על מחציתם ואת המחצית השניה ניתן לשלם במשך 17 שנה בריבית של 3% לשנה. החובות העירוניים (כולל חובות על נכסי דלא ניידי) הוקטנו ב־20% ואת 80% הנותרים ניתן לשלם במשך 10 שנים בריבית של 6% לשנה.

בחוק זה יכלו להשתמש גם לא־חקלאים, כגון אלה שהיו להם קשרי מסחר מסוימים עם חקלאיים, ואפילו בעקיפין. נקל להבין את מצוקת האשראי, שבאה בעקבותיהם של חוקים אלה.

ריאורגאניזאציה של הברית

במחצית הראשונה של שנת 1931 עוד נמשכו כתיקנן פעו־לותיהן הכספיות של הברית והקופות. עם זאת כבר נראו האותות הראשונים של המשבר המתקרב. מצד האוכלוסיה מורגש היה חוסר האמון לבנקים הפרטיים. כתוצאה מכך התחילה נהירה גדולה של פקדונות לקופות עד שאלה נאלצו להגבילם, שכן לא ניתן להפעילם, הואיל ולא היה רצוי להגדיל את האשראי לחברים, שיהיה למעלה מכושר תשלומיהם.

במחצית השניה של 1931, כתוצאת המשבר האמור, השתררה בהלה גדולה, שהתבטאה בדרישה להחזרת הפקדונות. דרישה מוגברת זו לא פסחה גם על הקופות. הברית מצדה לא חסכה מאמץ מעצמה והחזירה לקופות את כל הסכומים החפשיים שהללו הפקידו אצלה. נוסף לכך העניקה להן אשראי חירום. בהלוואה מיוחדת בסך 4 מיליון ליי, שקיבלה אז מה"פונדיישן", הצליחה לעמוד בפרץ ולהציל מפשיטת רגל את התנועה הקואו־פראטיבית בביסאראביה.

כתוצאה מהמצב הכללי הוחמר מאוד מצבה של הברית. תשלומיה ל"פונדיישן" נקבעו בכלל ל־4 שיעורים במשך השנה, והם: 15 במארס, 15 ביוני, 15 בספטמבר ו־15 בדצמבר. ב־15 בספטמבר 1931 עמד לפרעון סך 2,371,715 מיליון ליי וב־15 בדצמבר — 2,746,936 מיליון ליי. התבדו התקוות שהקופות תחזרנה לברית את ההלוואות המיוחדות שניתנו להן לכיסוי הפקדונות. קופות רבות גם לא יכלו לעמוד בהתחייבויותיהן הרגילות. באופן זה התקרבו פיגורי התשלומים של הקופות לסך 9 מיליון ליי. במאמצים גדולים שילמה הברית ל"פונ־דיישן" את התשלום מ־15 בספטמבר, בהשתמשה לכך בכספים שנועדו להחזרת פקדונות. את התשלום השני מ־15 בדצמבר שילמה הברית באיחור של חודש ימים. ואילו את התשלום ל־15 במארס שוב לא היה ביכלתה לשלם.

בינתיים הורגש בקופות דוחק רב באמצעים כספיים. הברית פנתה ל"פונדיישן" בבקשה לתת ארכה לכל החובות הקודמים ולאשר אמצעים כספיים חדשים לחידוש פעולתן של הקופות והגברתה. אך בעקבות המצב החדש שינה ה"פונדיישן" את עמדתו בבעיה זו. בקשת הברית לא נתקבלה. ה"פונדיישן" הודיע לה: הואיל ואין ביכלתה ליצור מקורות כספיים מקומיים למימון הקופות, אף לא לשאת בחובות הקופות — אין עליה להמשיך בניהול פעולות כספיות. לדעת "פונדיישן" על הברית להתרכז רק בשטח ההדרכה וההכוונה של הקופות, ואילו פעולותיהן הכספיות תנוהלנה להבא במישרין ע"י ה"פונדיישן". שינוי זה יוריד גם את אחוזי הריבית שעל הקופות לשלם בעד ההלוואות מה"פונדיישן".

בו בזמן התעוררה במלוא חריפותה גם בעיית החובות של החקלאים, אשר כאמור, לפי חוק־הקונברסיה שנתקבל, צריך היה להפחית מהם 50% ואת היתר לשלם במשך 17 שנה ברי־בית של 3% לשנה. חובות החקלאים לקופות הגיעו אז לסך 36 מיליון ליי. נתקבלו למטרה זו מיק"א ו"פונדיישן" רק 29 מיליון ליי, ואילו את 7 מיליון הנותרים השקיעה הברית מאמ־צעיה היא. כתוצאה מכך נוצר מצב רציני מאוד. לברית וגם לקופות לא היתה כל אפשרות לכסות את הסכומים האלה, ומצד שני, לא ניתן לגבות את החובות מהחברים. בתנאים אלה היתה התנועה הקואופראטיבית בביסאראביה צפויה להפסדים עצומים והיא נעמדה על סף התמוטטות מוחלטת.

במוסדות המנהלים של הברית נערך דיון על המצב. הוחלט לבקש מיק"א שהיא תשחרר את הברית מאחריותה לסוגי ההלוואות המיוחדות שניתנו בזמנם לחקלאים, להעביר לרשותם את תיק השטרות על הסכומים האלה ולהחזיר לברית את 7 מיליון הליי שהשקיעה מאמצעיה היא באותן הלוואות.

ההחלטה הנ"ל אושרה באסיפה הכללית של הברית, שנערכה בימים 20—17 ביולי 1932. היו בין עסקני הברית ששללו מראש את פעולותיה הכספיות, ונימוקם עמם: הברית מממנת את הקופות רק באמצעים שהיא מקבלת מהמוסדות הפינאנסיים המרכזיים, והרי הללו יכולים לממן אותן במישרין, דבר שהיה מוזיל בשבילן את ההלוואות. במצב זה דנה האסיפה הנ"ל ב־4 ישיבות. לאחר ויכוחים מרובים נתקבל הסיכום הבא:

האסיפה הכללית של ב"כ הקופות, שכונסו על־ידי הברית בימים הנ"ל, לאחר שימת־לב לתזכירים של הנהלת הברית

ושל נציג "פונדיישן" מר מילשטיין ואחרי הוויכוחים בבעיית השיקום של הברית, מכירה בחשיבותה ואקטואליותה של השאלה הזאת ומחליטה:

"להטיל על הנהלת הברית לנהל מו"מ עם המוסדות הכספיים; לעבד תכנית מפורטת תוך שניים-שלושה חדשים על הצורה והיסודות של האיחוד הקואופראטיבי בביסאראביה, בקשר עם הריאורגאניזאציה האפשרית; לברר את הפרטים הקשורים בהעברת האקטיב והפאסיב של הברית וכן את גורל הקרנות העצמיות של הקואופראציה בעתיד וכו' וכו'.

"לשלוח את התכנית הנ"ל לקופות במקומות לשם דיון ולכנס אח"כ אסיפה כללית יוצאת מן הכלל של ב"כ הקופות בברית ולקבל בנושאים אלה החלטה סופית.

"האסיפה מבקשת מהמוסדות להמשיך במתן הכספים הדרושים לברית ולקופות עד לקבלת ההחלטה הסופית וסידור הצד הפורמאלי הדרוש.

על סמך ההחלטות שנתקבלו באסיפה האחרונה, עיבדה הנהלת הברית הצעת תכנית לריאוגראניזאציה של המוסד, אשר תשמש בסיס לניהול המו"מ עם "פונדיישן" ויק"א.

בישיבתה של מועצת הברית הובאה לדיון ההצעה הנ"ל. בהסכמת ה"פונדיישן" הוחלט, שמשלחת הברית, בהרכב ה"ה נ. מ. רויטמן, י. אוסוסקין וי. פאגיס, יסעו לברלין לשם התיעצות משותפת עם הנהלת ה"פונדיישן".

משלחת הברית בהרכבה הנ"ל קיימה בחודש אוקטובר בברלין שורה של ישיבות עם הנהלת "פונדיישן" על דרכי הריאורגאניזאציה של הברית וכל הקשור בבעיה זו. התכנית שעובדה הכילה 3 הצעות:

1) על חיסול הפעולות הכספיות של הברית.
2) על היחסים ההדדיים של הברית עם ה"פונדיישן" להבא.
3) הצעת התקציב לביקורת והדרכה של הברית לשנת 1933.

הצעת התכנית הראשונה הכילה 10 סעיפים. בין השאר הגדירה את הדרך לחיסול כל סעיפי האקטיב והפאסיב של מאזן הברית. עם זאת קבעה: חוב הברית ל"פונדיישן" ויק"א בסך 57,508,000 ליי יכוסה ע"י השטרות של האגודות הנמצאים בתיק הברית; לברית יוחזר הסך שבעה ומחצית המיליון ליי שהיא השקיעה מאמצעיה היא בפעולות אלה, כהלוואות מיוחדות לאגודות. דבר זה יאפשר לברית להחזיר את כל הפקדונות שהיא חייבת לאגודות ולאחרים.

היחסים ההדדיים בין הברית וה"פונדיישן" נוסחו כדלקמן:
המוסד "פונדיישן" שואף לכך, שקשריו עם ברית הקואופראציה בביסאראביה יהודקו יותר. הברית מצדה שואפת לעבודה משותפת עם ה"פונדיישן".

לשם הגשמת שאיפתם של שני הצדדים לשיתוף פעולה, נקבע:

א) ה"פונדיישן" מממן רק אותן האגודות הקשורות בחברותן בברית והממלאות את כל התחיבויותיהן ודרישותיהן של שני המוסדות הנ"ל, הנובעות מתוך התקנות, ההוראות וכו' שהותקנו ע"י השניים.

ב) האגודות מגישות לברית את בקשותיהן להלוואות בשני עותקים. הראשונה מעבירה אחד מהם ללשכת המפקחים של ה"פונדיישן".

בקשות האגודות לאשראי נדונות בישיבות משותפות של הנהלת הברית ומפקחי ה"פונדיישן".

ג) הברית מנהלת את פעולותיה בקשר הדוק ובהסכם מלא עם ב"כ ה"פונדיישן", בהתאם לתכניות המותקנות מזמן לזמן ע"י שני הצדדים.

ד) תקציב הברית נערך בהסכמת ה"פונדיישן" וההוצאות יכוסו ע"י תשלומים מהקופות.

ה) לברית הרשות המלאה לדרוש מהקופות, בשם "פונדיישן", את החזרת האשראי שניתן להן, גם לפני שהגיע זמן הפרעון.

הברית וב"כ ה"פונדיישן" יערכו בזמן הקרוב ביותר מחקר מפורט באגודות, כדי לקבוע את כושר קיומן ולברר את האמצעים שיש לנקוט להבראתן ולהחזקתן. בו בזמן יש גם לחתור להקטנת גובה הריבית שהאגודות מקבלות מהחברים על האשראי הניתן להם.

תקציב הברית לשנת 1933 הועמד על סך 1,136,000 ליי. הוחלט עקרונית, שהעומס על האגודות לא יעלה יותר מאשר 30 ליי לכל חבר בקופה.

בימים 16—15 בנובמבר 1932 התקיימה אסיפה כללית, יוצאת מן הכלל, של הברית. זו אישרה את כל ההצעות והתכניות הנ"ל. מיום 1 בדצמבר 1932 הפסיקה הברית להתקיים כמרכז כספי ותיק החובות נמסר ל"פונדיישן" ויק"א. בהדרגה התחילה הברית להחזיר את הפקדונות ולחסל את יתר סעיפי המאזן שעוד נשארו ברשותה. הון היסוד העצמי שהיה מופקד בידי הברית הוחזר לקופות, ע"י הקטנת התחיבויותיהן מן ההלוואות שקיבלו.

וכך, בעזרת המוסדות הפינאנסיים העולמיים חוסל מאזן הברית, כמאה מיליון ליי, והתנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה החזיקה מעמד בשנות המשבר שפקדוה.

ברור: לאחר שהברית התקיימה במשך 12 שנים גם כמוסד פינאנסי של הקואופראציה — קשה היה לה מאוד להסתגל למצב החדש. אך היא השלימה עמו באין ברירה. אותו גורל פקד גם את יתר המרכזים הקואופראטיביים — יהודיים ולא־יהודיים — ברומניה ומחוצה לה, כגון פולין, ובאופן חלקי גם בליטא. בינתיים נתבדה החשש לירידת סמכותה של הברית, אם תשמש רק מרכז להדרכה וביקורת (ולא פינאנסי). מכאן ואילך המשיכה ביתר יעילות בפעולותיה. יתר על כן, לאחר שהשתחררה לגמרי מהדאגות הפינאנסיות שהעיקו עליה, מחמת המשבר, הצליחה לקיים תפקידה בהכוונת פעולותיהן של האגודות והדרכתן.

פעולות הדרכה וביקורת, הסברה ותרבות של הברית

במצב הקיים בביסאראביה, כפי שתואר לעיל, היה קשה מאוד לנהל את פעולות ההדרכה והביקורת בקופות של האגודה.

הפעולה הקואופראטיבית השוטפת התרכזה בעיקרה בארגון ההלוואות והפקדונות בקופות על בסיס איתן. באותו זמן החמירה אצלן ביותר בעיית התקציבים. הן היתה זו תקופת משבר, שבה נתערערו יסודות האשראי בכל הארץ.

לא פחות רצינית היתה הבעיה של ארגון ענף הפקדונות, כמקור יציב של כספים מקומיים לניהול פעולותיהן ההכרחיות של הקופות, ללא תלות בתנודות שמחוצה להן. אולם הקטנת תיק ההלוואות וגידול הפיגורים בפרעונן, וכן התחוקה להגבלת גובה הריבית על הלוואות — הכבידו ביותר על איזון התקציב.

פעולות ההלוואות

בשנת 1931 דאגה הברית:

1) להעמיד על בסיס איתן את מתן ההלוואות החדשות, תוך הקפדת־יתר על דיוק בתשלומים.

2) מאבק מתמיד נגד פיגורים בפרעון ההלוואות.

3) לחיסול יעיל של תיק ההלוואות הקודמות, תוך הקמת קרן לכיסויין.

4) להוציא מן הקופות את אלה שמצבם הכלכלי נהרס לגמרי ואשר חברותם מזיקה למוסד.

בשנת 1932 הונהגו בקופות התקנות שהותקנו ע״י הוועד המרכזי לקואופראציה היהודית ברומניה *, שקבעו נורמות יסודיות לכל ענפי הפעולות בקופות ובמיוחד בענף ההלוואות.

הברית, ״פונדיישן״ ויק״א ערכו בסוף 1932 מחקר מיוחד בכל הקופות בביסאראביה. נבדקה מחדש כל האקטיבה של הקופות, במיוחד בענף ההלוואות, נקבעה מהות הסכומים הריאליים ואת האי־ריאליים העבירו לחשבון הפסד. מראשית 1933 חילקו את תיק ההלוואות לשני חלקים נפרדים. באחד — ההלוואות שניתנו עד לסוף שנת 1932, שיש לחסלן לפי תכנית־הבראה מיוחדת שהותקנה למטרה זו; ובשני — ההלוואות החדשות מראשית 1933, שצריך היה לפתחן על יסודות חדשים. תכנית ההבראה נקבעה לשנתיים ובאחדות מהקופות — למשך שלוש שנים.

שנת 1933 היתה השנה הראשונה לפעולות ההבראה בקופות. אך הואיל והמצב הכלכלי לא שופר אלא עוד החמיר באותה שנה, לא הצדיקה תכנית ההבראה את מטרתה בשלמותה. ואף־על־פי־כן, הושגו במרבית הקופות תוצאות משביעות רצון, בשים לב למצב הכלכלי ששרר אז.

ענף הפקדונות

בענף הפקדונות נהגו לצמצם את אלה שהוכנסו ללא מועדים קבועים או לזמנים קצרים ולפתח בעיקר את מדור החסכונות. למטרה זו קבעה הברית את העקרונות הבאים:

* הוועד המרכזי לקואופראציה היהודית ברומניה נוסד בשנת 1929 בהתיעצות כל המרכזיים הקואופראטיביים היהודיים במדינה זו, יחד עם הנהלת ה״פונדיישן״. תפקידו: להתקין שיטות אחידות לניהול פעולות הקואופראציה היהודית בארץ זו, להתאמת פעולותיה ולהגיש לה עזרה בעבודתה השוטפת.
הוועד הורכב מ־11 חברים: 4 מביסאראביה, 3 מהרגאט הישן, 2 מבוקובינה ו־2 מטרנסילבניה.

א) פקדונות ללא מועדים קבועים מתקבלים רק מחברי הקופות וממשפחותיהם ולא למעלה מ־20,000 ליי ממפקיד אחד.

ב) נקבע סכום מאכסימאלי לפקדונות ללא מועדים קבועים ולמועדים קצרים.

ג) כל חבר המשתמש בהלוואה למעלה מ־3000 ליי חייב לפתוח לעצמו בקופה חשבון חסכון ולדייק בתשלומים.

עקרונות אלה הוכללו בתקנות שהוזכרו לעיל.

תקציבים

בהתאם למצב, הכרחי היה לצמצם את המנגנון בקופות וגם להקטין את המשכורות לאלה שנשארו בעבודה. גם לאחר שננקטו אמצעים אלה עוד הוסיפו אחדות מהקופות לסבול מגרעונות.

משום כך קבעה הברית, כי הקופות חייבות להגיש לה בראשית השנה את הצעות התקציב שלהן, לבדיקה ולאישור. כן נדרשו הקופות להגיש לה כל חצי שנה, ב־1 ביולי, את חשבון הרווח וההפסד של מחצית השנה שחלפה. בדרך זו היא תוכל לעקוב אחרי מצבן התקציבי ולנקוט בעוד מועד את האמצעים הדרושים למניעת גרעונותיהן או להקטנתם.

כינוסים מחוזיים

גם בשנת 1931, כמו בזו שלפניה, ערכה הברית 4 כינוסים מחוזיים של ב״כ הקופות, לפי התכנית דלהלן:

1) סקירה על הקואופראציה בביסאראביה.
2) דו״חים מהמקומות.
3) הרצאה על פעולות ההלוואות.
4) הרצאה על פעולות הפקדונות.
5) הרצאה על היחסים בין הקופות והברית.

מידת השתתפותם של ב״כ הקופות בכינוסים משתקפת בטבלא הבאה:

מקום הכינוס	מספר הקופות שהוזמנו	מספר הקופות שהשתתפו	מס׳ ב״כ	מהם: חברי מועצות	מהם: ועדות ביקורת	מהם: מנה״ח
אקרמאן	12	10	26	14	6	6
אורהיוב	9	8	33	19	6	8
בלץ	13	13	57	40	7	10
ליפקאן	7	6	16	9	3	4
	—	—	—	—	—	—
	41	37	132	82	22	28

מכאן מתברר, שקופות מעטות בלבד לא השתתפו בכינוסים הנ״ל, שתועלתם היתה מרובה.

בגלל הכנת תכנית ההבראה בקופות לא ערכה הברית כינוסים מחוזיים בשנת 1932. הם חודשו בשנת 1934.

מפעל הסתיו בשנת 1933

לפי הצעת ״פונדיישן״ החליטה הנהלת הברית לבצע בסתיו

1933 מפעל מיוחד, מוקדש לבעית ההלוואות, כדוגמת המפעל שבוצע בשנת 1922, שהוקדש לפעולת החסכונות.

הכנת מפעל הסתיו הוטל על הוועד המרכזי של הקואופראציה היהודית ברומניה. למטרה זו כינס התיעצות של מפקחי כל המרכזים מהקואופראציה היהודית במדינה. ביצוע המפעל, שתכניתו עובדה בהתיעצות הנ"ל, נקבע לשלושה חדשים: מאוקטובר עד 31 בדצמבר 1933. מטרותיו היו:

א) לפתח בציבור היהודי את ההתעניינות בקואופראציה היהודית, כתנועה לאומית המשמשת בשבילו משען כלכלי יחידי בתקופה חמורה זו; להסביר לציבור הרחב את חשיבות האשראי והחסכון וההכרח לשמור על קיומם של מוסדות עממיים אלה העומדים לשירותו באשראי.

ב) לעודד פעילות יתרה בין חברי המוסדות המינהליים של הקופות בשטח השתלמותם, לשם פיתוח ענפי ההלוואות והחסכונות בין החברים.

לביצוע המפעל הוכנה כמות גדולה של חומר-תעמולה מגוון — עתון ביידיש ורומנית, עלונים, כרזות וכו' — שנשלח למקומות בלווית הוראות מתאימות.

הרעיון לביצוע "מפעל הסתיו" נתקבל במקומות באהדה, אך לא בכולם הוקדשה לו הפעילות הדרושה. במקומות מספר נאלצו לבקר מפקחי הברית, אבל מטעמים שונים לא הועילו גם בכך להגשמת הפעולה. לכן בוצע המפעל רק ב־26 קופות, דבר שהתבטא בארגון 20 אסיפות פומביות ב־18 קופות; במקום אחד נערך משפט על הקואופראציה היהודית; ב־11 קופות נערכו 26 התיעצויות קבוצתיות. לאסיפות הפומביות נודע אופי תעמולתי מובהק. אך לא הסתפקו רק בנאומים על ענייני דיומא. היו גם קריאות ודקלומים של פליטונים ומשלים, בעלי תוכן קואופראטיבי; הוצגו מחזות ושרו גם שירים שתכנם התאים לאותו נושא. ברוב המקומות היתה השתתפות המונית באסיפות, מצד חברים ולא חברים כאחד.

אף שיבול הסתיו לא הצדיק את התקוות שתלו במפעל, הוא הביא בכל זאת תוצאות ממשיות לקופות. בתיק־ההלוואות הישן גדלה הגביה ב־30%—25, לרבות חלק מאלה שנחשבו כאבודות. למעלה מאלף בעלי חובות, שפיגרו בתשלומיהם במשך 9 החדשים הראשונים התחילו בפרעון חובותיהם. 1500 חוסכים חידשו תשלומיהם וההכנסה מן החסכונות גדלה ב־20%. מפעל ההסברה עורר הדים חיוביים במקומות שונים, שהודו בתועלתו והציעו להתמיד בו.

ההוצאה הפריודית של הברית "דאס קאאפעראטיווע ווארט"

נמשכה הוצאת כתב־העת הנ"ל ונעשו הרבה מאמצים לשיפור תכנו וצורתו. באוקטובר 1933 הופיע גליון המאה שלו. החל מפברואר 1933 צורף אליו מוסף בשפה הרומנית. בדרך זו נהפך לבטאון היחידי של הקואופראציה היהודית ברומניה. כל הפרסומים האחרים, שהופיעו קודם לכן בבוקובינה וברגאט, נפסקו.

הדרכה והוראות מהמרכז

מצבן הכללי של הקופות הצריך פיקוח מתמיד מצד המרכז. היה זה מחובתו לקבל אינפורמאציה רחבה על העבודה השוטפת ולכוונה לאפיקים הדרושים. שוב לא יכול להסתפק בקבלת מאזנים חדשיים והידיעות המצורפות אליהם. כדי שלעיניו תהיה תמונה שלמה נאלץ לתבוע מהקופות פרוטוקולים מישי־בות ההנהלות, המועצות, ועדות הביקורת; ידיעות מפורטות על חובותיהם של חברי המוסדות המנהלים ופקידי הקופות; אינפורמאציה דו־שבועית על מצבן הפינאנסי; דו"חות חד־שיים על פעולת ההבראה של ההלוואות הקודמות ועל מהלך התשלומים של ההלוואות החדשות; לבדוק ולעיין בהצעות לסגירת החשבונות של רווח והפסד לסוף השנה; הצעות התק־ציבים וכן החשבונות הזמניים של רווח והפסד ל־1 ביולי בכל שנה.

החומר שהתקבל שימש נושא לדיון בישיבותיה של הנהלת הברית. ברוב המקרים באה בעקבותיו חליפת מכתבים רחבה, נוסף על התכתובת הרגילה. באופן זה נוצר קשר מתמיד חי בין הקופות והמרכז.

אם נוסיף לכך את מספר החוזרים שנשלחו מדי שנה (בין 40 ל־60) והוראות מיוחדות ביחס לבעיות משפטיות, טכניות וכו' — נקבל תמונה נכונה על התרחבותן וחשיבותן של ההדרכה וההוראות מהמרכז. יחד עם ההדרכה במקומות הוא נהיה לגורם מרכזי בהנהלת הפעולות בקופות.

במקרים מסוימים נאלצה הברית לתבוע מקופות מספר לפטר עובדים בכירים ולהחליפם באחרים, לדרוש התפטרות כמה מן המוסדות המנהלים, אם בשלמותם או בחלקם. והללו, בהתחשב עם המשקל הרב של דרישת הברית, קיבלו עליהם את הדין.

דווקא בשנת 1933, שבה נהיתה הברית למרכז להדרכה ופיקוח בלבד, לא נרתעה הנהלתה והחליטה להפקיע קופה אחת (קיליה) מחברותה בברית, מכיוון שלא מילאה אחרי הוראותיה ודרישותיה. במשך 13 שנות קיומו של האיחוד הקואופראטיבי היה זה המקרה היחידי, שבו הוחלט על הוצאת קופה מתוך מסגרת הברית. החלטה זו עשתה רושם כביר בתחומי הקואופראציה היהודית. רק לאחר שהקופה מילאה אחרי כל דרישותיה של הברית (ב־1934) חודשה חברותה בה.

פעולות הקופות

בסוף 1931 התברר ההכרח לשחרר את הקופות מהיסודות המיותרים, ביחוד אלה שבעקבות המשבר החריף התרוששו לגמרי ולא היה ביכלתם לפרוע את הלוואותיהם. המצב הוחמר עוד יותר בשנת 1932, בהגיע המשבר החמרי לשיאו. מכאן נבע ההכרח לקבוע את ההפסדים שנגרמו ע"י המשבר, לברר את דברי הערך שנשארו במוסדות ולהתוות תכנית להנהלת הפעולות בהתאם לתנאים החדשים שנוצרו.

בשנתיים אלה בוטלה בקופות חברותם של עשרת אלפים איש. בשנת 1932 נערך בקופות המיבצע להבראת ענף ההלוו־אות. המסופקות שבהן חוסלו. המניות והחסכונות של החברים המוצאים נוכו מחובותיהם. היתרה הועברה להפסד, והיא הסתכמה ב־24 מיליון ליי. נוספו עליהם הפסדים בסך 3 מיליון ליי, לאחר ההערכה החדשה ביתר סעיפי האקטיבה של המא־זנים; הוצאות משפטיות, שינוי ערך האינוונטאר, מפרעות אבו־דות וכו'. יחד עם הגרעונות בתקציבים בשנות 1931 ו־1932

הצטברו הפסדים למעלה מ־30 מיליון ליי. סכומים אלה כוסו בחלקם מהקרנות הכלליות של הקופות — קרנות היסוד, עתודות וקרנות מיוחדות — ובחלקם מסכומים שהחברים הכניסו למטרה זו או מהקטנת מניותיהם, שהגיעו לסך 3,200,000 ליי.

בדרך זו כוסו, להוציא מקרים יוצאים מן הכלל, ההפסדים משנות המשבר עד לשנת 1933. בו בזמן עובדה תכנית לחיסול ההלוואות הקודמות ע״י הארכת תשלומיהן לשתיים־שלוש שנים. כן נפתח תיק להלוואות חדשות, לפי תקנון חדש.

כאמור, הונהגה מדיניות פינאנסית חדשה גם ביחס לפקדונות וחסכונות, דבר שהביא לירידה שיטתית בסכומי הפקדונות.

בעת ובעונה אחת דאגו לשקם את קרנות הקופות. מכסת התשלומים של החברים ע״ח המניות הוגדלה מ־3 עד ל־10% ובמרוצת הזמן עד ל־15% מסכום ההלוואה. כן הוחלט לכלול בתקציב השנתי 1% מן הסכום הכללי של ההלוואות לכיסוי ההפסדים של הלוואות מסופקות.

הודות לתנאים אלה חלה ירידה ניכרת בכל סעיפי האקטיב והפאסיב של הקופות. אך לעומת זאת הובטח ערכם הריאלי של הסכומים שנשארו. מן הראוי לציין, כי ירידת ערך המצרכים והסחורות הביאה לעליית ערך הכסף המקומי והזר בשיעור 25—30%. לכן עלה בהרבה ערכם הנומינאלי של הסכומים המוקטנים.

מספר הקופות

בשלוש השנים האחרונות לא חל שינוי כמותי בקופות ומספרן נשאר כקודם — 41. הסיבה לכך: מטעמים יורידיים לא ניתן לפתוח קופות חדשות.

מספר החברים בקופות בשלוש השנים האחרונות

בשלוש שנים אלה הוצאו, כאמור, הרבה חברים. לסוף 1930 היה מספר החברים בקופות 30,202 ב־1931 — 27,735, ב־1932 — 22,898 וב־1933 — 22,932.

כדאי לציין כי ב־1933, השנה הראשונה למיבצע הבראת הקופות, גדל מספר החברים שנכנסו, ואילו מספר החברים שהוצאו הוקטן ב־50% לגבי שנת 1932.

ההרכב המקצועי של החברים בקופות

להלן נביא את השוואת ההרכב המקצועי בסופי השנים 1930—33, המבליטה את השכבה הסוציאלית שעליה השפיע המשבר, וכתוצאה מכך הוקטנו מספר החברים שנמנו עמה.

ההנהלה והעובדים של ״קופת מלוה וחסכון״ בסורוקה

	31/12/1930 מס'	%	1931 מס'	%
חקלאים	3,643	12.0	1,873	9.0
בע"מ ותעשיה	7,387	24.4	4,850	23.2
שכירים, בעלי עגלות ושואבי מים	1,020	3.3	609	2.9
פקידים ומקצועות חפשיים	3,722	12.3	2,868	13.7
מסחר	12,865	42.9	9,741	46.6
מקצועות שונים	1,565	5.1	901	4.6
	30,202	100.0	20,932	100.0

המספרים מראים על ירידה בשלוש הקבוצות הראשונות: חקלאים, בע"מ, שכירים ועובדי הובלה, אשר מ־39,7% ירדו ל־35,1% מהמספר הכללי. יש עליה ב־1.4% אצל הפקידים והמקצועות החפשיים, עליה יותר ניכרת במסחר — 3,7% — וירידה מועטה במקצועות שונים — 0,5%.

בכלל נראה כי המשבר פגע בעיקר בשכבות העמלים. אולם גם אנשי המסחר ירדו ממדרגתם הקודמת והחלו נוהרים לקופות לשם השגת הלוואות.

קרנות עצמיות של הקופות

א) הון המניות

לפי השנים הון המניות הוא כדלקמן:

ל־31/12	מס' קופות	סכום המניות	בממוצע לקופה
1930	41	24,194,039	590,098
1931	41	22,947,350	559,691
1932	41	18,774,802	457,922
1933	41	15,901,562	387,843

הון המניות פחת ב־8,292,477 ליי — 34.3% — בשל הקטנת מספר החברים ב־30% ומעלה וגם משום שקופות אחדות כיסו את הפסדיהן בחלק מסכומי המניות של חבריהן, עד ל־50% מהמניה, שהצטרפו לסכום כולל של 2 מיליון ליי.

ב) הון יסוד עצמי

הרי תנועת ההון בשלוש השנים:

	נכנס	יצא	נשאר
ל־31/12 1930 נשאר			19,187,911
בשנת 1931	2,879,122		22,067,033
בשנת 1932	1,695,551	1,191,466	22,571,118
בשנת 1933	1,038,263	12,118,430	11,490,951
	5,612,936	13,309,896	11,490,951

הסכומים שהוצאו מחשבון זה, לפי הטבלא הנ"ל, מצטרפים מאלה הרשומים ב־30 קופות לכיסוי ההפסדים, מ־25% עד 100% מההון (100% רק ב־4 קופות). אחרי העברות אלה נשארו עוד 45% מההון היסוד העצמי והוא ממשיך לגדול בהדרגה, אמנם במידה מוקטנת ביחס לשנים הראשונות.

ג) קרן רזרבית

הקרן הרזרבית לא יכלה לעלות בשנים האחרונות. והרי הסכומים, לפי השנים:

ל־1930/31/12	1,242,175 ליי
" 1931	1,304,040
" 1932	1,041,542
" 1933	359,672

הקרן הוקטנה ב־3/4, כי השתמשו בה לכיסוי ההפסדים, במקומות שהיה הכרח בכך.

ד) קרנות מיוחדות

הקרנות האלה צומצמו עד למחציתם בגלל כיסוי הפסדים והעברת סכום לקרן לכיסוי חובות מסופקים, והן הסתכמו לסוף 1933 בסך 8,646,843 ל"י.

מחוץ לסכומים אלה נמצא עוד ב־32 קופות סכום של 7,392,307 ליי, שנועדו לכיסוי הלוואות מסופקות. הסכום הנ"ל נצבר מהקצבות תקציביות ומהעברות מחשבונות אחרים.

סיכום כל הקרנות העצמיות ומשקלן במאזן הכללי של הקופות

ביחס למאזן הכללי גדל אחוז הקרנות העצמיות עד ל־24,4% לעומת 20,2%, וזאת בגלל הורדת הסכום של המאזן הכללי. עובדה היא שהמניות והון היסוד הוקטנו ב־16 מיליון ליי. אמנם הקרנות המיוחדות לא הוקטנו, אבל הן נועדו ברובן לכיסוי סעיפים באקטיב שערכם ירד: הלוואות מסופקות ורכוש שערכו פחת.

פקדונות

עמדנו למעלה על המגמה לשינוי אופי הפקדונות בקופות. והרי טבלה המראה על הסכום הכללי של הפקדונות בשלוש השנים האחרונות.

31/12	מס' קופות	סכום הפקדונות	בממוצע לקופה	% למאזן
1930	41	146,500,327	3,579,179	47,5
1931	41	112,846,742	2,752,360	40,8
1932	41	75,302,274	1,836,641	33,8
1933	41	55,807,346	1,361,155	30,7

מן המספרים מתברר, כי הסכום הכללי ירד ב־60%, הופעה זו היא תוצאה מן השאיפה להשתחרר מפקדונות בלתי רצויים.

על שינוי בולט לטובה מעידה העובדה, כי אחוז הפקדונות ללא מועד קבוע ירד מ־36.8% ב־1930 ל־21% ב־1933 מהסכום הכללי של הפקדונות.

אשר להתפתחות סכומי החסכונות חשוב לנו לראות מהטבלא הבאה את תנועת הסכומים שנכנסו והוצאו בחשבון זה, כדלקמן:

שנה	נכנס	יצא
1930	26,559,109	28,149,902
1931	19,803,749	27,072,401
1932	12,496,372	31,731,934
1933	9,493,399	22,818,383

מספרים אלה מראים על ירידה גדולה בהכנסות. הסיבה לכך: הרעת מצבו החמרי של הציבור, שלא יכול לחסוך, וכן עליה ניכרת בהוצאות בגלל החזרת החסכונות הקודמים בסכומים גדולים.

מספר החוסכים ירד ב־35% וכן הממוצע לכל חוסך, דבר המסביר את ירידת הסכום הכללי של הפקדונות.

הלוואות הקופות במוסדות

סכומי ההלוואות של הקופות במוסדות נשארו כמעט במצבם הקודם. אולם הודות לירידת הסכום הכללי של מאזניהן עלה במידה ניכרת אחוזם היחסי לגבי מאזן הכללי של הקופות.

אם נביא בחשבון, כי ב־1932 — שנת חיסול הפעולות הפינאנסיות של הברית — כיסו הקופות סכום של 16,543,454 ליי, ע״י העברה מהון היסוד שלהן בברית, נשארה, איפוא, התחיבות הקופות בהלוואות בסך 74 מיליון ליי לעומת 76 מיליון ליי לאחר השינויים שחלו.

ההלוואות ל־1 ביאנואר 1934 מתחלקות כלהלן:

ל״פונדיישן״	38,183,764 ליי
ליק״א	32,741,986
לברית	5,008,623
בס״ה	75,934,373

אם נוריד מהסכום הכללי את החוב ליק״א, שכספו נועד להלוואות מיוחדות לחקלאים, נשאר סכום ההלוואות בסך 43 מיליון ליי. מחצית ההלוואות באה מה״פונדיישן״, וכאן אנו רואים את חשיבות תפקידה בשטח זה.

אמנם, הסכום הכללי של ההלוואות כמעט שלא השתנה. אף־על־פי־כן היתה תנועה בשטח זה. הקופות שילמו חובותיהן במועדים הקבועים ע״ח ההלוואות וקיבלו חדשות בהתאם לצורך.

הברית שילמה ל״פונדיישן״ ריבית בסך 3% וקיבלה מן הקופות 5%. אולם אחרי הריאורגאניזאציה קיבלו הקופות את ההלוואות במישרין מה״פונדיישן״ ב־3%. ואשר להלוואות מיק״א — באו לידי הסכם עם כל קופה בנפרד, לפי מצבה בעקבות חוק הקונברסיה.

הלוואות הקופות לחברים

הענף הנ״ל, שהיה העיקרי בפעולות הקופות, סבל כמובן רבות וגדולה היתה ירידתו בשלוש השנים של תמורות כלכליות. אולם, בלי לשים לב לשיעור הירידה, חשוב לנו מאוד להתעכב על השרידים שנשארו ולחשיבות הקופות לגביהם, כי בהעדר כל אשראי בארץ עלתה חשיבות הקופות. בתנאי המצוקה היו הן היחידות שסייעו כמידת יכלתן לאוכלוסיה היהודית בארץ בהלוואות וביתר השירותים ההכרחיים לקיומה ולהתפתחותה.

מן המספרים דלהלן נעמוד על ממדי האשראי של הקופות ועל מספר החברים שהשתמשו בהלוואות.

שנה	מספר החברים	מספר מקבלי הלוואות	% לגבי מספר החברים
1930	30,667	29,357	96.3
1931	30,202	28,210	93.4
1932	27,735	24,025	86.7
1933	22,898	19,368	84.9

מכאן בולטת ירידה גדולה במספר החברים שהשתמשו בהלוואות. במקום 4% שלא השתמשו בהן קודם, הגיע עתה מספרם למעלה מ־15%. את מספר החברים — 19,368 — שהשתמשו בהלוואות בשנת 1933, יש לחלק לשני חלקים: 9,240 שקיבלו באותה שנה הלוואות חדשות ו־10,128 שנשארו חייבים לחשבון ההלוואות שקיבלו בשנת 1932 ובשנים קודמות. מתברר, איפוא, שרק 40% ממספר החברים קיבלו הלוואות חדשות, בעוד רבים מהם לא הצליחו לחסל את הלוואותיהם הקודמות ויתרם לא ביקשו הלוואות, באין להם סיכויים להשתמש בהן למטרות פרודוקטיביות ומחוסר הבטחון שיוכלו לעמוד בהתחיבויותיהם.

היקף ההלוואות

מספר ההלוואות שניתנו ב־1933 ירד פי שלושה לגבי 1930. הסכום הכללי ירד למעלה מפי שלושה והממוצע — רק ב־13%. בהשוואה לערך הכסף משתווה הערך הממוצע של ההלוואות בשנת 1933 לערכן בשנת 1930. יש להביא בחשבון, כי לאחרונה ניתנו הלוואות רק לשכבה שנודעה בכושר האשראי שלה. ראוי להדגיש את חשיבות הסכום שניתן בתורת הלוואות בשנת 1933 — כ־140 מיליון ליי. בסכום הכללי שהוצא לתכלית זו בשלוש השנים האחרונות מעטות מאוד ההלוואות המיוחדות שניתנו לחקלאים ובעלי מלאכה. החקלאות ירד ערכה ולא היה כל צורך בהשקעות חדשות. נוסף לכך, בגלל חוק הקונברסיה הקיים אי אפשר היה להעניק הלוואות חדשות לחקלאות. מכל מקום, הן ניתנו במידה זעומה, ואף זאת רק במקרים הכרחיים, כגון לנטיעת טבק — לעונה אחת. פעולת יק״א התרכזה בעיקר בשיקומן והרחבתן של שתי מושבות: סרבשט ואונגר שנהיו למושבות לדוגמה. את רוב האשראי לחקלאים — העניקה עתה יק״א במישרין ולא באמצעות הקופות (כי רק מעטות מהן הסכימו לקבל עליהן את אחריותן להלוואות מסוג זה), ועל כן אינו מופיע במאזניהן.

ההלוואות המיוחדות לבעלי מלאכה נפסקו לגמרי, בגלל ההפסדים המרובים שהיו כרוכים באלו הקודמות וכן מחוסר סיכויים לשימושן הפרודוקטיבי.

בשנת 1931 נתנו הקופות הלוואות מיוחדות לחקלאים בסך 6,861,000 ליי ולבעלי מלאכה בסך 7,249,000 ליי; בשנת 1932 פחות מכן; בשנת 1933 לא ניתנו כל הלוואות לבעלי מלאכה, בעוד לחקלאים ניתנו בסך 1,630,000 ליי. אותו סכום הוחזר ע״י החקלאים במשך השנה.

בהתאם לחוק משנת 1932 הועמדה הריבית להלוואות על 11%. אך בתנאים אלה יכלו קופות מועטות בלבד לכסות את הוצאותיהן התקציביות. לעומת זאת נאלצו ברובן לגבות סכומים מיוחדים בגובה של 3%—1 לשנה בשביל הקרן לכיסוי ההפסדים בתקציביהן.

הוצאות מינהליות

בניגוד לתקופה הקודמת, ירדו לאחרונה במידה ניכרת ההוצאות המינהליות.

התקציבים הוקטנו עד למעלה מ־50%. ההורדה נעשתה במשכורת למנגנון וגם בהוצאות הכלליות. ההפחתה בממוצע לחבר מגיעה כדי 30%.

ביחס לתיק ההלוואות — הוא תופס בתקציב 5,7%, לעומת 7% בשנת 1930. אולם יש לציין, כי סכום גדול מהתיק שייך להלוואות המיוחדות והמפוקפקות ובחלקו — להלוואות הקודמות שאינן נחשבות כסעיפי הכנסה בתקציב. אם נביא בחשבון רק את תיק ההלוואות הרגילות — נגיע ל־8,4%. סכומים אלה הם שהכבידו ביותר והביאו — למרות הקיצוצים בתקציב — לגרעונות ניכרים למדי.

קופה לעזרה הדדית למקרי מוות

פעולת הקופה לעזרה הדדית למקרי מוות, בשלוש השנים האחרונות, משתקפת בטבלא הבאה:

שנה	מספר קופות	מס' חברים בקופות	מס' תמיכות ששולמו	סכום תמיכות ששולמו	בממוצע לכל מקרה מוות
1930	17	16,233	178	2,000,928	14,662
1931	18	15,485	202	2,981,303	14,759
1932	19	15,729	172	2,170,919	12,156
1933	19	12,989	178	1,753,117	9,849

מהמספרים האלה אנו רואים, כי נוספו שתי קופות שטיפלו בעזרה הדדית למקרי מוות. אולם סכום התמיכה ששולמה לחבר ירד בשנה האחרונה, מחמת ההכרח להקטין את תשלומי החברים לקופות. מהחברים שלא דייקו בתשלומיהם הצטברו בשנים האחרונות פיגורים בסך 1,880,840 ליי. אמנם, היתה קרן רזרבית בסך 1,987,265 ליי, אך לרוע המזל לא נזקף ממנה כל סכום לזכות הקופות המפגרות.

ספריות ליד הקופות

בשלוש השנים האחרונות גדל מספר הספריות בשתיים והגיעו ל־12. בהן 40,153 ספרים, שהיו שווים לסוף 1933 סך 2,316,677 ליי.

בטרם נגיע לסיום סקירתנו זו מן הראוי לתת מקום לרשימת המוסדות המנהלים של הברית והרכבם. הללו עמדו בראשה במשך פרק־זמן ניכר ופעלו רבות לתקומתה, ביסוסה, קיומה והתפתחותה של התנועה הקואופראטיבית היהודית בביסאראביה. ואלו הם:

חברי המועצה:

(לפי א—ב)

י. אוסוסקין, יו"ר המועצה, קישינוב.
י. ברודסקי, אקרמאן.
א. היק, באַלץ.
ד"ר וואַסטרמן, באלץ.
ז. טוריאנסקי, רומאנובקה.
י. פאגיס, קישינוב.
ש. פוקס, סורוקה.
מ. ראוויטש, אורהיוב.
נ. מ. רויטמאן, קישינוב.
מ. שלאין, באַנדאַר.
י. שפירא, קישינוב.

חברי ההנהלה:

נ. מ. רויטמן, מנהל כללי.
י. פאגיס, מנהל.
ד. סולומונוב, חבר הנהלה.
מ. ראוויטש, חבר הנהלה.
י. שפירא, חבר הנהלה ומנה"ח ראשי.

ועדת הפיקוח והביקורת:

מ. גרשקוביץ, ראַזינא.
י. חיטרון, סורוקה.
י. ירוסלבסקי, אקרמאן.

מבקרים־מדריכים:

פ. זיסמן.
מ. שאראנד.

ב"כ "פונדיישן":

י. מילשטיין

ב"כ יק"א:

אגרונום טראכטמאן.
ש. מאגין.

רשימת הקופות המסונפות לברית הקואופרציה היהודית בביסאראביה ותאריכי ייסודן:

1.	קישינוב	1901, 4/11
2.	קאלאראש	1905, 5/12
3.	סורוקה	1906, 6/5
4.	באַנדאַר	" 7/5
5.	טארוטינה	" 1/6
6.	וואליא־לוי־וולאד	" 1/8
7.	אקרמאן	" 8/8
8.	אורהיוב, בעלי מלאכה	" 19/10
9.	רומאנובקה	" 20/10
10.	אורהיוב, הקופה השניה	" 15/11
11.	טאַלאַנאַשט	1907, 1/1
12.	יאַדיניץ	" 3/1 (1
		1924, 17/10
13.	באַלץ	1907, 12/1

.14	וורטוז'אַן	1907, 17/1	
.15	זגוריצה	1907, 8/3	1)
		1924, 1/10	
.16	ליאובו	1907, 30/4	
.17	דומברובאַן	1907, 10/7	
.18	קאאושאן	1907, 15/7	1)
		1926, 10/5	
.19	מארקולאָשט	1907, 17/7	
.20	בריצ'אַבו	1907, 25/7	
.21	בריצ'אַן	1907, 1/8	1)
		1924, 23/10	
.22	ליפקאן	1907, 1/8	1)
		1922, 13/10	
.23	סקוריאן	1908, 1/1	1)
		1926, 3/2	
.24	רזינה	1908, 2/1	
.25	קיליה	״ 24/2	
.26	בולגראַד	״ 1/4	
.27	חוטין	״ 15/4	
.28	אטאקי	״ 13/5	
.29	קאפראָשט	״ 8/7	
.30	נובוסליצה	״ 1/12	
.31	פאלאָשט	1909, 1/1	1)
		1926, 16/5	
.32	וואד־ראשקוב	1909, 2/1	1)
		1924, 1/7	
.33	קישינוב, הקופה השניה	1910, 6/3	
.34	איזמאיל	״ 2/4	
.35	האנצ'שט	״ 1/9	
.36	בייראמצ'ה	1915, 1/4	
.37	אלכסנדראן	1924, 20/1	
.38	פטרובקה	״ 29/4	
.39	רישקאן	1926, 26/1	
.40	טאטארבונאר	״ 10/4	
.41	אונגאַן	1929, 18/1	

1) הקופות המסומנות לעיל הפסיקו את פעולותיהן בשנות המלחמה וחידשו אותן אח"כ בתאריכים האמורים.

סיום

מהעובדות והמספרים שהבאנו על הקואופראציה היהודית בביסאראביה במשך קרוב לארבעים שנות קיומה, מתברר: בכל התקופה ההיא, מאז ייסודה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה והשואה שבאה בעקבותיה, עברו על הקואופראציה הליפות של נצחונות וכשלונות, מעלות ומורדות.

התקופה הראשונה לפעילותה, בשנים 1901—1914 עברה תחת שלטון הצאריזם ברוסיה. חרף המגבלות המדיניות, הרדיפות והגזירות הקשות, הצליחה שם הקואופראציה היהודית להתפתח, להכות שרשים ולהגיע להישגים ניכרים. אמנם, מלחמת העולם הראשונה הביאה אותה על סף הכליון. אולם הודות לכוחה החיוני ובעזרת הארגונים היהודיים הגדולים בעולם, כגון "ג'וינט" ויק"א, יצאה מן המשבר בשלום. באמצעות הקואופראציה הגישו ארגונים אלה תמיכה קונסטרוקטיבית לציבור היהודי בביסאראביה. בדרך זו התעודדה ושוקמה התנועה הקואופראטיבית וגם התאחדה במסגרת "ברית הקואופראציה היהודית בביסאראביה". זו האחרונה הקיפה את כל הקופות הקואופראטיביות היהודיות בפלך ונחשבה בצדק כארגון היחידי המרכזי של התנועה הקואופראטיבית בביסאראביה. פעולתה, שהתארגנה תחת הנהלת הברית, התבססה על עקרונות כלכליים בריאים. על סמך הנסיונות שהושגו, ובהתאם לתנאי הזמן, הונהגו בה שיטות חדשות. וכך התפתחה, התרחבה והתעמקה. במשך 10 שנים, למרות ההפרעות המשפטיות והתנאים הכלכליים הקשים, גדלו הקופות במקומות ופיתחו פעולה מסועפת. וכך עד שהגיע המשבר המשקי העולמי הגדול. בעקבותיו נגרם הרס כלכלי וחמרי לציבור היהודי בביסאראביה, וכתוצאה ממנו נפגעו ארגוניו הקואופראטיביים.

ה"ג'וינט" וה"פונדיישן", שבמשך כל השנים שיתפו פעולה עם התנועה הקואופראטיבית היהודית והושיטו לה סיוע חמרי ומוסרי, תמכו בה גם בשנות המשבר הקשות. בעזרתם נערך מיבצע ההבראה של התנועה במרכז ובמקומות, דבר שאיפשר את המשך הפעולות של התנועה בתנאים הקשים. לכן הוסיפה להחזיק מעמד, אף שרוב המוסדות הפינאנסיים, היהודיים והלא יהודיים בארץ, נאלצו אז להפסיק את פעולותיהם.

אמנם, בתקופת־משבר זו פחת מספר הקופות ב־15—10. אולם אלו הנותרות התאימו את פעולותיהן לתנאי הזמן החדש ומילאו את תפקידן באמנות.

המשבר בחקלאות וביתר ענפי הכלכלה הביא לחוק הקונברסיה ברומניה. בשנת 1934 נחקקו חוקים מיוחדים בשטח הפעולות של המוסדות הפינאנסיים בארץ. לאלה היה תוקף, גם לגבי הארגונים הקואופראטיביים היהודיים בביסאראביה. הם גרמו להגבלת חופש פעולתם וכן לשינויים מהותיים בצורתם ותכנם של מוסדותינו. אולם הודות למעמדם החברתי האיתן הצליחו להמשיך בפעולותיהם לתועלת הציבוריות היהודית ובהדרגה השיגו את תמיכתם של כל הגורמים המתאימים.

חוג השפעתה של הקואופראציה היהודית בביסאראביה הקיף לא רק את המישור המשקי־פינאנסי של הציבור היהודי אלא התרחב הרבה יותר. נוסף על פעולות התנועה שנסקרו לעיל, מן הראוי לציין גם את השפעתה הרחבה במישור החינוכי־החברתי של האוכלוסין היהודים. היא לימדה אותם הנהלה עצמית, ניהול חשבונות מסודרים ועריכת ביקורת בכל המוסדות הציבוריים שהתקיימו אז בעיירות; היא השרישה בקרבם את הרגשת השוויון לכל פרט, שיווי הזכויות להבעת דעות באסיפות, לבחור ולהיבחר ללא אפליה של מעמד סוציאלי וכו'; היא פיתחה את רעיון העבודה המשותפת, חסכון ומשמעת עסקית בעניני כספים, עקרונות שנעדר אז מקומם בציבור היהודי.

קופות המלווה והחסכון במקומות התנהלו ע"י מוסדות נבחרים קבועים, כגון האסיפות הכלליות של כל החברים, שבהן היו דעות וזכויות שוות לכל הנוכחים. הונהגו ביקורת ואישור הפעולות של המוסדות המנהלים של המוסד, אישור הדו"חות

והמאזנים השנתיים. על הקופות הוטלה החובה לניהול כל הפעולות לפי עקרונות, תקנות וכללים שהותקנו ואושרו ע״י ציבור החברים ומוסדות מרכזיים מתאימים. מהן נודעה השפעה גם על יתר המוסדות במקומות, שהתחילו להתנהג לפיהן.

הקופות הקואופראטיביות הוכיחו, כי בפעולות הכלכליות, סוציאליות וכו׳ אפשר להימנע מהשפעות פוליטיות. הן ריכזו סביבן את הכוחות הציבוריים הפעילים במקומות, ללא קשר להשתייכות מפלגתית והשקפות פוליטיות. עסקנים אלה מצאו בהן כר נרחב לפעילות ציבורית לטובת כלל החברים. דרכים אלו של השפעה והדרכה על הציבוריות היהודית, יש לזקוף לזכות התנועה הקואופראטיבית.

תנועה זו אצלה מרוחה על ייסודה, התפתחותה והתרחבותה של הקואופראציה היהודית גם ביתר החבלים של רומניה, כגון: ריגאט, בוקובינה וטראנסילבאניה. עד לסיפוח ביסאראביה לרומניה לא היה באותם חבלים כל סימן לקיום תנועה קואופראטיבית בין האוכלוסיה היהודית. היא התחילה להתפתח שם רק לאחר הסיפוח, ביזמת ה״פונדיישן״ והברית של התנועה בביסאראביה. בשנת 1925 נוסדו בנקים קואופראטיביים לאשראי זעיר לאוכלוסיה היהודית ברגאט, ואח״כ — ביתר החבלים ברומניה.

ארגונם והנהלתם של בנקים אלה הותאמו לדוגמאות ולעקרונות של הקופות בביסאראביה. אף מנהליהם הראשונים גויסו מבין העסקנים הקואופראטיביים בביסאראביה. הללו המשיכו גם אח״כ לנהל את הבנקים האלה במרכזים הגדולים, כגון בוקארשט, יאסי, בוטושאן, רומאן.

אף לשכת הפיקוח של ״פונדיישן״ באותם החבלים התנהלה ע״י קואופראטורים מביסאראביה. בטאון הברית בחבל זה — ״דאס קאאפעראטיווע ווארט״ — שימש מקור יחידי להדרכה ואינפורמאציה לבנקים הנ״ל. פרסום זה נחשב בצדק לבטאון היחידי של התנועה הקואופראטיבית היהודית ברחבי רומניה, אשר לאחרונה התקיימו שם כ־90 קואופראטיבים לאשראי זעיר ליהודי ריגאט, בוקובינה וטראנסילבאניה. אולם 41 הקופות שהתקיימו בביסאראביה עלו במשקלן, היקפן והשפעתן על כל הקואופראטיבים ביתר החבלים, והן הן שהיו עמוד השדרה של התנועה הקואופראטיבית ברומניה.

כך התפתחה והתבצרה התנועה המפוארת ורבת החשיבות של הקואופראציה היהודית בביסאראביה, שפעלה בשטחים הכלכליים, הסוציאליים, התרבותיים והציבוריים. עם פרוץ מלחמת העולם השניה, שהביאה בעקבותיה כליה על שליש מבני עמנו והשמידה כליל את היהדות המפוארת של מזרח אירופה, נכרתה גם יהדות ביסאראביה על כל ארגוניה ומוסדותיה והתנועה הקואופראטיבית בכללה.

חנוכת הבית של ״קופת מלוה וחסכון״ ברומאנובקה, 1927

חברה ותרבות

אפרים אויארבך

נוסח ביסאראביה

מ.ש. גשורי

חסידות בביסאראביה

מרדכי סליפוי

אגודת ישראל

אפרים דוידזון

פולקלור של ביסאראביה

י. בוטושנסקי

התיאטרון היהודי

אפרים אויארבך

נוסח ביסאראביה

א

בכוונה תחילה כיניתי את מסתי בשם "נוסח ביסאראביה" ולא "דמותה של יהדות ביסאראביה", הואיל ולשם העלאת עיקר מהותו של השבט הזה יהא במושג "דמות" כדי להוליך שולל. היהדות הביסאראבית היתה מרובת דמויות, כטבעו של כל קיבוץ אנושי. היה, היהודי הפשוט, בעל־המלאכה, ה"לאַ־צאַירניק", כלומר המסתופף בכפרים, ה"ברינדזאַר", דהיינו: מייצר גבינת הכבשים, וסוחר־הגשר, הסוכן הסובב־במקלו בבית־הנתיבות, בעל־העגלה, הכורם, בעל־האחוזה, הטבקאי, ואין צריך לומר שהיו גם היו יהודים למדנים וחסידים. כל משלח־יד הטביע חותמו המיוחד על יצור־האנוש, בידלו מן האחרים, עיצב דמותו. אלא שקיים היה נוסח ביסאראבי, שהפלה את כלל היהודים האלה אפילו מן היהודים הסמוכים שמעבר לדניסטר: בני פודוליה.

הנוסח הביסאראבי קיבל את צורתו בערבות, שהשתרעו חדגונית וססגונית כאחד; האדמה הדשנה כל־כך, כאילו נס־תפגה שמן; רקיע השמים, שאפילו ביום הבהיר ביותר היתה צפונה בו בשורת המטר השופע; הכבשים והטליים; זו הרח־בות של תנובת השדה; שפע הפירות למיניהם; שפע פרי הגפן והיין. ולא עוד אלא שביסאראביה היתה עתירת־גוונים גם כאוכלוסיה. אמנם, המולדאבאן הוא שהיווה את רוב מנינה של האוכלוסיה, אבל נחקקו שם עמוקות גם עקבותיו של התורכי ששלט בביסאראביה במשך דורות רבים. טאטארים היו כבני־בית בביסאראביה, צוענים שוטטו על־פני ערבותיה. עם תושבי הערים נמנו יוונים, ארמנים, נקלעו לשם גם בני אשכנז, שלא לדבר כלל על האוקראינים.

הרבגוניות האוכלוסית נתנה גם היא חלקה לעיצוב דמותה של יהדות ביסאראביה: מבודלת לעצמה מזה, ופתוחה בהרחבה כלפי העולם החיצוני מזה. רוויה משיפעת הטבע העשיר, מרושלת־מדובללת־המראה כדרך הדרום, אבל מרוסנת כדרך המסורה היהודית, שקויית תרבויות שונות־גוונים ארחות־חיים ולשונות, — עיצבה לה היהדות הביסאראבית נוסח ששב־טים אחרים לא ידעוהו ועוד פחות מכך הבינוהו. בפולקלור שלנו מתוארת כמעט כל סביבה שהיא על־דרך הצמצום החמור, כגון "מוחות־צלָמים" בשביל ליטאים "אנשי קירה" — לגליצ־אים. יהודים ביסאראבאים מופיעים בפולקלור כ"מאמאליגאים", סובאי־יין, זוללי אֲליות־כבשים ובשר־אווזים מעושן. ברם, כזה היה רק הנוסח החמרני של ביסאראביה, שהרי יש גם נוסח שכל־כולו רוחניות, פרי הנשמה, שאמנם קלט השפעה מזה הראשון, אלא בעצם היה טווי על טהרת המשי היהודי.

נוסח ביסאראביה משמעו: רחבות רוחנית, רכות של נשמה, פשטות אנושית. בפנים חשופים לשמש, לסופות החרפיות ול"רוחות־העירבול" הקיציות — כך היה מהלך היהודי הביסא־ראבי. פניו הגלויים הריהם לבו הגלוי, זה דק התחושה, מלא ההתרוננות. נוסח ביסאראביה פירושו: מיזוג החומר לתוך הרוחניות וריקום הרוח לתוך החמריות. היהודי הביסאראבי היה מזמר, אלא שהניגון הוואלאכי יצא ספוג אבלות יהודית: היהודי ייהד את זה הניגון, מזג לתוכו צלילים שיסודם אולי בשיריהם של הלוויים בזמן שבית־המקדש היה קיים... לתוך פרקי חזנות ברחבי העולם כולו חדר זה הזמר הוואלאכי, עם שדבר זה נהייה ובא לא מידי המולדאבאן, אלא מידי יהודים ביסאראביים. אל החזנות כבר הגיע זמר וואלאכי מיוהד. יהודים בביסאראביה היו מרקדים את ה־זוק" — מין מחול וואלאכי, או בולגארי. אלא שבעצם היה זה כבר מחול יהודי, מלא יראת־שמים יהודית, חן שבענויות והתלהבות שבהת־פשטות העצמיות.

היו בביסאראביה אביונים, אבל היהודי שקיים משק־בית צנוע, היתה בו מידה של בעל־צדקה, והאביונים לא באו עד כיכר לחם. המצווה שב"העמדת יהודי על רגליו" היתה במהותה יהודית, אבל היהודי הביסאראבי היה מקיים אותה בעיקר משום שחש בצערו של היורד מנכסיו. טוב־לב אנושי פעל כאן יותר מסתם רצון לקיים מצווה. באופי היהודי היתה רחבות־לב. לעני היה מעניק ביד רחבה. סמי מכאן מתן נדבה. היהודי הביסאראבי היה מצוין כמכניס־אורחים, ולא משום שהכנסת־אורחים היא מצווה יהודית מפורשת, אלא בעיקר משום שהיה רוחש אהבה לבריות; ההסבה של איש זר אצל שולחנו בשבתות נחשבה בעיניו כיום־טוב אנושי; הוא שמח בו, כאילו האורח הוא שגומל לו טובה בהיותו סמוך על שולחן־השבת שלו.

בפרקים הבאים אנסה לעצב דמויות של יהודים בביסאראביה, —וזאת לפי פרנסות ומלאכות שבידיהם. ברם, קו אחד מקשרם: האדמה. היהודי, בין שהיתה לו שייכות ישירה אל האדמה, בין שלא היתה לו שייכות של ממש אליה, — מבחינה נפשית היה מעורב עם הערבה, עם השדה, עם התבואה, היין, הטליים והכבשים. בימות החמה, כאשר נעצרו הגשמים, היה היהודי העירוני מתהלך כשראשו מופשל כלפי מעלה. היה צופה אחרי עב־ענן, מרחרח באפו באוויר, שמא ניתן לחוש ריחה של אותה לחות המנבאה את בוא המטר. היה מריח את בוא הגשם, הואיל ומקור־מחייתו היו האדמה, תבואת־השדה, היבול. ביסאראביה לא היתה לה תעשיה, ואילו אותו מעט־מזער שנתקיים בה, היה קשור באדמה ותנובתה. הטחנות הגדולות, כדוגמת אלו אשר לר' שמואל ליפסון בעירי, העסיקו מאות פועלים, ואילו — שוב: כשהאדמה לא נתנה יבולה, היו הטחנות עומדות מבוטלות. קיימים היו בתי־בד, אלא שאת השמן היו מפיקים מ"זרעים" — מיני גרגרים זערערים, שצבעם כחול ורוויים דשן; או מגרעיני החמניות. בשנת בצורת היתה תעשיית־השמן מצטמקת, שהרי חסרים היו הגרעינים לכבישת השמן.

כשהחמה יקדה ביותר ב״קודראת״, דהיינו בחבל־הכרמים, או שהגשמים ירדו בגודש, הרי שיבול העֲנָבִים היה זעום שנה זו שלא עלתה יפה היתה נותנת את אותותיה החזקים בפרנסותיהם של אחינו בני ישראל. והוא הדין לגבי הפירות, כגון תפוחים, אגסים, שזיפים. כן, שְׁזִיפִים, בדגש חזק, שהרי בהם העיקר: אזורים שלמים בביסאראביה היו מפיקים מענף זה את מחייתם. והרי אגוזים, שביסאראביה היתה מייצאה מהם אפילו לאשכנז!

והרי הכבשים והטליים, אשר לאמיתו של דבר לא היו אלא קאראקול וצמר. מיד לאחר הפסח החלו לעבור בסך מחנות טליים, לאלפיהם ולרבבותיהם, — דקים־מן־הדקים, מסולסלים, שרגליהם מתרוננות וגעייתם ילדותית־עליזה. ה״בשרים״ נחשבו כקליפת־השום: העיקר היה בעורות. במיליוניהם היו עוברים הללו דרך ידיים יהודיות. היו מייבשים אותם בשמש, מקרצפים ומנקים בבורסקי, מברים, ממיינים ומשלחים על פני הירידים. לאחר הפסח היו גם גוזזים את הצאן, ואת הגיזה היו אורזים במיני שקים אדירים, שהיו גודשים אותם עד־בלי־די, ומתפרים. גם הצמר היה משתלח לירידים, שברגיל היו מתקיימים ביארמילינץ ובבאלטה: שתיהן בפודוליה. כאשר האדמה היתה גומלת חסדה לאנוש — על אורח התנ״ך ממש — הרי שהיה שובע, היה הלב מלא תהילה לאלוהים ולאדם גם יחד, היה גם הצער מזדמר מתוכו...

בין היהודי לבין האיכר היתה קיימת מעין שותפות ביחסם אל האדמה. אמנם, האיכר הוא שהיה מעבד את האדמה, חורש, זורע, קוצר ודש, אבל היהודי הוא שהיה מביא את היבול לכל ארבע כנפות רוסיה, והיה מגיע גם אל מעבר לגבולות. היהודי היה משמש את האיכר בצרכיו, כגון פירזול הסוס, תיקון גלגל, התקנת ריתמה, ואין צריך לומר בהלבשה ובהנעלה. שותפות קבועה היתה זאת. היהודי היה מזדקק אל האיכר, וזה היה מזדקק ליהודי, ושניהם היו צריכים לגשמים בעתם, זריחת־חמה במועדה, וגם משב הרוחות בזמנו. הוֹ כן, גם לרוח נודעה השפעה על גורל העינינים בביסאראביה. בעונת הסתיו, עם תום דיש החיטים, השעורים, הדגן ושיבולת־השועל, צריך היה לִזְרוֹת ולהבר את הבר מן הקליפה, העשבים השוטים, והתבן. בהישוב רוח קלה, היו זורקים את התבואה במגרפות כלפי מעלה, הגרעינים הכבדים היו נופלים בסמוך אל המִזְרֶה, ואילו גבעולי הקש הקלים היו נישאים ברוח הלאה־מזה. היו יהודים מריחים את הגשם, מריחים את הרוח, תרים אחרי השמש, ויש שהיו מציצים לירח בפניו הבהירים־החיוורים כדי להשיג מה ילד יום המחרת.

ובימים שלאחר הפסח, כשאירע ונעצרו הגשמים, היתה מתקיימת שותפות בין היהודי לבין האיכר. האיכרים היו יוצ־אים עם ה״צלמים״, כשהכומר בראשם; אל השדות היו הולכים כדי להזות על פני האדמה החרבה מן ״המים הקדושים״ ולהת־פלל תוך כריעה והשתחוויה. בו ביום היו הולכים היהודים אל בית־הכנסת לאמירת תהילים ולתפילה על המטר. בחוצות היו מצלצלים פעמוני כנסיות, כמרים ממללים במלל, גויים ״מצטל־בים״, ואילו יהודים, להבדיל, אומרים תהילים, מהם גם שרויים בתענית. ספק הוא, אם אי־איפה במקום אחר, זולתי ביסא־ראביה, היו גויים ויהודים משתפים תפילה כמו אצלנו, ביום בו ביקשו על גשמים.

בטרם אעבור לשרטט דמויות של יהודים בכרכים, אקדיש כמה דברים להגדרת האופי של העיירה הביסאראבית, או, נכון יותר, של הערבה.

ב

את דמות העיירה עיצב בראש־וראשונה אורח־החיים היהודי אשר מחוץ לגבולות גיאוגראפיים. ההלכה והאגדה; השבת ויום־החג; האמונה בביאת הגואל והזון שיבת־ציון, — כל הקנינים הרוחניים היהודיים המושרשים האלה הם שעיצבו את העיירה מבחינה פיזית ונפשית כאחת. אלא שבעת־ובעונה־אחת הטביעו את חותמם המיוחד על העיירה גם גורמים חיצו־ניים: הסביבה, הטבע, אופי האיזור, משלח־היד המיוחד. אמנם, קיימים קווי־צביון המשותפים לעיירה הליטאית ולזו הפולנית, או האוקראינית. אבל קיימים בה בעיירה גם שרטוטי־אופי, שרק האיזור המסוים הוא שעיצבם. אורח־החיים היהודי נודעה לו השפעה מן הטבע, מן האוכלוסין שהיהודים חיו בתוכם, מן האדמה, היער, ואפילו מן הנהרות.

רזונה של אדמת ליטא גרם בהרבה לכך, שתהא העיירה הליטאית רוחשת יחס של ביטול אל החומר, ושתעדיף לעסוק בתורה רב־יתר, מאשר העיירה האוקראינית, או הביסאראבית. חומרת הטבע הליטאי גרמה למידת הקפדנות המציינת את הלמדנות הליטאית. חכמת הנסתר הפולנית גרמה לכך, שתהא בפולין פורחת החסידות. מידת הרחבות־האדיבות שבה מצוינים שדות אוקראינה ויערותיה פעלה רבות על כך, שראשיתה של תנועת החסידות תהא מתארעת במז׳יבוש דווקא, ושרבי נחמן מבראסלאב יתנשא לדרגת משוררה הגדול של החסידות בכללה. מכאן אנו נמצאים למדים, שהיהודים, אעפ״י שחיו, מבחינה רוחנית, בעולם מסויג, והדינים הם שהסדירו את חייהם, — נמצאים היו בכ״ז תחת השפעתה של הסביבה: הן של הטבע והן של האדם החי.

העיירה היהודית בביסאראביה היה לה אופי משל עצמה, ששונה היה אפילו מזה של עיירת אוקראינה הסמוכה. הדנ־ייסטר הוא שהפריד בין ביסאראביה לפודוליה, אבל מבחינת המזג, אורח־החיים ואפילו התכונה, הרי עסק לנו כאן עם שני סוגי־עיירות שונים לחלוטין זמ״ז, כאילו היה מרחק עצום משתרע ביניהם.

את העיירה בביסאראביה כינו בשם עֲרָבָה. היהודי שגר בה נתכנה בֶּן־הָעֲרָבָה. יהודים התגוררו גם בכפרים: הרי האריסים. אריס — משמעו, איפוא, איש־כפר, וסמי מכאן כל שייכות לקבלת נחלה מבעליה ה״פריץ״, או מיסבאה וכו׳, בחכירה. אשר לי — איני זוכר מקרים של יהודים אריסים. אולם ייתכן שהיהודים הראשונים בביסאראביה שלחו ידם גם באריסות — ונשתייר הכינוי לעולם־ועד. ציון העיירה כעֲרָבָה יסודו, בלי ספק, בערבותיה הרחבות של ביסאראביה; אבל גם לדבר זה יש רקע של התפתחות היסטורית: ההתישבות היהודית בביסאראביה, שתחילתה בשנת 1836, עדיין קיימת היתה בעת עקירתי מן הבית, ב־1912.

הערבה היתה מושבה יהודית, וכמעט שלא היו בה שאינם־בני־ברית. ניקח־נא, לדוגמה, ערבה כּלֶקסנדרֶאן, במרחק כדי י״ב פרסאות מן העיר הגדולה בארץ. רחוב אחד בעל רוחב

קיים היה בלקסנדראן זו, — כדי רחבם של שלושה רחובות בניו־יורק, הייתי אומר, — ולא כבוש. מדרכות — מאן דכר שמן. הבתים בשני העברים היו פעוטים, כמעט שלא ניכר קיומם בזה הרחב של הרחוב. הם היו עשויים זרדים — מעשה מיקלע. על גבי רקע זרדי זה הועלתה שיכבה עבה של חימר, ועל פניה של זו — מישטח של סיד, שעינו כחלחל־לבנבן. הגגות עשויים תבן. רק בזמני אני כבר הרשו לעצמם יהודים לכסות גגותיהם ברעפים, או פח.

בית ובית ואיצטבה — "פריזבא" — לו, שמעליה תלויה היתה תיתורת־הגג, שנסתמנו בה הקורות הכבדות. אבל בלקסנדראן היו גם כמה בתי־חומה, דהיינו בתי־לבינים, שהם גגות מצופי פח, חלונות גדולים וגזוזטראות. בבתי־החומה גרו בעלי־נחלאות עשירים, כגון, חיים בלאנק, לייבל גרינברג, אחיעזר קופרשטיין. "פוסיסור", בעל־נחלה, כלומר: אחד שידו השיגה לקחת בחכירה מאתיים־שלוש מאות "דיסיאטין" קרקע, והריהו מעבדן, נוסע לו העירה בכרכרה, מעשה "פריץ". אבל מעולם לא נשתהה מחוץ לסביבת היהודים בערבה. הוא עצמו היה איש־הערבה, חי את חייה, ולא עלה על דעתו לנטשה ולעקור העירה.

ר' לייבעלע שו"ב — ר' יהודה־לייב הירשפלד

לקסנדראן — לא היו בה עצים. יק"א שלחה פעם לשם אחד אגרונום ללמד את היהודים להוציא מן הארץ יבולים משובחים יותר. באגרונום היתה גם האמביציה לשפר את לקסנדראן כולה, להביאה בצאלי עצים. אבל עצים לא צמחו: עוד לא היה סיפק בידי השתילים הרכים להתלבלב כהלכה — וכבר אכלום העיזים. כי זאת למודעות: לקסנדראן היתה משופעת בעיזים. לעתות בלילה, כשהיית מהלך בחוצות לקסנדראן, היית רואה את האיצטבאות תפוסות כל־כולן עיזים. יש שעל איצטבה אחת מוטלות בהברותא שתיים־שלוש מהן: מצונפות, וזקניהן משורבבים לבין הגפיים הקידמיות. והרי קיימא לן, שאין עיזים רוחשות חיבה לאילנות. כלומר, רחוש ירחשו להם חיבה, אבל רק לשם כרסומם. אוהבות הן ביותר את קליפתם. ואילו עץ רך, לאחר שהעז מכרסמת קליפתו, הוא מתיבש והולך. האגרונום ניהל מאבק נחוש נגד העיזים, אך בסופו של דבר נכנע ללא־תנאי, ולקסנדראן נשמרה עומדת ערומה וחשופה, ללא עץ אחד, — ורק מאחריה השתרעו הערבות הרחק־הרחק, עד שהעין לא יכלה להשיג את אפס קצהן.

יהודי הערבה — מחייתו מן האדמה. היתה לו חלקת־קרקע משל עצמו, שהיה מעבדה במו־ידיו, ויש שהיה שולח ידו גם במיקח־ומימכר של תבואה. ענף פרנסה אחר לא היה בנמצא בערבה, פרט למלאכותיהם של שני החייטים, שלושת הסנדלרים וארבעת הנפחים בני המקום. החייטים והסנדלרים מחייתם באה להם מאנשי־הערבה וכן מן האיכרים שהיו באים אם לתפירת מלבוש או להטלאת מגפיים. הנפחים נחשבו יחסנים, הואיל ולהם היו מזדקקים לשם תיקון כלי־חרישה. פירזול סוס ואפילו להשחזת חרמש.

היהודי, שהיתה לו חלקת־שדה משל עצמו, או בחכירה, היה לעתים בקיץ יוצא לשם בעגלונת מתנודדת, שרתום אליה סוסון מפוטם, עצלני במקצת. את חלקת השדה היה מעבד בעזרת בת־זוגתו, ולפעמים של בניו. בערבה היו גם יהודים נוטעי "טיטין", דהיינו: טאבאק. עצם התהליך של גידול הטאבאק מורכב רב־יתר מזה של גידול הקמה. טרפי הטאבאק הריהם קאפריזיים ביותר, אציליים־עדינים, בחינת יחסנים גמורים. הם צריכים שמירה מעולה, ממש כילדים מפונקים: אם קר בחוץ, צינה חוטפתם והם מתחילים משתחפים; ואם שוררת חמימות יתירה, הריהם מתחרכים, וריח־ניחוחם מתקפה. אבל ליהודי־ערבה היו נטעי־טאבאק משובחים: מומחים לגונן על הטרפים מפני החום והקור, מפני מיני המקקים והעכבישים. מיד, כשהתחילו הטרפים מוריקים, היו הופכים על פני הנטעים תיבות של זכוכית, שכן רק בדרך זו תוסיף השמש לחממם. בלי שלקור תהיה בהם שליטה. כשהטרפים התחילו מזהיבים, היו כורתים אותם במידת הזהירות, חורזים אותם לאניצים ומשחילים על חוטים. לאחר־מכן היו תולים אותם על־חבל כדי שישתהו בשמש עד שיבשילו, ויהיה עינם כעין הפז המועם וריחם יתעדן. רק אז ידע היהודי, שאכן יש לו טאבאק ברשותו! —

יהודי הערבה היו, כאמור, מתהלכים מזמן־לזמן כשראשיהם מושפלים כלפי שמיא: או שעונת־הגשמים היא בעיצומה ועדיין השמים עומדים בעיצורם, והם תרו אחרי הגשם בריחרוח החוטם; או, להיפך, בימים משופעים בגשמים חיפשו אחרי השמש. שמש ומטר — באלה היו תלויים חייו של היהודי. עליהם מחייתו וכל אשר לו. כל עצמותיו תאמרנה: גם שמש וגם טל ומטר. כי על כן יש שעטו עיניו זוהר, ופעמים הועב מבטו.

כן היו בערבה יהודים בעלי מכלאות צאן. כמוהם כצאנם: זו השקקנות, המהוהרות, זה ההילוך הכבד; גם הזקנים היו אצלם מגודלים ומסובכים רב־יתר מאשר אצל

סתם יהודים. אין זאת כי מטבעם של זקנים הוא, באווירת המיכלאות, שברגיל היו משוכנות בריחוק ניכר מן הערבה, שיהיו צומחים ארוכים יותר, מדובללים יותר. גם מבט העין משתנה, הזרועות משתרגות, כענפים של אֵלָה עתיקת-יומין. הגבָּן, הוא ה"ברינדזאר" המפורסם, היה מבלה את פרק-הזמן שמאחרי הפסח ועד הרבה לאחר הסוכות, במחיצת המיכלאות, בין כבשים וטליים; אֵלם הכבשים דבק גם בו.

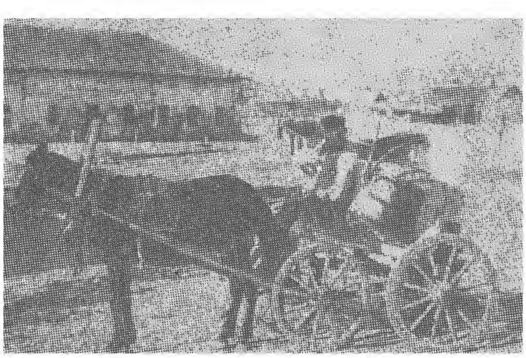
יהודים בערבה היו תמימי־דרך, ולא אדוקים דווקא. אורח חייהם, התערותם באדמה, נטעו בתוכם מידה של ישרות ושלמות אנושית. היו מקיימים מצוות, שומרים שבת ומועדים, אך לא נמנו עם המהדרין, שלא ללגום, חלילה, לגימה כל-שהיא ללא אמירת ברכה תחילה, או לגלות את הראש ביום לוהט, בשעת העבודה בשדה. החסידות היתה מרובת-שרשים בקהלם: הלא מהם ומהמונם צמחה תנועת החסידות; אבל חסידים של "רבי" לא היו, לא הסתופפו בחצרותיו, אף לא דרשו במופלא מהם. "את אלהים התהלכו", שֶׁכֵּן שָׁכַן כביכול במזגם! סמי מכאן אדיקות דווקא.

בעונת האביב, השכם בבוקר, לא נחפז היהודי, בטרם ייצא לעבודת השדה, אל בית-המדרש לתפילה בציבור: עמד בתפילת-יחיד בבית — ואף זאת לא בכוונה יתרה — חטף-אכל משהו, רתם עגלתו — ויסע. אפילו בעונת החורף, כש-השדות מוטלים תחת חיפוי השלג ומחממים את התבואה החרפית אשר בעמקיהם, לא היו מן המזדרזים לבתי-התפילה. גם מעונו החרפי של איש-הערבה היה הומה מרוב תכונה של עמל: דבר לא היה לו מן המוכן וחייב היה לעשות הכל במו-ידיו. אבל בין אנשי-הערבה היו גם "בקיאים באותיות הזעי-רות", שבעונת החורף היו מעיינים בספר. וכל כך — לא בגלל אדיקות או אינוס עפ"י יצר הידיעה־לשמה, אלא, בפשטות — לשם הנאה. ברם, כל-אימת שמן האורווה היה מגיע לאזנו קול דפיקה, היה איש-הערבה נוטש מניה-וביה את ספרו (זה הן לא יברח!) ונבהל אל מקום-המעשה כדי לעמוד על מקור הרעש. הן ייתכן שפרה היא שקרניה נתפסו שם לבין הקרשים, או שמא עז מן העזים היא שנתחשק לה להעפיל עד פיסגת הערימה של קלחי-התירס — ושוב אין היא יודעת כיצד לרדת משם...

אין להכחיש: היתה בו באיש-הערבה מידה של גסות, אלא שעלינו תחילה לדעת פירושה של מידה זו מהו. באם נצא, דרך משל, מן ההנחה שאחד גס הוא מי שאינו בחזקת צורבא-מרבנן, או-אז עלינו להודות מפורשות שאיש-הערבה היה גס-רוח. ברם, אם נדון את האדם לפי מעשיו והליכותיו, הרי שהיה איש-הערבה אציל שבאצילים. לא ניבל, חלילה, פיו וכן נזהר שלא להביא את הזולת לידי כעס, ושלא להלבין פניו. היה מכניס-אורחים, ולפי כוחו — גם בעל צדקה. מתחת לחיפוי של חזותו הגסה פעפעה חמימות של נשמה מעודנת, רגישה, אפילו סנטימנטאלית. רוחש היה יחס של רחמים אל בעל-החיים. לא היתה זו סתם רחמנות: אהוב אהב אותו. כל אימת שהיה מתנהל בעגלתו ברחבי הערבה, עם שרגש הבדידות לפת אותו, היה פותח בדיבור חשאי באזני הסוסון. כשהיה מסב לעתים בקיץ, בין-הערביים, על ה"פריזבא" כשלידו מוטלת, שרועה לכל אורך גווה, העז — היה נכנס עמדה בשיח-ושיג. בכלל היה מעדיף לשוחח עם אלה היצורים האילמים מאשר עם האדם הדובר. שהרי עם היצורים האילמים היה מתייחד בבדידותו; עמהם היה עמל ומתייגע; פעמים היו הללו מציצים לתוך עיניו, כאילו מתכוונים היו לנחש את החבוי בלבו...

הערבה, קרי: העיירה היהודית, שמסורה לה של עבודת אדמה, — היה לה אורח-חיים משל עצמה, על יסוד מנהגים שירשה מן המולדאבאן, כאמור, היו יהודים עורכים "ז'וק", דהיינו: מחול, בלשון הוואלאכי. המחולות הוואלאכיים הצטיינו במידה של תום-לב, וקצבם קצב הדוינה. היהודי היה מרקד את ה"זוק" בתמימות יהודית מיוחדת, אף שנעימתו היתה מולדאבאנית ונרכשה לו בערבה. וממחול למאכל: ברחבי ביסאראביה היתה המאמאליגה מעין אורח-חיים, ולא סתם מאכל. בערבה היתה זו בחינת מסורת: את המאמאליגה היו "עורכים", כשם שעורכים סדר-של-פסח, להבדיל. במשך הקיץ היה היהודי צובר את גבינת-הכבשים, היא ה"ברינדזה" הנו-דעת, לתוך פיטס. על גבי השיכבה העליונה הונחה חמאת-הכבשים ירקרקת-העין. את הפיטס היו מחזיקים במרתף, כדי לגונן עליו מפני קלקול. עם התעצמות הכפור היו החמאה-והגבינה נקפאות, ואז היו עורכים בבית את המאמאליגה מיספר א'. איש-הערבה בכבודו-ובעצמו הוא שהיה יורד אל המרתף, פותח את הפיטס — וכאשר לעיניו נתהבהב ציפוי-הכפור הלבן-השלגי שעל גבי החמאה — היכה בנחיריו ריח של כפור ורעננות ונסך עליו שכרון. החמאה היתה מכופררת, הגבינה שזורה חוטי קרח, והריהי משמיעה, בשעת האכילה, מעין חריקה.

וכשהשיא בן-הערבה בת, היה עורך חתונה ומזמין כמעט את כל התושבים. מאין יקח בעיירונת כזו אולם שיהיה בו מקום למחותנים ולמוזמנים גם יחד? הרי שהקימו "צ'ופרון" בטבור הרחוב: צריף-בד עצום-מידות, כמוהו כקירקס. קודם לכן היו מיישרים את הקרקע, מרבצים אותו בחול צהוב, דשים אותו היטב בדישת הרגליים עד שיתקשה ויימצא כשר לריקוד הזוגות... דיברנו על השאת בת דווקא, שהרי במקרה של חיתון בן, מוטלת היתה החובה של עריכת החתונה על הורי הכלה. ואם היה החתן בן ישוב אחר — בין עיירה בין כרך — היו יוצאים להקביל פני המחותנים, שמצדם היו עוצרים כדי פרסַתיים מאחורי הערבה וממתינים לבוא "צד הכלה"... בהגיע

מוביל מים לחלוקה בביסאראביה

צד החתן עם קהל המחותנים אל מקום מסויים, היו נוטלים אחד בחור־וטוב, ומרכיבים אותו על סוס בעבור שיהא דוהר אל הערבה עם הבשורה בפתחי פיו: החתן פה! המחותנים הנה הנם!.

בצד הכלה היתה מתחוללת בהלה: אמנם, העגלות כבר עמדו מוכנות, אלא שהמחותנת היא שנזכרה לפתע־פתאום כי שכחה לקחת כוסיות לשתיית "לחיים"; אבי הכלה נזכר, שעליו להצטייד בלוג יין משובח כדי לכבד בו את המחותנים "היפים". נוסף לכך מתחוללת מהומה בשאלת "מי ומי"; בתכלית הפשטות: את מי יש לקחת, ואת מי יש להשאיר בבית. ילדים רוצים להילוות, חברות הכלה הפצות להטיל עצמן על אחת העגלות: הו, הן תהיינה משקיפות על החתן, עוד בטרם זכתה לכך הכלה עצמה... אלא שמעט־מעט שוככת המהומה — והרי נוסעים בשעה טובה. עתה דופקים בסוסים במרץ שאין כמוהו.. ה"עולם" יושבים צפופים בעגלות ומתאמצים לנהוג מכובדות. בני הנוער מתלחשים, ופתאום — בת צחוק צוהל. הס. מה הלצון הזה לכם? מחותנים קשישים מעמידים פנים של הגינות, ואעפי"כ נתפסים גם הם להתחייכות־מה.

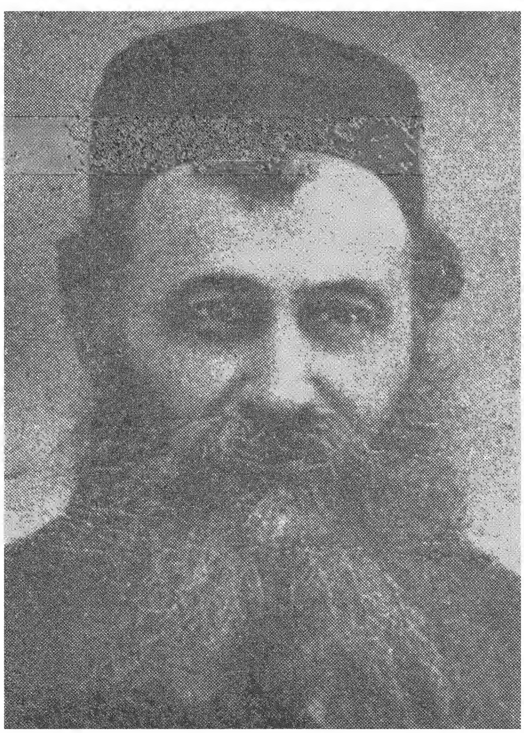
בטבור השדה עוצרות העגלות שהביאו את צד החתן. המחותנים לובשים מידה של זחיחות־הדעת, שכן עליהם "להוכיח" לצד הכלה שאינם סתם קוטלי־קנים. החתן בכבודו ובעצמו קצת מפוזר־בדעתו, אמא היא שדוחקתו לצדדין, כשעגלה משמשת לו סתרה, שכן לא נאה לחתן שיהא מתבלט מניה־וביה... שיירת צד הכלה הגיע סו"ס למחוז החפץ; במזורז, בקפיצה, יורדים מן העגלה בני הנוער, ואילו המחותנים הקשישים יוצאים ממנה לאט־לאט, מעשה זחילה, אגב גניחה עצורה.. גם בהם אין, חלילה, לזלזל, ומה גם שהכלה — הלוואי וירבו כמותה בישראל! הצדדים משקיפים זה על זה, מתקרבים בזהירות זה מול זה, עד שסו"ס נופלות מחותנות זו על צווארה של זו: מזל טוב, יאיר המזל פניו כשמש זה בצהרי־יום!. כבת־אחת פסו הזהירות וזחיחות־הדעת; מאחורי העגלה מזדקר ובא החתן, ובני־הנוער מקיפים אותו: ראו נא והביטו עליו... צד הכלה הרי הביא אתו "לייקיד", ובכן, שותים "לחיים", מקנחים בקינות. אם הכלה היא שהביאה באַט־ליווא, מין מיוחד של שטרודל הוא, אפוי עלי דבש!

החתן אוסף את אבי הכלה לעגלתו שלו. אות הוא, שכבר הוא מאמץ אותו למשפחתו. וכשהתהלוכה נכנסת לתחום הערבה — הרי תקלה חדשה: אין הסוסים יכולים להתקדם. מה קרה? בני החבריא מתחו חבל עבה למלוא הרוחב של הרחוב כולו: קרע השטן, הסוסים אינם זזים ממקומם... אך לאחר שהמחותנים תורמים מחצית הרובל, או רובל תמים, נוסכים כמה דליי מים על פני רוחבו של הרחוב, מסלקים את החבל — והתהלוכה מתנהלת הלאה, עד שתעצור אצל הבית, שבו יתאכסן החתן. חברות הכלה חופזות אל הכלה כדי לספר לה שראו במו עיניהן את החתן, שיפהפה הוא. עד כה ועד כה, והמחותנים כבר הכינו עצמם אל החופה.

עד כמה שאני זוכר (וזכרוני מחזירני לכדי 60 שנה לאחור), היו כבר בחורים, בחתונה, מרקדים עם עלמות. ה"כלי־זמר", דהיינו המנגנים, היו מבני הצוענים. אבל התזמורת הצוענית ניגנה ניגונים יהודיים, ובשעת ה"הושבה" של הכלה היה הכינור הצועני מרעיש את הלב, כאילו היה זה כינור יהודי כשר. על נגן פלוני מבין הצוענים הללו היו אומרים אצלנו שגלגול של יהודי הוא: עד כדי כך!...— קוסטאקי — כך היה שמו — כל אימת שהיה עולה באפו ריחה של חתונה יהודית, — מיד היה מופיע עם כינורו, בין אם הוזמן לכך או לאו, — ערוך לנגן דבר בעתו: אם עליז או עצוב... הואיל וכאמור היו רוב הניגונים ממקור ואלאכי, הרי שדי היה לו לקוסטאקי במה שקשר להם את הסלסול היהודי: זה הסלסול שספג לתוכו במשך שנות חייו בין יהודים.

וכי לא היו קיימות כלל בערבה חנויות? קיימות היו: שקטות, מתונות. לא שקקו מרוב לקוחות, לא הוציאו סחורותיהן לראווה, כאילו נחבאות היו אל כליהן מחשש עינא בישא... לחנות נזדקק תושב הערבה רק לשם קניית מלח, נפט, סוכר ושאר "פכים קטנים". קמח היה לו משל עצמו, ככלל המיצרכים שהם פרי צמיחה ושהיה מפיקם משדהו הפרטי, או שבן־ערבה אחר היה מספקם לו. את הפירות — מראשית האביב ועד לאחר הסוכות — היו מביאים איכרי הכפרים הסמוכים. ברם, מה שנוגע לאריג למלבוש, יהא בד או פשתן, — לשם כך היה תושב־הערבה מזדקק לנסיעה העירה. בכלל לא היתה החנוונות בחזקת פרנסה, אלא שימשה לה לפעמים תוספת.

ההיתה הערבה בחינת אידיליה צרופה? ודאי שלא, היו לה טראגדיות משלה, אף קומדיות. יהודי בערבה אמנם לא ביקש לו רבות מידי בורא־העולם, אלא שהיו גם היו יהודים בישי־גדא מטבע ברייתם: חלקת שדה אם היתה להם לקנין —

הרב לוי שטרנברג זצ"ל, מראשי המזרחי בביסאראביה

הרי שנשדפה; טאבאק אם נטעו — הרי שלא הגיעו לטרפים; נבטו הטרפים — הרי שנתכרסמו על־ידי המקקים. — היו יהודים בערבה, שהתגוררו באדמה, דהיינו: במאורות חפורות באדמה וסכוכות תבן. מתוך המאורות היה מתאבק תמיד עשן כבד. עשן זה היה רצוף ניצוצות, ילדי המאורות הללו היו מהלכים כשפרצופיהם מפויחים. עזים, שיצרן אל התבן גדול, היו אוכלים לא אחת גג־של־מאורה כזה עד תום! יש והיו משתכבות על גבי גג כזה סתם־כך ו... צונחות יחד אתו לתוך המאורה פנימה...

בזמני שלי כבר התחילו חודרים לתוך הערבה כמה מחידושיו של העולם־החיצוני: מבני־הנוער בערבה התחילו לומדים רוסית; נערים ונערות נשאו בלבם חלומות על "העולם הרחב"; נער בשדה, או נערה בחצר־הבית, היו שטופים בקריאת סיפורי מעשיות. אבות ואמהות ראו במו עיניהם, שבניהם פורקים מעל עצמם כל עול של תורה. מתוך הערבה כבר התחילו מזדקרים אברכים השולחים ידם בכתיבת שירים. יש שנזדמנה לערבה איזו "חברה עליזה" כדי ל"שחק תיאטרון" — וזאת במחיצת דיר או אורווה — ואז היתה קמה בין היהודים מעין בהלה־שבפליאה. תחילה לא הבינו יהודי הערבה במה הכתוב מדבר כאן, וכשסו"ס עמדו על כך — איחרו את המועד: הבנים והבנות כבר סרו מדרך־החיים הישן והריהם תוהים ומהלכים בנתיבות עולם מסוכסך שעדיין לא עמדו על טיבו. בכוחות עצמם חייבים היו להבקיע להם דרך אל עולמם החדיש, להבהירו ולזקקו בתוך נפשם, לחלצו מסבך הרהוריהם והגיגיהם... מי שלא עמדו לו כוחותיו הנפשיים כדי לצור צורה לחיים החדשים, נשאר תקוע במקומו — מוכנע, ויש שגם מדוכא — באמצע הדרך, או בעצם תחילתו.

ג

משלחי־היד בביסאראביה היו ממינים שונים, אלא שכמעט כולם היתה להם שייכות לעסקי אדמה — כפי שכבר צויין לעיל. להלן אנסה לספר על אחדים מהם, שכן נתנו את חלקם בעיצוב דמות יהודינו שם. נסתכל־נא תחילה באותו "הנודד בכפרים", הוא הוא ה"לאצאַרניק", — פרי התגלמות חיה של מיזוג עסקי סחר עם עמל־כפיים קשה. ה"לאצאַרניק" הרי זה יהודי, אשר לשם ניהול עסקי־מסחר גדולים לא עמד לו כוח הדמיון, וייתכן שגם לא רצה בכך כלל: אהוב אהב את הכפרים, את הנדידה בהם, שחדרה ממש לעצמותיו, כשם שבכלל היה נוטה מטבע ברייתו לחיי בדידות תמידית בין האיכרים.

"נסיעה לאַ־צאַרה" — משמעה: התנהלות בכפרים כדי להעניק ל"צאראנים", כלומר לאיכרים, מיקדמות כספיות על חשבון היבול־אשר־יבוא, כדי לשוב אליהם הכפרה לאחר הסוכות והקציר, לקבלת שׂקים מלאי בר. לעיצומו של דבר, היה היהודי גורס לאמור: לחם, ולא בר, או תבואה. היהודי **היה רוכש לו לקנין את ה"פּוּני וואֶרדי", דהיינו: "הלחם הירוק".** נניח, לשם הדגמה, שהיו לו לאיכר כך־וכך אַקרים קרקע זרועה — בחלקה חיטים, חלקה — שעורים, תירס וכו'. היה היהודי אומד את שיעור היבול העתיד־לבוא ורוכשו לעצמו בקניה. במזומנים היה משלם רק חלק, בתנאי שאת מותר התמורה ישלם לעת קבלת הלחם לרשותו: לאחר חג־הסוכות, או בתחילת החורף.

אל הכפרים היה הלאצארניק מפליג בסמוך לחג־הפסח, או מיד לאחריו. היו לו סוס־ועגלה משל עצמו, והיציאה היתה חלה השכם בבוקר. נוטל היה עמו את הטלית־ותפילין, וכן ספר, לחם וגבינה ועוגיות מתוקות שרעייתו אפתה למענו. בבית הגוי לא היה נהנה אלא מכוס חלב, או מביצה, שכן נזהר היה מכל "טריפה". בכפר היו לו איכרים משלו, שאצלם מצא מקום־לינה. ישן היה על גבי קרשים נוקשים, כשגלימה למראשותיו: לעתים, כשהאיכר היה מצוי במידת האדיבות, ניתן לו גם כר. שינה בבית הגוי — פירושה "שחיקת עצמות"!

בכפר יכול והיו לו ליהודי איכרים אחדים, שעמהם בא בקשרי סחר. עם שסיים עיסוקו בכפר פלוני, חזר ורתם את סוסו ונסע לכפר אחר. כך היה מתנהל מכפר לכפר עד שהאיר יום־ששי־בשבת, שאז עשה דרכו לביתו. בביקתת האיכר היה משכים לתפילה. היה מפשפש ומוצא שם פינה שתהא פנויה מאיקונין. בכלל היה נוקט עמידה כשהעיניים מושפלות בעבור שלא יראה את "ישו־ניו". פעמים היתה ההפלגה לכפרים כרוכה בסכנת־נפש: יכול ואחד איכר שתוי יתקפנו יצרו לשלוח ידו בשוד. כבר היה מעשה ונמצא יהודי הרוג; יש שיהודי היה חוזר מן הכפר חבול כל־כולו בגופו: בדרך־נס נחלץ ממוות. ברם, בדרך־כלל היו הלאצארניקים חיים בשלום עם האיכרים: היו רוחשים אמון אלה לאלה. ממש כשם שהיהודי היה מפיק מחייתו מן האיכר, היה האיכר מזדקק ליהודי, הואיל ובין יבול למשנהו היתה אוזלת הפרוטה מכיסו, והיה מצטרך, איפוא, למצלצלים, שהיהודי היה מספקם לו על חשבון "פּוּני וורדי", כאמור.

אלא שלא תמיד היה היהודי מקבל בחזרה את מלוא הסכום שהעניק לאיכר בתורת מיקדמה. כשהיבול לא עלה יפה והאיכר נאלץ להקצות מן הלחם והתירס קודם־כל לצרכי משפחתו, היה החוב שהוא חב ליהודי עובר לחשבון השנה הבאה. ולא זו אף זו: יש שהיהודי היה מעניק לו גם סכום רובלים נוספים, שבכך היה אמנם מפיק את רצונו של הלה, אלא שהוא עצמו היה נתפס לדחקות: נאלץ להשקיע עצמו בחובות בעבור שיוכלו, הוא ומשפחתו, להוציא את השנה בשלום.

מה היה הלאצארניק עושה בביקתתו של האיכר בערבים? בין הלאצארניקים היו גם "בקיאים באותיות הזעירות"; למדנים גדולים לא היו, אבל ידעו לעיין בעין־יעקב, או במשנה. הרי שישבו ועיינו ב"ספר'ל". מי שלא ידע אף זאת, היה יושב וממלל בחשאי תהילים (בספר תהילים הצטייד בעוד־מועד). בהיות הערב חם, היה יושב בחוץ, על איצטבת־החימר ומאזין בדרך־אגב לשיח האיכרים. בפצותם בזמירות ולאלאכיות, היה היהודי קולטן לתוך נפשו וחוזר ומזמרן לאחר־מכן בעיירה, או בעיר. בודד היה היהודי בכפר, מנודח, אבל הקשר בינו לבין האדמה היה הדוק, קשר שבקירבת־נשמה.

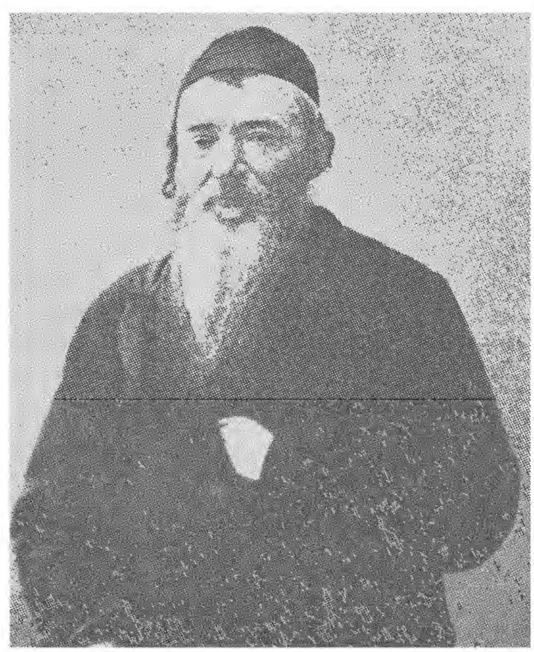
פרק לאַ־צארה ביסאראבי לעצמו היתה עונת ההפלגה "לקוֹדרה" (חבל הכרמים). סתם כרמים ב"קודרה" — כידוע שנחלת "פריצים" עשירים הם, אלא שהיו שם בתוכם גם איכרים בעלי חלקות־כרם קטנות. העשירים שבין הסוחרים היהודיים משא־ומתן להם בעניני יינות עם "פריצים", ואילו מעוטי־היכולת — עם ה"קודרינאים" בלבד. אלה, כלומר איכרי חבל־הכרמים,

הנם בריונים, אף שהיו יודעי זימרה, ובכלל: "חבריא מרה". עצם ההתמקחות עמהם הצריכה בינה יתירה, וסתם יהודי אַל יפליג ל"קודראות"! — את הלילה לא היה היהודי עושה בתחום הקודרה עצמה: בערב היה יוצא לטאֶלאֶנאֶשט, או לבדומה לזו עיירה סמוכה. אין לתת אמון מלא ב"קודרינאי"!

לא הרי פרשת הלחם כהרי זו של היין, שאינה פשוטה כלל ועיקר: על יין יש להשגיח, שכן עלול הגוי לעשותו נסך. על כן היתה עין ההשגחה של היהודי פקוחה על היין מעצם מעשה ה"דריכה" בגת ועד שעת הבאת החביות לתחום העיר! — את הענבים עדיין (כלומר עד מאוחר במאה הזאת) היו "דורכים", ולא סוחטים במיני מכונות, — בעיקר אצל האיכרים. פה ופה כבר התחילו "פריצים" מביאים מכונות. אבל האיכר לא יכול היה להרשות לעצמו מותרות כגון אלו; ומה גם שה"דריכה" יש בה מסורה, מין מנהג תנ"כי, חגיגיות, טקס.

האשכולות, לאחר שבצרום מן הגפנים, נערכו בערימות גדולות. משפחת האיכר על הרכבה המלא — הבעל, האשה, הבנים, וגם שכנים טובים, — הכל השכימו קום, רחצו רגליהם כהלכה, ונפתח טקס ההתרקדות על פני הענבים. הגברים הפשילו מכנסיהם עד למעלה מן הברך; הנשים הפשילו שולי שמלותיהן עד למעלה מן הברך גם הן — וירקדו אחד מאחרי רעהו. כה רקדו בהקפות עד שבענבים לא נשתיירה כל תמצית. עסיס הפרי הוזל לתוך בור מסויד ואילו הקליפה נשארה מוטלת למעלה. את העסיס היו שואבים מן הבור בדליים וממלאים את ה"פיטסים".

ובשלב זה הרי אין זה עדיין יין: תירוש הוא. רק לאחר־מכן, בחביות, יתסוס התירוש, השמרים ישקעו, עם שלמעלה יימצא היין הבהיר, המזוקק. עתה יירדה היין, והשמרים יישפכו. ככל שהיין נתיישן בחביתו, כן הוסיף טעם. היהודי

סוחר אמיד בביסאראביה

הקפיד לבל ישתה הגוי מן היין לאחר־הדריכה, ולבל יבוא לאחר־מכן במגע עם החביות. בזימרה הוחל היום ב"קודראות", ובזימרה פנה. הדורכים־בגת שוררו את השירים הוואלאכיים הלבביים; גם בין היהודים היו יודעי שירה.

הסעת החביות העירה — פרשה חמורה היתה, הואיל ועל היהודי מוטל היה להשגיח על היין לבל יהפכו הגוי ל"נסך". בימי תחילת הסתיו היו מתנהלים בדרך העולה מחבל־הכרמים קרונות טעונים חביות־יין. מהם רתומים לסוסים, ומהם — לשוורים. החביות בקרונותיהם רופדו במירפד של שקים וקנים־של־תירס, כדי שלא יתנודדו. החביות כולן חותמו, פרט לאחת, האחרונה בשורה, שהושאר בה, למעלה, נקב. בזו נסע יהודי שעינו היתה פקוחה על הגויים לבל יתבהלו אל היין.. מחבית אחרונה זו, בעלת הנקב, מותר היה להם, לגויים, לשתות: הפקר היא! — הגע בעצמך: גוי, — שמעיין כזה מזומן לו — לא ישתה ממנו? מן היין שתו במציצה בקנים־של־קש. יש ששיירה־של־יין השתרכה בדרכה שניים־שלושה ימים תמימים, באופן שהגויים היה סיפק בידם לרוקן חבית שלמה! במשך היום היתה השיירה נוסעת, ובלילה חונה ללינה בשדה. רק היהודי הוא שלא עצם עין: עלול הגוי להת־בהל אל המשקה גם באישון־לילה ולעשותו מניה־וביה נסך. כך נתענה היהודי שתיים־שלוש יממות עד שהביא סו"ס את היין העירה. אבל הפסדו בטירחה יצא בשכר: בדרך רכש לו זמר ואלאכי חדש, שהביאו לבית־הכנסת, אף שימח בו לבבות של יהודים בחגיגות. היו בביסאראביה יהודים תמימי־דרך שכאלה, שקליטת זמר ואלאכי חדש היתה לו בעיניו חשיבות ממדרגה ראשונה, עם שגרמה לו סיפוק רוחני רב.

הצנחת החביות לתוך המרתף היתה קשורה במערכת שלמה של פעולות. אין לתת לה לחבית שתתגלגל סתם על פני המדרגות, שהרי אז היא תחליק ויתפקקו דפנותיה. אולם היו יהודים שידעו את המלאכה: חסונים, רחבי־גרם, בעלי זרועות שריריות ויודעי תכנון. במלאכת ההצנחה של חבית־יין עסקו שלושה. שניים עומדים היו בחוץ, בעוד אחד ניצב בפנים, על כבש־המדרגות במרתף. תחילה קשרו את החבית משני קצוותיה בחבלים עבים. הללו נמתחו למרחק, הושחלו בטבעות וחוזקו בכלונסאות. במרתף פנימה, על המדרגות, הניחו שני גלמי־עץ מהוקצעים למשעי ומסובבים כהלכה, שיהיו חלק־לקים. גלמי־העץ הוטלו במרוחק זה מזה כדי רוחב החבית.

גלגולה של החבית עד למבוא המרתף לא הצריך טירדה מיוחדת ואף לא חכמה יתרה, שלא כפעולה הבאה, כלומר ההחלקה, שחמורה היא. על המדרגות עמד היהודי רחב־הגרם. עליו ועל שכמו הוחזקה החבית; היה מעַיֵן אותה — מרופף ועוצר חליפות. האנשים־אשר־בחוץ היו אוחזים בחבלים הקשו־רים בכלונסאות. ברופפם את החבלים, ניסוטה החבית על פני המדרגות — למטה. היהודי־אשר־בפנים השעין אז את החבית בכתפו. משהרגישו אלה־שבחוץ כי החבית מחליקה במהירות יתרה היו מצעקים אל האיש־שבפנים: שכם! הטה שכם!.. והלה האיט מיד את קצב התנועה. וכך, לאט־לאט, היתה החבית גולשת במשופע עד בואה לקרקע המרתף. שעה תמימה, ולפעמים גם שעתיים, היתה מתנהלת הפעולה הזאת, כי כלל גדול הוא שאין משחקים עם חבית־יין, שכן אם היא תתפרק,

חלילה, הרי שגדול הנזק, ואין צריך לומר שגדולה גם העבירה שבהשחתת המשקה היקר לבטלה!

בפרשת היין היו קשורים גם מדאים. הו, מלאכתם של אלה היתה נאצלת ביותר, שכן מידוד של יין בחביתו — אומנות היא שהצריכה שימושה של מין מאתימאטיקה גבוהה. המדאי היה מצויד בסרגל, שמיספרים למיניהם משורטטים עליו. את הסרגל היה משלשל לתוך החבית דרך הנקב העליון, וקובע את המיספר שאליו מגיע היין בגבהו: הרי עומק. לאחר־מכן היה ממדד את החבית מבחוץ, — אורך על רוחב, — וכה הוא מחשב את כמות ההינים אשר בפיהם! מן ההכרח היה שיהא המדאי אדם בעל־יושר, ראוי לאמון. היו אלה יהודים יפים, חשובים כמיני מומחים, — יחסנים ראויים־לשם. לא לחינם שגורים בביסאראביה שמות־משפחה כגון: מסטר, דהיינו: מדאי, מסטרמן, כלומר: איש־המידוד, ויינמסטר: מד־יין, וכיוצא בהם. כמדומה, לא היו קיימים במקומות אחרים שמות כגון אלה; שם לא היו יהודים ממדדים. אחי שלי, למשל, שלום ע"ה, היה קרוי ע"ש דוד: שלום מסטר.

אולם לא רק יהודים מוזגים היו מציידים את מרתפיהם בחביות יין. היו בין בעלי הבתים שציננו יין במרתפיהם, ולסעודת־בית היה בעל־הבית מוזג לוג יין: אם לבן, שצבעו כעין האפרסמון, או אדום, שהתנוצץ מרוב בהירות. יהודים, — לא היה זה בטבעם שיהיו סובאים לשכרה; חלילה וחס! לא היתה אצלם כוס־היין אלא מין מנהג שבאורח־חיים, דבר־מסורה־יהודי מדור לדור, שמילא את הלב שמחה, התלהבות ודבקות.

ובכן, היה היין תוסס בפיטסיו — ומגיע לידי זיקוק. היה לב היהודי מתרונן, מזדקק. לחם ויין, אומרים אתם, — בגדר חומר הם? פשיטא! אלא שהיהודי ידע לכרוך את החומר ברוח: השפע הביסאראבי שימש לו חוויה נפשית גדולה, התרוממות, שהגיעה לפרקים לשיאים.

ד

בערים הגדולות יותר היו אנשי־מיסחר שעיסוקם בבית־הנתיבות. עיסוק־של־סחר בבית־הנתיבות — השיבותו בסולם־הערכין גדולה מזו של עיסוק־של־סחר אצל הגשר. סוחר מסוג זה היה ברגיל יהודי הדור־בלבושו, החובש לראשו מגבעת ומהלך כשמקל בידו. לבושו העליון היה בנוסח "אשכנז" למחצה: מקטורן, או מין פראק, והליכותיו — מעשה "גביר". בית־הנתיבות שימש בורסת־הבר, שכן ייצאו בתי־הנתיבות מביסאראביה עשרות אלפים קרונות בר.

את המשא־ומתן היו מנהלים בנענוע־ראש. פלוני מכר לאלמוני קרון בר: קובעים את המחיר, וכן את מועד האספקה למקום, — זוהי כל העיסקה כולה, אלא שהיא הצריכה תיווכו של סוכן באודיסה, למשל, או בהאמבורג. כמעט יום־יום היה הסוכן מודיע טלגראפית על שיעור מחירי הבר, — לפעמים אף בלווית רמיזה על סיכויי עליה או ירידה במחירים. היו מסתפקים ברווחים קטנים: "אגורה, או מהציתה, על פוד — דיינו". המוכר והקונה היו נוהגים כסוחרים מנוסים: אם הראשון, למשל, חישב ומצא, כי לאחר חודש צפויה ירידה במחיר החיטים — היה נחפז ומוכר מניה־וביה במחיר נמוך אפילו מזה הרווח לגבי חיטים בבורסה של אודיסה עצמה; ואילו הקונה, לאחר חישוב מדוקדק, כי לאחר חודש צפויה "עליה" במחיר החיטים, — היה נחפז וקונה בכל מחיר שהוא, ויושב ומצפה שתהא השעה משחקת לו: עליה בחיטים.

היה זה מיסחר הוגן: המוכר ולקוחו היו מנענעים בראשיהם, כאומרים: מסכימים! — לאחר־מכן, בבוא המועד, היה המוכר פותח בהתרוצצות לצבירת בר כדי קרון, ואילו הלקוח מייגע מוחו בחיפוש אחרי מקור כסף לתשלום... ויהי המחיר אותה שעה אשר יהיה — שניהם כיבדו את ההסכם. נענוע־הראש לעולם כוחו יפה מזה של חוזה!

היו אברכים, שזה מקרוב פסקו להיות סמוכים על שולחן חותניהם, — וכבר קיפחו את הנדוניה בבית־הנתיבות. אבל היו גם אחרים — מאותם שחושם עמד להם כדי לרחרח את הנועד־לבוא בבורסה — וזכו לרווחים גבוהים. אל בית־הנתיבות היה הסוחר נוסע אם בכרכרה פרטית, או בסתם עגלה. שם היו סוחרים מסתובבים כשעיניהם ערניות, עצבניות. מסובבים במקלות ומרחרחים אל מצב־הרוחות מסביב לפרשת הבר. הטלגראמות מידי סוכניהם היו מתקבלות ממש כאן, בבית־הנתיבות, ומקבל הטלגראמה היה לאחר־מכן מתהלך כצופן דבר־סוד, עם שהוא נזהר מפני עמיתו־למקצוע שלא יגלה מה שהודיעה לו אודיסה... גוף־הטלגראמה שבכיסו, היה משמש לו כלי־הזין שעמו עליו לצאת לקרב־הסחר הגדול. שהרי עפ"י הטלגראמה יישק דבר ההחלטה: אם להזדרזות בקנייה, או להעדפת ההמתנה. אם קיבל "טלגראמה טובה", דהיינו: נתבשר על תחולה של ירידה במחירים, — היה פורץ לחוצות כדי לצבור "קניות" — וזאת תוך כדי העמדת פנים אדישים, שתכליתה להניא את המוכר מהתעקשות יתרה. ואם נתבשר על עליה במחירים, ובה באותה שעה היו זקופים לזכותו, ברשותו של פלוני, אילו קרונות, — היה נטפל להלה בתביעת סילוק־תיכף־ומיד!.

ובבית־הנתיבות היו עוסקים יומם ולילה בטעינת קרונות־בר, שהיו משתלחים לרחבי העולם. יש והסוחר אף לא ראה במו־עיניו את התבואה: די לו בנענוע־ראש. בעיר כמו באלץ היה המיקח־ומימכר בשיווק הבר מקיף שלושים־אלף קרונות — וכל כולו מבוסס על דיבור בלבד.

הסוחרים הזעירים היו נושאים־ונותנים לפי שק־בר. היו מסתובבים עם "דוקרן": מקלון־של־פלדה הנגמר בחוד ותוכו נבוב. את ה"דוקרן" היה נועץ לתוך השק, ואז היה ניתך מתוכו כדי קומץ מן השעורים, החיטים, או שיבולת־השועל. עתה היה היהודי בוחן בשום־עיון את הדוגמה אשר לפניו, וקובע אם עסק לו כאן במין־המשובח, או הגרוע. ה"מין המשובח" פירושו: גרעינים מלאים; והגרוע: גרעינים פגומים ירוקים כל־שהוא, לא בשלים די־צרכם. הסוחר הזעיר היה על הרוב מספק את קרונות־הבר לידי סוחרי בתי־הנתיבות; תיווך בין עולם הבר והעולם הרחב.

"ברינדזארים" היו מצויים אפילו בערים גדולות יותר. מלבד היהודים שהיו מפליגים אל ישובי־השדה ומבלים שם כל הקיץ עם הכבשים והטליים, היו גם יהודים שייצרו בבית כל מיני גבינה, וביקר מחלב כבשים. הגבן העירוני היה דר ברחוב

נידה בעיבורה של העיר בבית זעיר המסתיים במחסן רחב־מידות. כאן היתה משוכנת המגבנה הפרימיטיבית שלו. בזיעת־אפו היה מפיק ממנה כדי מחייתו. דוד־נחושת עצום קבוע היה במחסן, שתפס כדי מחצית השטח. גבהו הגיע עד התקרה (רוממות התקרה עולה כאן על זו של הדירה עצמה) וארובה מיוחדת מותקנת פה בשבילו. מתחתיו — בור, שהוא הוא התנור. בבור בערה תמיד אש, שהסיקה את הדוד. את חלב־הכבשים היו שופתים מלמעלה, ובשעת רתיחתו — היה נבחש בתרווד ענקי. מלאכת הבחישה הצריכה שעות מרובות: עד היות החלב מ ר ו כ ז. ככל שהחלב נתבשל יותר, כן נתקשה יותר עד שסו״ס התגבן. עתה כובתה האש וניתן לגבינה שתוצן.

באשר לי, — מעודי לא הייתי „ברינדזאר״, אלא שבילדותי נזדמן לי להתבונן אל ה„ברינדזארים״, ובזכרוני נחקקה דמותו של מר אלי פֶּסי״ס שמעונו בסימטה שמאחרי ביתנו. מסתכל אתה בו ואי אתה יכול לבוא לכלל החלטה אם גבוה הוא או נמוך: רחב מאוד היה, עד שהרוחב כמו ביטל את הקומה. זקנו החום והסמיך ירד לו עד למטה מן האבנט. נראה מגושם, אלא שהיו לו עינים חומות ורכות שמתוכן האירו אצילות ותמימות יהודית־חסידית. בשמחת־תורה נכבש לריקוד נלהב, שאז מסתחררות רגליו במין קצב עמום, מבוהל, ושולי הקאַפוטה מתעופפות ככנפי טחנת־הרוח. עם־הארץ היה, לא עלינו, אלא שאת ספר־התורה היה מנשק בעדינות, כחתן ירא־שמים בנשקו לראשונה את בחירת־לבו. אהבתו לתורה נגעה עד הלב.

סנדלר־מטליא בקישינוב במאה ה־19

שמות סוגי הגבינה מי זוכר? הרי „אַרדה״, הרי „קאש״, הרי „קאטשקיוול״, והרי גולת־הכותרת לכולם: ברינדזה, בה מקנחים את המאמאליגה. מילתא זוטרא! הריהי המאכל הלאומי בביסאראביה — וזאת לא על שום מחסור בלחם, חלילה, בחבל־ארץ זו: את מחציתה של רוסיה פירנסה ביסאראביה בלחמה. את המאמאליגה אכל הכפרי. אכל ה„פריץ״. אכל ה י ה ו ד י. חיבה יתרה נודעה מיהודי בעל־גוף לזו ה„מאמאליגונת בגבינה־וחמאה״. אבל את המאמאליגה קינחו גם בצלי־מפולפל, במליח צלוי וגם — — סתם בלֹא־כלום! את המאמאליגה החלבית אוכלים בחמאת־כבשים וב־„ברינדזה״ מפוררת, ביחד עם ק י נ ו ח - ל ו ו א י של מאמאליגה פתותה לתוך חלב רותח... קיצורו של דבר, המאמאליגה היתה בחינת טקס, ומה גם ש־יהודי בעל־בית יכול היה להרשות לעצמו קינוח המאמאליגה בלוג יין צונן, שזה עתה נִרְדָה מן המרתף.

בביסאראביה רווחו מאכלים שנשתגרו עוד בימי שלוט התורכים: הרי, למשל, פ ר א ק י ס, כלומר מיכרָך של בשר קצוץ בתוך ע ל י ־ ג פ ן — מעשה מיבשל מתוק־חמצמץ; הרי, למשל, ב א ט ל י ו ו א — מין כריך מדובשן מעשה מיבשל מלגוו ומאפה מלבר. הרי, למשל, ה מ א ל א י: מין מאמאליגה־מעשה־מאפה; מ א ל י ס נ י ק הוא מין מאלאי האפוי על חלב־חמוץ וחמאת־כבשים; מ א א י נ ה — תערובת של קמח וביצר מעשה מאפה בתנור; ועוד השורה ארוכה!

ה

חגים וזמנים — לששון. קא משמע לן! — יהודים בכל העולם כולו היו עורכים ימי חג ומועד לפי נוסח אחד, מקובל. שהרי נעימת־היסוד של החג אחת היתה; אעפי״כ היו גם מנהגים של מ ק ו ם, שניפלו בקווי־אופי שלהם. בביסא־ראביה היו הימים־הטובים מצוינים במשהו מיוחד, שהאדמה־השחורה וצביון־היהודי המיוחד הם שעיצבוהו. בעונה שלפני הפסח, בעת שבליטא, ואפילו בפולין, עוד עמד החורף במלוא תקפו, כבר נראו בביסאראביה בת־הדרום אותותיה של תחילת השנה. השמים כבר צפנו בתוכם את העבים החמות, וברחבי הערבות התאבכו פה ופה האדים החמים, המסולסלים.

את בשורת־האביב הראשונה הביאו תמיד הטליים: עוד הכבשים מתפטמים בדיריהם, והטליים הרכים — לכאורה צפויים להם עוד ימים צוננים, ואעפי״כ כבר ידעו הכל שערב־הפסח כבר עומד על הסף, והיהודי כבר ר י ח ר ח את בוא השמש החם, את מראה השמים הכחולים, את האדים העולים מאדמת הערבה. החיטה החרפית זיקרה לְהַבֵי נִבְטֶיהָ המשוננים מיד לאחר שהפשיר השלג: הרי חתירה והריסה אל ההיחלצות, השגשוג, החיים הירוקים...

בפרוֹס הפסח נפתחו החלונות המפוּרזלים, ולפנים הבתים בקעו הרוחות הרכים, ריח־הניחוח של ציצי הערבות, השמש המרומם, געיית הטליים... על גבי ה„פריזבאות״ כבר היו מוטלות עזים, החובקות גדיים רכים. כבר היו עגלים מקפצים ומכרכרים בחצרות, ופרות מהלכות כשעטיניהן טעונים, מלאים. המסתורין של לידה וגידול הורגש עם הופעתן־ביעף של להקות החסידות („הקוּקוּסטְרקות הנה הנן״!) שירדו לשביתה על גבי גגות־התבן, מהורהרות כל־שהוא, חוככות בדעתן, ליאות.

שבת הגדול — כינויו „שבת סמרטוטית״, שכן היו הבריות לובשים אז בגדים בלים — וזאת כדי שלכבוד פסח יהא גם היהודי, שלא השיגה ידו לתפור לעצמו בגד חדש לחג, חש טעם חוויה של החלפת ישן בחדש... היו יהודים שיין ה„ארבע־כוסות״ שלהם היה מצנין במרתפיהם כבר מעונת חג־האסיף, וכשהיו חולצים את פקק הפיטס ותוחבים תחתיו ברז, — הרי שנתפעפע ופשט במלוא החלל ניחוחו החריף של יין קופא.

מובן שקיימים היו עניים שצורכים „העגקה לצרכי פסח״, אלא שמטבעם של יהודים הוא שהם נותנים ביד רחבה, עד שגם העני שבעניים היה „מכניס הפסח״ כהלכה. מלאכת אפיית מצות לצרכי עניים, — היה בה משום קיום מצוות־עשה

גדולה, שרבו עליה הקופצים מבין חשובי התושבים; היו הולכים למקום האפיה כדי שיעסקו במו־ידיהם במלאכה, ללוש העיסה, לגלגל ולהטיל לתוך התנור. אחר המצווה הזאת היו מהדרים היהודים "היפים" וכן מפשוטי־העם. ימים מיוחדים היו קבועים לאפיית ה"לחמא ענייא". את המצות היו מאחסנים במחסן־של־תבואה, שתחילה "נתכשר" לכך. בבוא השעה — חולקו בין העניים. על סוד ה"מתן בסתר" היו שומרים בחומרה, ויש שפלוני לא ידע מעולם ששכן ביתו נזדקק לצדקה.

ידוע לי, על יסוד חקירה בין יוצאי פולין וליטא ואפילו אוקראינה, שרק בביסאראביה בלבד היה מקובל להתקין לליל־הסדר השני חמיצה־של־בשר. מהיכן בא מנהג זה — איני יודע. מותר לשער שעקרת־הבית היא שהתכוונה לשבוע נחת מטעימותיה של החמיצה, שאותה "ערכה" בחבית שבועות מיספר לפני הפסח, ושקצפה הלבן־אדמדם היה תוסס בתֶּסֶס! — לליל־הסדר השני היו מתקינים גם כרימזלאות.. אל תשאלו; הרי זה מעשה מאפה־ומיבשל בחדא־מחתא, המדיף ריח של דבש טרי!

יהודים חסידים היו אוכלים מצה־שמורה, ומן־הסתם היה אותו טקס עצמו שבאפיית מצות מסוג מיוחד זה, שגור בכל מקום; אבל בזכרוני נשמר ערב מערבי העונה שלפני־הפסח, שאז הלכנו לשאוב מים שלנו. קיימת היתה אצלנו באר הרחק מעיבורה של העיר — והיא ידועה בשמה "האבן הקטנה". מֵימֵי "האבן הקטנה" היו מצוינים ברעננותם וטעימותם. פעסי שואב־המים היה יהודי כשר, אשר מאז פרוס־הפסח, משאך הורגשה החמימות, היה מתהלך יחף. היה לו פיטס מיוחד, ששמר עליו כעל בבת עינו. הנה, לתוך הפיטס הזה אסף את המים שלנו, שאבא ויהודים אחרים אתו שאבום. התכונה בפרשת המים, שיש להלינם, נפתחה עם שקיעת החמה. עת נמוגו הצללים האחרונים ולא נשתייר אף שריד מן השמש, הוחל בעבודת השאיבה. יהודים הביאו אתם דליים חדשים, שזה־עתה הוקצעו; אפילו החבלים היו חדשים למשעי. הלילה ירד בנחת, ובשעת האפלולית הורדנו את הדלי אל הבאר, העלינוהו כשהוא מלא והרקנו אותו לתוך פיטסו של פעסי שואב־המים. אפילו הסוס, להבדיל, שעמד בריתמתו, היה מחזיק אותה שעה את גולגלתו מוצנחת, מעשה סודיות ותעלומה, ונושם בהתאפקות, שלא כמנהגו יום־יום.

עם שהובאו המים אל מאפיית־המצות, כבר נמצא עומדים שם פיטסים אחרים, שלאחר שנמלאו — כוסו בשטיח נקי למשעי שנקשר בחבל. במשך הלילה היו מתחלפות המשמרות־שעל־המים, והשכם בבוקר, כלהוך השור, היו מתלקטים יהודים לעבודת־הקודש. ללישה, לגלילה, לגילול ולהטלה לתוך התנור. זכורני, כי בילדותי, בלילות, לא יכולתי לעצום עין. סוד גדול היה שם: כיצד מלינים את המים? המים ישנים? המים חולמים חלום? מקיצים הם בבוקר? החייבים המים, עם יקיצה בבוקר, לקיים מצוות נטילת־ידיים? לומר "מודה אני"? סוד גדול היה שם!.

את הדינים של ימי־הספירה היו יהודים, בדרך־כלל, מקיימים, אבל היהודי הפשוט, שהיה נתון יותר ל"חיי קיץ", בחוצות החמים, בערבות המפולשות, — לא תמיד ניתן לו להקפיד בדיני הספירה. היתה זאת עמידה־בנסיון קשה מדי להימנע מחטיפת שחיה בנהר, ביחוד במימיו הכחולים של הדנייסטר, כיוצא בזה פרשת שער־הפרע של הגולגולת: הרי מן ההכרח לגזוז! פעמים מזדמנת הילולה של גויים בכפר; והלב נכסף־נמשך אל הווליכ'ל, אל המחול.

לעת חג השבועות כבר שלט הקיץ במלוא כוחו. מיני הפירות והירקות מילאו את הכפרים, העיירות, הערים; ב"בוסתנים" כבר הבכירו האבטיחים, המלונים, כשם שבכרמים כבר התחילו הענבים נמזגים עסיס. היה חג מתן־תורה, אלא ששמחת השפע ביקום — התבלטה יותר. סעודות־החלב בשבועות — היה בהן מחדוות ירקותו של הטבע. יהודים יראי־שמיים היו אמנם שוקדים בליל־השבועות על אמירת מזמורי תיקון־שבועות; ערנים היו, משמע, כל אותו לילה. אלא שלילות סיוון היו מצויינים במידה של עמקות כל־כך, האויר היה רווי ריחות של שדות דשנים ורעננים עד כדי כך, שדומה היה כאילו לא בא תיקון־השבועות מעיקרו לעולם אלא כמתנת חסד של כביכול. אין זאת אלא כמו נפתחו השמים בפועל־ממש בפני יהודים, שכן מוכנים ומזומנים הללו לקראת המסתורין, היונק מחיק הטבע. באשר לי, הרי שמעתי את ניגונו של תיקון־שבועות אצלנו ובישובים יהודים אחרים בתפוצות: לכאורה הרי זה אותו ניגון עצמו, ואעפי"כ היה שונה אצלנו, שכן נתמזגו בו יראת־שמים עם שמחה חרישית — מתוכו הזדמרה העמקות של שמי ביסאראביה.

בתשעה באב היו יהודי ביסאראביה בוכים על חורבן בית־המקדש, שהרי יהודים כשרים היו; אולם הנערים הפליגו באותו יום ארוך אל הבוסתנים, במקום שם האַרבוזים והמלונים היו מוטלים קשורים בשרשיהם הירוקים אל חיק האדמה, בדומה לרך הנולד הקשור עדיין בטבור אמו, ותולשים מהם, תמורת פרוטות, ככל שאיוותה הנפש. איני ערב לכך, שאמנם כל הנערים עמדו בנסיון שלא "לפוצץ" אבטיח למען ירעננו עצמם בעסיסו הצונן והמתוק כל־כך.

בעירי אני, באֶלץ, נשתגר מנהג אכזרי בטבעו, אף שהיה לו איזה שורש מוסרי: בליל תשעה־באב, עם היציאה מאמירת הקינות, היו מיידים אבנים ב־מלווים־בריבית. היתה זו מעין הצגה־של־תשעה־באב, שיהודים היו קופצים בהמוניהם לחזות בה ושערורייתה... היה אחד נושך־נשך, שעל גופו הוחל בדבר, ולאחר שנפטר — הועברה גזירת היידוי על גופו של אחר, בן־מינו: נושך־נשך גם הוא. מיהו שיידה את האבנים? איש לא ידע. המשטרה, שהלה הזעיקה, לא תפסה איש. האבנים היו נקלעות ממחבואים, מגגות אפלים, מסימטאות צרות. בתשעה־באב היו דלתות וחלונות ביתו של נושך הנשך עומדים נעולים, היה הבית כולו מואפל, שקוע באבלות, אף נפש חיה לא יצאה ולא באה בו. יהודים, ביציאתם מבית־הכנסת, מהלכים היו לתומם לחזות, כפי שאמרנו, בזה המחזה הפרוע. האבנים נפלו כמו מן השמים, חבטו בגג ובתריסים — אחת אחת או במקהלה. היה בהן גם מעין משקל, ריתמוס...

סברה היא, שמנהג זה מקורו באגדה על קמצא ובר־קמצא אשר באשמתם חרבה ירושלים, ומה גם שקמצא יש בו צלצול של קמצן. אולם בין שיש או אין ממש באותה

סברה, בליל תשעה־באב היה עושים נקמות בנושך־הנשך, ומן־הסתם עשו זאת עניי־העם שנזקקו להלוואותיו.

כשאנו מגיעים לפרשת הימים־הנוראים, הרי שוב אותו מצב־דברים: כבכל מקום שאחינו בני ישראל נחיתים שם, נטו גם על ראשיהם של יהודי ביסאראביה רקיע מעונן, טעון מורא־של־תשובה. ואעפי״כ הוא לא היה נורא כל־כך: הסתננו ובקעו בעדו גם קווים של אורה. היתה זו עונת האסיף, של גרנות מלאות, של ענבים בשלים, של תועפות אבטיחים אדו־מים וצהובים. אמנם, האלול היהודי הטביע רישומו העז על יהודינו, אלא שהחרדה היתה בעלת אופי מיוחד: קינן בה המזג הלירי; היתה חדורה מורא־שמים, אלא שלכלל נפילת־הרוחות לא הביאה. למען יראה עצמו זכאי לקיים ברכת ״שהחיינו״ על פרי מפירות־ראש־השנה, היה היהודי הביסא־ראבי מונע עצמו תחילה מאכילת פרי זה ״עד בוא השעה״... הנה כי כן ידועים לי יהודים שלא נהנו מאכילת ענבים עד ראש־השנה. כן היו שנמנעו מאכילה־שלא־בעתה של תפוח... אבל מאידך גיסא היו גם יהודים — והם מפשוטי־העם — שלא הגיעו כלל לידי קיום מצווה זו שבברכת־״שהחיינו״ מכיוון שלא יכלו לעמוד בנסיון. היו שיצאו ידי־חובתם באמירת ״קידוש״ על התירוש בליל התקדש חג ראש־השנה. הימים־הנוראים — ברגיל חמים היו; היתה כיפת השמים זכה, בהירה... שלא כבמקומות אחרים — ברגיל הוא אצלנו שעונת הסתיו מתבוששת לבוא, אינה דוחקת... בכיכרות השוק מת־נוססות ערימות האבטיחים. ההליכה בחברותה לאכילת אבטי־חים — הרי זה בידור. אצל הדוכנים עמדו ספסלים; ובכן, היו מתיישבים ומתחילים ״מפוצצים״ מיספר אבטיחים, מוציאים את ה״תוך״ ואת כל השאר — זורקים. מובן, בידור זה היה קודם־כל ענינם של בני הנוער, אבל גם יהודים מיושבים בדעתם לא היו מתביישים ב״פיצוץ״ אבטיח בשוק; איש לא אמר, חלילה, שלא לפי כבודו הדבר.

אפילו הימים־הנוראים לא היו בעצם חמורים ביותר; הטבע היה טעון שפע, והלכי־הרוחות החגיגיים השתלטו על רגשי החרדה. ודאי, יום־כיפורים יום נורא ואיום הוא אצל יהודים בכל מקום שהם, אבל בקרב יהודי ביסאראביה קיננה האמונה שאמנם ייחתמו לשנה טובה, שעל־כן היו בבכייתם גם הכנעה וגם אמונה, אבל לכלל יאוש לא באו. הם היו יודעי־צום, אלא שעינוי הנפש כבר צפן בתוכו את בשורת חג־הסוכות, את שמחת־בית־השואבה. אכן, כבר במוצאי יום־הכיפור, עם שתקע היהודי את הכלונס הראשון להקמת הסוכה, נפתח שבוע שכולו שמחה.

אצלנו בבית, ומן־הסתם גם בבתים חב״דיים אחרים, היה מקובל ללכת למחרת יום־הכיפורים אל בית־הכנסת ״לתפוס את המלאך״. בשנות העמידה, כששוב לא הייתי עוד בבית, הייתי שואל לא אחת יהודים, מהם גם יודעי־ח״ן, מה מובנו של מעשה זה שב״תפיסת המלאך״ — ולידי קבלת הסבר לא הגעתי. לכן נשאר דבר זה כמוס עמדי, כמוהו כ״סודות״ אחרים שאני נושא עמי מאז ימי הנעורים, — עד עצם היום הזה.

מרובים הם החגים והמועדים שנועדו לבני־ישראל; ברם, אם להשקיף על הללו מנקודת־הראות של ששון־חגים, של התרוממות־הרוחות ומלאות — הרי אין לך חג כחג־הסוכות אצלנו שם. היו יהודים בונים סוכות, כבכל מקום; אבל הואיל ובעונה זו בביסאראביה היה מנצנץ עדיין הזהב המועם של שמש־הקיץ־שנתאחר; הואיל ועדיין שורר היה החום, והחוצות מתרוננים משירת־היקום היגעה, — הרי שעמד להם לימי הסוכות טעמם המיוחד. הם היו שקויים יין. יום יום וריחו המיוחד, צבעו המיוחד. הכניסה לסוכה בליל התקדש החג, לאור הלבנה — במלואה, — כמוה ככניסה במבואי ארמון חבוי־רזי, שנתגלה בו שולחן מלא כל טוב; הנה כי כן עולים בזכרון מן הימים ההם ברק הכוסיות, האורות המתרעדים של נרות ועין הפמוטים הממורקים פסי־זוהר־הלבנה הנזרמים תמימים־חיוורים מבעד לחרכים בכתלים ובתקרת־הסכך. את הסוכה בנה היהודי, כאמור, במו־ידיו, במו־ידיו התקין את תקרת־הסכך, אלא שנכנס לתוכה כלתוך ארמון שכמו נתגלה לפניו במפתיע. הפטיר ״חג־שמח״ לסודות ולמסתורין העוטפים את הסוכה.

סוחר נודע באקרמאן

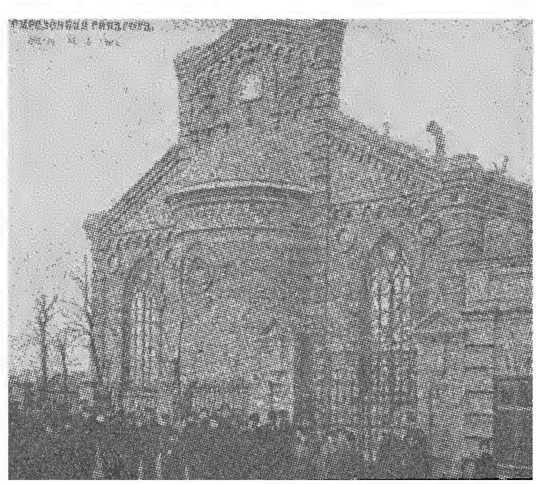
הערב הראשון והיום שלאחריו היו עליזים־מתונים, ואילו בליל־החג השני וביום שלאחריו היתה השמחה שוררת בכל עוזה. לאחר הסעודה היו יהודים הולכים לבתי־הכנסת לתנות בזמרה את זכרונותיהם ההיסטוריים של שמחת בית־המקדש. היו שותים את היין שזה עתה עמד מתסיסתו; היו יהודים מזמרים; היו מרקדים; פותחים לבותיהם נוכח החדווה שהקרה מחביונו של לילה, ממזג עצמם, ממקור זכרונם ההיסטורי. שמחת־בית־השואבה שימשה כעין פתיחה לימי־החדווה הבאים

שנפרשו והלכו כמגילה זו שכל אות בה מאירה באורה המיוחד.

ימי חול־המועד, — לכאורה סתם ימים הם, שהרי מקיימים בהם עסקי יום־יום; ובעצם — לא כן הדבר. ימי "ערב" הם: ערב הושענה רבה, ערב שמיני־עצרת, ערב שמחת־תורה, — דהיינו: ימי תכונה וכוננות לקראת החג עצמו, שהנה הוא ממשמש ובא. נוסף לכך, לא הרי חול־המועד של סוכות כהרי זה של פסח: בבוקר מברכים על האתרוג, הסעודות נערכות בסוכה, — חגיגיות יתרה חופפת היתה על כל אלה דווקא משום שבלבבות עדיין חי היה זכרונם של "הימים הנוראים" שזה מקרוב חלפו.

יום שמחת־התורה כבר מצא לו תיקונו בספרותנו; אלא שנוסח־ביסאראביה של יום זה — עדיין טעון, כמדומה, עיצוב אמנותי. עמדו הלילות אפלולים — שהרי שלהי החודש עתה — אלא שהיתה אפלולית זו צופנת בחובה אי־איזה ריכוז ואי־איזו מלאות, שאור וזוהר להם משל עצמם. שוב לא היו עתה השמים כחולים בהירים כמו בקיץ או בסתיו המוקדם, אבל היה בהם מן הכְּחֹלֶת של הפרוכת. ימי שמחת־תורה, הזכורים לי, היו חמים; מן הערבות נישאו הריחות של תבואת האסיף: כעין ריח הצלי המתובל בשחלת. חביות ופיטסי היין כבר עמדו במרתפים, אבל עדיין מורגש היה ריח־התסיסה — פרי התמזגות של החמוץ עם המר, של קצף הפז עם זה הארגמני... הסתיו הביסאראבי הציף את ריח הבשלות; היה האדם הביסאראבי חש בתוך עצמו מידה של בשלות, ומה גם האדם היהודי, שחשבונותיו עם ריבון־העולמים כבר הגיעו לידי גמר של חתימה...

בשמחת־התורה היו רחובות וסימטאות מזמרים, היו גגות וגגונות של בתים וביקתות מתנשאים מרוב שירה בציבור... נפתח אותו לילה בהולכת הגבאי לתפילה. היו מתכנסים לביתו של הגבאי; עד כה ועד כה שותים "לחיים", מקנחים בקינוח, ויוצאים בתהלוכה החוצה. אברכים התקינו מבעוד־מועד פנסים, קרוצים מדלועים נבובים, שקבועים בהם אשנבים, ובפנים דלקו פתילים רוויי שמן. היה הגבאי מתנהל באמצע, כשמסביבו מהלכים בעלי־הבתים ה"יפים", והאברכים מהלכים בראש המחנה להאיר את הדרך בפנסיהם. היה הלילה האפל, המסתורי

בית הכנסת "רימסלינאיה" באקרמאן

גם בלאו־הכי, מעמיק סודותיו על אחת כמה לאור אלה האשים הבוקע מאשנבי הדלועים. על פניו של הגבאי נפלו קווי נוגה, וגויים, שבאו לחזות בתהלוכה, אמרו שכאן מוליכים את "המלך היהודי".

מובן, שלא היתה זאת התנהלות ללא אומר: היה "העולם" מזמרים ניגוני־חסידים וזמירות ואלאכיות תוך כדי ריקוד. כאן היו הזמרה והמחולות משמשים פתיחה למה־שיבוא, לעצם השמחה. על אלה היו נלווים גם הנערים והנערות נושאי הדגלים עם נרותיהם ותפוחיהם האדומים, וכן נשים בסודרי־משי.

בבית־הכנסת כבר דלקו הנברשות במלוא אורן, ועד כה וכה, כלומר בטרם ייפתחו ה"הקפות" — חוטפים ריקוד. הגבאי כשלעצמו נוהג מתונות (שהרי מלך הוא), אלא שסוף־סוף אינו יכול עוד לעמוד בנסיון ההסתייגות — והריהו קם על רגליו.. באותו רגע בוקעים קולות מעברים: פנו דרך! הגבאי הולך לרקוד! — היו מקיפים אותו, והוא עצמו היה תחילה פוסע בנחת, מעשה ישוב־הדעת, ואילו עם שהעיגול סביבו היה מתרקד והולך בסער, בגעש, — היה כמו מתעשת ופותח בתנועה מואצת יותר, ריתמית יותר, אם כי תוך שמירה על צלם המלכות.

כאשר התחיל השמש קורא אל ה"הקפות" ("אלוואט רוני" כלומר: האלוף התורני וכו'), היתה העליזות בוקעת חוצה דרך החלונות הפתוחים ונישאת הרחק אל תוך חיק הלילה. לאחר ה"הקפות" היו הולכים שנית לבית הגבאי, ששם היה מרבים בשמחה עד הגיע זמן קריאת שמע של שחרית.

איזהו המעיין ממנו שאבו אחינו־בני־ישראל כוח ועוז לריקוד ולזמרה שכאלה? ודאי ששתו יין, אלא שכדי שיכרות לא הגיעו אלא מעטים. השמחה היתה רוחנית. היו יהודים, שאם בא לידיהם ספר־התורה, היו מתרפקים עליו ומרקדים עמו עד כדי יציאה מן הכלים. יש שפלוני, שאך בקושי עוד החזיק מעמד, היה מתפלל על נפשו: הבה נא לי, רבש"ע, מעט מן הכוח כדי אפשרות לרקד עם תורתך... וכביכול שמע אל תפילתו — ונתן.

קיים היה אצלנו יהודי שנתעלה עד לדרגת סוכן בחצרות "פריצים", ושוב לא היה זה לפי כבוד בת־זוגתו שיהא נגרר אחרי המשתוללים. ברם, הוא עצמו — נפשו נכספה מאוד אל השמחה היהודית, אל הזמר, המחול. פעם, בחג שמחת־התורה שתה בגילופין, התכנס לביתנו ונרדם על האיצטבה. פלוני, שקול נגינה לו, עמד לבַכּותו: מת נחום... נחום מת! מדוע לא גוועת בצאתך מבטן? — כל העומדים עליו פרצו בבכי, כביכול, ולבסוף הטילוהו על גבי סולם, כיסוהו בסדין והוציאוהו החוצה. הואיל ולפני כיומיים ירד גשם, ומן ההכרח היה לחצות רחוב ושלולית בו, הפשילו אנשי ה"לוויה" מכנסיהם והיו הולכים ומזמרים: הרינו בוקעים את הירדן!. ואילו נחום ישן היה על־גבי הסולם, עד שהגיעו "העולם" אצל ביתו. רעייתו של נחום היא שיצאה לקראתם: רעם הלמני, מה זה היה לנחום שלי? ונחום, עם ששמע קול אשתו, התעורר וירד בקפיצה אחת..

שבת "בראשית" היתה מוכנה לגניבת פשטידות! איזהו מקורו של מנהג זה — אין לי מושג; אדע רק זאת: יהודים

מהוגנים, יהודים חסידים, היו מתכנסים בליל־שבת בבית מסוים, פותחים באיזה־אופן־שהוא את התנור — ומוציאים משם את הפשטידה. כיצד־זה ידעו לכוון באפילה ישר אל הפשטידה — סודו של תעלול זה ידוע רק להם בלבד, אבל בשבת בבוקר היו נשים מצעקות ופוכרות **אצבעות ידיהן**: וי, היו גנבים; גנבו הפשטידה! — את שלל הפשטידות היו מביאים לדירה שנועדה לכך מלכתחילה, ועורכים קידוש רבא! היו נשים פיקחות שידעו בעוד־מועד שנאה להכין שתיים פשטידות: האחת לצרכי הבית, והשניה לצרכי הגנבים. החכ־מניות הצנועות הללו לא קִבלו, אלא התחייכו בחשאי...

אין זה מתפקידי לכתוב על תנועת החסידות בביסאראביה; אלא שברצוני לציין את היהודי־החסיד אצלנו. ביסאראביה לא היו לה רביים משל עצמה; היה רק הרבי הראשקובי, הוא טברסקי, אחיינו של אבי ז"ל מצד אמו, אלא שהיה זה רבי שלוו עד כדי כך, שאפילו אצלנו לא הקים רעש. מזגו של היהודי הביסאראבי היה חסידי, אבל אפילו השתייך יהודי משלנו אל חסידי אזאריניץ (ואזאריניץ הריהי בפודוליה, מעבר לדנייסטר) — לרבי בכל זאת לא נסע. לא, חסידים נלהבים לא היו אצלנו, אבל מקובלים היו הגזע הראכמסטריבקי וזה הריז'יני. את הראכמאסטריבקי אני זוכר: הוא יצא פעם למסעות ובא גם לבאלץ. פעם סר גם הסקוויראי, אבל הקבי־ליווצאי היה נוהג לבוא מדי חורף. במה שנוגע לחב"דאים, הרי אין צורך לומר שלא היו נוסעים לרביים, הואיל וליטא נראתה להם כאילו מעבר להרי החושך היא נמצאת — ושם, משמע, מקומה... אבל גם הסאדיגורים, והבויאנאים, והטשור־קובאים לא נסעו: מי זה יסכן נפשו בגניבת גבול לגאליציה? ובכן, נתקיימה, כאמור, חסידות בביסאראביה גם ללא רביים. היתה זו חסידות שממעמקים, ממזג, מהתרוממות: חסידות שממקור הבעש"ט בשעת התייחדותו עם היקום.

"נכדים" היו יוצאים־ובאים, אבל היו הללו יהודים ככל היהודים, ללא קאפוטות־משי וללא מצנפות (שטריימלעך) לראשיהם. דומה היה כי הייחוס הרביי מעיק עליהם כמשא כבד. היו מקבילים פניהם בכבוד רב, אלא שגינונים לא נהגו בהם. היה יהודי שכינוהו "החייט הקיובי". היה זה הרבי של בעלי־המלאכה. בעל מיבנה־גוף מוצק, זקן־שיבה רחב, סמיך, ועיני־משי עצובות. לבושו פשוט, הילוכו — תכלית הפשטות. בבית־התפילה הקטן של החייטים שמעתיו פעם מזמר ניגון, שלפתע־פתאום הפסיקו, עם שהוציא מלבו אנחה: יהודים! חייב יהודי להיות איש תם וישר...

ו

יהודים בכל תפוצות העולם היו אוהבי נגינה. יהודי ביסא־ראביה היו הם עצמם נגינה. עצמותיהם אמרו נגינה. ביסא־ראביה הוציאה מקרבה חזנים, ולאחר־מכן — גם שחקנים וזמרים עממיים. אף בחוגי נערות של בתים מהוגנים היה מקובל, בצהרי שבת, כל־אימת שהיו מתכנסות, לשיר שירים ולצאת במחולות הזמן החדש. מחשש "עינא בישא" היו אומרים: "הן לומדות לרקוד", ולעיצומו של דבר היו נערותינו רקדניות מטבע ברייתן, ולא נזקקו כלל ללימוד. ובכן, היו שרות שירים עד כלות כל המלאי כולו, עם שאגב־כך נהגו מנהג עלמות כבודות, שכן לא היה מובטח כלל שאין אחד בחור מגניב בשעת־מעשה מבט מאצל חלון... הוא הדבר, החלונות עמדו מחופים, אלא שהווילונות נשארו מוסטים כלשהו...

מובן מאליו שהיו מרקדים את הריקודים היהודיים הצנועים, כגון: שייר, קאדריל; אלא שיש שהיו מגיעים כבר אל הקרא־קוביאק, ואפילו אל המאטשיטש. כאשר הנערות מתחממות, היו מרשות לעצמן גם את הבולגארית, שהיא מחול של גויים, דהיינו, פרוע כל־שהוא. אבל אין הדבר נורא כל כך, שכן גם את זו, הבולגארית, ידעו נערות ישראל לייהד קצת. נוסף על השירים הוואלאכיים, היו שרות שירי־עם יהודיים, שהיו מלאים געגועים, משא־נפש וריחות של שדה אשר בירכו האלהים!

בצהרי שבת היו בוקעים מבתים קולות־זימרה של נערות ואוצלים על יום השבתון מזיווה של חדוות־נעורים. בנות בעלי־המלאכה כבר היו מזמינות לפרקים בחורים אל "השי־עורים בריקוד" שלהן, ולא היה בכך, חלילה, משום הפקרות, אלא שינוי־נוסח בלבד. היו ה"חניכים" הללו נוהגים הגינות, שכן השתוקקו להצטיין בטיב הליכותיהם, בעדינותם: אדרבה, יראו נערי בעלי־הבתים היחסניים — ויחרה אפם!.. הריהם עומדים מאחרי החלונות ומציצים היחסנים הגדולים!.

מוכר כעכים

בצהרי השבתות נוצרו שירי־עם. היו שידעו לתאם שירים אל אירועים בעיר, או בעיירה, — המלים עם הלחן, וכהרף־עין כבר היו הכל מזמרים אותם. בבאלץ היה בחור, הוא משה

באלטר, שאמרו עליו שהנהו גנב. בלילה מלילות החורף נורה על־ידי שוטר. כעבור ימים מספר כבר היו בחוגי בעלי־המלאכה שרים שיר, מין באלאדה על משה באלטר, לאמור:

היה היה איש־מידות
ויפה כיפי העולם
ויהי בחצי הלילה
עמד לבו מלפעום...

תיאטרון יהודי היה חזיון נפרץ בביסאראביה. על פני עיירו־תיה היו נודדות הלהקות של אברהם פישזון, סובסוי, מישוראט. היו מציגים בכל מקום שנזדמן להם: בערים הגדולות כבר היו קיימים בנינים של תיאטראות, כגון "התיאטרון האשכנזי־יהודי", שבו נשתהתה להקה משך חורף תמים; ואילו בערים קטנות יותר ובעיירות היו מציגים במחסנים ובדירים. אל העיירות היו סרות ל"גאסטרולים" בלבד — ללילה אחד או שניים — ויוצאות להמשך נדודיהן. ב"הכוכבים התועים" של שלום־עליכם מתוארת פרשת נדודיהן של להקות יהודיות כאלו על־פני ביסאראביה. חיבה יתרה נודעה מיהודים אל תיאטראות; היו חוזרים על ניגוני השירים התיאטרוניים, בעיקר על אלה של גולדפאדן, עד שנמלכו נערי העיר והתחילו לשחק מחזות בכוחות עצמם.

בנו של מנדל שנקר, זוכר אני, כינס פעם חבורה של נערים, והציג במרתף של בית אביו את המערכה על הליכתם של יהודים לירושלים. בתורת "במה" שימשה יריעה של נייר אדום ודק, שמאחוריה הודלק נר: הרי ה"להבה". הוא עצמו, לבוש ב"קיטל" של אבא, היה מזמר: "השתלהבי, אש, הת־לקחי". תמורת ההצגה שילמנו בסה"כ אגורה אחת, אולם דומני כי מעולם לא נהניתי עוד מהצגה תיאטרונית כבאותם צהרי־היום במחיצת מרתפו של מנדל שנקר.

משחקים היו בביסאראביה גם מחזות אוקראיניים, ביחוד אופרטות כמו "ז'ידיווקה ויכרסטקה", וכן מחזות על נושאים עממיים מובהקים. שעיקרם זימרה, מחולות ושלל גוונים של תלבושת גויית עממית. גם בתיאטרון האוקראיני היו יהודים מבקרים, אלא שרוב חיבתם היתה נתונה לתיאטרון היהודי. כשאברהם פישזון היה משחק את ה"ערב־פסח היהודי" או את "שולמית" לגולדפאדן, היה הקהל יוצא מכליו. לא הרבו בבכיה אצל המלודראמות, אבל את השירים שהושרו היו קולטים ומחרים־מחזיקים כליווי השחקנים בקול... ויהי בזמר שולמית לאמור: "הו, הבאר, הבאר"!, היו נערים ונערות מצרפים קולותיהם ומוחים בחשאי דמעות מעיניהם.

אירע, ובחור או בחורה — נעלמו עקבותיהם. לאן נעלמו? כבר נודע שנסתלקו עם הלהקה. היו להם קולות יפים; אהבו לזמן ו"להתחפש", שעל כן "באו בסודם" של ה"אקטיורים" והצטרפו אליהם בדרכם לנדודים. לימים יצאו מאלה שחקנים ידועי־שם, ממניחי יסוד לתיאטרון היהודי, וכן זמרים וסתם "ארחי־פרחי".

במרתפי־היין והתיאטראות התלקחו אצלנו הגעגועים לארץ־ישראל, — לאו דווקא לזו של ה"חומש", אלא לזו של היום, הממשית. אכן, במרתפי־היין היו מזמרים את שירי וָולוויל זבארזשר, גולדפאדן, אליקום צונזר: הלא הם השירים שהושרו גם בתיאטרון. כשהיו יהודים מאזינים אל "שם בפינה, באפילת המרתף, שרויה אמא־ציון בכבודה ובעצמה", היתה ציון קמה לעיניהם כדמות חיה, עם ששיתפו עצמם בגורלה המר ולבם נמשך למצוא לה תיקון של גאולה. וכשהיו מאזינים אל "במח־רשה צפון מזל־הברכה", היו יהודי ביסאראביה, אלה שראשית גידולם בשדה, טועמים את טעמו הטוב של העמל בשדה. עוד בטרם היתה הציונות התעוררו בלבבות אהבה וגעגועים על ארץ ישראל.

מובן, לא היה לה לביסאראביה מונופולין על חזנות: ועם זאת יצויין, שחזנים כגון ניסי באֶלזאֶר, זיידל רובנר, פרויקה "הכינור", אפרים קילימניק, וגם ראזומני — ביסאראביה הצ־מיחה להם כנפים. מן הזימרה השגורה אצלנו צמחו והתפתחו עד שהגיעו למה שהגיעו. הפיצו בעולם את זמירותינו ונתנו להן מהלכים. מזגו לתוך התפילות את המזג הפיוטי של היהודי הביסאראבי. הם ייהדו את השיר הוואלאכי, שיוו לו טעם של תפילה!

ז

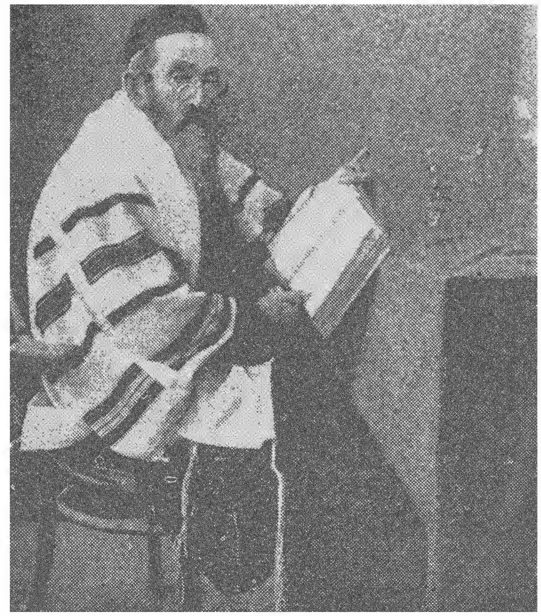
היו בביסאראביה יהודים גברתנים, יודעי "הרבצה"! לא היו זוממים, חלילה, לנגוע ולוא גם בזבוב שעל גבי הקיר; אבל, עם שאירע, וביריד מן הירידים היו גויים מגיעים לידי התפרעות, — מיד נמצאו גוברין יהודאין שהפליאו מכותיהם עד שהללו ציוו לצאצאיהם עד הדור העשירי שלעולם לא יהיו מתאנים עוד אל יהודים. יהודי אחד מסוגל היה להכות מאה גויים; בתכלית הפשטות: תפס יצול, או מוט, או סתם כלונס, והיכה על ימין ועל שמאל עד שהגויים היו נמלטים על נפשם. על כמה מן היהודים מסוג זה היו אומרים, שיש להם "חישוק במעיהם". "חישוק במעיים" זה מה טיבו ומה פירושו — את זאת אין אני יודע עד היום; הכוונה היא מן־הסתם למין גבורה בלתי־שכיחה.

ה"קאצאפנאקים", דהיינו, הקצבים היו בדרך־כלל יהודים מהוגנים, בני טובים, אבל הבחורים, שעבדו אצלם, היו "אב־רכים בעלי עצמות". על היריד של הגויים היו מטילים אימת־מוות. עפי"ר לא היו אלה אנשי־הפקר, אלא שתמיד התערבו לטובת יהודים, וכוחם במתניהם. והיה היו גם סבלים ובעלי־אסדות, וגם נפחים, כמובן מאליו, וסתם יהודים גברתנים, — כאמור. לאחר יריד, בו התגלעה התכתשות, היו גויים חוזרים לכפריהם חבולים ופצועים עד שהסיחו דעתם גם מן המיסבאה, כדי להטביע ביין את רוע מזלם... לאחר־מכן היו באים שבו־עות וחדשים של ירידים שקטים, מתונים, — עד ששכחו הגויים את הלקח שניתן להם. כזה היה האופי של ההתפרעויות הספו־ראדיות, שיהודים הצליחו להדוף.

ודאי שהיו פוגרומים בביסאראביה. הלא הפוגרום הקישינובי שימש אות לנחשול של פוגרומים שפשט על פני רוסיה. אולם אין ללמוד מכאן מסקנה שהיהודים היו פחדנים ולא ידעו לעמוד על נפשם. פוגרום מתוכנן ומאורגן, שמשטרה וצבא בצדו, משתק כל כוח של התנגדות. לאחר הפוגרום הקישינובי היתה ביסאראביה נכונה להתגונן, שמטעם זה, שלא כמו באזורים אחרים של תחום־המושב, לא פקדו אותנו הפוגרומים אלא לעתים נדירות. וכשהתגלע פוגרום, היו עורכי הפרעות נאלצים לשלם מחיר יקר.

ח

קשה שלא לשיר שיר תהילה לנוער שלנו בזמן ההוא, הזמן שבו יצא מן העולם הישן ונכנס לזה החדש. נוער יהודי בריא, אידיאליסטי, תמים־דרך, חגיגי גם בצערו. בפרידתו מן העולם היהודי הישן לא היה משום פרישה או ניתוק של קשרים; הוא

אחד הלומדים ומגידי תהילים
משה לייב בן שמואל צבי ע״ה קירו מאורהיוב

נאבק עם המסורה, עם האמונה, כאיכר זה הנאבק עם שור שנתפרע, אף ניצח את ספקותיו ונכנס בפסיעה מתרוננת בשער העולם החדש. שוב לא נשתיירו אצלו תסביכים; נשא ראשו ברמה ועיניו צופיות למרחקים. נשאר מושרש בעממיות היהודית, לא התדיין עם ריבון־העולמים, לא נלחם, כדוגמת המשכילים, נגד ״ההולכים בחושך״, אלא העביר את אמונתו אל תחום האידיאות החדשות.

כרוח רעננה, הנושבת מן הערבה, באו האידיאות החדשות. אפילו ל״איסקרא״ נתלווה אצלנו ריח־ערבות־יהודי, כל שכן ל״בונד״. ואעפי״כ מעטים במספרם היו — אנשי ה״איסקרא״ וה״בונד״ כאחד. מטבעו נטה יותר היהודי הביסאראבי אחרי רעיון עבודת־האדמה בארץ־ישראל. ה״מחרשה״ עם ״מזל הברכה״ שימשו המשך טבעי לאורח־החיים המגובש של יהדות ביסאראביה.

בתחילת המאה התחוללה בחוגי הנוער תנועה של נהירה אל שדירות העם הרוסי ואורח־חייו, אבל גימנזיסטים וסטודנטים לא יצאו מעולם מן התחום היהודי, ורב היה ביניהם מיספר הלומדים עברית בהתמדה. כל כך צמא־דעת היה הנוער; מה רבו החלומות שרקם; מה רבה היתה חדוות השאיפה ״אל אשר לא כאן״.

העיר, העיירה, המושבה, הערבה — הכל נשתנה בהשפעת הלכי־הרוח החדשים, אבל העיקר והיסוד נשארו כשהיו: זו מידת השלמות של היהודי הביסאראבי, זו הקרקעיות, זו ההתרוננות גם בעת צרה ויגון.

תירגם מכ״י ביידיש: יעקב הר־אבן

מ. ש. גשורי

חסידות בביסאראביה

ביסאראביה לא נחשבה למרכז בחסידות, לא בתקופת תקומתה של התנועה ולא בתקופה יותר מאוחרת של התבצרות, שאז — אחרי שהתנועה גדלה עם מרכז ראשי, מקודם במז'יבוז' ואחר במזיריטש — החלו סביבו לקום גם מרכזים יותר קטנים מאז הדור השלישי בחסידות. והיו שעמלו לדעת את הסיבות לכך. היו שראו בנהר הדנייסטר, הגבול הטבעי שבין פודוליה ערש החסידות, ובין ביסאראביה, גם מין מחיצה בין עולם החסידות והעולם זולתה. אז, עם יסוד החסידות, נמצאה ביסאראביה גם מעבר לתחום הפוליטי, בהשתייכותה לרומניה ותורכיה. ואולי בגלל זה היו ההבדלים בין ביסאראביה לפודוליה תרבותיים וסוציאל-פוליטיים. בין אדוני האחוזות הגדולות שבביסאראביה התנהלו קרבות תמידיים, וכתוצאה מזה נשארו בה ערים מעטות שלא נחרבו. הישוב היהודי היה נפוץ ברובו על פני הכפרים. ואפילו קישינוב נחרבה בידי הטאטארים בסוף המאה הי"ז, ועד שהעיר החרבה קיבלה שוב צורת עיר מיושבת עברו לא פחות ממאה שנים. ובמצב דומה בערך נמצאו גם הערים האחרות הקטנות שבביסאראביה, כמו סורוקי, קיליה, באַנדאַר, קאושאן וחוטין. היהודים היו אז מרוכזים יותר בכפרים מאשר בערים, ומשום כך לא יכלה החסידות — שבשורה הראשונה מותנית היתה בריכוז המוני בקרקע צבורי — למצוא לה בה מקום נוח להתאחזות ולהתפשטות, על אף העובדה שביסאראביה משכה אליה תשומת לב של ראשי החסידות, החל מן הבעש"ט ותלמידיו ובתקופות שאחריהם.

האגדה החסידית מספרת, שהבעש"ט עבר את הדנייסטר (שבחי הבעש"ט). נכדו רבי משה-חיים-אפרים מסודילקוב סיפר עליו: סבא ז"ל עבר את הדנייסטר בלי כל השבעות. הוא פרש רק את אבנטו ועבר עליו. הוא אמר, שעבר את הנהר בכוח אמונתו הגדולה (דגל מחנה אפרים, וישלח, תק"א, קורין). זוהי הוכחה ברורה שהבעש"ט היה מבקר בביסאראביה. אין לנו פרטים ברורים על פעולתו שם. ברם, אין ספק שזרע גרעינים ראשונים לצמיחת החסידות שם, ואחד האמצעים להצלחת תפקידו היה הפצת הניגון והריקוד, שהיה בהם כדי למשוך את הקהל. במאמרו "לדברי ימי היהודים בביסאראביה" (קובץ בסרביה—א"י, ת"א, תרצ"ח) כותב מ. מ. דוידזון, שלפי האגדה היה הבעש"ט מבקר בביסאראביה מזמן לזמן והיה מאורחיו של ר' מרדכי מטולמאז [1].

תלמידי הבעש"ט אף הם הכניסו את ביסאראביה למעגל פעולתם בהפצת החסידות. רבי צבי, בנו יחידו של הבעש"ט, רגיל היה לבקר בביסאראביה (כך מסופר בספר "מדרש פנחס" לרבי פנחס מקוריץ). כן נזכר ביקורו בעיר באַנדאַר שעל גדות הדנייסטר של רבי יעקב-יוסף מפולנאה, בעל "תולדות יעקב יוסף". הוא היה רב בראשקוב שעל הגדה השמאלית של הדנייסטר בשנים 1748 עד 1752, וקשה להעלות על הדעת, שהוא, התועמלן הראשון לחסידות, ישב ברבנות על גדות הדנייסטר, בלי לנסות להפיץ את תורת החסידות גם מעבר לנהר. לפי המסורה החסידית נתקל שם בהתנגדות נמרצת, וכתוצאה מזה נאלץ לעזוב את המקום ולחפש לו מקום מגורים אחר (שבחי הבעש"ט, ברדיצ'וב, תקצ"ה). אך בנו, ר' שמשון, חזר לכהן בתור רב בראשקוב בסוף המאה הי"ח ונלחם באומץ להפצת החסידות. באחד מספריו הזכיר רבי יעקב יוסף את העיר באַנדאַר אשר בביסאראביה: "המעשה שסיפר לי אחד מבאַנדאַר אירע בשנת 1769. שם היה נהוג מימים ימימה שאסור היה למלך התתרים להכנס למצודת מלך התורכים. באותה שנה נכנס לשם. המלך התורכי הטיל עונש על ראש העיר, על שנתן לו להכנס" (בן פורת יוסף, קורין, תקמ"א). בסוף המאה הי"ח כיהן בעיר זאת ברבנות ר' אריה-לייב ורטהיים, אחיו של רבי משה-צבי הצדיק מסאווראן, עם תקציב חדשי של שני אדומים לשבוע. בימים ההם לא היו רגילים לשלם לרבנים משכורת כזו. ודווקא עובדה זו מעידה כי הצד החסידי הכריע כאן, ולרבי לייב הוענקה משרה יותר גבוהה עם קבלת כתב הרבנות מעדת באַנדאַר בשנת תקע"ד [2].

משום כך אין להניח, שהחסידות נשארה זרה לגמרי ליהודי ביסאראביה אחרי הנסיונות ההם מצד ראשוני החסידות. שושלתות הצדיקים היו ניכרות בין החסידים ובבתי-תפילתם גם בזמר ובניגון וגם במנהגים ונוסחאות מסויימים, שלא פעם עוררו מחלוקת בחסידות עצמה. מנהגים ונוסחאות ידועים בתפילה, שמקורם בראשית החסידות, נשתמרו גם אצל יהודי ביסאראביה. כן, למשל, לא היו אומרים באי-אלה מקומות את התפילה "ושמרו" בליל שבת, והיו אומרים "רזא דשבת" במקום "כגוונא". במוסף של שבת היו אומרים "כתר" במקום "נעריצך". בימים הנוראים היו פוסחים על פיוטים מסויימים, בהתאם למסורת של חסידי בארשאד וקוריץ. השפעת בארשאד היתה מורגשת במידה ניכרת בביסאראביה, אחרי שר' רפאל מבארשאד, תלמידו של ר' פנחס מקוריץ, היה מבלה הרבה בנסיעות על פני ביסאראביה לשם הפצת תורת רבו (א. פרידקין: אברהם בר גוטלובר ותקופתו, וילנה 1925, עמ' 115). בין המנהגים נחשב גם הקשר של תפילין שהיה אחר, ולפי האגדה החסידית מקורו של המנהג בתקופה כשרבי שניאור-זלמן מליאדי היה רב במוהילב-פודולסק, והוא ביקר פעם בעיר בביסאראביה. ראו אנשי המקום איך הוא עושה את הקשר, ואף הם עשו כמוהו, וממנו למדו אחרים.

החסידים הראשונים השקיעו מאמצים רבים לנעוץ קנה ביהדות ביסאראביה, אולי יותר מאשר במקומות אחרים. מטיפי החסידות הופיעו פה ושם, ודווקא מטובי המטיפים ומגדולי

החסידים הראשונים. קשה לעמוד על הגורמים לכך. ברם, יש להניח, שראשית היתה ביסאראביה שכנה שמעבר לדנייסטר, שבה ישבו יהודים נוחים לחסידות. שנית, משום שמדינה זו נמצאה בדרך העליה לארץ־ישראל, והחסידות התכוונה לעליה המונית של החסידים לארץ־ישראל. אכן, גם גדולי הרבנים בביסאראביה נסחפו בזרם העליה החסידית. לפעמים נצטרפה החסידות לכסא הרבנות, והשדרות הרחבות של העם היו מתחממים לאורן הכפול [3].

בקרב יהודי רוסיה שלפני מלחמת העולם הראשונה, כשיהדות ביסאראביה היתה חלק בלתי נפרד של היהדות הרוסית, היתה רווחת מימרה זו: היהדות הליטאית היא הראש, הפולנית — הלב, והביסאראבית — הרגליים של הגוף היהודי ברוסיה, בהיותה סמוכה בהרבה מובנים על שולחן אחרים. ועוד יותר הורגשה התלות בתנועת החסידות, בצדיקים ובאישים שמחוצה לה, שמהם נמשך צינור ההשפעה וההאצלה, ועל ידם נשתלשל לשם גלגולו של הניגון החסידי.

ביסאראביה החסידית היתה ניזונה מבחינה מוזיקלית מפלכי ווהלין ופודוליה שמעבר לדנייסטר. משם הביאו "רוחניות" חסידית בצירוף ניגונים, ו"החבל הלך אחר הדלי". צצו עיירות, בתי מדרשות נבנו לא רק לתפילה, אלא גם לתורה. ובכל זאת לא עמד כוחה של החסידות המקומית ביצירה עצמית. אורח חייהם של חסידי ביסאראביה היה שונה בהרבה מזה של כל יתר החסידים אשר בתחום המושב היהודי ברוסיה. היה זה אורח חיים רחב, שנבע מעושר הטבע שהארץ נתברכה בו. ביהודי ביסאראביה דבקו הרגלים ומנהגים רבים של המולדובאנים. הם ידעו פרק בפרשת אכילה ושתיה, וה"מאמאליגא" וה"ברינדזה" לא היו המאכל היחידי בתפריט. קיבוץ בריא זה היה דבק לאדמה, אוהב עמל, תמים ושלם עם אלהים, משהו שונה משאר יהודי רוסיה, מכה שרשים בערבה הברוכה ומסגל לעצמו הווי מיוחד, שהיה בו מריח השדה ומפשטות האדמה הטובה.

בין אוכלוסי החסידים, שחנו בערבות ווהלין, פודוליה ורוסיה החדשה, נשאר הלקם של חסידי ביסאראביה דל ומך, ומצערה היתה מנתה בנגינה החסידית. שכיחים היו שם מספר ניגונים עצובים ונוגים, תערובת צוענית־מולדאבית־ואלאכית־יהודית, מדמיעי עין יהודי ומרככי לב בימי שבתות ומטילי טעם מיוחד בתפילות הימים הנוראים. ה"טשאבאן" השפיע על הרעיון היהודי. הוא שר אתו את ה"פארניאלה" ואת ניגון "פרונדזה ואֶרדה" היה שר בפסח בהגדת הסדר ובראש־השנה לפני התקיעות. הנוסחאות הוואלאכיים נתפשטו גם מחוץ לתחומי ביסאראביה ונעשו לעטרת הנגינה היהודית אצל חזנים מרובים.

לימים, נתגלו בביסאראביה כוחות רוחניים עצמיים, בהם דמות בולטת של הצדיק, רבי שבתי מראשקוב, מבחירי תלמידי הבעש"ט, שהשפעתו היתה פרושה לא על ביסאראביה בלבד, כי אם על כל הנפות האחרות שבקרבתה, שבסיסן היהודי או החסידי ועמודיהן הרוחניים היו רופפים למדי.

הבעש"ט עצמו היה משתפך בנעוריו על גבול ואלאכיה בשירי כיסופים, שהיה בהם מן המזיגה של ניגוני תפילה ונעימות של דוינות [3]. הוולך נהפך במרוצת הימים לסוג נגינה חביבה בין חסידי ווהלין ופודוליה, ומשם התפשט בפולין וגאליציה.

דברי הקדמה

לצערנו, מעטים המקורות שלפיהם אפשר לקבוע מתי התחילו בביסאראביה בכלל, ובקישינוב בפרט, חיי החסידות באורח מסודר. סיפוח ביסאראביה לרוסיה בשנת 1812 והידוק הקשרים עם היהדות הרוסית היו מפנה רב ערך בחיי הקיבוץ היהודי בנפה זו. נפרצה מצודת החיים הדתיים הסגורים של יהודי ביסאראביה, שהיו עד 1812 קשורים ברבנות ביאסי, ששימשה עז' אז כמרכז הרבנות גם לביסאראביה.

קישינוב נעשתה במרוצת הזמן מרכז רוחני גם לחסידי ביסאראביה, למרות זה שעד לדורות האחרונים לא ישב בה שום צדיק מאיזה שושלת שהיא. עד שבאה ההתנגשות בין קבוצת משכילים לבין חסידי קישינוב, כפי שמשתקפות גם בכתבות ב"המליץ" בשנת תרכ"ד, היתה הקהילה כולה תחת השלטון של זרם החסידים. אכן היו בה נסיונות שונים לערעור אשיותיה, נסיונות של ריפורמה דתית שהרעישה אז את דעת העולם היהודי.

שנות החמישים של המאה הי"ח היו תקופת פריחתה וגידולה של החסידות בחלק זה של יהדות מזרח אירופה. מראשית צעדיה היתה קישינוב קשורה ברבנות של יאסי — בימים ההם המרכז של מולדאביה וואלאכיה — וגם היא היתה מושפעת מזרם החסידות. החסידות כמעט שלא נתקלה בשום התנגדות מצד רבנים ומתנגדים בתחומי קהילות דרום רוסיה, בוואלאכיה ומולדביה — ובתוכם גם בקהילת קישינוב. בעיר זו לא הורגש קיפאון תרבותי. ההמונים חשו בצורך להימצא תחת צל קורתה של התורה ודאגו שבראש העדה יעמדו מגדולי הרבנים באותה תקופה. החסידות בדרום רוסיה — בניגוד לזו שבצפון — הרגישה בעיקר את הדביקות בצדיק, את אמונתם הבלתי מוגבלת של ההמונים בראשי החסידות ולא חייבה את מאמיניה לעסוק בלימוד התורה והתלמוד. כבר בתקופתה הראשונה מצאה החסידות קרקע פוריה בקרב הקהילה הצעירה, בקישינוב, שעוד בראשית צעדיה שאפה לעצמאות רוחנית. דבר זה מוכח מן העובדה, שעוד במחצית השניה של המאה הי"ח כיהנו בכתר הרבנות בקישינוב רבנים חסידים, ששמם היה מפורסם בקהילות ישראל, ועל ידי כך היתה קהילת קישינוב למרכז מושך לנאמני החסידות.

ראשון לרבנים בקישינוב היה רבי זלמינה בר' מרדכי שארגורודסקי, מתלמידיו הראשונים של הבעש"ט וממפיציה הראשונים של החסידות בביסאראביה. הוא שהביא ראשונה ליהודי קישינוב את תורת רבו והטיף לחסידות, אם כי לא הגיע לשיעורם של הרבנים הבאים. עזר על ידו רבי יששכר מקישינוב, אף הוא מתלמידי הבעש"ט, שהיה חתנו של רבי מרדכי משארגורוד, וכהערצה לאישיותו קראוהו "רבי יששכר הגדול". לאחר מותו של רבי זלמינה (בשנת תקמ"ב—1782) ישב על כסא הרבנות ר' פאליק, גיסו של ר' שמריל וורחיבקר, ואוריו רבי יששכר גיסו של רבי זלמינה, רבה הראשון של קישינוב.

בבחירתו של הרב הרביעי של קישינוב, רבי חיים מצ'רנוביץ, גדול התורה והחסידות בדורו, לאחר שכיהן בקהילות שונות בוואלאכיה ובאוקראינה, בא מיפנה ניכר בחייהם של יהודי קישינוב. ר' חיים לא הסתפק בדברי הטפה ושמירה על הדמות הרוחנית של קהילתו, אלא שאף לשפר ולהרים את המוני הנאמנים לדרגה מפותחת יותר. הוא היה הראשון (וזה היה סמוך

לצירוף ביסאראביה לרוסיה בשנת תקצ״ב — 1812) שדאג להקמת מוסדות ציבור לקהילה. בתחילת שנת 1816 הונחה אבן הפינה לבית־כנסת לדול בקרבת הנהר ביק. בית־כנסת זה, שהיו בו 500 מקומות ישיבה, היה במשך עשרות שנים המרכז הרוחני של הקהילה, ושנים רבות התרקמו אגדות שונות סביב בית־כנסת זה. הרב ר׳ חיים העשיר את הספרות החסידית בספרים יקרי־ערך: ״באר מים חיים״ על התורה, שיכול להיחשב כספר חינוכי לחסידים, ושני במדרגה אחרי הספר הנערץ ״אור החיים״. כן חיבר ספר חשוב מאד בשם ״סידורו של שבת״ בשני חלקים. גם בספר זה הוגים אנשי הרוח שבין החסידים מדי שבת בשבתו ושואבים ממנו רוח הקודש והתרוממות הנפש תוך כדי אוירה של שבת. ספר שלישי חיבר בהיותו כבר בארץ־ישראל, ועליו הראה המחבר כעל גולת הכותרת של עבודתו הספרותית. הספר עוסק בביאור עשרה שמות שעברו מהתנ״ך לתפילה. לאחרונה נתפרסם ממנו גם ספר ״ארץ החיים״ על אגדות הש״ס. הוא עלה באחרונה לארץ־ישראל ונפטר בצפת בשנת תקע״ג. החסידים רגילים לחוג את יום ההילולא שלו ברגש הערצה מיוחדת. רבי חיים ניסה לגבש שיטה עצמית למהותה של התנועה החסידית, שהיה אחד ממפיציה המסורית ביותר. עד השנים האחרונות היו זקני קישינוב מספרים מפה לפה על גדולתו ועל חריפותו של הרב, שעלה לארץ בשנת תקע״ז (1817).

ההשכלה נתקלה בקשיים לא מעטים בקרב יהודי קישינוב, שהיו כולם תחת ההשפעה הגדולה של גדולי הרבנים מהזרם החסידי, אבל בשנת ה־30 של המאה הקודמת (בשנת תק״ץ) החלה לפלס לה דרך.

ראויה לזכרון גם העובדה, שבמשך עשרות בשנים היתה קישינוב מקום־גלות ברוסיה הצארית, ולשם נשלחו בעיקר נאשמים וחשודים בתנועות מתקדמות ומהפכניות, ואף על צדיקי החסידות עברה הגזירה, ורבי ישראל מריז׳ין הוגלה לקישינוב, שממנה ברח לִיאסִי אשר ברומניה. נסיעתו של רבי ישראל מריז׳ין לביסאראביה באה מתוך הכרח, אחרי שנשתחרר בשנת ת״ר ממאסרו שארך כשתי שנים[4]. הרבי הרגיש, כנראה, כי החופש שניתן לו לא יהיה בר קיימא, שר הפלך הקרוב, שהעיירה ריזין היתה בתחום שלטונו הביט עליו בחשד, ובכל רגע עלול היה להיאסר מחדש. ולכן עזב ר׳ ישראל את ריז׳ין, שכבר הספיקה להיות כעין מטרפולין לחסידות, ועבר עם משפחתו לשבת בקישינוב. נדמה היה לו כי כאן ימצא מנוחה ויוכל לבלות שיבתו בישיבה של שלוה. אך שונאי החסידות הוסיפו להלשין עליו חדשים לבקרים, והרשות הרוסית חרצה משפטו להישלח מחוץ לתחום המושב שהוקצה ליהודים. הדבר נודע בסוד לאבי התנו, הגביר הלפרין מקיוב, והלה נחפז להודיע בעוד מועד למען שישים לדרך פעמיו ויעזוב בכלל את רוסיה. רבי ישראל הצליח להשיג תעודות־מסע לעצמו ולשני מקורביו, ויחד נמלטו ליאסי בירתה. רק אחרי בריחתו של הרבי הגיעה פקודת המאסר לקישינוב. שר הפלך היה שרוי בפחד על תעודת־המסע שנתן לרבי ישראל, ומשום כך שלח דרישה נמרצה למולדובה להחזיר את הפליט לממשלת רוסיה. אך הדבר נודע בעוד מועד למשפחת הצדיק שנשארה בקישינוב, והוא ברח גם משם והסתתר בבית אבי אבי חתנו הצדיק רבי חיים האגר מקוסוב. לאחר נדודים רבים התיישב הרבי מריז׳ין בסאדיגורה.

כעבור עשרות שנים הורגשה בעיקר ההשפעה של צדיקי סאדיגורה, טאלנה, בוהוש, ופחות מהן לצדיק מסקווירה. היתה בעיר גם קבוצה קטנה של חסידי חב״ד.

מעמדה של החסידות בקישינוב בשנות השמונים נראה מתי־אורו של החזן פיני מינקובסקי בקובץ ״רשומות״. הוא כותב בין השאר: ״מרובים היו בעיר ה״מאמאליגא״ אוכלוסי החסידים, שנפלגו לכמה עדרים, עדר עדר ובית־תפילתו וצדיקו ומו״צו ושו״בו וש״צו. זעירא דצדיקיא היה רבי שבתי מרשקוב (השני), שלפי דברי חסידיו המגושמים היה זהיר להאכיל את כל תרנגולותיו וברבוריו, עזיו ועגליו פת שחרית קודם שאכל הוא עצמו. ומסורה היתה בידי הראשקובים, שר׳ דוד הטאלנאי מסר לצדיקם, לרבי שבתי׳ניו, את מפתחות ביסאראביה, והוא שנעשה מאז המפקח על הגשמים בקיץ ועל השלגים בחורף. ואולם הטלנאים והבוהושיים היו העליונים במעלה גם בכמותם וגם באיכותם. כולם אמנם הסכימו פה אחד, שצדיקי טאלנה ובוהוש הם יסודי העולם. אלא שהללו, הטלנאים, בטוחים היו, שהטלנאי הוא דוקא ״חד בדרא״, והללו, הבוהושיים, ראו בזה חוצפה יתירה כלפי צדיקם, שרק הוא הוא ה״חד בדרא״ האמיתי. ומטעם זה היו הטלנאים והבוהושיים מריבים תמיד אלו באלו, ולפעמים היו המריבות מסתיימות במכות־לחי ובמהלומות.

כל מחנה ומחנה מן החסידים היה לו ראש ו״מצביא״ שלו. הטלנאים עמדו תחת נשיאותו של הקצין ר׳ אלישע הלפרין. בביתו התאכסנו כל בני משפחתו של הצדיק וגם כל השד״רים ומשולחי הישיבות שהיו באים לקישינוב. בביתו היו נערכות כל החגיגות, לרבות ה״אושפיזין״ של ״דוד משיחא״ בליל הושענא־רבא. הבוהושים והסדיגוראים עמדו תחת חסותו של ר׳ אברהמלי גרינברג, שהיה חתנו של הקנאי ר׳ יעקב יוסף ארטנברג, עמוד החסידות הבוהושית והסדיגורית, ור׳ יעקב־יוסף זכה לגדולה זו משום שאחיו, אדם גדול בתורה ובחסידות,

שיחת חסידים

ר׳ דוד ארטנברג, המו״ץ מברדיצוב היה ה״קנצלר״ של ה״חצר״ הסדיגורית. ושנית — משום שחתנו ר׳ אברהם שהוזכר היה אדם חרוץ, עשיר ובעל עסקים גדולים ומרובים, ״כל יכול״ בדומה העירונית, חשוב ורצוי לשר־הפלך, בקי ומפורסם לשתדלן בערי התחום. הרי שר׳ יעקב יוסף היה מוקף תורה וחסידות, תקיפות ועושר, ולפיכך היה נוהג נשיאותו ברמה. מנינו ברחוב הזהב היה מלא תמיד ״מסלתה ומשמנה״ של החסידות הבוהושית. פניו היפים וזקנו הלבן והמחודד הוסיפו לו לוית חן של אצילות חסידית מיוחדת״.

מתיאוריו של מינקובסקי, שכיהן בחזנות בקישינוב בשנים 1878—1882 בערך, אפשר ללמוד, מה רבה היתה השליטה של החסידים בקישינוב על חיי הקהילה. כל נסיון של הנאורים נתקבל בהתנגדות נמרצה. אז נעשה נסיון להקים בית־כנסת כוראלי בקישינוב בשביל המשכילים, ומינקובסקי רושם בספר: ״היחסים ביני לבין הצדיק הטלנאי, היו כרגיל יחסים של אהבה. אולם בקישינוב, קן החסידות למיניה, היו מלבד הטלנאים גם הבוהושים, מפלגה גדולה בכמותה ובאיכותה. האהבה לצדיק הטלנאי והקשר בינו לבין חסידיו בקישינוב יחד עם סבות אחרות מנעוני מהתמורה. ורק אחרי שנה כאשר החליט להמנות אצל המשכילים בתור חזן ראשון עם מקהלה, היה ממש בעיני כולם כעוכר ישראל, וכל אוהביו, וביחוד הטלנאים, כבשו פניהם בקרקע מחילול השם שחילל אחד מאברכיהם ה״תכשיטים״ שהיה מזמר על שולחנו של צדיק הדור, והבוהושים צחקו על משבתם״...

משכילי קישינוב ניסו בהקמת בית־ספר בקישינוב להשפיע גם על הדמות הרוחנית של הקהילה, ולא חסרו התנגשויות רציניות בין החסידים ואנשי ההשכלה, שהתחילו להתבצר עוד יותר בקישינוב בשנות החמשים. המשכילים הבינו, שלשם הצלחת פעולתם יש למנוע ישיבת קבע של צדיק חסידי במקום, ואם כי כעבור מאה שנה אין הדברים האלה נראים כנועזים, אין ספק שנעשה מאמץ רב בידי קבוצת המשכילים בקישינוב בכיוון זה. לאחר מותו של רבי ישראל מריז׳ין רצה אחד מבניו להתיישב בקישינוב (תרי״ב—1852). אך לתמהונם הרב של משפחת הסאדיגוּריים נתקלה בקשה זו בהתנגדות נמרצה מטעם קבוצת המשכילים בקישינוב, שראתה בזה פגיעה בהשכלת היהודים. בעזרת הממשלה הרוסית נדחתה בקשתו של הרבי מסאדיגורה. דבר זה הסעיר את חסידי קישינוב נגד המשכילים. וחטא זה לא כופר להם עשרות שנים. יש אומרים, שהקשר עם שושלת הצדיקים בסאדיגורה נתחזק עוד יותר, אף כי ברבות השנים תפסו צדיקים אחרים את מקומם של הסאדיגוריים.

בשנים 1880—1900 היתה עוד מצודת החסידים והחרדים בקישינוב סגורה ומסוגרת בפני הרעיון הציוני. נסיונות התעמולה הציונית בקרב החסידים והחרדים לא נשאו פרי. אגודת ״חובבי ציון״ בקישינוב נתקלה ב־1886 בהתנגדות חריפה מצד חלק ניכר של החסידים והדתיים, ששלטון הקהילה היה בידיהם. לא קל היה התפקיד של הרעיון הציוני בשעה שהחסידים הקיצוניים, חסידי בּוֹהוּש, טאלנה וסאדיגורה, התנגדו לזרם החדש וראו בציונות מתחרה רציני לשלטונם בקהילה. מ. דיזנגוף במכתבו למנחם אוסישקין מכ״א אלול תרנ״ט כותב בין השאר: ״שנים הם המכשולים היותר גדולים העומדים על דרכנו פה: החסידים, או יותר נכון, המתחסדים האומרים רע לכל אשר לא מפי רבם יוצא, והם המה חסידי בּוֹהוּש, טאלנה וסאדיגורה. רק מעט מזעיר תמצא ביניהם מחסידי חב״ד, תלמידי ר׳ זלמן מקופוסט אשר דברת אתו. לא אחת ושתים הראינו לדעת פה, כי החסידים יתאמצו בכל עוז להפר את מחשבותינו ע״ד קבוץ כספים, כי לדעתם לא יתכן לאנשים צעירים לימים, אשר בצל ה״צדיקים״ לא יחסיו, לקבץ כסף בשביל דבר שבקדושה בא״י, ואף גם זאת, כי כל הכסף הנאסף מחויב להקבץ ע״י הצדיקים וגבאיהם בסדר החלוקה. רבים יאמרו, כי לו הרשה הצדיק מבוהוש לחסידיו לתת נדבות לישוב א״י היו מוזילים כל החסידים את כספיהם מכיסיהם. כאשר אזכור אני אמרו הרבנים בדרוזגניק כי ישתדלו לכתוב לרבנים ולראשי החסידות אודות הרעיון של ישוב א״י ותחית האומה... תוצאת חליפת מכתבים אשר אולי היתה בין הרבנים והצדיקים או אולי ידע עוד אגודות אשר גם אותן תולעת החסידות כעש תאכל. וע״כ נחוץ איפוא לכל האגודות אשר מכת ארצן הם החסידים, לדבר ביניהם ולטכס עצה איך להסיר את אבני הנגף האלה מדרכנו. אולי נוכל לשלוח לכל ה״צדיקים״ איש אחד, שיהיה בא־כוחם של החברה וגם בשם הרבנים״.

ואין להתפלא, אם חובבי ציון בקישינוב ראו בהתנגדות החסידים מכשול גדול, וכדי לרככה ולפתוח אשנב לשיתוף פעולה, ניסו להשיג את הסכמת הצדיקים לחייב את החסידים לתת תרומות למען א״י. מ. דיזנגוף וחבריו עשו מאמץ רב כדי לקרב את כתות החסידים למפעל הציוני. הנה מה שכותב עוד דיזנגוף לאוסישקין: י״ז טבת א׳ תתי״ט לגלותנו. ר״פ העתקת מכתב הצדיק מבּוהוּש להרב מוהילבר ומההעתקות ההן תראה תוצאות מלוכת צירינו. חפצתי לשלוח לך גם העתקת מכתב הרב מוהילבר לבוהוש, רק נאבדה מאתי. רק אגיד לך תמצית המכתב הזה. הרב בקש מהצדיק כי יצוה להריק נדבות כדי לשכלל את שתי המושבות פתח־תקוה ויסוד־המעלה ולא יותר״. פעולה זו של חוג חובבי־ציון בקישינוב בקרב החסידים ואנשי הדת השפיעה, ולאט לאט כבש הרעיון הציוני מקום ניכר בין שכבות אלו.

את שנת תר״ס — 1900 — אפשר לקבוע כהתחלת הירידה של מקומה ושלטונה של החסידות בקישינוב, ולאחר עשרים שנה פג כוחה והשפעתה. שרידי החסידים כּוּונו, מייד לאחר מלחמת העולם הראשונה, רובם ל״אגודת־ישראל״, ומקצתם, בתקופה מאוחרת יותר, להסתדרות ״המזרחי״.

מראשית יסוד החסידות נעשו נסיונות רבים לחיזוק התנועה בביסאראביה. רק שני בתי־אב של צדיקים נוסדו בה. האחד — שרשי־מקומי, של רבי שבתי מראשקוב, מהמקורבים ביותר למייסד החסידות ויורשו הראשון, ואחד שבא ממרחקים ונטע מעין סניף לשושלת גדולה של צדיקים שהיתה קיימת ברוסיה. הראשון, שנתפרסם בפירושו לסידור התפילה ״סדור רבי שבתי מרשקוב״ (קוריץ, תקנ״ז) היה סמל התמימות והענווה, שעברו לבניו ולצאצאיו אחריו בצדיקות ראשקוב. רבי שבתי היה המנגן בצדיקי ביסאראביה. המוזיקליות היתה הקו האופייני שלו. צנוע היה רבי שבתי כל ימיו, ללא תביעות עמוקות וללא שאיפות לגדולות. וגם אחרי שהקים לו בראשקוב בית נאמן כרב וצדיק, לא ניהל את צדיקותו בקולי־קולות. בנועם קולו לא

נפל מצדיקים יודעי־נגן אחרים, בלי ליטול לעצמו את נזר היצירה. הוא נתברך גם בקול יפה ועדין, צלול וגמיש עד מאד, ויכול היה לסלסל בו סלסולים דקים ונאים ולכבוש את לב השומעים. ניגוניו נעשו נחלת הכלל של צאצאיו ותלמידיו, ובעלי קול ויודעי נגן שבהם היו שרים אותם בדביקות והתלהבות.

צדיקי בית ראשקוב

א. רבי שבתי הראשון ב״ר יששכר מראשקוב נולד בשנת תט״ו, ולו אח ר׳ ישראל רב בקאושאן וליאובה. שנות ילדותו של רבי שבתי לוטות בערפל. הוא עצמו התנהג בעניוות, ורוב זמנו ישב על התורה ועל העבודה. הוא נתפרסם בסידורו עם כוונת האר״י. היו לו שני בנים: ר׳ יששכר ור׳ יוסף. לפי גירסה אחת נפטר בן חמישים. אך אין גיל זה הולם את השתלשלות הדורות בחסידות.

ב. רבי יוסף, ממלא־מקום אביו רבי שבתי בצדיקות ורבנות בראשקוב, היה מגדולי תלמידיו של רבי פינחס מקוריץ, ואגדות רבות התהלכו בין החסידים על קדושתו ותמימותו. הוא נפטר ביום ב׳ באדר, בלי שנדע באיזו שנה.

ג. עם פטירתו של רבי יוסף מילא את מקומו בנו ר׳ שלמה זלמינה צוקרמן (הראשון), בלי שנשארו לנו עליו פרטים על התנהגותו ודרכי חייו. הוא נפטר בי״ג ניסן תרי״ב, ואת מקומו מילא בנו ר׳ שבת׳ל ראשקובר (השני).

ד. רבי שבתי׳ל השני מראשקוב היה מפורסם כאיש תמים וטוב לב, היה מתיידד עם ילדים ועם פשוטי־עם, מחבב טבע, קם בבוקר השכם ויוצא לראות את השמים מספרים כבוד אל. רבים באו אליו לבקש ממנו עצה ותושיה, וגם איכרי הסביבה נהרו ל״איש האלהים״ לבקש ממנו תשועה. הוא נחשב לאוהב־ישראל, ורחמיו על כל מעשיו. בוקר וערב היה הולך ומאכיל בעצמו את הבהמות והעופות שבחצר, משום שכן אמרו חכמינו (גיטין סב, א): אסור לו לאדם שיטעום כלום עד שיתן מאכל לבהמתו. הוא היה מתפלל, מקדש על היין ומברך כל ברכה שהיא דווקא מתוך ה״סידור״, באמרו, שזוהי סגולה להינצל ממחשבות זרות. ונזהר היה לקיים דבר ה״שולחן ערוך״ ככתבם וכלשונם, בלי כוונות יתירות.

אצל רבי שבתי היו מרבים לשיר ניגוני חסידים. הוא עצמו לא היה מחבר ניגונים, אבל היה בעל טעם טוב בנגינה וידע להעריך את הניגונים היפים (מהם נמצאים אצלי בתווי־נגינה באוסף הניגונים שלי).

רבי שבתי השני מראשקוב נפטר ביום ח׳ בטבת תרמ״ג והשאיר אחריו שני בנים: א) את הרב ר׳ משה אברהם צוקרמן, חתן הרב דרוביצ׳ר ממז׳יבוז וחותנו של ר׳ ישראל שלום יוסף מבוהוש, ב) את הרב יחיאל יוסף.

ה. עם פטירת רבי שבתי השני מילא את מקומו ברבנות וצדיקות בנו רבי יחיאל־יוסף. אף הוא התנהג כאביו בהתפללו מתוך ה״סידור״ ובהתנהגותו בפשטות יתירה. הוא נפטר ביום ז׳ באדר תרנ״ו.

ו. את מקומו מילא בנו יחידו ר׳ שלמה זלמינה (השני), שנשא את גיטלה בת הרב ר׳ אברהם יהושע השיל ממז׳יבוז (חתנו של הרה״ק ר׳ שלום יוסף מסאדיגורה) בן הרב ר׳ משולם זוסיה בן הרב יצחק־מאיר מזינקוב בן הרב מאפטא רבי אברהם־יהושע־השיל מאפטא, יאסי ומז׳יבוז.

ר׳ שלמה זלמינה (השני) היה ידוע כצדיק תמים עושה נפלאות. הוא נפטר ביום כ״ו בחשוון תרפ״א. היה זה יום חורף, והעיירה ראשקוב היתה מפולגת לשניים, לפלג סוביטי ולפלג רומאני, כשנהר הדנייסטר משתפך באמצע. פתאום נעשה נס, ורוח צפונית חזקה באה והקפיאה את הנהר. חיש מהר נתקבל רשיון מאת שתי הרשויות, הרוסית והרומאנית, לסדר את ההלוויה על הנהר, ומשני הצדדים צעדו אנשי העיר, עם הצבא האדום מצד אחד, וצבא רומניה מצד שני, לשמור על היהודים שלא יברחו מצד לצד.

ר׳ שלמה זלמינה השני השאיר אחריו חמשה בנים, שלשה מהם נספו בימי השואה בגלות טראנסניסטריה: ר׳ יצחק מאיר (חתן רבי מרדכי מלויוב), ר׳ מרדכי ור׳ יעקב. בנו ר׳ שלום היגר לאמריקה ונפטר שם בשנת תר״צ ואילו בנו ר׳ יוסף נפטר בראשקוב. בנותיו היו נשואות להאדמו״רים מטאלנה, הורנוס־טופול, שפיקוב ושאץ. רק בת אחת, הרבנית מחרסון, נשארה בחיים ונמצאת בתל־אביב.

בית־אב שני בצדיקות ביסאראביה הוקם בעיר באָנדאָר בידי הצדיק רבי אריה־לייב, חתנו של הצדיק רבי מנחם־נחום, אבי שושלת צ׳רנוביל ובנו של רבי שמעון־שלמה המגיד מסאווראן, שהיה תלמידו של המגיד ממזריטש. הגזע הסאווראני התרחב וחוטר ממנו יצא מתחומה של פודוליה והרחיק השפעתו ושבתו עד לבאָנדאָר אשר בביסאראביה. השלשלת נמשכה במשך ששה דורות. הניגונים שהושרו בדינאסטיה זו היה ״ניגונים מוסכמים״, מאלה שהושרו בחצרות בני צ׳רנוביל וסאווראן. ידוע שצדיקי משפחת טברסקי אהבו מאוד את הנגינה, וביחוד עלתה קרנה בחצרות בני הצדיק רבי מרדכי׳לה מצ׳רנוביל אשר בטאלנה, מאקארוב וטריסק, בלי להניח את הדגש על עצמיות בניגון. הטעם וההערכה לא נשתנו גם בעבור הניגונים לביסאראביה.

האחרון בשושלת, רבי יוסף ורטהיים, עלה לבסוף עם משפחתו לארץ וישב בירושלים במשך שנים אחדות עד יום פטירתו, ובה מנוחתו כבוד.

רבי אברהם־יהושע־השיל מאפטא ישב מקודם על כיסא הרבנות של יאסי, בירת מולדאביה, והשפעתו הורגשה בכל ביסאראביה.

ועוד צדיק אחד, מן הגדולים שבחבורת צדיקי גליציה, ניסה להכות שרשים בביסאראביה, הוא רבי מאירל מפראָמישלן, שישב כמה שנים בליפקאן ואחר חזר לפראָמישלן.

רק במאה הי״ט, אחרי שביסאראביה נעשתה חלק מהממלכה הרוסית (1812), החלה החסידות שם להתפתח ולהתפשט בהיקף יותר רחב. לפי סיפורי הדור הקודם, התיישבו בעיירות ובכפרים בביסאראביה (1827—1845) הרבה יהודים מפודוליה שהיו חסידים נלהבים.

בספרות החסידית של התקופה ההיא כבר נמצא הד ברור מחיי החסידים בביסאראביה. מספרים על ביקוריהם של צדיקים נודעים: ר׳ ישראל מריז׳ין, רבי דודל מטאלנה, ר׳ משה־הירש מסאווראן. אנו שומעים על חסידים מפורסמים הנקראים על שמות עריהם, כרגיל אצל החסידים. ״פעם בא חסיד מסורוקה לבויאן וסיפר שהחסיד הנודע ר׳ נטע סורוקר נמצא בסכנה

גדולה" (תפארת ישראל, "אמרי נועם", פטריקוב, תרס"ט). כן ספרו: "הרבי מריז'ין ז"ל אמר פעם בזה הלשון: הרבי ממז'יבוז היה מיוחס. על זה ענה החסיד המופלג ר' מיכל קישינובר: כיום הנכם המיוחס".

בחסידות ביסאראביה תפסו מקום חשוב בתי הצדיקים של סאדיגורה וצ'רנוביל. דבר זה בא לידי הבלטה בשמות בתי־התפילה (קלויזים ושטיבלך): סאדיגורי, בויאני, צ'ורטקובי, טאלנאי, סקוויראי, צ'רנובילי וכדומה, שמוצאם היה משתי שושילתות אלה. אופייני לציין שכמעט לא היו קלויזים של קוריץ, מז'יבוז או סאווראן. גם לחסידי בראצלאב היתה אחיזה קטנה בביסאראביה, ועוד פחות מהם — לחסידי חב"ד. בבאַנדאֶר למשל, נמצאו עד 1847 רק בתי־תפילה של טאלנה וסאדיגורה, מלבד בית־הכנסת הגדול ששם היו מתפללים אומנים ובני ההמונים הפשוטים. ומצב זה היה קיים גם בערים חוטין, אקרמן ויאֶדינץ.

משפרצה המחלוקת בין החצרות במחצית השניה של המאה הי"ט, שלחו הצדדים השונים את שד"ריהם לערים הגדולות בביסאראביה. בין שד"רים אלה היו יודעי ספר וגם למדנים. רובם נשארו כבר בביסאראביה כתועמלני החסידות והיו קוראים להם על שם חצרם, כמו: הטאלנאי, הריז'ינאי וכדומה. חסידים עשירים היו מזמינים אותם כמלמדים לילדיהם, או שהחסידים עצמם היו באים אליהם כאל רבי. היו להם קלויזים משלהם עם חדר מיוחד לעצמם. בשבת ובחג סידרו שולחנות לחסידים עניים, עמדו דברי תורה וסיפרו מופתים של צדיקים. וכן התיישבו שם בסוף המאה הי"ט "נכדים" אחדים, שהתנהגו כמו רביים וקיבלו פתקאות. לאחד מהם קראו "הרבי עם שבע היארמולקס", ולשני — הרב מקושריניץ.

גם בעיר סורוקה ישב על כסא הרבנות אחד מגדולי המוח שבין החסידים, הוא הגאון ה"חכים בטרפות" רבי דוד שלמה אייבשיץ, הידוע למדי בעולם הרבנות על פי ספרו "לבושי שרד" ותשובותיו "נאות דשא" (ר"ת של שמו וכינויו). הוא חיבר ספר חביב מאד לחסידים הידוע בשמו "ערבי נחל" על התורה ודרושים שונים. רבים מהבאים אחריו השתמשו בדבריו כמפתח ונושא לביאור דברי כתובים ודרושי חז"ל. בתוך דרושי הספר משולבים דברי מוסר ותוכחה, שמהם נוכל להכיר מעט את פרצוף הדור בזמנו. יש אומרים, שהוא נסע מלכתחילה מגאליציה לא"י דרך ביסאראביה, ובשל גייסות רוסיה לא יכול להמשיך במסעו דרך גאלאץ ונאלץ להישאר בביסאראביה כשמונה שנים, בינתיים קיבל עליו את הרבנות בסורוקה, ומשם עלה ארצה־ישראל דרך אודיסה בשנת תקס"ח. לפי השמועה לא היה לו סיפוק מרבנותו בסורוקה. המסורת אומרת שהוא נפטר בצפת בשנת תקע"ב.

עוד תרומה חשובה אחת נתרמה לספרות החסידית בידי תורני אחד, הוא רבי נחמן, שישב בליאובה על נהר פרוט. בידו של זה נמצאה חמדה גנוזה, ספר שפתי צדיקים על התורה, שחיבר אביו ר' פנחס אב"ד בדינוביץ. הוא התאבק בעפר רגליהם של צדיקי דורו, כרבי לוי יצחק מברדיצ'וב, הרב מאפטא ועוד, ואת כל חידושי תורתו יסד על יסודי התורות שהקשיב באזניו מ"כלי ראשון", מ"מעין הנובע".

מבית ריז'ין בלטו שני מנהיגים מופלאים, בעלי שאר־רוח, שמשכו אחריהם המוני חסידים לאלפים ולרבבות, שקבעו משכ־

נם בביסאראביה וכוננו בה את טירותיהם. האחד היה רבי דוב בר מליאובה (נפטר י"ג כסליו תרל"ו) [5], והשני בן־אחיו הבכור, רבי יצחק, שישב כמה שנים באיזמאיל, עד שהעביר משכנו לבוהוש (מולדאביה), ושם מנוחתו כבוד (נפטר י' אלול תרנ"ו). אחרי שביסאראביה נעשתה חלק מרומניה (1919) התיישבו בה, בעיקר בקישינוב, נכדים ונינים רבים של צדיקי סאדיגורה וצ'רנוביל. הם חיו שם בדחקות גדולה ונאלצו להזקק לתמיכה מאמריקה.

בעיר באֶלץ היה מרכז לחסידות החב"דית, ובראשו עמדו שני תלמידי־חכמים מובהקים: רבי חיים־בר (שבימי שחרותו היה "חוזר" אצל בעל "צמח צדק") ור' נוח סופר (שעלה לא"י שניב מספר לפני מלחמת העולם הראשונה, התיישב ביפו ושם מנוחתו כבוד). פרנסתם היתה מצויה להם בדוחק. אבל יומם ולילה היו יושבים ומתעמקים בתורה ובחסידות החב"דית. כל ימות־השנה לא היה בא משקה ענבים לפיהם, פרט לפורים, שאז היו שני אלה מתחרים בשתיית יין עם כל חסידי חב"ד אשר בעיר, והיו מראים כוחם גם בחידודים ובבדיחות מפולפלות כדרך "רבני הפורים" בישיבות ליטא, המעקמים את הכתובים ועוקרים הרים בחריפות ובבקיאות פורימית.

בדור האחרון ישבו גם בקישינוב צדיקים אחדים, נכדים מיוחסים. בהם תפש מקום חשוב הצדיק רבי יצחק'ל סקווירר, שהיה נכד הצדיק הזקן רבי יצחק זצ"ל, מייסד השושלת בסקווירה, מבניו של רבי מרדכי הגדול מצ'רנוביל.

חסידים לא מעטים חסו בצל קורתו של הצדיק רבי יחיאל מקרילוביץ, שנחשב ליחסן גדול, רבי משולם זושא מזינקוב, בן רבי יצחק מאיר מזינקוב בן הראי"ה מאפטא. הוא נולד בשנת תר"ג ונפטר בכ"ט בתמוז תרע"ו בקישינוב. היה חתנו של רבי יהושע הצדיק מבאֶלז. הוא נהג לסייר בעיירות פודוליה וביסאראביה, שבהן שכנו חסידיו. הוא נחשב לבעל־מופת ואף אהב להתבדח.

1 כל העליה החסידית, החל בתלמידי הבעש"ט, התנהלה דרך ביסאראביה. החסידים יודעים לספר מפי הבעש"ט עצמו, שהוא תיכני את נסיעתו לארץ־ישראל כדי לראות את פני בעל "אור החיים" בשביל להביא לידי גאולה שלימה, וכשבא לביסאראביה אמר, שמרגיש הוא כבר את רוחה של א"י. אבל השטן עשה מאמצים רבים לפגוע בנסיעת הבעש"ט, והוא נסע חזרה מביסאראביה למז'יבוז.

2 חסידי ביסאראביה מספרים, שרבי נחמן מבראצלאב, נינו של הבעש"ט, בילה זמן רב בביסאראביה בדרך מסעו לארץ־ישראל ובשובו. גם מעומקי ליטא הגיע לשם הרב רבי שניאור־זלמן מליאדי, בעל ה"תניא", כדי לנסוע לא"י. אך גייסות רוסיה לא נתנו לו לעבור את הדנייסטר, ולכן נשאר זמן רב במוהילור־פודולסק.

3 לפי המסורה נולד הבעש"ט בסביבה של השפעה ואלאכית ליד הגבול שבין גאליציה וואלאכיה ושם נתחנך. ומכאן המנגינות שספג אל קרבו משנות נעוריו.

4 אחרי הלשנה על רבי ישראל מריז'ין, שהוא נוהג כמלך היהודים ויושב על כסא של זהב ושהוא עלול לפגוע במרות השלטונות, נכלא הרבי ועשרים ושניים חודש ישב במאסר בקאמיניץ ובקיוב.

5 הוא עזב את ליאובה ואת הצדיקות כשש שנים לפני מותו. זמן־מה שהה בצ'רנוביץ בבית הד"ר יהודה־לייב רייטמן, שהיה עורך־דין ומשכיל וראש־הקהילה. אז נאמר על ר' דוד בר שנתפס להשכלה. אחר־כך עבר אל חצר אחיו בסאדיגורה.

מרדכי סליפוי

"אגודת ישראל בביסאראביה"

ברשימת הציונים לוועידת היסוד של אגודת ישראל בקאטוביץ נפקד מקומה של ביסאראביה החרדית. אך זמן רב לפני קאטוביץ ניכר היטב רישומם של הביסאראבים בגיבוש הרעיון ובהכ־שרת התנאים לארגון היהדות החרדית תחת דגלה של אגודת־ישראל. בסדרת מאמרים שפירסם בכתבי העת "הצפירה", "המליץ", "הפלס" וכו׳, תרם הגאון ר׳ י"ל צירלסון, מנהיג האגודה בביסאראביה, תרומה חשובה למחשבת היסוד ולהתוויית דרכה של התנועה החדשה. בבואו לחלוק על התפיסה הלאומית החילונית הוא כותב: "בשנים האחרונות אמנם החלה להתנוסס כאבן־חן הלאומיות החדשה שאינה משובצת במשבצת הדת, אולם עם כל הכבוד שנרחש למתקשטים בה ועם כל השמחה שנשמח על משכה בסגולתה לגבולנו בנים שנתרחקו ממנו בזרוע נטויה — אי אפשר בכל זאת לבלתי הכיר עצמותה שבאמת הנה רק מלאכותית". והמסקנה: "תשנה הציונות את מהלכה הבלתי טבעי ותמיר התכנית בתכנית יותר מתאימה לרוח כנסת ישראל". ומהי התכנית? ערב הקונגרס הציוני השני ניסחה קבוצת רבנים, בראשותו של הרב צירלסון, הצעה על הפרדת הפעולה התרבותית החינוכית מהעניינים הכלליים: "לתכלית זו נחוץ לייסד ועד מגדולי רבני החרדים אשר בארצנו ומחוצה לה. תעודת הוועד תהיה לפקח על כל עניני הציונות המתיחסים במאומה אל דתנו וכה יעבוד לו הוועד הפועל הציוני את עבודתו האֶקונומית והפוליטית. אולם פתרון כל השאלות הדתיות ימסור הוא ליד ועד רבני וכו׳... בחוג פעולות הוועד הרבני תיכנס גם השגחתו על חינוך הדור החדש בכל דבר הנוגע לתורה"ק".

באסיפת כל ציוני רוסיה בוואַרשה (ג׳ אלול תרנ"ג) פנה היו"ר לרבנים בשאלה: "אם החלטותיכם לא תתקבלנה, האם תסיקו מכך פרישתכם מהתנועה הציונית?" הרבנים כבשו פניהם ושתקו, מלבד הרב צירלסון שענה בגאון: "אין ספק שנפרוש מכם".

משנתאכזב מדרך הפשרה בין שני חלקי העם העלה הרב את רעיון ההתארגנות העצמאית של הציבור הנאמן לתורה ("שתי תרופות" ב"הפלס"): "התעוררו נא אלופים וחברים. צאו כולכם חוצץ כי עת לעשות לה׳ היא לעשות, לחזור ולעשות!". ולמעשה הציע: "נחוץ מאוד כי גדולי דורנו יפנו בקו"ק אל כל טובי ונכבדי רבני ארצנו לבוא למועד אל אסיפה רבנית גדולה אשר תהיה באחד מערי התחום הגדולות אשר תיסד חברה כוללת ערוכה בכל, אשר תכונה כנסת ישראל".

גם הרב ישעיה רייכר, רבה של איזמאיל (בעל "תורת הראשונים") וממנהיגיה הדגולים של אגודת ישראל בביסארא־ביה), עשה הרבה להעמקת רעיון הלאומיות המקורית במאמרים שפירסם ערב ועידת קאטוביץ בביטאון העברי "המודיע", שהופיע ברוסיה בעריכתו של הרב ע. רבינוביץ מפולטאבה.

במאמר "הלאומיות בספרות ובחיים" (ר׳ שם, י"ג שבט תרע"ב) מבחין הכותב בין "הלאומיות של אומות העולם שסימניה, שוביניות, אהבה עצמית ושנאת הבריות. כיוצא בדבר התנועה הלאומית שלנו הרבה בעלי תריסין מצויין בבית מדרשה וכל מה שהפה יכול לדבר נזקף על חשבונה. הראשונים אמרו לאומיות זו משמעה תיקון החינוך, הכרת השפה, צירוף היהדות וכו׳. באו המפולפלים שלאחריהם והמציאו אפקים חדשים, כיבוש הקהילות, טריטוריאליות, פוליטיקה של הגלות, יציאה למדינת הים, ולכשתמצא לומר גם יציאה מהגיטו הרוחני ושינוי ערכין בכלל. כשבאים עוד אחרים ורוצים להוכיח כי דווקא שיבה אל היהדות המקורית, כשרון קיום המצוות המע־שיות, טיפוח המוסדות הדתיים ושמירת מנהגי העם הן הן גופי לאומיות אף אתה אמור להם אם בשביל מעשה באתם כבר יש לנו כלל מכריע בחיים, פוק חזי מה עמא דבר".

הרב רייכר היה תלמיד חכם מובהק, חכם וסופר מחונן, ונתפרסם בחיבוריו רבי הכמות והאיכות לחקר יסודות התורה שבעל־פה בנביאים וכתובים. הוא היה מיצר ודואג על הקיפאון בכשרון היצירה העצמי במחנה החרדים. במאמרו "החיים והספרות" קובל הרב מרה על "הרשלנות בקרב החרדים להקים ספרות חרדית משלהם — וכל כך רחוקים אנחנו מהש־תמש בכוח הספרות כבשונו של עולם. כהה הרגש הספרותי אצלנו וחסר לנו אפילו התיאבון לספרות חרדית ראויה לשמה". ואחת ההצעות הנלהבות שלו: להוציא הסטוריה נאמנה למקו־רות היהדות.

כינונה של האגודה

האסיפה המכוננת של אגודת־ישראל בביסאראביה התקיימה בתרע"ד, שנה לאחר כינוס ועידת היסוד של האגודה בקאטו־ביץ. האסיפה התקיימה בקישינוב והשתתפו בה 25 רבנים חשובים מביסאראביה (20—18 בנובמבר 1913). הרב צירלסון סיפר בה על ביקורו בפראנקפורט ועל התרשמותו העמוקה מן ההתלהבות שגילו שם מיסדי אגוד"י. הוחלט להביע אֵמון מלא בוועדה הזמנית שהוקמה אז לשם ייסוד ארגוני אגודת ישראל בגרמניה ובשאר ארצות אירופה.

למניחי היסוד היתה תכנית ברורה: באלול תרע"ד תתקיימנה פעולות־הכנה ארגוניות בכל הארצות, והן אשר תכשרנה את הקרקע לכינוס הכנסיה הגדולה, פארלאמנט התורה של עם ה׳. אך מלחמת העולם הראשונה שיבשה את תכניות הפעולה של האגודה העולמית לעתיד הקרוב וכן חלה הפסקה בהתפת־חותה הארגונית של אגודת ישראל בביסאראביה. "ותקוות המוני בית ישראל החרדים לדבר ה׳ אשר ציפו להתחלת תקופה חדשה בדרך הגאולה הנפשית האמיתית על־ידי הכנסיה הגדולה נשקעו בדם ואש" (זכרונות י. רוזנהיים).

בשלהי המלחמה חידשה אגו״י בביסאראביה את פעולתה לליכוד פנימי. היא הכריזה על עצמה כארגון ארצי ואת העיר קישינוב קבעה כמרכזה.

בשנת תר״פ (11 בפברואר 1920) נרשם ספר התקנות של אגודת ישראל בבית־המשפט הקישינובי, תחת המספר הסידורי 6, בארבע שפות, עמודה מול עמודה: עברית, יידיש, רוסית ורומאנית.

סעיף א׳ בתקנון אומר: ״מטרת האגודה לאחד את כל שלומי אמוני ישראל לחטיבה אחת אשר תכליתה תהיה הגנה על תורתנו הכתובה והמסורה בהשתדלותה שכל עניני עמנו גם מהמהלך החדש יהיו מתאימים לרוח היהדות הדתית הלאומית״.

הדו״ח מחיי התנועה בעולם שפורסם על־ידי הלשכה המרכזית של אגודת־ישראל בווינה מדגיש, בין היתר, שרעיון התאחדות כל החרדים שמצא את הביטוי האמיתי בהסתדרות אגודות־ישראל בקאטוביץ חדר עמוק לתוך כל שדרות החרדיים ולא פסק מלעניין את הטובים שבמנהיגי החרדים בביסאראביה, גם כשלא יכלו לבוא בדברים — מפאת המצב החיצוני — את החרדים בשאר הארצות. והודות להגאון רי״ל צירלסון, הרב הראשי בקישינוב, הרבו היהודים לבוא ולהתרכז מסביב לדגלה של אגודת־ישראל. היהדות החרדית התחילה להשתדל שהממשלה תאשר את הסתדרותם. עבר זמן רב עד שנתמלא מבוקשם, אבל מיד לאחר שהשיגו את הרשיון, ניגשו במרץ לעבודה ההסתדרותית.

הרב צירלסון עורר את החרדים לחובת ההתארגנות תחת דגלה של אגודת־ישראל. בקול־קורא שפירסם (כ״ד אדר תר״פ) בחתימת ידו, בו התעכב על ״העבודה רבת הערך שנפסקה בפרוץ מלחמת העמים אולם אחר שבתה המלחמה שבה העבודה ונתחדשה ביתר עוז״. הוא מתייחס לוועידה הגדולה של באי־כוח ההסתדרויות החרדיות מהרבה ארצות, שהתקיימה שנה קודם לכן בציריך (שווייץ) בהשתתפות גדולי הרבנים, פרופסורים, עורכי־דין ועסקנים חשובים אחרים ״אבל מה עשינו אנחנו הבסרבאים למראה ההתרגשות העצומה ורוממות הרוח הנפלאה האלה שלא היו לעולמים... לתכלית זו נתיסד זה עתה בעה״י בקעשענוב מרכז פרטי בעד כל האגודות שתכוננה במלוא בסרביה עפ״י ספר תקנות מצוין במינו אשר נתאשר מטעם הממשלה ואשר על בסיסו החלה פה עבודת ההסתדרות״.

ואל כל אחד ואחד הוא קורא לבוא ולהירשם כחבר: ״פתח המשרד של הועד המרכזי אשר ברחוב הפפאבי מספר 8 פתוח לפניכם לרווחה: הפנקס פתוח שם כל היום וכל הרוצה להכתב בתור חבר יבא ויכתב. ואתם אחינו תמימי דיעים אשר בכל מדינת בסרביא תתאספו נא תיכף בכל מקום ומקום ויסדו שם חברת אגודת ישראל עם ועד בראש בתור סניף אל המרכז הקעשנובי ועם זה עליכם להודיע אל הועד המרכזי הנ״ל במכתב בשפה הרומנית על אודות התכוננות הסניף שקבל על עצמו את ספר התקנות של המרכז הבסרבאי — ובזה כבר תהי׳ אגודתכם חשובה למאושרת גם מהממשלה״.

בכ״ה באדר תר״פ נערכה בקישינוב אסיפת־עם בהשתתפות הרב צירלסון ״בדבר התכוננות בבסרבי׳ סניף לאגודת ישראל העולמית בתור מרכז מדיני״.

הדים ראשונים על הפעילות הארגונית של חרדי ביסאראביה נשמעו בוועידה של אגודת־ישראל העולמית, שהתקיימה בימים י׳—י״ג אלול תר״פ בפרשבורג. הרב ט. לוונשטיין, שהרצה על העבודה הארגונית של המשרד בציריך בארצות שונות, ציין התקדמות גדולה ובין היתר ״הולכים ומתרבים החברים ברוסיה הלבנה, טרנסילבניה, בסרביה״ וכו׳.

במושב השני של המועצה המרכזית בברסלאו (טבת תרפ״ג) שהיתה בעלת חשיבות היסטורית להתפתחות אגודת־ישראל, הביא הרב דב־בער אבלמן, בא־כוח המרכז בביסאראביה, את ברכת הגאון רי״ל צירלסון והירצה על המצב בביסאראביה ואוקראינה. במושב זה נבחר ועד פועל עולמי בן 16 חברים, ובכללם הגרי״ל צירלסון.

מייד עם סיום מושב המועצה החל מסע ההכנות ל״כנסיה הגדולה״. לקראת מאורע זה פירסמה הלשכה המרכזית בווינה קול־קורא מטעם הוועד הפועל של האגודה העולמית. וראשון לחותמים על הכרוז (בתוכם הרב מאיר שפירא סאנאק, ר׳ יעקב רוזנהיים מפרנקפורט, הרב ר׳ משה מרדכי אפשטיין מסלאבאדקי) הגרי״ל צירלסון.

אגודת־ישראל הביסאראבאית הופיעה בכנסיה הגדולה של אגודת־ישראל במשלחת גדולה, ובראשה הרב צירלסון. עם שוב המשלחת החל המרכז בביסאראביה בפעולת אירגון עניפה בכל ערי ביסאראביה. במרכז עמדה סקירתו של הרב צירלסון באסיפת־עם גדולה, שנערכה בט״ו בשבט באולם העיריה.

לקראת הבחירות לכנסיה הגדולה השלישית במאריינבאד ולציון מחצית היובל ליסוד אגודת־ישראל נערך בקישינוב כינוס ארצי (כ״ח—כ״ט סיוון תרצ״ז) בהשתתפותו של ד״ר שלמה הערמן, ב״כ המרכז העולמי של ״קרן הישוב״. ישיבת הפתיחה נתקיימה באולם העיריה, והדיונים המעשיים בבניין ישיבת קישינוב. ברכות השמיעו סגן ראש־העיר; בשם הוועה״פ של אגוד״י — פ. גרינברג; בשם סניף איזמאיל — הרב רייכר; בשם סניף באָנדאָר — הרב ש. אפרתי; בשם נקודת־ההכשרה בבאָנדאָר — מ. סליפוי. כן הוסיפו ברכות: מזכיר המרכז בקישינוב יוסף אָפלבוים ותלמיד שיעורי־ערב ״חורב״.

המזכירות במרכז אגודת־ישראל שברחוב הארלאמפּוֹבסקי רוכזה בידי ר׳ שמואל לנדאו, בפיקוחו של הרב צירלסון. יו״ר המועצה המרכזית של האגודה היה הרב י. בארנבוים, רבה של מארקולאֶשט. בשטח ההסברה והאירגון היו פעילים דוב־בר אבלמאן הי״ד, ויבדל״א הרב שמעון אפרתי, כעת ראש מחלקת הכשרות הארצית של הרבנות הראשית במדינת ישראל.

פעולות הצלה למען פליטי אוקראינה

ביחס לקיבוץ היהודי בביסאראביה היה סוף מלחמת העולם הראשונה בחינת ״שילהי דקייטא קשה מקייטא״. רבבות הפליטים היהודיים, שנמלטו לכאן מעברו השני של הדניסטר מאימת הפוגרומים שהשתוללו בערי אוקראינה, הטילו על מרכז האגודה בקישינוב עול קשה, להמציא מחסה ומחיה לנפגעים.

בהגיע הבשורות המחרידות הראשונות על פרעות הדמים ביהודי אוקראינה, זימן הרב צירלסון פגישה דחופה של עסקנים

והוחלט על הקמת ועד בקישינוב לנפגעי אוקראינה, על־פי רשיון שניתן על שמו של הרב צירלסון על־ידי המיניסטר לביסאראביה ה. פ. חאליפה בקישינוב, 24 בספטמבר 1919.

על מצב הפליטים החמור ועל מסירותו של הרב צירלסון למפעל ההצלה מספר ב"פרק זכרונות" שלמה ברליאנד *, עסקן ציוני מפורסם בקישינוב, שהיה אז מזכירו של הועד.

"...בחורף 1921 הגיעו ידיעות מאוקראינה אחת עגומה מהשניה. הפליטים המוחזרים נורים ללא משפט וקבורים בהיותם פצועים. לפיה הוראת ראש הפיקוד המלחמתי ביאסי הוקמו מחנות ריכוז במספר נקודות, היכן הפליטים נחשבו כקבורים חיים. הועד הבסרבאי המרכזי בראשות ד"ר יעקב ברנשטיין־כהן וה' סאנילאָביץ' החליט ב־17 לדצמבר לשלוח דלגאט לבוקארסט להשתדל אצל ראש הממשלה דאז הגנראל אוורסקו שלא להחזיר את הפליטים ולשחרר הנמצאים במחנות על אחריות הועד. סוכם לשלוח את הרב צירלסאהן ואנכי כמזכיר אלווה אליו".

ש. ב. מזכיר מספר תלאות שעדו עליהם בדרכים מושלגות והתפו־עות בריונים אנטישמיים ברכבות, ומסכם את דבר השלי־חות בבוקרסט מחוז חפצם: "הרב הלך מיד לאוורסקו שהיה עסוק בפרלמנט. אך משראה את כרטיס הביקור של הרב התפנה לו ומיד חתם על התזכיר של הרב ויעץ לו לנסוע לשר המלחמה רישקנו, כדי שהלה יצווה לקיים את ההשתדלות. היה זה יום חורף ויום ששי קצר והשבת מתקרבת. בגלל ישיבת הפרלמנט לא יכול היה למצוא את המיניסטר ביום הששי. למחרתו בשבת בבוקר הלך הרב עטור השיבה מרחק גדול ברגל למצוא את המיניסטר שעשה את הפורמליות הפרוצדוראלית הדרושה".

הגימנסיה "מגן דוד"

התקנון של אגודת־ישראל העולמית הבטיח אוטונומיה למר־כזים בעניינים הארציים הפנימיים, ביניהם ענייני החינוך.
סעיף ב' בספר התקנות של אגודת־ישראל הביסאראבאית אומר, ש"למען השג מטרתה מכוננת האגודה גני ילדים חרדיים כלליים, תלמודי־תורה ישיבות שיהי' בכל אלה מקום גם ללמודי חול כפי (רווח של שתי מלים ריק) בתי ספר נמוכים תיכוניים וגבוהים וכו' באופן שבכל מקומות הלמוד יהיה מקום חשוב בראש בשביל התורה והמצוה במובן החרדים".

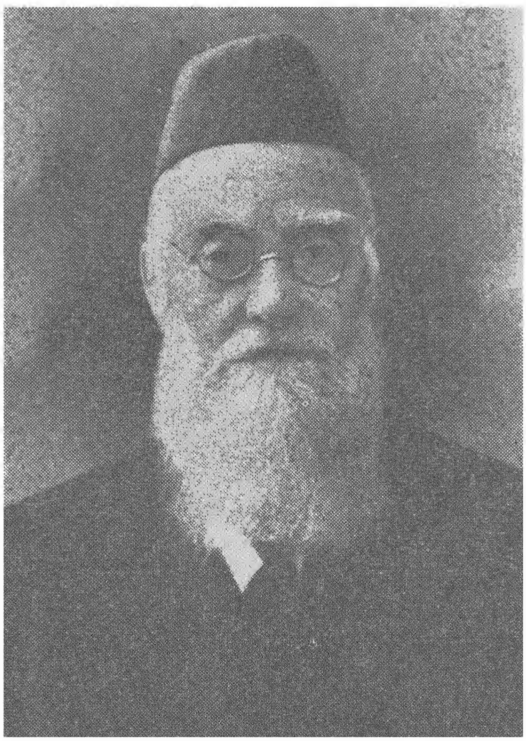
בהתאם לכך הוקמה בקישינוב בשנת תרפ"א הגימנסיה "מגן דוד" של אגודת־ישראל, לפי החלטה שנתקבלה במועצה מיו־חדת אשר נקראה על־ידי הרב צירלסון, ששימש לה כנשיא. היושב־ראש היה צדוק רוזנפלד, הגזבר — פ. גרינברג. הגימ־נסיה פעלה 12 שנה, והודות לרמתה הפידגוגית הגבוהה שימשה מרכז חינוך לבני העיר והסביבה לכל שכבותיה.

במבוא לחוברת עם תכנית הלימודים של הגימנסיה מגדיר הרב צירלסון את תפקידה כדלהלן: "הסיסמה של אגודת ישראל שהיא לפתור ברוח התורה את שאלות חיינו החילוניים יצרה בקישינוב את הגמנסיה מגן דוד עם אופיה המיוחד עם רוחה

* "די וואך", קישינוב, גל' כ"ט, טבת תרפ"ט.

הדתי לאומי, ... זאת הגמנסיה אשר התורה והתרבות המודרנית התלכדו בה באופן מלבב הנה תופעה חדשה מפיקה נוגה על שמי החינוך העברי".

בגימנסיה למדו בתרפ"ו 276 תלמיד, ומספר המורים היה 17, מהם 8 בעלי השכלה אוניברסיטאית גבוהה: 2 בעלי השכלה רבנית; 1 בעל השכלה מקצועית; 6 בעלי השכלה בינונית. בתרפ"ו היו בגימנסיה 6 מחלקות ו־4 מכינות (בי"ס עממי) עם גן־ילדים. בתרפ"ז נפתחה המחלקה השביעית, ואחריה השמינית.

הרה"ג י. ל. צירלסון זצ"ל מיסד וראש אגודת ישראל בביסאראביה

הגימנסיה התלבטה קשה לא רק בבעיות פינאנסיות אלא גם בגזירת הרומאניזאציה שגזרו השלטונות עליה ועל בתי־ספר יהודיים אחרים במדינה. בשנת קיומה הראשון של הגימנסיה פגעה גזירת הרומאניזאציה במכינות שלה. בשנת שלוש להי־וסדה באו לה לגימנסיה ימים קשים ורעים בעטיה של גזירת הרומאניזאציה המוחלטת. מצד אחד רפו ידיהם של רבים מן ההורים, שראו כי המוסד, שהשקיעו בו עמל, עלול להיחרב, ומאידך, היו אחדים רפי־אונים לוותר על תעודות ממשלתיות ולעמוד בפני מקסם־שווא של הזכויות המובטחות על־ידי הרומאניזאציה. ברור שיחס זה מצד ההורים פגע בצד הכלכלי של המוסד, שהתקיים על שכר־לימוד בלבד, ללא סיוע חוץ.
בישיבת חירום מיוחדת, שהיתה מוקדשת לשאלה זו, הוחלט ברוב דיעות לדחות לגמרי את הצעת הרומאניזאציה ולגשת לעיבוד תכניות לימודים מיוחדת של הגימנסיה העברית "מגן־דוד".

שלושה אורחים מקצוות שונות גמרו את ההלל על הגימנסיה בציון רשמיהם ב"ספר הביקורים". הרב פאפנהיים (אגוד"י)

מווינה כתב: "ביקרתי את הגמנסיה וביה"ס מגן־דוד מיסודה של אגודת־ישראל בקישינוב ומצאתי לפי הנראה והנשמע שה־חנוך בהם הוא על טהרת הקודש". מנחם אוסישקין כתב: "בהמדרשה מגן־דוד ראיתי שאיפה לאחד את המסורת עם דרישת הזמן, את הצורה העתיקה הדתית עם הצורה הלאומית המחודשת". ראובן בריינין כתב בין השאר: "אמנם פה הוא בית החיים לנשמת האומה".

אירגון חיי הקהילה היהודית

מן המפורסמים הוא סעיף 4, או "הסעיף ההונגרי", שעורר מחלוקת בכנסיה הגדולה השניה של אגודת־ישראל. גם הרב צירלסון היה במתנגדים לסעיף הזה. הסעיף מגביל את הכניסה לשורות אגודת־ישראל רק למאורגנים בקהילות האור־תודוכסיות הנפרדות. בכך עשו לעצמם הצירים מהונגריה עבודה קלה. ברם, המתנגדים לסעיף זה ובכללם הרב צירלסון, שהכירו בזכות כל דורש לבוא בקהל ה', עוררו את שאלת דו־הקיום של החילוני והחרד לעיצוב דמותם של חיי הציבור.

ככל שגברה יד הרשעה לדכא את המיעוט היהודי, התחזק והלך יצר הקיום הציבורי של היהודים בביסאראביה, אשר ניצלו כל שעת כושר לבנות את חייהם האוטונומיים היהודיים בקרב הגויים. השנים תר"פ—תרפ"ז עמדו בסימן של העמקה רעיונית וליכוד השורות של הציבור היהודי לכל שכבותיו ושדרותיו. בתר"פ נורתה אבן־הפינה לארגון אגודת־ישראל, ובשנה זו כינסה גם התנועה הציונית את ועידתה הראשונה בקישינוב. וככל שנתגבשו יותר הדפוסים הארגוניים הפנימיים, קם הצורך בקרב הזרמים השונים להיערכות למען המשך של קיום עצמאי.

התקופה היתה אז גם ערב הסתערות של הכוחות החילוניים ל"כיבוש הקהלות". החוגים החרדיים נתעוררו להתגוננות, לליכוד ולמאבק עקשני על אופיה הדתי של הקהילה. המאבק בין "הדימוקראטים" והחרדים על שלטון הקהילה היהודית בקישינוב נסב על יציקת הבסיס הקונסטיטוציונאלי של הארגון היהודי האוטונומי, שלכך דרושה היתה הסכמת הרשות.

אות הזינוק להתגוששות בין שני המחנות ניתן בתרפ"ח, ואז קראו שני הצדדים ועידות ארציות כדי לשאוב כוח וסמכות בפני השלטונות, שבידיהם היתה ההכרעה לאישור התקנון של הקהילה. בראש המערכה של החרדים עמד הרב צירלסון, שכינס קונגרס כל־ביסאראבי ליום ג' ביוני. בוועידה השתתפו 150 ציר: 62 מקישינוב, 23 נציגי מוסדות־צדקה, ו־65 צירים מ־42 קהילות מישובי היהודים שבחבל.

בנאום הפתיחה התריע הרב צירלסון נגד "קנאת ושנאת חנם של הצד שכנגד היכול להביא לתוצאות עגומות". מלחמת החילונים בחרדים — ציין הרב — עושה רושם כאילו האחרו־נים אינם בחיים. אנחנו הזמנו את הוועידה כדי להוכיח לעולם שאמנם אנו חיים". הרב ייחד דבריו לחילוקי הדיעות עם ה"צנטראל־ביורו הדימוקראטי" בסעיפים הבאים: א) גיל הבוחר: 21—22 שנה; ב) זכות בחירה אקטיבית לנשים; ג) עקרון הטלת־מס; ד) סמכות הרבנות. אשר למסים מסכים ה"צנטראל־ביורו" עם מר סגלובסקי (?) לשיטה הפרוגרסיבית. כן הוסכם לקבוע את גיל הבוחר ל־21 שנה. לעומת זאת לא יהיו שנויים בעניין זכות הבחירה לנשים וסמכות הרבנות. בעיות עקרוניות אלה שימשו נושא לוויכוח ולהחלטה במליאת הוועידה. הרב דב־בר אבלמאן מבאַנדאַר התנגד להענקת זכות בחירה לנשים, ואילו הרב יוסף דוליצקי (קישינוב) חושש שמא שלילת זכות בחירה פסיבית תגרום למחלוקת בישובים קטנים, ועי"כ אפשר להגיע לסכנת נפשות. ההחלטה נפלה בעד זכות בחירה פסיבית לנשים. הסטאטוס, שהוצע על־ידי החרדים, אושר על ידי השלטונות בתיקונים בלתי מהותיים.

בראש הציונים, שנלחמו לריפורמות "דמוקרטיות" בתקנון הקהילה, עמד שלמה ברליאנד, ישראל סקבירסקי והדיפוטאט מיכאל לנדאו, מנהל העיתון היומי הציוני בקישינוב "אונזער צייט".

ראשון המועמדים ברשימה האורתודוכסית לבחירות לקהילת קישינוב היה הרב צירלסון. בראש רשימת אגודת־ישראל — ר' פנחס גרינברג, סגן יו"ר האגודה בקישינוב. הרשימה האור־תודוכסית קיבלה 10 מאנדאטים מכלל של 71; רשימת האגודה — 5 מנדאטים. יחד עם רשימות בתי־הכנסת ומוסדות סוציא־ליים היוו האורתודוכסים במועצת הקהילה גוש מלוכד של 27 מאנדאטים. הרשימה הציונית זכתה ב־12 מאנדאטים, בעלי־מלאכה ב־13 מאנדאטים וה"ארבעטער דעמאקראטן" — ב־8. ליושב־ראש הקהילה נבחר ד"ר מ. סלוצקי, בלתי מפלגתי, ברוב של 35 קולות כנגד 31 קול שצבר הרב צירלסון. בטאון אגודת־ישראל "די וואך" לא הסתיר את זעמו על הציונים שהתקשרו עם השמאל האנטיציוני, כדי להכשיל את הרב צירלסון. אולם כל זה לא שינה מהעובדה, שהשפעת אגודת־ישראל על חיי הקהילה לא פסקה משך שתי עשרות שנים, עד כי הקיץ הקץ על חיי הקהילה האוטונומיים.

הדף היומי

אחד מפרי ההילולים של הכנסיה הגדולה הראשונה היתה ההכרזה החגיגית לימוד "הדף היומי". הוגה הרעיון היה הגאון רבי מאיר שפירא זצ"ל, מייסדה של "ישיבת חכמי לובלין". לימוד התורה ברבים היה נפוץ מאוד בקישינוב, העיר שהיו בה הרבה תלמידי חכמים, שקיימו ממש "והגית בו יומם ולילה". בבתי המדרשות הרבים בעיר היו חוגים של לומדי תורה, שקיימו שיעורי תורה בצוותא בהשכמה ובערבים. עם כל זה נתקבל רעיון "הדף היומי" בהתלהבות גדולה ע"י חוגי הלומדים, מפני שראו בו פרי המצאה פשוטה וגאונית כאחת, לעשות חיל בלימוד גמרא. גורם נוסף היה האלמנט האגודאי שבו, והוא — ריכוז התודעה של לומדי הדף בסוגיה דומה. אכן, רבים מבעלי־הבתים, הסוחרים ובעלי־המלאכה, שאין תורתם אומנתם, ראו ברכה בסדר לימודם זה, בצרפם דף לדף, וכה הצליחו לסיים את הש"ס מחזור מחזור, דבר שלא היו משיגים על־ידי קביעת שיעור גמרא כל איש לפי בחירתו.

כל סיום מסכת גמרא הפך למאורע חגיגי ושמחת־מצוה בעולם הלומדים. היו מכנסים עצרות־עם והרב צירלסון היה אומר בקישינוב את ה"הדרן". מלבד הבירור התורני לגוף הסוגיה היה דורש סימוכין בין משטר הלימוד של "הדף היומי" הנלמד בכל אתר בעולם בנושא משותף ובין רעיון ההתארגנות

של יראי ה׳ תחת דגלה של אגודת־ישראל, כי ״בלימוד כל אגודאי יום יום את אותו הדף עצמו שלומדים כל חבריו במלא העולם הרי נעשים בזה כל האגודאים לבני חטיבה אחת בה תכנית אחת ובה אותה המטרה הקדושה האחת העושה את כללות האומה לבת אלמות״.

כל ״ההדרנים״ הללו הלא המה כתובים בספרו של הגרי״ל צירלסון ״מערכי לב״. ולעומת הרב צירלסון בעל ה״הדרן״ שבעל־פה היה הרב רייכר, רבה של איזמאיל, בעל הסיום שבכתב. שכן לכל סיום מסכת של ״הדף היומי״ היה מקדיש מאמר מענייני דיומא ומפרסמו על דפי העיתונות של אגודת־ישראל.

ולמשנה תוקף קבלה אסיפת הרבנים שנתכנסה בקישינוב ב־ט״ז—י״ז אדר ראשון תרפ״ט ״להנהיג את לימוד הדף היומי כחוב על כל רב״.

בית יעקב

אגודת ישראל כארגון חרדי מובהק, שעיקר תעודתו לשמור על גחלת הדורות, שקד על קיום צורות החינוך המסורתיות בחינוך הבנים בתלמוד־תורה ובישיבה. ואילו חינוך הבנות בתנועת ״בית יעקב״ היה חידוש של הזמן ההוא בקרב החרדים לדבר ה׳.

מפעל החינוך ״בית יעקב״ הוא פרי יזמתה המבורכת של היקרה בנשים שרה שנירר נ״ע. וככל שממדי התנועה הזאת הלכו והתרחבו בצורה מפתיעה, גבר אצלה הצורך ברשות ציבורית, אשר תכלכל את העניינים האדמיניסטראטיביים והפידגוגיים של המפעל הזה, וזאת מצאה באגודת ישראל.

ראשיתה של ״בית יעקב״ בפולין, וממנה יתד ותנועה בגרמניה וביתר הארצות. תנועה זו הכתה שורש גם בביסאראביה. בקישינוב הוקם בית־ספר ״בית יעקב״, בהנהלתן של המורה אינגרלייב בת האדמו״ר שלמה אינגרלייב מאקרמן, והמורה כהנא, בת ר׳ מאיר כהנא ממשפחת עשירים ועסקנים מפורסמים באורתודוכסיה בקישינוב.

לתנועת ״בית יעקב״ דאג בעיקר העסקן האגודאי אפרים לברטוב, שעמד בראש מרכז ״קרן התורה״ בקישינוב, וריכז את העניינים התקציביים והפיקוח על מוסדות החינוך האגודאים בביסאראביה.

בתי־חינוך מטיפוס ״בית יעקב״ הוקמו גם בבאֶלץ, מארקולאֶשט וסקולאֶן. כוחות ההוראה לבתי חינוך אלה סיפק הסמינריון למורות ״בית־יעקב״ בצ׳רנוביץ.

בנאומו באסיפת היסוד של ״בית־יעקב״ בקישינוב הגדיר הרב צירלסון את מהותה של התנועה הזאת: ״על כן קראו לבית ספר זה בית יעקב, יען כי רק באמצעות חנוכו המוקדם הוא שיצליח בידי חניכותיו לבנות בית ביעקב. בלא חינוך כזה אין ליעקב בית, במובן המוסרי הכלכלי והחנוכי״.

נוער חרדי

ערב הכנסיה הגדולה השניה ולאחריה פעלה בקישינוב תנועת־נוער ״צעירי־אגודת־ישראל״, וסניפים לה בסקולאֶן ובמקומות אחרים שבביסאראביה. באסיפת היסוד בקישינוב הגדיר הרב צירלסון את מהותה של צעירי־אגודת־ישראל כ״הסתדרות אשר בנוח עלי׳ רוח הזריזות יאצל ממנה ממילא גם על קשישי האגודה הכללית, הראוי׳ מצד תכונתה שיאמר עלי׳ בפרט זה: אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים (ר״ה כ״ה ב)״.

ארגון הצעירים קיים פעולות חברתיות וחנוכיות. לידו הוקמה ״פרחי־אגוד״י״ לנוער בגיל הרך. ראש הפעילים בהסתדרות צעירי־אגוד״י היה ר׳ צבי פוצינטייער, שהוסמך לרבנות בישיבת קישינוב. מרכז הפעולות של ״צעירי אגודת־ישראל״ היה בבנין הישיבה. רוב חבריו באו מבין כתלי הישיבה. ארגון החברים נתקל בתחילה במכשולים מצד בני הישיבה בעלי השקפה דתית ציונית. הרב יוסף אֶפלבוים הרצה פעמיים באולם הישיבה על נחיצותו של ארגון ״צעירי אגודת־ישראל״ בביסאראביה. לאחר זה הצליח להחתים הרבה מלומדי הישיבה הצעירים על מעין כתב האמנה להצטרפות לתנועת הנוער של אגודת ישראל. להצלחת המפעל תרם רבות ראש הישיבה ר׳ בן־ציון שיינברג מפעילי המרכז בקישינוב.

מנוחת שבת

אגודת־ישראל היתה פעילה מאוד בשטח חיזוק הדת ועשתה לא מעט לתיקון שמירת השבת בחיים הפומביים, שהיתה בשפל המדרגה. העבודה הסתעפה לתחום הממשלתי, כגון שיחרור תלמידים יהודיים בשבתות ומועדים מביקור בבתי הספר הממשלתיים, מתן חופשה לחיילים יהודיים לימי החג, ולתחום המסחר והמלאכה. לכך נוסדה חברת ״מנוחת שבת״. חברי הוועד ופעילי החברה נהגו לצאת בערבי שבת לזרז את בעלי העסקים לסגור את חנויותיהם לפני כניסת השבת ולפתחן אחר צאת השבת. להשרשת החיבה לערכי השבת סודרו מסיבות ״עונג־שבת״ בבתי הכנסת.

במרכז הדאגה של מזהירי שבת עמדה חובת הסוחרים היהודיים לסגור את עסקיהם בימי השבתון של הנוצרים. שכן רבים לא עמדו בנסיון שלא לפתוח את חנויותיהם בשבת ולמחרתו ביום הראשון. בחודש אייר תר״פ פרסם הרב צירלסון בכתבי עת הצעת חוק המנוחה הקבועה תחת השם ״דרשו משפט״, והפנה תזכיר למיניסטר לעניני ביסאראביה האליפה ״בבקשה נמרצת לחלץ אותנו מההשפלה הלאומית הכרוכה בעקב החוק הנזכר ומצרותינו המוסריות בהשתדלותך שיורשה לנו לפתוח עסקינו ביום הראשון ובחגי הנוצרים״ וכו׳...ובשיחה עם המיניסטר אף קיבל הבטחתו לעשות כמיטב יכלתו להצלחת העניין.

הרב דאג שההסדר המקווה יזכה את היהודים בכל גלילות רומניה ״ועתה אתם רועי ישראל וגם טובי אגודת ישראל אשר בערי המרכולת בכל אותן הארצות שהזכרתי לעיל, הואילו נא להזדרז ולקבל על עצמכם את טורח ׳העתקת הבקשות׳ האלה לשפת המדינה קבוץ חתימותיהן והגשתן לתעודתן״.

בנאומו בפארלאמנט בה׳ בכסלו תרפ״ד מתח ביקורת חריפה על גזירת שר ההשכלה, האוסרת על בתי ספר עבריים את

ההוראה בשפת האם ואוסרת על בתי־ספר עבריים נתמכים ע״י הממשלה את הלימודים ביום ראשון.

כאן אירע משהו, אשר לא זו בלבד שפגע ביסודות הדת, אלא גם השפיל את כבוד ישראל. בכינוסם בט׳ תמוז תרפ״ט קיבלו הפקידים היהודיים בבתי המסחר בקישינוב החלטה בעד ביטול הצעת החוק, שהכין המיניסטר לעבודות ציבוריות, המעניק ליהודים חופש הבחירה לפתיחת עסקיהם בשבת או ביום ראשון.

באסיפת מחאה ביום כ״ד תמוז של אותה שנה יצא הרב צירלסון בתוקף נגד ה״פורקים עול השבת להכעיס״, ובפניה למארגני הכנוס אמר: ״אנחנו שואלים את אחינו המוחים האלה, אם עשיתם זה מעשיכם כי פשטתם את הרגל על דתכם, כי בגדתם בלאומיותכם, אבל אי״ למצער רגש הכאב אשר עליכם לחוש לאבותיכם ואבות אבותיכם שבאו באש ובמים בעד קדושת השבת״.

בעצרת עם גדולה, שאורגנה ע״י ״מנוחת שבת״ באולם אָכספרס״, נאם, נוסף על הרב צירלסון, הדיפּוטאט מיכאל לנדאו, שאמר בין השאר: ״אנחנו היהודים איננו מבינים יום מנוחה אחר מאשר השבת המקודשת אצלנו מטעמים היסטוריים, דתיים ולאומיים״. הממשלה חייבת להקפיד על קיום חוק יום המנוחה, אבל לפי בחירתו החפשית של כל אחד ואחד.

עתונות חרדית

הפעילות הארגונית בקרב חרדי ביסאראביה עוררה את הצורך בספרות חרדית, ובעיקר בעיתונות חרדית, שתאיר ותציג את בעיותיו של הציבור הנאמן, העולות על הפרק בחיי המדינה, ותנהל גם את המאבק הציבורי שלו עם הארגונים הלא־דתיים, שהתחזקו אז ברחוב היהודי.

יש להזכיר את כתב־העת הבלתי תלוי ״דער פונק״, בעריכתו של נחמן הוברמן, ששירת את התנועה החדשה, אבל לא ארך ימים. נסיון רציני שהצליח, היה השבועון ״די וואך״, כלי־מבטאה של אגודת־ישראל בביסאראביה, שהופיע למן תרפ״ז.

ערך את השבועון הרב יוסף אֶפּלבוים, בנו של הרב ש. אֶפּלבוים מהאנטשאָט, תלמיד חכם משכיל, פובליציסט מובהק, שכתב גם פליטונים (בחתימת יוזיפל ש״ץ). היה מזכירה המדיני של אגודת־ישראל, נואם בחסד, שעשה בשליחות מרכז האגודה להפצת רעיון האגודה ולהקמת סניפים חדשים בקהילות ישראל בביסאראביה. בתרצ״ג—תרצ״ד הוציא לאור הרב י. אֶפּלבוים בקישינוב את הירחון למשפחה ״דער שטוב־זשורנאל״.

העבודה למען ארץ ישראל

המחלוקת בעד ונגד ההשתלבות במערכת הבניין החדשה של ארץ־ישראל, שהתנהלה בכל חריפותה במוסדות העולמיים של ״אגודת־ישראל״, לא נגעה בביסאראביה. מנהיגותו של הרב צירלסון היתה ערובה לקו הפרו־ארץ־ישראלי. לציון העובדה שימשה הכרזת ״זכות הגורלות״ המאושרת מטעם הממשלה, ובאופן זה אספו סכומים גדולים לקניית קרקע בארץ־ישראל לשם הקמת ישוב, שישא את השם ״גבול יהודא״ ע״ש הרב י. ל. צירלסון.

המרכז בקישינוב היה ער מאוד לכל המתרחש בישוב הישן ובישוב החדש ואירגן עצרות־עם ואסיפות־מחאה לרוב, כאשר פקדו פורענויות את הישוב. כן תרם והתרים למען צרכיו של הישוב בארץ־ישראל. ב־19 באוקטובר 1928 שיגר הרב צירלסון מחאה חריפה לחבר הלאומים בקשר למאורעות ליד הכותל המערבי. איגרת־מחאה שיגר גם מרכז אגודת־ישראל. המרכז העביר גם מחאה לממשלת בריטניה נגד סגירת שערי העליה ודרש ממנה עשיית ״צדק ויושר״.

עם פירסומה של הצהרת באלפור על־ידי ממשלת בריטניה הכריז הרב צירלסון: ״גדולה השמחה לא רק אצל אלה המצפים והמיחלים כל ימיהם לראות את ירושלים הבנויה; כי גם אצל אלה שכבר התיאשו מהגאולה אם רק לא כבה אצלם זיק היהדות״ וכו׳. — — — וכאשר ממשלת המנדאט מכזיבה ומטילה כבלים על התפתחותו של הישוב היהודי בארץ, משמיע הרב את זעקתו מחאתו באספות פומביות לפני אלפים בקשר לגזירת הקרקעות, עליה, ״ספרים לבנים״ וכו׳.

המרכז בקישינוב נשא גם בעול הצרכים של הישוב החרדי בארץ ישראל ונענה בעין יפה לכל המגביות שהוכרזו על־ידי הלשכה הראשית של ״קרן הישוב״. הרב צירלסון פנה בקריאה חמה לאחיו החרדים להתגייסות למען המפעל הזה: ״יתאזרו נא חרדינו אלה חילים לתרום מכוחם ומכספם בעד ישוב ארצנו הקדושה במובן היותר רחב. או אז יצלח חפץ ה׳ בידינו לכונן בקרבה רוב חרדי בעל רבבות צעירים תמימי דתם אשר ללא ספק תעוז ידם להפשיט מעל ארצנו את צורתה הנוכחית המוזרה לרוח קדושתה בכלל ולתעודתה המקווה בפרט״. מפורסמים המה ה״אדר־אקציה״ ו״מפעל פדיון הנפש״ בתשעה באב, שהיו קודש לבתי החינוך החרדיים בארץ ישראל.

בשל עמידתה מחוץ לכתלי ההסתדרות הציונית קופחה אגודת ישראל בחלוקת הסרטיפיקאטים לעליה. על כן נבצר היה מהמרכז הביסאראבאי של ״אגודת־ישראל״ לארגן עליית חבריו לארץ. הכללת סעיף החינוך בפרוגראמה של הסוכנות היהודית היווה מכשול עקרוני להצטרפותה של אגודת־ישראל לסוכנות היהודית. הרב צירלסון סירב לחתום על כרוז קרן־היסוד בשל הסעיף הנ״ל, ולעומת זאת חתם על הכרוזים של הקרן־הקיימת.

עם השגת ההסדר לקביעת חלקה של אגודת־ישראל בשיעור ארבעה אחוזים ממכסת הסרטיפיקאטים קמה תנועת עליה מאורגנת מביסאראביה; בסיוע מרכז פועלי אגודת־ישראל בצ׳רנוביץ נוסדה בבאַנדאַר נקודת הכשרה לחלוצים חרדיים, בחסותו של המרכז בקישינוב. ההכשרה התפתחה מאוד הודות למסירותו של דוב בר אבלמן, חבר הוועד הפועל של אגודת־ישראל, שהעמיד לרשות המתכשרים את חווילתו הנאה שבבורי־סובקה ודאג לצרכים המשקיים והכלכליים של ההכשרה. כמה מחברי ההכשרה עלו לארץ ונקלטו בסניפי פועלי אגודת־ישראל.

דוב בר אבלמאן הי״ד ביקר פעמיים בארץ־ישראל, ובשובו ערך מסע של הרצאות בערי ביסאראביה על מה שראה ושמע בארץ הקודש.

אפרים דוידזון ז״ל

פולקלור של ביסאראביה

פתיחה

מן המפורסמות היא, שבכל מקום בו ישכון קיבוץ של אנשים בני עם אחד, שם יתגבשו ויתעצבו דפוסי־חיים מיוחדים בצביונם ובסגנונם, המוצאים את ביטויים במטבעות־לשון, באמונות ודיעות, בהווי, במסורת ובמנהגים המיוחדים לאותו קיבוץ. הרוצה להכיר את אחד העמים, ילך אל היצירה העממית שלו, אל הפולקלור, לכל גוניו וסוגיו; יאזין לאגדותיו ולמעשיותיו, ילמד את משליו ופתגמיו, יטה אוזן לשיריו ולפזמוניו, יתבונן לאורח חייו וישים לב להלך־מחשבותיו ורגשותיו, ואז, רק אז, ילמד לדעת את העם ואופיו.

היצירה העממית אנונימית היא — אין בעלים לה, אביה — העם כולו. בטרם ידע העם קרוא וכתוב כבר היה הפולקלור קיים ומהלך בפי בני השבט הקדמון, ובכל דור ודור, בפי כל עם ועם, כלשונו ואחר־כך גם ככתבו. כן נתגבש גם פולקלור מיוחד של יהודי ארצות שונות וחלקי עולם שונים: יהודי המערב, יהודי מזרח־אירופה, ספרדים, אשכנזים וכו׳, לשבטיהם, לעדותיהם ולקהילותיהם. כל קיבוץ יהודי — מנהגיו ומסורותיו, אורח חייו והלך מחשבותיו — המושפעים ברב או במעט מהגורמים של כל ארץ וארץ: האקלים, התושבים בני הארץ, גזירות־מלכות וכדומה.

עד הפרעות בקישינוב (בשנת 1903 ו־1905) היתה ביסאראביה היהודית בעיני העולם היהודי הגדול ארץ לא נודעת. יהדות ביסאראביה, שבט נפלא ומופלא באורח חייו, בהליכותיו עם הבריות, בניבו המיוחד, במידותיו הפשוטות והמוסריות כאחד, במנהגיו ובמטרותיו — יהודים עמלים, שצעדם נכון ועמידתם איתנה, שחיו להם חיי שלום ושלוה בערים ובעיירות, במושבים ובכפרים של ביסאראביה — ארץ זבת חלב ודבש, היושבת על מילאת: שדות־שפע של תירס וחיטה, מקשאות אבטיחים ומטעי טאבאק וכרמים וגנים למכביר, עדרי־צאן ודירי־כבשים (״סטינעס״), ״מרתפים ועליות״, גידולי פרי וירק ואסמי־בר מלאים מזן אל זן. לא בכדי יצא שם להם ליהודי ביסאראביה כ״בעלי גוף״, פשוטי־עם, שכל עולמם אינו אלא אכילה ושתיה ו״השולחן ערוך״ עדיף אצלם מה״יורה דעה״... ומכיוון שיהודי ביסאראביה הצטיינו בעירנות ובחדוות־חיים וניחנו ברוח עממית לבבית, לפיכך נתגבש אצלם פולקלור מיוחד במינו, שרישומו ניכר בכל נקודות חייו:

בשבתותיו ובמועדיו: (מנהגים, מסורות, מאכלים מיוחדים וכו׳); באישיו: (רבנים, שוחטים, חזנים, מלמדים, דרשנים, בדחנים וכדומה); במוסדותיו: (הקהילה, הטאקסה, קופת־המלווה־והחסכון, החדר, התלמוד־תורה, בית־הספר, בית־החולים וכדומה); בדמויותיו ובטיפוסיו: (״הכרוז״, המשוגע של העיירה, ה״גוי של שבת״ וכדומה); בצורות הלשון: (כינויים, קללות, פתגמים, ביטויים וניבים מיוחדים, שפה בלולה בניבים לועזיים, היגוי מיוחד); בנוף ובהווי: (״הטוליקה״־האפר, ״צוענים״, חתונה בעיירה וכו׳); בתנועות ובמפלגות: (חסידות, ציונות, תנועות שמאליות וכו׳); בחיי התרבות: (״חדרים״, בתי ספר, ספריות, חוגים דראמאטיים, סופרים, משכילים).

חדוות החיים של יהודי ביסאראביה

יהודי ביסאראביה, המצוינים בפשטותם ובצניעותם, בטוב־לבם ובמתינותם, עליזי־חיים הם. ביסאראביה נשתבחה בבשר וביין, ועל כך ראויה היתה להיקרא לא בעססאראביען, כפי שהיתה קרויה בפי דור־ההשכלה ולא רק בת־רב־יין לפי מדרשו של חוקר הפולקלור המובהק מאכס גרינוואלד, כי אם ממש בשׂר ביין... יהודי ביסאראביה, שהתאקלמותם בהווי המקומי, במנהגים, בניבים ובפתגמים, היתה חזקה ביותר, היו אוהבים להפיג יגונם לא רק בזלילה, ב״פרודנזה ואֶרדה״ וב״פורניאלה״ המולדאוואנית — זו שירת הצ׳ובאן (הרועה) המחלל בחלילו על שדות־מרחביה ועל העדר הרועה והשה התועה — לא רק במוטיבים הוואלאחיים רוויי השתפכות־הנפש ודביקות עילאית, שמהם נתבשמו ניגוני החסידות הבעש״טית ותפילות ישראל בפי חזני דרום־רוסיה, כי אם גם במחולות ה״ז׳וק״ המולדאוויים, שנתחבבו כל־כך על יהודי ביסאראביה, עד שבא הרב המקובל ר׳ חיים טשרנוביצר, אב־בית־דין דביסאראביה (נפטר בצפת בשנת תקע״ג — 1812) ואסר על מחולות־המותניים הללו של בחורים ובתולות משום ״ובחורותיהם לא תלכו״... גזירה זו נתקבלה על־ידי יהודי ביסאראביה במורת־רוח, ואחד בעל־גוף, מחשובי העיר קישינוב אף העז להתריס על כך כלפי הרב ר׳ חיים בזו הלשון: — ״הלוואי זאָל אים אזוי פארשטערט ווערן, ווי ער האט פארשטערט אונדזערע יידישע שמחות...״ (הלוואי ויושבת לו, כשם שהשבית לנו את שמחותינו היהודיות).

ביום חג ומועד, וביחוד בשמחה משפחתית: ברית־מילה, פדיון הבן או חתונה, ועל אחת כמה וכמה בשמחת־תורה במסיבות־הכתרה של גבאי חדש היו יהודי העיירה מתכנסים לסעודת מצווה ומיטיבים את לבם בבשר ״פּוסטרומה״, ביין ובפשטידה, ושרים ביידיש: וויין הייסטו, אין קעלער שטייסטו / און וווּהין מע רופט דיך, גייסטו. // קוגעל הייסטו, אין אויוון שטייסטו / און וווּהין מע רופט דיך, גייסטו. (יין שמך, במרתף מקומך, / ולכל אשר יקראוך תלכה. // קוגל שמך, בתנור מקומך, / ולכל אשר יקראוך תלכה...)

מיני מאכלים: אבטיחים כבושים, תפוחים שמורים ותפוחים כבושים (קוואסנעצעס), שזיפים מיוּבשים, אגסים ותפוחים מיובשים, צנצנות מליאות מרקחת וריבה של שזיפים, דובדבנים, ענבים, תות־גינה ותות־שדה, שושנים; בקבוקים

מלאים יין־ענבים ותמצית של יין־תפוחים, יין־שזיפים ("סליוויק"), יינות מכל המינים, יין ישן וגם עתיק ויין חדש; אדום, לבן — יין מאיזור ה"קודריס", מתוק וחמוץ, חבית מלאה דבש (ראה, למשל, תיאורי ההווי בספרו של א. ראבאַי: "בעסאראבער יידן").

מלים וביטויים:
(כל ההסברים וההערות שבסוגריים הם של המערכת)
טיזליק — בגד עליון;
סטאַן — קצה הכותונת;
פּעלץ — בגד חם מעור כבשים;
קאַרעק — עקבי נעלים לנשים (ער דרייט זיך אויפן קאַרעק);
קנאַפּל — עקב או סוליה;
טיול — צעיף נשים;
שלייער — עטיפת נשים רחבה וארוכה.

הבעת דיעות על חזנים: ער מעריקעט ווי א אקס (הוא גועה כשור); ער הערזשעט ווי א אייזל (הוא נוער כחמור); ער איז א שפּיל־פויגל (הוא ציפור־רון); ער קרייעט ווי א האן (הוא קורא כתרנגול).
לא כל הנוצץ זהב הנהו — למשל: קרחת (נמצא גם בסיפורו של הזז "שלולית גנוזה").

גמ"ח (גמילות־חסד); רוצה להיפטר מידידיך — תן לו גמ"ח.

העסקים כמו בספירה: ככל שמונים יותר נשאר פחות, ובנוסף לכך אסור לגלות.

א משכון צו פארזעצן, אבי א גביר צו זיין (קבל כסף בעבוט, ובלבד שתהיה עשיר).

ווען מע הינקט שוין אויף איין פוס, מוז מען שוין הינקען אויפן צווייטן אויך (צולע אתה ברגל אחת, עליך לצלוע גם בשניה).

ער איז גאט די נשמה שולדיק — און דער יידענע פאר מילך (הוא חב נשמתו לאלוהים, וכספו — לחלבנית בעד חלב).

א נאר, א נאר און שאַקעלט זיך (לכאורה שוטה הוא, אבל הוא יודע לפעול לטובת עצמו).

א גדולה האט אים געטראפן, די קאץ האט זיך געקעצלט (שמחה קפצה עליו: חתולתו המליטה).

געפארן צו דער חתונה און פארגעסן דעם חתן איז דער היים (נסעו לחתונה ואת החתן שכחו בבית).

מפּי הגביר: ס'איז מיט חסד: ארעמע לייט שטארבן (אלוהים עושה בחסדו: מתים רק העניים).

די זעלבע יענטע, נאר אנדערש געשלייערט (אותה הגברת באדרת אחרת).

אז די קו עסט קלייען, שאַקלט זיך דער בוידעם (הפרה אוכלת סובין, והעליה מתנודדת), כלומר, אין קשר בין הדברים.

אז מע שערט די שאָף, ציטערן די לעמער (כשגוזזים את הכבשים, מרטטים הטלאים).

די מאמאליגע איז הייס — פארטרינקט מיט קאלטן וויין; דער וויין איז קאלט — פארבייסט מיט הייסער מאמאליגע: הלצה כלפי בני ביסאראביה, שקנו להם שם בברנותם (ש. איינהורן, משלי־עם ביידיש, הוצאת "דביר").

אַ קינד איז א חזיר, כלומר: תינוק דומה לחזיר האוכל מכל הבא לידו. עיין בערנשטיין 3290 בהרחבת הנוסח.

צרות מיט א גוטער זשארקויע (צלי משובח) קען מען איבער־טראָגן (איינהורן, שם).

שי אין מונע נוי מינטשונע (מולדאווית בדיאלקט ביסאראבי: כל מה שאתה אוחז ביד, אין אתה יכול לכפור בו).

ווען די קאץ וואשט זיך, איז א סימן אז ס'וועלן קומען געסט (חתולה רוחצת עצמה בכפה, סימן הוא שיבואו אורחים).

ווען מע שלוקערצט, איז א סימן אז עמיצער רעדט פון אייך (אדם משהק, סימן הוא שמדברים בו).

געשוואלן ווי א בארג (נפוח כהר).

געשטופּעלט ווי א מצה (מחוטט כמצה).

געשמאק ווי א שקראב אין האניק (טעמו כסנדל בדבש — כלומר, טעם רע).

אזא פאַטאַפּאלניקייט (חוצפה שכזאת!).

תורה און סחורה און געפּוצטע שטיוול (תורה עם סחורה ועם מגפיים מצוחצחים — כלומר, אדם בעל תורה וסוחר טוב ומהדר בלבושו).

מירטשעם פורים נאכן קוגל (אם ירצה השם, בפורים לאחר הפשטידה; כלומר לעולם לא. כי בפורים אין עושים קוגל).

אדם — א מענש, צפור — א פויגל, און קאטשקע — רוק זיך (דברי־ביטול ביחס למישהו).

אדם נאקעט (ערום כביום היוולדו).

אפּגעטאַן אויף טערקיש ("סידר" אותו).

פון זשוי ביז נאפּוי (מולדאווית עם יידיש: מיום חמישי וחזרה, במשקל "פון אסתר־תענית ביז פורים", כלומר — לזמן קצר בלבד).

ער האט זיך איבערגעפּעקלט אהין (הוא עבר עם חבילותיו אל מעבר מכאן — כלומר נפטר).

אויפהענגען די ציין אויף די באַנטעס (לתלות את השיניים על קורות העליה, כלומר — לרעוב).

ווען דאס מויל ליגט אין דער ערד, וואלט דער מענש געגאנגען אנגעטאַן אין גאלד (אילו היה הפה מונח באדמה, היה האדם לבוש במלבושי־זהב, כלומר, על המזון מוציא אדם כל כספו).

על המאמאליגה היו אומרים:
מע מישט מיט א דריק, מע שניידט מיט א שטריק, און מ'איז זאט ווי א פליג (בוחשים בכלונס, חותכים בחבל ושבעים כזבוב).

אַדערקע — (אולי מהרוסית обдирка — אווז שמרטו נוצותיו מוכן ומזומן לצליה או לבישול.

הייס געבאָדן — (טובל במים רותחים, נוח לכעוס).

ער פּישט מיט די אויגן — (משתין בעיניו, נוח לבכות).

ביטויים סלאוויים:

זיך דערביוועןן — למצוא דרך.

נארייען — להציע.

פּיטאקעוועןן — להסכים, לאשר (מן הרוסית: поддакивать).

זאטשמעלען — להדהים.

אָנפּויען — להשקות (לפי הרוסית: напоить).

א קוּצעפינדריק (ילד קטנטן. кущыи ברוסית: קצר־זנב).

אָפּפּאָרן — (לגדף, לתת מנה).

מע האט אים אויפגערופן מפטיר, (העלו אותו ל״מפטיר״ — בלשון סגי־נהור: הכשילו אותו).

ער האט געלעגט אן איי (הטיל ביצה — הפסיד במסחר).

זי איז שוין נאך שלושים — זי מעג שוין הערן כלי־זמר שפּילן (היא כבר אחרי ״שלושים״, ומותר לה לשמוע מוסיקה. בלגלוג: בתולה זקנה היא, וכדאי לה שתתחתן).

ער קוקט קיין סאראקע (הוא מביט לסורוקה, הכוונה: הוא פוזל. שעשוע־לשון: שינוי של קאָסאָקע).

גאלאנטאָן אויף יענעם (בזבזן על חשבון הזולת).

ווייטער — האט די קו אן אייטער (ומה הלאה — יש לה לפרה עטינים; חרוז הבא לומר שההמשך אין לו חשיבות).

וואס קער זיך אן לאקש מיט בוידעם (מה עניין איטריה לעליית הגג: מה עניין שמיטה אצל הר סיני?)

שאָ מיני מיקיטא זאָ נימיץ (אוקראינית: איזה גרמני הוא מיקיטא? שהרי זה אוקראיני. כלומר, מה זה שייך לעניין?).

כ'האב עס פארגעסן, — גיב א קוש אין קוימען. (שכחתי — נשק את הארובה. דרך היתול. אולי קשור באיזו אמונה תפלה).

דאס איז סימן גנב (סימן הוא שיש לחשוד אותו בגניבה).

קארטאָפלע־גנב (גונב־תפוחי־אדמה, כלומר: הגנבים של דברים פעוטי־ערך).

וואס ער גנבעט נישט, דאס האט ער נישט (אדם שאינו מתפרנס אלא מגניבה, מרמאות).

ער האט לעפּקע פינגער (אצבעותיו דביקות, כלומר, נוטות לסחוב).

ער איז נאך געווען א גנב אין דער מאמעס בויך (מימי היותו עובר ברחם־אמו גנב הוא).

וואס וועט פון אים ווערן? א גנב (מה יהא בסופו? גנב).

גנבישע אויגען (עיניים ערמומיות).

גנבישע־טרערן (דמעות תנין).

גנבישע רייד (דברי ערמה).

פּראָטאָ קו פּראָטאָ, ברינזא קו מאמאליגא (יחסי אחים לחוד, ואילו גבינת־כבשים יש לצרף לממאליגא. שינוי של פתגם רומני: יחסי אחים לחוד, ואילו בעד הגבינה עליך לשלם).

אין מיצקע דערינען (במפתיע, שלא לטובה).

ביי זיין מזוזה ווערט קיינער ניט מבוזה (ליד מזוזת ביתו אין איש סובל בזיון: מחלק נדבות לכל פושט־יד).

ביי זיין טיר איז דער בעסטער שפּאציר (הטיול הטוב ביותר הוא ליד ביתך. כלומר, לא כדאי להתערב בענייני הזולת).

א קו גייט פּאוואליע און האט אויך א קעלבעלע (פרה הולכת לאיטה ואף היא ממליטה, כלומר: הכל בא בעיתו).

וואס מאכט איר, שוועגער לעבן, זאלט איר? (מה שלומך, חותני שתחיה? משחק מלים. אם משנים את הפיסוק יהיה הפירוש: מה שלומך, ולוואי וחייך יהיו קשים).

ס'זאל דיר ברענען די בארד, וועט דיר זיין ווארעם אין פּנים און ליכטיק אין די אויגן (ולוואי וזקנך יעלה באש, כי אז יהיה לך חם בפנים ואור בעיניים).

זי, אז זי גייט ערגעץ, שלעפּט זי מיט זיך דאס קויטיקע גרייט (היא, כשהולכת למקום כלשהו, היא סוחבת אתה את הלבנים המלוכלכים).

א אלטער שקראב לעבט איבער אנייעם (נעל מרופטת ישנה מאריכה ימים יותר מנעל חדשה).

אן אלטער טשערעפּ לעבט איבער א טאָפּ (שבר־חרס ישן מבלה לפעמים סיר חדש).

ביז צו דער חתונה וועט זיך עס אויסהיילן (עד החתונה יתרפא; דרך הלצה לנחם מישהו, אם סבל מאיזו פגיעה גופנית).

שקר און שלים־מזל האבן זיך באגעגנט (שקר ושלומיאל נפגשו: הלך הזרזיר אצל העורב).

א סך זמירות און ווינציק לאָקשען (״זמירות״ הרבה ואיטריות מעט).

דו לעגסט, נעבעך, אונטערן אויער (מסכן, אתה שׂם מתחת לאוזן. בלגלוג: אתה אוכל הרבה ומעמיד פנים כאינו אוכל).

איך וואלט געזאגט ״אודך״, שעם איך זיך (הייתי אומר ״אודך״, אבל אני מתבייש. משחק מלים: המאכל טעים והייתי מבקש עוד).

דאס אייבערשטע פונם שטייסעל (העלי, פירושו: מראשי החברה).

בעדיי זיך איין אויג, אבי יענעם ביידע אויגן (ינקר לעצמו עין, ובלבד שינקר לזולת שתיים).

א פיסקעלע אויף שרייפעלעך (פה קטן על ברגים: פה שאינו פוסק מדיבור ומטיעון).

כאַליען-באַליען — (לחלות; צירוף של שני פעלים באותו משקל, הראשון — מן העברית להיות חולה; השני — מן הרוסית болеть).

קליינע קייען וואס גרויסע שפייען (קטנים לועסים את אשר פולטים מבוגרים: כוח קליטתם של הקטנים מפי המבוגרים).

א נאכגעמאכטע מכשפה איז ערגער פון א געבוירענער (מכשפה מתוך-חיקוי גרועה ממכשפה-מלידה).

בדיחות הקשורות במאכל ובמשתה:

אחד מחכמי ליטא נקלע פעם אחת לביסאראביה והוזמן לסעודה אל אחד מן התושבים. ראה הליטאי, כי הביסאראבי אוכל לתיאבון ואכל גם הוא כמוהו, ולא עוד אלא שמילא כרסו באכילה ובשתיה יותר מן הביסאראבאי. כשגמרו לאכול, פנה הליטאי למארחו ושאלהו: רואה אני כי כבודו בקי בענייני סעודה, אולי יוכל להגיד לי מה טעם הנהיגו בליל-שבת להיפרד מן המלאכים ולומר להם "צאתכם לשלום" קודם שיושבים לאכול?

החזיר לו הביסאראבאי:

— מנהג ישראל תורה הוא, והרי גם מנהג זה בא ללמדנו, שאפילו מלאך שאינו רגיל באכילה, אין צריכים להזמין אותו לסעודה, ומכל שכן הדומה למלאך, שאם תזמין אותו לסעודה ויראה את המטעמים המוכנים לפניו, יאכל אותם לתיאבון הרבה יותר מבעל-הבית עצמו.

יום אחד הזמין ביסאראבאי לביתו אורח ליטאי. בעלת הבית הכינה לביבות מטוגנות בחמאה, כהלכות הביסאראבאים, והאורח הליטאי, שריח הלביבות העיר בו את התיאבון לאכילה, רצה להראות למארחו ההדיוט את כוחו בתורה. נטל לביבה אחת ואמר:

— אחת אני נוטל כנגד הקב"ה, שהוא יחידו של עולם.

חזר ונטל שתי לביבות ואמר:

— שתיים אני נוטל כנגד שני לוחות הברית.

חזר ונטל שלוש ואמר:

— שלוש אני נוטל כנגד שלושה אבות.

חזר ונטל ארבע ואמר:

— ארבע אני נוטל כנגד ארבע אמהות.

הלביבות ערבו לחיכו, התיאבון התגבר בו. חזר ונטל בבת-אחת שתים-עשרה לביבות, הכניס לקערתו, ואמר:

— שתים-עשרה אני נוטל כנגד שנים-עשר שבטים.

ראה בעל-הבית כי תאבונו של אורחו גדול מדי, ועוד ידו נטויה לקחת, הזדרז ואמר לאשתו:

— מהרי סלקי את הקערה מעל השולחן, כי אורחנו הנכבד יטול עכשיו כנגד ששים ריבוא של בני ישראל.

על יהודי אחד מהעיירה טאַלאַנאָשט, יהודי בעל-כרס, שהיה אוכל ושותה יותר מן המידה, היו יהודי ביסאראביה מספרים, כי פעם אחת בא יהודי אכלן זה לעיר ברדיטשב לרגל ענייני מסחרו ונכנס למסעדה אחת לאכול פת שחרית. ישב ואכל לתיאבון; נכנס אחד ממכריו, יליד טאלאנאשט, ושאל אותו על שלומו של אחד מקרוביו, שאר-בשרו.

— מת — השיב הביסאראבאי בלשון קצרה והמשיך לאכול.

— ואשתו?

— מתה — ענה הלה, ופיו מלא בולבוסים.

— ובניו?

— מתו, — החזיר הנשאל בנחת, כשעיניו נתונות בקערה שלפניו.

— האם פרצה, חלילה, מגיפה בעיירה? — נפחד השואל.

לגם הביסאראבאי כף של מרק עם איטריות מתוך הקערה והשיב:

— בשעה שאני אוכל, כל העולם חשוב בעיני כמת.

ביסאראביה היתה מפורסמת בכרמיה וביינותיה המשובחים, אבל היהודים שם לא היו שותים לשכרה. רוב יהודי ביסאראביה היו להם במרתפים כמה וכמה חביונות של יין, אבל לא השתמשו בהן, אלא כשבאו אורחים מפלכים אחרים לביתם. הם עצמם היו שותים יין רק בשבתות ובימים-טובים. בליל פסח, בעת "הסדרים", היו מסתפקים בארבע כוסות בלבד. ברם, הפיקחים שבחסידי ביסאראביה היו אומרים:

— אילו היינו אנחנו בשעת יציאת-מצרים, כי אז היינו מבקשים מאת הקדוש-ברוך-הוא לשנות את הסדר: לתת למצרים א ר ב ע מכות, ולישראל ע ש ר כוסות.

יעקב בוטושאנסקי

התיאטרון היהודי בבסאראביה

התיאטרון היהודי בביסאראביה אינ ומצטיין בהישגים גדולים. בזמנים שביסאראביה השתייכה לרוסיה, היה דינה כדינו של פלך רוסי אשר לפרקים נזדמנה לתחומו להקה אחת, שהציגה הן בעיר הבירה, היא קישינוב, והן בעריה ובעיירותיה האחרות של הפרובינציה הנידחת הזאת כיוצא בזה היה מצב הדברים גם באותה תקופת־זמן (עשרים שנה ומעלה), שבה היתה ביסאראביה כלולה בטריטוריה של רומאניה. ממדינה זו היו באות להקות מנוסות ורפרטואר מוכן בידיהן שהציגו בקישינוב וכן בערים ובעיירות אחרות של הפלך. תיאטרון מקומי, דהיינו, שהורתו ולידתו בביסאראביה ממש, לא היה. חוגים של חובבים לא חסרו ברחבי חבל־ארץ כולו; היו משחקים לפרקים לגמרי לא־רע, במהזות לקוחים מן הרפרטואר המובחר או הבינוני של התיאטרון היהודי. אולם רשומם לא ניכר בהתפתחותו של התיאטרון בשפה המדוברת. למרבה הצער גם לא נשארו תעודות, שלפיהן היה ניתן לעמוד על טיב פעילותם של החוגים הללו ועל מידת השפעתם.

ביסאראביה הוציא המתוכה מספר רב של שחקנים יהודיים, שתפסו מקום בתיאטרון היהודי במשך עשרות שנים. זליג מוגולאֶסקו, הנחשב כגדול השחקנים היהודיים שבכל הדורות, ושנמנה עם ראשוני השחקנים של אברהם גולדפאדן ממש בעת ייסודו של התיאטרון היהודי ביאסי, בוטושאן ובוקארשט, היה ביסאראבי. כיוצא בזה דויד קסלר, גדול השחקנים הדראמאטיים היהודיים, שהיה ביסאראבי גם הוא. והיו גם שחקנים אחרים שתפסו מקומות ראשונים במעלה בתיאטרון היהודי בימי צמיחתו ופריחתו.

אילו בא אחד לוודא את התאריך בו הוחל בהצגות תיאטרוניות ביידיש בביסאראביה, — ייתכן שהיה מגיע לידי חישוף מיסמכים מסוימים, שלפיהם היה מתברר שאילו נסיונות בשטח זה נעשו עוד בטרם נוסד התיאטרון היהודי ע״י גולדפאדן ביאסי (אוקטובר 1876). ברי, עוד לפני גולדפאדן נתעו לבסאראביה מזמרי ברוד שערכו שם הצגות של שירים, מונולוגים, דיאלוגים דואטים ומערכונים. כן ברי, שבני ביסאראבאים ניסו בכוחות־עצמם לשחק באותם הז׳אנרים שזמרי ברוד הביאום אליהם, וגם חיברו בעצמם מערכונים ושירים, שנושאיהם נלקחו מאירועי־השעה המקומיים. והרי עובדה היא, כי מישחקי פורים ושמחת־תורה היו נערכים בביסאראביה, הן בקישינוב עצמה והן בפרובינציה, בהיקף נרחב יותר מאשר בפרובינציות האחרות ש לדרום רוסיה, שכן היו יהודי ביסאראביה מצויינים ביתר נטיה לזמר ולמחול. והלא היו הללו מבלים את צהרי שבתותיהם בשנות הששים והשבעים של המאה הקודמת בחצרות בתי־הכנסת בזימרה ובריקוד (ז׳וקים, בניב המקום)

כאמור, ייסד גולדפאדן את התיאטרון היהודי ברומאניה לפני כתשעים שנה. שיחק פרק־זמן קצר ברומאניה, ולאחר־מכן הפליג לאודסה ולמקומות אחרים של דרום רוסיה — הוא ולהקתו. וקיימות הוכחות לכך, שכבר בשנת 1877 הוצגו בביסאראביה אלו ממחזותיו הראשונים של אבי התיאטרון היהודי, ואין ספק כי גולדפאדן עצמו עשה בביסאראביה לא יאוחר מאשר בשנת 1878.

מדברי הזכרונות ששחקנים יהודיים רשמו במו ידיהם, או במסירת הקולמוס, מסתבר כי בביסאראביה זכו השחקנים לקהל מחזיק טובה מצד אחד פעלו כאן פעולתם מזגם הנוח של יהודי ביסאראביה, מידת הכנסת־האורחים שהיו מצויינים בה, כשם שמצד שני פעלו כיסופים לקול ששון ולקול זימרה. והרי מלכתחילה ומעיקרו היה התיאטרון היהודי מושתת על זימרה. שום שחקן נטול קול וחוש מוזיקאלי לא הצליח להחזיק מעמד במחיצתו של גולדפאדן. עובדה היא, כי יחסית היו יהודי ביסאראביה פוקדים את התיאטרון היהודי הרבה יותר מאחיהם בארצות אחרות. מאז שנות השמונים ועד שנת 1914, שבה פרצה מלחמת העולם הראשונה, לא פסקו להקות יהודיות מלבוא ולהציג מחזותיהן בביסאראביה — וזאת בלי לפסוח אף על הזעום שבישובים. אופייני הדבר, כי שלום־עליכם בחר דווקא בביסאראביה כנקודת מוצא לרומן שלו ״הכוכבים האֲועים״ שנהיית לשם־דבר. כל אימת שהיו מזדמנות לביסאראביה, היו הלהקות היהודיות משמשות גירוי לנערים ולנערות שיכשירו עצמם להיות שחקנים, והורים — כשם שהיו דואגים להחביא את בניהם מפני צוענים, כן החביאום גם מפני ה״אקטיורים״...

ביסאראביה שימשה מרכז לחזנות. גדולי החזנים של שלהי המאה התשע־עשרה ותחילת העשרים, החל בירוחם הקטן, ניסי בלדזר וכו׳, התפללו בבתי־כנסת קישינוביים. גם ראזומני בכבודו ובעצמו התפלל בכמה וכמה מן ״הימים הנוראים״ בבית כנסת בקישינוב. הרבה ״מבינים״ ומומחים לחזנות חיים וקיימים היו בביסאראביה. מהם, שיצאו להם מוניטין שלא נפלו מאלה של רבותיהם החזנים עצמם... ודאי, בשנות השמונים כבר צצו בבסאראביה גם ״מבינים״ בהילכות תיאטרון יהודי. מן הראוי לציין, כי ממש כשם שבתקופה מאוחרת יותר היו מתגלעים בניו־יורק ויכוחים והתחתשויות בין ״פאטריוטים״ של שחקנים שונים, כן נפל אותו דבר עצמו עוד קודם לכן בערים בביסאראביה, ביחוד בקישינוב, בין ה״מבינים״ לסוגיהם.

במה שנאמר עד כאן על התיאטרון היהודי בביסאראביה אין, כמובן, כדי יצירת תמונה: לכך חסר, לדאבוננו, החומר הדרוש. כותב הטורים הללו שימש ב־1922 כמזכיר ספרותי של ״הבמה היהודית העממית החפשית״ הווינאית, שהפליגה

בימים ההם ל״סיבוב״ לארכה ולרחבה של ביסאראביה. הלהקה הזאת, שבראשה עמד השחקן היהודי־הרוסי דר׳ פאול באראטוב, שיחקה רק מתוך רפרטואר נבחר, וזכתה להצלחה רבתי רק בקישינוב. במשך כל החורף שיחקנו את המחזות של פרץ הירשביין, דויד פינסקי וכן מחזה אחד משל מאקס נורדוי. ההצלחה הגדולה ביותר עלתה בחלק מחזהו של שיי וויק ״סמרטוטים״. בפרובינציה נמצאו רק יחידי סגולה שידעו לעמוד על טיב הרפרטואר שלנו. ההמונים ביקשו תיאטרון ״עם זימרה ועם מחול״. זוכרני, כי בהגיענו ביום חורף קר למבואות באלץ, הקבילה הקהילה את פנינו בליווי של מוסיקה (אבל יצא יצאנו ללא ליווי של מוסיקה). מן ההצגות שלנו שבעו נחת בעיקר אותם החובבים, שמזמן לזמן היו הם עצמם מציגים מחזות משובחים, וכן המורים והאינטליגנציה, שלא השיגה ידם לשלם תמורת כרטיס, ושאף־על־פי־כן עשו מאמצים — ושילמו...

ברם, הבה ונתחיל בפרשת השחקנים עצמם.

נפתח בזליג מוגולאֶסקו, שכבר הוזכר לעיל, והוא לא רק גדול השחקנים היהודיים שביסאראביה הוציאה מתוכה. יודעי דבר אומרים כי שחקנים כגון יעקב אדלר, דויד קסלר ועוד מיספר מן הראשונים של התיאטרון היהודי — לא רבים כדוג־מתם בשום תיאטרון ולשון שהם, ואילו שחקן כדוגמת מוגולסקו, מוסיפים הם ואומרים, טרם היה בשום במה בעולם. מבין שחקני האופי זכה לתהילה ברחבי העולם שחקן צרפתי — הלא הוא האחד משני האחים קוקלאן — וסח לי פעם פלוני, נציג של תיאטרון ובקי בהלכתו, כי נזדמן לו לחזות לא אחת את קוקלאן והן את מוגולאסקו במילוי תפקידים, וכי השחקן היהודי — רישומו בו היה לאין־ערוך גדול מזה של הצרפתי, וזאת למרות העובדה שהלה, המעיד, היטיב לשמוע צרפתית מאשר יידיש.

זליג מוגולאסקו נולד בשנת 1858 בקישינוב. לעת ייסוד התיאטרון ע״י גולדפאדן כבר היה בן י״ח, מצוין כטינור מובהק ומוכר לכל כ״משורר״ סוליסט של בית־כנסת גדול בבוקארשט. שם האב היה שאראגרודסקי, שהוחלף לאחר־מכן למוגיליבסקי, שגולגל ברבות הימים, עם שהתפרסם הבן כשחקן בבוקארשט, למוגולאסקו — לעולם־ועד. בילדותו צויין כבעל קול אלטו יפה וחוש מוזיקאלי מובהק; נהיה ״משורר״ אצל חזן כבר בנערותו. היה יוצקִ מים ע לידיהם של ״משוררים״ ואַיקים — וזאת תמורת שיעורי משהללו נתנו לו בחכמת התווים. בקיאות בחכמת התווים, — הנה מיטב חלומותיו. דבר זה נהפך אצלו ממש למאניה. אמנם כך כונה אז בפי כל: זליג׳ל זולל התווים״. שגעונו למוסיקה הוליכהו עד בוקארשט, והוא עדיין נער עם הנערים הקטנים וקולו, כאמור, עדיין אלטו. השתכר אז יפה למחייתו. לימים, כאשר השתנה קולו, נאלץ לעבוד עבודה פיזית קשה וחייו בכללם נהיו לו למעמסה. בגיל י״ח, עם שנתעצם בו קול של טינור גברי, עלה שנית לגדוּלת ״משורר״ אהוד. אז גם באו לבוקארשט גולדפאדן ולהקתו הקטנה, שמוגולאסקו התחיל נכנס ויוצא בה. עוד קודם־לכן נזדמן לו לבקר בתיאטרון רומאני שבעיר־הבירה, ואז ניכרו בו סימנים של כשרון חקיין. ידע לחקות את השחקנים בתפקידיהם. בעיקר הצטיין אז בכשרו לחקות את פלוני השחקן הרומאני בתפקידו של זה במחזה ״ולאדוצה מאמא״. כאשר ראהו פעם גולדפאדן בכך, התחקה על פרטי תכנה של אותה פארסה וחיבר על־פיה את הקומדיה־הבורלסקה המפורסמת שלו ״שמנדריק״. מוגו־לאסקו היה צעיר וידע לחקות הליכות נשים; והואיל ועם להקתו של גולדפאדן לא נמנו כלל נשים, שיחק מוגולאסקו מיד תפקידים של פרימאדונות. היטיב להתאפר עד כדי כך ש״העולם״ ראה בו אשה ממש. גולדפאדן עצמו עדיין פעיל הי האז כשחקן, וכשהתנשק פעם עם מוגולאסקו על הבמה, נראה היה בעיני אשתו כנושק לאחת עלמה ממש אחזתה הקנאה.. כידוע שדבר כגון זה לא היה נדיר כלל בתקופות הראשונות של תולדות אמנות הבמה בדומה לכך היו בתיאטרון של שקספיר בתקופה הוויקטוריאנית מופיעים גברים בתפקידים של נשים, ואנשי ביקורת היו מתרעמים על שנבחרו עלמות משופמות דווקא!..

מוגולאסקו משך אל התיאטרון של גולדפאדן אלו מן ה״משוררים״, ואפילו החזן עצמו התחיל מבקר תכופות בתיאט־רון היהודי, עד שהגיעו הדברים לידי שערוריה; ״בעלי הבתים״ הקנאים של ביה״כ נתפסו לרוגז עד שהדיחו את החזן ביחד עם ה״משוררים״, ודבר זה, מצדו, שימש דחיפה להיהפכותו של מוגולאסקו לשחקן מקצועי בהמשך הימים נעשה ראש ללהקת שחקנים, ובתור שכזה התחרה עם גולדפאדן עד שהגיעו הדברים בין שניהם לידי מחלוקת ראויה לשמה... מוגולאסקו היה מטבעו נוח לכעוס ועמד לא אחת במרכזן של מיני שערוריות. ממש כשם שבנעוריו עמד בקשרי מחלוקת עם אבי התיאטרון היהודי, עמד בקשרי מריבה בשנות־העמידה שלו עם הריפורמאטור של התיאטרון, יעקב גורדין בניו־יורק. מוגולאסקו העדיף הצגות שיסוד הימרה אינו פחות בה מזה המילולי, ואילו גורדין בא עם תיאטרון שכל־כולו מלל בלבד. ולא זו אף זו. מוגולאסקו שיחק במשך עשרות שנים בתיאטרון שמותרת היתה בו האימפרוביזאציה, ״הפרוזה שמן השרוול״ בלשון השחקנים, דהיינו דברים העולים על הדעת מאליהם, ואילו גורדין תבע נאמנות צרופה לכתוב בגוף המחזה. ובכן, קרה לא אחת שגורדין נכח באולם בשעת ההצגה של אחת ממחזותיו, וכל אימת שמוגולאסקו, שאימץ לעצמו תפקידי בדחן היה מרשה לעצמו להשתמש בהלצה מקורית, היה בוקע קולו ש לגורדין מצעק לעבר הבמה: ״אבל זה אינו כתוב במחזה״... הגיעו הדברים לידי שערוריות ואפילו להתכתשויות, ולא אחת היו יוצאים שניהם כלומר גם מוגולאסקו וגם גורדין, בלחי נפוחה ובשן שבורה. פרשת סכסוכים זו שבין השניים תופסת מקום רב בדברי־הימים של התיאטרון היהודי. וסוף דבר, דווקא במחזותיו של גורדין, בלי זמרה וללא ״פרוזה מן השרוול״, הגיע מוגולאסקו לשיא הישגיו הדראמאטיים, והוכתר כאלוף הבימה היהודית. אף שמילא תפקידים של קומיקן ומעליו עמדו השחקנים הדראמאטיים המובחרים באותו פרק זמן, כגון: יעקב אדלר ודויד קסלר, — בתפקידים הראשיים היה מעמיד את הללו בצל ולפרקים ״גונב מהם אֲא ההצגה״, כלשון השחקנים. כרגיל היו ״כוכבים״, בעולם התיאטרון בכלל ובזה היהודי בפרט, ״נלקחים״ מקרב ציבור השחקנים הדראמאטיים בלבד. אולם בשני העשורים האחרונים חל שינוי במצב־דברים זה: זכו קומיקאים — והוכרזו ״כוכבים״ גם הם! הנה כי כן בא מוגו־לאסקו — בלי ספק אחד מטובי הקומיקאים בעולם — ותפס מקום

יעקב פ. אדלר, זיגמונד פיינמן, זיגמונד מוגולאַסקו, רודולף מארקס, קראַסטושינסקי, דוד קסלר

דוד קסלר

משה אושר בתפקיד חזן בית כנסת ברלינאי בסרט "סינגינג אין די דארק" ("תוך כדי זימור באפילה")

בכותל־המזרח בתיאטרון. אמנם, מבחינה זו דומה היה לקוקלאַן, שלא אחת עמד במיבחן גם נוכח תהילתה של שרה ברנאר עצמה. לרושם הטורים הללו נזדמן בנעוריו, באודיסה, לחזות את שרה ברנאר בתפקידה במילודרמה "אדריאן ליקבורור" — מחזה בנוסח "גברת הקאמיליות"; שיחק גם קוקלאן, והנה, עלי להעיד כי הופעותיו של קוקלאן — רישומיהן בי עד היום, כחמישים שנה לאחר־המעשה הרבה יותר עמוקים מאלה של הופעות שרה ברנאר. כיוצא בזה מעידים יודעי־תיאטרון מובהקים על הופעותיו הבימתיות של מוגולאסקו בהשוואה עם אלו של שני השחקנים הדראמאטיים שהוזכרו לעיל. הוא השכיל, בתפקידיו הטראגיים־הקומיים להאפיל על "הנשר הגדול", כפי שכונה יעקב אדלר, וכן גם על דויד קסלר שהיה טראגיקן בעל כוח בלתי־רגיל. זליג מוגולאסקו עיצב את כל הדמויות הקומיות במחזותיו של גורדין, והוא שקבע בהן אחת ולתמיד את הנוסח ואת הנעימה. אם קיים עוד כיום הזה אחד המעצב כהלכה איזו דמות קומית במחזה זה או אחר של גורדין (כדמות לייזר הבדחן ב"אלהים, אדם ושטן" או שלמה הוץ ב"פלוני הנעלם") — מובטח, שיש בו במישחקו משהו משל מוגולאסקו. ספק הוא אם יש בנמצא קומיקן יהודי, ולוא גם אחד ויחיד, שלא יהא בו מהשפעתו הישירה או העקיפה של מוגולאסקו. אפילו שלמה מיכאלס, השחקן והבמאי הראשון של התיאטרון המוסקבאי הממלכתי, הושפע בעקיפין מהשחקן הגדול הזה, שלידתו בקישינוב ושעל דרכו במישחק מסופרות אגדות עד עצם היום הזה.

עוד נזדמנו לי אנשים שרבות ראו את מוגולאסקו על הבמה. במיוחד סיפרו על דרכו בתפקידו במחזה "פייטל לאט־לאט" מאת ז. ליבין. הוא עיצב דמותו של פייטל, יהודי חלוש שהמאמר "לאט־לאט" שגור היה בפיו יתר על המידה. והיה מעמד: הוא נכנס למיטבח כדי להציע לאשה מן הפרקמטיה אשר אתו — מסרקאות, מברשות, שרוכים וכו׳. פסק לה: שמא היית קונה ממני מאלה ל א ט ־ ל א ט, — ונענה בשלילה. הקהל נתפס לצחוק רם לשמע זה ה"לאט־לאט" הנשנה וחוזר. וכשסוף־סוף נענה בסירוב מוחלט, הפטיר: "ושמא תעניקי לי לאט־לאט פרוסה מן הלחם, הואיל ולאט־לאט לא בא אוכל אל פי זה שלושה ימים"... כאן נתעורר הקהל כל־כלו לבכיה עד כדי כך, ששוב לא ניתן להמשיך אלא בקושי. הוא הדבר, — המעבר מן הקומי אל הטראגי היה מתארע אצלו באורח הטבעי ביותר; ודבר זה הוא שהעלהו לעצם השיא של אמנות ההצגה התיאטרונית.

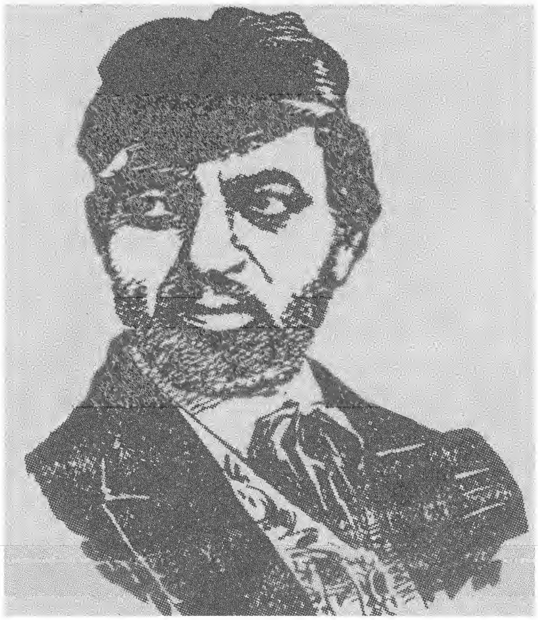
זליג מוגולאסקו כתב גם שירים. רבים הם הפזמונים המושרים עד היום בתיאטרון היהודי, — המלים והלחן משלו הם; ברם, גדלותו היא באורח המשחק שלו, שזכרו שמור רק עם האנשים שראוהו על הבמה, וכן בביקורת האמנות התיאטרונית של אותו זמן. הוא נפטר בשנת 1914, בטרם מלאו לו 56 שנים. קודם־לכן נצטרד קולו ואף טובי הרופאים לא השיגה ידם להעלות לו ארוכה, ודבר זה השפיע על מצב־בריאותו בכלל וקירב את מותו. מאז שנת 1876 ועד לפטירתו בשנת 1914, דהיינו במשך ארבעים שנה תמימות, שיחק על במת התיאטרון היהודי והיה ראש־וראשון במעצבי הדמויות הראשיות במחזותיו של גורדין. היה במידה רבה שותף במעשה הייסוד של התיאטרון היהודי, שבאופן זה שותפה ביסאראביה במפעל הבראשית של גולדפאדן בשטח התיאטרון היהודי.

ביסאראביה הוציאה מתוכה שחקנים יהודים במיספר ניכר, שמילאו תפקיד נכבד בהתפתחותו של התיאטרון היהודי; אנו נעמוד כאן על החשובים שבהם.

הרי ל י א ו ן ב ל א נ ק, אחד מבכירי התיאטרון היהודי; שיחק פעמים רבות ביחד עם מוגולאסקו ובא בחברתו לראשונה לניו־יורק בשנת 1886. פרסם בשעתו זכרונות מענינים על התיאטרון היהודי בכלל ועל מוגולאסקו בפרט. כמעיין ראשי לשאיבת ידיעות ממנו בנוגע למוגולאסקו משמשים עד היום פרקי זכרונותיו של בלאנק, שהיה צעיר ממוגולאסקו בתשע שנים. נולד בשנת 1867, אף הוא בקישינוב, ויש בתולדות חייו הרבה מן הדומה לאלה של עמיתו הבכור. היה גם הוא "משורר" אצל חזן ועקר לדומאניה בעודנו נער; בהיותו בן תשע עקרו הוריו לרומניה ונתאחזו בבאֶרלאד. הם היו שומרי מסורת אדוקים, ובבוא מוגולאסקו עם להקתו לבארלאד, היה הנער מבקר בתיאטרון בהסתר, ועם צאת הלהקה — נגרר אחריה. לידי דרגת שחקן לא הגיע עדיין ואי לזאת הוענקה לו עבודה במלתחה. כך נדד בחברת הלהקה, והגיע בשנת 1886 לניו־יורק: בן תשע עשרה היה אז. שימש פרק זמן ארוך "משורר", ולפי עצתו של מוגולאסקו נעשה סו"ס שחקן. הופעתו הראשונה לא זכתה להצלחה יתירה. אז אירע ובוריס טומאשבסקי, השחקן המפורסם ,נפל למשכב והוטל על בלאנק למלא מקומו. טומא־שבסקי זכה לקהל מעריצים גדול: "פטריוטים" קראו להם. פעם נמלכו "הפטריוטים" הללו בדעתם ורגמו את ממלא המקום בתפוחים רקובים. בהזדמנות אחרת הוטל עליו למלא מקומו של "כוכב" גדול עוד יותר, הלוא הוא דויד קסלר, וברור, שגם הפעם לא זכה לקבלת־פנים נעימה: "פאטריוטים" היו גם לקסלר! — ואעפ"כ זכה לתשומת־לב מצד אנשי הביקורת, שהכירו בו שחקן בעל שיעור־קומה.

ליאון בלאנק אינו נמנה עם הראשים־וראשונים של שחקני אותה תקופה, אף שתפס מקום נכבד למדי בעולם התיאטרון. קנה את עולמו בתפקיד "חצקל דראכמה" אשר ב"אלוהים, אדם ושטן" לגורדין. אותו גיבור עובד בבית החרושת לטליתות של הירשלי דוברובנר ובנו נפצע בבית החרושת. יש שם מעמד שנתפרסם בתיאטרון היהודי ואשר באמצעותו קנו שחקנים שם לעצמם. זהו המעמד, כאשר חצקל מביא את הטלית ספוגת הדם לחברו־לשעבר הירשלי דוברובנר. כדאי לציין, כי גם מוריס שווארץ עמד במיבחנו כשחקן הודות למעמד זה. הביקורת גמרה עליו את ההלל על דרכו של בלאנק בעיצוב דמותו של "חצקל דראכמה". לימים נתעלה כוכבו של בלאנק בעיקר במחזות מילודראמאטיים. דבר זה אירע בזמן שהכוכבים הגדולים אדלר וקסלר שוב לא היו בין החיים. ליאון בלאנק נפטר בשנת 1934. הזכרונות, שפירסם על עמודי ה"פורווערטס", ערכם נכבד בתולדות התיאטרון היהודי בארצות־הברית.

אחד השחקנים היהודיים המובחרים, שתפס מקום ראשי במשך עשרות שנים, — מקודם ברוסיה, לאחר מכן ברומאניה, ובשנים האחרונות בארגנטינה, — היה הביסאראבי שמואל איריס נולד בקישינוב בשנת 1889 בבית הורים עניים. למד ב"חדר" בבי"ס עממי וב"ישיבה", אבל לבו לא הלך אחרי

דוד קסלר בתפקיד "יענקל שפשוביץ" במחזהו של שלום אש "אל נקמה"

שמואל איריס

דוד קסלר בשלושה תפקידים ראשיים: "שלמה'קה שרלאטאן" ליעקב גורדין, "יעקב הנפח" לדוד פינסקי ו"הירשה'לה דוברובנר" במחזהו של יעקב גורדין "אלוהים, אדם ושטן".

הלימודים. העדיף להיגרר אחרי לוליינים, עלי תיבות־זימרה ושאר "אמנים" של רחוב. אביו הכניסו לבית־מסחר בתפקיד של "עוזר", אלא שהבחור קשר קשרי־ידידות עם אחד להטוטן, ולמד ממנו מעשים שבאחיזת־עיניים ומיני להטוטים; ובכן, נדד ב"ירידים" והראה נפלאות".

תיאטרון יהודי ראה לראשונה בהיותו בן חמש־עשרה. ביקר אז בהצגת להקה יהודית וניסה לחקות את השחקנים. לא ארכו הימים והציג, ביחד עם חברייא של "חובבים" את "המכשפה" לגולדפאדן והוא עצמו תפס בה את התפקיד הראשי. שוב לא ארכו ימים והוא הפליג, ביחד עם להקה נודדת קטנה, על פני ערים ועיירות ברחבי ביסאראביה, אלא שהפעם שיחק את "הוצמאך" במחזהו הנ"ל של גולדפאדן. בשנת 1908 — והוא אז בן 20 — הצטרף אל להקתו של אברהם פישזון באודיסה. שיחק בעיקר דמויות־אופי קומיות. בנוסח של סוג זה שיחק באותה להקה גם מישא פישזון, בנו המאומץ של אברהם פישזון, אהוב נפשם של פשוטי־העם באודיסה. בתיאטרון ההוא הוצגו על הרוב אופירטות ופארסות קלות־ערך. רבות מהן יובאו מארצות־הברית כדוגמת מישה פישזון הנ"ל, נתעלה גם שמואל איריס לדרגת אהוב נפשם של ההמונים. לא אחת שיחקו בצוותא. מישא פישזון היה קיפח, רחב־גרם, אלגנטי במידה רבה, ואילו איריס — בעל קומה בינונית, דל־מראה, בעל חזות בלתי־מושכת. ודווקא משום שנראו כשני ניגודים קיצוניים, השכילו להופיע כזיווג שכולו בידוח, שמולדובאנקה חיבבתו.

עם גמר מלחמת־העולם הראשונה שוב לא היה פישזון הזקן בין החיים, ובראש הלהקה עמד פישזון הצעיר. בא עתה לביסאראביה והציג שם במשך חדשים מיספר. זוהי אולי הפעם הראשונה לקיומו של תיאטרון יהודי בקישינוב במשך חדשים רצופים. תכנית ההצגות היתה מגוונת. הרי אופריטות מסוג מסוים, משופצות כל־שהוא; הרי קומדיות אירופאיות ופארסות ממין משובח יותר; הרי מחזות מן הרפרטואר הרוסי ומזה היהודי, הקלאסי. שמואל איריס תפס מקום נכבד באותה להקה. ביחוד התבלט במחזותיו של הירשביין: "הפינה הנידחת" ו"הפונדק השומם". עיצב בהן את הסבים, איכרים יהודיים זקנים: עיצבם בנוסח ביסאראבי מובהק, אף שהמחבר עצמו מוצאו היה מרוסיה הלבנה.

בשנת 1919 הפליג איריס, יחד עם חלק גדול של להקת פישזון, לארצות הברית, אלא שלא עלה בידו להתערות בהן. שיחק שם מזמן לזמן, אך לא הצליח למצוא עבודה קבועה, ומטעם זה חזר, בשנת 1925, לרומאניה. בבוקארשט מצא חלק מן "הווילנאים" בהנהלתו של מ. מזא"ה, והצטרף אליהם. בלהקה זו עיצב דמויות חשובות, ביניהן גם את הרבי ב"הדיבוק" של אנסקי. עם יציאת "הווילנאים" מרומאניה, הפליג איריס לווינה ולאחר פרק זמן קצר (בשנת 1929) בא לבואנוס־איירס, ששם עשה עד יומו האחרון (תחילת 1960). שיחק, כמעט ללא־הפוגה, בבירה עצמה, וכן בערי־השדה של ארגנטינה, וגם בבראזיל. בשתי שנות־חייו האחרונות שוב לא היה משחק, — בגלל חליו. היה ממלא תפקידים במחזות אלה ואחרים ונתחבב הן כקומיקאי במחזות־בידור שגורים והן כמגלם דמויות ראשיות במחזות משובחים יותר.

שמואל איריס תירגם מיספר ניכר של מחזות מרוסית ליידיש. משפה זו תירגם לא רק מחזות רוסיים, אלא גם אנגליים וצרפתיים. לא שמע כל שפה נוסף על הרוסית ויידיש. כה תירגם את ה"דבר העיקרי" לייברייגוב, את "הפעמון השקוע" להופטמאן, וכן המחיז את "צרצר התנור" לדיקנס. הוציא ספר זכרונות על התיאטרון היהודי בביסאראביה, רוסיה, רומאניה, ארצות־הברית וארגנטינה. מלא ענין וחשיבות הוא בעיקר הפרק על יעקב אדלר בתקופת חליו ותשישות זכרונו. מפרק זה מוכח שאיריס חונן גם בכשרון־סופרים נכבד. בספר מובאים גם כמה שירים ופזמונים שנכתבו ב"לשון" השחקנים, שכמוה כלשון מקהלות הנוגנים ו"לשון הגנבים" הגרמנית. עד כמה שידוע לי שמשה "לשון" זו בשירה, בעיקר בצורה של דפוס, רק בספרו של איריס בלבד.

שמואל איריס היה בלי־כל־ספק אחד מאותם הכשרונות המיוחדים במינם, בהם זיכתה ביסאראביה את עולם התיאטרון היהודי. היה זה בעל כשרון רב צדדים ונהג במידה של רצינות מופלגת אפילו במחזות־הבלותות. היה בעל קול חלש וכבר בנעוריו לקה בצרידות, אלא שכל עצמותיו אמרו מוזיקאליות, וזכה להצלחה רבה גם בזימרה, בעיקר בפזמונים. לא אחת, לאחר שסיים, בקולו הצרוד, בזימור פזמון מן הפזמונים, או, ביחד עם מישא פישזון, דואט מן הדואטים, — כמעט שלא הונח לו לרדת מעל הבמה. פישזון היה בעל קול חזק, אלא שהיה נטול חוש מוזיקאלי; יש והיה פוגם את הנעימה, שאז היה איריס מחיש לה תיקון... בתקופת־הזמן שבין שנת 1908 לבין 1914, באודיסה, היה איריס בהינת אהוב־עם אגדתי. גרם לנהירתם של המונים אל התיאטרון יותר משחקנים אחרים. שעמהם נמנו בעלי נסיון וכשרון מובהקים.

בדברנו על תרומתה של ביסאראביה לתיאטרון היהודי, יש לנקוב מיד בשמו של במאי בעל שיעור־קומה, — הלא הוא המשורר יעקב שטרנברג, מחבר הספר "עיר בפרופיל". היתד בו נטיה־מלידה לעולם התיאטרון. נולד ב־1890, בעיירה ליפקאן. כבר בנערותו ניסה כוחו בבמאות, רבות חלם על יצירת תיאטרון במשותף עם בן־עירו הבכור, הממש להגדול אליעזר שטיינבארג, שחיבר הרבה מחזות בעיקר לילדים. ב־1915 גלה, כעריק, לרומאניה ושם ייסד, בצוותא עם כותב השורות הללו, תיאטרון של־רביות (בבוקארשט). היה זה הראשון מסוג זה בעולם היהודי כולו. כתבנו ביחד שורה של מחזות־רביו שרישומן היה גדול מאד ברחבי רומאניה, וביחוד בבוקארשט עצמה. לעיצומו של דבר היו אלה מיני עתונים תיאטרוניים, שמגמתם — רובה ציונות ומיעוטה סוציאליזם. עיקר מטרתם — פופולאריזאציה של הספרויות היידית והעברית. מן הראוי לציין את שמות מחזות־הרביו שלנו לפי סדרן בהצגה: "יצמס", "בוקארשט ירושלים", "פויה ורדי: עלי ירק", "אויפן בוידם א יריד", "איקס־מיקס־דריקס", "קוקריקו" ו"שלום עליכם". אחדים ממחזות רביו אלה לא ירדו מעל הבמה משך חדשים רבים. ה"איקס־מיקס"דריקס" נתמשך על פני עונת־חורף תמימה — וזאת תמיד באולמו תגדושים. בבימוי אותן הצגות עסק עפי"ר יעקב שטרנברג, שגילה בשטח זה כוח־דמיון רב, אף שלא הצטיין בידע טכני מספיק. לשנים (ואני כבר ישבתי אז בארגנטינה) חיבר שטרנברג — תוך שיתוף פעולה עם הסופר היהודי הביסאראבי משה אלטמן — מחזה־רביו בשם "סקוצל קימט", והציג אותו.

יעקב אדלר

דוד קסלר בתפקיד "מוטקה גנב" לשלום אש

שמואל איריס בתפקיד "סוצקי" במחזה "טוביה החולב" לשלום־עליכם

זיגונד מוגולאֶסקו בתפקיד "פייטל לאט־לאט"

את שמו הגדול כבמאי קנה לו יעקב שטרנברג בהצגת מחזהו של אוסיף דימוב "זמר יגונו". (שם המישנה: "חתן בשכירה"): ספק קומדיה, ספק מילודראמה. שטרנברג עיבד את החיבור ושיווה לו צורה של סיפור־מעשה מנוסח על אורח האגדה. מעשה באחד בחור שזכה בזכיה הגדולה, ושחולקה מניה־וביה בין הקבצנים ששתו עליו; יצא, איפוא, "נקי" וקרוע־ובלוי רב־יתר מאשר קודם לכן. עתה, כלומר לאחר שעזבתהו גם כלתו, יצא מדעתו וירד למעמד "משוגע־העיר"... הצגה זו נעשתה סנסאציה בבוקארשט. לא ירדה מעל הבמה במשך שנתיים תמימות. באו גם גויים, ביניהם — מיניסטרים, ואף המלך בכבודו־ובעצמו. כאשר כותב הטורים הללו חזר, בשנת 1925 לפרק־זמן קצר לרומאניה, עלה בחלקו למצוא בתיאטרון את המלך הבולגארי והיווני גם יחד... יוסף בולוף, שחקן צעיר בימים ההם, קנה לו את שמו הגדול קודם־כל בהצגה זו של יעקב שטרנברג. ותמוה הדבר: בוורשה אשר שטרנברג עצמו בא לשם, לא זכתה ההצגה בהצלחה הכל־שהיא. כן היה דינו של המחזה גם בכל אחת מן הארצות האחרות, ששם הועלה על במת תיאטרון יהודי.

לימים ייסד שטרנברג בבוקארשט להקה משל עצמו והעלה הצגות מיוחדות־במינן. עם להקתו נמנתה, כשחקנית ראשית, סידי טל — בלי ספק האישיות הדראמאטית המחוננת ביותר בעולם התיאטרון היהודי.

שטרנברג נדד עם להקתו זו ברחבי המדינה וזכה בהצלחה ניכרת חרף אף שבאותה תקופה התעצמה האנטישמיות ברומאניה, ניתנה ללהקה זו תמיכה מסוימת מטעם הממשלה. הוקצה לה גם קרון מיוחד להסעת השחקנים בנדודיהם. בשנת 1939, עם פרוץ מלחמת העולם, עבר שטרנברג לברית המועצות, הוכר שם כמשורר בעל שיעור־קומה, אלא שאל התיאטרון לא ניתנה לו דריסת־רגל. בתקופה שבה נאסרו הסופרים היהודיים, ואחדים מהם הוצאו להורג, הוגלה הוא לסיביר. שוחרר בעת־ובעונה־אחת עם הסופרים משה ברודרזון ושמואל הלקין. שני האחרונים, שחזרו משם שבורים ורצוצים, שוב אינם בין החיים. שטרנברג — עמדה בו גבורתו, ושב מגלותו בריא ושלם. במלאות לו שבעים, הוחג יובלו; נתקבלו איגרות־ברכה מפולין; הופיע, בתרגום רוסי ספר שירים משלו.

יעקב שטרנברג הוא בלי־ספק החשוב בבמאים שבסאראביה זיכתה בהם את התיאטרון היהודי. ומעניין, ללא התאמנות מקצועית והכשרה טכנית, מצוין האיש בכוח של דמיון ובתחושה בימתית עד כדי כך, שהשכיל לעלות על עמיתיו שהתכשרו במקצוע. מה חבל, שאיתרע מזלו ופעילותו בשדה התיאטרון נפסקה בעצם פריחתה.

בדברנו על סופרים שנתנו חלקם לבמאות ועל משכילים בביסאראביה שהיתה לה מזיקה לעולם התיאטרון, עלינו להזכיר גם את שבתי לרנר, אחד המשוררים הוותיקים. לרנר חיבר מחזות קצרים, שהעלם על הבמה ואף השתתף בהצגתם. כן חיבר מנגינות לרבים משיריו וזימרן מעל הבמה. הוא נולד בחוטין בשנת 1878. בראשית המאה עקר לארצות־הברית, ששם נפטר, משחפת, ב־1907.

זקה לתיאטרון היהודי היתה גם לממשל הגדול אליעזר שטיינבארג; נולד בליפקאן ב־1880. חיבר בעבר מחזות לילדים. מחזותיו "יסוי מוקיר שבת" ו"הרב מברדיצ'ב" ראויים לשמש דוגמה ומופת בתחום זה. שטיינבארג עסק מרבית ימיו בהוראה. היה לו בית־ספר משלו, שהנהיג בו שיטה פדגוגית מקורית. העלה על הבמה אלו ממחזותיו. כאן מן הראוי להזכיר כי משה אוישר השחקן הנודע ולימים גם חזן, יליד ליפקאן גם הוא, נמנה עם תלמידי ביה"ס של שטיינבארג; הופיע לראשונה על הבמה במחזותיו של שטיינבארג, שמתוכם קנה לו את השירים שזימרם משך כל ימי־חייו הקצרים עלי אדמות. אליעזר שטיינבארג העלה ממחזותיו גם בריו־דה־ז'אנירו, ששם כיהן פרק־זמן כמנהל ביה"ס ע"ש שלום עליכם. כן העלה ממחזותיו גם בצ'רנוביץ. איתרע המזל גם כאן: מעלליו של שטיינבארג בתחום התיאטרון נצטמצמו, בתקף נסיבות החיים, בתוך המסגרות הפרובינצאליות של ביסאראביה, בוקובינה ובראזיל, ומי יודע אם יימצא מי שיציב להם לפחות ציון בדברי־הימים של התיאטרון היהודי.

זעום חלקה של ביסאראביה בדראמאטורגיה היהודית. נוסף על אלה ששמותיהם הוזכרו לעיל, על הבמאי שטרנברג וכן כותב הטורים הללו שחיבר שורה של מחזות, שמהם גם הועלו על הבמה, — הוציאה מתוכה ביסאראביה מספר ניכר של מחברי מחזות שגורים. בעלי ערך ממוצע. שהיו בבחינת מלאכת ידיים. האחד — בעל מוניטין בספרות היהודית ושחיבר גם מחזות — הוא שמואל דאסקל.

נולד בשנת 1884 בקישינוב וחי שנים רבות בארצות הברית. נמנה עם ה"שמאליים" שבסופרים. כתב בעיקר מערכונים (עשרה מהם כונס ובספר).

הירש גולדמאן נולד בשנת 1892 בעיירה אוטיק (אטאקי) שעל חוף הדנייסטר. חי בארצות־הברית. חיבר מיספר מחזות בעלי ערך ספרותי מסוים. מזחהו "בת זקונים" הוצג על הבמה במשך תקופה ארוכה. הקומדיה שלו "חלומות שנמוגו" זכתה להערכה בחוגים ספרותיים, אך מעולם לא הועלתה על הבמה.

א. מ. גלר יליד קישינוב (1881). למד רפואה בפאריז, ושם גם נספה, כמדומה. כתב בנעוריו את הקומדיה "מכתשי השדכן", ששיחק בה השחקן דויד קסלר בטרם נתפרסם לתהילה.

מבין מחברי מחזות ושירים תיאטרוניים נזכיר עוד את שאול דיקשטיין. נולד בקישינוב בשנת 1890, וחי באמריקה מאז שנת 1903. היה גם שחקן ומנהל של תיאטרון. מחזותיו "מזל טוב, יהודיַיא" ו"השמחה הגדולה" הועלו רבות ע להבמה.

אוסקאר אסטרוב (יהושע אסטריצקי) מוצאו מקישינוב. שיחק בתיאטרון בעודנו נער. ברבות הימים נעשה סופר ועורך של מחזות.

רובין (ראובן) דוקטֶר. נולד ביידיניץ בשנת 1882. מחברם של שירים תיאטרוניים מן הסוג הקרוי בניב־היידיש האמריקאני בשם "ליריקס". במשך שנים רבות היו מהלכין לשירו "מיסטר, במה אתה עובד?" ואילו שירו "אני מתגעגע אל עיירתי", היה בו משום "יצירת תקופה". ממנו הוא שנשתלשלו ברבות הימם שירים כגון "באלץ עיירתי" וכיוצא בו.

נחזור לשחקנים שמוצאם מביסאראביה.

אחד מהם הוא משה אוישר, שכבר הוזכר לעיל. נולד בליפקאן ב־1966, ונפטר בניו־יורק ב־1958. מצד אביו הריהו מגזע של חזנים בני חזנים. כבר בילדותו ניכרו בו סימני כשרון מוזיקאלי. בשנת 1921 בא לקאנאדה, ושם התחיל לשחק. כן כיהן כבמאי של החוג הדראמאטי שליד המרכז התרבותי שם, והעלה על הבמה מערכונים מאת משה ליוב הלפרין, ה. לייוויק ומשה נאדיר. נתעלה לדרגת "כוכב" בעיקר הודות לזימרתו. הופיע, בהצלחה מרובה, בארגנטינה, בראזיל ושאר מדינות ע"ל אמריקה הלאטינית. בשנות השלושים הורע מצבו החמרי של התיאטרון היהודי בארצות־הברית, ואז נתעשת אוישר ונעשה חזן. גם בלאו הכי משכו לבו אל עולם החזנות. לתוך מסגרת מחזותיו היה משבץ תמיד פרקי חזנות ומגיע בהם להישגים מופלגים. נעשה חזן בבית הכנסת הרומני בניו־יורק, שנתפרסם ברבות־הימים כדוכן להופעות בכורה של חזנים ידועי שם. כן נדד, כחזן, ברחבי העולם, ערך קונצרטים והגיע עד הוליבוד, ששם הותקנו בשבילו מערכות של זימרה, בהן גם הופעות בתלבושת רוסית טיפוסית. מילא גם תפקידי מראשיים בכמה סרטים. גילם את "בנו של החזן" — סרט שחובר במיוחד בשבילו, את "הבעל בית'ל הווילנאי" לפי מארק אורנשטיין, ואת "הנפח המתרונן" לפי "יענקל הנפח" לדויד פינסקי. כמו־כן שיחק בסרט ההאנגלי "סינגינג אין די דארק" ("תוך כדי זימור באפלה"), שבו זימר גם עברית. עמד להופיע באופירה של שיקאגו בתורת אלעזר שבאופירה "יהודית" להלוי, אלא שלא נסתייע הדבר: אחזהו התקף הלב בעצם החזרה. בחוגים מוזיקאליים נחשב כאחד מגדולי הזמרים בעולם, אף שזימרתו לא היתה מזוככת, לא מטופחת די־הצורך: אורח זימרה שלוח־רסן, פראי, גדוש וגולש מעוצר טמפרמנט. הוא היה כולו נסער בשעת זימרה, וזאת גם בהיותו כבר חולה־לב, מה שקירב במידה רבה את קצו. הוא היה קרבן זימרתו, ביחוד של מזגו הביסאראבי צועני.

משה אושיר לא היה שחקן בעל שיעור קומה, אבל כזמר קנה לו, כאמור, שם־עולם, ולא אצל יהודים בלבד. הוא נמנה באמת עם אותם זמרים, שעליהם מספרים אגדות ושרים שירים. נשתיירו ממנו תקליטים רבים: שירי עם ושירי תיאטרון, פרקי אופירה ותפילה. מתקליטים אלה מצויים עד היום באלפי בתים: ביניהם גם בבתים של שאינם בני־ברית. עוד רבות בשנים ידובר בזה האיש משה אוישר, יליד ליפקאן הנידחת אשר בביסאראביה, ששמו נתפרסם לתהילה הן ב"בית החרושת לחלומות", היא הוליבוד, והן בעולם התפילה שלנו, להבדיל.

נציין בזה, לפי סדר הא"ב את שמותיהם של שחקנים יהודיים ממוצא בסאראבי, אף שאין בידנו להביא מהם רשימה מלאה. לא כולם מצויים בלכסיקון התיאטרון היהודי אשר לזלמן זילברצוויג ויעקב מסטל, ואף לא במקורות האחרים, ביניהם הוצאותיה של ייוו"א.

לייבילי אייזמן הוא גם "לייב'לי הזמר": שמו נתפרסם הן על "במותיהם" המאולתרות של בתי־היין והן במחיצותיהם של תיאטרונים יהודיים. נולד בקישינוב בשנת 1875. מילא תפקידים בתכנית־ההצגות ה ה י ס ט ו ר י ת של גולדפאדן: גילם את אבישלום שב"שולמית" וכן את "בר כוכבא". נספה בדרום רוסיה במלחמת־העולם השניה.

מישה בסאראבוב — שחקן בתיאטרון רוסי, שעבר לאחר־מכן לזה היהודי. שימש פרק־זמן מסוים כמורה להיגוי בבי"ס דראמאטי יהודי בפולין. נולד בסורוקי ריש"ת 1894. היה מתלמידיו של הסופר העברי שלמה הלל"ס. הפליג לארצות־הברית, ששם כיהן כבמאי בחוגים דראמאטיים. הופיע בהצגות. בזמן האחרון אין שומעים שמעו.

בן־ציון ברדיטשבסקי נולד בפאלשט בשנת 1898. זמן ממושך שיתף פעולה עם "חובבים". ב־1918 נצטרף ל"קוריקס" — להקה יהודית מפורסמת באוקראינה. משם עקר לפאריז. זה שלושים שנה הוא יושב בבואנוס־איירס. משך כעשרים שנה נחשב כאחד המעולים בעולם התיאטרון היהודי בארגנטינה. מזמן לזמן כיהן כיו"ר אגודת השחקנים היודיים שם. בעשור האחרון פרש מן התיאטרון, ועיקר עיסוקו בפרקמטיה, ואף שאת עתותיו החפשיות הוא מקדיש גם עתה להנהלת האגודה של השחקנים היהודיים.

אברהם ברקוביץ נולד בקאהול בשנת 1901. התחיל — בגיל עשרים — כשחקן מקצועי. שיחק — פרק זמן ניכר למדי — עם ה"ווילנאים", ולאחר־מכן עם איציקל גולדנברג — השחקן המפורסם ברומאניה.

מוריס בראון (מנדל ברונשטיין) נולד בבלץ ב־1900. ב־1918 התחיל כשחקן מקצועי. שיחק תחילה ברומאניה, ולאחר־מכן ברוסיה. שיתף פעולה עם השחקנים הנודעים מאירסון, ליבֵּרט ואחרים. בסוף שנות העשרים נשתקע בארגנטינה שמשם נדד למכסיקו, והריהו יושב שם זה למעלה מעשרים שנה ונאבק על קיומו של תיאטרון יהודי במקום.

ליאון גוֹלד נולד בבלץ בשנת 1900. ב־1918 הופיע כשחקן ברומאניה ומשם הפליג לאירופה המערבית. שיחק באנטוורפן ובפאריז, אך עד מהרה הפליג לניו־יורק ונתחבב כזמר ראשי בתיאטרון־לאופרטות היהודי. לאחרונה נעשה חזן.

חיים גוטמן נולד בפאלשט בשנת 1894. שיחק עם להקות שונות. הצטיין כקומיקאי. בזמן האחרון אין שמעו נשמע. ייתכן נספה בשואה.

באֶסי דז'יקובסון (ביילֶה שור) נולדה באוטיק (אטאקי) בשנת 1870. בנערותה הפליגה לאמריקה, ששם נתפרסמה כשחקנית מעולה. שיתפה פעולה עם גדולי "הכוכבים". היא אמם של שלושה שחקנים יהודיים: היימי, אירווינג והנרייטה דז'ייקוב־סון.

יעקב הוכשטיין, נולד בקיטֶרשיק (בקירבת אטאקי) בשנת 885". בא בנערותו לניו־יורק. פעל כשחקן וכמחבר מחזות. עיקר עיסוקו בתיאטרון מעולה. היה מנהל תיאטרונו האמנותי של יקב בן עמיס. נפטר בשנת 1931.

קלארה הוניגמן, נולדה בקישינוב ב־1890. ב־1908 השתכנה באמריקה ושיתפה פעולה עם השחקנים המפורסמים יעקב אדלר, דויד קסלר ובוריס טומאשבסקי. בזמן האחרון משכה ידה מן הבמה.

יעקב וקסלר נולד בסקוראן בשנת 1882. ב־1895 עקר לאמריקה, נעשה שחקן ומחבר מחזות, שהעלום על הבמה.

ייפים זלאטאגארוב (חיים גולדנברג) נולד בקישינוב בשנת

1894. ב־1918 נתפס בדרך מקרה לתיאטרון היהודי ונשאר לתמיד שחקן מקצועי. שיחק ברומאניה עם איציקל גולדנברג, עם קאנר וכן עם להקת מוריס זיגלר. נספה בתקופת מלחמת העולם השניה.

דז׳ק טשֶביק (יצחק יעקב חרש) נולד בזגוריצה בשנת 1886. בהיותו בן ארבע הובא על ידי הוריו לניו־יורק. היה שחקן ומחבר מחזות.

חוה יואלית (קודם גרינשפאן) — שחקנית, קריינית ומורה לאמנות תיאטרונית. נולדה באורהייב. ב־1910 הובאה על ידי אחיה לסוריה, ששם למדה בביה״ס של המיסיון. בשנת 1911 באה לארץ ישראל. בעלה הוא השחקן הנודע דויד ורדי.

משה מלמד, יותר מחבר מחזות מאשר שחקן. נולד באונגן בשנת 1882. עקר בנערותו לאמריקה. מחזותיו הידועים הם ״רגע של אושר״ ו״על־יד האש הזרה״.

לייב נאדולסקי נולד בקישינוב ב־1865, דהיינו, אחת־עשרה שנה לפני שגולדפאדן ייסד את התיאטרון היידי. שיחק ברוסיה ביחד עם מאגולאסקו ודויד קסלר. נסע ביחד עם קסלר לאמריקה ושיתפו שם פעולה על הבמה.

פרויקה סורוֹקין, נולד בקישינוב בשנת 1898. שיחק עם ה״וילנאים״ ועם להקת פישזון, עם באראטוב ועם איציקל גולדנבארג. במן האחרון אין שמעו נשמע.

בנימין סאדיגורסקי נולד ב־1892 בקאלאראש. התחיל משחק ב־1916, אצל ראפל, באודיסה. ב־1919 חזר לביסאראביה, הקים להקה משל עצמו ונדד עמה ברחבי הפלך וברומאניה. היה בעל כשרון נדיר והצטיין בעיקר בתפקידו ״שלמה׳קה המתעתע״ ליעקב גורדין. ייסד מקהלה שניגנה במסעדות יהודיות. נספה, כנראה, במלחמת העולם האחרונה.

רגינה סימוביץ נולדה ב־1881 בקישינוב. בנערותה עקרה לרומאניה. שימשה פרק־זמן קצר זמרת בבתי־יין. הוזמנה לתיאטרון היהודי. מילאה בעיקר תפקידי אופי קומיים. היתה למעולות מן השחקניות היהודיות ברומאניה.

מוני סיריברוב, נולד בקישינוב בשנת 1897 (שמו המקורי חיים זילבראנג). התחיל כשחקן רוסי. כשחקן יהודי התחיל ברומאניה בשנת 1919 כשותף למישחק של מאלי פיקון, שבחברתה הפליג לאחר מכן לניו־יורק. מילא תפקידים באלו סרטים. בשנים האחרונות הוא משחק גם באנגלית.

היימי פריזאנט נולד בקישינוב בשנת 1890 לאחר הפוגרום הקישינובי (1903) עקר, עם אביו, לאמריקה. ב־1904, לאחר מות אביו, חזר לרוסיה. ב־1905 התחיל שם את פעילותו התיאטרונית. ב־1906 שיחק בלונדון: תחילה בוודיוויליים, ולאחר מכן גם בדראמות רציניות. ב־1910 שיחק בתיאטרון של פוקלאמן בקישינוב. נדד רבות ברחבי ביסאראביה. ב־1914 נשתקע בניו־יורק. ב־1918 הופיע שוב בבוקארשט: הפעם כבר כ״כוכב״. הצליח במיוחד במחזה ״משה, לאן אתה תוקע עצמך?״ ביקר פעמיים גם בארגנטינה; זכה להצלחה. נפטר ב־1936.

פתחנו את סקירתנו בזליג מוגולאסקו, שאמרו עליו כי אין מָשלו על הבמה בעולם. עתה נסיים באחד שחקן מהולל ומיוחד־במינו, יליד קישינוב, שיכול היה לתפוס מקום בראש כל במה שהיא. כיעק באדלר עמיתו, כן חשוב היה גם הוא, משך תקופה ארוכה, בניו־יורק, כאחד מגדולי השחקנים היהו־דיים הדראמאטיים: מדובר בדוד קסלר.

נולד ב־1860, דהיינו, שש־עשרה שנה לפני ייסוד התיאטרון היהודי על־ידי גולדפאדן, בו שיחק בגיל י״ח. נאמר עליו שלא היה כדוגמתו לעיצוב ״בר־כוכבא״. קול אדיר היה לו. אלא שלא ייחס חשיבות לזימרה, שכן העדיף להתקדש למישחק הדראמאטי. עליו, על אורח חייו ונסיבותיהם, כעל אלה של שאר ״כוכבים״ קאפריזיים, מפרים כל מיני מעשיות. אביו, בעל בית־מרזח ביקישינוב, היה יהודי פקדן, ואילו אמו (״שרה הקיפחת״) — אשה תמימת לב. הנער היה מצעק לאמור, כי ברצונו להיות אך רב בישראל; ברם, כשהובא ל״חדר״ התברר שאין בו כל מידה של סבלנות, ושאף מוחו אינו מן המשובחים. פעם, כשהרבי העמידו ב״קונה״, אחז הנער בזקנו ותלש בו תלישה גדולה. קמה מהומה־צוויחה מסביב, והנער נתמלט מן ה״חדר״. בעודו נער קטע נעשה רוכל נודד, בדומה ל״הוצמך״ ב״המכשפה״ לגולדפאדן. נתכנה גמדויד ״קובזה״, מלשון ״קובזאר״ באוקראינית, דהיינו: זמר נודד, המלווה זימרתו בכלי־נגינה עתיק־יומין. מן־הסתם זימר זה השחקן־הגדול־לעתיד־לבוא על הפרקמטיה שלו. כינוי נוסף היה לו: דויד ״מישוק״, כלומר: שק, בלשון אוקראינה — וזאת על שום שהיה נוהג ללכת ולהאזיר לדרשות המיסיונרים, והבריות סבורים היו כי ברצונו ״להפוך את השק על פיהו״ (כלומר, לצאת לשמד), בשעה שלאמיתו של דבר לא הלך א להמיסיונרים אלא למען יכיר את אורח דיבורם וחיתוכו. היה, כאמור, בן 17 בלבד בעת שביקר לראשונה בתיאטרון יהודי, בהצגת ״שולמית״ לגולדפאדן. מאז הלך שבי אחרי התיאטרון ועשה ימים ולילות מאחורי קלעיו. בשנת 1881 שיחק תפקיד ב״מכטשה השדכן״ — מחזהו של א.מ. גלר, שנזכר לעיל. פעם, (וזאת בשעה שהציע עצמו כשחקן מקצועי), כשאחד השחקנים שם אותו ללעג, לפת אות וקסלר בעצמה כזו עד שהמנהל נמנע מלספחו אל הלהקה. בשנת 1886, לאחר נדודים ארוכים על פני רוסיה בחברת הלהקה של מוגולאסקו, הפליג לניו־יורק — ותפס בה מיד מקום בראש. הוזמן לתפקידים שיעקב אדלר היה מועמד להם: אדלר, שכבר נודע אז כ״הנשר הגדול״ וכ״מלך הבמה היהודית״! ואעפ״י שמצדדיו של אדלר הקימו שערוריות, השכיל קסלר להשתלט על ״העולם״ בכוחו היוצא־מגדר־הרגיל. אדלר זה עצמו ראהו בהמשך הימים בתפקידיו בהצגות והודה בגדלות כשרונו.

קסלר נשאר כל ימיו אדם בלתי מלוטש. בבואו לאמריקה תפס מיד את הניב האנגלי השגור ברחוב, ודיבר תמיד במין לשון מבוללת, שיסודה ספק אנגלית פק אידיש, או ספק יידיש ספק אנגלית. על הבמה השמיע יידיש צרופה. בחושו נמשך אחרי התיאטרון המעולה. נכסף אל המחזה בעל המשמעות, על מחזה של ״שונד״ דיבר מתוך סלידה. כל אימת שנאלץ להשתתף בשכמותו היה אומר: ״אלכה נא ואֵראה את התעלולון״. על קהל ש לפשוטי־עם, היה אומר: ״מי יתן־וייהרג״... זהו המאמר השגור בפיו. לא היה בכוחו להביא דבר לכלל הסבר, לבטא רעיון בשיחה אישית. דיבר במלים בודדות, במשפטים

מקוצצים. לעומת זאת נעזר במשלים. פעם, בשעת סעודה, כשנשאל מהו עומד להציג, — נטל האמן מחצצת של שיניים ושיברה גזירים־גזירים פעוטים; נטל גם גרגיר של גריסין; נטל פירור של לחם. עתה גיבב את כל היסודות האלה לגבשושית אחת; וכשנשאל מהו מתכוון לומר בכך, ענה: "זוהי תבני תהאופירטונת שלנו". אחר, "בעל־מלאכה", הציע לו פעם מילודראמה נטולת כל קשר בין חלקיה; סתם צירוף של תאונות, אסונות, פורעניות וכו׳. פנה האמן לאותו בעל־מחבר בזה הלשון: "בקישינוב חי וקיים הי האחד... נו, כמובן... חוליגאן. נתחשק לו להכות ביהודים, אלא שחסרה היתה לו תואנה לכך. מה עשה? התיר חגורה מעל מתניו וגררה על פני קרקע הרחובות; ואם הסתבך בה איש יהודי — הנחית עליו הגוי מהלומות; החגורה היתה ה"מדוע" שלו... ואילו אצלך, אדוני בעל־המחבר, — גם החגורה חסרה".

נזדמן לו לשחק במחזה אחד עם יעקב אדלר ובוריס טומאשבסקי. בגדלותו של אדלר הודה, בעוד שאת טומאשבסקי סבל רק בקושי. קיצור, ב"האחים לוריא" לגורדין שוב לא יכול קסלר להתאפק ופתח בחיקוי אורח דיבורו של טומאשבסקי. האחרון הרגיש בכך ונתפס לעצבנות. כאשר הוצרך כהוראת ה"תפקיד" לשבור צלחת אחת ,שיבר שתיים בבת־אחת, ועל כך הגיב קסלר, מצדו, בשבירת ארבע שלוש צלחות...

היה משתדל לתקן פגמי עמיתיו. וכשהדבר לא הצליח בידו — עורר שערוריות. פעם גער בשחקנית אחת משום שקולה נראה לו מזוייף. חבר־נעוריו גאדולסקי הוכיחו על כך לאמור, כי אין זה נאה לצעוק על אשה. שמע קסלר בקולו של הלה וגזר על עצמו שתיקה גמורה: הפנ הלשחקנית את גבו והניח לה לדבר ביחידות. אך לבסוף בהתעצם נעימת הזיוף בקולה יצא מגדרו, התרומם ממקומו — והכריז: "לדבר איני רשאי, שמא מותרת לי נביחה?"

דויד קסלר קנה פרסום רב בתורת "יעקב שאבשוביץ" ב"אלוהי נקמות" לשלום אש. היה מחסידיו הגדולים של שלום אש. ברם, לשיא ההישג הגיע באחד מן החלשים במחזותיו של יעקב גורדין — "שלמה׳קה שארלאטאן". בתפקידו זה ממש הוציא אנשים מכליהם.

לכותב השורות הללו לא ניתן לראותו אלא פעם אחת בלבד: ב"שלמה׳קה שארלאטאן". את המחזה הרופף הזה העלה לדרגה של טראגדית גורל. היה לו טאמפראמנט חזק מדי, שלא הצליח לרסנו אלא בקושי. ידע לנקוט טון גבוה ביותר ללא מאמץ כל־שהוא. ואעפ"כ היה חלום חייו לשחק בנחת ובפשטות, ולכן נתקנא באותם השחקנים ששיחקו באידיליות הכפריות של פרץ הירשביין — ודיבורם על תכלית הפשטות, הטבעיות. רק בתפקיד הירשלי דוברובנר אשר ב"אלוהים ,אדם ושטן" ליעקב גורדין ניתן לו לנקוט צלילי־קול רוגעים טבעיים. הוא שיחק תפקידו של יהודי עדין ורך, המנגן עלי כינור, והיה למזמר את "מזמור לדויד ה׳ רועי לא אחסר" בקול לירי ונוגה כל כך, עד שהקהל היה פורץ בבכיה.

קסלר שיחק בהרבה מילודראמות ואופיריטות תפלות. לעומת זאת מילא תפקידים גם באלו ממחזותיו של שקספיר: ב"שיילוק", "מאקבט" ואחרים. היה אלילם של המונים בניו־יורק. פעם נפל למשכב, והובא שחקן אחר שיהא ממלא מקומו. השחקן, מחשש פן יקים הקהל שערוריה ש למחאה, פתח בהתנצלות: "הרי אין אני אשם בכך שאינני קסלר". סלוח סלחו לו, אבל לשחק לא נתנו לו.

על דרכו של קסלר במישחק קיימות הערכות שונות. הכל מודים בו שהיה אחד מגדולי השחקנים בעולם. אולם, אסכולה לא היתה לו, את מזגו לא ידע לרסן, ותמיד היה מתהלך כשהוא מר־נפש. חש כי חסר בו משהו, מפקיעהו מן הדרך אל השלמות האמנותית שלה נועד. הערכה מקיפה על קלר מצויה בספרו של מ. אשרוביץ "שני דורות תיאטרון יהודי — דויד קסלר ומוני וייזנפריינט (פאול בוני)". מסתבר, כי פאול מוני, בעל השם העולמי, עלה על קסלר בכוח האינטלקט, ואילו מן הבחינה האמנותית — כוחו של קסלר עדיף.

במאי 1920 נפל קסלר למשכב. סבורים היו, ששוב לא יוסיף לשחק. אבל חזור חזר וניסה לשחק ב"סונאטת קרויצר" לגורדין. עם תום המערכה הרביעית צנח. שלושה ימים לאחר־מכן נתקיימה הלוויתו. הייתה זו (להוציא את הלוויתו של שלום עליכם) הגדולה בהלוויות שנתקיימו אי־פעם בניו־יורק. הספי־דוהו יעקב אדלר ושלום אש. אמר שלום אש: אין ידנו משגת לשלם את החוב שאנו חבים לקסלר, אולם העם, שאינו שוכח את אמניו, יקים בארץ ישראל תיאטרון יהודי ובו ייחקקו שמותיהם של האמנים היהודיים שנדדו בעולם כעם היהודי גופו — ושמו של קסלר יתנוסס ביניהם לתפארת.

מיידיש: יעקב הר־אבן

י. יוסף כהן

פרסומים

י. יוסף כהן

הפרסומים בעברית וביידיש בביסאראביה

(רשימה ביבליוגראפית)

הרשימה הביבליוגראפית הניתנת להלן היא נסיון ראשון של סידור הפרסומים העבריים והיידים בביסאראביה. אף־על־פי שגם בערי־השדה התגורר ישוב יהודי צפוף למדי, התרכזה כמעט כל תעשיית הדפוס באותיות עבריות בביסאראביה בעיר בירתה — קישינוב. ספרים בודדים בלבד נדפסו בעיר באלץ; מעט מאד נדפס בעיר סורוקה וכפי הנראה, נדפס ספר אחד גם בעיר באַנדאָר.

מתוך 182 הספרים והעיתונים הרשומים להלן, כמעט מחציתם בעברית (82). זהו אחוז גבוה לגבי ישוב יהודי בגולה, ששפת הדיבור לא היתה עברית לרובה המכריע של האוכלוסיה. אופיים של הספרים בעברית שונים מאלו שנדפסו ביידיש. בספרים העבריים מזדקרים לנגד עינינו ספרי הלימוד הרבים וספרי הילדים, המהווים למעלה משליש הספרים בשפה זו (22 ספרי לימוד ו־14 ספרי ילדים). לאלו יש להוסיף את הספרות היפה (9 ספרים), שגם היא נועדה בעיקר לתלמידי בתי־הספר העבריים השונים ולבוגריהם. הספרות הרבנית המסורתית מיוצגת ב־15 ספרים. כן נדפסו מחקרים אחדים בתנ"ך (5 ספרים), שלפי כיוונם ומטרתם אפשר לשבצם גם במדור של ספרי לימוד. ספרות פוליטית וחברתית כמעט שאינה קיימת בעברית (פרט לשתי חוברות שעניינן ציונות ואגודת־ישראל).

לעומתם, טיב הספרים ביידיש שונה לגמרי, כאמור. כמעט כל הספרים עוסקים בענייני שעה: בעיות הקהילה ומוסדותיה (10 ספרים); קואופּראציה וחקלאות (13 ספרים) וענייני ציונות ומפלגות יהודיות שונות (20 ספרים). בתחום אחד בלבד, בספרות יפה לכל גווניה, נדפסו בשתי השפות באופן פרופורציוני שווה כמעט (9 ספרים בעברית ו־11 ביידיש).

אשר לעיתונות בביסאראביה יש לשים לב לשתי תופעות: ראשית, בדומה לספרים וחוברות ביידיש, גם העיתונים וכתבי־העת בשפה זו רובם ככולם מיועדים לתת מהלכים ברחוב היהודי בביסאראביה (ובמובן מסויים גם במחוזותיה האחרים של רומאניה) לרעיון הציוני לגווניו השונים. אחדים נועדו לתנועה הקואופּראטיבית, שהיתה מפותחת למדי בביסאראביה. כלומר, רוב העיתונים ביידיש עסקו בבעיות השעה והמקום, ורק מיעוטם עסקו בענייני ספרות. ואילו העתונים העבריים, מגמתם היתה הפוכה, רובם היו כתבי־עת ספרותיים, שעסקו אמנם גם בבעיות שהזמן גרמן, אך לא הן היו עיקר יעודם. במלים אחרות, הספרות הפריודית בשתי השפות — בדומה לספרים וחוברות — השלימה זו את זו. מה שחיסרה זו מילאה זו. והשנית, בניגוד לספרים וחוברות, בהם יש איזון מסויים בין שתי השפות מבחינת מספר הפרסומים, הרי מספר העיתונים וכתבי־העת בעברית נופל בהרבה מאלו שהופיעו ביידיש. 37 עיתונים ביידיש, לעומת 12 בלבד בעברית. ריבויים של עתונים וכתבי־עת בשיעור גדול כזה, בחבל ארץ שאינו

רוח הלאום
או
מלחמת היהודי והסנבלטי
יראה את הלחץ והעוני העמל והתלאה, אשר סבלו גבורי ישורון, חובבי ציון, השואפים על עפר ארץ אבותיהם, מידי אחיהם שונאי ציון ומנדיה, מהרסיה ומחריביה, הקמים לבלע ולהשחית נחלת עם ה' צבאות.
מאת
מנחם מענדיל בן חיים קלעס.
מעיר ראבראוויץ.
ויהי כאשר שמע סנבלט כי אנחנו בונים את החומה, ויחר לו ויכעס הרבה וילעג על היהודים. (נחמיה ג' לג) וארא ואקום ואומר וכו' אל תיראו מפניהם את אדני הגדול והנורא זכרו, והלחמו על אחיכם וכו' (שם ד' ח').

НАЦІОНАЛЬНЫЙ ДУХЪ
или
БОРЬБА ЕВРЕЯ СЪ САНАВОЛОТОМЪ
соч. М. КЛЕССА.
КИШИНЕВЪ.
Типографія А. С. Степановой, Полицейской переулокъ.
1890.

השער של ראשוני הספרים שהופיעו בקישינוב על התנועה הציונית

העתונות היהודית והעברית בביסאראביה

גדול במיוחד, אומר דרשני. למעלה מ־25 אחוזים של כל הפר־סומים בעברית וביידיש בביסאראביה היו עיתונים וכתבי־עת (49 מתוך 182). מכל־מקום מעיד הדבר על ציבור יהודי ער ורענן. על סמך הרשימה הביבליוגראפית הניתנת להלן, אפשר לחקור תופעות שונות בחיי הציבור היהודי בביסאראביה ולהגיע למסקנות מעניינות ביותר, אך אין זאת מגמת המאמר הזה.

רצוני לציין עוד עובדה, שיש לה משמעות לא קטנה. המיסיון הנוצרי פרש רשתו גם על ביסאראביה. התוצאה של פעילות מיסיונרית בביסאראביה, בכל הנוגע לענייננו, היא הדפסת שש חוברות־תעמולה. שלוש מהן נדפסו בעברית ושלוש ביידיש. כן הוציא המיסיון עיתון ביידיש במשך כ־15 שנה (ראה מס׳ 162). על מידת הצלחתו של המיסיון בין יהודי ביסאראביה אין בידי פרטים כל שהם. אולם מותר לשער שההוצאות הרבות לא הצדיקו את התוצאות. דומני שלמען השלימות הביבליוגראפית וההיסטורית יש לרשום גם ספרות זאת.

העתונות היהודית והעברית בבסאראביה

הדפוס העברי בביסאראביה

על תולדות הדפוס העברי בביסאראביה פירסם מ. דוידזון מאמר חשוב ומעניין ב״הד הדפוס״, חוב׳ ג—ד, תשרי תש״ט, עמ׳ 24—25. אולם נראה שהרבה ספרים וחוברות לא היו למראה עיני המחבר בשעת חיבור המאמר, ולפיכך הוא לוקה בחסר ונעלמו ממנו כמה פרטים. בשורות דלקמן, המבוססות על ראיית הספרים עצמם, נעשה נסיון להעמיד את הדברים על דיוקם.

ק י ש י נ ו ב. בשבעה עשר בתי־דפוס בקישינוב הדפיסו ספרים באותיות עבריות. הספר הראשון נדפס בדפוסו של ל. ח א ר י ק בשנת תרמ״ד (1884), ספר ״כתר מלוכה״ מאת סולומון ויינטרויב (מס׳ 23). שנה לאחריה נדפסה שם קומדיה ביידיש מאת ש. ברנשטיין בשם ״ר׳ יאחצע דל גאה״ (מס׳ 122); בשנת תרמ״ה (1885) נפתח בית־דפוס חדש על־ידי א. ס ט י ־ פ א נ ו ב, שבו נדפסה דרשתו של המיסיונר יוסף רבינוביץ (מס׳ 66). בבית־דפוס זה נדפס עוד ספר אחד בלבד בשנת תר״ן (1890) (מס׳ 27); שני בתי־הדפוס הראשונים בקישינוב לא החזיקו מעמד אלא זמן קצר. הדפוס הראשון, אשר בו נדפסו למעלה מעשרה ספרים, נפתח בשנת תרמ״ח (1888) על־ידי י. ש ל ו מ ו ב י ץ. בית־דפוס זה התקיים שלוש־עשרה שנה, עד שנת תר״ס (1900). בדפוס שלומוביץ נדפסו 6 ספרים ביידיש ו־5 בעברית. רובם הפכו במרוצת הזמן ליקרי־מציאות ואינם מצויים אף בספריות גדולות. מהם ראויים לציון מיוחד הקובץ הספרותי ביידיש ״דער בוקעט בלומען״, שנערך על־ידי גבריאל רויטבארד (מס׳ 153), הרומן ההיסטורי של מורדובצב, שתורגם על־ידי יחזקאל לוויט (מס׳ 25), שני ספרי הדרוש הפילוסופיים של ר׳ אליעזר שבשיה (מס׳ 17, 18), הספר החסידי היחיד שנדפס בקישינוב, ״שני המאורות״, הכולל למעשה שני ספרים

ספר

שני המאורות

מאת שני גדולי הדור אשר גדולתם אין לנו לספר רק כש״ת מוה״ר הר צבי הירש זצללה״ה אשר היו לראש פינה בחברייא של הבעש״ט זצ״ל ונכדו הרב הק מ״ה ה״ר שמואל זצלל״ה הנקרא בפי כלר שמואל קאמינקער זכותם יגן עלינו ועל כל ישראל אמן.

הובא לבית הדפוס ע״י השותפים ה״ה הרבני מ״ה יהושע בר יוסף נ״י והרבני מו״ה ראובן בר אשר נ״י | פיקמאן

שנת ש׳ש׳ו׳ן לפ״ק

СЕФЕРЪ

ШНЕЙ ГАМОЙРИСЪ

т. е.

ДВА СВѢТИЛА

КИШИНЕВЪ

Типографія Э. Шліомовича.

1896.

שער הספר המוקדש לתורת הבעש״ט

בכרך אחד, מאת ר׳ צבי הירש רבינו, ונכדו ר׳ שמואל קמינקר (מס׳ 12). (ספר זה זכה להופיע מחדש בדפוס צילום בניו יורק בשנת תשט״ז), וכן ספר בהלכה מאת ר׳ יחיאל מיכל גולדמן (מס׳ 7), הדן בעניין יין־נסך והלכות תפילין. בשנת תרנ״ב (1892) פתח המיסיונר יוסף ר ב י נ ו ב י ץ בית־דפוס קטן משלו, בו הדפיס שני ספרים מיסיונריים, אחד בשנת תרנ״ב והשני בשנת תרנ״ז (1897). בשנת תר״ס (1900) נעשה נסיון לפתוח בית־דפוס עברי חדש על ידי השותפים ל. ע ר ל י ך ודוד מ א מ י ל י נ ס ק י. נסיון זה לא הצליח ולא הדפיסו אלא ספר אחד ויחיד ביידיש (מס׳ 124); כאן באה הפסקה ממושכת למדי, ובמשך 14 שנים עמדה קישינוב ללא בית־דפוס עברי. בשנת תרע״ד (1914) נעשה שוב נסיון על־ידי השותפים מ. ש ו ח ט וד. ו י י ס מ ן לפתוח בית־דפוס עברי בקישינוב, אך גם נסיון זה נסתיים ללא הצלחה, וספר אחד בלבד זכה לראות אור עולם בדפוס זה: ספר ״באהלי שם״, קובץ סיפורים לבני הנעורים (מס׳ 28). מותר אולי להניח שבעלי היזמה היו רואים ברכה בעמלם והיו מגשימים את שאיפתם, לולא מלחמת־העולם הראשונה, שפרצה באותה שנה.

לאחר מלחמת־העולם הראשונה, כשביסאראביה עברה תחת שלטון רומניה, ניסו שוב שלושה יוזמים להקים בתי־דפוס עבריים בקישינוב. בשנת תרע״ט (1919) נפתח בית־דפוס ל י י ב א ו ו י ט ש, בו נדפס העיתון־היומי הבונדיסטי ״דער מארגן״ (מס׳ 161). אולם עם הפסקת העתון שבק חיים גם בית־הדפוס. שנה לאחר מכן, בשנת תר״ף (1920), נדפסה חוברת אחת בעברית, ביידיש, ברוסית וברומנית מטעם אגודת ישראל בקישינוב (מס׳ 64), בדפוס פ. ג א ל א נ ט ע ר. יש לשער שבדפוס זה נדפסו ספרים לועזיים בעיקר; בשנה שלאחר זו, תרפ״א (1921), נדפס ספר אחד ביידיש (מס׳ 88) בדפוסו של ס. פ ו ט ר מ א ן. גם לפעולתו של בית־דפוס זה לא היה המשך. בכל שלושת בתי־הדפוס הנזכרים, הדפיסו בסך־הכל שלושה ספרים, ספר אחד לכל בית־דפוס.

העתונות היהודית והעברית בקישינוב

בית־דפוס בקנה־מדה יותר גדול נוסד בשנת תרפ״א (1921), עם פתיחת בית־ההוצאה והדפוס של הפירמה ״ י ק. ש כ ט ר ו ב נ י ו ״. מתוך 12 הספרים שנדפסו כאן, 10 הם ספרי־לימוד לבתי־הספר העבריים (מס׳ 42, 43, 50, 52, 53, 56—60), שיצאו בבית־ההוצאה ״שכטר״. אולם, כפי הנראה, נסגר גם בית־דפוס זה מקץ ארבע שנים בלבד. מכל מקום לא מצאתי שום ספר שנדפס בבית־דפוס זה לאחר שנת תרפ״ד (1924). בשנים תרפ״ד—תרצ״ג (1922—1933) היה קיים בית־הדפוס של מ. ל נ ק ו ב ס ק י (בעת ייסודו: ״געברידער מ. און א. לענקאוו־סקיי״). כאן נדפסו שלושה ספרים ועיתון ביידיש (מס׳ 92, 93, 123, 156). בית־דפוס בהיקף דומה לזה של הפירמה ״שכטר״, נוסד בשנת תרפ״ג (1923), על־ידי בן־ציון ל י ב ר ו ל. (בעת ייסודו השתתף בהקמתו גם מ. ק ו ל ב ר ג). הוא פעל עד שנת תרצ״ה (1935), ונדפסו בו פירסומים מגוונים: ספורי הילדים של מאיר סטרץ (מס׳ 34—37), עיתונים בעברית וביידיש (מס׳ 69, 164, 175), מחקרים על התנ״ך (מס׳ 2, 5) ועוד.

בית־הדפוס הגדול והפורה ביותר בקישינוב היה ללא ספק דפוס ״טכניק״ בבעלותו של מ. ד ק ט ו ר. דפוס ״טכניק״ נוסד בשנת תרפ״ד (1924) והתקיים עד כניסת הצבא האדום לביסא־ראביה בקיץ ת״ש (1940). כאן נדפסו עשרות ספרים ועיתונים בעברית וביידיש. חלק גדול מן העיתונים, בעיקר אלו שהופיעו ביידיש, נדפסו בדפוס ״טכניק״ בשלימותם או בחלקם (מס׳ 73, 74, 76, 77, 140—143, 150—152, 154, 158, 162, 163, 166, 170, 172, 174), חלק גדול מן הספרות הציונית ביידיש (מס׳ 102, 105—109, 111—116, 119—121), ספרות יפה בעברית וביידיש (מס׳ 20—22, 126—128), ספרות ילדים בעברית (מס׳ 29, 31, 33, 40, 41), ספרי לימוד וחינוך בעברית (מס׳ 45, 48, 51, 54, 61, 63), פירסומי הקהילה ומוסדותיה ביידיש (מס׳ 79, 80, 85—87) ואף שתי חוברות מיסיונריות ביידיש (מס׳ 137, 138). בדפוס ״טכניק״ ראו אור כ־70 ספרים, חוברות ועיתונים בשתי השפות במשך 17 שנות קיומו.

בשנת תרפ״ה (1925) נפתח בית־דפוס חדש בקישינוב על־ידי ש. ר ו י ז נ ש ט ר ו י ך. כאן נדפסו אך ורק פירסומים ביידיש. הדפוס פעל עד שנת תרצ״ח (1938), לסירוגין. מחצית התוצרת של בית־דפוס זה (4 פירסומים מתוך 8) מוקדשת לתנועה הקואופיראטיבית בביסאראביה וברומניה (מס׳ 94, 95, 99, 101), שלושה פירסומים עוסקים בבעיות ציוניות (מס׳ 104, 117, 169) וסיפוריו הקצרים של ז. רוזנטל (מס׳ 130).

עם התבססותו של העיתון־היומי הציוני ״אונזער צייט״ (מס׳ 144) הקים לעצמו בית־דפוס משלו בשנת תרפ״ו (1926), לערך. ליד העיתון נדפסו בבית־דפוס זה גם ספרים וחוברות שונים בעברית וביידיש (מס׳ 10, 82, 83, 89) ואף עיתון בגוון רוויזיו־ניסטי (מס׳ 145). דפוס ״אונזער צייט״ היה הראשון (והיחידי ?) שהשתמש בלינוטייפ ביידיש (מ. דוידזון, תולדות הדפוס העברי בבסרביה, הד הדפוס, ג—ד, תשרי תש״ט, עמ׳ 25).

בשנת תרפ״ט (1929), לערך, הקים מ. אוורבוך בית־דפוס חדש בקישינוב. כאן נדפסו שלושה עיתונים ביידיש (מס׳ 165, 167, 174), שני ספרי־דרוש ונאומים של הרב יהודה ליב ציר־לסון (מס׳ 13, 15) וספרים בודדים מתחומים שונים, בעיקר ביידיש (מס׳ 55, 81, 100, 125); בית־הדפוס האחרון בקישינוב, של ס. מ ו נ ט י א נ ו (S. Munteanu) הדפיס בשנת 1939 את הגליונות האחרונים של העתון המיסיונרי ביידיש ״מבשר טוב״ (מס׳ 162). נראה שדפוס זה היה ביסודו בית־דפוס לועזי ורכש אותיות עבריות במיוחד לשם הדפסת העיתון הנ״ל, לאחר שנתקל, כנראה, בקשיים בדפוסים היהודיים ״טכניק״ ורויזנ־שטרויך.

העתונות היהודית והעברית בקישינוב

ערי־השדה. במידה שהחומר הטיפוגראפי הגיע לידנו, נדפס הספר הראשון בעיר סורוקה בשנת תרע"ח (1918), בבית־דפוסו של מ. דוידזון. זוהי חוברת הכוללת שירי ציון בעברית, ביידיש וברוסית (מס' 177). נראה שבכך גם פסקה פעילותו הטיפוגראפית של דוידזון, כי לא מצאנו ספרים נוספים מבית־דפוס זה; אולם עוד קודם לכן פעל בית־דפוס עברי קטן בעיר באֶנדאָר, בה נדפסה כבר בשנת תרס"ה (1905) דרשת הבר־מצווה של ש. בוימצייגר (מס' 176). לצערי, לא זכיתי לראות את הספר ולא אוכל לתת פרטים נוספים על כך.

השער של פנקס מחברת משניות בקישינוב, מסוף המאה השמונה עשרה

עיר נוספת בביסאראביה, בה פעלו שני בתי־דפוס עבריים, היא באֶלץ. בשנת תרע"ב (1912) הקים עזרא סגל את הדפוס והדפיס בו את העיתון הציוני "אונזער שטימע" (מס' 182). אך חלה הפסקה בהדפסה עד שנת תרצ"ה (1935), עם הדפסת כתב־העת הספרותי "שורות" (מס' 181), שהופיע עד שנת תרצ"ח (1938). באותה שנה נפטר עזרא סגל, ובית־הדפוס עבר לרשות בנו נ. סגל, שהדפיס בשנת תרצ"ט (1939) את הקובץ הספרותי "אודים" (מס' 180); בית־הדפוס השני בבאֶלץ היה בבעלותו של יעקב פינקנזון, שהדפיס בשנים תרצ"ט—ת"ש (1939—1940) את שני ספריו (ביידיש) של שלום סודיט (מס' 178, 179).

רובם המכריע של הספרים והעיתונים נרשמו על־פי ראיית הספרים עצמם בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. מספר קטן של עיתונים נשלמו לפי המצוי בארכיון הציוני המרכזי וספריית החברה ההיסטורית הישראלית, שניהם בירושלים. ביחס לעיתונים בודדים, הנמצאים אמנם בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אך בגלל הניתוק מהר־הצופים וסיבות שונות לא היה לאל ידי לראותם, נאלצתי להסתפק ברישום קטוע, המבוסס על הקטלוג של ספריה זאת. במקרים כאלה הערתי על פרטים נוספים במקורות ביבליוגראפיים שונים. במקרה שראיתי את העיתון בשלימותו, ואין במקורות הביבליוגראפיים ידיעות ופרטים נוספים, התעלמתי מהם. חלק קטן מן הספרים והעיתונים נאלצתי לרשום לפי מקורות אלה, שלא תמיד מצטיינים ברישום נאמן ומדוייק; ידוע לי גם על אוסף מסויים של עיתוני ביסאראביה, הנמצאים בארכיון מ. דוידזון בתל־אביב, שבוודאי יש בו להוסיף שיכלול לרשימה הביבליוגראפית, אולם, לצערי, לא ניתנה לי האפשרות להשתמש בו.

כפי שכתבתי בראשית דברי, רואה אני ברשימה זאת נסיון ראשון בלבד, ואין ספק שישנן השמטות. אם יתגלו ספרים נוספים שהופיעו בביסאראביה, ייתכן שהדבר ישנה במקצת אי־אלו עובדות ונתונים שנקבעו למעלה, לאחר שהתבססתי בעיקר על החומר שהיה ברשותי, אך איני חושב שהתמונה בכללותה תשתנה על־ידי־כך. מכל מקום מקווה אני ששיעור ההשמטות אינו רב.

עברית

א. ספרים וחוברות

1. חקר התנ״ך

1 **אבן־זהב, אברהם. המבול היה על הארץ**; הוכחה טבעית מאת אברהם אבן־זהב. קישינוב, דפוס ״טכניק״ מ. דקטר, תרפ״ו. 16 עמ׳. 8°.

2 **בלצן, בן־ציון. מדרש המקרא,** חוברת א׳: **למען א״שם — למען אני יי**; פרק כ׳ ביחזקאל, ערוך בדלתות, מיושב ומבואר . . . קישינוב, הוצאת ״מקור״, דפוס בן־ציון ליברול, תרצ״ה. 32 עמ׳ 8°.

בשער הספר: קונצפציה חדשה במדע התנ״ך ובדברי ימי תקופת הנביאים.

3 **בלצן, בן־ציון. קונצפציה חדשה במדע התנ״ך** ובדברי ימי תקופת הנביאים. בניני האב של הקונצפציה: קדמות התורה בחזקתה, חידוש אהל המועד ע״י חזקיה וסיעתו ומסעותיו בין שבטי ישראל עד ימי יאשיהו, התהלים נוסדו ע״י אנשי חזקיה ויאשיהו, מדות מחודשות במדרש התנ״ך, אור חדש על ״מציאת התורה״ בימי יאשיהו, כל י״ב שבטי ישראל שותפים בבנין בית שני. קישינוב, דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, תרצ״א. לח עמ׳. 8°.

4 **בלצן, בן־ציון. שירי ״ראשונים״ בדלתות** בתור תוספת לקונטרס ״שירת דבורה״: 1) שירת חנה, 2) קינת דויד על שאול ויהונתן, 3) שירת דויד על דברי כוש. קישינוב, הוצאת ״מקור״, חש״מ, תרצ״ה. [12] עמ׳. 8°.

על המעטפת: תשורה לילדי ישראל הקטנים עם הגדולים.

בעמ׳ [5]: שער נוסף: ש י ר ת ד ב ו ר ה ערוכה בדלתות בתור מפתח לתורת השירה המקראית . . . תרצ״ד. נדפס על דפים רחבים מקופלים, בשני טורים.

5 **סירקים, ישראל יוסף. ספר משה**; ראיות חותכות על ס׳ דברים שנכתב במדבר. מאמר ראשון. מוקדש לבית ״קרן ישראל מץ״. קישינוב, דפוס לברול, [תרפ״ח]. 65, [1] עמ׳.

2. ספרות רבנית: תפילה, הלכה, דרשות, חסידות

6 **אפלבוים, יוסף. פניני הדת**; מעין שלחן ערוך שטתי, מקצר ומפרש להבנת התלמידים. חלק א. קישינוב הוצאת יוא״ב [= המחבר], תרצ״ח. XIV, [1], 272 עמ׳. 8°.

7 **גולדמן, יהיאל מיכל. התרשתא** (חלק א: בענין הי״ש הנעשה כעת בידי הממשלה יר״ה אשר יש בו חשש שמערבין בו י״ש הנעשה מיין ושמרי יין של סת״י [= סתם יינם] . . . חלק ב: בענין תפילין. בשנת תרנ״ח בא לידי ספר תעלומות סופרים מהסופר ר׳ לוי יצחק [קרבצוב] מברדיטשוב ובו הראה כוחו ליפסול התפילין שלנו הן הבתים הן הפרשיות מחמת הדיו . . . ויצאתי לעיין בדבר) חיברתי אני הצעיר . . . יחיאל מיכל בא״א י״ש גאלדמאהן מתגורר פה קישניב . . . קישינוב, דפוס י. שלאמאוויטש, 1900. 40 עמ׳. 8°.

״קראתי זה הקונטרס בשם התרשתא כי אמרו רז״ל בירושלמי קידושין . . . ויאמר התרשתא להם ולמה נקרא שמו התרשתא שהתירו לו לשתות ביין״ (הקדמה).

עם הסכמת ר׳ ברוך ב״ר אפרים שמואל מו״ץ בקישינוב, טו טבת תר״ס.

8 **יתום, יוסף.** קונטרס **מצבת מרדכי**; אבל כבד על כבוד אאמו״ר... מר מרדכי ז״ל יאסים אב״ד בתיגינה. מאת בנו המקונן יוסף יתום רב בקאושאן. קישינוב, דפוס ״טכניק״, (תרצ״ג). יט, [1] עמ׳. 8°.

כולל: מודעות אבל, שלושה הספדים ושתי דרשות.

9 **פרידמן, מנחם נחום. על האדם.** מאת הרב מנחם נחום פריעדמאן, שטיפאנעשטי. Chișinău דפוס Tehnic 1932. נה עמ׳. 8°.

מסות פילוסופיות. בסוף הספר: חות־דעת העתונים על ספרו ״על היופי״.

10 **פרידמן, מנחם נחום. על האמת והשקר** מאת הרב מנחם נחום פריעדמאן, שטיפאנעשטי . . . Chișinău דפוס ”Unser Zeit“, 1927. מז עמ׳. 8°.

11 **פרידמן, מנחם נחום. על היופי,** מאת הרב מנחם נחום פריעדמאן. קישינוב, דפוס ״טכניק״, 1929. 50 עמ׳. 8°.

״סבת כתבי את הספר בתכן כזה הוא משום מעשה שהיה: התוכחנו בחבורה ׳על־אדות היחס בין האסתיתיקה להמוסר׳, עמד מר ש . . . וקרא אלי . . . למקצוע זה אין לחרדים שום שייכות, האסתיתיקה אינה נחשבת אצלכם אפילו כטפל . . . עניתי . . . אני אראה . . . איך היופי ויראת־שמים הולכים שלובי־זרוע״ (הקדמה).

12 **צבי הירש בן דוד רבינו; שמואל קמינקר.** ספר **שני המאורות** אשר נאצלו מהאור הגנוז לצדיקים כתבי קדש אשר היו גנוזים וספינים [!] ת״י [תחת ידי] . . . הרב ר׳ שמואל קאמינקער זצקללה״ה . . . והכרך הלז מלוקט מהכתבים הק[דושים] על התורה איזה מאמרים יקרים בכל סדרה ובכל מועד ומצורף לו איזה חידושים על מסכת יבמות ונלקט מהכרך שעל הש״ס וקראנו שמו **אור ראשון** . . . אשר כתב . . . **אבי זקנו** של אדמו״ר הר״ש הנ״ל קאמינקער זצ״ל . . . וזה לשונו הק׳ אני הכותב צבי הירש באאמו״ר המנוח מוהר״ר דוד מרבינו והוא המיוחד מהאחים המפורסמים . . . אשר היו לראש פינה בחברייא של הבעש״ט זצ״ל. ונלוה לו בס[ו]פו **אור שני** מאת נכדו [ר׳ שמואל קאמינקער] . . . אשר היו מעורבים בתוך הכתבים של זקנו . . . והמה דברי חסידות רשפי אש שלהבת יה . . . הובא לבית הדפוס ע״י השותפים . . . מו״ה יהושע בר׳ יוסף והרבני מו״ה ראובן בר׳ אשר פיקמאן. קעשיניעב, דפוס י. שליאמאוויטש, שנת ש ש ו ן [תרנ״ו]. נא, [5] דף. 4°.

קודם לו שער קצר: ספר שני המאורות מאת שני גדולי הדור . . . הר׳ צבי הירש זצללה״ה אשר היו לראש פינה בחברייא של הבעש״ט זצ״ל ונכדו... ר׳ שמואל קאמינקער... דף מב—נא: אור שני, ליקוטי דברים . . . [מאת] ר׳ שמואל מקאמינקע . . .

הספר צולם בניו־יורק בשנת תשט״ז על־ידי שמעון גרובר, בהשמטת [5] דפים האחרונים, הכוללים ״פרענומעראנטען״.

13 **צירלסון, יהודה ליב.** ספר **הגיון לב**; מערכת עניני הטפה שונים. מאת יהודה ליב ב״ר משה חיים צירלסאהן, אב״ד דק״ק קעשנוב והגליל. קעשנוב, דפוס מ. אווערבוך, תרפ״ט. תי, [5] עמ׳. 8°.

עמ׳ יג—קפא: חלק הדרושים; עמ׳ קפה—רמא: חלק ההספדים; עמ׳ רמה—שי: חלק הנאומים; עמ׳ שיא—שסג: חלק הנאומים הפרלמנטריים; עמ׳ שסז—שצג: חלק ההצעות.

14 **צירלסון, יהודה ליב.** ספר **לב יהודה**; כולל שני חלקים: א) הלכה <תשובות>. ב) הטפה. מאת יהודא ליב . . . צירלסאהן. קעשנוב, דפוס ״טכניק״, תרצ״ו—1935. XVI, 334, [2] עמ׳. 8°.

15 **צירלסון, יהודה ליב.** ספר **מערכי לב**; כולל שלשה חלקים: א) תשובות; ב) דרושים; ג) נאומים. מאת יהודה ליב ב״ר משה חיים צירלסאהן אב״ד דק״ק קעשנוב ורב הכולל דמדינת בסרביא. קעשנוב, דפוס מ. אווערבוך, תרצ״ב. [5], תקכב, [6] עמ׳. 8°.

עמ׳ יג—רמו : חלק התשובות; עמ׳ רמט—שפב : חלק הדרושים; עמ׳ שפה—תעה : חלק הנאומים ; עמ׳ תעז—תקכב : השמטות מחלקי התשובות והדרושים.

16 **שבשיה, אליעזר. דמשק אליעזר** ; כ״ה דרשות על אגדות חז״ל. קישינוב, תר״ן. 72 עמ׳. 8°.

נרשם לפי : ח. ד. פרידברג, בית עקד ספרים, עמ׳ 238 מס׳ 880.

17 **שבשיה, אליעזר. ספר השואל** ; כולל בקרבו כ״א שאלות מסתירות הכתובים ומאמרי חז״ל, ווכוחים מבעלי דתות שונות. מאת אליעזר שעבשאיע מעיר מיר במחוז מינסק וחונה בקישיניעב. קישינוב דפוס י. שלומוביץ, 1895. 47, [1] עמ׳. 8°.

18 **שבשיה, אליעזר.** ספר **עמודי בית יהודה** ; כולל בקרבו שלשה מאמרים : מאמר א׳ עלובת נפש (כי הוא מדבר בהשתפכות הנפש ומדברת עם השכל מעלבונה), מאמר ב׳ מסה ומריבה (כי הוא מדבר בהתוכח השכל עם התאוה הגאוה והרצון), מאמר ג׳ עולם החדש (בו יבואר ההבדל בין מנהגי דורות הראשונים למנהגי דור הנוכחי והזקן שואל והחכם משיבו). מאת אליעזר שעבשאיע מעיר מיר, וחונה בקישיניעב . . . קישיניעב, דפוס שליאמאוויטש, 1893. 56 עמ׳. 8°.

19 **תפלות. סדור.** סידור **נר דוד** לבר־מצוה עם הלכות תפילין. קישינוב, דפוס בן־ציון ליבעראל, תרצ״ה[?].

נרשם לפי מודעה בספרו של בן ציון בלצן, למען אש״ם (מס׳ 2).

3. ספרות יפה

20 **ברתיני, ק.** [גולרגנט, אהרן]. **תמול דהה; שירים.** קישינוב, (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור), תרצ״ט. מו, [1] עמ׳.

21 **גולדנברג, מרדכי. מבחר כתבים.** ספר ראשון : רשפים בערבה ; שירים. קישינוב, הוצאת תרבות בביסרביה (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור), ת״ש. [8], 5—192, [3] עמ׳. 8°.

מבחר כתבים ספר ב : הטחנה העתיקה, סיפורים, נדפס בתל־אביב תשי״א.

22 **גפני, אליהו. דברי־ימי בן־אדם אלמוני אחד** <מרשימותיו של בטלן>. מאת אליה גפני. ספר ראשון . . . קישינוב, דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, 1933. 135, [2] עמ׳. 8°.

אוטוביוגרפיה.

23 **וויינטרויב, סולומון. כתר מלוכה** או עטרת תפארת הוא שיר אמונים ושיר ברכת המלוכה ליום אשר נתן הכתר בראש . . . הקיסר . . . אלכסנדר השלישי בן אלכסנדר השני . . . השליט לבדו בכל ארץ רוסיא ואגפיה, בעשרים לירח זיו [אייר] בשנת חמשת אלפים ושש מאות וארבעים ושלש למספר בני ישראל. הוא דען 15־טען מאי 1883 לספירת אדוני הארץ בשנת י ח י מ ל כ נ ו א ל כ ס נ ד ר ל ע ד . . . לפ״ק. בהגיע הבשורה ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר אז ישיר את השירה הזאת אחד היהודים עבד נאמן למלכו ולארץ מולדתו, סאלאמאן וויינטרויב, פה בארדיטשוב מחוז קיעב . . . קישיניאוו, דפוס ל. חאריק, תרמ״ד. [3], 26, [1] עמ׳. 8°.

לפני השער 3 עמ׳ הכוללים : מודעת מושל המחוז לראש המשטרה בברדיטשוב על־דבר השיר שחיבר וויינטרויב לכבוד הקיסר וכי הקיסר הודה למחבר באופן אישי (ברוסית) ; תפלה לשלום הקיסר ומשפחתו, שחוברה כנראה בידי וויינטרויב. השיר, בן 119 בתים נקרא ״מזמור לתודה״, והוא פותח : שמחי ועלזי הבת רסיה כי ה׳ בעוזריכי.

24 **כרם המשלים.** מועתק משפת רוסית ואשכנזית ע״י ה״ר מי״ח[?]. קישינוב, תרנ״ב. 28 עמ׳. 8°.

נרשם לפי : ח. ד. פרידברג, בית עקד ספרים, עמ׳ 475 מס׳ 503.

25 **מורדובצב, ד[ניאל] ל[וקיץ׳]. בין המצרים** מאת ד. ל. מרדובצוב. תרגם יחזקאל לעוויט. קישינוב, דפוס י. שלאמאוויטש, (1898). 109, [3] עמ׳. 8°.

סיפור היסטורי מימי ההיידמקים באוקראינה.

26 **פלאט, אליעזר. מבחר השירה העבריה** והוא אספת שירים שונים... בם גם משירי ציון הנחמדים ובסופם מכתב מענה מהחכם הנכבד י[עקב] פריימאנן נ״י[!] בדבר שאלה ספרותית אחת, כתוב כשלש שנים לפני מותו. המחבר אליעזר פלאט. קישינוב, תרנ״ו. 23 עמ׳. 8°.

נרשם לפי מודעה ב״דער בוקעט בלומען״ (מס׳ 153) עמ׳ 96 ; מקום ושנת הדפוס ומספר העמודים לפי : ח. ד. פרידברג, בית עקד ספרים, עמ׳ 602 מס׳ 1758.

27 **קלם, מנחם מנדל. רוח הלאום** או מלחמת היהודי והסנבלטי יתאר את הלחץ והעוני, העמל והתלאה, אשר סבלו גבורי ישורון, חובבי ציון, השואפים על עפר ארץ אבותיהם, מידי אחיהם שונאי ציון ומנדיה, מהרסיה ומחריביה, הקמים לבלע ולהשחית נחלת עם ה׳ צבאות. מאת מנחם מענדיל בן חיים קלעס, מעיר דאבראוויץ . . . קישינעוו, דפוס א. צ. סטעפאנאוו, 1890. 112 עמ׳. 8°.

רומן היסטורי.

4. ספרות ילדים ונוער

28 **ברמן, ישראל. באהלי שם** ; מזכרונותיו של אחד מחובשי בית המדרש. <קבץ ספורים לבני הנעורים>. חלק א . . . קישינוב, הוצאת ״נעורים״, דפוס מ. שוחט עט ד. ווייסמאן, 1914. 67, [1] עמ׳. 8°.

התוכן : א) על סף בית המדרש ; ב) ראובן השמש ; ג) בליל חרף <לחמשה עשר בשבט> ; ד) פיניל׳ה חתן ; ה) ברוך גוי.

29 **ברתיני, ק.** [גולרגנט, אהרן]. **מעשיה בנר שובב.** (קישינוב), הוצאת ״תרבות״ בבסרביה, (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, תרצ״ט). [32] עמ׳. 16°. (תשורות לחגים, א : דמי חנוכה).

יצא בצורה מיניאטורית : 6,5 : 7 ס״מ.

30 **גולדנברג, מרדכי. איך למדה הסנונית את אפרוחיה** ; סיפור. — **חלום הנער העצלן; מעשיה.** Chişinău ״תרבות״ (1939). 11 עמ׳. 8°. (״ענבים״ — לילדים ד).

31 **גולדנברג, מ[רדכי]. פרות מספריה.** (קישינוב), הוצאת ״תרבות״ בסרביה, (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, תרצ״ט). 27, [5] עמ׳. 16°. (תשורות לחגים, ב : פרות ארץ ישראל).

יצא בצורה מיניאטורית : 5, 6 : 7 ס״מ.

32 **״גרגרים״ לתינוקות.** חוברת א—ז. (קישינוב, ״תרבות״, תרצ״ט). 8°.

כל חוברת כוללת 4 עמ׳.

התוכן : א : ק. ברתיני, שמעון וכלבו ; ב : ק. ברתיני, הנוטרים הקטנים ; ג : ק. ברתיני, דודיק טס לירושלים ; ד : י. וינשטין, החתולה השובבה ; ה : מרדכי גולדנברג, מתי בבית הספר ; ו : מרדכי גולדנברג, מתי ובעל סודו ; ז : ל[וין] קיפניס, לקלקנים.

33 **לבנון [לבנוב], חיים. ילדי הגאולה** <מחזה מחיי הילדים בשתי מערכות>. המקום : בכל תפוצות הגולה. הזמן : השנים הראשונות לגאולה. קישינוב, דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, 1931. 31 עמ׳. 8°.

על המעטפת : תרצ״ג, 1932.

על המעטפת השמאלית שם המחבר ברומנית. Haim Leva-non <Lebanov>

34 **סטריז, מאיר. בן יחיד** ; ספור לילדי ישראל, מאת מאיר סטריז. מקדש לרעיתי . . . מלכה. הוצאת הפריין האקרמני בניויארק. קישינוב, דפוס ב. ליברול, תרפ״ד. 21, [1] עמ׳. 8°. (ביבליותיקה ״חדות הילדות״, ב).

מנוקד.

35 **סטריז, מאיר. הזמיר נעמן** ; ספור לנערים. מקדש לבת ישראל נחמדה בפניה וקדושה בנשמתה בת ציון מצוינת מרים קומרובסקיה. מאת מאיר סטריז. הוצאת הפריין האקרמני בניויארק. קישינוב, דפוס ב. ליברול, תרפ״ד. 16 עמ׳. 8°. (ביבליותיקה ״חדות הילדות״, א).

מנוקד.

36 **סטריז, מאיר. לב מתנה** [ספור לילדים] מאת מאיר סטריז. הוצאת הפריין האקרמני בניויארק. קישינוב, דפוס ב. ליברול, תרפ״ה.

19 עמ'. 8°. (ביבליותיקה "חדות הילדות", ג).
מנוקד.

37 סטריץ, מאיר. קדוש השם; מעשה שהיה [ספור לילדים] מאת מאיר סטריץ. לזכר נשמת זקני הרב ה"ג ר' יצחק לרנר ז"ל. הוצאת הפריין האקרמני בניויארק. קישינוב, דפוס ב. ליברול, תרפ"ה. 17 עמ'. 8°. (ביבליותיקה "חדות הילדות", ד).
מנוקד.

38 רוזנטל, ז[למן]. הרשלי וחלומו; מעשיה. (קישינוב), הוצאת "תרבות" בבסרביה, (דפוס "טכניק" מ. דקטור, תרצ"ט). 15, [1] עמ'. 8°.

39 רוזנטל, זלמן. חליפה למתנה; מעשיה. Chişinău "תרבות", (1939). 15 עמ'. 8°. ("ענבים" — לילדים, ב).
בראש השער: ד[!] רוזנטל.

40 שלגניות; חוברת לילדים. (הוצאת "תרבות" בבסרביה. קישינוב, דפוס "Tehnic" M. Dector, ת"ש). 8°.
הופיעו שלוש חוברות ולכל אחת שם שונה: [א]: שלגניות. אדר ב' ת"ש. 16 עמ'; [ב]: אביב. ניסן ת"ש. 20 עמ'; [ג]: זיו. ניסן [צ"ל: אייר ?] ת"ש. 20 עמ'.

41 שמיגלסקי, נ. מפני מה אוכלים "אזני המן"? <מהתלה>. (קישינוב), הוצאת "תרבות" בבסרביה, (דפוס "טכניק" מ. דקטור, תרצ"ט). 26, [5] עמ'. 16°. (תשורות לחגים, ג: אזני המן).
יצא בצורה מיניאטורית: 5, 6 : 7 ס"מ.

5. ספרי־לימוד

42 אוירבוך, נתנאל. עולם החי <זואולוגיה למתחילים>... חלק א—ב. קישינוב, הוצאת שכטר, (דפוס "יק. שכטר ובניו"), תרפ"ב. 8°.
חלק א: בעלי־החוליות. מהדורה שניה. 99, [3] עמ', תמונות. כולל חמש מחלקות: I. היונקים; II. העופות; III. הזוחלים; IV. שוכני היבשה והמים; V. הדגים.
חלק ב: חסרי חוליות. <הוספה: האדם> 91, [3] עמ', תמונות. כולל: מערכה ב: אברי רגלים; מערכה ג: רכי הגוף; מערכה ד: תולעים; מערכה ה: המחטיים; מערכה ו: חלולי הכרכשאות; מערכה ז: חד תאיים. עמ' 69 ואילך: האדם.
בראש השערים: נתנאל אוירבוך <מורה לידיעות הטבע בגמנסיה עברית בקישינוב>.

43 אוירבוך, נתנאל. תורת הצמחים <בוטניקה למתחילים>. קישינוב, הוצאת "שכטר", דפוס "יק. שכטר ובניו", תרפ"א. 77, [2] עמ'. 8°.

44 ביצ'ולסקו, מ[רין] נ. החשבון. ד: <אריתמטיקה וגיאומטריה>. ספר למוד החשבון עפ"י הפרוגרמה האנליטית החדישה. נועד לשנת הלמוד הרביעית בבית הספר העממי העברי. קישינוב, "אסכולה" הוצאת ספרים ע"י מרכז "תרבות" בבסרביה, תרפ"ט (1928). 120 עמ', תמונות. 8°.
בראש השער: מ. נ. ביצ'ולסקו. תרגם ועבד: א. ב ל נ ק.
(שער נוסף ברומנית).

45 בלנק, א. דע את העולם! ספר למוד לגאוגרפיה <עפ"י הפרוגרמה האנליטית הממשלתית>. נועד לשנת־הלמוד הרביעית בבית־הספר העממי העברי ברומניה. עבד עפ"י מקורות שונים ע"י א. בלנק. קישינוב, הוצאת "אסכולה" הוצאת ספרים ע"י מרכז "תרבות" בבסרביה, (דפוס "Tehnic" M. Dector) תר"ץ. 149 עמ'. 8°.
כולל שתי מפות צבעוניות מקופלות.
שער נוסף ברומנית.

46 בלנק, א. החשבון. ב: ספירה ומנין. נועד לשנת־הלמוד השניה בבית־הספר העממי <הפרימרי> העברי. עבד עפ"י הפרוגרמה האנליטית המחדשת בעקבות פ. ד ו ל פ ו ע"י א. בלנק. (קישינוב), "אסכולה" <הוצאת־ספרים ע"י מרכז "תרבות" בבסרביה>, (תרפ"ז). [1], 142, [2] עמ', תמונות. 8°.

47 בלנק, א.; קובלנוב, מ. החשבון. ג: מדה ומשקל. ספר למוד החשבון עפ"י הפרוגרמה האנליטית החדישה. נועד לשנת הלמוד השלישית בבית־הספר העממי העברי. קישינוב, "אסכולה" הוצאת ספרים ע"י מרכז "תרבות" בבסרביה, תרפ"ח. 107 עמ'. 8°.
בראש השער: א. בלנק, מ. קובלנוב. בעקבות מ. נ. ב י צ ' ו ־ ל ס ק ו.
(שער נוסף ברומנית).

48 בלנק, א.; קוטשר, י[עקב]. עמנו; היסטוריה ישראלית. לבתי־ספר עממיים ולמחלקות הראשונות של בתי־ספר תיכוניים. (חלק א: מכבוש כנען עד אחרי חתימת התלמוד הירושלמי). קישינוב, "אסכולה", (דפוס "טכניק"), תרצ"ג. 335 [צ"ל: 135], [1] עמ', תמונות, מפה. 8°.
בראש השער: א. בלנק וי. קוטשר.

49 בלצן, ל.; וואוהאפט, ה. מלון־כיס עברי־אידי־רומני, מאת ל. באלצאן, ה וואורהאפט. בעריכת פ. באלצאן. קישינוב, בית מסחר ספרים "ח. נ. ביאליק", תרצ"ז. [6], 511 [2] עמ'. 8°.

50 ברמן, י. הסתוריה עתיקה עפ"י הקורס של הממשלה. בשביל תלמידי המחלקות הראשונות של בתי הספר התיכונים. חוברת א—ג. קישינוב, הוצאת בימה"ס "מוריה", 1921—תרפ"א. 8°.
חוברת א: עמי הקדם. מהדורה שניה. דפוס ב. ו. ליברול, תרפ"ג. 34 עמ'. [מהדורה א לא ראיתי]. חוברת ב: יון. דפוס "יק. שכטר ובניו", 1921. 68, [2] עמ'.
חוברת ג: רומא. דפוס חברת ב. ליברול, מ. קולברג, תרפ"ג. 104, [3] עמ'.
בחוברת ב לאחר שם המחבר: מורה בגמנסיה הרביעית של הממשלה בקישינוב.

51 גולדשטיין, אשר. תורת ההיגיינה; ספר למוד ומקרא לבתי ספר תיכונים ולעם. קישינוב, דפוס "טכניק", תרפ"ו. [8], 142 עמ'. 8°.

52 גורין, שמואל; רזניקוב, יצחק. היסטוריה כללית... [חלק] 1—2. קישינוב, הוצאת "שכטר", דפוס ההוצאה, 1922. 8°.
1: העולם העתיק. (תרגם מרוסית ש. ויסמן). חש"ד. IV, II, [2] עמ'.
2: דברי ימי הבינים. [1], 251, VI, [1] עמ'.

53 גורין, שמואל; רזניקוב, יצחק. היסטוריה כללית <ספר למוד לבתי ספר תיכונים>. II: ימי הבינים. מהדורה שניה. קישינוב, הוצאת "שכטר", דפוס "יק. שכטר ובניו", [תרפ"ד ?]. 251, VI עמ'. 8°.

54 הגימנסיה העברית "מגן דוד". קישינוב. תכנית הלמודים של הגמנסיה העברית "מגן־דוד", ביה"ס העממי וגן־הילדים שעל ידה בקישינוב <בסרביה>. <נוסדה ע"י חברת "אגודת־ישראל" בשנת תרפ"א>. קישינוב, הוצאת הגמנסיה, דפוס "טכניק" מ. דקטור, תרפ"ו. 106, [2] עמ'. 8°.
(שער נוסף ברומנית).

55 יתום, י[וסף]; גולדשטין, י. "דגמאות"; ספר־למוד הספרות העתיקה. נועד למחלקות הגבוהות של בתי־ספר תיכונים, למורים וללומדים מעצמם. יוצא לאור בשש חוברות: א) מחקר ומוסר, ב) קבלה וחסידות, ג) שיר ומליצה, ד) אפוקריפין, ה) משנה, תלמוד ומדרש ומפרשיהם, ו) מן הספרות החדשה על הספרות העתיקה. חוברת א: מחקר ומוסר. קישינוב, (דפוס מ. אווערבוך, תרפ"ט). [4], IV, 66 עמ'. 8°.
בראש השער: ס. ליובמודרוב <פרופסור>, נ. פלמר <מו־

56 ליובומודרוב, ס.; פלמר, נ. חריסתומתיה לטינית בשביל המחלקות הראשונות של בתי ספר תיכונים. עם מלון לטיני־עברי מעובד ע"י נ[תנאל] אוירבוך. חלק א. קישינוב, הוצאת "שכטר", דפוס ההוצאה, [תרפ"—]. [1], 100 עמ'. 8°.
בראש השער: ס. ליובמודרב <פרופסור>, נ. פלמר <מו־רה>.
שער נוסף בלטינית.

57 ריס, י.; אוירבוך, נ[תנאל]. דקדוק שפת לטין <בשביל בתי ספר תיכונים>. קישינוב, הוצאת "שכטר", דפוס ההוצאה, (הקדמה 1922). 151, [1] עמ'. 8°.

בראש השער : י. ריס <דירקטור הגמנסיה העברית בקישי־נוב> ; נ. אוירבוך <מורה הגמנסיה בקישינוב>.

58 **שברצמן, צ. גיאוגרפיה**; קורס אלמנטרי למתחילים. מעבד ומסדר ע״י צ. שברצמן <דרקטור הגמנסיה העברית בבנדרי>. חלק ראשון. קישינוב, הוצאת ״מדע״, דפוס ״יק. שכטר ובניו״, 1921. 90, V, [3] עמ׳. 8°.

59 **שברצמן, צ. גיאוגרפיה** <קורס אלמנטרי>. מעבד ומסדר ע״י צ. שברצמן <דרקטור הגמנסיה העברית בבנדרי>. חלק ראשון. מהדורה שניה ומתוקנת. קישינוב, הוצאת ״שכטר״, דפוס ההוצאה, [תרפ״ד] 200, V, II, [1] עמ׳. 8°.

60 **שיקביץ, מ. ; רבינוביץ, א. גיאומטריה** ; ספר־למוד בשביל בתי־ספר תיכוניים. חלק ראשון. קישינוב, הוצאת ״שכטר״, דפוס ההוצאה, (1922). 201, II, IV, II עמ׳, ציורים. 8°.

בסוף הספר: רשימת המונחים הבאים בספר ותרגומים לרוסית, רומינית, אשכנזית וצרפתית.

61 **תרבות, בסרביה, פרוגרמה** ללימודים העבריים בבתה״ס העממיים העבריים בבסרביה. קישינוב, (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור), תרצ״ח. 44, [1] עמ׳. 8°.

התוכן : דת, תנ״ך, עברית, היסטוריה עברית, משנה ואגדה. בראש השער : ״תרבות״ הועד המרכזי של החברה לחינוך ולתרבות עברית בבסרביה.

62 **תרבות, בסרביה. רשימות מונחים** בידיעת־הטבע, בפיסיקה־כימיה, באנטומיה ובהיגיינה בבתי־הספר העממיים. המסדרים : א. גולירגאנט <ק. ברתיני>, ב. מדניקוב. קישינוב, [תרצ״—]. 42 דף. 8°.

בשיכפול (השער בדפוס).

בראש השער : ״תרבות״ — הלשכה המרכזית בבסרביה. קישי־נוב.

63 **תרבות, בסרביה. תכנית־למודים** אנליטית לבתי־ספר עממיים־עבריים בני שבע מחלקות מיסודה של חברת ״תרבות״ בבס־רביה. עבדה על ידי הועדה הפדגוגית שעל יד מרכז ״תרבות״. קישינוב, ״תרבות״ בסרביה, דפוס ״טכניק״, מ. דקטור, תרפ״ז. 16 עמ׳. 8°.

(שער נוסף ברומנית).

6. ספרות פוליטית

64 **אגודת ישראל. בסרביה. ספר־התקנות** של ״אגדת ישראל״ הבסרביאית.

קישינוב, דפוס פ. גאלאנטער, 1920. XXII עמ׳. 4°.

XI עמ׳ הראשונים כוללים עברית ורומנית בעמודות מקבילות. עמ׳ X ואילך יידיש ורוסית בעמודות מקבילות.

65 **קלימקר, ד. שיבת ציון — שיבת תרבות** ; על תחית הלאום מה״ר ד. קלימקר. קישינוב, תרפ״ד. 38 עמ׳. 8°.

נרשם לפי : ח. ד. פרידברג, בית עקד ספרים, עמ׳ 977 מס׳ 698.

7. מיסיון

66 **רבינוביץ, יוסף. הדבר** אשר דרש ה׳ יוסף ראבינאוויטש בבית אלהים — בית לחם בקישיניאב ביום שבת 3 אגוסט וביום שבת 5 אקטיאבר 1885 . . . קישינוב, דפוס א. סטעפאנאוו, 1885. 27 עמ׳. 8°.

ספר מיסיונרי.

67 **רבינוביץ, י[וסף]. דברים נחמים** מאת י. ראבינאוויטש דרשן לעדת ישראל ״בני ברית חדשה״ בעיר קעשיניעב . . . קישינוב, דפוס י. ראבינאוויטש, 1897. 180 עמ׳. 8°.

ספר מיסיונרי.

68 **[רבינוביץ, יוסף]. תפלה ועקרי אמונה**, לבני ישראל בני ברית חדשה . . . קישינוב, דפוס י. רבינוביץ, 1892. 32 עמ׳. 8°.

ספר מיסיונרי.

ב. עיתונים וכתבי־עת

69 **אשכולות** ; ירחון מציר לנערים ולילדים. בהשתתפותם הקבועה של ש. בן־ציון ויעקב פיכמן. העורך ז. רוזנטל. הוצאת ״תרבות״ ו״אונזער צייט״ . . . (קישינוב, דפוס ב. ליברול), תרפ״ז—תרפ״ט. 4°.

ראיתי שלושה גליונות : מס׳ 1 : א ניסן תרפ״ז, 3 באפריל 1927. 62, [2] עמ׳ ; מס׳ 4 : ד תשרי תרפ״ט [בטעות נדפס : תרפ״ח], 18 בספטמבר 1928, 62 עמ׳. מס׳ 5—6 : אדר־ניסן תרפ״ט, מרץ־אפריל 1929. 96 עמ׳.

70 **בכורים** ; ירחון של תלמידי המחלקה ה־VII ״מגן־דוד״ [בקישי־נוב] . . . [קישינוב], תרפ״ט. 4°.

גליון א : אדר א תרפ״ט. [16] עמ׳. לא יצא יותר ? בשיכפול מכתב־יד.

71 **היונה** ; ירחון תלמודי־ספרותי . . . ערוך ומסודר בעזהשי״ת על ידי יהודה ליב הכהן פישמאנן החוב״ק אונגעני . . . יוצא לאור ע״י אגודת ״מפיצי התלמוד״ העומדת תחת השגחת . . . ר׳ שמעון שלמה ווערטהיים הי״ו אבד״ק בענדערי. אדעססא, דפוס האחים בלעטניצקי, תרס״ז. 48 עמ׳. 8°.

בראש השער : שנה ראשונה, חוברת ראשונה. לא יצא יותר. חלק מן הביבליוגרפים רושמים בטעות ״השנה״ במקום ״היונה״. ראה למשל : מ. פרובסט, העתונות העברית בהתפתחותה הכרונולוגית, אחיאסף, שנה י״ג תרפ״ג, עמ׳ 262 ; יוסף לין, Die Hebraïsche Presse, Berlin 1928 עמ׳ 90 ; הערך Jüdische Presse בתוך Judisches Lexikon.

72 **מכביה** ; חוברות מוקדשות ל״מכביה״ השניה ול״כפר־המכבי״. [קישינוב ?], 1935.

נרשם לפי מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה. הוא אינו מציין עורך ומקום ההופעה.

73 **מן הצד** ; ספרות, חנוך, תרבות. (חברי המערכת : ק. ברתיני [אהרן גולרגנט], ד[וד] ויניצקי, ז[למן] רוזנטל). הוצאת ״תרבות״ בבסרביה. קישינוב, (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור), תרצ״ט. 60 עמ׳. 4°.

כפי שמסר לי ד. ויניצקי, הוכנה גם חוברת שניה, שנגמרה בדפוס ביום כיבוש בסרביה על־ידי הצבא האדום. כל המהדורה הוחרמה ולא הופצה.

74 **הנער** ; ירחון. יוצא לאור ע״י ״ועד הנער המאוחד״ בקישינוב. בעריכת חבר־עורכים. קישינוב, דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, תרפ״ו. 4°.

ראיתי : מס׳ 1 : כסלו תרפ״ו, דצמבר 1925 ; מס׳ 2 : ינואר 1926 ; מס׳ 3 : פברואר 1926 ; מס׳ 4 : מרץ 1926. לא יצא יותר ? כל חוברת כוללת 12 עמ׳ בעברית וביידיש.

75 **עשר שנות החלוץ**. [קישינוב ?], 1939.

נרשם לפי מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה. הוא אינו מציין עורך ומקום ההופעה.

76 **פנקסי** ; לוח־כיס לתלמידים ולנער. (סדר ע״י ק. ברתיני [= אהרן גולרגנט], ז[למן] רוזנטל, ד[וד] ויניצקי). תרצ״ט, 1938/1939. Chisinau הוצאת ״תרבות״ בבסרביה. דפוס ״טכניק״ מ. דקטור), [תרצ״ח]. 135, [5] עמ׳. 8°.

77 **פרדות** ; קובץ לדברי ספרות. ספר א. בעריכת יעקב קוטשר, זלמן רוזנטל. קישינוב, ״תרבות״, דפוס ״טכניק״ מ. דקטור, תרצ״ד. [1], רפו עמ׳. 8°.

78 **תרבות** ; כלי־מבטאו של הועד המרכזי להסתדרות ״תרבות״ בבסרביה . . . קישינוב, תרפ״ב—תרפ״ח. 2°.

מס׳ 1 מוקדש ל״שבוע של תרבות״, בצירוף : **״אל כל יהודי בסרביה״**. עברית ויידיש. שבועות תרפ״ב ; מס׳ 2 מוקדש לועידה הראשונה של ״תרבות״ בבסרביה. עברית ויידיש. תשרי תרפ״ג ; מס׳ 3 מוקדש לחג־יובלו של ח. נ. ביאליק. טבת תרפ״ג. (דפוס ק. שכטר ובניו) ; מס׳ 4 מוקדש ל״חודש של תרבות״. מנחם־אב תרפ״ח. (דפוס ״טכניק״ מ. דקטור).

יידיש

א. ספרים וחוברות

1. ספרות פוליטית וחברתית

א) הקהילה היהודית ומוסדותיה

79 **"אזע" קעשענעוו. באריכט וועגן דער טעטיגקייט פון קעשענעווער** אזע פאר'ן 1925 יאר. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר, 1926. מעטפת, 13, [5] עמ'. 8°.
בראש המעטפת: געזעלשאפט צו פארהיטן דאס געזונט פון דער אידישער באפעלקערונג "אזע" קעשענעוו.

80 **חברה קדישא, קעשענעוו. דער סטאטוט פון דער קעשענעווער חברה קדישא**, קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר, 1926. 8 עמ'. 8°.

81 **פראוויזארישער צענטראל־קאמיטעט צו העלפן די הונגערליידנדע יידן אין בעסאראביע. אלגעמיינער באריכט** און דין־וחשבון פונם פראוויזארישן צענטראל־קאמיטעט צו העלפן די הונגער־ליידנדע אידן אין בעסאראביע, 1928—1929. קעשענעוו, דפוס מ. אווערבוך, 1929. 72, [1] עמ'. 4°.

82 **פראוויזארישער צענטראל־קאמיטעט צו העלפן די יידן אין בעסאראביע וואס האבן געליטן פון אונגערעטעניש. באריכט** וועגן דער טעטיקייט און געלטבאריכט פונם פראוויזארישן צענטראל־קאמיטעט אף צו העלפן די אידן אין בעסאראביע וואס האבן געליטן פון אונגערעטעניש, 1925—1926. קעשענעוו, דפוס "אונגער צייט", 1927. 32 עמ'. לוחות־תמונות. 8°.

83 **צירלסאן, יהודה ליב. הילף פאר הילף.** קעשענעוו, דפוס "אונזער צייט", 1926. 8 עמ'. 8°.
פנייה לקנות אתרוגי ארץ־ישראל.
בראש השער: יהודה ליב צירלסאהן.

84 **צענטראל־קאמיטעט צו ארגאניזירען די יידישע קהלות אין בעסאראביע. סטאטוט פון דער אידישער קהלה.** צוגעשטעלט דעם בעסאראבער צענטראל־קאמיטעט אויף צו ארגאניזירן די אידישע קהלות. קעשענעוו, 1928. 21 עמ'. 8°.

85 **קעשענעוו, מושב זקנים. סבא קדישא**; זאמלונג פון ארטיקלען און בילדער, געווידמעט דעם 30־יעריגן יובילייי פון קעשע־נעווער מושב זקנים אויפן נאמען פון פערלמוטער־קליגמאן. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר, 1933. 19, [4] עמ'. 8°.
כולל מאמרים מאת ר' יהודה ליב צירלסאן, משה קליגמאן, בן־יעקב, א. צעיר.
[4] עמ' האחרונים כוללים שני מאמרים ברומנית וברוסית.

86 **קעשענעוו, קהלה. סטאטוט פון דער אידישער קהלה אין קעשע־נעוו**, דפוס "טעכניק", 1930. 26 עמ'. 8°.

87 **קעשענעוו, קהלה. סטאטוט פון קעשעניעווער אידישער קהלה.** קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר, [תר"צ—]. 12 עמ' 8°.

88 **קעשענעווער אוקראינישער קאמיטעט פאר הילף די פאגראמירטע** אין אוקראינע יידן און היימלאזע, וואס געפונען זיך אין בעסאראביע. באריכט וועגן דער טעטיקייט פאר דער צייט פון סעפטעמבער 1919 ביז סעפטעמבער 1921. קעשענעוו, (דפוס ס. פוטערמאן), 1921. 32, XXXIX, [3] עמ'. 4°.
ערוך על־ידי ג. א. בענדערסקי.

ב) קואופיראציה וחקלאות

89 **אידישע קאלאניזאציאנס געזעלשאפט (יק"א). די אידישע לאנד־ווירטשאפט** אין בעסאראביע נאך דער אגראר־רעפארם און די אגראנאמישע טעטיקייט פון דער אידישער קאלאניזאציאנס־געזעלשאפט "יקא" אין יאר 1924. <מיט 18 בילדער>. (קעשענעוו), אגראנאמיש־קאאפעראטיווע אפטיילונג פון דער יק"א אין בעסאראביע, 1926. [4], 36 עמ'. 8°.

90 **אידישע קאלאניזאציאנס געזעלשאפט (יק"א). אינסטרוקציעס** פאר די באאבאכטערס פון די רעגענסמעסטערס. ארויסגעגעבן פון דער אגראנאמיש־קאאפעראטיווער אפטיילונג פון דער יק"א אין בעסאראביע. Chisinau חש"מ, 1925. 16 עמ'. 8°.
בראש המעטפת: Jewish Colonization Association J.C.A. No. 1.

91 **גארדאן, מ[שה]. לאמיר אלע אינאיינעם.** [קעשענעוו], פארבאנד פון די יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע, 1931. 31 [1] עמ'. 8°.
נדפס בווארשא.

92 **הלל'ס, ש[למה]. אייזיק איז גערעכט** <א ערנסטער שמועס>. [מאת] ש. הלל'ס. ארויסגעגעגעבן[!] דורכ'ן "אידישן קאאפע־ראטיוון־פארבאנד אין בעסאראביע". קעשענעוו, דפוס מ. לענ־קאווסקי, 1923. 20 עמ'. 8°.
חוברת תעמולה לעידוד החסכון.

93 **הלל'ס, ש[למה]. מיינע זכרונות** <די געשיכטע פין א קאאפע־ראטיוו> פון ש. הלל'ס. ארויסגעגעבן דורכן "אידישן קאאפע־ראטיוון־פארבאנד אין בעסאראביע. קעשענעוו, דפוס געברידער מ. אין א. לענקאווסקי, 1922. 31 עמ'. 8°.

94 **פארבאנד פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. איבערזיכט** פון דער טעטיקייט פון פארבאנד פון אידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע און פון די לייי־און שפאר־קאסעס, וועלכע גייען אריין אין זיין באשטאנד [משנת 1925 ואילך: וואס זענען אין אים פאראייניקט] . . . קעשענעוו, דפוס ש. ראזענשטרויך, [1925—1931]. 4°.
ראיתי: פארן יאר 1924. חש"מ. [1925]. מעטפת, 17 עמ', 17 טבלאות.
פארן יאר 1925. [1926]. 19 עמ', 17 טבלאות.
פארן יאר 1926. [1927]. 11 עמ', 19 טבלאות.
פארן יאר 1927 [1928]. 13, [1]. עמ', 19 טבלאות.
פארן יאר 1930 [1931]. [5] עמ', 21 עמ'.

95 **פארבאנד פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. באריכט** פונם פארבאנד פון אידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביה . . . די טעטיגקייט פונם פארבאנד האט זיך אנגעהויבן דעם 1 אקטאבער 1920. קעשענעוו, דפוס ש. ראזענשטרויך, [1925—1931]. 4°.
ראיתי: פארן יאר 1924, דאס פיערטע אפעראציאנס יאר. חש"מ. [1925]. 11, [1] עמ'.
פארן יאר 1925, דאס פינפטע אפעראציאנס־יאר. [1926]. 11, [2] עמ'.
פארן יאר 1926, דאס זעקסטע אפעראציאנס־יאר. [1927]. 10, [3] עמ'.
פארן יאר 1927, דאס זיבעטע אפעראציאנס־יאר. [1928]. 11, [1] עמ'.
פארן יאר 1930, דאס צענטע אפעראציאנס־יאר. [1931]. 11, [1] עמ'.

96 **פארבאנד פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. דער לערער און די קאאפעראטיווע באוועגונג; א ווארט צו די לערער.** [קעשענעוו], פארבאנד פון די יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע, 1931. 16 עמ'. 16°.
נדפס בווארשא.

97 **פארבאנד פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. סטאטוט** פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. קעשענעוו, חש"מ, 1925. מעטפת, 15 עמ'. 8°.

98 **פארבאנד פון יידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. פראעקט**

פון לעבנס-פאַרזיכערונג באַם פאַרבאַנד פון אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "אונזער צייט", 1927. 19 עמ'. °8.

99 **פאַרבאַנד פון יידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע.** צו דער אָרדנטליכער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון די באַפאָלמעכטיקטע פונם פאַרבאַנד פון די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע, דעם 6—8-טן מאַרט 1931 יאָר. [קעשענעוו, 1931]. °4.

כולל דו"חות, הרצאות וחומר אחר:

[1]: באַריכט וועגן דער רעוויזאַריש-אינסטרוקטאַרישער טעטיקייט פונם פאַרבאַנד אין יאָר 1930. חש"מ, [5] עמ'.

[2]: פאָרטראַג צו דער פראַגע וועגן איבערגיין אָפן נייעם קאָאָפּעראַטיוון געזעץ. חש"מ. [4] עמ'.

[3]: פאָרטראַג וועגן פאַרקלענערן די ציגזן אַף איינלאַגן אין אַלגעמיין און באַזונדערס אַף שפּאָר-איינלאַגן. דפוס ש. ראָזענשטרויך. [1] עמ'.

[4]: פאָרטראַג וועגן אַגריקולטור-קרעדיטן. חש"מ. [2] עמ'.

[5]: רעגלאַמענט פון דער אַרביטראַזש-קאָמיסיע, וועלכע איז געגרינדעט דורכן פאַרבאַנד פון די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע און דער קעגנזייטיגער הילפס-קאַסע פון די אַנגעשטעלטע אין די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע. חש"מ. [2] עמ'.

[6]: פאָרטראַג פון דער צענזאָרן-קאָמיסיע צום באַריכט פאַרן 1930 יאָר. חש"מ. [2] עמ'.

[7]: חשבון פון אַרויסגיבן דעם זשורנאַל "דאָס קאָאָפּעראַטיווע וואָרט" אין יאָר 1930. חש"מ. [1] עמ'.

[8]: סדר-היום פון דער אָרדינערער אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון די באַפאָלמעכטיקטע פונם פאַרבאַנד פון די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע, דעם 6-טן, 7-טן און 8-טן מאַרט 1931 יאָר. חש"מ. [1] עמ'.

100 **פאַרבאַנד פון יידישע קאָאָפּעראַטיוון אין בעסאַראַביע. רעגלאַמענט** פאַר די אָפּעראַציעס אין די ליי-און שפּאָר-קאַסעס, 1932. קעשענעוו, דפוס מ. אווערבוך, 1933. 16 עמ'. °8.

101 **צענטראַל-קאָמיטעט פון די קאָאָפּעראַטיוון אין רומעניע. די אידישע קאָאָפּעראַציע אין רומעניע**; איבערזיכט וועגן דער טעטיקייט פון די אידישע קאָאָפּעראַטיוון אין רומעניע פאַרן יאָר 1933. קעשינעוו, דפוס ש. ראָזענשטרויך, 1934. 29 עמ'. °8.

ג) ציונות ומפלגות

102 **אייזענשטאַדט, ש[מואל]; שוואַרץ, ש[לום]. דער שקל.** "זיין געשיכטע" — פון ש. אייזענשטאַדט. "זיין באַדייטונג" — פון ש. שוואַרץ. אויסגאַבע פונם מרכז פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ד. מעט', 15, [1] עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 3).

103 **"בוסליה", רומעניע. באַריכט פון מועצה** אָפּגעהאַלטן דעם 15-טן און 16-טן אַפּריל 1936 אין קעשענעוו. אויסגאַבע פון דער הנהגה הראשית אין רומעניע. (קעשענעוו, חש"מ, תרצ"ו). 24 עמ'. °8.

בראש השער: ציוניסטישע-סאָציאַליסטישע יוגנט-אָרגאַניזאַציע "בוסליה".

כולל הרצאות מאת י. גלוזמאַן, ג. געלער, י. קאַרן, א. ראַבינאָוויטש.

104 **בן שם, ישראל. פּאַרוואָס — אין הסתדרות העובדים?** בוקורשטי, ההנהגה הראשית של "הנוער הציוני" ברומניה; (קעשענעוו, דפוס ש. ראָזענשטרויך), תרצ"ה. 33 עמ'. °8.

בראש השער: ישראל בן שם, חבר ההנהגה העליונה של "הנוער הציוני".

105 **גאַלאַקטיאָן, גאַלאַ. אין פאַרשפּראָכענעם לאַנד.** פון רומעניש דורך א. ראַבינאָוויטש. קעשענעוו, פאַרלאַג "ארץ-ישראל", (דפוס "טעכניק"), 1936. 56 עמ'. °8.

תרגום קטעים נבחרים של רשמי המסע שפרסם הכומר הרומני גריגורי פיסקולנקו [בשמו הספרותי גאלא גאלאקטיאן] מנסיעתו לארץ-ישראל. הרשמים מצטיינים באהדה רבה לישוב היהודי בארץ. עם הקדמה קצרה מאת המחבר, מיוחדת להוצאה זו. ראה גם א. לוינסון, ביבליוגרפיה ציונית, עמ' 418 מס' 2217; קרית ספר, שנה טו, עמ' 330.

106 **גאַרעליק, ש[מריהו]. אויף וואָס דאַרף מען דאָס? פון ש. גאַרעליק.** אויסגאַבע פונם מרכז פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ד. מעט', 13, [3] עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 1).

107 **ווייצמאַן, חיים. ישראל און זיין לאַנד** (רעדעס און געשפּרעכן). פון ד"ר חיים ווייצמאַן. אויסגאַבע פון צענטראַל-ביוראָ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין לאָנדאָן. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ה. מעט', 31, [1] עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 9).

התוכן: 1) הקדמה פון פּראָפ. א[לבערט] איינשטיין; 2) ציוניזם און דער אויפבוי פון ארץ-ישראל; 3) ישראל און זיין לאַנד; 4) אידן און אַראַבער; 5) דער חוב פון אונזער דור.

108 **דער מאַנדאַט אויף ארץ-ישראל.** מיט א פאָרוואָרט פון י[שראל] סקווירסקי. אויסגאַבע פונם מרכז פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "טעכניק", מ. דעקטאַר, תרפ"ד. מעט', 17, [3] עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 4).

עמ' 1—6: י. סקווירסקי: די גרונדלאַגן פונ'ם ארץ-ישראל'דיגן מאַנדאַט; עמ' 7: די באַלפור-דעקלאַראַציע; עמ' 8—17: דער מאַנדאַט אויף פּאַלעסטינע.

109 **דער מעמאָראַנדום** פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע צו דער פעלקער-ליגע. אויסגאַבע פון צענטראַל-ביוראָ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין לאָנדאָן. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ה. מעט', 32 עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 11).

110 **ספּיר, י[וסף]. דער אויפבוי פון ארץ-ישראל** <די אויפגאַבן פונ'ם "קרן-היסוד">. אינהאַלט: 1) ווער דאַרף האָבן ארץ ישראל? 2) ארץ ישראל אין ציפערן. 3) ארץ ישראל אין אידיש געלט. 4) וואו קומען אהין די געלדער פון "קרן-היסוד"? אַרויסגעגעבען דורכ'ן צענטראַ[ל] ביוראָ פון "קרן-היסוד" אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס שעכטער, תרפ"ג. מעטפת, 44 עמ'. °8.

111 **ספּיר, י[וסף]. ארץ-ישראל און דער "קרן-היסוד".** אינהאַלט: 1. טריט באַ טריט. 2. דער XIII ציוניסטישער קאָנגרעס און דער "קרן-היסוד". 3) דער "קרן-היסוד" און דער א"י — ביודזשעט. 4. טאַבעלע פון די "קרן-היסוד" — הכנסות ביזן 1 מערץ 1924. אַרויסגעגעבן דורכ'ן צענטראַל ביוראָ פון "קרן-היסוד" אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ד. מעט', 32 עמ'. °8.

112 **ספּיר, י[וסף]. די געשיכטע פונם ציוניזם ביז חיבת-ציון.** פון ד"ר י. ספּיר. אויסגאַבע פונם מרכז פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין בעסאַראַביע. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ד. מעט', 22, [2] עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 5).

113 **ספּיר, י[וסף]. די געשיכטע פון ציוניזם; חיבת ציון.** פון ד"ר י. ספּיר. אויסגאַבע פון צענטראַל-ביוראָ פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע אין לאָנדאָן. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאַר, תרפ"ה. מעט', 22 עמ'. °8. (פערלאַג "ציוניסטישע פאָלקס-ביבליאָטעק" אונטער דער הויפּט-רעדאַקציע פון ד"ר י. ב. ספּיר, מס' 10).

114 **פינסקער, (יהודה לייב). אויטא־עמאנסיפאציע** פון ד״ר פינסקער. אויסגאבע פונם צענטראל־ביורא פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין לאנדאן. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, תרפ״ה. מעט׳, 15 עמ׳. 8°. (פערלאג ״ציוניסטישע פאלקס־ביבליאטעק״ אונטער דער הויפט־רעדאקציע פון ד״ר י. ב. ספיר, מס׳ 8).
״די אידישע איבערזעצונג פון ׳אויטאעמאנסיפאציאן׳ אונטערן נאמען, ׳א סגולה צו אידישע צרות׳ איז געמאכט געווארן אין סוף פון די אכציגסטע יארן דורך . . . מענדעלע מוכר ספרים״ (מן ההקדמה).

115 **ציוניסטיש־רעוויזיאניסטישער צענטר אין רומעניען. וואס איז די פראגראם** פון ציוניסטן־רעוויזיאניסטן אויסגאבע פונם ציוניסטישן־רעוויזיאניסטישן צענטר אין רומעניען. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, 1925. מעטפת, 8 עמ׳. 8°.

116 **קאטלער, ז[למן]. דער אידישער נאציאנאל־פאנד** <קרן קימת לישראל>. זיין געשיכטע, צילן און טעטיגקייט. פון ז. קאטלער. אויסגאבע פונם הויפט־ביורא פון דער ציוניסטישער ארגאניזציע אין לאנדאן. קעשענעוו, דפוס ״טכניק״, מ. דעקטאר, תרפ״ה. מעט׳, 19, [1] עמ׳, מפה. 8°. (פערלאג ״ציוניסטישע פאלקס־ביבליאטעק״ אונטער דער הויפט־רעדאקציע פון ד״ר י. ב. ספיר, מס׳ 7).

117 **ראזענטאל, ז[למן]. אונדזער לאנד** ; רעפארטאזשן. פארלאג ״פריינט פון יידישן בוך״, (דפוס S. Rosenstrauch 1938. 223, [1] עמ׳. 8°.
״די געבראכטע רייזע־איינדרוקן זענען א טייל פון די, וואס כ׳האב פארעפנטלעכט אין פארשידענע יידישע און העברעאישע צייטונגען נאך מיינע צוויי שטודיען־רייזעס קיין ארץ־ישראל, וועלכע כ׳האב געמאכט : די ערשטע אין 1924 און די צווייטע אין 1934״ (הקדמה).

118 **רופין, ארטור. די לאנדווירטשאפטליכע קאלאניזאציע** פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין ארץ־ישראל <תרס״ח—תרפ״ד>. פארקירצט פון ד״ר י[וסף] סאפיר. אידיש פון י. א. ווייסמאן. [קעשענעוו ? חש״מ, תרפ״ה ?]. 76 עמ׳. 8°.

119 **שווארץ, ש[לום]. די ציוניסטישע ארגאניזאציע.** פון ש. שווארץ. מיט א פארווארט פון ד״ר י. ספיר. אויסגאבע פונם מרכז פון דער ציוניסטישער ארגאניזציע אין בעסאראביע. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, תרפ״ד. מעט׳, [1], 13, [3] עמ׳. 8°. (פערלאג ״ציוניסטישע פאלקס־ביבליאטעק״ אנוטער דער הויפט־רעדאקציע פון ד״ר י. ב. ספיר, מס׳ 2).

120 **שלום עליכם. אויף וואס באדארפן אידן א לאנד ?** עטליכע ערנסטע ווערטער פארן פאלק פון שלום עליכם. מיט א פארווארט פון י. וואסערמאן. אויסגאבע פון צענטראל־ביורא פון דער ציוניסטישע ארגאניזאציע אין לאנדאן. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, תרפ״ה. מעט׳, 16 עמ׳. 8°. (פערלאג ״ציוניסטישע פאלקס־ביבליאטעק״ אונטער דער הויפט־רעדאקציע פון ד״ר י. ב. ספיר, מס׳ 6).

121 **שפירא, ש. די ערשטע און דער ערשטער** <צום 50־יאריגן יובל פון חבת־ציון און דער 50־יאריגער טעטיגקייט פון מ. מ. אוסישקין>. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״, 1933. מעטפת, 16 עמ׳. 8°.

2. ספרות יפה

122 **בערנשטיין, ש. ר׳ יאהצע דל גאה** ; א קאמעדיע מיט א ראמאן אין 5 אקטען. ערשטער טהייל. פערפאסט פון ש. בערנשטיין. הובא לבית הדפוס ע״י אברהם ניסן מלמד מ״ס [= מוכר ספרים] מקעשיניאב. קישיניאב, דפוס ל. חאריק, תרמ״ה, 32 עמ׳. 8°.
שם המחבר שמואל או שלום בערנשטיין. פרטים ראה : ז. רייזען, לעקסיקאן פון דער יידישער ליטעראטור . . . מהד׳ ב׳, כרך א, עמודות 376—380 ; לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, כרך א, עמודות 411—413.

123 **ברייטמאן, מ. ווען דער מאן האט געבליט . . .** ; ראמאן. טשערנאוויץ, ״קולטור״ ; (קעשענעוו, דפוס מ. לענקאווסקי, 1926). 74 עמ׳. 8°.
כולל חלק א׳ בלבד : אפקלאנגען <1917־טע יאר>.

124 **גראבויס, ל. מאיר. זעקס יודישע פאלקס לידער** פאן ל. מ. גראבויס. קעשיניב, ל. ערליך און דוד מאמילינסקי, 1900. 31 עמ׳. 8°.

125 **הערוואנו, עאוזשען. דער אייביגער קרבן** <פאריא> ; פסיכאלאגישער ראמאן אין 2 טיילן. איבערזעצט פון רומעניש מיט א איינלייטונג פון ז. ר א ז ע נ ט א ל. קעשענעוו, (פארלאג ״אונזער צייט״), דפוס מ. אווערבוך, 1930. [1], VII, [1], 228 עמ׳. 8°.
בראש השער : פראפ. עאוזשען הערוואנו.

126 **ווינשטיין, י[שראל]. שמייכלענדיק** ; הומארעסקן, פאראדיען און שארזשן. (קעשענעוו, פארלאג ״אונזער צייט״, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, 1930). 158, [2] עמ׳. 8°.

127 **טומשינסקי, ב[נימין]. בין השמשות און שטורמווינטן** <ד. בערגעלסאן>. טשערנאוויץ, ״טשערנאוויצער בלעטער״ ; Chisinau דפוס Tehnic 1935. 81, [1] עמ׳ 8°.

128 **טומשינסקי, ב[נימין]. דער משיחיזם אין דער מאדערנער אידישער** ליטעראטור. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, 1930. 40 עמ׳. 8°.
(שער נוסף ברומנית).

129 **ליעוו, מ[ארק]. האדעל** ; א פאעמא אין גערדיכטע. פערפאסט פאן מ. ליעוו. קישיניעב, דפוס י. שליאמאוויטש, 1888. 64 עמ׳. 8°.

130 **ראזענטאל, ז[למן]. פון מיין היים** ; נאוועלן. קעשענעוו, דפוס ש. ראזענשטריך, 1936. 237, [2] עמ׳. 8°.
כולל 48 סיפורים קצרים.

3. שונות

131 **דער אלגעמיינער נוטצליכער ספראוואטשני קאלענדאר** אויף תרנ״ב פון י. שליאמאוויטש. קישינעוו, דפוס י. שליאמאוויטש, 1891. 68 עמ׳. 8°.
נרשם לפי : א. קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע, מאסקווע־כארקאוו־מינסק 1930, עמ׳ 63 מס׳ 310.

132 **ארוק, יוסף. צעהן יאהריקער קאלענדאר,** פון תרס״ב ביז תרע״א. קעשעניעוו, 1901.
נרשם לפי : לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור, כרך א, עמודה 172.

133 **וואורהאפט, ה. העברעיזמען. ניבי הלשון העברית.** ארויסגעגעבן פון ״יבנה״ קעשענוב. דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, ת״ש (1939). 97, [1] עמ׳. 16°.
״די העברעישע אויסדרוקן, וועלכע באגעגענען זיך אפט אין דער אידישער שפראך״.
שער נוסף ברומנית.

134 **דער יודישער ספראוואטשנער קאלענדאר** פאר די איינוואוינער פון אדעס, בעסאראביע און קיעוו אפן יאר 5650 זייט די וועלט איז בעשאפען. קישינעוו, דפוס י. שליאמאוויטש, 1889. 70 עמ׳. 8°.
נרשם לפי : א. קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע, מאסקווע־כארקאוו־מינסק 1930, עמ׳ 121 מס׳ 827.

135 **מאשקאוויטש, משה צבי.** קול קורא פון משה צבי מאשקאוויטש. [קישינוב, דפוס י. שליאמאוויטש, 1892]. 4 עמ׳. 8°.
רשמתי לפי : א. קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע. מאסקווע־כארקאוו־מינסק 1930, עמ׳ 121 מס׳ 829. אין שם פרטים על טיב ה״קול קורא״ ומגמתו.

136 **(צירלסאן, יהודה ליב).** ״לא זו הדרך !״ ; וועגן דער ערמארדונג פון דעם פראפעסאר ה׳ ישראל יעקב דע־האן. הערויסגעגעבן

פון די קעשענעווער ראבינאטס — מיטגלידער אין די סינאַ־גאגאן — דירעקציעס. קעשנוב, דפוס ב. ליבעראל, תרפ״ד. מעטפת, 20 עמ׳. °8.
כולל הספדו של הרב צירלסון. לפני ההספד הקדמה מטעם הרבנים וגבאי בית הכנסת, שבה הם מגנים קבוצת צעירים שהפריעו לרב לשאת את ההספד.

4. מיסיונריים

137 **אווערבאך, ל. די אידן און דער משיח.** איבערזעצט פון רוסיש. אויסגאבע "בית־אל" אין קעשענעוו. Chisinau (דפוס "Tehnic") 1933. 31 עמ׳. °8.
עם הקדמת המתרגם, י. ש. אסטרובסקי.
ספר מיסיונרי.

138 **מארצינקאווסקי, וול[אדימיר] פ[ילימונאוויטש]. די דריטע גאולה** (א רעדע, געהאלטן צו די אידן אין ירושלים אויף פסח 1934 יאר) <איבערזעצט פון רוסיש>. "בית־אל", Chisinau (דפוס "Tehnic") 1935. מעט׳, 12 עמ׳. °8.
חוברת מיסיונרית.

139 **נייע מאטיווען** (מיסיאנסשריפט אין געדיכטפארם). קעשענעוו, 1886. °8.
נרשם לפי: Bibliothek der Israelitischen Kultusgemeinde Wien, 1928-1929. עמ׳ 58 מס׳ 966.

ב. עיתונים וכתבי־עת

140 **אויף דער וואך**; צייטשריפט פארן ציוניסטיש־רעוויזיאניסטישן געדאנק. ערשיינט צוויי מאל אין חודש. (ארויסגעבער: צ.—ק. פונם ציוניסטיש־רעוויזיאניסטישן פארבאנד אין רומעניען, קעשענעוו.
קעשענעוו, (דפוס (Tehnic M. Dector) תרפ״ז—תר״ץ. °4.
ראיתי: מס׳ 1: כז שבט תרפ״ז; מס׳ 2: יג אדר א תרפ״ז; מס׳ (7) 1: יא שבט תר״ץ, עם כותרת משנה: אויסגאבע פונם צענטראל־קאמיטעט פונם ציוניסטן־רעוויזיאניסטן פארבאנד אין בעסאראביע.

141 **אונזער ווארט**; צייטשריפט פון בלאק פארן ארבעטענדן א״י אין בעסאראביע. קעשענעוו, (דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר), 1933. °2.
ראיתי מס׳ 1—4, 3 ביוני — 19 ביולי 1933.

142 **אונזער וועג**; פעריאדישע אויסגאבע פון סטודענטן־ציוניסטן. רעדאקטאר סט. י. קארן. קעשענעוו, (דפוס "טעכניק"), תרצ״ב. °2.
גליון מס׳ 1 הופיע במארס 1932; מס׳ 2: מאי 1932. לא יצא יותר?

143 **אונזער וועג**; אויסגאבע פון "בוסליה" און "ארגון חלוצי צעירי־ציון" אין רומעניע. Chisnau דפוס "Tehnic" תרצ״ו. °4.
ראיתי גליון אחד מכג בניסן תרצ״ו, שהופיע כמוסף ל"ערד און ארבעט", מס׳ 22. נערך על־ידי י. קארן.

144 **אונזער צייט**; טאגבלאט. רעדאקטאר ז[למן] ראזענטאל. קעשע־נעוו, 1922—1938. °2.
גליון מס׳ 1 הופיע ב־16 באוגוסט 1922. ראיתי גליונות מהשנים 1922—1923, 1925, 1927, 1929—1935, 1937—1938 (הגליון האחרון שראיתי: מס׳ 4549, מיום 7 בינואר 1938). בשנים הראשונות נדפס בדפוס "טעכניק", משנת 1926 בערך נדפס בבית־הדפוס של העתון. פרטים נוספים ראה: ש״ס — ראמאן, די יודישע פרעסע אין רומעניע (בתוך פילאלאגישע שריפטן, כרך ג); מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה (בתוך בסרביה, קובץ, ת״א תש״א), עמ׳ 169; י. קארן, קעשענעוו (המהדורה ביידיש), עמ׳ 284; י. שאצקי, געשיכטע פון דער יידישער פרעסע, רומעניע (בתוך אלגעמיינע ענציקלאפעדיע יידן, ג) עמודה 250; מ. לנדאו, התנועה הלאומית היהודית ברומניה במאה העשרים (בתוך "גשר" שנה ג, תשי״ז, חוב׳ ב) עמ׳ 84.

145 **אונזער קאמף** פאר דער אידישער מלוכה אין ארץ־ישראל, אין אונזער צייט. אויסגאבע פונם צענטראל־קאמיטעט פונם פאר־באנד ציוניסטן־רעוויזיאניסטן אין בעסאראביע. [קעשענעוו], (דפוס Unser Ţait) 1933. °2.
מס׳ 1: 14 ביוני 1933; מס׳ 2: 27 ביוני 1933. לא ראיתי יותר.

146 **דער איד**; טאגבלאט. קעשענעוו, 1920—1922. °4.
גליון מס׳ 1 הופיע במאי 1920. פסק להופיע ביוני 1922. הופיעו כ־575 גליונות. עורכיו היו: בהתחלה מ. פאסטאן ואחר כך ז. ראזענטאל, י. וויינשטיין.
בבית־הספרים הלאומי בירושלים מצויים גליונות מספר מהשנים 1920—1921, אך לצערי לא הצלחתי להשיגם. הפרטים לפי ש״ס — ראמאן, די יודישע פרעסע אין רומעניע (בתוך פילא־לאגישע שריפטן, כרך 3); ראה גם: מ. דודזון, לתולדות העתונות היהודית בבסרביה (בתוך בסרביה, קובץ, ת״א תש״א), עמ׳ 169; י. שאצקי, געשיכטע פון דער יידישער פרעסע. רומעניע. (בתוך אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, יידן, ג) עמ׳ 250; מ. לנדאו, התנועה הלאומית היהודית ברומניה במאה העשרים (בתוך "גשר" שנה ג, תשי״ז, חוב׳ ב) עמ׳ 84.

147 **דאס אידישע פאלק** [שבועון]. בנדרי, 1919.
הופיעו 26 גליונות בצורה של ביולטין. נרשם לפי מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה.

148 **אין די בלוטיגע טעג**; זאמלונג. אויסגאבע פון די מרכזים פון "צעירי־ציון" <"התאחדות"> און "החלוץ" אין רומעניע. קעשע־נעוו, "ערד און ארבעט", תרפ״ט. [4], 43 עמ׳. °8.
על מאורעות הדמים בארץ־ישראל בחודש אב תרפ״ט.

149 **דער אמת**; פרייע ציוניסטישע בלעטער. קעשענעוו, ציוניסטן־רעוויזיאניסטן, 1931. °2.
בספריה הלאומית בירושלים מס׳ 2 משנה א, אשר לא הצלחתי להשיג. נרשם לפי כרטיס הקטלוג של הספריה הלאומית.

150 **אנזאג**; צייטשריפט פאר ליטעראטור, קונסט און צייטפראגן. ערשיינט פון צייט צו צייט. (רעדאקציאנס־קאלעגיום: ה. גיי־סינער, ה. וויינשטיין, וו. יאקיר). קעשענעוו, (דפוס "טעכניק"), 1931. °2.
מס׳ 1 הופיע באוקטובר 1931. לא יצא יותר?

151 **בולעטין** פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין בעסאראביע. קעשענעוו, (דפוס "Tehnic") 1939—1940. °4.
שני הגליונות הראשונים יצאו בשם: צירקוליאר בריוו...
בסך הכל הופיעו עשרה גליונות: 20 במארס 1939 — 11 ביוני 1940. רוב הגליונות כוללים 12 עמ׳.

152 **ביולעטין** פונ׳ם אידישן עמיגראציע קאמיטעט אין בעסאראביע, ענג פארבונדן מיטן "היאס־יק"א־עמיגדירעקט" פאריז. ער־שיינט צוויי מאל אין חודש. קעשענעוו, (דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר), 1928. °2.
לא ראיתי אלא מס׳ 1: בנובמבר 1928. [2] עמ׳.

153 **דער בוקעט בלומען**; איין פערזאמלונג פאן ליטעראַרישע מאמרים, דיכטען, ערצהלונגען, אנעקדאטען און נאך פיל ארטיקלען פאן פערשידענע שרייבער. הערויסגעגעבען דורך גבריאל רויטבארד. 1־טער טהייל. קישיניעב, דפוס י. שלא־מאוויטש, 1897. 96 עמ׳. °8.
בטופס שראיתי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים חסר השער. השער הועתק מאת: א. קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע, מאסקווע־כארקאוו־מינסק 1930, עמ׳ 68 מס׳ 345; ראה גם יצחק קארן, קעשענעוו (מהדורת יידיש), עמ׳ 268.

154 **בלעטער** פאר יוגנט קאמף, ציוניסטיש־סאציאליסטישן געדאנק, ארץ־ישראל אויפבוי און ערציהונג. (Chisinau דפוס (Tehnic M. Dector) 1933. °4.
לא ראיתי אלא מס׳ 1: 1 במרץ 1933. 15, [1] עמ׳. בעמ׳ האחרון:

155 **בעסאראבער אזע**; ביולעטין פון בעסאראבער "אזע"־קאמיטעט. יארגאנג 1. ביילאגע צו "אונזער צייט". קעשענעוו, 1926. °2.
נרשם לפי ביבליאגראפישע יארביכער פון ייוו״א, באנד 1: 1926. ווארשע 1928, עמ׳ 27; ראה גם מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה, עמ׳ 170.

156 **בעסאראבער היינט**; טעגליכע צייטונג פאר אינפארמאציע. Chisinau דפוס לענקאווסקי, 1933. 2°.
הופיעו רק מספר קטן של גליונות. גליון מס׳ 1 הופיע ב־7 ביולי 1933.

157 **דאס בעסאראבער לעבן**; טאגבלאט. רעדאקטאר ס. פישער. ארויסגעבער גוזיק פוטערמאן. קעשענעוו, 1919.
גליון מס׳ 1 הופיע באב 1919, נפסק בשמחת תורה 1919. הופיעו 66 גליונות.
נרשם לפי ש״ס — ראמאן, די יידישע פרעסע אין רומעניע (בתוך פילאלאגישע שריפטן, כרך ג); ראה גם י. קארן, קעשענעוו (המהדורה ביידיש), עמ׳ 282.

158 **די וואך**; ארגאן פונם רעליגיעז־נאציאנאלן אידענטום אין בעסאראביע. ערשיינט איין מאל אין דער וואך. (קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״), תרפ״ח—תר״ץ. 2°.
בשנת תרפ״ח הופיעו הגליונות 1—25; בשנת תרפ״ט גליונות 26—77; בשנת תר״ץ גליונות 78—92[?].

159 **דאס ווארט** [עתון יומי לאומי]. [קישינוב ?] 1921.
נרשם לפי מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה. הוא אינו מציין עורך, ומקום ההופעה.

160 **ווידער־קול**; ליטעראריש און סאטיריש בלאט, הערויסגעבונג מ. הענדלער. קישעניעב, דפוס י. שליאמאוויטש, 1893. 4 עמ׳. 2°.
נרשם לפי: א. קירזשניץ, די יידישע פרעסע אין דער געוועזענער רוסישער אימפעריע, מאסקווע־כארקאוו־מינסק 1930, עמ׳ 64 מס׳ 317.

161 **דער מארגן**; טאגבלאט. רעדאקטאר ישראל וויינשטיין. ארויסגעבער י. וויינשטיין און מ. שייקעוויטש. קעשענעוו, דפוס לייבאוויטש, 1919—1920.
בסך־הכל הופיעו 102 גליונות, מדצמבר 1919 עד אפריל 1920. נרשם לפי ש״ס — ראמאן, די יודישע פרעסע אין רומעניע (בתוך פילאלאגישע שריפטן, כרך ג); ראה גם י. שאצקי, געשיכטע פון דער יידישער פרעסע (בתוך אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, יידן ג), עמודה 250); י. קארן, קעשענעוו (מהדורת יידיש) עמ׳ 282; מ. לנדאו, התנועה הלאומית היהודית ברומניה במאה העשרים (בתוך ״גשר״, שנה ג, תשי״ז, חוב׳ 2, עמ׳ 84). לפי לנדאו היה זה עתון בונדיסטי.

162 **המבשר טוב**; איין מאנאטס בלאטט וועגען עניני האמונה אין מאראל. Mision Englez “Mild may” קעשענעוו, 1924—1939. 8°.
עתון מיסיונרי. התחיל מופיע ביאנואר 1924 והופיע כסדרו עד 1939 (הגליון האחרון שראיתי: מס׳ 7—8 בלי תאריך). כל שנה הופיעו 12 או 8 גליונות (אחדים מספרים כפולים). בגליון הראשון ובחלק מן הגליונות חסר שם הדפוס. אך מרבית הגליונות נדפסו בדפוס ״טכניק״ ומיעוטם בדפוס ש. רויזנשטרויך. חלק מן הגליונות האחרונים נדפסו בדפוס S. Munteanu ממס׳ 9—10, 1938 ואילך: געגרינדעט פון ל. י. אווערבאך, רעדאקטאר אינזשענער מ. טארלעוו.

163 **״מכבי״, קעשענעוו.** צום 15־יאריגן יובילייי ״מכבי״, 1917—1932... רעדאגירט דורך מ[ענדל] דודזאן. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, [1932]. 23, [3] עמ׳. 8°.
המאמרים ביידיש, רוסית ורומנית.
שער נוסף ברומנית.

164 **ערד און ארבעט**; ארגאן פון צעירי־ציון <התאחדות> אין רומעניע. ערשיינט איין מאל אין דער וואך. קעשענעוו, 1920—1938. 2°. חברי המערכת (לפי הסדר): **אשר קורלניק** (1920—21), **לייב גלאנץ, ישראל סקבירסקי, צבי הייניכס, יצחק קורן, מאיר קוטיק.**
הרישום דלעיל לפי השנים 1927—1928. קודם לכן הופיע פעם בשבועיים, עם שינויים קלים בנוסח כותרת המשנה. גליון מס׳ 1 הופיע ביום 5 בדצמבר 1920 (לפי גליון היובל מיום 5 בדצמבר 1935). ראיתי גליונות מהשנים 1921—1935. חלק מן הגליונות מונה את התאריך הלועזי בלבד ובחלק גם את התאריך העברי. רוב הגליונות נדפסו בדפוס ״טעכניק״, חלק מן הגליונות של שנת תרפ״ח נדפסו בדפוס ליבערול. פרטים נוספים על העתון ראה: ש״ס — ראמאן [= שלמה סלומון], די יודישע פרעסע אין רומעניע (בתוך פילאלאגישע שריפטן, כרך ג), שם בטעות התחלת ההופעה: 1915; י. שאצקי, געשיכטע פון דער יידישער פרעסע, רומעניע (בתוך אלגעמיינע ענציקלאפעדיע יידן, ג), שם בטעות התחלת ההופעה: 1921; מ. דודזון, לתולדות עתונות היהודים בבסרביה (בתוך בסרביה, קובץ, תל־אביב תש״א), עמ׳ 169; י. קארן, קעשענעוו (המהדורה ביידיש), עמ׳ 282—283. קורן שהיה מעורכי העתון, מציין את שנת הפסקתו: 1938.

165 **פאלק און לאנד**; ארגאן פון די אלגעמיינע ציוניסטן אין בעסאראביע. Chisinau (דפוס מ. אווערבוך), 1933. 2°.
לא ראיתי אלא שני גליונות: מס׳ 1: 9 ביולי 1933; מס׳ 2: 21 ביולי 1933.

166 **פארן אידישן קינד.** ערשיינט אלע חדש. אויסגאבע פון ״אונזער צייט״. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר, [תרפ״ה]—תרצ״ז. 4°.
ראיתי שני גליונות בלבד: מס׳ 1: ביילאגע צום פסח־נומער [של ״אונזער צייט״. תרפ״ה]. 8 עמ׳; מס׳ 6: אונטער דער רעדאקציע פון ז. ראזענטאל. 1 בנובמבר 1925.
לפי יצחק קארן, קעשענעוו (המהדורה ביידיש), עמ׳ 285, הופיע כ־12 שנה, הוה אומר שבתרצ״ז עוד הופיע.

167 **פארן בעסאראבער לאנדווירט**; לאנדווירטשאפטליכע ביילאגע צום זשורנאל ״דאס קאאפעראטיווע ווארט״. קעשינעוו, דפוס מ. אווערבוך, 1930. 17 עמ׳. 4°.
הופיע בספטמבר 1930. כנראה הוצאה חד־פעמית.

168 **דער פונק**; אומפארטייאיש פאליטיש־געזעלשאפטלעך און ליטעראריש וואכנבלאט. רעדאגירט דורך נ. הובערמאן. קעשענעוו, תרפ״ד.
בבית־הספרים הלאומי בירושלים, מס׳ 1—5, אך לצערי לא הצלחתי לראות. נרשם לפי הכרטיס של בית־הספרים.

169 **די פעטיציע**; איינמאליגע אויסגאבע. קעשענעוו, (דפוס ש. ראזענשטרויך), [תרצ״ד] 4 עמ׳. 2°.
יצא מטעם התנועה הרוויזיוניסטית. דרישה לממשלת המנדאט לפתוח את שערי הארץ לעליה המונית.

170 **צייט־פראגן:** זאמלהעפט פאר אקטועלע אידישע פראבלעמען. ארויסגעגעבן דורך דער ציוניסטישער ארגאניזאציע אין בעסאראביע ״בנין הארץ״. קעשענעוו, דפוס ״טעכניק״, 1938—1940. 8°. רעדאגירט יצחק קארן פון און בערל מילגראם.
בסך־הכל הופיעו תשע חוברות. לשם עקיפת הגזירה על עתונים יהודיים, שונו שמות החוברות מדי פעם: ״צייט־פראגן״ (הופיעו 4 חוברות בספטמבר ודצמבר 1938, יוני 1939, מארס 1940); ״אקטועלע פראגן״ (3 חוברות באפריל ודצמבר 1939, ינואר 1940); ״ציוניסטישע פראבלעמען״ (2 חוברות בפברואר ובמאי 1940). החוברת של ינואר 1940 נדפסה בדפוס ש. ראזענשטרויך.
ראה גם י. קארן, קעשענעוו (מהדורת יידיש), עמ׳ 289.

171 **דאס קאאפעראטיווע ווארט**; ארגאן פונם פארבאנד פון די אידישע קאאפעראטיוון אין בעסאראביע. דערשיינט איין מאל אין חודש. קעשינעוו, דפוס מ. אווערבוך, 1925—1937. 4°.
גליון מס׳ 1 הופיע ביולי 1925. לא ראיתי גליונות מן השנים 1925—1928. מס׳ 1 (43) משנה ה, ינואר 1929. כל שנה הופיעו 12 חוברות (אחדות כפולות); משנת 1933 ואילך עם תוספת ברומנית. החוברת האחרונה שראיתי: מס׳ 11—12 (149—150) משנה יג, נובמבר־דצמבר 1937. הגליונות הראשונים הופיעו כתוספת ל״אונזער צייט״.

172 **קרן קימת לישראל**; אויסגאבע פון בעסאראבער נאצ.—פאנד קאמיסאריאט. געווידמעט כ׳ תמוז. קעשענעוו, (דפוס ״טעכניק״ מ. דעקטאר), תרפ״ח—תרצ״ב. 4°.
ראיתי שתי חוברות: ח תמוז תרפ״ח, 26 ביוני 1928. בראשה:

ביילאגע צו "ערד און ארבעט". 8 עמ׳; כ תמוז תרצ״ב, יולי 1932. 12 עמ׳.

173 **שבוע החלוץ**; אויסגאבע פון מרכז החלוץ אין רומעניע. (קעשע־נעוו), תרצ״ג—תרצ״ד. 2°.

גליון אחד הופיע לקראת פסח תרצ״ג כ״ביילאגע צו "אונזער צייט"; גליון שני לקראת פסח תרצ״ד כ״ביילאגע צו "ערד און ארבעט"״.

174 **דער שטוב־זשורנאל**; רעליגיעז — נאציאנאלער חודש — שריפט אין רומעניע. רעדאגירט פון יוסף עפלבוים. קעשענעוו, דפוס "טעכניק" מ. דעקטאר, תרצ״ג—תרצ״ד. 8°.

מס׳ 1: אייר תרצ״ג; מס׳ 2: סיון—תמוז תרצ״ג; מס׳ 3: מנחם־אב תרצ״ג; מס׳ 4: כסליו תרצ״ד. לא יצא יותר?

בכל חוברת נדפסה הסכמתו של ר׳ יהודה ליב צירלסון, רבה הראשי של קישינוב.

175 **דער שטראם**; אונאפהייגיק ליטעראריש — פובליציסטיש — העפט. רעדאקטאר: מ. חאימסקי. Chisinau דפוס ב. ליבעראל, 1930. 2°.

גליון מס׳ 1 הופיע בינואר 1930; מס׳ 2: פברואר 1930; מס׳ 3, בשם: דער שטראם, ליטעראריש־חודש העפט: ספטמבר 1930.

דפוסי באֶלץ, סורוקה, באֶנדאֶר

א. ספרים וחוברות (בעברית וביידיש)

176 **בוימצייגר, ש. הנאום אשר נשא ש.** בוימצייגער ביום מלאת לו שלש עשרה שנה. בענדער, תרס״ה.

נרשם לפי: י. ריבקינד, לאות ולזכרון, ניו־יורק תש״ב, עמ׳ קכו מס׳ 260.

177 **זמירות התחיה** <שירי ציון>. חוברת ראשונה. סאראקי, דפוס מ. דודזון, תרע״ח. 20, [10] עמ׳. 8°.

שירי ציון בעברית, ביידיש וברוסית.

178 **סודיט, שלום.** ניי־כתרילעוויקע אין שפיגל פון סאטירע. בעלץ, דפוס [יעקב] פינקענזאן, 1939. 32 עמ׳. 8°.

שירים סאטיריים.

179 **סודיט, שלום. קליינע מענטשאלעך**; ווען מיר דערזען זיך אין שפיגל. (ארויסגעגעבן פון אויטאר שלום סודיט און איציק שטערענבערג). (בעלץ, דפוס יעקב פינקענזאן, 1940). 51, [5] עמ׳. 8°.

מחזה (קומדיה).

180 **אודים**; קובץ ספרותי בעריכת ל[יב] קופרשטיין. בלצי, תרצ״ט. 182 עמ׳. 8°.

ב. עיתונים וכתבי־עת (בעברית וביידיש)

הופיעו שתי חוברות: א. תשרי תרצ״ט, חש״מ; ב. שבט תרצ״ט (דפוס נ. סגל).

181 **שורות** לדברי ספרות ולעניני החנוך העברי. (העורך ל[יב] קופרשטיין). בלצי, (דפוס עזרא סגל) תרצ״ה—תרצ״ח). 8°.

מחוברת 2 ואילך: שורות לספרות, לחנוך ולעניני הצבור היהודי.

מס׳ 1: שבט תרצ״ה (הגליון האחרון של שנת תרצ״ה: מס׳ 4—5, אייר—סיון); הגליונות של תרצ״ו: מס׳ 6—12, תשרי—אייר—סיון; הגליונות של תרצ״ז: מס׳ 13—14—20, תשרי—תמוז; הגליונות של תרצ״ח: מס׳ 21—22, תשרי—כסלו. לא יצא יותר. רוב החוברות כוללות 32 עמ׳.

182 **אונזער שטימע**; חודש׳ליכער ציוניסטישער ביולעטין. בעלץ, (דפוס ע. סגל), תרפ״ט—תר״ץ. 2°.

לא ראיתי אלא מס׳ 6: ראש השנה תר״ץ.

183 **"אלמאנאך": חודשלעכער זשורנאל אויף צו באלויכטן פראגן פון גזועלשאפטלעכן לעבן; רעדאגורט פון ג. גייניכס (צבי הייניכס) און אברהם זיגבערמאן; בעלץ, 1934, דפוס יעקב פינקענזאן.**

מפתח שמות האנשים והמוסדות*

* מחברים שספריהם נדפסו גם בעברית וגם ביידיש, נרשמו במפתח

מפתח שמות הספרים והעתונים

תיקון טעות

עמודים 529—594 נדפס בראש הטורים: "בתקופת חיבת ציון" צ"ל "בשנים 1897—1914".
עמוד 942, ערך 170, "צייט פראגן": נדפס "פון און י. קארן..." " "רעדאגירט פון י. קארן און ב. מילגראם".

מפתח השמות והישובים

מפתח השמות

ג

ד

צ

ק

ת

מפתח הישובים